

॥ શ્રીકૃષ્ણઃ ॥

શ્રીમદ્ભાગવત-સાર

(શ્રીમદ્વલ્લભાચાર્યજી મહાપ્રભુજી-કૃત સુબોધિની ટીકા તથા
ભાગવતાર્થ પ્રકરણના આશય સાથે)

લેખક

પ.ભ. શ્રી જેઠાલાલ છોટાલાલ શાહ, 'ઉર્મિલ'
સાવલી-૩૯૧૭૭૦

સંસ્કર્તા

મહામહિમોપાધ્યાય, બ્ર.હ.ર્ષિ,
અધ્યા. (ડૉ.) હેશવરામ ડા. શાસ્ત્રી (બાંભણિયા)
વિદ્યાવાચસ્પતિ, ડી.લિટ.

પ્રકાશક :

શ્રીવલ્લભવિદ્યાપીઠ-શ્રીવિઠલેશપ્રભુચરાણ આ.હો.ટ્રસ્ટ.

વૈભવ કો-ઓપરેટિવ્સ સોસાયટી,

પુના બેંગલોર રોડ, કોલ્હાપુર,

મહારાષ્ટ્ર. ૪૧૬ ૦૦૮.

લેખક : જોધાલાલ છોટાલાલ શાહ 'ઊર્મિલ'

અમદાવાદમુદ્રિત પ્રથમ સંસ્કરણ : વિ.સં.૨૦૫૫.

મુંબઈમુદ્રિત દ્વિતીય સંસ્કરણ : વિ.સં.૨૦૫૬.

પ્રતિ : ૧૦૦૦.

નિઃશુલ્કવિતરણાર્થ

મુદ્રક :

શૈલેશ પ્રિન્ટર્સ,

૧૪, ચુનાવાલા ઈન્ડસ્ટ્રિઅલ એસ્ટેટ,

કોડી-વીટા,

અંધેરી (પૂર્વ),

મુંબઈ ૪૦૦ ૦૫૮.

સહયોગ સૌજન્ય :

(૧)શ્રીમધુભાઈ શાહ (કાંદિવલી)

(૨)કૃષ્ણદાસ મોતીલાલ માસ્ટર (પાર્લા)

(૩)કનેયાલાલ એમ શાહ ટ્રસ્ટ (પાર્લા)

(૪)રાજુભાઈ સંઘવી (અંધેરી)

(૫)પીથુભાઈ ભાટિયા (કિમ્સ કોર્નર)



અર્પણ

ચિ. ભીખુભાઈ જે. શાહ (પુત્ર)

ચિ. ભાવનાબેન ભી. શાહ (પુત્રવધૂ)

ચિ. ઈશાની ભી. શાહ (પૌત્રી)

ચિ. મેઘલ ભી. શાહ (પૌત્ર)

તથા

પુત્રવત્ જમાઈઓ

ચિ. ગોવિંદલાલ મણિલાલ શાહ

ચિ. અશોકકુમાર કંચનલાલ શાહ

ચિ. નિતીનકુમાર જયંતિલાલ શેઠ

દીર્ઘાયુ અને યશસ્વી થાવ અને તમારું જીવન

ધર્મ અને પ્રભુપરાયણ બને તેવી સદ્ભાવના

અને શુભાશિષ સાથે

અર્પણ.

જેઠાલાલ છો. શાહ 'ઊર્મિલ'

આશીર્વાચન

આપણા સંપ્રદાયના વયોવૃદ્ધ લેખક 'ઊર્મિલ' ઉપનામથી ગુજરાતી સાહિત્ય જગતમાં પણ ખ્યાતનામ એવા પ.ભ. શ્રી જેઠાલાલ છો. શાહ સંસ્કૃત વાક્યના પ્રકાંડ વિદ્વાન ગણાય છે. છ દાયકાની એમની સાહિત્ય સેવા છે. ધર્મ તત્ત્વજ્ઞાનના પણ તેઓ પ્રવર વિદ્વાન છે. શ્રીમદ્ભાગવત તેમનો પ્રિય ગ્રંથ છે. શ્રીમદ્વલ્લભાચાર્યજી મહાપ્રભુજી-કૃત સુબોધિની ટીકા તથા ભાગવતાર્થ પ્રકરણના આશય સાથેનો શ્રીમદ્ભાગવત-સાર નામનો આ ગ્રંથ જોઈ ખૂબ જ આનંદ થાય છે અને પૃષ્ઠિમાર્ગીય વૈષ્ણવો તેમ ધર્મપ્રેમી ઈતર સંપ્રદાયોના અનુયાયીઓ માટે પણ આ ગ્રંથ અમૂલ્ય બની રહે એવો છે. શ્રી 'ઊર્મિલ'ને આવા આલેખન માટે શુભાશિષ સાથે અભિનંદન પાઠવું છું. પ્રભુ એમને દીર્ઘાયુ બનાવે અને સ્વાસ્થ્ય કુશળ રાખે.

પ.પૂ. ગોસ્વામીજી શ્રી રાજેશ કુમારજી મહારાજશ્રી

(કડી-અમદાવાદ)

સંસ્કૃતના બે બોલ

સાંપ્રદાયિક સં. સાહિત્ય તેમજ વ્યાપક સંસ્કૃત સાહિત્યના આરૂઢ વયો-વૃદ્ધ વિદ્વાન પ.ભ. શ્રી જેઠાલાલ છો. શાહ, 'ઊર્મિલ' એક સાંઝ પહેલાં મારી પાસે અર્ચિતિત આવ્યા અને એમના શ્રીમદ્ભાગવત મહાપુરાણના સંક્ષિપ્ત સાર તરીકે તૈયાર કરેલો 'શ્રીમદ્ભાગવતસાર' ગ્રંથ મુદ્રણ માટે આપ્યો છે એનાં પ્રૂફ મારે વાંચી આપવાં એવી એમણે ભાવના વ્યક્ત કરી. એમની આંખની થોડી મુશ્કેલી અને રહેવાનું સાવલીમાં એટલે હું એમની મુશ્કેલી સમજી શક્યો. સંપાદન-કાર્યોમાં હું ગળાડૂબ પડ્યો છું, છતાં આવા વિદ્વાનની એ ભાવનાને મેં સપ્રેમ સાદર સ્વીકારી. મારું શ્રીમદ્ભાગવત વિ.સં. ૧૧૮૨ આસપાસની વારાણસીની દેવનાગરી પ્રત ને કેંદ્રમાં રાખી શ્રીધર, શ્રીમહાપ્રભુજી અને દક્ષિણના વિજયધ્વજની ટીકાઓનાં પાઠાંતરો અને પ્રકેષો સાથે વાચનાનું કામ કરી રહ્યો છું, તેથી મારા કામને એમનો સારાનુવાદ ગ્રંથની ઉપસ્થિતિ માટે સહાયક થશે એ ભાવનાથી મેં પ્રૂફ-વાચનનું કામ સ્વીકારી લીધું.

મારી પાસે આ કામ આવ્યું એટલે ભાષા-શુદ્ધ જોડણી-વિરામચિહ્નો વગેરે પણ ધ્યાનપૂર્વક આયોજવાનું ફરજ સમજી કરવાનું ભાગ્ય મળ્યું. મારી શક્તિ પ્રમાણે આ કામ પરિશુદ્ધ કરવાની માત્ર મેં સેવા કરી છે, સાથોસાથ જ્યાં જ્યાં એમણે સંસ્કૃત અવતરણો આપ્યાં છે ત્યાં ત્યાં અસલ સંદર્ભના અંકો પણ દાખલ કરવાનું વાચકને સરળ થવા કરી આપ્યું છે.

આવો સુંદર સમર્થ પ્રયત્ન વાચકોના હાથમાં જાય તો એમને શુદ્ધ સ્વરૂપે મળે એ મારી ફરજ અદા કરતાં આનંદ અનુભવું છું અને શ્રી 'ઊર્મિલ'નો આભાર વ્યક્ત કરું છું.

તા. ૧૪-૭-૮૮
રથયાત્રા

કેશવરામ કા. શાસ્ત્રી
(અમદાવાદ-૩૮૦૦૦૬)

નિવેદન

ગ્રંથરત્ન શિરોમણિ શ્રીમદ્ભાગવતનો એક એવો અપૂર્વ અને અદ્વિતીય ગણાય એવો ગ્રંથ છે કે જેના માટે વિદ્યાવતાં ભાગવતે પરીક્ષા એવું વિધાન કરવામાં આવ્યું છે તેમજ વલ્લભાચાર્યજીએ તો એને ચતુર્થ પ્રસ્થાન તરીકે સ્વીકાર્યું છે. એની ઉપર અનેક ટીકાઓ થઈ છે, પરંતુ એ સર્વે ટીકાઓમાં શ્રીમદ્વલ્લભાચાર્યજીની સુબોધિની ટીકાથી જ એ મહાન ગ્રંથનો ગૂઢાર્થ સ્પષ્ટ રીતે સમજી શકાય છે. પ્રસિદ્ધ પ્રસ્થાનત્રયી વેદો ઉપનિષદો, ગીતા અને બ્રહ્મસૂત્રોના સિદ્ધાંતોનો યથાર્થ સમન્વય શ્રીમદ્ભાગવતમાં જ સધાયો છે. શ્રીમદ્ભાગવત તો ભગવાન શ્રીકૃષ્ણનું નામાત્મક સ્વરૂપ છે. આ ગ્રંથરત્નમાં જીવનોપયોગી માર્ગદર્શન છે. વૈજ્ઞાનિક શોધો છે. ઇતિહાસ-ભૂગોળનાં વર્ણનો છે. પરંતુ એ સર્વ કેવળ ભગવાનના મહિમાના જ પ્રદર્શન રૂપ છે. એમાંનું તત્ત્વજ્ઞાન વિદ્વત્ભોગ્ય છે તે સાથે સરળ અને રસમય પણ છે. એમાંની કથાઓ પણ ભગવાનના અપૂર્વ મહિમાને જ પ્રગટ કરે છે. પ્રત્યેક સ્કન્ધની સ્વતંત્ર મહાત્મ્ય કથા દ્વારા તેની સ્પષ્ટ પ્રતીતિ થાય છે. શ્રીમદ્ભાગવત તો વસ્તુતઃ ભગવાન શ્રીકૃષ્ણનું વાક્ય સ્વરૂપ છે. ગ્રંથના દ્વાદશ સ્કન્ધ ભગવાન શ્રીકૃષ્ણના દ્વાદશાંગરૂપ છે.

આ ભાગવત-સાર કેવળ મારા સ્વાધ્યાય માટે જ લખ્યો હતો. છપાવી પ્રસિદ્ધ કરવાની તો કલ્પના જ નહતી, પરંતુ મારા પુત્રવત્ જમાઈ ચિ. અશોકકુમારની તીવ્ર ભાવનાને કારણે જ મારી અનિચ્છા હોવા છતાં આમ પ્રસિદ્ધ થાય છે. મારા ગુરુતુલ્ય પૂ. શ્રી. કેશવરામભાઈ શાસ્ત્રીજીનો પણ એ અંગે આગ્રહ હતો. મારા કરતાં પણ વધુ વૃદ્ધ એવા એ પૂજ્ય શાસ્ત્રીજીએ તો મને સ્વજન માની પોતાનો એક અંતેવાસીમાની ગ્રંથમાંના સંસ્કૃત શ્લોકો સુધાર્યા છે તેમ પ્રૂફ જોવાનું મહાભારત કામ પણ કર્યું છે. એ માટે એમનો હું ખૂબ જ ઋણી છું.

આ ગ્રંથને છપાવવા અંગેની બધી જ જવાબદારી મારા સન્મિત્ર શ્રી પ્રવીણચંદ્ર સી. પરીખે ઉપાડી હોઈ એ અંગે તેમનો આભાર માનું છું. મારી લેખનપ્રવૃત્તિ અંગે પૂ.પા.ગો. શ્રી ચંદ્રગોપાલજી મહારાજ (વડોદરા), પૂ.પા.શ્રી કનૈયાલાલજી મહોદય, પૂ.પા.શ્રી રાજેશકુમાર મા.શ્રીની પ્રેરણા એ પણ મારું સદ્ભાગ્ય છે. મારા ગુરુધરના પ.પૂ. શ્રી કલ્યાણરાયજી મહારાજ તેમ ગોસ્વામીશ્રી ગોકુલોત્સવજી મહારાજની કૃપાદષ્ટિ અપાર છે. વૃદ્ધાવસ્થાને કારણે મારા અક્ષરો પ્રમાણમાં સારા ન ગણાય તો પણ વાંચવા મુશ્કેલ એવા એ અક્ષરો પ્રેસવાળા ભાઈશ્રી હરજીભાઈ પટેલે વાંચીને કમ્પોઝ કરી શક્યા છે, એ અંગે તેમનો આભાર માનું તેટલો ઓછો છે.

રથયાત્રા, ૨૦૫૫
સાવલી

જેઠાલાલ છો. શાહ
'ઊર્મિલ'

અનુક્રમણિકા

આશીર્વચન	૫
સંસ્કર્તાના બે બોલ	૬
લેખકનું નિવેદન	૭
શ્રીમદ્ભાગવત-માહાત્મ્ય-સાર	૯
શ્રીમદ્ભાગવત-સાર પ્રથમ સ્કન્ધ	૧-૧૮
શ્રીમદ્ભાગવત-સાર દ્વિતીય સ્કન્ધ	૨૦-૪૬
શ્રીમદ્ભાગવત-સાર તૃતીય સ્કન્ધ	૪૭-૮૫
શ્રીમદ્ભાગવત-સાર ચતુર્થ સ્કન્ધ	૮૬-૧૧૬
શ્રીમદ્ભાગવત-સાર પંચમ સ્કન્ધ	૧૧૭-૧૩૩
શ્રીમદ્ભાગવત-સાર ષષ્ઠ સ્કન્ધ	૧૩૪-૧૫૬
શ્રીમદ્ભાગવત-સાર સપ્તમ સ્કન્ધ	૧૫૭-૧૮૦
શ્રીમદ્ભાગવત-સાર અષ્ટમ સ્કન્ધ	૧૮૧-૨૦૩
શ્રીમદ્ભાગવત-સાર નવમ સ્કન્ધ	૨૦૪-૨૩૬
શ્રીમદ્ભાગવત-સાર દશમ સ્કન્ધ પૂર્વાર્ધ	૨૩૭-૩૪૩
શ્રીમદ્ભાગવત-સાર દશમ સ્કન્ધ ઉત્તરાર્ધ	૩૪૪-૪૧૦
શ્રીમદ્ભાગવત-સાર એકાદશ સ્કન્ધ	૪૧૧-૪૪૪
શ્રીમદ્ભાગવત-સાર દ્વાદશ સ્કન્ધ	૪૪૫-૪૫૬

॥ શ્રીકૃષ્ણઃ શરણં મમ ॥

શ્રીમદ્ભાગવત-સાર માહાત્મ્ય

ભારતનો ધર્મપ્રેમી સમાજ જેને પરમ આદરથી જુએ છે અને જગદ્ગુરુ શ્રીમદ્-વલ્લભાચાર્યજી મહાપ્રભુજીએ જેને ‘સમાધિભાષા વ્યાસસ્ય’ કહીને પ્રસ્થાન (પ્રમાણ) કોટિમાં પ્રવેશ કરાવ્યો છે એવો શ્રીમદ્ભાગવત ગ્રંથ સંસ્કૃત વાક્યનું એક સર્વોત્કૃષ્ટ સર્જન છે. તેનું લક્ષ્ય, તેનું સાધન અને તેની શૈલી મહાન તેમ વિલક્ષણ છે. તેનું સમગ્ર રૂપ અત્યંત ગંભીર તથા મધુર છે. તેનું અધ્યાત્મ, તેનું કાવ્ય, તેની સમાજસંગઠનપ્રણાલી તો સમસ્ત હિંદુ વેદધર્મશાસ્ત્રગ્રંથોમાં ગૌરવની વસ્તુ છે. જીવોના પરમ કલ્યાણને માટે જ જાણે તે ગ્રંથરત્નનો આવિર્ભાવ થયો છે. ભક્તિશાસ્ત્રનું તો તે સર્વસ્વ છે. મહાનુભાવ ઉદ્ભવજીની પ્રાર્થનાથી સ્વયં શ્રીભગવાને ભાગવતમાં પ્રવેશ કર્યો છે. વાક્યથી મૂર્તિ ધારણ કરીને સ્વયં પોતે જ જાણે ભાગવતરૂપે પ્રકટ થયા છે. ભગવાન અને ભાગવતનો તો આશ્રયાશ્રયીભાવસંબંધ હોવાનું ભગવદ્ભક્તો માને છે. ભારતીય પુરાણોમાં ભાગવત મહાપુરાણનું ઘણું ઊંચું સ્થાન છે. એ પરમ પવિત્ર ગ્રંથમાં અધ્યાત્મ, મનોવિજ્ઞાન, સમાજશાસ્ત્ર, વિશ્વોત્પત્તિ, કાલતત્ત્વ તથા આર્યજાતિનું ઇતિવૃત્ત વગેરેની સરલ સુંદર સંસ્કૃત ભાષામાં એવી વિશદ આલોચના થઈ છે કે જેથી પાઠકોના હૃદયમાં અનાયાસે જ પવિત્ર ભાવોની અપ્રતિહત સંચાર તેમ પ્રભાવ પડે છે અને એથી જ પ્રાચીન ભારતીય ઇતિહાસ, સંસ્કૃતિ, ધર્મ અને સમાજના અધ્યયન માટેના મૌલિક ગ્રંથોમાં શ્રીમદ્ભાગવત અગત્યનું સ્થાન ભોગવે છે. ભાગવતનાં કાવ્યસૌંદર્ય, તાત્ત્વિક રહસ્ય તથા વિષયબાહુલ્ય વિદ્વન્માન્ય છે એટલે જ પ્રાચીન કાલથી જ શ્રીમદ્ભાગવત વિદ્યાવતાં ભાગવતે પરીક્ષા- વિદ્વાનોની વિદ્વતાની પરીક્ષા માટેનું સર્વોત્તમ સાધન મનાય છે. શ્રીમદ્વલ્લભાચાર્યજીએ પ્રસ્થાનચતુષ્ટયમાં ભાગવતની ગણના કરી એનું સાચું મૂલ્યાંકન કર્યું છે. વેદના સંશયો ભગવદ્ગીતા દ્વારા દૂર કરી શકાય, ગીતાના સંશયોનું સમાધાન બ્રહ્મસૂત્રો દ્વારા પ્રાપ્ત થાય, પણ આ બધાંમાં રહેલા સંશયોનું નિરાકરણ તો શ્રીમદ્ભાગવત દ્વારા સ્પષ્ટ રીતે પ્રાપ્ત કરી શકાય એમ છે.

શ્રીમદ્ભાગવત સેવન કરનારને અભય આપે છે. ભાગવતનું સેવન એમાં જ દર્શાવાયું છે તેમ ત્રણ રીતે થઈ શકે છે : શ્રવણ, કીર્તન અને સ્મરણ દ્વારા. પરિણામે શાંતિ મળે, મલિનતા નષ્ટ થાય, દુઃખો ટળે અને સરળતાથી અભયની પ્રાપ્તિ થાય. વસ્તુતઃ શ્રવણાદિ ત્રણે સાધનોથી અંતઃકરણમાં ભાવતૃપ્તિનું નિર્માણ થાય છે. ભાવ અને રસની નિર્ઝરિણી ભક્તના હૃદયમાં પ્રગટે કે તરત જ પ્રભુની અનુભૂતિનો આવિર્ભાવ થાય છે.

ભાગવતનાં પાંચ ફલ મળે છે : (૧) સાક્ષાત્ ભગવત્પ્રવેશ, (૨) ભગવાનમાં પ્રીતિ, (૩) ભગવત્કૃપા, (૪) સંશયની નિવૃત્તિ અને (૫) સંપૂર્ણપણે અભયની પ્રાપ્તિ.

બીજાં ઘણાં ફલ કહ્યાં છે, પણ તે ગૌણ છે. ફલની આશાએ જ ભાગવતનું સેવન કરે તેમને માટે જ એવાં ફલ છે. વસ્તુતઃ ભાગવતથી ભગવાન મળે, ભાગવત પોતે જ ભગવાનરૂપ ફલિત થાય તે જ ફલ છે.

ભાગવતના ત્રણ વક્તાઓ છે : શ્રીશુકદેવજી, નારદજી અને શ્રીસૂતજી. આ ત્રણમાંથી પ્રથમ વંદન કર્યાં શ્રીશુકદેવજીને, કેમકે શ્રીશુકદેવજીમાં દૃઢ વૈરાગ્ય છે અને તેથી જ તે ઉત્તમ અધિકારી છે. શ્રોતા અને વક્તામાં જેમ જેમ વૈરાગ્ય વધારે હોય તેમ તેમ શ્રીમદ્ભાગવતમાં અધિકાર વધારે હોય.

આવા અલૌકિક શ્રીમદ્ભાગવતના રહસ્યને સમજાવવા માટે શ્રીવલ્લભાચાર્યજીએ એના સાત પ્રકારે અર્થ કર્યા છે : શાસ્ત્રાર્થ, સ્કન્ધાર્થ, પ્રકરણાર્થ, અધ્યાયાર્થ, વાક્યાર્થ, પદાર્થ તથા અક્ષરાર્થ. એમાંના પ્રથમના ચાર અર્થો ‘ભાગવતાર્થ નિબંધ’માં દર્શાવ્યા છે અને અંતિમ અર્થો ‘શ્રીસુબોધિનીજી’માં દર્શાવ્યા છે. એ ઉપરથી શ્રીવિઠ્ઠલનાથજી શ્રીગુણાંઈજી તેમ શ્રીપુરુષોત્તમજી વગેરે સમર્થ આચાર્યો તથા વિદ્વાનોએ વિશદપણે વિચારણા કરી છે.

શ્રીવ્યાસ ભગવાને ભાગવતના માહાત્મ્યમાં ગ્રંથને અનુરૂપ કથાઓ કહી છે, પદ્મપુરાણમાં તેમ સ્કન્દપુરાણમાં ભાગવતમાહાત્મ્ય ઉપલબ્ધ થાય છે. એ માહાત્મ્ય સૂતજી દ્વારા તેમણે કરેલ નૈમિષારણ્ય ક્ષેત્રમાં કહેવાયેલી કથામાં કહેવાયું છે. નૈમિષારણ્ય પવિત્ર સ્થળ છે. વક્તા સૂતજી મહામતિ છે. શ્રોતાઓ કથામૃતરસાસ્વાદ લેવામાં કુશલ એવા ૮૮ હજાર મહર્ષિઓ છે. એમના કુલપતિ મહર્ષિ શૌનક મુનિએ કથાનું આયોજન કર્યું હતું. શૌનકે સૂતજીને સાત પ્રશ્નો પૂછ્યા. ભક્તિ જ્ઞાન અને વૈરાગ્યની સિદ્ધિ શાથી થાય એ અંગેના પ્રશ્નો હતા. સૂતજી એ પ્રશ્નોથી પ્રસન્ન બની રહી બોલ્યા : હે શૌનક ! તમારા પ્રશ્નો ખૂબ મહત્ત્વના છે, જીવનના મોક્ષ અંગેના જ એ પ્રશ્નો છે. આ ભયંકર કલિયુગમાં મોક્ષપ્રાપ્તિ માટે સારામાં સારું સાધન, દેવોના અમૃત કરતાં પણ વધુ ઉત્તમ સાધન, ભાગવતી કથા છે. શુકદેવજી મહારાજે પરીક્ષિત રાજાને કહેલી એ પવિત્ર કથા શ્રીમદ્ભાગવત નામથી પ્રસિદ્ધ છે. મોક્ષ મેળવવામાં તમામ સાધનો કરતાં શ્રીમદ્ભાગવત જ સર્વથી મહાન સાધન છે. એ શ્રીમદ્ભાગવત પૂર્વે સનકાદિ મુનિઓએ નારદજીને સંભળાવ્યું હતું. મોક્ષ મેળવવાના એકમાત્ર સ્થાનરૂપ પૃથ્વી ઉપર નારદજી પુષ્કર, કાશી વગેરે અનેક તીર્થોમાં ભમ્યા, પણ પૃથ્વીલોકમાં તો સર્વત્ર કલિયુગનું સામ્રાજ્ય છવાઈ ગયું હોવાથી સર્વત્ર અનાચારની જ પ્રતીતિ તેમને થઈ હતી. યમુનાજીના એક કાંઠે તો તેમણે એક આશ્ચર્ય જોયું. એક જુવાન સ્ત્રી ત્યાં બેઠી હતી અને બે વૃદ્ધ પુરુષો બેભાન અવસ્થામાં તેની પાસે પડ્યા હતા. એ સ્ત્રી તે ભક્તિ હતી અને બે વૃદ્ધ પુરુષો તેના જ્ઞાન અને વૈરાગ્ય નામના પુત્રો હતા. વ્રજભૂમિના પ્રતાપે ભક્તિ તો જુવાન સ્ત્રી જેવી થઈ હતી, પણ તેના પુત્રો તો એ પવિત્ર ભૂમિમાં પણ વૃદ્ધ જ રહ્યા હોવાથી તે વ્રજ છોડવાના વિચારે દુઃખી થઈ રહી હતી. ગંગાદિ નદીઓ તેને સુખ આપવાનો પરિશ્રમ ઉઠાવતી હતી છતાં પણ તેને સુખ મળતું ન હતું. તેની આવી અવદશાની પૂછવાથી

ખબર પડતાં નારદજીએ તેને કહ્યું કે “હે ભક્તિ ! કલિયુગના પ્રભાવથી તારી અને આ સંસારની પણ આવી અવદશા થઈ છે, પરંતુ તું ધીરજ ધર અને ચિંતાને દૂર કરી દે. તું તો ભગવાનને ખૂબ જ વહાલી છે. કલિયુગમાં તું જ મોક્ષ માટેનું ખરું સાધન હોવાથી ભગવાને તને આવી સુંદરતા બક્ષી છે. તારા પુત્રોરૂપી આ જ્ઞાન અને વૈરાગ્યની આ કલિયુગમાં લોકોએ ઉપેક્ષા કરવાથી તે વૃદ્ધો થઈ ગયા છે, પણ તું એમની ચિંતા ભગવાન પર છોડી દે. હું ભગવાનનો દાસ હોવાથી આ યુગમાં સર્વ સ્થળે હું તારું સ્થાપન કરીશ.” આ રીતે નારદજીએ સાન્ત્વન આપતાં ભક્તિ રાજી થઈ ગઈ. જ્ઞાન અને વૈરાગ્યની અવદશા જોઈને નારદજીને પણ ચિંતા થતી હતી, ત્યાં આકાશવાણી સંભળાઈ : “હે નારદમુનિ ! તમે સત્કર્મો કરો. શીલવંત મહાપુરુષો તમને સત્કર્મોનો ઉપદેશ આપશે. એ પછી ભક્તિનો પ્રચાર થશે અને જ્ઞાન વૈરાગ્ય પણ જાગ્રત બની રહી યથાસ્વરૂપ ધારણ કરશે”. આ આકાશવાણી સાંભળી નારદજી પછી શીલવંત મહાપુરુષોની શોધમાં તીર્થયાત્રા કરવા નીકળી પડ્યા. મોટા મોટા મુનિવરોને તે મળ્યા, પણ તેમને સંતોષ ન થયો. આખરે તેઓ બદરિકાશ્રમમાં ગયા ત્યાં તેમને સનત્કુમારોનો સત્સંગ થયો. સનકાદિ કુમારોએ નારદને કહ્યું : “હે નારદ ! મોક્ષ પામવા અંગે દ્રવ્યથી થનારા યજ્ઞો, તપથી થનારા યજ્ઞો, યોગથી થનારા યજ્ઞો વગેરે યજ્ઞોમાં ભાગવતની કથારૂપી યજ્ઞ સર્વશ્રેષ્ઠ છે. એ યજ્ઞ કરવાથી ભક્તિ જ્ઞાન અને વૈરાગ્ય પ્રભાવશાળી બની રહેશે. ભાગવતની કથા તો વેદ-ઉપનિષદોના સારરૂપ છે. તેનું ફળ અલૌકિક છે. ભાગવતના અઢાર હજાર શ્લોક છે અને બાર સ્કંધ છે. મોક્ષ આપવા માટે એ એકલું જ પૂરતું છે. આ ગ્રંથ કોઈ શુષ્ક વિદ્વાનનો વાણીવિલાસ નથી, કોઈ પંડિતની બૌદ્ધિક પ્રતિભાના ચમત્કારરૂપ નથી, એ તો માનવીય જીવનની સાધના છે, પરમાત્માને અર્પેલો પ્રેમભર્યો અર્ધ છે. આ યુગમાં શાંતિ અને પરમાત્માની ઉપલબ્ધિ કરાવનાર શ્રીમદ્ભાગવતનો પારાયણરૂપી જ્ઞાનયજ્ઞ જ પરમાત્માનો સાક્ષાત્કાર કરાવી શકે એવું એક માત્ર સાધન છે. આ ભાગવત શાસ્ત્ર જે સાંભળે તેના હૃદયમાં ભગવાનનો વાસ થાય છે. જેણે ભાગવતની કથા સાંભળી નથી તેનો જન્મ એળે ગયો છે એમ જ સમજવું. ભાગવતની કથા ગમે ત્યારે અને ગમે ત્યાં થઈ શકે છે. વ્રત, તપ, તીર્થ, ધ્યાન તથા યોગ કરતાં પણ ઉત્તમ એવી ભાગવતની કથામાં ભગવાન શ્રીકૃષ્ણે પોતાનું બધું તેજ મૂક્યું હોવાથી શ્રીમદ્ભાગવત તો સાક્ષાત્ શ્રીકૃષ્ણનું જ સ્વરૂપ છે.”

એ પછી નારદજીએ સનત્કુમારોને હરિદ્વારમાં લઈ જઈ ત્યાં ગંગાના આનંદ ઘાટે પધરાવ્યા. દરમિયાન ઘણા ભક્તો, દેવો, ઋષિઓ, વેદો, વેદાન્તો, વૃક્ષો, પર્વતો વગેરે જડ ચેતન સૃષ્ટિ એ રમણીય સ્થળે આવીને હાજર થઈ ગઈ. સનત્કુમારો ભાગવતનું માહાત્મ્ય વિધિપૂર્વક સંભળાવતા હતા ત્યાં સભામાં સહસ્રા ભક્તિ પ્રગટ થઈ અને પુત્રો સાથે પુષ્ટિ પામી. પછી ભક્તિએ પોતાના નિવાસસ્થાન વિશે સનકાદિ કુમારોને પૂછ્યું એટલે એમણે કહ્યું કે આ કલિયુગમાં તારે વૈષ્ણવોના હૃદયમાં વાસ કરવો. સંસારમાં તે જ ધન્ય છે કે જેના

દૃઢ્યમાં ભક્તિનો તેના પુત્રો સહિત વાસ છે.

પછી નારદજીએ આ અલૌકિક કથાના શ્રવણથી કેવા મનુષ્યોને મોક્ષ મળે છે. એવો પ્રશ્ન પૂછ્યો. એના ઉત્તરમાં સનત્કુમારોએ કહ્યું કે આ ભાગવતની કથાના શ્રવણથી તો દુરાચારી અને પાપીઓ પણ પવિત્ર થાય છે તથા મુક્તિ પામે છે. કુમાર્ગો ચાલનારા, કામકોષાદિથી અંધ બનેલા, સત્યથી રહિત, માતાપિતાન માટે દૂષણરૂપ બની રહેલા, મન, વચન, શરીરથી નિત્ય આગ્રહપૂર્વક પાપ કરનારા, અવગુણના ભંડાર એવા દુષ્ટો પણ આ ભાગવત-સમાહયણથી પવિત્ર થાય છે. આ વિશે એક પુરાતન ઇતિહાસ અમે તમને કહીશું. આમ કહીને સનકાદિએ ભાગવતી કથાના શ્રવણથી મુક્તિ પામનાર એક પાપીની કથા નીચે પ્રમાણે કહી સંભળાવી :

પૂર્વે તુંગભદ્રા નદીને તીરે આવેલા એક નગરમાં આત્મદેવ નામનો એક સુપાત્ર બ્રાહ્મણ નિવાસ કરતો હતો. તે વેદાદિ શાસ્ત્રોમાં પ્રવીણ હતો તેમ સત્યપરાયણ અને સત્કર્મ કરવા માટે તત્પર બની રહેનારો હતા. તે ધનવાન પણ હતો. તેની સ્ત્રી ધુંધુલી સુંદર અને ઉત્તમ કુળમાં જન્મેલી હતી તેમ ઘરકામમાં પણ અતિકુશળ હતી, પરંતુ એ સાથે તે હઠામ્રહી, કંકાસપ્રિય, પારકી પંચાતો કરવામાં શૂરી અને કૃપણ પણ હતી. આત્મદેવ શાંત પ્રકૃતિનો હોવાથી પત્ની તરફની હરકતો ચલાવી લેતો અને એકંદરે સુખી હતો, પરંતુ તેમને એક પણ સંતાન થયું ન હતું. પુત્રપ્રાપ્તિ માટે આત્મદેવે ઘણાં પુણ્ય કાર્યો કર્યાં, પણ સફળતા ન જ મળી એટલે આત્મદેવ નિરંતર ચિંતાતુર બની રહેતો. એક સમયે દુઃખી એવો એ આત્મદેવ ઘરનો ત્યાગ કરી વનમાં જતો રહ્યો. મધ્યાહ્નસમયે તરસ્યો થવાથી માર્ગમાં એક તળાવ આવતાં તેનું જળ પીને તે તળાવની પાળે બેઠો. એવામાં તેના સદ્ગુણોએ એક સંત પુરુષ ત્યાં આવી ચડ્યા. તળાવમાંથી જળ પીને એ સંત પુરુષે આત્મદેવનું દુઃખભર્યું ચિંતાવાળું મુખ જોઈને એનું કારણ પૂછ્યું. આત્મદેવે પોતાની પરિસ્થિતિ કહી સંભળાવી. સંત પુરુષ યોગનિષ્ઠ હતા, તેમણે જોયું તો આત્મદેવના ભાગ્યમાં સાત સાત જન્મ સુધી સંતાનનું સુખ ન હતું. આત્મદેવને તેમણે કહ્યું કે “કુટુંબની આશા તું ત્યજી દે, તારા ભાગ્યમાં સંતાન સુખ નથી માટે સંન્યસ્ત લઈ લે અને તારા આત્માને પ્રભુપરાયણ બનાવ”. પરંતુ આત્મદેવને તો પુત્રની જ લગની લાગી હતી. સંતપુરુષના કથનથી તે વધુ દુઃખી બની રહ્યો અને દેહત્યાગ કરી દેવા પણ તત્પર બની રહ્યો. સંતપુરુષને દયા આવી. તેણે કહ્યું : “વિધિના લેખ ભૂંસવાથી દુઃખનો પાર રહેતો નથી. જેના ઉદય દૈવે હણી નાખ્યા હોય તેવા માનવીની જેમ તું પુત્રથી સુખ તો નહીં જ પામે, પણ તું હઠ કરી રહ્યો છે તો તને આ એક ફળ આપું છું, આ ફળ તું તારી પત્નીને ખવડાવજે, એથી તેને પુત્ર થશે. એક વર્ષ સુધી-પુત્ર જન્મ સુધી તારી પત્નીએ સત્ય બોલવું, આચારવિચારે પવિત્ર રહેવું, દયાદીનતા અને દાનમાં પ્રવૃત્ત બની રહેવું અને દિવસમાં એક જ વખત ભોજન કરવું. આમ કરવાથી તારી પત્નીને અતિ નિર્મળ એવો સત્પુત્ર થશે. એમ કહીને ફળ અપી સંતપુરુષ ત્યાંથી જતા રહ્યા. ફળપ્રાપ્તિથી આત્મદેવના

હર્ષનો પાર ન રહ્યો, ઝડપથી તે ઘર તરફ પાછો વળ્યો. ઘેર આવીને પત્નીને સર્વ હકીકત કહી સંભળાવી ફળ ખાઈ જવાની આજ્ઞા કરી અને પછી પોતે નગરમાં ક્યાંક બહાર ગયો.

ધુંધુલી વિચારમાં પડી ગઈ. તેનો સુખિયો જીવ વિચારવા લાગ્યો : અરેરે ! આ ફળ ખાઈશ તો મારું શું થશે ? ફળ ખાવાથી ગર્ભ રહે, ગર્ભથી પેટ વધે, પેટ વધવાથી ખોરાક ઓછો લેવાય અને એમાં પાછું એક જ વખત ભોજન કરવાનું એનાથી શરીરમાં અશક્તિ આવી જાય. દૈવયોગે કદાચ ધાડ પડે તો ગર્ભિણી સ્ત્રીથી દોડીને નાસી શી રીતે જવાય ? એ ગર્ભ શુક્રદેવજીની જેમ કદાચ લાંબો વખત પેટમાં રહે તો એને બહાર શી રીતે કદાચ ? કદાચ ગર્ભ આડો આવે તો હું મરી જ જાઉં. ગર્ભનો ભાર અને પ્રસૂતિની પીડા મારાથી સહન ન જ થાય અને હું અશક્ત બની પથારીવશ બની જાઉં તો મારી નણદ ઘરમાંથી મારું બધું જ લઈ જાય ! ના, ના, મારે ફળ નથી જ ખાવું. આત્મદેવે બહારથી ઘેર આવી “ફળ ખાધું ?” એમ પૂછ્યું તો “હા, ખાધું” એમ એની આગળ જુદું બોલી. એવામાં તેની બહેન તેને મળવા આવી તેની આગળ ધુંધુલીએ બધું કહ્યું : બહેને કહ્યું : “તું આ ફળ ગાયને ખવડાવી દે. ‘હું ગર્ભવતી છું.’ તું પણ તેવો ઢોંગ કર. મને જે બાળક આવશે તે હું તને આપી દઈશ, આથી તારું કામ થઈ જશે. તું મારા પતિને ધન આપજે એટલે તે તને બાળક આપી જશે. મને મરેલો પુત્ર આવ્યો છે એમ હું જાહેર કરીશ અને રોજ તારે ઘેર આવીને બાળકને ધવડાવી જઈશ.”

નવ માસ પછી બધું સીધી રીતે પાર ઊતરી ગયું. આત્મદેવે પુત્રનું નામ ધુંધુકારી પાડ્યું. ત્રણેક માસ પછી પેલી ગાયે પણ પુત્રને જન્મ આપ્યો. તેના કર્ણ માત્ર ગાયના કર્ણ જેવા હતા. બાળક ખૂબ તેજસ્વી પ્રતીત થતું હતું. આનંદ આશ્ચર્ય સહ આત્મદેવે તેને પણ સારી રીતે ઉછેર્યો અને તેનું નામ ‘ગોકર્ણ’ પાડવામાં આવ્યું. બન્ને બાળકો દિનપ્રતિદિન મોટા થવા લાગ્યા. ગોકર્ણ વિદ્વાન અને સદાચારી બન્યો, જ્યારે ધુંધુકારી અતિશય લાડપ્રેમથી બગડી જઈ, સ્વચ્છંદી બની રહી ચોર અને વેશ્યાગામી બન્યો. ગામમાં પણ તે ખૂબ ત્રાસ વર્તાવતો. પુત્રના દુઃખે આત્મદેવ ખૂબ જ કંટાળી ગયો અને ઘર ત્યજી દઈ વનમાં જતો રહ્યો.

એક વખત જુગારમાં હારી જતાં ધુંધુકારીએ માતા પાસે ધન માગ્યું. ધુંધુલીએ ધન ન આપતાં ધુંધુકારીએ ઘરમાં ધમાલ કરી મૂકી. ગોકર્ણની પણ ખૂબ અવજા કરી અને માને પણ તેણે ખૂબ મારી, આથી ખૂબ લાગી આવતાં દુઃખ સહન ન થતાં ધુંધુલીએ અંતે આત્મહત્યા કરી. સાત્ત્વિક પ્રકૃતિના ગોકર્ણને આથી બહુ દુઃખ થતાં તે તીર્થાટન કરવા ચાલી નીકળ્યો. યાત્રા દરમિયાન એક વખત તેને તેના પિતા આત્મદેવ મળ્યા. એમને ઘરની પરિસ્થિતિ કહી સંભળાવીને પછી વિદ્વાન ગોકર્ણે પિતાને ધર્મનો યથાર્થ ઉપદેશ આપી પિતાને સાચા અર્થમાં આત્મદેવ બનાવી દીધો. સ્થિર બુદ્ધિવાળો થઈને આત્મદેવ વનમાં જ રહ્યો અને હરિભક્તિમાં તત્પર બની રહી નિયમપૂર્વક દશમસ્કંધનો પાઠ કરવાથી અંતે શ્રીકૃષ્ણને પામ્યો.

ધુંધુકારીએ પછી પાંચ વેશ્યાઓને ઘરમાં જ રાખીને દુરાચાર સેવવા માંડ્યો. પાસેનું ધન ધીમે ધીમે ખૂટવા લાગ્યું. એમાં વેશ્યાઓએ અલંકારોની માગણી કરી. ધુંધુકારી એ ગામમાં ચોરીઓ કરીને આભૂષણો ભેગાં કર્યાં. વેશ્યાઓને એનાં એવાં કર્મોમાં ખતરો લાગ્યો. વિચારવિનિમય કરીને એક રાત્રે તે વેશ્યાઓએ સૂતેલા ધુંધુકારીને અતિ નિર્દયપણે મારી નાખ્યો અને એના શબને ઘરમાં જ ખાડો ખોદી એમાં દાટી દીધું તથા પછી બીજે જ દિવસે ઘરમાં જે કાંઈ હતું તે પરસ્પર વહેંચી લઈ પાંચે વેશ્યાઓ પોતપોતાના રસ્તે પડી ગઈ. અકાળ મૃત્યુથી વાસનાભર્યો ધુંધુકારી મહાપ્રેત થયો અને ભૂખ તરસથી પીડાતો વંટોળિયાનું રૂપ લઈને બધી દિશાઓમાં દોડવા લાગ્યો.

તીર્થાટનથી પરત આવીને ભાઈની થયેલી એવી અવગતિથી ગોકર્ણ ખૂબ દુઃખી બની રહ્યો. ગયાજીમાં જઈને એનું શ્રાદ્ધ કર્યું છતાં એની મુક્તિ થઈ નહીં. અંતે એના કલ્યાણને અર્થે ગોકર્ણે ભાગવતસમાહનું આયોજન કર્યું. વ્યાસપીઠે બેસીને ગોકર્ણે જ કથા કહેવા લાગ્યા. એમની સૂચનાનુસાર પ્રેત થયેલો ધુંધુકારી સાત ગાંઠવાળા એક વાંસમાં પેસી શ્રદ્ધા અને નિષ્ઠાપૂર્વક તે કથા સાંભળવા લાગ્યો. રોજ વાંસની એક એક ગાંઠ ફાટતી ગઈ. સાતમે દિવસે કથાની પૂર્ણાહુતિ પછી ધુંધુકારી દિવ્ય દેહ ધારણ કરીને સૌની સમક્ષ પ્રકટ થયો. તુલસીની માળાથી સુશોભિત, પીળાં વસ્ત્રોવાળો, મેઘસમાન શ્યામ, મુકુટધારી અને કુંડળોથી યુક્ત એવો ધુંધુકારી ગોકર્ણને પગે લાગ્યો અને પછી કથાની ધન્યતા વર્ણવી પોતાને લેવા આવેલા ભગવાનના પાર્શ્વે દિવ્ય વિમાનમાં બેસી વૈકુંઠ લોકમાં સિધાવ્યો.

આ પછી સનત્કુમારોએ સમાહ સાંભળવાનો વિધિ કહ્યો, વક્તા શ્રોતાઓએ પાળવાના નિયમો કહ્યો. જે ધર્માત્મા બ્રાહ્મણ વિરક્ત, વિષ્ણુભક્ત, વેદશાસ્ત્રોના વિરોધને દૂર કરનાર, દંષ્ટાંત આપવામાં કુશળ, ધૈર્યવાન અને અત્યંત નિઃસ્પૃહ હોય તેને જ ભાગવતના વક્તા તરીકેનું સ્થાન આપવું. અનેક ધર્મોમાં ભટકનારો, સિદ્ધાંત વગરનો, સંસારમાં વધુ આસક્તિવાળો, પાખંડવાદી, દેશ એવો વેશ ધરાવનારો બ્રાહ્મણ મહાપંડિત ગણાતો હોય તોપણ તેને ભાગવતકથાના વક્તા થવાનો અધિકાર નથી. સર્વ પાપોને દૂર કરનાર, વિધિપૂર્વક ધર્મ અર્થ કામ અને મોક્ષના સાધન રૂપ, ઉત્તમ એવા શ્રીમદ્ભાગવત પુરાણથી જ ભોગ અને મોક્ષ પ્રાપ્ત થાય છે વગેરે ભાગવતમાહાત્મ્યનું વર્ણન કરી પછી એ મહાત્માઓએ ભાગવતની કથા કહી. કથાને અંતે જ્ઞાન અને વૈરાગ્ય ભક્તિની જેમ પુષ્ટ બની રહ્યા. મનોરથની સિદ્ધિથી નારદને આનંદનો પાર ન રહ્યો. શુકદેવજી પણ ભાગવતનો પાઠ કરતા કરતા ત્યાં આવ્યા હતા. ભાગવત તો વૈષ્ણવોનું પરમ ધન છે ઇત્યાદિ વચનો દ્વારા શુકદેવજીએ ભાગવતની પ્રશંસા કરવા માંડી. એ વખતે સાક્ષાત્ ભગવાન શ્રીકૃષ્ણ, પ્રહ્લાદ, ઉદ્ધવ, અર્જુન વગેરે ભક્તજનો સહિત પ્રગટ થયા અને પ્રસન્ન થઈને જ્યાં જ્યાં શ્રીમદ્ભાગવતનું પારાયણ થશે ત્યાં ત્યાં પોતે ભક્તો સહિત પધારશે એવું શુકદેવજીને વચન આપ્યું.

આ રીતે ભાગવતનું માહાત્મ્ય સવિસ્તર કહી સંભળાવીને સૂત પુરાણીએ શૌનકને કહ્યું કે હે શૌનક ! આ જ ભાગવતની કથા શુકદેવજીએ પરીક્ષિત રાજાને કહી સંભળાવી હતી. આ કથા સાંભળવાથી જ સંસારનું - હું અને મારું એવા મમતા ભર્યા સંસારનું-ચડેલું ઝેર હિતરી જાય છે અને પછી મોક્ષની પ્રાપ્તિ થાય છે. એ પ્રકારનું સર્વોત્તમ ફળ ઉપલબ્ધ થયા પછી મેળવવા જેવું બીજું કાંઈ રહેતું નથી અને એ વિષયમાં રાજા પરીક્ષિત સાક્ષી છે.

શ્રીમદ્ભાગવત-માહાત્મ્ય સમાપ્ત.

॥ श्रीकृष्णः शरणं मम ॥

श्रीमद्भागवत-सार

प्रथम स्कन्ध

મંગલાચરણ

શ્રી ભાગવતસંહિતાનો પ્રારંભ કરતાં પહેલાં શ્રીવેદવ્યાસ પ્રથમ શ્લોકથી મંગલાચરણપૂર્વક વેદના બીજરૂપે ગાયત્રીના અર્થનું પ્રતિપાદન કરે છે :

जन्माद्यस्य यतोऽन्वयादितरतश्चार्थेष्वभिज्ञः स्वराट्
तेने ब्रह्म हृदा य आदिकवये मुह्यन्ति यत्सूरयः ।

તેજોવારિમૂઢાં યથા વિનિમયો યત્ર ત્રિસગો મુષા
ધામ્ના સ્વેન સદા નિરસ્તકુહકં સત્યં પરં ધીમહિ ॥૧॥

સમાવાયી તથા નિમિત્ત કારણરૂપ જે બ્રહ્મથી આ જગતનાં જન્મ આદિ થાય છે, જે બ્રહ્મ વિષય માત્રને જાણે છે અથવા સમગ્ર જીવોના ધર્મ, અર્થ, કામ, મોક્ષ આદિ પુરુષાર્થ સિદ્ધ કરવાના વિષયને સર્વ પ્રકારે જાણે છે, જે બ્રહ્મ વિષયોમાં રમણ ન કરતાં પોતાના જ સ્વરૂપાનંદમાં સ્વયં જ રમણ કરે છે અથવા જે બ્રહ્મ વિરાટની અંદર રહેનારા સ્વરાટ છે અથવા વિરાટાન્તર્ગત રહીને એની વસ્તુમાત્ર ને વિષયોને જાણે છે, જે બ્રહ્મે ઉત્તમ વિદ્વાનોને મોહિત કરી દેનાર વેદોનો પુરાણો સહિત અવબોધ શબ્દ રસમાં નિપુણ એવા આદિ કવિ બ્રહ્માને હૃદયપૂર્વક કરાવ્યો, જે રીતે તેજ જલ અને પૃથ્વી એમાંથી એકની બીજામાં પ્રતીતિ મિથ્યા છે એ રીતે જે બ્રહ્મમાં સત્ત્વ, રજ, તમ એ ત્રણે ગુણો અર્થાત્ માયાના કાર્યરૂપ દેહ ઈન્દ્રિયો તથા અંતઃકરણાદિ ધર્મોની તથા એના અધ્યાસની કલ્પના કરવી મિથ્યા છે, જે બ્રહ્મસ્વસ્વરૂપની સ્ફૂર્તિથી જ જીવોની સર્વ અવિદ્યાને નિવૃત્ત કરી દે છે, એ જ પરમ સત્ય-રૂપ બ્રહ્મ પૂર્ણ પુરુષોત્તમ જે ત્રિકાલાબાધિત છે તેનું અમે ધ્યાન ધરીએ છીએ.

બીજા શ્લોકમાં શ્રીમદ્ભાગવત કલ્પવૃક્ષ છે એ પ્રતિપાદિત કરાયેલ છે.

धर्मः प्रोज्झितकैतवोऽत्र परमो निर्मत्सरणां सतां
वेद्यं वास्तवमत्र वस्तु शिवदं तापत्रयोन्मूलनम् ।

શ્રીમદ્ભાગવતે મહામુનિકૃતે કિં વા પરૈરીશ્વરઃ

સદ્યો હૃદયવરુધ્યતેઽત્ર કૃતિભિઃ શુશ્રૂષુભિસ્તત્ક્ષણાત્ ॥૨॥

માત્સર્ય આદિ દોષોથી રહિત તથા કૃપાલુત્વાદિ ગુણોથી યુક્ત સંતજનો ભગવદ્ભક્તોના કાપટવાદિથી મુક્ત એવા પરમ ધર્મનું અહીં શ્રીમદ્ભાગવતમાં નિરૂપણ કરવામાં આવ્યું છે. જે કલ્યાણકારી છે તથા ત્રિવિધ તાપના સમૂલ વિનાશક છે એવા

જાણવાને માટે યોગ્ય એ પરમ તત્ત્વ સાક્ષાત્ ભગવાનનું આ ભાગવત શાસ્ત્રમાં નિરૂપણ કરવામાં આવ્યું છે. મહામુનિ શ્રીવેદવ્યાસે આ દશ રસયુક્ત ભાગવતનું પ્રણયન કર્યું તો પછી ભગવદ્-અતિરિક્ત અન્ય પદાર્થોનું નિરૂપણ કરનારાં અન્ય શાસ્ત્રોનું પ્રયોજન જ શું છે ? આ ભાગવત શાસ્ત્રનું ઐશ્વર્ય એટલું અમાપ છે કે એના શ્રવણની ઇચ્છાવાળો મહાભાગ્યશાળી જીવ તત્ક્ષણ જ શ્રવણ કરતાં જ ભગવાનને પોતાના હૃદયકમળના સંપુટમાં અવરુદ્ધ કરી લે છે, પોતાને વશ કરી લે છે. આચાર તપ આદિ ધર્મો કરવામાં કામરસની પ્રતીતિ થાય છે. અન્યત્ર ગીતામાં પણ તપ આદિ ધર્મની નિંદા કરવામાં આવી છે. શરીરમાં સ્થિત પંચ મહાભૂતોને તપ આદિથી જે કષ્ટ આપે છે તે તો મૂઢ છે. શ્રવણાદિ ધર્મમાં જ કોઈ પણ પ્રકારનું કાપટ્ય નથી. અહીં કાપટ્યના એકાન્ત અભાવનો નિર્દેશ ઉચ્છિન્નતની પૂર્વે પ્ર ઉપસર્ગના પ્રયોગ દ્વારા કરવામાં આવ્યો છે. અર્થાત્ ભાગવતમાં કાપટ્ય ધર્મનો પ્રકર્ષ રૂપથી સર્વથા અભાવ છે. કપટરહિત શ્રવણાદિ ધર્મ ભાગવતથી જ સિદ્ધ કરી શકાય એમ છે.

ત્રીજા શ્લોકમાં ભાગવતની ફલરૂપતાનું પ્રતિપાદન કરવામાં આવ્યું છે :

નિગમકલ્પતરોર્ગલિતં ફલં શુકમુખાદમૃતદ્રવસંયુતમ્ ।

પિબત ભાગવતં રસમાલયં મુહુરહો રસિકા ભુવિ ભાવુકાઃ ॥૩॥

પૃથ્વી પર રહેતા ભાવના ચતુર એવા હે રસિકો ! વેદરૂપી કલ્પવૃક્ષથી પરિપક્વ થઈને સ્વતઃ ભરેલા શુકમુખને પ્રાપ્ત તેથી જ ભક્તિરસથી પરિપૂર્ણ મોક્ષાનંદને તિરસ્કૃત કરનાર તથા પ્રપંચને નિવૃત્ત કરનારા ભાગવતરૂપ રસનું પુનઃ પુનઃ પાન કરો. અક્ષરાત્મક વ્યાપિ વૈકુંઠમાં પ્રણવબીજથી અંકુરિત તથા વિકસિત વેદરૂપી કલ્પવૃક્ષ છે. તદન્તર વ્યાસરૂપમાં જ્યારે ભગવાને અથવા નારાયણે અવતાર લીધો ત્યારે સર્વ ભક્તોના હૃદયને આનંદ આપવા માટે એમના દ્વારા એ વૃક્ષનું અત્યંત પક્વ એવું ભાગવતરૂપી આધિ દૈવિક ફલ અહીં લવાયું. વ્યાસના પુત્ર શુકદેવજી મુક્ત હોવાને કારણે એ ફલના અધિકારી હોવાથી વ્યાસજીએ સર્વપ્રથમ પુત્ર શુકદેવજીને એ ફલ પ્રદાન કર્યું.

શ્રીમદ્ભાગવતના પ્રથમ સ્કંધના પ્રથમ ફલાધ્યાયના ત્રણ શ્લોકો પૈકી પ્રથમ શ્લોકમાં ભાગવતમાંથી ફલિત થતા વેદાન્ત સિદ્ધાન્તના સ્વરૂપદર્શન સાથે પરમ સત્ય પરબ્રહ્મ પરમાત્માના ધ્યાનનો નિર્દેશ ગ્રંથકારે કર્યો છે. બ્રહ્મસૂત્રની ત્રિસૂત્રીમાં જે વેદાન્ત સિદ્ધાન્ત સ્ફુટ છે તેનો તે જ શબ્દમાં નિર્દેશ કરવામાં આવ્યો છે. જન્માદ્યસ્ય યતઃ શાસ્ત્રયોનિત્વાત્ અને તત્તુ સમન્વયાત્ આ સૂત્રોથી અભિપ્રેત જગતનું નિમિત્ત અને સમવાયિ કારણ બ્રહ્મ છે તે સિદ્ધાન્તની આ શ્લોકથી સ્પષ્ટ પ્રતીતિ થાય છે. બીજા અને ત્રીજા શ્લોકમાં ત્રિવિધ તાપોને નિર્મૂળ કરી કલ્યાણ સાધનાર પારમાર્થિક વસ્તુ એ આ ગ્રંથનો વિષય છે એવું દર્શાવીને પછી કહેવાયું છે કે મહામુનિ શુકદેવજીએ કહેલા આ ગ્રંથને સેવનારને પછી અન્ય ગ્રંથો વિચારવાની જરૂર રહેતી નથી. આ ગ્રંથ સાંભળવાની ઇચ્છાવાળા સદાચારી શ્રોતાઓના હૃદયમાં તરત જ ઈશ્વરતત્ત્વ સ્થિર થઈ જાય છે. વેદરૂપી કલ્પવૃક્ષનાં અમૃતરસયુક્ત ફળ સમાન આ ગ્રંથને,

હે મુમુક્ષુઓ, તમે મોક્ષપ્રાપ્તિ પર્યંત સેવો એવો આદેશ આપીને પછી ચોથા શ્લોકથી ભાગવતકાર કથા શરૂ કરે છે.

એક વાર નૈમિષારણ્યમાં શૌનક વગેરે પવિત્ર ઋષિઓ યજ્ઞ કરવા બેઠા. આ ઋષિઓએ કથાઓ અને આખ્યાનો કહેવામાં કુશળ એવા ઉગ્રશ્રવા નામના સૂત પુરાણીને કથાઓ સંભળાવવાને માટે માનપૂર્વક નિમંત્ર્યા હતા. સૂત પુરાણીને ઊંચા આસને બેસાડીને પછી જિજ્ઞાસાપૂર્વક ઋષિઓએ એમને છ પ્રશ્નો પૂછતાં કહ્યું કે હે રોમહર્ષના પુત્ર ! આપ ધર્માત્મા છો માટે મનુષ્યોના યથાર્થ કલ્યાણનું પરમ સાધન તમે શું માનો છો તે તથા બધાં શાસ્ત્રોનો સાર શો છે તે તમે અમને કહેવાની કૃપા કરો. અમે શરૂ કરેલો આ યજ્ઞ અમને કદાચ સ્વર્ગ અપાવશે, પણ એવા અલ્પ સમયના સુખવાળા સ્વર્ગનું અમારે કામ નથી, અમારે તો ભગવાનના ચિર સાન્નિધ્યવાળા મોક્ષની પ્રાપ્તિ કરવી છે. વિદ્વાનોમાં શ્રેષ્ઠ એવા ભગવાન વેદવ્યાસ જે જાણે છે, સાકાર બ્રહ્મને જાણનારા અનેક મુનિઓ જે જાણે છે તે સર્વ તમે તેમની કૃપાથી જાણો છો તો, હે આયુષ્મન્ ! તે બધાં શાસ્ત્રો, પુરાણો અને ગુરુજનોના ઉપદેશોમાં આપશ્રીને જીવોનું પરમ કલ્યાણ કરનારું જે સાધન પ્રતીત થયું હોય તે અમને કૃપા કરીને કહો. હે સાધુ પુરુષ ! આ કલિયુગમાં મનુષ્યો ઓછા આયુવાળા, આળસુ, મંદબુદ્ધિવાળા અને રોગગ્રસ્ત બની રહેલા છે અને શાસ્ત્રોમાં તો અનેક પ્રકારનાં કર્મોનું વર્ણન છે તો, હે સત્પુરુષ ! એ સર્વ શાસ્ત્રોમાં જે વધુ સરલ હોય, સર્વેના સારરૂપ હોય તે આપ અમને સંભળાવો કે જેથી અમારી બુદ્ધિ નિર્મળ બની રહે. વળી હે સૂત ! ભગવાનના અવતારોનું પ્રયોજન તથા એમનાં ચરિતો આપ યથાર્થપણ જાણો છો તો તે પણ આપશ્રી અમને વિસ્તારથી કહી સંભળાવો. બ્રહ્મા રુદ્ર આદિ સ્વરૂપોને લીલાથી ધારણ કરતા વિષ્ણુ ભગવાનનાં નારદ વગેરે ઋષિજનોએ ગાયેલાં દિવ્ય ચરિતો અમને શ્રદ્ધાળુઓને તમે કહી સંભળાવો. હે બુદ્ધિમાન સૂત ! પોતાની ઇચ્છાશક્તિરૂપ માયા વડે સ્વેચ્છાથી જ લીલાઓ કરનાર ભગવાન શ્રીહરિની અવતારકથાઓ અમારે સાંભળવી છે. બળરામની સાથે રહીને માનવી માટે અસંભવિત એવાં ભગવાનનાં પરાક્રમોનું વર્ણન કરી અમોને પવિત્ર કરો. બ્રાહ્મણો અને વેદોના શરણરૂપ ધર્મના રક્ષક એવા યોગેશ્વર ભગવાન શ્રી કૃષ્ણ હવે પોતાના સ્વરૂપને પામ્યા છે ત્યારે ધર્મ હવે કોને શરણે ગયો છે તે બધું આપ અમને કહી સંભળાવવાની કૃપા કરો.

શૌનકાદિને શાંતિપૂર્વક સાંભળીને સૂત પુરાણી પછી બોલ્યા : હે બ્રાહ્મણો ! ધર્મ માત્રનું ફળ ભગવાનને પ્રસન્ન કરવામાં જ છે. ભક્તિ વિનાનો ધર્મ કેવળ શ્રમ માત્ર છે. નિષ્કામ ભક્તિથી જ વિવેકી પુરુષો કર્મના બંધનથી છૂટે છે. પૃથ્વીનો ભાર ઓછો કરવા કૃપાસિંધુ ભગવાને ઘણા દેવો, પક્ષીઓ અને મનુષ્યોમાં લીલાવતારો ધારણ કર્યા છે. પ્રથમ અવતાર ભગવાનનો પુરુષાવતાર છે. લોકોને સર્જવાની ઇચ્છાથી ભગવાને મહત્ત્વ અહંકાર અને પાંચ તન્માત્રાઓથી ઉત્પન્ન કરેલું અને અગિયાર ઈન્દ્રિયો અને પાંચ ભૂતોરૂપી સોળ અંશોવાળું પુરુષનું રૂપ ધારણ કર્યું હતું. તે ભગવાન પાંચ કલ્પના સમયમાં યોગનિદ્રામાં

સમુદ્રના જળમાં શયન કરતા હતા તે સમયે તેમની નાભિરૂપી ધરાના કમળમાંથી બ્રહ્મા ઉત્પન્ન થયા. ક્ષય વૃદ્ધિ આદિ રહિત તે ભગવાને પછી પ્રથમ સનકાદિ અવતાર ધર્યો, એમણે અખંડ બ્રહ્મચર્ય પાળ્યું. બીજા અવતાર માટે પૃથ્વીનો ઉદ્ધાર કરવા માટે વરાહાવતાર લીધો. ત્રીજા અવતારમાં નારદ થયા અને પાંચરાત્ર શાસ્ત્ર રચ્યું. ચોથા અવતારમાં નરનારાયણ એમ બે ઋષિઓરૂપે થઈને અંતઃકરણની શાંતિવાળું મહાદુષ્કર તપ કર્યું. પાંચમા અવતારે કપિલરૂપે થઈ, સાંખ્ય શાસ્ત્રનું સર્જન કરી શિષ્ય આસુરિને ભણાવ્યું, જે કાળે કરીને મૂળરૂપે નષ્ટ થયેલું છે. છઠ્ઠા અવતારે અત્રિ-અનસૂયાને ત્યાં દત્તાત્રેયરૂપે જન્મી અલર્ક તથા પ્રહ્લાદ વગેરેને આત્મવિદ્યા કહી. સાતમા અવતારે યજ્ઞ નામે ઉત્પન્ન થઈ પુત્ર યામ આદિ દેવગણની સાથે સ્વાયંભુવ મન્વંતરનું પાલન કર્યું. આઠમો અવતાર નાભિ રાજાને ત્યાં ઋષભદેવરૂપે થયો અને પરમહંસોનો માર્ગ દર્શાવ્યો. નવમા અવતારે પૃથુ રાજા તરીકે જન્મી પૃથ્વીમાંની વસ્તુઓનો વિસ્તાર કર્યો. ચાક્ષુષ મન્વંતરમાં પ્રલય વખતે મત્સ્યાવતાર ધારણ કરી વૈવસ્વત મનુનુ રક્ષણ કર્યું. અગિયારમા અવતારમાં સમુદ્રમંથન વખતે કાયબાના અવતારે મંદરાચલને ધારણ કર્યો. બારમા અવતારે અમૃતકુંભ લઈને ધન્વતરિરૂપે સમુદ્રમાંથી પ્રગટ થયા. તેરમા અવતારે મોહિનીસ્વરૂપ ધારણ કરી, દાનવોને મોહ પમાડી દેવોને અમૃત પાડ્યું. ચૌદમો અવતાર નૃસિંહ ભગવાનરૂપે લઈને ભક્ત પ્રહ્લાદનું રક્ષણ કર્યું. પંદરમો વામન અવતાર ધારણ કરી બલિ પાસેથી ત્રણે લોક પડાવી લીધા. સોળમા અવતારે બ્રાહ્મણોનો દ્રોહ કરતા અધર્મી રાજવીઓને હણી એકવીસ વખત પૃથ્વીને ક્ષત્રિયરહિત કરી. સત્તરમા અવતારમાં વ્યાસરૂપે જન્મી વેદનાં વિભાગ કર્યા. પ્રકૃતમાં બ્રાહ્મણ ભાવનો આ ત્રીજો અવતાર છે. પ્રથમ વામન, બીજો પરશુરામ અને ત્રીજો વેદવ્યાસ. અઠારમા અવતારે રામાવતારમાં દેવોનું શ્રેય કરવા રાવણવધ, સમુદ્રનિઘ્રહ આદિ પરાક્રમ કર્યા. ક્ષત્રિયભાવથી રામાવતાર પ્રથમ છે. ક્ષત્રિયભાવથી ઓગણીસ અને વીસમા અવતારમાં બળદેવજી અને કૃષ્ણરૂપે યાદવ કુળમાં જન્મી પૃથ્વીનો ભાર ઉતાર્યો. કલિયુગ પ્રવર્તતાં એકવીસમા અવતારમાં ભગવાન બુદ્ધાવતાર લેશે અને બાવીસમા અવતાર તરીકે વિષ્ણુચક્રા બ્રાહ્મણને ત્યાં કલ્કિ અવતારરૂપે પ્રકટ થશે. આ બાવીસ અવતારો સાથે પહેલા ધર્મ અને મનુ એ બે અવતાર ગણતાં ચોવીસ અવતાર થાય છે. આ અવતારોમાં કેટલાક અંશરૂપ છે, કેટલાક વિભૂતિરૂપ છે, પરંતુ શ્રીકૃષ્ણ તો સ્વયં પોતે જ હોવાથી એ ભગવાનનો પૂર્ણાવતાર છે. આ અવતારોનું રહસ્ય તો વેદો પણ પ્રકટ કરી શકતા નથી. હે શૌનકાદિ ઋષિઓ ! તમે તો ધન્ય છો, કેમકે સમગ્ર લોકના નાથ ભગવાન વાસુદેવમાં તમે આવો શ્રેષ્ઠ ભક્તિભાવ ધરાવો છો. તમે વર્ષોથી યજ્ઞો કરતા આવ્યા છો છતાં આવા સ્થૂલ યજ્ઞોથી અસંતુષ્ટ બની રહી ભગવલ્લીલા પ્રત્યે મન વાળો છો એ તમારું સદ્ભાગ્ય છે. ભગવલ્લીલાઓથી ભર્યું ભર્યું એવું શ્રીમદ્ભાગવત હું હવે તમને કહી સંભળાવીશ. સર્વે વેદાદિ શાસ્ત્રોના અને ઇતિહાસોના સારરૂપ આ શ્રીમદ્ભાગવત ભગવાન વેદવ્યાસે સર્જ્યું છે. એમણે તે પોતાના પુત્રને શુકદેવજીને કહ્યું હતું. શુકદેવજીએ ગંગાના તીરે અનશનવ્રત ધારણ કરીને બેઠેલા પરીક્ષિત રાજાને સંભળાવ્યું હતું. અમે પણ

તે વખતે ત્યાં શ્રોતારૂપે હતા. ભગવાન વેદવ્યાસે વૈદિક કર્મો પ્રજાઓને શુદ્ધ કરનારાં હોવાથી જનકલ્યાણને અર્થે વેદોને વ્યવસ્થિત કરીને તેના ચાર વિભાગ કર્યા હતા. એ પછી યજ્ઞકર્મો કરી શકવા જે અસમર્થ હોય છે એવાં સ્ત્રી શૂદ્રદિ માટે એમણે મહાભારતની પણ રચના કરી, કેટલાંક પુરાણો પણ રચ્યાં. આટલું બધું કરવા છતાં તેમને અંતરમાં કંઈક ઊણપ લાગતી હતી. એમના ચિત્તને એટલાથી સંતોષ થયો હોય એમ લાગતું ન હતું. કરાલ કલિયુગમાં લોકોને ખાસ ઉપયોગી એવું કશું અતિ આવશ્યક સર્જન કરવાનું બાકી રહી ગયું છે એમ જ એમને થયા કરતું હતું. એવામાં સહસ્રા શ્રીનારદ મુનિ ત્યાં ઉપસ્થિત થયા. વ્યાસજીએ પોતાની મૂંઝવણ એમને કહી સંભળાવી. તરત જ નારદજીએ એમને ઉત્તરમાં કહ્યું કે હે વ્યાસજી ! તમે વેદના વિભાગ કર્યા, કર્મમાર્ગ અર્થાત્ પ્રવૃત્તિમાર્ગ દર્શાવવા મહાભારતની પણ અદ્ભુત રચના કરી, પરંતુ પરમતત્ત્વ પરમાત્મા પ્રત્યેની ભક્તિ વિશે તમે મહત્ત્વનું ગણાય એવું સર્જન કર્યું નથી. પરમાત્મા તત્ત્વ ભક્તિ ન થાય એવાં ધર્માદિ તો મિથ્યા છે, સત્કર્મોનું સાચું ફળ તો ભગવાનના ગુણોનાં શ્રવણ - કીર્તન - સ્મરણમાં જ છે માટે તમે હવે ભગવાન પ્રત્યેની ભક્તિનો મહિમા ગાઓ. ભક્તિ વિનાનાં જ્ઞાન યોગ તેમ પુરુષાર્થ તો વ્યર્થ જ છે. સર્વસામાન્ય જનસમાજને માટે કેવળ ભક્તિમાર્ગ જ સરળ અને કશા જ જોખમ વિનાનો માર્ગ છે. ભક્તિ એ તો હૃદયની ઊમિ છે. ભગવાનના અનેક અવતારોની તથા ભગવાનના ભક્તોની કથાઓ એવી હૃદયંગમ હોય છે કે એને ભક્તિપૂર્વક ગાવાથી યા સાંભળવાથી જીવાત્મા પ્રસન્ન બની રહે છે. સાંસારિક દુઃખોથી દુણાયેલા જીવાત્માઓના કલેશની શાંતિ ભક્તિના રંગથી સર્જાયેલી તમારી ભગવલ્લીલાઓને પ્રદર્શિત કરતી કૃતિથી શક્ય બની રહેશે. મારો જ દાખલો આપું. હે મુનિ ! પૂર્વ જન્મમાં હું દાસીપુત્ર હતો, મારી માતા જે આશ્રમમાં કામ કરતી હતી ત્યાં હું રહેતો હતો. ચાતુર્માસમાં એ આશ્રમમાં ઘણા ઋષિઓ નિવાસ કરતા હતા તે ઋષિઓ રોજ જ્ઞાનકથાઓ તેમ ભગવત્કથાઓ કરતા અને તેમના અમુગ્રહ વડે તે હું સાંભળતો. પરિણામે મને શ્રીભગવાન પ્રત્યે પ્રીતિ થઈ. ચાતુર્માસ પછી ઋષિઓ આશ્રમમાંથી વિદાય થયા ત્યારે મને પણ તેમની સાથે જવાનું ખૂબ મન થયું હતું, પણ મારી માતાની મારા પ્રત્યેની આસક્તિની હું અવગણના કરી શકું એમ ન હતું. દૈવયોગે એક રાત્રે મારી માતા સાપ કરડવાથી તત્કાળ મૃત્યુ પામી પછી હું મુક્ત બની રહ્યો અને આશ્રમમાંથી નીકળીને ઉત્તર દિશા તરફ રવાના થયો. પ્રવાસ દરમિયાન હું થાકી જતો, ભૂખ તરસે દુઃખી થતો, પરંતુ માર્ગમાં એક પવિત્ર નદીને તીરે મીઠું જળપાન કરી એક વિશાળ પીપળાના વૃક્ષ હેઠળ ઋષિઓ બેસતા હતા એવું આસન કરીને બેઠો અને શ્રી-ભગવાનના સ્વરૂપ વિશે મન એકાગ્ર કરી ધ્યાનમાં મગ્ન બની રહ્યો. કેટલાક સમય પછી મેં ભગવાન નારાયણ વાસુદેવનું સ્વરૂપ મારાં મનશ્ચક્ષુ સમક્ષ પ્રત્યક્ષ થયું અનુભવ્યું. હું ભાવાવેશભર્યો બની રહ્યો. મારું સમસ્ત અસ્તિત્વ ભગવદ્-આનંદથી ઊભરાઈ રહ્યું. ત્યાં તો ભગવાન અદશ્ય થઈ ગયા. હું શોકનિમગ્ન બની રહ્યો. કરી ધ્યાનમાં બેઠો, પણ એવી એકાગ્રતા પ્રાપ્ત ન થઈ. એકાએક જાણે મેં સાંભળ્યું : ‘હે વત્સ, તું તારા આ જન્મમાં મને

પુનઃ નહિ જોઈ શકીશ. તારા મારા પ્રત્યેના અન્ય પ્રેમભક્તિના ભાવથી તને મારી અનુભૂતિ થઈ હતી. તારો આ દેહ છૂટી ગયા પછી તું મારું સાન્નિધ્ય પ્રાપ્ત કરી શકીશ અને તારો એ પ્રેમભાવ અખંડ બની રહેશે.’ એ પછી નિરંતર મેં પ્રભુનાં ગુણગાન કરવામાં સમય વ્યતીત કર્યો અને નિઃસ્પૃહ અને મદરહિત બની રહી, મત્સરના ત્યાગપૂર્વક મારા મરણસમયની રાહ જોવા લાગ્યો. વર્ષો પછી કાલાંતરે વીજળીના ઝબકારા સમાન મારો કાળ પ્રકટ થયો, મારું પાંચ ભૂતોનું શરીર પડી ગયું અને પછી હું ભગવાન નારાયણના શરીરમાં જ જાણે સમાઈ ગયો. એ પછી યુગોના અંતે ભગવાનમાંથી જ પ્રકટ થયેલા બ્રહ્માએ સ્મૃતિ થતાં જગત સર્જવા ઇચ્છા ધરી. ભગવદ્-ઈચ્છાથી મરીચિ આદિની સાથે હું પણ બ્રહ્માના પુત્ર તરીકે જન્મ્યો અને એમના આદેશાનુસાર અખંડ બ્રહ્મચારી એવો હું ઉપલબ્ધ થયેલી આ સ્વરબ્રહ્મથી શોભતી વીણા વગાડતો અને ભગવાનની લીલાઓ ગાતો સમસ્ત વિશ્વમાં ત્રણે લોકમાં વિચરું છું. સર્વ કાલે જાણે શ્રી ભગવાનનાં દર્શન કરું છું અને સદૈવ આનંદમાં રહું છું. હે વ્યાસમુનિ ! મેં પ્રથમ કહ્યું તેમ આ સંસારસાગરમાં દુઃખ નિરાશા અને ગ્લાનિ ભર્યા મનુષ્યો માટે નૌકાઝૂપ બની રહે એવું ભગવાનના અદ્ભુત ચરિત્રોવાળું સર્જન કરો. આપ તો નિષ્પાપ છો. તમારા એવા સર્જનથી જ મનુષ્યો પોતાનું કલ્યાણ સાધી શકશે.

સૂતે કહ્યું : સત્યવતીના પુત્ર વ્યાસને આટલું કહીને નારદ વ્યાસ પાસેથી ચાલ્યા ગયા. વ્યાસ મુનિ નારદજીનાં વચનો પર ચિંતન કરતા થોડી વાર બેસી રહ્યા પછી ચક્ષુઓ બંધ કરી ભગવાન નારાયણમાં મન પરોવી ધીમે ધીમે સમાધિમાં લીન થઈ ગયા. ભક્તિ-યોગ દ્વારા સારી રીતે નિર્મળ અને નિશ્ચલ કરેલા મનમાં પછી તેમણે ક્ષીરસાગરમાં શેષશય્યામાં પોઢેલા ભગવાન નારાયણનાં દર્શન કર્યા અને પછીનું સકલ સર્જન વિરાટ પુરુષનું તેમ પ્રાદુર્ભૂત બ્રહ્માનું તેમ સમસ્ત વિશ્વનું, ભગવાનની વિભૂતિઓનું તેમ ઘણા કલ્પો દરમિયાન જે જે બન્યું હતું તે બધું જોયું અને એ પછી તેમણે વિશુદ્ધ ચિત્તવાળા બની રહીને મહાન ભાગવત પુરાણની રચના કરી. ભગવાનના અનુગ્રહબળના પ્રતાપથી જ તેમણે સર્જેલા અદ્વિતીય ગણાય એવા એ શ્રીમદ્ભાગવત ગ્રંથને એમણે પ્રથમ પોતાના પુત્ર શુકદેવજીને ભણાવ્યો. અહીં શૌનકને શંકા થાય છે કે શુકદેવજી તો નિવૃત્તિપરાયણ અને સર્વ વિષયમાં નિઃસ્પૃહ અને કેવળ આત્મામાં જ આનંદ પામનારા છે તો એમને આ વિશાળ ભાગવત-સંહિતા ભણવાનું શું કારણ ? જવાબમાં સૂત પૂરાણીએ કહ્યું કે આત્મામાં જ આનંદ પામતા મુનિઓ પણ ભગવાનની નિષ્કામ ભક્તિ તો કરે જ છે. શ્રીશુકદેવજી શ્રીહરિના અલૌકિક ગુણોથી આકર્ષાયેલી બુદ્ધિવાળા હોવાથી જ એમણે ભાગવતનું અધ્યયન કર્યું અને એ પછી એમણે આ ભાગવત પરીક્ષિત રાજાને અનેક ઋષિ મુનિઓના સાન્નિધ્યમાં કહી સંભળાવી અને વિશ્વમાં પ્રસિદ્ધ કર્યું.

એ પછી શૌનકાદિ ઋષિઓએ પરીક્ષિત રાજાનો શુકદેવજી સાથે શી રીતે સત્સંગ થયો તે જાણવાની ઇચ્છા વ્યક્ત કરી. સૂતજી પછી કહેવાં લાગ્યા કે મહારાજ પરીક્ષિત અર્જુનના પૌત્ર હતા. તેઓ માતા ઉત્તરાના ગર્ભમાં હતાં તે વખતે અશ્વત્થામાએ મૂકેલા

બ્રહ્માસ્ત્રથી તેમનું ભગવાન શ્રીકૃષ્ણે રક્ષણ કર્યું હતું. કૌરવો અને પાંડવોના યુદ્ધમાં અનેક યોદ્ધાઓ વીરગતિ પામ્યા હતા, સમગ્ર કૌરવદળનો નાશ થઈ ગયો હતો. ભીમે જેની જાંગ તોડી નાખી હતી તે રાજા દુર્યોધન છેલ્લા શ્વાસ ઘૂંટી રહ્યો હતો. એના પક્ષના માત્ર ત્રણ માણસો જીવતા હતા : કુલગુરુ કૃપાચાર્ય, કૃતવર્મા અને અશ્વત્થામા. પક્ષનો વિનાશ જોઈને દ્રોણપુત્ર અશ્વત્થામા સમર્થ બ્રાહ્મણ હોવા છતાં સારાસારનો વિવેક ભૂલી, ક્રોધવશ બની રહીને જાણે કે બ્રહ્મારક્ષસ બની ગયો. રાત્રે બધા ભરનિદ્રામાં હતા તે વખતે તે પાંડવોને મારવા તેમની છાવણીમાં છાનોમાનો ઘૂસી ગયો. છાવણીમાં પાંડવો તો ન હતા, તેમના દ્રૌપદીના પાંચ પુત્રો તથા દુપદ રાજાના પુત્રો ત્યાં સૂતા હતા. અશ્વત્થામાએ શસ્ત્ર વડે એ બધાનો કૂર સંહાર કરી નાખ્યો. પ્રાતઃકાલે આ જાણતાં પાંડવપક્ષમાં હાહાકાર મચી ગયો. દ્રૌપદીના દુઃખની તો કલ્પના જ થાય એમ ન હતું. અર્જુન દ્રૌપદીને ‘એ પાપીનું મસ્તક લાવીને તારે ચરણે ધરું છું’ એવું વચન આપી કૃષ્ણ સાથે રથમાં બેસીને નાસી રહેલા અશ્વત્થામા પાછળ ગયો અને તેને પકડી પાડ્યો. તે ગુરુપુત્ર તેમ બાળપણનો મિત્ર હોવાથી અર્જુન તેનું માથું ઉતારી લેવામાં પાછો પડી રહ્યો. અર્જુનની ધર્મબુદ્ધિની પરીક્ષા કરતા હોય એમ શ્રીકૃષ્ણે તેને કહ્યું કે ‘વેદાન્તનો પારગામી હોય એવો બ્રાહ્મણ પણ જો આતતાથી બની રહ્યો હોય તો તેને મારવામાં પાપ નથી’ વગેરે કહીને તેને ઉચ્કેરવા માંડ્યો, પણ અર્જુન તેને ન મારતાં તેને બાંધીને દ્રૌપદી સમક્ષ લઈ ગયો અને કહ્યું : ‘સામ્રાજી, આ પાપીને તારી સમક્ષ હાજર કર્યો છે, તું કહે તે પ્રમાણે હું તેની સાથે વર્તું.’

દ્રૌપદી શોકનિમગ્ન હતી, પણ કરુણાથી ઊભરાતા હૃદયવાળી એ દ્રૌપદીએ ક્રોધને દૂર કર્યો અને અશ્વત્થામાની માતા કૃપીના દુઃખનો વિચાર કરીને એણે ગુરુપુત્રને છોડી મૂકવાની અર્જુનને સૂચના કરી, પરંતુ ભીમને મનાવવો અશક્ય હતું, કોઈ પણ હિસાબે તે અશ્વત્થામાને મારી નાખવા જ તત્પર હતો. અર્જુન ગૂંચવાયો. તેણે શ્રીકૃષ્ણ સામે જોયું. અકળ મુખભાવવાળી શ્રીકૃષ્ણની ઇચ્છા અર્જુન સમજી ગયો અને તેણે તલવાર વતી અશ્વત્થામાના મસ્તક પરનો મણિ તેના કેશસહિત ઉતારી લીધો. મસ્તક મૂંડી નાખવું, તેનું ધન ખૂંચવી લેવું અને તેને સ્થાનભ્રષ્ટ કરી હાંકી મૂકવો એ બ્રાહ્મણના વધ સમાન જ છે. દુષ્ટ એવા અશ્વત્થામાએ દુષ્ટતા ન છોડી, પાંડવોનો વંશ ઉખેડી નાખવા એણે ઉત્તરાના ગર્ભ પર બ્રહ્માસ્ત્ર છોડ્યું. ભગવાન શ્રીકૃષ્ણે પોતાના સુદર્શન ચક્ર દ્વારા તે બ્રહ્માસ્ત્રને શાંત કરી દઈ ગર્ભનું રક્ષણ કર્યું. બાળક પૂરેપૂરું વૃદ્ધિ પામ્યું અને યથાસમયે તેનો જન્મ થયો. ભગવાને તેનું રક્ષણ કર્યું હતું તેથી બધા તેને ‘વિષ્ણુરાત’ નામથી સંબોધવા લાગ્યા, પણ ગર્ભાવસ્થામાં તેને પોતાના સ્વરૂપનાં દર્શન થયાં હતાં તેથી શ્રી કૃષ્ણે તેનું નામ ‘પરીક્ષિત’ પાડ્યું હતું.

યથા સમયે યુધિષ્ઠિરને હસ્તિનાપુરના સમ્રાટપદે સ્થાપવામાં આવ્યા. શ્રીકૃષ્ણની સલાહ પ્રમાણે તે રાજાએ કેટલાક યજ્ઞો પણ કર્યા. ચારે દિશાઓમાં તેમનો પવિત્ર યશ ફેલાયો. પ્રજા પણ બધી રીતે સુખી હતી, પરંતુ યુધિષ્ઠિર સ્વયં અશાંત હતા. પિતરાઈઓ, ગુરુજનો અને મોટા મોટા નૃપતિઓ યુદ્ધમાં મૃત્યુ પામ્યા હતા અને એમાંયે અભિમન્યુની

થયેલી હત્યા તેમ દ્રૌપદીના પુત્રોની અને તેના ભાઈઓની અશ્વત્થામાએ કરેલી હત્યા વગેરે બનાવો તેમનાથી ભુલાતા ન હતા. ‘આ બધું મારે લીધે જ, મારા રાજ્યલોભને લીધે જ થયું’ એમ જ એ ધર્મપુરુષને લાગતું હતું. આ અંગે તેમને થતી વ્યથા જોઈને શ્રીકૃષ્ણે એમને આશ્વાસન આપતાં કહ્યું કે ‘જે કાંઈ બન્યું છે તે માટે તો નિયતિ કારણભૂત હતી. અધર્મીઓ મરવાના જ હતા. શોક ત્યજી દો અને બાંધવો તથા દ્રૌપદીને સુખી કરો’. વ્યાસજીએ તથા નારદજીએ પણ કૃષ્ણની વાતને અનુમોદન આપ્યું. એ પછી ભીષ્મ દ્વારા શ્રીકૃષ્ણે યુધિષ્ઠિરને સમજાવ્યા. યુધિષ્ઠિર સમજતા હતા છતાં તેમને આમ દુઃખી થતા જોઈ ભીષ્મે કહ્યું કે ‘તમારું જે જે અપ્રિય થયેલું છે તે સર્વ જેમ વાદળોની હાર વાયુને અધીન છે તેમ પાલન કરનારા સાથે લોક જેને અધીન છે તે કાળે કરેલું છે એમ હું માનું છું. ગદાધારી ભીમ, ગાંડીવધારી અર્જુન અને કૃષ્ણ જેવા તમારા સખા હોવા છતાં ધર્મપુત્ર એવા તમે આટલાં વર્ષો સુધી અન્યાય સહન કર્યો છે અને સત્તા જમાવી શક્યા નથી એ બધી તો ભાવિની લીલા છે. આપણે યથાર્થ રીતે જાણતા નથી, પણ એક તત્ત્વ એવું છે, જે દુષ્ટોના દમન અર્થે આવિર્ભાવ પામેલ છે. હું આ શ્રી કૃષ્ણની વાત કરું છું. વસુદેવના આ પુત્ર, જેને તમે મામાના પુત્ર, મિત્ર, ઉત્તમ સહાયક, સચિવ, દૂત તેમ સારથિ તરીકે માન્યા છે તે તો સાક્ષાત્ ભગવાન આદ્ય નારાયણ પુરુષ છે. એ જ કાલ છે. લોકોને પોતાની માયાથી મોહ પમાડતા વૃષ્ણોમાં ગૂઢપણે રહી ફરે છે. સર્વમાં આત્માવાળા, સમદષ્ટિવાળા, દ્વૈત વિનાના, અહંકાર વિનાના અને પાપ રહિત એવા તેમના પ્રભાવને કોણ જાણી શકે એમ છે ? એમના મહિમાને કદાચ જાણે તો ગુણાતીતો એવા, અંતે તો સંહારક છે છતાં જે શિવ અર્થાત્ કલ્યાણરૂપ રહે છે એવા, મહાદેવ છે. સર્વસ્થળે વિચરતા સર્વેના હિતને સાધનારા નારદજીના ઇષ્ટ ભગવાન કપિલ જ જાણે છે. તેમણે આ બધું થવા દીધું છે, પણ વસ્તુતઃ તો તેમણે તમારું રક્ષણ જ કર્યું છે. સર્વ વિઘ્નોમાંથી તમને પાર ઉતારનાર એ જ છે અને એ માટે તમારી એમના પ્રત્યેની અપાર ભક્તિ જ કારણભૂત છે. હું મૃત્યુશય્યા પર રહીને એમનું સ્મરણ કરું છું એટલે જ તેઓ ભક્તિના સૂત્રથી ભક્ત સાથે બંધાયેલા એ ભગવાન અહીં મારી સમક્ષ ઉપસ્થિત થયા છે’.

ભીષ્મને આમ ભાવવિભોર બની રહેલા જોઈ શ્રીકૃષ્ણ બોલ્યા : ‘ભીષ્મ, હું તો તમારી પાસે કશુંક માગવા આવ્યો છું. ગંગાપુત્ર એવા હે ભીષ્મ ! ગંગાએ તમને અનેક શાસ્ત્રો, રાજનીતિ, રાજધર્મ, શુક અને બૃહસ્પતિ જેવા મહાન આચાર્યોનાં નીતિશાસ્ત્રો પણ શીખવાની વ્યવસ્થા કરી હતી. તમારું એ બધું જ્ઞાન તમારી સાથે જ ચાલ્યું જાય એ ઇષ્ટ નથી તો તમે આ સમ્રાટ યુધિષ્ઠિરને તમે જે કાંઈ જાણો છો એ બધું જ શીખવો. ‘તે વખતે ત્યાં સર્વેથી ઉત્તમ એવા બ્રહ્મર્ષિઓ, દેવર્ષિઓ અને રાજર્ષિઓ પણ પધાર્યા હતા એ સૌની સમક્ષ પછી યુધિષ્ઠિરે વિવિધ પ્રકારના ધર્મો અંગે અનેક પ્રશ્નો ભીષ્મ સમક્ષ રજૂ કર્યા. એ પછી ભીષ્મે વૈદિક, પૌરાણિક અને અન્ય તથા વ્યતિરેકથી સિદ્ધ થતા લૌકિક ધર્મોનું અનુક્રમે વર્ણન કર્યું. તત્ત્વ જાણનારે વર્ણ પ્રમાણેના અને આશ્રમ પ્રમાણેના પુરુષના સ્વભાવ પ્રમાણે

કરવાના ધર્મો, વૈરાગ્ય અને આસક્તિ ઉપાધિ સાથેના શાસ્ત્રમાં કહેલા બન્ને પ્રકારના ધર્મો, વિભાગ કરીને દાનના ધર્મો, રાજાના ધર્મો, મોક્ષ માટેના ધર્મો, સંક્ષેપ અને વિસ્તારના પ્રકારથી સ્ત્રીના ધર્મો અને ભગવાનના સંબંધવાળા ધર્મો, હે શૌનકમુનિ ! ઉપાયો સાથે ધર્મ અર્થ કામ અને મોક્ષ અંગેનાં વિવિધ આખ્યાનો અને ઇતિહાસોમાં એ પોતે જે જે કાંઈ જાણતા હતા તે બધું ભીષ્મે ચોપન દિવસ સુધી યુધિષ્ઠિરને કહ્યું અને પછી ઉત્તરાયણનું આગમન થતાં પુષ્પો મગાવી, શ્રીકૃષ્ણની પૂજા કરી, એ મહાન નરરત્ને દેહનો ત્યાગ કરી સ્વધામ તરફ પ્રયાણ કર્યું.

ભગવાન શ્રીકૃષ્ણ અને ભીષ્મ દ્વારા એમનું કહેલું શ્રવણ કરીને જેમનું જ્ઞાન વધ્યું છે એવા પ્રિય ભાઈઓથી સેવાતા યુધિષ્ઠિરે પછી ઇન્દ્રની જેમ સમુદ્રની હદ સુધી પૃથ્વીનું રાજ્ય કરવા માંડ્યું. એમના રાજ્યમાં પ્રજાને આધિદૈવિક આધિભૌતિક અને આધ્યાત્મિક સુખોનો અનુભવ થવા લાગ્યો. કેટલાક માસ પછી શ્રીકૃષ્ણે દ્વારકા જવાની ઇચ્છા ધરીને સર્વની રજા માગી. ભારે અનિચ્છાપૂર્વક સૌએ રજા આપી. કુંતીએ રજા આપતાં એમની જે સ્તુતિ કરી છે તે તો ભાગવતના એક મહત્ત્વના અંગ જેવી છે. સ્તુતિને અંતે એમણે કહ્યું હતું કે ‘એક વાર ચિત્ત તમારામાં સ્થિર થઈ જાય તો પછી હું બીજું કશું જ વિચારી શકું એમ નથી. હે શ્રીકૃષ્ણ ! ગંગાનો પ્રવાહ અવિચ્છિન્નપણે જેમ સમુદ્ર પ્રત્યે ગતિ કરે છે તેમ મારી મતિ પણ સર્વસ્વનો ત્યાગ કરી એક માત્ર તમારામાં જ અનુરાગ ધરાવે એવો અનુગ્રહ કરજો’.

શ્રીકૃષ્ણ પછી હસ્તિનાપુરમાંથી દ્વારકા જવા બહાર નીકળે છે. રાજમહેલના દ્વારે રથ ઊભો કરવામાં આવ્યો હતો. રથમાં શ્રીકૃષ્ણ બેઠા એ પછી એમના શિર પર રેશમનું ધવલ છત્ર ધરી અર્જુન રથમાં ઊભો રહ્યો. ઉદ્ભવ અને સાત્યકિએ અદ્ભુત પંખાઓ ધારણ કર્યા. યુધિષ્ઠિર વગેરે રથની બન્ને બાજુ ચાલતા હતા. નગરજનો પણ પોતાના પ્રિયજનને વિદાય આપવા ઊમટ્યાં હતાં. નગરના છેડે આવ્યા પછી શ્રીકૃષ્ણે બધાંને મહામહેનતે પાછા વાળ્યાં અને પછી દ્વારકાની દિશામાં રથને દોડાવી મૂક્યો. માર્ગમાં વિવિધ સ્થળે ભગવાન શ્રીહરિની પૂજા થઈ. સંધ્યા સમયના ઉત્તમ મુહૂર્તમાં શ્રીહરિએ દ્વારકામાં નગરપ્રવેશ કર્યો. દીર્ઘ સમય પર્યંત દૂર રહેલાં પ્રિયજનોએ અપૂર્વ સ્વાગત કર્યું. શ્રી કૃષ્ણે પણ વડીલો, બંધુઓ, નગરવાસીઓ અને સેવકોની પાસે વિધિપૂર્વક જઈને સર્વને માન આપ્યું. હસ્તિનાપુરના મહારાજ્યની ધુરા વહન કરતાં ઘણો વખત વ્યતીત થઈ ગયો છે. કુરુકુળનો વારસદાર પરીક્ષિત પણ દિનપ્રતિદિન વૃદ્ધિ પામી તેજસ્વી બની રહ્યો છે. પ્રજાજનો બધી જ રીતે સુખી છે. દેશના દરેક પ્રદેશના રાજાઓ પણ યુધિષ્ઠિર પ્રત્યે આદરભાવ ધરાવતા અને બધી રીતે અનુકૂળ બની રહેતા હતા. યુધિષ્ઠિરના ચિત્તને પણ સમય જતાં શાંતિ પ્રાપ્ત તો થઈ હતી છતાં પણ મહાયુદ્ધમાં સંબંધીઓના થયેલા મરણ માટે પોતે જ જવાબદાર છે એ વાત એમના મનને અવારનવાર સતાવી જતી. વ્યાસ મુનિને એની જાણ થતાં તેમણે યુધિષ્ઠિરને પાપનાશક એવો અશ્વમેધ યજ્ઞ કરવાની સૂચના કરી. એમનું સૂચન બધાંને ગમી ગયું. દ્વારકાથી શ્રીકૃષ્ણને

પણ નિમંત્રણ મોકલી તેડાવી લીધા. મોટો પ્રાન્ન ખર્ચ માટેના દ્રવ્યનો હતો. રાજાઓ પાસેથી નજરાણારૂપે દ્રવ્ય લેવા અંગે યુધિષ્ઠિર વિરુદ્ધ હતા. વિચારવિનિમયને અંતે શ્રીકૃષ્ણની સૂચનાનુસાર આ પૂર્વે ઉત્તર દિશામાં મરુતના યજ્ઞમાં દક્ષિણા તરીકે મળેલું અઢળક ધન ભારને લીધે લઈ જવું અશક્ય હોવાથી ત્યાં પડ્યું મૂક્યું હતું એવું બ્રાહ્મણોનું એ ધન હવે તો બિનવારસી હોવાથી તેમ ભૂમિ પર ત્યજેલું રાજાની માલિકીનું જ થાય એથી એ લઈ આવવા ભાઈઓને મોકલવામાં આવ્યા. એ ધન એટલું બધું હતું કે યુધિષ્ઠિરે ત્રણ વેળા યજ્ઞો કર્યા અને એ ધન બ્રાહ્મણોને દક્ષિણા તરીકે આપી દીધું. એ યજ્ઞોનું અધ્યક્ષસ્થાન વ્યાસ મુનિએ લીધું હતું અને પાંડવોના રિવાજ પ્રમાણે બધી જ વ્યવસ્થા શ્રીકૃષ્ણ દ્વારા થઈ હતી. યજ્ઞો પતી ગયા પછી શ્રીકૃષ્ણ દ્વારકા પાછા ગયા ત્યારે સાથે અર્જુનને પણ તેડી ગયા.

કૌરવો-પાંડવોનું યુદ્ધ થયું તે વખતે સાચી સલાહ આપવા અંગે દુર્યોધને વિદુરજીની અવગણના કરવાને કારણે વિદુરજી તીર્થયાત્રા કરવા નીકળી પડ્યા હતા. તીર્થયાત્રામાં મૈત્રેય પાસેથી ભગવાનની ગતિ જાણીને અને તેનાથી ભગવાનના સ્વરૂપનું યથાર્થ જ્ઞાન પ્રાપ્ત કરીને વિદુર હસ્તિનાપુર પરત આવ્યા. તેમના પરત આવવાથી યુધિષ્ઠિર વગેરે હર્ષિત બની રહ્યા અને વિધિ પ્રમાણે તેમને આલિંગન-નમસ્કાર કરીને તેમનું અપૂર્વ સ્વાગત કર્યું. તેમને આસન પર પધરાવીને એ વડીલનું રાજા યુધિષ્ઠિરે પૂજન કર્યું અને પછી જમેલા, વિશ્રામ લીધેલા અને સુખપૂર્વક આસને બેઠેલા વિદુરને રાજા યુધિષ્ઠિરે વિનમ્રપણે કહ્યું કે 'અમારા તરફના પ્રેમભાવ-પક્ષપાતવાળા હે વડીલ ! અમને તમે સંભારતા તો હશે જ, કેમ કે વિષ અગ્નિ વગેરે આપત્તિઓના સમૂહમાંથી માતાસહિત અમને તમે જ બચાવીને અમારું રક્ષણ કર્યું હતું. તમારા જેવા ભગવાનના ભક્તો તો સ્વયં તીર્થરૂપ હોય છે. હે તાત ! શ્રીકૃષ્ણ જેમના દેવ છે તેવા આપણા-અમારા મિત્રો યા બાંધવો જેવા યાદવો તમને મળ્યા હશે જ. પોતાના નગરમાં તેઓ સુખ રૂપ છે ને ?' વિદુરજીએ પછી રાજાને યદુકુલના થયેલા નાશ સિવાય તે સર્વને મળ્યા તે વખતે જેમ અનુભવેલું તેમ અનુક્રમે સારી રીતે વર્ણન કર્યું. અપ્રિય અને સહન થઈ ન શકે તેવું મનુષ્યોને પોતાની મેળે જ જણાવાનું દુઃખ જોવાની શક્તિ વિનાના દયાળુ વિદુરજીએ યદુકુળનો નાશ મુશલથી થયો તે હકીકત કહી નહીં. એ પછી મોટા ભાઈ ધૃતરાષ્ટ્રનું કલ્યાણ સાધવાની ઈચ્છાવાળા વિદુરજી સત્કાર પામતા તેમ સર્વનો પ્રેમ પ્રાપ્ત કરતા કેટલોક સમય ત્યાં રહ્યા. વિદુરજી ભગવાન યમના અવતાર હતા. માંડવ્યના શાપથી તેઓ વ્યાસ દ્વારા વિચિત્રવીર્યની સ્ત્રીની દાસી દ્વારા સો વર્ષ સુધી શૂદ્ર તરીકે રહેવું પડે એમ હોવાથી અવતર્યા હતા ત્યાં સુધી એમનું સ્થાન બાર આદિત્યોમાંના બીજા અર્ચમાએ સંભાળેલું. સો વર્ષ પૂરાં થયાં હોવાથી તે હવે ઉપદેશ આપવા માટે યોગ્ય હતા.

કાલને ઘણો તરી ન શકાય એવો કહ્યો છે. હસ્તિનાપુરની ગાદીએ આવેલા યુધિષ્ઠિરે છત્રીસ વર્ષ સુધી રાજ્ય કર્યું. પૌત્ર પરીક્ષિત હવે સોળ વર્ષનો થયો છે, રાજ્ય કરવા માટે યથાયોગ્ય બની રહ્યો છે, પણ કાલ બળે રાજા યુધિષ્ઠિર એવું વિચારી શક્તા નથી અને હવે તો ભગવાનના ચિંતનમાં જ રહેવું જોઈએ એને બદલે રાજ્યના દોષને લીધે ઘરોમાં

આસક્તિવાળા બની રહ્યા છે. આ બધું વિદ્યારી વિદુરજીએ હવે કાલના અંશો વ્યક્ત થવા લાગ્યા છે એવું સમજી જઈ ધૃતરાષ્ટ્રને હવે ઘરમાંથી નીકળી જવાનો આદેશ આપ્યો. તેમણે કહ્યું કે 'હવે આવી રહેલા ભયને જુઓ. તમારું આખું કુટુંબ નષ્ટ થઈ ગયું છે, વય ચાલ્યું જાય છે. વૃદ્ધાવસ્થાએ ઝડપેલો દેહ હવે પારકા ઘરમાં પડ્યો રહે એ યોગ્ય નથી. કૃપણ બનીને તમે જીવવા ઈચ્છશો તોપણ તમારો દેહ હવે છૂટી જવાનો છે તો ધીર બનીને હવે વિવેક અને વૈરાગ્ય ધારણ કરી ઘર ત્યજી દો. જે પોતાના સંબંધીઓથી અથવા શત્રુઓથી પણ વૈરાગ્ય પ્રાપ્ત કરી, જિતેન્દ્રિય થઈ, હૃદયમાં શ્રીહરિને સ્થાપી ઘરનો ત્યાગ કરી દે તે જ મનુષ્યોમાં ઉત્તમ છે. દુર્ગુણવાળાના દોષ દૂર થાય તે જ ગુણ છે એ ધારણા પ્રમાણે મહાપ્રસ્થાન અર્થાત્ મૃત્યુને પણ એક માર્ગ કહેલો છે તો તે માટે ઉત્તમ એવી ઉત્તર દિશામાં જાઓ.'

આ પ્રમાણે નાના બંધુ વિદુર દ્વારા થયેલા ઉપદેશથી બુદ્ધિરૂપી નયનવાળો બની રહી તે આજમીઠ (અજમીઠના વંશમાં ઉત્પન્ન થયેલો) રાજા દૈઢ બંધનોને કાપી ઘરમાંથી નીકળી ગયો. તેની પતિવ્રતા પત્ની સુભલ રાજાની પુત્રી સાધ્વી ગાંધારી પણ હિમાલય તરફ જતા પતિની પાછળ ગઈ. વિદુરજીએ પણ હસ્તિનાપુર ત્યજી દીધું. મધ્ય રાત્રે તેઓ ત્રણે નીકળી જતાં સૂર્યના ઉદય પછી એક પ્રહર પર્યંત તેમની શોધ ન થઈ.

દિવસ ઊગતાં પ્રજ્વલિત કરેલા અગ્નિમાં હોમ પૂરો કરીને અજાતશત્રુ રાજા યુધિષ્ઠિર તલ, ગાય, પૃથ્વી તથા સુવર્ણના દાનથી સુયોગ્ય બ્રાહ્મણોનો સત્કાર કરી વડીલોને વંદન કરવા એમના નિવાસસ્થાને ગયા, પણ ત્યાં વિદુર ધૃતરાષ્ટ્ર તથા ગાંધારીને તેમણે જોયાં નહીં એટલે ચિંતાતુર બની રહીને ત્યાં બેઠેલા સંજયને તેમણે એમના સંબંધમાં પૂછ્યું. સંજય દ્વારા એ ત્રણે વડીલો છાનાં માનાં ચાલ્યાં ગયાં હોવાનું જાણી સૌને ભારે દુઃખ થયું. એટલામાં ત્યાં આવેલા નારદ દ્વારા તેમણે જાણ્યું કે એ ત્રણે તો ઉત્તર દિશામાં હિમાલય તરફ ગયાં છે. આ દુઃખ અધૂરું હોય એમ દ્વારકા ગયેલો અર્જુન પણ મહિનાઓ વીતી ગયા છતાં પણ પરત આવ્યો ન હતો. ધૃતરાષ્ટ્રની શોધ કરવાનું તો નારદજીએ કહ્યું જ ન હતું, તેમણે તો કહ્યું હતું કે 'હે રાજન્ ! તું કોઈનો પણ શોક ન કર, કારણ કે જગત ભગવાનને વશ છે. તે જ પ્રાણીઓને ભેગાં કરે છે અને તે જ તેઓને છૂટાં પણ પાડે છે. ધૃતરાષ્ટ્ર તો હિમાલયની દક્ષિણે ઋષિઓના આશ્રમે ગયા છે. એ સ્થળે સાત ઋષિઓને પ્રસન્ન કરવા સ્વર્ગની નદી આકાશ ગંગાએ સાત પ્રકારે સાત પ્રવાહો કર્યા છે, એટલે એ સ્થલ 'સપ્તસ્રોતા' નામથી પ્રસિદ્ધ થયેલું છે. તેમાં તેઓ ત્રણ વખત સ્નાન કરે છે અને વિધિ પ્રમાણે અગ્નિમાં હોમ કરીને જલ ભક્ષણ કરનાર તેઓ શાંત અંતઃકરણવાળા, એષણારહિત થઈને રહે છે. આહાર ત્યજી દઈને તેઓએ હવે પ્રકૃતિની અધ્યક્ષતા કાઢી નાખી છે અને ક્રમશઃ પોતાના આત્માનો અક્ષર બ્રહ્મમાં લય કરાવ્યો છે. આજથી પાંચમે દિવસે તે પોતાના દેહનો ત્યાગ કરશે અને ભસ્મરૂપ બની રહેશે. એમની ઝૂંપડી સાથે પતિનો દેહ બળતો હશે ત્યારે તેમની પતિવ્રતા સ્ત્રી ગાંધારી પણ પતિની પાછળ અગ્નિમાં પ્રવેશ કરશે અને એ પછી વિદુરજી પણ

હર્ષ અને શોકવાળા થઈને ત્યાંથી તીર્થોમાં ફરવા જશે'. નારદજીના આવા કથનથી રાજાનો શોક તો દૂર થયો હતો, પણ એ પછી તેમને ભયંકર ઉત્પાતો પ્રતીત થવા લાગ્યા હતા. તેમણે જોયું તો ઋતુઓના ધર્મોમાં પરિવર્તન આવી ગયું હતું. લોકો કોપી, લોભી અને અસત્ય કથન કરનારા થયા હતા. એમની પાપવાળી આજીવિકા અપ્રામાણિક કમાઈવાળી બની રહી હતી. કુટુંબમાં ભાઈઓ વચ્ચે, પતિ પત્ની વચ્ચે કજિયાકંકાશ વધી ગયા હતા. આવું બધું જોઈને તેમણે પોતાના ભાઈ ભીમ સાથે વિચારવિનિમય કરતાં કહ્યું કે 'હે ભાઈ ભીમ ! તમારો નાનો ભાઈ અર્જુન સાત માસ વીતિ ગયા છતાં હજુ ક્યા કારણે પાછો ફર્યો નથી તે સમજાતું નથી. વળી હે નરવ્યાધ ! આપણી બુદ્ધિને મોહ પમાડનાર અને ભયને જણાવનાર આ ઉત્પાતો કેવા ભયંકર બની રહ્યા છે ! મારાં ડાબાં સાથળ આંખ અને બાહુ વારંવાર ફરક્યા કરે છે અને હૃદયમાં કંપ થયા કરે છે તેથી જાણે નજીકમાં જ દુઃખદાયક બની રહેશે એમ લાગે છે. પશુઓ અને પક્ષીઓમાં પણ પરિવર્તન આવી ગયું છે. એમ મને જણાય છે. દિશાઓ જાણે ધુમાડાવાળી બની છે. પૃથ્વી અને પર્વતોમાં કંપ વધી ગયો છે. નદીઓમાં, સમુદ્રોમાં તેમ સરોવરોમાં ખળભળાટ વધી ગયો છે. ધી નાખવા છતાં અગ્નિ બરાબર પ્રજ્વલિત થતા નથી. શું થવા બેઠું છે તે સમજાતું નથી. આવું બધું જોઈને મને તો સ્પષ્ટ પ્રતીતિ થાય છે કે આપણું સૌભાગ્ય હવે નષ્ટ થવાનું છે. મને તો વારંવાર ભાસ થયા કરે છે કે બીજા કોઈ પણ પુરુષોમાં નથી એવી શોભાવાળા ભગવાનથી પૃથ્વી હવે રહિત બની ગઈ છે'. આવું અરિષ્ટ જાણી ચૂકેલા ચિત્તવાળા રાજા આ બધું વિચારી રહ્યા હતા તે વખતે હે બ્રહ્મન્ ! દ્વારકાથી કપિધ્વજ એવો અર્જુન પાછો આવ્યો. દુઃખમગ્ન મુખવાળા, અસ્થિર પગલાં ભરતા, ચક્ષુઓમાંથી આંસુનાં ટીપાં પાડતા, કાન્તિ વગરના નાના ભાઈને આવી સ્થિતિમાં જોઈને યુધિષ્ઠિરે તેને પૂછ્યું : 'ભાઈ ! દ્વારકામાં આપણા સંબંધીઓ મધુ, ભોજ, દશાર્હ, સાત્વત, અંધક અને વૃષ્ણિઓ, બધા જ યાદવો કુશળ તો છે ને ? મામા વસુદેવ, મામા દેવકી આદિ તેમની પત્નીઓ, પુત્રો તથા પુત્રવધૂઓ સાથે કુશળ છે ને ? ભગવાન બલભદ્ર, મહારથિ પ્રદ્યુમ્ન તથા વેગવાળો અનિરુદ્ધ તથા અકૂર, ઉગ્રસેન આદિ વડીલો કુશળ છે ને ? સુષેણ આદિ શ્રીકૃષ્ણના પુત્રો તથા ઉદ્ધવ આદિ ઉત્તમ યાદવો આપણને યાદ કરે છે ? ભક્તવત્સલ એવા ભગવાન શ્રીકૃષ્ણ તો લોકોના કલ્યાણ માટે, એમની સમૃદ્ધિ માટે સુહૃદોથી વીંટળાયેલા સૌના રક્ષક છે, વસ્તુતઃ સમુદ્રમાંના અનંતના સખા આદ્ય પુરુષ છે. એમની પટરાણીઓ સાથે એ ઘણો આનંદ કરે છે ને ? હે પરમપ્રિય ! તું આમ તેજોહીન શાથી જણાય છે ? તારું કોઈએ અપમાન કર્યું છે ? કોઈએ તને પરાજય આપ્યો છે ? સર્વથી આધિક પ્રિય, આત્મબંધુ, અંતર્યામી વિનાનો તું જાણે બની રહ્યો હોય એવો જ તું આમ આંસુ પાડતો નિરાશ બની ગયેલો મને તો લાગી રહ્યો છે.' આ રીતે મુખ્ય કારણનું અનુમાન કરતા યુધિષ્ઠિરને ભગવાનના વિરહથી જ નિસ્તેજ બની રહેલો અર્જુન ઘણા પ્રયાસથી શોકને રોકી, ગદ્ગદ કંઠે કહેવા લાગ્યો : 'મોટા ભાઈ ! બંધુરૂપ શ્રીહરિથી હું વિખૂટો પડી ગયો છું, તેથી જ મારું તેજ નાશ પામી ગયું છે. સત્ત્વ વગેરે નવ ગુણોથી અને ત્રણ પ્રકારે

સ્વભાવથી એમ બાર પ્રકારે મને કૃતાર્થ કરીને હવે શ્રીકૃષ્ણ મને વિખૂટો પાડી દીધો છે. મારા પ્રાણસમા મારા એ આશ્રયદાતાએ મારા માટે શું શું નથી કર્યું ? એમની કૃપાથી રાજાઓને જીતી લઈ હું સ્વયંવરમાં દ્રૌપદીને પરાજ્યો. એમના સામીપ્યથી ઈંદ્રનો પરાજય કરી મેં ખાડવ વન અગ્નિને સમર્પ્યું, મય દાનવે જેમાં અદ્ભુત કળા દર્શાવી તે સભા પ્રાપ્ત કરવામાં તથા તમારા યજ્ઞમાં ચારે દિશાઓમાંથી રાજાઓ જે ભેટો લાવ્યા તે એમનો જ પ્રતાપ હતો. ગજાયુત-સત્ત્વવીર્ય એવા જરાસંધને હણવામાં અને મહાભૈરવને બલિદાન કરવાના પ્રયોજનથી કેદ કરેલા રાજાઓને છોડાવવામાં એઓ સહાયક હતા. યજ્ઞમાં કરેલા મહાભિષેકથી સુંદર એવા દ્રૌપદીના કેશનો અંબોડો દુષ્ટ દુઃશાસને ખેંચ્યો ત્યારે સ્મરણ માત્રથી જ દ્રૌપદીનું રક્ષણ કરી પછી યથાસમયે તે દુષ્ટોની સ્ત્રીઓને કેશ વિનાની કરી હતી. અક્ષયપાત્રમાં ચોંટી રહેલા શાકના પાંદડાને આરોગીને જેમણે ત્રણે લોકોને તૃપ્ત કર્યા હતા અને મહાકોપી એવા તપસ્વી દુર્વાસાના શાપથી આપણને બચાવ્યા હતા, જેમના અનુગ્રહના પ્રતાપબલે મેં ભગવાન શંકરને પ્રસન્ન કરી એમના દ્વારા અસ્ત્ર પ્રાપ્ત કર્યું હતું તથા આ જ દેહથી મેં ઈંદ્રના ભવનમાં ઉત્તમ આસન પ્રાપ્ત કર્યું હતું એવા એ ભૂમા પુરુષથી આજે હું વિખૂટો પડી ગયો છું. હે મોટા ભાઈ ! આપણે વિરાટ રાજાને ત્યાં હતા તે વખતે કૌરવો તેની ગાયો વાળી લઈ જતા હતા તે વખતે જેની સહાયથી હું એકલો જ કૌરવોની સેનાને હરાવીને તેમના માથાના મુગટો ઉતારી લાવ્યો હતો તે ભગવાનથી આજ હું વિખૂટો પડી ગયો છું. જે ભગવાને મારા સારથિ બનીને ભીષ્મ, દ્રોણ, કર્ણ, શલ્ય વગેરે મહારથીઓને મને નિમિત્ત માત્ર બનાવી, હરાવી તેમનું આયુ હરી લીધું હતું તે ભગવાનથી આજ હું વિખૂટો પડી ગયો છું. હે ભાઈ ! ઉદાર અને રુચિર સ્મિતથી શોભતા એ ભગવાન મને "હે પાર્થ ! હે અર્જુન ! હે સખા ! હે કુરુનંદન !" એવાં સારી રીતે અર્થગંભીર સંબોધન કહેલાં તે હૃદયને સ્પર્શી જાય એવાં હતાં, તે હૃદયમાં પ્રવેશ કરીને હૃદયમાં લુટલિત ધૂમે છે. મારા ઘણા અપરાધો એ ભગવાને સહન કર્યા છે. સૂતું, બેસવું, ફરવું, બડાઈ મારવી, ભોજનમાં વગેરે અંગે દુષ્ટ બુદ્ધિવાળો હું મદવશ બની રહી વિપ્રલબ્ધ આહું બોલતો 'વયસ્ય, સત્યવાળા' એવી મશકરી પણ કરતો છતાં જેમ મિત્ર મિત્રના, પિતા પુત્રના અપરાધ સહન કરે એમ મારા અપરાધો એઓ સહન કરતા. હે નૃપેન્દ્ર ! આજે એવા એ કૃષ્ણથી હું વિખૂટો પડી ગયો છું, નિર્માલ્ય બની ગયો છું. યાદવકુળની સ્ત્રીઓને લઈને હું આવતો હતો, પણ દુષ્ટ આહીરોએ અબલાની પેઠે મારો પરાભવ કર્યો. હે મહારાજ ! એ જ આ ધનુષ છે, એ જ આ બાણો છે, એ જ આ રથ છે, એ જ આ અશ્વો છે અને જેને અનેક રાજાઓ નમન કરતા હતા એવો એ જ હું રથી છું, પણ એ સર્વ ભગવાનરહિત બની રહેતાં એક ક્ષણમાં ભસ્મમાં હોમેલી આહુતિની જેમ, ઠગારા દેવોની આરાધનાની જેમ અને ખારી જમીનમાં વાવેલા બીજની જેમ, ઉપર કહેલું સર્વ અસમર્થ બની રહ્યું છે. કૃષ્ણથી રહિત બની રહેતાં મારા લૌકિક રથીપણાનો પણ નાશ થયો છે. હે રાજન્ ! એ નગરમાંના સહૃદયના આપણા મિત્રોની કુશળતાનું તમે પૂછ્યું, પણ તેઓ સર્વ તો વિપ્રના શાપથી મૂઢ બની રહીને, વારુણી મદિરાનું પાન કરી, મદોન્મત્ત બની

રહી, પ્રભાસમાં જઈને, પરસ્પરને જાણે ઓળખતા જ ન હોય એમ સામ સામે પ્રહારો કરી મરણ પામ્યા છે. આ બધું ભગવાનની ઈચ્છાથી જ બન્યું છે. પૃથ્વીનો ભાર ઉતારવામાં એટલું બાકી હતું. યાદવોમાં જે કેટલાક મદોન્મત્ત બની ગયા હતા તે સર્વેનો પ્રભાસમાં નાશ થઈ ગયો છે.'

આ બધું સામાન્ય રૂપથી સંક્ષેપમાં કહીને અર્જુને પછી કહ્યું કે 'હે મહારાજ ! દેશ અને કાલથી જે વાસ્તવિક સ્થિતિવાળાં નીતિનાં વાક્યો, હૃદયના તાપની શાંતિ કરનારાં અને ચ શબ્દથી જણાવેલાં ભગવાનનું માહાત્મ્ય દર્શાવનારાં ભગવાનનાં બોધરૂપે મને કહેલાં વાક્યોનું હવે મને સ્મરણ થઈ રહ્યું છે ત્યારે તે મારા ચિત્તને હરી લે છે.'

આ પ્રમાણે ચિત્તને હરી લેતાં ભગવાનનાં વાક્યોના સ્મરણથી ભગવાનથી વિખૂટો પડી ગયેલો અર્જુન હવે સંપૂર્ણપણે પરિવર્તનશીલ બની ગયો છે. ભગવાનના થઈ રહેલા સતત સ્મરણથી સત્ત્વગુણનો આવેશ થવાથી અને પરમાનંદ પ્રકટ થવાથી તેની બુદ્ધિ સ્વચ્છ અને શાંત બની રહી. વાસુદેવના ચરણના ધ્યાનથી કરેલા આલિંગનરૂપ વેગવાળી ભક્તિથી બુદ્ધિની ક્ષણતા દૂર થતાં અર્જુનને યુદ્ધના મોરચે કહેલું, પણ કાલ કર્મ અને તમોગુણે અટકાવી રાખેલું ગીતારૂપી જ્ઞાન એણે ફરીથી પ્રાપ્ત કર્યું અને દ્વૈત સંબંધી સંશયો નષ્ટ બની રહેતાં તે ગુણાતીત બની રહ્યો.

ભગવાન વૈકુંઠ પધાર્યા અને યદુકુળના પરસ્પરથી થયેલા સંહારના વૃત્તાન્તથી દૃઢ અંતઃકરણવાળા યુધિષ્ઠિરે કાલના બળને ઓળખીને સ્વર્ગના માર્ગે જવાનું વિચાર્યું. ભગવાનના દેહત્યાગ પછી કલિયુગે શહેર રાજ્ય ઘર અને દરેકના દેહમાં પ્રવેશ કરેલો જોઈ એમનો એવો વિચાર નિર્ણયરૂપ બની રહ્યો. એ પછી તેમણે પોતાથી ગુણોમાં ઊતરે નહીં એવા પૌત્ર પરીક્ષિતનો હસ્તિનાપુરમાં રાજ્યાભિષેક કર્યો. મથુરામાં અનિરુદ્ધના પુત્ર વજ્રને શૂરસેન દેશનો અધિપતિ કર્યો અને પછી મમતારહિત અહંકારરહિત બની સર્વ વસ્તુ માત્રનો ત્યાગ કર્યો અને વિધિપુરઃસર હિમાલયની દિશા તરફ પ્રયાણ કર્યું. એમના ભાઈઓ અને પત્ની દ્રૌપદી પણ એમને અનુસર્યા અને ભક્તિથી શુદ્ધ બુદ્ધિવાળાં નારાયણ એવા પુરુષોત્તમમાં અનન્યમાત્રિ રાખનારાં તેઓએ એમના જેવા ભક્તોને જ ઉપલબ્ધ થાય એવું શુદ્ધ આત્મા સાથે જ સ્થાન પ્રાપ્ત કર્યું.

પૃથા અર્થાત્ પાંડવમાતા કુંતીએ પણ અર્જુને કહેલ યદુઓનો નાશ અને ભગવાનની પ્રસિદ્ધ સ્થિતિનું શ્રવણ કરીને અનન્યભક્તિથી અધોક્ષજ ભગવાનમાં અંતઃકરણ સ્થિર કરી સંસારનો અંત આણ્યો, અર્થાત્ ભગવાનમાં સાયુજ્ય પ્રાપ્ત કર્યું.

આત્મજ્ઞાની વિદુરજીએ પણ પ્રભાસક્ષેત્રમાં આવી શ્રીકૃષ્ણમાં જ મનને સ્થાપીને દેહત્યાગ કર્યો અને પોતાના અધિકારના સ્થાનમાં યમલોકમાં ધર્મરાજ એવા એ વિદુર ગયા.

પછી સૂત પુરાણી કહેવા લાગ્યા કે હે શૌનક ! આ પ્રમાણે સમ્રાટ બન્યા પછી

પરીક્ષિત મહારાજ શ્રેષ્ઠ બ્રાહ્મણોના ઉપદેશાનુસાર પૃથ્વી પર રાજ્ય કરવા લાગ્યા. તેમણે પોતાના મામા ઉત્તરની કન્યા ઈરાવતી સાથે લગ્ન કર્યું હતું અને એનાથી એમને ચાર પુત્રો પ્રાપ્ત કર્યા હતા. શારદ્વતને ગુરુ તરીકે સ્થાપીને ગર્ભાવસ્થા દરમિયાન જેમને પોતાના રક્ષણહાર અંગૂઠા જેવડા જ્યોતિર્મય નિર્મળ પુરુષનું દેવોને પણ દુર્લભ એવું દર્શન થયું હતું એવા એ પરીક્ષિત મહારાજે ગંગાકિનારે ઘણી દક્ષિણાવાળા ત્રણ અશ્વમેધ યજ્ઞો કર્યા. એમના એ યજ્ઞમાં ઉત્તમ યજ્ઞો તો ભગવાનના અંશરૂપ હોઈ તેમાં દેવો પણ પ્રત્યક્ષ થયા હતા. રણકુશળ રાજા પરીક્ષિત કુરુજાંગલ દેશમાં હસ્તિનાપુરમાં હતા ત્યારે રાજ્યમાં કલિયુગનો થયેલો પ્રવેશ તેમણે સાંભળ્યો. આવી અપ્રિય વાત જાણી એ દુષ્ટને શિક્ષા કરવા એ શૂરવીર રાજાએ હાથમાં શરાસન લીધું અને દિગ્વિજય કરવા સેનાસહિત શ્યામ અશ્વોવાળા તથા સિંહની ધ્વજવાળા રથમાં બેસી તેઓ નીકળ્યા. પૃથ્વીના અનેક પ્રદેશોને જીતી ત્યાંના રાજાઓ પાસેથી ખંડણી લીધી અને જે તે સ્થળોએ પૂર્વજોનો શ્રીકૃષ્ણના માહાત્મ્યને સૂચવતો યશ ગવાતો સાંભળી, ભગવાનમાં ભક્તિભર્યા બની રહી એ મહારાજાએ યશોગાન કરનારાઓને ધન, વસ્ત્રો, અલંકારોનું ઘણું દાન કર્યું. દરમિયાન માર્ગમાં તેમણે એક આશ્ચર્ય જોયું : જેના ત્રણ પગ ભાંગી ગયા છે અને જે એક પગ ચાલે છે એવો બળદ અને નિસ્તેજ એવી ગાયને જોયાં. તે બન્ને કશો વાર્તાલાપ કરી રહ્યાં હતાં. એમાં બળદ તો સાક્ષાત્ ધર્મ હતો અને ગાય પૃથ્વી હતી. ધર્મે પૃથ્વીને પૂછ્યું હતું : 'હે કલ્યાણી ! તમે રોગી નથી છતાં આમ નિસ્તેજ કેમ છો ? તમે કોની ચિંતા કરો છો ? તમારા આ પગોમાંથી ત્રણ પગ ભાંગી ગયા છે અને એક જ પગ બાકી રહ્યો છે એનું દુઃખ ધરો છો ? આ કલિયુગમાં ભવિષ્યમાં દુષ્ટ રાજાઓ તમને ભોગવશે એનો શોક કરો છો ? યજ્ઞો થવાના નથી એટલે જેમનો યજ્ઞનો ભાગ ગુમાવવો પડશે તે દેવોનો અથવા, હે માતા ! વરસાદ વર્ષતો ન હોવાથી દુઃખી બનનાર પ્રજાનો શોક કરો છો ? હે ઉર્વી ! રક્ષણ ન કરાતી સ્ત્રીઓનો તેમ રાક્ષસો જેવા બની રહેલાં માતાપિતા દ્વારા દુઃખી થતાં બાળકોનો તો શોક કરતાં નથી ને ? કુકર્મ કરનારા બ્રાહ્મણોનાં કુળોમાં રહેલી વેદરૂપ વાણીની ચિંતા છે કે પછી દુષ્ટ રાજાઓ દ્વારા જેમનું અહિત થઈ રહ્યું છે એવા ઉત્તમ બ્રાહ્મણનો શોક કરો છો ? કલિયુગથી ઘેરાયેલા ક્ષત્રિયો તમારા શોકનો વિષય છે કે પછી મોટા ભાગના લોકો ગમે તે અને ગમે ત્યાં ખાય પીયે છે, ગમે તેવાં અયોગ્ય વસ્ત્રો પહેરે છે તેમ પશુઓની જેમ કામમગ્ન છે એનો તમને શોક છે ? તમારો ભાર ઉતારવા આવિર્ભાવ પામેલા ભગવાન સ્વધામ પધારી ગયા છે એનો જ શોક તમને થતો હશે. ! હે વસુંધરા ! તમારી આવી પીડાનું કારણ શું છે તે મને કહો.' પૃથ્વીએ પછી કહ્યું કે 'હે ધર્મ ! તમે બધું જાણો છો છતાં શું કામ મને પૂછો છો ? પ્રથમ તમે તમારા સત્ય, દયા, તપ અને પવિત્રતારૂપી ચારે ચરણો વડે જગતમાં ફરતા હતા અને લોકોને સુખ શાંતિ આપતા હતા, હવે સત્ય સિવાયના તમારા ત્રણ પગ ભાંગી ગયા છે, ચોથો સત્યરૂપી પગ પણ અસ્થિર જેવો લાગે છે. હમણાં થાય છે એવા શોકનું અને પહેલાં થતા હતા એવા હર્ષનું કારણ ગુણો જ છે અને તે ભગવાનમાં રહેલા છે અને તેમના સંબંધથી અન્યમાં હોય છે.'

‘તે ગુણના ધામ વિનાના થયેલા સર્વનો જ હું શોક કરું છું’ એમ કહેવા પૃથ્વી ભગવાનના ગુણોને ગણાવે છે. સત્ય, શૌચ, દય, ક્ષમા, દાન-ત્યાગ, સંતોષ, આર્જવ, શમ, દમ, તપ, સમભાવ, તિતિક્ષા, ઉપરતિ, શ્રુતજ્ઞાન, વૈરાગ્ય, ઐશ્વર્ય, શૌર્ય, તેજ, બલ, સ્મૃતિ, સ્વાતંત્ર્ય, કુશળતા, કાન્તિ, ધૈર્ય, મૃદુતા, પ્રાગલ્ભ્ય, પ્રશ્રય, શીલ, સહ, ઓજ, સુંદર સ્વભાવ, માનસિક શક્તિ, જ્ઞાનેન્દ્રિયની શક્તિ, કર્મેન્દ્રિયની શક્તિ, સર્વભોગોનું સ્થાન, ગાંભીર્ય, સ્થિરતા, આસ્તિક્ય, કીર્તિ, માન, અહંકારનો અભાવ આ અને વળી બીજા ઉત્તમપણાની ઈચ્છા રાખનારાઓએ માગવા યોગ્ય મોટા ગુણો જેમનામાંથી કોઈ પણ સમયે ઘટતા નથી તે લક્ષ્મીના વાસરૂપ ગુણોના ધામ એવા શ્રીહરિથી રહિત થયેલા અને તેથી જ પાપી એવા કલિયુગ વડે જોવાયેલા લોકનો હું શોક કરું છું. હે ઉત્તમ દેવ ! હું મારો અને તમારો, દેવોનો, ઋષિઓનો, પિતૃઓનો, સત્પુરુષોનો, સર્વ વર્ણોનો તથા આશ્રમોનો શોક કરું છું. બ્રહ્મા આદિને પણ અલભ્ય એવી જે લક્ષ્મી એનાથી સેવાયેલા ભગવાને આવિર્ભાવ પામી મને સનાથ બનાવી હતી અને એથી હું જાણે શૃંગારયુક્ત યશસ્વી બની રહી હતી એથી મને ગૌરવ અને એ સાથે અહંકાર પણ થયો હતો ત્યાં તો તેમણે મને ત્યજી દીધી’. પૃથ્વી અને ધર્મ એ પ્રમાણે પરસ્પર કહી રહ્યાં હતાં તે વખતે રાજર્ષિ પરીક્ષિત ત્યાં પૂર્વ તરફ વહેતી સરસ્વતીએ આવી પહોંચ્યો ત્યાં વળી તેમણે જોયું તો અનાથ, માર ખાતું, ગાય બળદનું એ જોડું અને રાજાનાં ચિહ્ન ધારણ કરેલા, હાથમાં દંડવાળા શૂદ્રને જોયો. ગાય બળદને પાટુ મારી રહેલા એ શૂદ્રને રાજાએ પૂછ્યું કે ‘મારા રાજ્યમાં મારે શરણે રહેલા લોકમાં નિર્બલોને આમ મારનાર એવો દુષ્ટ બળવાન તું કોણ છે ? ભલે તારો વેશ રાજાનો છે, પણ કર્મે તો તું શૂદ્ર જ છે’. વળી પૂછવાથી બળદ તો ધર્મ છે અને ગાય પૃથ્વી છે જાણી, તેમને આશ્વાસન આપી રાજા પરીક્ષિતે અંધર્મના કારણરૂપ કલિને મારવા હાથમાં તીક્ષ્ણ તલવાર લીધી. કલિ એથી ગભરાઈ ગયો અને રાજાના વેશનો ત્યાગ કરી, રાજાના પગમાં પડી જીવનદાન માગ્યું. શરણે આવેલા કલિને રાજાએ માર્યો તો નહીં, પણ કહ્યું કે ‘મારો બ્રહ્માવર્ત દેશ તો વિદ્વાનોને યજ્ઞ કરવાનું સ્થાન હોવાથી મારા દેશમાં હવેથી તારે રહેવું નહીં’. કલિ એ અંગે ગભરાટથી થથરતો સહમત બની રહ્યો, પણ તેણે પૂછ્યું : ‘તો પછી, હે મહારાજ ! મારે ક્યાં રહેવું તે મને ફરમાવો’. રાજાએ તેને કહ્યું કે ‘હે અધર્મના બંધુ ! તારી સાથે લોભ, અસત્ય, ચોરી, અનાર્યપણું, કજિયા અને દંભ રહેલાં છે એટલે તારે મારે અધીન રહીને જુગાર, મદિરાપાન, વ્યભિચાર, હિંસા અને વેરઝેર ઊભાં કરનાર એવા લોકોમાં રહેવું’. એ પછી ભગવત્કૃપાથી પરીક્ષિત દ્વારા ધર્માચરણ સિદ્ધ બની રહેતાં ધર્મના ચારે પગ સારા થઈ ગયા અને પૃથ્વી પણ તેજસ્વી બની રહી. પ્રશાંત અને સ્થિર બુદ્ધિવાળા રાજા પરીક્ષિત પણ પછી પોતાના નગરમાં પરત ફર્યા. દીર્ઘ સમય સુધી પરીક્ષિત રાજાએ પ્રભુભજન કરતાં કરતાં તેમ સાત્ત્વિક વૃત્તિવાળા બની રહીને રાજ્ય કર્યું. અરણ્યમાં પ્રવેશ કરવા ઈચ્છતા દાદા યુષ્કિરે આપેલા યોગ્ય આસન ઉપર અત્યારે પણ રાજા પરીક્ષિત બિરાજેલા છે. કૌરવ રાજાઓની લક્ષ્મીથી શોભતા, ઘણી કીર્તિ વાળા ચક્રવર્તી એવા એ રાજર્ષિ અત્યારે હસ્તિનાપુરમાં છે અને પૃથ્વીનું પાલન

કરે છે. વાસુદેવની કથા સાથેનું આ પવિત્ર પરીક્ષિતનું આખ્યાન પણ સૂતજી શૌનક આદિ ઋષિઓને કહી રહ્યા છે. પરીક્ષિતની રાજ્યની ઉત્તમ સ્થિતિ દર્શાવી હવે સૂતજી એની પાછળની સ્થિતિ ટૂંકાણમાં કહે છે. જે અદ્ભુત કર્મ કરનાર ભગવાન શ્રીકૃષ્ણની કૃપાથી માતાના ઉદરમાં અશ્વત્થામાના અશ્વથી બળેલો ખરેખર ન મર્યો અને અંતઃકરણ ભગવાનને સમર્પણ કરેલો જે ઘણો ભય કરનાર, પ્રાણોનો નાશ કરનાર, બ્રાહ્મણના કોપથી ઉદયમ કરનાર તક્ષકથી પણ મોહ ન પામ્યો અને અજિતની વ્યવસ્થા જાણનારા તે વૈયાસકિના શિષ્ય એવા પરીક્ષિતે ભાગવતરૂપી અમૃતનું પાન કરી, સર્વ તરફથી સંગનો ત્યાગ કરી, ગંગામાં પ્રવેશ કરી પોતાના દેહનો ત્યાગ કર્યો. ભગવાનની વાર્તા કરનારા, તેમની કથા રૂપ અમૃતમાં આનંદની પ્રાપ્ત કરનારા અને તેમનાં ચરણકમળનો આશરો કરનારા ભક્તોને તો અંતકાલે પણ ગભરાટ થતો નથી.

આ બધું સાંભળી શૌનક આદિ બ્રાહ્મણોએ ઈચ્છા ધરી કે સુયોગ્ય એવા રાજર્ષિ પરીક્ષિતની કૃપાથી જ અમે અહીં યજ્ઞ કરવા દીક્ષા લઈ બેઠા છીએ. હે સૂતજી ! તમે ઘણું જીવો. અમે આ યજ્ઞ આરંભ્યો તો છે, પણ યજ્ઞની પાછળના યજ્ઞ નારાયણને તો અમે ઓળખ્યા નથી. અમારા યજ્ઞો હવે અમને નકામા જ પ્રતીત થાય છે. અમારે તો હવે તમારા જેવા ભગવાનના મોટા ભક્ત દ્વારા ભગવદ્વાર્તા જ સાંભળવી છે, માટે ભગવાનનું જે ચરિત સાંભળી પરીક્ષિત રાજા મોક્ષ પામ્યા તે જ કથાઓ આપ અમને સંભળાવો.

સૂતપુરાણી બોલ્યા : હું હલકા કુળનો છું, પણ ભગવત્કૃપાને પાત્ર બની રહ્યો છું તો તમારા જેવા વેદમૂર્તિ બ્રાહ્મણો પણ મારો સત્કાર કરો છો. હું હવે જે કાંઈ જાણું છું, જેટલું મારું જ્ઞાન છે તેટલું હું હવે કહી સંભળાવીશ.

બનવા કાળ તે એક વખત પરીક્ષિત રાજાથી એક મહાન ભૂલ થઈ ગઈ. તેઓ મૃગયા માટે અરણ્યમાં ગયા હતા. મૃગ પાછળ દોડતાં દોડતાં તેઓ ઘણા આગળ નીકળી ગયા. ભૂખ તરસથી તેઓ આકુળવ્યાકુળ બની ગયા હતા. કોઈ જલાશય યા આશ્રયસ્થાનની શોધમાં ચોતરફ દૃષ્ટિ દોડાવતા તેઓ આગળ વધી રહ્યા હતા ત્યાં તેમને એક આશ્રમ દેખાયો, તે શમીક ઋષિનો આશ્રમ હતો. શમીક મહાન તપસ્વી ઋષિ હતા. રાજાએ ત્યાં જઈને જોયું તો શમીક ઋષિ ધ્યાનસ્થ દશામાં બેઠા હતા. એમનાં નેત્રો બંધ હતાં. તેમણે પોતાનાં પ્રાણ, મન, ઈન્દ્રિયો અને બુદ્ધિને આત્મસ્વરૂપમાં જોડી દીધાં હતાં. તરસથી વ્યાકુળ રાજાએ એમની પાસે પાણી માગ્યું. સમાધિસ્થ ઋષિએ રાજાનું બોલવું સાંભળ્યું નહીં. પરીક્ષિત રાજાને આથી પોતાનું અપમાન થતું લાગ્યું, ક્રોધમાં આવી ગયા. ‘કાળબળે આ ઋષિ ઈરાદાપૂર્વક મારી અવજ્ઞા કરે છે’ એમ માની તેમણે આશ્રમ નજીક પડેલા એક મરેલા સાપને પોતાના ધનુષની અણીથી ઉપાડ્યો અને ઋષિની ડોકમાં નાખ્યો અને પછી પોતે હસ્તિનાપુર તરફ પાછા વળ્યા. (ભાગવતમાં ‘શમીક’ નામ નથી આપ્યું, એને ‘આંગિરસ’ કહ્યો છે, એટલે કે આંગિરા-કુળનો ઋષિ હતો)

શમીક ઋષિનો પુત્ર શૃંગી થોડી વારે આશ્રમમાં આવ્યો. પિતાના કંઠમાં મરેલા સર્પને જોઈ તે ઋષિપુત્ર ક્રોધિત બની રહ્યો અને આવેશપૂર્વક કૌશિકી નદીના જળનું આયમન લઈ તેણે શાપ આપ્યો કે ‘ધર્મની મર્યાદા ત્યજી મારા પિતાનો આવો અપરાધ કરનારને આજથી સાતમે દિવસે તક્ક નામનો મહા ભયંકર સાપ કરડશે’. આ પ્રમાણે શાપ આપીને પિતાનું અપમાન સહન ન થતાં તે રડી પડ્યો. તેના રુદનથી ઋષિ જાગ્રત બની રહ્યા. પોતાના ગળામાં મૃત સર્પને જોઈને તેમને આશ્ચર્ય થયું. સર્પને ગળામાંથી દૂર કરીને પછી ઋષિએ પુત્રને રડવાનું કારણ પૂછ્યું. રોષ અને રુદન-ભર્યો શૃંગીએ બધી હકીકત કહી. શાપનું જાણી શમીક ઋષિને ખૂબ પરિતાપ થયો. ધ્યાનથી જોયું તો સર્પ નાખનાર તો પરીક્ષિત મહારાજ હતા. પુત્રને ઠપકો આપતાં ઋષિ બોલ્યા : ‘ઓ અજ્ઞાની પુત્ર ! રાજાને શાપ આપીને તેં સારું કામ કર્યું નથી. રાજાનો અપરાધ નાનો હતો, પણ તેં એમને શિક્ષા ઘણી મોટી કરી છે. પ્રજાનું સારી રીતે રક્ષણ કરનારો રાજા તો વિષ્ણુ ભગવાન જેવો ગણાય. મોટી કીર્તિવાળો, ભગવાનનો ભક્ત અને અશ્વમેધ યજ્ઞ કરનારો ચક્રવર્તી રાજા તૃષાને કારણે કદાચ દીન બન્યો હશે અને એને ન શોભે એવું એણે કર્યું, પણ આમ તારા શાપને યોગ્ય તે ન હતો’. એ પછી શાપ તો મિથ્યા થાય એમ હતું જ નહીં એટલે ઋષિ શમીકે એક શિષ્યની સાથે એ ખબર રાજાને કહેવડાવી.

હસ્તિનાપુરમાં પરત ગયા પછી પરીક્ષિતને પણ પોતે કરેલા ઋષિના અપરાધથી અપાર દુઃખ થઈ રહ્યું હતું. પોતાના એ અપકૃત્યની શિક્ષા પણ તેઓ ઈચ્છી રહ્યા હતા. તેવામાં શમીક ઋષિએ મોકલેલો શિષ્ય હસ્તિનાપુર આવી પહોંચ્યો અને એના દ્વારા ઋષિ-પુત્ર શૃંગીએ આપેલા શાપના સમાચાર એમણે જાણ્યા. રાજા પરીક્ષિત પણ સમર્થ હતા, તેઓ સામે પણ શાપ આપી શકે એવા હતા, પણ સ્વસ્થતા ન ગુમાવતાં એ રાજાએ પોતાના જ અપકૃત્યના બદલામાં મળેલા શાપને તેમણે હિતકર જ માની લીધો અને પછી પુત્ર જનમેજયને હસ્તિનાપુરની ગાદી સુપ્રત કરી દઈ, અનશનવ્રત ધારણ કરીને તેઓ ગંગાકિનારે ગયા અને ભગવાનનું સ્મરણ કરવા લાગ્યા. એ સમયે એક એક તીર્થ જેવા ભુવનને પવિત્ર કરનારા મોટા પ્રભાવવાળા ઋષિઓ પણ શિષ્યો સાથે ત્યાં આવ્યા. પરીક્ષિતે તો અનશન-વ્રત લઈ ગંગાતીરે બેસવાનું પોતાનું કર્તવ્ય કર્યું, પણ પછીનું ભગવાન જ કરશે. શુક અને ભગવાનના સંબંધ કરાવતાં સમાજમાં જ રસ ઉત્પન્ન થવાનો હોવાથી ભક્તિરસ ઉત્પન્ન થાય એ માટે ભગવાને જ પ્રેરેલા મોટા પ્રભાવવાળા અત્રિ, વસિષ્ઠ, ચ્યવન, શરદ્વાન, અરિષ્ટ-નેમિ, ભૃગુ અને અંગિરા, પરાશર, વિશ્વામિત્ર અને વળી પરશુરામ, ઉત્તથ્ય, ઇંદ્રપ્રમદ, ઇધ્મવાહ, મેધાતિથિ, દેવલ, આર્ષ્ટિષેણ તે ભરદ્વાજ, ગૌતમ, પિપ્પલાદ અને મૈત્રેય, ઔર્વ, કવષ, કુંભયોનિ, ભગવાન વ્યાસ અને નારદ પણ આવ્યા. બીજા ઉત્તમ દેવર્ષિઓ, બ્રહ્મર્ષિઓ અને રાજર્ષિઓ પણ આવ્યા. એ સર્વ ઉત્તમોનું રાજાએ યથાયોગ્ય પૂજન-નમન કર્યું અને પછી પોતાનાં વખાણ કરી રહેલા એ ઋષિઓને રાજાએ ‘હવે મારે શું કરવું યોગ્ય છે તે મને આપ સૌ કહો’ એવી દ્વિહસ્ત જોડી વિનંતી કરી. ત્યાં જ ઈચ્છા પ્રમાણે પૃથ્વીમાં

ફરનારા અપેક્ષારહિત અવધૂત વેશવાળા વ્યાસના પુત્ર શુકદેવજી અભવત્- ત્યાં જ પ્રકટ થયા. કોઈ આશ્રમ વગેરેનાં ચિહ્નોથી તેઓ ઓળખી શકાય એમ નથી, આત્માનંદના બળે જ તે સંતુષ્ટ છે. સોળ વર્ષની અવસ્થા છે. હાથ, પગ, સાથળ, બાહુ, ખભા, ગાલ વગેરે અવયવો ખૂબ જ સુકોમળ છે. સુંદર નેત્રોવાળું, ઊંચા નાકવાળું, સરખા કાનવાળું અને સુંદર ભૂકુટિવાળું એમનું મુખારવિંદ શોભી રહ્યું છે. શંખના જેવો કંઠ શોભે છે. દિશાઓરૂપી જ વસ્ત્રો છે. દીર્ઘ બાહુઓ છે અને વાંકડિયા અને વીખરાયેલા કેશ છે. આવા પરમ તેજસ્વી એવા એ શુકદેવજી મહારાજને જોઈ રાજા અને ઋષિઓ એમના સંમાનમાં ઊભા થયા, ખૂબ શ્રદ્ધાપૂર્વક એમનું પૂજન કર્યું અને પછી એમને સર્વોચ્ચ આસને બિરાજમાન કર્યા અને પછી પરીક્ષિત રાજાએ એમને પોતાને થયેલા શાપની વાત પ્રથમ કહી સંભળાવી ને પછી અત્યંત વિનય-પૂર્વક પૂછ્યું : ‘હે મહામુનિ ! યોગીઓના પણ પરમ ગુરુ એવા હે મહાયોગિન ! સર્વથા મરણ પામવાની અણી પર આવેલા પુરુષનું એ સમયે શું કર્તવ્ય છે કે જે કરવાથી પુરુષને મોક્ષરૂપી સિદ્ધિ પ્રાપ્ત થાય ? હે મોટા યોગી ! ભગવાન વિષ્ણુની સન્નિધિથી જેમ દેવોના શત્રુઓ નષ્ટ બની રહે છે તેમ તમારી સન્નિધિથી મોટાં પાપો પણ નિશ્ચય તરત જ નાશ પામે છે. પાંડુના પુત્રો જેમને પ્રિય હતા, ફોઈના સુપુત્રો ઉપરના પ્રેમભાવથી જેમણે તેમના કુટુંબનું બંધુપણું સ્વીકારેલું છે તે ભગવાન શ્રીકૃષ્ણ મારા ઉપર પ્રસન્ન થયા હોવાનું જ સંભવે છે. એવું ન હોય તો સર્વથા મરવા પડેલા એવા મને પુરુષાર્થ માત્રના પ્રદાતા એવા આપનાં દર્શન કેમ થાય ? તો હવે આપ આ લોકમાં પુરુષનું જે કાર્ય છે, મરવા પડેલાને જે શ્રવણ કરવા યોગ્ય છે અને જે જપ કરવા યોગ્ય છે એ બધું આપ મને કહો. જે અયોગ્ય હોય, ન કરવા જેવું હોય, શ્રવણ ન કરવા જેવું હોય તો તે પણ, આપ મને કહો. હે ભગવત્સ્વરૂપ મુનિવર ! આપનાં દર્શન તો દુર્લભ છે. ગૃહસ્થોને ઘેર તો આપ ગાય દોહાય એટલો સમય પણ ઊભા રહેતા નથી. મારા મહદ્ ભાગ્યને લીધે જ આપનું દર્શન મને થયું છે તો મારા ઉપર કૃપા કરો અને મારા મનનું સમાધાન થાય એવું આપ કરો એવી હું આપને વિનંતી કરું છું’. પછી ધર્મ જાણનાર ભગવાન બાદરાયણે પરીક્ષિતની જિજ્ઞાસા પૂરી કરવા માંડી.

ઈતિ શ્રીમદ્ભાગવત-સારનો પ્રથમ સ્કન્ધ સમાપ્ત.

શ્રીમદ્ભાગવત-સાર

દ્વિતીય સ્કન્ધ

પરીક્ષિત રાજાના આવા કલ્યાણવિષયક પ્રશ્નથી શુકદેવજી મહારાજ પ્રસન્ન બની રહ્યા અને પછી બોલ્યા : હે રાજન્ ! તમે કરેલો પ્રશ્ન અત્યંત શ્રેષ્ઠ અને લોકહિતજનક છે, આત્માજ્ઞાનીઓ માટે પણ માન્ય અને સાંભળવા યોગ્ય વિષયો માટે ઉત્તમ છે. આ સંસારમાં રચ્યાપચ્યા પુરુષો અંતસમયે શું થશે એ વિચારવાનું ભાન ગુમાવી બેઠેલા હોય છે. એવા લોકો વર્ષો સુધી જીવે છે, પણ એમનાં રાત્રિદિવસ નિદ્રામાં, સ્ત્રીસંગ સંબંધી કાર્યોમાં તથા ધનલાલસામાં જ વીતી જાય છે. અજ્ઞાન અને અન્યથાજ્ઞાનમાં જ એમનું સમસ્ત આયુષ્ય વ્યર્થ બની રહે છે, પરંતુ મોક્ષની ઈચ્છાવાળાએ તો જાગ્યા ત્યાંથી સવાર માનીને સર્વ-નિયંતા, સર્વદુઃખહર્તા, સર્વસમર્થ, ઐશ્વર્યાદિ અનંતકલ્યાણગુણયુક્ત ભગવાન શ્રીકૃષ્ણનાં શ્રવણ કીર્તન અને સ્મરણમાં જ નિમગ્ન બની રહેવું જોઈએ. અનંતગુણનિધાન ભગવાન શ્રીકૃષ્ણ જ ભક્તિના વિષયરૂપ છે એમ દર્શાવીને એ અંગે શ્રોતવ્ય કીર્તિતવ્ય અને સ્મર્તવ્ય એ ત્રણ કર્તવ્ય કહ્યાં છે. એ ત્રણે કર્તવ્ય ભક્તિના જ ત્રણ પ્રકારો છે, પરંતુ ભક્તિ તો નવ પ્રકારની છે તોપણ અહીં ત્રણ પ્રકાર જ કેમ કહ્યા ? ભક્તિશાસ્ત્ર પ્રમાણેની નવધા ભક્તિની ચર્યા શુકદેવજી મહારાજ આગળ કરવા ના જ છે, પણ વસ્તુતઃ શ્રવણ - કીર્તન - સ્મરણ એ ત્રણ પ્રકાર પછીના પાદસેવન આદિ પ્રકારો પણ ઉક્ત ત્રણ સાધનોથી જ ભક્તિ સાધ્ય બની રહે એમ હોવાથી પછીનાં પાદસેવન આદિ સાધનો યા ભક્તિના પ્રકારો સ્વતઃ પ્રાપ્ત બની રહે છે એટલે અહીં એની સ્પષ્ટતા કરી નથી એમાં કશો દોષ નથી. શ્રવણનો વિષય ભગવાન વાસુદેવની દશ પ્રકારની લીલાઓ છે. આ બીજા સ્કંધમાં નિર્ણય કરવામાં આવ્યો છે કે સર્વ પદ વાક્ય ભગવદ્વાચક છે અને શ્રવણ કીર્તન સ્મરણ ત્રણેનો પરસ્પર માટે નિર્વાહ છે. આ શ્રવણ-કીર્તન-સ્મરણ તો આજન્મ થવાં જોઈએ. અહીં શંકા થાય કે શ્રુતિમાં તો મનન-નિદિધ્યાસનનું વિધાન છે તો પછી અહીં એને બદલે શ્રવણાદિનો સ્વીકાર શા માટે ? બ્રહ્મજ્ઞાનને જ ફલ કેમ ન કહ્યું ? શ્રુતિ પ્રમાણે તો જ્ઞાનથી જ મોક્ષ મળે છે. ભાગવત-કાર કહે છે કે જ્ઞાન તો શાબ્દરૂપ સિદ્ધિ છે. અંગાદિ સહિતનો વિચાર કરીશું તો શાબ્દ જ્ઞાન થઈ જ જશે. મનન નિદિધ્યાસન પણ વસ્તુતઃ શ્રવણને માટે જ થાય છે. અંગ હોવાથી એ બંનેનો શ્રવણમાં સમાવેશ થઈ જાય છે. ભગવાન સ્વતંત્ર છે, સાધન-પરતંત્ર નથી. વૈદિક શ્રવણ દ્વારા એ પ્રાપ્ત થાય એમ નથી. ભક્તિ વગરનાં સાધનોથી તેઓની ઉપલબ્ધિ અસંભવિત છે. ભક્તિમાર્ગીય શ્રવણાદિ દ્વારા જ એઓનો સાક્ષાત્કાર થાય છે એ સિદ્ધાંત જ અહીં સ્પષ્ટ કરવામાં આવ્યો છે. શ્રવણનો વિષય ભગવાન વાસુદેવની દશ પ્રકારની લીલાઓ છે. આ દ્વિતીય સ્કન્ધમાં સામાન્ય રીતે એ નિર્ણય કરવામાં આવ્યો છે કે સર્વે પદ અને વાક્ય

ભગવદ્વાચક છે. આત્મ-અનાત્મવિચાર, ચિત્તવૃત્તિનિરોધ અને વર્ણાશ્રમધર્મોમાં નિષ્ઠા આદિ ધર્માગરણોથી પરમ લાભ એ થાય છે કે મનુષ્યોને અંતસમયે ભગવાન નારાયણનું સ્મરણ રહે છે. હે રાજન્ ! જે ઋષિ મુનિઓ લૌકિક વિધિ-નિયમોથી નિવૃત્ત થઈને નિર્ગુણ ભગવાનમાં રમણ કરે છે એ પણ ભગવાન શ્રીહરિના ગુણવર્ણનમાં તો અલૌકિક આનંદ પ્રાપ્ત કરે છે જ. આ રીતે શ્રવણાદિ ત્રણે પ્રકારો પુરુષાર્થસાધકતારૂપ હોઈ એમાં કશી આશંકાને અવકાશ નથી. શુકદેવજી કહે છે કે આવું આ ભક્તિપ્રધાન ભાગવત તો વેદ-સમાન છે. અમે એનું અધ્યયન દ્વાપર યુગના આદિ કાલમાં અમારા પિતા દ્વૈપાયન વ્યાસ દ્વારા નિયમપૂર્વક કર્યું હતું. હે રાજર્ષિ ! અમે નિર્ગુણ ભગવાનમાં એક નિષ્ઠાવાળા થઈ ચૂક્યા હતા છતાં પણ ઉત્તમકીર્તિ ભગવાન શ્રીકૃષ્ણની લીલાઓનાં અમારું મન વારંવાર ખેંચાઈ જતું હોવાથી અમે પુનઃ પણ ભાગવતનું અધ્યયન કર્યું. સંસાર પ્રત્યે વૈરાગ્ય અનુભવીને સર્વ રીતે જે નિર્ભય બની રહેવા ઇચ્છે છે એવા યોગીઓએ નિર્ણયાત્મકપણે ભગવાનનાં શ્રવણ-કીર્તન-સ્મરણમાં નિમગ્ન બની રહેવું જોઈએ. ભગવાનના નામની તો બે ઘડી પણ મોક્ષ અપાવે એવી હોય છે. પૂર્વે ખટ્વાંગ નામનો એક રાજા થઈ ગયો તેણે દેવોનો પક્ષ લઈને દૈત્યોને હરાવ્યા. દેવોએ પ્રસન્ન બની રહીને વરદાન માગવાનું કહ્યું, પરંતુ પૂછવાથી એ રાજાએ દેવો દ્વારા જાણ્યું કે પોતાનું આયુષ્ય હવે એક મુહૂર્ત પૂરતું જ છે. વરદાનની પરવા કર્યા વિના ખટ્વાંગ રાજા સુખભોગ-ભર્યા સ્વર્ગલોકમાંથી તરત જ કર્મભૂમિ એવા ભૂતલમાં આવતો રહ્યો અને પછી પોતાની રક્ષા કરનાર શ્રીહરિના સ્મરણમાં જ નિમગ્ન બની રહેતાં એને ભગવાનની પ્રાપ્તિ થઈ. આથી એમ સમજવાનું છે કે ભગવાન તો બે ઘડી સ્મરણ કરનારને પણ પોતાની પ્રાપ્તિ કરાવે છે તો પછી, હે રાજન્ ! હે કુરુવંશોત્પત્ત ! તમારા જીવનના તો હજુ સાત દિવસ બાકી છે. જીવમાત્રને પ્રતીત થાય કે હવે અંતકાલ નજીક છે તો તેણે ગભરાઈ જવાની જરૂર નથી. દેહ અને દેહનાં સંબંધીઓ પ્રત્યેની મમતા-સ્પૃહા યા આસક્તિ નષ્ટ કરી દેવી અને પછી કોઈ સુયોગ્ય તીર્થસ્થળે જઈને વિધિપૂર્વક આસન પર બેસી પ્રણવ મંત્ર ઐકારનો જપ કરવો, બુદ્ધિ દ્વારા મનને ભગવાનના સ્વરૂપમાં સ્થાપવું. વિષ્ણુના પરમપદમાં જ મન પ્રસન્ન થાય છે. રજોગુણ અને તમોગુણથી આકર્ષાઈને મન એકાગ્ર ન થાય તો ધીર પુરુષે ધારણા દ્વારા તેને વશ કરવું, ઇન્દ્રિયગ્રાહ્ય પદાર્થો પ્રત્યે મનને ભટકવા ન દેવું. પરમાત્માના સ્વરૂપમાં એકાગ્રતા સિદ્ધિ કરવા માટે અષ્ટાંગ યોગ એ પ્રાથમિક સાધન છે. આ યોગ અહિંસા, સત્ય, અસ્તેય, બ્રહ્મચર્ય, અપરિગ્રહ, શૌચ, તપ અને સ્વાધ્યાય એ આઠ ગુણોનો બનેલો છે. આ યોગ ભક્તના જીવનનો ભાગ બની જવો જોઈએ. એને જ ધારણા કહે છે, જે છેવટે ધ્યાનમાં લઈ જાય છે. એ પછી મનમાં ભગવાના સ્વરૂપ સિવાય અન્ય કોઈ વિચાર નહીં રહે. તામસી સ્વભાવ ભોળવી શકશે નહીં. તમને રાજસિક સ્વભાવ સાંસારિક વસ્તુઓમાં બદ્ધ કરી શકશે નહીં. આવા ભક્તો પછી અનંત શેષનાગ પર પોઢેલા નારાયણના સ્વરૂપને અનુભવી શકે છે અને એ સ્વરૂપને પોતાના મન-હૃદયમાં ધારણ કરી શકે છે. આ ધારણા કઈ રીતે કરવી, ક્યા પ્રકારની કરવી, રૂપને પ્રધાન માનીને કરવી યા ભગવદ્ધર્મોને પ્રધાન

માનીને કરવી ? સ્થૂલ ધારણા કરવી કે સૂક્ષ્મ ધારણા કરવી ? શુકદેવજી મહારાજ કહે છે :

જિતાસનો જિતશ્વાસો જિતસજ્જો જિતેન્દ્રિયઃ ।

સ્થૂલે ભગવતો રૂપે મનઃ સન્ધારયેદ્ધિયા ॥ (ભાગ. ૨-૧-૨૩)

એટલે કે આસનજય શ્વાસજય અને ઈન્દ્રિયજય કરનારને ધારણા પ્રાપ્ત થાય છે. જિતસજ્જનો અર્થ છે મનને વશ કરનાર. કયા વિષયમાં મનને સ્થિર કરવું એ અંગે કહ્યું છે કે શ્રદ્ધાયુક્ત બુદ્ધિથી ભગવાનના સ્થૂલ રૂપમાં મનને સ્થિર કરવું. સર્વવિશેષવાળી પૃથ્વી જ ભગવાનના સ્થૂલ દેહરૂપ છે. સમુદ્ર, સૂર્ય, વાયુ, આકાશ આદિ પૃથ્વી પર વ્યક્ત બની રહે છે. સર્વ અન્ય રૂપ પૃથ્વી પર છે, પણ પૃથ્વી અન્યત્ર નથી એટલે પૃથ્વી સ્થૂલોમાં પણ સ્થૂલ છે. વાસ્તવમાં ભગવાન અને દેહનો સ્વસ્વામિભાવ સંબંધ છે. દેહાદિ સર્વ પદાર્થ સ્વભોગ્ય છે અને ભગવાન સર્વના સ્વામી ભોક્તા છે. ભગવાનના શરીરરૂપ પૃથ્વી, જલ, વાયુ આદિ સાત આવરણોથી યુક્ત હોઈ એની અંદર વૈરાજ પુરુષનો પ્રવેશ થયેલો છે એ વૈરાજ પુરુષ અક્ષર બ્રહ્મ છે. એ કોઈ વિશેષયુક્ત જીવ નથી, એ ભગવાન જ છે અને ધારણા માટે આશ્રયરૂપ છે. ‘આશ્રય’ શબ્દથી એ સૂચિત થાય છે કે પોતાના શરણમાં થતી ધારણાનું ફળ ભગવાન અવશ્ય આપે છે. ચૌદે લોક વિરાટ ભગવાનના ચૌદ અવયવરૂપે આવીને ધ્યાનનો વિષય થયા છે. ભગવાનના અવયવ લોકરૂપ થઈ ગયા છે એમ માનવાનું નથી. વિદ્વાનો કહે છે કે પાતાળ લોક એ વિરાટ ભગવાનનું ચરણતલ છે અને વાસુકિ વગેરે નાગો-સર્પો એ ચરણતલની રેખાઓ છે. પગના ફણામાં રસાતલ છે. બે ઘૂંટીઓ મહાતલ છે. બે જાંઘ તલાતલ છે. બે ગોઠણ સુતલ છે. બે સાથળો વિતલ અને અતલ છે. નાભિની નીચેનો ભાગ પૃથ્વી છે અને નાભિરૂપ સરોવર આકાશ છે. વક્ષઃસ્થલ સ્વર્ગલોક છે. ડોક મહલોક છે. મુખ જનલોક છે. લલાટ તપોલોક છે. સહસ્રશીર્ષા ભગવાનનું શ્રીમસ્તક સત્ય લોક છે. એ પરમ પુરુષના બાહુઓ ઈન્દ્રાદિ દેવો છે. કર્ણગોલક દિશાઓ છે. શબ્દ કર્ણેન્દ્રિય છે. નાસિકા બે અશ્વિનીકુમારો છે. ગંધ દ્રાણેન્દ્રિય છે. પ્રજવલિત અગ્નિ મુખ છે. બે નેત્રો અંતરીક્ષ છે. સૂર્ય ચક્ષુ છે. દિવસ અને રાત્રિ બે પાંપણો છે. બ્રૂકુટિનો વિલાસ બ્રહ્મનું સ્થાન છે. તાળવું જલ છે. જીભ રસ છે. છન્દો અનન્તના યશની પ્રશંસા કરે છે. બ્રહ્મરંધ્ર વેદો છે. દાઢો યમ છે. સ્નેહકલા જ વિરાટના દાંત છે. માયા વિરાટનું હાસ્ય છે. અખિલ સૃષ્ટિ એમના કટાક્ષનો વિલાસ છે. શરમ ઉપરનો હોઠ છે, લોભ નીચેનો હોઠ છે. ધર્મ સ્તન છે. પીઠ તો અધર્મ છે. ભગવાનનું ઉપસ્થ બ્રહ્મા છે અને વૃષણ વરુણ દેવ છે. વિરાટનું ઉદર સમુદ્ર છે. પર્વતો અસ્થિ છે. નાડીઓ નદીઓ છે. વૃક્ષો રુવાટાં છે. અનંત શક્તિવાળો વાયુ શ્વાસોચ્છવાસ છે. કાલ ગતિ છે. ગુણનો પ્રવાહ કર્મ અને મેઘ કેશ છે. સંધ્યા વસ્ત્ર છે અને પ્રકૃતિ હૃદય છે. મન ચંદ્ર છે. મહતત્વ વિજ્ઞાન શક્તિ છે અને રુદ્ર એ અહંકાર છે. અશ્વો ખચ્ચર ઊંટ અને હાથી નખ છે. મૃગો અને પશુઓ નિતંબ છે. પક્ષીઓ ભગવાનની અદ્ભુત કળાની કુશળતા છે; જેમ કે હંસો શ્વેત છે, પોપટ લીલા છે અને મોર વિવિધ રંગવાળા છે. મનુ

ઈચ્છા યા બુદ્ધિ છે. પુરુષત્વ નિવાસસ્થાન છે. ગંધર્વો વિદ્યાધરો અપ્સરાઓ અને ચારણો સ્વરૂપ છે. બ્રાહ્મણ મુખ, ક્ષત્રિય ભુજ, વૈશ્ય જંઘા અને શૂદ્ર ચરણ છે. દ્રવ્યાત્મક યજ્ઞ-પ્રયોગ એ વિરાટ પુરુષનું કર્મ છે. જગદ્વર્તી સર્વ પદાર્થ ભગવાનનું જ રૂપાંતર છે. એ સર્વ પદાર્થોનો ભગવાનના શ્રીઅંગમાં સમાવેશ કરીને અંતે કહ્યું છે કે એ ભગવાનમાં ધારણા કરવાની છે. સત્યસ્વરૂપ અને આનંદના ભંડાર એવા એ સર્વાર્થામીનું જ ભજન કરવું. ભગવાનમાં કરેલી ધારણાના બલથી તો બ્રહ્માની જેમ જગતને સર્જવાની પહેલાંના કલ્પમાંની સ્મૃતિ પ્રાપ્ત થાય છે. વિદ્વાન પુરુષે ભોગ્ય પદાર્થોનું સુખ વાસ્તવિક નથી એમ માની એ પ્રત્યેની આસક્તિનો ત્યાગ કરવો, શરીરનિર્વાહ પૂરતું જ એમાં પ્રયોજન રાખવું. ભગવાનની સેવા માટે રાખેલો દેહ બીજા કાર્યમાં વાપરવો ઈષ્ટ નથી. ભગવાન તો અંતઃકરણમાં જ સ્થિત છે, તેથી જ એવમ્ એવા પ્રયોજનથી એટલે કે એને પ્રાપ્ત કરવાનું દુઃખ ન હોવાથી અથવા એવા પ્રકારની સ્વચિત્ત પોતાને સ્વાધીન ચિત્તમાં પ્રયત્ન વિના જ પ્રાપ્ત થયેલા હોવાથી એમની સેવા કરવી એ ભગવાન મનરૂપ છે. સર્વ વેદોના અર્થરૂપ, સર્વધનરૂપ, સર્વવસ્તુઓરૂપ, સર્વને તજવાના પ્રકારથી અને સર્વ કાર્ય પૂર્ણ કરનાર એવાં પાંચ રૂપવાળા હોવાથી એમનું સર્વેના આત્માપણાથી ભજન થાય છે. વળી પ્રભુ ઐશ્વર્ય આદિ છ ગુણોવાળા છે. શ્રી શબ્દથી શોભા જાણવી. આ છ ગુણો દશમસ્કંધના છેલ્લા છ અધ્યાયોમાં અનુક્રમે ભગવાનમાં હોવાનું સિદ્ધ કરવામાં આવ્યું છે. સર્વ પરમાર્થનો નિશ્ચય કરીને, ભક્તિમાર્ગને અનુસરીને ભગવાન વિશેનું શ્રવણ વગેરે સાધન કરવું. એ પછી જ ધારણાની સ્થિતિમાં રહી શકાય છે તેમ પરમાત્માનું સ્વરૂપ પણ દૃઢપણે મનમાં રાખી શકાય છે. મન ધ્યાન દ્વારા નિશ્ચલ અને શાંત બની રહે છે ત્યારે અનંત શેષનાગ પર પોઢેલા ભગવાન વાસુદેવ નારાયણને જોવામાં આવે છે અને પછી એ સ્વરૂપ મનમાં ધારણ કરી શકાય છે. આવી સ્થિતિ પ્રાપ્ત ન થાય ત્યાંસુધી ભક્તોએ બધો જ સમય ભગવાનની કથાઓમાં નિમગ્ન બની રહેવું જોઈએ. કાનનો ઉપયોગ જો ભગવાનના ગુણાનુવાદના શ્રવણમાં ન થતો હોય તો તે કાન નથી, માથાનાં બે કાણાં જ માત્ર છે. જીભ જો નારાયણનો મહિમા ગાતી નથી તો એ જીભ વર્ષા ઋતુના દેકડાની જીભ જેવી માનવી. મસ્તક પણ નારાયણના શ્રીચરણમાં નમતું નથી તો તે એક માથા પરના ભાર-સમું છે. હાથ રત્નજડિત બાજુબંધવાળા હોય તથા ચંદન-લેપથી સુગંધવાળા હોય છતાં જો એના દ્વારા પુષ્પોથી નારાયણની પૂજા થતી નથી તો એ હાથ નિર્જીવ માનવા. નેત્રો પણ જો ભગવાનના સ્વરૂપના સૌંદર્યનું પાન કરતાં નથી તો તેને સજીવન નહીં, પણ મોરપિચ્છ પરની નિર્જીવ આંખો જેવાં જ માનવા ચરણો પણ તીર્થયાત્રામાં પ્રવૃત્ત થતા નથી તો એને પણ વૃક્ષનાં મૂળ જેવા જ સમજવા. ભક્તોના ચરણની રજ માથે ચડાવવી, ભગવાનના ચરણમાં ચડેલી તુલસીની સુવાસ જાણવી. શ્રીહરિનું નામ સાંભળીને શરીરમાં રોમાંચનો અનુભવ કરવો તેમ હર્ષનાં આંસુ વહાવવાં વગેરેમાં જેને પ્રીતિ છે તે જ સદ્ભાગી ભક્ત જન છે અને જીવનની અંતિમ ક્ષણો પર્યંત ભગવાનનું અને ભગવાનની કથાઓનું ચિંતન કરી એ અંતે મુક્તિ પ્રાપ્ત કરે છે.

અંગો સહિત શ્રવણનું નિરૂપણ કરનારા આ દ્વિતીય સ્કંધનાં ત્રણ પ્રકરણોનો સાર અહીં જોયો. શ્રવણનાં ત્રણ અંગો શુકદેવજીએ દર્શાવ્યાં : (૧) ભગવાનના સ્વરૂપનું તત્ત્વો સહિત ચિંતન કરવું, (૨) શ્રવણ કરનાર અને કરાવનાર બન્નેને હૃદયમાં ઉલ્લાસ યા શ્રદ્ધા હોવી જોઈએ અને (૩) વિમર્શ એટલે વિચાર અથવા મનન કરવું જોઈએ. ઉત્પત્તિથી વિમર્શ અને ઉપપત્તિથી વિમર્શ એમ એના બે વિભાગનું વર્ણન ત્રીજા પ્રકરણમાં થયું. એમાં દર્શાવ્યા પ્રમાણે સર્વના આત્મા, ભગવાન, હરિ યા ઈશ્વરનું પ્રમાણ અને પ્રમેયથી તેમ સાધન અને ફલથી શ્રવણ કીર્તન અને સ્મરણ કરવાનું અને તે પણ આજીવન દેહ પડે ત્યાં સુધી. આ ત્રણ વારંવાર કરવાનું કહ્યું છે અને મરવા પડેલાએ શું કરવું એ પ્રશ્નના જવાબમાં અષ્ટાંગ યોગનું આચરણ કરવાનું કહ્યું. પહેલા અધ્યાયમાં વિરાટ સ્વરૂપનું ધ્યાન ધરવાનું કહ્યું, પણ એમાંય ભક્તિ પ્રાપ્ત કરાવનાર ભગવાનનું જ ભક્તિયોગથી ધ્યાન ધરવાનું છે. શ્રવણાદિની મહત્તા વધુ છે. શ્રવણથી તો પ્રસન્ન થયેલા પ્રભુ પોતે જ ફલપ્રદાન કરે છે. એ પછી જેણે પોતાની નિર્મળ બુદ્ધિ ભગવાન શ્રીકૃષ્ણમાં જ સમર્પિત કરી છે, મમતા માત્રનો ત્યાગ કર્યો છે એવા પરીક્ષિતે પછી શુકદેવજીને જણાવ્યું કે ભગવાન પોતાની માયા શક્તિ વડે દેવો પણ જાણી શકતા નથી એ રીતે આ જગત સર્જે છે અને મહાન શક્તિવાળા એ પરમાત્મા જે રીતે એમાં રમણ કરે છે એ બધું જાણવા મારી ઈચ્છા છે. હરિની લીલા તો અલૌકિક છે, બ્રહ્માદિ અવતારો લઈ અનેક કર્મો કરે છે અને પ્રકૃતિના સત્ત્વાદિ ગુણોને એકી વખતે અને જે ક્રમાનુસાર ધારણ કરે છે એ બધું મને આપ યથાવત્ સમજાવો. શ્રવણ અને કીર્તનરૂપ ક્રિયા તથા કર્તાના ભેદથી દૃષ્ટ અને અદૃષ્ટ એમ બે પ્રકારનાં સાધન તથા સાક્ષાત્કાર અને પરંપરાના ભેદથી ભગવાનનો પ્રેમ તથા ભગવદ્ભક્તોના અંગરૂપી શ્રવણ વગેરેનાં અંગોથી તો હું વાકેફ બની રહ્યો, પણ હવે આપ મને આ જગતનો આ વિભાવ તેમ તિરોભાવ સમજાવો. પરીક્ષિતની આ જિજ્ઞાસામાં પાંચ પ્રશ્નો સમાયા છે : (૧) ભગવાન ઐશ્વર્ય વગેરે છ ગુણો પૈકી કયા ગુણરૂપી સાધનથી કાર્ય કરે છે ? (૨) જો ગુણોથી કરતા હોય તો એ ગુણોનું ક્રમપૂર્વક ગ્રહણ કરે છે કે એકસાથે ? (૩) સર્વ ગુણો એકસાથે તો ઉત્પન્ન થતા નથી કે લય પામતા નથી, સમૂહથી ધારણ કરે છે ? (૪) પોતે તો એકલા છે તો શું પાછા અનેક થઈને એકસાથે વગેરેના પ્રકારથી ગ્રહણ કરે છે ? (૫) જુદા જુદા જન્મો લઈ કર્મો કરતાં કર્મને અધીન રહીને એમ કરે છે ? હે શુકદેવજી મહારાજ ! આપ તો શબ્દબ્રહ્મમાં અને પરબ્રહ્મમાં પણ પ્રવીણ છો, તો મને યથાયોગ્ય સમજાવીને એ કહો.

સૂત બોલ્યા : રાજા પરીક્ષિતે શ્રીહરિના ગુણાનુવાદ કહેવા આ રીતે પ્રાર્થના કરી એટલે શુકદેવજી મહારાજે હૃષીકેશનું સ્મરણ કરીને ઉત્તર કહેવાનો ઉપક્રમ કર્યો. ઉપક્રમ એટલે દેવ અને ગુરુને નમસ્કાર. સાત નમન કરવાનું કહેતા શ્લોકથી સર્વ શાસ્ત્રોનો નિર્ણય કહેશે, પાંચ પ્રાર્થનાનાં વાક્યોથી ભગવાનના માહાત્મ્યનું વર્ણન કરશે અને એક શ્લોકથી શુકેવજી વ્યાસને નમન કરશે. નમન કરવાથી જ ભગવાન સર્વ સંદેહો દૂર કરે છે. જો કે પરીક્ષિતે પાંચ પ્રશ્નો કર્યા હતા, પણ સર્વ સંદેહો દૂર કરવા માટે ભગવાનનું સ્મરણ કર્યું,

તેથી એ સંદેહો દૂર કરતાં ભગવાનનું ફરી નામ લેતાં એમને નમસ્કાર કરે છે. એ વિષયમાં પ્રથમ સૃષ્ટિના પ્રકારમાં સંદેહ કરનાર રાજાને સૃષ્ટિનો પ્રકાર ૪ થા અધ્યાયના પહેલા બારમા શ્લોકથી કહેતાં નમન કરે છે.

શ્રી શુકજી કહે છે : પ્રથમ જે એકલા જ હતા, ત્યાર પછી એ જ પુરુષ થયા, પછી 'હું બહું થાઉં' એવી ઈચ્છાથી ઘણા થયા. પછી જગતના ઉત્પત્તિ સ્થિતિ અને લયની ક્રીડા કરવા પોતાની માયાના ગુણરૂપ ત્રણ શક્તિઓનો સ્વીકાર કર્યો. પછી અંદર જ અંતર્યામીરૂપે પ્રવેશ કર્યો, અને સર્વથી કે કોઈથી પણ જેમનો માર્ગ જાણી શકાતો નથી તેવા પરપુરુષને નમસ્કાર. આ શ્લોકમાં સૃષ્ટિ, સ્થિતિ, લય, ભોગ અને મોક્ષ થાય એ માટે ભગવાનના મૂળરૂપ, સમષ્ટિરૂપ, વ્યષ્ટિરૂપ, અંતર્યામીરૂપ અને ફલરૂપ એવાં પાંચ રૂપો કહ્યાં.

સત્પુરુષોના પાપનો નાશ કરનારા સંતનો ફરી જન્મ ન થાય એ માટે સર્વસત્ત્વ-વાળા દેહ ધારણ કરનારા, પરમહસંના આશ્રમમાં રહેનારા-યોગીઓને પણ વારંવાર શોધવા યોગ્ય આત્માનો સાક્ષાત્કાર કરાવનારા ભગવાનને હું નમસ્કાર કરું છું. આ શ્લોકમાં અવતાર લેવાના પ્રયોજન સંબંધી સંદેહ દૂર કર્યો.

સાત્વતો(વૈષ્ણવો)ના પતિ અને ભક્તિથી જુદા ભક્તિહીન એવા કુયોગીઓને જેમની દિશા પણ દૂર છે એવા પ્રભુને હું વારંવાર નમસ્કાર કરું છું. જે ભગવાન અસાધારણ, જેના સમાન અથવા અધિક કોઈ ન હોય તેવા, સર્વોત્કૃષ્ટ ઐશ્વર્યથી સ્વસ્વરૂપમાં રમણ કરનાર છે. એમને હું નમસ્કાર કરું છું. આ શ્લોકથી પ્રયોજન સંબંધી સંદેહ દૂર કરી ભગવાન કેવળ ભક્તિથી જ પ્રાપ્ત થાય એવા છે એમ સિદ્ધ કર્યું.

જેમનાં કીર્તન, સ્મરણ, દર્શન, વંદન, શ્રવણ અને પૂજન લોકના પાપનો તરત નાશ કરે છે તે ઘણી ઉત્તમ કીર્તિવાળા પ્રભુને વારંવાર નમસ્કાર હો. આ છ પ્રકારની ભક્તિથી સંસારીઓના પાપનો તરત જ નાશ થાય છે. આ છ પ્રકારની ભક્તિ આધિભૌતિક, આધ્યાત્મિક, આદિદૈવિક ભગવાનના અપરાધથી થયેલાં, ભગવાનના માહાત્મ્યજ્ઞાનને અટકાવનારાં અને માયા અને એનાં કાર્યોથી થયેલાં એવાં છ પ્રકારનાં પાપોનો નાશ કરનારી હોવાનું કહીને કીર્તિ જો એટલેથી જ અટકતી હોય તો અંતે મોક્ષ કરાવનારી ન હોવાથી શાસ્ત્રનો વિરોધ થાય તેથી એ અંતે મુક્તિ કરાવનારી હોવાનું જુદા પ્રકારથી પછીના શ્લોકમાં કહે છે.

આ છ પ્રકારની ભક્તિથી વિલક્ષણ વિવેકી બની રહીને ભક્તો જેમના ચરણારવિંદમાં રહે છે અને આસક્તિ માત્રનો ત્યાગ કરી, કલેશરહિત બની રહીને બ્રહ્મની ગતિ પ્રાપ્ત કરી શકે છે એવા કલ્યાણકીર્તિ પરમાત્માને મારા વારંવાર નમસ્કાર હો.

આ રીતે જ્ઞાનમાર્ગ અને ભક્તિમાર્ગ સિદ્ધ કરીને કર્મમાર્ગમાં પણ પ્રભુનાં સ્મરણ - કીર્તન આવશ્યક હોવાનું પછી કહે છે. તપસ્વીઓ, દાનમાં તત્પર રહેનારાઓ, યજ્ઞસ્વીઓ,

દંડમનવાળાઓ, મંત્રસિદ્ધો તથા સદાચારીઓ પણ કર્મોનું જેમને અર્પણ કર્યા વિના કલ્યાણ પ્રાપ્ત કરી શખતા નથી એવા ઉત્તમ કીર્તિવાળાને વારંવાર નમસ્કાર હો.

કિરાતો, હૂણો, આન્ધ્ર, પુલિન્દ અને પુલ્કસો, આભીરો, કંક, યવન અને ખસ એવી પાપી જાતિઓ પણ જેમના ભક્તો - વૈષ્ણવોના આશ્રયવાળા બની રહીને શુદ્ધ થઈ શકે છે એવા ભક્ત દ્વારા પણ ભગવાનનું માહાત્મ્ય જણાતું હોવાથી પ્રભવિષ્ણુ અર્થાત્ ઉત્તમ સત્તા પ્રાપ્ત કરાવનાર એવા વિશ્વાધાર પતિને હું નમસ્કાર કરું છું.

આ રીતે ૧૨ થી ૧૮ શ્લોકોમાં સાત નમન કરી સર્વ શાસ્ત્રોનો નિર્ણય કલ્પો, સ્વરૂપથી અને પ્રમાણથી સર્વ સંદેહો દૂર કર્યા અને હવે ૧૯ થી ૨૩ સુધીના પાંચ શ્લોકોમાં શુકદેવજી પાંચ પ્રાર્થનાનાં વાક્યોથી ભગવાનના માહાત્મ્યનું વર્ણન કરે છે.

વેદમય, ધર્મમય, તમોમય, સર્વેના આત્મા, શુદ્ધ અંતઃકરણવાળાઓના અધીશ્વર, કેવળ સત્ય માત્ર, બ્રહ્મા અને શંકરને માટે પણ આશ્ચર્યરૂપ એવા ભગવાન પ્રસન્ન થાઓ.

લક્ષ્મીના પતિ, યજ્ઞના પતિ, પ્રજાપતિ, બુદ્ધિવાનોના પતિ, લોકપતિ, પૃથ્વીપતિ, અંધકવૃષ્ણિ અને સાત્વતોના પતિ તેમ ગતિ પણ અને સત્પુરુષોના પતિ મારા ઉપર પ્રસન્ન થાઓ. જેમના ચરણોના ધ્યાનરૂપ સમાધિથી પવિત્ર કરેલી બુદ્ધિથી કવિઓ આત્માના તત્ત્વને નિશ્ચય જાણે છે અને યથારુચિ કહે છે તે ભગવાન મુકુંદ મારા ઉપર પ્રસન્ન થાઓ.

પૂર્વે બ્રહ્માના હૃદયમાં પ્રથમ ઉત્તમ સ્મૃતિ કરાવી અનુભવ કરેલા ભગવદ્દીય પદાર્થોથી સૃષ્ટિ રચાવનાર અને પ્રેરક બનીને બ્રહ્માના મુખમાંથી વેદરૂપી શ્રેષ્ઠ વાણી પ્રકટાવનાર, ઋષિઓમાં શ્રેષ્ઠ એવા ભગવાન મારા ઉપર પ્રસન્ન થાઓ.

જે વ્યાપક પંચ મહાભૂતો વડે આ સર્વ દેહોનું નિર્માણ કરી તે તે દેહમાં પોતે અંતર્યામીરૂપે વસે છે અને પુરુષ કહેવાય છે તથા અગિયાર ઈન્દ્રિયો અને પાંચ મહાભૂતો એમ સોળે પ્રકારના થઈ સોળ કળાઓ અર્થાત્ ગુણોનો ભોગ કરે છે તે ભગવાન મારાં વચનોને ઉત્તમ શ્રોતાજનોને હર્ષ ઉપજાવે તેવા શૃંગાર કરુણ વગેરે રસોથી શોભાયમાન કરો.

આ પ્રમાણે પ્રાર્થના દ્વારા ભગવાનનું માહાત્મ્ય દર્શાવીને પછી શુકદેવજી પોતાના ગુરુ-પિતા ભગવાન વ્યાસને એક શ્લોકથી નમસ્કાર કરે છે :

સર્વને મોક્ષ આપવા માટે જ ભગવાન વ્યાસનો અવતાર થયો છે તે સાક્ષાત્ વાસુદેવ રૂપ હોઈ જ્ઞાનમય અર્થાત્ સર્વ વસ્તુઓનું જ્ઞાન કરાવનારી શબ્દપ્રકારની સૃષ્ટિ જેમણે રચી છે એવા સર્વના ગુરુ વ્યાસજીને નમસ્કાર કરું છું.

પછી કહ્યું કે હે રાજન્ ! પૂર્વે આ જ પ્રશ્ન નારદે બ્રહ્માને કર્યો હતો તે ઉપરથી બ્રહ્માએ પોતે સાક્ષાત્ શ્રીહરિ પાસેથી સાંભળેલી કથા સ્વયંભૂ એવા એ વેદગર્ભ નારદજીને કહી હતી.

(પમો અવ્યાય) નારદે પૂછ્યું હતું કે હે દેવોના દેવ ! હે પ્રાણી માત્રના શુદ્ધ કરનાર પિતા ! આપને નમસ્કાર હો. આત્માના તત્ત્વના વિચારવાળું જે જ્ઞાન તે જણાવો. હે પ્રભુ ! એ તત્ત્વ કેવા રૂપનું, ક્યા અધિષ્ઠાનવાળું, આ જગત જેમાંથી યા જેનાથી સર્જાયું, જેના આશ્રયવાળું છે, જેમાં લય પામે છે, જેને અધીન છે અને જેવું છે તે યથાર્થપણે મને કહો. આપ ભૂત ભવિષ્ય અને વર્તમાનના પ્રભુ છો. આ બધું જાણો છો, હાથમાં રહેલા આમળાની જેમ વિશ્વ આપના જ્ઞાનથી નિશ્ચિત થયેલું છે. આપનું જ્ઞાન કોનાથી ? આપનો આધાર કોણ ? આપનો નિયામક કોણ ? આપનું સ્વરૂપ શું ? કરોળિયાની જેમ પોતાની શક્તિને આધાર આપી એકલાં મહાભૂતોથી જ સર્જન કરો છો, પાલન કરો છો અને પછી તિરોભાવ કરો છો ? આ સર્વ તમારાથી જ થાય છે એમ હું જાણતો હતો, પણ હે શક્તિમાન ! આપે તો ઘણા સાવધાન બની રહી જે ઘોર તપ કર્યું એથી મને શંકા થવાથી હું પૂછું છું કે તમારાથી પણ ઉત્તમ બીજો કોણ છે ? આ બધું હું જાણું તેવી રીતે, અધિકાર પ્રમાણે, મને કહો. અહીં સુધીમાં નારદે તેર પ્રશ્નો કર્યા છે. જ્ઞાનના પ્રશ્નો, તત્ત્વસંબંધી છ પ્રશ્નો, બ્રહ્માસંબંધી ચાર પ્રશ્નો અને જે સર્વોચ્ચ છે તે અંગેનો પ્રશ્ન. બ્રહ્માએ કહ્યું કે હે વત્સ ! આવા પ્રશ્નો પૂછનાર તું જીવો પ્રત્યે દયાળુ છે. હે સૌમ્ય ! આ પ્રશ્નોથી તો મને ભગવાનનાં પરાક્રમોને-ભગવલ્લીલાને પ્રકટ કરવાની પ્રેરણા મળી છે. સૂર્ય, અગ્નિ, ચંદ્ર, નક્ષત્રો, ગ્રહો અને તારાઓની જેમ હું પણ પરમ બ્રહ્મ પરમાત્માના પ્રકાશથી પ્રકાશિત એવા વિશ્વનો પ્રકાશ કરું છું. તારા બધા જ પ્રશ્નોનો ઉત્તર ભગવાન જ છે. એ જ જ્ઞાન વગેરે છ પ્રકાશના પણ પ્રકાશ એવા ભગવાન વિષયમાં શ્રુતિ તો કહે છે કે ત્યાં સૂર્ય પ્રકાશતો નથી, ચંદ્ર અને તારાઓ પ્રકાશતા નથી, વિદ્યુત પ્રકાશતી નથી, પછી અગ્નિ તો કેમ પ્રકાશે ? એમના પ્રકાશથી જ આ સર્વ પ્રકાશે છે. લોક અને વેદમાં પ્રસિદ્ધ એવા એ ભગવાન વાસુદેવને નમન છે. અહીં નમન એટલે ભક્તિ છે અને એથી નમનનું પ્રયોજન મોક્ષ છે. નિદિધ્યાસન અંદર રહેલું સાધન છે તે ‘ધ્યાન કરીએ છીએ’ શબ્દથી કહેલું છે. એ ભગવાનની મોહ કરનારી માયાથી મોહ પામેલાઓ “હું” “મારું” એમ બડાઈ કરે છે. તારા જેવા મને જગદ્ગુરુ કહે છે, પણ વાસ્તવમાં એ પરમાત્માએ પ્રકાશિત કરેલા જગતનું જ હું પ્રકાશન કરું છું. ભગવાનની એ માયા ભગવાનની સંમુખ રહેવાના અધિકારીને મોહ પમાડતી નથી, પાછળ પ્રવૃત્તિ કરનારાઓને જ મોહ કરે છે. હે બ્રહ્મન્ ! દ્રવ્ય અર્થાત્ જડ પદાર્થોની સૃષ્ટિનું સમવાયી કારણ, મહાભૂતો વગેરે કર્મ જગતના આવિર્ભાવનું સાધારણ કારણ અને ચ શબ્દથી જણાવેલ પ્રાણીઓના સંસ્કારરૂપ કાલ અર્થાત્ ગુણોનો ભોગ કરનાર કારણ બનેલ જે સર્વના આધારરૂપ જણાય છે, સ્વભાવ-ફેરફારના કારણરૂપ જીવ, ભોગ કરનાર ભગવદ્અંશ અને ચ શબ્દથી જણાવેલ એનું અભિમાન કરનાર દેવતા વગેરે આ સર્વ ભગવાન વાસુદેવથી ભિન્ન નથી. ગુણનો ભેદ નથી, સ્વરૂપનો ભેદ નથી, અધિષ્ઠાનનો પણ ભેદ નથી. આ રીતે અભેદ છે, પણ જીવો અંશરૂપ હોવાથી ભગવાન નથી, ભગવાનથી ન્યૂન છે એમ સમજવાનું છે. શબ્દો સાથે દ્રવ્ય વગેરે પદાર્થોનો સંબંધ નિત્ય છે. જુદા ગુણવાળાં દ્રવ્ય વગેરે ભગવદ્રૂપ છે, નિત્ય

હોવાને લીધે એવો અર્થ હોવાથી નિત્ય છે. હે સૌમ્ય, આ પહેલાં સત જ હેતુ એ શ્રુતિ પ્રમાણે સર્વ સદ્રૂપ હોવાથી નિત્ય છે. વિકલ્પો માત્ર વચલા કરનારા હોવાથી, ભગવદ્દ્રૂપ હોવાથી જ અર્થરૂપ છે એવો તર્ક છે. પછી વિમર્શરૂપ અંગે કહ્યું કે વેદોનું પ્રયોજન નારાયણ છે, દેવો નારાયણના અંગમાંથી ઉત્પન્ન થયેલા છે, લોકો નારાયણમાં સમાયેલા છે, યજ્ઞોનું પ્રયોજન નારાયણ છે, યોગો નારાયણમાં પરિણમે છે, તપ નારાયણમાં સમાઈ જાય છે, જ્ઞાનનું પ્રયોજન નારાયણ છે, ગતિ નારાયણમાં પરિણમે છે. હવે ભગવાન પ્રયોજનવાળા હોવાનો વિચાર કરવાનો છે. ઈતિહાસ અને પુરાણો પાંચમો વેદ છે એ પ્રમાણે પુરાણ વેદ હોવાથી એનું પ્રયોજન ભગવાન ન હોય તો પાશ્વિક દોષ થાય. આ સંબંધની વિચારણા આગળ વિસ્તારથી કરવાની હોવાથી ભાગવતકાર પછીના ચાર પ્રશ્નોનો ઉત્તર આપતાં કહે છે કે એ દ્રષ્ટા, ઇશ, વિકાર વિનાના, સર્વના અંતર્યામી, સર્વમાં વ્યાપ્ત અને સર્વના આત્મારૂપ મારા પણ સર્જક છે અને તેમની કૃપાદષ્ટિથી પ્રેરણા પામી તેમણે સર્જવા ધારેલું હું સર્જું છું. સત્ત્વ રજ અને તમ એવા નિર્ગુણના ત્રણ ગુણો શક્તિવાળાની માયાએ સ્થિતિ સર્ગ અને લયમાં ગ્રહણ કરેલા છે. એમાં સદ્રૂપથી તત્ત્વ નીકળેલું સત્ત્વ કહેવાય છે, માત્ર ચિદ્રૂપથી નીકળેલું એમાં ક્રિયાશક્તિ મુખ્ય હોવાથી અને આનંદ ન હોવાથી રજ કહેવાય છે અને આનંદ અંશમાંથી નીકળેલું તમ કહેવાય છે. ભગવાને એમને ભગવદ્દ્રૂપ જ સર્જેલાં છે. ભગવાન તો નિર્ગુણ છે, પણ સ્થિતિ સર્ગ અને લય માટે એ ગુણો પોતાની પેલી મોહ કરનારી નહીં, પણ માત્ર જગત રચનારી માયા શક્તિથી ગ્રહણ કરેલા છે. કાર્ય કારણ અને કર્તૃપણામાં દ્રવ્ય જ્ઞાન અને ક્રિયાના આધારવાળા એ ગુણો સદા માયાવાળા પુરુષનું બંધન કરે છે. ભગવાન તો વિકારરહિત અને સર્વ સ્વરૂપવાળા છે, સૃષ્ટિ રચાવનાર છે અને માયા સાધન હોવાથી ભગવાને પોતાનું સાધનરૂપ સ્વરૂપ એમાં મૂક્યું તેથી એ રચનારી થઈ. ગુણો પુત્રોની જેમ એ માયાને વશ રહે છે તેથી જે કોઈ ભગવાનનો અંશ એવો જીવ એ માયામાં અથવા એના કાર્યમાં રમવાની ઇચ્છા કરે છે તેનું એ ગુણો બંધન કરે છે. હે બ્રહ્મન્ ! આ ત્રણ ચિહ્નોથી જેમની મતિ સારી રીતે જણાયેલી નથી અને જેમનું જ્ઞાન ઈન્દ્રિયોથી થતું નથી તેવા એ ભગવાન બધાના અને મારા ઇશ્વર છે. માયાપતિ એવા એ ઇશ્વરને ‘હું જુદા જુદા રૂપવાળો થાઉં’ એમ ઉત્તમ પ્રકારે ઘણા થવાની ઇચ્છા થઈ ત્યારે તેમણે અકસ્માત્ પોતામાંથી આવેલાં કાલ કર્મ અને સ્વભાવને પોતાની માયાથી ગ્રહણ કર્યાં. એ પછી એ ત્રણનો ઉપયોગ દર્શાવતાં કહ્યું કે કાલથી ગુણોનો સંબંધ થયો, સ્વભાવથી ગુણોનો પાક થયો અને કર્મથી મહત્ત્વનો જન્મ થયો. તેઓના મુખ્યપણાવાળું, રજ અને સત્ત્વથી પુષ્ટ થયેલું મહત્ વિકાર પામતાં તો દ્રવ્ય ગુણ અને ક્રિયારૂપ થયું. અહંકાર એ નામે કહેવાયેલો એ વિકાર પામતાં ત્રણ પ્રકારનો થયો. વૈકારિક અને તેજસ અને તામસ એવા ભેદથી એ દ્રવ્યની શક્તિવાળો અને જ્ઞાનની શક્તિવાળો થયો. આ ત્રણે પ્રકારના અહંકાર પૈકી તામસ અહંકારમાં પાંચ મહાભૂતોને ઉત્પન્ન કરવાની શક્તિ છે, રાજસમાં સર્વ ઈન્દ્રિયોને ઉત્પન્ન કરવાની શક્તિ છે અને વૈકારિક અર્થાત્ સાત્ત્વિકમાં મન અને ઈન્દ્રિયોના દેવોને ઉત્પન્ન કરવાની શક્તિ છે.

તામસ અહંકાર વિકાર પામતાં નભ યા આકાશ ઉત્પન્ન થયું. આ આકાશનું સૂક્ષ્મ સ્વરૂપ અને ગુણ શબ્દ છે, જે દષ્ટ અને દશ્ય એ બન્ને વસ્તુને જણાવનાર છે. પછી આકાશ વિકાર પામ્યું એટલે એમાંથી સ્પર્શ ગુણવાળો વાયુ થયો. પ્રાણ, ઓજ, સહ અને બલ એનાં કાર્યો છે. કાલ કર્મ અને સ્વભાવથી વિકારવાળા થતા વાયુમાંથી પણ સ્પર્શવાળું અને શબ્દવાળું રૂપવાળું તેજમાંથી તો રસાત્મક જલ થયું. ધ્વનિરૂપ શબ્દવાળા જલમાંથી ગંધવાળી પૃથ્વી થઈ. તામસ અહંકારની સૃષ્ટિ દર્શાવી પછી સાત્ત્વિક અહંકારની સૃષ્ટિ દર્શાવાઈ છે. સાત્ત્વિકમાંથી મન અને દિશા, વાત, સૂર્ય, પ્રયેતા, અશ્વિનીકુમાર, અગ્નિ, ઇન્દ્ર, ઉપેન્દ્ર, વિપ્ર અને બ્રહ્મા એ દશ વૈકારિક દેવો થયા. વિકાર પામતા રાજસ અહંકારમાંથી શ્રોત્ર, ત્વચા, ઘ્રાણ, ચક્ષુ અને જીભ એ પાંચ જ્ઞાનેન્દ્રિયો અને વાણી, હાથ, પગ, ગુદા અને ઉપસ્થ એ પાંચ કર્મેન્દ્રિયો તથા જ્ઞાનશક્તિવાળી બુદ્ધિ અને ક્રિયાશક્તિવાળો પ્રાણ ઉત્પન્ન થયાં. હે બ્રહ્મવેત્તાઓમાં શ્રેષ્ઠ નારદ ! આ સર્વ પદાર્થો જુદા જુદા હતા. ભગવાનની શક્તિથી પ્રેરણા પામી તે પદાર્થો પરસ્પર મળ્યા અને પછી એઓએ સત્ અને અસત્નો આશ્રય કરી સમષ્ટિ અને વ્યષ્ટિરૂપ આ બ્રહ્માંડનું નિર્માણ કર્યું. એક હજાર વર્ષોના સમૂહોને અંતે જીવન વિનાના જલમાં રહેલા એ બ્રહ્માંડને પરમાત્માએ સચેતન કર્યું અને એ જ પરમાત્મા બ્રહ્માંડને ભેદીને એક હજાર સાથળ ચરણ બાહુ અને નયનવાળા, એક હજાર મુખ અને શિરવાળા વિરાટ-સ્વરૂપે બહાર પ્રકટ થયા. ભગવાનના વિરાટ સ્વરૂપનું વર્ણન ધારણાના વિષય અંગે પ્રથમ અધ્યાયમાં ટૂંકાણમાં થયેલું છે. અહીં બ્રહ્માનું, સૃષ્ટિલીલાઓ અને એ વિરાટપુરુષની વિભૂતિનું વર્ણન કરવામાં આવ્યું છે. કહેવાયું છે કે એમના કટિ વગેરે અવયવો નીચે સાત અને જંઘ વગેરે અવયવોથી ઉપર સાત એમ ચૌદ લોકની વિદ્વાનોએ કલ્પના કરી છે. આ વિરાટ પુરુષના મુખમાંથી બ્રાહ્મણ, બાહુઓથી ક્ષત્રિયો, સાથળોમાંથી વૈશ્યો અને ચરણોમાંથી શૂદ્રો ઉત્પન્ન થયા છે. એ પરમાત્માના બે ચરણોમાંથી ભૂલોક, નાભિમાંથી ભુવલોક, હૃદયથી સ્વલોક, છાતીમાંથી મહલોક, ગ્રીવામાંથી જનલોક, બે સ્તનમાંથી સત્યલોક કલ્પાયા છે, બ્રહ્મલોક તો સનાતન છે. પછી નીચેના સાત લોક દર્શાવતાં કહ્યું છે કે કટિમાંથી અતલ, સાથળોમાંથી વિતલ, ઢીંચણોમાંથી પવિત્ર સુતલ, પીડીઓમાં તલાતલ, ઘૂંટીઓમાં મહાતલ, પગના બે ફણાઓમાં રસાતલ અને પગનાં તળિયાંમાં પાતાલ કલ્પાયાં છે. આ રીતે વિરાટ પુરુષ સર્વ લોકમય છે. ચરણોથી ભૂલોક, નાભિથી ભુવલોક, અને મસ્તકથી સ્વલોક એમ ત્રણ લોકની પણ કલ્પના થઈ છે. અધિકાર પ્રમાણે વ્યવસ્થા કરવી. સાત્ત્વિકો માટે ચૌદે લોકનો પક્ષ, રાજસો માટે સાત લોકનો અને તામસો માટે ત્રણ લોકનો પક્ષ છે એમ સમજવાનું છે. વિદ્યાઓ ચૌદ છે, યજ્ઞો સાત છે અને ગુણો ત્રણ છે, તેથી એ ગુણોવાળા માટે ત્રણ પક્ષ કહેવા છે.

આ પાંચમા અધ્યાયમાં મૂર્ત પદાર્થોના જન્મરૂપ ઉત્પત્તિ કહી, છદ્ધા અધ્યાયમાં અમૂર્ત જીવોનો મૂર્ત પદાર્થ સાથેનો સંબંધ કહેવાયો છે. આ અધ્યાયમાં અધ્યાત્મ આદિ ભેદથી વિરાટ પુરુષની વિભૂતિ કહી છે અને પૂર્વોક્ત સર્વ વાતને પુરુષસૂક્તથી દઢ કરી છે.

બ્રહ્માએ કહ્યું : વાણી અને અગ્નિનું સ્થાન મુખ છે. આપણી વાક્ ઈન્દ્રિય અને તે ઈન્દ્રિયના દેવતા અગ્નિનું સ્થાન એ વિરાટ પુરુષનું મુખ છે. ગાયત્રી, જગતી, ઉષ્ણિક, ત્રિષ્ટુપ, અનુષ્ટુપ, પંક્તિ અને બૃહતી એ સાત અમૂર્ત છંદોનું સ્થાન ભગવાનના અમૂર્ત આધિદેવિક અવયવો ત્વચા, માંસ, રુધિર, મેદ, મજ્જા, સ્નાયુ અને અસ્થિ એ દેવતારૂપ સાત ધાતુઓ છે. તેમની જીભ દેવોનું અન્ન (હવ્ય), પિતૃઓનું અન્ન (કવ્ય), અમૃત અતિથિ વગેરે માટેનું અન્ન, અનાયાસે પ્રાપ્ત થયેલું વ્રતનું કારણ બનેલ અન્ન, બ્રાહ્મણને જમાડતાં વધેલું અન્ન અથવા પ્રાણ વગેરે દ્વારા જ્ઞાનમાં સાધનરૂપ અન્ન એ સર્વ અન્નોમાં રહેલા મધુર, તીખા, ખાટા, કડવા, તૂરા અને ખારા એ છ રસોનું તથા તેના અધિશાયક વરુણ દેવનું ઉત્પત્તિ-સ્થાન (જીભ) છે. તેમની નાસિકા સર્વના પ્રાણોનું અને વાયુનું ઉત્તમ સ્થાન છે. અશ્વિની-કુમારો અને ઓષધિઓનું તથા મોદ અને પ્રમોદનું સ્થાન તેમની ઘ્રાણેન્દ્રિય છે. રૂપો અને તેજોનો આધાર ચક્ષુ, સ્વર્ગ અને સૂર્યનો બે નેત્રો, દિશાઓ અને તીર્થોનો બે કાનો, અને આકાશ અને શબ્દનો આધાર શ્રોત્ર છે. ઉત્તમ વસ્તુ અને સૌંદર્યનું ભાજન એમનું શરીર છે. એમની ત્વચા સ્પર્શ અને વાયુનું અને વળી સર્વ પવિત્રપણાનું સ્થાન છે. રુવાટાં જે વડે યજ્ઞ વગેરે થાય છે તે વૃક્ષોનું, કેશ મેઘોનું, દાઢી વીજળીનું અને નખો શિલાઓ અને લોઢાનું સ્થાન છે. એમના બાહુઓ પાલન કરનારા દેવોનું તેમ નિષ્કામ કર્મ કરનારા ધર્મિષ્ઠોનું સ્થાન છે. શ્રીહરિનું ચરણ તો ભૂલોક, ભુવલોક, સ્વર્ગલોકનું, ક્ષેમ અને શરણનું, સર્વકામનાઓનું સ્થાન છે. એમનું લિંગ પાણીનું, વીર્યનું, ઉત્પત્તિનું, વરસાદનું સ્થાન છે. ઉપસ્થલ ઈન્દ્રિય છે અને તે પ્રજાપતિથી થતા આનંદ તથા કામની શાંતિનું સ્થાન છે. હે નારદ ! યમ, મિત્ર અને પરમોક્ષનું સ્થાન પાયુ છે. હિંસાનું નિર્ઝલિતનું મૃત્યુનું અને નરકનું સ્થાન ગુદા છે. પૂંઠનો ભાગ પરાજયનું અધર્મનું અને તિમિરનું સ્થાન છે. નાડીઓ શોણ ભદ્ર વગેરે નદો અને યમુના વગેરે નદીઓનું અને અસ્થિઓનો સમૂહ પર્વતોનો આશ્રય છે. પ્રકૃતિ અને રસના સમુદ્રોનું, મહાભૂતોનું અને મૃત્યુનું સ્થાન એમનું ઉદર છે અને મનનું સ્થાન હૃદય જણાયેલ છે. ધર્મનું, મારું અને તારું, કુમારોનું મહાદેવનું, વિજ્ઞાન અને તત્ત્વનું સ્થાન ભગવાનનું અંતઃકરણ છે. હું, તું, મહાદેવ પણ અને મરીચિ આદિ મુનિઓ, સનક વગેરે તારા મોટા ભાઈઓ, દેવો, અસુરો, પર્વતો, નાગો, પક્ષીઓ, પશુઓ, સરીસૃપો તદુપરાંત ગંધર્વો અને અપ્સરાઓ, યક્ષો, રાક્ષસો, ભૂતોના સમૂહો, ઉરગો, પશુઓ, પિતૃઓ, સિદ્ધો, વિદ્યાધરો, ચારણો, વૃક્ષો અને અન્ય જલસ્થલ અને આકાશમાં રહેનારા વિવિધ પ્રકારના જીવો, ગ્રહો, નક્ષત્રો, ધૂમકેતુ વગેરે કેતુઓ, તારાઓ, વીજળીઓ અને ગર્જના કરતા મેઘો વગેરે સર્વ કોઈ થઈ ગયેલું, થનારું અને જે છે તે સર્વ એ વિરાટ પુરુષ જ છે. આખું વિશ્વ એણે ભરી દીધું છે છતાં તેઓ વિતસ્તિ વેંત જેટલા વધારે છે. એ પુરુષ સીમા વગરનો અને સ્વયંપ્રકાશિત છે, અમૃત અને અભયના ઈશ્વર છે. હે બ્રહ્મન્ ! એ પુરુષનો મહિમા તો અગાધ છે. આ પ્રમાણે કહી, ભગવાનનું માહાત્મ્ય દર્શાવીને, સર્વ ફૂલોના સ્વામી છો, લોકો જેમનાં ચરણ છે તેવા પુરુષના ચરણોમાં સર્વપ્રાણીઓ હોવાનો અનુભવ કરે છે એમ કહ્યું

છે. ત્રણ મસ્તકવાળાના મસ્તકોમાં અમૃત ક્ષેમ અને અભય રહેલાં છે. પુરુષસૂક્તમાં સર્વ પ્રાણીઓ આમનું ચરણ છે એમ કહી એમનું માહાત્મ્ય કહેલું છે. અઢારમા શ્લોકમાં एतावानस्य महिमातो ज्यायैश्च पूरुषः । पादोऽस्य विश्वा भूतानि (ઋ. સં. ૧૦.૮૦.૩) એ પુરુષસૂક્તના મંત્રનો જ અર્થ જણાવ્યો છે. મહર્લોકની ઉપર આવેલા જન, તપ અને સત્ય એ ત્રિલોકમાં નૈષ્ઠિક બ્રહ્મચારી, વાનપ્રસ્થ અને સંન્યાસીઓ નિવાસે છે. અને અનુક્રમે અમૃત, ક્ષેમ અને અભય સુખ ભોગવે છે. બ્રહ્મચર્યથી રહિત જે ગૃહસ્થાશ્રમી છે તે ભૂલોક, ભુવલોક અને સ્વર્લોકમાં નિવસે છે. નાશવંત સુખ ભોગવે છે અને શ્રુતિ પ્રમાણે અહીં પુનઃ પુનઃ જન્મે છે. ભગવાનની બે શક્તિઓ છે અવિદ્યા અને વિદ્યા. એમાં અવિદ્યા ભોગવાળા માર્ગે છે. અને વિદ્યા ભોગ વિનાના માર્ગે જાય છે. પુરુષ તો બન્નેના આશ્રયવાળા છે. આ રીતે માર્ગના ભેદથી, ભોગ કરનારના ભેદથી ફલના ભેદ હોવાનું કહીને એ પુરુષમાંથી વિરાટ પુરુષ ઉત્પન્ન થયો એમ કહેવા કહ્યું કે એમાંથી બ્રહ્માંડ થયું, તેમાંથી મહાભૂત ઈન્દ્રિય અને ગુણરૂપ વિરાટ થયા. આ પ્રમાણે જડ રૂપ અને વિરાટરૂપ એમ બે પ્રકારનું વિશ્વ દર્શાવીને તથા વશ રહેનાર અને વશ રાખનારની સ્થિતિ માટે વિરાટરૂપ અને નારાયણ એમ બે પુરુષો દર્શાવીને પછી યજ્ઞરૂપ ભગવાનનો પણ સર્વ પદાર્થો સાથે સંબંધ હોવાનું શ્રવણ થયેલ હોવાથી યજ્ઞનાં સાધન બનેલ પદાર્થોનું તત્ત્વ પણ વસ્તુતઃ ભગવાન છે એમ કહ્યું છે. બ્રહ્માએ કહ્યું કે આ મહાત્માની નાભિમાંથી ઉત્પન્ન થયેલા કમળમાંથી હું ઉત્પન્ન થયો ત્યારે પુરુષના અવયવો વિનાની યજ્ઞની સામગ્રી હું જાણતો ન હતો. આનો ભાવાર્થ એ છે કે યજ્ઞમાં ઉપયોગી પદાર્થો જ ભગવાનના અવયવો છે. હે ઉત્તમ પુરુષ (નારદ) ! એમનામાં યજ્ઞનાં પશુઓ, વનસ્પતિઓ સહિત દર્ભો, યજ્ઞભૂમિ, ગુણો સાથેનો કાલ, પાત્રો, ઓષધિઓ, રસો, લોહું, ધાતુઓ, માટી, જળ, વેદ, મંત્રો, ચાતુર્હોત્ર, નામો અને મંત્રો, દક્ષિણાઓ અને વ્રતો, દેવો, કલ્પ સંકલ્પ અને વળી સુત્ર, ગતિ ને મતિઓ, પ્રાયશ્ચિત્ અને સમર્પણ આ સામગ્રીઓ ભેગી કરી એ સામગ્રીથી જ એ જ યજ્ઞરૂપ પુરુષનું મેં પૂજન કર્યું તે પછી મરીચિ વગેરે નવ પ્રજાપતિ તારા ભાઈઓએ મનને એકાગ્ર કરીને પ્રકટ થયેલા અને અપ્રકટ પુરુષનું પૂજન કર્યું. ત્યાર પછી મનુષ્યોએ, ઋષિઓએ, પિતૃઓએ, દેવોએ અને મનુષ્યોએ સમય જતાં યજ્ઞથી પૂજન કર્યું. આ રીતે ભગવાન નારાયણ વિશે આ જગત રહેલું છે. માયાના ગ્રહણથી ઘણા ગુણવાળા થયેલા એ સૃષ્ટિના આરંભમાં ગુણ રહિત મનાયેલા છે. ભગવાને પ્રકાર દેખાડવા પદાર્થો ઉત્પન્ન કર્યા પછી પરંપરા ચાલુ રહે એ માટે જગત ઉત્પન્ન કરવા મને અને સંહાર કરવા માહદેવને આજ્ઞા કરી. ત્રણ શક્તિઓ ધારણ કરી ભગવાન વિષ્ણુરૂપથી વિશ્વનું પરીપાલન કરે છે. હે વત્સ ! સદ્રૂપ અને અસદ્રૂપ કંઈ પણ ભગવાનથી ભિન્ન હોતું નથી. હે પ્રિય નારદ ! મારી વાણી કદી મિથ્યા થતી નથી, મારા મનની ગતિ મિથ્યા થતી નથી તેમ મારી ઈન્દ્રિયો અવળે માર્ગે જતી નથી. એનું કારણ એ છે કે પ્રેમવાળા હૃદયથી મેં હરિને ધારણ કરેલા છે. હું વેદમય છું, તપોમય છું, પ્રજાપતિઓ મને વંદન કરે છે. સાવધાનપણે યોગ આચરું છું છતાં હું જેમનામાંથી મારી ઉત્પત્તિ થઈ છે એમને હું જાણી

શક્યો નથી. અસીમ માયાવૈભવવાળા કલ્યાણના સ્થાનરૂપ એમના મંગળ ચરણને હું નમન કરું છું. જેમની ગતિ હું જાણતો નથી, તમે જાણતા નથી, મહાદેવ જાણતા નથી, તો પછી બીજા કોણ જાણી શકે એમ છે ? માયાથી મોહ પામેલી બુદ્ધિવાળા પોતાની યોગ્યતા પ્રમાણે જ આ જગતને જાણે છે. જેમનાં અવતારકૃત્યોનું ગાન આપણે કરીએ છીએ છતાં તત્ત્વથી એમને જાણતા નથી, એવા એ ભગવાનને નમસ્કાર હો. જન્મરહિત એ આદ્ય પુરુષ કલ્પે કલ્પે પોતે પોતાની અંદર પોતાથી પોતાનો આવિર્ભાવ કરે છે, રક્ષણ કરે છે અને તિરોભાવ પણ કરે છે. હે નારદ ઋષિ ! જે મુનિઓનાં શરીર ઈન્દ્રિયો અને મન જ્યારે અત્યંત શાંત અને શુદ્ધ થાય છે ત્યારે તેઓ ભગવાનની અનુભૂતિ કરી શકે છે. પરબ્રહ્મ પુરુષોત્તમનો પ્રથમ અવતાર પ્રકૃતિનો ભર્તા પુરુષ છે, બીજો કાલ, ત્રીજો સ્વભાવ, સત્ અને અસત્ ક્રમ અથવા પ્રકૃતિ અને મન. આ મન આધિદેવિક છે, જે સંકલ્પ દ્વારા કામ ઉત્પન્ન કરનાર છે અને જેમાંથી સૃષ્ટિ થાય છે. એ પછી દ્રવ્ય, વિકાર, ગુણ, ઈન્દ્રિયો, વિરાટ, સ્વારટ, સ્થાવર અને જંગમ અવતારો છે. બ્રહ્માથી લઈને ઉત્તમ ગુણોવાળા તરીકે જે કાંઈ લોકમાં પ્રસિદ્ધ છે તે સર્વ વિભૂતિઓ ભગવાનના અવતારતત્ત્વવાળી હોવાનું દર્શાવી સચ્ચિદાનંદરૂપ ઐશ્વર્ય વગેરે સર્વ ગુણો સાથેનું જ છે તે ભગવાનના મુખ્ય અવતારરૂપ હોઈ તેને ભગવાનના લીલાવતારો કહ્યા છે. બ્રહ્મા ક્રમશઃ એ અવતારો નારદ સમક્ષ વર્ણવે છે: શ્રીમદ્ભાગવતમાં યથાસ્થાને એ અવતારોની કથાઓ વિસ્તારપૂર્વક આલેખાઈ છે. અહીં એ અવતારોનો ક્રમ જોઈ લઈએ :

(૧) વરાહરૂપ લઈ પૃથ્વીનો ઉદ્ધાર કર્યો.

(૨) સુયજ્ઞરૂપે વૃષ્ટિ યજ્ઞ અને કર્મ અંગેનું ત્રણે લોકનું દુઃખ દૂર કર્યું. સ્વાયંભુવ મનુએ એમને 'હરિ' નામથી સંબોધ્યા.

(૩) કર્દમ-દેવહૂતિને ત્યાં કપિલરૂપે અવતર્યા, માતાને આત્માનો ઉપદેશ આપ્યો, સાંખ્યસિદ્ધાંત રજૂ કર્યો.

(૪) અત્રિને ત્યાં દત્તાત્રેયરૂપે અવતર્યા. એમનાં ચરણકમલની રજથી પવિત્ર થયેલા દેહવાળા યદુ હૈહય વગેરેએ યોગની સિદ્ધિ પ્રાપ્ત કરી.

(૫) ચાર સનકાદિરૂપે જન્મ્યા. એ ચાર ભગવાનના આયુષ્યરૂપ છે.

(૬) ધર્મને ત્યાં નર અને નારાયણરૂપે જન્મ્યા, કામ અને ક્રોધના વિજેતા ભગવાનની પ્રસન્નતાના અવતાર.

(૭) આ પછી ભગવાના અવતારે બાળ તપસ્વી ધ્રુવને એવું ધ્રુવપદ આપ્યું કે જે ધ્રુવપદની ઉપર રહેલા ભૃગુ વગેરે ઋષિઓ અને નીચે રહેલા દિવ્ય સમર્પિઓ પણ સ્તુતિ કરે છે.

(૮) વેનરાજા અવળા માર્ગે ચાલવા લાગ્યો ત્યારે બ્રાહ્મણોના શાપથી તે પુરુષાત્તનહીન

તેમ ભાગ્યહીન બની રહ્યો હતો અને નરકમાં પડતો હતો તે વખતે વિજ્ઞાપિ કરાયેલા એ ભગવાને પુત્રરૂપે પૃથુ-નામે અવતાર ધર્યો અને વેનને બચાવી પૃથ્વીમાંથી ઓષધિમાત્રને દોહી લીધી હતી.

(૯) નાભિ રાજાને ત્યાં એ ભગવાન ઋષભદેવ નામે અવતર્યા હતા, સમદષ્ટિવાળા બની રહી સ્વસ્વરૂપમાં જ સ્થિતિ કરતા અને પરમહંસદશામાં વિચરતા હતા.

(૧૦) સુવર્ણ સમાન વર્ણવાળા વેદમય યજ્ઞમય અને બ્રહ્મવિદ્યાની પ્રવૃત્તિ કરાવનાર એવો ભગવાનનો હયગ્રીવ અવતાર હતો. બ્રહ્માના યજ્ઞમાં પ્રગટ થયેલા 'એ હયગ્રીવ ભગવાનની શ્વાસ લેતાં નાસિકામાંથી સુંદર વેદવાણી પ્રગટી હતી.

(૧૧) યુગના અંતસમયે પૃથ્વીમય સર્વજીવોના સમૂહના સ્થાનરૂપ મનુએ જોયેલા મત્સ્યાવતારે જલમાં પડી ગયેલા વેદોને લઈ આવીને તે જળમાં વિહાર કર્યો હતો.

(૧૨) પૂર્વે દેવો અને દાનવો અમૃત મેળવવા સમુદ્રમંથન કરતા હતા ત્યારે એ આદિ ભગવાને કાચબાનું સ્વરૂપ ધારણ કરી મંદરાચળ પર્વતને પીઠે ધારણ કર્યો હતો.

(૧૩) જેમનાં અદ્વૈતાસ્ય તથા વિકરાળ બની રહેલા મુખથી દેવો પણ ભય પામી ગયા હતા એ ભગવાને નૃસિંહરૂપ ધારણ કરી, હિરણ્યકશિપુને નખો વતી ચીરી નાખી ભક્ત પ્રહ્લાદ તથા ભક્તોને બચાવ્યા હતા.

(૧૪) પૂર્વે એક ગજેન્દ્રને સરોવરની અંદરમાંના એક મગરે પકડ્યો ત્યારે તેના પોકારથી તેમ સ્તુતિથી ગરુડની પીઠ પર બિરાજી પધાર્યા હતા અને ચક્ર વડે મગરને મારી ગજેન્દ્રને બચાવ્યો હતો.

(૧૫) અદિતિના બાર પુત્રોમાં સૌથી નાના વામનરૂપે આવિર્ભાવ પામી ભગવાન શ્રીવિષ્ણુએ ત્રણ પગલાંમાં સમગ્ર લોકને દબાવી દીધા હતા. એ યજ્ઞ કરાવનાર થયા અને કહ્યું કે જે પુરુષ ધર્મમાર્ગે ચાલે છે તેને મહાસમર્થ પુરુષો પણ યાચના વિના ઐશ્વર્યથી ભ્રષ્ટ કરી શકતા નથી.

(૧૬) હે નારદ ! તમારા અત્યંત ભક્તિભાવથી ભગવાને હંસનું રૂપ લઈને તમને ભક્તિયોગ તથા આત્મતત્ત્વને પ્રકાશ કરનારા જ્ઞાનસાધન એવા ભાગવત ધર્મનો ઉત્તમ રીતે ઉપદેશ કર્યો હતો.

(૧૭) મન્વન્તરના અવતારમાં તે ભગવાન મનુ વેશ ધારણ કરી, ચક્ર દ્વારા પ્રભાવિત બની રહી, દુષ્ટ રાજાઓને શિક્ષા કરી સત્ય યુગમાં પણ પરમ કીર્તિમાન બની રહે છે.

(૧૮) મૂર્તિમાન કીર્તિસ્વરૂપ અને જેમના નારા મૃત્યુરહિત આયુષ્ય પ્રાપ્ત થાય છે એવા ભગવાને ધન્વંતરિસ્વરૂપે આયુર્વેદશાસ્ત્રનો ઉપદેશ કર્યો.

(૧૯) ક્ષત્રિયો માર્ગથી બ્રહ્મ બની રહી બ્રાહ્મણોનો દ્રોહ કરતા હતા ત્યારે ઉગ્ર પરાક્રમી ભગવાને પરશુરામ-અવતાર ધરી પૃથ્વી પરના દુષ્ટો હતા એવા ક્ષત્રિયોનો એકવીસ વાર નાશ કર્યો હતો.

(૨૦) રામાવતારમાં ભગવાન દેવોના હિતનું કાર્ય કરવા એમની કલાઓ સાથે દશરથ રાજાને ત્યાં જન્મ્યા. રાક્ષસો સહિત રાવણનો નાશ કર્યો. ગુરુની આજ્ઞામાં રહેતા પિતાના વચનપાલન અર્થે સ્ત્રી અને ભાઈ સાથે વનવાસ સેવતા એ ભગવાનની સાથે વિરોધ કરીને એ દશકંઠવાળો ઘણું દુઃખ પામ્યો અને અંતે હણાયો.

(૨૧) રામચંદ્રજીના હાસ્યને લીધે સુંદર એવા સ્વરૂપનું વર્ણન કરીને બ્રહ્મા હવે ઉદાર લીલા સાથેના હાસ્યવાળી દષ્ટિથી ઉલ્લાસ પામતી બે બ્રૂકુટીના ભંગથી સૂચવેલ છે ઘણો અનુગ્રહ જેમણે એવા સ્વરૂપનું હવે પછી અવતાર લેનાર ભગવાન શ્રીકૃષ્ણના સ્વરૂપનું નિરૂપણ બ્રહ્મા નારદની સમક્ષ શ્લોક ૨૬ થી શ્લોક ૩૫ સુધી કરે છે. ઉદારપણું, લીલાપણું, હાસ્યપણું, દષ્ટિપણું, ઉલ્લાસપણું, બ્રૂકુટિપણું, ભંગપણું, સૂચવેલ હોવાપણું, ઘણાપણું અને અનુગ્રહપણું એવા દશ જ પદાર્થો નામથી કહેલ છે. આથી એમ સૂચવેલું છે કે દશે પ્રકારની લીલાઓ આ અવતારમાં થશે. આથી એમ સૂચવેલ છે કે દશ પ્રકારની લીલાઓ એકમાં રહેલી હોવાથી એક પ્રયોજનવાળી છે. એમનું ઉપપત્તિથી નિરૂપણ કરતાં આગળ ૨-૧૦-૧માં નામથી જણાવશે. એ પૈકી ઉદારપણું સૃષ્ટિ છે, વિસર્ગ લીલા હોવાનું સ્પષ્ટ છે, હાસ્યપણું સ્થાન છે, દષ્ટિ પુષ્ટિ છે. બ્રૂકુટી ઊત્તિ છે, ભંગ સદ્ધર્મ છે, ઇશાનુકથાથી ઉલ્લાસપણું છે અથવા ક્રમ પ્રમાણે પ્રહ્લાદને ભગવાનનું સ્મરણ વાસનાથી થતું હોવાથી અથવા જય અને વિજયનું પતન કરાવનાર સનક વગેરેના બીજા જન્મરૂપ એ હોવાથી ઊત્તિરૂપ છે. એ ભગવાનનો પ્રાદુર્ભાવ થવામાં કારણરૂપ હોવાથી ઉલ્લાસરૂપ છે. ત્યારે સદ્ધર્મ બ્રૂકુટિરૂપ અને ભંગ વંશરૂપ થાય છે, કારણ કે એમાં આત્મા પોતાના વિભાગ કરે છે. સૂચવવાનો નિરોધ છે એ આગળ સિદ્ધ કરીશું. ઘણાપણું મુક્તિ છે. અનુગ્રહ આશ્ચર્ય છે. આ દશ પ્રકારની લીલા શ્રીકૃષ્ણની હોવાથી આ ભગવાન અવતાર હોવા છતાં અવતારી છે.

આરંભમાં સર્ગરૂપ ઉદારપણું જણાવતાં કહે છે કે દૈત્યો, દાનવો, રાક્ષસોના સૈન્યથી પીડાતી પૃથ્વીના દુઃખ નો નાશ કરવા જેમનો માર્ગ જાણી શકાય એ મનથી એવા શ્વેત અને કૃષ્ણ કેશ વાળા ભગવાન (શ્રીકૃષ્ણ) પ્રકટ થઈ આત્માના મહિમાને દઢ કરનારાં કર્મો કરશે.

લીલાનું નિરૂપણ કરતાં ઉપર કહેલાનું કારણ પણ વિમર્શમાં આવતું હોવાથી કહે છે કે એ બાલસ્વરૂપે પૂતનાના પ્રાણનું હરણ કરશે, શકટ ઊંધું પાડી એમાંના અસુરને મારશે, ભાંખડિયે ચાલતાં બે અર્જુન વૃક્ષો મૂળમાંથી ઉખેડી નાખશે અને એ સૌનો ઉદ્ધાર કરશે. આવી લીલા બીજી રીતે વિચારી શકાય એવી નથી.

હાસ્યનું નિરૂપણ કરતાં કહે છે કે વ્રજમાં વિષવાળું જલ પીધેલાં વ્રજના પશુઓને અને બાળકોને કૃપાવાળી દષ્ટિની વૃષ્ટિથી સજીવન કરશે અને યમુનામાં વિહાર કરતાં એની

શુદ્ધિ માટે ઘણા વિષરૂપ વીર્યથી લબકારો મારતી જીભવાળા સર્પને કાઢી મૂકશે.

દષ્ટિનું નિરૂપણ કરતાં કહે છે કે રાતમાં સૂતેલાને અને પવિત્ર વન દાવાગ્નિથી બળતું હતું ત્યારે પોતાના અંતકાલનો જેણે નિશ્ચય કરેલો છે તેવા વ્રજને બલભદ્ર સાથે દુર્જેય પરાક્રમવાળા શ્રી કૃષ્ણ દાવાનલમાંથી તેમનો ઉદ્ધાર કરશે. ઉલ્લાસપણાનું નિરૂપણ કરતાં કહે છે કે જસોદામાતા તેમને બાંધવા માટે જે દોરડું લેશે તે તેમને પૂરું થશે નહીં. એવા એ ભગવાન બગાસું ખાશે ત્યારે તેમના મુખમાં ચોંદે લોક જોઈ શકિત બનેલાં જસોદામાતાને જ્ઞાન આપશે.

બ્રૂકુટિનું નિરૂપણ કરતાં કહે છે કે નંદને ભયમાંથી અને વરુણના બંધનમાંથી અને મયના પુત્ર વ્યોયાસુરે ગુફાઓમાં પૂરેલા ગોપોને મુક્ત કરશે પોતાના ગોકુલની સમીપ જ વ્યાપી વૈકુંઠ લાવશે, જે અલૌકિક ચરિત્ર જ છે.

ભંગનું નિરૂપણ કરતાં કહે છે ભગવાનના કહેવાથી ઈન્દ્રનો યજ્ઞ બંધ કરાશે એટલે ઈન્દ્રે ચારે તરફ મુસળધાર વરસાદ વરસાવશે. તે સમયે, હે પવિત્ર નારદ ! સાત જ વર્ષના ભગવાન શ્રીકૃષ્ણ પશુઓ આદિ સર્વનું રક્ષણ કરવા માટે સાત દિવસ સુધી છત્રની જેમ એક હાથ ઉપર ગોવર્ધનને ધારણ કરશે.

સૂચવવાના નિરોધનું સારી રીતે કરેલ સૂચનનું નિરૂપણ કરતાં કહે છે કે ચંદ્રના કિરણોથી ઉજ્જવલ રાત્રિમાં વનમાં કીડા કરતા અને રાસ રમવા તત્પર શ્રીકૃષ્ણ મધુર પદો-વાળા અને આલાપવાળા સંગીતથી પ્રદીપ્ત એવી કામપીડાવાળી વ્રજાંગનાઓનું હરણ કરનાર કુબેરના ભાઈ શંકચૂડનું માથું ભાંગી નાખશે. આ પછી ઘણાપણાની સ્થિતિનું નિરૂપણ કરતાં કહે છે કે પ્રલંબ, ગર્દભ, બક, કેશી, અરિષ્ટ, ચાણૂર વગેરે મલ્લ, કુવલયપીડ હાથી, કંસ, કાલયવન, નરકાસુર, પૌંડ્રક વગેરે અને બીજા શાલ્વ, દ્વિવિદ, બલ્લલ, દંતવકત્ર સાત બલીવર્દો, શંબર, વિદૂરથ અને જેઓમાં રુદ્રમી મુખ્ય હશે એવા બીજા ઘણા સામ્રાજ્યમાં યુદ્ધકુશલ એવા કાંબોજ, મત્સ્ય, કુરુ, કેકય, સુંજય વગેરે રાજાઓને બાળદેવ ભીમસેન અર્જુન વગેરેને નિમિત્ત બનાવી ભગવાન શ્રીહરિ એમના સ્થાને પહોંચાડશે.

(૨) એ પછી ચિંતામય એવા વ્યાસનું નિરૂપણ કરતાં કહે છે કે મનુષ્યોની બુદ્ધિ કાળે કરીને સંકુચિત થશે અને આયુષ્ય પણ અલ્પ બની રહેશે, જેનાથી મનુષ્યોને વેદો તો દુર્ગમ બની રહેશે એટલે વિચાર કરીને દરેક યુગમાં સત્યવતીમાં આવિર્ભાવ પામી અવતાર-વાળા વ્યાસ ભગવાન વેદરૂપી વૃક્ષનો શાખાઓમાં વિભાગ કરશે.

(૨૩) દેવોનો દ્વેષ કરનારા, લોકોને મોહ પમાડવા ‘અમે જ વેદની પ્રવૃત્તિ કરાવનાર છીએ’ એમ જણાવતા, પણ સામાન્ય રીતે વેદથી વિમુખ બનાવતા બુદ્ધ ભગવાન બુદ્ધિનો મોહ કરશે અને પાખંડમાર્ગ પ્રવર્તાવશે.

(૨૪) જ્યારે સત્યુરુષોનાં ગૃહોમાં પણ હરિની કથાઓ નહીં થાય, દ્વિજો પાખંડી

બની રહેશે, મ્લેચ્છો રાજા થશે, સ્વાહા સ્વધા અને વષટ્ એવી વાણી નહીં હોય ત્યારે કલિયુગના અંતસમયે ભગવાન કલ્કિના સ્વરૂપે પ્રકટશે અને સર્વત્ર ભગવદ્ધર્મો પ્રકટાવશે.

આ રીતે સર્વાન્તર્યામી સ્વરૂપનો ઉત્પત્તિથી વિચાર કરી જ્યાં સુધી મન ધારણામાં સ્થિર રહે (૨.૨.૧૨) એ અંશનો વિચાર કરતાં પછી ભગવાનનું માહાત્મ્ય કહે છે.

સૃષ્ટિની ઉત્પત્તિને માટે હું બ્રહ્મા, જે પ્રજેશો છે તે મરીચ્યાદિ નવ ઋષિઓ અને ધર્મ, યજ્ઞ, મનુ, મન્વન્તરના દેવો અને રાજાઓ, સંહારકો, અધર્મીઓ, હર, કોધને વશ રહેનારા અને અસુરો વગેરે ઘણી શક્તિવાળા ભગવાનની આ માયાની વિભૂતિઓ જ છે. આ જગતમાં પૃથ્વીના ૨૪કણોની ગણતરી કરી હોય છતાં એવો કોઈ વિદ્વાન નથી જે એ વ્યાપક દેવના પરાક્રમોની ગણના કરી શકે. માયાપતિ એવા એ પુરુષની સીમાને હું અને તારા આ મોટા મુનિઓ એવા ભાઈઓ જાણતા નથી તો અન્ય તો કોણ જાણી શકે એમ છે ? એક હજાર મુખવાળા ભગવાન શેષનારાયણ પણ એમના ગુણ ગાયા કરે છે, પણ એમનો પાર પામી શક્યા નથી. કપટ વિના સર્વથા એ ભગવાનના અનુગ્રહ પ્રાપ્ત કરી શક્યા હોય અને અનંત ભગવાનનાં ચરણકમળનો દઢ આસરો કર્યો હોય એવા પુરુષો, હું અને મારું-તારું એવા સંસારથી અલિપ્ત બની રહેલા પુરુષો જ એ ભગવાનની દુસ્તર માયા તરી જાય છે.

હે પ્રિય ! પરમ પુરુષ એ પરમાત્માની યોગમાયાને એમના અનુગ્રહના પ્રતાપે બુદ્ધિથી ધ્યાન કરનારા હું બ્રહ્મા, તમે, ભગવાન મહાદેવ, પ્રહ્લાદ, સ્વાયંભુવ મનુ, તેમનાં પત્ની શતરૂપા, તેમના પુત્રો પ્રિયવ્રત અને ઉત્તાનપાદ તથા તે મનુની પુત્રીઓ આકૂતિ, દેવહૂતિ અને પ્રસૂતિ, પ્રાચીનબર્હિષ, ઋતુ, અંગ અને ધ્રુવ, ઇક્ષ્વાકુ, ઐલ, મુચુર્કુદ, વિદેહ, ગાધિ, રઘુ, અંબરીષ અને સગર, ગય, નહુષ વગેરે તથા માંધાતા, અલર્ક, શતધન્વા, અનુ, રંતિદેવ, દેવવ્રત, બલિ, અમૂર્તરય, દિલીપ, સૌભરિ, ઉત્તંક, શિબિ, દેવલ, પિપ્પલાદ, સારસ્વત, ઉદ્ધવ, પરાશર, ભૂરિષેણ અને બીજા વિભીષણ, હનુમાન, ઉપેન્દ્ર, દત્ત, પાર્થ, આર્ષિષેણ, વિદુર તથા ઉત્તમ શ્રુતદેવ આ શ્રેષ્ઠ પુરુષો પરમાત્માની યોગમાયાને જાણે છે અને તરી પણ જાય છે. તદુપરાંત સ્ત્રીઓ, શૂદ્રો, હૂણો, શબરો, યવનો, પાર્ષી જીવો અને પશુઓ પણ અદ્ભુત લીલાધારી ભગવાનના ભક્તજનોના જેવું સદ્વર્તન આચરે, શીલવંત બની રહે અને તરી શકે તો પછી શ્રુતધારણાવાળા શ્રવણ કરનારાઓ ભગવાનની એ માયાને તરે એમાં તો કહેવું જ શું ? એ પરમ પુરુષનું ચરણાવિદ્ તો નિત્ય, પ્રશાંત, અભય, જ્ઞાનરૂપ, શુદ્ધ, સમ, સત્ અસત્થી પર, આત્માના તત્ત્વરૂપ તથા ઉત્પાદ, આપ્ય, વિકાર્ય અને સંસ્કાર્ય એ ચાર પ્રકારની ક્રિયાનું ફળ પણ જ્યાં પહોંચતું નથી એવું છે. મોહ પમાડતી માયાનું રૂપ તો એનાથી દૂર જ રહે છે. મેઘરૂપે શોભતો ઈંદ્ર અને યોગીઓ પણ બ્રહ્મ વિશે મન સ્થિર કરી ભેદને દૂર કરવાનાં સાધનોનો ત્યાગ કરે છે. એવા એ ભગવાન જ સર્વ કલ્યાણોના ફલપ્રદાતા છે. પૃથ્વી આદિ મહાભૂતોનો વિયોગ થતાં શરીર નાશ પામે છે છતાં

શરીરમાંનું આકાશ નાશ પામતું નથી તેમ શરીરમાં રહેલો આત્મા પણ નાશ પામતો નથી. હે પ્રિય નારદ ! આ કાર્યકારણાત્મક જગત શ્રીહરિથી ભિન્ન નથી, ભગવાન જ સર્વ છે, ભગવાનમાંથી જ સર્વ થયેલ છે. ઉપચાર - લક્ષણ - જણાવવા હરિથી બીજું નથી, બીજામાંથી થયેલ નથી.

શ્રીભગવાને કહેલું આ ભાગવત નામનું પુરાણ છે. એ વિભૂતિઓનો સંગ્રહ છે. તું આનો વિસ્તાર કર. સર્વાધાર શ્રીહરિમાં મનુષ્યોની ભક્તિ થાય એવી રીતે સંકલ્પ કરીને એનું વર્ણન કરજે. ભગવાનના સર્વ સામ્યનું જ વર્ણન કરવાનું હોવાથી દશ પ્રકારની લીલાઓ ભગવાનની શક્તિ હોવાથી માયાનું વર્ણન કરનારના આત્માને મોહ થતો નથી. આ તો ઈશ્વરની જ માયા છે. વર્ણન કરનારની જેમ અનુમોદન કરનારને અંગે સારી રીતે શ્રવણ કરનારને પણ મોહ થતો નથી; જો કે મુખ્ય ફલ તો ભક્તિ છે, એ ભક્તિ પ્રાપ્ત થાય ત્યારે અંતઃકરણને માયાનો મોહ જરાય થતો નથી. ભક્તિરસને ગૌણ માની કેવળ તત્ત્વજ્ઞાનની દૃષ્ટિએ ભાગવતનું વર્ણન કરશો નહીં. (હવે ૮ મો અધ્યાયઃ)

પરીક્ષિત રાજાએ કહ્યું : હે બ્રહ્મન્ ! હે શુકદેવજી ! નિર્ગુણ ભગવાનના ગુણો કહેવા બ્રહ્માએ પ્રેરણા કરી એટલે દેવતુલ્ય એવા નારદે પછી જેને જેને જે પ્રકારે તે તત્ત્વરૂપ ભાગવતકથા કહી હોય તે જાણવાની મને ઇચ્છા છે. ભગવાનની કથાઓ પુરાણોમાં પ્રસિદ્ધ છે, પણ એ અદ્ભુત વીર્યવાન ભગવાનનું ચરિત્ર સહેલાઈથી જણાય એવું નથી. એક પ્રકારે કરે અને બીજા પ્રકારે પરિણમે. સ્વરૂપથી અને પરિણામથી જુદા જુદા પ્રકારના હોવાથી ભગવાનના ગુણો વિભિન્ન રીતે જાણવા જોઈએ. ભગવાનની કથાઓ તો ઘણું મંગલ કરનારી છે. હે વેદજ્ઞોમાં શ્રેષ્ઠ ! બ્રાહ્મણોના શાપથી તેમ અનશન વ્રતથી મારું મન વ્યાકુળ થતું નથી. સર્વના આત્મા ભગવાન શ્રીકૃષ્ણમાં મારું સંગરહિત મન મૂકીને હું દેહનો ત્યાગ કરીશ. હે બ્રહ્મન્ ! આ આત્મા મહાભૂતોના સંબંધથી રહિત છે તો પછી એને પાંચ મહાભૂતોના સંબંધ દ્વારા જે દેહ પ્રાપ્ત થાય છે તે કોઈ કારણ વિના થાય છે કે કારણ વડે થાય છે ? જેમના નાભિકમળમાંથી ઉત્પન્ન થયેલા બ્રહ્મા જેમના અનુગ્રહથી પ્રાણીઓને સર્જે છે અને જેમના અનુગ્રહ વડે જ તે પરમાત્માના સ્વરૂપનો જેમણે સાક્ષાત્કાર કર્યો હતો એવા ભૂતોના આત્મા દરેકના આત્માથી જુદા જુદા મહાભૂતને રચે છે, એમનું સાચું સ્વરૂપ શું છે તે આપ મને કહો. કલ્પ અને વિકલ્પ કેટલા છે ? ઘઈ ગયેલ થવાનું અને વિદ્યમાન શબ્દો જેમાંથી થાય છે તે કાલનું માપ શી રીતે થાય ? કોનો આવિર્ભાવ થાય છે અને તે કેટલા સમય રહે છે ? કાલની અનુગતિ જે નાની અને મોટી પણ જણાય છે, હે દ્વિજોત્તમ ! કાલની એ અનુગતિ સમજાવો, કર્મની ગતિઓ જેટલી અને જેવી છે તે પણ કહો. કર્મોનું મિલન કોનામાં થાય છે ? (હવે ૯મો અધ્યાયઃ) અને કેવી રીતે કોનાથી તેનો સ્વીકાર થાય છે ? ભૂમિ, પાતાલ, આકાશ વગેરે અને એમાં રહેનારાઓની ઉત્પત્તિ કહો. બ્રહ્માંડના કોશનું, સત્પુરુષોનાં ચરિત્રો અને વર્ણો અને આશ્રમોનો આચારથી અને સ્વરૂપથી નિશ્ચય કહો. યુગોનું પ્રમાણ, યુગધર્મો, સામાન્ય અને ઉત્તમ ધર્મો કહો. તત્ત્વોની ગણના અને યોગશ્વરો વિશે, વેદો, ઉપનિષદો,

ધર્મશાસ્ત્રો, ઇતિહાસ, પુરાણોનાં લક્ષણ અને પરીમાણ કહો. આત્માના બંધ અને મોક્ષ તથા સ્વરૂપથી વ્યવસ્થાન સમજાવો. હે મહામુનિ ! શરણાગતને આ બધું કહેવા આપ જ સમર્થ છો.

સૂત કહે છે કે વિષ્ણુરાત એવા પરીક્ષિતે પ્રાર્થનાપૂર્વક ભગવાનની કથા અને લીલા માટે જે પ્રશ્નો કર્યા એનાથી બ્રહ્મરાત એવા શુકદેવજી પ્રસન્ન થયા અને યુક્તિપૂર્વક ભાગવત કહેવાનું વિચારી પ્રથમ પૂછેલા પ્રશ્નોનાં અનુક્રમે ઉત્તર આપવાનો આરંભ કર્યો. શ્રી શુકદેવજી બોલ્યા : હે રાજન્ ! અનુભવસ્વરૂપે અને દેહાદિથી ભિન્ન આત્માને પોતાની માયા વિના સ્વપ્ન જોનારની જેમ દેહનો સંપૂર્ણ રીતે સંબંધ ઘટતો નથી, ઘણા પ્રકારના જેવો જણાય છે. આવા ગુણોમાં રમણ કરતો 'હું, મારું' એમ માને છે. આત્મા જ્યારે કાલ અને એના ચિદ્ર અંશની શક્તિ એવી મોહ કરનારી માયાથી પર એવા પોતાના મહિમા વિશે જ સંમોહ વિનાનો થઈ રમણ કરે ત્યારે હું અને મારું એ બન્નેનો ત્યાગ કરી ઉદાસીન થાય છે. તેનામાં આસક્તિ કરતો નથી ત્યારે મોક્ષ પામે છે. આ આત્મતત્ત્વની વિશુદ્ધિ માટે જ ભગવાને બ્રહ્માને પોતાનું સ્વરૂપ દર્શાવતાં જે સત્ય કહ્યું તે સાંભળો. જગતના પરમગુરુ એવા બ્રહ્માએ પોતાના કમલાસન પર બેસી બ્રહ્માંડ રચવાની ઈચ્છાથી જોયું ત્યારે એને અનુરૂપ યથાર્થ જ્ઞાન એમને પ્રાપ્ત ન થયું. તેઓ ચિંતન કરતા હતા તે સમયે બે અક્ષરોવાળું તપ એવું વચન બે વખત બોલાયેલું સાંભળ્યું. હે રાજન્ ! બોલનારને શોધવા બ્રહ્માએ દિશામાં જોયું, પણ અન્ય કશું જ દેખાયું નહીં. એ પછી તપનો આદેશ હિતકારી છે એમ માની પ્રાણ વાયુ અને અંતઃકરણ તથા બન્ને પ્રકારની ઈન્દ્રિયોના વિજેતા એવા બ્રહ્માએ પછી સાવધાન બની રહી સર્વ લોકને તપાસનારું દિવ્ય એવું એક હજાર વર્ષ સુધી તપ કર્યું. આ પ્રમાણે તપ કરવાથી પ્રસન્ન થયેલા ભગવાને બ્રહ્માને વ્યાપિ વૈકુંઠનાં દર્શન કરાવ્યાં. એ પછી દેવો અને અસુરોથી પણ પૂજાયેલા ભગવાનના સમાન રૂપવાળા દેખાતા, આભરણોવાળા, પ્રવાલ વૈદૂર્ય અને કમલ જેવી કાન્તિવાળા નિર્દોષ સેવકો અને એમના ભોગનો પરિચય સધાવ્યો અને પછી લક્ષ્મી આદિ પોતાની શક્તિઓ સાથેના મહાભોગવાળા સ્વયં પોતે બ્રહ્મા સમક્ષ પ્રકટ થયા. વૈષ્ણવોના પતિ, લક્ષ્મીના પતિ, યજ્ઞના પતિ, જગતના પતિ, સુનંદનંદ પ્રબલ અર્હણ વગેરેથી સેવાતા, ભક્તો ઉપર કૃપા કરવા તત્પર, પ્રસન્ન હાસ્યવાળા, અરુણસુંદર લોચનવાળા, મુકુટધારી, કુંડલોધારી, ચાર ભુજવાળા, પીતાંબર પહેરેલા, ઉત્તમ આસન પર બિરાજેલા, પચીસ તત્ત્વોવાળા અને ઐશ્વર્ય આદિ પોતાના છ ભગોવાળા એ ભગવાનના દર્શનથી આનંદથી ભર્યા ભર્યા હૃદયવાળા બ્રહ્માએ એમના ચરણમાં નમન કર્યું અને ભાવસભર બની રહેતાં તેઓ કંઈ પણ કહેવા અસમર્થ બની રહેવાથી ભગવાને પોતે એમને કહ્યું કે હે વેદગર્ભ ! સૃષ્ટિ રચવાની ઈચ્છાથી સુદીર્ઘ સમય પર્યંત કરેલા તપથી હું પ્રસન્ન થઈ રહ્યો છું. તપ કરવાનો આદેશ મેં જ આપ્યો હતો. તપ એ મારું હૃદય છે, હું તપનો આત્મા છું. તપ દ્વારા જ હું બ્રહ્માંડનું સર્જન કરું છું અને એનો તિરોભાવ પણ કરું છું, તો હે બ્રહ્મન્ ! વરેશ એવા મારી પાસે ઈચ્છિત વર માગ. વિનમ્ર બની રહેલા બ્રહ્માએ માગ્યું : હે નાથ !

માગનારને માગેલું આપો : આપના મૂલ સ્વરૂપનું મને જ્ઞાન થાય, આપથી પ્રેરિત કાર્ય મારાથી થાય, કોઈ પણ પ્રકારના ખોટા મદને છોડીને સૃષ્ટિ રચવાની આપની આજ્ઞા હું પાળ્યા કરું એટલું જ હું માગું છું : મારી બુદ્ધિમાં કદી પણ અભિમાનનો અંશ પણ પ્રવેશ ન પામે. ભગવાને કહ્યું : તથાસ્તુ. હું જેટલો જેવા ભાવવાળો જેવાં રૂપ ગુણ અને કર્મવાળો છું તેવું જ તત્ત્વનું વિજ્ઞાન મારી કૃપાથી તને પ્રાપ્ત થાઓ. મારું વાસ્તવિક રૂપ તને સ્ફુરો. ભગવાન પોતાનું સાચું રૂપ ચાર શ્લોકમાં સમજાવે છે. એ ચતુઃશ્લોકી તો શ્રીમદ્ભાગવતનાં વેદાન્ત સિદ્ધાન્તના સારરૂપ શ્લોકો છે. ભગવાન કહે છે :

અહમેવાસમેવાગ્ર નાન્યદ્યત્ત્વમ્ સદસત્પરમ્ ।

પશ્ચાદહં યદેતદ્ધ્વં યોઽવશિષ્યેત સોઽસ્મ્યહમ્ ॥૩૨॥

અર્થાત્ - હું જ પૂર્વે હતો જ. સત્ - અસત્ અથવા પર ન હતું. પછીથી આ જે કાંઈ છે તે હું છું. પ્રલય પછી જે કાંઈ બાકી રહે છે તે હું છું.

ઋતેઽર્થં યત્ પ્રતીયેત ન પ્રતિયેત ચાત્મનિ ।

તં વિદ્યાદાત્મનો માયાં યથાઽઽભાસો યથા તમઃ ॥૩૩॥

મુખ્ય પદાર્થ સિવાય આત્માને વિશે આ જે કાંઈ દેખાય છે, વસ્તુસ્થિતિએ એ બ્રહ્મરૂપ જ હોવા છતાં તેમાંથી જુદું એવું જગત અને જીવપણું અને જે ખરું એટલે કે પરમાત્મતત્ત્વ નથી દેખાતું તેને આત્માની માયા જાણવી. જેમ અંધકાર વસ્તુસ્થિતિએ અંધકાર એટલે તેજનો અભાવ હોવા છતાં મિથ્યા નથી તેનું 'અંધકાર' એવું નામ આપવામાં આવ્યું છે. જે વસ્તુ સ્વરૂપમાં જુદા પ્રકારની જણાય છે તે જીવોને વ્યામોહ કરનારી એવી જે માયા કહી છે તેનું કાર્ય છે. એ માયા જીવને વ્યામોહ કરાવીને તેના સંબંધવાળાં અંતઃકરણ બુદ્ધિ વગેરેને પણ વ્યામોહ કરાવે છે :

યથા મહાન્તિ ભૂતાનિ ભૂતેષૂચ્ચાવચેષ્વનુ ।

પ્રવિષ્ટાન્યપ્રવિષ્ટાનિ તથા તેષુ ન તેષ્વહમ્ ॥૩૪॥

જેવી રીતે પંચ મહાભૂતો ઉચ્ચ અને અવચ એવાં ભૂતોમાં સર્જ્યા પછી પેઠેલાં દેખાય છે, વસ્તુસ્થિતિએ પાછળથી પ્રવેશેલાં નથી, પણ તદ્દૂપ જ ભૂતો છે તે જ પ્રમાણે હું તે મહાભૂતોમાં અને ભૂતોને સર્જીને પછીથી પ્રવેશેલો ભાસું છું. વસ્તુસ્થિતિએ તેઓમાં પાછળથી પ્રવેશેલો નથી, પણ તે બધામાં સમન્વિત જ છું.

આ ત્રણ શ્લોકમાંના ૩૨મા શ્લોકમાં જગદાદિને મિથ્યા કહેવાનો ભાગવતકારનો લેશ પણ આશય નથી એ સ્પષ્ટ થતું હોઈ સર્વે ખલિદં બ્રહ્મ તજ્જલાન્ એ બૃહદારણ્યક ઉપનિષદના વાક્ય મુજબ આ બધું જ અખંડ અદ્વૈત એક જ બ્રહ્મ છે તે સિદ્ધાંતની સ્પષ્ટતા છે. ૩૩મા શ્લોકમાં જગત જીવ એ માયાકાર્ય છે એટલે તે નથી જ એમ કહેવાનો આશય

નથી. પાછલા શ્લોકમાં કહ્યા પ્રમાણે બધું જ પરમાત્મમય છે, એટલે આ આપણી નજરે પરમાત્મા તત્ત્વ નથી અલગ એવી જે જગત અને જીવપણ પ્રતીત થાય છે તે પ્રતીતિ માત્ર માયિક અર્થાત્ મિથ્યા છે, તે પદાર્થ તો બ્રહ્મરૂપ જ છે. ૩૪ મા શ્લોકમાં સ્પષ્ટ દર્શાવાયું છે કે મહાભૂતો પદાર્થોમાં ઓતપ્રોત છે, તે જ રીતે ભગવાન બધા-જ-માં ઉપાદાન કારણરૂપે અખંડ જ ઓતપ્રોત છે. બધું જ પરમાત્મરૂપ છે. આ જ પરમ અર્થ છે, પાછળથી પ્રવિષ્ટ નથી. તત્ત્વજિજ્ઞાસુએ આત્મા સંબંધી એટલું જ જાણવું પૂરતું છે કે જે અન્વય અને વ્યતિરેકથી સર્વત્ર અને સર્વદા હોઈ શકે એને જ જાણવાથી બધું જ જાણાય તે આત્મા. ૩૫ મા શ્લોકમાં આ રીતે કહી પ્રબોધ્યું છે કે જ્ઞાન પ્રમેય છે, વૈરાગ્ય પ્રમાણ છે અને દશ પ્રકારની ભક્તિ વિષય છે. આત્માનું તો આટલું જ ઉપયોગી છે, બીજું તો દેહ વગેરે માટેનું છે. સર્વત્ર જે સર્વ હોઈ, સર્વથી વધી તે બ્રહ્મ જ છે એવું સિદ્ધ કરી ભગવાન પછી બ્રહ્માને કહે છે કે ઘણી સમાધિથી આ મારા મતને માન્ય કર. કલ્પ અને વિકલ્પમાં કોઈ પણ સમયે તને મોહ થશે નહીં.

એ પછી ઈન્દ્રિયોના લાભરૂપ શ્રીહરિ અંતર્હિત થયા ત્યારે સર્વ ભૂતોથી સભર એવા બ્રહ્માએ નિરભિમાન બની રહી પહેલાંની પેઠે જ વિશ્વ રચ્યું. અર્થાત્ ભગવાનની આજ્ઞાથી જેટલું પ્રકટ થયું તે સર્વ બ્રહ્મામાં પ્રવેશ્યું ત્યાર પછી વિશ્વ રચ્યું.

એ પછી ભગવાને બ્રહ્માને કહેલા સારરૂપ ચતુઃશ્લોકીથી કહેલું ભાગવતના ઉપદેશવાળું, પોતાની સેવામાં રહેલા પુત્ર નારદને દશ લક્ષણોવાળું ભાગવત પુરાણ કહ્યું, સરસ્વતીના કિનારે પરબ્રહ્મનું ધ્યાન કરનાર અપાર તેજવાળા મુનિ વ્યાસને નારદે ભાગવત કહ્યું અને મારા પિતા એવા વ્યાસ પાસેથી એ ભાગવત હું ભણ્યો છું. આ પરંપરા કહીને પછી શુકદેવજીએ પરીક્ષિતને કહ્યું કે હે નૃપ ! તમે મને પ્રશ્ન કર્યો હતો કે વિરાટ પુરુષથી આ જગત કેવી રીતે ઉત્પન્ન થયું અને બીજા પણ પ્રશ્નો તમે પૂછ્યા હતા તે સર્વનો ઉત્તર હવે હું તમને બરાબર કહું છું તે સાંભળો. (હવે ૧૦ મો અધ્યાય:)

શ્રીમદ્ભાગવતનું પ્રયોજન આનંદરૂપ શ્રીહરિની લીલા જ દર્શાવવાનું હોવા છતાં પણ તત્ત્વદર્શનમાંયે અન્ય પુરાણો કરતાં તેનું મહત્ત્વ વધારે છે. સાંખ્ય યોગ અને શુદ્ધ અદ્વૈતવાદનું વિસ્તૃત અને અણીશુદ્ધ સ્વરૂપ શ્રીમદ્ભાગવતમાં પ્રાપ્ત થાય છે. અન્ય પુરાણો કરતાં શ્રીમદ્ભાગવતમાં કેટલીક વિશિષ્ટતાઓ પણ છે. એમાં અતિ મહત્ત્વની એક વિશિષ્ટતા એ છે કે અન્ય પુરાણોમાં પાંચ લક્ષણો મળે છે, જ્યારે શ્રીમદ્ભાગવતમાં દશ લક્ષણોનું વિવરણ કરવામાં આવ્યું છે અને એ કારણે જ ભાગવતને 'મહાપુરાણ' કહેવામાં આવે છે. લક્ષણ એટલે વર્ણ્યમાન વિષય. ભાગવતમાં બે સ્થળે દશ લક્ષણોનું વર્ણન મળે છે. આ દ્વિતીય સ્કન્ધના દશમા અધ્યાયમાં અને દ્વાદશ સ્કન્ધના સાતમા અધ્યાયમાં બન્ને સ્થળના લક્ષણોમાં કેટલાક શબ્દો સરખા છે અને કેટલાક જુદા છે. જુદા પડતા શબ્દો અર્થની દૃષ્ટિએ લગભગ સરખા છે. દ્વાદશ સ્કન્ધમાંનાં દશ લક્ષણોની વ્યાખ્યા ઉપર સાંખ્યદર્શનની અસર

વધુ છે, દ્વાદશસ્કન્ધોક્ત વ્યાખ્યાઓ વેદાન્તપરક છે. દ્વાદશ સ્કન્ધમાં મળતાં લક્ષણો ભાગવતની કથા પૂરી થયા પછી વેદની શાખાઓ અને પુરાણની પરંપરા દર્શાવવાના પ્રસંગે પરીક્ષિતને મુક્તિ મળ્યા પછી આપવામાં આવ્યાં છે, જ્યારે આ દ્વિતીય સ્કન્ધોક્ત દશ લક્ષણો ભાગવતની કથા પરીક્ષિતને સંભળાવવાનું શરૂ થાય છે ત્યારે આપવામાં આવ્યાં છે, એટલે ભાગવત સાથે એઓનો સાક્ષાત સંબંધ હોવાથી એને ગણાવતાં અત્ર અર્થાત્ આ ભાગવતમાં એવો શબ્દ પ્રયોગ થયો હોવાથી તે લક્ષણો અંતરંગ માનવામાં આવ્યાં છે. શકદેવજી કહે છે કે

અત્ર સર્ગો વિસર્ગશ્ચ સ્થાનં પોષણમૂતયઃ ।

મન્વન્તરેશાનુકથા નિરોધો મુક્તિશ્રયઃ ॥૧૧॥

આ ભાગવતમાં (૧) સર્ગ, (૨) વિસર્ગ, (૩) સ્થાન, (૪) પોષણ, (૫) ઊત્તિ, (૬) મન્વન્તરો, (૭) ઈશાનુકથા, (૮) નિરોધ, (૯) મુક્તિ અને (૧૦) આશ્રય આ દશ પદાર્થોનું વર્ણન કરવામાં આવ્યું છે. આ દશનો અર્થ સ્કંધમાં વિસ્તારથી કહેવામાં આવશે અહીં ટૂંકામાં જોઈએ :

(૧) સર્ગ - શરીર વિનાના વિષ્ણુ શરીર સ્વીકારે તે સર્ગ. દરેક પદાર્થમાં કારણ તરીકે ભગવાનની સ્થિતિ તે તેનો સર્ગ. ભગવાનનો હીન ન હોવાપણનો ગુણ સર્ગ છે. સુખ થાય તે પ્રકારે વસ્તુના સ્વરૂપથી પ્રકટ થવું તે હીન ન હોવાપણું. શરીર વિનાના વિષ્ણુ પોતાની કીડા માટે અનિત્ય અવ્યાપક સ્વરૂપ ગ્રહણ કરે તે વસ્તુરૂપથી પ્રકટ થવાની શક્તિ હીનપણનો અભાવ જણાવનાર છે. દરેક પ્રકારમાં અવ્યક્ત સદ્ગુણથી ભગવાનની સ્થિતિ તે સર્ગ. બ્રહ્મમાંથી મહાભૂતો, તન્માત્રાઓ, ઈન્દ્રિયો અને બુદ્ધિનો ગુણોના વિષમપણાથી થતો જન્મ એ સર્ગ છે. આ ત્રીજા સ્કન્ધનો વિષય છે.

(૨) વિસર્ગ - અનાયાસે કર્મ કરવામાં આવે તે વિસર્ગ. પુરુષમાંથી બ્રહ્મની ઉત્પત્તિ થતી હોવાનું સ્પષ્ટ છે. આ જીવોનું દેહનો સંબંધ કરવા રૂપ કાર્ય છે. આમ હોવાથી પ્રત્યેક પદાર્થમાં કાર્યરૂપથી પહેલાં રહેવાપણું તે અમુક સર્ગરૂપ હોઈ વિસર્ગ છે. જડ દેહ અને ચેતન જીવનો સમાગમ તે વિસર્ગ. ચરાચર પ્રાણીઓનો સમૂહ એ જ વિસર્ગ. આ ચોથા સ્કન્ધનો વિષય છે.

(૩) સ્થાન - ઉત્પન્ન થયેલાનું તેમની તેમની મર્યાદાથી પાલન થાય તે સ્થાન એટલે કે સર્વ વસ્તુઓમાં વસ્તુના સ્વરૂપથી અને મૂલ રૂપથી જુદી જુદી મર્યાદાના સ્વરૂપથી ભગવાન રહેલા હોય તે સ્થાન. અહીં ભગવાનનાં સર્વ કારણોના કારણરૂપ ઉત્કર્ષ ક્રિયામાં થાય તે પાલન કરવાની ક્રિયા મર્યાદાની સ્થિતિ યા સ્થાન કહેવાય છે એવો અર્થ છે. આ સ્થાન યા સ્થિતિ લીલાનું પાંચમા સ્કન્ધનાં વર્ણન છે.

(૪) પોષણ - સ્થાનમાં રહેલાની સર્વ તરફથી વૃદ્ધિ થાય તે પોષણ. પોષણ ઈક્ષણરૂપ છે. દરેક પદાર્થ કાર્યમાં ઉપયોગી થાય તે માટે સર્વસમર્થ ભગવાન અવયવ-રૂપથી

તેમાં પ્રવેશ કરે તે પુષ્ટિ યા પોષણ. ભગવાનની અહૈતુકી તથા સર્વતોમુખી દયા અથવા ભક્તો ઉપરનો ભગવાનનો અનુગ્રહ, આ પોષણ લીલાનું છદ્ધ સ્કંધમાં વિશદ વર્ણન છે.

(૫) ઊત્તિ - કર્મની વાસનાઓ એ ઊત્તિઓ છે. એનું વર્ણન સાતમા સ્કંધમાં છે. ભગવાનની અહૈતુકી કૃપાની વૃષ્ટિ પ્રતિક્ષણ થયા કરે છે છતાં જીવનું દુઃખી થવાનું કારણ આ ઊત્તિઓ છે. વાસના શુભ અને અશુભ એમ બે પ્રકારની છે. ભગવદીયોના સત્સંગથી શુભ વાસના થાય છે. શુભ વાસનાનું દૈષ્ટાંત પ્રહ્લાદજી છે. દાનવકુળમાં જન્મ થયો હોવા છતાં નારદજીના સત્સંગથી એમની પ્રવૃત્તિ સ્વતઃ ભગવાન પ્રત્યે પ્રસૂત થઈ અને તેઓ કૃતતૃત્ય બની રહ્યા. આનાથી વિપરીત વૈકુંઠના દ્વારપાલો હોવા છતાં જ્ય-વિજયને સનકાદિકો પ્રત્યેની અવગણનાને કારણે સ્થાનભ્રષ્ટ થવું પડ્યું. સદ્ગુણ અને સદાચાર દ્વારા વાસનાઓ - ઊત્તિઓને જીતીને યા એને શુભ બનાવીને જીવન વ્યતીત કરવાથી અંતે ભગવત્કૃપાને પાત્ર બની શકાય છે.

(૬) મન્વંતર - અર્થાત્ મન્વન્તરના સ્વામીઓનું પ્રવર્તવું તે. આઠમા સ્કંધમાં મન્વન્તર-કથાઓનું વિશદ વર્ણન છે. ભગવાનના અનુગ્રહને પ્રાપ્ત કરનાર મન્વન્તરોના સ્વામીઓરૂપી સત્પુરુષો, તેમનો જે ધર્મ તેનું નામ મન્વંતર. ધર્મને પ્રાધાન્ય આપતી આ વ્યાખ્યાની સાથે કાલગણનાની વ્યવસ્થાને પ્રાધાન્ય આપતી મન્વન્તરની વ્યાખ્યા પણ થઈ છે. મનુષ્ય-વર્ષોના હિસાબે ૪૩, ૨૦, ૦૦૦ તેતાળીસ લાખ વીસ હજાર વર્ષોની એક ચતુર્યુગી થાય. આવી ચતુર્યુગીનો એક મન્વન્તર થાય. ૧૪ મન્વન્તરનો એક કલ્પ થાય છે અને એ કલ્પ બ્રહ્માનો એક દિવસ છે. બ્રહ્માના એક દિવસમાં ચૌદ મનુ બદલાય છે. આ ચૈતવારાહ કલ્પમાં સ્વાયંભુવ, સ્વરોચિષ, ઉત્તમ, તામસ, રૈવત અને ચાક્ષુષ નામના છ મનુઓ વ્યતીત થઈ ચૂક્યા છે, સાતમા વૈવસ્વત મનુ વર્તમાન છે. પ્રત્યેક મનુના સમયમાં વિશેષ વિશેષ દેવતા, એમના પુત્રો, ઇન્દ્ર, સપ્તર્ષિ અને ભગવાનનો અંશાવતાર થાય છે. આ વૈવસ્વત મન્વન્તરમાં ભગવાનનો વામનાવતાર મન્વન્તરાવતાર છે. કશ્યપ, અત્રિ, વશિષ્ઠ, વિશ્વામિત્ર, ગૌતમ, જમદગ્નિ અને ભરદ્વાજ સપ્તર્ષિ છે. આદિત્ય, વસુ, રુદ્ર, વિશ્વદેવ, મરુદ્ગણ, અશ્વિનીકુમાર અને ઋભુગણ દેવતા છે. પુરન્દર નામનો ઇન્દ્ર છે. વૈવસ્વત મનુના ઇક્ષ્વાકુ, નૃગ, શર્યાતિ, દિષ્ટ, ધૃષ્ટ, કરુષ, નરિષ્યત્, પૃષ્ઠ, નભગ અને કવિ નામના દસ પુત્રો છે. હવે પછી થનારા સાત મનુનાં નામ સાવર્ણિ, દક્ષસાવર્ણિ, બ્રહ્મ-સાવર્ણિ, ધર્મસાવર્ણિ, રુદ્રસાવર્ણિ, દેવસાવર્ણિ અને ઇન્દ્રસાવર્ણિ છે. પ્રત્યેક મનુ પોતાના શાસનકાલમાં સદ્ધર્મનું રક્ષણ કરે છે. એમના પુત્રાદિ સ્થળે સ્થળે ગુપ્ત રીતે રહીને ધાર્મિક પ્રજાનું રક્ષણ કરે છે, અધિકારી પુરુષો સમક્ષ પ્રગટ થાય છે તેમ ઉદ્ધારનું સાધન પણ દર્શાવે છે. આથી જ શ્રીમદ્ભાગવતમાં મન્વન્તરની વ્યાખ્યા 'સદ્ધર્મ' શબ્દથી કરવામાં આવે છે.

(૭) ઈશાનુકથા - ભગવાનનાં અને ભક્તોનાં ચરિત્રોની કથા એ ઈશાનુકથા. નવમા સ્કંધમાં એવી કથાઓ વધુ આવે છે. એક મન્વંતર પછી બીજો મન્વંતર તથા એક

કલ્પ પછી બીજો કલ્પ આ રીતે સૃષ્ટિની પરંપરા ચાલતી જ રહે છે. સૃષ્ટિ પછી પ્રલય અને પ્રલય પછી સૃષ્ટિ એવો ક્રમ અનાદિકાલથી ચાલ્યા કરે છે અને પ્રવાહરૂપે નિત્ય છે. જીવોએ ભગવાનનો આશ્રય લઈને આ પ્રવાહપરંપરાથી છૂટવાનું છે. હિન્દુ ધર્મશાસ્ત્રોએ એ વાત એક સ્વરે સ્વીકારી છે કે જગતની રક્ષા કરવા માટે સ્વયં ભગવાન સમયે સમયે અવતાર ગ્રહણ કરે છે. શ્રીમદ્ભાગવતના પ્રથમ સ્કંધમાં કુન્તીની સ્તુતિમાં તેમ દશમ સ્કંધની ગર્ભ-સ્તુતિમાં ભગવાનના અવતારોનાં અનેક કારણો દર્શાવાયાં છે. ભાગવતમાં અનેક સ્થળે અવતારોની સૂચિ, એમનાં ચરિત્રો અને એમના મહિમાનું વર્ણન મળે જ છે. અંશાવતાર, ગુણાવતાર, વ્યૂહાવતાર, અર્ચાવતાર, આવેશાવતાર આદિ અવતારોના ભેદો બતાવ્યા છે. એમાં ભગવાન શ્રીકૃષ્ણ અવતાર નથી, પણ એ તો બધા અવતારોના અવતારી સાક્ષાત્ પૂર્ણપુરુષોત્તમ છે. ભગવદીયો એમનું સતત ચિંતન કરતા હોઈ, નારદભક્તિસૂત્રમાં તો કહેવાયું છે કે, ભગવાન અને ભગવાનના તન્મય ભક્તોમાં ભેદ નથી. ધ્રુવ પ્રહ્લાદ અંબરીષ આદિ એવા ભક્તજનોનાં ચરિત્રો ભાગવતમાં વર્ણવાયાં છે. જગત ભગવત્સ્વરૂપ જ છે, ભગવાનની શક્તિવિશેષનો પ્રકાશ છે. એમની ઈચ્છાશક્તિની લીલા છે. જગતની સુવ્યવસ્થાની આવશ્યકતા અનુસાર ભગવાનના વિવિધ પ્રકારના અવતારો થાય છે. ભગવાનના તથા તેમના નિત્ય પાર્ષદોના એવા અવતારોની કથા એ જ ઈશાનુકથા છે.

(૮) નિરોધ - પોતાની શક્તિઓ સાથે ભગવાનની સ્થિતિ એ નિરોધ. આખો દશમ સ્કંધ નિરોધલીલાથી પરિપૂર્ણ છે. ભગવાનના આનંદધામમાં પહોંચવા માટેની નિસરણી એ જ જાણે નિરોધ અને પ્રભુનાં ગુણગાન એના પગથિયાં છે. ગુણગાનથી પ્રભુના ધર્મનું સ્મરણ સિદ્ધ થાય છે અને એ ધર્મોના સામર્થ્યને લીધે ઇન્દ્રિયોનો વિનિયોગ પ્રભુનાં કાર્યોમાં શક્ય બની રહે છે. જેમણે માયા મમતા છોડી હતી અને અહર્નિશ જે પ્રભુના ગુણગાનમાં જ રત બની ગયાં એવાં શ્રીગોપીજનો શ્રીભગવાનની નિરોધલીલાનાં સાચાં અધિકારી છે. પ્રપંચના વિસ્મરણપૂર્વક ભગવાનમાં જ આસક્તિ એ નિરોધ છે. પ્રપંચનું વિસ્મરણ એ જ ભક્તોના પ્રપંચનો પ્રલય. નિરોધ એટલે પ્રલય એવી વ્યાખ્યાનો સાચો અર્થ આ જ છે. અહીં પ્રલય વિસ્મરણરૂપ છે. આ પ્રપંચનું વિસ્મરણ એ ભગવાનમાં આસક્તિ થવા માટે અંગરૂપ છે.

(૯) મુક્તિ - અન્યથા રૂપનો ત્યાગ કરી પોતાના સ્વરૂપમાં સ્થિતિ થવી તે મુક્તિ છે. આ વિષયનું સ્વરૂપ એકાદશ સ્કંધમાં વિશદપણે દર્શાવાયું છે. ભાગવતમાં સાલોક્ય, સાર્ષ્ટિ, સામીપ્ય, સારૂપ્ય અને સાયુજ્ય એમ મુક્તિના પાંચ પ્રકારો કહેવાયા છે. આમાં ભગવાનનાં નિત્ય ચિન્મય ધામમાં રહેવું એ સાલોક્ય મુક્તિ છે, ભગવાનની સમાન ઐશ્વર્ય પ્રાપ્ત કરવું એ સાર્ષ્ટિ મુક્તિ છે, ભગવાનની સમીપ રહેવું એ સામીપ્ય મુક્તિ છે, ભગવાન જેવું સમાન રૂપ પ્રાપ્ત કરવું એ સારૂપ્ય મુક્તિ છે અને ભગવાનમાં સમાઈ જવું એ સાયુજ્ય મુક્તિ છે, પરંતુ ભાગવતનું પરમ રહસ્ય તો એ છે કે પરમ નિરપેક્ષતા જ સર્વશ્રેષ્ઠ નિઃશ્રેયસ છે. મુક્તિની કામના પણ આવરણરૂપ છે. ભગવાનનો સાચો અને સર્વોત્તમ ભક્ત તો ઉક્ત

પાંચ પ્રકારની મુક્તિઓમાંથી એક પણ મુક્તિની ઈચ્છા ધરાવતો નથી, તે તો કેવળ ગોપીભાવે ભગવાનની સેવા જ ઈચ્છે છે. એવા ભક્તને ભગવાન સ્વયં મુક્તિ યા મોક્ષ આપે તોપણ તે તેનો સ્વીકાર કરતો નથી, મુક્તિથી પણ ઊંચો એવો ભગવાનનો પ્રેમ, ભગવાનની કૃપા યા ભગવાનો અનુગ્રહ જ તે તો ઈચ્છે છે.

(૧૦) શ્રીમદ્ભાગવતનો પ્રતિપાદ્ય વિષય આશ્રય તત્ત્વ જ હોવાથી શેષ નવ લક્ષણોનું પ્રતિપાદન એ આશ્રય તત્ત્વની ઉપલબ્ધિને માટે જ થયું છે. આશ્રય એટલે આ જગતનો આવિર્ભાવ તેમ તિરોભાવ જેમાંથી થાય છે એ પરમાત્મા. બારમા સ્કંધના પાંચ અધ્યાયોમાં આશ્રયનું સ્વરૂપ દર્શાવાયું છે. આશ્રય એટલે આશરો યા અવલંબન. સારા જગતનો આધાર પરમાત્મા હોઈ શ્રીમદ્ભાગવતમાં કહેવું છે કે “સ આશ્રયઃ પરબ્રહ્મ પરમાત્મેતિ શબ્દાતે” (૭) પરબ્રહ્મ પરમાત્મા જ વાસ્તવિક આશ્રય છે. ભગવાનની સાથે શ્રીમદ્ભાગવત ગ્રંથનો પ્રતિપાદક પ્રતિપાદ્ય ભાવસંગંધ છે. શ્રીમદ્ભાગવતના પ્રત્યેક પદના પ્રતિપાદ્ય પરબ્રહ્મ પરમાત્મા ભગવાન શ્રીકૃષ્ણ જ છે. શ્રીમદ્ભાગવતમાં સ્પષ્ટ ઘોષણા કરવામાં આવી છે કે એતે ચાંશકલાઃ પુંસઃ કૃષ્ણસ્તુ ભગવાન્ સ્વયમ્ (૧-૧-૨૮) અર્થાત્ અન્ય અવતારો અંશાવતાર અને કલાવતાર વગેરે છે, પરંતુ શ્રીકૃષ્ણ તો સ્વયં સાક્ષાત્ ભગવાન છે.

આ રીતે ગુણથી દશ પ્રકારથી જણાતું શ્રીહરિનું સ્વરૂપ દર્શાવીને પછી શુકદેવજી બીજું જીવનું સ્વરૂપ આધ્યાત્મિક ભેદથી અને ગુણથી પણ ત્રણ પ્રકારનું દર્શાવતાં કહે છે કે પુરુષ જ્યારે આરંભમાં બ્રહ્માંડને ભેદીને બહાર નીકળ્યા ત્યારે તેમણે પોતાનું રહેઠાણ શોધતાં પવિત્ર જલ રચ્યું. પોતે તે જલોમાં એક હજાર પરિવત્સર રહ્યા તેથી ‘નારાયણ’ નામ થયું. એ નારાયણ ભગવાનના અનુગ્રહથી દ્રવ્ય અર્થાત્ મહાભૂતો વગેરે અધિભૂત, કર્મ અર્થાત્ અદૃષ્ટ વગેરે અધ્યાત્મ, કાલ અર્થાત્ ગુણોની વિષમ અવસ્થાનું કારણ બળભળાટ કરાવનાર સ્વભાવ અર્થાત્ સર્વનું કારણ થયેલ સર્વનું નિયમન કરનાર પરિણામના કારણરૂપ અને જીવ એટલે ભોગ કરનાર કાર્ય કરવા સમર્થ છે, પણ તેમની ઉપેક્ષાથી કંઈ કરી શકતા નથી. સર્વદા એકરૂપ તે ભગવાને ‘હું અનેક રૂપવાળો થાઉં’ એવી ઈચ્છા ધરી એથી પોતાની માયા શક્તિને કારણરૂપ દર્શાવી તેની માત્ર સન્નિધિથી જ પોતાનું સચ્ચિદાનંદરૂપ ભગવાને ત્રણ પ્રકારથી સજયું અર્થાત્ એના અધિદેવ, અધ્યાત્મ અને પછી અધિભૂત એવા ત્રણ પ્રકારે વિભાગ કર્યા. પુરુષે અર્થાત્ નારાયણે ક્રિયાશક્તિથી ચેષ્ટા કરતાં એ શરીરની અંદરના આકાશથી ઈન્દ્રિયોની મનની અને દેહની શક્તિ થઈ, પછી મહાન અસુ-પ્રાણ ઉત્પન્ન થયો એ સમષ્ટિગત મુખ્ય પ્રાણથી ભૂખ અને તરસ થયાં. જલપાનની તથા ભોજનની ઈચ્છા થતાં મુખ નીકળ્યું. એમાંથી તાળવું, એમાં જીભ અને પછી જુદા જુદા રસો ઉત્પન્ન થયા. જીભથી જ એનું જ્ઞાન થાય છે. બોલવાની ઈચ્છા કરી એટલે મુખમાંથી અગ્નિ અને વાણી થયાં. સૂંઘવાની ઈચ્છા થતાં બે નસકોરાં થયાં, તેમાં ગંધ વહેનારાં વાયુ અને નાક થયાં, જોવાની ઈચ્છા થઈ ત્યારે બે ચક્ષુ નીકળ્યાં, એમાં ગુણ ગ્રહણ કરનાર જ્યોતિ અને ચક્ષુ છે. વેદો

સાંભળવાની ઈચ્છા થતાં બે કામ થયા. તેમાં દિશાઓ દેવ, શ્રોત્ર ઈન્દ્રિય અને તેથી ગ્રહણ કરાતો શબ્દ વિષય થયો. પછી વસ્તુની કોમળતા, કઠિનતા, લઘુપણું, ગુરુપણું, ઉષ્ણપણું, શીતપણું, ગ્રહણ કરવાની ઈચ્છાથી ત્વચા નીકળી તેમાં રુવાડાં ઉત્પન્ન થયાં અને એનો દેવ વાયુ પણ પ્રકટ થયો. એ પછી અનેક કાર્યો કરવાની ઈચ્છા થઈ એટલે બે હાથ ઊગ્યા, તેનો દેવ બલવાન ઈંદ્ર છે. ગતિ કરવાની ઈચ્છા થતાં બે ચરણો થયા, એના અધિષ્ઠાયક દેવ સ્વયં વિષ્ણુ થયા. ગતિ નામની કર્મ શક્તિ વડે મનુષ્ય હોમવાનાં દ્રવ્ય મેળવે છે એટલે એ શક્તિ એમાં ઈન્દ્રિય થઈ અને યજ્ઞ માટેનું દ્રવ્ય એમાં વિષય થયો. પ્રજા, રતિસુખ તથા સ્વર્ગ વગેરેની ઈચ્છા થતાં એ નારાયણ પુરુષને લિંગ (પુરુષચિહ્ન) થયું. તેમાં ઉપસ્થ ઈન્દ્રિય, પ્રજાપતિ દેવ અને રતિસુખ વિષય થયો. અન્ન વગેરેના અસારભાગનો ત્યાગ કરવાની ઈચ્છા થતાં ગુદા સ્થાન થયું, એમાં પાયુ ઈન્દ્રિય અને મિત્ર નામે દેવ થયા તથા મંલત્યાગ વિષય થયો. શરીરો ત્વજવાની ઈચ્છાથી નાભિદ્વાર થયું, તેમાં અપાન અને પછી મૃત્યુ થયાં. પછી એ વિરાટ પુરુષને અન્નપાન લેવાની ઈચ્છા થઈ એટલે કુક્ષિ આંતરડાં અને નાડીઓ ઉત્પન્ન થયાં. તેમના દેવ નદીઓ અને સમુદ્રો છે, તુષ્ટિ અને પુષ્ટિ તેમના વિષય છે. પોતાની માયાનો વિચાર કરવા હૃદય નીકળ્યું, તેમાંથી મન અને ચંદ્ર થયાં અને તેથી વળી સંકલ્પ અને ક્રિયારૂપ કામ થયા. આ પ્રમાણે સર્વ ત્રણ પ્રકારના હોવાનું જણાવીને ગોલકો આધિભૌતિક, જીવો આધ્યાત્મિક અને દેવતાઓ આધિદૈવિક હોવાથી બધાં ત્રણ પ્રકારનાં હોવાનું કહ્યું. ત્વચા, ચામડી, માંસ, લોહી, મેદ, મજજા અને અસ્થિ એ સાત ધાતુઓ પણ ભૂમિ, જલ અને તેજમય એમ ત્રણ પ્રકારની છે. પ્રાણ પણ આકાશ, જલ અને વાયુથી ત્રણ રૂપવાળો છે. ઈન્દ્રિયો ત્રણ ગુણોથી બનેલી છે. ગુણો ભૂતાદિમાંથી ઉત્પન્ન થયેલા છે. મન સર્વવિકારરૂપ છે અને બુદ્ધિ વિજ્ઞાનના સ્વરૂપવાળી છે. આ પ્રમાણે સર્વ ત્રણ પ્રકારનાં હોવાનું સિદ્ધ કરી પછી શુકદેવજીએ ઉપસંહાર કરતાં કહ્યું કે પૃથ્વી, જળ, તેજ, વાયુ, આકાશ, મહત્ત્વ, અહંકાર અને પ્રકૃતિ આ આઠ આવરણોથી વીંટળાયેલું ભગવાનનું આ સ્થૂલ સ્વરૂપ મેં કહ્યું અને હવે આ સ્થૂલ સ્વરૂપથી ઉત્તમ એવું બીજું અત્યંત સૂક્ષ્મ સ્વરૂપ પણ છે અને તે સ્થૂલ સ્વરૂપનું નિયમન કરનારું હોઈ અતીન્દ્રિય છે, અપ્રકટ છે, કોઈ પણ ગુણથી પ્રકટ થતું નથી, વિશેષણ રહિત છે. આદિ, મધ્ય અને અંત વિનાનું છે, નિત્ય છે, વાણી અને મનથી અતીત એવું એ સ્વરૂપ છે. બ્રહ્મરૂપ ધારણ કરનાર ધર્મસહિત છતાં કર્મરહિત નિયામક તે ભગવાન નામ અને રૂપ વિનાના પોતાની અંદર કહેવાનું અને કહેનાર તરીકે નામ અને રૂપ કરીને ક્રિયાઓ કરે છે, અર્થાત્ સર્વને ઉત્પન્ન કરવા ત્રણ ગુણોવાળું અને અવ્યક્ત રૂપ કરે છે. કોના માટે આ ભગવાન ત્રણ પ્રકારના થયા તે વિશે કહે છે કે પ્રજાપતિઓ, મનુઓ, દેવો, ઋષિઓ, પિતૃઓના જુદા સમૂહો, સિદ્ધો, ચારણો, ગંધર્વો, વિદ્યાધરો, સુરો, ગુહ્યકો સુધીના સાત્ત્વિકો, કિન્નરો, અપ્સરાઓ, નાગો, સર્પો અને કિંપુરુષો, માતૃઓ, રાક્ષસો અને પિશાચો, પ્રેતો, ભૂતો અને વિનાયકો સુધીના રાજસો અને કૂષ્માંડો, ઉન્માદો, વૈતાલો, યાતુધાનો, ગ્રહો, પક્ષીઓ, મૃગો, પશુઓ, પહાડો, સરીસૃપો સુધીના

તામસો અને બીજાં સ્થાવર જંગમ બે પ્રકારનાં તથા જરાયુજ, અંડજ, સ્વેદજ અને ઉદ્ભિજજ એમ ચારે પ્રકારનાં પ્રાણીઓ એ સર્વેને ભગવાન સર્જે છે. હે નૃપ ! કુશલ (સાત્ત્વિક કર્મ), અકુશલ (તામસ કર્મ) અને મિશ્ર (રાજસ કર્મ) એવાં કર્મનાં ત્રણ ફળ છે અને અનુક્રમે તે દેવ મનુષ્ય અને નારકી અર્થાત્ પશુઓ વગેરે છે. જગતનું ધારણ તેમ પોષણ તે જ ભગવાન વિષ્ણુસ્વરૂપે કરનારા છે અને તિર્થંચો મનુષ્યો અને દેવોના રૂપોથી અવતારો લઈ પાલન કરે છે. પછી કાલાગ્નિમાં રહેલું રુદ્ર સ્વરૂપ લઈ જેમ વાયુ વાદળાંના સમૂહનો નાશ કરે તે પ્રમાણે પોતામાંથી આ જે રચેલું તેને કાલથી પોતાની અંદર સમાવી લે છે. આ રીતે ભગવાને કરેલ ઉત્પત્તિ, સ્થિતિ અને પ્રલય કરીને પછી કહ્યું કે આ તો વિકલ્પ સાથે બ્રહ્મકલ્પ કહ્યો. કોઈ સમયે અહીં જનાર્દન પોતે જ સર્વ થાય છે એવું બ્રહ્મકલ્પમાં થાય છે અને જુદા વિકલ્પમાં તો ભગવાન માયાથી સર્વરૂપવાળા થાય છે તેથી બન્નેનું અહીં નિરૂપણ કર્યું અને પછી કહ્યું કે કાલનું માપ અને કલ્પનું લક્ષણ તેમ વિગ્રહ સારી રીતે હવે પછી કહીશ.

આ પ્રમાણે શુક અને પરીક્ષિતનો સંવાદ ચાલ્યો ત્યારે આ ભાગવતી કથાનું શ્રવણ કરતાં શૌનકે સુતને પહેલાં કહેલી કથા સંબંધી પ્રશ્ન કર્યો કે હે સૂત ! તમે કહેલું કે વિદુરજી દુસ્ત્યજ સગાં સંબંધીઓનો ત્યાગ કરી યાત્રા કરવા નીકળી પડ્યા હતા ત્યારે તેમને મૈત્રેય ઋષિ સાથે તેમનો આધ્યાત્મિક સંવાદ ક્યાં થયો હતો ? તે મૈત્રેય ઋષિએ તેમના પૂછવાથી તેમને ક્યું તત્ત્વજ્ઞાન ઉપદેશ્યું હતું ? વિદુરજીએ પછી શું શું કર્યું તે સર્વ ચરિત્ર તમે અમને કહો.

સૂતજીએ પછી રાજા પરીક્ષિતે પૂછેલા રાજાના પ્રશ્નના અનુસંધાનમાં મહામુનિએ જે કહ્યું તે હવે તેમને સંભળાવવા માંડ્યું.

શ્રીમદ્વલ્લભાચાર્યજી આજ્ઞા કરે છે કે શાસ્ત્ર જેઓના હૃદયમાં છે તેવા ભક્તોને નિવેદન કરું છું કે જો શાસ્ત્રના અર્થથી ભજન કરનારાઓને શ્રીહરિ સર્વ પ્રકારે ઈચ્છેલા હોય તો ભગવાનના ગુણોના સંદેહનું નિવારણ કરવાના વિચારથી સરળતાથી સમજાય એવા આ દ્વિતીય સ્કંધની સ્પષ્ટ વિવૃત્તિ વિચારજો.

શ્રીમદ્ભાગવત-સારનો દ્વિતીય સ્કંધ સંપૂર્ણ.

॥ શ્રીકૃષ્ણઃ શરણં મમ ॥

શ્રીમદ્ભાગવત-સાર

તૃતીય સ્કંધ

પરીક્ષિત રાજાએ શ્રીવિદુરજીએ કરેલા પોતાના ઘરના પરિત્યાગ અંગે યાત્રા દરમિયાન ઋષિ મૈત્રેય સાથે થયેલા મિલન અને એમની સાથે થયેલા સંવાદ અંગે પ્રશ્ન કરવાથી શ્રીશુકદેવજીએ કહ્યું કે અધર્મને લીધે જેની જ્ઞાનદૃષ્ટિ નાશ પામી હતી એવા મોટા ભાઈ રાજા ધૃતરાષ્ટ્રે પોતે આપેલી સાચી સલાહની અવગણના કરવાથી તથા દુષ્ટબુદ્ધિ એવા દુર્યોધને અપમાન કરવાથી જે દેવનિર્મિત દિવસે વિદુરે હસ્તિનાપુર છોડ્યું તે જ દિવસે તેમણે ભારતની તમામ પવિત્ર નદીઓની યાત્રાએ જવાનો સંકલ્પ કર્યો. જે તીર્થો ભગવાન નારાયણના ચરણોથી પવિત્ર થયાં હતાં ત્યાં સ્નાન કરવાની તેમની મહેચ્છા હતી. સૌ-પ્રથમ તેઓ વૃંદાવન ગયા. વ્રજપ્રદેશમાં ભગવાન શ્રીકૃષ્ણે વિતાવેલા બાળપણના વિચારે વિદુરના હૃદયમાં શાંતિ પ્રસરી. ત્યાંથી તેઓ ઉત્તર તરફ વળ્યા. તેમણે અવધૂતનો વેશ લીધો હતો એટલે એમને કોઈ ઓળખી શકે તેમ ન હતું. તેમણે ઘણાં તીર્થો તથા ક્ષેત્રોની યાત્રા કરી. એકલા જ ફરતા હતા અને નિર્દોષ રીતે આજીવિકા ચલાવતા હતા. ફરતા ફરતા તેઓ પ્રભાસ તીર્થ શ્રીકૃષ્ણનું પ્રિય સ્થળ હતું ત્યાં આવતાં તેમણે સાંભળ્યું કે વાંસથી ઉત્પન્ન થયેલા અગ્નિ વડે જેમ વન બળી જાય તેમ પોતાના સંબંધીઓનો પરસ્પર સ્પર્ધાના નિમિત્તે વિનાશ થયો છે અને એ પછી ભગવાન શ્રીકૃષ્ણની સહાયથી રાજા યુધિષ્ઠિર આખી પૃથ્વીનું એકછત્ર અખંડ રાજ્ય કરે છે.

પછી તે શોકનિમગ્ન વિદુર ચૂપચાપ સરસ્વતી નદીના કિનારા તરફ ચાલતા થયા. તે નદી પરના ત્રિત, શુકાચાર્ય, મનુ, પૃથુ, અગ્નિ, અસિત, વાયુ, સુદાસ, ગોતીર્થ, કાર્તિક સ્વામી અને શ્રાદ્ધદેવ એમ અગિયાર તીર્થોનું તેમણે સેવન કર્યું. પછી સૌરાષ્ટ્ર, સૌવીર, મત્સ્ય, કુરુ તથા જાંગલ પ્રદેશમાં જઈ ચાલતા ચાલતા યમુના નદીના કિનારે પહોંચ્યા. ત્યાં તેમને શ્રીકૃષ્ણના પરમ સખા ઉદ્ભવજી મળ્યા. ઉદ્ભવ શ્રીકૃષ્ણથી વિખૂટા પડીને સૌરાષ્ટ્ર, સૌવીર, કુરુ અને જાંગલ દેશમાં ફરતા ફરતા યમુનાના કાંઠા ઉપર પહોંચ્યા તે જ અરસામાં વિદુર પણ ત્યાં આવ્યા હતા. વિદુરે ભગવાનના લાડીલા ઉદ્ભવને સ્નેહપૂર્વક આલિંગન આપ્યું અને પછી તેમણે સંબંધી એવા યાદવોના કુશળ સમાચાર પૂછ્યા : હે ઉદ્ભવ ! કેટલાં બધાં વર્ષો પછી આપણે મળ્યા ! મારા માટે તો આ એક મહાન ક્ષણ છે. કહો, દેવોની પ્રાર્થનાથી જેઓ પૃથ્વી પર અવતર્યા છે તે પુરાણ પુરુષ શ્રીકૃષ્ણ અને મોટા ભાઈ બળદેવજી કુશળ છે ને ? ઉદાર વસુદેવજી, માતા દેવકીજી, યાદવોના અધિપતિ રાજા ઉગ્રસેન, વિદ્વાન પણ શ્રીકૃષ્ણ પ્રત્યે ભક્તિભાવ ધરાવતા અકૂરજી, પ્રદ્યુમ્ન, સાંબ, સાત્યકિ, અનિરુદ્ધ, સત્યભામાના પુત્ર

ચારુદેષ્ણ આદિ યાદવ વીરો કુશળ છે ને ? મને એ સૌ વિશે, એમની કુશળતા વિશે બધું કહો. હું તો ઘણા સમયથી તીર્થાટન કરી રહ્યો છું. હું તેમના સમાચાર જાણવા ખૂબ ઉત્સુક છું. વળી મેં સાંભળ્યું છે કે યુધિષ્ઠિર ભારતવર્ષના સમ્રાટ બન્યા છે. તમે જાણ્યું તો હશે કે ઘણા સમયપૂર્વે દુર્યોધને મારું અપમાન કરી મને હસ્તિનાપુર છોડીને ચાલ્યા જવાનું કહ્યું હતું તે વખતથી હું ભારતવર્ષમાં બધે ભમી રહ્યો છું અને નગરોથી દૂર રહ્યો છું. ધર્મની સ્થાપના કરવા માટે અને દુષ્ટ રાજાઓનો નાશ કરવા માટે ભગવાન મનુષ્યરૂપમાં પધાર્યા છે. રાજાઓમાં બધા જ પ્રકારના મદ્યો એકત્રિત થયા હતા. ભગવાને એ સર્વનો નાશ કર્યો અને પૃથ્વીનો ભાર હલકો કર્યો ! જેમની સભામાં વિજયની પરંપરાથી પ્રાપ્ત થયેલી સામ્રાજ્યલક્ષ્મીને લીધે દુર્યોધનને સંતાપ થયો હતો તે સમ્રાટ બનેલા ધર્મરાજ યુધિષ્ઠિર અર્જુન અને શ્રીકૃષ્ણની સાથે ધર્મમાર્ગમાં જ પ્રવૃત્ત બની રહીને ધર્મની મર્યાદાનું રક્ષણ કરે છે ને ? ઉગ્ર એવો ભીમ હવે તો ક્રોધરહિત બન્યો હશે. મહારથી અને અતિરથી એવો અર્જુન, સહદેવ અને નિકુળ આનંદમાં છે ને ? કેવલ પુત્રો માટે જ પતિ વિના જીવી રહેલાં કુંતીજી હજુ જીવે છે એ આનંદ-આશ્ચર્યની વાત છે. હે સૌમ્ય ! જેનું અધઃપતન થઈ રહ્યું છે એવા મારા મોટા ભાઈ ધૃતરાષ્ટ્રની મને ખૂબ ચિંતા થાય છે. ભગવાન તો અજન્મા છે છતાં પોતાની આજ્ઞામાં રહેનારા શરણાગત સમગ્ર લોકપાલોના કાર્ય માટે તમારા યાદવોમાં જન્મ્યા છે. સંસારને તારનારા એવા એ ભગવાન શ્રીકૃષ્ણની હકીકત તમે મને કહો.

વિદુરે શ્રીકૃષ્ણ અને યાદવોની કુશળતા પૂછી, પણ શ્રીકૃષ્ણના વિરહની ઉત્કંઠાના આવેશથી ઉદ્ભવ એકદમ તો જવાબ આપી શક્યા નહીં. બાલ્યાવસ્થાથી જ તેઓ શ્રીકૃષ્ણના સખા હતા. તે સમયની સ્મૃતિઓ તાજી થતાં તેમનાં નેત્રોમાં આંસુ ઊભરાયાં. એકદમ તેઓ જાણે તીવ્ર ભક્તિયોગથી શ્રીકૃષ્ણના ચરણકમલમાં નિમગ્ન બની રહી શાંત થઈ ગયા. પછી ધીમે ધીમે સ્વસ્થ બની રહી તેઓ બોલ્યા : “હે પરમસદૃશ ! તમે જે પૂછ્યું એનો હું શો જવાબ આપું ? યાદવો તો દુભાંગી છે. શ્રીકૃષ્ણ હવે નથી. શ્રીકૃષ્ણ પધારી ગયા છે.”

“શું કહ્યું ?” વિદુર સ્તબ્ધ બની ગયા. ઉદ્ભવના શબ્દોનું આકલન તેઓ ન કરી શક્યા.

“હા, ભાઈ ! શ્રીકૃષ્ણરૂપી સૂર્યનો અસ્ત થતાં અમારાં ગૃહોને કાળરૂપી મહાન સર્પ ગળી ગયો છે. યાદવો શ્રીકૃષ્ણની સમીપ રહેતા હતા છતાં ક્ષીરસાગરમાંનાં માછલાંઓ ક્ષીરસાગરમાં જન્મેલાં ચંદ્રને પણ જેમ કોઈ સુંદર માછલું જ ગણે છે તેમ જગતના માનવીઓએ શ્રીકૃષ્ણને પણ એક મહાન મનુષ્ય તરીકે જ ઓળખ્યા છે. અમારા યાદવોએ પણ શ્રીકૃષ્ણને એક શ્રેષ્ઠ યાદવ તરીકે જ જાણ્યા છે. તેમનું અજ્ઞાન મને ખૂબ જ વ્યથા ઉપજાવી રહ્યું છે. શિશુપાળ વગેરે દુષ્ટોએ તો તેમની નિંદા કરવામાં પણ હદ વાળી છે. એ ભગવાને તો મારા તમારા જેવાઓનું કલ્યાણ કરવા જ માનવદેહ ધારણ કર્યો હતો. દૃષ્ટિને પરમ આનંદકારક એવા એ ભગવાનને ધર્મરાજના રાજસૂય યજ્ઞમાં જોઈને સર્વેએ માન્યું હતું, વિધાતાની સ્થૂલ સૃષ્ટિચનામાં અથવા મનુષ્યસૃષ્ટિમાં જે કોઈ કુશળતા છે તે સંપૂર્ણપણે ભગવાનની એ

માનવમૂર્તિમાં જ જાણે ખર્યાઈ ગઈ છે. બ્રહ્માની પાસે આવી માનવસૃષ્ટિ રચવાની કુશળતા હવે રહી જ નથી. વળી, ભગવાનનાં સ્નેહભાજન શ્રીગોપીજનો, દૃષ્ટિ સાથે બુદ્ધિ પણ તે ભગવાનની પાછળ જ જતી હોવાથી ઘરમાં સર્વકામકાજ અપૂરાં મૂકીને જ ઊભી રહેતી તે ભગવાન હવે નથી. પોતાનાં જ પ્રશાંત સ્વરૂપો એવા સજ્જનોને પોતાનાં જ અશાંત સ્વરૂપો એવા દુર્જનો તરફથી દુઃખ થવા લાગ્યું ત્યારે કૃપાળુ એવા ભગવાન અજન્મા હોવા છતાં ભૂતસ્વરૂપે નિત્ય સિદ્ધ એવો અગ્નિ જેમ કાર્યમાં ઉત્પન્ન થાય છે તેમ મહતત્ત્વ જેનો અંશ છે એવી પોતાની માયાશક્તિથી યુક્ત થઈને આવિર્ભાવ પામ્યા હતા. વસુદેવને ત્યાં કેદખાનામાં પ્રકટ થયા અને અનંત પરાક્રમી છતાં જાણે શત્રુ એવા કંસથી ભય પામીને વ્રજમાં છુપાઈને રહ્યા. કાલચવનથી ડરી ગયા હોય એમ જે મથુરામાંથી નાશી ગયા. એવી હેતુગર્ભ લીલાવાળા ભગવાનની યાદ મને ખૂબ જ સતાવે છે. કંસનો વધ કરી, માતા પિતાના ચરણોમાં વંદન કરીને કહ્યું હતું કે હે પિતા ! હે માતા ! તમે અમારા ઉપર કૃપા કરો. અમારાથી તમારી કશી જ સેવા થઈ શકી નથી. આવું બોલતા જેમણે ફરકતી બ્રુકુટિરૂપી કાલ વડે પૃથ્વીનો ભાર દૂર કર્યો છે એવા એ ભગવાનને, એવા એ ભગવાનની ચરણકમળની રજને સેવતો કર્યો, પુરુષ એને ભૂલી શકે ? શત્રુ હોવા છતાં શિશુપાલને યુધિષ્ઠિરના રાજસૂય યજ્ઞમાં યોગી જનોને પણ દુર્લભ એવી સિદ્ધિ આપી એ તો તમે પણ જોઈ છે. એવા એ ભગવાનનો વિરહ કેમ સહન થાય ? અતુલ વિશેષતાઓવાળા પરમાનંદસ્વરૂપ ત્રણે લોકના અધીશ્વર એવા એ ભગવાન રાજસિંહાસને બેઠેલા અમારા યાદવોના રાજા ઉગ્રસેનને અમે સેવકોને આજ્ઞા આપો એમ બોલી દાસત્વ સેવતા એ ભગવાન હવે નથી એ ખૂબ જ દુઃખ-દાયક છે. દુષ્ટ પૂતનાએ ઝેર ધવડાવ્યું છતાં તેને માતાને યોગ્ય સદ્ગતિ આપી. ક્રોધાવેશને માર્ગે પણ ભગવાન વિશે એકાગ્ર મન રાખનાર અસુરોને પણ જાણે તેઓ ભક્તોને આપે એમ એમને અંતે સદ્ગતિ આપી છે. ભગવાન શ્રીકૃષ્ણની આ કેવી દયાળુતા ! આવા ભગવાન વ્રજમાં ગયા પછી પોતાના તેજને ગુપ્ત રાખી મોટા ભાઈ બળદેવની સાથે અગિયાર વર્ષ સુધી રહ્યા હતા. ત્યાં પક્ષીઓના કલરવથી યુક્ત વૃક્ષોવાળી યમુનાની નિકુંજોમાં ગોપસખાઓ સાથે ભગવાન ગાય વાછરડાં ચારતા વિવિધ રમતો રમતા હતા, વાંસળી વગાડતા હતા અને કંસે મોકલેલા માયાવી અસુરોને લીલા માત્રમાં મારી નાખતા હતા. યમુનામાં કાલીય નાગને નાથી તેને દૂર કર્યો હતો અને યમુનાજીનું જળ ઝેર વિનાનું બનાવ્યું હતું. ઈંદ્રપૂજાને દૂર કરી મોટો ગાયોની પૂજારૂપ એવો ગોયજ કરાવ્યો અને તે દ્વારા નંદ બાવાના અતિ સમૃદ્ધ ધનનો સદ્વ્યય કરવાની ઈચ્છા કરી હતી તે વખતે ક્રોધવશ બનેલા ઈંદ્રે મુશળધાર વરસાદ વરસાવ્યો ત્યારે એ ભગવાને શ્રીગોવર્ધન પર્વતરૂપી છત્રથી વ્રજનું રક્ષણ કર્યું હતું. શરદ ઋતુના ચંદ્રનાં કિરણોથી ઉજ્જવળ રાત્રિમાં એ ભગવાન મહાભાગ્યવાળાં શ્રી ગોપીજનો સાથે મધુર પદવાળાં ગીત ગાતા રાસ રમ્યા હતા.

ઉદ્ભવજી કહે છે : હે વિદુર ! એ પછી એ ભગવાને વ્રજમાંથી મથુરા આવી પાપી કંસને રોળ્યો, માતા પિતાને સુખી કર્યા, અને પછી ગુરુ સાંદીપનિ પાસેથી ટૂંક સમયમાં જ

છ અંગો સહિત વેદો ભણી લીધા અને ગુરુદક્ષિણારૂપે ગુરુના મરણ પામેલા પુત્રને પંચજન દૈત્યનું પેટ ચીરી, એમાં ન મળવાથી છેક યમરાજા પાસે જઈને, સજીવન કરી લાવી આપ્યો હતો. અનેક રાજાઓનું મર્દન કરીને રુદ્રમિશ્રીનું હરણ કર્યું હતું. સ્વયંવરમાં નાગનજિતીને પરણ્યા હતા. પરમપ્રિય સત્યભામાનું પ્રિય કરવા સ્વર્ગના દેવોને જીતી ત્યાંથી કલ્પવૃક્ષ લાવ્યા હતા. એ પછી કાલયવન, જરાસંધ, શંબરાસુર, બાણાસુર વગેરે અનેક દુષ્ટ રાજાઓનો નાશ કરી-કરાવી છેવટે તમારા ભત્રીજાઓ અને બન્ને પક્ષની સેનાઓનો નાશ કરાવી ભૂમિનો ભાર ઓછો કર્યો, યુદ્ધ પછી રાજા યુધિષ્ઠિરને સમ્રાટપદે સ્થાપ્યા, પરીક્ષિતને અશ્વત્થામાએ મૂકેલા બ્રહ્માસ્ત્રથી ગર્ભાશયમાં બચાવ્યો અને યથાસમયે સુખરૂપે જન્મ આપાવ્યો. એ પછી ભગવાન દ્વારકા પરત આવ્યા અને દ્વારકામાં આસક્તિ વગર વિહાર કરવા લાગ્યા. મદોન્મત્ત યાદવો હજુ પૃથ્વીના ભારરૂપ હતા એ અંગે ભગવાને વિચાર્યું હતું જ. એ પછી સમય આવ્યો એ ભગવાને યદુકુળનો પણ યુક્તિપૂર્વક નાશ કરી નાખ્યો. “એ શી રીતે બન્યું?” વિદુરે આશ્ચર્યચકિત બની રહીને પૂછ્યું. કૃપા કરી બધી હકીકત મને વિસ્તારથી કહો. દુઃખદ ઘટના સાંભળવા બધું જ સહન કરવાની મારી તૈયારી છે.

ઉદ્ભવજી બોલ્યા : એક સમયે દ્વારકામાં યદુવંશી અને ભોજવંશી મદોન્મત્ત એવાં જુવાનોએ રમત રમતમાં મુનિઓને કોપાવ્યા એટલે તેમણે યાદવોને શાપ આપ્યો. કેટલાક મહિના પછી શ્રીભગવાને મોહ પમાડેલા એ સર્વ નાના મોટા યાદવો ભગવાનની જ સૂચનાનુસાર આનંદપ્રમોદ માટે પ્રભાસ ક્ષેત્ર ગયા. ત્યાં સ્નાન દાન તેમ ધર્મકાર્યો કર્યા પછી તે ઉન્મત્તોએ વારુણીનું વધુ પડતું પાન કર્યું અને પછી જ્ઞાનભ્રષ્ટ બની રહી એમનાં મન ભમી ગયાં હોવાથી તેઓ વાંસ જેમ પરસ્પર ઘસાવાથી બળી જાય તેમ એ યાદવો પણ પરસ્પર જાણે ઓળખતા જ ન હોય એમ પરસ્પર શત્રુઓની જેમ લડી મૂઆ. બધા યાદવોનો એ રીતે નાશ થયા પછી ભગવાન શ્રીકૃષ્ણ ત્યાંથી ચાલ્યા ગયા અને સરસ્વતીના જળનું આચમન કરી એક વૃક્ષની નીચે બેઠા. હું પણ તેમની પાછળ પાછળ ગયો હતો. મેં તેમને કહ્યું હતું કે હું તમારી સાથે આવીશ, પણ તેમણે તો મને બદરિકાશ્રમ જવાની આજ્ઞા કરી. તે વખતે પરમભક્ત અને સિદ્ધ મુનિ મૈત્રેયજી પણ ત્યાં અચાનક આવ્યા. તે મુનિના સાંભળતાં ભગવાને મને કહ્યું કે ઉદ્ભવ ! મારી વાત તારે સાંભળવી જોઈએ. તું મારી સાથે નહીં આવી શક. હું અંતર્યામી છું. તારા મનનું ઈચ્છિત હું જાણું છું. તારે પ્રચારક બની મોટું કામ કરવાનું છે. હું તને બ્રહ્મવિદ્યા શિખવાડીશ, પરમ સત્યનું જ્ઞાન આપીશ. હે વસુ ! પૂર્વે પ્રજાપતિઓ તથા વસુઓના યજ્ઞમાં મને પ્રાપ્ત કરવા તેં મારું પૂજન કર્યું હતું. હે સત્ પુરુષ ! આ તારો હવે છેલ્લો જન્મ છે. હું હવે આ લોક ત્યજી દેવાનો છું. પૂર્વે બ્રહ્માને જે જ્ઞાન આપ્યું હતું તે જ્ઞાન હું તને પણ આપીશ. મારી લીલાઓ જણાવનાર શ્રેષ્ઠ જ્ઞાન, જેને વિદ્વાનો ભાગવત હે છે તે જ્ઞાન, હું તને કહીશ.

ભગવાનના આમ બોલવાથી મારો શોક દૂર થયો. એમની કૃપાદષ્ટિથી અનુગ્રહને પ્રાપ્ત થઈ, એમાં ચિત્તવાળા મેં હાથ જોડી, અસ્ખલિત રીતે ગળગળા બની રહીને કહ્યું : હે

પ્રભુ ! આપનાં ચરણકમળ સેવનારને આ જગતમાં કશું જ દુર્લભ નથી તોપણ, હે સમર્થ ! મને તો હવે કશી જ ઈચ્છા રહી નથી. હું તો આપના ચરણની સેવાનો જ ઉત્સુક છું. આપ તો નિઃસ્પૃહ છો, નિષ્ક્રિય છો, છતાં કર્મો કર્યાં, અજન્મા છો છતાં જન્મ ધર્યો, સાક્ષાત્ કાળ-સ્વરૂપ છો છતાં શત્રુના ભયથી નાશી જઈ કિલ્લાનો આશ્રય કર્યો, કેવળ આત્મરમણ કરનારા છો છતાં અનુપમ સ્ત્રીઓ સાથે ગૃહસ્થાશ્રમ માંડ્યો. તમારી આવી બધી લીલાઓ તો જ્ઞાનીઓને પણ મોહ પમાડે એવી છે. હે નાથ ! તમે તો અસ્ખલિત અને અનંત જ્ઞાનવાળા છો છતાં મંત્રજ્ઞાઓમાં અમારા જેવાને મહત્તા આપી અમારા અભિપ્રાયને અનુમોદન આપતા હતા. હે સ્વામિન્ ! તમે બ્રહ્માને જે જ્ઞાન આપ્યું હતું તે અંગે જો હું યથાયોગ્ય છું એવું આપને લાગતું હોય તો તે તમે કહો.

મારી આવી વિનંતી પછી તેમણે મને મહાન વિદ્યા ભણાવી અને પોતાનું સત્ય સ્વરૂપ મને સ્પષ્ટ રીતે કહી બતાવ્યું. એ પછી એમની આજ્ઞાથી હું એમના વિરહથી વ્યથિત બની રહી ફરતો ફરતો અહીં આવ્યો છું અને હવે પછી જ્યાં નર અને નારાયણે લાંબું તપ કર્યું હતું એવા પ્રભુને પ્રિય એવા બદરિકાશ્રમ તરફ જઈશ.

શુકદેવજી બોલ્યા : આ પ્રમાણે ઉદ્ભવજી પાસેથી બધો વિનાશનો દુઃખદ વૃત્તાન્ત સાંભળી વિદ્વાન વિદુરજીએ ઉત્પન્ન થયેલા શોકને વિવેકબુદ્ધિથી શાંત કરીને પછી ઉદ્ભવજીને કહ્યું કે હે ઉદ્ભવ : શ્રીકૃષ્ણે તમને જે જ્ઞાન કહ્યું તે મારે જાણવું છે તો તે તમે મને કહો. તમે એ જ્ઞાન કહેવા માટે યથાયોગ્ય છો.

ભગવાનના ભક્તો ભગવાનના સેવકોનાં પ્રયોજન સિદ્ધ કરવા જ વિચરે છે અને સ્વયં પોતે કૃતાર્થ બની રહે છે, પરંતુ ઉદ્ભવજીએ તો કહ્યું કે હે સુહૃદ ! ભગવાને કહેલી એ ભાગવતી કથા તો તમારે મૈત્રેય ઋષિ દ્વારા જાણવી પડશે. શ્રીકૃષ્ણે જ તમારા માટે મારા દેખતાં ઋષિ મૈત્રેયને આજ્ઞા કરી છે તો તમારે મૈત્રેય ઋષિના આશ્રમે જવાનું છે અને તેમની પાસેથી જ એ બ્રહ્મવિદ્યા શીખવાની છે.

આ પ્રમાણે કહીને વિદુરની સાથે ભગવાનની ગુણવાર્તા કરવામાં એ રાત ગાળી બીજે દિવસે ઉદ્ભવજી બદરિકાશ્રમ જવા ત્યાંથી ચાલી નીકળ્યા.

પરીક્ષિતે પૂછ્યું : યાદવો નાશ પામ્યા અને ભગવાન શ્રીહરિએ પણ પોતાનું મનુષ્યશરીર તજ્યું આમ છતાં ઉદ્ભવજી મુખ્ય હોવા છતાં શાથી જીવતા રહ્યા ?

શુકદેવજીએ કહ્યા કે ભગવાને એ બધું કર્યા પછી વિચાર્યું હતું કે આ લોકમાંથી હું વિદાય લઈશ એટલે મારામાં રહેલા જ્ઞાનને ગ્રહણ કરવા માટે એકલા ઉદ્ભવ જ સાક્ષાત્ યોગ્ય છે, આત્મજ્ઞાનીઓમાં શ્રેષ્ઠ છે અને મહાસમર્થ હોવાથી વિકાર પામ્યા નથી, માટે મારા જ્ઞાનનો પ્રચાર કરવા ઉદ્ભવ ભલે પૃથ્વી પર રહે. તેથી તો તેઓ જીવિત રહ્યા હતા અને બદરિકાશ્રમમાં જઈને શ્રીહરિની આરાધના કરવા લાગ્યા હતા. વિદુરજી પણ ભગવાન

શ્રીકૃષ્ણે પોતાને અંતકાળે સંભાર્યા હતા એવું જાણી, પ્રેમવિહ્વળ બની રહી રહી પડ્યા અને પછી ભરતવંશીઓમાં શ્રેષ્ઠ એવા વિદુરજી ત્યાંથી નીકળી પડ્યા તથા ગંગાકિનારે આવેલા મૈત્રેય મુનિના આશ્રમ તરફ વળ્યા.

ગંગાના હરિદ્વાર ક્ષેત્રમાં મૈત્રેય મુનિનો આશ્રમ હતો. વિદુર ત્યાં પહોંચ્યા અને મુનિના સુશીલતા વગેરે ગુણોથી સંતોષ પામી, તેમને પ્રણામ કરીને પછી ઉદ્ભવ સાથેના મિલનની વાત કરી કહ્યું કે ઉદ્ભવજી દ્વારા મેં જાણ્યું છે કે ભગવાને ઉદ્ભવ અને તમને આપેલું જ્ઞાન મારે તમારી પાસેથી પ્રાપ્ત કરવું એવી ભગવાન શ્રીકૃષ્ણની ઈચ્છા હતી.

વિદુરના એવા કથનથી મુનિ મૈત્રેય પ્રસન્ન બની રહ્યા અને પછી તેમણે જે જે જાણવું હોય એ અંગે પ્રશ્નો કરવાની સૂચના કરી.

વિદુર બોલ્યા : હે બ્રહ્મન્ ! પ્રાણી માત્ર સુખને માટે કર્મો કરે છે, પણ એનાથી સુખ મળતું નથી તેમ દુઃખની નિવૃત્તિ પણ થતી નથી તો આ સંસારમાં શું કરવા જેવું છે તે આપ મને કહો. ભગવાનથી વિમુખ થયેલા જીવો ખાતર જ એમનું કલ્યાણ સાધવા માટે જ આપના જેવા ભક્તજનો આ જગતમાં વિચરે છે. પરોપકાર કરવાના સ્વભાવવાળા ભગવદ્ભક્તોમાંના એક એવા હે સાધુવર્ય ! આપ મને એવો માર્ગ દર્શાવો કે જેથી મારું કલ્યાણ સધાય અને ભગવાન હૃદયસ્થ બની રહે. ભગવાન શ્રીહરિએ અવતારો લઈ જે જે લીલાકાર્યો કર્યા છે તેથી પૂર્વે આદિ કાળમાં ભગવાને જે રીતે આ જગતનો આવિર્ભાવ કર્યો, એની સ્થિતિ કરી અને કલ્પને અંતે એને પોતામાં જ લીન કરી દઈ એનો તિરોભાવ શી રીતે કરે છે તે મને વિસ્તારથી સમજાવો. એ એક જ હતા તે બહુરૂપે થયા, બ્રહ્મા આદિ રૂપે પ્રકટ થયા. જે જે તત્ત્વો દ્વારા આ બધું સર્જાયું એ મારે જાણવું છે. સ્વતઃસિદ્ધ ભગવાન નારાયણે જે પ્રકારે પ્રજાઓનો, સ્વભાવથી કરેલાં કર્મોનો તથા કર્મોથી કરાયેલી સંજ્ઞાઓનો જે ભેદ કર્યો છે તે આપ સમજાવો. ભગવાન વ્યાસે વર્ણશ્રમના ધર્મો પ્રબોધ્યા હતા, પણ એથી સંતોષ થતો નથી, મારે તો ભગવાનની કથાઓરૂપી અમૃતના પ્રવાહથી જ તૃપ્ત બની રહેવું છે. વ્યાસ ભગવાને મહાભારત રચીને તેમાં મનુષ્યોની વૃત્તિને શ્રીહરિ તરફ વાળવા ભગવાનના ગુણોનું વર્ણન કર્યું છે છતાં ઘણા અજ્ઞાનીઓ પૂર્વજન્મોનાં પાપોને કારણે શ્રીહરિની કથાથી વિમુખ બની રહેલા જોવામાં આવે છે. નિષ્ફળ મન વચન કાયાના વ્યાપારવાળા એવા અજ્ઞાનીઓનો કાલ નાશ કરી દેવાનો છે. દુઃખીઓના બંધુ એવા હે મૈત્રેય ! કલ્યાણ અને તીર્થરૂપ શ્રીહરિની કથાઓનું મૂળભૂત રહસ્ય આપ મને સમજાવો. ભગવાનનાં અલૌકિક કર્મોથી મારા આત્માને તૃપ્ત કરવા આપ જ સમર્થ છો.

આ પ્રમાણે વિદુરે કહ્યું એટલે મૈત્રેય બોલ્યા : હે વિદુર ! તમારી જિજ્ઞાસા અતિ ઉત્તમ છે. તમે તો વેદવ્યાસના પુત્ર છો : તમે ભગવાનને અનન્યભાવથી સ્વીકારો એમાં આશ્ચર્ય ન હોય. તમે તો પ્રજાઓને નિયમમાં રાખનાર ભગવાન યમદેવ છો. માંડવ્ય ઋષિના એક સો વર્ષ સુધી શૂદ્ર બની રહેવાના શાપથી તમે વિચિત્રવીર્યની સ્ત્રીની દાસીમાં

વ્યાસ ભગવાન દ્વારા ઉત્પન્ન થયો છો. એ સમય હવે પૂરો થયો છે એટલે શ્રીભગવાનને નિત્ય પ્રિય એવા તમને જ્ઞાનોપદેશ કરવાની ભગવાને મને આજ્ઞા કરી છે. હવે પોતાની જ યોનિમાંથી વૃદ્ધિ પામેલી અને જગતનાં સર્જન પાલન અને લય કરનારી ભગવાનની લીલાઓ હવે હું તમને કહીશ. પહેલાં ભગવાન એકલા જ હતા. એમણે વિચાર્યું કે ‘હું બહું થાઉં.’ પરિણામે પોતાની માયાશક્તિથી એમણે આ જગત સર્જ્યું. ભગવાનની એ શક્તિ મિથ્યા પ્રદર્શનરૂપ નથી, એ તો એમની આત્મભૂતા શક્તિ છે. આ સ્વાભાવિકી આત્મભૂતા શક્તિ અનેક ચમત્કૃતિ કરનારી હોવાથી માયાશક્તિ કહેવાય છે, અદ્ભુત ક્રિયા કરવાના સામર્થ્યવાળી હોવાથી પ્રકૃતિશક્તિ કહેવાય છે. ભગવદ્ગીતામાંની જેમ ઉપનિષદ્ સાહિત્યમાં પણ મિથ્યા પ્રદર્શન કરનારી માયાનો ઉલ્લેખ નથી. આવી આત્મભૂતા ચિચ્છક્તિનાં અપૂર્વ ઈચ્છા જ્ઞાન અને ક્રિયા કરનારા વિભવરૂપે ઈક્ષણશક્તિ માયાશક્તિ પ્રકૃતિશક્તિ વગેરે હેતુગર્ભિત નામો આપવામાં આવ્યાં છે. પાછળનો માયાવાદ ઉપનિષદથી લઈને ચારે પ્રસ્થાનગ્રંથોમાં પ્રાપ્ત થતો નથી. બહુ થવાની ઈચ્છાવાળા ભગવાન પછી મહત્ત્વરૂપે પ્રગટ્યા. મહત્ત્વ વિજ્ઞાનસ્વરૂપ પોતામાં રહેલા જગતને પ્રકાશ કરનારું અને અજ્ઞાનને દૂર કરનારું છે. એમાં વિકાર થયો એટલે અહંકારતત્ત્વ ઉત્પન્ન થયું. સાત્ત્વિક રાજસ અને તામસ એવા ત્રણ પ્રકારના અહંકારમાં વિકાર થતાં મન ઉત્પન્ન થયું અને ઈન્દ્રિયોના અધિષ્ઠાતા દેવતાઓ પણ ઉત્પન્ન થયા એ સાત્ત્વિક અહંકારમાંથી થયા, રાજસ અહંકારથી જ્ઞાનેન્દ્રિયો અને કર્મેન્દ્રિયો ઉત્પન્ન થઈ, તામસ અહંકારથી આકાશ સિદ્ધ થયું, આકાશમાંથી સ્પર્શ ઉત્પન્ન થયો અને એ રૂપાંતર પામી તેમાંથી વાયુની ઉત્પત્તિ થઈ. એ મહાબળવાન વાયુ આકાશસહિત વિકાર પામ્યો અને તેમાંથી રૂપ તન્માત્રા દ્વારા તેજ ઉત્પન્ન કર્યું, તેજે રસ તન્માત્રા દ્વારા જળ ઉત્પન્ન કર્યું અને જળ વિકાર પામતાં ગંધ ગુણ દ્વારા પૃથ્વી ઉત્પન્ન કરનારું થયું. હે મહાન વિદુર ! આકાશાદિ મહાભૂતોમાંનાં કાર્યરૂપ તત્ત્વો પૂર્વપૂર્વના કારણરૂપ તત્ત્વથી યુક્ત છે તેથી અનુક્રમે તે તેમાં અધિક ગુણો જાણવા મહત્ત્વ વગેરેના અભિમાની દેવતાઓ એકલા જ થઈ જુદા રહેતા હોવાથી જગતની રચના કરવા સમર્થ ન હતા એટલે તેમણે ભગવાનને વિનંતી કરી કે હે પરમાત્મા ! અમે આપના શ્રીચરણોમાં નમસ્કાર કરીએ છીએ, યોગીઓ ઋષિઓ ભક્તો સર્વ કોઈનો અંતિમ આસરો આપનાં ચરણકમળ જ હોવાથી અમે આપના એ ચરણકમળને શરણે આવ્યા છીએ. હે આદિ દેવ ! આપે સૃષ્ટિના સર્જન માટે સત્ત્વ આદિ ત્રણે ગુણોના સ્વભાવ વડે અમને ઉત્પન્ન તો કર્યા, પણ પરસ્પર ભિન્ન સ્વભાવને લીધે અને એકબીજાથી અલગ રહીએ છીએ એટલે આપની કીડાનું સાધન એવું બ્રહ્માંડ ઉત્પન્ન કરી શકવા અમે સમર્થ નથી. હે આત્મન્ ! મહત્ત્વ જેમાં મુખ્ય છે એવા અમે તમારું કાર્ય કરી શકીએ એ માટે આપ અમોને શક્તિ સાથે પોતાનું જ્ઞાન આપો.

અનંત લીલાવાળી ભગવાને પોતાની શક્તિરૂપે મહત્ત્વ વગેરે પરસ્પરથી વિભિન્ન બની રહ્યાં હતાં અને જગતની રચના માટે અસમર્થ હતાં તેથી એ ત્રેવીસે તત્ત્વોના સમુદાયમાં અંતર્યામીસ્વરૂપે પ્રવેશ કર્યો. પરિણામે એ તત્ત્વોની ક્રિયાશક્તિ જાગ્રત બની રહી અને એ

તત્ત્વો એકત્ર પણ થયાં, અંતર્યામીના પ્રવેશથી એ સર્વ તત્ત્વો પરસ્પર મળી પોતપોતાના અંશથી પરિણામ પામ્યાં અને જેમાં સ્થાવર જંગમ સર્વે રહેલાં છે એવા વિરાટપુરુષરૂપે પ્રકટયાં. તેજોમય તે વિરાટ પુરુષે હજારો વર્ષ સુધી જીવોની સાથે જળમાં વાસ કર્યો. એ વિરાટપુરુષ જ્ઞાનશક્તિ ક્રિયાશક્તિ અને આત્મશક્તિથી યુક્ત હોવાથી પોતે જ પોતાની જ્ઞાનશક્તિથી ચૈતન્યસ્વરૂપે એક પ્રકારના થયા. ક્રિયાશક્તિથી પ્રાણ, અપાન, સમાન, ઉદાન, વ્યાન, નાગ, કૂર્મ, કૂકલ, દેવદત્ત અને ધનંજય એવા દશ પ્રકારના પ્રાણરૂપે થયા અને આત્મશક્તિ અર્થાત્ ભોક્તૃશક્તિથી અધ્યાત્મ અધિદેવ અને અધિભૂત એમ ત્રણ પ્રકારના થયા. એ વિરાટ પુરુષ પ્રાણી માત્રના આત્મા-પરમાત્માના અંશરૂપ એમનો પ્રથમ અવતાર છે. એ પછી ભગવાનની દૃષ્ટિના વિષય થયેલા એ વિરાટ પુરુષમાં સૂર્ય આદિનાં કેટલાંક સ્થાનો થયાં. દ્વિતીય સ્કંધના છઠ્ઠા અધ્યાયમાં વિરાટ પુરુષની વિભૂતિના રૂપમાં એ સ્થાનો પુરુષસૂક્તના આધારે સર્વનિર્ણયરૂપમાં વર્ણવાયાં છે તે અહીં મૈત્રેય મુનિ દ્વારા વર્ણવાય છે. મૈત્રેયે કહ્યું કે એ વિરાટ પુરુષને પ્રથમ મુખ થયું અને એમાં અગ્નિએ વાણી સાથે પ્રવેશ કર્યો. એ વાણી વડે જીવ શબ્દોચ્ચાર કરી શકે છે. પછી તાળવું થયું એમાં વરુણ દેવે જિહ્વા સાથે પ્રવેશ કર્યો એથી જીવ રસાસ્વાદ કરી શકે છે. પછી બે નસકોરાં થયાં એમાં અશ્વિનીકુમારો દ્રાણશક્તિ સાથે વસ્યા અને એથી જીવને ગંધનું જ્ઞાન થયું. પછી એમને બે નેત્રો થયાં. એમાં ચક્ષુ ઈન્દ્રિય સાથે સૂર્યે પ્રવેશ કર્યો અને એથી જીવને રૂપોનું જ્ઞાન પ્રાપ્ત થયું છે. પછી ત્વચા ઉત્પન્ન થઈ. એમાં વાયુએ પ્રાણશક્તિ સાથે પ્રવેશ કર્યો અને એથી જીવને સ્પર્શનું જ્ઞાન થયું. પછી બે કાન ઉત્પન્ન થયા. તેમાં દિશાઓએ શ્રોત્રશક્તિ સાથે પ્રવેશ કરતાં જીવ સાંભળી શકે છે. પછી એ વિરાટ પુરુષને ચામડીરૂપ ત્વચા ઉત્પન્ન થઈ એમાં ઓષધિઓએ એમના અંશ સાથે પ્રવેશ કર્યો એથી જીવને ચામડીની વિકૃતિનો અનુભવ થાય છે. એ પછી એ વિરાટ પુરુષને લિંગ ઉત્પન્ન થયું એમાં પ્રજાપતિએ વીર્યરૂપ અંશનો પ્રવેશ કર્યો, એથી જીવ વિષયના આનંદનો અનુભવ કરે છે. પછી ગુદા ઉત્પન્ન થઈ એમાં મિત્ર નામના દેવે પાયુ નામની શક્તિ સાથે પ્રવેશ કર્યો એથી જીવ મળત્યાગ કરે છે. પછી એ વિરાટ પુરુષને બે હાથ ઉત્પન્ન થયા એમાં ઇન્દ્રે પ્રવેશ કર્યો એટલે જીવ આજીવિકા ચલાવી શકે છે. પછી પગ ઉત્પન્ન થયા એમાં ભગવાન વિષ્ણુએ પોતાની ગતિરૂપી શક્તિ સાથે પ્રવેશ કરવાથી જીવ હરી ફરી શકે છે. પછી બુદ્ધિતત્ત્વ ઉત્પન્ન થયું એમાં બૃહસ્પતિએ જ્ઞાનશક્તિ સાથે પ્રવેશ કરવાથી જીવને જાણવા યોગ્ય વિષયોનું જ્ઞાન થાય છે. ત્યાર પછી દૃઢ્ય ઉત્પન્ન થયું તેમાં ચંદ્રે મન સાથે પ્રવેશ કર્યો અને એથી જીવ સંકલ્પ-વિકલ્પ કરી શકે છે. પછી એ વિરાટ પુરુષને અહંકાર ઉત્પન્ન થયો એમાં અહંકારવૃત્તિ નામક શક્તિ સાથે રુદ્રદેવે પ્રવેશ કર્યો એથી જીવ અહંભાવ સાથે ક્રિયા કરી શકે છે. પછી ચિત્ત સ્થાન થયું એમાં ચેતન શક્તિ સાથે બ્રહ્માએ પ્રવેશ કર્યો, એથી જીવ વિજ્ઞાન પ્રાપ્ત કરી શકે છે. એ પછી મસ્તકમાંથી સ્વર્ગ, ચરણમાંથી પૃથ્વી અને નાભિમાંથી આકાશ ઉત્પન્ન થયાં એમાં ત્રણ ગુણોના પરિણામરૂપ દેવો મનુષ્યો વગેરે દેખાય છે. સત્ત્વ ગુણની અધિકતાથી દેવો સ્વર્ગમાં વસ્યા, મનુષ્યો અને

તેના સાધનરૂપ ગાય ઘોડો વગેરે પ્રાણીઓ રજોગુણી હોવાથી પૃથ્વી ઉપર વસ્યાં તથા ભૂતપ્રેતાદિ તમોગુણને લીધે અંતરીક્ષમાં રહ્યાં. હે વિદુર ! એ વિરાટ પુરુષના મુખમાંથી વેદો અને બ્રાહ્મણો થયા, બાહુમાંથી પ્રજાના રક્ષકો ક્ષત્રિયો થયા, સાથળમાંથી ઉદ્યોગો ખેતી અને વૈશ્યો ઉત્પન્ન થયાં અને ચરણોમાંથી શૂદ્રોની ઉત્પત્તિ થઈ, એમની સેવાવૃત્તિ દ્વારા શૂદ્રો ભગવાનને પ્રસન્ન કરે છે. હે વિદુરજી ! આ વિરાટ ભગવાનનું સંપૂર્ણ વર્ણન તો કોઈ પણ કરી શકે એમ નથી. મારી વાણીને પવિત્ર કરવા ગુરુના મુખથી જે સાંભળ્યું છે તે યથાશક્તિ શ્રીહરિની કીર્તિ હું તમને કહીશ. ભગવાનની કથા સાંભળવી એમાં જ કાનની સાર્થકતા છે. ભગવાનનો મહિમા તો અપાર છે. એવા ભગવાનને નમસ્કાર જ હો, વારંવાર નમસ્કાર હો.

આ પ્રમાણે બોલતા મૈત્રેયને પોતાની વાણીથી પ્રસન્ન કરતા હોય એમ વ્યાસના વિદ્વાન પુત્ર વિદુરજી પૂછવા લાગ્યા : હે બ્રહ્મનુ ! ભગવાન ચૈતન્યરૂપ, અવિકારી અને નિર્ગુણ કહેવાયા છે તેમ સાકાર પણ કહેવાયા છે તો તેમનું સાચું સ્વરૂપ શું છે ? ગુણોની અને ક્રિયાઓની સાથે એમનો સંબંધ કેવી રીતે થઈ શકે ? ભગવાનની માયા કોના માટે બંધનકર્તા છે ? જીવ જો પરમાત્માનું જ સ્વરૂપ છે તો તેનો અવિદ્યા સાથે કેવી રીતે સંબંધ હોઈ શકે ? હે વિદ્વાન મૈત્રેય ! હે સમર્થ મુનિ ! મારું આવું અજ્ઞાન આપ દૂર કરો.

તત્ત્વના જિજ્ઞાસુ એવા વિદુરને આમ બોલતા જોઈ સ્મિત કરીને ભગવાનમાં ચિત્તવાળા મુનિ મૈત્રેય કહેવા લાગ્યા : હે વિદુર ! ભગવાનને માયા છે એવો વિચાર કરવો એ જ ભગવાનની માયા છે. વસ્તુતઃ ભગવાનમાં લૌકિક સત્ત્વાદિ ગુણોનો અભાવ છે, એથી જ તેમને નિર્ગુણ કહ્યા છે અને સગુણ કહે છે ત્યારે સર્વભવનસમર્થતા, સર્વશક્તિમત્તા, સ્વતંત્રતા, સર્વજ્ઞતા વગેરે ધર્મોથી યુક્ત તેઓ છે એમ સૂચવે છે. ભગવાન સચ્ચિદાનંદરૂપ છે, સર્વાધાર છે, માયાપતિ છે. લૌકિક કોઈ પણ યુક્તિ એમને પહોંચી શકતી નથી તેથી તો તેમને અનેક વિરુદ્ધ ધર્મોના આશ્રયરૂપ પણ કહ્યા છે. આ રીતે પરબ્રહ્મ પરમાત્મા નિર્ધર્મક છે છતાં સધર્મક છે, નિરાકાર છતાં સાકાર છે, નિર્ગુણ છતાં સગુણ છે, અવિભક્ત હોવા છતાં ઈચ્છા માત્રથી વિભક્ત હોવાનો અનુભવ કરાવે છે, આત્મારામ છતાં રમણ કરે છે, સ્વવશ છતાં ભક્તવશ્ય પણ છે. જીવાત્મા એ ભગવાનનો સનાતન અંશ છે. એ મહાન પરમાત્મામાંથી બધા પ્રાણ, બધા લોક, બધા જ જીવાત્માઓ પ્રગટ થયેલા છે. જીવ અણુ છે, પણ બ્રહ્મનો આનંદ અભિવ્યક્ત થતાં અણ-પરમાણુ જીવ વ્યાપક થાય છે. ભગવાનના અનુગ્રહથી જીવના સર્વ કલેશો દૂર થાય છે. ભગવાનની સેવા કરવાથી ભગવાનનો અનુગ્રહ પ્રાપ્ત થાય છે જ.

વિદુર બોલ્યા : હે મૈત્રેય ! આપનાં વચનોથી મને પૂરો સંતોષ થયો છે. હવે મને ભગવાનની કથા કહો. સૃષ્ટિના આરંભમાં ઇન્દ્રિયાદિ વિકારો સહિત મહત્તત્ત્વ વગેરે તત્ત્વો અનુક્રમે સર્જીને ભગવાને તે તત્ત્વોના અંશમાંથી વિરાટ પુરુષનું સર્જન કર્યું અને પછી એમાં

એમણે પ્રવેશ કર્યો. એ આઘ પુરુષ હજારો હાથ, હજારો પગ અને હજાર સાથળવાળા હતા. મને તમે એ વિરાટ પુરુષની વિભૂતિ કહી સંભળાવો, એ ભગવાને કરેલાં ઉત્તમ પ્રકારનાં પરાક્રમો પણ મને કહો. એ વિરાટ પુરુષે ક્યા ક્યા પ્રજાપતિઓ, સર્ગો, અનુસર્ગો, મનુઓ અને મન્વન્તરો ઉત્પન્ન કર્યા તે અને એમના વંશો તથા વંશજોનાં ચરિત્રો પણ કહો. તિર્યંચો, મનુષ્યો, દેવો, સર્પો, પક્ષીઓ અને જરાયુ સ્વેદજ અંડજ તથા ઉદ્ભિજ પ્રાણીઓના સૃષ્ટિવિભાગોથી પણ મને માહિતગાર કરો. જગતના આવિર્ભાવ-તિરોભાવ તથા એની સ્થિતિ સમજાવો. વર્ષો અને આશ્રમોનાં કર્તવ્યો, કર્મમાર્ગ, યોગમાર્ગ તથા સાંખ્યમાર્ગનો ઉપદેશ કરો. ધર્માદિ પુરુષાર્થોનાં સાધનો કહો. હે ઉત્તમ બ્રહ્મન્ ! દીનવત્સલ એવા ગુરુઓ તો શિષ્યોએ ન પૂછેલું જ્ઞાન પણ કહે છે. શ્રી હરિની લીલાઓ જાણવાની ઈચ્છાથી જ હું બધું પૂછી રહ્યો છું તો, હે નિર્દોષ મુનિવર ! અજ્ઞાની એવા મારા તમે ઉત્તમ મિત્ર છો, વેદો વગેરે સર્વનો તત્વોપદેશ મને પ્રદાન કરો.

શ્રીશુકદેવજી બોલ્યા : શ્રેષ્ઠ કુરુ એવા વિદુરની આવા બધા વિષયો અંગેની જિજ્ઞાસાથી મૈત્રેય ખૂબ પ્રસન્ન બની રહ્યા અને પછી હાસ્યપૂર્વક કહેવા લાગ્યા : હે વિદુર ! મનુષ્યોનાં દુઃખો દૂર કરવા માટે મહાપુરુષ એવા ભગવાનની કથા હું કહીશ. તમે તો સ્વયં ધર્મનો અવતાર છો. પરમાત્માની સમગ્ર કથા તમને કહેવામાં મને ખૂબ આનંદ આવશે. આ પુરાણ સાક્ષાત્ ભગવાન સંકર્ષણે સન્તકુમારોને કહ્યું હતું, સન્તકુમારોએ આ ભાગવત સાંખ્યાયન ઋષિને સંભળાવ્યું, સાંખ્યાયને મારા ગુરુ પરાશરને અને બૃહસ્પતિને સંભળાવ્યું હતું, પછી દયાળુ એવા પરાશરે મને કહ્યું છે, જે હું તમને કહું છું.

મહાપ્રલય પછી સૃષ્ટિની ફરી રચના થઈ. પ્રલય વખતે સમગ્ર પૃથ્વી જળમાં ડૂબી ગઈ હતી, ભગવાન વાસુદેવ પરમાત્મા એકલા જ શેષનાગની શય્યામાં પોઢેલા હતા અને યોગનિદ્રામાં હતા. હજારો વર્ષો સુધી તેઓ એ સ્થિતિમાં રહ્યા. સમગ્ર વિશ્વ એમનામાલય થઈ ગયું હતું અને કાષ્ઠમાંના અગ્નિની જેમ વિશ્વ એમનામાં સુષુપ્ત હતું. ભગવાને પછી સૃષ્ટિની રચના કરવા માટે અવ્યક્તને યાદ કર્યું. તે અવ્યક્ત રજોગુણ વડે ક્ષોભ પામવાથી સમતોલ હતા એવા ત્રણે ગુણોમાં વિક્ષેપ ઊભો થયો અને સમતુલા ખંડિત થઈ. પછી એ રજોગુણ ભગવાનની નાભિમાંથી કમળના સ્તંભરૂપે આવિભાવ પામ્યો. આ સ્તંભ વિકાસ પામી એક વિશાળ કમળ બની ગયો અને પોતાના તેજથી ચારે બાજુ પ્રકાશવા લાગ્યો. પછી એ નારાયણ ભગવાન એક અંશરૂપે કમળમાં પ્રવેશ્યા અને એ બ્રહ્મારૂપે પ્રગટ થયા. બ્રહ્માને પોતે સ્વયંભૂ છે એમ લાગ્યું. પોતે ચારે વેદોમાં નિષ્ણાત છે એમ માની એ બ્રહ્માએ પોતાની ઊંચ ફેરવી ચારે દિશા તરફ જોયું અને ખ્યાલ આવ્યો કે પોતાને ચાર મસ્તક છે. તેમણે કશું જ જોયું નહીં, પોતે એકલા જ હતા. પોતાની ચારે બાજુ માત્ર વિપુલ જળ ફેલાયું હતું. એમાં મોટાં મોટાં મોજાં ઊછળતાં હતાં અને એવા એ જળમાં જ ઉત્પન્ન થયેલા એક તેજસ્વી કમળમાં પોતે બેઠા હતા. પછી તેમણે વિચાર કર્યો : આ એક જ કમળ જળમાં ક્યાંથી આવ્યું ? જેના પર આ કમળ રહ્યાં છે તેની નીચે આધારરૂપે કાંઈ પણ હોવું જોઈએ. પછી

એ અજન્મા બ્રહ્માએ એ કમળના સ્તંભ-નાળમાં પ્રવેશ કર્યો અને આધાર શોધવા નીચે ને નીચે જવા માંડ્યું. હે વિદુર ! અપાર એવા અંધકારમાં પોતાનું ઉત્પત્તિસ્થાન શોધતાં વર્ષો વીતી ગયાં, પણ બ્રહ્મા કશું જ જોઈ શક્યા નહીં. મનોરથ સિદ્ધ ન થતાં બ્રહ્મા પાછા ફરી કમળમાં સ્થિત થયા અને આસનસ્થ થઈ સો વર્ષ સુધી ધ્યાનમગ્ન દશામાં તેમણે તપ કર્યું. એકાએક તેમણે પોતાના હૃદયમાં ભગવાન વિષ્ણુને પ્રગટ થયેલા જોયા. શ્વેત વર્ણવાળા સુદીર્ઘ શેષનાગના પલંગરૂપી શરીર પર તે ભગવાન સૂતા હતા. અતિશય લાવણ્ય, પીળાં વસ્ત્ર, મુકુટ, વનમાળા તથા અનેક પ્રકારનાં દિવ્ય આભૂષણોથી તે ભગવાન આભૂષિત હતા. લંબાઈ અને પહોળાઈમાં એ ભગવાન અમાપ હતા. એ પરમ આત્મા વેદોરૂપી ભ્રમરોની શોભાયુક્ત પોતાની કીર્તિમય વનમાળા વડે કંઠથી ચરણ સુધી વ્યાપ્ત હતા. સૂર્ય ચંદ્ર અને અગ્નિથી પણ પરાભવ કરવાને અશક્ય એવા, ત્રણે લોકમાં પ્રભાવવાળા અને સુદર્શન ચક્ર વગેરે આયુધો વડે અત્યંત દુષ્પ્રાપ એવા એ પુરુષને જોઈ બ્રહ્માને જ્ઞાન થયું કે એ જ શ્રીહરિ પોતે છે. આ ભગવાનનાં દર્શન માત્રથી બ્રહ્માને પોતે શું કર્તવ્ય કરવાનું છે એનો ખ્યાલ આવી ગયો. સૃષ્ટિસર્જન માટે જ કમળમાંથી તેમનો આવિર્ભાવ થયો હતો. વસ્તુમાત્ર તેમણે પોતાના અંતઃકરણમાં ભગવાનના સ્વરૂપમાં જ જોઈ અને આપોઆપ તેમના મુખમાંથી નારાયણની સ્તુતિ સરી પડી :

જ્ઞાતોઽસિ મેઽદ્ય સુચિરાન્નુ દેહભાજાં
ન જ્ઞાયતે ભગવતો ગતિરિત્યવદ્યમ્ ।

નાન્યત્ ત્વદસ્તિ ભગવન્નપિ તન્ન શુદ્ધં
માયાગુણવ્યતિકરાદ્ યદુર્વિભાસિ ॥૧૧॥ (અ.૮)

હે ભગવાન ! દીર્ઘ સમય પછી આજ હું આપને જાણી શક્યો છું. દેહધારીઓથી ભગવાનની ગતિ જાણી શકાતી નથી એ દેહધારીઓમાં મહાન દોષ છે. આપના સિવાય અન્ય કશું પણ નથી. કદાચ માનીએ કે છે તો એ શુદ્ધ નથી, માયાના ગુણોથી જ આમ અનેક ભાસો છો, તેથી આપને જાણી લીધા પછી અન્ય કાંઈ પણ જાણવા માટે શેષ રહેતું નથી.

વળી બ્રહ્માજી કહે છે કે હે પરમ પુરુષ ! આપના આ આનંદમય અવિકારી તેજવાળા સ્વરૂપથી બીજું કોઈ રૂપ ઉત્તમ નથી. હે આત્મસ્વરૂપ ! ઉપાસના કરવા યોગ્ય વસ્તુઓમાં આ જ સ્વરૂપ મુખ્ય હોઈને એ જ જગતને સર્જનારું છે. આપના આ સ્વરૂપનો હું આશ્રય કરું છું. હે સર્વ જગતનું મંગલ કરનાર ભગવાન ! અમારું કલ્યાણ સાધવા જ આપે આપના આ સ્વરૂપનું દર્શન કરાવ્યું છે. આપને નમસ્કાર હો, જેઓ અત્યંત આદરથી આપની કથા સાંભળે છે તેના હૃદયમાં આપ નિત્ય પ્રકાશો છો. આપની કથાના શ્રવણથી જે વિમુખ રહીને કામ્ય કર્મો કરવામાં તત્પર રહે છે તેઓ તો અત્યંત મૂર્ખ છે. સકામ ભક્તોને નહીં, પણ નિષ્કામ ભક્તોને જ આપ સુલભ છો. ભક્તિથી શુદ્ધ થયેલા હૃદયમાં

જ આપ રહો છો. અનંતસ્વરૂપ એવા હે ભગવાન ! ભક્તો પર કૃપા કરવા જ આપ સર્વ સ્વરૂપોને પ્રકટ કરો છો. હે સ્તુતિ કરવા યોગ્ય ભગવાન ! વિષયોમાં રતિ ન હોવા છતાં પણ ઈચ્છા માત્રથી આપ આપે જ રચેલી મર્યાદાના પરિપાલનાર્થ સર્વ પ્રકારના તામસ રાજસ અને સાત્ત્વિક જીવોના દેહોમાં રમણ કરો છો. એવા આપને નમસ્કાર છે. આપના નાભિકમળમાંથી ઉત્પન્ન થઈને આપની કૃપાથી ત્રણ લોકરૂપી સામગ્રીવાળો થયેલો એવો હું સ્તુત્ય એવા આપની હું સ્તુતિ કરું છું. હે ભગવાન ! હું મારા ખોટા અભિમાનનો ત્યાગ કરીને આપની આજ્ઞાનુસાર સૃષ્ટિસર્જન માટે નિમિત્ત થાઉં અને એ અંગે મારી બુદ્ધિમાં કદી પણ અભિમાન ન થાય. તપશ્ચર્યા, વિદ્યા અને સમાધિથી પોતાના જનક એવા ભગવાનને આટલું નિવેદન કરી હવે વધુ કરી શકવા સમર્થ નથી એમ સમજી શાંત બની રહ્યા.

એ પછી પ્રકટ થયેલા ભગવાને બ્રહ્માને કહ્યું કે વેદગર્ભ ! તમે હવે પ્રમાદ ત્યજી દો અને સૃષ્ટિ રચવાનો ઉદ્યમ કરો. જગતનું અને જીવપ્રાણી માત્રનું સર્જન કરવાનું કાર્ય તમને મેં જ સોંપ્યું છે. તમે હજુ વિશેષ તપ કરો, એથી મત્સંબંધી યથાર્થ જ્ઞાન તમે પ્રાપ્ત કરી શકશો. તપ અને જ્ઞાનથી તમે સર્વ લોકોને હૃદયમાં દેખશો. મારો તમારા ઉપર અપાર અનુગ્રહ છે અને તમારું મન તમે મારા તરફ જ વાળ્યું છે, એથી તમે પ્રાણી માત્રમાં વ્યાપી રહેલો મને દેખશો અને સૃષ્ટિસર્જન અંગેનું અભિમાન આદિ કોઈ પણ બંધન તમને થશે નહીં. તમે મારું મૂળ શોધવા પ્રાણીમાં છેક સુધી નીચે ઊતર્યા હતા, પણ એ શોધમાં તમે નિષ્ફળ બની રહ્યા હતા. પછી તમે તપ કર્યું ત્યારે મેં તમારા અંતઃકરણમાં મારું દર્શન કરાવ્યું છે માટે તપ કરીને તમે પૂર્વકલ્પની જેમ ત્રણે લોકનું ફરીથી સર્જન કરો. હે વિદુર ! બ્રહ્માને આટલું કહી એ વિરાટ પુરુષ અદૃશ્ય બની રહ્યા.

વિદુરે કહ્યું : ભગવાન અંતર્ધાન થયા પછી લોકોના પિતામહ સમર્થ બ્રહ્માએ કેટલા પ્રકારની દૈહિકી એવં માનસી પ્રજા ઉત્પન્ન કરી તે કહો, તમે, હે જ્ઞાનોત્તમ ભગવાન ! મેં પૂછેલા અન્ય પ્રશ્નોના પણ ક્રમશઃ ઉત્તરો આપી મારા સર્વ સંશયો દૂર કરો.

મૈત્રેય બોલ્યા : બ્રહ્માએ પછી ભગવાનની આજ્ઞા પ્રમાણે પ્રથમની જેમ જ ભગવાનને અંતઃકરણમાં ધારણ કરીને દેવોનાં દિવ્ય શત વર્ષ તપશ્ચર્યા કરી. એ તપશ્ચર્યા ભગવત્સમ્બન્ધી ભગવદીય બનાવવા માટે બ્રહ્માએ ભગવદ્વાજ્ઞા પ્રમાણે ભગવાનને અંતઃકરણમાં ધારણ કરીને કરી હતી. બ્રહ્મા જે કમળ પર બેઠા હતા તે કમળ અને જળ બન્ને પ્રલયના સમયના તે જ વાયુથી કંપાયમાન થઈ રહ્યાં હતાં એટલે બ્રહ્માએ પોતાનાં કાર્યકારણને સ્વસ્થ રાખવા માટે જલસહિત વાયાનું પાન કરી લીધું. આસનરૂપ કમળને આકાશવત્ વ્યાપેલું જોઈને બ્રહ્માને પ્રતીતિ થઈ કે પૂર્વ કલ્પમાં લીન થયેલા લોકોને આ કમળમાંથી ઉત્પન્ન કર્યા હતા અને હવે પણ આ કમળમાંથી જ ઉત્પન્ન કરીશ. પછી બ્રહ્મા કમળના કોશમાં પ્રવિષ્ટ થઈ ગયા. એના સત્ત્વાદિ ભેદ ત્રણ અને પ્રસિદ્ધ લોકવ્યવહાર - ભેદ ચૌદ વિભાગ કર્યા. જીવોના રહેવાના સ્થાનરૂપ લોકની મર્યાદા પ્રમાણે ચૌદ વિભાગ દર્શાવાયા છે. એ પછી અસાધારણ ગુણવાળા

કાલનું નિરૂપણ કરતાં મૈત્રેયજીએ કહ્યું કે કાલનો કોઈ પ્રકાર નથી. એ પ્રકૃતિના ગુણોના પરસ્પરના મિલનથી થયેલા રૂપવાળો છે. સર્વ વિશેષ - રહિત અને અંતવાળો પણ નથી. પુરુષે જ્યારે લીલાથી પોતાને જ જગતના ઉપાદાન તરીકે રજૂ કર્યા ત્યારે એ પુરુષની 'કાલ' એવી સંજ્ઞા થઈ. પહેલાં આ જગત ભગવાનની ઈચ્છાથી લીન બની રહી ભગવાનમાં બ્રહ્મરૂપે સ્થિત હતું તેને પોતાના અવ્યક્ત કાલ દ્વારા ભગવાને ફરી હૃદયરૂપથી પૃથક્ કરીને પ્રકટ કર્યું. આ રીતે બ્રહ્મ જ જગતનું સૂક્ષ્માવસ્થારૂપ છે, અર્થાત્ પૂર્વાવસ્થા બ્રહ્મ અને ઉત્તરાવસ્થા જગત છે. આત્માથી પ્રથમ સૃષ્ટિ તો ગુણોની વિષમતારૂપ મહત્તત્ત્વની થઈ છે. બીજી સૃષ્ટિ અહંકારની થઈ એમાં દ્રવ્ય, જ્ઞાન અને ક્રિયાનો ઉદય થયો. ત્રીજી સૃષ્ટિ તન્માત્રા રૂપ દ્રવ્યોની શક્તિવાળાં મહાભૂતોની છે. ચોથી સૃષ્ટિ જે ઈન્દ્રિયોની છે તે જ્ઞાન અને ક્રિયારૂપ છે. પાંચમી દૈવી સર્ગત્વની સૃષ્ટિ છે. મન પણ તે જ છે. છઠ્ઠી તામસી સૃષ્ટિ છે તે અવિદ્યારૂપ છે. આ છ સૃષ્ટિઓ પ્રાકૃત સર્ગ છે. આ પછી જે કહ્યું છે તે વૈકૃત સર્ગ યા સૃષ્ટિઓ છે. વનસ્પતિ, ઓષધિ, લતા, વાંસ, વીરુષ અર્થાત્ આધાર વિના રહી શકે એવા છોડવાઓ અને વૃક્ષ એ છ પ્રકારની સૃષ્ટિ છે ને સાતમો મુખ્ય સર્ગ છે. સાધારણ પ્રાણીઓની આઠમી સૃષ્ટિ અઘ્નાવીસ પ્રકારની છે, એ દ્વાણેન્દ્રિયો દ્વારા જ પદાર્થોનું જ્ઞાન પ્રાપ્ત કરે છે અને સ્મૃતિહીન હોય છે. આ અઘ્નાવીસ પ્રકારના સર્ગમાં વળી ત્રણ પ્રકારના ભેદ છે. એમાં ગાય, ભેંસ, બકરી, સૂકર, રોઝ, કૃષ્ણમૃગ, હરણ, ઘેંટું અને ઊંટ એ બે ખરીવાળી. પશુઓ સાત્ત્વિક પ્રકારનાં પશુઓ છે. ગર્દભ, ઘોડો, ખચ્ચર, સફેદ હરણ, શરભ અને ચમરી એ એક ખરીવાળાં પશુઓનો પ્રકાર છે. કૂતરો, શિયાળ, વરુ, વ્યાધ, માંજાર, ખરગોશ, શેઠાઈ, સિંહ, વાનર, હાથી, કાચબો, ઘો, મગર આદિ પાંચ નખવાળા પ્રકાર છે. કાગડો, ગીધ, વટપક્ષી, બાજપક્ષી, ભાસપક્ષી, ભલ્લૂકપક્ષી, મોર, હંસ, સારસ, ચક્રવાક, કંક અને ઘૂવડ એ પક્ષીઓ પણ અઘ્નાવીસ પ્રકારમાં ગણાય છે. હે વિદુરજી મનુષ્યો એ નવમી સૃષ્ટિ છે. જેઓનો આહાર સંચાર નીચે જાય છે એવા આ મનુષ્યો અધિક રજોગુણવાળા, કર્મ કરવામાં તત્પર અને દુઃખમાં પણ સુખ માનનારા હોય છે. હે સજ્જન વિદુર ! આ સ્થાવર તિર્યચ અને મનુષ્ય એ ત્રણ સૃષ્ટિ વૈકૃત છે અને દેવ સર્ગ વૈકારિક છે. એ બે પ્રકારના છે : એક વૈકારિક સાત્ત્વિક છે અને બીજા જે વિકારથી ઉત્પન્ન થયા છે તે દશમો પ્રકાર છે. કૌમાર સર્ગ ઉભય-રૂપ હોવાથી દેવ પણ છે અને મનુષ્ય પણ છે, તેથી એ પૃથક્પણે કહેવા યોગ્ય નથી. દેવ-સમા પણ સેવાન્તર ભેદથી દેવો, પિતૃઓ, અસુરો, ગંધર્વો, અપ્સરાઓ, સિદ્ધો, યક્ષો, રાક્ષસો અને ચારણો એમ આઠ પ્રકારનો સર્ગ છે. આ દશે પ્રકારની સૃષ્ટિઓ બ્રહ્માએ રચેલી છે. હે વિદુરજી ! હું હવે તમને વંશો અને મન્વન્તરો કહીશ. આ પ્રકારે કલ્પોના આરંભમાં સત્ત્વ-સંકલ્પ, રજોવ્યાપ્ત થઈને, આત્મભૂએ બ્રહ્મા થઈને પોતામાંથી પોતાનું સર્જન કર્યું. આ પ્રમાણે સર્વ શ્રીહરિ છે એમ સિદ્ધ થયું.

આ રીતે કાલનાં સ્વરૂપ અને કાર્ય કહીને હવે એના અવાન્તર ભેદો કહે છે. પૃથ્વીના જ પરમાણુથી થયેલા કાલના વિભાગો કહે છે. એમાં સીમારૂપ પરમાણુનું લક્ષણ

કહેતાં શ્રીમૈત્રેયજી કહે છે કે કાર્યના અવયવોથી અંતિમ એકના સંબંધમાં પણ જે આવી શકતા નથી એવા અવયવને પરમાણુ કહે છે. એ પરમાણુથી મનુષ્યોને ઐક્યભ્રમ થાય છે. આત્મસ્વરૂપની સાથે દેહની એકતાનો ભ્રમ પરમાણુઓને કારણે જ થાય છે. આ પરમાણુ જેમનો સૂક્ષ્મ અંશ છે તે પૃથ્વી આદિ કાર્યો જ્યારે પોતાના સામાન્ય સ્વરૂપમાં રહેલાં હોય ત્યારે તે પૃથ્વી આદિ કાર્યોની એકતા અર્થાત્ એમના સમગ્ર રૂપનું નામ પરમ મહાન છે. એ વખતે અવસ્થાભેદ, કાલભેદ યા વસ્તુભેદની કલ્પના પણ થતી નથી. જે કાલ સૃષ્ટિરૂપ પ્રપંચના પરમાણુની અવસ્થા ભોગવે છે તે પરમાણુ કાલ છે અને સમગ્ર ભાગ ભોગવે છે એ પરમ મહાન કાલ છે. એ પછી કહે છે કે આ લોકમાં બે પરમાણુનો એક અણુ થાય છે, ત્રણ અણુનો એક ત્રસરેણુ થાય છે, ત્રણ ત્રસરેણુને પસાર કરતાં સૂર્યના કિરણનો જે કાલ થાય છે તેને ત્રુટિકાલ કહે છે. સો ત્રુટિનો એક વેધ થાય છે, ત્રણ વેધનો એક લવ, ત્રણ લવનો નિમેષ, ત્રણ નિમેષનો એક ક્ષણ અને પાંચ ક્ષણને કાષ્ઠા કહે છે. ૧૫ કાષ્ઠાને લઘુ કહે છે. ૧૫ લઘુની એક ઘડી, બે ઘડીનું એક મુહૂર્ત અને છ મુહૂર્તનો એક પ્રહર મનાય છે. દિવસના ચાર અને રાત્રિના ચાર એમ આઠ પ્રહરનો એક દિવસ થાય છે. એવા પંદર દિવસનો એક પક્ષ અને બે પક્ષનો એક માસ થાય છે. બે માસની એક ઋતુ અને છ માસનું એક અયન ગણાય છે. અયન બે છે : દક્ષિણ અયન અને ઉત્તર અયન. આ બે અયનનું મનુષ્યોનું એક વર્ષ અને દેવોનો એક દિવસ થાય છે. સો વર્ષ મનુષ્યો માટે પરમાણુ ગણાય છે. ધર્માચરણથી યામ સો વર્ષથી પણ વધે છે અને માપ કરવાથી કાલ ભગવાન યામનું ભક્ષણ કરી એનો ક્ષય કરી નાખે છે. બુધ આદિ ગ્રહો, અશ્વિની આદિ નક્ષત્રો અને જ્યોતિશ્ચક્રરૂપી તારામાં સ્થિત સમર્થ એવા સૂર્ય દેવ સાવધાન રહીને ત્યાંના પરમાણુના દેશથી લઈને એક વર્ષ સુધીના કાલ વડે બાર રાશિઓરૂપ સમગ્ર જગતમાં ધૂમી વળે છે. આ રીતે મનુષ્યોના કાલનું માપ જણાવી વિદુરની વિનંતીથી પછી મૈત્રેય મુનિ યુગોનાં કાલમાપ સમજાવતાં કહે છે કે દેવોનાં બાર હજાર વર્ષો વડે સંધ્યા અને સંધ્યાંશની સાથે સત્યયુગ, ત્રેતાયુગ, દ્વાપરયુગ અને કલિયુગ એમ ચાર યુગો કહેલા છે. તેમાં સત્યયુગનાં દેવતાઈ ચાર હજાર, ત્રેતાનાં ત્રણ હજાર, દ્વાપરનાં બે હજાર અને કલિનાં એક હજાર વર્ષની સંખ્યા કહી છે અને તે જ પ્રમાણે અનૂક્રમે તે તે યુગની સંધ્યા અને સંધ્યાંશની વચ્ચેનો જે કાલ તેને જ કાલવેતા વિદ્વાનો યુગ કહે છે. દરેક યુગમાં યુગને અનુરૂપ ધર્મની સ્થાપના થાય છે. યુગે યુગે બ્રાહ્મણાદિ ચાર વર્ણો પોતપોતાનો વર્ણધર્મ છોડતા રહે છે અને અધર્મથી ક્રમશઃ વ્યાપ્ત થતા રહે છે. દેવતાઈ વર્ષો મનુષ્યોનાં વર્ષોની ગણતરી પ્રમાણે સત્તર લાખ અને અઠાવીસ હજાર વર્ષ સત્યયુગનાં, બાર લાખ ને છત્ત્ર હજાર વર્ષ ત્રેતાયુગનાં, આઠ લાખ અને ચોસઠ હજાર વર્ષ દ્વાપરયુગનાં અને ચાર લાખ અને બત્રીસ હજાર વર્ષ કલિયુગનાં હોવાનું મનાય છે. હે તાત ! ત્રણે લોકની બહાર બ્રહ્મલોક પર્યંત એક હજાર યુગના દિવસ થાય છે અને એટલી જ રાત્રિ થાય છે. એ રાત્રિમાં ભગવાન બ્રહ્મા અથવા જેમના ઉદરમાં બ્રહ્મા છે એ ભગવાન પોઢે છે. ભગવાનને નિદ્રા તો હોય નહીં એટલે નિદ્રા ન કહેતાં યોગનિદ્રા ‘નિમીલાક્ષ’

કહ્યા છે. એ સમયે સૃષ્ટિરચના થતી નથી. રાત્રિના અંતમાં આરંભેલી સૃષ્ટિરચનાની પરંપરા દિનભર ચાલ્યા કરે છે અને મનૂનું મુહૂર્ત ચતુર્દશ (૩-૧૧-૨૩) ચૌદ મનુઓ દ્વારા ધર્મપાલન થાય છે. એક એક મનુ ચાર યુગની એકોતેર ચોકડીથી જરા અધિક કાલ સુધી પોતાનો કાલ વ્યતીત કરે છે. એક એક મનુના કાલરૂપ તે તે મન્વંતરોમાં મનુઓ, એમના પુત્રો, ઋષિઓ, દેવો, ઇન્દ્રો અને એમના અનુયાયી એ સર્વ સાથે સાથે જ ઉત્પન્ન થાય છે. બ્રહ્માની આ ત્રણ લોકની વારંવાર થનારી દૈનિક સૃષ્ટિ છે અને એમાં દેવ, સાધારણ પક્ષી આદિ તથા મનુષ્ય અને પિતૃઓ ઉત્પન્ન થાય છે. આ દૈનિક વિષયમાં ધર્મકર્મના નિયામક ભગવાન જ છે એમ સિદ્ધપણે દર્શાવતાં કહે છે કે મન્વન્તરોમાં સત્ત્વ ધારણ કરનાર પ્રકટ પુરુષાર્થી ભગવાન પોતાના અવતારોથી આ વિશ્વનું પાલન કરે છે. આ પ્રકારનાં રાત્રિદિવસ મળી સો વર્ષ થાય ત્યારે બ્રહ્માનું પૂરું આયુષ ગણાય છે. બ્રહ્માના અર્ધ આયુષને પારાઈ કહે છે. બ્રહ્માનો એ પહેલો પારાઈ પૂરો થયો છે અને બીજો ચાલે છે. પ્રથમ પારાઈના આદિમાં થયેલા મહાન કલ્પમાં જે બ્રહ્મા થયા હતા તે બ્રહ્માને શબ્દબ્રહ્મ કહ્યા છે. પછી અંતમાં જે કલ્પ થયો તે પાદ્મકલ્પ છે. આ કલ્પમાં ભગવાનના નાભિરૂપી સરોવરમાંથી લોકરૂપ કમલ ઉત્પન્ન થયેલ હોવાથી એને પાદ્મકલ્પ નામ કહ્યું છે. આ બીજી વર્તમાન પારાઈનો પ્રથમ સંવત્સર-કલ્પ શ્વેત-વારાહકલ્પ નામથી પ્રસિદ્ધ છે, કેમ કે એમાં ભગવાને વરાહનું રૂપ ધારણ કર્યું હતું. પરમાણુથી લઈને બે પારાઈ સુધી જે કાલરૂપી છે તે ભૂમારૂપ અક્ષર બ્રહ્મ પર નહીં, પણ દેહાભિમાનીઓ પર જ સત્તા ધરાવી શકે છે. ચોવીસ તત્ત્વોવાળો આ બ્રહ્માંડકોશ અંદરના ભાગમાં પચાસ કરોડ યોજન વિસ્તારવાળો અને બહારના ભાગમાં પૃથ્વી વગેરે મોટાં સાત પડોથી વીંટળાયેલો છે. તે આવો વિશાળ બ્રહ્માંડકોશ પરમાત્મામાં તો ફક્ત પરમાણુ જેટલો જ છે અને આવાં બીજાં કરોડો બ્રહ્માંડો પરમાત્મામાં રહેલાં છે. અનંત બ્રહ્માંડોથી આવૃત એવા ભગવાનનું નામ અક્ષર બ્રહ્મ છે. એ અક્ષર બ્રહ્મ કારણોનું પણ કારણ છે. એ મહાન આત્મારૂપી પુરુષ ભગવાન વિષ્ણુનું સાક્ષાત્ પરમધામ છે, નિવાસસ્થાન છે. ભગવાનનો એ અક્ષરરૂપી દેહ સામાન્ય દેહ નથી, સાક્ષાત્ સ્વરૂપ જ છે. મૂલભૂત ભગવાન સાકાર છે. એ સિદ્ધ કરવાને માટે આ અગિયારમા અધ્યાયના છેલ્લા ૪૧ મા શ્લોકમાં પુરુષસ્ય પુરુષસ્વરૂપ છે એમ કહ્યું છે. મહાત્મન્ અર્થાત્ મહાન આત્મા છે એટલે કે આત્મરૂપ પુરુષ વ્યાપક છે. સમુદાયથી પણ એ મહાનુભાવ મોટા પ્રભાવશાળી છે, સર્વભવનસમર્થ એવા સર્વ કાંઈ કરવા માટે શક્તિવાળા છે.

પછી મૈત્રેયે કહ્યું કે હે સંયમી એવા વિદુર ! આ પ્રમાણે ભગવાનના કાલ સ્વરૂપનો જેટલો હતો તેટલો મહિમા દર્શાવી હવે બ્રહ્માએ જે આઠ પ્રકારની સૃષ્ટિ રચી છે તે ક્રમશઃ કહ્યું છે તે સાંભળો. પ્રથમ તો ભગવાન બ્રહ્માએ અંધતામિશ્ર, તામિશ્ર, મહામોહ તથા તમ એ અજ્ઞાનની વૃત્તિઓ રચી. ભગવાનની માયાના કાર્યરૂપ ભગવાનની જ શક્તિ અવિદ્યા બ્રહ્મામાં પ્રવિષ્ટ થઈને પછી પ્રકટ થઈ છે. તમસ, મોહ, મહામોહ, તામિશ્ર અને અંધતામિશ્ર

એ પાંચ અવિદ્યાની વૃત્તિઓ ઉત્પન્ન થયેલી જોઈ. એ પાપી સૃષ્ટિ જોઈને સર્જનાર મોહ એવા પોતાને બ્રહ્માએ અયોગ્ય માન્યા, પછી તેમણે ભગવાનના ધ્યાન વડે પવિત્ર મનવાળા બની રહીને સનક, સનાતન, સનંદન અને સનત્કુમાર એ ચાર મુનિઓનું સર્જન કર્યું અને તેમને બ્રહ્માએ પ્રજા ઉત્પન્ન કરવાનું કહ્યું. એ સનત્કુમારો સદૈવ બ્રહ્માચારી, કાર્યરહિત અને વાસુદેવપરાયણ હોવાથી એમણે સૃષ્ટિ રચવાની ના પાડી. અવિદ્યાના સર્જનથી બ્રહ્મા ખિન્ન હતા, એમાં સનત્કુમારોની ના સાંભળી એમને કોપ ઊપજ્યો. બ્રહ્માએ બુદ્ધિથી કોધને રોકવા પ્રયત્ન કર્યો, પણ તે કોપ બે બ્રૂકુટિની વચ્ચે થઈને નીલલોહિતવર્ણ કુમારરૂપે પ્રકટ થયો. એ જ ભગવાન શિવ, દેવોમાં પ્રથમ ઉત્પન્ન થયેલા એ ભગવાન. મહાદેવ જન્મીને રડવા લાગ્યા અને બ્રહ્માને કહેવા લાગ્યા કે હે ધાતા ! મારું નામ પાડો અને સ્થાન બતાવો. ભદ્ર વાણીથી બ્રહ્મા બોલ્યા : રુદ્ર ન કરો. હે દેવશ્રેષ્ઠ ! તમે ઉદ્દેગ ધરી રડ્યા એટલે તમારું નામ રુદ્ર થશે અને હૃદય, ઈન્દ્રિયો, પ્રાણ, આકાશ, વાયુ, અગ્નિ, જલ, પૃથ્વી, સૂર્ય, ચંદ્ર અને તપ એટલાં સ્થાનોમાં તમારે રહેવાનું છે. મન્યુ, મનુ, મહેશ્વાન, મહાન, શિવ, કતુધ્વજ, ઉગ્રરેતા, ભવ, કાલ, વામદેવ અને ધૃતવ્રત એવાં તમારાં અગિયાર નામો પ્રસિદ્ધ થશે. હે રુદ્ર ! ધી, વૃત્તિ, ઉશના, ઉમા, નિયુત, સર્પિ, ઈલા, અંબિકા, ઈરાવતી, સુધા, દીક્ષા એ રુદ્રાણીઓ તમારી સ્ત્રીઓ થશે. એ સ્ત્રીઓ સાથે નામ અને સ્થાન ગ્રહણ કરો અને પ્રજાપતિ એવા તમે ઘણી પ્રજા ઉત્પન્ન કરો. આ રીતે પિતાની આજ્ઞાથી નીલલોહિતસ્વરૂપી ભગવાન રુદ્રે બલ, પ્રકૃતિ અને સ્વભાવથી પોતાના જેવી જ ઘણી પ્રજાનું સર્જન કર્યું. એમણે સર્જેલી એ પ્રજાએ ચારે તરફથી જગતને ગ્રસવા માંડ્યું, આથી ભયભીત બની રહી બ્રહ્માએ તત્કાલ રુદ્રનું એવું સર્જનકાર્ય અટકાવી દીધું અને પ્રાણીમાત્રને માટે ભગવાનની તપશ્ચર્યા કરવાની આજ્ઞા કરી : તમારી સાત્ત્વિક તપશ્ચર્યાથી ભગવાન પ્રસન્ન બની રહેશે. એ પછી પ્રથમના કલ્પની જેમ તમારાથી જ થઈ શકે એવી ભલે તામસી, પણ લોકાનુસારિણી એવી પ્રજાનું સર્જન કરજો. બ્રહ્માની પરિક્રમા કરીને રુદ્ર તપ કરવાને માટે વનમાં સિધાવી ગયા.

એ પછી બ્રહ્માએ લોક પરંપરાને કારણે દશ પુત્રોનું સર્જન કર્યું : મરીચિ, અત્રિ, અંગિરા, પુલસ્ત્ય, પુલહ, કતુ, ભૃગુ, વસિષ્ઠ, દક્ષ અને દશમા નારદ. પછી બ્રહ્માના જમણા પડખામાંથી ધર્મ ઉત્પન્ન થયો, પૃષ્ઠ ભાગમાંથી અધર્મ થયો. ધર્મ આત્મારૂપ હોવાથી મોક્ષદાતા છે. હૃદયમાંથી કામ ઉત્પન્ન થયો. બ્રૂકુટીમાંથી કોપ, અધરમાંથી લોભ, મુખમાંથી વાણી, લિંગમાંથી સમુદ્રો, છાયામાંથી દેવહૂતિના પતિ કર્દમ પ્રગટ થયા અને એમના દેહ મનમાંથી આ જગત ઉત્પન્ન થયું. તેમનાં ચાર મુખોમાંથી ચાર વેદનો જન્મ થયો. એ સાથે નય સહિત ઉપવેદ અને હોતા વગેરે ચાર ઋત્વિજોનાં કર્મ, યજ્ઞોનો વિસ્તાર, ધર્મના ચરણો, ચાર આશ્રમો તથા આશ્રમોની આજીવિકાઓ પણ ઉત્પન્ન કરી. મોક્ષ આદિ વિદ્યાઓ, ચાર વ્યાહતિઓ, ઔંકાર, છંદો, અક્ષરો, નિષાદ ઋષભ આદિ સાત સ્વરો પણ ઉત્પન્ન થયા. બ્રહ્મા દેવ શબ્દબ્રહ્મ સ્વરૂપ છે અને વૈખરી વાણી તથા ઔંકારના પણ આત્મા છે, તેથી તેમને વ્યાપક પરબ્રહ્મનો નિત્ય સાક્ષાત્કાર થાય છે. હે વિદુરજી ! મરીચિ આદિ ઋષિઓ ઘણા જ

પરાક્રમી હતા, પણ એમનાથી સૃષ્ટિનો વિસ્તાર ન થવાથી એમણે ઈશ્વરકૃપાની રાહ જોવા માંડી. તેવામાં તેમના શરીરના બે વિભાગ થયા : એ બે રૂપના વિભાગોમાંથી સ્ત્રી પુરુષનું યુગલ થયું. એમાં જે પુરુષ હતો તે ચક્રવર્તી રાજા સ્વાયંભુવ મનુ હતા અને જે સ્ત્રી હતી તે શતરૂપા નામની એ મહાપુરુષની મહારાણી હતી. એમના મિથુનધર્મથી પ્રજાઓની શરૂઆત થઈ. મનુને શતરૂપાથી પ્રિયવ્રત અને ઉત્તાનપાદ એમ બે પુત્રો અને આકૂતિ, દેવહૂતિ અને પ્રસૂતિ એમ ત્રણ કન્યાઓ થઈ. એમાં આકૂતિનાં રુચિ નામના ઋષિ સાથે લગ્ન કર્યા, દેવહૂતી કર્દમ સાથે પરણાવી અને પ્રસૂતિનાં દક્ષ સાથે લગ્ન કર્યા. આ ત્રણ કન્યાઓની સંતતિથી પછી કમશઃ આખું જગત પરિપૂર્ણ બની રહ્યું.

એ પછી સ્વાયંભુવ મનુ અંગે વિગતે જાણવાની વિદુરની ઈચ્છાથી મૈત્રેય બોલ્યા : હે વિદુર ! સ્વાયંભુવ મનુ ઉત્પન્ન થયા પછી બ્રહ્માજી પાસે ગયા અને કહ્યું : હે સ્તુતિ કરવા યોગ્ય પિતાજી ! કૃપા કરી મારું કર્તવ્ય શું છે તે મને દર્શાવો, જેથી હું આપની આજ્ઞાનું પાલન કરી શકું, જેથી આ લોકમાં મારો યશ વધે અને પરલોકમાં મોક્ષ મળે. તેમના આમ બોલવાથી બ્રહ્મા પ્રસન્ન બની રહ્યા અને બોલ્યા : હે તાત ! વિનયપૂર્વક, નિષ્કપટભાવે, આત્મસમર્પણરૂપમાં તમે “ આજ્ઞા કરો ” એમ જે બોલ્યા એથી તમે ધન્યવાદને પાત્ર છો. હે ક્ષિતિપતિ ! તમો બ્રહેનું કલ્યાણ થાઓ. હે વીર ! પ્રમાદનો ત્યાગ કરી, મત્સરરહિત બની રહી શક્તિ પ્રમાણે આદરપૂર્વક કરેલી આજ્ઞા પળાય એટલી પુત્રોએ પિતાની સેવા કરવી જોઈએ, સૃષ્ટિના સર્જનનું કાર્ય ચાલુ રહેવું જોઈએ. તમો બ્રહે તમારા જેવાં જ સંતાનો ઉત્પન્ન કરો, ધર્મપૂર્વક પૃથ્વીનું પાલન કરો અને યજ્ઞો વડે શ્રીહરિનું પૂજન કરો. ભગવાન સર્વના આત્મા છે. પ્રજાઓનું રક્ષણ કરશો તો જ ભગવાન હૃષીકેશ તમારી ઉપર પ્રસન્ન બની રહેશે.

મનુએ કહ્યું : હે પ્રભુ ! આપની આજ્ઞા પ્રમાણે હું વર્તીશ, પણ મારા માટે તથા મારી પ્રજા માટે રહેવાનું સ્થળ આપ બતાવો. પૃથ્વી તો આ અગાધ જળમાં ડૂબી ગઈ છે. પૃથ્વી દેવીને પણ જળમાંથી બહાર કાઢવી જ પડશે. હે દેવ ! પૃથ્વીનો ઉદ્ધાર કરવાનો આપ પ્રયત્ન કરો.

બ્રહ્મા પૃથ્વીને જળમાં ડૂબેલી જોઈ ઊંડા વિચારમાં પડી ગયા : હું સૃષ્ટિ સર્જવા માટે તૈયાર બની રહ્યો એટલામાં તો જળે ડુબાડેલી પૃથ્વી છેક રસાતલમાં પહોંચી ગઈ છે. એના ઉદ્ધાર માટે હું તો સમર્થ નથી, ભગવાન નાત્તવજ્ઞ જો મને સહાય કરે તો જ આ બને. બ્રહ્મા આમ વિચારે છે ત્યાં એકાએક તેમના નાકમાંથી અંગૂઠા જેટલું વરાહનું એક અચ્ચું નીકળી પડ્યું અને જોતજોતામાં તો હાથીના કદનું થઈ ગયું. બ્રહ્મા મરીચિ આદિ બ્રાહ્મણો, સનત્કુમારો તથા સ્વયં એ લીલાવતારી ભગવાને પછી પૃથ્વીનો માર્ગ શોધીને જળમાં પ્રવેશ કર્યો. ખૂબ ઊંડે રસાતલમાં રહેલી પૃથ્વીને પોતાની દાઢ પર ચડાવીને પછી તે ઉપર આવવા લાગ્યા. ધીમી ગતિએ તેઓ ઉપર સપાટી તરફ આવતા હતા ત્યાં તો હિરણ્યાક્ષ નામનો અસુર

હાથમાં ગદા લઈને તેમની ગતિને રોકવા લાગ્યો. અસહ્ય પરાક્રમવાળા એ દૈત્યને રમતમાત્રમાં ભગવાને મારી નાખ્યો. બ્રહ્મા, મરીચિ આદિ બ્રાહ્મણો, સનકાદિ કુમારો તથા મનુ અધર શ્વાસે આ દશ્ય જોઈ રહ્યા હતા. ત્યાં તો તેમણે પૃથ્વીને ઉપર આવતી જોઈ. દૈત્યના લોહીથી ખરડાયેલા વરાહ ભગવાન પોતાના દાંતના અગ્રભાગ પર તેને ટેકવીને આવતા હતા. તેમને જોતાં જ બ્રહ્મા આદિ બધાએ તેમની સ્તુતિ કરી : હે અજિત ! હે યજ્ઞોત્પન્નકર્તા, આપ જીત્યા છો, જીત્યા છો, સર્વથા જીત્યા છો. વેદમય શરીરને ધુણાવતા આપને નમસ્કાર રહો. વરાહનું સ્વરૂપ ધારણ કર્યું છે એવા હે નારાયણ ! અમે પ્રજ્ઞામ કરીએ છીએ. આપની ત્વચામાં ગાયત્રી વગેરે છંદો છે, રુવાડાંમાં કુશ, નેત્રોમાં ઘૃત, ચરણોમાં ચાર હોતા અને એમનાં કાર્યો બિરાજે છે. તમારા દિવ્ય એવા આ યજ્ઞાત્મક સ્વરૂપને પાપી અંતઃકરણવાળા જોઈ શકે એમ નથી. એ પછી વરાહ ભગવાનના શરીરના પ્રત્યેક અંગને યજ્ઞ માટે અનિવાર્ય સાધનરૂપ દર્શાવી પછી ઋષિઓએ કહ્યું કે યજ્ઞ અને એ અંગેની સર્વ ક્રિયાઓ-સ્વરૂપ આપને અમારા વારંવાર નમસ્કાર હો. પૃથ્વીને ધારણ કરનાર હે ભગવાન ! દાંત વડે ભૂમંડલને ધારણ કરેલા એવા આપના આ સ્વરૂપની શોભાનો પાર નથી. હે જગતના પિતા ! જગતની માતા એવી પૃથ્વીનું આપ સ્થાપન કરો એટલે અમે સ્થિર બની રહી અમારું કાર્ય કરી શકીએ. આપ તો સૌના કલ્યાણપ્રદાતા છો.

ભગવાન પણ સૌની પ્રાર્થના સાંભળ્યા પછી પૃથ્વીનું સ્થાપન કરીને સૌની નજર સમક્ષથી અદ્યે થઈ ગયા.

વિદુરે પૂછ્યું : હે ભગવાન ! લીલા માત્રમાં પૃથ્વીને રસાતળમાંથી લાવીને જળની સપાટી ઉપર સ્થાપી અને મહાભયપ્રદ એવા આદિ દૈત્યનો વધ કર્યો એ કથા તો એમાં છે, પણ એ દૈત્ય કોણ હતો તે મને વિગત વાર કહો. એનો વધ કરવા ભગવાનને જ શાથી વરાહ-અવતાર લેવો પડ્યો એ કથા મારે જાણવી છે.

મૈત્રેય બોલ્યા : હે વિદુર ! મનુષ્યોના મૃત્યુપાશને કાપનારી શ્રીહરિના અવતારની કથા અતિ ઉત્તમ છે. આ ઈતિહાસ પહેલાં બ્રહ્માએ પૂછવાથી દેવાને કહી સંભળાવ્યો હતો, મેં પણ સાંભળ્યો હતો. દક્ષની તેર પુત્રીઓને મરીચિના પુત્ર કશ્યપ ઋષિ સાથે પણાવી હતી, તેમાં એક દિતિ હતી. હે જિતેન્દ્રિય ! એક વખતે કામથી પીડિત એ દિતિએ પુત્રપ્રાપ્તિની ઇચ્છાથી સૂર્યાસ્ત સમયે પતિને કામભોગ માટે ઇચ્છા દર્શાવી. કશ્યપ ઋષિ તે વખતે અગ્નિ-રૂપી જીતવાંળા યજ્ઞપતિ વિષ્ણુ ભગવાનનું દૂધથી પૂજન કરી સમાધિ અવસ્થામાં અગ્નિહોત્ર-શાળામાં બેઠા હતા. દિતિએ વળી તેમને કહ્યું : હે વિદ્વાન ! મદોન્મત્ત હાથી કેળના વૃક્ષને જેમ દુઃખ આપે છે તેમ કામદેવ તમારા માટે મને બેચેન બનાવી મૂકે છે. પુત્રોવાળી મારી શોક્યોની સમૃદ્ધિથી બળતી એવી મારા પર કૃપા કરો. જે સ્ત્રીઓને પતિ તરફથી આદર મળે તેમ પતિ જેવો જ પુત્ર પ્રાપ્ત થાય તે જ સ્ત્રીઓ યશસ્વી ગણાય છે, માટે હે કલ્યાણરૂપ ! હે કંજવિલોચન ! મારી કામના આપ પૂર્ણ કરો. મહાન પુરુષોને થતી પ્રાર્થના નિષ્ફળ થતી

નથી. આમ વીનવતી દિતિને સમજાવતાં કશ્યપે કહ્યું કે હે ગૃહસ્વામિની ! તારી કામના હું અવશ્ય પૂર્ણ કરીશ. પત્ની તો પતિની સહધર્મચારિણી છે. પત્નીરૂપી નૌકા દ્વારા જ પુરુષ જીવનરૂપી સાગરને તરી શકે છે. તું મને ખૂબ જ ખૂબ જ પ્રિય છે, પણ હે સાધ્વી ! હમણાં સંધ્યાનો સમય યોગ્ય નથી. તું માત્ર બે ઘડી થોભી જા. રતિકીડા માટે આ અયોગ્ય સમય છે. આ સમયની રતિકીડા તો દેવોની, મહાદેવની અવગણના કરવા સમાન છે, માટે ધીરજ રાખ.

પણ દિતિ ઋષિનું કશું જ સાંભળવા તૈયાર ન હતી. વાસનાની તીવ્ર પીડાવાળી એ સ્ત્રીએ પતિને વારંવાર આગ્રહ કર્યો. પરિણામે ઋષિએ અનિચ્છાએ પણ સ્ત્રીની ઇચ્છા સંતોષી. કામેચ્છાથી અંધ બનેલી દિતિને કામની તૃપ્તિ પછી સારાસારનું ભાન થતાં જે કાંઈ થયું તે સારું થયું નથી એવી પ્રતીતિ થઈ. તે પસ્તાઈ અને મહાદેવ પ્રત્યેની અવગણનાના અપરાધે ગભરાઈ. હવે શું પરિણામ આવશે એ વિશે એણે પતિને પૂછ્યું. ઋષિએ પ્રથમ મૌન બની રહી પછી કહ્યું કે તને બે દુષ્ટ પુત્રો અવતરશે. ત્રિલોકને માટે તે ત્રાસરૂપ થઈ પડશે. પરિણામે નારાયણ ભગવાન અવતાર લઈને એમને મારશે. તને પસ્તાવો થઈ રહ્યો છે એટલે તારા એક સદ્ભાગ્યની એક વાત કહું એથી તને શાંતિ વળશે. તારો પૌત્ર ભગવાન નારાયણનો મહાન ભક્ત થશે. પરમાત્માના નામ સાથે લોકો તારા એ પૌત્રનું નામ યાદ કરશે. એને કશી જ આસક્તિ નહીં હોય. દ્વેષ અને રોષ વગરનો બની રહી તે સર્વને સમાન ગણશે અને ભગવાનનાં સાક્ષાત્ દર્શન કરશે.

દિતિના ગર્ભો બન્ને કમશઃ મોટા થઈ રહ્યા હતા, પણ સમયબળે ભાન ભૂલેલી છતાં સમર્થ એવી દિતિ એ દુષ્ટ પુત્રોને જન્મ આપવા ઇચ્છતી ન હતી, પણ એથી તો અદ્ભુત ઘટના બની. નહીં જન્મી શકતાં એ બાળકોનો તાપ એટલો ઉગ્ર હતો કે એનાથી સૂર્ય ચંદ્ર વગેરેનો પ્રકાશ નાશ પામ્યો અને લોકપાલો નિસ્તેજ બની રહ્યા. ચિંતિત દેવો સર્જનહાર એવા બ્રહ્મા પાસે ગયા, એમની સ્તુતિ કરી અને પછી આ રહસ્યમય પરિસ્થિતિ સમજાવવા વિનંતી કરી. સ્વયંભૂ એવા ભગવાન બ્રહ્માએ મધુર વાણીથી વિનંતી કરી રહેલા દેવોને એ રહસ્યમય પરિસ્થિતિનું રહસ્ય કહેવા માંડ્યું : હે દેવો ! તમારા પહેલાં મારા મનથી ઉત્પન્ન થયેલા મારા પુત્રો સનક, સનંદન, સનાતન અને સનત્કુમાર ભગવાન વિષ્ણુના દર્શનાર્થ એક વખત વૈકુંઠલોકમાં શ્રીહરિદર્શન કરવા ગયેલા ભક્તો નિષ્કામ ભાવે વસીને શ્રીહરિનું આરાધન કરે છે. ભક્ત પ્રવેશે એવા એ લોકમાં સનકાદિ કુમારો યોગ પ્રભાવે જઈ શકવા સમર્થ હતા. સાત દ્વારવાળા ભગવાનના નિવાસસ્થાનનાં છ દ્વાર ઓળંગી સનત્કુમારો સાતમા દ્વારમાં પ્રવેશવા જતા હતા તે વખતે તેમને ત્યાંના જય અને વિજય નામના દ્વારપાલો-એ અટકાવ્યા. શ્રીહરિ સમાન પ્રતીત થતા, પણ અવિવેકી બની રહેલા એ દ્વારપાલોએ એમને ન જ પ્રવેશવા દીધા ત્યારે તેમના એવા વર્તવથી જરા કોપિત બની રહી એ ઋષિઓ બોલ્યા : ભગવાનની પાસે રહ્યા છો છતાં સ્વભાવે આમ દુષ્ટ બની રહ્યા છો અને અમોને

ભગવાનથી જુદા માની આવો ભેદભાદ દર્શાવો છો તો જે લોકમાં કામ ક્રોધ લોભ આદિ નિરંતર વસે છે ત્યાં તમે જાઓ, આ સ્થળે તમો હવે રહી શકો એમ નથી. સત્પુરુષોનું અપમાન કરવા જેટલા અંધ બન્યા છો તો હવે સત્પુરુષો તમારાથી ઘણા દૂર રહેશે.

સનકાદિકોનાં આવાં ધોર બ્રહ્મદંડ જેવાં વચનોથી બન્ને દ્વારપાલો ભયભીત બની રહ્યા. એમના ચરણોમાં દંડવત્પ્રમાણ કર્યા અને ક્ષમા કરવા પ્રાર્થના કરવા લાગ્યા. ઋષિઓને પણ આ રીતે શાપ આપવાથી દુઃખ થયું. તેઓ બોલ્યા : તમે શાપને લાયક છો એમ લાગ્યું એટલે શાપ તો આપ્યો છે, પણ એને જરા ભગવાનની ઈચ્છા પ્રમાણે હળવો કરીશું. તે વખતે ભગવાન પોતે લક્ષ્મીજી સાથે ત્યાં પધાર્યા. અતિશય સૌંદર્યવાળા ભગવાનને પ્રત્યક્ષ જોઈને જેમની દૃષ્ટિ તૂટ જ થતી ન હતી એવા ઋષિઓએ હર્ષપૂર્વક એમને પ્રણામ કર્યા. સનકાદિ મુનિઓ અક્ષરોપાસક હોવાથી બ્રહ્માનંદમાં નિમગ્ન હતા, પરંતુ ભગવાન કમલનયનના પદારવિન્દની કેસર સહિત તુલસીગંધથી યુક્ત એવા વાયુએ નાસિકારન્ત્ર દ્વારા અંતઃકરણમાં પ્રવેશ કર્યો ત્યારે તેમનાં ચિત્ત અને દેહમાં જે ઊર્મિતરંગો ઉદ્ભવ્યા એથી તેઓ જાણે બ્રહ્માનંદીને બદલે ભજનાનંદી બની રહ્યા. તેઓ બોલ્યા : હે અનંત ! આપ તો સર્વના અંતર્યામી છો. અમારા પિતા બ્રહ્માજી દ્વારા આપનું રહસ્ય અમે સાંભળ્યું હતું, પરંતુ નેત્રો દ્વારા પ્રત્યક્ષ દર્શન આપવાની કૃપા આપે આજે જ કરી છે. આપના ભક્તોને તો આપની ભક્તિમાં જ જે સુખાતિશય જણાય છે તે તેમને મોક્ષમાં પણ જણાતો નથી તો ઈન્દ્રાદિના ઘરમાં તો ક્યાંથી જ જણાય ? અમે આમ તો બ્રહ્માનંદમાં રત બનેલા હોવા છતાં અમે સહિષ્ણુ બની શક્યા નથી અને આપના આ દ્વારપાલોને શાપ દઈ બેઠા છીએ. આ પ્રમાણે બોલતા મુનિઓને સાંત્વન આપતાં ભગવાન વિષ્ણુ ચરણમાં પડેલા દ્વારપાલોને ઉઠાડતા બોલ્યા : હે બ્રહ્મર્ષિઓ ! ઉત્તમ બ્રાહ્મણો તો મારું શ્રેષ્ઠ મુખ છે. મારા આ જય વિજય પાર્ષદોએ કરેલા અપરાધના કારણે આપે આપેલો શાપ હું માન્ય રાખું છું. જે કાંઈ થયું છે એનું નિર્માણ મેં જ કર્યું છે એમ માનજો, તમારો કશો જ અપરાધ નથી.

આ રીતે ભગવાન દ્વારા કૃપાપાત્ર થયેલા ઋષિઓ ભગવાનની બ્રાહ્મણોચિત વિવિધ પ્રકારે સ્તુતિ કરી પછી ભગવાનની પ્રદક્ષિણા કરી, તેમની આજ્ઞા લઈ વૈકુંઠમાંથી પાછા ફર્યા. ત્યાર પછી દ્વારપાલોને ભગવાને કહ્યું કે બ્રાહ્મણોએ આપેલો શાપ તો મિથ્યા નહીં થાય. તમે વેરભાવે મારું સ્મરણ કરજો. યથા સમયે હું તમને મારી પાસે બોલાવી લઈશ.

આમ કહી ભગવાન નિજ મંદિરમાં પધારી ગયા. નિસ્તેજ જય-વિજયે વૈકુંઠમાંથી નીચે પડી દિતિના ગર્ભમાં પ્રવેશ કર્યો. બ્રહ્માએ કહ્યું કે હે પુત્રો ! એ બન્ને અસુરોના તેજથી જ તમારા તેજનો તિરસ્કાર થયો છે. સર્વના આઘ એવા ભગવાનની જ આવી ઈચ્છા છે. ત્રણે ગુણોના અધીશ્વર આપણું સૌનું કલ્યાણ કરશે.

આ પ્રસંગ અંગે શિવપુરાણકારની કલ્પના છે કે એક વખત લક્ષ્મીના પતિ ભગવાન

વિષ્ણુને યુદ્ધ કરવાની ઈચ્છા થઈ ત્યારે તેમણે કોની સાથે યુદ્ધ કરવું એ અંગે વિચાર કરી પોતાના પાર્ષદ જય-વિજયને તે વેળા સનત્કુમારો દ્વારા શાપ અપાવ્યો. અહીં ભાવ એ છે કે સનકાદિને ક્રોધ થવાનો સંભવ જ ન હતો ભગવાન પણ ભક્તની ઉપેક્ષા કરે નહીં. ભગવાનના પાર્ષદો પણ બ્રાહ્મણોને પ્રતિકૂળ બને નહીં અને વૈકુંઠમાં ગયેલાનો તો ફરી જન્મ જ હોઈ શકે નહીં, પરંતુ ભગવાનને જેમ સૃષ્ટિ રચવાની ઈચ્છા થઈ તેમ યુદ્ધ કરવાની પણ ઈચ્છા થઈ. તેમણે જ બધું ઊભું કર્યું અને પોતાના યુદ્ધકૌતુકને પૂર્ણ કરવાના વિચારે જ તેમણે કહ્યું કે “આ શાપ મને ઈષ્ટ છે !”

મૈત્રેય બોલ્યા : બ્રહ્માએ કહેલું કારણ જાણી દેવો સ્વર્ગ તરફ પાછા વળ્યા અને પિતાના આદેશ પ્રમાણે દિતિએ ગર્ભને સો વર્ષ પૂરાં થતાં જોડકાડપે બે પુત્રોને જન્મ આપ્યો. તે બન્ને અસુરો જન્મ્યા તે વખતે સ્વર્ગમાં પૃથ્વી પર અને અંતરિક્ષમાં ભય ઉપજાવતા અનેક પ્રકારના ઉપદ્રવો થયા. પર્વતો કંપવા લાગ્યા, દિશાઓ સળગવા લાગી, પવન તીવ્ર બની રહ્યો, વીજળીઓ સહિત મેઘો સૂર્યની કાન્તિને ઢાંકી દેવા લાગ્યા અને અંધકાર જ ફેલાયો, સમુદ્રો બળભળવા લાગ્યા, શિયાળો અને ધૂવડોના શબ્દો ભેંકાર બની રહ્યા, ગાયો દૂધની સાથે ભયથી લોહી દૂઝવા લાગી, દેવોની મૂર્તિઓ પણ રડવા લાગી. આવા મોટા ઉત્પાતો જોઈને માત્ર સનકાદિ વિના કારણ ન જાણતી પ્રજા પ્રલયનો ભય સેવવા લાગી. પેલા બે બાળકો ક્રમશઃ ઝડપથી વધવા લાગ્યા. કશ્યપે તેમના હિરણ્યકશિપુ અને હિરણ્યાક્ષ એવાં નામ પાડ્યાં. બ્રહ્માના વરદાનથી હિરણ્યકશિપુએ કોઈથી ન મરી શકે એવો બની ઉદ્ભવપણે લોકપાલો સહિત ત્રણ લોકને જીતી લઈ વશ કર્યો, તેનો ભાઈ હિરણ્યાક્ષ તેનું પ્રિય કરનારો હોઈ હાથમાં ગદા ધરી યુદ્ધ માટે સર્વત્ર ધૂમતો ધૂમતો સ્વર્ગમાં ગયો. એના દુઃસહ વેગથી ત્રાસીને દેવો છુપાઈ ગયા. પછી એ મહાસત્ત્વશાળી દૈત્યે મહોન્મત્ત હાથીની જેમ સમુદ્રમાં પ્રવેશ કર્યો અને વરુણ દેવની પાસે જઈ કેવલ મશ્કરીસૂચક પ્રણામ કરી એમની પાસે યુદ્ધ માગ્યું. વરુણદેવે તેને બુદ્ધિથી શાંત કર્યો અને કહ્યું કે ભાઈ ! અમે તો યુદ્ધથી વિરામ પામ્યાં છીએ. હે અસુરશ્રેષ્ઠ ! યુદ્ધમાં તને સંતોષ આપી શકે એવા તો એક વિષ્ણુ ભગવાન જ છે. તું એમને શોધી કાઢ અને એમની સાથે યુદ્ધ કર. એ ભગવાન જ દુષ્ટોનો વિનાશ કરનારા અને સત્પુરુષોનું કલ્યાણ સાધનારા છે. વરુણનું આ પ્રમાણે કથન સાંભળી હિરણ્યાક્ષ નારદની પાસે ગયો અને તેમના દ્વારા ભગવાનનો પતો મેળવીને ઝડપથી રસાતળમાં જઈ પહોંચ્યો. રસાતળમાં દાઢની અણી ઉપર પૃથ્વીને ઉપાડીને તેને બહાર લાવતા વરાહ ભગવાનને તેણે જોયા. ઝડપથી તે તેમની પાસે પહોંચી ગયો અને બોલ્યો : અરે પાણીમાં ફરનારા વરાહ ! આ પૃથ્વી તો બ્રહ્માએ અમને આપી દીધી છે તો તું તેને છોડી દે. હે ભૂંડ ! તું આ પૃથ્વીને મારી નજર સમક્ષ લઈ જઈ શક એમ નથી. તું ભલે માયાપતિ છે, પણ હું તારો નાશ કરીશ. મારી આ ગદા તારુ માથું છૂંદી નાખશે, તું મરી જઈશ અને એથી બિચારા દેવો આધાર વિનાના થઈ જશે.

આ પ્રમાણે ઉગ્ર બની રહીને બોલતા દૈત્યને જોઈ પૃથ્વી ભયભીત બની રહી.

વરાહ ભગવાને હિરણ્યાક્ષના શબ્દોની અવગણના કરી બહાર નીકળવા માંડ્યું. પીળા કેશવાળો ભયંકર દૈત્ય ગદા ઉગ્રામી ભગવાનની પાછળ દોડ્યો. વરાહ ભગવાને એને દોડી આવતો જોઈને પોતાની આધારશક્તિના સહારે પૃથ્વીને જળની સપાટી પર મૂકી દૈત્યને કહ્યું : હે અમંગળ ! તું સાચું જ કહે છે. અમે જળમાં ફરીએ છીએ, તારા જેવા કૂતરાને શોધીએ છીએ અને પછી માર્મિક વચનો કહી એનો તિરસ્કાર કરવા લાગ્યા. અસહનશીલ બની રહેલા અસુર હિરણ્યાક્ષે ક્રોધથી રાતો પીળો બનીને બળપૂર્વક શ્રીહરિને ગદાનો પ્રહાર કર્યો. ભગવાને વાંકા વળી જઈને પ્રહારને વ્યર્થ બનાવ્યો અને પછી પોતે સામે આક્રમણ કરી હિરણ્યાક્ષની જમણી બ્રુકુટિ પર ગદાનો પ્રહાર કર્યો. યુદ્ધકુશળ હિરણ્યાક્ષે એ ગદાના બે કટકા કરી નાખ્યા. આ રીતે બન્ને યોદ્ધાઓ ગદાયુદ્ધ કરવા લાગ્યા. મૈત્રેયે કહ્યું કે હે વિદુર પૃથ્વી માટે પરસ્પર શત્રુ બની રહીને લડતા દૈત્યનું માયાથી વરાહ અવતાર ધારણ કર્યો છે જેમણે એવા શ્રીયજ્ઞમૂર્તિ ભગવાન સાથેનું યુદ્ધ જોવાની ઇચ્છાથી બ્રહ્મા ઋષિઓ સાથે ત્યાં આવ્યા હતા. દૈત્યને અજિત પરાક્રમવાળો જોઈને બ્રહ્માએ ભગવાન આદિ વરાહ નારાયણને સલાહરૂપ કહ્યું કે હે દેવ ! આ અસુર આપના ચરણને આશ્રયે રહેતાં દેવો બ્રાહ્મણો ગાયો અને નિર્દોષ પ્રાણીઓનો અપરાધી છે, ભય ઉપજાવનારો અને દુષ્ટ કર્મોનો કરનાર છે. હે દેવ ! માયાવી, ગર્વિષ્ઠ, નિરંકુશ અને મહાદુષ્ટ એવા આ અસુરને યુદ્ધમાં આમ રમાડો નહીં. સંધ્યાવેળા પહેલાં આને મારવો પડે એમ છે. હે સર્વાત્મન ! હમણાં અભિજિત નામનું મુહૂર્ત ચાલે છે માટે આપ સત્વર આ દુષ્ટને મારી નાખો. વેળા વીતી જતાં એ વધુ દુર્જય બની રહેશે માટે એને મારી નાખી તમારા ભક્તો એવા અમારું કલ્યાણ કરો.

બ્રહ્માનાં આવાં વચન સાંભળી ભગવાનને હસવું આવ્યું. ભગવાનને થયું કે બ્રહ્મા દેવોમાં સૌથી મોટા છે છતાં સમજ્યા વિના વૃથા ભય પામે છે. સર્વના કાલરૂપ એવા મને આ બ્રહ્મા અભિજિત એવા સારા મુહૂર્તનો યોગ દર્શાવી એને વધકાર્યમાં સહાયક દર્શાવે છે. કેવું એમનું આ અજ્ઞાન છે ! મને કાલસ્વરૂપને વળી યોગ અને સહાયકની વાત જ કરવાની ન હોય. ગદા-સુદર્શન ચક્ર-ત્રિશૂળ આદિ આયુધોથી લડાતા આ યુદ્ધને ભગવાને પોતાનું યુદ્ધકૌતુક પૂર્ણ કરવા લીલાપૂર્વક થોડી વાર લંબાવ્યું. દૈત્યે માયાપતિ એવા ભગવાન ઉપર પોતાની આસુરી માયા પણ રચી. ગર્જના કરી તે દૈત્ય અદશ્ય બની રહ્યો. એણે ધૂપનું અંધારું ફેલાવ્યું, પવનને ઉગ્ર બનાવ્યો, પથ્થરોનો વરસાદ વરસાવ્યો, લોહી-પરુ વિષા-મૂત્ર તથા અસ્થિઓના ટુકડાઓ વર્ષાવ્યા. ત્રિશૂળવાળી, છૂટા કેશવાળી નાગી રાક્ષસીઓ સર્વ તરફ દેખાવા લાગી. ભગવાને પોતાના પ્રિય સુદર્શન ચક્ર વતી એ બધી માયાજાળ નષ્ટ કરી નાખી અને પછી રમણ કરતા હોય એમ દૈત્યના કર્ણના મૂળ ભાગમાં ભગવાને વજ્રમુઠ્ઠીનો પ્રહાર કર્યો. પરિણામે વાયુએ ઉખેડી નાખેલા મહાવૃક્ષની જેમ એ દૈત્ય નિષ્પ્રાણ થઈને પૃથ્વી પર પડ્યો.

મૈત્રેય બોલ્યા : આ પ્રમાણે અસહ્ય પરાક્રમવાળા હિરણ્યાક્ષને મારી નાખી, બ્રહ્માદિ

દેવોથી સ્તવાયેલા શ્રીહરિ પછી પોતાના વૈકુંઠ ધામમાં સિધાવી ગયા. શ્રીહરિના હાથે મૃત્યુ પામેલો, પણ યોગીઓ અને ભક્તો જેમના ચરણકરણના આશ્રય માટે જન્મજન્માંતર ધ્યાન ધરે છે એવા શ્રી ભગવાનના મુખારવિંદને જોતાંજોતાં જેના પ્રાણ ગયા છે એવા હિરણ્યાક્ષના મરણને બ્રહ્મા દેવોએ ઉત્તમ પ્રકારનું મરણ માન્યું. સૂતપુરાણી બોલ્યા : હે શૌનક ! મૈત્રેયજ્ઞએ કહેલી ભગવાનની આ લીલાકથા સાંભળીને વિદુર મહા આનંદમગ્ન બની રહ્યા. ભગવાનની આ અવતારકથા જે કોઈ સંભળાવશે યા સાંભળશે તે તો મહા પાપોથી પણ મુક્ત બની રહેશે. શૌનક બોલ્યા : હે સૂત પુરાણી ! પૃથ્વી ઉપર સ્થિર થયા પછી સ્વાયંભુવ મનુએ સૃષ્ટિના સર્જન અંગે શું શું કર્યું તે તથા વિદુરે પછી મૈત્રેયને બીજું શું શું પૂછ્યું હતું તે અમને કહી સંભળાવો. કીર્તન કરવા યોગ્ય ગંગાજળ જેવી નિર્મળ અને પાપોનો નાશ કરનારી ઉદાર કર્મોવાળી શ્રીહરિની લીલાઓરૂપી કથાનું અમૃત પીતાં તૃપ્તિ થતી જ નથી.

રોમહર્ષણના પુત્ર સૂત પુરાણી બોલ્યા : હે શૌનક આદિ બ્રાહ્મણો ! ભગવાનની વરાહ-અવતારની લીલા સાંભળ્યા પછી ભરતવંશી વિદુરજ્ઞએ હર્ષિતપણે મૈત્રેયજ્ઞને કહ્યું કે હે બ્રહ્મન ! પ્રજાપતિઓના પતિ બ્રહ્માએ પ્રજાપતિઓને ઉત્પન્ન કર્યા, મરીચિ વગેરે મુનિઓ અને સ્વાયંભુવ મનુ ઉત્પન્ન થયા તે બધાએ બ્રહ્માની આજ્ઞા પ્રમાણે કેવી રીતે પ્રજાની વૃદ્ધિ કરી તે મને કહો.

મૈત્રેય બોલ્યા : હે વિદુરજ્ઞ ! જીવોના પ્રારબ્ધને કારણે પ્રકૃતિના નિયંતા પુરુષથી તથા કામથી ભગવાન ત્રિગુણમય પ્રકૃતિમાં ક્ષોભ પામ્યા એટલે કાર્ય ઉત્પન્ન થઈ શકે તેવો વ્યાપાર ઊપજ્યો. પહેલું મહત્ત્વ ઉત્પન્ન થયું, મહત્ત્વમાંથી અહંકાર ઉત્પન્ન થયો અને તે અહંકારે પાંચ તન્માત્રા, પાંચ ભૂતો પાંચ જ્ઞાનેન્દ્રિયો અને તે તે ઇન્દ્રિયોના દેવતાઓ એમ પચીસ તત્ત્વો ઉત્પન્ન કર્યા. આ બધાં તત્ત્વો પરસ્પરથી અલગ રહીને કશું જ કરવા સમર્થ ન હતાં એટલે તેઓએ ભગવાનની શક્તિથી પરસ્પર સંગઠિત બની રહીને બ્રહ્માંડ ઉત્પન્ન કર્યું. આ બ્રહ્માંડકોશ સુવર્ણસમાન પ્રકાશમાન હતો, પરંતુ અચેતન હતો. એ જ અવસ્થામાં એ એક હજાર વર્ષ જળમાં રહ્યો. એ પછી ભગવાને એમાં પ્રવેશ કર્યો ત્યાર પછી તે નારાયણ ભગવાનની નાભિમાંથી હજારો સૂર્યોના જેવું અતિ કાંતિવાળું કમળ ઉત્પન્ન થયું તેમાંથી બ્રહ્માનો આવિર્ભાવ થયો. બ્રહ્માના અંતઃકરણમાં ભગવાને પ્રવેશ કર્યો ત્યારે તેઓ પૂર્વના કલ્પની જેમ સૃષ્ટિ રચવા સમર્થ બની રહ્યા. સૌથી પ્રથમ પંચપર્વા અવિદ્યા સર્જી તેમનાં નામ તામિસ્ર, અંધતામિસ્ર, તમસ, મોહ અને મહાતમસ હતાં. બ્રહ્માને એ અજ્ઞાનમય શરીર ન ગમવાથી તેમણે તેનો ત્યાગ કર્યો ત્યારે તે કાયા રાત્રિરૂપ થઈ અને એમાંથી ક્ષુધા અને તૃષ્ણા પેદા થયાં તેનો સ્વીકાર યક્ષો અને રાક્ષસોએ કર્યો. પછી બ્રહ્માએ પોતાના જેવી કાંતિથી પ્રકાશતી સત્ત્વગુણી પ્રજાઓ ઉત્પન્ન કરી તેઓ દેવ કહેવાયા. પછી બ્રહ્માએ એ કાંતિમાન શરીરનો ત્યાગ કર્યો. એ શરીર દેવોએ સ્વીકાર્યું, જે તેજોમય દિવસરૂપ થયું. ત્યાર પછી બ્રહ્માએ અસુરો ઉત્પન્ન કર્યા, પણ આ અસુરો તો ઉત્પન્ન થઈને બ્રહ્માને જ મારવા દોડ્યા. બ્રહ્મા શ્રીહરિના શરણમાં ગયા, અને બચાવો બચાવો એમ પ્રાર્થના કરી. ભગવાનની

આજ્ઞાથી એ શરીરનો ત્યાગ કર્યો. એ શરીરમાંથી સુંદર શરીરવાળી સંધ્યા ઉત્પન્ન થઈ. સંધ્યા ઉપર અસુરો મોહિત થયા અને એના શારીરિક સૌંદર્યનાં વખાણ કરવા લાગ્યા. સાયંકાલની એ સંધ્યા વસ્તુતઃ સ્ત્રી ન હતી, પણ સ્ત્રી જેવી દેખાઈને અસુરોને લોભાવતી હતી. અહીં બ્રહ્માએ શરીરનો ત્યાગ કર્યો એમ જે કહેવાયું છે ત્યાં શરીરના તેવા મનોભાવનો ત્યાગ કર્યો એમ સર્વ સ્થળે સમજવાનું છે તેમજ બ્રહ્માના તે તે ત્યજેલા શરીરને જે જે ગ્રહણ કરે છે તેઓ પણ તે તે મનોભાવને જ ગ્રહણ કરે છે એમ સમજવાનું છે. પછી બ્રહ્માએ ભૂતોને, પિશાચોને, દેવોના ગણોને, પિતૃઓને તથા સિદ્ધો અને વિદ્યાધરોને ઉત્પન્ન કર્યા, પણ આનાથી સૃષ્ટિની વૃદ્ધિ તો થતી જ નહોતી એટલે ચિંતાતુર બની રહી બ્રહ્મા લાંબા થઈને સૂતા અને શરીરનો ત્યાગ કર્યો. એ શરીરમાંથી જે વાળ નીચે ખરી પડ્યા તેમાંથી સર્પો ઉત્પન્ન થયા. એ પછી બ્રહ્માએ મનુને ઉત્પન્ન કર્યા. એ સર્જનથી તેઓ પ્રસન્ન બની રહ્યા. બ્રહ્માએ પોતાનો પુરુષદેહ મનુને આપ્યો. એ પછી બ્રહ્માએ મનુષ્યોની સૃષ્ટિ કરી એથી દેવો પ્રસન્ન બની રહ્યા અને બોલ્યા : હે બ્રહ્મદેવ ! આ મનુષ્યોની સૃષ્ટિમાં અગ્નિહોત્રાદિ સર્વ ક્રિયાઓ નિત્ય ચાલુ રહેશે, જેથી અમે બધા સાથે રહી અમારું હવિર્ભાગરૂપ અન્ન ખાઈશું. પછી બ્રહ્માએ ઋષિઓ સર્જ્યા અને તે ઋષિઓને બ્રહ્માએ પોતાના શરીરનો એક એક અંશ વહેંચી આપ્યો એમાં સમાધિ, યોગ, ઐશ્વર્ય, તપ, ઉપાસના અને વૈરાગ્ય હતાં. એ ઋષિઓમાંના એક કર્દમને બ્રહ્માએ કહ્યું : તમે પ્રજાને સર્જો. એથી કર્દમે સરસ્વતીના તીરે વસીને દશ હજાર વર્ષ સુધી તપશ્ચર્યા કરી. આ તપશ્ચર્યામાં કર્દમે શ્રીહરિની ભક્તિપૂર્વક સેવા કરી. એ સત્યયુગના સમયે કમલનયન એવા શ્રી હરિ તેમના પર પ્રસન્ન થયા અને, હે વિદુરજી ! કેવળ વેદથી જાણવા યોગ્ય પરબ્રહ્મ ભગવાને કર્દમને પ્રત્યક્ષ દર્શન આપ્યાં. કેવલ સત્ત્વગુણસ્વરૂપ, તેજસ્વી, કમળોની માળાવાળા, મુકુટકુંડળધારી, શંખ-ચક્ર-ગદા-પદ્મધારી, કૌસ્તુભ મણિ જેમણે ધારણ કરેલ છે એવા સ્વરૂપે દર્શન આપ્યાં. કર્દમ પ્રસન્ન બની રહ્યા અને ભગવાનના શ્રીચરણોમાં દંડવતપ્રણામ કરી તેમની વિવિધ પ્રકારે સ્તુતિ કરવા લાગ્યા : હે ભગવાન ! અનેક જન્મોથી સિદ્ધ થયેલ ઉત્કૃષ્ટ યોગવાળા યોગીજનોને પણ દુર્લભ એવાં આપનાં દર્શનથી હું સફળ બની રહ્યો છું. હું તો આપની સકામ ભક્તિ કરનારો દાસ છું. મારા પિતા એવા બ્રહ્મા દ્વારા આપે મને પ્રજાઓ સર્જવાની આજ્ઞા કરી હોવાથી એ કર્મમય આજ્ઞાને અનુસરનારો છું. હું શીલવાળી અને ગૃહસ્થાશ્રમમાં ધર્મ-અર્થ-કામરૂપ ત્રણ પુરુષાર્થોને આપનારી સહધર્મચારિણીને ઈચ્છું છું. હે અધીશ્વર ! આપનું પ્રત્યક્ષ દર્શન મારા માટે ભોગ અને મોક્ષ બન્ને આપનારું છે. આપને હું વારંવાર નમસ્કાર કરું છું.

ભગવાન બોલ્યા : હે ઋષિ કર્દમ ! તમે જે ઉદ્દેશથી મારી સેવા કરી છે તે હું પ્રથમથી જ જાણું છું એટલે એ અંગે મેં પ્રથમથી જ યોજના કરી મૂકી છે. હે પ્રજાપતિ ! સેવા કદી નિષ્ફળ જતી નથી. સ્વાયંભુવ મનુ બ્રહ્માવર્તમાં રહી સાત સમુદ્રો સુધીની પૃથ્વીનું પાલન કરે છે. તે ધર્મજ્ઞ રાજર્ષિ એની મહારાણી શતરૂપા સાથે પરમ દિવસે તમને મળવા આવશે અને, હે સમર્થ ઋષિ ! તેમની રૂપ ગુણ યૌવન અને શીલવાળી, વિવાહને યોગ્ય થયેલી

કન્યા એના માટે યથાયોગ્ય એવા તમને અર્પણ કરશે. દેવહૂતિ નામની એ મનુની પુત્રી તમારી ઘણી સેવા કરશે. એનાથી તમે નવ કન્યાઓના પિતા બનશો અને તમારી એ કન્યાઓ પણ મરીચિ આદિ ઋષિઓને પરણી પુત્રો ઉત્પન્ન કરશે. હે મહામુનિ ! એ કન્યાઓ પછી હું મારાં અંશ-કળારૂપે તમારે ત્યાં અવતાર લઈશ અને નવું સાંખ્યશાસ્ત્રનું સર્જન કરીશ. મારી આજ્ઞાનું સારી રીતે પાલન કરવાથી તમે પણ અંતે મને જ પામશે. આટલું કહીને ભગવાન તેમના દેખતાં જ સ્વધામ પધારી ગયા.

ભગવાને કહ્યા મુજબ મનુ પોતાની પત્ની અને પુત્રી સાથે યથાસમયે સુવર્ણના સાજવાળા રથ પર બેસી કર્દમના અશ્રમે આવ્યા. કર્દમ ઉપર પ્રસન્ન બની રહીને જ્યારે ભગવાન પધાર્યા હતા ત્યારે કર્દમની ભક્તિથી ભગવાને જે હર્ષનાં આંસુઓ પાડ્યાં હતાં તે સ્થાન બિન્દુ સરોવર કહેવાય છે અને તે સરસ્વતી નદીથી યુક્ત હોઈ પવિત્ર મનાય છે. ત્યાંનું જળ અમૃત જેવું છે અને મહર્ષિઓ દ્વારા સેવાય છે. તે શ્રેષ્ઠ તીર્થરૂપ આશ્રમમાં આવીને મનુ મહારાજે કર્દમને પ્રણામ કર્યા. કર્દમે પણ મહારાજનો યથાયોગ્ય સત્કાર કર્યો. ભગવાનની આજ્ઞાનું સ્મરણ કરતાં કર્દમ મુનિએ રાજાને કહ્યું કે હે નૃપ ! સત્પુરુષોના રક્ષણ માટે તથા દુષ્ટોના દમન નાટે તમારો પુરુષાર્થ છે એટલે તમે તો શ્રીહરિની શક્તિરૂપ છો. હે વીર ! આપનું આગમન અહીં ક્યા પ્રયોજનથી થયું છે તે આપ મને કહો. તમારી આજ્ઞા હું નિષ્કપટ હૃદયથી સ્વીકારીશ. ઋષિના આવા કથનથી મનુ પ્રસન્ન બની રહ્યા અને બોલ્યા : વેદમય પરમાત્માએ વેદની રક્ષા માટે પોતાના મુખમાંથી બ્રાહ્મણોને ઉત્પન્ન કર્યા છે અને બ્રાહ્મણોનું રક્ષણ કરવા પોતાના હાથમાંથી ક્ષત્રિયોને ઉત્પન્ન કર્યા છે. બ્રાહ્મણો ભગવાનનું હૃદય છે તો ક્ષત્રિયો તેમનું શરીર છે. મારા સદ્ભાગ્યે આપ જેવા મહાન તપસ્વી બ્રાહ્મણ દેવતાનાં મને દર્શન થયાં છે. હે મહામુનિ ! આપને એક વિનંતી કરવા હું અહીં આવ્યો છું. આ મારી પુત્રી છે એનું નામ દેવહૂતી છે. એના પતિરૂપમાં આપ જ સુયોગ્ય છો તેથી હું શ્રદ્ધાપૂર્વક આપને મારી આ કન્યા આપું છું તો આપ તેનું ગ્રહણ કરો.

કર્દમ બોલ્યા : હે રાજા ! તમારી આ પુત્રી સ્ત્રીઓમાં રત્નરૂપ છે એનો હું સહર્ષ સ્વીકાર કરું છું. મારી ઈચ્છા લગ્ન કરવાની છે જ. મારા પિતા બ્રહ્માએ પણ મને “તમે પ્રજા સર્જો” એવી આજ્ઞા આપી છે એટલે તમારી આ પુત્રીને સંતાનોત્પત્તિ થાય ત્યાંસુધી હું તેની સાથે ગૃહસ્થાશ્રમમાં રહીશ અને પછી હું શ્રીગિષ્ણુ ભગવાને કહેલા અને જેમાં જ્ઞાનભક્તિ જ મુખ્ય છે એવા અહિંસક સંન્યાસીના ધર્મો પાળીશ.

એ પછી મનુએ પોતાની મહારાણી તથા પુત્રીની પણ સંમતિ હોવાથી અત્યંત હર્ષિત બની રહી ગુણસમૃદ્ધી યુક્ત એવા કર્દમ ઋષિ સાથે પોતાની કન્યાનું લગ્ન કર્યું અને આભૂષણો વસ્ત્રો તથા ગૃહસ્થાશ્રમ માટે ઉત્તમ પ્રકારની ઘરવખરી પણ પુષ્કળ પ્રમાણમાં આપી. પુત્રીને સુયોગ્ય વરને આપી હતી છતાં ત્યાંથી નીકળતી વખતે પુત્રીવિયોગે તેઓ ખૂબ જ વિદુવળ બની રહ્યા અને “મારા બેટા, મારી દીકરી” વગેરે બોલતા પુત્રીના કેશને

અશ્રુધારાથી ભીંજવવા લાગ્યા. પછી કર્દમ ઋષિની રજા લઈને તેઓ પોતાની રાજધાની તરફ જવા નીકળી પડ્યા. માર્ગમાં આવતા ઋષિઓના આશ્રમોના વૈભવથી પ્રસન્ન બની રહેતા તેમ પ્રજાઓથી સંમાન પામતા તે રાજા બ્રહ્માવર્ત પ્રદેશમાં આવેલી પોતાની રાજધાની બર્હિષ્મતીમાં પહોંચી ગયા. સ્વાયંભુવ મનુ ઈચ્છાનુસાર ભોગોનું નિર્માણ કરવા ઘણા સમર્થ હતા છતાં મુનિ જેવા હતા, ભગવત્પરાયણ હતા અને તેથી તેમના પોતાના મન્વન્તર-સમયના પ્રહરો નિઃસાર યા નિષ્ફળ ગયા નહોતા. એકોતેર યુગનો પોતાનો મન્વંતરકાલ એ મહાન સમ્રાટે ભગવત્પ્રસંગમાં જ વિતાવ્યો હતો અને તેથી તેમણે ત્રણે ગુણવાળાઓની ત્રણે ગતિનો પરાજય કર્યો હતો.

માતાપિતાના ગયા પછી દેવહૂતિ, જેમ પાર્વતી ભગવાન શંકરની સેવા કરે તેમ, પ્રેમપૂર્વક કર્દમની સેવા કરવા લાગ્યાં. હે વિદુરજી ! દેવહૂતિએ શ્રદ્ધાથી, પવિત્રતાથી, માનથી, ઈન્દ્રિયનિગ્રહથી, સેવાથી, સ્નેહથી અને મધુર વાણીથી પોતાના પતિ દેવર્ષિઓમાં શ્રેષ્ઠ એવાં કર્દમ ઋષિને પ્રસન્ન અને સંતુષ્ટ કર્યાં. પ્રિયાનું પ્રિય કરવા ઈચ્છતા કર્દમ ઋષિએ પછી યોગબળથી ઈચ્છાનુસાર સર્વત્ર જઈ શકે એવું એક વિમાન પ્રકટ કર્યું. એ વિમાન સર્વ પ્રકારની સુવિધાઓથી પૂર્ણ હતું. મણિઓના સ્તંભોથી શોભતું, દિવ્ય રાચરચીલાથી ભરપૂર, ઈંદ્રનીલ મણિની બાંધેલી ભૂમિથી તથા પરવાળાં વડે બાંધેલા ઊંબરાઓથી શોભતું, હીરા જડેલા દારોવાળું, મજલાઓવાળું અને પ્રત્યેક મજલામાં સુંદર પલંગો, અલગ અલગ બિછાવેલી શય્યાઓ આસનો અને પંખાઓ વાયુ, સુવર્ણ કળશોવાળું એ અલૌકિક વિમાન આશ્ચર્યજનક પ્રતીત થઈ રહ્યું હતું. પછી ઋષિએ દેવહૂતીને બિંદુ સરોવરમાં સ્નાન કરવાનું સૂચવ્યું. દેવહૂતિ સ્નાન કરવા સરોવરમાં પ્રવેશી ડૂબકી મારી તો તેણે અંદરના એક નિવાસસ્થાનમાં એક હજાર કન્યાઓ જોઈ. કમળના જેવી સુગંધવાળી એ કન્યાઓ ઊભી થઈને દેવહૂતિને કહેવા લાગી કે “અમે તમારી દાસીઓ છીએ, અમને આજ્ઞા ફરમાવો.” પછી એ કન્યાઓ-એ દેવહૂતીને સ્નાન કરાવ્યું અને નવાં વસ્ત્રો તથા આભૂષણોથી સજ્જ કરી દીધાં. દેવહૂતિ અલૌકિક લાવણ્યવાળાં બની રહ્યાં. એ પછી એમણે પતિનું સ્મરણ કર્યું કે તરત જ કર્દમ તેમની સમક્ષ આવીને ઊભા રહ્યા. લાવણ્યમય દેવહૂતિને જોઈ કર્દમને એમના પરની પ્રીતિ વધી ગઈ. એમણે પત્નીને દિવ્ય દષ્ટિ પ્રદાન કરી હતી જ. દિવ્ય ભોગો માટે તે શક્તિમાન બની રહ્યાં હતાં. એમનો હસ્ત પકડીને કર્દમે એમને દાસીઓ સાથે વિમાનમાં બેસાડ્યાં અને પછી એ મહાન ભાગ્યવાળાં દંપતીએ મેરુ પર્વતની ગુફામાં દીર્ઘ સમય સુધી વિહાર કર્યો. મેરુ પર્વતની એ ગુફાઓ કામને ઉત્તેજિત કરનાર શીતલ અને સુગંધથી મનોહર હતી. એ પછી કર્દમે પ્રિયાની સાથે વૈશ્રંભક, સુરસન, નંદન, પુષ્પભદ્રક, માનસ અને ચૈત્રરથ નામક દેવોનાં પણ ઉઘાનોમાં પણ પ્રસન્ન થિતે વિહાર કર્યો. મહાયોગી કર્દમે વિમાનમાં બેસીને પ્રિય પત્નીને દ્વીપો ખંડો વગેરે અતિ આશ્ચર્યજનક એવું સમગ્ર ભૂમંડળ બતાવ્યું અને પછી પોતાના આશ્રમ તરફ પાછા ફર્યા. જેમની કામનાઓ તૃપ્ત થઈ છે એવાં દેવહૂતીએ નવ કન્યાઓને જન્મ આપ્યો. સંતાનોત્પત્તિ પછી મુનિ સંન્યાસ લેવાના હતા એથી દેવહૂતિએ

પતિને કહ્યું : હે ભગવંત ! આપે મને ઘણું સુખ આપ્યું છે, પરંતુ આપ વનમાં પધારો એ પહેલાં મને ઉપદેશ કરીને મારો ઉદ્ધાર કરી શકે એવો એક પુત્ર આપતા જાઓ. હું ખરેખર ભગવાનની માયાથી અત્યંત છેતરાઈ છું. આપ જેવા મોક્ષ આપી શકે એવા બ્રહ્મવેત્તા પતિને પામીને પણ સંસારબંધનથી છૂટવા મેં ઈચ્છા કરી નથી.

મૈત્રેય બોલ્યા : આ રીતે બેદર્પણ બોલતી મનુની ઉત્તમ ગુણોવાળી પુત્રી દેવહૂતીને ભગવાનનું વચન યાદ કરીને દયાળુ મુનિ કર્દમ કહેવા લાગ્યા : હે અર્નિંદ્ય રાજપુત્રી ! તું આ રીતે બેદ કરીશ નહીં. તું પતિવ્રતા સત્તારી છે. તારું કલ્યાણ થાઓ. તારી ઈચ્છા પૂરી થશે. તું શ્રદ્ધા અને સંયમપૂર્વક સ્વધર્મનું આચરણ કર અને ભગવાનનું આરાધન કર. થોડા વખતમાં અવિનાશી ભગવાન અંશરૂપ તારા પુત્ર તરીકે અવતરશે અને તારું તથા સમસ્ત પ્રજાનું અનુપમ એવા સાંખ્યશાસ્ત્રના ઉપદેશ દ્વારા કલ્યાણ કરશે.

યથાસમયે ભગવાન આપેલા વચન પ્રમાણે માતા દેવહૂતિના પેટે અવતર્યા તે સમયે સર્વત્ર જય જયકાર વર્તાયો, પ્રાણીમાત્રનાં મન આનંદ પામ્યાં. સ્વયંભૂ બ્રહ્મા મરીચિ વગેરે ઋષિઓ તે વખતે કર્દમના આશ્રમે આવ્યા. આ રીતે ભગવાનનો અવતાર થવાનો છે એવું જાણતાં બ્રહ્માએ કર્દમ ઋષિને કહ્યું કે “ હે પુત્ર ! તેં મારું વચન આદરપૂર્વક પાળ્યું છે. વાસ્તવમાં તેં મારી નિષ્કપટભાવે સેવા કરી છે. પુત્રોએ પિતાના વચનને “જેવી આજ્ઞા” એમ કહી પાળવું જોઈએ. હે વત્સ ! અતિ સુંદર એવી તારી આ નવ પુત્રીઓને આ મરીચિ વગેરે ઋષિઓ સાથે પરણાવી દે. તારી આ પુત્રીઓ સૃષ્ટિને પોતાના પ્રભાવો દ્વારા અનેક પ્રકારે વધારશે. હે મુનિ ! પ્રાણી માત્રના કલ્યાણપ્રદાતા આઘ પુરુષ પરમાત્મા તારે ત્યાં અવતર્યા છે તે હું જાણું છું. એ ભગવાન જ્ઞાન અને વિજ્ઞાન દ્વારા કર્મોની વાસનાને નષ્ટ કરશે. હે પુત્રી દેવહૂતિ ! તારા ભાગ્યનો પાર નથી. તારો આ પુત્ર તને ઉપદેશ આપી તારી અવિદ્યા દૂર કરશે. આ તો ભગવાન છે. સિદ્ધ ગુણોના અધીશ્વર એવા આ ભગવાન નવું સાંખ્યશાસ્ત્ર પ્રવર્તાવશે અને લોકમાં કપિલ નામે પ્રસિદ્ધ થશે.

આ પ્રમાણે કહીને બ્રહ્મા સત્યલોકમાં ગયા. કર્દમે પોતાની પુત્રીઓ મરીચિ વગેરે ઋષિઓ સાથે જેવો જેનો સ્વભાવ અને જેવી જેની રુચિ તે પ્રમાણે પરણાવી તેમાં મરીચિને કલા, અત્રિને અનસૂયા, અંગિરાને શ્રદ્ધા, પુલસ્ત્યને હવિર્ભૂ, પુલહને ગતિ, ક્રતુને ક્રિયા, ભૃગુને ખ્યાતિ, વસિષ્ઠને અરુન્ધતી અને અથર્વાઓને શાંતિ નામની કન્યાઓ પરણાવી હતી. પરણેલા એ ઋષિઓ સાથે કર્દમની આજ્ઞા લઈને પત્નીઓ આનંદપૂર્વક પોતપોતાના આશ્રમો તરફ વિદાય થયાં.

એ પછી કર્દમ મુનિ પોતાને ત્યાં અવતરેલા કપિલ ભગવાનને મળવા એકાંતમાં તેમની પાસે ગયા અને કહેવા લાગ્યા : હે પ્રભુ ! આપ તો ભક્તોનું માન વધારનાર છો, ભક્તોના પક્ષને પોષનારા છો. પોતાનું વચન સત્ય કરવા અને આપની આવી સીમા વગરની કૃપા માટે હું તો યથાયોગ્ય ન હોવા છતાં આપ મારે ત્યાં અવતર્યા છો તે આપ

ભગવાન કપિલને હું શરણે આવ્યો છું. આપ તો પ્રજાઓના પતિ છો અને પુત્રરૂપે આપને પ્રાપ્ત કરીને હું ઋષિઓ, દેવો અને પિતૃઓ એમ ત્રણે ઋણોમાંથી મુક્ત થયો છું. મને હવે કશી જ કામના રહી નથી તો મને હવે સંન્યાસ લેવાની રજા આપો. કપિલ ભગવાન બોલ્યા : હે મુનિ ! હું જ્ઞાનોપદેશ માટે જ તમારે ઘેર અવતરેલો છું તેથી તમે જો ઘેર રહેશો તોપણ તમને મુક્તિ તો સુલભ છે જ. સાંખ્યશાસ્ત્રરૂપી આત્મદર્શનનો માર્ગ ઘણા કાલથી નષ્ટ બની રહેલો છે તેને ફરી પ્રકટ કરવા જ મારો આ આવિર્ભાવ થયો છે. તમારી ઈચ્છા પ્રમાણે તમારે જવું જ હોય તો ભલે જાઓ, પણ કર્મો માત્ર મને સમર્પણ કરી દેજો અને મારું અહર્નિશ ભજન કરજો. તમે મોક્ષપદ પામશો જ. માતા દેવહૂતિને પણ યથાસમયે આધ્યાત્મિક જ્ઞાનનો ઉપદેશ આપીશ અને એથી એ પણ હું અને મારું એવા મિથ્યા સંસારથી મુક્ત બની રહી પરમાનંદ પામશે.

એ પછી કર્દમ મુનિએ ભગવાનની પ્રદક્ષિણા કરી, પ્રસન્નચિત્ત બની રહી સંન્યાસ લીધો અને વનમાં ચાલ્યા ગયા. મુનિઓનું અહિંસાપ્રત ધારણ કરી આત્માનું શરણ લીધું, ભેદબુદ્ધિનો ત્યાગ કર્યો અને કેવળ ભક્તિથી પ્રત્યક્ષ કરેલા પરબ્રહ્મ વિશે મન એકાગ્ર કરી દઈ સર્વાત્મા એવા ભગવાન વાસુદેવ વિશે જ ભક્તિભાવપૂર્વક લીન બની રહ્યા તથા અંતે ભગવાનની ગતિને પામ્યા. કર્દમના અરણ્યમાં ચાલ્યા ગયા પછી ક્રમશઃ મોટા થઈ રહેલા કપિલ સુંદર બિંદુસરોવર પર આવેલા પોતાના આશ્રમમાં માતાની સાથે રહ્યા છે. સહસા દેવહૂતિજીએ બ્રહ્માની વાત યાદ આવતાં શાંતિથી બેઠેલા પુત્ર નજીક જઈને કહ્યું : હે ભૂમન્ ! હે પ્રભુ ! મેં મારું સમસ્ત જીવન ઈન્દ્રિયોને સંતોષવામાં વિતાવ્યું છે અને એ કારણે અજ્ઞાનરૂપી અંધકારમાં હું પડેલી છું. તેમાંથી મારો ઉદ્ધાર કરવા તમે જ સમર્થ છો. તમે જીવોના આદિ પુરુષ ભગવાન છો. પ્રકૃતિ અને પુરુષનું જ્ઞાન પ્રાપ્ત કરવાની ઈચ્છાથી હું શરણાગતવત્સલ એવા આપની સમક્ષ આવી છું. ભાગવતધર્મોના જ્ઞાતાઓમાં શ્રેષ્ઠ એવા આપને હું નમન કરું છું. મને શાંતિનો માર્ગ - મુક્તિનો માર્ગ દર્શાવો.

માતાનાં આવાં વચનો સાંભળી પ્રસન્ન થયેલા કપિલ ભગવાન સ્મિતપૂર્વક બોલ્યા : હે માતા ! આધ્યાત્મિક યોગ જ મનુષ્યોના દૈહિક ભાવોને દૂર કરનાર છે. જીવમાત્રના બંધ અને મોક્ષનું કારણ ચિત્ત છે. વિષયોમાં આસક્ત ચિત્ત બંધનનું કારણ બને છે અને ભગવાનમાં આસક્ત બની રહેતાં તે મુક્તિનું કારણ બને છે. અહંતામમતાથી ઉત્પન્ન થનારા કામ લોભ આદિ વિકારોથી રહિત બની રહેતાં ચિત્ત સમ અવસ્થા પ્રાપ્ત કરે છે. જ્ઞાન વૈરાગ્ય અને ભક્તિયુક્ત મન પ્રકૃતિને જીતી શકે છે. એવા મનવાળો જીવાત્મા સહિષ્ણુતાવાળો, દયાળુ અને પ્રાણી માત્રને માટે હિતૈષી અને સજ્જનોના ભૂષણરૂપ મહાત્મા બની રહે છે. અનન્યભાવથી મારામાં જે દૃઢ ભક્તિ કરે છે, મારા માટે સર્વસ્વનો ત્યાગ કરે છે, મારી જ કથાઓ સાંભળે છે અને કહે છે તે જ જીવાત્મા સાચો સત્સંગી બની રહે છે. એવા સત્સંગીઓ દ્વારા થતી મારાં પરાક્રમોનું જ્ઞાન કરાવનારી, હૃદયંગમ બની રહેનારી મારી કથાઓનું સેવન કરવાથી મોક્ષમાર્ગમાં શ્રદ્ધા પ્રેમ અને ભક્તિ અનુક્રમે વિકસિત થાય છે. હે માતા ! જેનું

ચિત્ત ભગવાનમાં જ તલ્લીન હોય છે એવા જીવાત્માની વેદવિહિત કર્મોમાં પ્રવૃત્ત તથા વિષયોનું જ્ઞાન કરાવનારી ઈન્દ્રિયોની સત્ત્વમૂર્તિ એવા શ્રીહરિની તરફ જ જે સ્વાભાવિકી પ્રવૃત્તિ છે તે જ ભગવાનની અહૈતુકી ભક્તિ છે. એવી ભક્તિ દ્વારા જ મારું પદ પ્રાપ્ત થાય છે. હે માતા ! વિદ્વાનો કહે છે કે આસક્તિ એ મનુષ્યોમાં મૂળભૂત એવો એક અવિનાશી, નિત્યનૂતન બની રહે એવો ગુણ છે. એની ઉપેક્ષા કરી શકાય એમ નથી. આસક્તિ ભલે રહે, મુક્તિ માટે એ સાધન બની શકે એવી છે. એનો હેતુ બદલી નાખો. હે માતા ! તમે સંસારથી સંકળાયેલાં છો. તમે હવે સંસારના “હું અને મારું” એવા ભાવનો ત્યાગ કરી દો અને એ સ્થાને મને ભગવાન નારાયણને મૂકી દો. આસક્તિનું રૂપાંતર કરનારી આ પ્રક્રિયા સ્વાભાવિક રીતે જ ક્રમિક પ્રક્રિયા છે. સાધુ પુરુષોના સત્સંગથી એ પ્રક્રિયા સરલ બની શકે છે. એ પછી અશુદ્ધિઓથી મુક્ત થયેલું તમારું મન સ્વાભાવિક રીતે જ મારા પ્રતિ વળશે. હે માતા ! પ્રકૃતિ અને પુરુષનો સ્વામી હું જ છું, મારા સિવાય અન્ય કોઈ પણ મૃત્યુરૂપ તીવ્ર ભયને દૂર કરી શકે એમ નથી. મારા પ્રતાપે વાયુની પ્રવૃત્તિ છે, મારા પ્રતાપે સૂર્ય તપે છે, મારા પ્રતાપે ઈંદ્રથી વર્ષા થાય છે, અગ્નિ સળગી શકે છે અને મૃત્યુ પણ પોતાનું કાર્ય કરી શકે છે. મારા નિર્ભય એવાં ચરણકમલનો આશ્રય કરવો એ જ જીવાત્માનું પ્રધાન લક્ષ્ય બની રહ્યું હોવું જોઈએ. તીવ્ર ભક્તિયોગથી મને આર્પિત બની રહેવામાં જ જીવમાત્રનું કલ્યાણ છે.

માતા દેવહૂતિને માટે સંતપુરુષોનો સત્સંગ થવો અસંભવિત હોવાથી એમને શાસ્ત્રાર્થનું જ્ઞાન થાય એ માટે કપિલજી હવે તેમને સાંખ્યનું તત્ત્વજ્ઞાન આપતાં કહે છે કે હે માતા ! હવે હું તમને પ્રકૃતિ આદિ તત્ત્વોનાં અલગ અલગ લક્ષણ દર્શાવું છું, જે જાણીને પ્રકૃતિના ગુણોથી મુક્ત થઈ જવાય છે. આત્માનો સાક્ષાત્કાર જ પુરુષના મોક્ષનું કારણ છે. એનાથી જ હૃદયનો મોહ નષ્ટ બની રહે છે એમ વિદ્વાનો કહે છે. એ અનાદિ નિર્ગુણ પુરુષ પ્રકૃતિથી પર અંતઃકરણમાં સ્ફુરિત થનાર સ્વયંપ્રકાશરૂપ છે. એ સર્વવ્યાપક પુરુષ પોતાની પાસે આવેલી દુર્જેય ગુણમયી પ્રકૃતિનો ઉપભોગ કરવાને માટે તેની સાથે એકતા પ્રાપ્ત કરી શકે છે. અહીંથી હવે કપિલજી ભગવાન તરીકે નહીં, પણ સાંખ્યશાસ્ત્રના પ્રણેતા તરીકે જાણે કે સાંખ્યશાસ્ત્રનું નિરૂપણ કરી રહ્યા છે ! આ શાસ્ત્ર બ્રહ્મવાદથી અલગ જ છે. આ શાસ્ત્રમાં પુરુષને પ્રકૃતિનો અધીન બતાવેલ તે બ્રહ્મવાદમાં તો ભગવાન પ્રકૃતિના નિયામક હોવાથી અસંગત જ પ્રતીત થાય છે. ભગવદીય સાંખ્યમાં તો પ્રકૃતિને ભગવાનની શક્તિ માની છે. સાંખ્યશાસ્ત્ર ભગવાન સુધી પહોંચતું જ નથી. પ્રકૃતિ પોતાના સત્ય આદિ ગુણો દ્વારા એ ગુણોને અનુરૂપ પ્રજાની સૃષ્ટિ કરવા લાગી. આ જોઈને પુરુષ જ્ઞાનને આચ્છાદિત કરનારી એની આવરણશક્તિથી મોહિત બની રહી પોતાનું વાસ્તવ સ્વરૂપ ભૂલી ગયો. પ્રકૃતિને જ પોતાનું સ્વરૂપ માની લઈને પુરુષ પ્રકૃતિના ગુણો દ્વારા થતાં કર્મોનો પોતાને જ કર્તા માનવા લાગ્યો. પુરુષમાં પ્રારંભથી કર્તાપણું નથી, એ કર્તાપણું તો પ્રકૃતિના અધ્યાસથી થાય છે. પ્રકૃતિનો સંબંધ થતાં જ્યારે ફરી પ્રકૃતિનો અધ્યાસ થાય છે ત્યારે એનામાં ભોક્તાપણું

આવે છે. પ્રકૃતિ ભોગ્ય છે, તે ભોક્તા થઈ શકે નહીં. ભોગદશામાં પુરુષ પ્રકૃતિનો નિયામક જ રહે છે. આથી સ્પષ્ટ છે કે પ્રકૃતિ કર્તા છે, વ્યાપ્તિ છે અને ભોગદશામાં પ્રકૃતિનો નિયામક પુરુષ જ ભોક્તા છે.

એ પછી મૂલભૂત પ્રકૃતિનું લક્ષણ દર્શાવતાં ભગવાને કહ્યું કે જે ત્રિગુણાત્મક, અવ્યક્ત, નિત્ય અને કાર્યકારણ રૂપ છે તથા સ્વયંનિર્વિશે હોઈને પણ સંપૂર્ણ વિશેષ ધર્મોનો આશ્રય છે એ પ્રધાન નામક તત્ત્વને જ પ્રકૃતિ કહે છે. પાંચ મહાભૂત, પાંચ તન્માત્રા, ચાર અંતઃકરણ અને દશ ઇન્દ્રિયો મળી કુલ ચોવીસ તત્ત્વોના સમૂહને વિદ્વાનો પ્રકૃતિનું કાર્ય માને છે. પૃથ્વી, જલ, તેજ, વાયુ, આકાશ એ પાંચ મહા ભૂતો છે, ગંધ, રસ, રૂપ, સ્પર્શ અને શબ્દ એ પાંચ તન્માત્રાઓ છે. શ્રોત્ર, ત્વચા, ચક્ષુ રસના, નાસિકા, વાક્, હાથ, ચરણ, ઉપસ્થ અને પાયુ એ દસ ઇન્દ્રિયો છે. મન, બુદ્ધિ, અહંકાર અને ચિત્ત એ ચાર અંતઃકરણાત્મક એક જ છે, પરંતુ સંકલ્પ, નિશ્ચય, ચિત્ અને અભિમાનરૂપ ચાર પ્રકારની વૃત્તિઓથી એ લક્ષિત થાય છે. તત્ત્વજ્ઞાની પુરુષો સગુણ બ્રહ્મના સન્નિવેશ સ્થાનરૂપ આ ચોવીસ તત્ત્વોની સંખ્યા દર્શાવે છે અને પચ્ચીસમા તત્ત્વ તરીકે કાલને માને છે. કેટલાક વિદ્વાનો એ કાલને મૃત્યુથી અભિન્ન તત્ત્વ માને છે અને તેને ઈશ્વરની સંહારકારિણી શક્તિરૂપ માને છે, પણ ભગવાન કપિલજી સ્વમત પ્રમાણે કાલનું લક્ષણ બતાવતાં કહે છે કે જેની પ્રેરણા ગુણોની સામ્યાવસ્થારૂપ નિર્વેશ પ્રકૃતિમાં ગતિ ઉત્પન્ન થાય છે એ જ વસ્તુતઃ પુરુષરૂપ ભગવાનને જ કાલ કહેવાય છે અને એ જ પ્રાણીઓની ભીતર પુરુષરૂપે અને બહાર કાલરૂપે વ્યાપ્ત ઈશ્વર જ પચ્ચીસમા તત્ત્વરૂપ છે.

આ પ્રમાણે ઉદ્દેશ(નામ)થી તત્ત્વોનું નિરૂપણ કરી પછી ઉત્પત્તિપૂર્વક એનાં લક્ષણ દર્શાવાયાં છે. કહ્યું છે કે પરમ પુરુષ પરમાત્માએ કાલ દ્વારા ક્ષોભ પામેલી સંપૂર્ણ જીવોની સ્થાનરૂપ પ્રકૃતિમાં ચિત્તશક્તિરૂપ વીર્ય સ્થાપિત કરવાથી એમાથી તેજોમય મહત્તત્ત્વ ઉત્પન્ન થયું. વિશ્વાધારપણું જેનું લક્ષણ છે એવા જગતના અંકુરરૂપ એ મહત્તત્ત્વે પોતામાં સ્થિત વિશ્વને પ્રકટ કરવાને માટે પોતાના તેજથી પ્રલયકાલીન અંધકારને નષ્ટ કરી દીધો. એ સત્ત્વગુણમય સ્વસ્થ શાંત અને ભગવાનની ઉપલબ્ધિ માટે સ્થાનરૂપ ચિત્તરૂપી એ મહત્તત્ત્વને ભગવાન વાસુદેવ કહેવામાં આવે છે. તદનન્તર એ જ્ઞાનપ્રધાન મહત્તત્ત્વ વિકૃત થતાં એમાંથી અહંકારની ઉત્પત્તિ થઈ. સાત્ત્વિક, રાજસ અને તામસ એવા ત્રણ પ્રકારના અહંકારથી ક્રમશઃ મન, ઇન્દ્રિયો, પાંચ મહાભૂતો અને તન્માત્રાઓની ઉત્પત્તિ થઈ. મહત્તત્ત્વનું આધિ-દૈવિક નામ વાસુદેવ છે. એ રીતે આ અહંકારનું આધિદૈવિક નામ સંકર્ષણ છે. અનંત નામ પ્રસિદ્ધ અનંત શીર્ષવાળા એ પુરુષ ભૂતમય, ઇન્દ્રિયમય અને મનોમય છે. આધિભૌતિક અહંકારનાં સત્ત્વ, રજ અને તમ અનુસાર ક્રમશઃ કર્તૃત્વ કારણત્વ અને કાર્યત્વ અથવા શાન્તત્ત્વ, ધોરત્વ અને વિમૂઢત્વ એવાં ત્રણ લક્ષણો છે. કાલકૃત ગુણો ક્ષોભથી યુક્ત સાત્ત્વિક અહંકારથી મનસ્તાત્ત્વની ઉત્પત્તિ થઈ. મનના સંકલ્પવિકલ્પથી જ કામની ઉત્પત્તિ થાય છે. કામ એ જ પ્રદ્યુમ્ન કહેવાય છે. કમલ જેવાં શ્યામ અને યોગીજનોના આરાધનીય એવા

ઇન્દ્રિયોના અધીશ્વર અનિરુદ્ધ છે. ઇન્દ્રિયોને નિયંત્રણમાં રાખવી એ અનિરુદ્ધનું લક્ષણ છે. હે સતી દેવહૂતિ ! તેજસ અર્થાત્ રાજસના વિકારથી બુદ્ધિતત્ત્વની ઉત્પત્તિ થઈને દ્રવ્યસંકુરણ અને ઇન્દ્રિયોનો અનુગ્રહ એ બુદ્ધિતત્ત્વનું લક્ષણ છે. વૃત્તિઓના ભેદથી સંશયવિપર્યાસ (ભ્રાન્તિ), નિશ્ચય, સ્મૃતિ અને સ્વાપ(નિદ્રા) પણ બુદ્ધિના ભેદો યનાય છે. કર્મેન્દ્રિયો અને જ્ઞાનેન્દ્રિયો બન્ને રાજસ છે. ક્રિયાશક્તિ પ્રાણની છે અને વિજ્ઞાનશક્તિ બુદ્ધિની છે એટલે બન્ને પ્રકારની ઇન્દ્રિયો રાજસ છે. તામસ અહંકારથી ભગવાનની પ્રેરણાથી પૂર્વવત્ વિકાર થતાં સર્વતઃ પ્રથમા શબ્દ માત્ર ઉત્પન્ન થયો અને પછી આકાશ ઉત્પન્ન થયું, કેમકે શબ્દ જ શ્રોત્ર-ગમ્ય છે. શબ્દનો ધર્મ પણ શબ્દ છે એટલે લક્ષણની અતિવ્યાપ્તિ થતી નથી. અર્થનો આશ્રય શબ્દ છે. શબ્દનું જ્ઞાન જોવાથી, સ્વરથી તથા દેશ અને જ્ઞાપક દ્વારા પણ થાય છે. અંતઃકરણ શબ્દનું લક્ષણ દૃષ્ટત્વાલિજ્ઞત્વ કહેવાયું છે. એ રીતે આકાશની તન્માત્રા હોવાથી નભસઃ તન્માત્રત્ત્વમ્ એ પણ શબ્દનું લક્ષણ છે. આકાશની સૂક્ષ્મરૂપતા પણ શબ્દનું લક્ષણ છે. આકાશની સૂક્ષ્માવસ્થા શબ્દ અને સ્થૂલાવસ્થા આકાશ છે. શાસ્ત્રજ્ઞો પણ એમ જ માને છે. ગુણક્ષોભથી આકાશથી તથા શબ્દની તન્માત્રા(સૂક્ષ્માકાશ)થી સ્પર્શની ઉત્પત્તિ થઈ. સ્પર્શથી વાયુ અને ત્વગિન્દ્રિયની ઉત્પત્તિ થઈ. આ ત્વગિન્દ્રિયથી સ્પર્શનું જ્ઞાન થાય છે. મૂઢતા, કઠિનતા, ઠંડાપણું, ઉષ્ણતા એ સ્પર્શનું સ્પર્શત્વ છે. વાયુનું સૂક્ષ્મરૂપ એની તન્માત્રા (સ્પર્શ) છે. ચાલન આદિ પાંચ પ્રકારનાં પાંચ કર્મ વાયુનાં કર્મલક્ષણો છે. વૃક્ષોની ડાળીઓ આદિને હલાવવાં ચલાવવાં, વેરણ છેરણ રસ આદિને ચક્રવાન રૂપે ભેગાં કરવાં એ વ્યૂહન કહેવાય છે. ગંધને નાસિકામાં પહોંચાડવો એને પ્રાપ્તિ કહે છે. શબ્દને દેશાન્તરમાં લઈ જવો એ વાયુનું કાર્ય છે. સર્વ ઇન્દ્રિયોનું આત્માર્પણ એ વાયુનું લક્ષણ છે. વાયુની સ્પર્શ તન્માત્રાથી રૂપ અને રૂપથી તેજની ઉત્પત્તિ થઈ. રૂપની ઉપલબ્ધિ નેત્રો દ્વારા થાય છે. દ્રવ્યાકૃતિતા, ગુણતા, વ્યક્તિસંસ્થાત્વ અને તેજમાં તેજસ્ત્વ એ ચાર રૂપ માત્રની ચાર વૃત્તિઓ છે. પ્રકાશ, પાચન, ભોજન, શીતને દૂર કરવું, સૂકવવું, ભૂખ અને તરસ લાગવી એ તેજની વૃત્તિઓ છે. રૂપ તન્માત્રા તથા તેજથી કાલની પ્રેરણાથી રસની ઉત્પત્તિ થઈ. રસથી જલની ઉત્પત્તિ થઈ. રસનું જ્ઞાન જીભથી થાય છે. રસ તન્માત્રા અને જલમાં ક્ષોભ થતાં ગંધની ઉત્પત્તિ થઈ અને ગંધથી પૃથ્વીની ઉત્પત્તિ થઈ. મિશ્રિત ગંધ, દુર્ગંધ, સુગંધ તથા શાંત અને ઉગ્રગન્ધ તેમ વાસી ખોરાકમાંનો ખાટો ગંધ વગેરે અલગ અલગ દ્રવ્યોના અવયવોની વિષમતાને કારણે એક જ ગંધ ઉક્ત પદોથી બની રહે છે. પૃથ્વીનાં લક્ષણ કહેતાં કહ્યું કે સર્વ પદાર્થોને રૂપ દેવું, શબ્દબ્રહ્મ અથવા પરબ્રહ્મની હૃદય કંઠ આદિ સ્થિતિ, સંપૂર્ણ જગતને ધારણ કરવું, સર્વ સત્ત્વોમાં અવયવ રૂપથી રહેવું તેમ બ્રહ્મથી લઈને સર્વમાં જે ભેદ છે એ પૃથ્વી દ્વારા જ જાણી શકાય છે. પૃથ્વીનાં આવાં લક્ષણ છે. આકાશનો વિશેષ ગુણ શબ્દ જેનો વિષય છે એ શ્રોત્ર ઇન્દ્રિય. વાયુનો વિશેષ ગુણ સ્પર્શ, જેનો વિશેષ ગુણ ત્વચા છે. તેજનો વિશેષ ગુણ રૂપ, જેનો વિષય છે તે ચક્ષુ ઇન્દ્રિય છે. જલનો વિશેષ રસ, જેનો વિષય છે એ રસના છે. પૃથ્વીનો વિશેષ ગુણ ગંધ, જેનો વિષય ઘ્રાણેન્દ્રિય છે. સર્વ વિશેષ પાંચેય ગુણો અંતિમ

કાર્યરૂપ પૃથ્વીમાં જ છે એટલે જ ભાવોનો વિશેષ પૃથ્વીમાં જ દેખાય છે. મહત્ત્વ અહંકાર અને પંચ મહાભૂતો એ સાતે તત્ત્વ અલગ જ રહ્યાં ત્યારે જગતના આદિ કારણ શ્રીભગવાને કાલ અદૃષ્ટ અને સત્વાદિ ગુણો સહિત એ સાતેમાં પ્રવેશ કર્યો. ભગવાનના પ્રવિષ્ટ થયા પછી અને ભગવાન દ્વારા યોજિત થતાં એ અંડ જે પ્રથમ ચેતન હતું એવા અંડથી એ પુરુષ પ્રવેશ કરતાં જ ઊડી ને ખડો થઈ ગયો. એ પુરુષ જે પ્રથમ તત્ત્વોમાં પ્રવિષ્ટ થયેલ તે વિરાટરૂપ બનીને ઊડી ગયા. એ અંડનું નામ વિશેષ છે, એ સ્વયં પચાસ કરોડ યોજનના વિસ્તારવાળું છે. એના ઉત્તરોત્તર ક્રમથી પૂર્વથી દશ દશ ગુણે વૃદ્ધિવંત જલ, અગ્નિ, વાયુ, આકાશ, અહંકાર, મહત્ત્વ એના આવરણોથી ઘેરાયેલાં છે અને એ સર્વની બહાર પૃથ્વીનું આવરણ છે એમાં સર્વ લોકોનો વિસ્તાર છે અને તે ભગવદ્રૂપ છે. જળની અંદર રહેલા તે સુવર્ણમય બ્રહ્માંડમાંથી ઊભી થઈ શ્રીહરિએ તટસ્થપણું ત્યજીને તે ઈન્દ્રિયોરૂપ બ્રહ્માંડના અધિષ્ઠાતા થઈ તેમાં અનેક પ્રમાણનાં છિદ્ર કર્યાં. સર્વ પ્રથમને—વિરાટ શરીરને મુખ થયું. મુખમાંથી વાણી ઈન્દ્રિય ને તેનો અધિષ્ઠાતા અગ્નિ ઉત્પન્ન થયો. પછી નાસિકાનાં બે છિદ્ર ઉત્પન્ન થયાં, એમાં પ્રાણયુક્ત ઘ્રાણેન્દ્રિય ઉત્પન્ન થઈ અને પછી તેનો અધિષ્ઠાતા દેવ વાયુ ઉત્પન્ન થયો. પછી બે નેત્ર સ્થાન ઉત્પન્ન થયાં તેમાં ચક્ષુ ઈન્દ્રિય અને તેના દેવ સૂર્યનો આવિર્ભાવ થયો. પછી કાન પ્રકટ થયા તેમાં શ્રોત્રેન્દ્રિય અને તેના દેવ રૂપ દિશાઓ પ્રકટ થઈ. પછી ત્વચા પ્રકટ થઈ એમાં લોભ ઈન્દ્રિય અને શ્મશ્રુ કેશ આદિ લોભવિશેષ પ્રકટ થયાં અને એની દેવતા ઓષધિઓ પ્રકટ થઈ. તે પછી શિશ્ન પ્રકટ થયું તેમાંથી વીર્ય અને જલનો આવિર્ભાવ થયો. ત્યાર પછી વિરાટને પાયુસ્થાન અપાન ઈન્દ્રિય અને મૃત્યુ દેવતાનો આવિર્ભાવ થયો. તદનન્તર બન્ને હસ્તો ઉત્પન્ન થયા અને એનાથી બલ ઈન્દ્રિય તથા બલથી સ્વરાટ અર્થાત્ ઈંદ્રનું પ્રાકટ્ય થયું, પછી બન્ને ચરણો પ્રકટ્યા અને એનાથી ગતિ ઈન્દ્રિય અને એ ગતિથી વિષ્ણુ દેવતાનો આવિર્ભાવ થયો. પછી નાડીઓ પ્રકટી એનાથી લોહિત ઈન્દ્રિય અને દેવતારૂપ નદીઓ થઈ. ઉદરના પ્રાકટ્ય પછી ભૂખતરસરૂપ ઈન્દ્રિય અને દેવતા સમુદ્રનું પ્રાકટ્ય થયું. પછી હૃદય પ્રકટ્યું એનાથી મન ઈન્દ્રિય અને દેવતા ચંદ્રની ઉત્પત્તિ થઈ. બીજા હૃદય ગોલકથી બુદ્ધિ ઈન્દ્રિય અને બુદ્ધિથી વાયસ્પતિ દેવતાનો આવિર્ભાવ થયો. તૃતીય હૃદય ગોલકથી અહંકાર ઈન્દ્રિય અને રુદ્ર દેવતાનો આવિર્ભાવ થયો. ચોથા હૃદયગોલકથી ચિત્ત ઈન્દ્રિય અને ચૈત્ય જીવ દેવતા થયાં. આ સર્વે ઉદ્ભવસ્થાનોમાં ચૈત્ય યા જીવ એ મુખ્ય ભગવદંશ છે. આ રીતે આત્માથી અતિરિક્ત સર્વ દેવતાઓ ઉત્પન્ન થયા, પણ તે વિરાટ પુરુષને ઉઠાડવા સમર્થ નીવડી શક્યા નહીં એટલે તેઓએ ફરી વિરાટ પુરુષને ઉઠાડવા પોતપોતાનાં સ્થાનોમાં અનુક્રમે પ્રવેશ કર્યો. આમ કર્યા છતાં વિરાટ પુરુષ ઊઠ્યા નહીં. અહીં શંકા થાય કે વિરાટ પુરુષ કેમ ઊઠ્યા નહીં ? સમાધાન એ છે કે એ સમયે વિષ્ણુનું બીજા દેવો જેટલું જ કામ હતું એટલે સમર્થ હોઈને પણ તે વખતે સામર્થ્ય જણાવ્યું નહીં. સર્વ સ્થળે આ રીતે જાણવું. વિરાટ પુરુષને ઉઠાડવાનું કામ તો ક્ષેત્રજનું છે. ક્ષેત્રજ અર્થાત્ ચૈત્ય યા જીવે પોતાની ઈન્દ્રિય ચિત્તની સાથે હૃદયમાં પ્રવેશ કર્યો ત્યારે વિરાટ પુરુષ જલમાંથી

ઊઠીને બેઠા થયા. અતઃ શરીરાભિમાની એ જીવની ભક્તિ વૈરાગ્ય અને ચિત્તની એકાગ્રતાથી જ્ઞાન દ્વારા એ અંતરાત્માસ્વરૂપ ક્ષેત્રજને આ શરીરમાં સ્થિર જાણી એનું ચિત્તન કરવું જોઈએ.

શ્રી ભગવાન કહે છે કે હે માતા ! આત્મા તો નિર્વિકાર, અકર્તા અને નિર્ગુણ છે એથી એ પુરુષ પ્રકૃતિના ગુણોથી લિપ્ત બનતો નથી. તે જ્યારે પ્રાકૃત ગુણોથી સંબંધિત બને છે ત્યારે અહંકારથી મોહિત બનીને “હું કર્તા છું” એમ માનવા લાગે છે. કર્તૃત્વના અભિમાનને કારણે જ પછી તે દેહના સંસર્ગથી કરેલાં પાપ પુણ્યરૂપ કર્મોના દોષોથી અશાંત થઈને ઉત્તમ મધ્યમ અને નીચ યોનિઓને પ્રાપ્ત થાય છે. સંસારમાં દેહ અને આત્માનો સંબંધ છે તે આધ્યાત્મિક છે, અહંતામમમાત્મક છે. મોહથી અધ્યાસ થાય છે એટલા માટે એ સંબંધ મિથ્યા છે. અવિદ્યાકૃત સંસાર અસત્ય છે, પણ તેની નિવૃત્તિ થતી નથી. જે અસત્ય હોવા છતાં કષ્ટ આપી શકે છે તો તેની નિવૃત્તિ શી રીતે થાય ? એકમાત્ર જ્ઞાન જ એવા સંસાર માટે નિવર્તક છે. ચિત્ત જો અંતર્મુખ થાય તો જ સંસારની નિવૃત્તિ થાય. બુદ્ધિમાનો એ અસન્માનમાં પ્રવૃત્ત ચિત્તને તીવ્ર ભક્તિયોગ તથા વૈરાગ્ય દ્વારા વશ કરી લેવું જોઈએ. યમ નિયમ આદિ સાધનો દ્વારા શ્રદ્ધાપૂર્વક અભ્યાસથી, કેવળ મારામાં જ સારો ભાવ રાખવાથી, મારી કથાઓ સાંભળવાથી, પ્રાણીમાત્રમાં સમભાવ રાખવાથી, વેરબુદ્ધિનો ત્યાગ કરવાથી, આસક્તિના ત્યાગથી, બ્રહ્મચર્ય - સંયમથી, મૌનવ્રતધારણ કરી સ્વધર્મપાલનથી, અનાયાસે પ્રાપ્ત થતા અન્નાદિથી સંતુષ્ટ બની રહેવાથી, પરિમિત ભોજન કરવાથી, એકાંતમાં વધુ રહેવાથી, શાંત દયાળુ ધૈર્યશાળી અને સર્વના મિત્ર બની રહેવાથી, પ્રકૃતિ અને પુરુષના વાસ્તવિક સ્વરૂપના અનુભવથી, પ્રાપ્ત જ્ઞાન દ્વારા સાંસારિક સંબંધો સહિત દેહમાં અહંતામમતા - હું અને મારું એનો પરિત્યાગ કરવાથી જ આત્મદર્શી બની રહેવાય છે અને એથી ચિત્ત વશ બની રહેતાં સંસારની નિવૃત્તિ થાય છે. આ પ્રમાણે મોક્ષને માટે આત્મજ્ઞાનનો ઉપદેશ ભગવાને આપ્યો, પરંતુ પ્રકૃતિનો સંબંધ જ સંસારનું કારણ છે. સાંખ્યશાસ્ત્રોમાં તો પ્રકૃતિ નિત્ય છે અને પુરુષ પણ નિત્ય છે તથા પ્રકૃતિ અને પુરુષનો સંબંધ પણ નિત્ય છે. તો પછી ત્યાં આત્મજ્ઞાન શુ કરી શકે ? જ્ઞાનથી પ્રકૃતિનો અથવા પ્રકૃતિના સંબંધનો નાશ તો થઈ શકતો નથી એટલે જ્ઞાન પણ કર્મની જેમ અભ્યુદયનો હેતુ હોય, મોક્ષનો હેતુ ન હોય, આવી શંકા થતાં દેવહૂતિ પૂછે છે : હે બ્રહ્મન્ ! પુરુષ અને પ્રકૃતિ બન્ને નિત્ય છે અને એકબીજાને આશ્રયે રહેનારાં છે એટલે પ્રકૃતિને કદી પુરુષ છોડી શકે નહીં. જે રીતે ગંધ અને પૃથ્વી તથા રસ અને જલની અલગ અલગ સ્થિતિ હોઈ શકાતી નથી એ રીતે પ્રકૃતિ અને પુરુષ પણ એકબીજાને છોડીને ન જ રહી શકે ને ? પ્રકૃતિના ગુણોના આશ્રયથી જેને કર્મબંધન પ્રાપ્ત થયાં છે તે પુરુષ એ કર્તા હોવા છતાં કર્મબંધનોને કારણે કેવલ્યપદની પ્રાપ્તિ તેને શી રીતે થાય ? જ્ઞાન તો ક્ષણિક છે અને પ્રકૃતિ અને પુરુષનો સંબંધ નિત્ય છે, પ્રકૃતિ પણ નિત્ય છે, તો પછી એવું ક્યું સાધન છે કે જેનાથી પ્રકૃતિનો તિરોભાવ થાય અને એનો સંબંધ ફરી પણ ન થાય ?

ભગવાને નિષ્કામ કર્મ અને વર્ણાશ્રમધર્મોના પાલન દ્વારા નિર્મલ બનેલા અંતઃકરણથી, નિરંતર સર્વભાવથી થતી સ્નેહપૂર્વક ભગવાનની સેવારૂપી તીવ્ર ભક્તિથી અથવા સ્નેહપૂર્વક શ્રવણાદિથી, સાંખ્યના અનુભવે પ્રાપ્ત જ્ઞાનથી, અત્યધિક વૈરાગ્યથી, તપથી યુક્ત યોગથી, તીવ્ર સમાધિથી જે રીતે અરણિથી ઉત્પન્ન અગ્નિએ અરણિને ધીરે ધીરે નષ્ટ કરી શકે છે એ રીતે પુરુષની એ પ્રકૃતિ પણ ધીરે ધીરે તિરોહિત બની રહે છે. પોતાના આત્મામાં જ જે રમણ કરે છે એને પછી રમણ માટે પ્રકૃતિની આવશ્યકતા રહેતી નથી. આત્માને ઓળખીને આત્મામાં જ રમણ કરનાર પછી તો સર્વ પ્રકારે વિરક્ત બની રહે છે. જેને તત્ત્વજ્ઞાન થયું છે, જેનું મન મારામાં જ મગ્ન બની રહ્યું હોય છે એવા આત્મારામ મુનિથી પછી પ્રકૃતિ દૂર જ રહે છે. મારો ભક્ત મારી મોટી કૃપાથી તત્ત્વજ્ઞાન પ્રાપ્ત કરી આત્માનુભવ દ્વારા સમસ્ત સંશયોથી મુક્ત બની રહે છે અને અંતે મારા સ્થાનનો અધિકાર બની એને પુનઃ પાછા આવવાનું રહેતું નથી. એ પછી તે અવિનાશી પદને જ પ્રાપ્ત કરે છે. આ રીતે ભક્તિ સાંખ્ય અને જ્ઞાનનું નિરૂપણ કરી કપિલજી હવે ફલપર્યંત યોગનું નિરૂપણ કરતાં કહે છે કે હે માતા ! હવે હું તમને જેના દ્વારા ચિત્ત શુદ્ધ અને પ્રસન્ન બની રહીને સન્માર્ગમાં પ્રવૃત્ત થાય છે એવા ધ્યાનસહિત સખીજ યોગનું લક્ષણ કહું છું. યથાશક્તિ શાસ્ત્રવિહિત સ્વધર્મનું આચરણ કરવું, શાસ્ત્રવિરુદ્ધ આચરણનો ત્યાગ કરવો, પ્રારબ્ધ અનુસાર જે મળે એમાં સંતુષ્ટ રહેવું, આત્મજ્ઞાનીઓના ચરણની સેવા કરવી, વિષયવાસનાને વધારે એવાં કર્મોથી દૂર રહેવું, અહિંસા આદિ મોક્ષધર્મોમાં અનુરાગ ધરાવવો, પવિત્ર અને પરિમિત ભોજન કરવું, નિરંતર એકાન્ત અને ભયરહિત સ્થાનમાં રહેવું, વ્યર્થ વાતો ન કરતાં મૌન રહેવું, એકનિષ્ઠ યા સ્થિર બનીને ચિત્તને જીતવું, પ્રાણાયામ આદિથી પ્રાણશક્તિ સુદૃઢ બનાવવી, ઈન્દ્રિયજિત બની રહેવું, મૂલાધાર આદિ કોઈ એક કેન્દ્રમાં મનસહિત પ્રાણને સ્થિર કરવો, નિરંતર ભગવાનની લીલાઓનું ચિંતન કરવું, ચિત્તને સમાહિત કરવું, આસનો સિદ્ધ કરી પ્રાણાયામ સાધવો, રેચક આદિથી પ્રાણના માર્ગને શુદ્ધ કરવો. પ્રાણવાયુને જીતવાથી યોગીનું મન શીઘ્ર શુદ્ધ થાય છે. યોગના અભ્યાસથી મન નિર્મલ અને એકાગ્ર બની રહે તો એ પછી ભગવાનના સ્વરૂપનું ધ્યાન ધરવું. આનંદથી પ્રફુલ્લ મુખકમલવાળા, કમલના મધ્યભાગમાં સ્થિત, પત્રવત્ અરુણ નેત્રોવાળા, નીલકમલ પત્રવત્ શ્યામ શ્રીઅંગવાળા, હસ્તોમાં શંખચક્ર ગદા અને પદ્મ ધારણ કર્યા છે એવા, રેશમી પીંજી પીતાંબર ધાર્યું છે એવા, વક્ષઃસ્થલમાં શ્રીવત્સના ચિહ્નવાળા, કંઠમાં કૌસ્તુભમણિ ધારણ કર્યા છે એવા, વનમાલાથી વ્યાપ્ત છે એવા, હાર કંકણ કિરીટ બાજુબંધ અને નૂપુર ધારણ કર્યા છે એવા, કંદોરાથી શોભતા કટિપ્રદેશવાળા, ભક્તોના હૃદય-આસને બિરાજતા, દર્શનીય, શાંત એવા ભગવાનનું ધ્યાન ધરવું. એ પછી યોગીએ એ અતિ સુંદર કિશોર-અવસ્થાવાળા, ભક્તો પર અનુગ્રહ કરવા સદા આતુર અને અત્યંત દર્શનીય તથા સર્વ લોકને માટે નમસ્કરણીય પવિત્ર યશ કીર્તિવાળા એવા ભગવાનનાં સંપૂર્ણ અંગોનું પણ મન હઠે નહીં ત્યાં સુધી ધ્યાન ધરવું. ઊભા રહેલા, ચાલતા, બેઠેલા, પોઢેલા અને સર્વની હૃદય-ગુહામાં વસેલા એ ભગવાનનું ધ્યાન

કરવું તેમ પ્રત્યેક અંગમાં પણ મનને જોડવાનું છે એટલે ધ્યાન કરતી વખતે શરૂઆતમાં પ્રભુના ચરણારવિંદનું ધ્યાન કરવું, એ ચરણારવિંદ વજ્ર અંકુશ ધ્વજ અને કમલનાં ચિહ્નોથી યુક્ત છે. પછી ભગવાનના બન્ને ગોઠણનું હૃદયમાં ધ્યાન કરવું, તે પછી કમશઃ બે સાથળોનું, નિતંબપ્રદેશનું, દરેકના આશ્રયસ્થાન ભગવાનના ઉદર પ્રદેશમાં સ્થિત જેમાંથી બ્રહ્માજીના આધારભૂત કમલ પ્રકટ થયું હતું એવા નાભિસરોવરનું, તે પછી વક્ષઃસ્થલનું, કંઠનું, બાહુઓનું ધ્યાન ધરવું. એ પછી ચક્રનું ને શંખનું, કૌમોદકી ગદાનું અને કૌસ્તુભમણિનું ધ્યાન ધરવું, એ પછી ભગવાનના મુખકમલનું ધ્યાન કરવું. ઝળહળતાં મકરાકૃતિ કુણ્ડલોથી મંડિત અતિશય પ્રકાશથી પ્રકાશમાન સ્વચ્છ કપોલોવાળું, ઉગ્રત નાસિકાવાળું, ઘુઘરાળી અલકાવલીથી મંડિત કમલ સરખાં બે નેત્રોવાળું, સુંદર ભૂકુટિવાળું ભગવાનનું મુખારવિંદ મનમાં સ્થિર કરી તેનું ધ્યાન ધરવું. હૃદયગુહામાં ચિરકાલ સુધી ભક્તિભાવથી ભગવાનનાં નેત્રોનું ચિંતન કરતાં ધ્યાન કરવું. જે અધિક કૃપાથી અને પ્રેમભર્યા મુસ્કરાટથી ક્ષણે ક્ષણે અધિકાધિક દયા કરે છે, વિપુલ પ્રસન્નતાનું પ્રદાન કરે છે અને ભક્તોના અત્યંત ધોર એવા ત્રિવિધ તાપોને શાંત કરે મુનિઓના હિતને માટે કામ દેવને મોહિત કરવાને માટે જ જેનું સર્જન થયું છે એવા ભગવાનના ભૂમંડળનું ધ્યાન ધરવું જોઈએ. આ પ્રમાણે ભગવાનનાં સમસ્ત શ્રીઅંગોનું ધ્યાન કરવાથી સાધકનો પ્રેમ શ્રીહરિમાં સુદૃઢ બની રહે છે, એનું હૃદય ભક્તિથી દ્રવિત થઈ જાય છે, શરીરમાં આનંદને કારણે રોમાંચ થવા લાગે છે. ઉત્કંઠાજનિત પ્રેમાળુઓની ધારામાં વારંવાર પીડિત બની રહેતાં સકલ ભક્તિ સિદ્ધ બની રહેતાં તે શ્રીહરિને પોતાની તરફ આકર્ષિત કરવાના સાધનરૂપ પોતાના ચિત્તને ધીરે ધીરે ધ્યેયથી દૂર કરે છે અને પછી સર્વ પ્રકારના વિષયોના અભાવમાં આશ્રય વિષય અને રાગથી રહિત બની એનું મન શાંત બ્રહ્માકાર થઈ જાય છે. આ અવસ્થાની પ્રાપ્તિ પછી જીવ ગુણપ્રવાહ અને દેહાદિ ઉપાધિથી નિવૃત્ત થઈ જવાને કારણે ધ્યાતા ધ્યેય આદિ વિભાગથી રહિત એક અખંડ પરમાત્માને જ સર્વત્ર અનુગત જુએ છે. યોગાભ્યાસથી અવિદ્યારહિત અંતિમ અવસ્થાવાળો એ યોગી પરમાનંદમય સ્વરૂપમાં સ્થિત હોવાથી તેને પોતાના દેહાદિનું કશું જ જ્ઞાન રહેતું નથી. એનું શરીર તો પૂર્વજન્મના સંસ્કારોને અધીન છે તેથી જ્યાંસુધી તેનું પ્રારબ્ધ શેષ હોય ત્યાંસુધી ઈન્દ્રિયો સહિત જીવિત રહે છે, પણ એ સિદ્ધ પુરુષને કશી જ અહંતા-મમતા રહેતી નથી. દેહ, ઈન્દ્રિય, અંતઃકરણ અને પ્રાણથી આત્મા અલગ છે અને એ આત્મા બ્રહ્મ છે, ભગવાનની સમાન પ્રકૃતિવાળો છે, તત્ત્વની પ્રકૃતિવાળો નથી. આત્મા ભગવાનનું અવિકૃત કાર્ય છે અને ભગવાનનો અંશ છે એટલે તેને ભગવત્સંબંધથી કહ્યો છે. આત્માની વિલક્ષણતા સ્પષ્ટ હોવાથી સંઘાતથી આત્મા અલગ જ છે. પ્રાણી માત્રમાં પોતાના આત્માને અને પ્રાણી માત્રના આત્મામાં પોતાના આત્માને તથા અનન્યભાવથી પ્રાણીમાત્રમાં તદાત્મતાનું જ નિરીક્ષણ કરવાનું છે. આવું આ સાંખ્યશાસ્ત્ર છે. યોગને તો એના અંગરૂપે કહેવામાં આવ્યો છે. સાંખ્યની આ પ્રકૃતિ દેવી છે, ભગવત્સંબંધિની છે. એ પ્રકૃતિ ભગવાનની કૃપા વિના નિવૃત્ત થતી નથી. એ દેવી પ્રકૃતિ સદસદાત્મિકા છે, કાર્યકારણરૂપા છે. એ પ્રકૃતિ

ભગવત્કૃપાથી નિવૃત્ત થયા પછી આત્મા પોતાના સ્વરૂપમાં સ્થિત બની રહે છે અને એ જ મોક્ષ છે.

આ રીતે ભગવાન કપિલજીએ અંગસહિત જ્ઞાનનું નિરૂપણ કર્યું, પણ એ જ્ઞાન વૈરાગ્યના અભાવમાં ઉત્પન્ન થઈ શકે નહીં તેથી વૈરાગ્યનો હેતુ અને પ્રથમ કહેવાઈ ગયું છે તેમ ભક્તિથી વૈરાગ્ય થાય છે એટલે કેવી ભક્તિ વૈરાગ્યને ઉત્પન્ન કરે છે તે તથા ભક્તિના ભેદો જાણવાની ઈચ્છાથી દેવહૂતિજી કહે છે કે હે પ્રભુ ! પ્રકૃતિ, પુરુષ મહત્ત્વ આદિનું રૂપ સાંખ્યાનુસાર આપે મને સમજાવ્યું. હવે આપ મને ભક્તિયોગનો માર્ગ વિસ્તારપૂર્વક સમજાવો. મૈત્રેય બોલ્યા : હે વિદુરજી ! માતાનાં આવાં વચન સાંભળી કપિલજીએ એમની પ્રસંશા કરી અને પછી બોલ્યા કે હે માતા ! સાધકોના ભાવ અનુસાર ભક્તિયોગના અનેક પ્રકાર છે. જે ભેદદર્શી કોઈ મનુષ્યો હૃદયમાં હિસા-દંભ-માત્સર્યનો ભાવ રાખીને મારી ભક્તિ કરે છે તે મારા તામસ ભક્તો છે, જે મનુષ્યો વિષય-યશ ઐશ્વર્યની કામનાથી પ્રતિમા આદિમાં ભેદભાવથી મારી પૂજા કરે છે તે રાજસ ભક્તો છે અને જેઓ પાપક્ષ્ય માટે પ્રાયશ્ચિત્તરૂપમાં અને પછી સમર્પણભાવથી સેવા એ જ પોતાનું નિત્યકર્મ છે એમ માની મારી ભક્તિ કરે છે તે સાત્ત્વિક ભક્તો છે. જે રીતે ગંગાનું જળ અવિચ્છિન્ન રૂપે સમુદ્રની તરફ ગતિ કરે છે એ રીતે સર્વના હૃદયમાં વસેલા એવા મારા ગુણોના શ્રવણમાત્રથી મારામાં મનની ગતિ અવિચ્છિન્ન બની રહે છે. નિષ્કામ ભાવે અનન્યરૂપે પુરુષોત્તમમાં જે ભક્તિ થાય છે એ જ નિર્ગુણ ભક્તિનું લક્ષણ છે. નિષ્કામ ભક્તો તો મારી સેવાના બદલામાં મારી આપેલી સાલોક્ય સાષ્ટિ સામીપ્ય સારૂપ્ય અને સાયુજ્યરૂપ મુક્તિને પણ ગ્રહણ કરતા નથી. મારા ભક્તોનો એવો ભક્તિયોગ જ પરમપુરુષાર્થ છે. નિષ્કામ ભાવે શ્રદ્ધાપૂર્વક નિત્યનૈમિત્તિક કર્તવ્યોનું પાલન કરવાથી, નિત્ય પ્રતિ હિસારહિત એવા ઉત્તમ ક્રિયાયોગથી, મારા સ્વરૂપનું દર્શન સ્પર્શ સ્તુતિ વંદન કરવાથી, પ્રાણી માત્રમાં સમાનભાવ રાખવાથી, ધૈર્ય અને વૈરાગ્યનું અવલંબન કરવાથી, યમ નિયમોનું પાલન કરવાથી, શાસ્ત્રોનું શ્રવણ કરવાથી, મારું સંકીર્તન કરવાથી, સત્સંગથી, અહંકારના ત્યાગથી ચિત્ત શુદ્ધ બની રહે છે અને મારામાં લીન બની રહે છે. મોહવશ બનીને થતી મારી પૂજા એ તો ભસ્મમાં જ હવન કરવા બરોબર છે. હે માતા ! ભેદદર્શી અને અભિમાની મનુષ્ય ભલે અનેક પ્રકારનાં વિધિવિધાનોથી મારું પૂજન કરે, પરંતુ એનાથી હું પ્રસન્ન થતો નથી. પ્રાણી માત્રમાં જીવરૂપ પોતાના અંશથી ભગવાન પ્રવિષ્ટ છે એમ માની સર્વ પ્રત્યે આદરભાવ રાખે તે મનુષ્ય પોતામાં અને પારકામાં ભેદ રાખે છે તો કલ્યાણ પામતો નથી. આવા સમદર્શી મનુષ્યને જ ભક્તિયોગ સાધ્ય બની રહે છે. શરીરનું સઘળું હલનચલન ભગવાનની સેવા અર્થે, વાણી દ્વારા ભગવાનના ગુણોનું કથન, મનનું સમર્પણ અને કામનાઓનો ત્યાગ, આ ધર્મો દ્વારા આત્મનિવેદન કરનાર જીવાત્માના હૃદયમાં ભક્તિનો ઉદય થાય છે અને પછી તેને માટે પ્રાપ્ત કરવાનું કશું જ બાકી રહેતું નથી. ભક્તિ સ્વતંત્ર છે, ભક્તિ સ્વયં જ્ઞાન અને વૈરાગ્ય પ્રદાન કરે છે. પરમાત્માનું ચિંતન દંઢ બની રહ્યા પછી એ બન્નેને શોધવા નહીં જવું પડે.

હે માતા ! હવે હું તમને પરબ્રહ્મ પગ્ગાત્માના અદ્ભુત પ્રભાવસંપન્ન જગત્સંબંધી પદાર્થોની વિચિત્રતાના કારણસ્વરૂપ વિશેષને કાલ કહે છે તેનું રૂપ સમજાવું. પ્રકૃતિ અને પુરુષના નિયામક એ કાલ ભગવાન જ છે. એ જ સર્વનો આધાર છે. સર્વ કાલને અધીન છે. મહત્ત્વ આદિના અભિમાની ભેદદર્શી પ્રાણી માત્ર માટે કાલ ભયરૂપ છે. જે બહિર્મુખ થાય છે એને કાલ ભગવાન ગ્રસી લે છે. જગતનું શાસન કરનાર બ્રહ્મા આદિના પણ પ્રભુ એવા એ કાલ ભગવાન જ યજ્ઞોનું ફલ પ્રદાન કરનાર વિષ્ણુ ભગવાન છે. એ કાલ ભગવાનને કોઈ શત્રુ નથી, કોઈ મિત્ર નથી. એમના ભયથી પવન વાય છે, સૂર્ય તપે છે, તારાઓ પ્રકાશે છે, અગ્નિ પ્રજળે છે, નદીઓ વહે છે, સમુદ્ર સીમાબદ્ધ બની રહે છે. એ ભગવાનથી જ ઉત્પત્તિ સ્થિતિ અને લય થાય છે. એ અનંત છે, અનાદિ છે છતાં સર્વના આદિ કર્તા છે, અવિનાશી છે. જીવાત્માઓ કાલના પાશને અધીન છે. પરમાત્માને ભૂલી જાય છે તેમને કાલ ભગવાન વારંવાર જન્મમરણની ઘટમાળમાં ફેરવ્યા કરે છે. સ્વયં કાર્ય કરે છે, પણ વિકારરહિત છે. એ પિતાથી પુત્રની ઉત્પત્તિ કરે છે. એ રીતે સમસ્ત જગતની રચના કરે છે અને પોતાની સંહારશક્તિથી સૌને નષ્ટ પણ કરે છે. આવા કાલ ભગવાનના માહાત્મ્યને જે જાણે છે તેને જ સાચું વૈરાગ્ય પ્રાપ્ત થાય છે.

એ પછી કપિલ ભગવાન કાલના માહાત્મ્યથી અજ્ઞાન એવા સંસારી ગૃહસ્થાશ્રમી જીવાત્માને જન્મથી લઈને પુનર્જન્મ પર્યંત જે જે મહાન દુઃખો આ લોકમાં તેમ પરલોકમાં ભોગવવાં પડે છે તેનું વર્ણન કરે છે. મોહવશ દુષ્ટબુદ્ધિ એવો એ જીવાત્મા નશ્વર દેહનાં સંબંધી એવાં પુત્ર પૌત્ર આદિ સહિત ઘર, જમીન, જોરુ અને ધનને જ પોતાનું સર્વસ્વ માને છે. એ સૌનાં પાલનપોષણની ચિંતાથી તે મૂઢ અનેક પ્રકારનાં પાપોનું આચરણ કરે છે. ધનસંચય કરવામાં તે ભયંકર હિસા આચરતાં પણ પાછો પડતો નથી. કુટુંબનાં ભરણપોષણ માટે જ્યારે તે અશક્ત બની રહે છે ત્યારે સર્વ કુટુંબીજનો, ખેડૂત વૃદ્ધ બળદની જેમ ઉપેક્ષા કરે તેમ, તેની ઉપેક્ષા કરે છે. તેને સુખે ખાવાપીવા દેતાં નથી, અન્ય તો ઠીક, પણ તેની પત્ની પણ તેનો આદર કરતી નથી. આમ છતાં એ પાપી જીવને વૈરાગ્ય ઊપજતું નથી, વૃદ્ધાવસ્થાને કારણે તેનું રૂપ વિકૃત બની રહે છે અને મરણોન્મુખ એવો તે પથારી સેવે છે. એનું શરીર રોગગ્રસ્ત થઈ જાય છે. અગ્નિ મંદ પડી જવાથી તેનાથી ખવાતું નથી. સ્ત્રીપુત્રાદિ દ્વારા અપમાનપૂર્વક અપાતા અન્નના ટુકડા તે ખાય છે. અનેક પ્રકારનાં દુઃખો સહન કરી અંતે તે મૃત્યુ પામે છે. એ પછી એનાં કર્મો અનુસાર યમદૂતો તેને અસહ્ય પીડા આપે છે. તામિઝ અન્ધતામિઝ, રૌરવ આદિ અઘ્રાવીસ પ્રકારની યાતનાઓ તેને કર્માનુસાર ભોગવવી પડે છે. આ પ્રકારની યાતનાઓ અનુક્રમે ભોગવીને, જીવાત્મા શુદ્ધ બનીને ફરી મનુષ્યના અવતાર માટે આવે છે. માતાના ગર્ભમાં ક્રમશઃ વૃદ્ધિ પામતો એ જીવાત્મા સાત માસનો થાય છે ત્યારે તેનામાં જ્ઞાનનો ઉદય થાય છે. પ્રસૂતિવાયુથી તે માતાના ઉદરમાં ચલાયમાન પણ થાય છે અને પછી પોતાના છુટકારા માટે ભગવાનની સ્તુતિ કરે છે, પરંતુ જન્મ્યા પછી વળી પાછો તે ભગવાનને ભૂલી જાય છે અને વારંવાર જન્મમરણની ઘટમાળમાં અટવાયા કરે છે. કર્મનાં

ફળ અનુભવીને ફરી જન્મેલો જીવાત્મા જુવાન સમજણો થતાં સદ્બુદ્ધિને બદલે કુબુદ્ધિ તરફ જ વળે છે અને સંસારમાં હું અને મારું એ અવિદ્યાથી અજ્ઞાનમાં ફસાઈ સારાસારનો વિચાર કર્યા વિના વળી પાછો મિથ્યા બુદ્ધિ કરે છે અને પૂર્વવત્ બની નરકમાં જાય છે. એવા દુષ્ટોના સંગથી સત્ય, પવિત્રતા, દયા, મૌન, પરમ પુરુષાર્થ, બુદ્ધિ, લક્ષ્મી, શરમ, કીર્તિ, ક્ષમા, બાહ્યેન્દ્રિયનિગ્રહરૂપ શમ, મનોનિગ્રહરૂપ દમ અને ઉન્નતિ એ સર્વ નષ્ટ બની રહે છે. મુમુક્ષુઓએ એવા દુષ્ટોથી દૂર રહેવું. સતી સ્ત્રીઓ સિવાયની સ્ત્રીઓથી બચવા તો બ્રહ્માથી લઈને ઋષિ મુનિઓ પણ મોહિત થયા છે. દેવ મનુષ્યાદિમાં એક માત્ર નારાયણ જ એવા છે, જે ભક્તોથી મોહિત થાય, પણ કોઈ પણ સ્ત્રીથી તો મોહિત ન જ થાય. એવા એ નારાયણની પ્રાપ્તિ માટેના મુમુક્ષુઓએ ધીરજથી રહીને મૃત્યુનો ભય ન રાખવો અને જીવવા માટે હીનતા ન કરવી. જીવે તો નિત્ય જ્ઞાનસર્વરૂપ છે એવી પ્રતીતિ સાથે આ જગતમાં વિચરવું જોઈએ. યોગ અને વૈરાગ્ય ધારણ કરનારી બુદ્ધિ વડે જીવકૃત સંસાર ઉપરની આસક્તિ છોડી નિર્લેપ ભાવે વિચરવું જોઈએ.

એ પછી શ્રીકપિલ ભગવાને સાત્ત્વિક ધર્મો પડે ઊર્ધ્વ ગતિ અને તત્ત્વજ્ઞાનરહિત મનુષ્યનું ફરી સંસારમાં આવવું એનું નિરૂપણ કરતાં કહે છે કે કામ્ય કર્મો કરનારા મનુષ્યો ભગવાનની ભક્તિરૂપ ધર્મથી વિમુખ રહે છે, વળી શ્રદ્ધાથી મુક્ત થઈને યજ્ઞો દ્વારા પ્રાકૃત દેવો અને પિતૃઓને પૂજે છે ને છેવટે ચંદ્રલોકમાં જાય છે. એની સાથે સોમપાન કરે છે, પણ પુણ્ય ક્ષીણ બની રહેતાં ફરી આ મનુષ્યલોકમાં પાછો આવે છે, પરંતુ ભગવત્કર્મોનું જે આચરણ કરે છે, મમતારહિત અને અહંકારશૂન્ય પુરુષ ધર્મપાલનરૂપ સત્ત્વ ગુણ દ્વારા જે સર્વથા શુદ્ધચિત્ત બની રહે છે તે અંતમાં સૂર્યમાર્ગ દ્વારા સર્વવ્યાપી પૂર્ણ પુરુષ શ્રીહરિને પ્રાપ્ત થાય છે અને બ્રહ્માના પ્રલયપર્યંત એમના સત્યલોકમાં નિવસે છે તથા અક્ષરાત્મક પુરુષને પ્રાપ્ત કરે છે. માટે હે માતાજી ! હવે તમે પણ અત્યંત ભક્તિભાવથી ભગવાન શ્રીહરિના ચરણનું જ શરણ ગ્રહણ કરો. ભક્તિ સ્વયં તમને જ્ઞાન અને વૈરાગ્ય પ્રદાન કરશે અને તમે અનાસક્ત બની રહેશો. નારાયણ એ જ માત્ર સત્ય છે. જ્ઞાનમાર્ગ અને ભક્તિમાર્ગ બન્નેનું ફળ એક જ છે. હે માતા ! જે જ્ઞાનોપદેશ મેં તમને આપ્યો છે તે જ્ઞાનનો ઉપદેશ દુષ્ટ, ઉદ્ધત, દુરાચારી તથા ઢોંગી હોય, ભક્ત ન હોય એવા કોઈ પણ મનુષ્યને કોઈએ કરવો નહીં.

મૈત્રેય બોલ્યા : હે વિદુર, માતાને અને માતા નિમિત્તે જગતમાં સર્વને માટે સાંખ્યનો પ્રચાર કરવાનું કપિલનું શ્રેષ્ઠ અવતારકાર્ય પૂરું થયું. જ્ઞાન અને ભક્તિથી સમૃદ્ધ બની રહેલાં દેવહૂતિએ કપિલજીની વિવિધ પ્રકારે સ્તુતિ કરી. એ પછી કપિલજી માતાની રજા લઈને ત્યાંથી વિદાય થયા. પુત્રે આપેલા ઉપદેશ પ્રમાણે દેવહૂતિજીએ શેષ જીવન વિતાવવા માંડ્યું. પતિ અને પુત્રના વિયોગે તે વ્યથિત તો બનતાં હતાં, પણ ભગવાન શ્રીહરિનું ચિંતન કરતાં કરતાં થોડા દિવસમાં તેઓ ઘર આદિથી વિરક્ત બની રહ્યાં. ભગવાનના સમગ્ર રૂપનાં ચિંતનમાં અને ધ્યાનમાં નિમગ્ન બની રહી ભક્તિ જ્ઞાન અને વૈરાગ્ય દ્વારા શુદ્ધચિત્ત બની રહેતાં અંતે જીવના અધિષ્ઠાનભૂત પરબ્રહ્મ શ્રીભગવાનમાં જ

બુદ્ધિની સ્થિતિ થઈ જતાં તેનો જીવભાવ નિવૃત્ત થઈ ગયો અને અંતે તે સમસ્ત કલેશોથી મુક્ત બની રહી પરમાનંદમાં નિમગ્ન થઈ ગઈ. હે વીરવર ! જે સ્થાન પર એમને સિદ્ધિ પ્રાપ્ત થઈ હતી તે પરમ પવિત્ર ક્ષેત્ર ત્રિલોકમાં સિદ્ધપદ નામથી પ્રસિદ્ધ છે અને તે પણ જેના શારીરિક દૈહિક મલ માત્ર દૂર થયા છે એવાં એ એક નદીના રૂપમાં પરિણત થઈ ગઈ એ નદી સિદ્ધગણોથી સેવિત અને સર્વ પ્રકારની સિદ્ધિ પ્રદાન કરનારી છે.

માતાની આજ્ઞા લઈ કપિલ ભગવાન વાયવ્ય દિશા તરફ ગયા હતા. તેઓ જ્યાં જ્યાં ગયા ત્યાં ત્યાં સિદ્ધો, ચારણો, ગંધર્વો અને મુનિઓએ તથા નાગોએ એમની પૂજા - અર્ચના કરી. અંતમાં કપિલજી ત્રણે લોકને શાંતિ પ્રદાન કરવાને માટે યોગ માર્ગનું અવલંબન કરી સાંખ્યાચાર્યોથી સ્તુતિ કરાતાં સમાધિમાં સ્થિત થઈ ગયા.

હે નિષ્પાપ વિદુરજી ! તમારા પૂછવાથી મેં તમને આ કપિલ અને દેવહૂતિનો સંવાદ સંભળાવ્યો. કપિલદેવજીનો મત અધ્યાત્મયોગના ગૂઢ રહસ્યરૂપ છે. જે કોઈ એનું શ્રવણ યા વર્ણન કરે છે તે ભગવાન ગરુડધ્વજની ભક્તિથી યુક્ત બની રહે છે, શ્રી હરિના ચરણારવિન્દને પ્રાપ્ત કરે છે. સર્વ ભક્તોના ઉદ્ધાર માટે સર્વ પ્રયોજનોના ઉત્પાદક સર્વ-દુઃખહારી તેત્રીસ પ્રકારના સર્ગથી યુક્ત માધવ ભગવાનને આ સર્ગ લીલાની સમાપ્તિમાં હું પ્રણામ કરું છું.

ઈતિ શ્રીભાગવત-સારનો તૃતીય સ્કન્ધ સંપૂર્ણ.

॥ श्रीकृष्णः शरणं मम ॥

શ્રીમદ્ભાગવત-સાર

ચતુર્થ સ્કન્ધ

મૈત્રેય બોલ્યા : સ્વાયંભુવ મનુની ત્રણ પુત્રીઓમાંથી આકૃતિ, એનો પુત્ર મને આપી દેવો એવી શરત કરીને રુચિ નામના ઋષિને આપી હતી. બ્રહ્મતેજવાળા પ્રજાપતિ ઋષિ રુચિએ આકૃતિ વિશે સ્ત્રીપુરુષનું યુગલ ઉત્પન્ન કર્યું એમાંનો જે પુરુષ તે યજ્ઞસ્વરૂપે પ્રકટેલા ભગવાન વિષ્ણુ હતા અને જે સ્ત્રી હતી તે લક્ષ્મીના અંશરૂપ ભગવાનથી વિખૂટી પડી ન રહી શકનારી દક્ષિણા હતી. તેજસ્વી પુત્રને સ્વાયંભુવ મનુ હર્ષપૂર્વક પોતાને ઘેર લાવ્યા અને યથા સમયે તેને લક્ષ્મીરૂપા દક્ષિણા સાથે પરણાવ્યો. લક્ષ્મી દેવીના અંશરૂપ એમ કહીને એ સૂચવ્યું છે કે એ યુગલ પતિપત્નીના સંબંધપૂર્વક જન્મ્યું હતું એટલે શાસ્ત્રવિરુદ્ધ નથી. પુત્ર યજ્ઞસ્વરૂપે વિષ્ણુ હતા અને દક્ષિણા લક્ષ્મી દેવી જ હતાં. દક્ષિણા વિશે યજ્ઞસ્વરૂપ ભગવાને તોષ, પ્રતોષ, સંતોષ, ભદ્ર, શાંતિ, ઇડસ્પતિ, ઇધ્મ, કવિ, વિભુ, સ્વહન, સુદેવ અને રોચન એ નામના બાર પુત્રો ઉત્પન્ન કર્યા. આ બારે પુત્રો તે સમયમાં તુષિત નામના દેવ થયા હતા. મરીચિ વગેરે પ્રજાપતિઓ સમર્પિ થયા હતા, યજ્ઞ ઇંદ્ર થયા હતા. સ્વાયંભુવ મનુના બે તેજસ્વી પુત્રો મિયવ્રત અને ઉત્તાનપાદ પૃથ્વીનું પાલન કરતા હતા. દરેક મનુનો સમય મન્વંતર કહેવાય છે અને છ વિષયોથી પૂર્ણ હોય છે. સ્વાયંભુવ મનુનો મન્વંતર પણ છ વિષયો, જેવા કે મનુ, દેવો, મનુના પુત્રો, ઇંદ્ર, સમર્પિઓ અને ભગવાનનો અવતાર એમ છ વિષયોથી પૂર્ણ હતો. હે તાત વિદુર ! સ્વાયંભુવ મનુની બીજી પુત્રી દેવહૂતિ કર્દમ મુનિને પરણાવી હતી અને એમની કથા તો મેં તમને કહી સંભળાવી છે. હવે મનુની પુત્રી જે પ્રસૂતિ તેને ભગવાન મનુએ દક્ષ પ્રજાપતિ સાથે પરણાવી હતી. તેની મહાન સૃષ્ટિ અને કર્દમની નવ પુત્રીઓ, જેઓને મરીચિ આદિ ઋષિઓ સાથે પરણાવી હતી તેમની પ્રજાનો વિસ્તાર હવે તમને કહું છું તે સાંભળો. કર્દમની પુત્રી કલાએ મરીચિની પત્ની થઈ કશ્યપ અને પૂર્ણિમા નામનાં બે સંતાનોને જન્મ આપ્યો હતો. પૂર્ણિમાએ વિરજ અને વિશ્વગ નામના બે પુત્રો તથા દેવકુલ્યા નામક પુત્રીને જન્મ આપ્યો હતો, જે શ્રીહરિના ચરણકમલને ધોવાથી બીજા જન્મમાં સ્વર્ગનદી એવી ગંગારૂપે પ્રકટી હતી. અત્રિની પુત્રી અનસૂયાએ ઉત્તમ યજ્ઞવાળા દત્તાત્રેય, દુર્વાસા અને ચંદ્ર ઋષિને જન્મ આપ્યો હતો, જે વિષ્ણુ, શિવ અને બ્રહ્માના અંશથી ઉત્પન્ન થયા હતા.

વિદુરે પૂછ્યું : હે ગુરુવર્ય ! જગતનાં ઉત્પત્તિ, સ્થિતિ અને સંહારના કારણરૂપ એ ઝંખના, વાંસળીમાં વાગતો પવન એમાં વિરહવ્યથાનું પ્રકટીકરણ, આ બધાં ગીતો નાયિકાની કોઈ ને કોઈ ખૂણે પડેલી પ્રણયની સંવેદનાઓને વાચા આપે છે. જોકે આ બધાં ગીતો

ચતુર્થ સ્કન્ધ]

[૮૭

નોંધપાત્ર નથી બન્યાં, પરંતુ ભવ, ભાષા, લય અને કલ્પનને કારણે ભાવકોને જરૂર આકર્ષી શક્યાં છે.

શ્રેષ્ઠ દેવોને કયા ઉદ્દેશથી અત્રિને ત્યાં જન્મ લેવો પડ્યો એ મને જરા વિસ્તારપૂર્વક કહો. મૈત્રેય બોલ્યા : વેદવેતાઓમાં શ્રેષ્ઠ એવા અત્રિને બ્રહ્માએ સૃષ્ટિ રચવાની આજ્ઞા કરી હતી. અત્રિ મુનિ તે પછી ભગવત્કૃપાને પાત્ર બની રહેવા ઋક્ષ પર્વત પર ગયા અને ત્યાં તપ કરવા લાગ્યા. તેમના અતિ ઉગ્ર તપથી પ્રસન્ન બની રહી બ્રહ્મા વિષ્ણુ અને મહેશ ત્રણ ભગવાનો તેમના આશ્રમમાં ગયા. ઋષિ એમનાં દર્શનથી પ્રસન્ન બની રહ્યા અને પછી દંડવત્પ્રણામ કરી તેમણે એમની પૂજા કરી તથા પછી તેમની સ્તુતિ કરવા માંડી, ઉત્પત્તિ સ્થિતિ અને નાશના કારણરૂપ એવા હે ભગવાનો ! મારા આપ સૌને નમસ્કાર હો : મને પુત્રોત્પત્તિની આજ્ઞા થઈ હોવાથી સુયોગ્ય પ્રજાની પ્રાપ્તિ અર્થે મેં તપ આદર્યું હતું. માત્ર એક જ પરમાત્મ-તત્ત્વના દર્શનની મારી મહેચ્છા હતી, પણ આપ ત્રણ પધાર્યા છો તેનું શું કારણ ? મને એથી આશ્ચર્ય થાય છે. તમે મારા પર પ્રસન્ન થાઓ.

દેવો બોલ્યા : હે તપસ્વી બ્રાહ્મણ ! તમારો સંકલ્પ ફળવો જ જોઈએ. તમે જેનું જે રીતે ધ્યાન ધરો છો તે જ અમે ત્રણ છીએ. હે મુનિ ! અમે ત્રણે તમારે ત્યાં અંશરૂપે અવતાર લઈશું. તમારું કલ્યાણ થાઓ. એ પછી દેવો અદૃશ્ય થયા અને સતી અનસૂયાના પેટે બ્રાહ્માના અંશથી ચંદ્ર ઋષિ, વિષ્ણુના અંશથી દત્તાત્રેય અને મહાદેવના અંશથી દુર્વાસા અવતર્યા. કર્દમની શ્રદ્ધા નામક પુત્રી અંગિરા ઋષિ સાથે પરણી હતી એમનાથી તેને સિનીવાલી, કુહૂ, રાકા અને અનુમતિ એમ ચાર કન્યાઓ તથા સ્વારોશિષ નામના બીજા મનુના સમયમાં ભગવાન ઉત્પન્ન અને બ્રહ્મનિષ્ઠ બૃહસ્પતિનામે પ્રખ્યાત થયેલા બે પુત્રો પણ જન્મ્યા હતા. હવિર્ભૂ નામની પુત્રી પુલસ્ત્ય મુનિને પરણી હતી અને તેમણે ઋષિ અગત્ય તથા તપસ્વી વિશ્રવાને જન્મ આપ્યો હતો. ઇંડવિડા નામની પુત્રી વિશ્રવાને આપી હતી અને તેને યક્ષોના પતિ કુબેર પુત્રરૂપે પ્રાપ્ત થયા હતા. એ વિશ્રવાને બીજી કેશિની નામની સ્ત્રીમાં રાવણ કુંભકર્ણ અને વિભીષણ નામના ત્રણ પુત્ર થયા હતા. હે મહા બુદ્ધિમાન વિદુરજી પુલહની સતી સ્ત્રી ગતિએ કર્મશ્રેષ્ઠ, વરીયાન અને સહિષ્ણુ નામના ત્રણ પુત્રોને જન્મ આપ્યો હતો. કતુની પત્ની ક્રિયાએ બ્રહ્મતેજવાળા સાઠ હજાર વાલખિલ્ય ઋષિઓને જન્મ આપ્યો હતો. વસિષ્ઠની પત્ની ઊર્જાએ ચિત્રકેતુ, સુરોચિષ, વિરજા, મિત્ર, ઉલ્બણ, વસુભૃદ્વાન અને દ્યુમાન એમ સાત પુત્રોને જન્મ આપ્યો હતો. વસિષ્ઠની બીજી પત્નીથી શક્તિ વગેરે પુત્રો પણ થયા હતા. અથર્વા ઋષિની પત્ની ચિત્તિએ વ્રતધારી દધ્યંચને પુત્રરૂપ પામી હતી; એ અથર્વાશિરા પણ કહેવાતો હતો. મહાન એવા ભૃગુ ઋષિએ ખ્યાતિ નામની પત્ની વિશે ધાતા અને વિધાતા નામના પુત્રો અને લક્ષ્મીના અંશરૂપ શ્રી નામની પુત્રીને ઉત્પન્ન કર્યાં હતાં. ધાતા અને વિધાતાને મેરુ પર્વતે પોતાની આયતિ અને નિયતિ નામની પુત્રીઓ આપી હતી અને એ સ્ત્રીઓમાં મૂકુંડ અને પ્રાણ નામે પુત્રો થયા હતા. મૂકુંડના માર્કંડેય અને પ્રાણના વેદશિરા નામે પ્રસિદ્ધ પુત્રો થયા હતા. ભૃગુને કવિ નામે એક પુત્ર પણ

હતો અને એનો પુત્ર તે જ ભગવાન શુકાચાર્ય. હે વિદુર ! આ મરીચ્યાદિ મુનિઓનો વંશ મેં કહ્યો. આ શ્રેષ્ઠ વંશ શ્રદ્ધાથી સાંભળવાથી મનુષ્યોનાં પાપ તત્કાલ દૂર થાય છે. બ્રહ્માના પુત્ર દક્ષ પ્રજાપતિ મનુની પ્રસૂતિ નામની પુત્રીને પરણ્યા હતા. એનાથી સોળ પુત્રીઓ જન્મી હતી તેમાંની તેર ધર્મને, એક અગ્નિને, એક પિતૃઓને અને એક મહાદેવને આપી હતી. ધર્મની તેર પત્નીઓમાં શ્રદ્ધાએ શુભને, મૈત્રીએ પ્રસાદને, દયાએ અભયને, શાંતિએ સુખને, તૃષ્ટિએ મુદને, પુષ્ટિએ સ્મરને, ક્રિયાએ યોગને, ઉન્નતિએ દર્પને, બુદ્ધિએ અર્થને, મેધાએ સ્મૃતિને, તિતિક્ષાએ ક્ષેમને, હ્રીએ પ્રશ્રયને તથા ગુણસંપન્ન મૂર્તિએ નર-નારાયણને જન્મ આપ્યો હતો. નરનારાયણના આવિર્ભાવ વખતે આખું જગત આનંદ પામ્યું હતું, આકાશમાંથી પુષ્પવૃષ્ટિઓ થઈ હતી. ગંધર્વો કિન્નરો, દેવાંગનાઓએ અને દેવોએ ગાન નૃત્ય અને સ્તુતિ કર્યાં હતાં. ભગવદવતાર એવા નરનારાયણે જન્મીને તરત ગંધમાદન પર્વત તરફ ગમન કર્યું હતું. એ જ નરનારાયણ ભગવાન હમણાં શ્રીકૃષ્ણરૂપે તેમ અર્જુનરૂપે પૃથ્વી પર અવતર્યા હતા. અગ્નિની સ્ત્રી સ્વાહાએ પાવક પવમાન અને શુચિ નામના ત્રણ પુત્રોને જન્મ આપ્યો હતો. તે ત્રણમાંથી પિસ્તાળીસ અગ્નિઓ થયા અને તે જ પિતૃઓ તથા પિતામહો, વળી ઓગણપચાસ અગ્નિઓ વૈદિક અગ્નિઓ ગણાય છે. અગ્નિષ્વાત્, બર્હિષદ, સૌમ્ય અને આજ્યપ નામના ચાર પિતૃગણોએ દક્ષપુત્રી સ્વધાથી વયુના અને ધારિણી નામની બે કન્યાઓ પ્રાપ્ત કરી હતી. મહાદેવનાં પત્ની દક્ષપુત્રી સતી ગુણ અને શીલપૂર્વક પતિને અનુસરતાં હતાં, પણ તેમને પુત્ર ન હતો. નિરપરાધી એવા પોતાના પતિ મહાદેવની પોતાના પિતા દક્ષે અવગણના કરી તે વખતે તેમણે યુવાવસ્થામાં જ યોગનો આશ્રય કરીને શરીરનો ત્યાગ કરી દીધો હતો.

વિદુરે પૂછ્યું : અતિ શીલવાળા એવા ભગવાન મહાદેવ હોવા છતાં, ઉપર પુત્રીઓ પર પ્રેમવાળા હોવા છતાં દક્ષ પ્રજાપતિએ સતી પુત્રીનો અનાદર આ માટે કર્યો ? પ્રાણી માત્રના ગુરુ અને જગતના મહાન દૈવત એવા શાંતસ્વરૂપ મહાદેવજીની દક્ષે સાથી અવગણના કરી ? સતીને બલિદાન આપવું પડ્યું એવું એ સસરા જમાઈ વચ્ચે શું બન્યું હતું તે મને કહો.

મૈત્રેય બોલ્યા : પૂર્વે પ્રજાપતિઓના યજ્ઞમાં દેવો ઋષિઓ તથા અગ્નિઓ પોતપોતાના પરિવાર સાથે ભેગા થયા હતા. ત્યાં પોતાની કાંતિથી સૂર્યસમ પ્રકાશના દક્ષપ્રજાપતિને આવતા જોઈને એમના સંમાનાર્થે બ્રહ્મા અને મહાદેવ સિવાય સર્વ ઊભા થયા. સભાજનો દ્વારા સત્કાર પ્રાપ્ત કરીને, દક્ષ પ્રજાપતિ પિતા એવા બ્રહ્માને નમસ્કાર કરી તેમની આજ્ઞાથી પોતાના આસને બેઠા. પછી પોતે આવ્યા છતાં ઊભા ન થયેલા અને આસન પર બેસી રહેલા મહાદેવને જોઈ ક્રોધે બળી રહ્યા અને મહાદેવ સામે વક્ર દૃષ્ટિથી જોઈ કહેવા લાગ્યા : હે દેવો અને અગ્નિઓ-સહિત બ્રહ્મર્ષિઓ ! સત્પુરુષોના આચારનું ઉલ્લંઘન કરનાર આ મહાદેવ નિર્લજ્જ છે. હું આ ઈર્ષાથી, આ અજ્ઞાનથી કહેતો નથી. તે મારો જમાઈ છે એટલે મારા પુત્રસમાન છે. સામે ઊઠીને વંદન કરવા યોગ્ય એવા એના વડીલ એવા મને એણે વાણીથી પણ સત્કાર્યો નથી.

એના જેવા અપવિત્ર, અભિમાની અને મર્યાદાનું ભાન ન રાખનાર એવાને મારી ઈચ્છા ન હોવા છતાં મારા પિતા બ્રહ્માના કહેવાથી મેં મારી પુત્રી આપી છે. શૂદ્રને જેમ વેદવાણી અપાય એમ મારે મારી પુત્રી આપવી પડી છે. પોતાના ભયંકર નિવાસોમાં રહેતા પ્રેતો અને ભૂતગણોથી વીંટાઈને તે છૂટાકેશવાળો નગ્ન થઈ ઉન્મત્તની જેમ ભટકે છે. શરીરે શ્મશાનની ભસ્મ ચોળે છે, માણસોની ખોપરીઓની માળા પહેરે છે, તામસી સ્વભાવનો છે, મદમસ્ત છે, એનું નામ શિવ છે, પણ વાસ્તવમાં તો તે અશિવ છે. ખૂબ જ ખેદની વાત છે કે બ્રહ્માના કહેવાથી મેં મારી ઉત્તમ પુત્રી એને આપી છે. મૈત્રેય વળી કહેવા લાગ્યા : મહાદેવ તો શત્રુભાવથી રહિત હોવાથી હસતા મુખે સસરાને આવું બોલતા સાંભળી રહ્યા, છતાં દક્ષ તો એથી વધુ ક્રોધાયમાન બની રહ્યો અને પ્રજાપતિના હકથી આજ્ઞા ફરમાવી કે આ મહાદેવ દેવગણોમાં અધમ છે, એને આજથી દેવોના યજ્ઞમાં શક વગેરેને અપાતો યજ્ઞભાગ આપવાનું બંધ કરવામાં આવે છે એમ કહી બધાએ વાર્યો છતાં કોઈનું ન માનતાં ત્યાંથી તે ચાલ્યો ગયો. મહાદેવના અનુચરોમાં મુખ્ય એવા નંદીશ્વરથી આ બધું સહન ન થતાં તેણે દક્ષને તથા દક્ષના પક્ષપાતી બ્રાહ્મણોને સત્ય વસ્તુથી ભ્રષ્ટ બની રહેવાનો શાપ આપ્યો. અભિમાનને કારણે આત્મસ્વરૂપને ભૂલેલા, પશુતુલ્ય બની રહેલા દક્ષને બોકડાના મુખવાળો થવાનો પણ શાપ આપ્યો. બ્રાહ્મણોને પણ તે કેવળ આજીવિકા માટે જ વિદ્યા તપ અને વ્રતો સ્વીકારી ધન, દેહ અને ઇન્દ્રિયોમાં જ આનંદ માનનારા યાચક થઈને જ ભૂમિ પર ભટક્યા કરો એવો શાપ આપવા તત્પર બની રહી તેણે સમસ્ત બ્રાહ્મણ કુળને ઉદેશીને શાપ દેવા માંડ્યો તે સાંભળી ભૃગુ ઋષિએ પણ સામેથી શંકરના વ્રતને ધારણ કરનાર તેમ અનુસરનાર પાખંડી અને સત્શાસ્ત્રથી વિરુદ્ધ બની રહો એવો શાપ ઉચ્ચાર્યો. આ રીતે પરસ્પર અપાતા શાપોથી મહાદેવજીને ખૂબ જ ખેદ થયો એટલે તેઓ પણ પરિવારને સાથે લઈને ત્યાંથી નીકળી ગયા.

ત્યાર પછી ઘણા કાળે બ્રહ્મા દ્વારા પ્રજાપતિ તરીકે દક્ષની નિમણૂક થતાં તેણે મહાદેવ અને તેમના જેવા બ્રહ્મનિષ્ઠોની અવગણના કરી પ્રથમ વાજપેય યજ્ઞ કર્યો અને પછી બૃહસ્પતિસત્ર નામનો મહાયજ્ઞ આરંભ્યો. આ યજ્ઞમાં બ્રહ્મર્ષિઓ, દેવર્ષિઓ, પિતૃઓ, દેવતાઓ અને તેમની પત્નીઓ પણ આવ્યાં હતાં. તે સમયે આકાશમાં જતા દેવો દક્ષના મહાયજ્ઞોત્સવનો વાર્તાલાપ કરતા હતા તે સાંભળી તથા તે સર્વની સ્ત્રીઓ વચ્ચાભૂષણોથી અલંકૃત બનીને પિતાના યજ્ઞમહોત્સવમાં જતી હતી તે જોઈ દક્ષપુત્રી સતીને પણ ત્યાં જવાનું મન થતાં તે સર્વ જીવોના સ્વામી એવા પોતાના પતિની પાસે જઈ એમને કહેવા લાગ્યાં કે હે સદાશિવ ! મારા પિતાએ હમણાં મોટા યજ્ઞમહોત્સવનો આરંભ કર્યો છે તો આપણે પણ ત્યાં જઈએ. બધા જ દેવતાઓ ત્યાં જાય છે. આ મહોત્સવમાં મારી બહેનો તેમ બનેલીઓ, માસીઓ વગેરે ત્યાં આવશે. આ બધાંને મળવાની લાંબા સમયથી મારા મનમાં ઉત્કંઠા છે. વળી મારી એ જન્મભૂમિને પણ ફરી જોવાનું મને મન થયું છે. હે શ્રેષ્ઠ દેવ ! પિતાને ઘેર આવો મોટો ઉત્સવ ઊજવાતો હોય તો પુત્રીનું મન તે જોવા ચંચળ બની રહે જ, માટે હે દેવ !

હતો અને એનો પુત્ર તે જ ભગવાન શુકાચાર્ય. હે વિદુર ! આ મરીચ્યાદિ મુનિઓનો વંશ મેં કહ્યો. આ શ્રેષ્ઠ વંશ શ્રદ્ધાથી સાંભળવાથી મનુષ્યોનાં પાપ તત્કાલ દૂર થાય છે. બ્રહ્માના પુત્ર દક્ષ પ્રજાપતિ મનુની પ્રસૂતિ નામની પુત્રીને પરણ્યા હતા. એનાથી સોળ પુત્રીઓ જન્મી હતી તેમાંની તેર ધર્મને, એક અગ્નિને, એક પિતૃઓને અને એક મહાદેવને આપી હતી. ધર્મની તેર પત્નીઓમાં શ્રદ્ધાએ શુભને, મૈત્રીએ પ્રસાદને, દયાએ અભયને, શાંતિએ સુખને, તૃષ્ટિએ મુદને, પુષ્ટિએ સ્મરને, ક્રિયાએ યોગને, ઉન્નતિએ દર્પને, બુદ્ધિએ અર્થને, મેધાએ સ્મૃતિને, તિતિક્ષાએ ક્ષેમને, હ્રીએ પ્રશ્રયને તથા ગુણસંપન્ન મૂર્તિએ નર-નારાયણને જન્મ આપ્યો હતો. નરનારાયણના આવિર્ભાવ વખતે આખું જગત આનંદ પામ્યું હતું, આકાશમાંથી પુષ્પવૃષ્ટિઓ થઈ હતી. ગંધર્વો કિન્નરો, દેવાંગનાઓએ અને દેવોએ ગાન નૃત્ય અને સ્તુતિ કર્યાં હતાં. ભગવદવતાર એવા નરનારાયણે જન્મીને તરત ગંધમાદન પર્વત તરફ ગમન કર્યું હતું. એ જ નરનારાયણ ભગવાન હમણાં શ્રીકૃષ્ણરૂપે તેમ અર્જુનરૂપે પૃથ્વી પર અવતર્યા હતા. અગ્નિની સ્ત્રી સ્વાહાએ પાવક પવમાન અને શુચિ નામના ત્રણ પુત્રોને જન્મ આપ્યો હતો. તે ત્રણમાંથી પિસ્તાળીસ અગ્નિઓ થયા અને તે જ પિતૃઓ તથા પિતામહો, વળી ઓગણપચાસ અગ્નિઓ વૈદિક અગ્નિઓ ગણાય છે. અગ્નિધ્વાત્, બર્હિષદ્, સૌમ્ય અને આજયપ નામના ચાર પિતૃગણોએ દક્ષપુત્રી સ્વધાથી વયુના અને ધારિણી નામની બે કન્યાઓ પ્રાપ્ત કરી હતી. મહાદેવનાં પત્ની દક્ષપુત્રી સતી ગુણ અને શીલપૂર્વક પતિને અનુસરતાં હતાં, પણ તેમને પુત્ર ન હતો. નિરપરાધી એવા પોતાના પતિ મહાદેવની પોતાના પિતા દક્ષે અવગણના કરી તે વખતે તેમણે યુવાવસ્થામાં જ યોગનો આશ્રય કરીને શરીરનો ત્યાગ કરી દીધો હતો.

વિદુરે પૂછ્યું : અતિ શીલવાળા એવા ભગવાન મહાદેવ હોવા છતાં, ઉપર પુત્રીઓ પર પ્રેમવાળા હોવા છતાં દક્ષ પ્રજાપતિએ સતી પુત્રીનો અનાદર આ માટે કર્યો ? પ્રાણી માત્રના ગુરુ અને જગતના મહાન દેવત એવા શાંતસ્વરૂપ મહાદેવજીની દક્ષે સાથી અવગણના કરી ? સતીને બલિદાન આપવું પડ્યું એવું એ સસરા જમાઈ વચ્ચે શું બન્યું હતું તે મને કહો.

મૈત્રેય બોલ્યા : પૂર્વે પ્રજાપતિઓના યજ્ઞમાં દેવો ઋષિઓ તથા અગ્નિઓ પોતપોતાના પરિવાર સાથે ભેગા થયા હતા. ત્યાં પોતાની કાંતિથી સૂર્યસમ પ્રકાશના દક્ષપ્રજાપતિને આવતા જોઈને એમના સંમાનાર્થે બ્રહ્મા અને મહાદેવ સિવાય સર્વ ઊભા થયા. સભાજનો દ્વારા સત્કાર પ્રાપ્ત કરીને, દક્ષ પ્રજાપતિ પિતા એવા બ્રહ્માને નમસ્કાર કરી તેમની આજ્ઞાથી પોતાના આસને બેઠા. પછી પોતે આવ્યા છતાં ઊભા ન થયેલા અને આસન પર બેસી રહેલા મહાદેવને જોઈ ક્રોધે બળી રહ્યા અને મહાદેવ સામે વક દૃષ્ટિથી જોઈ કહેવા લાગ્યા : હે દેવો અને અગ્નિઓ-સહિત બ્રહ્મર્ષિઓ ! સત્પુરુષોના આચારનું ઉલ્લંઘન કરનાર આ મહાદેવ નિર્લજ્જ છે. હું આ ઈર્ષાથી, આ અજ્ઞાનથી કહેતો નથી. તે મારો જમાઈ છે એટલે મારા પુત્રસમાન છે. સામે ઊઠીને વંદન કરવા યોગ્ય એવા એના વડીલ એવા મને એણે વાણીથી પણ સત્કાર્યો નથી.

એના જેવા અપવિત્ર, અભિમાની અને મર્યાદાનું ભાન ન રાખનાર એવાને મારી ઈચ્છા ન હોવા છતાં મારા પિતા બ્રહ્માના કહેવાથી મેં મારી પુત્રી આપી છે. શૂદ્રને જેમ વેદવાણી અપાય એમ મારે મારી પુત્રી આપવી પડી છે. પોતાના ભયંકર નિવાસોમાં રહેતા પ્રેતો અને ભૂતગણોથી વીંટાઈને તે છૂટકેશવાળો નગ્ન થઈ ઉન્મત્તની જેમ ભટકે છે. શરીરે શ્મશાનની ભસ્મ ચોળે છે, માણસોની ખોપરીઓની માળા પહેરે છે, તામસી સ્વભાવનો છે, મદમસ્ત છે, એનું નામ શિવ છે, પણ વાસ્તવમાં તો તે અશિવ છે. ખૂબ જ ખેદની વાત છે કે બ્રહ્માના કહેવાથી મેં મારી ઉત્તમ પુત્રી એને આપી છે. મૈત્રેય વળી કહેવા લાગ્યા : મહાદેવ તો શત્રુભાવથી રહિત હોવાથી હસતા મુખે સસરાને આવું બોલતા સાંભળી રહ્યા, છતાં દક્ષ તો એથી વધુ ક્રોધાયમાન બની રહ્યો અને પ્રજાપતિના હકથી આજ્ઞા કરમાવી કે આ મહાદેવ દેવગણોમાં અધમ છે, એને આજથી દેવોના યજ્ઞમાં શક વગેરેને અપાતો યજ્ઞભાગ આપવાનું બંધ કરવામાં આવે છે એમ કહી બધાએ વાર્યો છતાં કોઈનું ન માનતાં ત્યાંથી તે ચાલ્યો ગયો. મહાદેવના અનુગમનને મુખ્ય એવા નંદીશ્વરથી આ બધું સહન ન થતાં તેણે દક્ષને તથા દક્ષના પક્ષપાતી બ્રાહ્મણોને સત્ય વસ્તુથી બ્રષ્ટ બની રહેવાનો શાપ આપ્યો. અભિમાનને કારણે આત્મસ્વરૂપને ભૂલેલા, પશુતુલ્ય બની રહેલા દક્ષને બોકડાના મુખવાળો થવાનો પણ શાપ આપ્યો. બ્રાહ્મણોને પણ તે કેવળ આજીવિકા માટે જ વિદ્યા તપ અને વ્રતો સ્વીકારી ધન, દેહ અને ઈન્દ્રિયોમાં જ આનંદ માનનારા યાચક થઈને જ ભૂમિ પર ભટક્યા કરો એવો શાપ આપવા તત્પર બની રહી તેણે સમસ્ત બ્રાહ્મણ કુળને ઉદેશીને શાપ દેવા માંડ્યો તે સાંભળી ભૂગુ ઋષિએ પણ સામેથી શંકરના વ્રતને ધારણ કરનાર તેમ અનુસરનાર પાખંડી અને સત્શાસ્ત્રથી વિરુદ્ધ બની રહ્યો એવો શાપ ઉચ્ચાર્યો. આ રીતે પરસ્પર અપાતાં શાપોથી મહદેવજીને ખૂબ જ ખેદ થયો એટલે તેઓ પણ પરિવારને સાથે લઈને ત્યાંથી નીકળી ગયા.

ત્યાર પછી ઘણા કાળે બ્રહ્મા દ્વારા પ્રજાપતિ તરીકે દક્ષની નિમણૂક થતાં તેણે મહાદેવ અને તેમના જેવા બ્રહ્મનિષ્ઠોની અવગણના કરી પ્રથમ વાજપેય યજ્ઞ કર્યો અને પછી બૃહસ્પતિસત્ર નામનો મહાયજ્ઞ આરંભ્યો. આ યજ્ઞમાં બ્રહ્મર્ષિઓ, દેવર્ષિઓ, પિતૃઓ, દેવતાઓ અને તેમની પત્નીઓ પણ આવ્યાં હતાં. તે સમયે આકાશમાં જતા દેવો દક્ષના મહાયજ્ઞોત્સવનો વાર્તાલાપ કરતા હતા તે સાંભળી તથા તે સર્વની સ્ત્રીઓ વજ્રાભુષણોથી અલંકૃત બનીને પિતાના યજ્ઞમહોત્સવમાં જતી હતી તે જોઈ દક્ષપુત્રી સતીને પણ ત્યાં જવાનું મન થતાં તે સર્વ જીવોના સ્વામી એવા પોતાના પતિની પાસે જઈ એમને કહેવા લાગ્યાં કે હે સદાશિવ ! મારા પિતાએ હમણાં મોટા યજ્ઞમહોત્સવનો આરંભ કર્યો છે તો આપણે પણ ત્યાં જઈએ. બધા જ દેવતાઓ ત્યાં જાય છે. આ મહોત્સવમાં મારી બહેનો તેમ બનેલીઓ, માસીઓ વગેરે ત્યાં આવશે. આ બધાંને મળવાની લાંબા સમયથી મારા મનમાં ઉત્કંઠા છે. વળી મારી એ જન્મભૂમિને પણ કરી જોવાનું મને મન થયું છે. હે શ્રેષ્ઠ દેવ ! પિતાને ઘેર આવો મોટો ઉત્સવ ઊજવાતો હોય તો પુત્રીનું મન તે જોવા ચંચળ બની રહે જ, માટે હે દેવ !

આપ પ્રસન્ન બની રહો અને મારી ઈચ્છા પૂરી કરો. મિત્ર, પતિ, ગુરુ અને પિતાને ત્યાં તો વિના નિમંત્રણે પણ જઈ શકાય. આપ તો અતિજ્ઞાની છો, સર્વના પર અનુગ્રહ કરનારા છો તો જરૂર મારી આ પ્રાર્થના સ્વીકારો.

જેને શરીરમાં સ્થાપીને પોતે અર્ધનારીશ્વર બન્યા છે એવા ભગવાન શિવ પ્રિયાને કહેવા લાગ્યા કે હે પવિત્ર સતી ! તમે કહ્યું તેમ સંબંધીઓને ત્યાં વિના બોલાવ્યે પણ જવાય, પરંતુ તે સંબંધીઓ દેહાભિમાની તેમ કોષવાળી દોષદષ્ટિવાળા ન હોય તો જ જવાય. વિદ્યા, તપ, ધન, શરીર, વય તથા કુળ એ છ ગુણો સત્યુરુષોમાં જ ગુણરૂપે પ્રકાશે છે, પણ દુર્જનોમાં તો તે પણ દોષરૂપ બની રહે છે. અભિમાની સંબંધીઓ દુષ્ટ વાક્યો દ્વારા મર્મસ્થાનમાં પ્રહાર કરે એના કરતાં તો શત્રુઓ સારા. હે સુંદર ભૂકુટિવાળા સતી ! તમે પ્રિય હશે છતાં તમારા પિતા મારો આશ્રય કરવાને કારણે તમારી માનમર્યાદા નહીં જાળવે. એમને મારું કશું જ ગમતું નથી એટલે તમારું ત્યાં જવું યોગ્ય નથી. તમે ત્યાં જાઓ એવી મારી ઈચ્છા નથી છતાં તમે હઠપૂર્વક ત્યાં જશો તો હું તો તમને નહીં રોકું, પણ એમાં મને કલ્યાણ દેખાતું નથી.

મૈત્રેય બોલ્યા : હે વિદુર, સતી જવા માટે ખૂબ જ તત્પર હતાં. પતિના કહેવાથી એ ખૂબ જ ખિન્ન બની રહ્યાં, એમને સારાસારનું ભાન રહ્યું નહીં અને દુઃખી પ્રતીત થતાં શંકર સામે રોષયુક્ત નજર કરી, અંતે મૂઢ જેવાં બની પિતાને ઘેર જવા માટે નીકળી પડ્યાં. એમને એ રીતે એકલાં જતાં જોઈ શિવજીના સૂચનથી હજારો સેવકો નંદિકેશ્વરની આગેવાની હેઠળ એમની પાછળ ગયા. સૌએ સતીને સમજાવી નંદિકેશ્વર પર બેસાડ્યાં અને ઢોલ નગારાં વગાડતા તથા ગીતો ગાતા સૌ ચાલવા લાગ્યા. યજ્ઞમંડપની નિકટ આવી પહોંચતાં અવિરત થઈ રહેલું ઘોષપૂર્ણ વેદગાન સંભળાતું હતું. સ્થળ નજીક જઈ પહોંચી સતીએ જોયું તો મહર્ષિઓ, દેવો, ગંધર્વો, સિદ્ધો અને ચારણોથી યજ્ઞશાળા પરિપૂર્ણ હતી. સતીએ સર્વની સામે જોયું, પિતાની સામે પણ જોયું, પણ સર્વ કોઈએ નજર ફેરવી લીધી. દક્ષની સતી તરફની ઉપેક્ષા જોઈને સતીને સત્કારવાની કોઈએ હિંમત ન કરી, માત્ર તેમની માતા તથા બહેનોએ તેમનો સત્કાર કર્યો, પરંતુ સતીએ જોયું તો પોતાના સ્વામીનો અનાદર કરવાના એક માત્ર ઉદ્દેશથી જ પિતાએ એ મહોત્સવનું આયોજન કર્યું હતું. યજ્ઞનો કોઈ ભાગ મહાદેવને મળવાનો ન હતો. પતિએ ના કહ્યા છતાં આ રીતે આવવા બદલ સતી ખૂબ જ પસ્તાઈ રહ્યાં. પતિના શબ્દો તેમને યાદ આવ્યા. પોતે નીકળ્યાં તે વખતે પતિના મુખ પર છવાયેલો ઉદાસીનતા તથા દુઃખનો જે ભાવ પ્રતીત થયો હતો તે પણ તેમને સ્મૃતિમાં આવી રહ્યો. પોતાનું અને પતિનું આ રીતે દક્ષે જે અપમાન કર્યું તેથી તેઓ કોપાયમાન બની રહ્યાં અને બધાં સાંભળે એમ પિતાને ઉદ્દેશી તેઓ બોલવા લાગ્યાં : આ બ્રહ્માંડમાં ભગવાન શંકરથી ઉચ્ચ કોઈ જ નથી. તે નિર્વેર પ્રાણિમાત્રના આત્મા છે. એવા સર્વસ્વરૂપ ભગવાન તરફ તમારા જેવા નિમ્ન કક્ષાના પુરુષ સિવાય અન્ય કોઈ વિરુદ્ધ આચરણ કરે નહીં. તમારા જેવા અદેખા પુરુષો જ ગુણવાનના ગુણોમાં પણ દોષો જુએ છે. મહત્તમ સર્વોત્કૃષ્ટ ઉપર

તમારા જેવા દુષ્ટ બુદ્ધિવાળા જ દોષારોપણ કરે છે. તમારા જેવા અધમ પુરુષ મારા મહાન અને કલ્યાણપ્રદ પતિની મહત્તા ન જાણી શકે એમાં કશું આશ્ચર્ય નથી. મારા પતિને તો એથી કશી અસર થવાની નથી, પણ મારા એવા પવિત્ર શુભ, શુદ્ધ અને દરેકનું શિવ યા કલ્યાણ કરનારા પતિનું અપમાન કરનારાનું અપમાન હું તો સહન નહીં જ કરું. તમને પિતા કહેતાં અને માનતાં મને હવે શરમ આવે છે. તમારા જેવા પિતાની હું પુત્રી છું એથી હું મારી જાતને પિક્કારું છું. હું તમને તો શિક્ષા કરવા સમર્થ નથી, પણ હું હવે દાક્ષાયણી તરીકે ઓળખાવા ઈચ્છતી નથી. હું તમારાથી અસ્તિત્વમાં આવેલા મારા આ શરીરનો ત્યાગ કરીશ.

આટલું કહીને અલૌકિક સૌંદર્યથી શોભતાં સતી નીચે બેસી ગયાં અને આંખો બંધ કરી યોગસમાધિમાં નિમગ્ન બની રહ્યાં. એમણે અગ્નિ દેવનું આવાહન કર્યું. અગ્નિદેવ પ્રકટ થયા અને સર્વના દેખતાં સતીનો દેહ બળીને ભસ્મરૂપ બની રહ્યો. પ્રજામાં સર્વત્ર હાહાકાર થઈ રહ્યો. સર્વ કોઈ દક્ષને વખોડવા લાગ્યું. શંકરના ગણો સતીના બલિદાનનો બદલો લેવા દક્ષને મારવા ધસ્યા, પણ ભૃગુ ઋષિએ યજુર્વેદના મંત્રથી દક્ષિણાગ્નિમાં હોમ કરી હજારો ઋભુઓનું લશ્કર જન્માવ્યું. એમણે શંકરના ગણોને હરાવી ત્યાંથી ભગાડી મૂક્યા.

જગતમાં જે કંઈ થાય છે તે ભગવાનની ઈચ્છા પ્રમાણે થાય છે. ભગવાનની એ ઈચ્છાના પ્રદર્શક એવા નારદ દ્વારા શ્રીશંકરે સતીએ આપેલા બલિદાન તથા પોતાના ગણોને ભૃગુએ ઉત્પન્ન કરેલા ઋભુઓએ નસાડી મૂક્યાનો વૃતાન્ત જાણી અપાર ક્રોધ ધારણ કર્યો. વીજળી અને અગ્નિની જવાળાઓની જેમ ચમકતી પોતાની જટા તેમણે પૃથ્વી પર પછાડી. તત્કાળ એમાંથી ભયંકર દેખાતો હજારો બાહુઓવાળો અને ઘણો જ વિશાળ એવો અગ્નિ-આકારનો વીરભદ્ર જન્મ્યો. શ્રીશંકરે એને દક્ષ અને તેના યજ્ઞનો નાશ કરવાની આજ્ઞા કરી. મહાદેવના અગાધિત ગણો સાથે વીરભદ્ર દક્ષ તરફ ધસી ગયો. દક્ષની યજ્ઞશાળામાં સ્થિત ઋત્વિનો, યજ્ઞમાનો, બ્રાહ્મણો, સભાજનો, દક્ષ તથા સ્ત્રીવર્ગ ઉત્તર દિશામાં પ્રસરીને વંટોળરૂપ બની રહેલી ધૂળ જોઈ આ શું બની રહ્યું છે તે ન સમજી શકતાં પરસ્પર પૂછી રહ્યાં કે રાત્રિને તો હજુ બહુ વાર છે તો આ અંધકાર શાથી છવાયો ? આ ધૂળ ક્યાંથી ઊડી ? વાયુ તો ફૂંકાતો નથી. કદાચ પ્રલય પણ હોય. જગતનો વિનાશ થવાનો છે કે શું ? દક્ષની પત્ની પ્રસૂતિ વિવેકબુદ્ધિવાળી હતી. તે સમજી ગઈ કે દક્ષના પાપનું જ આ પરિણામ છે. પતિની દુષ્ટતાને કારણે પ્રિયપુત્રીનું બલિદાન એનાથી ભુલાતું નહોતું. શંકરની મહત્તાને તે જાણતી હતી તેથી અવજ્ઞા કરનાર તેમના કોપમાંથી કઈ રીતે સુરક્ષિત રહી શકે ? પ્રસૂતિ આમ વિચારતી હતી ત્યાં તો મહાભયંકર એવા વીરભદ્ર અને શંકરના ગણોથી યજ્ઞશાળા ચારે બાજુથી ઘેરાઈ ગઈ. વિવિધ પ્રકારનાં હથિયારો ધારણ કરનાર શંકરના ગણોએ યજ્ઞશાળાના પ્રાગ્વંશને ભાંગી નાખ્યો, આસપાસના આવાસો નષ્ટ કરી નાખ્યા, સભામંડપને નષ્ટ કર્યો, સભાગૃહ આગળ રહેલી હવિર્ધાનની ઉત્તરે આગ્નીપ્રશાળા તોડી નાખી, પાઠશાળા અને ભોજનશાળા પણ ભાંગી નાખી, અગ્નિઓ બુઝાવી નાખ્યા, યજ્ઞકુંડો નષ્ટ કર્યા, વેદિકાની મેખલાઓ તોડી પાડી. સર્વત્ર નાશભાગ મચી ગઈ. ગણોએ નાસતા ઋષિઓને તથા દેવોનો પકડ્યા.

મણિમાને ભૃગુને પકડ્યા. વીરભદ્રે દક્ષને પકડ્યો- ભૃગુનાં દાઢીમૂછ ઉપાડી નાખ્યાં. દક્ષને ગળું દબાવી મારી નાખ્યો અને તેનું મસ્તક કાપી દક્ષિણાગ્નિમાં હોમી દીધું. દક્ષ શંકરની નિંદા કરતો હતો તે વખતે જે હસ્યો હતો તે પૂષાદેવના વીરભદ્રે દાંત પાડી નાખ્યા. ભગદેવનાં નેત્રો ખેંચી કાઢ્યાં, કેમકે તેણે શંકરને શાપ આપવા દક્ષને આંખ વડે સૂચના કરી હતી. આ રીતે યજ્ઞશાળાનો અને દક્ષનો પૂરેપૂરો નાશ કરી નાખી વીરભદ્ર અને ગણો કેલાસ પાછા ફર્યા.

મૈત્રેય બોલ્યા : આ પ્રમાણે શંકરના ગણોએ દક્ષ અને દેવોનો પરાજય કર્યો. એ પછી ત્રિશૂળ, ગદા, મુદ્ગર, તલવાર વગેરે શસ્ત્રોથી જેઓનાં અંગો છિન્નમિત્ર થયાં હતાં એવા ઋત્વિજો દેવો વગેરે ભયગ્રસ્ત બની રહી બ્રહ્મા પાસે ગયા અને તેમને પ્રજ્ઞામ કરી સઘળી વાત જણાવી. ભગવાન બ્રહ્મા અને વિશ્વાત્મા નારાયણ ભગવાન આવું બધું થશે એવું પ્રથમથી જ જાણતા હતા અને તેથી જ દક્ષના યજ્ઞમાં ગયા ન હોત. દેવોનું કથન સાંભળી બ્રહ્મા બોલ્યા : કોઈ શક્તિશાળી વ્યક્તિ કંઈક ખોટું કરે ત્યારે તેનો પક્ષ લેવો કોઈ રીતે યોગ્ય નથી. તમે જાણતા હતા કે દક્ષે શ્રીશંકરનું અપમાન કરવા જ યજ્ઞનું આયોજન કર્યું હતું, છતાં તમે દક્ષનો પક્ષ લીધો અને એનું પરિણામ તમારે ભોગવવું પડ્યું છે. મહાદેવ પ્રત્યે ખોટો વર્તાવ થયો છે. યજ્ઞના ભોક્તા એવા તે ભગવાનને યજ્ઞમાં ભાગ ન આપી એમની ઉપેક્ષા કરી છે એટલે હવે તેમના ચરણોમાં પ્રજ્ઞામ કરી તેમની ક્ષમા માગવાનો જ માર્ગ તમારે માટે રહ્યો છે. પ્રિય પત્નીના બલિદાનથી તેઓ ખૂબ જ દુઃખી બની રહ્યા છે. તમારા બધાના કારણે જ આવું બન્યું છે. એમનો કોપ ચાલુ રહેશે તો સમસ્ત જગતનો નાશ થશે, માટે તમે તત્કાલ તેમની પાસે જાઓ અને તેમની ક્ષમા માગો. એ ભગવાન દયાળુ છે તે જરૂર તમને ક્ષમા આપશે.

પછી દેવો વગેરે બ્રહ્માને વિનંતીપૂર્વક સાથે લઈને મહાદેવના નિવાસસ્થાન કેલાસ તરફ ગયા. પર્વતોમાં શ્રેષ્ઠ એવો કેલાસ પર્વત જન્મ, ઓષધિ, તપ, મંત્ર અને યોગ એવા પાંચ પ્રકારથી સિદ્ધ થયેલો, મનુષ્યો સિવાયના સિદ્ધ પુરુષોથી સદા આવૃત્ત છે. કિન્નરો, ગંધર્વો અને અપ્સરાઓથી એ સદા સેવાયેલો છે. અનેક ધાતુઓથી, વિવિધરંગી મણિમય શિખરોથી, વિવિધ વૃક્ષો, લતાઓ, નિર્ભળ પાણીનાં ઝરણાં, ગુફાઓ, વિવિધ પક્ષીઓ, પશુઓ વગેરેથી એ સમૃદ્ધ બની રહેલો છે. સરોવર, ગંગા નદી, સુંદર નગરી અલકા અને સૌ-ધિકગં વનથી એની શોભાનો જાણે પાર જ નથી. તે સુરમ્ય સ્થળના અનેક વિશાળ વટવૃક્ષ નીચે મહાયોગમય અને મુમુક્ષોઓના શરણરૂપ એવા કોપનો ત્યાગ કરી બેઠેલા પ્રશાંત એવા ભગવાનનાં દર્શન દેવોએ કર્યાં. ભગવાન શંકર પદ્માસન વાળીને દર્ભના આસન ઉપર બેઠા બેઠા પ્રજ્ઞ કરતા નારદને સનાતન બ્રહ્મનો ઉપદેશ કરતા હતા. જગતના હિતરૂપ તેમ કલ્યાણપ્રદ એવા એ શંકર ભગવાને અતિશય કાંતિવાળા શરીરે તાપસોને પ્રિય એવાં ભસ્મ, દંડ, જટા અને મૃગચર્મરૂપ ચિહ્ન તથા ચંદ્રકળા ધારણ કર્યાં હતાં. બ્રહ્માની સાથે દેવો ઋત્વિજો વગેરે તેમની પાસે ગયા અને હાથ જોડી ઊભા રહ્યા. બ્રહ્માને પધારેલા જોઈ

શંકર ઊભા થયા અને પ્રજ્ઞામપૂર્વક તેમને આવકાર્યા. એ પછી બ્રહ્મા બોલ્યા : તમે તો જગતના સ્વામી છો, પ્રકૃતિ અને પુરુષના કારણ છતાં નિર્વિકાર બ્રહ્મસ્વરૂપ છો. આપે જ લોકમાં વર્ણો અને મર્યાદા પ્રકટ કર્યાં છે, જે વ્રતધારી બ્રહ્માણી પાળે છે. હે મંગલસ્વરૂપ દેવ ! તમે તો સમસ્તના દ્રષ્ટા છો. જેમનાં ચિત્ત માયાથી મોહિત બનેલા છે, કેવલ કર્મો જ કરે છે એવા જીવાત્માઓએ અપરાધ કર્યો હોય તેમની ઉપર કૃપા કરવા આપ જ યોગ્ય છો. દક્ષ અને દુષ્ટ યાજ્ઞિકોએ, યજ્ઞનું ફળ જે આપને લીધે જ પમાય છે છતાં પણ, તમને યજ્ઞભાગ આપ્યો નહોતો અને એવા એમના મોટા અપરાધની શિક્ષા એમણે ભોગવી છે, પણ હવે આપ એમને ક્ષમા આપો, આપની કૃપાથી યજ્ઞમાન દક્ષ સજીવન થાઓ, ભગદેવ નેત્ર પામો, ભૃગુ એમના દાઢીમૂછથી યુક્ત બની રહો, પૂષાદેવના દાંત પ્રથમ જેવા થાઓ. હે મન્યુ દેવ, જે બ્રાહ્મણો અને દેવોનાં શરીરો આયુધો અને પથ્થરમારાથી ભાંગી ગયા છે તે સંધાઈ જાઓ. હે યજ્ઞહંતા ! દરેક યજ્ઞમાં તમારો ભાગ અખંડ બની રહો અને અપૂર્ણ રહેલો દક્ષનો યજ્ઞ પણ આપના રુદ્રભાગથી પૂર્ણ બની રહો.

બ્રહ્માનાં વચનોથી પ્રસન્ન થયેલા મહાદેવ બોલ્યા : હે પ્રજાપતિ ! બ્રહ્મા ! પરમાત્માની માયાથી મોહિત થયેલા અજ્ઞાનીઓના અપરાધને હું ધ્યાનમાં લેતો નથી. ધર્મમર્યાદાના રક્ષણ માટે જ મેં એમને શિક્ષા કરી છે. આપ કહો છો એમ હવે બધું નિર્વિઘ્ને પાર પડો. નંદિકેશ્વરની વાણી મિથ્યા ન થવી જોઈએ. દક્ષ બકરાના માથા સાથે જીવતો થાઓ. જે અપંગ બની ગયા હોય તે પાછા હતા તેવા બની રહો, યજ્ઞશાળા પૂર્વે હતી તેવી બની રહો.

એ પછી બ્રહ્માના કહેવાથી શંકર પણ બધાની સાથે યજ્ઞમાં પધાર્યા. બ્રહ્માએ ઈચ્છ્યું હતું તેમ થઈ રહ્યું. પ્રજાપતિ દક્ષ નિદ્રામાંથી ઊઠ્યો હોય એમ આળસ મરડી બેઠો થયો, દેવો બ્રહ્મા અને મહાદેવને જોઈ ચકિત બની રહ્યો. ભગવાન શંકર પ્રત્યેના અનાદરથી આચ્છાદિત એવું તેનું મન હવે શરદઋતુના સરોવર જેવું નિર્મળ બની ગયું હતું. બધું યાદ આવતાં તે શરમિદો અને દુઃખી બની રહ્યો. પ્રિય પુત્રીને પોતાને કારણે મરવું પડ્યું એથી અસ્વસ્થતા અસહ્ય બની રહી. અશ્રુઓથી એનો કંઠ રૂંધાઈ ગયો છે. મહાદેવની મહત્તા અંગે ખૂબ જ આભારવશ બની રહી, તેણે તેમની વિવિધ રીતે સ્તુતિ કરી, તેમની ક્ષમા માગી યજ્ઞ ફરી શરૂ કર્યો. ભગવાન નારાયણ ત્યાં પ્રકટ થયા. દશે દિશાઓને પ્રકાશમાન કરતી પોતાની અદ્વિતીય કાંતિ વડે સર્વનું તેજ હરતા તે ભગવાન સામવેદને ગાતી પાંખોવાળા ગરુડ ઉપર બેસી ત્યાં પધાર્યા હતા. તેમને જોઈ બ્રહ્મા શંકર ઈંદ્ર આદિ દેવોએ એકદમ ઊભા થઈ તેમને પ્રજ્ઞામ કર્યા. દક્ષ પ્રજાપતિએ તેમની ઉત્તમ પૂજાસાહિત્ય વડે પૂજા કરી, પછી તે સર્વેએ તેમની કમશઃ સ્તુતિ કરી. પ્રથમ દક્ષ પ્રજાપતિએ સ્તુતિ કરી, પછી ઋત્વિજોએ, સભાસદોએ, રુદ્રદેવે, ભૃગુ ઋષિએ, બ્રહ્માએ, ઈન્દ્રે, બ્રાહ્મણપત્નીઓએ, ઋષિઓએ, સિદ્ધોએ, દક્ષપત્ની પ્રસૂતિએ, લોકપાલોએ, યોગેશ્વરોએ, બ્રહ્મા, દેવો, ગંધર્વો, વિદ્યાધરોએ અને સર્વ બ્રાહ્મણોએ તેમની સ્તુતિ કરી.

મૈત્રેય બોલ્યા : હે ભદ્ર પુરુષ વિદુર !

વીરભદ્રે નષ્ટ કરેલો એ યજ્ઞ પુનઃ ચાલુ થયો. યથાસમયે દક્ષ પ્રજાપતિએ શ્રીહરિનું, બ્રહ્માનું, શંકરનું તેમના યજ્ઞભાગ વડે પૂજન કર્યું. ઉદ્ભવસાન નામના યજ્ઞકર્મથી સોમપાન કરનારા બીજાઓનું પણ પૂજન કર્યું. પૂજાહુતિને અન્તે સર્વ દેવો પોતપોતાના સ્થાને પધારી ગયા. દક્ષપુત્રી સતી પુનર્જન્મમાં હિમાલયની પત્ની મેના વિશે ઉત્પન્ન થયાં હતાં એમ મેં સાંભળ્યું હતું અને પ્રલયકાળે સૂઈ ગયેલી શક્તિ ફરી ઈશ્વરને પ્રાપ્ત થાય છે તે જ પ્રમાણે સતી દેવી પણ પાર્વતીદેવીરૂપે ફરી તે જ પતિ શંકરને તપને અંતે પ્રાપ્ત થયાં હતાં. દક્ષયજ્ઞનો નાશ કરનાર ભગવાન શંકરનું આ કાર્ય બૃહસ્પતિના શિષ્ય ભગવદ્ભક્ત ઉદ્ભવ પાસેથી મેં સાંભળ્યું છે. હે કુરુવંશી વિદુર ! શંકર ભગવાનનું આ ચરિત્ર પરમ પવિત્ર યશ અને આયુષ આપનાર તથા પાપોને દૂર કરનાર છે.

મૈત્રેય બોલ્યા : બ્રહ્માએ સૃષ્ટિ રચવાની ઈચ્છાથી સનકાદિ કુમારો, નાદર, ઋભુ, હંસ, અરુણ અને યતિ નામના માનસ પુત્રોનું સર્જન કર્યું, પણ તેઓ તો ઊધ્વરિત હોવાથી તેમણે ગૃહસ્થાશ્રમ સ્વીકાર્યો નહીં. એ પછી બ્રહ્મા દ્વારા સ્વાયંભુવ મનુનું પ્રાકટ્ય થયું. એમનાં પત્ની શતરૂપા હતાં. તેમના મિથુનધર્મથી પ્રજાઓની શરૂઆત થઈ. હે કુરુવંશી વિદુરજી ! હવે પવિત્ર કીર્તિવાળા અને શ્રીહરિના અંશરૂપ બ્રહ્માના અર્ધ શરીરથી જન્મેલા એ સ્વાયંભુવ મનુનો વંશ હું તમને કહું છું. સ્વાયંભુવ મનુને પ્રિયવ્રત અને ઉત્તાનપાદ નામે બે પુત્રો હતા. તેમાં ઉત્તાનપાદને બે પત્નીઓ હતી : સુરુચિ અને સુનીતિ. તેમાં સુરુચિ રાજાની માનીતી પત્ની હતી અને સુનીતિ અણમાનીતી હતી. સુરુચિના પુત્રનું નામ હતું ઉત્તમ અને સુનીતિના પુત્રનું નામ હતું ધ્રુવ. એક દિવસ રાજા ઉત્તાનપાદ ઉદ્યાનમાં બેસી, સુરુચિના પુત્ર ઉત્તમને ખોળામાં બેસાડી તેને રમાડતા હતા ત્યાં ધ્રુવ અચાનક જઈ ચડતાં તેને પણ પિતાના ખોળામાં બેસવાની ઈચ્છા થઈ. તે તેમ કરવા જતો હતો, પણ સુરુચિએ તેને તેમ કરતાં અટકાવ્યો અને કહ્યું કે હે પુત્ર ! તું તારા પિતાના ખોળામાં બેસવા યોગ્ય નથી. તું રાજપુત્ર તો છે, પણ મારી કૂખે તું જન્મ્યો નથી. તુ સદ્ભાગી નથી, કેમકે તું અમમાનીતીનો પુત્ર છે. ઉત્તમની જેમ તારે તારા પિતાના ખોળામાં બેસવું હોય તો તું તપશ્ચર્યા કર. આવતા જન્મે તું સુરુચિનો પુત્ર બન એવી ભગવાનને પ્રાર્થના કરજે.

સાવકી માતાનાં આવાં વચનોથી ધ્રુવ ઘણો આઘાત પામ્યો. રાજા કશું જ બોલી શકતો નહોતો. ધ્રુવે શાંત બેઠેલા પિતા સામે એને અપરાધી મનાવતો હોય એવી નજરે જોયું. ઘવાયેલો સર્પ ફૂંકાડો મારે એવો એ બની રહ્યો અને કશું જ બોલ્યા વગર પાંચ વર્ષનો એ બાળ રાજકુમાર માતા પાસે ગયો અને રડી પડ્યો. સુનીતિએ દાસી દ્વારા આ વાત જાણી હતી. તે ખૂબ ખેદ પામીને રડી રહી હતી. રડતા પુત્રને ખોળામાં બેસાડી તેને આશ્વાસન આપ્યું. એ બોલી : જો, બેટા ! એટલું નક્કી સમજજે કે જે બીજાનું અનિષ્ટ ઈચ્છે છે તે ઈચ્છનારનું જ અનિષ્ટ થાય છે. તારી સાવકી માતાએ સાચું જ કહ્યું છે. તું ભગવાન નારાયણને પ્રાર્થના કર. કર્તા એ ભગવાન વાસુદેવ જ છે, એ સૌ સારાંવાનાં કરશે. બ્રહ્મા

દેવો તારાઓ વગેરે સર્વને આશ્રય આપનાર ભગવાનનું જ તું શરણ લે. તારા દાદા મનુએ ઘણી દક્ષિણાઓવાળા યજ્ઞો કરી એ સર્વાર્થામીનું પૂજન કર્યું હતું અને પૃથ્વી તથા મોક્ષનાં સુખ પ્રાપ્ત કર્યાં હતાં. ભગવાન તો ભક્તવત્સલ છે. મુમુક્ષુઓ તેમના ચરણનો માર્ગ શોધવા યોગ્ય છે. તું નિષ્ઠાપૂર્વક એનો આશરો રાખ, એનાં નામોનું સ્મરણ કર, એનું સ્વરૂપ તારા હૃદયમાં સ્થાપી છે.

કાર્ય સિદ્ધ કરે એવું માતાનું વચન સાંભળી ધ્રુવ મક્કમ મનથી પિતાના નગરમાંથી બહાર નીકળી ગયો. નારદ મુનિ તેને સામે મળ્યા, તેમણે એક વખત તો તેના ઘેર પાછો જવા સમજાવ્યો : “તારા જેવા બાળકે માન-અપમાનનો વિચાર ન રાખવો જોઈએ. તારી માતાના કદ્દાથી તું ભગવાનની કૃપા મેળવવા ઈચ્છે છે, પણ એ ઘણો કઠણ માર્ગ છે માટે દુરાગ્રહ છોડી તું પાછો વળી જા. હે પુત્ર ! તું તપશ્ચર્યા કરવા ઈચ્છે છે અને ભગવાનને મળવા કૃતનિશ્ચય છે, પણ ઋષિઓ અને યોગીઓ વર્ષો સુધી તપ કરે છે તોપણ એમને ભગવાનનાં દર્શન થતાં નથી, એ માટે તો એકાગ્રતાની આવશ્યકતા છે, ત્યાગની જરૂર છે તથા આસક્તિ અને તિતિક્ષાની જરૂર પડે છે, માટે તુ સમજ. વૃદ્ધાવસ્થામાં જ તપશ્ચર્યાનો માર્ગ અપનાવવા જેવો છે. સુખ દુઃખમાં સમતોલપણ રાખીએ તો જ બન્નેમાંથી મુક્ત બની રહેવાય છે. આપણાં પ્રારબ્ધ પ્રમાણે જે કંઈ પ્રાપ્ત થાય એમાં જ સમજી માણસે સંતોષ માનવો. પોતાના કરતાં અધિક ભાગ્યશાળી કોઈ હોય તો તેની ઈર્ષ્યા ન કરવી તેમ કોઈ માણસમાં સદ્ગુણો ઓછા હોય તો તેનો તિરસ્કાર ન કરવો. સમાન મનુષ્ય સાથે પણ સ્પર્ધા ન કરવી, પણ એની સાથે મિત્રતા કરવી. હે પુત્ર ! મારી તો સલાહ છે કે તું પાછો વળી જા.

ધ્રુવ બોલ્યા : હે ભગવન્ ! સુખદુઃખથી આવૃત મનુષ્યને માટે તમારાં વચનો શાંતિપ્રદ છે, પરંતુ વિવેકહીન અને ક્ષત્રિય સ્વભાવવાળું મારું હૃદય મારી અપરમાનાં વાગ્બાણોથી વીંધાયેલું છે એટલે એમાં શાંતિ ટકતી નથી. હે બ્રહ્મન્ ! મારા વડીલોએ ત્રણે જગતમાં ઉત્કૃષ્ટ એવું જે સ્થાન પ્રાપ્ત કર્યું એવું સ્થાન મારે મેળવવું છે તો મને યોગ્ય માર્ગદર્શન આપો.

આ સાંભળી નાદરજી પ્રસન્ન બની રહ્યા અને પછી બોલ્યા : તારી માતાએ તને જે કહ્યું છે તે જ તારા કલ્યાણ માટે યથાયોગ્ય હોઈ ભગવાન વાસુદેવમાં મન સુદૃઢ કરી તું એમને ભજ. દરેક પ્રકારના કલ્યાણ માટે ભગવાનના ચરણનું સેવન એ જ ઉત્તમ સાધન છે. હે તાત ! તારું કલ્યાણ થાઓ. યમુના નદીના તટ પર પવિત્ર મધુવન છે ત્યાં તુ જા. પવિત્ર યમુનાજીમાં સ્નાનપાન કરીને અને પ્રાણયામ કરી ભગવાનમાં તારું મન એકાગ્ર કરી દે. ભગવાન ભક્તિથી પ્રસન્ન બની રહે એવા છે. હું તને એક મંત્ર આપું છું એનું પઠન કરવાથી તું ભગવાનને તારી સમક્ષ પ્રકટ થવા સમર્થ બની રહીશ. મંત્ર આ છે : ઐં નમો ભગવતે વાસુદેવાય. આ દ્વાદશાક્ષર મંત્રનો સતત જપ કરવાથી પરમાત્મા તારી બધી વાંછનાઓ પૂર્ણ કરશે. આ ભક્તિયોગ છે. ઉત્તમ અને સરળ આ ભક્તિમાર્ગ ભગવાનને અતિપ્રિય છે.

એ પછી નારદજી ભગવાનનું સ્વરૂપ વિગતે દર્શાવે છે. એમણે કહ્યું કે એ ભગવાન શ્રીહરિ ભક્તો પર સદા કૃપા કરવા તત્પર, પ્રસન્ન નેત્ર-મુખવાળા, સુંદર નાસિકા બ્રૂકુટિ અને કપોલવાળા, શ્રીવત્સના ચિહ્નવાળા, મેઘ જેવા શ્યામ, શંખ ચક્ર ગદા અને પદ્મથી પ્રકાશતી ચાર ભુજાવાળા, મુકુટ કુંડળો બાજુબંધ કંકણો કૌસ્તુભમણિથી યુક્ત પીળાં રેશમી વસ્ત્ર ધારણ કરનારા, મંદ મંદ હસતા અને પ્રેમાળ તથા કૃપાવાળી દષ્ટિએ જોતા એ જ ભગવાન વર આપવામાં શ્રેષ્ઠ છે.

ધ્રુવે નારદની પ્રદક્ષિણા કરી તેમના ચરણોમાં પ્રણામ કર્યા અને એમની વિદાય લઈ યમુનાતટ થઈ મધુવન તરફ એ રવાના થયો.

એ પવિત્ર સ્થળે પહોંચીને ધ્રુવે પછી નારદના કલ્પા પ્રમાણે તપ આદર્યું. પ્રથમ મહિને ત્રણ ત્રણ દિવસના અંતરે વનફળ ખાઈને તપ કર્યું. બીજા મહિને છઠ્ઠે છઠ્ઠે દિવસે એ બાલકે ઘાસ અને પાંદડાં ખાઈને તપ કર્યું. ત્રીજે મહિને નવમે નવમે દિવસે માત્ર યમુનાજળ પીને વિતાવ્યો. ચોથો મહિનો પણ નવમે નવમે મહિને માત્ર વાયુનો આશરો લઈને તપ કર્યું અને પ્રાણવાયુ જીતી ધ્યાન દ્વારા ભગવાનને હૃદયમાં ધારણ કર્યા. પાંચમે માસે એ રાજપુત્ર પ્રાણવાયુને જીતી ભગવાનનું ધ્યાન ધરતો એક પગે સ્થિર ઊભો રહ્યો. આ રીતે મહત્તા વગેરેના આધાર અને પ્રકૃતિ તથા પુરુષના નિયંત્રા પરબ્રહ્મનું તપ કરવામાં તેના તેજને સહન ન કરી શકવાથી ત્રણે લોક કંપવા લાગ્યા. દેવોને માટે ધ્રુવનું એવું તપ ખૂબ જ ઉગ્ર બની રહ્યું. દેવો નારાયણના શરણે ગયા અને કહ્યું : હે પ્રભુ ! આ પૂર્વે આવું તપ કોઈએ કર્યું નથી. ધ્રુવ એની તપશ્ચર્યામાં એટલો બધો તલ્લીન થઈ ગયો છે કે એથી પ્રાણી માત્રને શ્વાસ લેવામાં પણ ત્રાસ ઊભો થયો છે. હે પ્રભુ, અમારા પર કૃપા કરી એના એવા તપને અટકાવો.

નારાયણ બોલ્યા : ધ્રુવના તપને હું જાણું છું. પાંચ મહિનાથી એ આવું ઉગ્ર તપ કરી રહ્યો છે. હું હવે તેની પાસે જઈશ અને તેની ઉગ્ર તપશ્ચર્યા અટકાવીશ. તમે તમારા સ્થાને જાઓ. નારાયણ વાસુદેવ યમુનાતટે ગયા. ધ્રુવે પોતાના હૃદયમાં ભગવાનનું જે સ્વરૂપ દેઢ કર્યું હતું તે જાણે હૃદયમાં હવે નથી એમ તેણે અનુભવ્યું ને ધ્યાનમાંથી જાગ્રત બની રહ્યો ત્યાં તો જોયું તો હૃદયમાં સ્થિત નારદજીના વર્ણવાયા પ્રમાણેના ભગવાન સંમુખ ઊભા હતા. તે અભિભૂત થઈ ગયો. તેની વાચા જાણે હરાઈ ગઈ. તે કશું બોલી શક્યો નહીં, પણ હર્ષાશ્રુઓથી તેની આંખો છવાઈ ગઈ. બે હાથ જોડી તે ઊભો રહ્યો. ભગવાને વેદોના મૂર્તરૂપ એવો હિમધવલ શંખ એના કપોલને અડકાડ્યો કે તરત જ ધ્રુવ પ્રબુદ્ધ બની રહ્યો, તેની વાચા સ્પષ્ટ બની રહી. અપૂર્વ ભક્તિભાવપૂર્વક તે ભગવાનની સ્તુતિ કરવા લાગ્યો.

ધ્રુવે કહ્યું : અવાક બની રહેલા એવા મને વાણીની શક્તિ આપી અને મારી બીજી ઈન્દ્રિયોને પણ સજીવન કરી એવા સર્વના અંતર્યામી એવા આપ ભગવાનને મારા નમસ્કાર હો. હે ભગવાન ! તમે જ મહત્ અને અહમ્ તત્ત્વોના સર્જક છો. બ્રહ્મા આદિ સર્વ દેવોના અને ત્રણે લોકના અધિપતિ તથા સમસ્ત વિશ્વનું પાલન કરનારા આપ જ છો. આપના

ગુણોનો પાર નથી. આપની ગુણગાથા ગાનારા, આપની ભક્તિ કરનારા અને નિર્મળ હૃદયવાળા આપના ભક્તોનો સત્સંગ મને થયા જ કરો. સત્પુરુષોનો સત્સંગ તો નિજાનંદ-સ્વરૂપ બ્રાહ્મ સ્થિતિ કરતાં પણ ઉચ્ચ છે. ભક્તોનો સત્સંગ જ આનંદની પરાકાષ્ઠા છે. તમારા ઐશ્વર્યનું શ્રવણ કરીને જ હું આનંદનિમગ્ન બની રહીને ઉપાધિજનક એવા ભયંકર દુઃખથી ભરેલા જન્મ અને મૃત્યુરૂપી સાગર સમાન, “હું અને મારું” એવા સંસારથી મુક્ત બની શકીશ. હે નાથ ! હું આપને શરણે આવ્યો છું. મને દીનને આપનાં ચરણકમળના શરણમાં સ્વીકારી લો. મારી ઈચ્છાઓમાંથી મારું મન હજુ સંપૂર્ણપણે મુક્ત થયું નથી. મારો ઉદ્ધાર આપ જ કરી શકો એમ છો. પ્રલયકાલે આ સમસ્ત જગતને પોતાનામાં સમાવી લઈ યોગનિદ્રામાં આરૂઢ થઈ, સ્વ-સ્વરૂપસ્થ બની રહી, આપ અંતર્યામી શેષનાગને મિત્ર કરી તેના પર પોઢો છો અને તમારી નાભિરૂપ સમુદ્રમાં ઊગેલા સુવર્ણમય કમળમાં તેજસ્વી બ્રહ્મા પ્રકટ થાય છે. એવા આપ ભગવાનને મારા ગારંવાર નમસ્કાર હો. હે બ્રહ્મ ! હે પુરુષ ! સમસ્ત વિશ્વના કારણરૂપ આપને મારા વારંવાર પ્રણામ હો.

ભક્તવત્સલ ભગવાન સત્યસંકલ્પવાળા અને બુદ્ધિમાન એવા પોતાના એ બાલ ઉપાસકથી પ્રસન્ન બની રહીને બોલ્યા : હે સદાચારી રાજકુમાર ! તારા હૃદયનો સંકલ્પ હું જાણું છું. તારું કલ્પાણ થાઓ. જે સ્થાન હજી સુધી કોઈએ પ્રાપ્ત કર્યું નથી એવું પ્રકાશમાન અવિચલ એવું સ્થાન હું તને આપું છું. હું તને એવા સ્થાને મૂકવાનો છું કે જેની ચારે બાજુ સૂર્ય અને ચંદ્ર ભ્રમણ કરે. ધર્મ, અગ્નિ, કશ્યપ, શુક તથા તારાઓ સહિત સપ્તર્ષિઓ પણ જેની પ્રદક્ષિણા કરી ભમે એવું દુર્લભ સ્થાન હું તને આપીશ. તારા પિતા તને પૃથ્વી આપી વનમાં જશે એટલે છત્રીસ હજાર વર્ષ સુધી તું ધર્મનો આશ્રય કરી પૃથ્વીનું રક્ષણ કરીશ. તું ઘણા યજ્ઞ કરીશ અને પછી સર્વ લોકોએ નમસ્કાર કરેલું મારું અવિચલ સ્થાન પામીશ. એ એવું સ્થાન છે, જે સપ્તર્ષિઓની ઉપર આવેલું છે અને ત્યાં ગયા પછી પાછા ફરવાનું રહેતું નથી.

મૈત્રેય બોલ્યા : આ રીતે ધ્રુવને અવિચલ પદસ્થાન આપીને ભગવાન તેના દેખતાં જ પોતાના ધામમાં ગયા. ધ્રુવ પણ પોતાના નગર તરફ પાછો ફર્યો. ભગવાનના દર્શને તેનું હૃદય આનંદથી ભર્યું ભર્યું હતું, આમ છતાં તેના મનને થયા કરતું હતું કે ભગવાન મળ્યા, પણ મેં અજ્ઞાનવશ બની રહી મોક્ષની માગણી ન કરી. દુર્ભાગ્યે મારું મન ઘેરાયેલું હતું એથી જ મેં તેમ કર્યું નહીં.

ધ્રુવની સાથે વાતચીત કરીને નારદજી ઉત્તાનપાદની પાસે ગયા. રાજાએ તેમનો યથાયોગ્ય સત્કાર કર્યો, પણ પુત્રની અવગણના કરવાના અનિષ્ટ કાર્યથી જ પસ્તાઈ રહ્યા હોય એ રીતે તેમનું મુખ ગ્લાનિયુક્ત પ્રતીત થતું હતું. નારદે આમ ઉદાસ કેમ દેખાવ છો એમ પૂછતાં રાજાએ કહ્યું કે સ્ત્રીને વશ થતાં નિર્દોષ મનવાળા મારા પાંચ વર્ષના પુત્રને મારે લીધે વનમાં જવું પડ્યું છે એથી મને ખૂબ દુઃખ થઈ રહ્યું છે. પાંચ જ વર્ષના એ અનાથ બાળકને વનમાં શું શું દુઃખ નહીં પડતું હોય !

નારદ બોલ્યા : હે રાજા ! તું ચિંતા છોડી દે. તારી ભૂલ તો થઈ છે જ, પણ તારો એ પુત્ર તો પ્રભાવશાળી છે. એનો યશ તો સમગ્ર જગતમાં-ત્રિલોકમાં ફેલાયો છે. ભગવાન તેની રક્ષા કરે છે. તારો એ મહા સમર્થ પુત્ર તો લોકપાલોને પણ અલભ્ય એવું સર્વશ્રેષ્ઠ પદ પ્રાપ્ત કરીને તારો યશ ફેલાવશે. એના મહાન ભાવિની તને ખબર નથી. હે રાજા ! મહાન ધ્રુવના પિતા તરીકે તમે ઓળખાશો. થોડા સમયમાંજ એ અહીં પાછો આવશે.

પાંચ માસ વીતી ગયા છે. રાજા ઉત્તાનપાદ વ્યગ્રપણે દિવસો વિતાવતો હતો ત્યાં સમાચાર મળ્યા કે ધ્રુવકુમાર વનમાંથી પાછો આવી રહ્યો છે. રાજાના આનંદનો પાર ન રહ્યો. પુત્રને આવકારવા રાજા રાણીઓ અને સમસ્ત પ્રજા વાજતે ગાજતે સામે ગયાં. ધ્રુવ આવતો દેખાતાં જ રાજા રથમાંથી કૂદી પડ્યો, ઝડપથી તેની પાસે જઈ પહોંચ્યો અને ઉત્કંઠિત ભાવે ભગવાનના ચરણસ્પર્શથી જેનાં બધાં જ બંધનો નષ્ટ થઈ ગયી છે એવા પોતાના અત્યંત તેજસ્વી પુત્રને ભેટી પડ્યો. સત્કાર પામેલો ધ્રુવ પિતાના ચરણમાં નમ્યો. બન્ને માતાઓને પણ પ્રણામ કર્યા. અપર માતા સુરુચિએ બાળપુત્રને હૃદય-સરસો ચાંપી ગદ્ગદ કંઠે આશીર્વાદ આપ્યા : હે પુત્ર ! તું ઘણું જીવ. પુત્રને ભેટી માતા સુનીતિની વ્યથા નષ્ટ બની રહી અને પોતાને એવા પુત્રથી કૃતકૃત્ય માનવા લાગી. સમસ્ત પ્રજા તેમના ભાગ્યને વખાણવા લાગી. નગરમાં સર્વત્ર જયજયકાર થઈ રહ્યો.

વર્ષો વીતી ગયાં. ધ્રુવકુમાર યુવાવસ્થાને પ્રાપ્ત થયો છે અને દિનપ્રતિદિન વધુ ને વધુ તેજસ્વી બની રહ્યો છે. મંત્રીઓ અને પ્રજાજનોની સંમતિથી રાજા ઉત્તાનપાદે તેનો રાજ્યાભિષેક કર્યો અને પોતે હવે વૃદ્ધ બની રહ્યો હોવાથી વિરક્ત બની રહીને આત્મગતિનો વિચાર કરી તેણે વન પ્રત્યે પ્રયાણ કર્યું.

મૈત્રેય બોલ્યા : ધ્રુવ પ્રજાપતિ શિશુમારની પુત્રી બ્રમિને પરણ્યો હતો અને તેને કલ્પ તથા વત્સર એમ બે પુત્રો થયા હતા. તેનું બીજું લગ્ન વાયુની પુત્રી ઈલા સાથે થયું હતું અને તેને વિશે ઉત્કલ નામક પુત્ર અને રત્નસમી એક કન્યાને ઉત્પન્ન કર્યા હતાં. તેના ભાઈ ઉત્તમને, લગ્ન પહેલાં જ તે હિમાલયમાં મૃગયા કરવા ગયો હતો તે વખતે, મહાબળવાન એવા કોઈ યક્ષે મારી નાખ્યો હતો. એની માતા સુરુચિ પણ પુત્રશોક અસહ્ય બની રહેતાં મરણ પામી. ભાઈના થયેલા વધથી ધ્રુવ ક્રોધ અને શોકથી વ્યાપ્ત બની રહી બદલો લેવા વિજયરથમાં બેસી અલકા નગરી તરફ ગયો. ત્યાં પહોંચી તે મહાબાહુએ શંખનાદ કરી આકાશ અને દિશાઓ ગજવી મૂક્યાં. યક્ષપત્નીઓ એ શંખનાદે વ્યાકુળ દષ્ટિવાળી બની અત્યંત ભયભીત બની રહી. બળવાન યક્ષ યોદ્ધાઓ શસ્ત્રો લઈ ધ્રુવ સામે થયા, પણ મહારથી એવા વીર ધ્રુવજીએ ઘણા યક્ષોને મારી નાખ્યા. યક્ષોને મરતા જોઈ ધ્રુવના દાદા સ્વાયંભુવ મનુએ પોતે આવી, ધ્રુવને તત્વોપદેશ કરી યક્ષોનો નાશ કરતો અટકાવ્યો. મનુએ કહ્યું કે તારા ભાઈના વધ માટે નિમિત્ત બનેલા યક્ષોનો આમ સંહાર કરવો એ આપણા કુળને શોભે એવું નથી. પ્રાણી માત્ર ઉપર ક્ષમા, દયા, મિત્રતા અને સમભાવ રાખવાથી જ સર્વાત્મા શ્રીભગવાન પ્રસન્ન થાય છે. હે પુત્ર ! તેં તો પ્રાણીમાત્રમાં વસતા અને ઘણા

ચતુર્થ સ્કન્ધ]

[૯૯

પુરુષાર્થથી જ આરાધી શકાય એવા ભગવાન વાસુદેવનું સર્વ ભૂતોના આત્મા તરીકેના ભાવથી આરાધન કરીને વિષ્ણુ ભગવાનનું પરમપદ પ્રાપ્ત કર્યું છે. સત્પુરુષોનાં વ્રતોને તું અનુસરે છે તો આટલો બધો ક્રોધ શાથી ? આવું નિંદા કૃત્ય હવે બંધ કરી દે અને યક્ષપતિ કુબેરને વિનયવાળાં વચનોથી પ્રણામ કરી એમને પ્રસન્ન કર. આટલું કહી મનુ ઋષિઓ સાથે ત્યાંથી પોતાના સ્થાને ગયા. ધ્રુવને ક્રોધરહિત થયેલો જાણી કુબેર ભગવાન ત્યાં આવ્યા અને ક્ષમાપૂર્વક ધ્રુવને કહ્યું કે તારા દાદાના કહેવાથી તજવું અશક્ય એવું વેર તેં ત્યજ્યું છે એથી હું પ્રસન્ન છું. તને ક્ષમા આપું છું. તારું કલ્યાણ થાઓ. હવે નગર તરફ વળો અને ભગવાનના ભજનમાં નિમગ્ન બની રહી પ્રાણી માત્રનું કલ્યાણ સાધો.

એ પછી ધ્રુવે ઘણા યજ્ઞો કર્યા. અશ્વમેધ યજ્ઞ પણ કર્યો. શીલસંપન્ન, બ્રાહ્મણ ભક્ત, દીનવત્સલ તથા ધર્મની મર્યાદાઓનું પાલન કરનાર તે રાજા ધ્રુવને પ્રજા પોતાના પિતા-સમાન માનવી લાગી. તેણે એ રીતે છત્રીસ હજાર વર્ષ સુધી રાજ્ય કર્યું અને પછી એ જિતેન્દ્રિય એવા મહાપુરુષે અનેક વર્ષોનો સમય ધર્મ અર્થ અને કામ એ ત્રણેને સાધવામાં ગાળીને, પુત્રને રાજસિંહાસન આપી દઈ, વિરક્ત બની રહીને બદરિકાશ્રમ તરફ પ્રયાણ કર્યું. ત્યાં જઈ ભગવાનનું ધ્યાન કરવા લાગ્યો અને અંતિમ સમાધિ-અવસ્થા સુધી પહોંચી ગયો. આ સમાધિમાં ભગવાનનું નામસ્મરણ કરતાં કરતાં દેહનું ભાન પણ ભૂલી જતો. લિંગ શરીર ઉપરના અભિમાનનો પણ ત્યાગ થવાથી તેને ‘હું ધ્રુવ છું’ એવું ભાન પણ ન રહેતું. આવી સ્થિતિ પ્રાપ્ત થયા પછી તે ધ્રુવે આકાશમાંથી એક શ્રેષ્ઠ વિમાન ઊતરતું જોયું. એ વિમાનમાં ચાર ભુજાવાળા, શ્યામરંગના, કમળસમાન નેત્રવાળા, સુંદર વજ્રાલંકારથી શોભતા, ભગવાનના નંદ અને સુનંદ નામના બે તેજસ્વી પાર્ષદો બેઠા હતા. ધ્રુવે તેમના ચરણમાં પ્રણામ કર્યા. પાર્ષદો બોલ્યા : હે રાજન્ ! તમારું કલ્યાણ થાઓ. ભગવાનની આજ્ઞાથી એ સમગ્ર જગતનાં ધારણ-પોષણ કરનારા એ શાર્ફંગપાણિના પાર્ષદો એવા અમે તમને ભગવાનના સ્થાનમાં લઈ જવા આવ્યા છીએ. તમે અતિદુર્જય એવું વિષ્ણુપદ પ્રાપ્ત કર્યું છે. એ સ્થાનમાં હવે તમે વાસ કરો. હે આયુષ્મન્ ! ઉત્તમ કીર્તિવળાઓના મુકુટરૂપ એવા એ ભગવાને આ શ્રેષ્ઠ વિમાન મોકલ્યું છે તો તમે એમાં બિરાજો. ધ્રુવે સ્નાનાદિ નિત્યકર્મો કરી, વિમાનની પૂજા અને પ્રદક્ષિણા કરી, પાર્ષદોને વંદન કરી વિમાનમાં બેસવાની ઇચ્છા કરી. તે વખતે ત્યાં આવેલા મૃત્યુનો પરાભવ કરી તેઓ વિમાનમાં બેઠા એ વખતે ધ્રુવને પોતાની ત્યાગમૂર્તિ એવી જનેતા સાંભરી આવી. બન્ને પાર્ષદો અને એની એ ભાવના સમજી જઈ બોલ્યા : જુઓ, તમારાં માતા તમારી આગળના વિમાનમાં બેસી જઈ રહ્યાં છે. એ પછી ધ્રુવજી ત્રણે લોકને તથા સપ્તર્ષિઓને પણ ઓળંગી એમની ઉપર રહેલા વિષ્ણુપદમાં પહોંચ્યા. ધ્રુવનો આવો મહિમા જોઈ ભગવાન નારદ ઋષિએ પ્રયેતાઓના યજ્ઞમાં વીણા વગાડતાં ગાયું હતું કે મહાપતિવ્રતા દેવી સુનીતિના પુત્રને તપઃપ્રભાવથી જે ગતિ પ્રાપ્ત થઈ તે ગતિ પામવાને વેદવાદી બ્રહ્મર્ષિઓ પણ એમણે, ભગવદ્ધર્મનો સાક્ષાત્કાર કર્યો હોવા છતાં, સમર્થ થયા નથી તો બીજા રાજાઓ તો કઈ રીતે સમર્થ થાય ? પાંચ વર્ષનો હોવા છતાં

અપરમાતાના વાગ્બાણોથી વ્યથિત બનેલા ધ્રુવે વનગમન કર્યું અને મારી આજ્ઞા માની અજિત છતાં ભક્તોના ગુણોથી સદા પરાજિત બની રહેવા ઇચ્છનારા ભગવાનને અધિકતમ તપશ્ચર્યા કરીને પ્રસન્ન કર્યા તથા વૈકુંઠપદ પ્રાપ્ત કર્યું. તે તો કઈ પણ ક્ષત્રિય રાજા અનેક વર્ષોએ પણ પ્રાપ્ત કરી શકે એમ નથી.

મૈત્રેય બોલ્યા : હે વિદુરજી ! સર્વોત્તમ યશવાળા ધ્રુવજીનું સત્પુરુષોએ આદરપૂર્વક સ્વીકારેલું આ ચરિત્ર જે મેં તમને કહ્યું તે ધન, યશ, આયુષ્ય કલ્યાણ અને સ્વર્ગ આપનારું, મનને વિશુદ્ધ કરનારું અને પાપનાશક છે. આ ચરિત્ર ભગવાનના ચરણનો આશ્રય કરનારે નિષ્કામ ભાવે પૂનમે, અમાસે, બારસે, શ્રવણ નક્ષત્રવાળા દિવસે, ક્ષયતિથિએ, વ્યતિપાતવાળા દિવસે, સંક્રાન્તિના દિવસે તેમજ રવિવારે સાંભળવું, સંભળાવવું, દીનોના ઉદ્ધારક એવા કૃપાળુ ભગવાન એનાથી પ્રસન્ન બની રહી કૃપાનું પ્રદાન કરશે.

સૂત પૌરાણિક બોલ્યા : મૈત્રેયજીએ વર્ણવેલી ધ્રુવજીને વૈકુંઠપદની પ્રાપ્તિની કથા સાંભળીને વિદુરજીનો ભગવાન પ્રત્યેનો ભક્તિભાવ પ્રગાઢ બની રહ્યો. તેમણે ફરી મૈત્રેયજીને પૂછવા માંડ્યું. વિદુરજીએ પૂછ્યું : હે સદાચારી મૈત્રેય ! તમે જેનો ઉલ્લેખ કર્યો તે પ્રયેતાઓ કોણ હતા ? કોના પુત્રો હતા ? કોના વંશમાં પ્રસિદ્ધ થયા હતા ? એમણે ક્યાં યજ્ઞ કર્યો હતો ? ભક્તિની પ્રતિમા જેવા નારદજીએ પ્રયેતાઓના યજ્ઞમાં પધારી ભગવાનની જે જે કથાઓ વર્ણવી હતી તે મને આપ સંભળાવો. ભગવાનની એ કથાઓ કહેવા, હે બ્રહ્મન્ ! તમે બધી જ રીતે યોગ્ય છો.

મૈત્રેય બોલ્યા : ધ્રુવના બદરિકાશ્રમમાં ગયા પછી એના મોટા પુત્ર ઉત્કલનો રાજ્યાભિષેક થયો જોઈએ, પણ ઉત્કલ તો જન્મથી જ શાંત પ્રાકૃતિવાળો, નિઃસંગ અને સમદર્શીવાળો હોવાથી ચક્રવર્તીપણાની તેમ રાજ્યની સંપત્તિની ઇચ્છા તેણે કરી નહીં એટલે મંત્રીઓએ તથા વૃદ્ધ પુરુષોએ તેના નાના ભાઈ વત્સરનો રાજ્યાભિષેક કર્યો. તેના પછી તેના છ પુત્રોમાંનો મોટા પુત્ર પુષ્પાર્જુને રાજા બનાવ્યો. પુષ્પાર્જુનો વ્યુષ્ટ, વ્યુષ્ટનો સર્વતેજ, સર્વતેજનો ચક્ષુષ્માન, તેનો ઉલ્મુક અને ઉલ્મુકનો અંગ કમશઃ રાજાઓ થયા. અંગને સુનીયા નામની સ્ત્રી હતી, જેણે વેન નામના ઉગ્ર પુત્રને જન્મ આપ્યો હતો. વેનના દુરાચારોથી ખૂબ જ કંટાળી રાજર્ષિ અંગ રાજ્ય છોડી વનમાં જતો રહ્યો. રાજા થવા માટે દુરાચારી વેન યોગ્ય ન હતો, પણ પ્રજાના રક્ષણ માટે રાજા તો જોઈએ જ, તેથી ન હૂટકે વેનનો રાજ્યાભિષેક કરવામાં આવ્યો. રાજા થયા પછી તો તેણે દુરાચારની સીમા જ મૂકી દીધી. બ્રાહ્મણોને તે ખૂબ જ સતાવતો તેમ યજ્ઞો ન થવા દેતો. અંતમાં બ્રાહ્મણોએ તેને મારી નાખ્યો. એના શબને એની માતાએ અગ્નિદાહ અપાવી દીધો નહિ અને પોતાના એ પ્રિય પુત્રના શબને વિદ્યાના યોગથી અને વેદવિદ્યાના પ્રયોગથી સાચવી રાખ્યું. રાજા વિનાના રાજ્યમાં ચારે બાજુ લુટારાઓનો ભય વધી ગયો. દેશમાં ચારે બાજુ અંધાધૂંધી પ્રસરી ગઈ, જીવન સલામત ન રહ્યું. વેનને મારનારા બ્રાહ્મણ ઋષિઓએ વર્તમાન પરિસ્થિતિ માટે પોતે પણ કેટલાક અંશે

જવાબદાર હતા એવું માની વેન રાજાના શબની સાથળને બળપૂર્વક મથવા માંડી એટલે એમાંથી કાળો અને કદરૂપો પુરુષ ઉત્પન્ન થયો. એ પુરુષે ઋષિઓને પ્રણામ કરી પૂછ્યું : હું શું કરું ? ઋષિઓએ તેને “નિષીદ” તું નીચે બેસી જા” એમ કહ્યું તેથી તે ‘નિષાદ’ એવા નામે પ્રસિદ્ધ થયો. વેનની સાથળમાંથી પ્રકટેલા એ પુરુષે વેનનાં ઉગ્ર પાપો લઈ લીધાં હોવાથી એના વંશજો પણ નગરમાં વસવા યોગ્ય ન રહ્યાથી એના નામે નિષાદ જાતિના રૂપે પર્વતો તથા વનમાં રહેવા લાગ્યા.

એ પછી બ્રાહ્મણ ઋષિઓએ વેન રાજાના બન્ને બાહુઓનું મથન કર્યું એટલે એમાંથી સ્ત્રીપુરુષનું યુગલ ઉત્પન્ન થયું. એ બન્નેને જોઈ ઋષિઓ બોલ્યા : આ પુરુષ છે તે જગતનું પાલન કરનાર વિષ્ણુનો અંશ છે અને સ્ત્રી લક્ષ્મીનો અંશ છે. પુરુષ યશ વિસ્તારનારો મહારાજા પૃથુનામે પ્રસિદ્ધ થશે અને સુંદર એવી આ સ્ત્રી ગુણજ્ઞ તેમ ભૂષણો માટે પણ ભૂષણરૂપ હોઈ અર્ચિસ્ નામે ઓળખાશે તથા પતિપત્ની બની રહેશે. પૃથુના જન્મના આ મહાન અવસરે બ્રહ્માદિ દેવતાઓ, મહર્ષિઓ અને પિતૃગણો ત્યાં આવ્યા હતા. સિદ્ધ જનોએ પુષ્પવૃષ્ટિ કરી હતી. ગંધર્વોએ ગાન કર્યું હતું તેમ દેવાંગનાઓએ નૃત્ય કર્યું હતું. પૃથુના હાથમાં ચક્રનું નિશાન અને ચરણમાં પદ્મનું નિશાન જોઈ બ્રહ્માએ કહ્યું કે આ તો ભગવાન નારાયણે પૃથ્વીનું રક્ષણ કરવા અંશાવતાર ધારણ કર્યો છે.

યથાસમયે પૃથુનો રાજ્યાભિષેક કરવામાં આવ્યો. પોતાના આ મહાન રાજા માટે સૌ કોઈ ભેટો લાવ્યાં, સમુદ્રો, નદીઓ, પર્વતો, વૃક્ષો, ગાયો, પશુઓ, પક્ષીઓ, આકાશ, પૃથ્વી વગેરે ભૂતમાત્ર ભેટો લાવ્યાં. સુંદર અને ભવ્ય મહારાજા વસ્ત્રાભૂષણોથી સજ્જ મહારાણી અર્ચિસ્ સાથે જાણે અગ્નિની જેમ સમુદ્રવલ શોભતા હતા. હે વીર વિદુરજી ! તે વખતે દેવો અનુપમ ભેટો લાવ્યા હતા. ઉત્તર દિશાના અને ગંધર્વોના સ્વામી કુબેર કળાત્મક સિંહાસન લાવ્યા હતા, વરુણ ચક્ર જેવું ધવલ છત્ર લાવ્યા હતા, વાયુદેવ ચામર, ધર્મ દેવ કીર્તિમય માળા, ઇન્દ્ર મુકુટ, યમદેવ દંડ, બ્રહ્મા વેદમય કવચ, સરસ્વતી હાર લાવ્યાં હતાં. ભગવાન વિષ્ણુએ શત્રુઓનો નાશ કરે એવું ચક્ર આપ્યું, લક્ષ્મીએ અનંત સંપત્તિ આપી, રુદ્રે તલવાર અને સતી પાર્વતીએ ઢાલ આપી. ચંદ્રે અશ્વો, વિશ્વકર્માએ રથ, અગ્નિએ ધનુષ અને સૂર્યે કિરણોમય બાણો આપ્યાં. પૃથ્વીએ યોગમય પાવડીઓ અને આકાશે પ્રત્યેક દિવસનાં પુષ્પો આપ્યાં. સિદ્ધોએ નાટ્ય, સંગીત, વાજિત્રો અને અંતર્ધાન થવાની કળા આપી. ઋષિઓએ આશીર્વાદ આપ્યા, સમુદ્રે ગગન ગજવતો શંખ આપ્યો અને નદીઓએ જ્યારે જ્યારે જરૂર પડે ત્યારે માર્ગ આપવાનું વચન આપ્યું.

સૂતો માગધો અને બંદી જનોએ તેમની ભવ્ય સ્તુતિ કરી ત્યારે મહારાજા પૃથુને હસવું આવ્યું અને તે બોલ્યા : હે સૂતો ! હે માર્ગધો ! હે બંદિજનો ! મારી વધુ પડતી સ્તુતિ ન કરો, મારા ગુણો જ્યારે સ્પષ્ટ પ્રતીત થાય ત્યારે જ મારી સ્તુતિ હોઈ શકે. પ્રજાને માટે એક સારા રાજા તરીકે મારી જાતને હું પુરવાર કરી શકું ત્યાર પછી જ મારી પ્રશંસાજનક સ્તુતિ કરજો. ભવિષ્યના ગુણોનો આશ્રય કરી જે પોતાની સ્તુતિ કરાવે તે તો કુમતિ પુરુષ

ગણાય. ગુણજ મહાપુરુષો તો ગુણોથી પ્રસિદ્ધ થયેલા હોય તોપણ પોતાની સ્તુતિને આવકારતા નથી. હે સ્તુતિપાઠકો ? હું તો હજી શ્રેષ્ઠ કર્મોથી પ્રજામાં પ્રસિદ્ધ થયો નથી તો પછી મૂર્ખની જેમ મારી થતી સ્તુતિને હું ન જ ઈચ્છું. આ સ્તુતિગાન બંધ કરો તો મારી ઉપર કૃપા કરી છે એમ હું માનીશ.

પૃથુ રાજાનાં આવાં વિવેકભર્યા વિનમ્ર વચનોથી મુનિઓ પ્રસન્ન બની રહ્યા. પછી એમણે પ્રેરેલા સૂત વગેરેએ કહેવા માંડ્યું : હે રાજાધિરાજ ! આપના મહિમાનું વર્ણન કરવા અમે સમર્થ નથી. દેવોમાં શ્રેષ્ઠ એવા આપ ભગવાન નારાયણના જ અંશરૂપે શ્રેષ્ઠ કર્મો કરવા અવતર્યા છો. આપશ્રી ધાર્મિક પુરુષોમાં શ્રેષ્ઠ હોઈ, લોકોમાં ધર્મ પ્રવર્તાવી ધર્મની મર્યાદાઓનું પાલ કરવાના છો અને અધર્મીઓને શિક્ષા કરવાના છો. સૂર્ય આઠ માસ સુધી તપીને કિરણો દ્વારા પૃથ્વીનું જળ લે છે અને વર્ષાઋતુમાં લીધા કરતાં અધિક પાણું વાળે છે તેમ તમે પ્રજા પાસેથી કરરૂપી ધન લેશો, પણ સમય આવ્યે દુષ્કાળ આદિ સમયે એ ધન લીધા કરતાં પણ અનેક ગણું વધારે આપવાના છો. તમે પ્રજાનાં શરીરનું, મનનું અને આત્માનું રંજન કરીને 'રાજા એ ઈશ્વરનો અવતાર છે' એવું શાસ્ત્રવચન સિદ્ધ કરવાના છો. ધર્મમાર્ગમાં નિવાસ કરનારા તમે શિક્ષાપાત્ર ન હોય એવા શત્રુના પુત્રને પણ શિક્ષા નહીં કરો, પણ શિક્ષાપાત્ર એવો કદાચ તમારો પુત્ર હશે તો તેને શિક્ષા કરવામાં તમે તત્પર બની રહેશો. તમે દંઢવ્રતવાળા, સત્યપ્રતિજ્ઞ, બ્રાહ્મણભક્ત, વૃદ્ધોની સેવા કરનારા, પ્રાણીમાત્રના શરણરૂપ, દીનવત્સલ, સર્વને આદર આપનારા, પરસ્ત્રીને માતા માનનારા અને સ્વસ્ત્રીને અર્ધું અંગ માની એના પ્રત્યે અત્યંત પ્રીતિવાળા થનારા છો. પ્રજાઓ માટે પિતા સમાન, બ્રહ્મવાદીઓના દાસ, પ્રાણી માત્રને માટે આત્મારૂપ, સત્સંગને વધારનારા, ત્રણે ગુણોના અધીશ્વર, વિશ્વને બ્રહ્મરૂપ માનનારા અને સો અશ્વમેધ યજ્ઞો કરનારા થશો. સોમો યજ્ઞ કરતી વખતે ઈંદ્ર ઘોડાનું હરણ કરશે ત્યારે તેનો વધ કરવા તત્પર બની રહેશો, પણ બ્રહ્માના કહેવાથી તેને માફી આપશો. ગાયરૂપ બનેલી પૃથ્વીને દોહી તેણે ગળેલાં અન્નનાં બીજો બહાર કઢાવશો, ઊંચીનીચી બનેલી પૃથ્વીને ચોમાસાનું પાણી ટકી રહે એ માટે પર્વતોનાં શિખરો તોડી સરખી કરશો, સનત્કુમારો દ્વારા જ્ઞાન મેળવશો અને સર્વ દિશાઓ જીતી પૃથ્વીના સાચા સ્વામી બનશો. આમ કહેવાયા પછી રાજા દ્વારા યથા યોગ્યસત્કાર પામી સૌ કોઈ પોતપોતાના સ્થાને સિધાવ્યા.

વિદુરે પૂછ્યું : હે મૈત્રેય ! પૃથુ રાજાએ ગાયરૂપી પૃથ્વીને દોહી એનું શું કારણ ? દોહતી વખતે એનો વાછરડો કોણ થયો ? પૃથુ રાજાએ પૃથ્વીને સરખી કેવી રીતે કરી ? તેનાં બધાં જ ચરિત્રો મને વિસ્તારથી કહી સંભળાવો.

સૂત પુરાણી બોલ્યા : વિદુરે આ પ્રમાણે ભગવાનની કથાને ઉદેશી પ્રશ્નો કર્યા એટલે પ્રસન્ન બની રહીને મૈત્રેયે કહ્યું : હે વિદુરજી, પૃથુ રાજાનો રાજ્યાભિષેક થયો તે વખતે પૃથ્વી અન્ન વિનાની હતી. દુર્બલ બનેલી પ્રજાઓ રાજા પાસે આવી કહેવા લાગી : હે સ્વામી, કૃપા કરી અમને અન્ન આપો. અમને પૂરતો ખોરાક તેમ પોષણ મળતું નથી. જઠરાગ્નિ

અમને બાળી રહ્યો છે. અમારું રક્ષણ કરવા તમે અવતાર લીધો છે તો, હે મહારાજા ! અમને નાશ પામતી બચાવી લો.

પૃથુ રાજા વિચારમાં પડી ગયા. પ્રજાની ભૂખનું કારણ તેમને સમજાઈ ગયું. પૃથ્વી સર્વપોષણદાયક ઓષધિનાં બીજ ગળી ગઈ હતી અને પાછાં આપતી નથી. પૃથુરાજા ક્રોધિત બની રહ્યા. તેને શિક્ષા કરવા તેમણે ધનુષ લઈ બાણ સાધ્યું. પૃથ્વી ભયભીત બની ગઈ અને ગાયનું રૂપ લઈ ભાગતી મૃગલીની જેમ નાસવા લાગી. પૃથુરાજા તેની પાછળ પડ્યા. પૃથ્વી દિશાઓમાં, વિદિશાઓમાં, સ્વર્ગમાં, પૃથ્વી પર, પૃથ્વી અને સ્વર્ગની વચ્ચે જ્યાં જ્યાં દોડી ત્યાં ત્યાં ઉગામેલા શસ્ત્રવાળા પૃથુરાજાને તેણે પાછળ પડેલા જોયા. તેને ક્યાંય પણ સહારો મળ્યો નહીં. ત્રાસિત બની રહીને તે રાજાના શરણે ગઈ અને કહેવા લાગી : હે ધર્મજ ! હે શરણાગતવત્સલ ! મારું રક્ષણ કરો. મેં તમારો કશો અપરાધ કર્યો નથી છતાં મને સ્ત્રીને મારવા કેમ તત્પર બની રહ્યા છો ? સ્ત્રીને મારવી તમને શોભતું નથી. મને મારી નાખી તમે અને પ્રજાઓ પછી જળમાં કેવી રીતે રહી શકશો ?

પૃથુ બોલ્યા : હે પૃથ્વી ! તમે દોષિત છો જ. મનુષ્યો યજ્ઞો કરે છે ત્યારે તમે તમારો ભાગ લો છો, પણ તમે પ્રજાને અન્ન આપતાં નથી. ગાયરૂપે તમે ઘાસ ખાઓ છો, પણ દૂધ આપતાં નથી. બ્રહ્માએ ઉત્પન્ન કરેલાં અનાજનાં બીજ તમે તમારી અંદર છુપાવી રહ્યાં છો. અન્યનું ભલું ન કરનાર પછી તે સ્ત્રી હોય તોપણ તેને શિક્ષા કરવામાં પાપ નથી. અનાજનાં બીજ તમે પાછાં નહીં આપો તો તમને મારે મારવાં જ પડશે. મારા યોગબળથી હું મને અને મારા સામ્રાજ્યને ટકાવી શકવા સમર્થ છું. શરીરમાં રોકેલાં બીજ તમારે કાઢવાં જ પડશે.

પૃથ્વી બોલી : હે પરમ પુરુષ ! આપને હું નમસ્કાર કરું છું. આપ ક્રોધને દૂર કરો અને મારી વિનંતી સાંભળો. તત્ત્વદર્શી મુનિઓએ પુરુષોના પુરુષાર્થની સિદ્ધિ માટે આ લોકમાં ખેતી વગેરે ઉપાયો અને પરલોકમાં અગ્નિહોત્ર વગેરે ઉપાયો સૂચવ્યા છે. શ્રદ્ધાપુક્ત થઈને જેમણે આ સાચા માર્ગને અપનાવ્યો છે અને ઋષિઓએ દર્શિત નિયમોનું પાલન કર્યું છે તેમને સાધ્ય વસ્તુ અનાયાસે પ્રાપ્ત થાય છે, પણ જે એનો અનાદર કરે છે તે સિદ્ધિ પ્રાપ્ત કરી શકતો નથી. વેન જેવા પાપી રાજાએ મારા પર શાસન કરવા માંડ્યું ત્યારે દુરાચાર ખૂબ જ વધી ગયો, મારી અવજ્ઞા થવા માંડી. બ્રહ્માએ મને જે વનસ્પતિ અને અમૂલ્ય ઓષધિઓ આપી હતી તેનો ઉપયોગ અયોગ્ય માણસો જ કરવા લાગ્યા. મને લાગ્યું કે મારામાંથી ઉત્પન્ન થતા અન્નનો અને ઓષધિઓનો ઉપયોગ કરવાની પૃથ્વી પર રહેલા લોકોમાં યોગ્યતા નથી એટલે એ બધું મેં સમાવી દીધું. એને ઘણો કાળ થવાથી તે ઓષધિઓ મારે માટે હવે અવશ્ય જીર્ણ છે તોપણ તમે મારામાં જે કંઈ ઉત્તમ છે તેને પ્રાપ્ત કરવા માટે યોગ્ય યુક્તિઓ કરશો તો એ બહુ તમને મારામાંથી ઉપલબ્ધ થશે જ. હે મહાબાહુ, હે વીર, તમે મારા માટે કોઈ સુયોગ્ય વાછરડો કલ્પો જેથી એના પરના વાત્સલ્યભાવથી હું દૂધ આપતી થઈ જઈશ. દૂધ માટે કોઈ મોટું પાત્ર તૈયાર કરો અને કોઈ દોહનારો લાવો એટલે હું તમારી ઈચ્છા પ્રમાણે

પ્રજા માટે અન્ન વગેરે આપીશ. વળી હે રાજા, હું ઊંચી નીચી છું એટલે ચોમાસાનું પાણી બરાબર ટકાવી શકતી નથી એને સરખી કરો એટલે પાણી ટકી રહે અને હું સદાને માટે લીલોતરીવાળી બની રહું.

આ પ્રમાણે પૃથ્વીનું પ્રિય અને હિતકારી કથન સાંભળી પૃથુરાજાએ સ્વાયંભુવ મનુને વાછરડો બનાવ્યા અને પોતે જ દોહનારા બની પોતાના હાથે જ સર્વ ઓષધિઓ અને બીજો દોહી કાઢ્યાં. સત્પુરુષનાં કાર્યોનું સૌ કોઈ અનુકરણ કરે છે એટલે એમની જેમ ઋષિઓ આદિએ પણ પૃથ્વી પાસેથી ઈચ્છિતની ઉપલબ્ધિ કરી. પ્રજાવાન પુરુષોએ પૃથ્વીમાંથી વેદરૂપી જ્ઞાન પ્રાપ્ત કર્યું. એમણે બૃહસ્પતિને વાછરડો કલ્પ્યો હતો. દેવોએ ઈંદ્રને વાછરડો કલ્પી મનઃશક્તિ, ઈંદ્રિયશક્તિ અને દેહશક્તિનું દોહન કર્યું. અસુરોએ પ્રહ્લાદને વાછરડો કલ્પી મદિરા અને આસવની પ્રાપ્તિ કરી. ગંધર્વો તથા અપ્સરાઓએ વિશ્વાવસુને વાછરડો કલ્પી સંગીત અને સૌંદર્ય મેળવ્યાં. આ રીતે પિતૃઓએ, સિદ્ધોએ, વિદ્યાધરોએ, માયાવીઓએ, પશુઓએ, નાગોએ, વનસ્પતિઓએ, પર્વતો વગેરેએ પણ સર્વ કામનાઓ પૂર્ણ કરનાર પૃથ્વી માતામાંથી ઈચ્છિત વસ્તુઓની પ્રાપ્તિ કરી. એ પછી પૃથુ રાજાએ પર્વતોનાં શિખરો તોડી પૃથ્વીને સમતલ બનાવી. લોકોનાં હૃદયોને આટલી હદે જીતી લેનાર પૃથુ પૃથ્વી પર પ્રથમ રાજા હતા. પૃથ્વીદોહનના આ વર્ણનથી એ સમજવાનું છે કે પૃથુ રાજાએ ધર્મના સામર્થ્યથી અને પુરુષાર્થથી પૃથ્વીને રસકસવાળી કરી અને એનો લાભ સર્વને મળ્યો. રજ્જુ એટલે આનંદ આપવો. રજ્જયતિ इति राजा- જે રંજન કરાવે તે રાજા. પૃથુ આવા આદિ રાજા હતા. પ્રજાને આજીવિકા આપનારા પ્રજાના પિતા એવા પૃથુ રાજાએ પૃથ્વી ઉપર નિવાસ-સ્થાનોની રચના કરી. નગરો, ગ્રામો, કિલ્લા, નેસ વગેરે પહેલાં સ્થપાયાં ન હોવાથી લોકો છૂટાં છવાયાં રહેતાં હતાં, પૃથુ રાજાએ એ બધું સ્થાપ્યું અને સમસ્ત પ્રજા નિર્ભય બની રહી તે તે સ્થળે સુખપૂર્વક રહેવા લાગી.

એ પછી પૃથુ રાજાએ યજ્ઞો કરવાનું વિચાર્યું. સરસ્વતી અને દશદત્તી નદીઓની વચ્ચેનો પ્રદેશ બ્રહ્માવર્ત નામે પ્રસિદ્ધ છે. એ પ્રદેશને દેવોએ નિર્માણ કર્યો છે. એ પ્રદેશમાં એક સ્થાન એવું છે કે જ્યાં સરસ્વતી નદી વળાંક લે છે અને પૂર્વ દિશામાં વહેવા લાગે છે. એ સ્થાને જ સરસ્વતીનો સ્વર્ગની બીજી નદી દશદત્તીનો સંગમ થાય છે. એ પવિત્ર સ્થાન પર સો અશ્વમેધ યજ્ઞો કરવાની પૃથુરાજાએ દીક્ષા લીધી. પૃથુરાજાના એ યજ્ઞમાં ભગવાન શ્રીહરિએ પ્રત્યક્ષ દર્શન આપ્યાં હતાં. તેમની પાછળ બ્રહ્મા શંકર અને લોકપાલો પણ પધાર્યા હતા. ગંધર્વો, અપ્સરાઓ, ઋષિમુનિઓ, ભગવાનની સ્તુતિ કરતાં હતાં. સિદ્ધો, વિદ્યાધરો, અસુરો, યક્ષો, પાર્ષદો, કપિલ, નારદ, દત્તાત્રેય આદિ યોગેશ્વરો અને બીજા અનેક ભગવાનની સેવા માટે તત્પર હોવાથી ભગવાનની પાછળ આવ્યા હતા. પૃથ્વીએ પૃથુ રાજાને સર્વ સાધનો પૂરાં પાડ્યાં હતાં. પૃથુ રાજાનું આ કાર્ય દેવોના પતિ ઈંદ્રનાં કાર્યો કરતાં અધિક બની રહે એવું હોઈ ઈંદ્રથી એ સહન થતું નહોતું. સર્વ કોઈના સહકારથી નવાણુ યજ્ઞો નિર્વિઘ્ને પૂરા

કરી પૃથુરાજાએ સોમો અશ્વમેધ શરૂ કર્યો. સો યજ્ઞો પૂરા થાય તો પૃથુ રાજા ઈંદ્રાસન માટે યોગ્ય બની રહે. ઈંદ્રથી સહન ન થતાં તેણે વિઘ્ન ઊભું કર્યું. અવશપણે તેણે અશ્વમેધના ઘોડાનું હરણ કર્યું. મહર્ષિ અત્રિએ અશ્વ લઈને આકાશમાર્ગે દોડતા ઈંદ્ર રાજાને જોયો. ઈંદ્ર રાજાએ તે વખતે અધર્મમાં પણ ધર્મની ભ્રાન્તિ કરાવનાર પાખંડ વેશ ધારણ કર્યો હતો. અત્રિની સૂચનાથી એને પકડવા રાજકુમાર તેની પાછળ દોડ્યો, પણ ઈંદ્રનો સાધુવેશ જોઈ તેને રાજકુમારે માર્યો નહીં, પણ અત્રિ ઋષિએ ફરી પ્રેરણા કરવાથી રાજકુમારે કોપથી બાણ સાધ્યું, ઈંદ્ર અદશ્ય થઈ ગયો. પછી પૃથુનો તે વીર પુત્ર ઘોડાને લઈને એક વિજેતાની જેમ યજ્ઞશાળામાં પાછો ફર્યો. તેના વિજયથી સર્વ લોક પ્રસન્ન બની રહ્યા અને તેને ‘વિજિતાશ્વ’ એવું નામ આપ્યું. સ્પર્ધાયુક્ત ઈંદ્રરાજાએ પુનઃ અંધકાર છાઈ દઈને અશ્વનું હરણ કર્યું. આ વખતે પણ તેણે પાખંડીનો વેશ ધારણ કર્યો હતો. છેવટે ઈંદ્રનો વધ કરવા સ્વયં પૃથુ રાજા તત્પર બની રહ્યા, પરંતુ બ્રાહ્મણોએ તેમને વ્હાર્યા અને કહ્યું કે હે રાજા ! તમે યજ્ઞની દીક્ષા લીધી છે એટલે આ રીતે તમારે કોઈનો વધ ન કરવો જોઈએ. અમે મંત્રબળથી ઈંદ્રને અહીં બોલાવીશું અને તેને યજ્ઞના અગ્નિમાં હોમી દઈશું. આમ કહીને બ્રાહ્મણોએ યજ્ઞ શરૂ કર્યો અને હોમ કરવા લાગ્યા, પણ બ્રહ્માએ તેમને અટકાવી દીધા અને કહ્યું : હે રાજા ! આ ઈંદ્ર પણ ભગવાનના અવતારરૂપ છે, તમારે તેનો આદર કરવો જોઈએ. એની સામે સ્પર્ધા ન હોય. આકૃતિનો પુત્ર અને સ્વાયંભુવ મનુનો પૌત્ર યજ્ઞ એ જ આ મન્વંતરનો ઈંદ્ર છે. તમે બન્ને પરસ્પરના મિત્ર બની રહો. ઈંદ્ર મહાસમર્થ છે. વળી યજ્ઞ વડે તમે જે દેવોનું પૂજન કર્યું તે દેવો પણ ઈંદ્રનાં જ શરીર છે. સો અશ્વમેધ યજ્ઞો પૂરા થાય તો, હે રાજા ! તમે ઈંદ્રના સમક્ષ બની રહો. પોતાના કરતાં મર્ત્ય લોકનો માનવી વધુ અદ્ભુત બની રહે એ ઈંદ્રથી સહન થાય એમ ન હતું તેથી જ તેણે વિઘ્નો ઊભાં કર્યા છે. ઈંદ્રે રચેલાં પાખંડ રૂપોથી ધર્મનો નાશ થયો છે. સાંખ્ય યોગ આદિના અનેક સિદ્ધાંતોને અનુસરતો મનુષ્યોનો ધર્મ ઈંદ્રના પાખંડી વેશથી પ્રભાવહીન બની રહ્યો છે. ઈંદ્રનો વેશપલટો આકર્ષક અને ભ્રાન્તિજનક હોવાથી પવિત્રતા ન હતી છતાં પણ પવિત્રતાનું અસ્તિત્વ છે એવો પ્રભાવ એનાથી સર્જાયો છે અને પાપ અને કપટને પોષણ મળ્યું છે. અજ્ઞાની લોકોએ એ પાખંડનું અનુસરણ કર્યું છે. દુષ્ટતાનો વધારો થાય એ ઈચ્છનીય નથી. ઈંદ્ર સામેની સ્પર્ધા બંધ કરી દો. તમે નવાણુ યજ્ઞો કર્યા છે એ તમારે માટે પૂરતા છે. તમે સો યજ્ઞો કર્યા છે એમ અમે માની લઈશું. મર્યાદા-ભંગ થાય એ ઈચ્છનીય નથી. ઈંદ્ર પ્રત્યેનો કોપ ભૂલી જાઓ. યજ્ઞમાં વિઘ્ન ઊભું થયું હતું એ વાત પણ ભૂલી જાઓ. કોપથી મનને વિક્ષુબ્ધ થવા ન દો. મનુષ્યની શાંતિનો નાશ કરનારો કોપ જ છે. ઈંદ્ર અને તમે બન્ને નારાયણના અવતાર છો. એ દેવ છે, તમે મનુષ્ય છો. મર્યાદામાં રહીને પરસ્પરના મિત્રો બની રહો. સમાધાન થઈ ગયું. ઈંદ્ર પ્રત્યેનો પૃથુ રાજાનો કોપ અદશ્ય થઈ ગયો. ઈંદ્રને પણ પોતાની મહત્તા જાળવવા જે કરવું પડ્યું એ અંગે શરમ આવી. પૃથ્વી પરના રાજાને દેવોના સ્વર્ગના રાજાએ અપૂર્વ એવું સ્નેહાલિંગન આપ્યું. યજ્ઞો વડે પ્રસન્ન થયેલા, યજ્ઞોના સ્વામી, યજ્ઞોના ભોક્તા ભગવાન વિષ્ણુએ ઈંદ્રને સમક્ષ

રાખી પૃથુને કહ્યું : હે રાજા, ઈંદ્ર સાથે તમે કરેલા સમાધાનથી હું પ્રસન્ન બની રહ્યો છું. હે રાજા ! આ શરીર એ આત્મા નથી, એ આત્મા તો શુદ્ધ સ્વયંજયોતિ નિર્ગુણ છતાં ગુણોના આશ્રયરૂપ, સર્વવ્યાપી અને સર્વનો દ્રષ્ટા છે. શરીર તો સ્વરૂપના અજ્ઞાનથી, કામનાઓથી બનેલું છે. એવા શરીરમાં રહેલા આત્માને શરીરથી જે જુદો જાણે છે તે જ દેહના વિકારોથી લેપાતો નથી. આવા જ્ઞાનવાળા પુરુષનું ચિત્ત શુદ્ધ થાય છે, સમ્યગ્દષ્ટિવાળો બની રહે છે અને 'હું અને મારું' એવા આ સંસારની સર્વ કામનાઓ છોડી, શ્રદ્ધા યુક્ત થઈ પોતાના વર્ણાશ્રમધર્મથી નિત્ય મારું ભજન કરવા શક્તિમાન બની શકે છે. આ શરીર મહાભૂતો ઈન્દ્રિયો, ઈન્દ્રિયોના દેવતાઓ અને મન એ સર્વના સમુદાયરૂપ હોઈ તેને જ સંસાર છે, આત્માને કંઈ નથી એમ જાણી મારા પર જ પ્રેમ કરનારા મારા જ્ઞાની ભક્તો સંપત્તિઓ યા વિપત્તિઓ અંગે હર્ષ યા શોકવાળા, વિકારવાળા થતા નથી, માટે, હે વીર ! તમે પણ સુખદુઃખમાં સમાન ભાવ ધરો અને નિષ્કામ ભાવે લોકોનું રક્ષણ કરો. પ્રજાઓનું પાલન કરવું એ જ ઉત્તમ રાજાઓનું પરમ કલ્યાણ છે. હું તમારા ગુણોથી અને ઉમદા સ્વભાવથી પ્રસન્ન થયો છું તો કોઈ પણ જાતનું વરદાન માગો. આ સાંભળી પૃથુ રાજા ભગવાનના શ્રીચરણોમાં પડ્યા અને ભક્તિવિભોર બની રહી ગદ્ગદ કંઠે બોલ્યા : હે પ્રભુ ! માતા જેમ કશા જ બદલાની આશા વગર પુત્રનું નિરંતર કલ્યાણ જ કરે છે તેમ આપ પણ પ્રાણીમાત્રનું કલ્યાણ જ કરો છો એટલે આપની પાસે કશું જ માગવાનું રહેતું નથી, છતાં હું એટલું માગું છું કે આપની હરિકથાઓ સાંભળવા માટે આપ મને દશ હજાર કાન આપો. આટલું કહી પૃથુ રાજાએ ભગવાનના ચરણમાં વારંવાર નમસ્કાર કર્યા.

એ પછી પૃથુ રાજાએ ભગવાનની સમક્ષ પધારેલા દેવો ઋષિઓ વગેરેનો યથાયોગ્ય ભક્તિપૂર્વક સત્કાર કર્યો અને એ સર્વે પછી પોતપોતાના ધામમાં સિધાવ્યા. અચ્યુત ભગવાન પણ રાજર્ષિ પૃથુના મનને હરતા હોય તેમ પોતાના ધામમાં પધારી ગયા.

પૃથુ રાજા પણ પછી બધું સમેટી લઈ પોતાના ભવ્ય નગરમાં ગયા. પૃથુ રાજા ગંગા-યમુનાની વચ્ચેના ક્ષેત્રમાં રહી રાજ્ય કરતા હતા. હે સજ્જનોમાં ઉત્તમ વિદુરજી ! એક સમયે તે રાજાએ મોટા યજ્ઞની દીક્ષા લીધી હતી તે વેળા ત્યાં બ્રહ્મર્ષિઓ, રાજર્ષિઓ અને પ્રજાજનોની સભા મળી હતી. પૂજ્ય પુરુષોની યથાયોગ્ય પૂજા કરી તે રાજા ઊભા થયા અને સર્વેને ઉદ્દેશી બોલવા લાગ્યા : હે સજ્જન સભાજનો ! તમારું કલ્યાણ થાઓ. રાજા તરીકે મારી ફરજ છે કે મારે પ્રજાઓને ધર્મનું શિક્ષણ આપવું. આ હું પ્રજાઓને શિક્ષણ આપવાને બહાને હું મારી જિજ્ઞાસા જ જણાવું છું. તમારી પાસે ધર્મપ્રવચન કરું છું એમ ન માનશો, એ કામ તો ગુરુઓનું-બ્રાહ્મણોનું જ હોય. શ્રીભગવાન વિશે બુદ્ધિવાળા થઈને શ્રીવાસુદેવાર્પણદષ્ટિએ તમે તમારા ધર્મનું યથાર્થ આચરણ કરશો તો તમે મારા પર કૃપા કરી છો એમ હું માનીશ. બ્રહ્મવાદીઓ યજ્ઞના પતિ એ નામે કોઈ પરમાત્મા છે એમ માને છે. આ લોકમાં અને પરલોકમાં કોઈ કોઈ સ્થળે પ્રકાશયુક્ત ભોગભૂમિઓ અને કાંતિમાન

શરીરો દેખાય છે. આવું ઈશ્વરકૃત જ હોઈ શકે. કર્મફલદાતા તરીકે ઈશ્વરને જ સ્વીકારવા પડે. વિચિત્રતા તો એ છે કે કર્મ સરખું હોય છે છતાં ફળમાં ફેર પડતો દેખાય છે. કોઈ વખતે કર્મ કરવા છતાં ફળ મળતું નથી, આથી સ્વતંત્ર ફળ આપનાર, ફળ નહીં આપનાર અથવા વિપરીત ફળ આપનાર કોઈ સમર્થ પરમાત્મા હોવાનું વિદ્વાનો માને છે અને કહે છે કે એ પરમાત્મા તો કર્તુ અકર્તુ અન્યથાકર્તુ સમર્થ છે. મનુ, ઉત્તાનપાદ, ધ્રુવ, રાજર્ષિ પ્રિયવ્રત, અમારા દાદા અંગ વગેરે અને બ્રહ્મા, શિવ, પ્રહ્લાદ અને બલિરાજાને પણ એ શ્રીભગવાન સાથે પ્રયોજન પડ્યું છે. વેન રાજા જેવા મૂઢ બનેલા ભલે ગમે તેમ માને, પણ આસ્તિક વિદ્વાનો ધર્મ, અર્થ, કામ, સ્વર્ગ અને મોક્ષ એ સર્વ યા એક સ્વરૂપે રહેલા ભગવાનને માને છે જ. આપ સૌને વિનંતી કે તમે પણ નિષ્કપટ બની રહી ભગવાનને શરણે જાઓ અને એમનું ભજન કરો, અધિકાર પ્રમાણે અવશ્ય કાર્યસિદ્ધિ થશે. બ્રાહ્મણો અને ભગવાનના ભક્તો સમૃદ્ધિઓ વિના પણ ક્ષમા, તપ અને વિદ્યા વડે સ્વયં પ્રકાશી રહ્યા છે. તેમના ઉપર અમારા રાજકુળનું તેજ કદી પ્રભાવ ન કરો. બ્રાહ્મણો અને ભક્તજનો તો જગદ્ગ્રંથ છે. એમની સેવા કરવાથી જ ભગવાન પ્રસન્ન બની રહે છે. બ્રાહ્મણકુળ, ગાયોનું કુળ અને ભક્તિસહિત ભગવાન મારા પર પ્રસન્ન થાઓ.

આ રીતે પ્રજાને સંબોધતા પૃથુ રાજાને સભાજનો ધન્યવાદ આપીને પોતાના એ મહાન રાજાને નમસ્કાર કરવા લાગ્યા તેવામાં સૂર્ય સમાન તેજસ્વી પ્રતીત થતા સનત્કુમારો ત્યાં પધાર્યા. સાત્ત્વિક પૃથુ રાજાએ આદરપૂર્વક એમને સત્કારી એમનું પૂજન કર્યું. પછી શ્રદ્ધાળુ અને જિતેન્દ્રિય એવા પૃથુ રાજાએ મહાદેવના મોટા ભાઈઓ એવા એ મુનિઓને 'આ સંસારમાં કયા ઉપાયથી કલ્યાણ થાય ?' એવો પ્રશ્ન પૂછ્યો. સનત્કુમારો બોલ્યા : હે રાજા ! શ્રીહરિના કહેવાથી જ અમે તમને સર્વોત્તમ જ્ઞાનોપદેશ કરવા આવ્યા છીએ. હે મહારાજા ! તમે સ્વયં વિદ્વાન છો, પણ પ્રાણીઓના હિતને માટે તમે આ ઉત્તમ પ્રશ્ન પૂછ્યો છે. સત્પુરુષોનો સત્સંગ તો શ્રોતા અને તાત્પર્ય બનેને માટે ઈષ્ટ છે. ઉત્તમ વિચારવાળાં શાસ્ત્રોમાં મનુષ્યોના કલ્યાણ માટે સ્પષ્ટ દર્શાવાયું છે કે આત્માથી જુદા એવા દેહાદિ ઉપર આસક્તિ રાખવી નહીં અને ભગવાનમાં જ ચિત્ત જોડવું. શ્રદ્ધાપૂર્વક ભગવદ્ધર્મ પાળવાથી, શાસ્ત્રોમાં કહેલાં કલ્યાણનાં સાધનોને અનુસરવાથી, આધ્યાત્મિક યોગાદિ પર નિષ્ઠા રાખી યોગેશ્વરોની સેવા કરવાથી, નિત્ય પવિત્ર યજ્ઞવાળા શ્રીહરિની કથાઓ સાંભળવાથી, તામસી અને રજોગુણી મનુષ્યોનો સંગ ન કરવાથી, હિંસા ન કરવાથી, અહિંસા પાળવાથી, ભગવાનના શ્રીચરણો જ આશ્રય રાખવાથી, નિઃસ્પૃહ વૃત્તિ રાખવાથી, સુખદુઃખ વિવેકપૂર્વક સહન કરવાથી અને ભગવાનની સેવા કરવાથી જ જીવને આવરણરૂપ અવિદ્યા નષ્ટ કરી શકાય છે. આ સંસારરૂપી સાગરને તરવાની ઈચ્છાવાળાએ ધર્મ, અર્થ, કામ અને મોક્ષની પ્રાપ્તિમાં વિઘ્નરૂપ બની રહે એવી વસ્તુ માત્રનો ત્યાગ કરવો. એમાં પણ એ ચાર પુરુષાર્થોમાં પણ સર્વોત્કૃષ્ટપણે ઈચ્છવા યોગ્ય મોક્ષ છે અને તેની પ્રાપ્તિ માટે પ્રાણી માત્રના અંતર્યામી તથા જગતમાં વસી રહેલા વાસુદેવ ભગવાનનો અનુગ્રહ જ એક માત્ર ઉપાય છે એટલે

એમના શરણે જ જવાનો અમારો આદેશ છે. એ ભગવાન વાસુદેવના ભજન કરવા યોગ્ય ચરણને જ વહાણરૂપ કરી સંકટરૂપ દુસ્તર સંસારસમુદ્ર તરી જાઓ.

બ્રહ્મજ્ઞાની સનત્કુમારોએ પૃથુરાજાને આ પ્રમાણે આત્મગતિનો ઉપદેશ કર્યો. એ પછી કૃતાર્થ બની રહેલા પૃથુરાજાએ પોતાના રાજ્ય સહિત સર્વસ્વ તેમને અર્પણ કરી દીધું. વિનમ્ર પૃથુરાજાની એવી ત્યાગભાવનાથી તેમની પ્રશંસા કરતા આત્મજ્ઞાનીઓ એવા સનકાદિ મુનિઓ સર્વના દેખતાં આકાશમાર્ગે સિધાવી ગયા.

એ પછી વર્ષો વહી ગયાં. સ્થાવર જંગમ સર્વ જગતને આજીવિકા આપનાર તથા નગરો ગ્રામો આદિની સર્વપ્રથમ રચના કરનાર એ મહાન પૃથુ રાજા વૃદ્ધાવસ્થા આવતાં પુત્રોને રાજ્ય સોંપી દઈ પત્નીઓ સાથે વનમાં સિધાવ્યા અને ત્યાં વૈખાનસ મુનિઓને અત્યંત માન્ય એવી ઉગ્ર તપશ્ચર્યા કરવા લાગ્યા. ભગવદ્ધર્મોનું આરાધન કરતા તે સદ્ગુણી રાજાને ભગવાન વાસુદેવ વિશે ઐકાંતિક ભક્તિ સિદ્ધ બની રહી અને પછી યથાસમયે તેમણે પ્રારબ્ધ કર્મ પૂરાં થતાં અંતે દેહનો ત્યાગ કર્યો. તેમની પત્ની અર્ચિસ દેવી પણ પતિ સાથે સ્વધામે સિધાવ્યાં. પૃથુ રાજાએ આ પૃથ્વી જે પહેલાં ભૂમિ-ધરતી એવા નામે ઓળખાતી હતી તેને પુત્રી તરીકે અપનાવી હતી અને લોકમાતાનું સ્વરૂપ પ્રદાન કર્યું હતું એટલે તે પછી તે પૃથુની પત્ની અર્થાત્ ‘પૃથ્વી’-‘પૃથિવી’ નામે પ્રસિદ્ધ થઈ છે. હે વિદુરજી ! ભગવાનના માહાત્મ્યને સૂચવનારા રાજર્ષિ પૃથુરાજાનું આ ચરિત્ર જે મનુષ્ય સાંભળે તે પૃથુ રાજાની ગતિ પામે છે.

મૈત્રેય બોલ્યા : પૃથુ રાજા પછી એનો વિશાળકીર્તિ વાળો પુત્ર વિજિતાશ્વ પૃથ્વીનો મહારાજા થયો હતો. ચારેય દિશાઓ પર શાસન કરવા તેણે ચાર ભાઈઓની નિમણૂક કરી સમગ્ર સામ્રાજ્ય પર શાસન કર્યું હતું. તેની પત્નીનું નામ નભસ્વતી હતું. ઈંદ્ર પાસેથી અંતર્ધાન થવાની શક્તિ પ્રાપ્ત કરી તેણે ‘અંતર્ધાની’ નામ ધરાવ્યું હતું. તેના પછી તેનો પુત્ર હવિર્ધાન થયો. યુવાવસ્થાથી જ તે વિરક્ત બની રહ્યો હતો. રાજ્યનું શાસન કરવામાં તેને રસ ન હતો. તેની પત્નીનું નામ હવિર્ધાની હતું તેને છ પુત્રો થયા હતા તેમાં બર્હિષદ સૌથી મોટો હતો. તે સમુદ્રોના સ્વામીની પુત્રી શતદ્રુતિને પરણ્યો હતો. શતદ્રુતિ એટલી બધી સૌંદર્યવતી હતી કે લગ્નવિધિ દરમ્યાન અગ્નિ દેવ જ તેના પ્રેમમાં પડી ગયા હતા. બર્હિષદ મોટા ભાગ્યાવાળો અને કુશળ મહારાજા બની રહ્યો હતો. ઘણા યજ્ઞો કરીને તેણે દર્ભોથી આખી પૃથ્વી છાઈ દીધી હતી તેથી તેનું બીજું નામ ‘પ્રાચીનબર્હિષ’ પડ્યું હતું. તેને દશ પુત્રો થયા હતા. એ દસે પુત્રો સરખા જ નામવ્રતવાળા હોવાથી તેઓ સર્વ ધર્મના પારગામી યા પ્રયેતા કહેવાતા હતા. તેમના પિતાએ વંશપરંપરા ચાલુ રાખવાની આજ્ઞા કરવાથી એ ધર્મભીરુ, ધર્મશાસ્ત્રોમાં પ્રવીણ અને નારાયણના ભક્ત એવા એ પ્રયેતાઓ સમુદ્રકિનારે ગયા અને ત્યાં તેમણે ઉગ્ર તપશ્ચર્યા કરી. એ પ્રયેતાઓ તપશ્ચર્યા અંગે પશ્ચિમ દિશા તરફ જતા હતા ત્યાં માર્ગમાં મહાપુરુષોના મન જેવું વિશાળ સરોવર તેમના જોવામાં આવ્યું. તેમણે

સાશ્ચર્ય જોયું તો તે સરોવરમાંથી પરિવારો સાથે નીકળતા દેવો વડે સ્તુતિ કરાતા દેવોમાં શ્રેષ્ઠ, સુવર્ણ સમાન શરીરની કાંતિવાળા અને કૃપા કરવામાં તત્પર એવા ભગવાન શંકર પ્રગટ થયા અને તે પ્રયેતાઓને કહેવા લાગ્યા : તમારું કલ્યાણ થાઓ. તમે પ્રાચીન-બર્હિષના પુત્રો છો. તમારા પર કૃપા કરવા જ મેં તમને દર્શન આપ્યાં છે, કેમકે જે મનુષ્ય પ્રકૃતિ અને પુરુષ એ બન્નેથી પર એવા સૃષ્ટિના નિયંત્રતા ભગવાન નારાયણ વાસુદેવને શરણે જાય છે તે મને પ્રિય છે. સ્વધર્મનિષ્ઠ મનુષ્યો જન્માંતરે બ્રહ્માને પામે છે અને પછી મને પામે છે, પણ એ વાસુદેવનો ભક્ત તો દેહના અંત પછી તરત જ સંસારરહિત એવું વૈષ્ણવપદ પામે છે. તમે એ ભગવાનના ભક્ત હોવાથી જ મને પ્રિય છો તો જપ કરવા યોગ્ય, પવિત્ર, પરમ મંગલ અને મોક્ષ આપનારુ ગીત કહું છું તે તમે સાંભળો, એ ગીત ‘રુદ્રગીત’ નામે પ્રસિદ્ધ છે. આ ગીતમાં શ્રીશંકરની ભગવાન વાસુદેવ પ્રત્યેની અનુપમ ભક્તિની પ્રતીતિ થાય છે. ભગવાન શંકરે ગાયું છે કે

હે પરમાત્મનુ ! આત્મવેત્તાઓને સ્વસ્વરૂપના આનંદનો લાભ આપનાર પ્રાણીમાત્રના સર્વસ્વરૂપ એવા આપને હું નમસ્કાર કરું છું. જેમની નાભિમાં કમળ છે તે કારણાત્મા ભગવાનને મારા નમસ્કાર છે. પાંચ મહાભૂતો, સૂક્ષ્મ ભૂત, પાંચ તન્માત્રાઓ તથા ઈંદ્રિયોના નિયંત્રતા આપને મારા નમસ્કાર છે. વાસુદેવ તરીકે ચિત્તના અધિષ્ઠાતા, સંકર્ષણસ્વરૂપે અહંકારના અધિષ્ઠાતા, પ્રદ્યુમ્નસ્વરૂપે બુદ્ધિના અધિષ્ઠાતા, અનિરુદ્ધસ્વરૂપે સર્વ ઈન્દ્રિયોના સ્વામી, અનંત, વિશ્વવ્યાપી, ક્ષય અને વૃદ્ધિથી રહિત, અંતર્યામી, પિતૃઓના તથા વેદોના અન્નરૂપ અર્થાત્ સોમસ્વરૂપ અને વેદોના સ્વામી એવા આપને નમસ્કાર હો. આકાશરૂપ છો. સ્વર્ગમાં અને વૈકુંઠ લોક પણ આપ છો. પ્રવૃત્ત કર્મવાળાને પિતૃલોક અને નિષ્કામ કર્મવાળાઓને આપ વૈકુંઠ લોક આપો છો. અધર્મનું ફળ એવું દુઃખ પણ આપ જ આપો છો. હે ભગવાન ! આપ જ પરમ ધર્મસ્વરૂપ શ્રીકૃષ્ણ છો તેમ સાંખ્ય અને યોગના પ્રવર્તક પુરાણ પુરુષ શ્રીકપિલ દેવ પણ આપ જ છો, સૃષ્ટિના કર્તા બ્રહ્મા પણ આપ જ છો. આપને હું નમસ્કાર કરું છું. આપના ભક્તોએ પૂજેલા, ભક્તોને અતિ પ્રિય એવા આપના સ્વરૂપનાં અમને દર્શન આપો. વર્ષાઋતુના મેઘ જેવું ઘનશ્યામ, સૌંદર્યોના સંગ્રહરૂપ યથા-યોગ્ય સર્વ અવયવોથી સુંદર પ્રતીત થતું, અતિ સુંદર એવાં નેત્રો બ્રૂકુટિ નાસિકા કપોલો કર્ણદ્વય તથા કેશવાળું ઉજ્જવળ આભૂષણોયુક્ત, શંખ-ચક્ર-ગદા-પદ્મમાળા અને મણિથી શોભતું, પીળાં વસ્ત્રવાળું, બમ્બી રીતે અપૂર્વ એવું આપનું એ સ્વરૂપ અમારે જોવું છે. આપ દુર્લભ તો છો જ, પણ ભક્તિમાન મનુષ્ય માટે તો આપ સુલભ જ બની રહો છો. આપના ચરણને આશરે આવેલા ભક્ત ઉપર તો કાલ પણ ‘આ મારે વશ છે’ એમ અભિમાન કરી શકતો નથી. હે ભગવાન ! પર બ્રહ્મ ! પરમ જ્યોતિ, સર્વવ્યાપક એવા હે નારાયણ ! આપ જ આ જગતના કર્તા છો, જગતરૂપ જ છો, પૂર્ણમાં પૂર્ણ સર્જીવીને પણ પૂર્ણ રહો છો. આપને સાકાર માનનારા જ વેદશાસ્ત્રના તત્ત્વને જાણનારા છે. સાકાર સ્વરૂપનો અનાદર કરી કેવળ જ્ઞાનની શુષ્ક વાતો કરનારા શાસ્ત્રના રહસ્યને સમજતા જ નથી. બ્રહ્મા અને ચૌદ મનુઓ

પણ કલસ્વરૂપ એવા આપથી અમારો નાશ થશે એવા ભયથી આપનાં ચરણકમળનો આશ્રય લે છે, એવા આપને અમારા વારંવાર નમસ્કાર હો.

હે રાજપુત્રો ! હે પ્રયેતાઓ ! તમે ભગવાનમાં મન રાખી મારા આવા ભાવાર્થવાળા આ રુદ્રગીતનો પાઠ કરજો. તમારું કલ્યાણ થાઓ. આ સ્તોત્રના પાઠથી થોડા સમયમાં જ તમે શ્રીવાસુદેવપરાયણ બની રહી કલ્યાણ પામશો. એમ ઉપદેશ કરી, શંકર ભગવાન પૂજા-સત્કાર પામી પ્રયેતાઓના દેખતાં જ અદશ્ય થયા.

આ જ સમયે, હે વિદુરજી ! પ્રયેતાઓના પિતા પ્રાચીનબર્હિષ રાજાને અધ્યાત્મ-તત્ત્વના જ્ઞાતા નારદજીએ ઉપદેશ આપ્યો હતો. પ્રાચીનબર્હિષ કેવલ કર્મકાંડમાં જ, યજ્ઞો કરવામાં જ પ્રવૃત્ત બની રહ્યો હતો. નારદ મુનિને તેની દયા આવી હતી. ભક્તિનો સરળ માર્ગ દર્શાવવા જ તે આવ્યા હતા. આવીને તેમણે પૂછ્યું હતું : હે રાજન્ ! આ વૈદિક કામ્ય કર્મો કરવામાં જ તું તારું ક્યું કલ્યાણ ઇચ્છે છે ? દુઃખનો નાશ અને સુખની પ્રાપ્તિ એને જ તું કલ્યાણ તરીકે જો ઇચ્છતો હોય તો વિચારક પુરુષો એ બંનેને કર્મના ફલ તરીકે ઇચ્છતા નથી. જીવને અવિદ્યાથી સંસાર થાય છે અને ભગવાનની ભક્તિથી ભગવાનના અનુગ્રહથી જ એ સંસાર દૂર થાય છે એવો ઉપદેશ નારદે આપ્યો છે, પણ રાજા તો કર્મોથી જ વ્યાકુળ મનવાળો છે, ‘હું અને મારું’ એવા મિથ્યાજ્ઞાનથી જ ઘેરાયેલો છે તેથી સીધી રીતે એ ઉપદેશને ગ્રહણ કરી શકે એમ ન લાગવાથી તેને તેઓ પુરંજન રાજાનું રૂપક કહે છે.

નારદે કહ્યું : હે રાજન્ ! હે પ્રજાપતિ ! યજ્ઞોના બહાને નિર્દય બની રહીને તે હજારો પશુઓનો સંહાર કર્યો છે, એ પશુઓ પરલોકમાં તારી રાહ જુએ છે, અતિ કોપાયમાન એવા એ જીવો બદલો લેવા તારા આવવાની રાહ જુએ છે. ક્યારે તું એમને મળ અને બધાં લોભાનાં યંત્રમય શિંગડાં દ્વારા તને મારી નાખી તે કરેલી પીડાનો બદલો લે ! આ વિષયમાં પુરંજન રાજાના ચરિત્રરૂપ એક પુરાતન ઇતિહાસ હું તને કહું છું. આ કથા ખાસ ધ્યાનપૂર્વક સાંભળવા જેવી છે. હે રાજન્ ! પુરંજન નામે વિશાળ કીર્તિવાળો એક રાજા હતો. તેનો એક મિત્ર હતો. આ મિત્રનું નામ અને એનું વર્તન કોઈના જાણવામાં ન હતું. પુરંજન રાજા ભોગસ્થાન અર્થાત્ રાજધાની માટેની શોધમાં આખી પૃથ્વી પર ભટક્યો, પણ પોતાને માટે યથાયોગ્ય ભોગસ્થાન એને મળ્યું નહીં. દીર્ઘકાળ સુધી તે એવા નગરની શોધમાં રખડ્યો, પણ તેને ગમતું નગર મળ્યું નહીં. તેણે ઘણાં નગરો જોયાં, પણ ભોગસ્થાન તરીકે કોઈ યોગ્ય લાગ્યાં નહીં. એક વાર તેણે હિમાલયનાં દક્ષિણ શિખરો ઉપર એક નગર જોયું. તેને નવ દરવાજા હતા. કિલ્લાઓ, ઉદ્યાનો, અટારીઓ, ખાઈઓ તથા ગોખોથી તે યુક્ત હતું. એ નગરની હવેલીઓ સુવર્ણ રજત અને લોહની બનેલી હતી અને એમાં નીલ મણિ, સ્ફટિક મણિ, મરકત મણિ અને માણેક જડેલાં હતાં તથા એની શોભાથી જાણે નાગલોકોની ભોગવતી નામની નગરી જ ન હોય એવું એ નગર શોભતું હતું. સભાસ્થાનો, ચૌટાં, શેરીઓ, કીડાસ્થાનો અને વિશ્રામસ્થાનો અનુપમ હતાં. એમાં અસંખ્ય દ્યૂતસ્થાનો હતાં,

દિવ્ય વૃક્ષો, લતાઓ, વિવિધ પ્રકારના મીઠા ટલુકા કરતાં પક્ષીઓથી શોભતો મોટું ઉદ્યાન હતું. એ ઉદ્યાનમાં પુરંજન રાજાએ એક સુંદર સ્ત્રીને જોઈ તેનાં નેત્રો, અધરો, સમસ્ત મુખારવિંદ, કટિપ્રદેશ અને વક્ષસ્થલ ઉન્માદ પ્રેરે એવાં હોઈ, મદોન્મત્તપણે દૈવેચ્છાથી જ જાણે આવતી હતી. તેની સાથે તેના દશ સેવકો હતા. એ દશે સેવકો સેંકડો સ્ત્રીઓના પતિ હતા. પાંચ મસ્તકોવાળો એક સર્પ એનું સર્વ તરફથી રક્ષણ કરતો હતો. સોળ વર્ષની તે સ્ત્રી આમતેમ જોતી જાણે તે પોતાના ભોક્તાની - પતિની શોધમાં હતી. રજોગુણથી વ્યામ મદમાતી બુદ્ધિ જેવી એ સ્ત્રી રંગે શ્યામ હોવા છતાં એવી શોભતી હતી કે એને જોઈને રાજા પુરંજન જાણે એનામાં ખોવાઈ ગયો અને સ્તંભિત બની રહી એની સામે ઊભો રહ્યો. ક્ષણવાર પછી ભાન આવતાં તેણે જોયું કે એ સ્ત્રી પણ જાણે પોતામાં રસ લઈ રહી છે. તેણે તે મંદહાસ્યથી શોભતી યુવતિને પૂછ્યું : હે કમલનયના ! તું કોણ છે ? તું કોની પુત્રી છે ? તું ક્યાંથી આવે છે ? આ તારા મોટા યોદ્ધાઓ જેવા સેવકો કોણ છે ? આ સેંકડો સ્ત્રીઓ કોણ છે ? તારી આગળ ચાલતો તારો આ રક્ષક આ સર્પ કોણ છે ? હે ભીરુ ! હે સુંદર બ્રૂકુટિવાળી ! તું તારા પતિને શોધતી લજ્જા છે ? પાર્વતી છે ? સરસ્વતી છે ? તુ કદાચ મુનિઓની જેમ સંયમવાળી નારાયણની પત્ની લક્ષ્મી તો નથી ને ? તારા ચરણો પૃથ્વીને સ્પર્શે છે એટલે તું દેવોના લોકમાંથી આવી નથી જ, તું પાર્થિવ જ પ્રતીત થાય છે. તારા અદ્વિતીય અનુપમ એવા સૌંદર્યથી હું પરવશ બની ગયો છું. લજ્જિત બની રહેલી તું પણ જાણે મને ઇચ્છી રહી છે. વીરોમાં શ્રેષ્ઠ અને કર્મકુશળ એવા મારી સાથે રહી આ નગરીને શોભાવવા તું સર્વ રીતે યોગ્ય છે માટે, હે સુંદરી ! તું મારા પર કૃપા કર. તારા પર મને ખૂબ પ્રેમ છે તો મારી પત્ની બની તું મને સુખી કર.

પુરંજન રાજાનાં આ વચન સાંભળી મધુર સ્મિતવાળી તે યુવતિ બોલી : હું કોણ છું અને મને કોણે સર્જી છે તે હું જાણતી નથી. હું માત્ર એટલું જ જાણું છું કે મારા આ સાથીઓ સાથે આજે હું અહીં છું. આ નગરી કોણે બનાવી છે તેની પણ મને ખબર નથી. હે શત્રુઓને વશ કરનાર રાજન્ ! તમે અહીં ભલે પધાર્યા. તમારી ઇચ્છાઓ પૂરી થાઓ. હે સમર્થ રાજા ! આ નવ દરવાજાવાળા નગરમાં તમે રહો. તમે સુખની શોધમાં અહીં આવ્યા છો. મારા સાથીઓની સહાયથી તમારી સર્વ ઇચ્છાઓ હું તૃપ્ત કરી શકું એમ છું. હે વીર ! તમારા જેવા પ્રસિદ્ધ દાતા, પ્રિય દેખાવવાળા અને અનાયાસે ઉપલબ્ધ થયેલા પ્રિયને કઈ સ્ત્રી પતિ તરીકે ન વરે ? હું તમારી પડખે ઊભી રહીશ. પૂરાં સો વર્ષ સુધી તમે સુખનો ભોગવતો કરી શકશો. ભવિષ્યનો વિચાર કરીને ચિંતા કરનારા, ઇન્દ્રિયોના પ્રત્યક્ષ સુખને તરછોડી મૃત્યુના વિચારથી ભયભીત બની રહેનારા પુરુષ મને પ્રિય નથી. આપણે પરસ્પરને ઇચ્છીએ છીએ. અન્ય કશું જ વિચાર કર્યા વિના આપણે સુખપૂર્વક જીવીશું.

નારદ બોલ્યા : આમ પરસ્પર આસક્તિપૂર્વક પુરંજન અને પેલી સુંદરી એ સુંદર નગરીમાં સ્થિર થયાં અને આનંદનિમગ્ન બની રહ્યાં. એ નગરીનો જે સ્વામી થતો તેને જુદા જુદા દેશોમાં જવાને માટે એ નગરીના નવ દરવાજા હતા. એમાં સાત ઉપર અને બે નીચેના

ભાગમાં હતા. એમાં ઉપરનામાંથી પાંચ પૂર્વ દિશાતરફ અને એક દક્ષિણ દિશા તરફ એક ઉત્તર દિશા તરફ જતો હતો અને નીચેના બે પશ્ચિમ દિશા તરફના હતા. પૂર્વ તરફના પાંચ દરવાજા બધોતા તથા આવિર્મુખી નામના બેએક પંક્તિમાં પાસે પાસે બાંધ્યા હતા અને બન્નેમાં થઈને પુરંજન દુમાન નામના મિત્ર સાથે વિભ્રાજિત નામના દેશમાં જતો તેમ જ નલિની અને નાલિની નામના બે દરવાજામાં થઈને પુરંજન અવધૂત નામના મિત્ર સાથે સૌરભ નામના દેશમાં જઈ શકતો હતો. બાકી રહેલો પૂર્વનો પાંચમો દરવાજો હતો તેનું નામ મુખ્યા હતું અને તેમાં થઈ પુરંજન રસજ અને વિપુણ નામના બે મિત્રો સાથે એ આપણ અને બહુદન નામના દેશમાં જતો. હે પ્રાચીનબર્હિષ રાજા ! એ નગરીનો પિતૃહુ નામનો દક્ષિણ તરફનો દરવાજો હતો તેમાં થઈ પુરંજન રાજા શ્રુતધર નામના મિત્ર સાથે દક્ષિણ પાંચાલ દેશમાં જતો અને ઉત્તર તરફના દેવહુ નામના દરવાજામાંથી તે રાજા એ જ શ્રુતધર મિત્ર સાથે ઉત્તર પાંચાલ દેશમાં જતો. હવે નીચેના બે દરવાજા પૈકી આસુરી નામનો દરવાજો છે તે દ્વારા રાજા દુર્મદ નામના મિત્ર સાથે ગ્રામક નામના દેશમાં જતો અને નિર્ઝ્ઞાતિ નામના પશ્ચિમના દરવાજામાંથી પુરંજન લુબ્ધક નામના મિત્ર સાથે વેશસ નામના દેશમાં જતો. નિર્વાક અને પેશસકૃત નામના બે અંધ દરવાજા પણ તે નગરીને હતા એ પૈકી એકથી પુરંજન રાજા ગતિ કરતો અને બીજાથી કંઈ કામ કરતો. કર્મો કરવામાં આસક્ત રાજા રાણી જે જે ઈચ્છતી તેને જ અનુસરતો, એક ક્ષણ પણ તે તેનાથી જુદા ન પડતો. તેનું આગવું ગણાય એવું કશું જ વ્યક્તિત્વ જ રહ્યું ન હતું. સંપૂર્ણપણે તે તેનામાં નિમગ્ન બની ગયો હતો. વર્ષો પસાર થઈ ગયાં. એમને સંતાનો પણ થયાં. એમ કરતાં તે વૃદ્ધ બનતો ગયો છતાં તેની આસક્તિ તો એની એ જ રહી. પ્રેમમાં ચકચૂર રાજાને સાથી પરિસ્થિતિનો પણ જાણે વ્યાલ રહ્યો ન હતો. અસ્વીકાર્ય અતિથિ જેવી વૃદ્ધાવસ્થા તો જાણે રહી પડવા જ તેની મહેમાન બનીને આવી હતી. પુરંજન રાજાને અગિયારસો પુત્રો અને એકસો દસ પુત્રીઓ પ્રાપ્ત થઈ હતી. એમને પરણાવ્યા પછી તેનાં એ સંતાનોને પણ એક એક ને સો સો પુત્રો થયા હતા અને એ રીતે પાંચલ દેશમાં પુરંજનનો વંશ વૃદ્ધિ પામ્યો હતો.

હે પ્રાચીનબર્હિષ રાજા ! ચંડવેગ નામનો એક પ્રખ્યાત ગંધર્વ રાજા છે એને ત્રણસો અને સાઠ શક્તિશાળી સેવકો છે, ગંધર્વી સ્ત્રીઓ પણ તેટલી જ સંખ્યામાં છે. પુરુષો શ્વેત હતા અને સ્ત્રીઓ શ્યામ હતી. સર્વ કામિનીઓથી પૂર્ણ એવાં નગરોને લૂંટવાનું જ તે રાજાનું કાર્ય હતું. તે ચંડવેગે પુરંજનની ભોગવતી નગરી પર હુમલો કર્યો. નગરીના અધ્યક્ષ એવા પાંચ મુખાવાળા પ્રજાગર નાગે તેનો સામનો કર્યો, પણ ક્ષીણ બળ થઈને એ ટકી શક્યો નહીં. પુરંજન રાજા એટલો બધા આસક્ત બની રહ્યો હતો કે વૃદ્ધાવસ્થા હોવા છતાં ચંડવેગના એ આક્રમણને વધુ મહત્ત્વ ન આપતાં ધીમી ગતિએ જ એ સંબંધમાં એણે વિચાર કરવા માંડ્યો. કાલને દુર્ભગા નામની એક પુત્રી હતી, એનો પતિ થવા કોઈની પણ તૈયારી ન હતી. તે સહેજ પણ આકર્ષક નહોતી. દરેક પુરુષ તેની અવગણના કરતો. પૂર્વે પયાતિના પુત્ર રાજર્ષિ પુરુએ વૃદ્ધાવસ્થા એવી એ કાલકન્યાનો સ્વીકાર કર્યો હતો. નારદ કહે છે કે

પ્રાચીનબર્હિષ ! એક વખત તે કાલપુત્રી ભટકતી બ્રહ્મલોકમાંથી પૃથ્વી પર આવેલા મને નૈષ્ઠિક બ્રહ્મચારી જાણતી હતી છતાં મોહિત થઈ મને વરવાની ઈચ્છા વ્યક્ત કરવા લાગી, પણ મેં તેનો અનાદર કરવાથી કોપિત બની રહી તેણે મને શાપ આપ્યો કે હે મુનિ ! તમે મારી વિનંતીનો અનાદર કર્યો છે એટલે તમે કોઈ સ્થળે સ્થિર રહી શકશો નહીં અને જ્યાં ત્યાં ફર્યા કરજો. પછી મારી સૂચના પ્રમાણે તે મૃત્યુરૂપે યવનેશ્વર પાસે ગઈ અને પોતાનો સ્વીકાર કરવાનું કહ્યું. યવનેશ્વર તેની વિનંતી સાંભળી દેવગુહ્ય કાર્ય કરવાની ઈચ્છાથી મંદ મંદ હસી તેને કહેવા લાગ્યો : આ બધા લોકો તને અમંગળ માનીને તને સ્વીકારતા નથી, પણ તું પોતે જ કોઈ ન જાણે એમ ગુપ્ત રીતે તેમનામાં ભળી જા અને સમગ્ર લોકને ભોગવ. તું મારી સેના સાથે લઈ જજે એટલે તું એમનો નાશ કરી શકીશ. આજથી તું મારી બહેન છે અને પ્રજવર નામનો મારો આ ભાઈ છે, તમો બન્નેની સાથે આ લોકમાં ફરીશ.

એ પછી સમય જોઈ એ લોકોએ પુરંજનની નગરીને ઘેરી લીધી. કાલકન્યાને ગુપ્ત રીતે પુરંજન ભોગવવા માંડ્યો. પરિણામે પુરંજન નિઃસાર બની રહ્યો, તેની સામે પ્રજવર આવ્યો અને યવનેશ્વર ભય પણ આવ્યો. ગાંધર્વોએ અને યવનોએ પુરંજનની નગરી તોડી પાડી. કાલજવરે નગરીને સળગાવી. પુરંજન નગરીમાંથી નાસી છૂટવા ઈચ્છતો હતો, પણ યવનરાજે તેને પકડી લીધો એટલે કે મૃત્યુએ તેને ગ્રહી લીધો. પેલો નાગ પણ પુરંજનની પાછળ નગરી છોડી નાસી ગયો. પરિણામે એ નગરી વિખેરાઈ ગઈ અને પોતાના મૂળ કારણમાં મળી ગઈ. પુરંજન મૃત્યુ પામ્યો ત્યારે મનમાં તો પોતાની સ્ત્રીનું જ સ્મરણ કરતો હતો એટલે બીજા જન્મમાં તે વિદર્ભ દેશના રાજા રાજસિંહને ત્યાં સ્ત્રી તરીકે અવતર્યો, જેનું નામ વૈદર્ભી રાખવામાં આવ્યું હતું. રાજકુમારી ઉંમર લાયક થઈ એટલે ખૂબ સૌંદર્યવતી એવી વિદર્ભની આ કન્યા સાથે પાંડ્યના રાજા નારાયણના પરમ ભક્ત એવા મલયધ્વજે લગ્ન કર્યા. એમને ત્યાં સાત પુત્રો અને એક પુત્રીનો જન્મ થયો. વૃદ્ધ થતાં રાજા મલયધ્વજ પુત્રોને રાજ્ય સુપ્રત કરી ભગવાન શ્રીકૃષ્ણની આરાધના કરવાની ઈચ્છાથી કુલાચલ પર્વત તરફ ગયો. તેની પત્ની વૈદર્ભી પણ તેને અનુસરી. ઉત્તમ પ્રકારની તપશ્ચર્યાથી જેના કામ કોષાદિ કષાયો પરિપક્વ થયા હતા તે રાજાએ ઈન્દ્રિયો, પ્રાણવાયુ અને ચિત્તને જીતી લઈ મનને ભગવાન વિશે જોડી દીધું. ભગવાન વાસુદેવમાં તેનાં પ્રેમભક્તિ ખૂબ જ વધી રહેતાં તે દેહાદિને ભૂલી ગયો અને અંતે સંસારથી ઉપરમ પામ્યો. વૈદર્ભી પતિના મરણથી અત્યંત વ્યાકુળ બની રહી અને પતિ પાછળ સતી થવાનું વિચારી રહી. એવામાં, હે રાજા ! એક આત્મજ્ઞાની બ્રાહ્મણ, જે પુરંજનનો મિત્ર અવિજ્ઞાત હતો તે, ત્યાં આવ્યો અને તેને કહેવા લાગ્યો : તું કોણ ? કોની પુત્રી છે ? સૂતેલો કોણ છે ? તું મને ઓળખે છે ? હું તો મિત્ર છું. તું મને નથી ઓળખતી, પણ, હે મિત્ર ! મારે કોઈ મિત્ર હતો અને એનું નામ મારી જાણમાં નથી, એવું કશું સ્મરણ તને થાય છે ? તું વૈદર્ભ રાજાની પુત્રી નથી તેમ આ મૃત્યુ-વશ થયેલો વીર તારો પતિ નથી. હું અને તું માન સરોવરમાં રહેનારા બે મિત્રો હતા. વિષયસુખની ઈચ્છાથી તું મને છોડી ગયો અને કોઈ સ્ત્રીએ બનાવેલા વિષયભોગના સ્થાન

એવા નગરમાં તુ ગયો. નવ દરવાજાવાળા એ નગરમાં પેલી સ્ત્રીને વશ બની રહેવાથી તું પાપી દશા પામ્યો છે. તું તેનો પતિ પુરંજન પણ નથી. આ તો મારી વ્યામોહિકી માયાનો પ્રતાપ છે. ખરી રીતે તું પુરુષ નથી તેમ સ્ત્રી પણ નથી. આપણે બન્ને શુદ્ધ છીએ. આપણું સાચું સ્વરૂપ કહ્યું તે સાંભળ. આપણા બેમાં કશો ભેદ નથી. હે જીવ ! હું છું તે જ તું છે. તું તો મારો સનાતન અંશ છે. હૃદયરૂપી માન સરોવરમાં વસનાર ક્ષેત્રજ્ઞ યા જીવને હંસે યા પરમાત્માએ આમ બોધ આપ્યો એટલે તે જીવાત્મા સ્વસ્થ બની રહ્યો. પોતાના સાચા સ્વરૂપના જ્ઞાનવાળો થયો. હે પ્રાચીનબર્હિષ રાજા ! પુરંજનના આ આખ્યાનરૂપે મેં તમને પરોક્ષ રીતે અધ્યાત્મજ્ઞાન જ દર્શાવ્યું છે.

નારદજી બોલ્યા : હે રાજા ! મેં જે પુરંજન કહ્યો તે જીવ જાણવો, જીવનો મિત્ર જે અવિજ્ઞાત નામે કહેવાયો તે ઈશ્વર જાણવો. જીવાત્માને પ્રકૃતિના સમગ્ર ગુણો મળ્યા કરવાની ઈચ્છા થઈ ત્યારે અનેક પ્રકારનાં શરીરોમાંથી ચક્ષુ, કર્ણ, નાસિકા, મુખ, લિંગ અને ગુદા એ નવ ઈન્દ્રિય નવ દ્વાર અને હાયપગવાળા મનુષ્યશરીરને શ્રેષ્ઠ જે સ્ત્રી કહી તે બુદ્ધિ, એ બુદ્ધિના મિત્રો યા સેવકો તે ઈન્દ્રિયો છે અને ઈન્દ્રિયોની વૃત્તિઓ તે સ્ત્રીની સખીઓ સમજવી. પાંચ મસ્તકવાળો સર્પ તે પ્રાણ, અપાન, સમાન, ઉદાન અને વ્યાન એમ પાંચ વૃત્તિઓવાળા પ્રાણવાયુ છે. અગિયારમો જે નાયક યોદ્ધો તે મનુષ્યનું મન છે. પાંચ દેશ તે પાંચ વિષયો, ખદ્યોતા અને આવિર્મુખી નામના બે દરવાજા તે બે નેત્રો, નલિની અને નાલિની નામના બે દરવાજા તે બે નાસિકા, સૌરભ દેશ તે ગંધ. અવધૂત નામે મિત્ર તે દ્રાણેન્દ્રિય, મુખ તે મુખ્ય દરવાજો, વિપણ નામે મિત્ર તે વાગિન્દ્રિય અને રસવત્ નામે મિત્ર તે રસનેન્દ્રિય સમજવી. બૃહદ્વન નામે દેશ તે રસનેન્દ્રિયનો વિષય વિવિધ અન્ન સમજવું. પિતૃહુ દરવાજો તે જમણો કાન અને દેવહુ દરવાજો તે ડાબો કાન માનવો. દક્ષિણ પંચાલ પ્રદેશ તે કર્મકાંડરૂપ પ્રવૃત્તિશાસ્ત્ર. શ્રુતધર એટલે શ્રવણેન્દ્રિયદ્વાર. પ્રવૃત્તિશાસ્ત્ર સાંભળી, જીવાત્મા તે દ્વારા કર્મો કરી પિતૃલોકમાં જાય છે અને ઉત્તર પંચાલ પ્રદેશ તે જ્ઞાનકાંડરૂપ નિવૃત્તિશાસ્ત્ર સાંભળી, તે દ્વારા ઉપાસના કરી જીવાત્મા દેવલોકમાં જાય છે. આસુરિ દરવાજો કહ્યો છે તે અધોદ્વાર લિંગ સમજવું. દુર્મદ નામનો મિત્ર જે ઉપસ્થ છે તે દ્વારા જીવાત્મા ગ્રામક દેશમાં જાય છે અર્થાત્ મૈથુનસુખ ભોગવે છે. નિર્ઋતિ નામે દરવાજો તે ગુદાદ્વાર છે. તે જ દ્વારા પાયુ ઈન્દ્રિયની સાથે જીવાત્મા વૈશસ દેશમાં જાય છે, અર્થાત્ મળત્યાગ કરે છે. બે અંધ દરવાજા તે હાથ પગ. એ બન્ને દ્વારા જીવ આવજા કરે છે. અંતઃપુર તે હૃદય. ત્યાંનો મુખ્ય સેવક તે મન. મન દ્વારા જીવાત્મા મનના સત્ત્વ તમસ્ અને રજસ્ નામના ગુણોથી મોહ પ્રસાદ અને હર્ષ પામે છે. વસ્તુતઃ જીવ કર્તા નથી, પણ બુદ્ધિનું અનુકરણ કરી પોતે જ કર્મ કરે છે એમ માને છે. ચંડવેગ નામનો ગંધર્વ રાજા તે વર્ષ સમજવું. એના ગંધર્વો તે શ્વેત દિવસો અને પત્નીઓ તે શ્યામ રાત્રિઓ છે તથા ત્રણસો ને સાઠની સંખ્યામાં પુરંજન અર્થાત્ જીવનું આયુષ હરે છે. કાલકન્યા તે વૃદ્ધાવસ્થા, તેને કોઈ પસંદ કરે નહીં. યવનનો રાજા મૃત્યુ એ જગતનો નાશ કરવા એ કાલકન્યાને બહેન માની અને આધિવ્યાધિરૂપી સૈનિકો

તથા અતિ વેગવાળા બન્ને પ્રકારના તત્ત્વરૂપી પ્રજવર નામક એના ભાઈ દ્વારા સંસારમાં બદ્ધ થયેલો જીવાત્મા વિવિધ લોકને પામે છે અને દુઃખી થાય છે. જ્ઞાન વિના થતાં કર્મ એ દુઃખને દૂર કરી શકે એમ નથી. હે રાજા ! અવિદ્યા તમને ઘેરી વળી છે. તમે પુરંજનના સ્વામી નથી, મલયધ્વજ રાજાની પત્ની વૈદર્ભી પણ નથી. આત્માને લિંગ યા જાતિ નથી અને બદ્ધાવસ્થા પણ નથી. વ્યામોહિકી માયાથી તમે શરીરને માલિક બનાવી દીધું હતું. આ અવિદ્યાની નિવૃત્તિને માટે મહાન જગદ્ગુરુ એવા ભગવાન વાસુદેવ વિશે યોજેલો ભક્તિયોગ જ એક માત્ર ઉપાય છે.

નારદજીનો પ્રાચીનબર્હિષ રાજાને વિષયો પર આસક્તિ રાખવાથી જીવને સંસાર થાય છે અને ભગવાનના અનુગ્રહથી જ તેની નિવૃત્તિ થાય છે એવો ઉપદેશ આપવાની ઈચ્છા છે, પણ અવિદ્યાથી ઘેરાયેલો રાજા સીધી રીતે ઉપદેશને મળણ કરી શકશે નહીં તેથી નારદજીએ રાજાને આ રીતે પુરંજન રાજાનું રૂપક કહ્યું અને પછી છેવટે કહ્યું કે હે રાજર્ષિ ! ભગવાન વિશેનો એ ભક્તિયોગ ભગવાનની કથાઓનો આશ્રયવાળો છે, માટે જીવાત્મા ભગવત્કથાઓને નિત્ય શ્રદ્ધાપૂર્વક કહેશે અને સાંભળશે તેને જ ભક્તિ યોગ શીઘ્ર ઉપલબ્ધ થશે. ભક્તિયોગ પ્રયત્નસાધ્ય નથી, ભગવત્કૃપા સાધ્ય છે. ભગવાનના ચરણકમળનો આશ્રય લેવાથી, તેમના શરણે જવાથી જ એવી ભગવત્કૃપા પ્રાપ્ત થાય છે. હે વિદુર ! નારદ ઋષિએ પ્રાચીનબર્હિષ રાજાને આ પ્રમાણે જ્ઞાન આપીને પછી તેઓ રાજાનો સત્કાર પામીને સિદ્ધલોકમાં સિધાવી ગયા. પ્રાચીનબર્હિષ રાજા પણ તે પછી પુત્રોને રાજ્ય સોંપવાની મંત્રીઓને આજ્ઞા કરી તપ કરવા કપિલાશ્રમમાં ગયા અને ત્યાંથી મોક્ષ પામ્યા.

પ્રયેતાઓએ મહાદેવજીની આજ્ઞા પ્રમાણે સમુદ્રમાં જઈ, રુદ્રગીતનો જપ કરી શ્રીહરિને પ્રસન્ન કર્યા. મહાદેવજીએ વર્ણવ્યા પ્રમાણે જ વત્સાલંકાર આદિથી શોભતા ભગવાને તપને અંતે પ્રયેતાઓને દર્શન આપ્યાં અને વરદાન આપતાં કહ્યું કે હે રાજપુત્રો ! તમે પિતાની આજ્ઞા સ્વીકારી છે તેથી તમારી કીર્તિ અક્ષુણ્ણ બની રહેશે તેમજ તમને એક પુત્ર થશે, જે ગુણોમાં અદ્વિતીય બની રહી પોતાનાં સંતાનો દ્વારા ત્રણે લોકને પૂર્ણ કરશે. પ્રમ્થોચા નામની એક અપ્સરાએ કંડુ ઋષિથી કમલનયના એવી એક સુંદર કન્યાને જન્મ આપ્યો હતો. એ કન્યાને તે વૃક્ષની નીચે મૂકી સ્વર્ગમાં ચાલી ગઈ હતી. વનસ્પતિઓના રાજા ચંદ્રમાએ દયાળુ થઈ અમૃતવાળી આંગળી દ્વારા તેને મોટી કરી છે. તમારા પિતાની આજ્ઞા અનુસાર પ્રજા ઉત્પન્ન કરવા તમે એ સુંદર વૃક્ષકન્યાને પરણો. તમે બધા એક જ ધર્મ પાળનારા અને સમાન સ્વભાવવાળા છો. એ સુંદર કન્યા તમારી સર્વની પત્ની થાઓ. મારી કૃપાથી તમે વર્ષો પર્યંત રાજ્ય કરશો અને પૃથ્વીના અને સ્વર્ગના ભોગો ભોગવશો. ભગવાનની સ્તુતિ કરી પ્રયેતાઓ પછી વૃક્ષકન્યા મારિષા સાથે લગ્ન કરી રાજ્યમાં પાછા આવ્યા. મારિષાથી તેમને પુત્ર પ્રાપ્ત થયો એ દક્ષ પ્રજાપતિ જ હતા. ચાલુષ મન્વંતર આવતાં પૂર્વે બ્રહ્માના પુત્ર દક્ષ પ્રજાપતિએ પોતાનું પૂર્વ શરીર કાલયોગે નાશ પામ્યું એટલે પ્રજેતાઓને ત્યાં જન્મ લીધો હતો અને દક્ષના નામે જ તેઓ પ્રસિદ્ધ થયા હતા. યથાસમયે જ્ઞાનવંત બની

રહેતા પ્રયેતાઓ પુત્રને રાજ્ય સુપ્રત કરી ઘરમાંથી ચાલી નીકળ્યા અને પશ્ચિમ દિશામાં આવેલા સ્થળે જ્યાં જાજલિ ઋષિ સિદ્ધ થયા હતા ત્યાં સમુદ્રના કિનારા ઉપર જઈને બ્રહ્મજ્ઞાનની દીક્ષા લીધી. ફરતા ફરતા ત્યાં આવી ચડેલા નારદજી પાસેથી ભગવાન શંકરે તથા વિષ્ણુ ભગવાને અગાઉ આપેલો ઉપદેશ તેમણે પુનઃ સાંભળ્યો, જગત અને જીવ ભગવત્સ્વરૂપ જ છે, મિથ્યા નથી એવું જ્ઞાન તાજું કર્યું અને ભગવાનની અનેક કથાઓ નારદજી દ્વારા સાંભળી પ્રયેતાઓ ભગવાનના શ્રીચરણોમાં ધ્યાન કરતા કરતા પોતાની ગતિ પામ્યા.

શુકદેવજી બોલ્યા : હે મહારાજ પરીક્ષિત ! મૈત્રેય દ્વારા વર્ણવાયેલી અને ભગવાનના માહાત્મ્યવાળી ઉત્તાનપાદ રાજાના વંશની આ કથા સાંભળી વિદુરજીનો ભગવાન ઉપરનો ભક્તિભાવ ખૂબ જ સુદૃઢ બની રહ્યો. ભગવદાવેશથી તેમનાં નેત્રોમાં આંસુ ઊભરાયાં અને મુનિ મૈત્રેયજીના ચરણમાં નમસ્કાર કરી, તેમની આજ્ઞા લઈ તેઓ પછી પોતાનાં સગાંસંબંધીઓને મળવા હસ્તિનાપુર તરફ સિધાવ્યા. હે રાજન્ ! હવે હું તમને પ્રિયવ્રત રાજાનો વંશ કહી સંભળાવીશ તે સાંભળો. પ્રિયવ્રત રાજા પણ પૃથ્વીનું રાજ્ય કરી, નારદજી દ્વારા આત્મવિદ્યા પ્રાપ્ત કરી શ્રીહરિના નામસ્મરણ સાથે ઉત્તમ ગતિને પ્રાપ્ત થયા હતા. હે રાજન્ ! જે મનુષ્ય શ્રીહરિ વિશે આત્મસમર્પણ કરનારા ભગવદીય રાજાઓનું ચરિત્ર સાંભળે છે તે આયુષ, કલ્યાણ, યશ, સદ્ગતિ અને ઈશ્વરપદને પામે છે.

ઈતિ શ્રીમદ્ભાગવત-સારનો ચતુર્થ સ્કન્ધ સંપૂર્ણ.

શ્રીમદ્ભાગવત-સાર

પંચમ સ્કન્ધ

પરીક્ષિત રાજાએ પૂછ્યું : હે મુનિ ! પ્રિયવ્રત રાજા ભગવાનના ભક્ત હતા, પરમજ્ઞાની હતા છતાં ગૃહમાં આસક્ત શાથી થયા ? કર્મબંધન અને સ્વસ્વરૂપની વિસ્મૃતિ એ આસક્તિને લીધે જ થાય છે. પ્રિયવ્રતની એવી આસક્તિ યોગ્ય નથી. મહાપુરુષોને ઘરકુટુંબમાં સ્પૃહા-બુદ્ધિ થતી જ નથી તો, હે બ્રહ્મન્ ! એવા એ પ્રિયવ્રત રાજાની ભગવાનમાં અસ્ખલિત બુદ્ધિ થઈ હતી એ કેમ બને ? આ એક મોટા સંશયની જ વાત છે.

શ્રીશુકદેવજી બોલ્યા : તમે જે કહ્યું તે સાચું જ છે. મહાપુરુષોને એવી આસક્તિ ન જ હોય. ભગવાનનાં ચરણકમળમાં જ તેમની આસક્તિ હોય. હે રાજન્ ! પ્રિયવ્રત ભગવાનના ભક્ત હતા. તેઓ રાજકુમાર-અવસ્થામાં જ ગંધમાદન અર્થાત્ મંદરાચલ પર્વતની ગુફામાં આત્મધ્યાનનો નિશ્ચય કરી રહેતા હતા અને ત્યાં તેમને નારદ મુનિ તેમની ઈચ્છાનુસાર આત્મવસ્તુનો ઉપદેશ કરતા હતા, પરંતુ પ્રિયવ્રત તો શાસ્ત્રોક્ત ઉત્તમ રાજગુણોના સમૂહનું પાત્ર હતો. આત્માની પોતાના સ્વરૂપમાં સ્થિતિ ભગવાનની સેવાથી જ થાય છે એથી નિવૃત્તિધર્મમાં આનંદ માનનારા અને એ દ્વારા આત્મામાં સ્થિતિ ઈચ્છનારા પ્રિયવ્રતમાં સ્થિતિ થઈ ન હતી. તેના પિતા સ્વાયંભુવ મનુએ તેને રાજ્ય સ્વીકારીને પૃથ્વીનું રક્ષણ કરવાની આજ્ઞા આપી, પણ પ્રિયવ્રતે એનાથી આત્મસ્વરૂપની વિસ્મૃતિ થશે એમ વિચારીને પિતાની એવી આજ્ઞાનો સ્વીકાર કર્યો નહીં, પરંતુ ભગવાનની ઈચ્છા પ્રિયવ્રતને પ્રવૃત્તિ-ધર્મમાં પ્રથમ કામે લગાડવાની હોવાથી તેમણે જેમનું ઉત્પત્તિકારણ શ્રીહરિ જ છે એવા બ્રહ્મા દ્વારા પ્રિયવ્રતને પિતાની આજ્ઞા પાળવાનો આદેશ અપાવ્યો. બ્રહ્મા સર્વ વેદો અને મરીચિ આદિ પોતાના પરિવાર સાથે ગંધમાદન પર્વત પર પ્રિયવ્રતને મળવા ગયા. નારદ પણ તે વખતે ત્યાં હતા અને પ્રિયવ્રતને આત્માનું જ્ઞાન આપતા હતા. પૂજા આદિ સત્કાર પછી બ્રહ્માએ તેને કહ્યું : હે વત્સ ! તારા પિતાએ રાજ્ય સ્વીકારી પૃથ્વીનું રક્ષણ કરવાની જ આજ્ઞા આપી છે તેને ભગવાનની જ આજ્ઞા માનજે. ભગવાનની લીલા માટે તારો એવો પ્રવૃત્તિ-માર્ગ ઉપયોગી છે. હું, શંકર, તારા પિતા અને તારા આ ગુરુ નારદ એ બધા જ ભગવાનની આજ્ઞા પાળીએ છીએ. કોઈ પણ પ્રાણી તપથી, વિદ્યાથી, યોગથી, બુદ્ધિથી, ધનથી, ધર્મથી, તેમજ બીજાથી કે પોતાનાથી ભગવાનનું કરેલું નષ્ટ કરવા સમર્થ થતો નથી. મુક્ત જીવને પણ પોતાનું પ્રારબ્ધ કર્મ હોય ત્યાં સુધી કર્મ ભોગવતાં શરીર ધારણ કરવું પડે છે. હે વત્સ ! તેં તો ભગવાનના ચરણકમળરૂપી કિલ્લાનો પ્રથમથી જ આશ્રય કર્યો છે અને ઈંદ્રિયોરૂપી શત્રુઓને જીત્યા છે તોપણ ભગવાનની આજ્ઞા માની રાજ્યાધિકારમાં રહી ઈશ્વરપ્રદત્ત ઐશ્વર્ય પ્રથમ ભોગવ અને પછી યથાસમયે ભલે આત્મનિષ્ઠ થજે. પ્રિયવ્રત પિતાની આજ્ઞાની

અવગણના કરી શક્યા, પ્રભાવવાળા દાદા બ્રહ્માએ પણ પોતે જ જો તેને ગૃહસ્થાશ્રમની આજ્ઞા આપી હોત તો તે પણ પ્રિયવ્રત માન્ય ન રાખતા પણ ભગવાનના નામે બ્રહ્માએ આજ્ઞા કરી એટલે ભગવાનનાં વાક્યોની પ્રતિષ્ઠા માટે તેણે તેનો સ્વીકાર કર્યો. એ સહમત બની રહેતાં બ્રહ્મા પોતાના લોકમાં ગયા. પછી મનુએ પોતાના પુત્રનો રાજ્યાભિષેક કર્યો અને પોતે વાસનામાત્રથી વિરામ પામ્યા. એ પછી પ્રિયવ્રત રાજા સમગ્ર પૃથ્વીનું રાજ્ય કરવા લાગ્યા. પ્રજાપતિ વિશ્વકર્માની બહિષ્કૃતિ નામની પુત્રી સાથે લગ્ન કર્યું અને એ વિશે પોતાના જેવા શીલ-ગુણ-કર્મ-રૂપ અને પરાક્રમવાળા દશ પુત્રો અને ઊર્જસ્વતી નામની પુત્રી પ્રાપ્ત કર્યાં. પોતાની સૃષ્ટિલીલાના પ્રચાર માટે ભગવાને તેનામાં પોતાના છ ગુણોમાંથી ઐશ્વર્ય અને વીર્ય એ બે ગુણો પ્રદત્ત કર્યા હતા, બાકીના ચાર ગુણો ભગવાને તેના વંશજોમાં મૂક્યા હતા. કર્મનો માર્ગ અવશ્ય વિવેકનો નાશ કરનારો છે. જો કે ભગવાનની ઈચ્છાને લીધે પ્રવૃત્તિ કરનારના વિવેકનો નાશ થાય એ સંભવતું નથી છતાં પણ ભગવાનની આજ્ઞાનાં વચન વેદરૂપ હોવાથી અને વેદ કર્મોનું નિરૂપણ કરનારો હોવાથી પ્રિયવ્રતે ભગવાનની ઈચ્છાથી નહીં, પણ આજ્ઞાથી જે રાજ્ય કર્યું તે તેનું કાર્ય કર્મમાર્ગનું હતું અને એ માર્ગમાં વિવેકનો નાશ થાય છે એમ જણાવવા તેનાં વીર્ય અને વિષયોમાં આનંદનું વર્ણન પણ કરેલું છે. એણે કર્મનો અધિકાર પ્રાપ્ત કર્યો હતો એવું એનું વિશેષણ છે છતાં પણ પ્રિયવ્રતની ભક્તિ બળવાન હતી એટલે એ ભગવત્કૃપાને પાત્ર હોવાથી એનું બધુંયે કાર્ય એનામાં આવેશ કરેલા ભગવાનું છે, એથી જ એ રાત્રિને દિવસ બનાવી શક્યો. વસ્તુતઃ ભગવાન વિના બીજો કોઈ કાલને ફેરવવા શક્તિમાન નથી. ભગવાને તે કાર્ય પોતાના છ ગુણોમાંથી અને સ્વરૂપથી પ્રિયવ્રતને નિમિત્ત બનાવી સાત વાર કર્યું. આ પ્રથમ અધ્યાયના ૩૯ થી ૪૧ શ્લોક સુધીમાં સ્પષ્ટ કહેવાયું છે કે પ્રિયવ્રત રાજાએ જે કાર્ય કર્યું છે તે ઇશ્વર વિના બીજો કોણ કરી શકે એમ છે ? જગતમાં અંધકાર દૂર કરતાં જેમણે રથનાં પૈડાંની ધારથી સાત સમુદ્રો કર્યાં, દ્વીપોની રચના કરી, પૃથ્વી પર સંસ્થાન કર્યાં અને પ્રત્યેક દ્વીપમાં પ્રાણીઓની શાંતિ એટલે પરસ્પર વિવાદ ન થાય એ માટે નદીઓ, પર્વતો તથા વનો વગેરેથી વિભાગપૂર્વક સીમા બાંધી. આ અધ્યાયમાં કરેલા વર્ણન પ્રમાણે પ્રિયવ્રત રાજા ‘હું રાત્રિને પણ દિવસ કરીશ’ એવો સંકલ્પ કરી, સૂર્યના રથ જેવા જ તેજોમય અને વેગવાળા રથમાં બેસી બીજા સૂર્યની જેમ જ સાત વાર સૂર્યની પાછળ ફર્યા હતા. તે વખતે તેમના રથનાં પૈડાંની ધારથી પૃથ્વીમાં જે ખાડા પડ્યા તે જ સાત સમુદ્રો થયા અને બે ચીલાની વચ્ચેનો જે ઊંચો ભાગ રહ્યો તે પૃથ્વીના સાત દ્વીપો થયા. એ સાતે દ્વીપોમાં પ્રિયવ્રત રાજાએ પોતાના આગ્નીધ્ર, ઇંધ્મજિહ્વ યજ્ઞબાહુ, હિરણ્યરેતા, ધૃતપૃષ્ઠ, મેધાતિથિ અને વીતિહોત્ર નામના પુત્રોને એક એકને એ એક એક દ્વીપનો રાજા બનાવ્યો. એમની પુત્રી ઊર્જસ્વતીને શુકાર્ય સાથે પરણાવી, જેમાં દેવયાની નામની પુત્રી જન્મી. સામ્રાજ્યની આવી વ્યવસ્થા કરીને પછી રાજા પ્રિયવ્રતે દૈવ્યમાં તીવ્ર વૈરાગ્ય ધારણ કર્યું અને રાજ્ય ત્યજી શાલગ્રામ નામના પવિત્ર વનમાં જઈ નિરંતર ભગવાનના ભજનમાં જ નિમગ્ન બની રહ્યો.

શ્રી શુકદેવજી બોલ્યા : હે રાજન્ ! પ્રિયવ્રત વનમાં ગયા એટલે પાટવીપુત્ર આગ્નીધ્ર જંબુદ્વીપનો સમ્રાટ થયો. પિતૃલોકની પ્રેરણાથી પુત્રની ઈચ્છાથી આગ્નીધ્રે બ્રહ્માએ જ મોકલેલી પૂર્વચિત્તિ નામની અપ્સરા સાથે લગ્ન કર્યું. એ અપ્સરા દ્વારા સમ્રાટે નવ પુત્રો પ્રાપ્ત કર્યાં. નવમા વર્ષે પૂર્વચિત્તિ અપ્સરા બ્રહ્માની પાસે ચાલી ગઈ, રાજા પણ મૃત્યુ પામી પિતૃલોકને પ્રાપ્ત થયો. એના પછી એનો મોટો પુત્ર નાભિ રાજા થયો. નાભિ અને તેના ભાઈઓ મેરુ પર્વતની નવ કન્યાઓ સાથે પરણ્યા હતા. નાભિ રાજાની પત્નીનું નામ મેરુદેવી હતું. એ સમર્થ અને ભક્ત રાજાએ પુત્રની ઈચ્છાથી પત્ની મેરુદેવી સાથે એકાગ્રચિત્ત થઈ ભગવાન યજ્ઞપુરુષનું યજન કરવા માંડ્યું. નાભિને પુત્ર ન હોવાથી તે પુત્રની ઈચ્છા કરે એ યોગ્ય છે, પણ તેને તો ભગવાનના સમાન પુત્રની કામના હતી. એને યજ્ઞ કરવાનારા બ્રાહ્મણો ભગવાનના ભક્તો હતા. ભક્તોના મનોરથો પૂર્ણ કરવા માટે ભગવાને યજ્ઞની અંદર પોતાનું મનોહર સ્વરૂપ પ્રગટ કર્યું. ભક્તો એવા ઋત્વિજોએ એ ચાર ભુજાઓવાળા શંખ-ચક્ર-ગદા-પદ્મ, કૌસ્તુભ મણિ, વનમાળા, શ્રીવત્સ નામનું ચિહ્ન જેમણે ધારણ કરેલ છે એવા પીળા પીતાંબર વાળા, વસ્ત્રાભૂષણોથી શોભતા ભગવાનની વિવિધ પ્રકારે સ્તુતિ કરી છેવટે કહ્યું કે આપની કૃપાનો તો પાર નથી. હે પૂજ્યતમ ! આપ પૂર્ણ છો, કલ્યાણકારી છો, મન અને વાણીથી પર છો, અમારી ઈચ્છા પ્રમાણે વરદાન આપવા જ આપ પધાર્યા છો. આપના દર્શનથી જ અમે કૃતાર્થ બની રહ્યા છીએ. ઋષિમુનિઓ આપના ગુણસમુદાયનો નિત્ય અભ્યાસ કરે છે તોપણ અમે માગીએ છીએ કે અમને ઠેસ વાગે, છીંક આવે, બગાસું ખાઈએ, બીજી કોઈ દુર્દશામાં આવી પડીએ અથવા દર્દમાં કે મરણમાં, એ બધી જ દશાઓમાં આપનું નામસ્મરણ જ અમોને થયા કરે એવી કૃપા કરશો. આ રાજા પણ અમારી પાસે યજ્ઞો કરાવી આપના જેવા જ પુત્રની આજ્ઞા રાખે છે તો અમે મંદમતિઓ હોવા છતાં અમારા આવા અપરાધ સહન કરી યોગ્ય હોય તે કરશો.

ભગવાન બોલ્યા : હે ઋષિઓ ! આશ્ચર્ય છે કે સત્ય વાણીવાળા તમે બ્રાહ્મણોએ આ નાભિ રાજાને મારા જેવો પુત્ર થાય એમ માગ્યું છે. ભગવાનને સાક્ષાત્ ‘આપ મારા પુત્ર થાઓ’ એમ કહી શકાય નહીં તેથી આપના જેવો પુત્ર થાય એમ વિનંતી કરી, પણ ભગવાને કહ્યું કે અદ્વિતીયપણાથી મારા જેવો તો હું એક જ છું, તોપણ બ્રાહ્મણોનું વચન મિથ્યા થાય એ યોગ્ય નથી. ઉત્તમ બ્રાહ્મણો તો મારું મુખ છે. મારે મારા સરખો બીજો કોઈ મને મળતો ન હોવાથી હું પોતે જ આગ્નીધ્રના પુત્ર નાભિ રાજાને ત્યાં અંશરૂપથી અવતરીશ.

શુકદેવજી બોલ્યા : આ રીતે મેરુદેવીના સાંભળતાં કહીને ભગવાન અદૃશ્ય થઈ ગયા. હે પરીક્ષિત રાજા ! એ પછી યજ્ઞમાં મોટા ઋષિઓએ પ્રસન્ન કર્યા હતા એવા ભગવાન નાભિરાજાનું પ્રિય કરવાથી ઈચ્છાથી તથા નિવૃત્તના ધર્મો પ્રકટ કરવા નગ્ન સ્થિતિમાં રહેનારાઓ શ્રમણો અને બ્રહ્મચારી ઋષિઓના ધર્મો દર્શાવવાની ઈચ્છાવાળા, સત્ત્વગુણવાળા દેહથી મેરુદેવીમાં અંશરૂપે અવતર્યા. આવિર્ભાવથી જ જેમનામાં ભગવાનનાં લક્ષણો સ્પષ્ટ પ્રતીત થતાં હતાં એવા એ નાભિપુત્રનું ઋષભ એવું નામ પાડ્યું. પ્રિયવ્રતમાં ભગવાને

એશ્વર્ય અને વીર્ય એમ બે ગુણો મૂકેલા. આગ્નીપ્રમાં શ્રી ગુણ મૂકેલો, તે પ્રમાણે નાભિમાં યશ યા કીર્તિ મૂકેલી એથી ભગવાન નાભિના પુત્ર થયા એવી કીર્તિ નાભિને પ્રાપ્ત થઈ.

ભગવાનના આ ઋષભદેવ-અવતારની ઈંદ્રરાજાએ સ્પર્ધા કરેલી : ઋષભદેવનો અવતાર નિવૃત્તિમાર્ગને પ્રકટ કરવારૂપ કાર્ય માટે થયેલો હોવાથી, પ્રવૃત્તિ કરે છે કે નહીં તેવો ઈંદ્રને સંશય થવાથી તેમને પોતાની કન્યા જયંતી આપવાની ઈચ્છા હતી, પણ તેઓ જો માત્ર નિવૃત્તિમાર્ગવાળા જ હોય, પ્રવૃત્તિ કરવાની ઈચ્છાવાળા જ ન હોય તો કન્યા આપવી યોગ્ય ન ગણાય એટલે ઋષભદેવની પ્રવૃત્તિમાર્ગની વૃત્તિનો નિર્ણય કરવાની મૂર્ખાઈ ધારણ કરી તેણે તેમના રાજ્યમાં વૃષ્ટિ ન કરી. એણે સ્પર્ધા કરી એમ કહેલ છે, પણ વસ્તુતઃ કન્યા આપવા માટે ઋષભદેવના અલૌકિક વીર્યની પરીક્ષા કરવા જ એણે વૃષ્ટિ બંધ રાખેલી. હવે જો લૌકિક વાદળોને ખેંચી લાવીને ઋષભદેવ તેમનાથી વૃષ્ટિ કરે તો એ વાદળો તો ઈંદ્રનાં હોવાથી એ વૃષ્ટિ ઈંદ્રની ગણાય. ઋષભદેવ ભગવાનના વીર્ય પ્રતાપથી સ્વયં ઈંદ્રને મેઘરૂપ બનવું પડ્યું અને એથી ઘણી સુંદર વૃષ્ટિ થઈ, એટલે કે જે ખેતરમાં જેટલી વર્ષાની જરૂર હતી, જ્યાં જેટલું જળ જોઈએ ત્યાં તેટલું જ જળ પડ્યું. ઋષભદેવનો આવો અલૌકિક પ્રવૃત્તિધર્મ જોઈ ઈંદ્ર મહાત્મ બની રહ્યો. એ પછી રાજા નાભિએ પ્રજાઓ તથા મંત્રીમંડળ આદિનો જેમના પર પ્રેમ જણાયો હતો એવા પુત્ર ઋષભદેવનો ધર્મમર્યાદાની રક્ષા માટે રાજ્યાભિષેક કર્યો અને પુત્રને બ્રાહ્મણોના ખોળામાં મૂકી પોતે મેરુદેવી સાથે બદરિકાશ્રમમાં ગયા.

ઋષભદેવ ભગવાન ઘરમાં હતા. તેમની કૃપાથી તેમને ઘેર બેઠાં પણ મુક્તિ પ્રાપ્ત થાત, પરંતુ વસ્તુતઃ નાભિરાજાને ઋષભદેવ ‘મારો પુત્ર’ છે એવું જ ભાન રહેતું, પુત્રની જ કામના એમણે રાખેલી એટલે તે ભગવાન છે એવું ભાન તેમને થતું નહીં. તેમનાથી ઋષભદેવનું ભજન થાત જ નહીં તેથી તે બદરિકાશ્રમમાં ગયા અને નરનારાયણની ઉપાસના કરી. તેમણે સંન્યાસ લીધો નથી. તેમને ભગવાનનું ભજન કરવું હતું અને મેરુદેવી પણ ભજનમાં અડચણરૂપ ન હતી. વાનપ્રસ્થ આશ્રમના પ્રકારે જ એ બન્નેએ ભગવદ્ભજનના અંતે મુક્તિ પ્રાપ્ત કરી હતી. ભગવાન ઋષભદેવે પછી પોતાના રાજ્યને કર્મક્ષેત્ર માની ગુરુકુળમાં વાસ કર્યો અને એમ કરવું જોઈએ એમ સર્વને દર્શાવ્યું. પછી ગુરુજનોએ ગૃહસ્થાશ્રમમાં પ્રવેશ કરવાની આજ્ઞા આપવાથી ઈંદ્રની પુત્રી જયંતી સાથે લગ્ન કર્યું. વેદ અને સ્મૃતિઓમાં કહેલા બન્ને પ્રકારના કર્મવિધિનું આચરણ કરી સર્વકામની વૃદ્ધિ થાય તે માટે તેમણે એક સો પ્રકારે કામ કર્યા અને એક સો પુત્રો ઉત્પન્ન કર્યા. સૌથી મોટા પુત્રનું નામ ભરત હતું. ભરત મહાન હતો, ગુણોમાં પણ શ્રેષ્ઠ હતો. એના નામ પરથી જ આ દેશ ‘ભારતવર્ષ’ કહેવાય છે. આ ભરતખંડનું જૂનું નામ ‘અજનાભ’ હતું. અજ એટલે ઋષભદેવ અને નાભિ એમના પિતા, એ બન્ને તેનું રક્ષણ કરતા હતા તેથી તેનું ‘અજનાભ’ નામ પડ્યું હતું. ભરતથી નાના કુશાવર્ત આદિ તેના નવ ભાઈએ કર્મમાં ઉત્તમ હતા અને હવિ, હરિ, અંતરિક્ષ, પ્રબુદ્ધ, પિપ્પલાયન, આવિર્હોત્ર, દુમિલ, ચમસ અને કરભાજન એ નવ

ઋષભદેવના પુત્રો ભાગવતધર્મને દર્શાવનારા ભગવાનના મહાન ભક્તો હતા, બાકીના એકયાસી પુત્રો કર્મમાં ઉત્તમ હોઈ પિતાની આજ્ઞા માનનારા, વેદવિદ્યાના જ્ઞાતાઓ, યજ્ઞાદિ કર્મો કરી શુદ્ધ અંતઃકરણવાળા બની રહીને બ્રાહ્મણો થયા હતા. ઋષભદેવ સ્વતંત્ર બુદ્ધિવાળા, સમદષ્ટિવાળા, મહાન દયાળુ અને ધર્મ, અર્થ, યશ, પ્રજા, આ લોકના ભોગ અને મોક્ષ એ સર્વને અનુસરીને પ્રજાને ગૃહસ્થાશ્રમમાં નિયમબદ્ધ રાખતા. ભગવાન ઋષભદેવે દ્રવ્ય, દેશ, કાળ, યુવાવસ્થા, શ્રદ્ધા, ઋત્વિજો તથા દરેક દેવતાના ઉદ્દેશો એ સર્વ અંગોથી પૂર્ણ સર્વ પ્રકારના યજ્ઞો કરી શાસ્ત્રવિધિ પ્રમાણે સો વાર પૂર્ણ પૂરુષોત્તમ ભગવાનનું યજન કર્યું હતું. એક વખત ભગવાન ઋષભદેવે બ્રહ્માવર્ત દેશમાં મળેલી મોટા બ્રહ્મર્ષિઓની સભામાં હાજર રહેલા પોતાના પુત્રોને ઉદ્દેશીને મોક્ષધર્મનો ઉપદેશ આપ્યો હતો.

ઋષભદેવે કહ્યું હતું કે હે પુત્રો ! આ લોકમાં મનુષ્યનો દેહ વિષયભોગો માટે જ નથી, મનુષ્યદેહથી દિવ્ય તપ કરવું જોઈએ, જેથી અંતઃકરણની શુદ્ધિ થાય અને એ પછી અનંત બ્રહ્મસુખ પ્રાપ્ત થાય. વિદ્વાનો કહે છે કે મહાપુરુષોની-ગુરુજનોની સેવા તે જ મોક્ષનું દ્વાર છે. મહાપુરુષો સમાન ચિત્તવાળા, અત્યંત શાંત, ક્રોધથી રહિત, ઉદાર હૃદયવાળા અને સદાચારી હોય છે. કર્મમાં આસક્તિ રાખવી એ હાનિકારક છે. ઘર, ક્ષેત્ર, પુત્ર, સંબંધીઓ તથા દાનમાં હું અને મારું એવો મોહ અહંકારથી થાય છે. મારા આ ઉપદેશનું મુખ્ય તાત્પર્ય અહંકાર ન રાખવાનું છે. અહંતા અને મમતાનો ત્યાગ એ જ જ્ઞાનમાર્ગ છે. એ પછી ઋષભદેવજીએ સાંખ્યયોગનો માર્ગ કહ્યો છે. નિવૃત્તિમાર્ગનું સાચું સાધન સાંખ્ય-યોગ છે. સર્વ અવસ્થાઓમાં સંપૂર્ણ રીતે વિષયોનો ત્યાગ કરવો જોઈએ એમ દર્શાવવા ઋષભદેવ યોગમાં પ્રવીણ હોવા છતાં તેમણે યોગની સિદ્ધિઓની અપેક્ષા રાખી ન હતી. મનુષ્યને સાંસારિક બંધનમાં ફસાવનારો અહંકાર છે. અહંકાર ત્યજવાનાં સાધનો દર્શાવતાં ઋષભદેવે કહ્યું કે હંસ સમાન વિવેકવાળા ગુરુ વિશે તથા પરમાત્મા વિશે ભક્તિથી અને તત્પરતાથી, તૃષ્ણાના ત્યાગથી, સુખદુઃખાદિ દ્વન્દ્વોને સહન કરવાથી, આ લોક અને પરલોક એમ સર્વ ઠેકાણે જીવને દુઃખ છે એમ જાણવાથી, તત્ત્વ-અતત્ત્વને જાણવાની ઈચ્છાથી, તપશ્ચર્યા કરવાથી, કામ્ય કર્મ તજવાથી, મારામાં કર્મો અર્પણ કરવાથી, મારી કથા કરવાથી, મારા ભક્તોનો સત્સંગ કરવાથી, મારા ગુણોનું કીર્તન કરવાથી, પ્રાણીમાત્ર ઉપર અવૈર રાખવાથી, બહારની અને અંદરની બધી ઈન્દ્રિયો વશ કરવાથી, શરીર અને સંસાર પ્રત્યે હું અને મારું એવી બુદ્ધિ ત્યજવાથી, અધ્યાત્મશાસ્ત્રના અભ્યાસથી, એકાન્ત પ્રદેશ સેવવાથી, પ્રાણ ઈન્દ્રિયો અને મન સારી રીતે જીતવાથી, ઉત્તમ પ્રકારની શ્રદ્ધાથી, બ્રહ્મચર્ય પાળવાથી, નિરંતરનાં કર્તવ્ય ન તજવાથી, વાણીને વશ કરવાથી, સર્વત્ર મારી ભાવનાવાળા, નિપુણતાયુક્ત અનુભવજ્ઞાનથી અને યોગસમાધિપૂર્વક ધૈર્ય પુરુષાર્થ તથા વિવેકયુક્ત થઈને કુશળ પુરુષે આ સાધનો દ્વારા એ અહંકાર નામની ઉપાધિની નિવૃત્તિ કરવાની છે અને હે પુત્રો ! એ પછી કાર્યસિદ્ધિ થઈ જાય તો આ સાધનોથી પણ ઉપરમ પામવાનું છે, અર્થાત્ ફળની સિદ્ધિ થતાં સાધનોનો ત્યાગ તો સિદ્ધ છે. ફળસિદ્ધિ થઈ છે તો પછી સાધનોની કશી જ જરૂર રહેતી નથી.

એ પછી ઋષભદેવજીએ પોતાના સૌથી મોટા પુત્ર, ભગવાનના પરમ ભક્ત અને ભગવાનના ભક્તોનો પરમ આશ્રય લેનાર ભરતકુમારનો પૃથ્વીના પાલન માટે રાજયાભિષેક કર્યો અને પુત્રોને એમને સાથ-સહકાર આપવાની આજ્ઞા કરી એ પછી વળી તેમણે શાસ્ત્રવચન ઉચ્ચાર્યા : નામરૂપાત્મક આ દષ્ટ અને શ્રુત સમજી જગત મારામાંથી આવિર્ભાવ પામ્યું છે, મારી ઈચ્છા-ભક્તિનો જ જગત આવિર્ભાવ છે, મારાથી અભિન્ન જ છે અને એમાં હું મારા વાસુદેવ નારાયણસ્વરૂપે વાસો કરી રહ્યો છું, માટે હે પુત્રો ! જગતના પ્રાણી માત્રની સેવા કરજો. એમની કરેલી સેવા એ મારી જ સેવા કરી છે એમ માનીશ. આટલું કહીને પછી ઋષભદેવજી શરીર વિના બાકીના સંસારના સર્વ પરિશ્રદ છોડી ઉન્મત્તની જેમ કેવળ આકાશરૂપી વસ્ત્ર ધારણ કરી, દિગંબર અવસ્થામાં કેશ છૂટા મૂકી બ્રહ્માવર્ત દેશમાંથી ચાલી નીકળ્યા. એ સમયે એ અવધૂતવેશી જ હતા. એમને કોઈ બોલાવતું તોપણ લોકોની વચ્ચે જડ આંધળા મૂંગા બહેરા પિશાય જેવા તેમ પાગલ જેવા પરમહંસ દશામાં જ રહીને તે ચૂપ જ બની રહેતા. વિદ્વાન બ્રાહ્મણ વૈષ્ણવો તથા યોગીઓ તો તેમને વંદન કરતા, પણ પાપાચારી દુષ્ટ માણસો તેમના પર ખૂબ જ અત્યાચાર કરતા, ઋષભદેવને એની કશી અસર થતી નહીં અને હસતા મુખે તેઓ બધા જ અત્યાચારો સહન કરતા. જ્ઞાનની જેમ યોગ પણ નિવૃત્તિમાર્ગમાં સાધન હોવાથી ઋષભદેવે એ યોગની બધી જ પ્રક્રિયાનું સ્વયં આચરણ કરીને લોકોને એ માર્ગ દેખાડ્યો. યોગની સર્વ અવસ્થાઓમાં સંપૂર્ણ રીતે વિષયોનો ત્યાગ કરવાનો હોવાથી એ લોકોને દેખાડવા તેઓ સ્વયં યોગમાં પ્રવિણ હોવા છતાં તેમણે યોગની સિદ્ધિઓની દરકાર ન કરી. વિષયો સર્વ અવસ્થાઓમાં તજવા યોગ્ય હોવાથી જ તેમણે તે સિદ્ધિઓની દરકાર ન કરી. યોગથી સિદ્ધિઓ પ્રાપ્ત કરેલા સિદ્ધોએ સંપૂર્ણ રીતે સંગનો ત્યાગ કરવો જોઈએ. ઋષભદેવ ભગવાન યોગના આચરણનું શિક્ષણ આપવા યોગીઓની જેવી જેવી દશા થાય તેવી પોતાની દશા થયાનું દેખાડતા હતા તેથી જ તેમણે સિદ્ધિઓનો અંગીકાર ન કર્યો. નિર્મૂલપણું યોગથી સિદ્ધિ પામેલા સિદ્ધોનું લક્ષણ છે એટલે તેઓ દિન-પ્રતિદિન વધુ ને વધુ મલિન બની રહેતા હતા છતાં તેમના શરીરની સુગંધ ચારે દિશામાં પ્રસરતી. આ રીતની પરમહંસલીલા દર્શાવીને ઋષભદેવ કુટકાયલના ઉપવનમાં સ્વેચ્છાએ જઈ પહોંચ્યાં અને ત્યાં સહસ્રા ઉત્પન્ન થયેલા દાવાનલમાં તેમણે પોતાના દેહનો ત્યાગ કર્યો. મન ચંચળ છે, તેની મિત્રતા કદી કરવી નહીં. મનનો વિશ્વાસ કરવાથી મહાસમર્થ પુરુષોના લાંબા કાલનાં તપ પણ નાશ પામ્યાં છે. જે યોગી મનનો વિશ્વાસ કરે છે તેનું મન કામ ક્રોધાદિ શત્રુઓને વખત આપે છે અને તે દ્વારા યોગીને ભષ્ટ કરે છે. ભગવાન ઋષભદેવ સમગ્ર લોકપાલોના મુકુટરૂપ હતા તોપણ જડ જેવો જેમનો એ વિલક્ષણ અવધૂતવેશ ભાષા તથા આચરણથી તેમનો ભગવદ્વપ્રભાવ કોઈએ જોયો નહીં તેમ જાણ્યો નહીં. ઋષભદેવ સૂક્ષ્મ દેહથી તો મુક્ત હતા જ તોપણ તેમનું સ્થૂલ શરીર યોગમાયાની વાસનાથી સ્વાભિમાનના માત્ર આભાસને લીધે જ જે પૃથ્વી પર ફરતું હતું એ શરીર બાળી નાખ્યું. સાત સમુદ્રોવાળી પૃથ્વીના દ્વીપોમાં જે ખંડો છે તેમાં આ ભારતવર્ષ અતિશય પુણ્યશાળી છે, કેમકે ત્યાંના

મનુષ્યો શ્રીભગવાનનાં ઋષભદેવ આદિ અવતારોનાં માંગલિક કર્મો ગાય છે. અહો ! પ્રિયવ્રત રાજાનો વંશ તો યશથી ઉજ્જવળ છે કે જેમાં આદ્ય પૂર્ણ પુરુષે અવતાર લઈ મોક્ષના કારણરૂપ ધર્મને આચર્યો હતો. એ ભગવાનના અનુસરેલા માર્ગની દિશાએ બીજો કોઈ યોગી પુરુષ જઈ શકે એમ નથી, કેમકે એવા યોગીઓ યોગમાયારૂપે યોગસિદ્ધિઓની સ્પૃહા રાખે છે, જ્યારે ભગવાન ઋષભદેવ તેમની સેવા કરવા તૈયાર એવી એ યોગસિદ્ધિઓનો અવસ્તુ તરીકે અનાદર કરે છે ! નમસ્કાર હો એવા ભગવાન ઋષભદેવજીને.

શુકદેવજી બોલ્યા : મહારાજ ભરત પણ ભગવાનના મોટા મર્યાદામાર્ગી ભક્ત હતા. પિતાની આજ્ઞાથી તેમણે રાજ્ય સંભાળ્યું અને મહાજ્ઞાની એવા એ ભરત રાજાએ પણ સ્વધર્મમાં રહીને પિતા અને દાદાઓની જેમ ઘણા જ પ્રેમથી પોતપોતાના કર્મમાં વર્તતી પ્રજાઓનું પાલન કર્યું. તેમણે વિશ્વરૂપની પુત્રી પંચજની સાથે લગ્ન કર્યું અને પોતાને સંપૂર્ણ યોગ્ય એવા પાંચ પુત્રો ઉત્પન્ન કર્યા. એ પછી તેમણે નાના મોટા અનેક યજ્ઞો, જેવા કે અગ્નિહોત્ર દક્ષપૂર્ણમાસ ચાતુર્માસ પશુયાગ તથા કતુયાગની પ્રકૃતિઓ અને વિકૃતિઓ વડે યજ્ઞ તથા કતુરૂપ ભગવાન યજ્ઞપુરુષનું નિત્ય ચાલતું હોમવિધિથી યજન કર્યું હતું અને દેવતાઓનાં પ્રત્યક્ષ દર્શન કર્યા હતાં. ભરતરાજા યજ્ઞોનું જે જે ક્રિયાફલ તેમ કર્મફલ ઉત્પન્ન થતું તેનું પરબ્રહ્મ યજ્ઞપુરુષ ભગવાન શ્રીવાસુદેવ વિશે જ ચિંતન કરતા અને એથી જેમનું અંતઃકરણ શુદ્ધ થયું હતું એવા ભરત રાજાને હૃદયાકાશરૂપી સ્થાનમાં પ્રગટ થનારા પુરુષોત્તમ-સ્વરૂપની આકૃતિવાળા, શ્રીવત્સલાંછન, કૌસ્તુભમણિ, વનમાળા ચક્ર શંખ અને ગદા વગેરેથી યુક્ત તથા નારદજી વગેરે ભક્તોના હૃદયોમાં સ્થિર થયેલા પરબ્રહ્મ ભગવાન વાસુદેવ વિશે હંમેશાં વધતા વેગવાળી અતિ ઉત્કૃષ્ટ ભક્તિ થઈ હતી. એવા એ ભરત રાજાએ યશાસમયે યોગ્ય ઉંમરના થયેલા પુત્રોને પોતાનું રાજ્ય વહેંચી ટીકું અને તપશ્ચર્યા કરવા માટે પુલહાશ્રમમાં ગયા. અહીં ગાંડકી નદીને કિનારે ભરતજી ભગવાનની સેવા કતા હતા. તેમનું હૃદય ક્રમશઃ પ્રેમથી ઊભરાઈ જતું હતું. ભગવત્સેવા દરમ્યાન ભરતજી પરમાત્મામાં લીન બની જતા. સાતમા અધ્યાયમાં જોયું તેમ ભરત રાજાએ પ્રજાનું પાલન કરેલું અને પોતે પણ મોટા જ્ઞાની હતા. તે અનેક યજ્ઞો કરતા અને શ્રીવાસુદેવમાં જ ચિંતન કરતા. તેમને રાગ રહ્યો ન હતો. તેમનું અંતઃકરણ શુદ્ધ તો થયેલું અને તેમને ભગવાનની મર્યાદાભક્તિ પ્રાપ્ત થયેલી. તેમણે ભક્તિ જ્ઞાનના સાધન તરીકે કરેલી એટલે તે ભક્તિ મર્યાદાભક્તિ હોવાથી તે ભક્તિ તેને મોક્ષ અપાવી શકે એમ ન હતું. સ્વરૂપમાં સ્થિતિ થાય તેવાં સાધનો તેમણે કરેલાં, પણ તેમણે યોગનું આચરણ કરેલું નહીં તેથી તેમનું મન સેવા દરમ્યાન ભગવાનમાં લીન તો બનતું, પણ એ જરા ચંચલ પણ રહેતું. એક દિવસ ભરતજી સ્નાનાદિ નિત્યકર્મથી પરવારીને અક્ષર બ્રહ્મ ઝંકારનો જપ કરતા નદીના કિનારે બેઠા હતા એવામાં એક મૃગલી જળ પીવાની ઈચ્છાથી ત્યાં આવી અને જળપાન કરતી હતી ત્યાં તો સિંહની ગર્જના સંભળાઈ. સ્વભાવથી જ બીકણ એવી એ મૃગલી ભયભીત બની રહી અને એકદમ કૂદીને તે નદીને ઓળંગી ગઈ. તે મૃગલી ગર્ભવતી હતી. ઓળંગવા જતા તેના ઉદરમાંનું બચ્ચું પાણીમાં પડ્યું. અસહ્ય

દુઃખથી મૃગલી તો મરણ પામી. આ બધું જોઈ રહેલા હરિસ્મરણ કરતા ભરતજીનું હૈયું દયાથી દ્રવિત બની રહ્યું. તત્કાલ તેઓ ઊઠ્યા અને મૃગબાલને નદીમાંથી બહાર કાઢી આશ્રમમાં લાવ્યા તથા તેની સારવાર કરવા માંડી. હરિસ્મરણ છૂટ્યું, બાલમૃગ તરફનો વાત્સલ્યભાવ વધ્યો. સાધુજનો સ્વલ્પ પણ પરમાર્થ માટે અનલ્પ સ્વાર્થની પણ ઉપેક્ષા કરે છે. ભરતજીની સારવારથી મૃગબાલ મોટું થવા લાગ્યું. એના પરનો વાત્સલ્ય-ભાવ દિનપ્રતિદિન વધુ ગાઢ બની રહેતાં તેમનું હરિસ્મરણ ઘટ્યું અને હરણસ્મરણ વધ્યું. હરણબાલ જરાક આધુપાધુ થતાં ભરતજી વિદ્વજ બની જતા. આસક્તિની અવધિ આવી, કાલ-કર્મ-સ્વભાવે પ્રભાવ બતાવ્યો. ભરતજીના મૃત્યુ વખતે હરણબાળ પુત્રની જેમ તેમની બાજુમાં બેસીને રહેતું હતું. હરિમાંથી ચલિત થયેલું ભરતજીનું ચંચલ મન હરણબાલની આસક્તિથી અચલ બની રહ્યું.

પરિણામે મૃત્યુ પછી ભરતજી મૃગનો અવતાર પામ્યા. ભરતજી ભક્ત તો હતા જ, પણ તેમની ભક્તિ ભગવાન ઉપરના સ્નેહરૂપ ન હતી એટલે ભક્તિ સાથેના ફલ તરીકે તેમનું મન સ્થિર થયું ન હતું. તેમની ભક્તિ સ્વતંત્ર ભગવાન ઉપરના સ્નેહરૂપ ન હોઈ તેમની એ ભક્તિ જ્ઞાનના સાધનરૂપ જ હતી તેથી તેમની એ મર્યાદાભક્તિથી તેમને મોક્ષ તો મળે એમ હતું જ નહીં, તેમને કેવલ જ્ઞાન જ થયું. ભગવાનની એવી ભક્તિ પણ વ્યર્થ તો ન જ જાય. ભરતજીને એથી સંસારમાં વૈરાગ્ય કરાવે તેવું જ્ઞાન તો થયું જ. હરણ થવા છતાં પૂર્વજન્મની સ્મૃતિ રહી. થયેલી ભૂલનું ભાન થયું, પશ્ચાત્તાપથી અંતર તપવા માંડ્યું. તેઓ સાવધ બની રહ્યા અને એ અવતારમાં અંતકાલ અને કૃપાકાલની પ્રતીક્ષા કરતા રહ્યા. સૌનો સાથ અને કાલંજર પર્વત છોડી તેઓ પુલહાશ્રમમાં જ રહ્યા અને યથાકાલે નામસ્મરણ કરતાં તેમણે શરીરનો ત્યાગ કર્યો.

એ પછી ભરતજી કોઈ એક ઉત્તમ એવા આંગિરસગોત્રી શ્રેય અને શમ, દમ, તપ, વેદાધ્યયન, ત્યાગ, સંતોષ, સહનશીલતા, મમતા, કર્મવિદ્યા, અસૂયારહિતાપણું, આત્મજ્ઞાન તથા ધર્મરૂપી સંપત્તિનો આનંદ એવા ગુણોથી યુક્ત બ્રાહ્મણને ત્યાં જન્મ્યા. એ બ્રાહ્મણને નવ પુત્રો હતા અને ભરતજી તેમાં છેલ્લા હતા. ભગવદ્ભક્તિથી ભરતજીને એ જન્મમાં પણ પોતાના પૂર્વજન્મોનું જ્ઞાન હતું એથી તેઓ આ જન્મમાં પણ અતિ સાવધ બની રહ્યા અને આસક્તિ માત્રના ત્યાગપૂર્વક તેઓ મોટા થવા લાગ્યા. ઉન્મત્ત, પાગલ, જડ, અંધ અને બહેરાની જેમ વર્તતા એ પુત્રને પિતાએ વિદ્યાભ્યાસ આદિનાં સંસ્કારો આપવા શરૂ કર્યા, પણ બધું વ્યર્થ બની રહ્યું. ત્યાં તો પિતાનું જીવન પૂરું થયું. પિતા સાથે માતાએ પણ સહગમન કર્યું. ભરતજીના ભાઈઓ સંસારરત અને વ્યવહારનિપુણ હતા તેમણે ભરતજીને જડ બુદ્ધિના સમજીને ભણાવવાનો આગ્રહ મૂકી દીધો અને ખેતરમાં કામ કરવામાં પ્રયોજ્યા. જડ-મૂક-બધિરની જેમ વર્તતા ભરતનું સાચું સ્વરૂપ ભાઈઓ સમજી શક્યા નહીં. શરીર ટકાવવા પૂરતું ભરતજી જે મળે તે જમી લેતા. સ્વાદ અને વાદની ભાવના જ ન રાખી

લગભગ ઉઘાડા શરીરે ફરતા. સ્નાનનો પણ આગ્રહ નહીં, અવધૂતવેશી જ બની રહ્યા.

એક વખત એક શૂદ્ર રાજા પુત્રફલની આશાથી ભદ્રકાળી માતાને નરબલિ યડાવવા તૈયાર થયો હતો. આ કામ માટે તેણે જે માણસ વેચાતો લીધો હતો તે લાગ જોઈ નાસી છૂટ્યો એટલે રાજાના માણસો તેને શોધવા નીકળ્યા હતા. તે માણસ તો ન મળ્યો, પણ ખેતરમાં કામ કરતા અંગિરાના પુત્ર જડભરતને જોઈને સિપાઈઓએ તેમને પકડ્યા અને બાંધીને મંદિરમાં લાવ્યા. ભરતજીએ સહેજ પણ વિરોધ ન કર્યો. રાજાના પુરોહિતે ભરતજીને સારી રીતે નવડાવી તિલક પુષ્પથી શણગાર્યો, સરસ ભોજન કરાવ્યું અને પછી માતા સમક્ષ બલિ માટે હાજર કર્યો. અનેક પ્રકારે દેવીનું પૂજન અર્ચન કરી ઢોલ નગારાંના મોટા અવાજો સાથે નરબલિને મારવા રાજાએ તલવાર ઉગામી, પરંતુ બ્રહ્મતેજ અને વૈષ્ણવતેજ અસહ્ય બની રહેતાં ભદ્રકાલીએ ભીષણ રૂપે પ્રગટ થઈ દુષ્ટોનો નાશ કર્યો. સાચું જ કહેવાયું છે કે મહાપુરુષોનું અનિષ્ટ અથવા અવજ્ઞા કરનારનું એનું પોતાનું જ અનિષ્ટ યા અવજ્ઞા થાય છે. હે રાજા પરીક્ષિત ! પોતાનું મસ્તક કપાવાનો પ્રસંગ આવે ત્યારે પણ કશો ગભરાટ ન થાય તે ભરતજી જેવા માટે મોટું આશ્ચર્ય નથી. એવા મહાપુરુષોની દેહાદિ પદાર્થોને આત્મા તરીકે માનવા-રૂપી મજબૂત દૃઢ્યની ગાંઠ છૂટી ગઈ હોય છે તેમજ ભગવાનના ચરણના શરણે જનારને તો ભગવાન તરફથી જ નિત્ય અભય મળે છે. દેવીના બલિ તરીકે પકડાઈને પણ ભરતજીએ જે નિર્વિકાર સ્થિતિ દર્શાવી તે તો અજ્ઞાની તથા સર્વજ્ઞ બન્નેમાં સરખી જ દેખાય છે. જડભરતજીનું સર્વજ્ઞપણું સિદ્ધ થાય એવો બીજો પ્રસંગ પણ ઉપસ્થિત થયો હતો. એક વખત સિંધુ તથા સૌંવીર દેશનો રાજા રહુગણ તત્ત્વજ્ઞાન જાણવાની ઇચ્છાથી કપિલ ભગવાનના અશ્રમ તરફ જતો હતો. ઇંદુમતી નદીના કિનારે તેની પાલખી ઉપાડનારા નાયકે પાલખી ઉપાડવા માટે કોઈ બલવાન પુરુષની શોધ કરવા માંડી. દૈવયોગે તેની નજરે જડભરત પડ્યા. તે તેમને લઈ આવ્યો અને પાલખી ઉપાડવાની સૂચના કરી. નિર્લેપ એવા જડભરતજીએ પાલખી ઉપાડી ચાલવા માંડ્યું, પણ તેઓ માર્ગમાં કોઈ જીવ પગ તળે આવી ન જાય તેની ખૂબ કાળજી રાખતા, પરિણામે પાલખી સ્થિર રહી શકતી નહીં. રાજા એથી ચિડાયો. નાયકે જડભરતનો વાંક દર્શાવ્યો. રહુગણ રાજા પ્રજાની તેમ વૃદ્ધોની સેવા કરે એવો હતો છતાં અહીં રજોગુણ વડે ઢંકાયેલી બુદ્ધિવાળો થઈને તે રાજા રાખ વડે ઢંકાયેલા અગ્નિની જેમ જેમનું બ્રહ્મતેજ સ્પષ્ટ જણાતું ન હતું એવા જડભરતને માર્મિક શબ્દો કહેવા લાગ્યો : અરે ભાઈ, તું થાકી ગયો છે ! શરીરે પણ ઘણો દુર્બલ છે તને તો ઘરડાપો આવી ગયો લાગે છે, વગેરે શબ્દોથી રાજાએ ભરતજીને વકોક્તિથી એમની ઘણી મશ્કરીસૂચક શબ્દો કહ્યા. ભરતજી કાંઈ ન બોલ્યા અને પુનઃ પૂર્વવત્ ચાલવા લાગ્યા. રાજા વધુ કોપિત બની રહ્યો. ભરતજીને તેણે જીવતો મૂઓ કહ્યો, શિક્ષા કરવાની ધમકી આપી. રાજાની આજ્ઞાનું ઉલ્લંઘન કરનાર કહ્યો, પ્રમત્ત બની રહેલો કહ્યો, આમ છતાં તે રાજા શ્રદ્ધારૂપ જ્ઞાન પ્રાપ્ત કરવાનો અધિકારી હતો. રજોગુણવાળા સ્વભાવથી તેણે ભરતજીનું અપમાન કરેલું છતાં ભરતજીએ તેની અવગણના ન કરી. તત્ત્વજ્ઞાન માટે કપિલ ભગવાન પાસે જઈ રહેલા એ રાજાની તેમણે

અવગણના કરી હોત તો તેનો વૃષલોની જેમ નાશ થાત, પણ ભગવાનની સેવા માટે ઉત્સુક હોવાથી તેનો નાશ થાય એ યોગ્ય ન હતું. ભરતજીએ પ્રથમ તેનો રજોગુણી સ્વભાવ દૂર થાય એવાં વચન કહ્યાં. તેનો એ દોષ દૂર થતાં જ રાજાએ શ્રદ્ધાપૂર્વક ભરતજીને દંડવત પ્રણામ કર્યાં. અપરાધ માટે ક્ષમા માગી, પરિચય પૂછ્યો. બ્રાહ્મણોમાં આપ કોણ આમ ગુપ્ત રીતે વિચરો છો ? કોઈ અવધૂત મહાત્મા છો ? મારું કલ્યાણ કરવા સાક્ષાત્ કપિલ ભગવાન તો અહીં પધાર્યા નથી ને ? મારા જેવો અંધબુદ્ધિ મનુષ્ય યોગેશ્વરોની ગતિને જાણી શકે નહીં. હે દીનબંધુ ! રાજા તરીકેના અભિમાનથી મેં આપ જેવા મહાપુરુષનું અપમાન કર્યું છે તે મને વિનાશ પમાડે એવું છે તો આપ મારા ઉપર કૃપાદષ્ટિ કરો, જેથી મેં કરેલા પાપથી હું મુક્ત બની રહું.

આ પ્રમાણે દીનતા દેખાડતા રાજા રહુગણને ભરતજીએ ભક્તિ-અનુકૂળ યોગનો ઉપદેશ કર્યો છે. રહુગણને સંસારમાં વૈરાગ્ય થયું ન હતું અને તેણે સંન્યાસ લીધો ન હતો તેથી તેને સાંખ્યશાસ્ત્રનું જ્ઞાન પ્રાપ્ત કરવાનો અધિકાર ન હોવાથી ભરતજીએ તેને યોગશાસ્ત્ર પ્રમાણે જ્ઞાનનો ઉપદેશ કર્યો અને યોગના સાધનરૂપે મનને વશ કરવાનું કહ્યું. મનને લીધે સઘળો વ્યવહાર ચાલે છે. ઈન્દ્રિયોની પ્રવૃત્તિના આધારરૂપ મન જ છે. મનમાં જ અનેક વૃત્તિઓ તથા વિકારો ઉદ્ભવે છે. મન તો આત્માના સ્વરૂપનું જ્ઞાન ન થવા દેનાર શત્રુ છે. મનને વશ ન કરવાથી જ ભવમાં ભટકવું પડે છે. ગુરુ અને હરિની સેવા રૂપ શાસ્ત્રથી મનને જિતાય તો તે ઊલટું ભક્તિમાં સહાયક બની રહે એવું છે. કામ, ક્રોધ, લોભ, મદ, મોહ અને મત્સર એ છ શત્રુઓથી મનને જીતી શકાતું નથી એટલે મહાનુભાવોના સત્સંગ દ્વારા એ છ શત્રુઓ દૂર કરી, અહંતા-મમતાનો ત્યાગ કરી ગુરુ અને હરિના ચરણની સેવાથી જ મન વશ કરી શકાય એમ છે. ભગવાનમાં મનનો નિગ્રહ રાખવો અને બીજાં બધાંમાં વૈરાગ્ય રાખવું એ જ સાચું જ્ઞાન છે. ભરતજીએ વૈરાગ્યનો બોધ પણ ભક્તિના સાધનરૂપે કર્યો છે. એવું વૈરાગ્ય જ પ્રભુમાં પ્રીતિ કરાવનાર છે. ભગવાનમાં જ પ્રેમ ઉત્પન્ન કરનાર વૈરાગ્યનો બોધ કરેલ હોવાથી તે ઉત્તમ પ્રકારનું વૈરાગ્ય છે. યોગ અને વૈરાગ્ય એ બે બાહુઓથી અહીં ભક્તિનું નિરૂપણ કરેલું છે. આ જ આ ઉપદેશથી પ્રાપ્ત થતું ફલ છે. ઉપદેશમાં સર્વ સ્થલે ભરતજીએ કહ્યું છે : ગુરુ અને ભક્તિના ચરણની સેવારૂપ શસ્ત્રથી આત્માના સ્વરૂપનું જ્ઞાન ન થવા દેનાર શત્રુ બનેલી મનનો નાશ કર (અ. ૧૧-૧૭). હે રહુગણા ભક્તોના ચરણની રજને ધોયા વિના બ્રહ્મજ્ઞાન પ્રાપ્ત થતું નથી (અ. ૧૨-૧૨). ભગવાનનાં ચરિત્રોનાં કીર્તન તથા સ્મરણથી મનુષ્ય મોહ દૂર કરી માર્ગને પાર જાય છે (અ. ૧૨-૧૬). હે રહુગણ ! તું પણ હરિની સેવાથી ધારવાળી થયેલ જ્ઞાનરૂપી તલવાર લઈ ભયરૂપ જંગલને વટી જા (અ. ૧૩-૨૦). આવાં આવાં વાક્યોથી ભક્તિનું વર્ણન કરેલું હોવાથી તેમાં ભક્તિ જ મુખ્ય છે તેથી ભગવાનના શાસ્ત્રને અનુસરતા યોગનો તેમાં ઉપદેશ કરેલો છે. ભાવાર્થ એ છે કે ભગવાનમાં મનનો નિગ્રહ કરવો, બીજાં બધાંમાં વૈરાગ્ય રાખવું. એ બે રાખી ભગવાનમાં સ્નેહ રાખવો એમ કહેલું છે. યોગ અને વૈરાગ્ય ભક્તિ કરાવનારાં હોવાથી જ તેઓને બાહુ

કહેલા છે. શરૂઆતમાં રહુગણ રાજાએ પોતાના રાજાપણાની-સ્વામીપણાની વાત કરી હતી. ભરતજીએ એ અંગે રાજાને સ્પષ્ટ શબ્દોમાં ધૂષ્ટ કહ્યો અને કહ્યું કે મનુષ્યમાત્ર માટીનાં પૂતળાં છે, એમાં કોઈ ઉચ્ચનીચ નથી, શરીર સૌનાં સરખાં છે. એ અંગે અભિમાન ધરાવનાર અજ્ઞાની જ ગણાય. એ અજ્ઞાન ભગવદ્ગુણ એવા જ્ઞાનથી જ જાય, પણ એવું જ્ઞાન બધાંને ન મળે. ભગવદ્ગુણ જ્ઞાન તપથી મ મળે, પણ યા ઘર ત્યજવાથી પણ ન મળે, અગ્નિ આદિ દેવતાઓના આરાધનથી પણ ન મળે, તપથી સામર્થ્ય મળે, પણથી આ લોક-પરલોકનાં સુખ મળે. ત્યાગથી આસક્તિ ઘટવાની સંભાવના હોય, પણ ભગવાનની કૃપા પ્રાપ્ત કરવા માટે તો ભગવાનના ભક્તોના સત્સંગની જ આવશ્યકતા છે. ભક્તો દ્વારા ભગવાનની કથાઓ સાંભળવાથી જ પ્રભુમાં મતિ દઢ થાય. હે રાજા રહુગણ ! હું પૂર્વે રાજા ભરત હતો, વિમુક્ત પણ હતો, પણ મારી ભક્તિ જ્ઞાનના સાધનવાળી હોવાથી મારાથી મનને પુરું જિતાયું ન હતું. મૃગબાળમાં આસક્તિ થતાં મૃગ થયા પછી આ બ્રાહ્મણ થયો છું. ભગવાનની ભક્તિથી મારી સ્મૃતિ કાયમ રહી છે. નિઃસંગ બની રહેવા પ્રયત્નશીલ છું. હે રહુગણ ! તું શાસન છોડ, સ્વામિત્વનો ભાવ દૂર કરી દે, સૌની સાથે સ્નેહ રાખ, આસક્તિરહિત બની રહી પ્રભુની સેવા કર. પ્રભુની કીર્તિમાં રત એવા સાધુ વૈષ્ણવજનનો સંગ પ્રાપ્ત થાય તો જ મનુષ્યજન્મ સફળ બની રહે. સત્સંગથી જ નિર્મલ ભક્તિ પ્રાપ્ત થશે.

ભરતજીના આવા બોધથી રહુગણ રાજા કૃતાર્થ બની રહ્યો. એનો અવિવેક દૂર થઈ ગયો. ભરતજીના સત્સંગથી આત્માનું પરમ તત્ત્વ જાણી પોતાને વિશે અવિદ્યાથી આરોપિત થયેલી દેહ ઉપરની આત્મબુદ્ધિ તજી ભગવાનને શરણે ગયેલા એ રહુગણ રાજાનો દેહાહંકાર તત્કાલ છૂટી ગયો. હે પરીક્ષિત રાજા ! પોતાનું અપમાન કરનાર એવા સિંધુપતિ રાજાને પરમ દયાળુપણાથી આત્મજ્ઞાનનો ઉપદેશ કરી મહાપ્રતાપી ભરતજી કે જેમના ચરણમાં રહુગણ રાજાએ દીનતાપૂર્વક વંદન કર્યું છે અને જેમનું અંતઃકરણ સંપૂર્ણ ભરેલા સમુદ્રની જેમ શાંત ઈન્દ્રિયોની વૃત્તિવાળું હતું એવા એ ભરતજીએ પછી પૃથ્વી પર ભ્રમણ કરવા માંડ્યું.

ભરતજીએ રહુગણને જે જ્ઞાન આપ્યું એ દરમિયાન ભવાટવીની ગૂઢ વાત કરી હતી. જન્મમરણરૂપ ભવ એ અટવી (જંગલ) જેવો છે એટલે તે ભવાટવી કહેવાય છે અને તે દુરત્યય પાર ન પહોંચાય એવો છે. કર્મથી બંધાયેલા જીવો પોતે ઊભા કરેલા અહંતામમતારૂપી સંસારમાં ભટકે છે. જીવોનો બુદ્ધિરૂપી નાયક તેમને કુમાર્ગે દોરી જાય છે. છ ઈન્દ્રિયોરૂપી લુટારા એ કુમાર્ગે એમનાં સર્વોપયોગી શીલ સંપત્તિ-સમય-સામર્થ્ય આદિ લૂંટી લે છે અને ગૃહસ્થતારૂપી ગહન વનમાં અટવાતા એ જીવોને ભગવાનના માર્ગે પ્રવૃત્તિ કરવા દેતો નથી. કવચિત્ સાધુપુરુષોરૂપી હંસો તેમને મળે છે, પણ કામ, ક્રોધ, લોભ, મદ, મોહ અને મત્સરરૂપી અંતઃકરણના દોષોને કારણે મહાપુરુષોરૂપી હંસો-શાસ્ત્રગાન કરતા એ હંસો તરફ એવા જીવોની ગતિ થતી નથી અને વાનરવૃત્તિ અર્થાત્ વિષયીઓના સંગ જ એમને અતિપ્રિય લાગે છે. ભરતજીએ આવા સંસારથી-ભવાટવીથી દૂર બની રહેવા આસક્તિનો ત્યાગ કરવાનો બોધ આપ્યો હતો, પ્રભુની સેવા કરવાનું કહ્યું હતું, ભક્તિથી જ્ઞાન મેળવી

ભવાટવીથી પાર પહોંચવાનો આદેશ આપ્યો હતો. પરિણામે રહુગણ કૃતાર્થ બની રહ્યો હતો. પરીક્ષિત રાજાની એ ગૂઢ કથાનો અર્થ પુનઃ સાંભળવાની ઈચ્છા દર્શાવતાં શુકદેવજીએ ચૌદમા અધ્યાયમાં તેનું વધુ સ્પષ્ટીકરણ કર્યું હતું.

એ પછી પ્રિયવ્રત રાજાના વંશની કથા પૂરી કરવામાં આવી છે. ભરતજીના પુત્ર સુમતિ થયા. ટીકાકાર શ્રીધરાચાર્ય તો લખે છે કે આ સુમતિ સાક્ષાત્ ભઘવાન બુદ્ધરૂપે કલિયુગમાં અવતરશે ! સુમતિથી વૃદ્ધસેના નામે સ્ત્રીમાં દેવતાજિત નામે પુત્ર થયો. દેવતાજિતને આસુરી નામે સ્ત્રીમાં દેવદ્યુમ્ન નામે પુત્ર થયો. દેવદ્યુમ્નને ધેનુમતી નામની સ્ત્રીમાં પરમેષ્ઠી નામે પુત્ર થયો અને પરમેષ્ઠીને સુવચેલા નામે સ્ત્રીમાં પ્રતીહ નામે પુત્ર થયો. ભરતવંશમાં થયેલો આ પ્રતીહ રાજા આત્મજ્ઞાની થયો હોવાથી તેને ભગવાનની અનુભૂતિ પ્રાપ્ત થઈ હતી. પ્રતીહનો પ્રતિહર્તા, પ્રતિહર્તાનો ભૂમા, ભૂમાનો ઉદ્ગીથ, ઉદ્ગીથનો પ્રસ્તાવ, પ્રસ્તાવનો વિભુ, વિભુનો પૃથુપેશ, પૃથુપેશનો નક્ત અને નક્તનો દ્રુતિ નામની સ્ત્રીમાં ગય નામનો પુત્ર થયો. આ ગય રાજર્ષિઓમાં શ્રેષ્ઠ યશસ્વી અને જગતનું રક્ષણ કરવાની ઈચ્છાવાળા હોવાથી ભગવાનની વિષ્ણુના અંશાવતાર કહેવાતા અને આત્મવેત્તાનાં લક્ષણવાળા હોવાથી મહાપુરુષ તરીકે પ્રસિદ્ધ થયા હતા. તેમણે ઘણા યજ્ઞો કર્યા અને ભગવાન વિશે મર્યાદાભક્તિવાળા હોઈ સંસ્કારી બુદ્ધિવાળા હતા. તેમના માટે કહેવાયું છે કે એવો ક્યો રાજા છે કે જે પોતાનાં કર્મો વડે ગય રાજાને અનુસરે છે ? અર્થાત્ એની તુલના અન્ય કોઈ રાજા સાથે થઈ શકે એમ નથી. એ ગય રાજાનો ચિત્રરથ, ચિત્રરથનો સમ્રાટ, સમ્રાટનો મરીચિ, મરીચિનો બિંદુમાન, બિંદુમાનનો મધુ, મધુનો વીરવ્રત, વીરવ્રતનો મંથુ, મંથુનો ભૌવન, ભૌવનનો ત્વષ્ટા અને ત્વષ્ટાને વિરોધન નામક સ્ત્રીમાં વિરજ નામે પુત્ર થયો. આ વંશમાં આ વિરજ છેલ્લો મહાન રાજા થયો હતો. આ વંશનો પહેલો રાજા પ્રિયવ્રત તથા છેલ્લો રાજા વિરજ એ બંનેને ઉત્તમ કહેવામાં આવે ત્યારે વચ્ચેના રાજાઓ પણ ઉત્તમ હોવાનું જણાય. આ રાજાઓમાં સુમતિ પાખંડમાર્ગમાં પણ ઘણું ફલ પ્રાપ્ત કરાવનાર થયો હતો. છેલ્લા રાજા વિરજથી આખો વંશ શોભિત બની રહ્યો. વિરજ રાજાને વિષ્ણુ ચિત્ર નામે સ્ત્રીમાં શતજિત જેમાં મુખ્ય હતો એવા સો પુત્રો અને એક કન્યા પ્રાપ્ત થયાં હતાં.

રાજાઓની કથા કહ્યા પછી આ સ્કંધમાં ભૂમિની કથા કહેવામાં આવી છે. ભૂમિ રાજાઓ માટે ભોગ્ય પદાર્થ ગણાય, પણ પ્રિયવ્રતવંશી ભક્ત રાજાઓ પોતે જ વિષય તરીકે ભૂમિનો ભોગ કરતા નથી, પરંતુ ભગવાનની ઈચ્છા પ્રમાણે જ તેનો ભોગ કરતા હતા. ૧૬ થી ૨૬ સુધીના અગિયાર અધ્યાયોમાં પહેલા પાંચ અધ્યાયોમાં ભૂમિનું નિરૂપણ કરેલું છે, પછીના ૨૧ થી ૨૩ અધ્યાયોમાં ઉપરના લોકનું અને ૨૪ થી ૨૬ અધ્યાયોમાં નીચેના લોકનું નિરૂપણ કરેલું છે. શબ્દ, સ્પર્શ, રૂપ, રસ અને ગંધ એ પાંચે ગુણો ભૂમિમાં છે અને આકાશ, વાયુ, તેજ, જલ અને પૃથ્વી એ પાંચ મહાભૂતો છે તથા સત્ત્વ, રજ અને તમ અને તમોમિશ્ર સત્ત્વ, રજવાળી ભૂમિ પાંચ પ્રકારની છે. તેથી તેનું પાંચ અધ્યાયોથી નિરૂપણ કરવામાં આવ્યું છે. પ્રથમ ચાર અધ્યાયમાં જંબૂદ્વીપ જ સર્વ ભૂમિમાં શ્રેષ્ઠ છે અને ચારે

પુરુષાર્થોની પ્રાપ્તિ કરાવનાર છે એટલે એનું ચાર અધ્યાયમાં નિરૂપણ કરેલું છે. પછી પાંચમા યા વીસમા અધ્યાયમાં બાકીની ભૂમિનું નિરૂપણ કરેલું છે.

પરીક્ષિત રાજાએ દ્વિતીય સ્કંધમાં પ્રથમ અધ્યાયમાં વિરાટ પુરુષનું વર્ણન સાંભળ્યું છે, પાંચમા સ્કંધમાં પ્રિયવ્રતે કરેલા ભૂગોળના વિભાગો પણ જાણ્યા છે અને હવે તે જ બધા સમુદ્રો તથા દ્વીપોનું બધું માપ તેમ લક્ષણ જાણવા ઈચ્છે છે. એ બધું ભગવદ્ભજનમાં ઉપયોગી હોવાથી શ્રી શુકજી મહારાજ તેનું વર્ણન કરે છે. ભગવાનનું આ સ્થૂલ રૂપ બુદ્ધિથી કલ્પી શકાય એવું નથી છતાં ભગવાનના માહાત્મ્યજ્ઞાનના માત્ર ઉદ્દેશથી શ્રીશુકદેવજીએ મુખ્ય મુખ્ય નિરૂપણ કર્યું છે.

પ્રથમ જંબૂદ્વીપનું વર્ણન કર્યું છે. એ દ્વીપ ભગવાનનું ભજન કરવામાં ઉપયોગી હોવાથી એનું વિગતે વર્ણન કર્યું છે. જંબૂદ્વીપ તો ભગવાનના વિરાટસ્વરૂપમાં કટિરૂપ પ્રદેશ છે. શરૂઆતમાં પરિમાણનું અને સ્વરૂપનું નિરૂપણ કરી પછી તેના ખંડો, ખંડોના સીમાડા ઉપરના પર્વતો વૃક્ષો, મોટી નદીઓ વગેરેનું વિસ્તારથી વર્ણન કર્યું છે. આ દ્વીપમાં માત્ર જન્મ લેવાથી જ સર્વેને શું પ્રલણ કરવા યોગ્ય છે અને શું તજવા યોગ્ય છે એનું જ્ઞાન થાય છે. દૈવી જીવોને ચાર પુરુષાર્થનું જ્ઞાન આ દ્વીપમાં જ થાય છે. અનેક સંતો ભક્તો આ દ્વીપમાં જન્મે છે. સ્વયં ભગવાન પણ અવતાર લઈ આ દ્વીપમાં પધારે છે. આ દ્વીપમાં સત્ત્વ ગુણ મુખ્ય છે. દેવોએ પણ આ દ્વીપનો આશ્રય કરેલો છે. જંબૂદ્વીપની ભૂમિ જલથી પણ ઉત્તમ થાય છે. ભગવાને પોતે ગંગાને આ દ્વીપમાં આણેલી છે. આ જંબૂદ્વીપ કમલાકાર, લાખ યોજન વિસ્તારવાળો છે. એના નવ ખંડો છે. એ નવ ખંડોની વચ્ચેના ઈલાવૃત ખંડમાં લાખ યોજન ઊંચો સોનાનો મેરુ પર્વત આવેલો છે. એની ઉત્તરે નીલ, શ્વેત અને શૃંગ પર્વતો છે. એને એ ત્રણેય રમ્યક, હિરણ્યમય અને કુરુખંડનો સીમાડો સુચવનાર છે. ઈલાવૃતની દક્ષિણે નિષધ, હેમકૂટ અને હિમાલય પર્વતો છે અને તે હરિવર્ષ, કિંપુરુષ અને ભારતવર્ષનો સીમાડો સૂચવનાર છે. પશ્ચિમે અને પૂર્વે માલ્યવાન અને ગંધમાદન પર્વતો છે અને તે કેલુમાલ અને ભદ્રાશ્વ ક્ષેત્રનો સીમાડો સૂચવે છે. આ બધા પર્વતો બબ્બે હજાર યોજન વિસ્તારવાળા છે. મેરુપર્વતની ચારે દિશાઓમાં મંદર, મેરુમંદર, સુપાર્શ્વ તથા કુમુદ નામના ચાર આધારરૂપ પર્વતો છે અને તે દશ દશ હજાર યોજન પહોળા અને ઊંચા છે. એ પછી એના પરનાં ચાર મુખ્ય વૃક્ષો, ઉદાનો, વિવિધ રસોવાળી નદીઓનું વર્ણન કરી પછી કહ્યું છે કે એ મેરુ પર્વત પર બ્રહ્માજી અને લોકપાલોનાં નગર આવેલાં છે. બ્રહ્માજીના નગરમાંથી જ ગંગાજી નીકળે છે અને ચાર પ્રવાહોમાં વિભક્ત થઈ સર્વ લોકને પાવન કરે છે. ભગવાનના આધિ દૈવિક સંબંધે એ ગંગાજીનું જળ સેવોપયોગી છે. નવ ખંડોમાં માત્ર ભારતવર્ષ જ કર્મ કરવાનું ક્ષેત્ર છે. અને બાકીના આઠ ખંડો પૃથ્વીના સ્વર્ગરૂપ ગણાય છે. એમાં ઈલાવૃત ખંડમાં ભગવાન સંકર્ષણ બિરાજે છે અને એ શુદ્ધ તમોગુણવાળા સ્વરૂપનું આરાધન ભગવાન શંકર કરે છે. ભદ્રાશ્વ ખંડમાં ભગવાન હયગ્રીવ બિરાજે છે અને ભદ્રશ્રવા અને લોકો એમનું આરાધન કરે છે. હરિવર્ષ ખંડમાં નૃસિંહ ભગવાન બિરાજે છે અને પ્રહલાદજી સાથે ત્યાંના

લોકો એમનું આરાધન કરે છે. કેતુમાલખંડમાં ભગવાન કામદેવ-પ્રધુમ્ન બિરાજે છે-અને તેમનું માહાત્મ્ય જ્ઞાનપૂર્વક સ્નેહથી લક્ષ્મીજી આરાધન કરે છે. રમ્યકખંડમાં મત્સ્ય ભગવાન બિરાજે છે, મનુ સાથે ત્યાંની પ્રજા તેમનું આરાધન કરે છે. હિરણ્યમયખંડમાં કૂર્મ ભગવાન બિરાજે છે અને અર્યમાં તેમનું આરાધન કરે છે. ઉત્તરકુરુ ખંડમાં વરાહ ભગવાનનું પૃથ્વી દેવી દઢભક્તિ યોગથી આરાધન કરે છે. તેમનું જ્ઞાન ભક્તિને અનુકૂળ છે. કિંપુરુષ ખંડમાં ભગવાન રઘુનાથજી બિરાજે છે અને હનુમાનજી તેમનું આરાધન કરે છે. નવમા ભરતખંડમાં જીવ માત્રનું કલ્યાણ કરવા માટે ભગવાન નારાયણ નર સાથે તપ કરતા રહે છે તેમનું નારદજી આરાધન કરે છે. તેમના તપથી જ ભરતખંડમાં બધા કૃતાર્થ થયેલા છે. ભરતખંડનું જલ પણ અતિ પવિત્ર છે. આ ભરતખંડ યા ભારતવર્ષમાં પણ ઈલાવૃત્તની જેમ ઘણા પર્વતો અને નદીઓ છે. એમાં મલય, મંગલપ્રસ્થ, ગૈનાક, ત્રિકૂટ, ઋષભ, કૂટક, કોલ્લક, સહ્ય, દેવગિરિ, ઋષ્યમૂક, શ્રીશૈલ, વેંકટ, મહેન્દ્ર, વારિધાર, વિન્ધ્ય, શુક્તિમાન, ઋક્ષગિરિ, પારિયાત્ર, દ્રોણ, ચિત્રકૂટ, ગોવર્ધન, ગિરનાર, કકુભ, નીલ, ગોકામુખ, ઇન્દ્રકીલ, રામગિરિ વગેરે પર્વતો છે તેમ એ પર્વતોમાંથી નીકળેલી ચંદ્રવંશા, તામ્રપર્ણી, અવતોદા, કૃતમાલા વૈહાયસી, કાવેરી, વેણી, પયસ્વિની, સર્કરાવરતા, તુંગભદ્રા, કૃષ્ણા, વેણ્યા, ભીમરથી, ગોદાવરી, નિર્વિન્ધ્યા, પયોષ્ણી, તાપી, રેવા, સુરસા, નર્મદા, ચર્મણવતી, સિંધી, મહા, વેદસ્મૃતિ, ઋષિકુલ્યા, દષદર્તી, ત્રિસામા કૌશકી, ગંગા, યમુના, સરસ્વતી, ગોમતી, સરયુ, રોહસ્વતી, સત્યવતી, સુષોમા, શતદ્રુ, ચંદ્રભાગા, મરુદવૃધા, વિતસ્તા, આસિકની અને વિશ્વા વગેરે નાની મોટી નદીઓ છે તેમ અંધ અને શોણ નામના બે નદી છે. આ નદીઓનાં જળ પવિત્ર ગણાય છે. ભરતખંડની પ્રજા આ નદીઓના જળમાં સ્નાન કરી પોતાના દેહને પવિત્ર કરે છે. વર્ણ અને આશ્રમના ધર્મો તથા મોક્ષનાં સાધનો પણ માત્ર ભરતખંડમાં જ વ્યવસ્થિત રૂપે પ્રયોજ્યાં છે. અને એમાં ભગવાનની સેવા વણાઈ ગયેલી છે. આ ખંડના પદાર્થો સાત્ત્વિક હોવાથી સર્વ દેવોએ સ્તુતિ કરી છે. સ્વર્ગમાં ભોગ છે પણ ભક્તિ યોગ નથી એટલે કૃષ્ણસેવોપયોગી ધર્મજાલ માટે ભારતમાં જન્મ લેવાનો અભિલાષ દેવોને થાય છે. દેવોએ કહ્યું છે કે જ્યાં ઉત્તમ ભક્તજનો નથી, જ્યાં નારાયણ ભગવાનની પૂજા થતી નથી તે સ્થાન બ્રહ્મલોક હોય તોપણ ત્યાં રહેવું જોઈએ નહીં. ભારતવર્ષના લોકો તો પોતાનું સર્વસ્વ ભગવાનને અર્પણ કરે છે અને ભગવાન પ્રસન્ન થઈને તેને તરત જ બ્રહ્મણ કરે છે. હવે પછીનો અમારો જન્મ ભરતખંડમાં થાઓ અને અમને ભગવાનનું સ્મરણ નિરંતર થયા કરો.

આ જંબૂદ્વીપના સ્વરણ, પ્રસ્થ, ચંદ્ર, શુકલ, આવર્તન, રમણક, મંદર, હરિણ, પાંચજન્ય, સિંહલ અને લોકા નામક આઠ ઉપદ્વીપો છે. સૂચક વાત તો એ છે કે અહીં સિંહલ અને લંકાને જુદા દર્શાવાયા છે.

જંબૂદ્વીપને અને પછીના બીજા દ્વીપોને છૂટા પાડનાર સમુદ્રો છે અને તે તેની પહેલાંના દ્વીપ કરતાં બમણા છે. જંબૂદ્વીપ સિવાયના એ બીજા દ્વીપોનાં નામ પ્લક્ષ, શાલ્મલ,

કુશ, કૌંચ, શાક અને પુષ્કર દ્વીપ છે. આ દ્વીપોનું વિગતે નિરૂપણ કરી પછી લોકાલોક પર્વતનું એની પાસેની ભૂમિ સહિત માપ અને લક્ષણ સહિત વિગતે નિરૂપણ કરવામાં આવ્યું છે. લોકાલોક પર્વત શ્રી ભાગવત પ્રમાણે મર્યાદાગિરિવિભાગ કરનારો પર્વત હોવાથી તેની ભૂમિમાં ગણના કરી નથી. બ્રહ્માંડનું કટાહ પણ ભૂમિ નથી, તે તો પૃથ્વીનું ઢાંકણ છે. તે પોતે જ પચાસ કરોડ યોજન વિસ્તારનું છે અને પૃથ્વીના ઢાંકણરૂપ જ હોવાથી પચાસ કરોડ ભૂમિમાં તેનો સમાવેશ થવાનું સંભવતું નથી તેથી બ્રહ્માંડના દશ વિભાગ છે. લોકાલોક પર્વતની ચારે દિશામાં ઋષભ, પુષ્કરચૂડ, વામન અને અપરાજિત નામના ચાર દિગ્ગજો છે. ભગવાન પણ પોતાના વિષ્વક્ષેન વગેરે શ્રેષ્ઠ પાર્ષદો સાથે ગિરિશિખરે બિરાજે છે. તેના ઉપર ચાર લોકપાલો છે, નગરીઓ પણ છે.

સાત સાગરોને પૃથ્વીના રસરૂપે ગણાવ્યા છે. પૃથ્વી સગુણ અને નિર્ગુણ છે. સ્થાવર જંગમ ભેદવાળી પૃથ્વીના સ્થાવર ગુણરૂપ મહેલા ત્રણ ક્ષાર, ઇશુ અને મદિરા અને જંગમ ગુણરૂપ પછીના ત્રણ ધૂત, દુગ્ધ, દધિના રસ છે. છેવટે ત્રિગુણ પૃથ્વીનો રસ શુદ્ધ જલ છે અને શુદ્ધ જલવાળો સાગર પુષ્કર દ્વીપની ભૂમિમાંથી નીકળેલો નિર્ગુણ રસ છે. ભાગવતના મત પ્રમાણે મીઠા પાણીના સાગર પછી લોકાલોક પર્વત પર્યંત ૮, ૮૬, ૫૦, ૦૦૦ યોજન ભૂમિ છે. એમાં ૧, ૫૭, ૫૦, ૦૦૦ યોજન લોકાલોક પર્વતને અડકતી સોનાની ભૂમિ છે અને બાકીની ૮, ૩૮, ૦૦, ૦૦૦ યોજન ભૂમિ મીઠા સાગરને સ્પર્શતી લોકાલોક પર્વત તરફની સોનાની નથી. માનસોત્તર અને મેરુ પર્વતનું જેટલું અંતર છે તેટલી ભૂમિ સોનાની કહેલી છે, બાકીની જમીન પ્રાણીઓએ ત્યજેલી છે. ત્યાં પડેલો પદાર્થ પુનઃ પ્રાપ્ત થતો નથી. લોકાલોક પર્વત, પછીની એ લોકભૂમિ, પછી યોગેશ્વરોની ગતિનો માર્ગ છે. બ્રહ્માંડમાં ચૌદ લોક છે તેમાં નીચે સાત પાતાલ છે અને ભૂમ, ભુવલોક, સ્વર્ગલોક, મહર્લોક, જનર્લોક, તપોલોક અને સત્યલોક ઉપર છે. સૂર્ય ભૂમિથી એક લાખ યોજન ઊંચો છે. તે બ્રહ્માંડનું મધ્ય છે. સૂર્યથી બધા વિભાગો થાય છે. ભગવાનના વિરાટ સ્વરૂપનું ધ્યાન કરવામાં આવે ત્યારે મધ્યમાં કટિપ્રદેશે રહેલ સૂર્ય સોનાના કંદોરામાં જડેલા મણિ જેવો પ્રતીત થાય. અચેતન બ્રહ્માંડમાં વિરાટ સ્વરૂપે સૂર્યે પ્રવેશ કરીને તેને ચેતન કર્યું, કાર્ય કરવા સમર્થ બનાવ્યું તેથી સૂર્યને 'માર્તંડ' કહ્યો છે. ૨૧મા અધ્યાયમાં સૂર્યનું વર્ણન કરેલું છે તેમાં સૂર્ય ફરતો હોવાનું જણાવેલું છે. તેનાં ફરવાનાં સ્થાન કહ્યાં છે. તેના રથનાં સાધન અશ્વો તથા સારથિ વગેરેનું નિરૂપણ કરેલું છે અને એ જુદા જુદા વિષયને અંતે તેનાં માપ કહેલાં છે. અચિન્ત્ય ઐશ્વર્યવાળા ભગવાન સૂર્ય નારાયણ પોતાના પ્રકાશથી ત્રણે લોકને ઉજ્જવળ કરે છે. સૂર્યની ગતિ અને તેના પરિમાણનું નિરૂપણ કરતાં કહ્યું છે કે ઊંચે ચડતાં સૂર્યની ગતિ મંદ, ઊતરતાં શીઘ્ર અને સમાન સ્થલમાં સમાન હોય છે, તેથી રાત્રિ દિવસ નાનાં મોટાં થાય છે. જ્યોતિશ્વકની ગતિ એકસરખી હોવા છતાં પણ સૂર્યનો ઉદય વગેરે થવાના સમય પણ ફરે છે, એટલે કે ચોક્કસ માપવાળા સમયના ખાસ ગુણ જેવા કે રાત દિવસ સદા સાઠ ઘડીના જ હોવા તે જ્યોતિશ્વકની ગતિથી થાય છે. નાના મોટા માપવાળા સમયના ખાસગુણ, જેવા કે નાના મોટા દિવસ અને

રાત વગેરે જ્યોતિશકની જુદી જુદી રાશિમાં સૂર્યની ગતિ થવાથી થાય છે અને અયોક્કસ માપવાળા સમયના ખાસ ગુણ જેવા કે જ્યોતિશકમાં ક્યાં સૂર્યનો ઉદય થશે વગેરે જ્યોતિશકની ગતિ અને સૂર્યની જ્યોતિશકની રાશિઓમાં ગતિ એ બન્ને ગતિથી થાય છે. સૂર્યના ભ્રમણમાર્ગનો વાયુ પણ એકસરખો ન હોવાથી ગતિ બદલાય છે. સૂર્ય ગતિભેદથી ઉત્તરાયણ, દક્ષિણાયન, વૈષુવત સંજ્ઞાથી ઓળખાય છે. સૂર્ય મેષ અને તુલામાં હોય ત્યારે દિવસરાત સરખાં હોય, જ્યારે વૃષભ અને મિથુન, કર્ક, સિંહ અને કન્યા રાશિમાં હોય ત્યારે દિવસ મોટો થાય અને રાત્રિ ઘટે, જ્યારે વૃશ્ચિક, ધન, મકર, કુંભ અને મીન રાશિમાં સૂર્ય આવે ત્યારે દિવસ ઘટે અને રાત્રિ વધે, સૂર્ય મેષમાં આવે ત્યારે દેવોનો સૂર્યોદય થાય, કર્કમાં મધ્યાહ્ન. તુલામાં સાયંકાલ અને મકરમાં આવતાં મધ્યરાત્રિ થાય. સૂર્યના રથની ગતિ એક મુહૂર્તમાં ૩૪,૦૦,૮૦૦ યોજન છે. આધ્યાત્મિક દેવરૂપ અશ્વો સૂર્યના રથને આકાશમાં ધ્રુવની આસપાસ લઈ જાય છે. આ અશ્વો સાત છે અને છંદોમય વેદના છંદોના નામવાળા હોવાનું કહેલું છે. રથનો સારથિ સુપર્ણાના પુત્રો છંદો છે એ શ્રુતિ પ્રમાણે ગરુડનો ભાઈ સુપર્ણાનો પુત્ર અરુણ પણ તેવો છંદોમય હોવાનું કહેલ છે. જ્યોતિશકનું માહાત્મ્ય જણાય તે માટે ચંદ્ર, શુક્ર, બુધ, મંગળ, ગુરુ, શનિ અને સપ્તર્ષિનું નિરૂપણ કરવામાં આવ્યું છે. સપ્તર્ષિથી તેર લાખ યોજનના અંતરે ધ્રુવસ્થાન આવેલું છે. ત્યાં ધ્રુવજી બિરાજે છે. આ ધ્રુવજી શિશુમાર ચક્રની અંદર તેના પુષ્કલસ્થાનમાં છે. શિશુમાર ચક્ર આખું બેઠેલા બળદના આકારનું છે. ભગવાન શિશુમારના આધારથી તારા વગેરે આકાશમાંથી પડતા નથી. સર્વ તારાઓ વગેરેને પોતાની અંદર રાખવા એ ભગવાનના શિશુમાર-અવતારનું કાર્ય છે. ભગવાન સિવાય અન્યથી એ શક્ય નથી, પૃથ્વીનાં દુઃખ દૂર કરવા અને તેને સુખ આપવા માટે તે પૃથ્વીને જુએ છે.

એ પછી પૃથ્વીની નીચેનાં અતલ, વિતલ, સુતલ, તલાતલ, મહાતલ, રસાતલ અને પાતાલ એ સાત પાતાલોનું વર્ણન કરવામાં આવ્યું છે. એ સાત પાતાલો એક પછી એક અનુક્રમે ભૂમિથી દશ દશ યોજન નીચે આવેલાં છે. તેમાં અતિ બલવાન દૈત્યો, યોગીઓ અને ભગવાનના ભક્તો આ નીચેના લોકોમાં રહે છે તેઓ પૈકી સુતલમાં બલિ રાજા રહે છે. પાતાલમાં તમોગુણવાળા દૈત્યોને સુખ અને આનંદ મળે છે, પણ તે માયાથી મળે છે. માત્ર બલિરાજાને જ ભક્તિથી થયેલ સુખ પ્રાપ્ત થાય છે. પાતાલથી ત્રીસ હજાર યોજન નીચે ભગવાન સંકર્ષણ રહે છે. વારાહ ભગવાને સમુદ્રમાંથી કાઢેલી પૃથ્વીને તે ભગવાન ધારણ કરે છે.

ભૂમંડલનું માપ વગેરે જે પ્રકારે કહેલું છે તેને જેટલું યોગ્ય જણાય તેટલું હોવાનો નિર્ણય કરવો, કારણ કે અહીં જે માપ કહેલ છે તે બરાબર સંખ્યા જણાવવા કહેલાં નથી, પણ ભગવાનનું માહાત્મ્ય જણાવવા જ કહેલાં છે. જુદા જુદા કલ્પોમાં જુદાં જુદાં માપ હોવાથી પણ તેમ કહેલ હોવાનું સંભવે છે.

પ્રિયવ્રત રાજાએ બ્રહ્મકલ્પમાં ભૂગોળવ્યવસ્થા કહી હતી. પુનઃ પાંચકલ્પની પણ વાત કહેલી છે અને અત્યારે શ્વેતવારાહ કલ્પ ચાલે છે. કલ્પના અંતે તો લય થાય અને પછી પુનરરચના થાય તેથી તે મળતી ન પણ હોય, તેથી આધુનિક ભૂગોળ સાથે તેની સંગતિ મેળવવાનો કશો જ અર્થ નથી.

છવીસમા અધ્યાયમાં નરકોનું નિરૂપણ કરવામાં આવ્યું છે. પરીક્ષિતનો પ્રશ્ન છે કે જુદાં જુદાં ફલ પ્રાપ્ત થવાનું કારણ શું ? કામ અને કર્મ સુખ આપનારાં હોવા છતાં તેને હલકાં કેમ કહ્યાં છે ? અધર્મ આચરનારાને નરક મળે, પણ એ નરકનું સ્થાન શું ? શુકદેવજીએ કહ્યું કે પુરુષની શ્રદ્ધા તથા પુરુષ પોતે ત્રણ ગુણવાળા હોવાથી કર્મનાં ફળ જુદાં જુદાં પ્રાપ્ત થાય છે. કર્મ ત્રણ ગુણથી થતાં હોવાથી તેનાં ફળ હલકાં હોય છે. જીવાત્મા કર્તવ્ય અને અકર્તવ્યની મર્યાદા તોડે છે, પરિણામે પાપરૂપ કર્મથી પીડાય છે. દરેકને પોતપોતાનાં ફળ ભોગવવાં પડે છે. જુદાં જુદાં કર્મોથી જુદાં જુદાં નરક મળે, નરકમાં કોઈ કોઈને મદદ કરી શકે નહીં. નરકનું નિરૂપણ કરતાં શુકદેવજીએ કહ્યું કે નરક મુખ્યત્વે એકવીસ પ્રકારનાં છે. તામિસ્ર, અંધતામિસ્ર, રૌરવ, મહારૌરવ, કુંભીપાક, કાલસૂત્ર, અસિપત્રવન, સૂકરમુખ, અન્ધકૂપ, કૃમિભોજન, સંદંશ, તપસૂર્મિ, વજ્ર, કંટક, શાલ્મલી, વૈતરણી, પૂયાદ, પ્રાણરોધ, લાલાભશ્ર, વિશસન, સારમેયાદન, અવિયિ અને અયઃપાન. આ ૨૧ ઉપરાંત ક્ષારકર્દમ, રક્ષોગણ ભોજન, શૂલપ્રોત, દન્દશૂક, અવટનિરોધન, પર્યાવર્તન, અને સૂચીમુખ નામનાં બીજાં સાત નરકો હોવાનું પણ વિદ્વાનો કહે છે તેથી બધાં મળી કુલ ૨૮ નરક ચમલોકમાં છે. નરકો સ્વરૂપથી જુદા જુદા દેશો નથી, પરંતુ કર્મને લીધે તે જુદાં જુદાં ફલ પ્રાપ્ત કરાવે છે તેથી નરકો ઘણાં છે અને નાનાં મોટાં પણ છે. પિતૃઓ અને યમ પણ ત્યાં જ હોય છે. કર્મ પ્રમાણે શિક્ષા કરવાનું યમનું કામ હોય છે. કર્મ પ્રમાણે યમરાજા જીવાત્માને જે તે નરકમાં નાખે.

શુભ કર્મ કરનારને સ્વર્ગ પ્રાપ્ત થાય છે. ૩૭ માં શ્લોકમાં સ્વર્ગનું નિરૂપણ કરી ૩૮ થી ૪૦ સુધીમાં શુકદેવજી મહારાજા ઉપસંહાર કરતાં કહે છે કે અહીં જે બ્રહ્માંડકોશ વર્ણવ્યો તે ભગવાનના સ્થૂલસ્વરૂપ બ્રહ્માંડનું જ વર્ણન છે. આ બ્રહ્માંડની વિશાળતા કેટલી ? એવાં કરોડો બ્રહ્માંડ ભગવાનના રોમ રોમાં સમાયેલાં છે તો એ ભગવાનનું માહાત્મ્ય કેટલું ? આ બ્રહ્માંડકોશ ભગવાન નારાયણનું સાક્ષાત્ મોટું સ્થૂલ સ્વરૂપ છે. આ સર્વ જીવ-સમૂહના ધામરૂપ ભગવાનનું અદ્ભુત સ્થૂલ શરીર છે.

ઈતિ શ્રીમદ્ભાગવત-સાર વિશે પંચમ સ્કન્ધ સમાપ્ત.

શ્રીમદ્ભાગવત-સાર

પાઠ સ્કન્ધ

પ્રથમ સ્કન્ધમાં ભગવાન શ્રીકૃષ્ણના વિજયરૂપી સ્થાનનું વર્ણન કર્યું. ભગવાન ભક્તોને સ્થાન આપી, મર્યાદાસ્થાપન કરી અલૌકિક વિજયની ઉપલબ્ધિ કરાવે છે, તે જ ભગવાન અલૌકિક રીતે ભક્તોની રક્ષા પણ કરે છે. ભગવાન અલૌકિક છે તેમ તેમનો અનુગ્રહ પણ અલૌકિક છે. સર્વસમર્થ પ્રભુના સામર્થ્ય સામે કાલ, કર્મ કે સ્વભાવ કાંઈ ન કરી શકે. આનું સામર્થ્ય ભગવાનનો વીર્ય નામનો ગુણ પણ છે અને તે અનુગ્રહ, પુષ્ટિ અથવા કૃપા તરીકે ઓળખાય છે. સર્વસમર્થ એવા પ્રભુ યોગ્ય કે અયોગ્ય, રાજા કે રંક, હીન કે ઉત્તમ, કોઈને પણ પોતાની ઈચ્છા થતાં પોતાના સામર્થ્યથી કૃતાર્થ કરે છે. આ છઠ્ઠા સ્કન્ધના ૧૮ અધ્યાયોમાં આવા અનુગ્રહની કથા છે. વેદના તાત્પર્યને ન જાણનાર યમદૂતોને વિષ્ણુદૂતોએ હાંકી કાઢ્યાં, એવા પ્રકારે યજ્ઞ કરનાર વિશ્વરૂપ અને પાપી વૃત્રને હણ્યો, દિતિના ગર્ભના ઈંદ્ર કટકા કર્યા એ બધું સામાન્ય પ્રકારનું રક્ષણ કર્યું એમ ગણાય, પરંતુ અજ્ઞમિલનાં દુષ્ટત્યોનો નાશ કર્યો, ઈન્દ્રનું મૃત્યુ અટકાવ્યું, વૃત્રનાં સ્વભાવ અને કર્મો ફેરવી નાખ્યાં, દિતિનો સ્વભાવ ફેરવી નાખ્યો અને મરુતોના મૃત્યુને અટકાવ્યું અને કર્મ તથા સ્વભાવ બદલાવ્યાં એ બધાં ભગવાનના ઉત્તમ પ્રકારના, અલૌકિક પ્રકારના રક્ષણરૂપ અનુગ્રહો છે.

પરીક્ષિત રાજાએ વિરાટસ્વરૂપના ધ્યાનનાં અંગ તરીકે સર્ગ, વિસર્ગ અને સ્થાન એ ત્રણ લીલાઓનું શ્રવણ કર્યું. ભગવાન જુદી જુદી મર્યાદાઓનું જે રીતે સ્થાપન કરે છે એ પણ જાણ્યું. પરીક્ષિતને એક ભય હતો : પોતે બ્રાહ્મણ શમીક ઋષિની અવજા કરેલી, પણ એનું પ્રાયશ્ચિત્ત કરેલું નહીં તે અપરાધની સજા તો શાપરૂપે મળી, પણ પેલા શાપની કારણ વગર મારવાની સજા બાકી રહી. મૂંગા લાચાર સાધનહીન લોકો કે પ્રાણીને પણ જીવ હોય છે, તેમને પણ પીડા થાય છે જ. પરિસ્થિતિથી પરવશ બની રહેતા તેઓ બોલી શકે નહીં તેમ સામનો કરી શકે નહીં, પણ તેને મારતાં તેમનો અંતરાત્મા કકળે તેમ અભિશાપ આપે જ. એવા અપરાધો પણ નાના ન ગણાય. પરીક્ષિતે મન મનાવ્યું અને ભગવદ્-ઈચ્છાને પ્રબલ માની એવાં પાપોથી ઊગરવાનો ઉપાય પૂછ્યો. શુકદેવજીએ શ્લોક ૭-૮ માં પરીક્ષિતના અધિકારની પરીક્ષા કરવા સામાન્ય ઉત્તર આપ્યો, પ્રાયશ્ચિત્ત કરવાનું કહ્યું. મન, વચન અને કાયાથી કરેલાં પાપનાં યોગ્ય પ્રાયશ્ચિત્ત શાસ્ત્રમાં કહ્યા પ્રમાણે કરવાનું કહ્યું. રાજાને એથી સંતોષ થયો નહીં. પ્રાયશ્ચિત્તને તેણે કુઝરશૌચવત્ કહ્યું. નાહ્યા પછી હાથી પુનઃ ધૂળવાળો થાય તેમ પ્રાયશ્ચિત્ત પછી પણ પુનઃ પાપ સંભવે છે, એથી રાજાએ તો નરકમાંથી ઊગરવાનો સાચો અને સચોટ ઉપાય પૂછ્યો. શ્રીશુકદેવજીએ રાજાનો અધિકાર જોયો. પ્રાયશ્ચિત્તોથી

સમૂળમાં પાપ નષ્ટ થતાં નથી એવી રાજાની વાત સાચી હતી જ. તેઓ બોલ્યા : હે રાજા ! પ્રાયશ્ચિત્તરૂપી કર્મથી પાપરૂપી કર્મનો સમૂળગો નાશ થતો નથી, કારણ કે કર્મરૂપ પ્રાયશ્ચિત્ત ભગવાનમાં વિશ્વાસ વગરના અજ્ઞાનીઓ કરે છે એટલે અજ્ઞાની મનુષ્યોને માટે જ પ્રાયશ્ચિત્ત છે, આથી પ્રાયશ્ચિત્ત માટે જ્ઞાનની ઉપયોગિતા છે. પથ્ય આહાર કરનારને રોગો પીડા કરતા નથી તેમ નિયમો વગેરેના પાલનથી ધીમે ધીમે તત્ત્વજ્ઞાનને પામવા સમર્થ થઈ શકાય છે. દેહ અને આત્માની ભિન્નતાના જ્ઞાનથી ક્રમશઃ તપથી, મનના નિયમરૂપ શમથી, બાહ્ય ઈન્દ્રિયોના નિયમરૂપ દમ, દાન, સત્ય, પવિત્રતા, અહિંસા આદિથી પાપને દૂર તો કરી શકાય છે. અગ્નિ વાંસને બાળે તેમ જ્ઞાન અને પછીનાં સાધનો પાપને બાળે છે, પરંતુ વાંસ બળી તો જાય, પણ એનું મૂળ જમીનમાં રહે તેમ જ્ઞાનથી પાપ દૂર થાય, પણ આસક્તિ તેમ વાસના બાકી રહી જાય તો સાનુકૂળ સંયોગોમાં તે પુનઃ ફટી નીકળે છે એટલે ભાગવતકારનો મત તો છે કે પાપને સંપૂર્ણ રીતે નાશ કરવાનો એક માત્ર સર્વોત્તમ ઉપાય ભગવાનની ભક્તિ છે. સૂર્ય સ્વાભાવિક રીતે, કશા વિશેષ પ્રયાસ વિના ઝાકળનો સંપૂર્ણ નાશ કરે છે તેમ કેટલાક વાસુદેવપરાયણ લોકો કેવળ ભક્તિ દ્વારા સ્વાભાવિકતાથી આસક્તિ કે વાસના-સહિત સઘળાં પાપોનો નાશ કરે છે. હે રાજા ! પ્રાયશ્ચિત્ત તો ગમે તેટલાં કર્યા હોય તોપણ ભગવાનની ભક્તિરહિત એવા માણસને પ્રાયશ્ચિત્ત પવિત્ર કરતું નથી. જેમણે પોતાનું મન ભગવાન શ્રીકૃષ્ણનાં ચરણકમળોમાં માત્ર એક વાર સ્થાપ્યું હોય યા ભગવદ્ગુણોમાં પ્રીતિવાળું કર્યું હોય તેમણે તેટલાથી જ પોતાનાં સર્વ પાપોનું પ્રાયશ્ચિત્ત કરેલું ગણાય છે. વિષ્ણુ ભગવાનના માત્ર સ્મરણથી જ મનુષ્ય સર્વ પાપોથી મુક્ત થાય છે. આ વિષયમાં એક પ્રાચીન કથા કહી છે :

કાન્યકુબ્જ - કનોજ નગરમાં એક બ્રાહ્મણ રહેતો હતો. અજ્ઞમિલ એનું નામ. એનો શબ્દાર્થ જોઈએ તો પરવશ થયેલો જીવ એ અજ્ઞમિલ. પૈસો અને પ્રમદા જીવને પરવશ બનાવવામાં પ્રબલ હોય છે. એમાં પરવશ થયેલા અજ્ઞમિલે મૂળ પ્રકૃતિવિરુદ્ધ બની રહીને હીનપણે અનાચારો આચરી જીવવા માંડ્યું હતું. એમ કરતાં તે અઢાસી વર્ષનો વૃદ્ધ થયો. એને દશ દીકરા થયા હતા એમાંના પ્રથમ નવ દીકરા એને બંધનયુક્ત કરનારા નવ ગુણો હતા અને દસમો દીકરો તેને મુક્ત કરાવનાર ગુણાતીત અવસ્થારૂપ હતો. તેનું નામ નારાયણ હતું. અજ્ઞમિલને તે ખૂબ વહાલો હતો. મૃત્યુકાલ નજીક આવતાં અજ્ઞમિલે પોતાનો જીવ લેવા ત્રણ ભયંકર યમદૂતોને આવેલા જોયા. સામાન્ય રીતે યમદૂતો કોઈને દેખાતા નથી, પણ અજ્ઞમિલે તે જોયા. ભગવાનને એના પર અનુગ્રહ કરવો છે એટલે એણે યમદૂતોને જોયા એમનાથી ગભરાઈને એણે પુત્રને બૂમ પાડી. ‘નારાયણ આવ’-દીકરાને ઉદેશીને જ બૂમ પાડી છે. પ્રભુ યાદ આવ્યા નથી, પણ ભગવાન તો ઉદાર છે, જેનો ઉદાર કરવો હોય તેનું પાપપુણ્ય કશું જ જોતા નથી. બે ત્રણ વખત નારાયણને બોલાવી, એનામાં સ્થિર બની તે બોલી શકતો બંધ થયો ત્યાં તો તેણે જોયું કે ભગવાનના પાર્શ્વદો આવ્યા છે અને પોતાનો જીવ લેતા યમદૂતોને એમ કરતાં અટકાવે છે. નવાઈ પામીને યમદૂતો બોલ્યા : યમરાજાની

આજ્ઞાને અટકાવનારા તમે કોણ છો ? અમે તો ધર્મના રક્ષક એવા યમરાજાના દૂતો છીએ. દિવ્ય આભૂષણો પહેરેલા અતિ સુંદર એવા તમે કોના દૂતો છો ? યમરાજાના ધર્મકાર્યને તમે આ રીતે શા માટે અટકાવો છો ? યમદૂતોએ આ રીતે પરિચય પૂછ્યો એટલે વિષ્ણુદૂતો હસીને બોલ્યા : તમે ધર્મ રાજાના દૂતો છો તો પ્રથમ ધર્મનું તત્ત્વ કહો. ધર્મનું લક્ષણ શું છે તે તમે કહો. કઈ રીતે કોને કેટલી શિક્ષા થાય, અપરાધ કરનાર બધા જ શિક્ષાને પાત્ર ગણાય કે અમુક જ શિક્ષા પાત્ર ગણાય ? યમદૂતો બોલ્યા : વેદપ્રણિહિતો ધર્મો હ્યધર્મસ્તદ્વિપર્યયઃ । અર્થાત્ વેદમાં જેનું વિધાન હોય તે ધર્મ, જે વિધિવાક્ય અનુસાર ન હોય તે અધર્મ. વેદ તો સાક્ષાત્ નારાયણરૂપ છે. વેદ ભગવાને સ્વસ્વરૂપમાં જ સત્ત્વગુણ, રજોગુણ અને તમોગુણમય પદાર્થોનું તેઓના શાંતપણું વગેરે ગુણો, બ્રાહ્મણ વગેરેનાં તો અધ્યયન વગેરે ક્રિયાઓ અને વર્ણાશ્રમ વગેરે રૂપો વડે બરાબર વિવેચન કર્યું છે. માનવી જે કાંઈ કર્મ કરે છે એની નોંધ સાક્ષીઓ રાખે છે. સૂર્ય, અગ્નિ, આકાશ, વાયુ, ગાય, ચંદ્ર, સંધ્યા, રાત, દિવસ, દિશા, જલ, પૃથ્વી, કાલ અને ધર્મ માનવીના પ્રત્યેક કાર્યનાં સાક્ષીઓ છે, તેમનાથી કશું જ ગુપ્ત રહેતું નથી. કર્મનાં ફળ સૌને ભોગવવાં જ પડે છે. દેહધારી માનવ કર્મ કર્યાં સિવાય રહી શકતો જ નથી. કર્મ દ્વારા પાપ થાય તો પાપકર્માનુસાર દંડરૂપે એનું ફળ ભોગવવું જ પડે. અમારા સ્વામી અજન્મા એવા ભગવાન યમરાજા સર્વેના અંતઃકરણમાં વિરાજમાન છે, સર્વજ્ઞ છે, જે જેને માટે યોગ્ય હોય તેનો પોતે વિચાર કરે છે. જીવ તો એના વર્તમાન શરીરને જ જાણે છે. આ જીવ પાંચ કર્મેન્દ્રિયોથી કર્મ કરે છે, પાંચ જ્ઞાનેન્દ્રિયોથી શબ્દાદિ વિષયો જાણે છે અને કર્મેન્દ્રિયો, જ્ઞાનેન્દ્રિયો, પાંચ વિષયો અને મન એ સોળ અંશવાળું લિંગ શરીર છે. દશ ઇન્દ્રિયો, પાંચ કર્મેન્દ્રિયો, પાંચ વિષયો અને મન એ સોળ અંશવાળું લિંગ શરીર છે. તે ત્રણ ગુણોવાળું અને અનાદિકાલનું હોઈ જીવને હર્ષ, શોક તથા ભય આપનારો સંસાર આપ્યા કરે છે. લિંગશરીર દ્વારા જીવ કર્મો કરે છે, એમાં ગૂંચવાય છે, બહાર નીકળતાં મૂંઝાય છે, અવારનવાર અવતર્યા કરે છે. ભગવાનના ભજનથી જ તેનું સંસારચક્ર નાશ થઈ શકે. આ અજ્ઞામિલ પહેલાં વેદશાસ્ત્રસંપન્ન, સદાચાર સદ્વર્તન તથા ગુણોના સ્થાનરૂપ, વ્રતધારી સૌજન્યશીલ, ઇન્દ્રિયોને વશ રાખનાર, સત્યનિષ્ઠ, મંત્રવેત્તા, પવિત્ર ગુરુ અગ્નિ અતિથિ વૃદ્ધોની સેવા કરનારો, નિરહંકારી, પ્રાણીમાત્ર માટે સહાનુભૂતિવાળો, મિત્રભાષી તથા ગુણદર્શી હતો, પણ એક દિવસ પિતાની આજ્ઞા માનનારો આ બ્રાહ્મણ જુવાન વનમાં ગયો હતો અને ત્યાંથી સમિધ લઈને પાછો આવતો હતો ત્યાં માર્ગમાં તેણે એક અનિષ્ટ દશ્ય જોયું. શરાબથી મદમસ્ત બનેલી એક વેશ્યાને તેણે કોઈ કામાતુર શૂદ્ર સાથે નિર્લજ્જ પણે રમતી જોઈ. વિદ્વાન એવો અજ્ઞામિલ પણ એ જોઈને અસાવધ બની રહ્યો, પ્રયત્ન કરવા છતાં તે મનને વશ કરવા સમર્થ બની શક્યો નહીં. એની આંખ અનર્થનું દ્વાર બની અને આંખ દ્વારા એ અનર્થ એના અંતઃકરણમાં પ્રવેશી આરૂઢ બની રહેતાં તે બહિર્મુખ બની રહ્યો. પરિણામે ન થવા જેવું થયું. પિતાના દ્રવ્યના જોરે તેણે એ જ વેશ્યાને ખરીદી લીધી, વૃદ્ધ પિતા માતાને દૂર કર્યાં. ઊંચા કુળની પોતાની પવિત્ર સ્ત્રીને પણ એના પિયર કાઢી મૂકી અને વેશ્યાને ઘરમાં

ઘાલી એની સાથે સંસાર માંડ્યો. આમ સદાચારથી ભ્રષ્ટ બની રહ્યો, જુગાર અપ્રામાણિકતા તથા ચોરીથી ધન કમાવા માંડ્યું. વેશ્યાથી એને દશ પુત્રો થયા. તેમાં નવ પુત્રો તે તેનું બંધન કરાવનારા નવ ગુણો અને દશમો પુત્ર, જેનું નામ ‘નારાયણ’ રાખ્યું હતું તે, વાસ્તવમાં તેને મુક્ત કરાવનાર હોઈ તેને ગુણાતીત અવસ્થારૂપ જાણવો. આ નારાયણમાં અજ્ઞામિલ વિશેષ પ્રીતિ રાખતો હતો. વેશ્યા સાથેનો સંસાર ભોગવતાં અજ્ઞામિલનાં અજ્ઞાસી વર્ષ પૂરાં થયાં છે અને એનો મરણકાલ આવતાં અમો એનો જીવ લેવા આવ્યા છીએ.

આ રીતે યમદૂતોએ જે કહ્યું એનાં અમણે ધર્મનું જે લક્ષણ કહ્યું તેમાં દોષ હોવાનું વિષ્ણુદૂતો કહેતા નથી, તેમનું કથન એમને મંજૂર છે, માત્ર પ્રાયશ્ચિત્તના સંબંધમાં તેમનો મતભેદ છે. તેમના ઉત્તરમાં વિષ્ણુદૂતો ભગવાનના નામનું માહાત્મ્ય જણાવે છે. વેદમાં કહેલાં પ્રાયશ્ચિત્ત તો ભક્ત સિવાય બીજાઓને માટે છે એમ વિષ્ણુદૂતો કહે છે, એથી એમ માનવાનું નથી કે વિષ્ણુદૂતોનું કથન વેદવિરુદ્ધ છે. વેદ અપૌરુષેય છે, ઈશ્વરકૃત છે, ઈશ્વરના નિઃશ્વાસરૂપ તેમ ઈશ્વરનું વાક્ય છે તેથી તે પ્રમાણ છે જ, પણ વેદનો અર્થ ભગવાન જ છે. વિષ્ણુદૂતો કહે છે કે ‘વેદ પોતાની મેળે પ્રગટ થયેલા સાક્ષાત્ નારાયણ છે.’ એ શ્રુતિ પ્રમાણે વેદ પણ ભગવાન જ છે. વળી “ધીર સર્વે સ્વરૂપોને જુદાં કરી, તેમનાં નામો કરી તેમને નમન કરતા રહ્યા “ એ શ્રુતિ પ્રમાણે ભગવાને પોતાનાં જે જે સ્વરૂપમાં જે જે નામ કર્યાં તે વૈદિક જ છે, કારણ કે સૃષ્ટિના આરંભમાં બીજો શબ્દ જ ન હતો તેથી વેદ પણ શ્રીહરિનું નામ છે. ભગવાનનું નામ અને વેદના અર્થમાં કોઈ પણ ભેદ નથી એ જ “નામો કરી તેમને નમન કરતા રહ્યા “ એ શ્રુતિથી જણાય છે તેથી ભગવાનનું નામ વેદરૂપ અને વેદના અર્થરૂપ પણ હોવાથી સર્વને પવિત્ર કરનારું છે. આ અજ્ઞામિલે અનેક અપરાધ કરવા છતાં તેણે ભગવાનનું નામ લીધું છે. ભગવાનનું નામ તો કલ્યાણકલ્પતરુ જેવું છે, અનેક જન્મનાં પાપ તેનાથી નાશ પામે છે. “નારાયણ” નામના ઉચ્ચાર માત્રથી અજ્ઞામિલ પાવન થયો છે. ભગવન્નામથી જેવી શુદ્ધિ થાય તેવી અન્ય સાધનથી થતી નથી, કહ્યું છે કે

સાઙ્ગેત્યં પારિહાસ્યં વા સ્તોત્રં હેલનમેવ વા ।

વૈકુણ્ઠનામગ્રહણમશેષાઘહરં વિદુઃ ॥૧૪॥

સંકેતરૂપે, પરિહાસમાં, અકારણ કે અવજ્ઞાથી પણ લીધેલું ભગવન્નામ સઘળો પાપોને સંપૂર્ણ રીતે તેના મૂલ રૂપ આસક્તિ કે વાસના રહિતકરે છે.

વિષ્ણુદૂતો ધર્મ અને અધર્મની સૂક્ષ્મ ચર્ચા કરીને પછી યમદૂતોને કહે છે કે અજ્ઞામિલે ‘નારાયણ’ એ ચાર અક્ષરનું ઉચ્ચારણ કરીને કોટિ કોટિ જન્મોનાં પાપોનું પ્રાયશ્ચિત્ત કર્યું છે તેથી તેને યમલોકમાં લઈ જવાનો નથી.

વિષ્ણુદૂતોના આમ કહેવાથી યમલોકમાં પરત ગયેલા યમદૂતો બધો વૃત્તાન્ત યમરાજાને કહીને પછી પૂછે છે કે આ જગતમાં તમારા સિવાય અન્ય કોઈનું શાસન છે ? એવું કોઈ અન્યનું શાસન હશે તો જગતમાં સુખદુઃખની, પાપપુણ્યની અવ્યવસ્થા થશે. આ

જગતમાં શાસન કેટલાનાં ચાલે છે? અમને કોઈ ચાર ભુજાવાળા પુરુષોએ આવી અજામિલના જીવને અહીં લાવતા રોક્યા છે. જવાબમાં યમરાજા હસીને બોલ્યા : આ જગતમાં મારા સિવાય બીજા એક ચરાચર બ્રહ્માંડના સ્વામી છે તે સર્વના નિયંત્રા છે. હું પણ એ ભગવાનની આજ્ઞાનુસાર કામ કરું છું, તેમનો એક અધિકારી માત્ર છું. એ ભગવાન પોતાના ભક્તોની રક્ષા કરે છે. વાસ્તવિક ધર્મ તો પ્રભુપ્રણીત છે, તેનું તત્ત્વ સમજવું સરળ નથી. અમે બાર અધિકારીઓ પ્રભુના ધર્મને જાણીએ છીએ. બ્રહ્મા, નારદ, શંકર, સનત્કુમાર, કપિલ, મનુ, પ્રહ્લાદ, જનક, ભીષ્મ, બલિ, શુકદેવજી અને હું યમરાજા એમ અમે બાર અધિકારીઓ પ્રજાના ભગવદ્ધર્મને જાણીએ છીએ. ભગવાનના અનુગ્રહરૂપ ભગવદ્ધર્મો તો અમે પણ જાણી શકતા નથી. અમે એટલું જ જાણીએ છીએ કે ભગવાનનું નામ જ કૃતાર્થ કરનારું છે, માટે હે દૂતો ! જેનું મસ્તક ભગવાનને જ નમતુ હોય, જે સમદષ્ટિવાળા સત્પુરુષો ભગવાનને શરણે ગયેલા હોય તેવા ભક્તો પાસે તમે જશો નહીં. ભગવાનના શરણાગતોને તો કરાલકાલ પણ શિક્ષા કરવા સમર્થ નથી. જે દુષ્ટો પરિગ્રહનો ત્યાગ કરનારા, સારાસારનો વિવેક સમજનારા એવા પરમહંસોના સમૂહ સેવેલી મુકુંદ ભગવાનના ચરણકમલના મકરંદરૂપ રસથી જે વિમુખ હોય એવા બહિર્મુખોને જ તમે અહીં લાવજો. ત્યાર પછી યમરાજાએ પોતાના દૂતોએ કરેલા અપરાધ માટે ભગવાનની ક્ષમા માગી. યમદૂતો ભગવાનનો આવો મહિમા જોઈને દિઝ્મૂઢ બની રહ્યા.

અજામિલ યમપાશમાંથી તો છૂટે છે, પણ તેનું વૈકુંઠગમન થોડા સમય પછી થાય છે. યમપાશથી છૂટ્યા પછી તે જરા સ્વસ્થ થતાં વિષ્ણુદૂતોના દર્શનથી સાત્ત્વિક બુદ્ધિનો બને છે. બન્નેના દૂતો અદૃશ્ય થયા પછી અજામિલ એ દૂતોના સંવાદમાં કહેવાયેલા ભગવાનના શુદ્ધ નિર્ગુણ ભાગવદ્ધર્મને સાંભળી ભગવાન વિશે ભક્તિવાળો થાય છે. પોતે કરેલાં પાપોને કારણે તેના પશ્ચાત્તાપનો પાર રહેતો નથી. સાંસારિક એવાં સર્વ બંધનો ત્યજ દઈને તે હરિદ્વાર જાય છે. ત્યાંના કોઈ દેવમંદિરમાં બેસી મનને ભગવાનમાં જોડી દે છે. સંપૂર્ણ રીતે નિર્મળ બની રહેતાં પુનઃ વિષ્ણુના પાર્ષદો તેને લેવા આવે છે. ગંગામાં શરીર ત્યજ દઈને તે ભગવાનના પાર્ષદનું રૂપ ધારણ કરે છે અને આવેલા પાર્ષદો સાથે વૈકુંઠ લોકમાં સિધાવે છે. આ કથાને અંતે શુકદેવજી મહારાજ કહે છે કે આ પરમ ગોપનીય અત્યંત રહસ્યમયે પ્રભુના નામસ્વરૂપનો અપાર મહિમા દર્શાવતો ઇતિહાસ મલય પર્વત પર વિરાજમાન ભગવાન અગસ્યે શ્રીહરિનું પૂજન કરતી વખતે મને કહી સંભળાવ્યો હતો. એ પછી રાજા પરીક્ષિત શુકદેવજી સમક્ષ સ્વાયંભુવ મન્વંતરમાં દેવો, અસુરો, મનુષ્યો, સર્પો, મૃગો તથા પક્ષીઓની જે સૃષ્ટિ તૃતીય સ્કંધમાં કહી હતી તે સૃષ્ટિને જરા વિસ્તારથી જાણવાની ઈચ્છા વ્યક્ત કરે છે.

શુકદેવજી એથી પ્રસન્ન બની રહીને રાજાને અભિનંદન આપીને પછી બોલ્યા : હે રાજન્ ! ભગવાન નામસ્મરણની જેમ પોતાના સ્વરૂપના ધ્યાનથી ફણ કૂપા કરે છે. દેવો પણ ભગવાનની કૃપા પ્રાપ્ત કરી કૃતાર્થ બને છે. કૃપા યા અનુગ્રહના પ્રદાતા તરીકે ભગવાન જ

સર્વસમર્થ અને સ્વતંત્ર છે. ચતુર્થ સ્કન્ધમાં કહેલી પ્રયેતાઓની કથાનું અનુસંધાન કરતાં શુકદેવજી કહે છે કે રાજા પ્રાર્થીનબર્હિષના દશ પુત્રો હતા. પ્રયેતા એમનું નામ. તેઓ સમુદ્રમાંથી બહાર નીકળ્યા ત્યારે તેમણે પૃથ્વીને વૃક્ષોથી છવાયેલી જોઈ. એ જોઈને તેમને ક્રોધ થયો. તેનો ક્રોધ તપથી અગ્નિ અને વાયુરૂપ બની રહ્યો. એનાથી વૃક્ષો બળવા લાગ્યાં. પ્રયેતાઓ ભગવાનના ભક્ત હતા. એમને ક્રોધ ન શોભે. સ્વભાવે શીતલ એવા ચંદ્રે તેમને સમજાવ્યા. સત્સમાગમે સાચી સમજ આવે. સમર્થ ભગવાને વૃક્ષો-ઓષધિઓને તો પ્રજાના ભક્ષ્ય યા અન્ન તરીકે ઉત્પન્ન કરેલી છે. પ્રયેતાઓ સમજી ગયા. ક્રોધને નષ્ટ કર્યો. ચંદ્રે વૃક્ષોએ પોષેલી પ્રમ્લોચા અપ્સરાની વાક્ષી નામક કન્યા પ્રયેતસોને પરણાવી. એનાથી એને દક્ષ નામે પુત્ર થયો. એ દક્ષની પ્રજાના વિસ્તારથી ત્રણે લોક ભરાઈ ગયા છે. પ્રથમ તેમણે માનસ સૃષ્ટિનું સર્જન કર્યું, પછી વિશેષ સૃષ્ટિ માટે તપ કરવાનું વિચાર્યું. અધમર્ષણ તીર્થમાં ગયા અને તપશ્ચર્યાથી શ્રીહરિને પ્રસન્ન કરવા માંગ્યા. તેમણે “હંસગુહ્ય” નામના સ્તોત્રથી ભગવાન અધોક્ષજની સ્તુતિ કરી. ભગવાન એનાથી પ્રસન્ન બની રહ્યા. શરણાગતિ અને ગુણાનુવાદવાળા એ સ્તોત્રમાં દક્ષે ભગવત્સ્તુતિ કરતાં કહ્યું હતું કે જેની અનંત શક્તિઓના વિષયમાં પરસ્પર વાદવિવાદ થાય છે, જેની શક્તિઓથી સૌ મોહ પામે છે તે અનંત ગુણવાળા ભૂમિ ભગવાનને હું નમસ્કાર કરું છું. દક્ષની એ સ્તુતિથી પ્રસન્ન એવા ભગવાન પ્રકટ થયા. ગરુડ ઉપર બિરાજેલા, આઠ ભુજાઓવાળા, શંખ, ચક્ર, ગદા, તલવાર, ઢાલ, ધનુષ, બાણ, પાશ જેમણે ધારણ કર્યા છે એવા પીળાં વસ્ત્રોવાળાં, વનમાળા શ્રીવત્સચિહ્ન અને કૌસ્તુભમણિથી શોભતા મુકુટ કુંડળ વગેરે આભૂષણોથી સુશોભિત, ત્રિભુવનેશ્વર, ત્રિલોકને મોહ ઉપજાવનારા, મહાઆશ્ચર્ય સ્વરૂપવાળા એ ભગવાનના દર્શનથી દક્ષ તીવ્ર હર્ષથી ગદ્ગદિત બની રહ્યા અને કશું જ ન બોલી શકતાં તે ભગવાનને વંદન કરી રહ્યા. ભક્તવત્સલ ભગવાને પ્રજાની ઈચ્છાવાળા દક્ષને કહ્યું કે હે પ્રયેતાઓના મહા ભાગ્યવાન પુત્ર! તમારી તપશ્ચર્યાથી હું પ્રસન્ન છું. પ્રાણીમાત્રની સમૃદ્ધિઓની વૃદ્ધિ તમારાથી થાઓ. બ્રહ્મા, શંકર, તમે સર્વ પ્રજાપતિઓ અને મોટા દેવો આ સર્વ પ્રાણીઓની સમૃદ્ધિ કરનારી મારી વિભૂતિઓ છો. મારી આજ્ઞા પ્રમાણે ઉન્ન તપ કર્યા પછી જ આદિ બ્રહ્માએ નવ પ્રજાપતિઓને પ્રથમ ઉત્પન્ન કર્યા છે. હે પ્રજાપતિ ! પંચજનની પુત્રિ આસિક્કની સાથે તમે લગ્ન કરો અને મિથુનધર્મથી સૃષ્ટિનું સર્જન કરો. આવી આજ્ઞા કરી પ્રભુ તિરોહિત થયા. એ પછી દક્ષને ત્યાં સમાનશીલ એવા હર્યશ્વ નામના દશ હજાર પુત્રો થયા. પિતાની આજ્ઞાથી પ્રજાના સર્જન માટે પ્રથમ તપ કરવા માટે તેઓ નારાયણ સરોવરે ગયા. નારાયણ તીર્થમાં જલનો સ્પર્શ થતાં તેમનાં અંતઃકરણ નિર્મલ બની રહ્યાં અને પછી પ્રજાની વૃદ્ધિ માટે તેઓ તપશ્ચર્યા કરવા લાગ્યા. હર્યશ્વો વાસ્તવમાં પરમહંસો હતા, ધર્મજ્ઞો હતા, જ્ઞાનના અધિકારી હતા. તેમને પ્રજાસર્જન માટે તપ કરતા જોઈ જ્ઞાની ભક્ત નારદજી તેમની સમક્ષ ઉપસ્થિત થયા અને અવળ વાણીમાં પરોક્ષવાદને લીધે જુદા જેવો અર્થ સૂચવતાં કટુ વચનો દ્વારા જ્ઞાનોપદેશ કર્યો. સ્વાભાવિક વિચારશક્તિવાળા બુદ્ધિમાન હર્યશ્વો નારદજીનાં ગંભીર

અર્થ સૂચવતાં એ વચનોનો ભાવાર્થ સમજી ગયા કે મોક્ષ, ઈશ્વર, પરબ્રહ્મ, બુદ્ધિ, જીવ, માયા, અંતરાત્મા, શાસ્ત્ર, કાલ તથા શાસ્ત્રોનો ઉપદેશ સમજ્યા વિના કર્મો કહેવાથી કશું જ ફળ મળે નહીં. હર્યશ્વો જ્ઞાનપ્રતાપે સકામ કર્મપરંપરામાંથી મુક્ત રહ્યા, પ્રવૃત્તિમાર્ગનો ત્યાગ કરી નિવૃત્તિમાર્ગ તરફ વળી ગયા. આ જાણી દક્ષને સંતાપ થયો, ક્રોધ પણ ઊપજ્યો, પરંતુ તે ગમ ખાઈ ગયા અને પછી તેમણે શબલાશ્વો નામના એક હજાર પુત્રો ઉત્પન્ન કર્યા, તેઓ પણ પિતાની આજ્ઞા પ્રમાણે નારાયણ તીર્થમાં જઈ હર્યશ્વોની જેમ તપ કરવા લાગ્યા. શબલાશ્વો પણ વાસ્તમાં હર્યશ્વો જેવા જ પરમહંસો હતા. નારદજીએ તેમને પણ જ્ઞાનોપદેશ કરી નિવૃત્તિમાર્ગ તરફ વાળ્યા. દક્ષે તે જાણ્યું. તેમના ક્રોધનો પાર ન રહ્યો. નારદજીનું સાચું સ્વરૂપ તેઓ સમજી શક્યા નહીં અને તેમને શાપ દીધો : લોકમાં ભમ્યા કરજો, ઠરીને ઠામ ન થાઓ. નારદજીએ શાપ માથે ચડાવ્યો : ભલે, સાધુ તો ફરતા ભલા. નારદજી પણ સમર્થ હતા, સામે શાપ આપી શકે એવા હતા, પણ એ સાધુ પુરુષમાં પ્રતીકારની ભાવના જ ન હતી, એ તો મહાન જ્ઞાની ભક્ત હતા. અધિકારી જીવોને એમની મનોભાવના પ્રમાણે જ્ઞાનના યા ભક્તિના પંથે વાળનાર હતા. વાલ્મીકિને રામાયણનું સર્જન કરવાનો આદેશ આપનાર નારદજી જ હતા. મહાભારતના કર્તા વ્યાસજીને સર્જનનો પૂરો આનંદ પ્રાપ્ત કરાવવા શ્રીમદ્ભાગવતનું સર્જન કરવાનો આદેશ આપનાર પણ નારદજી જ હતા. પુત્રો પાછા ન આવતાં દક્ષ પ્રજાપતિએ પછી ૬૦ કન્યાઓ ઉત્પન્ન કરી તેમાંથી દશ ધર્મને, તેર પ્રજાપતિ કશ્યપને, સત્તાવીસ ચંદ્રને, અંગિરા અને કૃશાશ્વને બબ્બે અને ચાર કાશ્યપને પરણાવી. એ કન્યાઓના પુત્રપૌત્રાદિથી ત્રિલોકમાં પ્રજાઓ ફેલાઈ.

દક્ષની એક પુત્રી અદિતિ, જે કશ્યપ મુનિને પરણાવી હતી, તેના પુત્રો દેવતારૂપ થયા. તે બાર પુત્રોનાં નામ આ પ્રમાણે હતાં : વિવસ્વાન, અર્યમા, પૂષા, ત્વષ્ટા, સવિતા, ભગ, ધાતા, વિધાતા, વરુણ, મિત્ર, ઈન્દ્ર અને ભગવાન નારાયણના અંશાવતાર એવા ઉરુક્રમ અર્થાત્ વામનજી હતા. એ પુત્રોમાંના ત્વષ્ટા દૈત્યોની નાની બહેન રચનાને પરણ્યા હતા એનાથી એમને સંનિવેશ અને વીર્યવાન એવો વિશ્વરૂપ એમ બે પુત્રો થયા હતા. વિશ્વરૂપને દેવોએ પોતાના શત્રુઓનો ભાણેજ હોવા છતાં જે વખતે ઈન્દ્રથી અપમાન પામેલા બૃહસ્પતિએ દેવોનો ત્યાગ કર્યો હતો ત્યારે દેવોએ તેનો પોતાના પુરોહિત તરીકે સ્વીકાર કર્યો હતો.

પરીક્ષિતે પૂછ્યું : આચાર્ય બૃહસ્પતિએ પોતાના શિષ્ય એવા દેવોનો શાથી ત્યાગ કર્યો હતો ? હે ભગવન ! દેવોનો એવો મોટા શો અપરાધ ગુરુ પ્રત્યે થયો હતો તે મને વિસ્તારથી કહો. શુકદેવજી બોલ્યા : એક વખત દેવસભામાં ઈન્દ્ર બેઠો હતો. ગુરુ બૃહસ્પતિ ત્યાં પધાર્યા. ઈન્દ્રે તેમને આવતા જોયા છતાં શિષ્યભાવે તે આસનેથી ઊભો ન થયો, ગુરુની અવજા કરી. આદરણીય સજ્જન યા ગુરુજન પધારે ત્યારે તેમના માનાર્થે આસનેથી ઊભા થઈને આદર આપવો જ જોઈએ, નહીં તો એવી અવજાનો અપરાધ લાગે. બૃહસ્પતિ તો વાયસ્પતિ છે, જ્ઞાન અને સદુપદેશપરાયણ મુનિવર છે, વિવેકી, પ્રજ્ઞાંત, મનનશીલ, તપસ્વી

છે. વાસ્તવમાં સુગસુનમસ્કૃત છે. વત્સલ ભાવવાળા ગુરુએ શિષ્યનો પ્રમાદ જોયો, પોતાની ઘતી અવજા જોઈ, પણ ગમ ખાઈ ગયા, ભગવદિચ્છા માની પ્રજ્ઞાંતપણે પાછા ફરી ગયા.

વાસ્તવમાં ઈન્દ્ર ઉપર કૃપા કરવા માટે ભગવાને જ આ પ્રસંગ યોજ્યો છે. ગુરુ બૃહસ્પતિ જ્ઞાનપરાયણ એવા મર્યાદારૂપ છે. ઈન્દ્ર તેમના દ્વારા વિજય મેળવે છે, પણ તેમાં પ્રભુનો પ્રભાવ દેખાતો નથી. ગુરુના ગયા પછી પોતાનાથી થયેલા અવિવેકથી ઈન્દ્રને પસ્તાવો થાય છે. અગાધ બુદ્ધિવાળા ગુરુ બૃહસ્પતિને નમન દ્વારા પ્રસન્ન કરવા ઈન્દ્ર તેમની નિકટ જાય છે, પણ ગુરુ પોતાની શક્તિ દ્વારા ઘેરથી અંતર્ધાન થઈ જાય છે. મદોન્મત્ત અસુરોએ તે વખતે અગાધ શક્તિવાળા શુકાચાર્યનો આશ્રય લીધો છે. શુકાચાર્યની સામે પોતાની નહીં, પણ વૈષ્ણવી શક્તિવાળા આચાર્યની જરૂર હોવાથી એવું સમજતા બૃહસ્પતિ ઈન્દ્રને મળતા નથી. શુકાચાર્યના આદેશ પ્રમાણે અસુરોએ ગુરુ વગરના દેવો સામે યુદ્ધ આરંભ્યું. પરાજયની આશંકાથી દેવો બ્રહ્માને શરણે ગયા. બ્રહ્માએ આ પ્રસંગ અંગેની ભગવદિચ્છા જાણી અને ત્વષ્ટાના પુત્ર સમર્થ વેદજ વિશ્વરૂપને ગુરુ બનાવવા સૂચવ્યું. ગુરુમાં કદાચ દોષ જણાશે, પણ એ ગુરુ વિશ્વરૂપનું કર્મ સહી શકશો તો તમારું કાર્ય સિદ્ધ થશે. બ્રહ્માના સૂચન પ્રમાણે દેવોએ વિશ્વરૂપને ગુરુ થવાની વિનંતી કરી. ભગવાને વિશ્વરૂપમાં તપ, જ્ઞાન અને ઉદાર-સામર્થ્ય મૂક્યાં હતાં. બ્રહ્માના સૂચનથી દેવોએ વિશ્વરૂપના એવા સામર્થ્યનો લાભ ઈચ્છ્યો. દેવો અતિથિરૂપે આવ્યા હતા. વિશ્વરૂપને તેમણે કહ્યું આચાર્યોં બ્રહ્મણો મૂર્તિઃ આચાર, વિચાર અને ઉપદેશની ત્રિવેણી એટલે આચાર્ય : બ્રહ્માનું સ્વરૂપ છે. પિતા મૂર્તિઃ પ્રજાપતેઃ પિતા પ્રજાપતિનું સ્વરૂપ છે. અમે તમારા પિતારૂપ છીએ, અમારી આજ્ઞા ન ઉઠાપાય, પિતાની આજ્ઞા પાળવાની જ હોય. ભ્રાતા મરુત્પતેઃમૂર્તિઃ ભાઈ વાયુસ્વરૂપ છે. આપત્તિમાં પવનવેગે દોડતો આવે તે ભાઈ. માતા સાક્ષાત્ક્ષિતેસ્તનુઃ માતા પૃથ્વીનું સ્વરૂપ છે. દયાયા ભગિની મૂર્તિઃ બહેન દયાનું સ્વરૂપ છે. અગ્નેરભ્યાગતો મૂર્તિઃ અભ્યાગત અગ્નિરૂપ છે. ધર્મસ્યાત્માતિથિઃ સ્વયમ્ આવવાની તિથિ નક્કી ન હોય તે અતિથિ, અતિથિ તો ધર્મરૂપ છે, એનું ઉત્તમ રીતે સ્વાગત કરવું જોઈએ અને પ્રાણીમાત્ર પ્રભુની પ્રતિમા છે માટે, હે તાત ! વેદજ એવા તમને અમે પુરોહિતપદે સ્થાપવાની ઈચ્છા વ્યક્ત કરીએ છીએ, તો તમારે અમારી એ ઈચ્છા પૂરી કરવી જોઈએ. તમારા તેજના પ્રભાવે અમે શત્રુઓને જીતી શકીશું. તમે ભલે નાના છો, પણ વેદજ હોવાથી મોટા જ છો. પુરોહિતપણું વખાણવા જેવું ન હોવા છતાં વિશ્વરૂપે મોટાઓનું વડીલોનું માન રાખવા તે સ્વીકાર્યું અને પછી એ સમર્થ વિશ્વરૂપે દૈત્યોની લક્ષ્મી શુકાચાર્ય રક્ષતા હતા છતાં પોતાની વૈષ્ણવી વિદ્યાથી નારાયણકવચથી તેમની પાસેથી પડાવી લીધી અને ઈન્દ્રને આપી. ઉદાર બુદ્ધિવાળા વિશ્વરૂપે વૈષ્ણવી વિદ્યા પણ ઈન્દ્રને આપી. એ વિદ્યાથી રક્ષાયેલા ઈન્દ્ર સમર્થ બની રહી અસુરોને સંપૂર્ણ પણે પરાજય આપ્યો.

પરીક્ષિતે એ વૈષ્ણવી વિદ્યા નારાયણકવચની વિગત પૂછી. શુકદેવજી બોલ્યા : હે

પરીક્ષિત ! દેવતાઓએ વિશ્વરૂપને પુરોહિતપદે સ્થાપ્યા ત્યારે ઈન્દ્રની વિનંતીથી નારાયણ-કવચનો ઉપદેશ આપ્યો. એકાગ્ર ચિત્તે તમે તેનું શ્રવણ કરો. આ નારાયણકવચ સદા રક્ષણ કરે છે. નારાયણનાં નામ મંત્રરૂપ છે. તે રક્ષણ કરે છે, પ્રાણી માત્રને નિર્ભય સત્ત્વશીલ, સમર્થ બનાવે છે. મંત્રરૂપ એવાં અન્ય સ્તોત્રમાં ઋષિ, દેવતા, બીજ, કીલક, છંદ હોય છે, પણ નારાયણકવચ સ્વયં ભગવન્નામરૂપ હોવાથી તેમાં તેવો ક્રમ નથી. વિશ્વરૂપ ઉવાચ : હે દેવરાજ ઇન્દ્ર ! કોઈ પણ પ્રકારનો ભય ઉપસ્થિત થતાં આ નારાયણકવચ ધારણ કરવું. હાથ પગ ધોઈ, આયમન કરી, હસ્તમાં દર્બની પવિત્રી ધારણ કરી, ઉત્તરાભિમુખ બેસી, કરન્યાસ અને અંગન્યાસ કરવા, પવિત્રતાપૂર્વક ઐં નમો નારાયણાય મંત્રથી અંગન્યાસ કરવો, ઊલટા કમના અક્ષરોથી પણ થઈ શકે. ઐં નમો ભગવતે વાસુદેવાય એ દ્વાદશાક્ષર મંત્રથી કરન્યાસ કરવો. ઐં વિષ્ણવે નમઃ મંત્રથી અંગન્યાસ કરવા. તદન્તર ઐં નમઃ અસ્ત્રાય ફટ કહીને દિગ્બંધન કરવું, આ રીતે ન્યાસ કરવાથી આ વિધિ જાણનાર મનુષ્ય મંત્રરૂપ થઈ જાય છે.

એ પછી સમગ્ર ઐશ્વર્ય, ધર્મ, યશ, લક્ષ્મી, જ્ઞાન અને વૈરાગ્યથી પરિપૂર્ણ પ્રભૂનું ધ્યાન કરવું અને વિદ્યા, તેજ અને તપઃસ્વરૂપ આ કવચનો પાઠ કરવો

ગરુડજીની પીઠ ઉપર ચરણ મૂકનારા, અણિમાદિ આઠ સિદ્ધિઓવાળા, શંખ-ચક્રાદિ ધારણ કરેલ આઠ બાહુઓવાળા ભગવાન શ્રીહરિ સર્વ પ્રકારે મારી રક્ષા કરો.

મત્સ્યાવતારી ભગવાન જલજંતુઓથી અને વરુણના પાશથી મારી રક્ષા કરો. અદ્ભુત માયાથી જેમણે બુદ્ધકેશ ધારણ કર્યો છે એવાં વામન ભગવાન સ્થળમાં અને વિશ્વરૂપ ત્રિવિક્રમ આકાશમાં મારી રક્ષા કરો.

જેમના ઘોર અદ્વિતીયથી દિશાઓ ગાજી ઊઠી હતી અને ગર્ભિણી અસુરપત્નીઓના ગર્ભ ગખી ગયા હતા એવા શ્રીનૃસિંહ ભગવાન જંગલોમાં તથા રણભૂમિ આદિ વિકટ સ્થાનોમાં મારી રક્ષા કરો.

પોતાની દાઢ વડે આ પૃથ્વીને રસાતળમાંથી ઉપર લાવનાર યજ્ઞમૂર્તિ વરાહ ભગવાન માર્ગમાં મારી રક્ષા કરો. પરશુરામ પર્વતોના શિખર ઉપર મારી રક્ષા કરો. લક્ષ્મણસહિત ભરતજીના મોટા ભાઈ રામચંદ્રજી પ્રવાસમાં મારી રક્ષા કરો.

ભગવાન નારાયણ મારણ મોહન આદિ ભયંકર અભિચારો અને સર્વ પ્રકારના પ્રમાદોથી મારી રક્ષા કરો. ઋષિશ્રેષ્ઠ નર ભગવાન ગર્વથી, યોગેશ્વર ભગવાન દત્તાત્રેય યોગબ્રહ્મપણાથી અને ત્રિગણાધિપતિ કપિલ ભગવાન મારી કર્મના બંધનથી રક્ષા કરો.

સનત્કુમાર મારી કામદેવથી, હયગ્રવી ભગવાન માર્ગમાં જતા વિવિધ દેવોને નમસ્કાર ન કરવા રૂપ અપરાધથી, દેવર્ષિશ્રેષ્ઠ નારદજી સેવાપરાધોથી અને કૂર્માવતારી ભગવાન શ્રીહરિ સમગ્ર નરકથી મારી રક્ષા કરો.

ભગવાન ધન્યતરિ કુપથ્યથી, જિતેન્દ્રિય ભગવાન ઋષભદેવ સુખદુઃખ આદિ ભયપ્રદ દ્વન્દ્વોથી, યજ્ઞ ભગવાન લોકાપવાદથી, બળદેવજી દુષ્ટ માનવીઓથી થતા ઉપદ્રવોથી તથા શેષ ભગવાન સર્પોના ગણોથી મારી રક્ષા કરો.

ભગવાન વેદવ્યાસજી અજ્ઞાનથી, ભગવાન બુદ્ધ પાખંડીઓ તથા પ્રમાદથી અને ધર્મરક્ષાને માટે મહાન અવાતર ધારણ કરનાર કલ્કે ભગવાન પાપબહુલ કલિકાલના દોષોથી મારી રક્ષા કરો.

ભગવાન કેશવ ગદા વડે પ્રાતઃકાળ માં, પ્રાતઃકાલ પછીથી દસ ઘડી સુધીનો જે સંગમકાલ છે તેમાં વેણુધારી ભગવાન ગોવિંદ, પહેલા પહોરમાં પોતાની તીક્ષ્ણ શક્તિ વડે ભગવાન નારાયણ અને મધ્યદિનમાં ભગવાન વિષ્ણુ સુદર્શન ચક્ર લઈને મારી રક્ષા કરો. ત્રીજા પ્રહરમાં અપરાહ્ણ કાલમાં ભગવાન મધુસૂદન પોતાના પ્રચંડ ધનુષ વડે મારી રક્ષા કરો. સાયંકાલે બ્રહ્મા-વિષ્ણુ-મહેશ ત્રિમૂર્તિધારી માધવ, સૂર્યાસ્ત પછી ભગવાન હૃષીકેશ, અને સર્વ ઈંદ્રિયોના નિયંતા ભગવાન પદ્મનાભ એકલા જ મારી પ્રદોષકાલમાં અર્ધરાત્રિના સમયમાં અને નિશીથકાલમાં મારી રક્ષા કરો.

રાત્રિના પાછલા કાલમાં શ્રીવત્સલાંછન શ્રીહરિ, ઉષાકાળમાં તલવારધારી ભગવાન જનાર્દન, સૂર્યોદય પહેલાં શ્રીદામોદર ભગવાન અને દિવસ-રાત્રિના સંધિકાલમાં કાલમૂર્તિ ભગવાન વિશ્વેશ્વર મારી રક્ષા કરો. પ્રલયકાલના અગ્નિ સમાન તીક્ષ્ણ ધારવાળા ભગવાનની પ્રેરણાથી ચારે તરફ ધૂમતા હે સુદર્શન ચક્ર ! વાયુ સહિત અગ્નિ સૂકા ઘાસની ગંજીને જેમ બાળી નાખે તેમ તું શત્રુઓના સૈન્યને ઝડપથી બાળી નાખ, બાળી નાખ.

હે અસહ્ય એવા તીક્ષ્ણ તણખાઓવાળી ગદા ! તું તો ભગવાનને વહાલી છે અને હું ભગવાનનો દાસ છું માટે કૂખાંડ, વૈનાયક, યક્ષ, રાક્ષસ, ભૂત તથા ગ્રહોને તું પીસી નાખ અને શત્રુઓનો ભાંગીને ભૂકો કરી નાખ. હે પાંચજન્ય શંખ ! ભગવાન શ્રીકૃષ્ણથી વગાડાતાં ભયંકર શબ્દ ઉપજાવતો એવો તું માતૃકાઓ, પિશાચો, બ્રહ્મરાક્ષસો અને અન્ય ઘોર દંષ્ટિવાળાઓને દૂર દૂર ભગાડી મૂક.

હે તીક્ષ્ણધારવાળી ભગવાને ધારણ કરેલી તલવાર ! તું મારા શત્રુના સૈન્યને કાપી નાખ. હે સો ચંદ્ર જેવા આકારવાળી સો ફુદરડીઓવાળી ઢાલ ! તું મારા શત્રુઓનાં નેત્રોને ઢાંકી દે અને અન્ય ઉગ્ર દંષ્ટિવાળાઓની દંષ્ટિ હરી લે .

ગ્રહો, ઉલ્કાપાતો, દુષ્ટ મનુષ્યો, સર્પાદિ જંતુઓ, દાઢોવાળાં હિંસક પશુઓ, ભૂત-પ્રેતો તથા પાપો વગેરેથી અમને જે ભય થાય તથા અમારા મંગલના જે વિરોધીઓ હોય એ સર્વ ભગવાનના નામરૂપના કીર્તનરૂપ આયુધોથી નષ્ટ બની રહો.

બૃહદ્રથ્યન્તર આદિ સામવેદીય સ્તોત્રથી જેમની સ્તુતિ કરવામાં આવે છે એવા વેદમૂર્તિ ગરુડ ભગવાન અને ભગવાન વિષ્ણુસેનજી પોતાનાં નામોચ્ચારના પ્રભાવથી સર્વ

પ્રકારની વિપત્તિઓમાં અમારી રક્ષા કરો.

શ્રીહરિનાં નામો, રૂપો, વાહનો, આયુધો અને એમના શ્રેષ્ઠ પાર્ષદો અમારાં બુદ્ધિ, ઈન્દ્રિયો, મન તથા પ્રાણનું સર્વ પ્રકારની આપત્તિઓથી રક્ષણ કરો.

આ સમગ્ર બ્રહ્માંડ યા જગત વસ્તુતઃ ભગત્સ્વરૂપ જ છે, સત્ય છે, એ સત્યના પ્રભાવે અમારા સર્વ ઉપદ્રવો નષ્ટ બની રહો.

જીવ જગત વગેરે ભૂષણો, આયુધો તથા ચિહ્નો ધારણ કરનારા એક માત્ર સાકાર પરબ્રહ્મની લીલામાત્ર હોઈ સત્યસ્વરૂપ ભગવાન શ્રીહરિ સર્વજ્ઞ સર્વવ્યાપક હોઈ અમારી રક્ષા કરો.

પોતાના ભયંકર અદ્વિદ્યસ્યથી સર્વલોકના ભયને દૂર કરનારા, પોતાના તેજમાં સર્વનું તેજ વિલીન કરી દેનારા એવા શ્રીનૃસિંહ ભગવાન સર્વ દિશોઓમાં ઉપર નીચે ભીતર બહાર સર્વ તરફ અમારી રક્ષા કરો.

હે દેવરાજ ઈંદ્ર ! મેં કહેલા આ નારાયણકવચને ધારણ કરી તમે સર્વ અસુરોના યુધ્ધપતિઓને સરલતાથી જીતી શકશો, આ નારાયણકવચને ધારણ કરનાર, મુખપાઠ કરનાર મનુષ્યો દૃષ્ટિમાત્રથી યા સ્પર્શમાત્રથી તત્કાલ સર્વ કોઈને ભયથી મુક્ત કરી દે છે.

જે કોઈ આ વૈષ્ણવી વિદ્યાને ધારણ કરે છે તેને રાજા, ચોર, પ્રેત, પિશાચ વગેરે તેમ વાઘ વગેરે હિંસક જીવોથી કોઈ પણ પ્રકારનો ભય રહેતો નથી.

હે દેવરાજ ! પ્રાચીન કાલની એક વાત છે. એક કૌશિકગોત્રી બ્રાહ્મણે આ વિદ્યાને ધારણ કરીને યોગધારણાથી પોતાના શરીરનો મરુભૂમિમાં ત્યાગ કર્યો હતો.

જ્યાં એ બ્રાહ્મણનું શરીર પડ્યું હતું તેના ઉપરથી એક દિવસ ગંધર્વરાજ ચિત્રરથ પોતાની પ્રિયાઓને લઈને વિમાન પર બેસી નીકળ્યો, (પણ) ત્યાં આવતાં જ તેના ઉપરથી પસાર થવા માત્રથી વિમાન સાથે તે ઊંધે મસ્તકે આકાશમાંથી પછડાઈને નીચે પડ્યો.

આ ઘટનાથી તેના આશ્ચર્યની સીમા ન રહી. પછી વાલમિલ્ય ઋષિઓના કહેવાથી પેલા બ્રાહ્મણે ધારણ કરેલા નારાયણકવચના પ્રભાવથી પ્રભાવિત બની રહ્યો અને પછી તે બ્રાહ્મણનાં અસ્થિને પૂર્વવાહિની પ્રાચી સરસ્વતીમાં પધરાવી તેમાં સ્નાન કરી તે પોતાના ધામે ગયો હતો.

શુકદેવજી બોલ્યા : હે પરીક્ષિત જે મનુષ્ય આ નારાયણ કવચનો પાઠ કરે છે તેમ આદરપૂર્વક સાંભળે છે તે પ્રાણીમાત્રને માટે નમસ્કાર કરવા યોગ્ય બની રહે છે અને સર્વ પ્રકારના ભયથી મુક્ત બની રહે છે.

હે રાજન્ ! શતક્રતુ ઈંદ્રને આચાર્ય વિશ્વરૂપ દ્વારા આ વૈષ્ણવી વિદ્યા પ્રાપ્ત થયા પછી જ તે યુદ્ધમાં અસુરોને જીતી ત્રણ લોકની લક્ષ્મીને ભોગવવા સમર્થ થયો હતો.

શ્રી શુકદેવજી બોલ્યા : હે ભરતવંશી રાજન્ ! દેવોના પુરોહિત થયેલા વિશ્વરૂપને ત્રણ માથાં હતાં, તે સોમ, સુરા અને અન્નને અનુકૂળ હતાં. એમાં એક સોમપાન કરનારું હતું, બીજું સુરાપાન કરનારું હતું અને ત્રીજું અન્ન ખાનારું હતું. વિશ્વરૂપ સર્વરૂપ છે. વિશ્વમાં જીવાત્માનાં ત્રણ રૂપ- દેવરૂપ, દાનવરૂપ અને મનુષ્યરૂપ. ભોગ એના દેવરૂપનું ચિહ્ન છે, કૂરતા એનું દાનવરૂપ છે અને દયા એનું મનુષ્યરૂપ છે. વિશ્વરૂપમાં આ ત્રણે રૂપ સમયેલાં હતાં. પ્રથમ તે અન્ન ખાનારો મનુષ્ય હતો, દેવોનો પુરોહિત થયા પછી દેવરૂપ થયો હતો અને દાનવ માતાનો પુત્ર હતો એટલે એનામાં દાનવરૂપના પણ અંશો હતા. વિશ્વરૂપ યજ્ઞો કરતો, પણ તેના એ યજ્ઞો ખોટા નીવડતા. વિશ્વરૂપ પોતાના વડીલ દેવતાઓને યજ્ઞનો ભાગ આપવા માટે વિનયપૂર્વક તે તેના મંત્રો ઊંચા સ્વરે બોલતો હતો, પણ તેનું મોસાળ દૈત્યપક્ષમાં હતું અને તેની માતા સ્નેહને અધીન હોઈ તેની સૂચનાનુસાર છાની રીતે દૈત્યોને પણ એક ભાગ આપતો. તેના આ કપટની વાત ઈંદ્રના જાણવામાં આવતાં ભયભીત બની તે ક્રોધિત બની ગયો અને તેણે બ્રાહ્મણ વિશ્વરૂપનાં ત્રણે માથાં કાપી નાખી તેનો વધ કર્યો. તેના સોમપાન કરનારા મસ્તકમાંથી કપિંજલ પક્ષી થયું, સુરાપાન કરતા મસ્તકમાંથી કલવિક પક્ષી થયું અને અન્ન ખાનાર માથામાંથી તેતર પંખી થયું. બ્રાહ્મણનો વધ કરવાથી ઈંદ્રને બ્રહ્મહત્યા લાગી. ઈંદ્રે એ વધ બે હાથથી કરેલો તેથી એ બ્રહ્મહત્યાના પાપને તેણે ખોબામાં લીધું. એ પાપ આધ્યાત્મિક પાપ હતું એટલે ઈંદ્રે એ પાપ એક વર્ષ સુધી અંજલિમાં રાખ્યું. પછી પ્રભુની ઈચ્છા પ્રમાણે પ્રભુના ભક્તોએ ઈંદ્ર પર કૃપા કરી. સદ્રૂપ ભક્ત પૃથ્વીએ “મારામાં ખાડો પડે તો તે પોતાની મેળે જ પુરાઈ જાય” એવું વરદાન પ્રાપ્ત કરીને શાપનો એક ભાગ લીધો. પૃથ્વીમાં જે ક્ષાર ભાગ દેખાય છે તે બ્રહ્મહત્યાનું જ સ્વરૂપ છે. ખારી જમીનમાં અન્ન ન પાકે. ચિદ્રૂપ વૈષ્ણવ સ્વરૂપ વૃક્ષોએ એક ભાગ લીધો. વૃક્ષોએ અમે કપાયા છતાં ફરી ઊગીએ એવું વરદાન મેળવ્યું હતું. વૃક્ષોમાંથી જે ગૂંદર નીકળે છે તે બ્રહ્મહત્યાનું રૂપ છે. સ્ત્રીઓ લક્ષ્મીના અંશરૂપ હોઈ તેઓ પણ પ્રભુનાં ભક્ત છે. એક ભાગ તેમણે લીધો સ્ત્રીઓમાં દર મહિને થતું રજોદર્શન એ બ્રહ્મહત્યાનું સ્વરૂપ છે. સ્ત્રીઓએ નિત્યકામભોગનું વરદાન મેળવ્યું. નિત્યકામભોગનું વરદાન એટલે અતિ મૈથુન કરવામાં આવે તોપણ પુરુષને લાગે એવો થાક ન લાગે એવું વરદાન. વેદમાં આ રીતે ઈંદ્રે વિશ્વરૂપના વધથી થયેલ પાપ ભૂમિ, વૃક્ષ અને સ્ત્રીઓમાં જ રાખ્યાનું કહ્યું છે અને તે પ્રમાણે શ્રીવલ્લભાચાર્યજીએ નિબંધમાં કહેલ છે, પણ ભાગવતમાં પાપનો એક ભાગ જળમાં પણ મૂક્યો હોવાનું કહ્યું છે. જલમાં પરપોટા યા ફીણ થાય છે તે બ્રહ્મહત્યાનું રૂપ છે. જલે ઘટવા છતાં વધવાની કૃપા મેળવી હતી. આ રીતે પાપ બીજામાં મુકાયાં અને પાપ ગ્રહણ કરનારનાં વરદાનો ફળે છે એ બધું પ્રભુની કૃપાથી સંભવિત બની રહે છે.

પોતાના પુત્ર વિશ્વરૂપનો ઈંદ્રે વધ કર્યો તેથી ત્વષ્ટા ક્રોધિત બની રહ્યા અને ઈંદ્રને મારે તેવો પુત્ર પ્રાપ્ત કરવાની ઈચ્છા ધરીને તેઓ અભિચાર-કર્મમાં પ્રવૃત્ત થયા. ‘હે ઈંદ્રશત્રો, તું વૃદ્ધિ પામ અને શત્રુનો જલ્દી નાશ કર’ એમ મંત્રોચ્ચાર કરી અગ્નિમાં હોમ કર્યો.

ત્વષ્ટાએ “હે ઈન્દ્રશત્રો” એમ કહ્યું એમાં ત્વષ્ટાને ઉચ્ચારણની દૃષ્ટિએ હે ઇન્દ્રસ્ય શત્રો હે ઈન્દ્રના શત્રુ એમ તત્પુરુષ સમાસ ઈષ્ટ હતો, પણ ઇન્દ્રશત્રો એ પદમાં ઉચ્ચારણની જ દૃષ્ટિએ ઈન્દ્ર શબ્દ આદિ ઉદાત્ત છે, તેથી बहुव्रीहौ પ્રકૃત્યા પૂર્વપદम् વ્યાકરણ સૂત્રાનુસાર ઇન્દ્રઃ શત્રુર્યસ્ય ઈન્દ્ર જેનો શત્રુ છે એવા બહુવ્રીહિ સમાસનું લક્ષણ આવવાથી ઈન્દ્ર જ વૃત્રાસુરનો શત્રુ થયો. આ વસ્તુ વેદમાં પણ આ રીતે કહી છે. યદબ્રીત્વા સ્વાહેન્દ્ર શત્રો વર્ધસ્વેતિ તસ્માદસ્યેન્દ્રઃ શત્રુભવત્ ત્વષ્ટાએ હે ઈન્દ્ર ! શત્રો ! તું વૃદ્ધિ પામ એમ કહ્યું તેથી ઈન્દ્ર જ વૃત્રાસુરનો શત્રુ થયો. ભગવાનને ઈન્દ્ર પર કૃપા કરવી છે એટલે સ્વરદોષ કરાવ્યો. બહુવ્રીહિ સમાસ થવાથી ‘ઈન્દ્ર જેનો શત્રુ છે તેવો’ અર્થ થયો. તેમાં ઈન્દ્રની મુખ્યતા થાય તેથી ઉત્પન્ન થનાર ઈન્દ્રનો શત્રુ થાય પણ ઈન્દ્રને મારી ન શકે. ત્વષ્ટાના અભિચાર-કર્મથી ભયંકર દેખાવનો પુરુષ પ્રકટ થયો. વધેલા સોમમાંથી થયેલો અસુર વધ્યો એ વૃત્ર કહેવાયો. ત્વષ્ટાની વેરભાવનાની ભયંકરતાથી અસુરપણાથી પણ તે અસુર થયો. ત્વષ્ટાની ઈચ્છા તો ઈન્દ્રને મારે એવા પુત્રની હતી, પણ ભગવાનને એ અસુર વૃત્રને મુક્તિ આપવી છે. વૃત્ર તેના આથી પહેલાંના જન્મમાં ચિત્રકેતુ નામનો વિદ્યાધર હતો તેને પાર્વતીનો શાપ થવાથી તે અસુર થયેલો. તેનું મૃત્યુ થતાં તે મુક્તિ પામે. તેને મુક્તિ પ્રાપ્ત થાય તે માટે જ ભગવાને આદરપૂર્વક તેનો જન્મ આહવાનીય અગ્નિમાં હોમેલા સોમમાંથી કરાવ્યો અને વેદ પ્રમાણ હોવાનું સચવાઈ રહે તે માટે તેના પિતાનો હોમ કરતી વખતે સ્વરદોષ કરાવડાવ્યો. ભયંકર દેખાવનો, ગર્જનાઓ કરી દિશાઓ કંપાવતો, પગ પછાડી પૃથ્વીને ધ્રુજાવતો એ વૃત્ર દેવો સાથેના યુદ્ધમાં દેવોનાં દિવ્ય અસ્ત્રો તથા શસ્ત્રો પણ ગળી જવા લાગ્યો. સર્વ દેવો એ જોઈ વિસ્મય પામી ગયા અને નિસ્તેજ બની રહ્યા. અંતે વૃત્રાસુરના ત્રાસમાંથી બચવા માટે ભગવાનનું ઉપસ્થાન કર્યું. શરણ્ય ભગવાનને શરણે દેવો ગયા. પોતે તો પ્રભુના સ્વજન જેવા છે એટલે પ્રભુ શ્રેય કરશે જ એવી શ્રદ્ધા વ્યક્ત કરી. અમને ભગવાને જ સંજર્થા છે અને ભગવાન જ અમારું રક્ષણ કરે છે માટે જ તેમના શરણે આવ્યા છીએ એવી ભાવનાવાળા દેવો સમક્ષ કૃપાળુ ભગવાન શંખ ચક્ર ગદા પદ્મ ધારણ કર્યાં છે એવા ચતુર્ભુજસ્વરૂપે પ્રકટ થયા. એમના જેવા જ સ્વરૂપવાળા માત્ર શ્રીવત્સચિહ્ન તથા કૌસ્તુભમણિ સિવાયના એમના સુનંદ આદિ પાર્ષદોથી સેવાયેલા શરદઋતુના કમલ જેવા નેત્રવાળા ભગવાનના દર્શને આનંદવિભોર બની રહી દેવો તેમની સ્તુતિ કરવા લાગ્યા. એ દરમિયાન પ્રભુ વિરુદ્ધધર્માશ્રયપણાનો હૃદયમાં અનુભવ કરી રહ્યા. યજ્ઞના સામર્થ્યવાળા, કાલસ્વરૂપ, અનેક માંગલિક નામોવાળા, ત્રણ ગુણોના નિયંતા, જેના વાસ્તવિક સ્વરૂપને જાણવું અશક્ય છે એવા, સમગ્ર બ્રહ્માંડ સાથે શુદ્ધ અદ્વૈત ધરાવતા એવા એ ભગવાનની સ્તુતિ કરતાં કરતાં દેવોએ જે કામનાથી તેઓ ભગવાનને જ શરણે આવ્યા હતા તે દર્શાવતાં કહ્યું કે ઈશ્વર ! આપ આ વૃત્રાસુરનો હવે શીઘ્ર નાશ કરો. હે ભગવાન ! એ અસુર તો સર્વને ગળી રહ્યો છે, અમારાં તેજ, અસ્ત્રો તથા આયુધોને પણ ગળી રહ્યો છે. એનાથી અમોને બચાવવા સર્વની પીડા દૂર હરનારા રુચિકર યશવાળા, સર્વોત્તમ ગતિ આપનારા અનાદિ અનંત એવા

આપ જ સમર્થ છો. આપને અમે વારંવાર નમસ્કાર કરીએ છીએ.

દેવોએ કરેલી સ્તુતિવાળા સ્તોત્રથી પ્રસન્ન થયેલા ભગવાને પછી દેવોને કહ્યું કે હે દેવો ! તમારી સ્તુતિથી તથા તમારા જ્ઞાનવાળાં વચનથી હું પ્રસન્ન છું હું. પ્રસન્ન થાઉં ત્યારે કોઈ પણ વસ્તુ મારા માટે દુર્લભ ન હોય, પણ આ તત્ત્વવેત્તા પુરુષો તો મારી પાસેથી ભક્તિ વિના કશું જ ઈચ્છતા નથી. તમે મારી પાસેથી વિષયો જેવી તમારી કેવળ સુખની જ ઈચ્છા ધરાવો છો, પણ મારા જેવો કૃપાળુ કેવળ ભક્તિને જ વશ બની રહેનારો તમારી એવી ઈચ્છા પૂર્ણ કરે એ યોગ્ય નથી, પરંતુ તમારું કલ્યાણ થાય એવું હું ઈચ્છું છું તો તમે મહર્ષિ દધીચિ પાસે જાઓ, વિદ્યા વ્રત અને તપથી સિદ્ધ એવા તેમના શરીરની માગણી કરો. તે મહર્ષિ દધીચિ શુદ્ધ બ્રહ્મવાદી છે, યથાર્થ જ્ઞાની છે. તેમણે અશ્વશિરા નામના બ્રહ્મજ્ઞાનનો બન્ને અશ્વિનીકુમારોને ઉપદેશ કર્યો હતો. ત્વષ્ટાને નારાયણકવચ એમણે જ શીખવ્યું હતું. ત્વષ્ટાએ વિશ્વરૂપને શીખવ્યું અને વિશ્વરૂપ પાસેથી તમે ભણ્યા છો. એમના કૃપાપાત્ર એવા અશ્વિનીકુમારોને આગળ ધરી તમે એમની પાસે જાઓ અને એમનાં અંગોની યાચના કરો. એ મહર્ષિમાં સેવાદિધર્મો આત્મસાત્ થઈ ગયા છે, એમના જીવનમાં સ્વાભાવિકતાથી વણાઈ ગયા છે. વૃત્રાસુર અભિચાર-કર્મમાંથી જન્મ્યો છે અને કર્મનો નાશ તો જ્ઞાનથી જ થાય માટે એવા જ્ઞાની દધીચિ મુનિ પાસે જઈને યાચના કરો. ઉદાર મહર્ષિ કોઈના પણ કલ્યાણ માટે પ્રાણદાન કરે એવા છે તો તે તમને જરૂર પોતાનાં અંગો આપશે. વિશ્વકર્મા એ અંગોમાંથી ઉત્તમ આયુધ બનાવશે અને પછી તમે એ આયુધ વડે એ અસુરને હણી શકશો, એનો નાશ થયા પછી તમે તેજસ્વી બના રહશો.

આ પ્રમાણે કહીને પ્રભુ અંતર્ધાન થઈ ગયા. પછી દેવો એ મહર્ષિ દધીચિ પાસે ગયા અને તેમના અંગની યાચના કરી. દેવોની એવી યાચનાથી દધીચિ મુનિ પ્રસન્ન થયા, પણ પ્રથમ તો કહ્યું કે હે દેવતાઓ ! સ્વાર્થપરાયણ બનીને તમે આવી યાચના કરો છો તો શું તમે જાણતા નથી કે એનાથી બીજાને કેટલી પીડા થશે ? પરંતુ સાચો દાતા તો પીડા વેઠીને પણ સામાને સુખ ઉપજાવે છે. તમારી યાચના હું સ્વીકારું છું, એમ કહીને મહર્ષિએ યોગ દ્વારા પોતાના આત્માને પરબ્રહ્માં જોડી દઈ શરીર છોડી દીધું. વિશ્વકર્માએ એમના અસ્થિમાંથી વજ્ર બનાવ્યું અને પછી દેવોએ અસુરો સાથે યુદ્ધ આરંભ્યું. ત્રેતાયુગના આરંભમાં નર્મદા નદીના કાંઠા ઉપર દેવો અને અસુરો વચ્ચે દારુણ યુદ્ધ થયું. દેવોમાં રુદ્રો, વસુઓ આદિત્યો, અશ્વિનીકુમારો, પિતૃઓ, અગ્નિઓ, વાયુઓ, ઋભુઓ, સાધ્યો અને વિશ્વદેવો હતા તો અસુરોમાં નમુચિ, શંબર, અનર્વા, દ્વિમૂર્ધા, ઋષભ, અંબર, હયગ્રીવ, શંકુશિરા, વિપ્રચિત્તિ, અયોમુખ, પુલોમા, વૃષપર્વા, પ્રરેતી, રેતી, ઉત્કલ વગેરે અસુરો સૈન્યો સાથે હતા.

તેમણે પ્રબળપણે દેવોના આક્રમણને અટકાવ્યું, પણ પ્રભુકૃપાવાળા વજ્રના તેજવાળા દેવો સામે તેઓ ટકી શકતા ન હતા. અનેક પ્રકારનાં અસ્ત્રો શસ્ત્રો તેમણે પ્રયોજ્યાં, પણ

સફળતા ન મળતાં હતાશ બની રહી તેઓ નાસી જવા લાગ્યા. પોતાની સેનામાં આ રીતે ભંગાણ પડતાં જોઈ શૂરવીરોમાં ઉત્તમ એવો વૃત્રાસુર અત્યંત ક્રોધિત બની રહ્યો અને નાસતા અસુરોને બળપૂર્વક અટકાવી તેમને ઠપકારતાં કહેવા લાગ્યો : હે અસુરશ્રેષ્ઠો ! આમ નિર્બળ ન બનો. જન્મેલા પ્રાણીનું મૃત્યુ તો અવશ્ય છે જ, પરંતુ જગતમાં બે જ મૃત્યુ દુર્લભ છે : એક યોગ દ્વારા આત્માને પરમાત્મામાં જોડી શરીર છોડવું તે અને અન્ય રણભૂમિમાં સામી છાતીએ દુશ્મનોનો પ્રતીકાર કરતાં કરતાં મૃત્યું પામવું તે. આ પ્રમાણે વૃત્રાસુરે દૈત્યોને ઘણા સમજાવ્યા, પણ દેવોના સબલ યુદ્ધકૌશલથી ત્રાસેલા દૈત્યોએ ન જ માન્યું અને પાછા ન વળ્યા એટલે વૃત્રાસુરે ખૂબ જ ક્રોધિત બની રહીને દેવોને પડકાર્યા. તેની ભયંકર ગર્જનાથી જ કેટલાક દેવો તો મૂંછિત બની રહી ધરણી પર ઢળી પડ્યા. એ પછી રણ-સંગથી મદોન્મત્ત એવા એ અસુરે ઈન્દ્ર સાથે યુદ્ધ શરૂ કર્યું. ગદાના પ્રહારથી ઈન્દ્રના વાહન એવા ઐરાવતને પણ મૂંછિત જેવો કરી દીધો એથી વ્યગ્ર બની રહેલા વજ્રધારી ઈન્દ્રને વૃત્રાસુર કહેવા લાગ્યો કે હે બ્રાહ્મણોનો તેમ ગુરુવો વધ કરનાર હે પાપી ! મારા ભાઈનો નાશ કરનાર એવા તને આજે હું મારા આ ત્રિશૂળથી મારી નાખીને મારા ભાઈને મારવાનો બદલો લઈશ જ, એમ કહી તેણે વ્યગ્ર બનેલા ઈન્દ્રને ફરી પડકાર્યો. પરસ્પર ભયંકર યુદ્ધ થયું. પ્રચંડ પરાકાષ્ઠા દર્શાવી વૃત્રાસુરે ઈન્દ્રના હાથમાંથી છૂટેલી ગદાને નિષ્ફળ બનાવી દીધી. ઈન્દ્ર અકળાયો. વજ્રનો ઉપયોગ કરવાનું પણ જાણે ભૂલી ગયો. વીરોચિત પણ વૃત્ર બોલ્યો : હે ઈન્દ્ર ! આમ અકળાય છે શા માટે ? તારાં ગદા વગેરે કામ નહીં લાગે. તું વજ્રનો ઉપયોગ કેમ કરતો નથી ? હું જાણું છું કે એ વજ્રમાં તો પ્રભુનો પ્રભાવ છે અને મહર્ષિ દધીચિનો અદ્ભુત ત્યાગ છે, એમના તપનું તેજ છે. મારા સ્વામી સંકર્ષણે મને કહ્યું છે તે પ્રમાણે હું ભગવાનનાં ચરણકમળમાં મનને સ્થિર કરીને મારા દેહનો ત્યાગ કરી દેવાનો છું. સ્વર્ગમાં પૃથ્વી પર તેમ રસાતલમાં જે બધી સંપત્તિઓ છે તે ભગવાન સંકર્ષણ પોતાના ભક્તોને કદી અપાવતા જ નથી. સંપત્તિ તો વિપત્તિ લાવે છે, શરણાગતિને શિથિલ કરી દે છે. દ્વેષ, ઉદ્વેગ, આધિ, મદ, કલેશ, વ્યસન અને વ્યર્થ પ્રયાસ સંપત્તિના એ સાત દોષો છે. ભક્તિની ઈચ્છાવાળાને ભક્તિ મળે અને ભગવાનની કૃપા ન હોય એવા જ સંપત્તિની આશા રાખે. સંપત્તિ તો પ્રભુથી વિમુખ બનાવે છે. ભક્ત વિમુખ ન બની જાય એથી જ પ્રભુ ભક્તોને સંપત્તિ આપતા નથી, સન્મતિ જ આપે.

આમ બોલતા વૃત્રાસુરની સમક્ષ જાણે ભગવાન ઊભા છે. ભગવાનની સ્તુતિ કરતાં વૃત્રાસુર કહેવા લાગ્યો : હે શ્રીહરિ, હું તો દાસ છું, દાસનો પણ દાસ છું. મારું મન સદા મારા પ્રાણપતિ એવા આપના ચરણકમળનો આશરો પ્રાપ્ત કરે, મારી વાણી સદા આપના ગુણોનું જ ગાન કર્યા કરે. હે ભગવાન ! મને ધ્રુવ પદની, બ્રહ્મલોકની, ચક્રવર્તીપણાની, રસાતલના સ્વામી બનવાની, યોગની સિદ્ધિની કે મોક્ષની પણ ઈચ્છા નથી, મારે તો આપની કૃપા જ જોઈએ છે. હે કમળ સમાન નેત્રવાળા પ્રભુ ! પાંખો આવી ન હોય એવાં પક્ષીનાં બચ્ચાં એની માતાને મળવા આતુર હોય, ભૂખથી ટળવળતાં દોરીથી

બંધાયેલા વાછરડાં દૂધ માટે એની માતા માટે તલસી રહ્યાં હોય તેમ પરદેશ ગયેલા પતિ માટે એની પત્ની જેમ વિહ્વળ બની રહે એમ મારું મન આપને માટે જ આતુર બની રહ્યું છે તો મને આપની નિકટ લઈ લો. આમ સ્તુતિ કરતો વૃત્ર ભયંકર અસુર છે, વિકરાળ છે, પરંતુ ગુણગ્રાહક છે, પણ તેને તો મરવું જ છે. હૃદયમાં રહેલી નિર્મલ ભક્તિવાળા એ અસુરને તો હવે પ્રભુના મિલનનાં ઉતાવળ-વિલંબ અસહ્ય છે, અવરોધરૂપ દેહ ત્યજી દેવો છે. આમ યુદ્ધમાં પોતાના શરીરને તજવા ઈચ્છતો વિજયને નહીં, પણ મરીને પ્રભુના સાંનિધ્યને જ ઝંખતો વૃત્રાસુર પછી હાથમાં ત્રિશૂલ લઈને કેટલ દૈત્ય ભગવાન વિષ્ણુ સામે ધસ્યો હતો તેમ ઈન્દ્ર સામે ધસ્યો. ઈન્દ્ર સાવધ હતો જ. વીર અસુરે પછી ફેંકેલું ભયંકર ત્રિશૂળ જે આવતું હતું ત્યારે સૂર્ય જેવું અને અગ્નિ જેવું મુશ્કેલીથી જોવાય એવું દૈદીપ્યમાન હતું તેને જોઈને સહજ પણ ગભરાયા વગર ઈન્દ્રે સો આરાવળા પોતાના વજ્રથી તેને કાપી નાખ્યું અને વૃત્રાસુરના જમણા હાથને પણ કાપી નાખ્યો. એનાથી અત્યંત આવેશમાં આવી જઈ વૃત્રાસુરે ધસી જઈને ઈન્દ્ર પર ડાબા હાથે મોટી ભોગળનો પ્રહાર કર્યો. વૃત્રાસુરનું એ કર્મ અદ્ભુત હતું. ભોગળના એ પ્રહારે ઈન્દ્રના હાથમાંથી વજ્ર પણ પડી ગયું. દેવો, અસુરો, ચારણો અને સિદ્ધો વૃત્રાસુરના એ અદ્ભુત કર્મની પ્રશંસા કરવા લાગ્યા, પણ ઈન્દ્રનું સંકટ જોઈ હાહાકાર કરી રહ્યા. વૃત્રાસુરે ધાર્યું હોત તો શસ્ત્ર વગરના ઈન્દ્રને તે મારી શકત, પણ શસ્ત્ર વગરના બની ગયેલા શત્રુને મરાય નહીં એવી યુદ્ધનીતિથી ઈન્દ્રને ન મારતાં તે બોલ્યો : હે ઈન્દ્ર ! આપણી વચ્ચેના આ સંગ્રામમાં મારો પરાજય નિશ્ચિત છે. મારો હાથ અને શસ્ત્ર કપાઈ ગયાં છે તોપણ તારી સાથેના યુદ્ધનો પ્રયત્ન હું છોડવાનો નથી. તારું વજ્ર પડી ગયું છે, તું એનાથી બેબાકળો બની ગયો છે, પરંતુ સ્વસ્થ થા, શસ્ત્ર ઉપાડ અને મારો સામનો કર. વૃત્રાસુરનાં આવાં વચન સાંભળી ઈન્દ્ર બોલ્યો : હે દાનવ ! તું તો સિદ્ધ છે. ભગવાન પ્રત્યેની તારી ભક્તિથી જ તું આવી બુદ્ધિવાળો થયો છે. તને તો સચ્ચિદાનંદરૂપી મહાસાગર ઉપલબ્ધ થયેલો છે પછી તને સ્વર્ગાદિ જેવાં ખાબોચિયાનું શું પ્રયોજન હોય ? મોક્ષના સ્વામી ભગવાન વાસુદેવમાં ભક્તિ થયા પછી તો ખરેખર બીજાં બધાં સુખો તુચ્છ જ છે.

આ પ્રમાણે બન્ને પરસ્પરના ગુણદર્શી બની રહીને પછી યુદ્ધ કરવા લાગ્યા. હે રાજન્ ! શત્રુઓને હંફાવનારા વૃત્રાસુરે ફરી લોખંડની ભોગળ ઘુમાવીને ઈન્દ્ર તરફ ફેંકી, પણ ઈન્દ્રે વજ્રથી તે ભોગળને તથા વૃત્રાસુરના ડાબા હાથને પણ એકી સાથે કાપી નાખ્યાં. લોહી-લુહાણ એવો એ વૃત્રાસુર પછી પોતાની માયાથી મોટું શરીર ધારણ કરી ધસી જઈને ઈન્દ્રને ગળી ગયો. એ જોઈને પ્રજાપતિઓ અને મહર્ષિઓ હાહાકાર કરી રહ્યા, પણ ઈન્દ્ર તો નારાયણ-કવચથી સુરક્ષિત હતો તેથી તે મરણ પામ્યો નહીં અને અસુરનું પેટ ચીરીને બહાર નીકળ્યો તથા એ પછી પોતાના વજ્રથી તે અસુરનું મસ્તક બળપૂર્વક કાપી નાખ્યું. અસુર મરણ પામ્યો. આકાશમાં એથી દુંદુભિ વાગી રહ્યાં મહર્ષિઓ સિદ્ધો અને ગંધર્વો પ્રસન્ન બની રહી ઈન્દ્રના પરાક્રમને પ્રકટ કરતા વેદમંત્રોથી તેની સ્તુતિ કરવા લાગ્યા અને હર્ષપૂર્વક પુષ્પોની વૃષ્ટિ કરી રહ્યા. હે રાજન્ ! એ વેળા વૃત્રાસુરના શરીરમાંથી નીકળેલું તેનું આત્મતેજ

સર્વના દેખતાં લોકાતીત ભગવાનમાં ભળી ગયું. એ પછી દેવો, ઋષિઓ, પિતૃઓ વગેરે પોતપોતાના સ્થાને ગયા, પણ ઈંદ્રના દુઃખનો તો પાર નથી. વૃત્રને મારવાથી ઈંદ્ર પાછળ બ્રહ્મહત્યા પડી હતી. ઈંદ્ર ઝડપથી આકાશમાં દોડ્યો, પણ બ્રહ્મહત્યાએ તેનો કેડો ન મૂક્યો. આખરે ઈંદ્ર માનસરોવરમાં પેસી ગયો. વિશ્વરૂપના વધથી આધ્યાત્મિક અક્ષય પાપ લાગ્યું હતું તેના કરતાં આ પાપ અધિક હતું. માનસરોવરમાંના કમલજાલમાં રહીને પ્રભુનું ધ્યાન કરવા લાગ્યો. વર્ષો પર્યંત તેને તેમાં રહેવું પડ્યું છે. ત્યાં તેને કોઈ પણ જાતના ભોગ વૈભવ મળતા ન હતા. તેને ભોગ વૈભવ આપનાર તો તેનો દૂત અગ્નિ હતો, પણ અગ્નિ તો માનસરોવરના જળમાં જઈ શકતો નહીં.

ઈંદ્ર ત્યાં રહ્યો તે દરમિયાન સ્વર્ગમાં નહુષ રાજાને ઈંદ્રાસને બેસાડ્યો હતો. તે રાજા પૃથ્વીપતિ હતો ત્યારે તો વિદ્યા તપ અને યોગ બળવાળો હતો, પણ સ્વર્ગમાંની સંપત્તિ અને ઐશ્વર્યના મદથી તે અંધબુદ્ધિ બની રહ્યો. તેણે ઈંદ્રાણીની ઈચ્છા કરી. અગસ્ય મુનિના પ્રભાવે તે રાજાને એની અંધ બુદ્ધિના કારણે સર્પની યોનિમાં અવતરવું પડ્યું.

માનસરોવરમાં રહેલા ઈંદ્રની ઈશાન દિશાના રુદ્રદેવે અને કમળમાં રહેલાં લક્ષ્મીજીએ રક્ષા કરી હતી તેથી નિસ્તેજ થયેલું બ્રહ્મહત્યાનું પાપ તેને અધિક હેરાન કરી શકતું ન હતું. યથાસમયે પ્રભુએ ઈંદ્ર પર કૃપા કરી. હે ભરતવંશી રાજન્ ! ભગવાનની પ્રેરણાથી બ્રહ્મર્ષિઓ ઈંદ્રને વાણીથી બોલાવ્યો એટલે તે સ્વર્ગમાં પાછો ગયો. બ્રહ્મર્ષિઓએ તેને વિધિ પ્રમાણે અશ્વમેધ યજ્ઞની દીક્ષા આપી. એ યજ્ઞમાં ઈંદ્રે સર્વાત્મા એવા ભગવાન શ્રીનારાયણ વાસુદેવનું યજન કર્યું અને એથી, હે રાજા ! સૂર્ય જેમ ઝાકળનો નાશ કરે છે તેમ ઈંદ્રની બ્રહ્મહત્યા નષ્ટ બની રહી અને પછી તેને મહેન્દ્રપદ પ્રાપ્ત થયું.

પરીક્ષિતે પૂછ્યું : હે બ્રહ્મન્ ! વૃત્રાસુર તો રજોગુણી અને તમોગુણી સ્વભાવનો અસુર હતો અને ત્રણે લોકને માટે ભયંકર હતો છતાં તેને ભગવાન નારાયણમાં આવી દૃઢ ભક્તિ શાથી થઈ ? આ પૃથ્વીના અનંત જીવોમાં મોક્ષની ભાવનાવાળો કોઈક જ હોય છે અને એમાંયે શ્રીપ્રભુમાં જ નિમગ્ન બની રહેનારો આસક્તિમાત્રનો ત્યાગ કરી શ્રીહરિના ચરણોમાં પરાયણ રહેનારો તો કરોડોમાં એક હોય છે તો પછી પાપી એવા વૃત્રાસુરને યુદ્ધ દરમિયાન ભગવાન વિશે આવી દૈવી જીવમાં જ શક્ય હોય એવી ભગવાનમાં દૃઢતા કઈ રીતે સંભવિત બની રહી ?

શ્રીશુકદેવજી બોલ્યા : હે રાજન્ ! વ્યાસ, નારદ તથા દેવલ ઋષિના મુખથી જે ઇતિહાસ મેં સાંભળ્યો છે તે તને હું કહું : આ વૃત્રાસુર પૂર્વજન્મમાં શૂરસેન પ્રદેશમાં ચિત્રકેતુ નામનો એક ચક્રવર્તી રાજા હતો. તેને કરોડ રાણીઓ હતી. એમાં કૃતદ્યુતિ એની પટરાણી જેવી એ જયેષ્ઠ હતી એવી એ શ્રેષ્ઠ પણ હતી, સત્કર્મી હતી. એના સત્કર્મના પ્રતાપે એનો પતિ કુટુંબ, સમાજ અને દેશ પણ સમુજ્જવલ બની રહ્યાં હતાં. એવી સ્ત્રીઓ જ શ્રેષ્ઠ ગણાય. જયેષ્ઠ હોવું મહત્ત્વનું નથી, શ્રેષ્ઠ હોવું એ જ સાચા આદર્શરૂપ બની રહે. અન્ય રાણી

ઓ તો કીક, પણ તેની સત્કર્મવાળી પટરાણી પણ રાજાને પુત્ર આપી શકી ન હતી. અનેક સદ્ગુણોથી યુક્ત હોવા છતાં પુત્રના અભાવે એ રાજાનું જીવન વિષાદમય જ બની રહ્યું હતું. એક દિવસ મહર્ષિ અંગિરા ફરતા ફરતા દૈવેચ્છાથી એ રાજાને ત્યાં પધાર્યા. રાજાએ એમનો યથાયોગ્ય વિધિપૂર્વક આદરસત્કાર કર્યો. ઋષિ પ્રસન્ન બની રહ્યા અને પછી બોલ્યા : હે રાજન્ ! તમારું અને તમારા રાજનાં સાત અંગો સુરક્ષિત અને કલ્યાણમય છે ને ? પુરુષ જીવાત્મા મહત્ત્વ, અહંકાર અને પાંચ ભૂતો એ સાત પ્રકૃતિઓથી રક્ષાયેલો છે અને રાજા ગુરુ, પ્રધાન, પ્રજા કિલ્લો, ભંડાર, લશ્કર અને સહાયક મિત્ર એ સાત પ્રકૃતિઓથી સુરક્ષિત મનાય છે, એ બધા શું કુશળ નથી ? મને તમારું મન ઉદાસ હોવાનું પ્રતીત થાય છે, તો શું તમારી રાણીઓ, તમારી પ્રજા, મંત્રીઓ, પ્રભારીઓ, ખંડિયા રાજાઓ તથા તમારા સેવકો તમારી અવગણના તો કરતા નથી ને ? આવા ઉદ્વેગમય શાથી જણાઓ છો ?

રાજા વિનમ્રપણે બોલ્યો : હે મુનિવર ! આપશ્રી જેવા યોગી મહર્ષિથી શું અજાણ્યું હોય ? મારા રાજ્યનું ઐશ્વર્ય તેમ સંપત્તિ તો લોકપાલોને પણ ઈચ્છવા યોગ્ય છે. મને એક માત્ર સંતાન ન હોવાનું જ મહાદુઃખ છે. એથી જ આ બધા વૈભવો મને સુખ આપી શકતા નથી. આપ મારા પર કૃપા કરો અને મને સંતાનસુખ પ્રાપ્ત થાય એવો આશીર્વાદ આપો. પ્રસન્ન થયેલા ઋષિએ ત્વષ્ટા દેવનું યજન કર્યું અને પટરાણીને યજ્ઞશેષ ખવરાવ્યું. રાણીને એથી ગર્ભ રહ્યો. રાજાના નસીબમાં પુત્રસુખ ન હતું છતાં ઋષિ અંગિરાના તપોબળે યથાસમયે હર્ષશોકપ્રદ એવા પુત્રનો જન્મ થયો. રાજ્યમાં સર્વત્ર એથી આનંદ વર્તાઈ રહ્યો. આ પુત્ર દિનપ્રતિદિન વૃદ્ધિ પામતો રહ્યો. રાજાનો સ્નેહ પુત્ર ઉપર અને પુત્રવતી રાણી ઉપર વધવા લાગ્યો. પરિણામે બીજી રાણીઓ ઈર્ષ્યામાં અંધ બની રહી અને લાગ જોઈ પુત્રને ઝેર આપીને મારી નાખ્યો. રાજા રાણી અને પ્રજાના શોકનો પાર ન રહ્યો. મરેલા પુત્રના શબ પાસે બેસીને વિવિધ પ્રકારના વિલાપોથી રાણી રડવા લાગી. રાજાનું રુદન પણ ઉગ્ર બની રહ્યું. દુઃખસંતપ્ત રાજાને સાન્ત્વન આપવા મહર્ષિ અંગિરા નારદજીને સાથે લઈને તે વખતે પાછા ત્યાં આવ્યા અને રાજાને આશ્વાસન આપતાં ઉપદેશવચનો કહેવા લાગ્યા : હે રાજા ! તું જેને માટે આમ શોક કરે છે તેનો અને તારો વાસ્તવિક સંબંધ તું જાણતો નથી. આ સૃષ્ટિમાં ભૂત ભવિષ્ય અને વર્તમાન જન્મોમાં કોણ કોનો સંબંધી હતો યા છે તે કોઈ જ જાણી શકે એમ નથી. દેહ અને દેહી યા આત્માનો વિભાગ અનાદિ કાલથી ચાલ્યા કરે છે. આત્મા તો અમર છે, જન્મમરણનો વ્યવહાર માત્ર શરીરને જ છે. જન્મ અને મરણ કર્મના કોઈ ગૂઢ નિયમથી થયા કરે છે, વસ્તુતઃ આ બધું ભગવાનની ઈચ્છાશક્તિનું જ પરિણામ છે, ભગવાનની લીલા જ માત્ર છે. એ અંગે આવો શોક ન હોય, માટે તું શોક ત્યજી દે અને ભગવાનના ચરણોને સેવી જીવન સાર્થક કરી લે. ઋષિનાં આવાં જ્ઞાનવચનોથી રાજા આશ્વાસન પામ્યો અને ઋષિને પરિચય પૂછ્યો, અંગિરાએ પરિચય આપ્યો. પહેલાં પણ જ્ઞાન દેવા જ આવ્યા હતા, પણ રાજાના પુત્રાસક્તિની પ્રબળતાથી એના નસીબમાં પુત્રસુખ ન હોવા છતાં યોગબળે હર્ષશોકપ્રદ પુત્ર દીધો હતો. ઋષિએ પોતે અંગિરા હોવાનું જણાવ્યું અને સાથે

આવેલા બ્રહ્માના સાક્ષાત્ પુત્ર નારદજી હોવાનું કહ્યું. રાજાએ શોકગ્રસ્ત દશામાં વિકલતાથી સનત્કુમાર આદિ યોગેશ્વરોમાંના હોવાનું જણાવ્યું હતું. એમના દ્વારા જ્ઞાનદીપક પ્રગટતાં રાજાને જ્ઞાન થયું કે સુખની ક્ષણિકતા સમજાય તો જ સ્થિરતા આવે. જીવકૃત સંસારનાં ક્ષણિક સુખો પછી સંતાપ જ મળે. સાચા આત્મસુખની પ્રાપ્તિ માટે તો મોહથી મૂર્છિત બનેલા મનને જ્ઞાનભક્તિથી સ્વસ્થ બનાવવું પડે. સાથે આવેલા નારદજીએ મૃત્યુ પામેલા રાજકુમારના શબમાં જીવને પ્રવેશ કરાવ્યો. સજીવન થયેલા એ બાળકે જ્ઞાનપૂર્ણ વાતો કરી. કહ્યું કે શરીર તો નિત્ય નથી, કર્મથી જન્મકાલે કર્માનુસાર સંબંધો થાય. સંબંધથી મમતા બંધાય. સંબંધ નષ્ટ થતાં મમતા પણ નષ્ટ બની રહે. જીવ તો નિત્ય છે, કેવલ ભગવદ્-અંશ છે. એનો શોક કરવાનો ન હોય. એમ કહી જીવ શરીરમાંથી નીકળી ગયો. રાજા વગેરેને જ્ઞાન થયું. વ્રત-નિયમ કર્યા અને પછી નારદજીએ સંકર્ષણવિદ્યા આપી. શેષ ભગવાનને અતિપ્રિય એવી આ મહાવિદ્યા છે :

ૐ નમસ્તુભ્યં ભગવત વાસુદેવાય ધીમહિ ।

પ્રદ્યુમ્નાયાનિરુદ્ધાય નમઃ સંકર્ષણાય ચ ॥૧૮॥ (અ. ૧૬)

ૐ આપ ભગવાનને અમે નમસ્કાર કરીએ છીએ. વાસુદેવ પ્રદ્યુમ્ન અનિરુદ્ધ તથા સંકર્ષણરૂપ આપનું અમે ધ્યાન ધરીએ છીએ અને નમન કરીએ છીએ

અનુભવસ્વરૂપ પરમાનંદ મૂર્તિ, આત્મારામ, શાંત અને જેમની દ્વૈત દષ્ટિ નિવૃત્ત થઈ છે તેવા આપને અમારા નમસ્કાર હો (૧૮)

આત્માનંદના અનુભવથી રાગદ્વેષાદે દૂર થયા છે. એવા સર્વ ઈન્દ્રિયોના નિયંતા મહાન વિશ્વમૂર્તિ એવા આપને અમારા વારંવાર નમસ્કાર હો. (૨૦)

સર્વ ઈન્દ્રિયોરહિત નામરૂપથી રહિત કાર્યકારણથી પણ જે પર છે એવા ચૈતન્ય-સ્વરૂપ અમારું રક્ષણ કરો. (૨૧)

જેમનાથી આ સૃષ્ટિનો આવિર્ભાવ થાય છે, સ્થિતિ કરાય છે તેમ તિરોભાવ થાય છે એવા પદાર્થ માત્રમાં વસેલા શ્રીબ્રહ્મસ્વરૂપને અમારા નમસ્કાર હો. (૨૨)

જે આકાશની જેમ અંદર અને બહાર વ્યાપ્ત છે તોપણ મન બુદ્ધિ અને જ્ઞાનેન્દ્રિયો-જ્ઞાનશક્તિથી જેમને જાણી શકાતું નથી અને પ્રાણો ક્રિયાશક્તિથી જેમનો સ્પર્શ કરી શકાતો નથી તે બ્રહ્મને હું વારંવાર નમસ્કાર કરું છું. (૨૩)

સત્ ચિત્તના અંશરૂપ જીવાત્માના પ્રવેશથી દેહ, ઈન્દ્રિયો, પ્રાણ, મન અને બુદ્ધિ કાર્ય કરવા પ્રવૃત્ત થઈ શકે છે. એવા જીવાત્માને પરબ્રહ્મ જાણે છે, પણ જીવ તેને જાણી શકતો નથી એવા : (૨૪)

ૐ નમો ભગવતે મહાપુરુષાય મહાનુભાવાય મહાવિભૂતિપતયે સકલસાત્વત-

પરિવૃદ્ધનિકરકમલકુડ્મલોપલાલિતચરણાર્વિન્દયુગલ પરમ પરમેષ્ઠિન્ નમસ્તે ॥૨૫॥

મહાપુરુષ, મહાપ્રતાપી, મહાન વિભૂતિઓના પતિ આપ શ્રી ભગવાનને નમસ્કાર. સમગ્ર શ્રેષ્ઠ દેવો પોતાના હસ્તકમલની કળીઓથી જેમનાં બન્ને ચરણકમલની સેવામાં નિમગ્ન રહે છે એવા હે સર્વોત્કૃષ્ટ ! હે સર્વેશ્વર ! આપને હું નમસ્કાર કરું છું.

શરણે આવેલા ભક્ત ચિત્રકેતુ રાજાન આ વિદ્યાનો ઉપદેશ કરી નારદજી અંગિરા સાથે બ્રહ્માના ધામમાં પધારી ગયા. એમના ગયા પછી રાજા ચિત્રકેતુએ એમની સૂચના મુજબ સાત દિવસ સુધી કેવળ જલનો જ આહાર કરીને એકાગ્ર ચિત્તે નારદે કહેલી સંકર્ષણ-વિદ્યાને ધારણ કરી. એથી, હે રાજા પરીક્ષિત ! એ વિદ્યાના પ્રતાપે ચિત્રકેતુ રાજાને વિદ્યાધરોનું અખંડ અધિપતિપણું પ્રાપ્ત થયું. કેટલાક દિવસો પછી વિદ્યાધરપતિ એવા તે રાજાએ વિદ્યા વડે પ્રદીપ્ત મનથી ગતિ કરી, દેવોના પણ દેવ શેષ ભગવાનના ચરણ સમીપ જવા ભાગ્યશાળી બની રહ્યો. ભગવાનનું સ્વરૂપ જાણવાથી તેમનું જ્ઞાન થતાં તેને ભગવાન સાથે શેષરૂપી ભગવાનનો યોગ પ્રાપ્ત થયો. શેષમાં પણ ભગવાનનો આવેશ થાય છે. પ્રસન્ન મુખવાળા, લાલ નેત્રોવાળા, વિવિધ આભૂષણો જેમણે ધારણ કર્યા છે એવા શેષ ભગવાનનાં તે રાજાએ સિદ્ધેશ્વરોનાં મંડળો સાથે દર્શન કર્યા. એમના દર્શને રોમાંચિત રાજા ગદ્ગદિત બની રહ્યો અને પછી જરા સ્વસ્થ બનીને તેણે શેષ ભગવાનની સ્તુતિ કરી. અચળ, ધ્રુવ, તેમ કાળથી પણ અમાપ એવા, પંચરાત્ર વગેરે ભક્તિશાસ્ત્રમાં જેમના સ્વરૂપનું વર્ણન થયેલું છે એવા એ ભગવાન સહસ્રમૂર્ધાની વિવિધ પ્રકારે સ્તુતિ કરી તેમને વારંવાર નમન કર્યું. પછી રાજાનું જ્ઞાન સ્થિર થાય એથી શેષે એને ઉપદેશ આપ્યો. શબ્દબ્રહ્મ એટલે વેદરૂપ શેષ અર્થરૂપ પરબ્રહ્મ સાથે સદાના સંબંધવાળા હોવાથી તેમણે પોતે જેવી સ્થિતિમાં રહેલા હતા તેવી સ્થિતિમાં જ પરબ્રહ્મના યથાર્થ સ્વરૂપનો બોધ આપ્યો. ભગવાન પ્રત્યે ભક્તિ પ્રાપ્ત કરાવનારો એ બોધ હતો. અહંકારને દૂર કરી અભિન્ન અદ્વિતીય સર્વરૂપ આત્મસ્વરૂપ ભગવાનમાં ચિત્ત પરોવાય તો જ સ્વરૂપ પ્રાપ્ત કરાવનારી ભક્તિ ઉત્પન્ન થાય, એવું જ્ઞાન સંકર્ષણ દ્વાર રાજા ચિત્રકેતુને પ્રાપ્ત થયું. ભક્તિ જ જીવનધર્મ છે. પરમાત્માના દર્શન કે સૌમાં પ્રભુ વિરાજે છે તેવી સમજ જ સંપૂર્ણ સ્વાર્થ છે. યોગકુશલે આટલો સ્વાર્થ જાણવો. આ સ્વાર્થ સમજાય તો જ કૃતાર્થ બની રહેવાય. બોધ આપી શેષ ભગવાન તિરોહિત થયા. શેષ ભગવાન વિરાજ્યા હતા તે સ્થલની દિશાને રાજા નમન કરી રહ્યો. રાજા ચિત્રકેતુ વિદ્યાધરપતિ થયા છે, ભક્તિ તરફ વળ્યા તો છે, પણ વર્ષો પર્યંતનાં ઉત્તમ સામર્થ્ય સુખ સ્થાન અને માનને કારણે અભિમાન પણ થયેલું છે. એનામાં હરિના ગુણોમાં ગાનરૂપ ભક્તિ પ્રકટી તો છે, પણ એ ભક્તિ દીનતા-ભાવવાળી નથી. ‘સાધનના બળે મેં આ બધું પ્રાપ્ત કર્યું છે’ એવો સરસાઈ માનવાનો જીવનો સ્વભાવ એનામાં પણ રહેવાથી તેને પરમ ફલ પ્રાપ્ત ન થયું અને વિદ્યાધરપતિપણમાં આસક્તિ રહી. ભક્ત માટે આ યોગ્ય નથી એટલે પોતાના એ ભક્તને દીનતા-ભાવ પ્રાપ્ત કરાવવા ભગવાને એને શાપ અપાવ્યો છે. એક વખત તે સત્સંગ માટે વિમાનમાં બેસી કૈલાસ ગયો ત્યાં તેણે સિદ્ધો અને ચારણોથી વીંટળાયેલા ભગવાન શંકરને જોયા. તે વખતે મુનિઓની સભામાં પોતાના ઉત્સંગમાં સતી પાર્વતીને બેસાડી એક હાથથી

ભેટીને વિરાજમાન હતા. અભિમાનથી રાજા શ્રીશંકરનું ભગવદીયપણું ભૂલી ગયો, સત્સંગ કરવાનું યાદ ન આવ્યું અને તેણે શ્રી શંકર માટે ન કહેવાનાં વચનો કહ્યાં. એ સાંભળી શ્રીશંકરે તો મૌન રાખ્યું, એમને અનુસરનારા સભાજનો પણ મૌન રહ્યા, પણ માતા પાર્વતી ક્રોધિત બની રહ્યાં અને બોલ્યા : આ રાજા ભલે ભગવાનનો ભક્ત હોય, પણ પદવીના અભિમાનથી સરસાઈને કારણે અભિમાની બની બેઠો છે, એથી એવો આ ઉદ્ધત રાજા સત્પુરુષોએ સેવેલા વૈકુંઠમાં વિષ્ણુભગવાનના ચરણમાં જવાને યોગ્ય નથી, માટે હે દુર્મતિ ! તું મહાપાપી અસુર જાતિમાં ચાલ્યો જા.

ચિત્રકેતુ પોતાની ભૂલ સમજ્યો અને તેણે શાપને માથે ચડાવ્યો. તે વખતે તે શાપને સ્વીકારતાં જે વચનો બોલે છે તેથી એમ જણાય છે કે શિવની અવજ્ઞાથી પાર્વતીને રોષ થયો અને તેમણે શાપ આપ્યો તેથી તેને દીનતા પ્રાપ્ત થઈ અને સ્વભાવનો દોષ પણ દૂર થયો. ભગવાન કેટલીક વખત અનુગ્રહ માટે, સ્વજનના દોષો શિક્ષા દ્વારા દૂર કરવા માટે, માર્ગમર્યાદાનું સ્થાપન કરવા માટે શાપ પણ અપાવે છે. વિદ્વાનો કહે છે કે સંભાવિત-મતિઃ સ્તબ્ધઃને ભગવાનની સેવા કરવાનો અધિકાર નથી. ઐશ્વર્ય, સુખ, સ્થાન અને માન મળતાં જીવને અભિમાન આવે ને અન્યનું અપમાન કરે, પોતાને જ સર્વોત્તમ સમજે, પરિણામે એવો સંભાવિતમતિ સ્તબ્ધ બને, સારાસારનો વિવેક ભૂલી જઈ જડ બની રહે. ભગવાનની સેવામાં તો દીનતા-ભાવની જરૂર હોય છે એનો એને ખ્યાલ ન આવે. ચિત્રકેતુ ભક્ત હતો. અભિમાનથી શાપ મળ્યો છે એવું જ્ઞાન થતાં શાપનો સ્વીકાર કરી લીધો. શ્રીશંકર પાર્વતી સમક્ષ એને વર્ણવે એવો એ ભગવાનનો ભક્ત હતો જ, સામો શાપ દેવા જેવો સમર્થ પણ હતો છતાં દીનતાભાવ ઊપજતાં શાપને શિરોધાર્ય માન્યો. આ જ સાધુલક્ષણ છે. રાજા ચિત્રકેતુ વૃત્રાસુર થયા, અસુરયોનિ પ્રાપ્ત કરી છતાં ભક્તિ ચાલુ રહી હતી. શાપથી તેને લાભ થયો હતો એમ વૃત્રયતુઃશ્લોકીથી સ્પષ્ટ પ્રતીતિ થાય છે. પ્રભુ માનવ અને દેવ પર કૃપા કરે છે તેમ પોતાની ઈચ્છા હોય તો દૈત્યો પર પણ કૃપા કરે છે. ભગવાન તો વિરુદ્ધધર્માશ્રયી છે. કૃપા કરવા માટે એ સર્વસમર્થ છે, સ્વતંત્ર છે. અસુર વૃત્રાસુરને સર્વના દેખતા ભગવાને પોતાની અંદર પ્રવેશ કરાવ્યો. કાલ, કર્મ અને સ્વભાવ એ સર્વનો લોપ કરનારી ભગવાનની કૃપા માનવો, દેવો તેમ દૈત્યો ઉપર પણ થાય છે. શુકદેવજી મહારાજ કહે છે કે દિતિના પુત્રો મરુતોના સંબંધમાં ભગવાને કાલ, કર્મ અને સ્વભાવ એ ત્રણેનો લોપ કર્યો હતો. એમાં પણ ભગવાન ઈંદ્ર ઉપર કૃપા કરે છે અને તેનું મૃત્યુ થતું અટકાવે છે. અગ્નિ જેવા પ્રબલ તેજ અને વીર્યવાળા કાશ્યપ મુનિ તેમની એક પત્ની દિતિએ સેવા પ્રેમ, વિનય, ભક્તિ તથા મનોહર વાણી તથા સુંદર હાસ્ય કટાક્ષો દ્વારા વશ કરી દીધા હતા. દિતિ દૈત્યોની માતા હતી. તેના બે દીકરા ઈંદ્રને કારણે મરતાં તેને ખૂબ દુઃખ થયું હતું. ઈંદ્રને મારે એવો પુત્ર તેને જોઈતો હતો. પતિને પ્રસન્ન કરી તેણે એવો પુત્ર માગ્યો તેની એવી માગણી કશ્યપને ગમી નહીં, પણ વચનબદ્ધ બની રહ્યા હોવાથી એવો પુત્ર થવા માટે તેમણે દિતિને પુંસવનવ્રત કરવાનું કહ્યું. વિદ્વાનો કહે છે કે પ્રારબ્ધ પાસે પરાધીન ન થતાં તપોબળથી, વિજ્ઞાનથી વાંછિત ફળની પ્રાપ્તિના માર્ગ ભારતના સિદ્ધ પુરુષોએ શોધ્યા છે. તપ, સંશોધન,

પરિશ્રમ, સંયમ દ્વારા એવા માર્ગો પ્રગટ થાય છે. ઈચ્છિત પુત્રની પ્રાપ્તિ માટે પુંસવનવ્રત શોધાયું છે એ વ્રત એક વર્ષ સુધી કરવાનું છે. કશ્યપે કહ્યું હતું કે પ્રિય ! એક વર્ષ સુધી આ વ્રત તું બરાબર ધારણ કરીશ તો એથી તને ઈંદ્રનો નાશ કરે એવો પુત્ર થશે, પણ વ્રતમાં ખામી આવશે તો એ જ પુત્ર દેવોનો બાંધવ બની રહેશે, આ વ્રત અંગે કોઈની પણ હિંસા થાય નહીં, કોઈને અપશબ્દો કહેવાય નહીં, કોઈની નિંદા થાય નહીં, અસત્ય બોલાય નહીં, નખ કે વાળ કપાય નહીં, અમંગળ હોય એને સ્પર્શ થાય નહીં, જળમાં પ્રવેશ કરીને સ્નાન થાય નહીં, ક્રોધ થાય નહીં, દુર્જનો સાથે વાત સરખી થાય નહીં, ધોયા વિનાનું વસ્ત્ર પહેરાય નહીં, કોઈનું એકું ખવાય નહીં, માંસ ખવાય નહીં, હાથ ધોયા વિના સંધ્યાકાલે છૂટા કેશે શણગાર સજ્યા વિના બહાર જવાય નહીં, હાથપગ ધોયા વિના અને ભીના પગે સુવાય નહીં, નગ્ન સુવાય નહીં, એકલા જ સુવાય, કોઈની સાથે સુવાય નહીં, બન્ને સંધ્યા વખતે સુવાય નહીં. નિત્ય પ્રાતઃકાલે સ્નાનાદિથી પવિત્ર બની રહી મંગલ વસ્તુઓ દ્વારા ગાયત્રી, બ્રાહ્મણની, લક્ષ્મીજીની તથા વિષ્ણુ ભગવાનની પૂજા કરવી, પછી પતિની પૂરા પ્રેમથી પૂજા સ્તુતિ કરવી, પોતાના ગર્ભમાં પતિ જ રહ્યો છે એમ માની તેનું ધ્યાન કરવું. આ વ્રત એક વર્ષનું છે, અખંડ રીતે પળાય તો જ ઈચ્છિત ફળ મળે. આ વૈષ્ણવી વ્રત છે. ત્રિકાળજ્ઞાની એવા મહર્ષિ કશ્યપ જાણતા હતા કે દૈત્યોની માતા દિતિથી આ વ્રત અખંડપણે નહીં પળાય; જો કે આ વ્રતથી તેનું ચિત્ત શુદ્ધ બની રહેશે અને તેનો ક્રોધ પણ દૂર થઈ જશે. લાંબા કાલનું વ્રત હોવાથી વ્રતમાં ખામી આવશે અને ભગવાનના કૃપાપાત્ર ઈંદ્રનો નાશ નહીં થાય તેમ દિતિનો પુત્ર પણ અમર બની રહેશે. થયું પાત્ર એવું જ. ઈંદ્ર દિતિની બહેન અદિતિનો પુત્ર. દિતિ ઈંદ્રની માસી થાય. માસીના વ્રતનું કારણ જાણી ઈંદ્ર તેમની સેવામાં રહ્યો. તે નિત્ય વનમાંથી પુષ્પો, ફળ, મૂળ, સમિધો, દર્ભો, અંકુરો, મૃતિકા તેમ જળ સમય પ્રમાણે લાવતો. હે રાજા ! મૃગને મારવા પારથી મૃગ જેવો વેશ ધારણ કરી મૃગને ઠગવા ઈચ્છે તેમ ઈંદ્ર પણ સેવામાં કાંઈક ભૂલ જોવા ઈચ્છતો માસીની સેવા કરવા લાગ્યો છે. દિતિ વ્રતમાં જાગ્રત હતી. પ્રારબ્ધવશાત્ એક દિવસ દિતિ વ્રતથી શ્રમિત બની રહી હાથ પગ ધોયા વિના મલિન દશામાં સૂઈ ગયાં. આવો લાગ જોઈ રહેલો ઈંદ્ર નિદ્રાથી હરાયેલા મનવાળી દિતિના પેટમાં યોગમાયાથી પ્રવેશ્યો અને વજ્રથી ગર્ભના સાત ભાગ કર્યા એથી ગર્ભ મર્યો નહીં. ઈંદ્રે દરેક સાત ભાગના સાત સાત ભાગ કર્યા. ૪૯ ભાગ થયા છતાં ગર્ભ મર્યો નહીં, ભગવાનની કૃપા હતી. આ અંગે પરીક્ષિતને વિશ્વાસ થાય એથી શ્રીશુકદેવજીએ તેનો અનુભવ યાદ કરાવ્યો. અશ્વત્થામાના બ્રહ્માત્રના અગ્નિથી બળ્યા છતાં પ્રભુકૃપાથી તમે પણ મર્યા ન હતા.

પ્રસવકાલે દિતિએ ૪૯ પુત્રોને જન્મ આપ્યો. દિતિને આશ્ચર્ય થયું. જેની સેવાથી પ્રસન્નતા પ્રાપ્ત થઈ છે એવા ઈંદ્રે હાથ જોડી નિવેદન કર્યું. ઈંદ્ર પ્રત્યેના ક્રોધ અને વૈરની ભાવના તો એના સેવા અને સ્નેહથી ઠંડી પડી ગઈ હતી. પ્રભુના પૂજનથી, વ્રતસેવનથી, એના સ્વભાવનું પણ પરિવર્તન થયું હતું. જે કાંઈ થયું એમાં પ્રભુની ઈચ્છા, પ્રભુનો પ્રભાવ માની દિતિ સંતુષ્ટ બની રહી, પ્રસન્ન બની રહી. ઈંદ્ર પણ એનો આશીર્વાદ લઈને દેવરૂપ જેવા ૪૯ ભાઈઓને લઈને સ્વર્ગ સિધાવ્યો. ઈંદ્રે એ ભાઈઓને સોમપાનના પણ અધિકારી

બનાવ્યા.

આ સ્કંધના છેલ્લા ૧૯ મા અધ્યાયમાં પુત્ર આપનાર પુર્વોક્ત પુંસવનવ્રતનો વિધિ દર્શાવાયો છે. વ્રત કરનારને ભગવાનું પૂજન કરવું એ મુખ્ય કાર્ય હોય છે. માગસર માસના શુક્લ પક્ષની પ્રતિપદાથી વ્રતારંભ કરવાનો છે. એક વર્ષ પર્યંત વ્રત કરવું. નિત્ય પ્રાતઃકાલે શ્રીલક્ષ્મીજીનું તથા શ્રીનારાયણ ભગવાનું ઓમ નમો ભગવતે મહાપુરુષાય મંત્રથી ષોશોપચાર પૂજન કરવું. અગ્નિમાં બાર આહુતિ આપવી, દશ વાર મંત્ર જપવો, જરૂર પડ્યે પત્નીને બદલે પતિથી પણ વ્રત થાય. ચાર શ્લોકવાળા સ્તોત્રથી સૃષ્ટિના આવિર્ભાવ-તિરોભાવના કર્તા શ્રીવિષ્ણુ ભગવાનનાં અને તેમની ઈચ્છાશક્તિ-માયાશક્તિ એવાં જગન્માતા શ્રીલક્ષ્મીજીનાં ગુણગાન ગાવાં. વ્રતનાં વિવિધ ફળ ઉપલબ્ધ થાય છે. અગ્નિ લક્ષ્મી અને શ્રીહરિ વ્રત કરનારની મનઃકામના પૂર્ણ કરે છે. મરુતોના મંગલ જન્મની કથા ભગવાનની કૃપાની જ કથા છે. ભગવાનની કૃપા વિના કશી જ સિદ્ધિ પ્રાપ્ત ન થાય. આખો સ્કંધ પ્રભુની કૃપા દર્શાવતો સ્કંધ છે.

ઈતિ શ્રીમદ્ભાગવત-સાર વિશેષ સ્કંધ સંપૂર્ણ.

શ્રીમદ્ભાગવત-સાર

સપ્તમ સ્કંધ

ગયા ષષ્ઠ સ્કંધમાં મનુષ્યો ઉપર, દેવો ઉપર અને દૈત્યો ઉપર ભગવાને કરેલા અનુગ્રહ યા પુષ્ટિનું નિરૂપણ કર્યું, અજામિલના કર્મનો, ઈંદ્રના મૃત્યુનો અને મરુતોના સ્વભાવનો લોપ કરનારી ત્રણે પ્રકારની પુષ્ટિનું એ વર્ણન હતું. યમદૂતો, વિશ્વરૂપ, દધીચિ તથા વૃત્ર વગેરેને દુઃખ થયું છતાં અંતે એમનું કલ્યાણ જ થયું. એ ભગવાનનો અનુગ્રહ જ હતો. ઉપલક રીત જોતાં એમ પણ લાગે કે ભગવાનને તો બધાં પ્રાણીઓ માટે સમાન ભાવ છે. દેવતાઓ પ્રતિ રાગ ન સંભવે તેમ અસુરો પ્રત્યે દ્રેષ પણ ન જ હોય. રાજા પરીક્ષિતને પણ આ વિષયમાં સંશય થયો હતો. તેમણે પૂછ્યું : હે શુકદેવજી ! ઈંદ્રને બચાવવા એ તરફ પક્ષપાત બતાવી ભગવાને અસુરોનો સંહાર કર્યો એમાં ભગવાનની સમાનતા ક્યાં રહી ? મારા આ સંશયને આપ દૂર કરો.

પરીક્ષિતનું કથન શુકદેવજીને ગમ્યું. તેઓ શ્રીહરિનું અદ્ભુત ચરિત કહેશે, ભગવાનનું અને ભગવાનના અનુગ્રહનું માહાત્મ્ય જણાવશે. ભગવાનનો અનુગ્રહ તો દરેકનું કલ્યાણ જ કરે એવો હોય છે. પ્રાણીમાત્રને જીવવા માટે પોષણ, રક્ષણ, શરીર, સમજ, શક્તિ ભગવાને બધાંને આપ્યાં છે. ભગવાનની ઈચ્છા પ્રમાણે કૃપા થાય છે. કૃપા માટે ભગવાન સ્વતંત્ર છે. જીવે એમની કૃપા માટે રાહ જોવાની, ભગવાન પાસે કૃપા મગાય નહીં. જીવનમાં ઉપલબ્ધ થતાં સુખદુઃખ કરેલાં કર્મનાં જ પરિણામો છે. સુખ મળે તો છલકાઈ ન જવાય અને દુઃખ મળે તો ગભરાઈ ન જવાય. હૃદય, વાણી અને શરીરથી ભગવાનની શરણાગતિ કરવી. ભગવાન પર દૃઢ ભરોસો રાખવો અને શરણાગતિપૂર્વક કર્મનાં ફળ ભોગવતાં, ભગવાનની કૃપાની રાહ જોતાં જોતાં સેવા, સત્કાર્ય, નામસ્મરણ દ્વારા ભગવન્મય થઈ જવાનું ધ્યેય રાખવું. ભગવાનની વિશેષ કૃપા એ તો તેમની સ્વાભાવિકતા છે, એમાં પક્ષપાતનો દોષ ન હોય. ભગવાનની નિર્દોષતા સ્પષ્ટ કરવા આ સાતમા સ્કંધમાં ભગવાનની ઊત્તિ લીલા બતાવાઈ છે. ઊત્તિ એટલે કર્મવાસના. વાસનાથી કર્મ થાય, કર્મથી વાસના થાય. છઠ્ઠા સ્કંધની પુષ્ટિ અને સાતમામાં કહેલી ઊત્તિ પરસ્પર સહકારી છે. ભગવાન જે કાંઈ કરે છે તે જીવોને પણ પ્રિય હોય છે એવું વાસનાઓ જણાવતી હોવાથી તેને પુષ્ટિ યા અનુગ્રહની સહાયક કહી છે. પ્રભુ જીવોની વાસના પ્રમાણે કલ્યાણ વગેરે કરે છે એટલે તેમનામાં પક્ષપાતનો દોષ રહેતો નથી. જો કે દૈત્યોને ભગવાન હણે છે યા હણાવે છે તેમને પણ મુક્તિ મળે છે એટલે તેમનું પણ હિત થાય છે તેથી પુષ્ટિ અને ઊત્તિ યા વાસના એકબીજાનાં સહાયક છે. પુષ્ટિમાં જે દોષ જણાય છે તે ઊત્તિની સમજથી દૂર થાય છે. પરીક્ષિતના આરંભમાં પૂછેલા પ્રશ્નનો શુકદેવજી જે ઉત્તર આપે છે તેનાથી આ જ સિદ્ધ

થાય છે.

હવે શુકદેવજી મહારાજ નારદાદિ ઋષિઓ ગાય છે એવી ભગવાનની જે કથા કહી સંભળાવે છે તેમાં ભક્ત પ્રહ્લાદનું માહાત્મ્ય રહેલું છે એ વિશે કહે છે.

શુકદેવજી બોલ્યા : હે રાજા પરીક્ષિત ! પૂર્વે રાજસૂય મહાયજ્ઞમાં પોતાને પ્રશ્ન કરતાં રાજા યુધિષ્ઠિરને દેવર્ષિ નારદે એક ઇતિહાસ કહ્યો હતો. એ મહાયજ્ઞમાં ભગવાન શ્રીકૃષ્ણ વિશે શિશુપાલનું મહા અદ્ભુત સાયુજ્ય જોઈને મનમાં વિસ્મય પામી યુધિષ્ઠિર રાજાએ ત્યાં બેઠેલા દેવર્ષિ નારદને મુનિઓના સાંભળતાં પૂછ્યું હતું. યુધિષ્ઠિર બોલ્યા : અહો, આ શિશુપાલ શત્રુ હોવા છતાં એકાંતિક ભક્તોને પણ દુર્લભ પરમતત્ત્વ ભગવાન વાસુદેવની જે પ્રાપ્તિ થઈ તે ઘણું જ આશ્ચર્ય છે. હે મુનિ ! વેન રાજાને ભગવાનની નિંદાથી બ્રાહ્મણોએ નરકમાં નાખ્યો હતો તો પછી આ દુષ્ટ શિશુપાલ ભગવાનની નિંદા કરવા છતાં આવી સાયુજ્ય-ગતિ કેમ પામ્યો ? દમઘોષનો પાપી પુત્ર શિશુપાલ અને દુર્મતિ દંતવક્ત્ર સદા સર્વદા ભગવાનને ગાળો જ દેતા હતા છતાં તેમની નરકમાં ગતિ કેમ ન થઈ ? તેઓ બન્ને દુર્લભ સ્વરૂપવાળા શ્રીકૃષ્ણ ભગવાનમાં સર્વના દેખતાં આમ શાથી લય પામ્યા ? આવું આશ્ચર્ય જોઈ પવનથી જેમ દીપકશિખા ભમે તેમ મારી બુદ્ધિ ભમે છે તો આપ તેનું કારણ કહો.

નારદજી બોલ્યા : હે રાજન્ ! નિંદા; સ્તુતિ, સત્કાર અને તિરસ્કાર દેહનાં થાય. દેહમાં વસનારનાં નહીં. આ દેહ પ્રકૃતિ પુરુષના અવિવેકથી રચાયો છે. દેહ પરના અભિમાનથી પ્રાણીને હું અને, મારું એવી સાંસારિક વિષયબુદ્ધિ થાય છે, સર્વ પ્રાણીઓના આત્મારૂપ ભગવાને તેમ થતું નથી. દેહથી જીવને જુદો જાણનાર તેનાથી પર રહે અને ભગવાન સાથે કોઈ પણ સંબંધ કરે તો તે કૃતાર્થ થાય છે જ. ભગવાન કોઈ પણ પ્રાણી તરફ વિષમ બુદ્ધિ કરતા નથી. વેર, ભક્તિ, ભય, સ્નેહ અથવા કામ એમાં ગમે તે ઉપાય વડે ઈશ્વરમાં ઉગ્રપણે મન પરોવાય, એ ઉપાયની ઉગ્રતાથી ભગવાન સિવાય બીજું સૂજે જ નહીં એમ તન્મય બની જવું જોઈએ. મનુષ્ય વેરની ઉગ્રતાથી જેવો તલ્લીન થાય છે તેવો ભક્તિના વિચારથી પણ થતો નથી. શ્રીગોપીજનો કામથી, યાદવો સંબંધથી, તમે પાંડવો સ્નેહથી, અમે ભક્તો ભક્તિથી, કંસ ભયથી અને આ શિશુપાલ વેરથી ભગવાનમાં ચિન્મય બની રહ્યાં હતાં. હે રાજા યુધિષ્ઠિર ! તમારી માસીના પુત્ર એવા શિશુપાલ અને દંતવક્ત્ર પહેલાં ભગવાનના પાર્ષદો હતો તે બ્રાહ્મણોના શાપથી વૈકુંઠલોકથી ભ્રષ્ટ થયા હતા અને આમ અવતારો લઈ વેરભાવથી ભગવાનમાં તલ્લીન બની રહ્યા હતા. એક વખત બ્રહ્માના પુત્રો સનત્કુમારો ત્રણે ભુવનમાં ફરતા વૈકુંઠમાં ભગવાન વિષ્ણુના દર્શનાર્થે જઈ ચડ્યા. આ ચાર મુનિઓ પાંચ વર્ષના બાળક જેવા જ દેખાતા હતા તેથી જય-વિજય નામના દ્વારપાલોએ તેમને અંદર પ્રવેશ કરતાં અટકાવ્યા. આ કથા તૃતીય સ્કન્ધમાં સર્ગોપયોગી હોવાથી કહી હતી. અહીં વાસના વ્યક્ત કરનારી હોવાથી વિસ્તારપૂર્વક કહી છે. આ જય-વિજય પહેલાં

મધુ-કેટલ હતા, તેમનામાં દૈત્યભાવ હતો, ભગવાનના અનુગ્રહથી તેઓ પાર્ષદ થયા હતા પણ તેમનામાં સૂક્ષ્મ વાસનાવાળું બીજાત્મક દૈત્યત્વ હતું એથી સનકાદિની તેમણે અવગણના કરી તે કાર્ય ભગવાનની સેવાના ધર્મનું કાર્ય ન હતું. કૃપાના બળે તેઓ ભગવાનના સેવકો બન્યા અને પાર્ષદો તરીકેની ઊંચી પદવી પણ તેમને ઉપલબ્ધ થઈ હતી, પણ એ સ્થિતિમાં અવિદ્યાનો સંબંધ ન સંભવે છતાં અવિદ્યાથી જ દૈત્યભાવ ઊછળી આવવાથી તેમનાથી મુનિઓની અવગણના થઈ ગઈ. પ્રભુની ઈચ્છાથી જ આ થયું. વૈકુંઠવાસ માટે પૂરી યોગ્યતા તો એમનામાં સ્થાપવી જ જોઈએ. દેખાઈ રહેલી બીજાત્મક વાસના એકાએક પ્રગટ થઈ, દુષ્ટ વાસના બહાર દેખાઈ. અત્યંત ભોગ થાય ત્યારે કામ શાંત થાય છે તેવી રીતે અત્યંત બહાર આવવાથી વાસનાઓ પણ દૂર થાય છે. ભગવાને જે વિચારેલું તે સર્વજ્ઞ એવા મુનિઓએ પણ જાણ્યું. જય-વિજયમાં સૂક્ષ્મ મધ્યમ અને કર્મથી થયેલી ત્રણ પ્રકારની દુષ્ટ વાસના હતી તેથી મુનિઓએ તેમને ત્રણ જન્મો સુધી અસુર થવાનો શાપ આપ્યો. હરિની ઈચ્છાથી જ આમ થયું એટલે અહીં આ પ્રસંગમાં પણ પુષ્ટિલીલા અને ઊત્તિલીલા સહાયક થયાં. આ પછી જય-વિજયના જે ત્રણ જન્મ થયા એ ત્રણ જન્મોમાં ક્રોધ, કામ અને લોભ તેમનામાં જોવામાં આવ્યા. પહેલા જન્મે લોભરૂપ દૈત્યરૂપે હિરણ્યાક્ષ અને હિરણ્યકશિપુ થયા. લોભ ક્રોધથી જાય. ભગવાને પશુઓના ક્રોધરૂપ વરાહાવતાર દ્વાર હિરણ્યાક્ષને હણ્યો અને ક્રોધરૂપ નૃસિંહાવતારે ભક્ત પ્રહ્લાદનો દ્વેષ કરતાં એના પિતા હિરણ્યકશિપુને માર્યો. આ રીતે લોભ દૂર કરવાની કૃપા કરી. બીજા જન્મે જય-વિજય રાવણ અને કુંભકર્ણરૂપે રાક્ષસ થયા. તે કામાત્મક હતા. ભગવાને સંયમરૂપ રામાવતાર લઈને તેમનો કામદોષ દૂર કરવા તેમને માર્યો. રામાવતારની આ લીલા તમે માર્કણ્ડેય ઋષિના મુખથી સાંભળશો.

નારદજીએ યુધિષ્ઠિરને કહ્યું કે ત્રીજા જન્મે જય-વિજય શિશુપાલ અને દત્તવક્ત્ર થયા તે ક્રોધાત્મક હતા. પ્રેમપુંજ એવા શ્રીકૃષ્ણ ભગવાને તેમને હણી તેમનો એ દોષ પણ દૂર કર્યો અને સાયુજ્ય આપ્યું. આમ ત્રણ જન્મોથી લોભ કામ અને ક્રોધ જતાં વાસના નષ્ટ બની રહી અને તેઓ શુદ્ધ બની રહ્યા. આ પ્રસંગમાં ભગવાનમાં પક્ષપાતનો દોષ નથી. પુષ્ટિમાં જે દોષ જણાય તે દૂર કરવા જ ભગવાને આ લીલા કરેલી છે. આ રીતે આ પ્રકરણમાં એમ જણાવ્યું છે કે ઊત્તિ કરણ યા સાધન છે, ક્રોધ વગેરે ક્રિયાઓ છે અને દૈત્ય વગેરેના સ્વરૂપથી રહેલું તે ફલ છે.

યુધિષ્ઠિરે પૂછ્યું : હે નારદજી ! હિરણ્યકશિપુને પ્રભુના ભક્ત એવા પોતાના પુત્ર પ્રહ્લાદ ઉપર શા માટે દ્વેષ થયો હતો ? અસુરોના કુળમાં જન્મેલા પ્રહ્લાદને ભગવાન ઉપર પ્રીતિ શાથી થઈ ? એ બધું આપ મને વિસ્તારથી કહી સંભળાવો.

નારદજી બોલ્યા : હે રાજન્ ! વરાહ ભગવાને પોતાના ભાઈ હિરણ્યાક્ષનો વધ કર્યો એટલે હિરણ્યકશિપુનો ક્રોધ તેમ શોક વધી ગયા. ભયંકર બની રહી તેણે સભા દરમિયાન દાનવોના અગ્રણીઓને આજ્ઞા કરી : હે દાનવો ! દે દૈત્યો ! હે દ્વિમૂર્ધા ! હે અક્ષ ! હે શંબર !

હે શતબાહુ ! હે હયગ્રીવ ! હે નમુચિ ! હે ઈલ્વલ ! હે વિપ્રચિત્તિ ! હે પુલોમા ! હે શકુન ! તમે મારી આજ સાંભળો અને બધા તે પ્રમાણે કરો. આપણા શત્રુઓએ સમાન દષ્ટિવાળા મનાતા વિષ્ણુને પોતાના પક્ષમાં લઈ તેના દ્વારા મારા શ્રેષ્ઠ દૈવ્યવાળા પ્રિય ભાઈને હણાવ્યો છે. એ વિષ્ણુને મારી હું બદલો લેવાનો જ છું. વનસ્પતિનાં મૂળ કપાઈ જતાં જેમ તેના ડાળાં સુકાઈ જાય છે તેમ વિષ્ણુ જેના પ્રાણ છે, તારણહાર છે તેનો નાશ થતાં દેવતાઓ આપોઆપ નષ્ટ બની રહેશે, તેથી પૃથ્વી પર વધેલા બાહ્યણો અને ક્ષત્રિયોનો, તપ, યજ્ઞ, સ્વાધ્યાય, વ્રત તથા દાન કરનારા એ લોકોનો નાશ કરો. એ લોકોની યજ્ઞાદિ ક્રિયાનું વિષ્ણુ મૂળ છે. વિષ્ણુ જ યજ્ઞ અને ધર્મમય પુરુષ છે અને એ સર્વના પરમ આશ્રયરૂપ છે. જ્યાં જ્યાં ઋષિઓના આશ્રમો હોય તે નષ્ટ કરી દો. બ્રાહ્મણો, ગાયો, વેદો, વર્ણો, યજ્ઞાદિ ક્રિયાઓની જ્યાં અધિકતા હોય ત્યાં તમે ઝડપથી પહોંચી જાઓ અને એ બધું સળગાવી દઈ નષ્ટ કરી દો. હિંસાપ્રિય દાનવોએ એ બધું કર્યું. પૃથ્વી પરની પ્રજા અને સ્વર્ગના દેવો હેરાન પરેશાન બની રહ્યા. હિરણ્યકશિપુએ પછી મરેલા ભાઈની ઉત્તર ક્રિયાઓ કરી અને તેના શકુનિ, શંબર, ધૃષ્ટ, કાલનાભ, મહાનાભ, હરિશ્મશ્ચુ તથા ઉત્કય વગેરે પુત્રોને આશ્વાસન આપી માતા દિતિ તથા ભાઈની વધુ રુધાભાનુને પણ કહ્યું કે તમે તે વીરનો શોક ન કરશો, હું હવે ઝંપીને બેસવાનો નથી, ભાઈના મૃત્યુનો બદલો હું લઈશ જ. હિરણ્યકશિપુ જ્ઞાની પણ હતો, અનેક પ્રકારના જ્ઞાનની વાત કરી આત્માની મહત્તા સમજાવી, વળી કહ્યું કે વાસનાનુસાર કર્મનાં બંધન પૂરાં થતાં સૌ કોઈ કર્મ પ્રમાણે જુદાં પડવાનાં છે. રાજા સુયજ્ઞનું દષ્ટાંત કહ્યું. રાજામાં એ રાજા મરતાં એના સંબંધીઓ રુદન કરે છે. યમરાજા આવે છે અને ઉપદેશ આપે છે. જેણે ગર્ભમાં રક્ષા કરી છે તે સર્વથા રક્ષા કરે છે. દેવ સારું હોય તો જ સુરક્ષિત બની રહેવાય. આ સુયજ્ઞ તરીકે શરીર ઓળખાતું હતું. અંદરનો જીવ દેખાય નહીં અને શરીર છોડ્યા પછી કોઈનો પણ ન રહે, પછી એનો શોક કરવાનો ન હોય. યમના એવા ઉપદેશથી પછી શોક તજી સૌએ સુયજ્ઞની ઉત્તર ક્રિયા કરી, હિરણ્યકશિપુના ઉપદેશથી સાસુ વહુને શાંતિ વળી.

હિરણ્યકશિપુનું આ બધું જ્ઞાન ઉત્તમ હતું, પણ વાસનાજન્ય લૌકિક હતું. વાણીમાં હતું, પણ તેના વર્તનમાં ન હતું. જ્ઞાન હોવા છતાં ભોગ દ્વેષ લોભ તો તેનામાંથી ગયા ન હતા, તેને તો અત્યંત ભોગ પ્રાપ્ત થવા છતાં તૃપ્તિ થઈ નથી, તેના ભાઈને વિષ્ણુએ હણ્યો તેથી તેમના ઉપર દંઢમૂલવાળો દ્વેષ થયો છે. વેરભાવે ત્રણ જન્મો લીધા પછી જ શુદ્ધ બનવાનો છે એથી તે વિષ્ણુનું ભગવત્સ્વરૂપ ભૂલી ગયો છે. વાસનાભર્યું એનું જ્ઞાન પારમાર્થિક થયેલું ન હતું એમ જ માનવાનું છે.

નારદજી બોલ્યા : હે રાજન્ ! હિરણ્યકશિપુને પછી અજર, અમર, અજેય અને ચકવર્તી રાજા થવાની ઈચ્છા થઈ, દેહથી જ એવા થવાની ઈચ્છા થઈ. શરીરથી જે એવા થવાની ઈચ્છા કરે તે સૃષ્ટિને ભયભીત કરે. સત્કાર્યથી જ એવા બને તેનાથી જગતનું કલ્યાણ થાય. અસુર હિરણ્યકશિપુએ મંદરાચલ પર્વતની એક ગુફામાં બાહુ ઊંચો રાખી, આકાશ

સામે નજર રાખી, માત્ર પગના અંગૂઠાથી ઊભા રહીને અતિ ધોર તપશ્ચર્યા કરવા માંડી. બ્રહ્માજી પાસે એને વરદાન માગવું છે. તેના તપનો પ્રયંડ પ્રભાવ દેખાયો, તેનાથી દેવો પણ તપવા લાગ્યા. દેવોએ બ્રહ્માજીને વીનવ્યા. બ્રહ્માજી અસુર સમક્ષ પ્રત્યક્ષ થયા. સાથે ભૃગુ દક્ષ વગેરે છે. અસુરને ઉદેશીને બ્રહ્માજી બોલ્યા : હે કશ્યપના પુત્ર ! ઊઠ, ઊઠ, તારું કલ્યાણ ધાઓ. તું તપશ્ચર્યાથી સિદ્ધ થયો છે. તારી જ અદ્ભુત તપશ્ચર્યાથી હું પ્રસન્ન થયો છું તો તું ઈચ્છિત વર માગ. હે દિતિના પુત્ર ! મનસ્વી પુરુષોને પણ દુષ્કર એવું આ તારું તપ છે. સર્વ ઈષ્ટ કામનાઓ હું તને આપીશ. તને મરણ ધર્મવાળાને મારું દર્શન નિષ્ફળ ન થવું જોઈએ. બ્રહ્માજી સર્વજ્ઞ હતા. અસુરની મનઃકામના તેમના ધ્યાન બહાર ન જ હોય. દેવોએ પણ કહ્યું કે અસુર તો તમારું બ્રહ્મપદ લેવા ઈચ્છે છે, પણ બ્રહ્માજી અધિકારી હતા. અસુરે કરેલા આદરથી ઉત્સાહમાં આવ્યા અને વિશેષ વિચાર કર્યા વિના વરદાન માગવાનું કહ્યું. અધિકાર ભોગવતી વખતે વિચાર કરવામાં આવે નહીં ત્યારે સર્વજ્ઞપણું પણ રહેતું નથી, તેથી જ આગળ નૃસિંહ ભગવાન તેમને અસુરોને એવા પ્રકારનું વરદાન ન કરવાનો બોધ (અ.૧૦, શ્લોક ૨૦) કરશે; જોકે બ્રહ્માજીએ તો સીમા તો દર્શાવી છે. અસુર મરણ-ધર્મવાળો છે એટલે અમરપદનો અધિકારી નથી એમ સૂચવ્યું છે.

બ્રહ્માની કૃપાથી અસુર પ્રસન્ન બની રહ્યો અને વિનમ્ર બની રહી, બે હાથ જોડી બ્રહ્માના દર્શનથી રોમાંચિત એવો એ અસુર બ્રહ્માજીની સ્તુતિ કરવા લાગ્યો. એ અસુરે બ્રહ્માજીનાં અનેક પ્રકારે ગુણગાન ગાયાં. બ્રહ્માજીને એ અસુરે સ્થાવર જંગમ જગતના કર્તા, જ્ઞાનવિજ્ઞાનસ્વરૂપ, કર્મની વિદ્યારૂપ ત્રણ લેદથી અગ્નિષ્ટોમાદિ યજ્ઞોના વિસ્તારનારા, સર્વજ્ઞ, અખંડ, અનાદિ, અનંત, અજન્મા, હિરણ્યગર્ભ, પરબ્રહ્મ, ત્રિગુણાત્મક, પ્રધાનથી પણ પર અને વર આપનારાઓમાં ઉત્તમ દર્શાવ્યા અને વારંવાર નમસ્કાર કર્યા. એ પછી તેણે માગ્યું કે હે પ્રભો ! આપે કહ્યું તેમ હું મરણધર્મવાળો છું એટલે અમરપદ તો નહીં માગું. પણ એટલું માગું છું કે આપે સર્જેલા કોઈ પણ પ્રાણીથી મારું મૃત્યુ ન થાઓ. અંદર કે બહાર, દિવસે કે રાત્રે, આકાશમાં કે પૃથ્વી પર કોઈ પણ હથિયારથી મારું મૃત્યુ ન થાઓ. મનુષ્યોથી, દેવોથી, અસુરોથી, સર્પોથી તેમ પ્રાણ વિનાના યા પ્રાણવાળાઓથી મારું મૃત્યુ ન થાઓ. હું સર્વોચ્ચ બની રહું. લોકપાલો જેવો મહિમા મને મળે તેમ તપ તથા યોગના પ્રભાવવાળા પુરુષોનું જે અણિમાદિ ઐશ્વર્ય જે કદી નાશ પામતું નથી તે પણ મને આપો.

અસુરના તપથી પ્રસન્ન થયેલા બ્રહ્માએ અતિ દુર્બલ એવાં એ વરદાનો આપતાં કહ્યું કે હે તાત ! તું મારી પાસે જે માગી રહ્યો છે તે અતિ દુર્લભ છે તોપણ એ બધું તને ઉપલબ્ધ થાઓ. આટલું કહીને પછી અમોઘ કૃપા કરનારા બ્રહ્મા પોતાના ધામમાં પધાર્યા.

હિરણ્યકશિપુ તો પછી ઘણો પ્રબળ બની રહ્યો. પોતાના ભાઈને વિષ્ણુએ માર્યો હતો તેને સંભારી તેણે વેર વધાર્યું. તે મહાન અસુરે સર્વ દિશાઓને તથા ત્રણે લોકને જીતી લીધા. રાજાઓ, દેવો, ગંધર્વો, લોકપાલો, ગરુડો, સર્પો, સિદ્ધો, ચારણો, વિદ્યાધરો, યક્ષો,

રાક્ષસો આદિ સર્વને જીતી લઈ વશ કર્યા. લોકપાલોનાં તેજ હરી લઈ તે અસુર દેવોના સ્વર્ગમાં રહેવા લાગ્યો અને સાક્ષાત્ વિશ્વકર્માએ બનાવેલા ઈંદ્રભવનનો કબજો લઈ ઈંદ્રસ્થાને બેસી ગયો. દુઃખી થયેલા દેવો વગેરે તેની સેવા કરવા લાગ્યા. વિજ્ઞાનયોગની સિદ્ધિ તેણે અદ્ભુત રૂપે સિદ્ધ કરી. તેના સામ્રાજ્યમાં વગર ખેડ્યે બધાં અનાજ પાકતાં, જરૂર પ્રમાણે વર્ષા થતી. લોકપાલોના ભંડારો હવે તેને હત્તક હતાં. સર્વ પ્રકારની સમૃદ્ધિનું તેમ સામર્થ્યનું તેણે ઉપાર્જન કર્યું. સંતો અને શાસ્ત્રકારોને દુઃખ દેવા માંડ્યું. બધી જ મર્યાદાઓ તોડી નાખી અને સ્વચ્છંદનું સામ્રાજ્ય પ્રસરી રહ્યું. અસુરની સર્વ કામનાઓ પૂર્ણ થતી. ખારા પાણીવાળા, મદિરાવાળા, ધીવાળા, મધ દહીં અને દૂધવાળા સમુદ્રો અને નદીઓ પોતાના તરંગોથી તેને રતોના ઢગલાઓ આપતાં. વૃક્ષો બધી જ ઋતુઓનાં ફલ પુષ્પો આપતાં. ઐશ્વર્યના મદથી છકી ગયેલા એ અજિતેન્દ્રિય અસુર રાજાએ ઘણા કાલ સુધી એવું રાજ્ય ભોગવ્યું. લોકપાલો સહિત સમગ્ર લોકની પ્રજા તેના ઉગ્ર દંડથી ત્રાસી જઈ છેવટે શ્રી ભગવાનને શરણે ગઈ અને ભગવાન જે દિશામાં રહે છે તે દિશા તરફ દર્શન કાજે તત્પર બની રહી શ્રીહરિની સ્તુતિ કરવા લાગી. પ્રભુનાં દર્શન તો ન થયાં, પણ આકાશવાણી સંભળાઈ : હે શ્રેષ્ઠ દેવો ! તમે નિર્ભય થાઓ. તમારું સર્વેનું કલ્યાણ થાઓ. દુષ્ટ અસુરની દુષ્ટતા મેં જાણી છે. તમે યથા સમયની રાહ જુઓ એ અસુર બ્રહ્માના વરદાનથી આવો બળવાન બન્યો છે તો પણ વેરરહિત અને પ્રશાંત એવા એના પુત્ર પ્રહ્લાદનો એ અસુર દ્રોહ કરશે ત્યારે હું તેનો નાશ કરીશ.

દેવો સંતુષ્ટ થઈને સ્વસ્થાને ગયા. હિરણ્યકશિપુને ચાર અદ્ભુત પુત્રો હતા તેમાં પ્રહ્લાદ મહાન હતો. તેનો દેહ અસુરનો હતો, પણ રહિતાસુર અસુરભાવ ન હતો, ભગવદ્ભાવ જ સંપૂર્ણ ભરેલો હતો. મહાન પુરુષોની સેવા કરવાથી અનાયાસે સર્વ સદ્ગુણોની પ્રાપ્તિ થાય છે. પ્રહ્લાદમાં એવા ૧૯ સદ્ગુણો જન્મથી જ ઉપલબ્ધ થયેલા હતા. તે એ ગુણોના પ્રતાપે સર્વશ્રેષ્ઠ બની રહ્યો હતો. મહાપુરુષોનો ભક્ત હતો, બ્રાહ્મણોનો સેવક હતો, સદાચારી, સત્યપ્રતિજ્ઞાવાન, જિતેન્દ્રિય તેમ પ્રાણીમાત્રનો પરમ સુહૃદ હતો. ગરીબો પર પ્રેમ રાખતો. સમાનને ભાઈ માનતો અને વડીલો માટે પૂજ્યભાવ રાખતો. વિદ્યાધનરૂપ અને ઉત્તમ જન્મથી યુક્ત હોવા છતાં નિરભિમાની હતો. સંકટમાં ધૈર્ય રાખતો. વિષયો પ્રત્યે નિઃસ્પૃહ હતો. કામના માત્ર તેના માટે પ્રશાંત બની રહી હતી. ઈંદ્રિયો-પ્રાણ-શરીર તથા બુદ્ધિ તેને વશ હતાં. તેના ગુણો સુદૃઢ બની રહેલા હોવાથી જગજાહેર બની ગયા હતા. મનુષ્યોની જેમ દેવો પણ કથાના પ્રસંગમાં પ્રહ્લાદને એના ગુણોને કારણે દષ્ટાંત તરીકે સ્વીકારતા હતા. તેના ગુણોનું તો વર્ણન થઈ શકે એમ નથી. તેનું માહાત્મ્ય જ અહીં સૂચવાય છે. ભગવાન વાસુદેવ સાથે જાણે તે એકરૂપ બની ગયો હતો. હરતાં ફરતાં, ખાતાં પીતાં, બેસતાં ઊઠતાં ભગવાનના નામ સિવાય તેની પાસે જાણે બીજો કોઈ વિષય જ ન હતો. આવા મહાન ભાગ્યશાળી મહાત્મા જેવા પુત્રનો એ અસુર હિરણ્યકશિપુએ દ્રોહ કર્યો હતો. પિતાનો પુત્ર તરફ દ્વેષ થાય. પિતા દ્રોહ કરે એનાથી યુધિષ્ઠિરને અત્યાશ્ચર્ય થતાં તેનું પ્રયોજન પૂછ્યું : પુત્ર કદાચ વિરુદ્ધ વર્તન કરતો હોય તો પિતા શિખામણ આપે, ઠપકો

આપે, પણ શત્રુની જેમ એનો દ્રોહ ન કરે માટે, હે બ્રહ્મન્ ! આ કરવાનું હિરણ્યકશિપુને શું કારણ હતું તે કહો.

નારદજીએ કહ્યું : અસુરના પુરોહિત શુકાચાર્યના શંડ અને અમર્ક નામના પુત્રો પ્રહ્લાદ અને બીજા અસુર બાળકોને ભણાવતા હતા. પ્રહ્લાદ ભણવા જેવું ભણતો, પણ જેમાં પોતાનું અને પારકું એવો મિથ્યા આગ્રહ આવતો તેવું તેણે સારું ન માની મનમાં ગ્રહણ ન કર્યું. હે પાંડુપુત્ર ! એક વખત અસુર રાજાએ પુત્રને ખોળામાં બેસાડી પૂછ્યું : હે પુત્ર ! તું જે સારું ભણ્યો હોય તે મને કહે.

પ્રહ્લાદે કહ્યું હે અસુરશ્રેષ્ઠ !

તત્સાધુ મન્યેઽસુરવર્ચં દેહિનાં સદા સમુદ્વિગ્નધિયામસદ્ગ્રહાત્ ।

હિત્વાત્મપાતં ગૃહમન્ધકૂપં વનં યતો યદ્વિમાશ્રયેત ॥૫॥ (અ.૫)

અર્થાત્ અસદ્ગ્રહ અથવા દુરાગ્રહને કારણે સુખશાંતિની પ્રાપ્તિ ન થાય, અસદ્ગ્રહથી જ ઉદ્વેગ વધે, કલેશ વધે, ઉત્સાહ ન રહે, નિષ્ક્રિય બની જવાય તથા પ્રભુ પ્રત્યેના માર્ગમાં રુકાવટ થાય. અંધકૂપમાં પડવા કરતાં તો વનમાં જઈને ભગવાનનો આશ્રય કરવો એ જ ઉત્તમ છે.

પુત્રના મુખે શ્રીહરિના આશ્રયની વાત સાંભળી અસુર રાજાએ એને બાલકબુદ્ધિ માની હતી કાઢ્યું અને એને ભણાવનાર ગુરુઓને એની સંભાળ રાખવાની તેમ વિષ્ણુપક્ષી કોઈ બ્રાહ્મણો એની બુદ્ધિમાં ફેરફાર ન કરે એ અંગે કાળજી રાખવાની સૂચના કરી. શુકાચાર્યના તે બે પુત્રોએ પ્રહ્લાદમાં અસુર સંસ્કારો નાખવા ઘણા પ્રયત્નો કર્યા, પણ પ્રહ્લાદ તો પોતાની વાતમાં જ મક્કમ હતો. ગુરુઓએ મીઠાશ દર્શાવી પૂછ્યું : હે કુમાર ! તારું કલ્યાણ થાઓ. તું સાચું કહે, બીજા આ સર્વ કુમારોમાં એક તારી જ બુદ્ધિમાં આવો ફેરફાર ક્યાંથી થયો ? કોઈ બીજાની પ્રેરણાથી થયો છે કે તારા પોતાથી જ થયો છે ? પ્રહ્લાદે વિનમ્રપણે કહ્યું કે ભગવાનની કૃપાથી જ મારી બુદ્ધિમાં આવો ફેરફાર થયો છે. એની કૃપાથી જ મારા-તારાની ભેદબુદ્ધિ નાશ પામે છે. લોહું લોહયુંબકની પાસે પોતાની મેળે જ ખેંચાય છે તેમ મારું મન શ્રીહરિ પ્રત્યે ખેંચાય છે. પ્રહ્લાદને આમ બોલતો જોઈ ગુરુઓ કોપિત બની રહ્યા, મનોમન ગભરાયા પણ ખરા : આ બાલક જરૂર આપણને અપયશ અપાવશે. ચંદનનાં વૃક્ષોમાં ઊગેલા કંટકના વૃક્ષની જેમ આપણા કુળમાં આ છોકરો ઊગીને પેલા દૈત્યોનાં મૂળ ઉખેડવાની ફરસી જેવો પેલા વિષ્ણુનો હાથ જેવો જ જાણે બની રહ્યો છે. ગુરુઓ બિચારા બીકના માર્યા પ્રહ્લાદને વિદ્યા ભણાવવા લાગ્યા. પ્રહ્લાદને તેમણે કુલાંગાર કહ્યો. એ બિચારા એમ કહેવામાં પણ જાણે પ્રહ્લાદને સંમાની રહ્યા. અસુર કુળના બાળકોને ભગવાનના ભજનનું જ્ઞાન આપી તેમનાં વિષય-દોષોને બાળનાર પ્રહ્લાદ એ રીતે અંગારરૂપ જ છે. થોડા દિવસો પછી પુનઃ પ્રહ્લાદજીને પિતા પાસે લઈ ગયા. માતા ક્યાધૂએ એને જરૂરી શિખામણો આપીને પિતા પાસે મોકલ્યો હતો. વિવેકવાળા પ્રહ્લાદે પિતાના ચરણમાં પ્રણામ કર્યા. એને

ખોળામાં બેસાડી પોતાના એ સુંદર દેદીપ્યમાન પુત્રને વહાલપૂર્વક અસુરરાજે પૂછ્યું : હે વત્સ ! જે કાંઈ ઉત્તમ ભણ્યા હો તે કહો.

પ્રહ્લાદે જવાબમાં કહ્યું :

શ્રવણં કીર્તનં વિષ્ણોઃ સ્મરણં પાદસેવનમ્ ।

અર્ચનં વન્દનં દાસ્યં સર્વમાત્મનિવેદનમ્ ॥૨૩॥

इति पुंसां पिता विष्णौ भक्तिश्चेन्नवलक्षणा ।

क्रियते भगवत्पद्धा तन्मन्येऽधीतमुत्तमम् ॥૨૪॥

ભગવાને વિષ્ણુનું શ્રવણ, કીર્તન, સ્મરણ, ચરણસેવન, પૂજન, વંદન, દાસપણું, સખ્ય અને આત્મસમર્પણ એમ ભગવાન પ્રત્યે સમર્પણભાવથી આ નવ પ્રકારની ભક્તિ કરવામાં આવે તેને જ હું ઉત્તમ અધ્યયન માનું છું.

પુત્રનું આ વચન સાંભળતાં અસુર ઉગ્ર થયો, ગુરુપુત્રોને અપશબ્દો કહી પુત્રને આવું શિક્ષણ આપવા માટે અપમાન ભરી રીતે ઠપકાર્યા. સમૃદ્ધિસંપન્નના ગુરુ થવા અંગે જેમનાં સ્વત્વ અને સત્ત્વ શિથિલ બની રહ્યાં છે એવા ગુરુપુત્રોએ સ્વભયાવ કરતાં કહ્યું કે હે ઈંદ્રશત્રુ અસુરરાજ ! તમારો આ પુત્ર જે કહી રહ્યો છે તે અમે ભણાવ્યું નથી, બીજા કોઈએ પણ ભણાવ્યું નથી. આ બાલકની આવી બુદ્ધિ સ્વાભાવિક જ છે. આમારો જરા પણ દોષ નથી. અસુરે ફરી પુત્રને પૂછ્યું : અમંગળ છોકરા ! જો ગુરુના શિક્ષણથી તારી આવી બુદ્ધિ થઈ નથી તો પછી એ કોની પ્રેરણાથી થઈ છે ?

પ્રહ્લાદે કહ્યું : મોક્ષના પ્રદાતા એવા કૃપાના સાગર ભગવાન શ્રીહરિ જ સદ્બુદ્ધિ માટે પ્રેરક હોય. વિષયાસક્ત સંસારી જીવો તો ભોગવેલા વિષયો જ ભોગવ્યા કરે છે, એમને પોતાથી અન્યથી તેમ પરસ્પર વાદવિવાદથી ભગવાનમાં બુદ્ધિ થતી નથી. જેમનાં મન વિષયોથી ઘેરાયેલાં હોય તેઓનો વિષ્ણુ ભગવાનમાં પ્રવેશ અસંભવિત છે. પશ્ચિમ દિશામાંની વસ્તુ મેળવવા માટે અવળી પૂર્વ દિશામાં જનારા મનુષ્યને એ વસ્તુ ન મળે તેમ વિષયોની વાસનાયુક્ત અંતઃકરણવાળા પુરુષો જાણવા યોગ્ય શ્રીવિષ્ણુ ભગવાનને જાણી શકતા જ નથી. ઘરના વ્યવહારમાં તથા વ્યવસાયમાં જ આસક્તિ રાખનાર, અસંયમી બની ભોગવિલાસોમાં રુચિ ધરાવતા મનુષ્યોને પ્રભુમાં રુચિ થતી જ નથી. નિષ્ક્રિયન મહાપુરુષોની કૃપા હોય તો જ તત્ત્વવસ્તુનો નિશ્ચય થાય અને મુક્ત બની રહેવાય.

આમ બોલતા પુત્રને કોપાંધ બની ગયેલા અસુરે ખોળામાંથી નીચે ફેંકી દીધો અને અસુરો દ્વારા એના પર ત્રાસ વરસાવ્યો. એને શસ્ત્રથી માર્યો, મંત્રપ્રયોગ કર્યો, જળમાં ડુબાડ્યો, અગ્નિમાં બળાવ્યો, બરફમાં સુવડાવ્યો, પર્વત પરથી ગબડાવરાવ્યો છતાં ભક્તપ્રવર પ્રહ્લાદને પ્રભુના અનુગ્રહબળે આંચ સરખી ન આવી, તે હતો તેવો જ પ્રસન્ન પ્રભુ ભજનમાં નિમગ્ન અને નિર્વેર જ રહ્યો. અસુર આ જોઈ ગભરાયો. એની સામેના વિરોધથી અસુરને

પોતાના મૃત્યુની પણ આશંકા આવી. નિસ્તેજ બની રહેલા એ અસુરને પેલા શુકાચાર્યના પુત્રો શંડ અને અમર્કે કહ્યું કે હે અસુરરાજ ! તમે તો ત્રણે લોકના વિજેતા છો, તમારાથી તો લોકપાલો પણ બીએ છે, તમારે ચિંતા કરવાનું કશું જ કારણ નથી. કુમારને અમે હજુ પણ યોગ્ય શિક્ષણ આપીશું. આમ કહી તેમણે પૂર્વવત્ પ્રહ્લાદને નવેસરથી ધર્મ અર્થ અને કામનો ઉપદેશ આપવા માંડ્યો. પ્રહ્લાદ તો પોતાના પ્રભુભજનના અધ્યયનમાં જ નિમગ્ન હતો, એટલું જ નહીં, પણ ગુરુઓ આઘાપાછળ થતા તે વખતે અસુરના બાળકોને પણ ભેગા કરી ભગવાનની ભક્તિનો જ ઉપદેશ આપતો. એવા એક સમયે પ્રહ્લાદે કહ્યું કે હે અસુર બાલકો ! અતિ દુર્લભ એવા આ મનુષ્યજન્મમાં બાલ્યાવસ્થાથી જ દરેકે ભગવદ્ધર્મનું આચરણ કરવું જોઈએ. મનુષ્યના સો વર્ષના આયુષમાં અર્ધો ભાગ નિદ્રામાં જાય છે અને અર્ધો ભાગ રમતગમત, વિષયોનો ભોગ તથા વૃદ્ધાવસ્થાની અસમર્થતામાં માનવી વિતાવે છે, એવી અવસ્થામાં દેહ તથા ઈન્દ્રિયોને જીતવા એની પાસે અભ્યાસનું બળ રહેતું નથી માટે પરમતત્ત્વની પ્રાપ્તિ કરવી હોય તો બાલ્યાવસ્થાથી જ ભક્તિયોગ આચરીને અભ્યાસનું બળ પ્રાપ્ત કરવું જોઈએ. રાત્રે પણ વચલા બે પ્રહર જ નિદ્રામાં ગાળી બાકીના આગળ પાછળના બે પ્રહરમાં પ્રભુના ભજનનો તથા સ્મરણ આદિનો લાભ પ્રાપ્ત કરવા પ્રયત્ન કરવો જોઈએ. ભગવદ્ધર્મના શિક્ષણની સાથે એનું આચરણ પણ અતિ મહત્ત્વનું છે. માબાપના જીવનમાં ભગવદ્ધર્મ વણાયેલો હોય તો જ તે તેના બાળકોમાં સ્વાભાવિકપણે આવે. પ્રાણી માત્ર પર દયા કરવી, સૌના મિત્ર બની રહી એમનું હિત કરવું, આસુર ભાવ ત્યજવો અને વેર તથા વિલાસથી દૂર રહેવું. પ્રભુ એનાથી જ પ્રસન્ન થાય. આવું શુદ્ધ ભગવદ્ધર્મનું જ્ઞાન નારદજીને નારાયણ પાસેથી મળ્યું હતું અને નારદજી દ્વારા મને પ્રાપ્ત થયું છે. અસુર બાલકોએ એ નારદપ્રસંગ જાણવાની ઈચ્છા વ્યક્ત કરી.

નારદજી બોલ્યા : હે યુષ્કિર ! અસુર બાળકોએ એવી ઈચ્છા વ્યક્ત કરવાથી પછી ભગવાનના મહાન ભક્ત એવા પ્રહ્લાદજીએ પૂર્વે મેં કહેલા ઉપદેશનું સ્મરણ કહી કહ્યું.

પ્રહ્લાદજીએ કહ્યું કે મારા પિતા હિરણ્યકશિપુ મંદરાચલ તપશ્ચર્યા કરવા ગયા હતા તે વખતે લાગ જોઈને દેવોએ અસુરો સાથે યુદ્ધ કરવાનો ઉદ્યમ કર્યો હતો. સુકાની વગરના અસુરો દેવોના બળવાન ઉદ્યમથી ભયભીત બની રહ્યા અને સર્વ દિશાઓમાં નાસી ગયા, એમ કરતાં તેમણે સ્ત્રી બાળકો તેમ વૃદ્ધોની પણ દરકાર ન કરી. દેવોએ અસુરોની ઘાવણીમાં લૂંટ ચલાવી અને મારી સગર્ભા માતાને પકડીને ઈન્દ્ર તેને લઈ જવા લાગ્યો. નારદજીએ તેને એમ કરતાં અટકાવ્યો અને કહ્યું કે હે ઈન્દ્ર ! આમ કરવું તને ઇજાતું નથી, આ પતિવ્રતા સ્ત્રીને તું છોડી દે. ઈન્દ્રે કહ્યું કે આ સગર્ભા સ્ત્રીને અસુર બાળક જન્મશે તેનો નાશ કર્યા પછી જ હું તેને જવા દઈશ. નારદજી ઈન્દ્રનો આવો વિચાર જાણીને બોલ્યા : આ સ્ત્રીના ગર્ભમાં જે બાલક છે તે તો ભગવાનનો શ્રેષ્ઠ ભક્ત છે, તારાથી તેનો નાશ થઈ શકશે નહીં. આ જાણી ઈન્દ્રે મારી માતાને મુક્ત કરી દીધી. નારદજી મારી માતાને પોતાના આશ્રમમાં લઈ ગયા અને તેની બધી જ સવલત સાચવી. મારા પિતા તપશ્ચર્યાને અંતે

વરદાન પ્રાપ્ત કરી પરત આવ્યા ત્યાંસુધી મારી માતા નારદજીના આશ્રમમાં જ રહી હતી. દયાળુ નારદજીએ એ દરમિયાન મારી માતાને ભગવદ્ધર્મનું જ્ઞાન આપ્યું હતું. અસુરોના સંસર્ગે મારી માતા તો એ ભગવદ્ધર્મનાં તત્ત્વો વીસરી ગયાં છે, પણ મને તો એ બધું મારા આત્મામાં જ સમાઈ ગયું હોવાની અનુભૂતિ થાય છે. તમે પણ મારા વચન ઉપર શ્રદ્ધા રાખશો તો તમે પણ દેહાદિ ઉપરના અહંભાવનો નાશ કરવા સમર્થ બની રહેશો. વૃક્ષના ફળનું ઉત્પન્ન થવું, હોવું, વધવું, પરિણામ પામવું, રૂપાંતર પામવું, ઓછા થવું અને નષ્ટ બની રહેવું એવા એના છ વિકારો થાય છે, પણ વૃક્ષ તો એમનું એમ જ રહે છે, એમ આત્માવાળા શરીરમાં એવા વિકારો થાય છે, પણ આત્મા તો વૃક્ષની જેમ નિત્ય, અક્ષય, શુદ્ધ, એક જ, સર્વના આશ્રયરૂપ, વિકારરહિત, સ્વયંપ્રકાશ, જ્ઞાતા, સર્વના કારણરૂપ, વ્યાપક, સંગદોષથી તેમ આવરણથી રહિત હોય છે. આત્માનાં આ બાર લક્ષણોથી આત્માના સ્વરૂપને જાણનાર પુરુષ જ બ્રહ્મસ્વરૂપને પામી શકે છે. જીવકૃત એવા આ સંસારનું મૂળ અજ્ઞાન છે એટલે એવો સંસાર મિથ્યા છે એવા સંસારને દૂર કરવા તેમ ભગવાનના વાસ્તવિક એવા સત્ ચિત્ અને આનંદસ્વરૂપોની સત્યતા તથા પ્રભુમયતા જાણવાની જરૂર હોવાથી એ અંગે નારદજીએ વિવિધ માર્ગો દર્શાવતાં કહ્યું હતું કે ગુરુની સેવા કરવી, વસ્તુમાત્રને પ્રભુને અર્પણ કરવી, સત્સંગ, પ્રભુસેવા, શ્રદ્ધાપૂર્વકનું કથા શ્રવણ, પ્રભુનાં ગુણગાન ગાવાં પ્રભુના ચરણકમલનું ધ્યાન ધરવું અને ભગવાનના સ્વરૂપનાં દર્શન-પૂજન-વંદન વગેરેથી ભગવાનમાં અનાયાસે પ્રીતિ થાય છે. ભગવાન શ્રીહરિ, સર્વના ઈશ્વર છે, સર્વમાં વસેલા છે. કામ, ક્રોધ, લોભ, મોહ, મદ અને મત્સર એ છ શત્રુઓ અથવા પાંચ ઈન્દ્રિયો અને છઠ્ઠું મન જેણે જીત્યાં હોય એવા પુરુષો સરલતાથી ભગવાન વાસુદેવની ભક્તિ કરે છે અને એમના અનુગ્રહને પામે છે. એવા ભક્તો ‘હે શ્રીહરિ ! હે જગત્પતે ! હે નારાયણ ! હે વાસુદેવ !’ એમ બોલે છે ત્યારે જાણે તેઓ ભગવાનમાં લીન થઈ ગયા હોય એવા પ્રતીત થાય છે. હે અસુર બાળકો ! ભગવાનની ઉપાસના કરવામાં તો કશો જ શ્રમ હોતો નથી. એકાંતે પ્રભુની પ્રેમપૂર્વક સેવા કરવી અને વિશ્વમાં સર્વત્ર ભગવાનનાં દર્શન કરવાં એ જ આ લોકમાં પ્રાણી-માત્રનો પરમ ધર્મ છે. આપણું આ શરીર જો પારકું છે, નાશવંત છે તો શરીરથી જુદાં રહી, છોકરાં, ઘર, ધન, સત્તા, સંપત્તિ, સેવકો, મિત્રો વગેરે મમતાના સ્થાનરૂપ હોવા છતાં પારકાં હોય એમાં શું કહેવાનું છે ? બ્રાહ્મણપણું, દેવપણું, ઋષિપણું, શાસ્ત્રજ્ઞાન, સદાચાર, દાન, તપ, યજ્ઞ, શૌચ વગેરેથી જ ભગવાન પ્રસન્ન થશે એવું માનશો. કેવળ નિર્મળ ભક્તિથી જ સ્ત્રીઓ, શૂદ્રો, રાક્ષસો, વ્રજના આહીરો, પક્ષીઓ, મૃગો વગેરે ઘણા જીવો ભગવાનને પામ્યા છે. પ્રાણીમાત્રમાં ભગવાન બિરાજે છે એવી ભાવના દૃઢ કરવાથી જ સર્વસમર્થ ભગવાનનો અનુગ્રહ પ્રાપ્ત થશે એમ નક્કી માનશો.

પ્રહ્લાદની આવી નિર્દોષ વાણી બાળકોને ખૂબ ગમતી એથી એમની જન્મજાત આસુરી વૃત્તિઓ પણ પરિવર્તનને પંથ વળતી. પેલા શંડ અને અમર્ક આ જાણી જતાં ખૂબ જ અકળાયા, ગભરાયા અને બધું હિરણ્યકશિપુને જણાવ્યું. હિરણ્યકશિપુને હવે પ્રહ્લાદ

અસહ્ય થઈ પડ્યો. સ્વભાવથી જ કૂર એવો એ અસુર છંછેડાયેલા સર્પની જેમ ફૂંફાડો મારી વક દષ્ટિથી સામે બે હાથ જોડી ઊભેલા વિનમ્ર અને જિતેન્દ્રિય એવા પ્રહ્લાદ તરફ જોઈ તિરસ્કારપૂર્વક કહેવા લાગ્યો : અરે મંદબુદ્ધિ ઉદ્ભત છોકરા ! કુલાંગાર એવા હે અધમ ! સમજી લે કે મારી આજ્ઞાનું ઉલ્લંઘન કરનાર યમલોકમાં જ જાય છે. અરે ઓ મૂર્ખ ! ક્યા બળના આધારે તું આ ત્રણે લોકને કંપાવનારની આમ અવજા કરે છે ? પ્રહ્લાદે નિર્ભય રીતે પણ પ્રેમથી વિવેકથી જવાબ વાળ્યો : સર્વસમર્થ એવા ભગવાન વિષ્ણુનું સામર્થ્ય આપ જાણતા નથી. એ પ્રભુ તમારા કે મારા બળરૂપ નથી, એ તો બળનું જ સર્વાંગ રૂપ છે. સાક્ષાત્ કાળસ્વરૂપ એ પરમાત્મા જ પોતાની શક્તિથી આ જગતનો આવિર્ભાવ કરે છે, તેને પાળે છે તેમ તેનો તિરોભાવ પણ કરે છે. આપ તમારો આસુરી ભાવ ત્યજી દો, સમભાવ રાખો, દ્વેષને દૂર કરી દો અને સર્વત્ર વાસો કરી રહેલા એ ભગવાન વાસુદેવની આરાધના કરો.

હિરણ્યકશિપુ બોલ્યો : ખરેખર તું મરવાનો જ થયો છે. તારો એ ભગવાન સર્વત્ર વાસ કરનાર છે તો બતાવ આ થાંભલામાં એ ક્યાં દેખાય છે ? પ્રહ્લાદ એ થાંભલા પ્રત્યે નમસ્કાર કરી બોલ્યો : થાંભલામાં પણ મારો પ્રભુ વસેલો હું જોઉં છું.

હિરણ્યકશિપુ એ સાંભળી, તલવાર ઉગામી આસનેથી ઊભો થયો, થાંભલાને વજ્રમુષ્ટિનો પ્રહાર કરી બોલ્યો : આ તલવારથી તારો શિરચ્છેદ કરું છું, બોલાવ આ થાંભલામાંથી તારા રક્ષકને. અસુર આમ બોલતો હતો ત્યાં તો ભયંકર અવાજ થયો. અસુરના કાનના પડદા જાણે ફાટી ગયા, આંખો બંધ થઈ ગઈ. મહામહેનતે આંખ ઉઘાડી તેણે જોયું તો

સત્યં વિધાતું નિજભૂત્યભાષિતં વ્યાપ્તિં ચ ભૂતેષ્વલિષ્ણુ ચાત્મનઃ।

અદૃશ્યતાત્યદ્ભુતરૂપમુદ્ગહન્ સ્તમ્પે સમાયાં ન મૃગં ન માનુષમ્ ॥૧૮॥ (અ.૮મો)

અર્થાત્ કોઈ પણ વિધિની મંત્ર, આવાહન યા સ્તુતિની અપેક્ષા વિના, ભૂત્યનાં વચન સિદ્ધ કરવા, પોતાની વિશ્વવ્યાપકતા વ્યક્ત કરવા, ભક્તોનું પ્રિય કરવા, બ્રહ્માના વરદાનને સિદ્ધ કરવા, પોતાના પુત્ર પ્રહ્લાદને ઉદ્દેશીને હિરણ્યકશિપુએ નક્કી આની સાથે વિરોધ કરવાથી જ મારું મૃત્યુ થશે, આ તો નિર્ભય અજરામર છે એવું જે કથન કર્યું હતું તે સિદ્ધ કરવા તથા પોતાના ભક્ત નારદે ઈન્દ્ર પ્રત્યે કહ્યું હતું કે આ સ્ત્રી અસુરપત્ની ક્યાધૂનો ગર્ભ તારાથી મૃત્યુ પામશે નહીં, તે તો પ્રભુનો મહાન ભક્ત થશે, એ વચન સત્ય કરવા અને પોતે તો ભક્તોના પક્ષપાતી છે, ભક્તોનો ઉદ્ધાર કરશે જ એવી લોકવાણી સત્ય કરવા એ થાંભલામાંથી ભગવાન નર અને સિંહના અલૌકિક મિશ્ર સ્વરૂપે-અલૌકિક અદ્ભુત પુષ્ટિસ્વરૂપે નૃસિંહાવતારે પ્રગટ થયા.

થાંભલામાંથી પ્રગટેલા એ સ્વરૂપને જોઈ હિરણ્યકશિપુ વિચારમાં પડી ગયો : અરે આ મનુષ્ય નથી તેમ પશુ પણ નથી, મિશ્ર રૂપવાળા આ કોણ હશે ? અસુરરાજ આમ

વિચારે છે ત્યાં તો નૃસિંહ ભગવાન તેની પાસે આવીને ઊભા રહ્યા. તેમનાં નેત્ર તપેલા સુવર્ણ જેવાં હતાં. ફરકતી કેશવાળી, વિકરાળ દાઢ, તીવ્ર જિહ્વા, ઊંચા કાન અને નખરૂપી આયુધવાળા તે દેખાયા. લોકો એ ભયંકર નૃસિંહરૂપનાં દર્શન કરી સ્તબ્ધ બની રહ્યાં. કોઈ તેમની સમીપ જવા હિંમત કરી શકતું નહતું. અસુરરાજ ભગવાનને ઓળખી જઈ બોલ્યો : મહામાયાવી વિષ્ણુ જ આ સ્વરૂપે મને મારવા આવેલ છે, આવા વિષ્ણુથી મને શું થવાનું છે ? કહી તે મહાન દૈત્ય હાથમાં ગદા લઈ નૃસિંહ ભગવાન તરફ ધસ્યો અને ગદા મારી. ગદાધર ભગવાને ગદાને ગરુડ જેમ સર્પને પકડે તેમ પકડી લીધી અને અસુરને પણ પકડ્યો. પ્રતાપી અસુર એક વખત તો ભગવાનના હાથમાંથી છટકી ગયો. હે ભરતવંશી રાજા યુધિષ્ઠિર ! જેમનાં સ્થાનો હિરણ્યકશિપુએ છીનવી લીધાં હતાં એવા આકાશમાં વાદળાં-પાછળ છુપાઈને જોઈ રહ્યા હતા એવા દેવો અને લોકપાલો વગેરેએ અસુરને આમ છટકી ગયેલો જોઈ તેને અશુભ માન્યું. ભગવાનના હાથમાંથી છટકેલો એ અસુર પછી ઢાલ તલવાર લઈને નૃસિંહ ભગવાન પ્રતિ ધસ્યો. નૃસિંહ ભગવાને એ જોઈ ભયંકર અદ્વિદ્ય કરી તેને વેગપૂર્વક પકડી લીધો અને ધમપછાડા કરતા એ અસુરને લઈને નહીં ઘર નહીં બહાર એવા ઊંબરા પર બેસી પોતાની સાથળો પર, નહીં પૃથ્વી પર કે નહીં ઊંચે, સુવાડી પોતાના ચમકતા તીક્ષ્ણ નખો વતી કોઈ પણ પ્રકારના શસ્ત્રની નહીં, પણ નખો વતી તેને ચીરી નાખ્યો. બ્રહ્માના વરદાનની શરતો પૂરી થઈ. અસુરના લોહીનાં બિંદુઓ નૃસિંહ ભગવાનની કેશવાળી પર છવાઈ રહ્યાં. સિંહની સ્વાભાવિકતાથી, પ્રભુ વનમાલી તો નિત્ય હતા પણ એ વખતે, આંત્રમાલી થયા. ત્રિલોકની શિરોવેદના જેવા અસુરને મારી નૃસિંહ ભગવાન સિંહાસને વિરાજ્યા. અસુરને ભગવાને માર્યો એટલે દેવાંગનાઓએ આકાશમાંથી પુષ્પવૃષ્ટિ કરી, અપ્સરાઓ નૃત્ય કરવા લાગી, ગાંધર્વોએ ગાન કર્યાં. આકાશમાં દેવયાન છવાયાં, દેવદુંદુભિ વાગી રહ્યાં. સૌએ પોતાનો આનંદ પ્રગટ કર્યો. પ્રભુને પ્રસન્ન કરવા તેમની નિકટ આવી, પણ થોડે દૂર ઊભા રહી, મસ્તક નમાવી બ્રહ્મા રુદ્ર ઈન્દ્ર વગેરે દેવો મહર્ષિઓ વગેરેએ જુદાં જુદાં વૃત્તોમાં તેમની સ્તુતિ કરી :

જેમનો અંત નથી, અનંત સામર્થ્યથી જે વિચિત્ર પરાક્રમવાળા છે, પવિત્ર કર્મોવાળાં છે, અનંત ગુણોવાળા પોતાની લીલા-અર્થ જે જગતનો આવિર્ભાવ તિરોભાવ કરે છે એવા એ ભગવાનને બ્રહ્માજીએ નમન કર્યાં.

ભક્તની રક્ષા કરતા ભક્તવત્સલ ભગવાનને કોપ-કાલ તો યુગાન્તે હોય એમ વીનવીને કોપને વારવાની વિનંતી કરી નમન કર્યું.

યજ્ઞભાગ પાછા આપનાર અને વાસસ્થાન એવા સ્વર્ગલોકને આપનારા પ્રભુનું ઈદ્રે સ્તવન કર્યું.

ઋષિઓએ અભિનંદનો આપ્યાં અને અસુરનું તેજ અમારા તપથી નહીં, પણ આપના પ્રતાપથી શાંત થયું કહીને પ્રભુને નમન કર્યું.

પોતાને ઉપલબ્ધ થતાં ધર્મક્રિયામાં વપરાતાં જવ તલ વગેરે ધાન્ય વ્યર્થ નાશરૂપે ગણીને મળતાં અટકાવી દેનારા અસુરને હણીને ધર્મની રક્ષા કરનાર પ્રભુને પિતૃઓએ નમન કર્યાં.

સિદ્ધિને વિકૃત બનાવનાર, વિદ્યામાં વિલાસને પ્રયોજનાર તેમ અધોર તપ કરી એ તપના બળથી અમારી અભયાદિ યોગસિદ્ધિ હરી લેનારને ગર્વિષ્ઠ એવા એ દૈત્યને મારનાર પ્રભુને સિદ્ધોએ વારંવાર નમન કર્યાં.

અસુરોની અંતર્ધાનાદિ વિદ્યાઓને અટકાવી દેનાર, દૈત્યને મારનાર પ્રભુને વિદ્યાધરોએ નમસ્કાર કર્યાં.

નાગોએ રત્નો અને સ્ત્રીઓને હરનાર એવા સર્વરક્ષક પ્રભુને, અનાથ દૈવ સ્ત્રીઓએ પોતાને બંધનમાંથી છોડાવનાર પ્રભુને અને મનુષ્યોએ મર્યાદાનો લોપ કરનાર અસુરને મારી સુવ્યવસ્થા પ્રદાન કરનાર પ્રભુને નમસ્કાર કર્યાં.

પ્રજાપતિઓએ મંગલસ્વરૂપ જગદીશ પ્રભુનાં ગુણગાન ગાયાં. ગંધર્વો, ચારણો, યક્ષો અને કિંપુરુષાએ કલામાં અસુરપણાને યોજનાર અસુરને મારનાર નૃસિંહ ભગવાનની મુક્ત કંઠે કલાત્મક વાણી દ્વારા સ્તુતિ કરી.

પ્રભુના યશનાં ગીતો ગાવાનું બંધ કરાવી દેનાર સંસ્કૃતિના કાલરૂપ એવા અસુરને મારનાર પ્રભુનાં ગાન કર્યાં.

વિષ્ણુના પાર્ષદોએ પણ અંતમાં અનુગ્રહના ભંડારરૂપ સર્વના ઉદ્ધારક એવા પોતાના અદ્ભુત સ્વામીની આનંદવિભોર બની રહીને સ્તુતિ કરી અને કહ્યું કે આ અસુર તો આપનો આજ્ઞાકારી સેવક હતો, તેને બ્રાહ્મણનો શાપ થવાથી તે અસુર થયો હતો, તેને હણીને આપશ્રીએ તો એના ઉપર કૃપા જ કરી છે એમ અમે તો જાણીએ છીએ.

નારદજી બોલ્યા : બ્રહ્મા આદિએ આમ સ્તુતિ તો કરી, પણ તેઓમાંથી કોઈએ પણ તેમની નિકટ જવાની હામ ન ભીડી. એ સર્વેએ લક્ષ્મીજીને પોતાના એ સ્વામિનાથને શાંત કરવાનું સૂચવ્યું. લક્ષ્મીજીએ પ્રભુ સામે સ્નેહભર્યો કટાક્ષભર્યો દષ્ટિપાત કર્યો, પણ તેમનેય પ્રભુ વિહારપરાયણ વનમાલી-રૂપ ન દેખાયા, સમુદ્ર તટે સ્વયંવરમાં પોતાને સ્વીકારનાર કમલમાલી ન દેખાયા, પણ ક્યારેય ન જોયેલા આંત્રમાલી જ દેખાયા. સિંહવદનવાળા નૃસિંહ ભગવાનને સ્નેહ દ્વારા પ્રસન્ન કરીને પોતાનું માન તેમ સ્થાન અટકાવી રાખવા, પ્રયત્નપૂર્વક શ્રીલક્ષ્મીજીએ શંકિત હૃદયે પગ ઉપાડ્યો, પણ નૃસિંહ ભગવાને ગંભીર સિંહગર્જના કરતાં તેઓ ભયભીત બની રહ્યાં, આગળ વધી શક્યાં નહીં.

આખરે બ્રહ્માએ પ્રહ્લાદને પ્રેરણા કરી. ભક્તને કારણે જ કોષે ભરાયેલા કરુણાસાગરને પ્રશાંત બનાવવા ભક્તિવિભોર ભક્તજન જ યથા યોગ્ય નીવડે. નિઃશંક મને સુકુમાર કુમાર પ્રહ્લાદજી પ્રભુ નિકટ પહોંચ્યા. પદ્મજાના પ્રણયનો પરાભવ થયો, ભક્તની

ભક્તિનો વિજય થયો ! પાંચ વર્ષના બાળકે વિકરાળ પ્રતીત થતા પ્રભુના ચરણમાં માથું મૂકી દીધું. ભક્તિવત્સલ પ્રભુએ બાળ ભક્તને ઉઠાડી ઊભો કર્યો, એના મસ્તક પર પોતાનું હસ્ત કમલ મૂક્યું. પ્રહ્લાદજીને બ્રહ્મજ્ઞાન પ્રકટ્યું, હર્ષથી રોમાંચિત બની રહ્યા. પ્રેમપૂર્ણ વાણીથી ભગવાનની સ્તુતિ કરવા માંડી :

બ્રહ્માદયઃ સુરગણા મુનયોઽથ સિદ્ધાઃ સત્ત્વૈકતાનમતયો વચસાં પ્રવાહૈઃ ।

નારાધિતું પુરુગુણૈરધુનાપિ પિપ્લુઃ કિં તૌષ્ઠમર્હતિ સ મે હરિરુગ્રજાતેઃ ॥૮૮॥ (અ. ૮૯૦)

અસ્ખલિત લલિત વાક્યારાથી ગુણસંપન્ન અને જ્ઞાનસંપન્ન બ્રહ્માદિ દેવો અને જ્ઞાની સિદ્ધો પણ જેમનું આરાધન કરવા અને એમને રીજવવા સમર્થ નીવડી શક્યા નથી એમને ઉગ્ર જાતિ અસુર એવા મને એવો અધિકાર ક્યાંથી હોય ? હું કઈ યોગ્યતાથી એમને પ્રસન્ન કરી શકું ? હું માનું છું કે ધન, સત્કુળમાં જન્મ, સૌંદર્ય, તપ, શાસ્ત્રજ્ઞાન, ઈન્દ્રિયોની કુશળતા, કાન્તિ, પ્રતાપબળ, પુરુષાર્થ, બુદ્ધિ કે અષ્ટાંગ યોગ એ બાર ગુણો પણ ભગવાનના આરાધન માટે સાધન થઈ શકતા નથી, કેવળ ભક્તિથી જ ગજેન્દ્ર પર ભગવાન સંતુષ્ટ થયા હતા. પૂર્વ જન્મમાં ગુરુનો અપરાધી અને આ જન્મે પણ સ્વજનોની સાથે વિલાસમગ્ન હતો, પણ સંકટસમયે દીનતાભાવ ધર્યો, પ્રભુને પોકાર્યા તો પ્રભુ પ્રસન્ન થયા અને પ્રકટ થયા તથા પોતાનો પાર્ષદ પણ બનાવ્યો, પરંતુ સૌનો ગુરુ ગણાય, જ્ઞાની મનાતો હોય, વિશિષ્ટપણું દર્શાવતો હોય, ગણાવ્યા તે બાર ગુણોવાળા હોય અથવા શમ, દમ, તપ, પવિત્રતા, ક્ષાન્તિ, સરલતા, વૈરાગ્ય, જ્ઞાન, વિજ્ઞાન, સંતોષ, સત્ય અને આસ્તિક્યપણું એ બાર ગુણો-વાળો પણ હોય, પરંતુ જો ભગવાનનાં ચરણકમલથી વિમુખ હોય તો તેના કરતાં ભગવાનના પરમ ભક્ત હોય એવા ચાંડાલને હું ઘણો ઉત્તમ માનું છું. તે ચાંડાલે ભગવાન વિશે જ મન, વચન, કર્મ, ધન અને પ્રાણ પણ અર્પણ કરી દીધા હોવાથી તેનું કલ્યાણ થાય છે તેમ પોતાના કુળને પણ તે જ્યારે પેલો ભક્તિવિમુખ અત્યંત અભિમાની બ્રાહ્મણ બીજાને તો નહીં, પણ પોતાને પણ પવિત્ર કરી શકતો નથી. ભગવાનનો મહિમા જ જીવોની શુદ્ધિ કરનારો છે, બીજું કંઈ પણ એવી શુદ્ધિ કરી શકે એમ નથી. એથી જ હું પ્રભુનો મહિમા ગાઉં છું. હે પ્રભુ ! આ ભયભીત બનેલા બ્રહ્માદિ દેવો તો આપના દાસ છે, અમારા અસુરો જેવા વેરભાવે ભજનારા નથી. આપની અવતારલીલા જગતનાં કલ્યાણ, ઐશ્વર્ય તથા આત્મ સુખને માટે છે. હે પ્રભુ ! તમે અસુરને હણ્યો છે, હવે કોપનું શું કામ છે ? હવે કોપને શાંત કરો. લોકો તમારો કોપ શાંત થાય એની રાહ જુએ છે. આપના આ ભયંકર રૂપથી હું ડરું છું એવું નથી, તમારા જ શરણે આવેલા મને તમારા ગમે તેવા રૂપનો ડર ન હોય, હું તો અતિ ઉગ્ર એવા આ સંસાર ચક્રથી ડરું છું. અસુરકુળમાં પડેલા મને આપ શીઘ્ર આપના ચરણોમાં લઈ લો. તમારી કૃપા અપાર છે. બ્રહ્મા શંકર તેમ લક્ષ્મીને પણ દૂર રાખી આપે મારા માથે હાથ મૂકવાની કૃપા કરી છે. આપ મને આપનું દાસત્વ આપો એ જ મારે તો બસ છે. હે નૃસિંહ ભગવાન ! સર્વના પ્રિય મિત્ર અને પરમ દેવ એવા આપની બ્રહ્માએ પોતે ગાયેલી લીલાકથાઓ ગાયા કરતો હું દાસત્વમાં વિઘ્નરૂપ સાંસારિક દુઃખોને અનાયાસે ઓળંગી જઈશ. દાસત્વથી

આપની કૃપા મળશે અને પરમહંસ જ્ઞાની ભક્તોનો સત્સંગ કર્યા કરીશ એટલે પછી વીતરાગ બની રહીને આપના ગુણો જ ગાયા કરીશ. જીવનમાં મનમાન્યું બહુ ઓછાને મળે છે. પ્રિયનો વિયોગ અને અપ્રિયનો સંયોગ જ વધુ પ્રમાણમાં મળે છે. સંસારમાં જન્મ અને શોક સાથે જ સંકળાયેલા છે. દુઃખો દૂર કરવાના જે ઉપાયો દર્શાવાયા છે તેમાં પણ દુઃખ છે. સાંસારિક દુઃખ અટકાવવાનો ખરો ઉપાય તો આપનું દાસ્ય જ છે. જનસમુદાય સ્વર્ગનાં આયુષ લક્ષ્મી-વૈભવ ઈચ્છે છે, પણ એય તુચ્છ છે. મારા અસુર પિતાના કોપયુક્ત હાસ્યથી ઊંચી ચડેલી ભૂકુટિના વિલાસમાત્રથી સ્વર્ગનાં એ સુખો નષ્ટ બની રહ્યાં હતાં. કાલરૂપ આપના મોટા પરાક્રમથી નષ્ટ બની રહેતી અણિમાદિ સિદ્ધિઓ પણ મારે જોઈતી નથી, એના કરતાં તો આપના દાસના પણ દાસ બનવામાં જ આપના અનુગ્રહરૂપી મહાન સિદ્ધિ ઉપલબ્ધ થાય એમ છે. સંસારના જીવોના તારણહાર આપ જ છો. જગતને તારવામાં, હે સમગ્ર જગતના ગુરુ એવા ભગવાન ! આપને શો થાક લાગવાનો છે ? અમારા જેવા મૂઢ લોકોને સંસારરૂપી યમદારની વૈતરણી નદીમાંથી તારવાની યોગ્યતા એક માત્ર આપનામાં જ છે. આપને અને આપના પ્રિયભક્તોને સેવનારા મારા જેવા દાસને આપ તારો એમાં શી નવાઈ છે ? પ્રહ્લાદની સ્તુતિથી પ્રભુ પ્રસન્ન બની રહ્યા. પ્રહ્લાદને તેમણે ભદ્ર કહ્યા, મનમાન્યું વરદાન માગવા આજ્ઞા કરી. પ્રહ્લાદે કેવલ આટલું જ માગ્યું :

કામાનાં હૃદયસંગેહં ભવતસ્તુ વૃણે વરમ્ ॥ (અ. ૧૦, શ્લો. ૭)

હૃદયમાં કોઈ કામના યા ઈચ્છા ઉદ્ભવે જ નહીં તેવું વરદાન પ્રભુ મને આપો.

ભગવાને વણમાગ્યે મન્વન્તર સુધીનો રાજ્યભોગ આપ્યો. પ્રભુના પધારી ગયા પછી પ્રહ્લાદ અસુરોના સંગમાં જ રહેવાના છે. દુઃસંગનો ડાઘ લાગતાં વાર ન લાગે. પ્રહ્લાદ સર્વ પ્રકારે નિર્દોષ બની રહે એવો અમૂલ્ય આશીર્વાદ પ્રભુએ વણમાગ્યે દીધો અને કહ્યું કે તું મારી દિવ્યકથાઓનું નિત્ય સેવન કરજે, મારામાં મન પરોવજે, તારાં સર્વ કર્મ મને અર્પણ કરજે, સેવાથી સર્વ કર્મમુક્ત બની રહેજે અને અંતે સુખભોગથી પુણ્યક્ષય તથા દુઃખભોગથી પાપક્ષય કરી ત્રિલોકમાં દિવ્ય કીર્તિ પ્રાપ્ત કરજે. એ પછી તેને પોતાના ધામમાં આવી જવાનું વરદાન દીધું. પ્રહ્લાદે ભગવાનને વિનંતી કરી : હે મહાન ઈશ્વર ! આપના મહિમાને ન જાણનાર મારા પિતાએ આપની નિંદા કરી હતી, આપના પ્રત્યે ક્રોધ અને વેરભાવ દર્શાવ્યો હતો અને મારા પ્રત્યે પણ પાપને ચિંતવતા હતા, તો તેમને સર્વ પાપોથી મુક્ત કરો એવું હું માગું છું. પ્રહ્લાદે પિતાનાં દીધેલાં દુઃખો અંગે ફરિયાદ નથી કરી, સંબંધથી સ્નેહ સૂચવી 'મારા પિતા' કહ્યું અને પાવન બની રહે એમ ઈચ્છા વ્યક્ત કરી.

ભગવાન હસીને બોલ્યા : હે મારા નિર્દોષ ભક્ત ! હિરણ્યકશિપુના ઘરમાં તારો જન્મ થયો એથી જ તારો પિતા અને તેની એકવીસ પેઢી પવિત્ર થયાં છે. હિરણ્યકશિપુના ક્ષયપ, મરીચિ અને બ્રહ્મા એમ ત્રણ જ પૂર્વ પરુષ હતા તોપણ તેની પ્રથમની સૃષ્ટિના અભિપ્રાયથી અહીં એકવીસ પેઢી કહી છે. વળી ભગવાને કહ્યું : જ્યાં મારા ભક્તો અવતરે

ત્યાં સર્વથા હીન લોકો પણ પાવન થાય, ભક્તિસંબંધે સૌ તરે. તને અનુસરનારા પુરુષો પણ મારા ભક્તો થશે.

તારો પિતા મારાં અંગોના સ્પર્શમાત્રથી પવિત્ર થયેલો છે. તું તેની ઉત્તર ક્રિયા કર. તારો પિતા યથાસમયે ઉત્તમ લોકમાં જવાનો જ છે. હવે તું રાજ્યાસન ઉપર બેસજે અને મારા વિશે મન પરોવી વ્યવહારધર્મો આચરજે.

નારદજી બોલ્યા : હે રાજા યુધિષ્ઠિર ! પછી ઉત્તમ બ્રાહ્મણોએ પ્રહ્લાદનો રાજ્યાભિષેક કર્યો. પ્રહ્લાદે ભગવાનની સૂચના મુજબ પિતાની ઉત્તર ક્રિયા કરી. નૃસિંહ ભગવાનને પ્રસન્ન મુખવાળા જોઈ દેવો વગેરેથી વીંટાયેલા બ્રહ્માએ પવિત્ર વાણીથી તેમની સ્તુતિ કરી. એમના નૃસિંહસ્વરૂપની મહત્તા ગાઈ ભગવાનના એ સ્વરૂપનું ધ્યાન કરનાર માનવીની સર્વ પ્રકારે રક્ષા થશે એવી ભાવના વ્યક્ત કરી. ભગવાને બ્રહ્માને અસુરોને આવાં વરદાન આપવા અંગે ઠપકાર્યા. કૂર સ્વભાવવાળા અસુરોને આવાં વરદાન આપવાં એ તો સર્પોને દૂધ પાવા સરખું છે, એનાથી ભક્તોને દુઃખ થાય એ ભગવાનને અસહ્ય લાગે. પછી ભગવાન તિરોહિત બની રહ્યા. પ્રહ્લાદે પૂજ્યોનાં પૂજન કર્યાં તે પછી બ્રહ્મા આદિ પ્રસન્ન બની રહી, પ્રહ્લાદને ઉત્તમ આશીર્વાદો આપીને પોતપોતાને સ્થાને ગયા.

નારદજી બોલ્યા : આ રીતે ભગવાનના જય-વિજય પાર્ષદો દિતિના પુત્રો થઈ દૈત્યપણાને પામ્યા હતા. શ્રીહરિએ વૈરભાવવાળા એમને માર્યા. એ પછી સનત્કુમારોના શાપ પ્રમાણે તેઓ રાવણ-કુંભકર્ણ થયા હતા તેમને પ્રભુએ રામાવતારથી માર્યા હતા. પછી ત્રીજા છેલ્લા જન્મમાં તેઓ શિશુપાલ અને દત્તવક્ત્ર નામે જન્મ્યા હતા તેઓ શ્રીહરિ વિશે વૈરભાવ રાખી અહીં તારા દેખતાં જ ભગવાન કૃષ્ણ દ્વારા મૃત્યુ પામી એમનામાં એકતા પામ્યા છે. તેઓ ભગવાનની વૈરભાવે ભક્તિ કરી શ્રીહરિનું સામીપ્ય પામ્યા છે. આ સર્વ તમે મને જે પૂછ્યું હતું તે સર્વ મેં તમને કહ્યું. કર્મનાં બંધન સાંભળવાથી છૂટે એવી ભગવાનની આ અવતારકથા છે. હે રાજા યુધિષ્ઠિર ! તમારા માટે તો આનંદ અને ગૌરવની વાત છે કે પૂર્ણ પુરુષોત્તમ ભગવાન શ્રીકૃષ્ણ સદેહે તમારા મામાના પુત્રરૂપે તમારા પ્રિય સખા બનીને તમારે ત્યાં અવારનાવાર પધારે છે. પ્રહ્લાદને ઘેર પરબ્રહ્મ પોતે રહેતા ન હતા એટલે તેમના દર્શન માટે મુનિઓ પ્રહ્લાદને ઘેર જતા ન હતા, પણ તમારે ત્યાં તો તમારા સંબંધી થઈને, પોતાની મેળે જ તમારા પર પ્રસન્ન બની રહીને, તમારે ત્યાં આવીને વસે છે અને અનેક મુનિઓ પણ એમનાં દર્શને આવીને તમારું આંગણું પાવન કરે છે, એથી તમે તો પ્રહ્લાદ કરતાં અને અમારાં કરતાં પણ ઘણા વધારે ભાગ્યશાળી છો. હે રાજન્ ! એ જ આ ભગવાને પૂર્વ અનંત માથાવાળા મય દાનવે નાશ કરેલા રુદ્ર દેવના યશને પણ ફેલાવ્યો હતો, એ કથા જાણવાની ઇચ્છા વ્યક્ત કરતાં યુધિષ્ઠિરને નારદજી કહેવા લાગ્યા કે ભગવાને દેવોને બળવાન કર્યા ત્યારે તેઓએ અસુરોને જીત્યા હતા એટલે અસુરોનું એક મોટું જૂથ માયાવીઓના મોટા આચાર્ય એવા મયદાનવને શરણે ગયું. મય દાનવે એ અસુરોને રહેવા માટે ત્રણ મોટાં નગરો

વસાવી આપ્યાં એમાં એક સોનાનું એક રૂપાનું અને એક લોઢાનું હતું. આ ત્રણ નગરો ક્યાં આવેલાં છે એ અસુરો સિવાય કોઈ જાણી શકતું નહીં. અસુરો આ નગરોમાં છૂપા રહીને ત્રણે લોકને પજવવા લાગ્યા. લોકપાલોને લઈને બધા શંકરની પાસે ગયા અને એમને કહેવા લાગ્યું કે હે ભગવન્ ! અમે અસુરોથી ત્રાસ પામી રહ્યા છીએ તો અમારું રક્ષણ કરો. ભગવાન શંકરે તેમને ધીરજ આપી અને પછી ધનુષમાં મંત્રેલું બાણ સાંધી તે પ્રભુએ પેલાં ત્રણ નગરો તરફ છોડ્યું. સૂર્યમાંથી કિરણસમૂહ નીકળે તેમ એ બાણમાંથી અગ્નિવર્ણા અનેક બાણો નીકળ્યાં અને એ બાણોથી વીંધાઈએ બધા અસુરો પ્રાણરહિત બની રહ્યા. મહામાયાવી પેલા મય દાનવે એ બધા અસુરોને લાવી લાવી અમૃત ભરેલા એક કૂવામાં નાખ્યા. એ સિદ્ધ અમૃતરસના કેવળ સ્પર્શથી જ એ બધા અસુરો વજ્ર જેવા શરીરોવાળા મહાબળવાન થઈને, જીવતા બની મેઘમંડપને ચીરનાર વિદ્યુતના અગ્નિની જેમ ખડા થઈ ગયા, એ જોઈ ભગવાન શંકર પરાજિત ભાવે ઉદાસ બની રહ્યા. દયાળુ ભગવાન વિષ્ણુ તત્કાળ પોતે ગાયનું રૂપ લઈને અને બ્રહ્માને વાછરડો બનાવીને બપોરના સમયે પેલા નગરોમાં પ્રવેશ્યા અને પેલા અમૃતરસકૂપમાંનું અમૃત પી ગયા. કૂપના રખેવાળ અસુરો આ અલૌકિક દશ્ય જોઈ અવાચક બની રહી કશું જ કરી શક્યા નહીં. મય દાનવ એ જાણી હતાશ બની રહ્યો. ભગવાન વિષ્ણુએ પછી ધર્મ, જ્ઞાન, વૈરાગ્ય, સમૃદ્ધિ, તપ, વિદ્યા, ક્રિયા વગેરે પોતાની શક્તિઓ પ્રયોજી ભગવાન શંકરને રથ, સારથિ, ઘોડા, ધ્વજ, ધનુષ, બાણ વગેરે યુદ્ધનાં સાધનો તૈયાર કરી આપ્યાં તેથી શ્રીશંકરે અભિજિત મુહૂર્તમાં રથમાં વિરાજી એ દૈવી ધનુષ બાણ દ્વારા તોડવામાં મુશ્કેલ એવાં પેલાં ત્રણ નગરોને તોડી ફોડી બાળી નાખ્યાં. અસુરો મૃત્યુ પામ્યા તેમ વેરણ છેરણ બની રહ્યા. એ સમયે સ્વર્ગમાં દુંદુભિ વાગી રહ્યાં અને ત્રિલોકમાં શ્રીશંકરનો જયજયકાર વ્યાપી રહ્યો. સર્વાત્મા અને જગતના ગુરુ ભગવાન વિષ્ણુનાં આવાં પરાક્રમોને મારા જેવા ઋષિ મુનિઓ આનંદવિભોર બની ગાઈ રહ્યા છીએ અને લોકોને પવિત્ર કરી રહ્યા છીએ. બોલો, હવે આપને હું શું કરું ?

નારદજી દ્વારા ચક્રવર્તી સમ્રાટ એવા મહારાજા યુધિષ્ઠિર ભગવાનનું અને મહાન ભક્તપ્રવર એવા દૈત્યપતિ પ્રહ્લાદનું ચરિત્ર તથા ત્રિપુરાસુરવધ કરાવી શંકરને દીધેલા યશની કથા સાંભળી પ્રસન્ન બની રહ્યા અને પછી બોલ્યા કે હે ભગવન્ ! હવે હું વર્ણો તથા આશ્રમોના આચાર સાથે મનુષ્યોના સાધારણ ધર્મો, વર્ણોના વિશેષ ધર્મો અને સ્ત્રીઓના મુખ્ય ધર્મો જાણવા ઇચ્છું છું તો તે આપને ત્વસ્તારપૂર્વક કહી સંભળાવો. આપ સાક્ષાત્ પ્રજાપતિ બ્રહ્માના પુત્ર છો, તપ યોગ સમાધિમાં સર્વશ્રેષ્ઠ છો તેમ નારાયણ એવા તમે દયાળુ શાંત અને ઉત્તમ બ્રાહ્મણ હોઈ ધર્મના રહસ્યને તમે જાણો તેવું બીજું કોઈ જાણતું નથી. નારદજી બોલ્યા : લોકોના કલ્યાણનું કારણ એવા નારાયણ ભગવાનને નમસ્કાર કરી તેમના જ મુખે સાંભળેલો સનાતન ધર્મ હું કહું છું. દક્ષની પુત્રી મૂર્તિ વિશે પોતાના અંશથી ધર્મ નામના પ્રજાપતિ દ્વારા અવતરી નારાયણ ભગવાન લોક કલ્યાણને માટે બદરિકાશ્રમમાં તપ કરે છે. હે રાજન્ ! સનાતન ધર્મનું મૂળ ભગવાન શ્રીહરિ જ છે. શ્રુતિઓ અને સ્મૃતિઓ

ધર્મમાં પ્રમાણરૂપ છે. એમાં કહ્યા પ્રમાણે સત્ય, દયા, તપ, આંતરબાહ્ય પવિત્રતા, સહનશીલતા, વિવેક, શમ, દમ, અહિંસા, બ્રહ્મચર્ય, ત્યાગ, સ્વાધ્યાય, સરલતા, સંતોષ. સમદષ્ટિવાળા મહાપુરુષોની સેવા, સાંસારિક સુખપ્રવૃત્તિમાંથી વિરામ, મનુષ્યની નિષ્કળ ક્રિયાનો વિચાર, મૌન, આત્મચિંતન, અન્નાદિમાં અન્ય પ્રાણીઓને યથાશક્ય ભાગ આપવો, પ્રાણીમાત્ર પ્રત્યે સમભાવ, સૌમાં ભગવદ્બુદ્ધિ અને શ્રવણ, કીર્તન, સ્મરણ, સેવા, અર્ચા, નમન, દાસત્વ, મિત્રતા અને આત્મસમર્પણ એ નવધા ભક્તિ, બધાં મળી આવાં ૩૦ લક્ષણોવાળો ધર્મ એ સૌનો સામાન્ય ધર્મ છે. આ ધર્મનું પાલન કરવાથી સર્વાત્મા ભગવાન પ્રસન્ન થાય છે.

બ્રાહ્મણ ક્ષત્રિય અને વૈશ્ય એ દ્વિજ કહેવાય છે. એ ત્રણ જાતિમાં મંત્રયુક્ત ગર્ભાધાનાદિ સંસ્કારો અવિચ્છિન્ન પરંપરાથી કરાવાય છે. દ્વિજો જન્મથી શુદ્ધ હોય છે એથી એમને યજ્ઞ, વેદાધ્યયન અને દાન ફરજિયાત કરવાનાં હોય છે. એમાં બ્રાહ્મણોએ યજ્ઞન, અધ્યયન અને દાન એ ફરજિયાત અને આજીવિકા રૂપ એવા યાજ્ઞન, અધ્યાપન અને પ્રતિગ્રહ એ ત્રણ ધર્મો મરજિયાત કરવાના છે. ખેતી, ગોરક્ષા, વેપાર આદિ શાલીન વગર માગ્યે ઉપલબ્ધ થાય છે. યાયાવરં ખેતરમાં વેરાયેલા દાણા અને વેપારીની દુકાન પાસે વેરાયેલા દાણા વીણી લાવવા તે શિલોચ્છનમ્, આ ચાર પણ બ્રાહ્મણો માટે આજીવિકારૂપ છે. આપત્તિકાલમાં બ્રાહ્મણ આ વૈશ્યની રીતે પણ આજીવિકા કરે. મનનો નિગ્રહ, ઈન્દ્રિયનિગ્રહ, તપ, પવિત્રતા, સંતોષ, ક્ષમા, જ્ઞાન, દયા, ભગવત્પરાયણતા અને સત્ય એ બ્રાહ્મણોનાં ખાસ લક્ષણો છે.

ક્ષત્રિયોએ દાન લેવા સિવાયનાં બીજા કર્મો કરવાં. આપત્તિના સમયમાં ક્ષત્રિયોને પણ ભણાવવાની તેમ યજ્ઞ કરાવવાની છૂટ આપેલી છે. ક્ષત્રિયોમાં રાજા હોય તેણે પ્રજાનું રક્ષણ કરવું અને બ્રાહ્મણ સિવાય અન્ય પ્રજા પાસેથી દંડ તથા કર લઈ આજીવિકા કરવી. યુદ્ધમાં ઉત્સાહ, પ્રભાવ, ધૈર્ય, તેજ, દાન, માનસિક જય, ક્ષમા, બ્રાહ્મણ ભક્તિ પ્રસન્નતા અને સર્વેનું રક્ષણ કરવું એ ક્ષત્રિયોનાં લક્ષણો છે.

વૈશ્યોએ ખેતી અને વેપારથી આજીવિકા કરવી તેમ બ્રાહ્મણોનું યથાશક્ય સંમાન કરી, તેમને ગુરુસમાન માની તેમના અનુયાયી બની રહેવું, દેવ ગુરુ અને ભગવાનની ભક્તિ, ધર્મ, અર્થ અને કામ એ ત્રણ પુરુષાર્થોનું પોષણ, આસ્તિક્ય અને પૂર્ણ કુશળતા એ વૈશ્યોનાં લક્ષણો છે.

સજ્જનોની સેવા કરવી, બાહ્ય-આંતર પવિત્ર બની રહેવું, સ્વામીની નિષ્કપટપણે સેવા કરવી અને મંત્રોચ્ચાર વિના પંચમહાયજ્ઞો કરવા, ચોરી કરવી નહીં, સત્ય બોલવું અને ગાય બ્રાહ્મણનું રક્ષણ કરવું એ શૂદ્રનાં લાક્ષણિક કર્મો છે.

જેમાં સાચું જૂઠું કરવું પડે તે વેપાર સત્યાસત્ય કહેવાય છે. તે અને હલકા માણસની

સેવા તે કૂતરાની વૃત્તિ કહેવાય છે. એમ બે નિંદા બાબતોથી બ્રાહ્મણો અને ક્ષત્રિયોએ દૂર રહેવું, કારણ કે બ્રાહ્મણ સર્વ વેદરૂપ છે અને ક્ષત્રિય સર્વ દેવરૂપ છે.

હવે સ્ત્રીઓના ધર્મો સાંભળો. સ્ત્રીઓ માટે પતિ અને પરિવારની સેવા ધર્મ છે. સંતોષ, સત્ય, મધુર વાણી, વિનય અને સહિષ્ણુતા સ્ત્રીઓ માટે અનિવાર્ય ગુણો છે. પતિવ્રતા સ્ત્રીએ પતિની સેવા કરવી, પતિને અનુકૂળ બની રહી દરેક પ્રકારે પતિનું હિત કરવું, પતિની સુખાકારી અંગે વ્રત કરવાં અને સમસ્ત કુટુંબ અને પરિવારના સુખને વિચારવું, ઘરને સ્વચ્છ રાખવું, આંગણામાં રંગોળી પૂરવી, ઘરનાં રાચરચીલાં સ્વચ્છ રાખવાં તેમ પોતે પણ સુશોભિત અને અલંકૃત બનીને રહેવું. નિપુણતા, ધર્મજ્ઞાન, પવિત્રતા, પ્રમાદરહિતપણું અને સ્નેહ સ્ત્રીઓ માટે પરમ આવશ્યક છે. જીવન અંગેની નાની મોટી સુખદ કામનાઓ, વિનય, ઈન્દ્રિયનિગ્રહ અને પ્રિય લાગે એવાં વાક્યોથી જ પતિને પ્રસન્ન રાખવા, પતિત હોય એવા પતિથી દૂર રહેવું. દરેક સ્ત્રી લક્ષ્મીસ્વરૂપ છે. લક્ષ્મીજી જેમ વિષ્ણુ ભગવાનને સેવે છે તેમ સ્ત્રીએ લક્ષ્મીરૂપ બની રહી વિષ્ણુરૂપ પતિને સેવવા. પતિના વ્યવહાર અને વ્યવસાયને ધર્મમય રાખવાની પ્રેરણાનો સ્રોત બની રહેવાથી સ્ત્રી ઘરને સ્વર્ગ સમું બનાવી શકે છે.

અધ્યાયને અંતે શ્રીનારદજીએ સુંદર અને મનુષ્ય માત્રને માટે ચેતવણીરૂપ વાત કરી છે. તેમણે કહ્યું છે કે મનુષ્ય ફક્ત જાતિથી નહીં, પણ પૂર્વોક્ત કહેલાં શમદમાદિ લક્ષણોથી જ ઉચ્ચ બની શકે છે. જે વર્ણના પુરુષનું તે તે વર્ણને જણાવનાર શમદમાદિ જે લક્ષણ પૂર્વ કહ્યાં છે તે બીજા વર્ણમાં પણ દેખાય તો તે બીજા વર્ણના પુરુષને પણ તે વર્ણના લક્ષણ ઉપરથી તે જ વર્ણનો ગણવો જોઈએ, તેની જાતિ ઉપરથી તેને તે જ જાતિનો ન ગણવો ! કહેવાનો ઉત્તમ આશય એ છે કે ચારિત્ર્યના ગુણોથી પણ બ્રાહ્મણ ક્ષત્રિય વૈશ્ય અને શૂદ્ર ગણી શકાય છે. કેવળ જન્મથી જ નહીં. કદાચ કોઈ શૂદ્ર હોય. પણ સંપૂર્ણપણે સદાચારી સર્વોત્તમ ગુણોવાળો હોય તો તે પણ સત્યકામન જાબાલ આદિની જેમ બ્રાહ્મણ જ ગણાય છે અને બ્રાહ્મણ હોવા છતાં જે ક્રિયાબ્રષ્ટ હોય યા ચારિત્ર્યહીન હોય તો તે શૂદ્ર કરતાં પણ અધમ છે.

નારદજી બોલ્યા : હે રાજા યુધિષ્ઠિર ! હવે હું તમને ચાર આશ્રમોના ધર્મ કહું છું. બ્રહ્મચારીએ ગુરુકુળમાં રહેવું, જિતેન્દ્રિય બનવું, વિનમ્ર બની રહી પ્રેમ અને સંમાનપૂર્વક ગુરુનું હિત સાધવું, વિદ્યાસંપાદન એ જ મુખ્ય ધ્યેય રાખી એ સિવાયની અન્ય કોઈ વૃત્તિ યા પ્રવૃત્તિ વિદ્યાર્જનમાં વિઘ્નરૂપ ન બને એ અંગે સાવધ બની રહેવું, બ્રહ્મચર્યાશ્રમનું પચીસ વર્ષ સુધી પાલન કરવાનું છે. નિયમિતતા, સ્વાધ્યાય, સાદાઈ, સાત્ત્વિક મિતાહાર, જરૂરી મૌન, સુશીલપણું, અશુભ વિચારોનો ત્યાગ, શારીરિક બધાં પ્રસાધનોનાં ઉપયોગનો ત્યાગ વગેરે બ્રહ્મચારીના ધર્મો છે. દ્વિજપુત્રે આ આશ્રમના પાલન દરમિયાન સવારે અને સાંજે ગુરુની, અગ્નિની, સૂર્યની અને દેવોની ઉપાસના કરવી, ગાયત્રીનો જપ કરવો, શાસ્ત્રમાં કહ્યા પ્રમાણે મેખલા, મૃગચર્મ, વસ્ત્ર, જટા, દંડ, કમંડળ અન જનોઈ ધારણ કરવાં, ભિક્ષા

માગી લાવવી અને ગુરુની આજ્ઞા લઈ ભોજન કરવું, સ્ત્રીઓ સાથે મર્યાદાપૂર્વકનો વ્યવહાર રાખવો, યોગ્યતા પ્રમાણે વેદાધ્યયન કરી તેના અર્થનું જ્ઞાન પ્રાપ્ત કરવું, પછી શક્તિ પ્રમાણે ગુરુદક્ષિણા આપી પોતાને ઘેર જવું અને પછી બીજા ગૃહસ્થાશ્રમનો સ્વીકાર કરવો.

ગૃહસ્થાશ્રમ ભોગવી પછી વાનપ્રસ્થાશ્રમ સ્વીકારવાનો. હે રાજન્ ! હું હવે તેમને વાનપ્રસ્થના ધર્મો કહું છું. ૫૦ વર્ષ પછી વાનપ્રસ્થાશ્રમી થવાય. વાનપ્રસ્થે ખેતીથી પાકેલું અનાજ ખાવું નહીં, સૂર્યથી પાકેલું અગ્નિમાં રાંધેલું યા ફલફલાદિ ખાવાં, વનધાન્યો અગ્નિમાં હોમવાં, સાનુકૂળ રીતનું એક વખત જ ભોજન કરવું, ઝૂંપડી કે પર્વતની ગુફાનો રહેવા માટે આશ્રય કરવો, ટાઢ, પવન, અગ્નિ, વરસાદ, તડકો, સહન કરવો, આકર્ષણપણે શરીરની સફાઈ કરવી નહીં, જટા, મૃગયર્મ, વલ્કલ વસ્ત્ર, કમંડળ, દંડ ધારણ કરવાં ને દર્ભ સમિધા વગેરે અગ્નિહોત્રની સામગ્રી રાખવી. વાનપ્રસ્થ તરીકે વધુમાં વધુ બાર વર્ષ સુધી રહેવાનું છે. રોગ યા શારીરિક વધુ પડતી અશક્તિ અંગે જ્ઞાનાભ્યાસ માટે યા સંન્યસ્ત માટે અસમર્થ હોય તો અહંતા મમતા ત્યજી અને શમ આદિ કરવું અને પોતાના દેહનો આકાશાદિ ભૂતોમાં સારી રીતે લય કરવો. શારીરિક પરિસ્થિત સારી હોય તો બાર વર્ષ સુધીમાં જરૂર પ્રમાણેનાં વ્રતો જ્ઞાનાભ્યાસ માટે વ્યતીત કરી પછી સંન્યસ્ત લેવું. એ દરમિયાન વ્યવહાર અને વ્યવસાયની વૃત્તિ અને પ્રવૃત્તિનો ત્યાગ, પ્રભુપરાયણતા, સંયમ, અલ્પ આવશ્યકતાવાળું જીવન, તીર્થસેવન, એકાન્તવાસ, લોકોપયોગી આદર્શ જીવન ગાળવું અને પછી છેવટે ત્યાગનો સ્વીકાર, ભગવાનમાં મતિ બની રહે તો અંતે મંગલમય બની રહેવાય.

નારદજી બોલ્યા : હે ધર્મરાજ ! ભગવાનમાં સ્થિર મતિવાળા વાનપ્રસ્થાશ્રમીએ ૭૫ વર્ષ પછી સંન્યસ્તાશ્રમ લેવો. સંન્યાસીમાં કશી જ કામન ન હોય, અસંગ્રહી બની રહી એકાકી વિચરણ કર્યા કરે, પ્રભુપરાયણતા અને નિરપેક્ષતા એનામાં વજાઈ ગયાં હોય, સર્વત્ર ભ્રમણ, સૌનું હિત સાધવાની વૃત્તિ, દરેક ગામમાં એક જ રાત્રિનો નિવાસ, એક જ વસ્ત્ર તથા જ્ઞાનાન્તે શરૂઆતનાં સંન્યાસજનક ચિહ્નોનો પણ ત્યાગ, ભિક્ષા પર જીવવાનું, આત્મામાં જ રમવાનું, સર્વત્ર ભગવદ્દર્શિ, વાદવિવાદ કરવાનો નહીં, વધુ શિષ્યસંગ્રહ નહીં, અધ્યાત્મ સિવાયના મિથ્યા ગ્રંથો વાંચવાના નહીં. સંન્યાસીએ મૃત્યુની ઈચ્છા કરવી નહીં તેમ જીવવાની પણ ઈચ્છા કરવી નહીં. કાલં ભગવાનની ગતિમાં તટસ્થ બની રહેવું, જ્યોતિષને આજીવિકાનું યા કીર્તિનું સાધન બનાવવું નહીં. વ્યાખ્યાનો કીર્તિજનક લોકપ્રવૃત્તિ વગેરે હિતપ્રદ ન ગણાય. મહો બાંધવાથી પણ દૂર રહેવું. પરમહંસ દશાએ પહોંચ્યા પછી તો સંન્યાસીના કોઈ પણ લક્ષણની જરૂર ન હોય. આત્માસંધાન પ્રકટ બની રહે. ઉન્મત્ત યા બાળક જેવી જ અવસ્થા પ્રતીત થાય. પરમહંસના ધર્મ સંબંધી પ્રહ્લાદ અને અજગરવ્રતધારી એક મુનિનો એક સંવાદ ઉદાહરણરૂપે નારદજી કહી સંભળાવે છે. ભગવાનને પ્રિય એવા અસુરરાજ પ્રહ્લાદ એક વખત પ્રધાનોની સાથે લોકરહસ્ય જાણવાની ઈચ્છાથી લોકોમાં ફરતા હતા. સહ્યાદ્રિ ગિરિની તળેટીમાં પવિત્ર કાવેરી નદીના તટે તેમણે ધૂળથી ખરડાયેલા હોવાથી જેમનું નિર્મળ તેજ ગૂઢ બની રહ્યું હતું એવા એક બ્રાહ્મણ મુનિને પૃથ્વી પર સૂતેલા

જોયા. તે મુનિ હૃષ્ટપૃષ્ટ હતા. કર્મ, વાણી, આકૃતિ યા કોઈ પણ આશ્રમના ચિહ્ન વગરના હોવાથી તેમના વાસ્તવિક રૂપનો ખ્યાલ લઈ શકાય એમ ન હતું. એમની વિધિપૂર્વક પૂજા-અર્ચના કરી પ્રહ્લાદજીએ પૂછ્યું : ... લોકમાં ઉઘમી તેમ વિવિધ પ્રકારના ભોગો ભોગવનારની જેમ જ તમારું શરીર આપ નિરૂઘમી હોવા છતાં હૃષ્ટપૃષ્ટ કયા કારણથી બની રહ્યું છે ? એ અવધૂત બ્રાહ્મણ હસીને કહેવા લાગ્યા : હે અસુરરાજ ! તમે જ્ઞાની મનુષ્યોમાં એક મહાન આધ્યાત્મિક યુગદ્રષ્ટા તરીકે પ્રસિદ્ધ છો તેમ ભગવાન નારાયણ વાસુદેના પરમ ભક્ત છો એ હું જાણું છું. તમારાથી કશું જ રમજાત ન હોય છતાં, હે રાજન્ ! તમે પૂછ્યું છે એટલે કહું છું. આ સંસારમાં અનેક યોનિઓમાં ભટકતો ભટકતો હું મનુષ્યદેહમાં આવ્યો છું. મને અનુભૂતિ થઈ છે કે સુખ તો વાસ્તવમાં આત્માનું સ્વરૂપ છે. મનુષ્ય કર્મમાત્રથી ઉપરમ પામતાં તે પોતાની મેળે જ પ્રકાશે છે. સાંસારિક ભોગો તો મનોરથમાત્રથી ઉત્પન્ન થનારા અને નાશવંત છે. જેમણે મન અને ઈંદ્રિયો જીત્યાં નથી તેવા શ્રીમંતોને પણ હું દુઃખી જોઉં છું. તેમના લોભનો પાર હોતો નથી તેમ તેઓ અહર્નિશ રાજાથી, ચોરથી, શત્રુથી, સગાસંબંધીઓથી, યાચકોથી, કાલથી તેમ પોતાનાથી પણ ડર્યા કરે છે. આ બધું જોઈને પ્રારબ્ધભોગો ભોગવતો હું કંઈ ઉઘમ કરતો નથી. ડાહ્યા અને સમજુ માણસોએ શોક, મોહ, ભય, ક્રોધ, રાગ, કાપરતા તેમ સાંસારિક સુખોની ઉપલબ્ધિની કામનાઓ અંગેનો શ્રમ વગેરે ત્યજી દેવાં જોઈએ. આ અંગે આ લોકમાં મધમાખી અને અજગર ઉત્તમ ગુરુઓ નીવડે એમ છે. એમના દ્વારા સંતોષ અને વૈરાગ્ય શિખાય છે. એમનો દાખલો લઈને જ, હે અસુરરાજ ! હું સંતુષ્ટ રહું છું અને કોઈની સ્પૃહા રાખતો નથી. ભાવતું ન ભાવતું જે મળે તે જમી લઉં છું, જે મળે તે સારાં નરસાં કપડાં પહેરું છું તેમ જ્યાં સ્થાન મળે ત્યાં પૃથ્વી અને પલંગ સરખાં માની પડ્યો રહું છું તથા એમ ભગવદિચ્છાવશ જીવન વ્યતીત કરું છું. ભગવદ્ભક્તિથી જ મારા અજ્ઞાનનો નાશ થયો છે. જીવ માત્રનું કલ્યાણ થાય એવી ઈચ્છા રાખું છું. મારું આચરણ લોકાચારથી વિરુદ્ધ છે. સામાન્ય માણસોને તો કહેવા જેવું નથી, પણ હે અસુરરાજ ! તમે તો ભગવાનના પરમ ભક્ત છો એટલે મેં તમને કહી સંભળાવ્યું છે.

આ રીતે તે મુનિવર પાસેથી પરમહંસોના ધર્મ સાંભળી પ્રહ્લાદ પ્રસન્ન બની રહ્યા અને તેમની પૂજા કરી, આજ્ઞા લઈ પોતાના મહેલે પધાર્યા. યુષિજિરે પૂછ્યું : હે દેવર્ષિ ! મારા જેવા ઘરમાં મૂઢ બુદ્ધિવાળા ગૃહસ્થને ગૃહસ્થાશ્રમના ધર્મો અને જે વિધિથી અનાયાસે મોક્ષ તરફ ગતિ થાય એ વિધિ આપ હવે મને કહો.

નારદજી બોલ્યા : હે રાજન્ ! ગૃહસ્થાશ્રમીએ ઘરને યોગ્ય કર્મો કરતાં કરતાં સાક્ષાત્ ભગવાન નારાયણ વાસુદેવને સર્વ અપર્ણ કરવા-પૂર્વક જ મુનિવરોની સેવા કરવી. ગૃહસ્થાશ્રમ ત્રણે આશ્રમના આધારરૂપ હોવાથી એના ધર્મો વિશેષ સ્પષ્ટ રીતે સમજવા જેવા છે. જીવનમાં અર્થ અને કામનો સમન્વય ધર્મ સાથે સાધી મંગલમય ગૃહસ્થજીવન રચવાના પ્રયત્નો કરવા એ ગૃહસ્થાશ્રમીનું પ્રધાન લક્ષણ છે. ભગવાનની દિવ્ય કથાઓ સાંભળવી તેમ પ્રયોજવી, મહાપુરુષોનો સદા સર્વદા સત્સંગ કરવો, સેવા, સદાચાર, સમુત્કર્ષ, પરસ્પર

જાળવવાનો સ્નેહભાવ, સ્વાધ્યાય, તપ, અહંતા-મમતાનો ત્યાગ અને સત્કર્મનું સેવન હૃદયમાં ભરેલી વાસના દૂર કરવા આવશ્યક ધર્મચરણરૂપી સાધનો છે. દૈવપણે જીવનમાં એ સાધનો ઉતારીશું અને પ્રભુને કેન્દ્રમાં રાખી જીવનને ઘડીશું તો મનુષ્ય તરીકેનો મળેલો મોંઘો અવતાર સફળ બની રહેશે. ઘરમાં સ્ત્રી, પુત્ર, સગાં, સંબંધી, નોકર ચાકરો સાથેનાં સંગ ધીમે ધીમે ઓછો કરવો. પોતાના દેહની વાસનાઓને પણ જીતવી. હઠાગ્રહ છોડી અનાસક્ત બની સર્વસક્ત બની, સર્વસંમત વ્યવહાર કરવો. ધર્મપૂર્વકની આજીવિકા દ્વારા જે કાંઈ ઉપલબ્ધ થાય તેનો સંતોષથી ભોગ કરવો. જીવન ટકાવવા જરૂરી એટલું પોતાનું, અધિકની અપેક્ષા અપરાધરૂપ માનવી, જરૂર કરતાં વધુ પડતી સંપત્તિ ભેગી કરવાથી અનેક અનર્થો ઊભા થાય છે અને ભગવદ્ભાવ ભુલાય છે. પશુઓ, પક્ષીઓ અને ગરીબોને શક્ય એટલા ઉપયોગી બની રહેવું. જીવમાત્રમાં ભગવદ્ભાવ અનુભવવો. સદાચાર જ સદ્ગતિનો પાયો છે.

હે રાજા ! પવિત્ર દેશોનાં લક્ષણો સમજવા જેવાં છે. જે દેશમાં મહાપુરુષો વસતા હોય તે દેશ પવિત્ર માનવો. જે દેશમાં ભગવાનનાં સ્વરૂપોની સેવા થતી હોય, જ્યાં તપ વિદ્યા અને દયાથી યુક્ત બ્રાહ્મણોનાં કુળ રહેતાં હોય તે દેશ પવિત્ર છે. જ્યાં પુરાણોમાં પવિત્ર ગંગા યમુના વગેરે નદીઓ છે, પુષ્કર નારાયણ વગેરે સરોવરો છે તથા ઉત્તમ પુરુષોનાં જ્યાં નિવાસસ્થાનનો છે એવાં કુરુક્ષેત્ર, ગયા, પ્રયાગ, પુલહાશ્રમ, નૈમિષારણ્ય, ફાલ્ગુન ક્ષેત્ર, રામચંદ્રજીનો બાંધેલો પુલ, પ્રભાસ, દ્વારકા, કાશી, મથુરા, પંપા, બિંદુ, બદરિકાશ્રમ, ચિત્રકૂટ વગેરે ક્ષેત્રો છે તે ઉત્તમ દેશ છે. જ્યાં મહેન્દ્ર મલયાચલ વગેરે કુલાચલ પર્વતો છે તેને, હે રાજા ! ઉત્તમ દેશ માનવો. કલ્યાણની ઈચ્છાવાળાઓએ આવા દેશોને જ સેવવા. એવા દેશમાં કરેલો ધર્મ પુરુષોને અધિકાધિક ફળ આપનારો થાય છે. હે રાજા ! એવા પવિત્ર દેશમાં ઉત્તમ પાત્રને જાણનારા વિદ્વાનોએ શ્રીહરિને એકને જ સુપાત્ર કહ્યા છે. હે રાજા ! તમારા રાજસૂય યજ્ઞમાં દેવો, ઋષિઓ, બ્રહ્માના પુત્ર સનકાદિ મુનિઓ, તપ અને યોગ આદિથી સિદ્ધ એવા પુરુષો હતા છતાં સૌ કોઈએ પ્રથમ પૂજા માટે ભગવાન શ્રીકૃષ્ણને જ પાત્ર માન્ય હતા. જીવોના સમૂહથી વ્યાપ્ત આ બ્રહ્માંડરૂપી મહાવૃક્ષનું મૂળ અચ્યુત ભગવાન જ છે, માટે તેમની પૂજાથી સર્વ જીવાત્માઓ તૃપ્ત થાય છે.

એ પછી શ્રીનારદજી યુધિષ્ઠિરની સમક્ષ ભગવાન શ્રીકૃષ્ણે પણ જેમની પૂજા કરી હતી એવા વર્ણોમાં પ્રથમ બ્રાહ્મણોની ઉત્તમતાનું સ્પષ્ટીકરણ કર્યું છે. કેટલાક બ્રાહ્મણો કર્મમાં નિષ્ઠાવાળા, કેટલાક તપમાં નિષ્ઠાવાળા, કેટલાક સ્વાધ્યાયમાં, કેટલાક શિક્ષણમાં જ્ઞાનમાં યા યોગમાં નિષ્ઠાવાળા હોય છે. પિતૃકર્મનાં કળની ઈચ્છાવાળાએ જ્ઞાનમાં નિષ્ઠાવાળા બ્રાહ્મણોને પિતૃઓને ઉદેશી શ્રાદ્ધભોજન આપવાં. વળી કહ્યું છે કે શ્રાદ્ધમાં વિશ્વદેવોને ઉદેશી બે અને પિતૃઓને ઉદેશી ત્રણ બ્રાહ્મણો જમાડવા, પણ શ્રાદ્ધમાં વિસ્તાર કરવો નહીં. એનાથી આદર અને આદર્શ સચવાય, શ્રદ્ધા અને સ્નેહ વધે. વિસ્તાર કરવાથી વ્યવહાર વધે, પણ ધર્મવિક્ષેપ થાય. ધર્મનું યથાસંભવ પાલન કરવું, પણ અધર્મ તો સ્વલ્પ પણ આચરવો નહીં. અધર્મની પાંચ શાખાઓ છે : વિધર્મ, પરધર્મ, આત્માસ, ઉપમા અને છળ એમાં જેનું

ધર્મબુદ્ધિથી પણ આચરણ કરતાં પોતાના ધર્મનો બાધ આવે તે વિધર્મ છે. પોતાના વર્ણ કે આશ્રમ સિવાય અન્ય માટેના ધર્મ તે પરધર્મ છે. ઉપર ઉપરથી ધર્મ જેવો પ્રતીત થાય, પણ શાસ્ત્રસંમત ન હોઈ પોતાના મનથી માની લીધેલો ધર્મ તે આત્માસ છે. પાખંડથી અન્યને છેતરવા માટે થતો ધર્મ એ પાખંડ કહેવાય છે અને શાસ્ત્રની આજ્ઞાઓને શબ્દની રમતથી મનગપતા અર્થો કરવા તે છલ કહેવાય છે. ધર્મજોએ આ પાંચે પ્રકારના અધર્મોનો ત્યાગ કરવો.

સંતોષીને જ સુખ હોય. પગમાં પગરખાં હોય તો કાંકરા કે કાંટોનો ભય ન હોય તેમ સંતોષીને સર્વ દિશાઓ સુખમય છે. હે રાજા ! અસંતોષીનાં તેજ, વિદ્યા, તપ અને યજ્ઞ નાશ પામે છે. કામનો અંત આવે, ક્રોધનો અંત આવે, પણ લોભને અંત ન હોય. જ્ઞાની પંડિતો અને સત્માપતિ વિદ્વાનો પણ અસંતોષ યા લોભથી ઉચ્ચ બનતા અટકી જઈ નીચી ગતિ પ્રાપ્ત કરે છે. મનુષ્યે વિવિધ પ્રકારના સંકલ્પો ન કરીને કામને, કામનાઓનો ત્યાગ કરીને ક્રોધને, ધન અને કીર્તિનો ત્યાગ કરી લોભને તથા આત્મતત્ત્વનો વિચાર કરી ભયને જીતવો. આત્મા-અનાત્માના વિવેકથી શોક અને મોહને, સત્સંગ દ્વાર દંભને, મૌન દ્વારા યોગનાં વિધ્નોને અને નિઃસ્પૃહતાથી હિંસાને જીતવી. આ બધા તો સામાન્ય ઉપાયો છે, પણ ભગવત્સ્વરૂપ એવા ગુરુની ભક્તિથી બધા જ દોષો જીતી શકાય છે. ગુરુકૃપાથી મન સ્થિર થશે અને પછી સઘળું સિદ્ધ કરી શકાશે. વિદ્વાનો કહે છે કે આ શરીર રથ છે, ઈંદ્રિયો એના ઘોડા છે, મન ઘોડાની લગામ છે, શબ્દાદિ વિષયો વિવિધ માર્ગો છે, બુદ્ધિ સારથિ છે, સત્ત્વનિષ્ઠ ચિત્ત બેસવાનું સ્થાન છે, પ્રાણ, અપાન, વ્યાન, સમાન, ઉદાન, નાગ, કૂર્મ, કૂકલ, દેવદત્ત અને ધનંજય એ દશ એ રથની ધરી છે, અધર્મ અને ધર્મ રથનાં બે પૈડાં છે, અહંકારી જીવ રથી છે, તેનું ધનુષ્ય ઝંકાર છે, શુદ્ધ જીવ એનું બાણ છે, પરબ્રહ્મ એનું નિશાન છે યા લક્ષ્ય છે. રાગ, દ્વેષ, લોભ, શોક, મોહ, ભય, મદ, માન, અપમાન, અસૂયા, માયા, હિંસા, મત્સર, રજોગુણ, પ્રમાદ, ક્રુધા, નિદ્રા વગેરે એના શત્રુઓ છે. રજોગુણ અને તમોગુણવાળી પ્રવૃત્તિઓ તેમ સત્ત્વગુણવાળી પ્રવૃત્તિઓ પણ ઘણી વખત શત્રુરૂપ થાય છે. મહાપુરુષની ચરણસેવારૂપી તલવારથી વિજયી યા સફલ બની રહીને અચ્યુત ભગવાનનું બળ રાખીને દોષરૂપી શત્રુઓનો સંહાર કરીને અંતે પ્રભુને પ્રાપ્ત કરવા સાવધ ન રહીએ તો ઈન્દ્રિયરૂપી અશ્વો તોફાની બને, રથ ફેંકાઈ જાય અને દેહ વ્યર્થ વેડફાઈ જાય.

વેદમાં કહેલા પ્રવૃત્તિનિવૃત્તિરૂપ ધર્મો યોગ્ય રીતે વિવેકપૂર્વક આચરવા. ઈષ્ટ અને પૂર્ત બન્ને પ્રવૃત્તિમાર્ગનાં કર્મો છે એના આચરણમાં નિષ્કામ ભાવ રાખવો, એનાથી ચંદ્રલોક સુધીની ગતિ પ્રાપ્ત થાય, પણ પુણ્ય પૂરાં થાય કે તરત આ લોકમાં પરત આવવું પડે. પ્રવૃત્તિ-માર્ગનાં કર્મ પુનર્જન્મનું કારણ બની રહે છે, પરંતુ નિવૃત્તિમાર્ગમાં નિષ્ઠાવાળા જ્ઞાનીઓ તો ક્રમશઃ અદ્વૈતનું અનુસંધાન કરી શકે છે અને એવો જીવાત્મા કદી પુનર્જન્મને પામતો નથી. કાર્ય અને કારણ જુદાં નથી. વસ્ત્ર અને તંતુ એક જ છે, તંતુ જ ચોક્કસ કર્માનુસાર વસ્ત્રરૂપ

બને છે. આવી સમજથી વસ્તુમાંથી ભેદબુદ્ધિ દૂર થાય છે અને અદ્વૈત સધાય છે. આ ભાવાદ્વૈત છે. મન વાણી અને શરીરથી કરેલાં કર્મ અને ફલ પ્રજાને અર્પણ કરીએ એથી ક્રિયાદ્વૈત સધાય, એમાં કર્મભેદ ન રહે. પોતાને ભગવાનના અંશરૂપ જ અનુભવીએ એ દ્રવ્યાદ્વૈત છે. પહેલો માર્ગ પિતૃયાનનો છે, પુણ્ય ખૂટે કે પુનર્જન્મ લેવો પડે. બીજો માર્ગ દેવયાનનો છે, એમાં પ્રભુ સાથે સાયુજ્ય છે, સામીપ્ય છે, ફરી સંસારમાં આવવું પડતું નથી. હે રાજા યુધિષ્ઠિર ! તમે તો પ્રભુના કૃપાપાત્ર છો, એમની કૃપાથી અનેક આપત્તિઓમાંથી ઊગરી ગયા છો, દિગ્ગજોનો પરાજય કરી મોટા મોટા યજ્ઞો કરી શક્યા છો. હું પહેલાં ઉપબર્હણ ગંધર્વ હતો. રૂપ, સુકુમારતા મધુરતા અને સુગંધને લીધે બધા ગાંધર્વો મને માન આપતા. સ્ત્રીલંપટ એવા હું અપ્સરાઓ સાથે દેવસભામાં ગયો ત્યાં મને અવિવેકીને પ્રજાપતિઓએ તેજોરહિત બની શૂદ્રપણાને પામવાનો શાપ આપ્યો. એ શાપથી હું દાસીપુત્ર થયો, પરંતુ સંતોની સેવાથી પુનઃ બ્રહ્મપુત્ર થઈ શક્યો છું. વિપ્ર-ગુરુજનની સેવાથી ભગવાનની કૃપા થતાં કલ્યાણ સધાય છે.

હે રાજા ! તમે મહાભાગ્યશાળી છો. તમારે ત્યાં તો સાક્ષાત્ પૂર્ણ પુરુષોત્તમ મનુષ્યના રૂપમાં રહે છે અને તેને લીધે મારા જેવા લોકપાવન મુનિઓ તમારે ઘેર આવે છે. તમારા સખા, મામાના પુત્ર, ભગવાન શ્રીકૃષ્ણ સાક્ષાત્ પરબ્રહ્મ, સર્વના આત્મા, મહાપુરુષોએ શોધવા યોગ મોક્ષસુખના અનુભવસ્વરૂપ છે, બ્રહ્મા અને શંકર પણ તેમને યથાર્થ રીતે વર્ણવી શકતા નથી. ભક્તોના પતિ ભગવાન અમારા પર પ્રસન્ન થાઓ.

શુકદેવજી બોલ્યા : દેવર્ષિ નારદજીએ કહેલું ધર્મનું રહસ્ય સાંભળી યુધિષ્ઠિર પ્રસન્ન બની રહ્યા. એમને જ્ઞાન થયું કે ગુરુની આજ્ઞા પ્રમાણેની ભગવાન શ્રીકૃષ્ણની સેવા સર્વ દોષો દૂર કરે છે, કૃપાપાત્ર બનાવે છે, કૃતાર્થ કરે છે. તેથી વાસનાનો નાશ થાય છે. પ્રાણીમાત્રને વિશે તથા પરમાત્મા શ્રીકૃષ્ણ વિશે દુષ્ટ વિચાર આવે નહીં ત્યારે વાસનાનો ક્ષય થયેલો જાણવો, ત્યારે જ ભક્તિ કરવાનો અધિકાર પ્રાપ્ત થાય છે અને પછી ધીરે ધીરે ભગવાન જરૂર વશ બની રહે છે. ભગવાનની આ ઊતિ લીલા છે. એમાં ભગવાન સદા મુક્તિ આપે જ છે.

પ્રેમથી વિહ્વળ થઈને યુધિષ્ઠિરે ભગવાનની અને નારદજીની પૂજા કરી, એ પછી નારદમુનિ શ્રીકૃષ્ણ અને યુધિષ્ઠિરની રજા લઈ, તેમના દ્વારા સત્કાર પામી ત્યાંથી ચાલ્યા ગયા.

ઈતિ શ્રીમદ્ભાગવત-સાર વિશે સમ્પન્ન સ્કંધ સમાપ્ત.

॥ શ્રીકૃષ્ણઃ શરણં મમ ॥

શ્રીમદ્ભાગવત-સાર

અષ્ટમ સ્કંધ

આઠમા સ્કંધમાં ભગવાનની મન્વન્તર-લીલાનો વિસ્તાર છે. આ સ્કંધમાં મનુઓનું, તેમના પુત્રોનું, ઋષિઓનું, દેવોનું, ઇન્દ્રોનું અને શ્રીહરિની પ્રતિમાઓનું વર્ણન કરવામાં આવ્યું છે. દરેક મન્વન્તરમાં મનુઓ વગેરે સદ્ધર્મોને પ્રવર્તવે છે એટલે મન્વન્તર સદ્ધર્મરૂપ છે. સત્પુરુષોનો ધર્મ એ સદ્ધર્મ છે. આ સારા પુરુષોના ધર્મો પ્રાકૃત છે. તેઓની ઉત્પત્તિનું સ્થાન દેહ, ઇન્દ્રિયો અને અંતઃકરણ છે. પ્રાકૃત પદાર્થો ચોવીસ પ્રકારના હોવાથી (જુઓ ૩, ૨૬, ૧૧ થી ૧૪) સત્પુરુષોના આ ધર્મો ચોવીસ પ્રકારની જુદી જુદી વાસનાઓનો સંપૂર્ણ નાશ કરે છે. પ્રાકૃત વાસનાનું નિવારણ આ આઠમા સ્કંધના સદ્ધર્મથી કહ્યું છે. આત્મા યા પુરુષમાં ઉત્પન્ન થવા યોગ્ય ધર્મભક્તિ છે. પ્રાકૃત વાસનાઓનો નાશ થયા પછી ભક્તિની પ્રવૃત્તિ થાય છે. જીવમાં રહેલી વાસના ઉત્તમ ભક્તિ દ્વારા નષ્ટ બની રહે છે એવું નવમા સ્કંધમાં ભાગવતકાર જણાવશે.

પરીક્ષિત રાજા એ પૂછ્યું : હે ગુરુ ! સ્વાયંભુવ મનુનો વંશ તો મેં આપની પાસેથી વિસ્તારપૂર્વક સાંભળ્યો. એ વંશમાં મનુની કન્યાઓ વિશે મરીચિ વગેરે પ્રજાપતિઓની પુત્રપૌત્રાદિની સૃષ્ટિ આપે કહી સંભળાવી, હવે બીજા મનુઓના વંશો તમે કહો. હે બ્રહ્મન્ ! ભગવાન શ્રીહરિનાં જન્મો અને કર્મો જે જે ચરિત્રોમાં વિદ્વાનો ગાય છે તે ચરિત્રો મારે સાંભળવાં છે. જગતના પાલનહાર ભગવાને ભૂતકાળનાં મન્વન્તરોમાં જે કર્યું હોય, ભવિષ્યના મન્વન્તરોમાં જે કરશે અને વર્તમાનમાં જે કંઈ કરી રહ્યા છે તે આપ કહો.

શ્રીશુકદેવજી બોલ્યા : આ કલ્પમાં સ્વાયંભુવ વગેરે છ મનુઓ થયા છે. પ્રથમ સ્વાયંભુવ મનુની કથા મેં તમને કહી. તે મનુની આકૃતિ અને દેવહૂતિ નામની બે પુત્રીઓમાં ધર્મ અને જ્ઞાનનો ઉપદેશ આપવા ભગવાન યજ્ઞ અને ભગવાન કપિલદેવ જન્મ્યા હતા. કપિલદેવનું ચરિત્ર પ્રથમ કહ્યું, હવે હે કુરુપશા રાજા ! ભગવાન યજ્ઞનું ચરિત્ર હું તમને કહું છું. શતરૂપાના સમર્થ પતિ મનુ મહારાજ સઘળું છોડીને વનમાં ગયા, સુનંદાના તટે તપ કર્યું, સો વર્ષ એક પગે પૃથ્વી પર ઊભા રહ્યા, ઉપનિષદની સંકલનાએ પ્રભુની સ્તુતિ કરી. ઈશાવાસ્ય ઉપનિષદનો પ્રથમ મંત્ર છે :

ईशावास्यमिदं सर्वं यत् किंच जगत्यां जगत् ।

तेन त्यक्तेन भुञ्जीथा मा गृधः कस्यस्विद् धनम् ॥ (ઈશ. ૩)

સહેજ ફેરફાર સાથે મનુ મહારાજે કહ્યું :

આત્માવાસ્યમિદં વિશ્વં યત્ કિંચિજ્જગત્યાં જગત્ ।

તેન ત્યક્તેન ભુક્ત્રીથા મા ગૃધઃ કસ્યસ્વિદ્ ધનમ્ ॥૧૦॥ (અ. ૧ લો)

આ રીતે ઈશાવાસ્યોપનિષદની છાયા દીધી. મર્યાદાની રક્ષા માટે સહેજ શબ્દ-પરિવર્તન કર્યું. વિશ્વમાં જે કંઈ છે તે સર્વ ઈશના આવાસસ્થાનરૂપ છે. પ્રભુ સર્વમાં સર્વત્ર વિરાજે છે. ત્યાગીને ભોગવવાનો ઉપનિષદ-દીધો આદર્શ આપ્યો છે. અન્યના ધનની લાલચ ન રાખવાનું સૂચવી જીવનો સેવકધર્મ સૂચવ્યો. ભગવાન સર્વદ્રષ્ટા છે. લીલા માટે પ્રભુ અનેક થયા છે. મનુ મહારાજે, સમસ્ત ધર્મપ્રણેતાએ ભગવાનની શરણાગતિ કરી. અસુરો અને રાક્ષસો એ તપસ્વીને મારવા ધસ્યા. સર્વવ્યાપી, શ્રીહરિના અવતારી શ્રીયજ્ઞ ભગવાને પોતાના પુત્રો દેવોથી વીંટળાઈને તે અસુરોનો નાશ કર્યો અને સ્વર્ગનું રાજ્ય કર્યું. યજ્ઞ ભગવાન પોતે જ ઈન્દ્ર થયા હતા. મનુનું સંસ્મરણ સફળ બની રહ્યું. તપ સાથે ઉપનિષદપાઠ તેમનો મન્વન્તરધર્મ થયો.

બીજા સ્વારોચિષ મનુ અગ્નિના પુત્ર હતા. ઘુમત્સુષેણ તથા રોચિષ્માન તેમના પુત્રો હતા. તે મન્વન્તરમાં રોચક નામે ઈન્દ્ર, તુષિત દેવો, ઊર્જિસ્તંબ વગેરે સાત બ્રહ્મવાદી ઋષિઓ અને વેદશિરા નામના ઋષિની તુષિતા નામની પત્નીમાં વિભુ નામે ભગવદવતાર થયો હતો. એમણે બ્રહ્મધર્મ-મન્વન્તરધર્મ પ્રગટ કર્યો.

ત્રીજા મન્વન્તરમાં પ્રિયવ્રતનો પુત્ર ઉત્તમ નામે મનુ થયો તેના પવન સુંજય તથા યજ્ઞહોત્ર વગેરે પુત્રો હતા. સત્યજિત નામે ઈન્દ્ર હતો, સત્ય, વેદ, શ્રુત અને ભદ્ર નામના દેવો હતા, પ્રમદ વગેરે વશિષ્ઠના પુત્રો ઋષિઓ હતા. ધર્મની સુનૃતા નામની સ્ત્રીમાં ભગવાને સત્યસેન નામે અવતાર લીધો. સત્ય બોલવું તે મન્વન્તરધર્મ થયો હતો.

ચોથા મન્વન્તરમાં ઉત્તમનો ભાઈ તામસ મનુ થયો. પૃથુ, ખ્યાતિ, નર અને કેતુ વગેરે તેના દશ પુત્રો હતા. સત્યક, હરિ અને વીર નામના દેવો થયા હતા. ત્રિશિખ નામે ઈન્દ્ર થયો હતો. જ્યોતિર્ધામ વગેરે સાત ઋષિઓ થયા હતા. હે રાજન્ ! વિદ્યુતના પુત્રો વૈધૃતિ નામના બીજા પણ દેવો તે મન્વન્તરમાં થયા હતા, જેમણે વેદોને પોતાના તેજથી ધારણ કરીને વેદાભ્યાસરૂપ મન્વન્તરધર્મ પ્રસારાવ્યો હતો. એ મન્વન્તરમાં હરિમેધાની હરિણી નામે સ્ત્રીમાં હરિ નામે ભગવાન અવતર્યા હતા અને તેમણે ગજેન્દ્રને ઝૂક પાસેથી છોડાવ્યો હતો.

પરીક્ષિતે પૂછ્યું : હે મુનિવર ! એ હરિ ભગવાને ગજેન્દ્રને છોડાવ્યો એ અંગેની ઉત્તમ કીર્તિવાળા ભગવાનની પરમપુણ્યમય, પ્રશંસનીય, મંગલકારી અને શુભ કથા મને વિસ્તારથી કહી સંભળાવો.

શ્રીશુકદેવજી બોલ્યા : હે રાજન્ ! ક્ષીરસાગરની મધ્યમાં ત્રિકૂટ નામનો દશ હજાર યોજન ઊંચો એક પર્વત આવેલો છે. એમાં સોનાનું, રૂપાનું અને લોઢાનું એમ ત્રણ શિખરો હતાં, એ પર્વત રત્નો અને ધાતુઓથી દેદીપ્યમાન હતો. અનેક પ્રકારનાં વૃક્ષો અને લતાઓ

હતાં. પુષ્પોનો તો પાર ન હતો. પુષ્પોની સુગંધ દિશાઓને સુગંધિત બનાવતી. ત્યાંના રમણીય સરોવરમાં અપ્સરાઓ સ્નાન કરવા આવતી. કીડા કરતા સિદ્ધો, ચારણો, ગંધર્વો, વિદ્યાધરો, સર્પો, કિન્નરો એ પર્વતને સેવી રહ્યા હતા. કિન્નરો વગેરેના સંગીતથી પર્વતની ગુફાઓ અને ખીણો ગાજી રહેતી હતી. ભગવાન વરુણદેવનું ત્યાં ઋતુમાન નામનું ઉદ્યાન હતું, જે દેવાંગનાઓ માટે રમવાનું સ્થાન હતું. શ્રીખના એક દિવસે સૂર્યના તાપથી અકળાયેલો એક હસ્તિરાજ પોતાની પ્રિય હાથણીઓ સાથે ત્યાં આવ્યો. સુંદર સરોવર જોયું. અંદર ઊતરી સ્વચ્છ જલપાન કર્યું અને પછી સ્વાભાવિકપણે જળકીડા શરૂ કરી. કુટુંબમાં આસક્ત એ હસ્તિરાજે પોતાની સૂંઢમાં પાણી ભરી ભરી હાથણીઓ તેમ મદનિયાંઓને નવડાવ્યાં ત્યાં તો એ વિહારનિમગ્ન હસ્તિને કોઈ પકડીને ખેંચતું હોય એમ લાગ્યું. તેણે પગ છોડાવવા પ્રયત્ન કર્યો, ન છૂટી શક્યો. ખૂબ બળ વાપર્યું છતાં પગ ન છૂટ્યો. દુઃખ અને ડરને કારણે એ ચિત્કાર કરી રહ્યો. આસપાસની હાથણીઓ અને બચ્ચાં બધાં કિનારે ચડી ગયાં. હસ્તિરાજ એકાકી બની રહ્યો. બળ ખૂટી જતાં છૂટવાનો કોઈ ઉપાય ન રહ્યો. ઘણો સમય વીતી ગયો. આસપાસ ઊભેલાંથી પણ કશું વળ્યું નહીં. ગજેન્દ્ર બધી રીતે સમૃદ્ધ હતો, પણ ભોગરત વાસનાગ્રસ્ત હતો, પરંતુ મૃત્યુએ પગ પકડ્યો ત્યારે ભાન આવ્યું. સદ્ભાગી હતો. પૂર્વ જન્મનો સંસ્કારી હતો એટલે ભાન આવ્યું અને પ્રભુનું સ્મરણ આવ્યું. નામ અને રૂપના ઉલ્લેખ વગર જ ભગવાનનું સ્તવન શરૂ કર્યું. ગજેન્દ્રનું એ સ્તવન તે ભગવાનને શરણ આવ્યાનું જણાવનારું છે. હું તમારે શરણે આવું છું, મારું રક્ષણ કરો એમ તે એ સ્તુતિમાં કહે છે. આપત્તિઓમાં શ્રીહરિનું સ્મરણ કરવાથી જે ફલ પ્રાપ્ત થાય તે ગજેન્દ્રને મળવાનું જ છે. ૨૮ શ્લોકમાં એ સ્તુતિ કરવામાં આવી છે. બલનું, સંપત્તિનું, સ્વજનનું અભિમાન ઓસરી જાય, સામર્થ્ય બધી જ રીતે શિથિલ બની જાય અને અંતઃકરણનો આર્તનાદ થાય તો ભગવાન પ્રસન્ન થાય જ. ગજેન્દ્રે શરણાગતિપૂર્વક, દંઢતાપૂર્વક, કશી જ અપેક્ષા ન રાખતાં નિર્વિશેષને પોકાર્યા:

સર્વના આદિકારણ, પરમ ઈશ્વર, જગત્સ્વરૂપ, સ્વતઃસિદ્ધ, શરણાગતોના આધાર, જેમનાં ચરણકમલની પ્રાપ્તિ દુર્લભ છે એવા ભગવાનને હું શરણે જાઉં છું. તે ભગવાન મારી રક્ષા કરો. સર્વેના સાક્ષી, સ્વયંપ્રકાશ અને પ્રકાશક, ચક્ષુ આદિ ઇન્દ્રિયોના પણ પ્રકાશક મારી રક્ષા કરો. સમગ્ર લોકો, લોકપાલો અને તેઓનાં સર્વ કારણો કોઈના નિમિત્તે નાશ પામ્યાં હતાં તે વખતે ગહન અને ગંભીર એવો છવાયેલો જે અંધકાર તેની પણ પેલી પાર જે વ્યાપક દેવ સર્વ તરફ પ્રકાશે છે તે ભગવાન મારી રક્ષા કરો. દેવો અને ઋષિઓ પણ જેમના પરમ સ્વરૂપને જાણી શકતા નથી એવા પરમેશ્વર મારી રક્ષા કરો. મન વાણી અને કર્મ જેને પહોંચી શકતાં નથી, સર્વ શાસ્ત્રોના જે મહાસાગર છે, અનંત અપાર શક્તિવાળા મોક્ષની જે મૂર્તિરૂપ છે, અનંત અગોચર અવિનાશી છે એવા ભગવાનને હું શરણાગત પશુ શરણે જાઉં છું, વંદન કરું છું, એ ભગવાન મારી રક્ષા કરો. મુનિજનો જેમના દર્શન કાજે તલસ્તી રહે છે, અસ્ખલિત ભગવદ્વ્રતાચરણ કરે છે, અનન્ય ભક્તો કંઈ જ ઈચ્છા વિના

જેમનાં અદ્ભુત ચરિત્રો ગાય છે અને આનંદનિમગ્ન બની રહે છે એવા અગાધ માહાત્મ્યવાળા અત્યંત દયાળુ એવા ભગવાનને વિવેકરહિત વાસનાપૂર્ણ એવો હું પશુ વારંવાર નમન કરતો એ શરણાગત પાલક ભગવાનને શરણે જાઉં છું તો એ ભગવાન મારી રક્ષા કરો.

ગજેન્દ્રની આવા ભાવાર્થવાળી સ્તુતિથી પ્રસન્ન બની રહી સ્વાત્મા શ્રીહરિ વેદાત્મક ગરુડ પર બિરાજી સત્વરે ત્યાં પધાર્યા. અતિ બળવાન એવો જૂડ જેને જળમાં ખેંચી રહેલો છે એવા આર્ત ગજેન્દ્રે ભગવાનને જોયા, સૂંઢમાં કમલ લીધું, કષ્ટપૂર્વક બોલ્યો : હે નારાયણ ! હે ભગવાન ! આપને નમન. ભગવાને ગરુડ પરથી ઊતરી સ્વર્ણના દેખતાં એ ગજરાજને બહાર ખેંચી કાઢ્યો અને વળગેલા જૂડને પણ સાથે જળ બહાર ખેંચી આણ્યો. એ ભયંકર જૂડનું ભગવાને ચક્ર દ્વારા મસ્તક છેદી મારી નાખ્યો અને ગજેન્દ્રને મુક્ત કર્યો. સર્વત્ર જયજયકાર વ્યાપી રહ્યો. આકાશમાંથી પુષ્પોની વૃષ્ટિ થઈ, દેવનાં દુંદુભિ વાગ્યાં, બ્રહ્માદિ દેવો ભગવાનની સ્તુતિ કરી રહ્યા. ભગવાને મારેલો જૂડ ઉત્તમ શરીર પ્રાપ્ત કરી પ્રગટ થયો. તે હુહુ નામનો એક ગંધર્વ હતો, દેવલ ઋષિના શાપથી જૂડ થયો હતો, ભગવાન દ્વારા શાપથી છૂટ્યો અને ભગવાને પ્રણામ કરી સ્વધામમાં ગયો. હસ્તિરાજ પણ પૂર્વ જન્મમાં ઇન્દ્રધુમ્ન નામનો પાંડ્ય દેશનો રાજા હતો, દ્રાવિડ પ્રદેશમાં એ ઉત્તમ રાજા ગણાતો હતો. એક વખત તે મૌનવ્રત લઈ મલયગિરિમાં તપશ્ચર્યા કરવા રહ્યો હતો. એક દિવસ તે સ્નાનાદિથી પરવારી પ્રભુની પૂજા કરતો હતો ત્યાં અગસ્ય મુનિ પધાર્યા. મૌનવ્રતી રાજાએ એ પરમ તેજસ્વી મુનિનો યથાયોગ્ય આદરસત્કાર કર્યો નહીં, મુનિ એથી કોપી ઊઠ્યા અને આ રાજાએ હાથીની જેમ સ્થૂલ બુદ્ધિવાળા બની રહી મારું અપમાન કર્યું છે તો તે હાથી જ બની જાઓ. પછી તે રાજા આત્મસ્વરૂપના સ્મરણનો નાશ કરનારી સ્થૂલ બુદ્ધિના હાથીની જાતિ પામ્યો. શ્રીહરિની પૂજાના પ્રભાવથી હાથીપણામાં પણ તેને પૂર્વજન્મનું સ્મરણ પાછળથી થયું હતું. આ જન્મમાં પણ પ્રભુની પૂજાના પ્રભાવે તેને અર્થ અને કામ પુરુષાર્થ મળ્યા હતા. પ્રાણસંકટ આવી પડતાં તેણે પ્રભુની શરણાગતિ કરી, સ્તુતિ કરી એ રીતે ગજેન્દ્રે ભગવાનની ભક્તિ કરી. પહેલાં ભક્તિ ન હતી, માત્ર પૂજા હતી. ભક્તને વિધ્ન નડે નહીં. ભગવાને એથી રક્ષા કરી. આ ગજેન્દ્રમોક્ષ પ્રસંગે ભગવાન વેદાત્મ ગરુડજીને સાથે લઈને આવ્યા છે. ભક્તિપરાયણ ભક્ત માટે ભગવાન કૃપાપરાયણ બને. શ્રીહરિએ આ રીતે ભક્તિની વિશિષ્ટતા સિદ્ધ કરી છે. ભગવાનના દર્શનથી ગજેન્દ્ર શાપમુક્ત બની રહ્યો અને ભગવત્કૃપાથી ભગવાનના પાર્ષદની ગતિને પામ્યો.

ગજેન્દ્રસ્તુતિની મહત્તા સ્થાપતાં ભગવાને કહ્યું છે કે અરુણોદયના સમયે એકાગ્ર ચિત્તે જે કોઈ આ સ્તુતિ ગાશે તેને હું મરણસમયે નિર્મળ બુદ્ધિ આપીશ. ગજેન્દ્રમોક્ષની આ કથાના શ્રવણથી તેમ કીર્તનથી એકાગ્રચિત્ત બની રહેવાય, ખરાબ સ્વપ્ન આવતાં અટકી જાય, કલિકાલના દોષો પણ દૂર થાય. વળી ભગવાને સૌના સાંભળતાં ગજેન્દ્રને સર્વ પાપની મુક્તિ કરાવનારાં પોતાના સંબંધવાળાં સ્વરૂપો પણ ગણાવ્યાં છે : અ. ૪ થાના ૧૭ થી ૨૫ શ્લોકોમાં એ સ્વરૂપોની નામગણના છે. એ સ્વરૂપોના સ્મરણને પણ પાપનાશક

ગણાવ્યું છે.

શ્રીશુકદેવજી બોલ્યા : એ પછી પ્રસન્ન એવા ભગવાને ઉત્તમ શંખનાદ કર્યો, ભક્તિ અને કૃપાનો વિજય ગજાવ્યો અને દેવસમૂહને હર્ષ ઉપજાવતા ગરુડ ઉપર બિરાજ્યા તથા પોતાના ધામમાં પધાર્યા.

અહીં સુધીમાં ચાર મન્વન્તરની કથા પછી શ્રીશુકદેવજીએ પાંચમા મન્વન્તરની કથા શરૂ કરી. ચોથા તામસના અનુજ ભાઈ રૈવત પાંચમા મનુ થયા. અર્જુન, બલિ તથા વિન્ધ્ય વગેરે તેના પુત્રો હતા. વિભુ નામે ઇન્દ્ર, ભૂતરય વગેરે દેવો અને હિરણ્યરોમા, વેદશિરા તથા ઊર્ધ્વબાહુ વગેરે બ્રાહ્મણો સમર્પિ હતા. તેમણે વ્રતોથી ભગવત્સેવાને મન્વન્તર-ધર્મ કહ્યો. તેમના સમયમાં શુભ નામના ઋષિને ત્યાં વિકુંઠા પત્નીમાં વૈકુંઠ નામનો ભગવાનનો અવતાર થયો. એ વૈકુંઠ ભગવાને પોતાનું પ્રિય ઇચ્છતી લક્ષ્મી દેવીની પ્રાર્થનાથી વૈકુંઠ-લોકનું નિર્માણ કર્યું. વ્યાપી વૈકુંઠ નિત્ય છે. બ્રહ્માજીએ તેનાં દર્શન કરેલાં એવું બીજા સ્કન્ધમાં વર્ણન છે. લક્ષ્મીજીની ઇચ્છાથી રમાવૈકુંઠ રચાયું એવું ત્રીજા સ્કન્ધમાં વર્ણન છે.

છઠ્ઠા ચાક્ષુષ મનુ થયા. તેમણે સત્પુરુષોની સેવા મન્વન્તરધર્મરૂપ ગણાવી. પૂરુ, પુરુષ, સુદ્યુમ્ન વગેરે એ ચાક્ષુષ મનુના પુત્રો હતા. મંત્રધર્મ નામનો ઇન્દ્ર હતો. આપ્ય વગેરે દેવો હતા તથા હવિષ્મદ વીરક આદિ સમર્પિઓ હતા. એ સમયે જગતના પતિ ભગવાને વૈરાજની સંભૂતિ નામની સ્ત્રીમાં પોતાના અંશથી અજિત નામનો અવતાર લીધો હતો. એ અજિત ભગવાને સમુદ્રમંથન કરાવી અમૃત કાઢી આપ્યું હતું. એ સમયે સમુદ્રમાં ભમતા મંદરાચલ પર્વતને ટકાવવા પોતે કચ્છપાવતાર પણ ધારણ કર્યો હતો.

પરીક્ષિત રાજાએ ભગવાનની સમુદ્રમંથન વગેરે લીલાઓનો વિસ્તાર ઇચ્છ્યો. કહ્યું કે ભક્તવત્સલ ભગવાનના મહિમાનું જેમ જેમ આપ વર્ણન કરો છો તેમ તેમ મારું મન એ બધું સાંભળવા વધુ ને વધુ ઉત્સુક બની રહે છે.

પરીક્ષિત મહારાજની આવી ભાવનાથી પ્રસન્ન બની રહી શુકદેવજીએ એમને અભિનંદન આપ્યાં અને પછી સમુદ્રમંથનલીલા કહેવાનું શરૂ કર્યું.

શુકદેવજી બોલ્યા : દેવો અને અસુરો બન્ને પ્રજાપતિનાં સંતાનો છે. એમાં આસુરી ભાવવાળા અસુરોનું પ્રાબલ્ય કેટલીક વખત દેવી સ્વભાવવાળા દેવો કરતાં પણ અધિક બની રહે છે. અસુરો પ્રાકૃતિક તત્ત્વો છે, પરસ્પર પ્રતીસ્પર્ધી તત્ત્વો છે. દેવો અને અસુરો બન્ને તત્ત્વો વચ્ચે પરાપૂર્વથી વિગ્રહ ચાલ્યા કરે છે, આ દૈવાસુરવિગ્રહમાં આસુરી વૃત્તિનું પ્રાબલ્ય વધી જતાં સૃષ્ટિ ત્રાસી ઊઠે છે અને પરિણામે ભગવદવતારનો આવિર્ભાવ થાય છે તથા એમના દ્વારા આસુરી તત્ત્વો પરાજિત થાય છે. અસુરોને અધીન કરવા માટે ભગવાને નારીનો પણ અવતાર લેવો પડ્યો હતો. એ રીતે પરા શક્તિની સમન્વયભૂમિકા પર સ્વલીલાનો એમણે વિસ્તાર કર્યો હતો. આ બધાં રૂપો લીધા વિના પણ અભીષેનું સંપાદન કરવા પ્રભુ સમર્થ છે જ, પણ એથી તો એકાકી ન રમતેની મહત્તા અધૂરી રહી જાય અને ભગવદીય લીલા

પર ભક્તોનો મદાર-શ્રદ્ધા ન રહે તથા શાસ્ત્રવાક્યો પણ અપ્રમાણ બની રહે. ભગવાનની અવતારલીલાનું આ જ રહસ્ય છે.

ત્રિલોકમાં એક સમય એવો આવ્યો હતો કે મહર્ષિ દુર્વાસાના શાપથી ત્રણે લોક શ્રીહીન થઈ ગયા હતા. શાપની કથા આ પ્રમાણે છે : એક વખતે દુર્વાસા મુનિએ માર્ગમાં જતા ઈન્દ્રને જોઈને તેને પોતાના કંઠમાં પહેરેલી માળા પ્રસાદી તરીકે આપી. ઈન્દ્રે ઐશ્વર્યના મદથી તેનો અનાદર કરી એ માળા ઐરાવત હાથીના ગંડસ્થલમાં નાખી. ઐરાવત તો મદોન્મત્ત હતો તેથી તેણે એ માળા ફેંકી દઈ પોતાના પગ વડે છૂંદી નાખી. તે જોઈ કોપેલા દુર્વાસાએ ઈન્દ્રને શાપ આપ્યો હતો : ત્રણે લોક સાથે તું ઐશ્વર્યરહિત બની રહે. પરિણામે ત્રણે લોક શ્રીહીન થઈ ગયા હતા, આસુરી તત્ત્વોનું પ્રાબલ્ય વધી ગયું હતું, યજ્ઞયાગાદિ સર્વ કર્મો નષ્ટ બની રહ્યાં. દેવો ઋષિઓ મુંઝાયા, ગયા બ્રહ્માજી પાસે, વિનંતી કરી અને સાચો માર્ગ પૂછ્યો. નિરાધારોના આધાર ભગવાન છે. વિનાશમાંથી બચવું હોય તો અવિનાશી પાસે જવું પડે. બ્રહ્મા બધાને લઈને ગયા ભગવાનની પાસે ગયા અને ૨૫માં શ્લોકથી ૫૦મા સુધીના ૨૫ શ્લોકમાં ભગવાનની સ્તુતિ કરી.

સર્વ વિકારથી રહિત, સત્યસ્વરૂપ, અનાદિઅંત-રહિત, વાણીથી વર્ણવાવાને અશક્ય એવા સર્વશ્રેષ્ઠ સર્વોત્તમ પ્રભુ ! અમે-હું અને આ દેવો તથા ઋષિઓ નમસ્કાર કરીએ છીએ. વિદ્યા અને અવિદ્યાથી પર, વ્યાપક, સત્યસ્વરૂપ એવા આપને શરણે અમે આવ્યા છીએ. જીવોના સર્જક પ્રાણીમાત્રમાં વસેલા મહાઐશ્વર્યવાળા, સર્વદા સ્વતંત્ર, અસ્ખલિત સ્વરૂપવાળા હે પરમાત્મા ! અમારા પર પ્રસન્ન થાઓ. સર્વ તત્ત્વના મૂલરૂપ-કાલના પણ સ્વામી, અમારા સર્વના-બ્રહ્મા, શંકર, મહેન્દ્ર, દેવો, વેદો, લક્ષ્મી, પિતૃઓના જનક તથા બ્રાહ્મણો, ક્ષત્રિયો વૈશ્યો અને શૂદ્રોના પણ ઉત્પાદક, સ્વરાટ, વિરાટ, વિરાજરૂપે મહાવિભૂતિ એવા હે પ્રભુ ! અમે તમારા શરણે આવ્યા છીએ તો આપ પ્રસન્ન બની રહો.

પ્રભુ પ્રસન્ન થયા, દર્શન દીધાં. હજારો સૂર્યો જેવી કાન્તિવાળા ભગવાન શ્રીહરિ પ્રગટ થયા. તે વખતે ભગવાનના એવા તેજથી દેવો અને ઋષિઓ એવા અંજાઈ ગયા કે તેઓ આકાશ, દિશાઓ, પૃથ્વી તો શું, પણ પોતાને પણ જોઈ શક્યા નહીં. કેવળ બ્રહ્મા અને શંકર જ તેમને જોઈ શક્યા. અનુગ્રહબળે પછી જરા ઝાંખી થઈ. સ્વચ્છ મરકત મણિ જેવું શ્યામ શરીર છે, કમળના મધ્ય ભાગ જેવાં લાલા નેત્રો છે, તપાવેલા સુવર્ણસમાન પ્રકાશતું પીળું પીતાંબર પહેર્યું છે, સુંદર મનોહર મુખારવિંદ છે, સુંદર ભૂકુટિ છે, ઉત્તમ મણિઓથી જડેલો મુકુટ, બાજુબંધ, કર્ણફૂલ, કંદોરો, કંઠહાર અને ઝાંઝરો આદિ આભૂષણોથી શોભાયમાન, વનમાલા તથા કૌસ્તુભ મણિથી શોભતા, સુદર્શન આદિ જેમણે ધારણ કર્યા છે એવા ભગવાનને શંકર સાથે બ્રહ્માએ અને દેવો ઋષિઓએ સાષ્ટાંગ દંડવત્પ્રણામ કર્યા તથા પુનઃ સ્તુતિ કરી : મહાનુભાવ, સર્વના કારણરૂપ, સર્વસુખપ્રદાતા, દીર્ઘ કાલની દર્શનની ઈચ્છા પૂર્ણ કરનારા, કષ્ટનિવારક, શાંતિપ્રદાતા, પવિત્રતા-દોષનિવૃત્તિ-સેવોપયોગી દેહ આપનારા, દિવ્યાનંદથી હૃદયને અનુપમ સુખાનંદથી અનુભૂતિ કરાવનારા હે ભગવાન !

આપ તો સર્વજ્ઞ છો. આપને કઈ વાતનું નિવેદન કરવાનું હોય ? અમારા પર પ્રસન્ન બની રહો, અમારું કલ્યાણ કરો.

ભગવાને આજ્ઞા કરી :

સન્ધિર્વિધીયતામ્- સંધિ કરો, કાલને અનુકૂળ બનવા દો. તમે જાઓ અને દૈત્ય દાનવો સાથે સંધિ કરો. કોઈ સારું મોટું કાર્ય સિદ્ધ કરવું હોય તો શત્રુઓ સાથે પણ સંધિ કરી લેવી જોઈએ. હે દેવો ! તમારે અમૃતની જરૂર છે. અમૃત પીવાથી મૃત્યુથી ઘેરાયેલો પ્રાણી અમર થાય છે. અમૃત માટે સમુદ્રમથન કરવું પડે અને એમાં બળવાન દૈત્યોની મદદ અનિવાર્ય છે, તો પ્રથમ એમની સાથે સંધિ કરી લો. પછી બધા વેલા, ઘાસ, લતાઓ તથા ઓષધિઓને સમુદ્રમાં નાખી મંદરાચલ પર્વતનો રવૈયો અને વાસુકિ નાગનું નેતરું કરી બધા મળીને પછી સમુદ્રમથન કરો. એ કાર્ય અંગે દાનવો જે કાંઈ ઈચ્છા કરે તેમાં તમે સંમતિ આપજો અને ધીરજથી કામ કઢાવી લેજો, સંઘર્ષથી કામ ન ઊકલે. સંપૂર્ણ સફળતા ઉપલબ્ધ કરવાની કાર્યપદ્ધતિ ભગવાને દેવોને સમજાવી દીધી અને પછી તેઓ તિરોહિત થયા.

દેવો દૈત્યો પાસે ગયા. મહામતિ ઈન્દ્રે નધુર વાણીમાં અસુરપતિ બલિરાજા સમક્ષ અમૃતલાભ માટે સમુદ્રમથન કરવાનો પ્રસ્તાવ મૂક્યો. કાર્ય લાભપ્રદ હોવાથી બલિરાજા અને અસુરો સહમત બની રહ્યા. બન્ને પક્ષોએ ભેગા મળી મંદરાચલ પર્વતને જમીનમાંથી ઉપાડી સમુદ્ર સુધી લઈ જવાની શરૂઆત કરી, પણ અર્ધે પણ પહોંચ્યા નહીં અને બધા જ થાકી જઈ એ કાર્ય માટે અસમર્થ બની રહ્યા. પર્વતને પડતો મૂકતાં કેટલાય દેવો અને દાનવો ઘવાયા. પ્રભુ વહારે ધાયા. રમતમાં પર્વતને ઊંચકી, ગરુડ પર મૂકી તેને સમુદ્ર સુધી લઈ ગયા અને તેને સમુદ્રમાં પધરાવ્યો. પશ્ચિરાજ ગરુડને તેમણે વિદાય કરી દીધી. કારણ એ હતું કે સમુદ્રમથનના કાર્યમાં વાસુકિ નાગનો નેતરા તરીકે ઉપયોગ કરવાનો હતો અને ગરુડ ત્યાં હોય તો એના ભયથી વાસુકિ ત્યાં આવે જ નહીં.

શુકદેવજી બાલ્યા : હે કુરુવંશી રાજા ! પછી દેવો અને દાનવોએ નાગરાજ વાસુકિને અમૃતમાં ભાગ આપવાનું ઠરાવી, નેતરા તરીકે મદદ કરવા સહમત બનાવી પછી સમુદ્રમથન શરૂ કર્યું. આ વખતે વાસુકિના મુખ તરફનો ભાગ ભગવાન વિષ્ણુએ હાથમાં લીધો અને દેવો પણ તેમને અનુસર્યા, પણ દાનવોએ વિરોધ કર્યો. બોલ્યા : પુચ્છ ભાગે અમે નહીં ઊભા રહીએ. વ્યવસ્થાતંત્રમાં મુખ મુખ્ય ભાગ ગણાય, અગ્રસ્થાનવાળું માન ભર્યું ગણાય. ઝઘડો ટાળવા ભગવાન દેવોને લઈને પુચ્છ ભાગે ઊભા. પર્વતની ફરતે વીંટળેલા વાસુકિ નાગને નિદ્રાનું સુખ આપ્યું. દુઃખનો અનુભવ ન થવો જોઈએ. પછી સમુદ્રમથન શરૂ કરવામાં આવ્યું, પણ પર્વતની નીચે કશો આધાર ન હતો એથી પર્વત ડૂબવા લાગ્યો. સત્યસંકલ્પવાળા સમર્થ ભગવાને અદ્ભુત કાર્ય કર્યું : કશ્યપાવતાર ધારણ કરી પીઠ પર મંદરાચલને ધારણ કર્યો. પછી મથન શરૂ થયું. સમુદ્રમાંનાં જળચર પ્રાણીઓ બળભળી ઊઠ્યાં. તે વખતે વાસુકિની આંખોમાંથી, મુખમાંથી તેમ શ્વાસમાંથી નીકળતા અગ્નિ અને ધુમાડાથી મુખભાગ

પકડનાર દૈત્યો દાનવો નિસ્તેજ જેવા બની રહ્યા. મથનથી અમૃત ન નીકળ્યું ત્યારે ભગવાન સ્વયં વહારે આવ્યા અને મથન કરવા લાગ્યા. એમના મથન કરવાથી શરૂઆતમાં સમુદ્રમાંનું જળાહન જેર બહાર નીકળ્યું. એ જેરના ઉગ્ર પ્રતાપે દેવો અને દાનવો વ્યથિત બની ગયા અને ભગવાન સ્વયં સહાયક છે એ ભૂલી જઈ સર્વ કોઈ આમતેમ નાસવા લાગ્યા, કોઈ તરફથી રક્ષણ ન મળતાં તે બધા ભગવાન શંકરને શરણે ગયા. શ્રીશંકરે તેમનું દુઃખ જાણી એ દૂર કરવાનું વિચાર્યું. પાર્વતીજીની સંમતિ લીધી. સત્કાર્યમાં પત્નીની સંમતિ સહકારસૂચક છે. સૌના કલ્યાણ માટે કલ્યાણપ્રદ ભગવાન શંકરે એ હળાહળ જેર પોતાના કંઠ વિશે સ્થાપ્યું અને પોતે ‘નીલકંઠ’ કહેવાયા. જેરને અંજલિમાં લેતાં જે ટીપાં નીચે પડ્યાં એનાથી વીંછી આદિ જેરી પ્રાણીઓનો ઉદ્ભવ થયો, જેરરૂપી એ કાલકૂટ અસુરોના પેટમાં જઈને પચી ન જાય એથી બચવા માટે કંઠમાં સ્થપાયું. શ્રીશંકરે તેને પ્રલયકાલ માટે સાચવ્યું. સમુદ્રમથનની શરૂઆતમાં જ ભગવાનના એકતો સમુદ્રને ઉપાડી લાવનાર, તો બીજા પર્વતને પીઠ પર ધારણ કરનાર અને ત્રીજા સમુદ્રને વલોવનાર અજિત ભગવાન એમ ત્રણ અવતાર તો થઈ ગયા.

પ્રબળ પરાક્રમી એ અજિત ભગવાનની સહાયથી ફરી પાછું મથન શરૂ થયું. કામધેનુ ઉત્પન્ન થઈ. સર્વસંમતિથી એ ગાયને વેદજ્ઞ ઋષિઓએ પ્રહણ કરી. પછી ચંદ્ર જેવો શ્વેત એવો ઉચ્ચૈશ્રવા નામનો અશ્વ પ્રગટ થયો તેને માટે બલિરાજાએ ઈચ્છા દર્શાવી. પછી સમુદ્રમાંથી ઐરાવત નામનો હસ્તી પ્રગટ થયો તે ઈંદ્રને મળ્યો. એ પછી એ મહાસાગરમાંથી કૌસ્તુભ નામનું રત્ન નીકળ્યું એના માટે કોઈ લાયક ન હોવાથી સ્વયં ભગવાને તેનું છાતીનું આભૂષણ બનાવ્યું. એ પછી પારિજાત નામનું કલ્પવૃક્ષ નીકળ્યું. એનાથી સઘળા મનોરથ પૂર્ણ થાય, સ્વર્ગની શોભારૂપ હોવાથી સ્વર્ગને મળ્યું. બલિને થયું : હવે સ્વર્ગનો અધિપતિ તો હું છું, મને મળવું જોઈએ. ઈંદ્રને થયું : પ્રભુની કૃપાથી સ્વર્ગ મને પાછું મળવાનું જ છે, મારું જ કહેવાશે. એ પછી અપ્સરાઓ નીકળી. કલારૂપ અપ્સરાઓ પણ સ્વર્ગને મળી. બલિ અને ઈંદ્ર બન્ને મનોમન સમજી સહમત બની રહ્યા.

ત્યાર પછી ભગવત્પરાયણ એવાં લક્ષ્મીજી પ્રગટ થયાં. સર્વત્ર જયજયકાર પ્રસરી રહ્યો. સર્વ કોઈએ લક્ષ્મીજીનું સ્વાગત કર્યું. રૂપ, ઔદાર્ય, વય, વર્ણ અને માહાત્મ્યને લીધે સર્વ તેમના તરફ આકર્ષિત બની રહ્યા.

ઈંદ્રે તેમને મહા અદ્ભુત આસન આપ્યું, મૂર્તિમાન બની પવિત્ર નદીઓએ સુવર્ણ-કલશોથી પવિત્ર જલ આપ્યું, પૃથ્વીએ અભિષેકને યોગ્ય બધી ઓષધિઓ આપી, ગાયોએ પંચ ગવ્ય-પાંચ પવિત્ર વસ્તુઓ આપી, વસંત ઋતુએ વાસંતી પુષ્પો આપ્યાં, ઋષિઓએ એ સામગ્રીથી વિધિ પ્રમાણે લક્ષ્મીજીનો અભિષેક કર્યો. તે વખતે ગાંધર્વો માંગલિક ગીતો ગાવા લાગ્યા, અપ્સરાઓ નૃત્ય કરવા લાગી, મેઘો નગારાં, મૃદંગ ઢોલ શંખો તેમ વાંસળીઓ વગાડવા લાગ્યા, દિશાઓના હાથીઓ પૂર્ણ કલશો લઈ વેદમંત્રો પ્રમાણે અભિષેક કરવા લાગ્યા. પિતા એવા સમુદ્રે બે રેશમી વસ્ત્રો આપ્યાં, વરુણ દેવે વૈજયંતીમાલા અર્પી, સરસ્વતી-

એ હાર આપ્યો, પ્રજાપતિ વિશ્વકર્માએ વિવિધ આભૂષણો આપ્યાં, બ્રહ્માએ કમળ આપ્યું અને નાગોના પતિએ કુંડલ આપ્યાં. આ બધા માંગલિક અલંકારોથી વિભૂષિત બની રહી બ્રાહ્મણોના સ્વસ્તિવાચન પછી લક્ષ્મીજી હાથમાં માળા ધારણ કરીને સ્વયંવરમાં પધાર્યાં. દરેકમાં ગુણો વિચાર્યા, પણ એમાં દોષ પણ પ્રતીત થયા. અંતે તેઓ સર્વ પ્રકારે મંગળરૂપ સદા સ્થિર, ધર્મ જ્ઞાનાદિ ઉત્તમ ગુણોવાળા અને અણિમાદિ સર્વ સિદ્ધિઓ પોતાની મેળે જ જેમને વરી છે એવા શ્રીવિષ્ણુ ભગવાનને વર્યાં. તેમણે વિચાર્યું હતું કે ભગવાન પોતે આત્મારામ છે, કશી જ આકાંક્ષા કરતા નથી, એ તો સુમંગલ નિત્યમંગલ સર્વમંગલ છે, નિરપેક્ષ મોક્ષને આપનારા અને શરણાગતોનું સર્વાંગી રક્ષણ કરનારા છે એટલે તેમની સેવાથી જ કૃતાર્થ બની રહેવાશે, એમ વિચારી શ્રીલક્ષ્મીજી શ્રીવિષ્ણુ ભગવાનને વર્યાં. નિરપેક્ષ ભગવાને અપેક્ષાવાળાં લક્ષ્મીજીનો અંગીકાર કર્યો. શ્રીલક્ષ્મીનારાયણના એ યુગલ-સ્વરૂપને સૌએ પ્રેમપૂર્વક વધાવ્યું. સર્વત્ર જયજયકાર વ્યાપી રહ્યો. ભગવાને લક્ષ્મીજીને વક્ષઃસ્થલે પધરાવ્યાં છે.

ત્યાર પછી વારુણી દેવી પ્રકટ થયાં. ભગવાનની સંમતિથી અસુરોએ તેને સ્વીકારી. પછી મથન કરતાં મહાસાગરમાંથી પરમ અદ્ભુત પુરુષ પ્રકટ થયા. સ્વરૂપે સુંદર હતા, સિંહ જેવા પરાક્રમી પ્રતીત થતા હતા. ભગવાન વિષ્ણુના એ તો અંશાશ-અવતારી હતા. આયુર્વેદ-શાસ્ત્રના દ્રષ્ટા અને યજ્ઞભાગના ભોક્તા એવા એ ધન્વંતરિ હતા. અમૃતથી ભરેલો કળશ તેમણે ધારણ કર્યો હતો. અસુરો એક વાર તો સર્વાંગસુંદર ધન્વંતરિ ભગવાનથી પ્રભાવિત બની રહ્યા, પણ એમના હાથમાં અમૃતકળશ જોઈને તેઓ ઝડપ મારી, એ કળશને ઝૂંટવી લઈ દોડી ગયા, દેવો મૂંઝાયા અને પ્રભુને શરણે ગયા. શરણાગતોના મનોરથ પૂરા કરનાર ભગવાને ‘યોગ્ય કરીશ’ કહીને તેમને આશ્વાસન આપ્યું.

અમૃતકળશની પ્રાપ્તિથી ઉન્મત્ત એવા દૈત્યોમાં અમૃતપાન-અર્થે પરસ્પરમાં જ વિખવાદ શરૂ થયો. પરસ્પરનો કલહ સર્વનાશ જ નોતરે, બલિ શંબર અરિષ્ટ વગેરે અસુરો પોતપોતાના મદદનિશો સહ પરસ્પર સ્પર્ધા કરતાં ‘હું પહેલો, હું પહેલો, તું નહીં, તું નહીં,’ એમ લડી રહ્યા હતા. દુર્બલ દૈત્યો તો આ અમૃતમાંથી દેવોને પણ એમનો ભાગ મળવો જોઈએ એમ પણ બોલતા હતા. એવામાં તે ગૌએ એક અગ્નિતમ સુંદરીને પોતાના તરફ આવતી જોઈ. નીલકમલ જેવો શ્યામ એના શરીરનો રંગ હતો. સિંહના જેવી કટિ, નાના અમૃતકળશ જેવાં સ્તનો, હૈયે હાર, ભુજામાં બાજુબંધ, કેડે કંદોરો અને ચરણોમાં નૂપુર, મુખમાં લજ્જા ભરી મુસકાન અને નૃત્ય કરતી તીરછી ભ્રમરો. વળી સુદીર્ઘ કેશપાશમાં અવનવીન પુષ્પોની વેણી વગેરેથી અલંકૃત એ સુંદર સ્ત્રીને જોઈ અસુરમાત્ર અતિશય મોહિત બની રહ્યા, પરસ્પરનો ઝઘડો ભૂલી ગયા અને સુંદરીની આસપાસ ઊભા રહી પ્રશંસાનાં અનેક વચનોથી તેનું મનોરંજન કરવા લાગ્યા. અમૃતનો કળશ પણ તેમણે તેના હાથમાં મૂકી દીધો અને ઝઘડાનો અંત લાવવા ન્યાયપૂર્વક બધાંને અમૃત વહેંચી આપવાનો અનુરોધ પણ કર્યો. ડાહ્યા બની રહીને વળી કહેવા લાગ્યા : અમે બધા તો કશ્યપના જ પુત્રો છીએ,

પુરુષાર્થ કરી અમૃત ઉપલબ્ધ કર્યું છે- અમે આમ લડીએ એ ઉચિત નથી. તમે ન્યાયપૂર્વક અમને વહેંચી આપો.

એ અપ્રતિમ સુંદરી તે જ ભગવાનનો મોહિની-અવતાર. દાનવોના વિકૃત પુરુષત્વ ઉપર અધિકાર પ્રાપ્ત કરવા માટે અને દૈત્યોને પરાજિત કરવા માટે ભગવાન અપ્રતિમ સુંદરીનું રૂપ ધારણ કરીને આવ્યા હતા. સુંદર મુખારવિદવાળાં મોહિનીજીએ શરત મૂકી :

યદ્યધ્યુપેતં ક્વ ચ સાધ્વસાધુ વા કૃતં મયા વો વિભજે સુધામિમામ્ (અ. ૯, શ્લો. ૧૨)- હું જે કંઈ કરું તે વિના વિરોધે મંજૂર રાખવું, તેમાં દોષ ન ગણો, તો હું આ સુધા વહેચું. અસુરો સહમત બની રહ્યા. સ્નાનાદિ કરી, પવિત્ર બની રહી સૌ અમૃતપાન કરવા બેઠા. દેવોને અને અસુરોને જુદા બેસાડ્યા છે. દૈત્યોની પાસે ઊભા રહી એમનો મોહ વધાર્યો. પછી હાથના કળશમાંથી અમૃત વહેંચવાનું દેવોથી શરૂ કર્યું. લજ્જાભર્યું સ્મિત, મધુર વચનો અને પાગલ બનાવી મૂકે એવા હાવભાવે દાનવો તો મુગ્ધ થયા હતા, પ્રભુએ દેવોને યોગ્ય અમૃત દેવોને પાપું. ભગવાન પક્ષપાત કરતા નથી. દાનવોને અમૃતની જરૂર ન હતી, તેમના ગુરુ શુકાચાર્ય પાસે સંજીવની વિદ્યા હતી, મરેલા દાનવોને તેઓ જિવાડતા, જ્યારે દેવો પાસે એવું કશું ન હતું. દાનવોને યોગ્ય વારુણી ભગવાને આપી છે જ. જેમની આંખો આડે સૌંદર્યપડળ છવાયાં છે એવા દાનવો તો એ ખ્યાલમાં જ ચૂપ બેસી રહ્યા કે આપણામાં પ્રીતિવાળી આ સુંદરી દેવોને જરા જરા અમૃતથી પટાવી દઈ બધું જ અમૃત આપણને પિવડાવશે. દાનવોમાંથી એક રાહુ દાનવ ચેતી જઈ સૂર્ય ચંદ્ર વચ્ચે ઘૂસી ગયો હતો. અમૃતનો ગુણ બતાવવા ભગવાને તેને સ્વલ્પ પાન કરાવ્યું. સૂર્ય ચન્દ્રે પ્રભુને ઇશારત કરી. ચક્ર વતી તેનું મસ્તક કાપ્યું. અમૃત પાનના પ્રતાપે રાહુનું શિર અમર થયું. બ્રહ્મણ વખતે તે કારણ બની રહી વૈર સૂચવે છે.

દેવોને બધું જ અમૃત પાઈ દીધા પછી મોહિની ભગવાન અદૃશ્ય થઈ ગયા. વસ્તુસ્થિતિનું ભાન થતાં જ અસુરોના ક્રોધનો પાર ન રહ્યો. શત્રો ઉગામીને તેઓ દેવો ઉપર તૂટી પડ્યા. બન્ને પક્ષો વચ્ચે દારુણ યુદ્ધ થયું. દેવાસુરસંગ્રામ નામે તે યુદ્ધ પ્રસિદ્ધ છે. મહાભયંકર અને રોમાંચજનક એ યુદ્ધ હતું. અસુરોના પતિ બલિરાજા મયદાનવે બનાવેલા મહાયજ્ઞ નામના શ્રેષ્ઠ અને માયાવી, ઘડી દેખાય વળી ન દેખાય એવા વિમાનમાં બેસી લડતા હતા તેની સાથે નમુચિ, શંબર, બાણાસુર, વિપ્રચિત્તિ, અધોમુખ, દ્વિમૂર્ધા, કાલનાભ, પ્રહેતી, હેતી, ઇલ્વલ, શકુનિ, ભૂતસંતાપ, વજ્રદંડા, વિરોચન, હયગ્રાવી, શંકુ, શિચ, કપિલ, મેઘદંદુભિ, તારકાસુર, ચક્રદંક, શુંભ, નિશુંભ, જભ, ઉત્કલ, અરિષ્ટ, અરિષ્ટનેમિ, મય, ત્રિપુરાસુર, પૌલોમ, કાલેય અને નિવાતકવચ નામના, દેવો માટે ભયંકર બની રહેતા અસુરશ્રેષ્ઠો રણને મોખરે ઊભા હતા. દેવો ઋષિઓ મરુદ્ગણોએ પણ વિજય મેળવવાની ઇચ્છાપૂર્વક સામનો કર્યો, પરંતુ મહામાયાવી એવા ભયંકર દૈત્યોએ સર્જેલી માયાઓથી દેવો ગભરાયા. દેવોના મનમાં અહંકાર થયો હતો : પોતે અમૃત પીધું છે. અમૃતને દેવો કૃતખી

લાગ્યા. અમૃત તો આધ્યાત્મિક આનંદરૂપ શક્તિ છે, એના સાંનિધ્યમાં અહંકાર ન શોભે. અમૃતે દેવો પર એક વખત તો ઉપકાર ન કર્યો. અસુરોની માયા પ્રબળ બની રહેતાં દેવોનું અભિમાન નષ્ટ બની રહ્યું, વળી પ્રભુનું શરણ પાડ્યું. પ્રભુએ સહાયે કરી. અભિમાન નષ્ટ થતાં અમૃત પાણ સક્રિય બની રહ્યું. દેવોએ ભગવાનની સહાયથી કાલનેમિ, માલી, સુમાલી, માલ્યવાન, જંભાસુર આદિ દાનવો તેમ બલિને પણ મારી નાખ્યા. દેવો અમર થઈ લડવા લાગ્યા, અંતે વિજયી થયા. અસુરોનો વધુ પડતો સંહાર થઈ રહેલો જોઈ બ્રહ્માએ દેવર્ષિ નારદને મોકલી યુદ્ધ બંધ કરાવ્યું. પરાજિત અસુરો મૃત્યુ પામેલા દૈત્યોનાં શરીરોને લઈને અસુર લોકમાં અસ્તાચલ પર્વત પામે ગયા. ભગવાન ઉશના શુકાચાર્ય પોતાની સંજીવની વિદ્યાથી એ સર્વને સંજીવન કર્યા. અસુરપતિ બલિરાજા પોતે પરાજય પામ્યો હતો છતાં લોકતત્ત્વને જાણતો હોવાથી તે ખેદ ન પામ્યો, પણ પ્રયત્નપરાયણ થયો. શક્તિના અધિપતિ એવા ભગવાન શિવજી તે યુદ્ધમાં ન હતા. કોઈથી પણ ન બની શકે એવું હલાહલ વિષનું પાન કરવાનું અલૌકિક કાર્ય પ્રભુમેરણાથી પોતે સિદ્ધ કર્યું છે એ ખ્યાલમાં મસ્ત એવા શિવજી કેલાસમાં જ હતા. ભગવાનના મોહિની-અવતારની વાત સાંભળીને ભગવાનનું એ રૂપ નીરખવાની કામના થતાં તેઓ નંદી પર વિરાજી પાર્વતી સહ વૈકુંઠમાં ગયા. ભગવાને તેમનો સત્કાર કર્યો. આસને વિરાજી શિવજી બોલ્યા : હે ભગવાન ! હે જગદ્ધ્યાપી ! હે જગન્મય ! આપનો મહિમા અનંત છે. અવિનાશી એવા આપે જગતનું સર્જન કર્યું છે, પણ એથી આપ ભિન્ન નથી. કુંડળ વગેરે આકૃતિરૂપ સુવર્ણ અને આકૃતિ વગરનું સુવર્ણ એમાં કશો જ ફેર નથી, એ કેવળ સોનું જ છે, લોકો અજ્ઞાનથી એમાં ભેદ કલ્પે છે, એમાં વિવર્ત કલ્પે છે, પણ વસ્તુતઃ એમાં કેવળ શુદ્ધ અદ્વૈત જ છે. અનેક વિદ્વાનો આપનું અનેક પ્રકારે વર્ણન કરે છે. કેટલાક બ્રહ્મ માને છે, કેટલાક ધર્મ યા અપૂર્વ માને છે, કેટલાક યોગીઓ આપને સ્વતંત્ર અવિનાશી પરમ પુરુષ માને છે તો પાંચરાત્રશાસ્ત્રીઓ વળી આપને વિમલા, ઉત્કર્ષણી, જ્ઞાનક્રિયા, યોગા, પ્રહ્વી, સત્યા, ઇશાની અને અનુગ્રહા એ નવ શક્તિઓવાળા ઈશ્વર કહે છે, પણ વસ્તુતઃ હું, બ્રહ્મા, મરીચિ આદિ ઋષિઓ વગેરે સત્ત્વગુણથી સર્જ્યા છીએ છતાં આપના આ જગદ્ગૂરૂને જ બરોબર સમજી શકતા નથી તો આપને તો ક્યાંથી જાણીએ ? આપ કેવલ લીલા અર્થે બધું કરી રહ્યા છો. આપના સર્વ અવતારો જોયા છે, પણ આપે હમણાં સ્ત્રીરૂપે અવતાર લીધો હતો એ મેં જોયો નથી. એ હું જોવા ઇચ્છું છું, એથી જ હું પાર્વતી સાથે અહીં આવ્યો છું, તો હે પ્રભુ ! મારી એ કામના આપ પૂરી કરો.

શ્રીશુકદેવજી બોલ્યા : શ્રીશંકરે ભગવાનને આવી પ્રાર્થના કરી એટલે ગંભીર ભાવે હસીને ભગવાને ભલે જુઓ ત્યારે એમ કહ્યું અને ત્યાંથી અદૃશ્ય બની ગયા.

શિવજી પાર્વતી સાથે ચારે તરફ દૃષ્ટિ ફેરવતા ત્યાં બેસી રહ્યા છે, તેવામાં વિવિધ પ્રકારનાં પુષ્પો અને નવાં પાનથી ભરેલાં વૃક્ષોવાળા એક રમણીય ઉદ્યાનમાં એક સુંદર સ્ત્રીને તેમણે જોઈ. એ અપ્રતિમ સુંદરી દડો ઉછાળતી રમી રહી હતી. તેણે શરીરને અનુરૂપ એક જ બારીક વસ્ત્ર પહેર્યું હતું. દડાને ઉછાળતાં અને તેને ઝીલતાં તેનો સ્તનપ્રદેશ તથા તેના હૈયા

પરનો દૈદીપ્યમાન હાર મનને હરી લે એમ પ્રતીત થતાં હતાં. એ સૌંદર્યપ્રતિમાને શિવજી જોઈ રહ્યા, મોહિની-નારાયણના એ અદ્ભુત દિવ્ય રૂપમાં મુગ્ધ બની રહ્યા. સતી પાર્વતી દેખતાં હતાં છતાં કામદાહક એવા શિવજી બધું જ ભૂલી જઈ કેવળ મોહિનીમાં મુગ્ધ બની રહ્યા. કણમાં શોભતાં કુંડળની કાન્તિથી એ સુંદરીનો કપોલપ્રદેશ અને પુષ્પાચ્છાદિત તેના સુદીર્ઘ કેશપાશથી તેનું સમગ્ર મુખારવિંદ અતીવ મનોહર પ્રતીત થઈ રહ્યું હતું. વહી રહેલા સુખદ અને સુગંધી સમીરથી ઊડતા વસ્ત્રને તથા છૂટી ગયેલા અંબોડાને એક હસ્તથી સાંચવતી તે સુંદરી બીજા હસ્તથી દડાને પછાડતી હતી. એક વખત જરા જોશથી દડો પછાડતાં તે ઊડીને જરા દૂર જતો રહ્યો. સુંદરી તેને પકડવાને દોડી ત્યાં તો તેનું ઢીલું થઈ ગયેલું વસ્ત્ર પવનના ઝપાટે શરીરથી અળગું થઈને ઊડી ગયું. મંદ મંદ હસતી અને પોતાના તરફ કટાક્ષોપૂર્વક જોતી એ સુંદરીને એ સ્થિતિમાં જોઈ શિવજી ચલિત બની રહ્યા અને સુંદરીને પકડવા દોડ્યા. નિકટ આવતા શિવજીને જોઈને સુંદરી પોતે વસ્ત્રરહિત હોવાથી વૃક્ષોની આડે આમતેપ છુપાવા લાગી. નિકટ પહોંચી શિવજીએ સુંદરીને પકડી લીધી અને પ્રગાઢ આલિંગન કર્યું. સુંદરી પ્રયત્નપૂર્વક છૂટીને ભાગી. શિવજીએ પણ દોટ મૂકી અને પુનઃ પકડી અને જ્યાં આલિંગન કરવા જાય છે ત્યાં સુંદરને બદલે ભગવાન વિષ્ણુને તેમણે જોયા, શિવજી લજ્જિત બની રહ્યા. હરિ અને હર પરસ્પર ભેટી પડ્યા.

અધ્યાયને અંતે શ્રીશુકદેવજી મહારાજે કહ્યું કે જે ભગવાને નારીનો વેશ ધારણ કરી દાનવોને મોહ ઉપજાવ્યો અને દુષ્ટ પુરુષોને દુર્લભ, પણ ભક્તિથી પામવા યોગ્ય પોતાના ચરણનો આશ્રય કરનારા ઉત્તમ દેવોને સમુદ્રમથનથી ઉત્પન્ન થયેલું અમૃત પાપુ તે શરણાગતોની કામનાની પૂર્તિ કરનાર ભગવાનને હું પ્રણામ કરું છું.

એ પછી શુકદેવજી મહારાજ પરીશિતની ઈચ્છા પ્રમાણે સાતમાથી લઈને પ્રત્યેક મન્વંતરોના છ પ્રકારોનું જુદું જુદું વર્ણન કરે છે.

શ્રીશુકદેવજી બોલ્યા : સૂર્યના પુત્ર શ્રાદ્ધદેવ નામના પ્રખ્યાત મનુ જે હાલમાં છે તેનાં સંતાનો વિશે હવે તમે સાંભળો. હે શત્રુતાપન રાજા ! પ્રવર્તમાન આ સાતમા મન્વંતરને વૈવસ્વત મન્વંતર કહ્યો છે. એના અધિપતિ શ્રાદ્ધદેવ વિવસ્વાન સૂર્યનો પુત્ર હોવાથી એ વૈવસ્વત મનુ તરીકે પ્રસિદ્ધ થયો છે. ઇક્ષ્વાકુ, નભગ, ધૃષ્ટ, શર્યાતિ, નરિષ્યંત, નાભાગ, દિષ્ટ, કર્ણ, પૃષ્ઠ અને વસુમાન એમ દશ એના પુત્રો હતા. ભાગવતમાં જ નવમા સ્કન્ધ- (૧.૧૧.૧૨)માં વૈવસ્વત મનુના આ પુત્રોનાં જે નામ કહ્યાં છે એમાં કેટલાંક નામ ભિન્ન છે. આઠમા સ્કન્ધમાં કહેલા નભગ, નાભાગ અને વસુમાનને બદલે નવમામાં એ નામો નૃગ, નભગ અને કવિ એમ ભિન્ન રીતે દર્શાવાયાં છે. હે રાજન્ ! આ મનુના સમયમાં આદિત્યો, વસુઓ, રુદ્રો, વિશ્વદેવો, મરુદ્ગણો, અશ્વિનીકુમારો તથા ઋભુઓ દેવો છે, પુરંદર નામે ઈન્દ્ર છે, કશ્યપ, અત્ર, વસિષ્ઠ, વિશ્વામિત્ર, ગૌતમ, જમદગ્નિ અને ભરદ્વાજ એ સાત ઋષિઓ છે. આ મનુના સમયમાં પણ કશ્યપ અને અદિતિથી ભગવાનનો જન્મ

થયો હતો એ જ વિષ્ણુ ભગવાન અદિતિના પુત્રોમાં સૌથી નાના હતા, તેમણે વામન સ્વરૂપ લીધું હતું. હવે વિષ્ણુની શક્તિથી યુક્ત ભવિષ્યના મન્વંતરો હું તમને કહું : હે રાજન્દ્ર ! વિવસ્વાનને વિશ્વકર્માપુત્રી સંજ્ઞા અને છાયા નામની બે સ્ત્રી છે. વડવા નામની એક ત્રીજી સ્ત્રી હોવાનું પણ કહેવાય છે. એમાં સંજ્ઞાના યમ યમુના અને શ્રાદ્ધદેવ એમ ત્રણ સંતાનો હતાં, છાયાનાં સાવર્ણિ, તપતી (સંવરણની સ્ત્રી) અને શનિ એમ ત્રણ સંતાનો હતાં અને વડવાના બે અશ્વિનીકુમાર પુત્રો છે. આઠમો મન્વંતર આવશે ત્યારે સાવર્ણિ મનુ થશે. નિર્મોક તથા વિરજસ્ક વગેરે પુત્રો થશે. સતપસ, વિરજ તથા અમૃતપ્રભ નામના દેવો અને વિરોચનનો પુત્ર બલિ ઈન્દ્ર થશે. સાતમા મન્વંતરમાં ત્રણ પગલાંની યાચના કરતા વિષ્ણુના અવતાર વામન ભગવાનને આ પૃથ્વી આપી હતી તે બલિ આઠમા મન્વંતરમાં ભગવાનની કૃપાથી મળેલું ઈંદ્રપદ છોડી મોક્ષ પામશે. વળી બલિરાજાને ભગવાને પ્રથમ બાંધ્યો હતો તેને ભગવાન પ્રસન્ન બની રહી સ્વર્ગ કરતાં પણ ઉત્તમ એવા સુતલમાં સ્થાયી હોઈ જ્યાં હમણાં તે ઈંદ્રસમાન બનીને રહે છે. હે રાજન્ ! એ સાવર્ણિ મન્વંતરમાં ગાલવ, દીપ્તિવાન, પરશુરામ, અશ્વત્થામા, કૃપાચાર્ય, ઋષ્યશૃંગ તથા અમારા પિતા ભગવાન વ્યાસ એ સાત ઋષિઓ થશે. તે વખતે દેવગુહ્ય નામના પુરુષથી સરસ્વતી નામની એની સ્ત્રી વિશે સાર્વભૌમ નામે પ્રભુનો અંશાવતાર લેશે અને તે સાતમા મન્વંતરના ઈન્દ્ર પાસેથી તેનું સ્થાન પડાવી લઈ બલિ રાજાને આપશે. હે રાજા ! પછી વરુણનો પુત્ર દક્ષસાવર્ણિ નામે નવમો મનુ થશે. ભૂતકેતુ દીપ્તકેતુ વગેરે તેના પુત્રો થશે, પાર અને મરીચિગર્ભ વગેરે દેવો, અદ્ભુત નામે ઈંદ્ર અને દ્યુતિમાન વગેરે ઋષિઓ થશે. તે વખતે આયુષ્માનની અંબુધારા નામની સ્ત્રી વિશે ઋષભ નામે ભગવાનનો અંશ અવતરશે, જેના પ્રતાપે અદ્ભુત નામનો ઈંદ્ર ત્રિલોકને ભોગવશે. પછી ઉપશ્લોકનો પુત્ર બ્રહ્મસાવર્ણિ દશમો મનુ થશે, ભૂરિષેણ વગેરે પુત્રો, હવિષ્યાન સુકૃતિ સત્યજય મૂર્તિ વગેરે ઋષિઓ, સુવાસન વિરુદ્ધ વગેરે દેવગણો, શંભુ નામે ઈંદ્ર અને વિશ્વસૃજને ઘેર વિષ્ણુ નામની પવિત્ર સ્ત્રી વિશે વિષ્ણુસેન નામનો ભગવાનનો અંશાવતાર થશે. તે પછી આત્મવેત્તા એવો ધર્મસાવર્ણિ નામનો ૧૧મો મનુ સત્ય, ધર્મ તેના પુત્રો, વિહંગમ કામ ગમ તથા નિર્વાણ રુચિ નામના દેવગણો, વૈધૂત નામનો ઈંદ્ર, અરુણ વગેરે ઋષિઓ અને આર્યકની વૈધૂતા નામની સ્ત્રી વિશે ધર્મસેતુ નામે ભગવાનનો અંશાવતાર થશે. બારમો રુદ્રસાવર્ણિ નામે મનુ, દેવવાન, ઉપદેવ તથા દેવશ્રેષ્ઠ વગેરે પુત્રો, હરિત વગેરે દેવો, ઋતધામા નામે ઈંદ્ર તથા મૂર્તિ તપસ્વી અને આમ્નદક વગેરે સપ્તર્ષિઓ અને સત્યસહા સ્ત્રી તથા સુનૃતાનો પુત્ર સ્વધામ નામનો ભગવાનનો અંશ તે મન્વંતરનું પાલન કરશે. તેરમો દેવસાવર્ણિ નામે મનુ, ચિત્રસેન, વિચિત્ર વગેરે પુત્રો, સુકર્મા તથા સુમાત્રા નામના દેવો, દિવસ્પતિ નામનો ઈંદ્ર, નિર્મોક તથા તત્ત્વદર્શી વગેરે સપ્તર્ષિઓ અને દેવહોત્રની બૃહતી નામની સ્ત્રી વિશે યોગેશ્વર નામનો પ્રભુનો અંશાવતાર મન્વંતરનું પાલન કરશે. એની પછી ચૌદમો મનુ ઈંદ્રસાવર્ણિ, તેના ઉરુભુદ્ધિ તથા ગંભીરભુદ્ધિ વગેરે પુત્રો, પવિત્ર અને ચાક્ષુષ નામના દેવગણો, શુચિ નામે ઈંદ્ર, અગ્નિ બાહુ વગેરે સપ્તર્ષિઓ અને સત્રાયણની વિતાતના

નામની સ્ત્રીમા બૃહદ્ભાનુ નામે શ્રીહરિ અંશાવતાર શઈને ભગવાન વેદના કર્મમાર્ગનો વિસ્તાર કરશે. ભૂત ભવિષ્ય અને વર્તમાન કાળના આ ચૌદ મન્વતરો જે મે કહ્યા છે તેમનો સમય એક હજાર વર્ષનો જાણવો અને તેનું બીજું નામ 'કલ્પકાલ' કહેવાય છે. હે રાજા ! મનુઓ, એમના પુત્રો, ઋષિઓ, ઈંદ્રો, દેવગણો એ સર્વ તે તે સમયે યજ્ઞઆદિ અવતારી પરમેશ્વરની આજ્ઞા પ્રમાણે વર્તે છે અને મન્વન્તરના ધર્મો પાળે છે. જરૂર પ્રમાણે કલ્યાણપ્રદ એવા અવતારો લેનારા ભગવાનને અનેક શાસ્ત્રો વિવિધ રીતે વર્ણવે છે, પરંતુ એમનું નિર્ણયાત્મક જ્ઞાન થઈ શકતું જ નથી. પુરાણતત્ત્વના વિદ્વાનો પ્રત્યેક અવાન્તર કલ્પમાં ચૌદ મન્વન્તરો કહે છે.

પરીક્ષિતે પૂછ્યું : હે બ્રહ્મન્ ! આપે કહ્યું હતું કે પોતે સર્વેશ્વર હોવા છતાં ભગવાન શ્રીહરિએ બલિ રાજા પાસે ત્રણ પગલાં પૃથ્વીની યાચના કરી હતી અને બલિરાજાએ સર્વસ્વ આપ્યું છતાં એને શા માટે બાંધ્યો હતો એનું મને આશ્ચર્ય થાય છે, તો એ સર્વ વાત મને વિસ્તારથી કહી સંભળાવો.

શુકદેવજી બોલ્યા : દેવાસુરસંગ્રામમાં બલિરાજા પરાજિત બની રહ્યો હતો છતાં તે ખિન્ન થયો ન હતો, પામર બન્યો નહીં, નિરાશ અને નિષ્ક્રિય પણ થયો નહીં, પણ પ્રયત્ન-પરાયણ થયો હતો. અસુરગુરુ એવા શુકાચાર્ય આદિ ભૃગુવંશી બ્રાહ્મણોએ સર્વગ જીતવાની ઈચ્છા ધરાવતા મહાન અસુરપતિની સેવાથી પ્રસન્ન બની રહી તેનો વિધિપૂર્વક મહાભિષેકથી અભિષેક કર્યો અને તેની પાસે વિશ્વજિત નામનો યજ્ઞ કરાવ્યો. એ યજ્ઞમાં બલિએ હવિષ દ્રવ્યોથી અગ્નિનું પૂજન કર્યું. અગ્નિ નારાયણે કૃપા કરી. સુવર્ણરથ, હરિત વર્ણના અશ્વ અને સિંહના ચિહ્નવાળા ધ્વજ આપ્યા. આમ સમૃદ્ધિ સામર્થ્ય અને સત્તાની સફલતાનાં પ્રતીક પ્રાપ્ત થયાં. સુવર્ણથી જડેલું દિવ્ય ધનુષ, અખૂટ બાણોથી ભરેલા બે ભાથા અને દિવ્ય બજાર પણ પ્રાપ્ત થયાં. દાદા પ્રહ્લાદજીએ ન કરમાય એવાં પુષ્પોની માળા આપી. માળા તો ભક્તિની સન્નિધિરૂપ બની રહી, વિજયમાલા બની રહી. સામર્થ્યરૂપ સંયમના સંચયરૂપ મહાન શુકાચાર્યજીએ શંખ આપ્યો. વિવેકી બલિરાજાએ પછી વહ્નિ, વિપ્ર અને વૃદ્ધોને વંદન કરી વિજયપ્રસ્થાન કર્યું. સ્વર્ગને ધેરી લીધું. આચાર્યે આપેલા શંખના નાદે દેવાંગનાઓ ગભરાઈ ગઈ. બલિરાજાનો એવો મહાન ઉદય જોઈ ઈન્દ્રે દેવો સાથે ગુરુ બૃહસ્પતિ પાસે જઈને કહ્યું કે બલિનો આ ઉદય તો અસહ્ય છે, તે ક્યા તેજથી આવો બળવાન બન્યો તે સમજી શકાતું નથી. આવું કહીને તેમણે ગુરુનું માર્ગદર્શન માગ્યું. બૃહસ્પતિએ કહ્યું કે વેદવેત્તા એવા ભૃગુઓની સહાયતાથી બલિરાજાનું તેજ વધ્યું છે. તમે એની સામે આ વખતે ટકી શકશો નહીં માટે હમણાં તમે સ્વર્ગનો ત્યાગ કરી અહીંથી જતા રહો અને યોગ્ય સમયની રાહ જુઓ. બ્રાહ્મણોની સેવાથી વિજયી બનનાર બ્રાહ્મણોના અપમાનથી જ પરાજિત થશે તે સાંભળી દેવો સ્વર્ગ છોડી ગયા અને ગુપ્ત વાસમાં વસ્યા. બલિ રાજા સ્વર્ગાધિપતિ બની રહ્યા. ગુરુ શુકાચાર્યજીએ એનાં સુખસંરક્ષણ માટે અશ્વમેધ યજ્ઞો કરાવવાનું શરૂ કર્યું.

દેવોની આવી મહાદશાથી દેવોનાં માતા અદિતિ દુઃખી બની રહ્યાં. લાંબા ગાળે

તપથી નિવૃત્ત થઈને કશ્યપ પોતાના આશ્રમમાં પરત આવ્યા ત્યારે તેમણે પત્નીને ઉદાસ જોયાં, આશ્રમમાં આનંદ ન દેખાયો. પૂછવાથી અદિતિએ બલિની ઉન્નતિની વાત કરી અને મારા પુત્રો પુનઃ સુખસંપન્ન બની રહે એવી કૃપા કરવાની વિનંતી કરી. સત્ત્વગુણી રજોગુણી અને તમોગુણી એવી સર્વ પ્રજાઓ જેમનાં મન અને શરીરથી ઉત્પન્ન થઈ છે એવા મરીચિના પુત્ર મહર્ષિ કશ્યપને પત્નીની એ વિનંતી સાંભળી મનોમન હસવું આવ્યું. ભગવાનની લીલાને તેઓ વિચારી રહ્યા. પત્નીને તેમણે કામનાપૂર્તિને માટે ભગવાન વાસુદેવની ભક્તિ કરવાનું કહ્યું તથા ભગવાનની કૃપાની પ્રાપ્તિને માટે પયોવ્રત કરવાનું કહ્યું. એ વ્રત કરવા અંગેનો વિધિ પણ કહ્યો. બ્રહ્માએ એમને ભગવાન જેથી પ્રસન્ન થાય એવું કહ્યું. એ વ્રત મહાદિ અમાસે પ્રાયશ્ચિત્તપૂર્વક સ્નાન કરી ફાગણ સુદ પડવાથી બાર દિવસ ભક્તિથી ભગવાનનું પૂજન કરવાનું, દરમિયાન દૂધનો જ આહાર લેવાનો. પ્રથમ અમાસને દિવસે મળી શકે તો ભૂડે ખોતરેલી પૃથ્વીની માટીથી શરીરે લેપન કરી નદીના પ્રવાહમાં સ્નાન કરવું. લેપન કરતાં બોલવાનું કે હે પૃથ્વી દેવી ! આદિ વરાહ ભગવાને રસાતલમાંથી આપનો ઉદ્ધાર કર્યો હતો. આપને નમસ્કાર કરું છું. આપ મારાં પાપો નષ્ટ કરો. એ રીતે પવિત્ર થઈ પછી સાવધપણે સ્વરૂપ, વેદિકા, સૂર્ય, જલ, અગ્નિ અને ગુરુમાં ભગવાનનું પૂજન કરવું. પ્રથમ આવાહન વખતે વ્રતવિદ્યાના મંત્ર ભણવા. ૨૮ થી ૩૭ સુધીના એ નવ અ. ૧૬ માંના શ્લોકો છે :

પ્રાણી માત્રમાં રહેલાં, સર્વના સાક્ષી, અંતર્યામી, સર્વશ્રેષ્ઠ એવા ભગવાન વાસુદેવને હું નમસ્કાર કરું છું. ઈન્દ્રિયો આદિથી ન વર્તાય એવા સૂક્ષ્મ, ચોવીસ તત્ત્વોના જ્ઞાતા અને સાંખ્યશાસ્ત્રના પ્રવર્તક તે પ્રધાન પુરુષ કપિલદેવને હું નમસ્કાર કરું છું.

જેમને બે મસ્તકો (પ્રાયણીય અને ઉદયનીય), ત્રણ પગો (પ્રાતઃ સવન, મધ્યાહન-સવન અને સાયંસવન), ચાર શીંગડાં (ચાર વેદ) અને સાત હાથ (સાત છંદો) છે. જે રૂપ છે, ફળ આપનારા છે અને વેદવિદ્યામાં દર્શાવેલા સ્વરૂપવાળા એવા પરમેશ્વરને મારા નમસ્કાર હો. જે દેવ પરમાનંદસ્વરૂપ છે, પ્રલયકર્તા તરીકે ભયંકર છે, ત્રણ ગુણોરૂપી શક્તિ ધારણ કરનારા છે, વિદ્યાઓના પતિ છે, પ્રાણી માત્રના પતિ છે તે શંકરસ્વરૂપ ભગવાનને મારા નમસ્કાર હો.

જે હિરણ્યગર્ભ (બ્રહ્માંડરૂપ) છે, પ્રાણસ્વરૂપ (સૂત્રાત્મા) છે, જગતના આત્મા છે (જગતવ્યાપી) છે, યોગેશ્વર્ય જેમનું સ્વરૂપ છે, યોગના જે કારણ છે તે પરબ્રહ્મ પરમાત્માને મારા નમસ્કાર હો.

આદિદેવ અને સાક્ષીસ્વરૂપ નર અને નારાયણને મારા નમસ્કાર હો. જેમને લક્ષ્મીજી વર્યા છે, મરકત મણિ જેવા શ્યામ સ્વરૂપવાળા છે, પીળું પીતાંબર જે ધારણ કરે છે તે કેશવ ભગવાનને મારા નમસ્કાર હો.

હે શ્રેષ્ઠ વરપ્રદાતા ! હે સર્વોત્કૃષ્ટ દેવ ! ધીર પુરુષો કલ્યાણને માટે આપની ચરણ-રજની ઉપાસના કરે છે, જેમનાં ચરણકમળની સુગંધને ઈચ્છીને દેવો તથા લક્ષ્મીજી જેમને

અનુસરે છે એવા ભગવાન મારી ઉપર પ્રસન્ન થાઓ.

આવા મંત્રો સહ શ્રદ્ધા વડે ચંદન પુષ્પો વગેરે વડે પૂજન કરી પ્રભુને પછી દૂધ સ્નાન કરાવવું અને એ પછી વસ્ત્ર, જનોઈ, અલંકારો, પાદ્ય વગેરેથી સજ્જ કરી દ્વાદશાક્ષરમંત્ર “ૐ નમો ભગવતે વાસુદેવાય”ના ઉચ્ચારપૂર્વક પૂજન કરવું. પાંચસનો અગ્નિમાં હોમ કરવો, જપ કર્યા કરવો, શક્તિ પ્રમાણે ૨, ૧૨, ૨૨, ૩૨ એમ પયોવ્રતના અંગરૂપે બ્રાહ્મણોને જમાડવા. ઓછામાં ઓછા બે બ્રાહ્મણો તો રોજ જમાડવા જ. તેરશના દિવસે પૂર્ણાહુતિમાં વિધિપૂર્વક ભગવત્પૂજન કરવું. બ્રાહ્મણભોજન કરાવવું. સૌને સંતુષ્ટ કરવા. વ્રત દરમિયાન બ્રહ્મચર્ય, ભૂમિશયન, ત્રિકાલ સ્નાનાદિ રાખવાં, હિંસા અસત્ય વગેરેનો ત્યાગ કરવો. શ્રદ્ધા અને સ્નેહ વ્રતાદિમાં મુખ્ય હોમ છે. પ્રભુ એનાથી જ પ્રસન્ન બની રહી મનોરથો પૂર્ણ કરે છે.

શુકદેવજી બોલ્યા : પતિના આદેશ પ્રમાણે અદિતિએ પછી બાર દિવસ સુધી સાવધાન રહીને વ્રત કર્યું. પ્રમાદ અને પ્રમોદ વિના એકાગ્રબુદ્ધિથી સર્વાત્મા ભગવાન વાસુદેવ વિશે મન સ્થાપી તેણે તે રીતે વ્રત કર્યું. આદિ પુરુષ ભગવાન પ્રસન્ન બની રહ્યા અને પ્રગટ થયા. અદિતિ આદરપૂર્વક ઊભાં થયાં, આનંદવિહ્વળ બની રહ્યાં અને પ્રભુને વંદી રહ્યાં. એમનાં નેત્રો આનંદાશ્રુથી ઊભરાતાં હતાં, શરીર રોમાંચિત બન્યું હતું. એક દમ તો બોલી શક્યાં નહીં, ભગવાનની સ્તુતિ કરી :

યજ્ઞેશ યજ્ઞપુરુષાચ્યુત તીર્થપાદ તીર્થશ્રવઃ શ્રવણમઙ્ગલનામધેય ।

આપન્નલોકવૃજિનોપશમોદયાદ્ય શં નઃ કૃધીશ ભગવન્નસિ દીનનાથઃ ॥૮૧॥(અ.૧૭)

યજ્ઞફલપ્રદાતા, યજ્ઞસ્વરૂપ, અચ્યુત, ચરણમાં તીર્થયુક્ત, તીર્થ જેની કીર્તિ છે એવા, શ્રવણ માત્રે મંગલપ્રદ એવા, આપતિમાં આવેલા સત્પુરુષોના દુઃખ નિવારવા અંશાવતાર લેનાર આદ્ય એવા ભગવન્ ! અમારું કલ્યાણ કરો. યજ્ઞેશ, વિશ્વપતિ, રમાપતિ ! આપ જો પ્રસન્ન હો તો વૈકુંઠનો વૈભવ પણ આપી શકો એવું છે. યજ્ઞદ્વારા બલિને સ્વર્ગ આપ્યું તો આ અદિતિના પુત્ર ઇન્દ્રને તે આપવા આપ સમર્થ છો જ. આપ તો દીનાનાથ છો. મારું કલ્યાણ સાધો, પ્રભુ !

ભગવાને કહ્યું : હે દેવી, અસુરો હમણાં વિપ્રકૃપાવાળા છે, એટલે સમય એમને સાનુકૂળ છે. વસ્તુતઃ સામર્થ્ય કામ ન આવે, પણ મારું કરેલું પૂજન વ્યર્થ નહીં જાય. તમારું ઇચ્છેલું મળશે. અંશરૂપે તમારે ત્યાં અવતાર લઈશ અને કાર્યસિદ્ધિ કરીશ. પતિમાં મારી ભાવના કરજો. એવી સ્ત્રીઓ જ મને નિત્ય ધારણ કરી શકે છે.

એટલું કહી ભગવાન તિરોહિત બની રહ્યા. અદિતિ પોતાને વિશે ભગવાન દુર્લભ એવો અવતાર લેશે જાણી પોતાને કૃતકૃત્ય માની તે પરમભક્તિથી પતિને સેવવા લાગી.

પ્રભુ અદિતિના ગર્ભમાં પધાર્યા. ભગવાનને જાણતાં બ્રહ્મા લીલાવતારીની ગુહ્ય નામોથી સ્તુતિ કરવા લાગ્યા. દરેક અવતાર વખતે બ્રહ્માજી સ્તુતિ કરવા પધારે છે. યથાસમયે ભગવાન અદિતિમાં પ્રગટ થયા. ભાદરવા મહિનાના શુક્લપક્ષની બારસની તિથિએ સૂર્ય મધ્યાહન સમયે હતો ત્યારે ચંદ્ર શ્રવણ નક્ષત્રમાં હતો અને અભિજિત મુહૂર્ત હતું ત્યારે ભગવાનનો એ જન્મ થયો હતો. બારસની એ તિથિને વિદ્વાનો ‘વિજયાદ્વાદશી’ કહે છે. ભગવાનનો એ વામનાવતાર હોવાથી એને ‘વામનદ્વાદશી’ પણ કહે છે. તે સમયે દિશાઓ સ્વચ્છ હતી, જળાશયો નિર્મળ બની રહ્યાં હતાં. ભગવાનના જન્મથી પ્રજાઓ આનંદનિમગ્ન બની રહી, ઋતુઓ ગુણસંપન્ન બની રહી, સ્વર્ગ, પૃથ્વી, આકાશ, દેવો, ગાયો, બ્રાહ્મણો, પર્વતોમાં પણ પ્રસન્નતા છવાઈ ગઈ. શંખ હુંદુભિ વાગી રહ્યાં. અપ્સરાઓ નૃત્ય કરવા લાગી. ગંધર્વો ગાવા લાગ્યા અને ભગવાન પોતે બટુક રૂપે અવતર્યા હતા એટલે અદિતિના આશ્રમ ઉપર ચારે તરફથી પુષ્પોની વૃષ્ટિ થવા લાગી. મહર્ષિઓએ બટુક ભગવાનને જાતકર્માદિ સંસ્કારો કર્યા. સૂર્યે ગાયત્રીનો ઉપદેશ કર્યો, બૃહસ્પતિએ યથાસમયે ઉપવીતસંસ્કાર કર્યો. કશ્યપે મુંજની મેખલા આપી. પૃથ્વીએ મૃગચર્મ, ચંદ્રમાએ દંડ, માતાએ કૌપીન, બ્રહ્માએ કમંડલ, સમર્ષિઓએ દર્ભ, સરસ્વતીએ માળા, કુબેરે ભિક્ષાપાત્ર અને સતી અંબિકાદેવીએ તેમને ભિક્ષા આપી. પ્રભુએ પ્રથમ માતા પિતા સમક્ષ ચતુર્ભુજસ્વરૂપે દર્શન આપીને તે પછી પોતે આઠ વર્ષના બટુક વામન બન્યા હતા. ભગવાનનું આ સ્વાભાવિક સામર્થ્ય હતું. સર્વસમર્થ ભગવાન તો સ્વરૂપસામર્થ્યે સર્વ કાંઈ કરી શકે, બની શકે. ભગવાનને સમાવર્તન- સંસ્કાર કરાવી લીધા પછી બ્રહ્મતેજથી દેદીપ્યમાન એવા વિપ્રરૂપ એ ભગવાને બ્રહ્મર્ષિઓને મુખે બલિરાજાએ કરવા માંડેલા અશ્વમેધ યજ્ઞના સમાચાર સાંભળ્યા.

સ્વર્ગાધિપતિ બનેલા બલિરાજાએ ત્રણે લોકને વશ કર્યા હતા. એ પછી શિષ્ય ઉપર પ્રેમ રાખનારા ભૃગુવંશી બ્રાહ્મણોએ બલિરાજા પાસે સો અશ્વમેધ યજ્ઞો કરાવ્યા. યજ્ઞોના પ્રભાવથી રાજા અતિ સમૃદ્ધ રાજલક્ષ્મી ભોગવતો હતો. છેલ્લો સોમો યજ્ઞ નર્મદાકિનારે ભૃગુકચ્છ-ભરૂચમાં થતો હતો ત્યાં વામન ભગવાન પધાર્યા. યજ્ઞ કરાવવા ભૃગુઓ તેમ બલિરાજા વગેરે તેમને આવી રહેલા જોઈ એમના તેજથી નિસ્તેજ બની રહી વિચારવા લાગ્યા કે યજ્ઞના દર્શનની ઇચ્છાથી શું આ સૂર્ય અગ્નિ કે અનંત કુમાર આવે છે ! દંડ, છત્ર અને જળભરેલું કમંડળ ધારણ કરતા વામનજી યજ્ઞમંડપમાં પધાર્યા. એમના સંમાનાર્થે સર્વ કોઈ ઊભા થઈ ગયા. પાદ્ય અર્ધ વગેરે આપી સંમાન કર્યું. બલિરાજાએ સ્વાગતવચનો કહી એમને ઉચ્ચ આસન આપ્યું અને એમના ચરણ ધોઈ પૂજા કરી. ચરણ ધોયેલા જળને મસ્તકે ચડાવ્યું અને પછી કહ્યું કે હે બ્રાહ્મણ બટુક ! તમારી શી આજ્ઞા છે ? તમારા આગમનથી હું અને મારું કુળ પવિત્ર થયાં છીએ. મારો યજ્ઞ પૂરો થયો છે. તમે જે ઇચ્છાથી અહીં આવ્યા હો તે ઇચ્છા હું પૂરી કરીશ તો માગો, જે માગશો તે હું આપીશ. ઘર, અન્ન, કન્યા, ગાય, ઘોડા, હાથી, રસ જે જોઈએ એ માગી લો.

વામન ભગવાન બોલ્યા : હે મહાધર્મિષ્ઠ રાજન્ ! ધર્મના વિષયમાં ભૃગુઓ અને પ્રશાંત એવા કુળવૃદ્ધ પ્રહ્લાદજી જેને માન્ય છે એવા તમારું વચન સત્ય અને કુળને શોભા આપનારું, ધર્મયુક્ત અને યશઃપ્રદાન કરનારું છે. તમારા કુળમાં કોઈ કૃપણ જન્મ્યો નથી. હિરણ્યાક્ષ અને હિરણ્યકશિપુ જેવા યુદ્ધમાં પાછી પાની નહીં કરનારા, યુદ્ધમાં કુશળ એવા બળવીરો જન્મ્યા છે. તમે પણ એવા જ યુદ્ધકુશળ છો. ધર્મપાલનમાં તો સર્વોચ્ચ છો. ધર્મવિદ છો. સ્વમુખે મારે માગવાનો પ્રસ્તાવ કરવો પડ્યો નથી, મારા માગતા પહેલાં જ તમે તો હું માગું તે આપવા ઉતાવળા થઈ રહ્યા છો. ધન્ય છે તમને. ભક્તો અને ધર્મશો ભગવાનનાં ગુણગાન હમેશાં કરે છે, પણ આજે યાચકરૂપે ભગવાન એ ધર્મવિદનાં અને તેના કુળનાં વખાણ કરે છે. બલિના પિતા વિરોચને દેવોને ઓળખ્યા છતાં આયુષનું દાન કર્યું હતું. બલિમાં તો એ બધા જ ગુણો છે એમ ભગવાને કહ્યું. આપવામાં ઉદાર એવા તમારી પાસે હે રાજન્ ! હું માત્ર પગથી મપાયેલ ત્રણ પગલાં ભૂમિ જ યાચું છું તો તે મને આપ, માત્ર ત્રણ પગલાં -પદાનિ ત્રીણિ બોલે તો ગમે તેનાં ત્રણ પગલાં અર્થ થઈ શકે, તેથી સંમિતાનિ પદા મમ મારા પગથી મપાયેલ ત્રણ પગલાં એવું કહ્યું છે અને પછી ઈષદ્ એમ કહીને બસ આટલું જ, આથી અધિક નહીં એમ પણ સૂચવે છે.

બલિએ વામનને વધારે માગવા વીનવ્યા. અભિમાનપૂર્વક એ પણ કહ્યું કે હે બ્રાહ્મણ ! બાલક વૃદ્ધો જેવી વાણી ઉચ્ચારો છો, પણ આમ ત્રણ પગલાં જ ભૂમિ માગો છો તે તમારું મારા વિશેનું અજ્ઞાન છે. ત્રણે લોકનો અધિપતિ એવો હું માગનારને એટલું બધું આપી શકું એમ છું કે જેથી એને જીવનપર્યંત કોઈની પાસે યાચના કરવી જ ન પડે. એક દ્વીપ માગશો તો એ પણ હું તમને આપી દઈશ.

વામનજી બોલ્યા : હે રાજા ! અજિતેન્દ્રિયને જગત ભરનાં સુખ મળે તોયે એને સંતોષ ન થાય અસંતોષીને તો એક દ્વીપ મળે તો પછી બીજા દ્વીપોની પણ એ તો ઈચ્છા ધરશે. પૃથુ ગય વગેરે રાજાઓ સાત દ્વીપના અધિપતિ હતા છતાં તેમની અર્થ અને કામની તૃષ્ણા દૂર થઈ ન હતી. જરૂર પ્રમાણેની પ્રાપ્તિથી સંતુષ્ટ બની રહેનાર બ્રાહ્મણ જ તેજસ્વી બને છે. સંતોષી નર જ સદા સુખી, માટે હે વરદાનો આપવામાં શ્રેષ્ઠ રાજા ! મને જો માગી છે એ પ્રમાણેની ત્રણ પગલાં પૃથ્વીની જ ઈચ્છા છે, એટલાથી જ હું કૃતાર્થ બની રહીશ.

શ્રીશુકદેવજી બોલ્યા : વામનજીએ એ પ્રમાણે કહ્યું એટલે પછી બલિરાજા દાન-દેવા તત્પર થયા. ગુરુ શુકાચાર્ય ચેતી ગયા. બોલ્યા : एष वैरोचने साक्षात् भगवान् विष्णु-ख्ययः - હે વિરોચનના પુત્ર ! આ બટુક તો અવિનાશી સાક્ષાત્ વિષ્ણુ ભગવાન જ હોવાનું મને પ્રતીત થાય છે. દેવોનું કાર્ય સાધવા અહીં આવ્યા છે. એ તો એમની રીતે તારું બધું જ પડાવી લેશે. પોતાની શુકનીતિ પ્રમાણે શુકાચાર્ય સમજાવ્યું કે પોતાની આજીવિકા મુશ્કેલ બની રહે એવું દાન પ્રશંસાપાત્ર નથી વધારાનું હોય તે જ આપવું. ધર્મ, અર્થ, વ્યવસાય,

ઉપભોગ માટે સરખા ભાગે જ ન્યાયપૂર્વક ધનનો ઉપયોગ કરનાર આ લોકમાં અને પરલોકમાં સુખ મેળવે છે. અસત્ય બોલનાર તો જીવતો મરેલો છે એમ પણ શાસ્ત્રો કહે છે, પણ હે રાજા ! સ્ત્રી, ઉપહાસ, વિવાહ, આજીવિકા, પ્રાણસંકટ, ગાય અને બ્રાહ્મણના હિત માટે હિંસા અટકાવનાર પ્રસંગમાં હિત બુદ્ધિથી વદાતું અસત્ય જુગુપ્સિત નથી, માટે હે રાજા ! તારું ભલું વિચારીને વચનને વળગી ન રહીશ.

ગુરુનો ઉપદેશ સાંભળી રાજા બલિ ક્ષણ મૌન રહ્યા, પણ મનોમન કશો નિર્ણય કરી લઈને તે બોલ્યા : હે આચાર્ય ! આપે મારા લાભની વાત કરી, પણ હું તો દાનીશ્રેષ્ઠ વિરોચનનો પુત્ર છું, સત્યને ધર્મને અને પ્રભુને દૃઢતાથી વળગી રહેનાર ભક્તિપ્રવર પ્રહ્લાદજીનો પૌત્ર છું. હું વચનભંગ તો નહીં જ કરું. આપ કહો છો તેમ આ બટુક વેદવેતા વિષ્ણુ હો કે ગમે તે હો, પણ હું તેણે ઈચ્છેલી પૃથ્વી તો આપીશ જ.

ગુરુ ગુસ્સે થયા. શાપ આપ્યો : તું અજ્ઞાની છે છતાં પોતાને મહાપંડિત માને છે અને મારી ઉપેક્ષા કરવા જેટલો અભિમાની બની ગયો છે તથા મારી આજ્ઞા માનતો નથી તો જો, તું થોડા સમયમાં જ રાજ્યલક્ષ્મીથી ભ્રષ્ટ બની રહીશ.

ગુરુના શાપની પણ દાનીશ્રેષ્ઠ બલિ રાજા ડગ્યા નહીં અને તેણે વામનજીની પૂજા કરી, જળથી સંકલ્પ મૂકીને માગ્યા પ્રમાણે ત્રણ પગલાં પૃથ્વીનું દાન કર્યું. એની પત્ની વિંધ્યાવલી વામનજીના ચરણ ધોવા જળ ભરેલો સુવર્ણ કળશ લઈ ત્યાં આવી. યજમાન એવા બલિ રાજાએ વામનજીના ચરણ ધોઈ તે જળ મસ્તકે ધરાવ્યું. વચનસિદ્ધ બલિરાજાએ શ્રીવામનજીનું કપટ હશે એમ જાણ્યા છતાં પણ તેમને દાન આપ્યું એથી આકાશમાં ઊભેલા દેવગણો, ગાંધર્વો, વિદ્યાધરો, સિદ્ધો તથા ચારણોએ હર્ષયુક્ત બની રહી, અસુર પ્રત્યે પ્રશંસાત્મક બની રહી તેના ઉપર પુષ્પવૃષ્ટિ કરી. પછી તો અનંત શ્રીહરિનું તે ત્રિગુણાત્મક વામનસ્વરૂપ અદ્ભુત રીતે વધવા લાગ્યું અને જોતજોતામાં પૃથ્વી, સ્વર્ગ, દિશાઓ, આકાશ, પાતાળો, સમુદ્રો, મનુષ્યો, દેવો, પશુ, પક્ષીઓ અને મહર્ષિઓ ભગવાનના એ સ્વરૂપમાં જ સમાઈ ગયા. વિરાટ રૂપ થયું, વિશ્વરૂપ પ્રકટ થયું. એક પગથી પૃથ્વી મપાઈ ગઈ, બીજા પગે સ્વર્ગ મપાઈ ગયું, ત્રીજા પગલા માટે કંઈ પણ નથી રહ્યું. ભગવાનનો પગ મહર્લોક જનલોક તથા તપલોકથી પણ આગળ ગયો હતો. બ્રહ્માના ધામ સુધી પહોંચેલા પ્રભુ-ચરણના નખરૂપી ચંદ્રની કાન્તિથી એ લોકની કાંતિ ઝાંખી બની રહી. બ્રહ્મા મરીચિ આદિએ ભગવાનના ચરણની પૂજા કરી. ભગવાનના ચરણને ધોવાથી પવિત્ર થયેલું બ્રહ્માના કમંડળનું જળ આકાશમાંથી પડતી ત્રણે લોકોના પાપને નષ્ટ કરતી ગંગા નદી થઈ. ભગવચ્ચરણનું જળ, ચરણામૃત તો સેવોપયોગી દેહ પ્રદાન કરે છે, બાહ્ય શુદ્ધિ તેમ આંતર શુદ્ધિ પણ કરે છે.

ભગવાનના આ અદ્ભુત કર્મથી અસુરો કોપાયમાન બની રહ્યા અને હાથમાં શસ્ત્રો લઈ વામનજીને મારવા દોડ્યા. ભગવાનના પાર્ષદોએ એમનો પ્રબલ સામનો કરી એમને

મારવા માંડ્યા. આ જોઈને બલિ રાજા બોલ્યા : હે રાહુ ! હે નેમિ ! તમે યુદ્ધ બંધ કરો. આજે સમય આપણા માટે અનુકૂળ નથી. ભગવાનના નન્દ, સુનન્દ, જય, વિજય, પ્રબલ, બલ, કુમુદ, કુમુદાક્ષ, વિષ્વક્સેન, ગરુડ, જયન્ત, શ્રુતદેવ, પુષ્પદન્ત અને સાત્વત નામના ભગવાનાના ચૌદ પાર્ષદોના પ્રભાવથી ભયભીત બની રહી અસુર યોદ્ધાઓ પાતાળમાં પેસી ગયા. ત્યાર પછી પલિરાજ ગરુડજીએ ભગવદ્દર્શન જાણીને અસુરરાજ બલિને વરુણ-પાશમાં બાંધ્યો. કેદી બન્યા છતાં, રાજ્યલક્ષ્મીથી ભય થયાં છતાં જેની બુદ્ધિ સ્થિર જ હતી એવા ઉદાર યશવાળા બલિ પર પછી વિશેષ કૃપા કરવા વામન ભગવાને કહ્યું : હે અસુર ! બે પગલાં પૂરાં થયાં. હવે ત્રીજું પગલું તૈયાર કર, તારું વચન પૂરું કર. બલિરાજા બોલ્યા, : હે સર્વશ્રેષ્ઠ દેવ ! હું વચનનો ભંગ કરતો નથી. વચનને સત્ય જ કરું છું. ત્રીજું પગલું આપ મારા મસ્તક પર મૂકો. એવું કહી બલિરાજા ભગવાનને નમી રહ્યો. તે વખતે, હે કુરુશ્રેષ્ઠ ! ભગવાનને અતિપ્રિય, ઉદય પામતા ચંદ્ર જેવા, સમુજજવલ વિશાલ નેત્રોવાળા, સર્વાંગ સુંદર એવા પ્રહ્લાદજી ત્યાં પધાર્યા. પાર્ષદોથી સેવાતા ભગવાનને તેમણે પ્રણામ કર્યા અને બોલ્યા : હે ભગવન્ ! મારા આ ઐશ્વર્યથી અભિમાની બનેલા પૌત્રને આમ લક્ષ્મીથી ભ્રષ્ટ કર્યો છે એ આપની કૃપા જ છે. આપને અમારા નમસ્કાર હો.

શ્રી શુકદેવજી બોલ્યા : હે રાજન્ ! બે હાથ જોડી ત્યાં ઊભેલા બ્રહ્મા પ્રહ્લાદજીના સાંભળતાં વામનજીને કંઈક કહેવા જતા હતા ત્યાં તો બલિની સ્ત્રી વિન્ધ્યાવલી ભગવાનની નિકટ જઈ, એમને પ્રણામ કરી બોલી : હે પ્રભુ ! આ સમસ્ત સૃષ્ટિ આપની લીલામાત્ર છે. મારા પતિ એમ માને છે કે મેં ત્રણે લોક ભગવાનને આપી દીધા અને ત્રીજા પગલા માટે દેહ આપીને હું મારું વચન સત્ય કરીશ, પણ વસ્તુતઃ એવી માલિકીનાં ભાવવાળા મારા પતિ દુર્બુદ્ધિ છે. આપ જ સર્વના સ્વામી છો. આ મંદબુદ્ધિને કેવળ કૃપાથી જ આપ મુક્ત કરો અને તેની રક્ષા કરો.

બ્રહ્મા પણ લગભગ આવી જ વિનંતી કરવાના હતા. તેમણે પણ કહ્યું કે આ બલિરાજાએ પોતાનું સર્વસ્વ આપને અર્પણ કરી દીધું છે તો હવે તે શિક્ષાને પાત્ર રહેતો નથી.

વામનજી બોલ્યા : હે બ્રહ્મા ! આ બલિ હવે અભિમાનથી મુક્ત બની રહ્યો છે એટલે કૃપાપાત્ર થયો છે જ. બલિરાજા અસુરરાજ હતો, કીર્તિમાન હતો અને સત્યવચની પણ હતો, એથી જ તે આમ દુઃખમાં મૂકાતો નથી. પોતાનાં જન્મ, કર્મ, અવસ્થા, રૂપ, વિદ્યા, ઐશ્વર્ય વગેરેથી જે ગર્વિષ્ઠ ન થઈ જાય તે મારી કૃપાને પાત્ર છે જ. ગર્વને છોડી આ બલિએ સત્ય વચન છોડ્યું નથી તેમ ધર્મનો ત્યાગ કર્યો નથી તેથી તે મારા સાંનિધ્યમાં રહેશે. હે મહાન બલિ ! દેવતાઓ પણ જ્યાં જવા ઇચ્છે છે તે વિશ્વકર્માએ રચેલા મારા સુતલમાં તું જા અને ત્યાં પરિવાર તથા તારા અસુરો સાથે રહે. લોકપાલો પણ તારો પરાભવ કરશે નહીં. ત્યાં તને નિત્ય મારાં દર્શન થશે. પ્રહ્લાદજીને પણ કહ્યું : વત્સ પ્રહ્લાદ ભદ્રં તે

ભગવાનનો વાત્સલ્યભાવ ઊભરાયો. પ્રહ્લાદને વત્સ કહ્યા, એમનું કલ્યાણ ઇચ્છ્યું. એમને પણ સુતલમાં જવા કહ્યું. વળી કહ્યું કે બલિ હવે પછીના મન્વંતરમાં ઇન્દ્ર થશે. 'ઈન્દ્રસેન મહારાજ' એવું સંબોધન કર્યું. ઈન્દ્રપદ લીધું, પણ ઈન્દ્રસેન પદ દીધું. ભગવાન તો લે તેનાથી અધિક આપે.

પ્રહ્લાદજી બલિ સાથે પ્રભુની પરિક્રમા કરી સુતલ જવા પધાર્યા અને એનું સ્થાન ભગવાને ઈન્દ્રને આપ્યું. માતાની ઈચ્છા પૂરી કરી. ભગવાને શુકાચાર્યને યજ્ઞકાર્ય પૂર્ણ કરવા કહ્યું. સ્વયં ભગવાનના સાન્નિધ્યમાં કાર્ય પૂર્ણ થયું. ગુરુ સદ્ભાવસભર બની રહ્યા. ઉપેન્દ્ર ભગવાનનો સર્વપતિરૂપે સૌએ સ્વીકાર કર્યો. ઈન્દ્રે એમને સ્વર્ગમાં પધરાવ્યા. ઉપેન્દ્ર ભગવાન વામનજીની કૃપાથી ઈન્દ્ર દર્ષિત બની રહ્યો, બ્રહ્મા શંકર સનત્કુમાર ભૃગુ વગેરે ભગવાનની પરમ અદ્ભુત લીલાને ગાતા પોતપોતાને સ્થાને ગયા.

શ્રી શુકદેવજી બોલ્યા : હે કુરુવંશી ! ભગવાનના આ વામનાવતારની લીલા તો અદ્ભુત છે. મંત્રદ્રષ્ટા વસિષ્ઠ ઋષિ કહે છે કે આ જગતમાં જન્મતો યા જન્મેલો મનુષ્ય ભગવાનના મહિમાનો પાર પામી શકે એમ નથી. જે પુણ્યશાળી જીવાત્મા અદ્ભુત કર્મો કરનારા અને દેવોના પણ દેવ એવા શ્રીહરિની આ અવતારકથા સાંભળશે તે પરમ ગતિ પામશે. વિદ્વાનો પણ માને છે કે જ્યાં જ્યાં હર કોઈ દેવ પિતૃ કે મનુષ્ય સંબંધી કર્મ થાય ત્યાં ત્યાં આ અવતારકથાચરિત્ર વર્ણવવામાં આવશે તો તેમનું તે કર્મ યથાયોગ્ય સંપત્ત થયેલું ગણાશે.

પરીક્ષિત રાજાએ પૂછ્યું : હે ભગવન્ ! અદ્ભુત કર્મ કરનારા શ્રીહરિની આદિ કાલની મત્સ્યાવતારની કથા સાંભળવાની મારી ઈચ્છા છે. એ કથામાં ભગવાને અલૌકિક માછલાનું રૂપ લીધું હતું. માછલાનું રૂપ જગતમાં નિંદ્ય ગણાય છે, તમોગુણી અને દુઃસહ ગણાય છે છતાં ભગવાને પોતે જાણે કર્મથી બંધાયેલા હોય જેને માટે એમ એમણે એ રૂપ ધારણ કર્યું હતું તે સઘળું આપ મને કહી સંભળાવો. ભગવાનનું ચરિત્ર તો લોકને સુખ આપનારું જ હોય છે.

સૂત પુરાણી બોલ્યા : પરીક્ષિત રાજાએ પૂછ્યું એટલે શુકદેવજીએ વિષ્ણુ ભગવાનનું એ ચરિત્ર કહેવા માંડ્યું.

શ્રીશુકદેવજી બોલ્યા : ગાયો, બ્રાહ્મણો, દેવો, સત્પુરુષો, વેદો, ધર્મ અને અર્થ એ બધાંની રક્ષા કરવાની ઈચ્છાએ ભગવાન વિવિધ પ્રકારનાં શરીરો ધારણ કરે છે. પોતે અલૌકિક ગુણોથી યુક્ત હોવાથી શુદ્ધ સત્ત્વગુણમય એવા મત્સ્યાદિ શરીરોથી ભગવાનમાં ઉચ્ચ નીચપણાની શંકા જ સંભવી શકે નહીં. ભક્તકાર્ય માટે પ્રભુ, તામસ રૂપ પણ ધરે છે. ગયા કલ્પના અંતે બ્રહ્માના નિદ્રાકાલ-નિમિત્તે પ્રલય નૈમિત્તિક થયો ત્યારે બ્રહ્માના મુખમાંથી નીકળેલા વેદોને હયગ્રીવ નામનો દાનવ હરી ગયો હતો. વેદોને પાછા લાવવા શ્રીહરિએ

મત્સ્યનું રૂપ ધારણ કર્યું હતું.

તે સમયે સત્યવ્રત નામે રાજા નારાયણપરાયણ બની રહી, કેવળ જળાહાર કરી તપ કરતો હતો. સત્યવ્રત રાજા આ કલ્પમાં દિવસ્વાન્ સૂર્યના પુત્ર શ્રાદ્ધદેવ થયા છે અને શ્રીહરિએ તેમને મનુ બનાવ્યા છે. એક વખત તે સત્યવ્રત રાજા કૃતમાલા નદીમાં જલતર્પણ કરતા હતા તેવામાં તેમની અંજલિમાં જલ સાથે એક માછલી આવી. રાજાએ તેને જલમાં પાછી મૂકી. માંછલીને મંજુલ વાણી સ્ફુરી. દયા ઉપજાવતી વાણી દ્વારા એ માછલીએ પોતાને મોટી માછલીઓ ખાઈ જશે માટે મને બહાર કાઢી બચાવી લેવાની વિનંતી કરી. મહાદેવાણુ રાજાએ તેની રક્ષા કરવાના વિચારે તેને પાણીમાંથી કાઢી કમંડળના પાણીમાં મૂકી એને આશ્રય આપ્યો. તે માછલી માત્ર એક જ રાત્રિમાં કમંડળમાં માય નહીં એટલી વધી ગઈ. રાજાએ એની વિનંતીથી મોટા વાસણમાં નાખી તેમાં પણ તે બે ઘડી જેટલા જ સમયમાં ત્રણ હાથ વધી ગઈ. આશ્ચર્યચકિત સત્યવ્રત રાજાએ ક્રમશઃ તેને સરોવરમાં નાખી, સરોવરમાં પણ તે સમાઈ નહીં એટલે તે તેને સમુદ્રમાં નાખવા તત્પર થયો ત્યારે એક દિવસમાં સો યોજન વધેલા એ મત્સ્યને વંદન કરી રાજા બોલ્યો : આ રીતે મત્સ્યરૂપમાં મને મોહ પમાડતા આપ કોણ છો ? તમે સાક્ષાત્ શ્રીવિષ્ણુ ભગવાન જ છો. હે પુરુષશ્રેષ્ઠ ! આપને મારા નમસ્કાર હો. આપના ભક્તોના સત્ય આત્મા અને આશ્રયરૂપ હે વિભો ! આપના સર્વ અવતારો ભક્તોના કલ્યાણ માટે જ હોય છે. આપના વિના ધર્મની સૂક્ષ્મ વિગતો બીજું કોઈ જાણતું નથી. ગુરુએ કહેલા માર્ગથી જે સારા પુરુષના ધર્મ આચરે છે તેની બધી દુષ્ટ વાસનાઓ આપની કૃપાથી બળી જાય છે. હે કમલનયન પ્રભુ ! તમારા આ સ્વરૂપનું કારણ હું જાણવા ઈચ્છું છું. પ્રાણીમાત્રના આત્મા એવા આપના ચરણનું શરણ કદી નિષ્ફળ થતું. ભગવાનને જાણી રાજાએ આમ પ્રશસ્તિ કરી એટલે પ્રભુએ એને શરણે લીધો. સુરક્ષા માટે સમજ આપતાં કહ્યું : હે રાજા ! સાતમે દિવસે પ્રલય થશે. આ ભૂરૂ ભુવરૂ વગેરે ત્રૈલોક્ય પ્રલયકાલના સમુદ્રમાં ડૂબી જશે તે વખતે મારી મોકલેલી એક મોટી નૌકા તારી પાસે આવશે. તે સમયે તું સર્વ બીજ-જંતુ-સર્પિ સહિત બેસી જજે. અંધકારમાં ઋષિઓનાં તેજ પ્રકાશ દેશે. નિર્ભય બની રહેશો. મહાબળવાન વાયુના પ્રતાપે તે નૌકા ડોલવા માંડશે ત્યારે હું આવીશ. વાસુકિ દ્વારા મારા શૃંગ સાથે નૌકાને બાંધી દેજે. બ્રહ્મરાત્રિ સુધી હું તારી રક્ષા કરતો તને સાથે રાખીશ. તને મારા દ્વારા બ્રહ્મજ્ઞાન થશે. મારા અનુગ્રહથી મારો વાસ્તવિક મહિમા જેને પરબ્રહ્મ કહેવામાં આવે છે તે તારા હૃદયમાં પ્રગટ થઈ જશે અને તને એનું બરાબર જ્ઞાન થઈ જશે. સત્યવ્રતને એમ કહી પ્રભુ તિરોહિત બની રહ્યા.

ભગવાને કહેલા સમયની વાટ જોતો સત્યવ્રત રાજા પૃથ્વી પર દર્ભો પાથરી, તેના પર બેસી ભગવાનનું ધ્યાન ધરવા લાગ્યો. છ દિવસો પૂરા થયા અને સાતમો દિવસ આવ્યો એટલે સમુદ્રે માઝા મૂકી. વરસતા મહા મેઘોથી સમુદ્ર વધતો રહ્યો. સત્યવ્રત રાજા ભગવાનના ભરોસે ભગવાનનું ધ્યાન ધરતો બેઠો હતો ત્યાં તેણે એક મોટી નૌકા દીઠી. ઓષધિઓ વગેરે

લઈ સમર્પિઓ સાથે સત્યવ્રત રાજા નૌકામાં બેઠો. તત્કાલ સમુદ્રમાં એક લાખ યોજન મોટો શીંગડાવાળો એક સોનાનો મત્સ્ય પ્રગટ થયો. રાજાએ વાસુકિ નાગ દ્વારા નૌકાને એ મત્સ્યના શીંગડાં સાથે બાંધી અને ભગવાનની કૃપાથી પ્રસન્ન રાજા ભગવાનની સ્તુતિ કરવા લાગ્યો. એ સ્તુતિ ગુરુરૂપે તેણે કરી હતી. તેણે કહ્યું હતું : અવિદ્યાને કારણે અહંતા-મમતાથી પૂર્ણ એવા આ સંસારમાં જીવ બંધાય છે, જગતના પદાર્થોમાં મારું મારું કરતો રાગભર્યો વળગી રહે છે. હું જ કર્તા, કર્મથી ઉત્પન્ન થયેલું ફળ મારું જ, હું જ એનો ભોક્તા, આમ માનવું એ જ તો જીવનું અજ્ઞાન છે, એથી જ એનું આત્મજ્ઞાન નાશ પામે છે અને એવા જીવો સંસારના કલેશોથી પીડિત થયા કરતા હોય છે. પોતાનાં કર્મોથી બંધાયેલા હોવા છતાં અજ્ઞાની જીવો સુખની ઈચ્છાથી ફરી ફરી ઘણાં કષ્ટો સહીને પણ કર્મ કરવાની ઈચ્છા કરે છે. લૌકિક સુખની એવી ઈચ્છારૂપ દુષ્ટ બુદ્ધિ કેવળ ભગવાનની સેવાથી જ દૂર થઈ શકે છે. અગ્નિથી રૂપું શુદ્ધ થાય છે તેમ ભગવાનની સેવાથી જ જીવ પોતાની અવિદ્યારૂપ અહંતા-મમતારૂપી મલિનતા તજી શકે છે અને શુદ્ધ થાય છે. ભગવાનની કૃપાથી જ જીવો આમ કરી શકે છે એટલે આત્મભાન ભૂલતા, પીડાતા, કેવળ શરણાગતિથી પ્રાપ્ત થતા કેવળ કૃપાથી સંમુખ થતા મુક્તિપ્રદ એવા હે પ્રભુ ! આપ જ અમારા પરમ ગુરુ છો. આઠ શ્લોકમાં સ્તવન કર્યું છે અને સ્વરૂપ દેવાની વિનંતી કરી છે. (અ. ૨૪ મો)

હયગ્રીવ દાનવને મારી, સર્વોપયોગી એવા વેદોનો ઉદ્ધાર કરી પ્રલયજલમાં વિહાર કરતા ભગવાન મત્સ્ય નારાયણે સત્યવ્રતને જ્ઞાનોપદેશ કર્યો. મત્સ્ય ભગવાનની આ જ્ઞાન-લીલા સામાન્ય મર્યાદાથી જુદા પ્રકારની છે. સામાન્ય રીતે શિષ્ય આજ્ઞા માગી ગુરુ પાસે જાય, ઉચ્ચાસને બેઠેલા ગુરુ વિનંતીથી શિષ્યને જ્ઞાન આપે, પણ મત્સ્યાવતારની આ લીલામાં તો કરુણાસાગર પુષ્ટિપુરુષોત્તમ પ્રભુ મત્સ્યાવતાર ધારણ કરી સ્વયં પોતે સામે ચાલીને શિષ્ય સત્યવ્રત નિકટ પધાર્યા છે, શિષ્યને ઊંચે નૌકામાં બેસાડ્યા છે અને પોતે નીચે જલમાં વિરાજી શિષ્યને જ્ઞાનોપદેશ આપે છે. ભગવાનની કૃપાથી જ્ઞાન અને વિજ્ઞાનથી યુક્ત બની રહી સત્ય જેનું જીવનવ્રત છે એવો સત્યવ્રત રાજા આ કલ્પમાં વૈવસ્વત નામે મનુ થયા છે.

ભગવાનના મત્સ્યાવતારની આ કથાના કીર્તનથી સઘળા મનરથો સફળ થાય, પરમગતિ મળે. શ્રીશુકદેવજીએ એ મત્સ્યનારાયણ ભગવાનને વંદન કરતાં કહ્યું જિહ્વા-મીનં નતોઽસ્મિ ગુપ્તસ્વરૂપ મીન ભગવાનને વંદન.

ઈતિ શ્રીમદ્ભાગવત-સારનો અષ્ટમ સ્કન્ધ સમાપ્ત.

શ્રીમદ્ભાગવત-સાર

નવમ સ્કન્ધ

શ્રીમદ્ભાગવતના આ નવમા સ્કન્ધમાં ભક્તિનું નિરૂપણ ભગવાન અને ભક્તોનાં ચરિત્રથી કરેલું છે. ભગવાનની આ લીલા ઈશાનુક્રમ છે. ઈશકથા અને ઈશને અનુસરનારની કથા અનુક્રમ ઉભયની કથા ઈશાનુક્રમ છે.

પરીક્ષિત રાજાએ કહ્યું : હે ભગવન્ ! આપે સર્વ મન્વન્તરો અને તેમાં અનંત પરાક્રમોવાળા ભગવાનનાં પરાક્રમો ક્યાં તે અમે સાંભળ્યાં. દ્રવિડ દેશનો એ સત્યવ્રત રાજા જેણે ગયા કલ્પના અંતે ભગવાન મત્સ્ય નારાયણની સેવાથી જ્ઞાનપ્રાપ્તિ કરી હતી તે જ સત્યવ્રત રાજા આ કલ્પમાં સૂર્યનો પુત્ર થઈ વૈવસ્વત નામે મનુ થયો છે એમ આપે કહ્યું તે પણ અમે જાણ્યું, હવે હે મહાભાગ્યવાન બ્રાહ્મણ ! તે મનુના ઈશ્વાકુ વગેરે પુત્રો રાજાઓ થયા તેઓના વંશ તથા તેના વંશજોની કથા હવે આપ અમને કહો. જેઓ થઈ ગયા છે, વર્તમાન કાલમાં હયાત છે અને હવે પછી થનારા છે એ સર્વ પવિત્ર કીર્તિવાળા રાજાઓનાં સુચરિત્ર તમે અમને કહો. સૂતપૌરાણિક બોલ્યા : એમણે સુંદર પ્રસ્તાવ કર્યો. પરીક્ષિત રાજાએ બ્રહ્મવાદીઓની સભામાં એમ પ્રશ્ન કર્યો છે -સદસિ બ્રહ્મવાદિનામ્- બ્રહ્મવાદીઓની સભા છે એટલે ઉત્તમ ધર્મે જાણનારા શુકદેવજીએ કથા કહેવાની શરૂ કરી.

શુકદેવજી બોલ્યા : હે શત્રુતાપન રાજા ! મનુનો વંશ હું ટૂંકમાં કહું તે તમે સર્વ સાંભળો. મનુવંશનો વિસ્તાર તો સેંકડો વર્ષે પણ પૂરો ન થાય. કલ્પના અંતે પ્રલયકાલે સર્વાત્મા ભગવાન જ હતા. વિશ્વ તેમાં તદ્રૂપ હતું. ભગવાન નારાયણની નાભિમાંથી સુવર્ણમય કમળ પ્રકટ્યું તેમાં ચાર મુખવાળા બ્રહ્મા થયા. એ બ્રહ્માના મરીચિ અને મરીચિના કશ્યપ થયા. કશ્યપનાં પત્ની અદિતિ દક્ષનાં પુત્રી હતાં, તેમના વિશે વિવસ્વાન સૂર્ય નામે પુત્ર થયો. સૂર્યની સંજ્ઞા નામે સ્ત્રીમાં શ્રાદ્ધદેવ મનુ થયો તે સમર્થ આત્મવેત્તા મનુએ શ્રદ્ધા નામની સ્ત્રી વિશે ઈશ્વાકુ, નૃગ, શર્પાતિ, દિષ્ટ, ધૃષ્ટ, કરૂષક, નરિષ્યંત, પૃષ્ઠ, નભગ અને કવિ નામના દશ પુત્રો ઉત્પન્ન કર્યા.

પહેલા મનુને સંતાન ન હતાં. કુલગુરુ વસિષ્ઠે મિત્રાવરુણની ઈષ્ટિ કરાવી તેમાં તેમનાં પત્ની શ્રદ્ધાએ કન્યા મળે તેમ ક્રિયા કરાવવા હોતાને વિનંતી કરી. યજ્ઞાદિ તો પ્રયોગ-સિદ્ધ વિજ્ઞાન છે. હોતાએ વિનંતી સ્વીકારી, પરિણામે કન્યા જન્મી, ઈલા એનું નામ. કન્યા જોઈ મનુને પ્રસન્નતા ન થઈ. તેણે ગુરુને પૂછ્યું : આમ કેમ ? આપશ્રી જેવા બ્રહ્મવાદીના કર્મમાં પણ આવો ફેરફાર ? તમારામાં તો સંકલ્પની આવી વિષમતા ન જ સંભવે. તપાસ કરતાં હોમ કરનાર બ્રાહ્મણે રાણીની વિનંતીથી કરેલો એ ફેરફાર જાણી લઈ વસિષ્ઠ મુનિ

બોલ્યા : હે રાજન્ ! આવો ફેરફાર તમારા બ્રાહ્મણ દ્વારા થયો છે, પણ હું ભગવત્કૃપાથી તમને તમારી ઈચ્છા પ્રમાણેની પ્રજાવાળા કરીશ. એવું કહીને મુનિ વસિષ્ઠે આદિ પુરુષ ભગવાન શ્રીહરિને વિનંતી કરી. પ્રસન્ન થયેલા ભગવાને તેમને ઈચ્છિત વરદાન આપ્યું. ઈલા સુદ્યુમ્ન નામના ઉત્તમ પુરુષમાં પરિવર્તન પામી. મનુ પ્રસન્ન બની રહ્યા. મનુનો એ તેજસ્વી પુત્ર સુદ્યુમ્ન એક વખત શિકારે ગયો. ઈલાવૃત પ્રદેશમાં મેરુ પર્વતમાં મેરુ પર્વતના શિવશાપિત વનમાં સુદ્યુમ્ન જઈ ચડ્યો. વનમાં તે જેવો દ્રાખલ થયો કે તરત જ તેણે પોતાને સ્ત્રી થયેલો જોયો. તેનો ઘોડો પણ ઘોડી બની ગયો, તેની સાથેના તેના મિત્રો અને સેવકો પણ સ્ત્રીઓ બની ગયા. આશ્ચર્ય અને ખેદ પામી સર્વ કોઈ પરસ્પરની સામે જોઈ રહ્યા.

આમ શાથી થયું એવા પ્રશ્નના ઉત્તરમાં શુકદેવજીએ પરીક્ષિતને કહ્યું : આ તો સિદ્ધ પ્રયોગકથા છે, આકસ્મિક પ્રસંગ નથી. એક વખત ઉત્તમ વ્રત આચનારા ઋષિઓ દિશાઓને પ્રકાશિત કરતા મહાદેવજીના દર્શને તે વનમાં ગયા હતા. તે વેળા સતી અંબા મા વત્સવિહીન અવસ્થામાં પતિના ઉછંગમાં વિરાજિત હતાં. ઋષિઓને જોઈ લજ્જિત બની રહ્યાં અને તરત જ વત્સ પરિધાન કરી લીધું. ઋષિઓ આ જોઈ પાછા વળી ગયા અને ભગવાન નારાયણના આશ્રમમાં ગયા. ભગવાન શંકરે સતીની પ્રસન્નતા માટે કહ્યું કે આ વનમાં જે પુરુષ પ્રવેશ કરશે તે સ્ત્રી બની જશે. તે વખતથી જ એ વનનો પુરુષોએ ત્યાગ કર્યો હતો. સુદ્યુમ્નને એવી કશી ખબર ન હતી, સ્ત્રી બનેલો તે સેવક સ્ત્રીઓ સાથે વને ફરવા લાગ્યો. પોતાના આશ્રમની નિકટ સખીઓ સાથે ફરતી એ સ્ત્રીને જોઈ ચંદ્રના તપસ્વી પુત્ર બુધને તેની ઈચ્છા થઈ. સુંદર ભૂકુટિવાળી તે સ્ત્રીએ પણ અતિ સુંદર એવા તે બુધને પતિ તરીકે ઈચ્છ્યો. પરિણામે બુધ દ્વારા એ સ્ત્રી વિશે પુરૂરવા નામે પુત્ર જન્મ્યો. એ પછી સ્ત્રીપણાથી મુક્ત બની રહેલો એ સુદ્યુમ્ન કુલગુરુ વસિષ્ઠને શરણે ગયો. વસિષ્ઠે તેને પુરુષપણું પ્રાપ્ત થાય એવી ઈચ્છા ધરી ભગવાન શંકરને પ્રસન્ન કર્યા. તેમનું પ્રિય કરવા ભગવાન શંકરે પોતાની વાણી પણ સિદ્ધ બની રહે એથી વસિષ્ઠને કહ્યું : તમારો પ્રિય શિષ્ય સુદ્યુમ્ન એક મહિનો પુરુષ અને એક મહિનો સ્ત્રી બની પૃથ્વીનું પાલન કરશે. આવી વ્યવસ્થા વડે સુદ્યુમ્ન પૃથ્વીનો યથાકાલે રાજા બની પ્રજાને પાળવા લાગ્યો, પણ પ્રજાને એવો રાજા પસંદ ન પડ્યો, સુદ્યુમ્ને પોતાની સ્ત્રી વિશે ઉત્કલ, ગય અને વિમલ એમ ત્રણ પુત્રો ઉત્પન્ન કર્યા હતા. ધર્મ પર પ્રેમવાળા એ પુત્રોને દક્ષિણ પ્રદેશના રાજાઓ બનાવ્યા હતા. યથાસમયે પોતાના મોટા પુરૂરવા પુત્રને પૃથ્વી સોંપી પ્રતિષ્ઠાનપુરનો એ સમર્થ રાજા સુદ્યુમ્ન પોતે તપ કરવા વનમાં ગયો. એ રાજાના વિષયમાં ન બનવા જેવું બન્યું : તેને એક જ જન્મમાં સ્ત્રી અને પુરુષનો અનુભવ થયો. બ્રહ્માએ તેને આરંભમાં સ્ત્રી બનાવ્યો, વિષ્ણુએ પુરુષ બનાવ્યો અને પછી અર્ધનારી નટેશ્વર ભગવાને તેને સ્ત્રી પુરુષ બન્ને રૂપે બનાવ્યો. પરિણામે તેને વૈરાગ્ય થયો.

સુદ્યુમ્નના વનમાં ગયા પછી પોતાનો વંશ સ્થાપવા વૈવસ્વત મનુએ પુત્રોની ઈચ્છાથી દીર્ઘ સમય પર્યંત તપ કર્યું. ભગવત્કૃપાથી પછી એમણે પોતાના જેવા ઈશ્વાકુ વગેરે દશ પુત્રો પ્રાપ્ત કર્યા.

મનુના એ પુત્રોમાં છ પુત્રો ભગવાનના છ ધર્મરૂપ હતા. તેમાં પૃથ્વિ જ્ઞાનરૂપ હતો. તેને ગુરુ વસિષ્ઠે ગાયોનો રક્ષક નીમ્યો હતો. રાત્રે સાવધ બની રહી, તલવાર હાથમાં લઈ રક્ષા કરવા જાગતા ઊભા રહેવું એવા વીરાસનરૂપી વ્રતને ધારણ કરી વાઘ વગેરેથી તે ગુરુની ગાયોની રક્ષા કરતો હતો. એક દિવસ રાત્રે વરસાદ દરમિયાન એક વાઘ ગાયોના વાડામાં પ્રવેશી ગયો. ગાયો જાગ્રત બની રહી ભયભીતપણે આમતેમ ભમવા લાગી. બળવાન વાઘે પકડેલી એક ગાયના બરાડાથી પૃથ્વિ અંધારામાં એ અવાજ તરફ ધસ્યો અને વાઘની શંકાથી પેલી ગાયનું જ મસ્તક પોતાની તલવારથી ઊડાવી દીધું. વાઘનો પણ એથી એક કાન કપાતાં રસ્તામાં લોહી દદડાવતો ત્યાંથી નાસી ગયો. પ્રાતઃકાલ થતાં ખબર પડી કે તેણે તો વાઘને બદલે કપિલા ગાયને મારી હતી. દુઃખી થયો. અજાણ્યે અપરાધ કર્યો હતો છતાં ગુરુના શાપે શૂદ્ર બન્યો. ભગવાનના જ્ઞાનરૂપ ગુણવાળો હતો એટલે બ્રહ્મચર્યવ્રત લઈ ભગવાન વાસુદેવ વિશે ભક્તિથી ચિત્ત એકાગ્ર કરી પરિશ્રમ છોડ્યો અને જે મળે એનાથી તેણે આજીવિકા કરવા માંડી. જ્ઞાનતૃપ્ત રહી સમાધિનિષ્ઠ બનતાં હોવાથી જડ જેવો પ્રતીત થતાં તે મુનિ વનમાં થયેલા દાવાનળ દ્વારા દેહમુક્ત બની પરબ્રહ્મને પામ્યો. આ રીતે એનો વંશ ઉદ્ભવ્યો નથી.

કવિ નામનો મનુનો સૌથી નાનો એક પુત્ર હતો તે ભગવાનના વૈરાગ્ય ગુણરૂપ હતો. કિશોરાવસ્થાથી જ વિષયો પરત્વે નિઃસ્પૃહ બની રહી, બંધુ ત્યજી વનમાં પ્રવેશ્યો હતો અને ત્યાં સ્વયંપ્રકાશ એવા પરમાત્માને ચિત્તમાં સ્થાપી પરમ પદને પામ્યો હતો. ભાવાર્થ એ છે કે આ મનુપુત્ર કવિનો પણ વંશ થયો ન હતો.

મનુના કરૂષ નામના પુત્રથી કારૂષ નામના ક્ષત્રિયો થયા હતા, પણ કર્મથી તેઓ બ્રાહ્મણોના ભક્ત બનીને બ્રાહ્મણ ભાવવાળા થયા હતા. કરૂષ કીર્તિગુણવાળો હતો. ક્ષત્રિય હોવા છતાં ધર્મ ઉપર પ્રેમ રાખી બ્રાહ્મણોની ઊંચી પદવી તેણે અને તેના પુત્રોએ પ્રાપ્ત કરી હતી.

મનુનો ધૃષ્ટ નામનો પુત્ર ભગવાનના વીર્યગુણવાળો હોઈ તેનાથી ધાર્ષ્ટ નામના ક્ષત્રિયો થયા હતા, પણ તેઓ પણ કર્માનુસાર બ્રાહ્મણો બની ગયા હતા.

મનુપુત્ર નૃગ ભગવાનના શ્રી ગુણરૂપ હતો તેને સુમતિ નામનો પુત્ર હતો. સુમતિનો ભૂતજયોતિ, ભૂતજયોતિનો વસુ, વસુનો પ્રતીક, પ્રતીકનો ઓઘવાન અને ઓઘવાનની પુત્રી ઓઘવતી હતી, જેને સુદર્શન પરણ્યો હતો.

મનુપુત્ર નરિષ્યંત ઐશ્વર્ય ગુણરૂપ હતો. તેનો પુત્ર ચિત્રસેન થયો, ચિત્રસેનનો દક્ષ, દક્ષનો મીઢવાન, મીઢવાનનો કૂર્ય, કૂર્યનો ઈન્દ્રસેન, ઈન્દ્રસેનનો વીતિહોત્ર, વીતિહોત્રનો સત્યશ્રવા, સત્યશ્રવાનો ઉરુશ્રવા, ઉરુશ્રવાનો દેવદત્ત અને દેવદત્તનો અગ્નિવેશ્ય નામે પુત્ર થયો, જે ભગવાન અગ્નિના અવતારરૂપ હતો. એ અગ્નિવેશ્ય કન્યાથી જન્મ્યો હોઈ કાનીન કહેવાયો, પછી મહર્ષિ જાતૂકર્ણ્ય નામે પ્રસિદ્ધ થયો. હે રાજા ! એ અગ્નિવેશ્યથી જ

અગ્નિવેશ્યાયન નામનું બ્રાહ્મણ કુળ થયું.

મનુના બાકી જે ચાર પુત્રો રહ્યા તેમાંના દિષ્ટનો વંશ હવે સાંભળો. દિષ્ટનો નાભાગ નામે પુત્ર હતો. નાભાગ કર્મથી વૈશ્ય થયો. તેને ભલંદન નામનો પુત્ર હતો. ભલંદનનો વત્સપ્રીતિ, વત્સપ્રીતિનો પ્રાંશુ, પ્રાંશુનો પ્રમતિ, પ્રમતિનો ખનિત્ર, ખનિત્રનો ચાક્ષુષ, ચાક્ષુષનો વિવિંશતિ, વિવિંશતિનો રંભ, રંભનો ખનિનેત્ર, ખનિનેત્રનો કરંધમ અને તેનો આવિક્ષિત થયો. આ આવિક્ષિતના પુત્ર એ જ ચકવર્તી મરુત. હે રાજા ! અંગીરાના પુત્ર મહાયોગી સંવર્તે એને યજ્ઞ કરાવ્યો હતો. આ રાજાના જેવો યજ્ઞ બીજા કોઈ પણ રાજાનો થયો નથી. તેના યજ્ઞમાં બધાં સાધન સુવર્ણનાં હતાં. યજ્ઞમાં સોમરસથી ઈન્દ્ર અને દક્ષિણાથી વિપ્રો પરિતૃપ્ત બની રહ્યા. એ દક્ષિણા ઊંચકી ન શકાય એટલા પ્રમાણમાં હોવાથી બ્રાહ્મણોએ વધારાનું દ્રવ્ય રસ્તામાં જ છોડી દીધું. રસ્તામાં મુકાયેલા એ દ્રવ્યથી જ ભગવાન શ્રીકૃષ્ણે યુધિષ્ઠિરને ત્રણ અશ્વમેધ યજ્ઞ કરાવ્યા હતા. આ મરુત રાજા ધર્મીરૂપ હતો, ભગવદંશ હતો. એ મરુતનો દમ નામે પુત્ર હતો. દમનો રાજ્યવર્ધન, રાજ્યવર્ધનનો સુધૃતિ, તેનો નર, તેનો કેવલ, તેનો બંધુમાન, તેનો વેગવાન, તેનો બંધુ અને બંધુનો પુત્ર તૃણબિંદુ હતો. તૃણબિંદુ રાજા સેવવા યોગ્ય ગુણોના સ્થાનરૂપ હોવાથી દેવી અલંબુષા નામની અપ્સરા તેને વરી હતી. એ રાજાને વિશાલ શૂન્યબંધુ અને ધૂમકેતુ નામના ત્રણ પુત્રો અને ઈંડવિડા નામની એક પુત્રી હતી. પુલસ્ત્યનો પુત્ર વિશ્રવા તેને પરણ્યો હતો અને તેમને ત્યાં જ ભગવાન કુબેરનો જન્મ થયો હતો. તૃણબિંદુના પુત્ર વિશાલે વૈશાલી નગરી વસાવી હતી. વિશાલનો હેમચંદ્ર, હેમચંદ્રનો ધૂમ્રાક્ષ, તેનો સંયમ, તેનો કૃતાશ્વ અને કૃતાશ્વનો સોમદત્ત થયો હતો. સોમદત્ત રાજા અશ્વમેધ યજ્ઞ કરી પ્રભુગતિને પ્રાપ્ત થયો હતો. તેના પછી સુમતિ જનમેજય વગેરે રાજાઓ થયા હોઈ એ રાજાઓ તૃણબિંદુના યશને વધારનાર હતા.

શુકદેવજી બોલ્યા : મનુનો શર્યાતિ નામનો પુત્ર વેદજ્ઞ હતો. એણે અંગિરાવંશી બ્રાહ્મણોના યજ્ઞમાં બીજા દિવસે કરવાનું કર્મ બતાવ્યું હતું. તે રાજાને કમલનયના એવી સુકન્યા નામે પુત્રી હતી. એક વખત એ પ્રિય પુત્રીને સાથે લઈને રાજા શર્યાતિ અવન ઋષિના આશ્રમમાં ગયો ત્યાં તપોવનમાં સખીઓ સાથે ફરતી સુકન્યાએ એક રાફડાના બાકામાં પતંગિયાની જેમ ચમકતા બે પદાર્થ જોયા. બાલસુલભ મુગ્ધ ભાવે તે બાળાએ એ બાકામાં શૂળો ઘોંચતાં તત્કાલ તેમાંથી લોહીની ધારા વહી રહી. તે જ ક્ષણે રાજા તથા સૈનિકોનાં મળમૂત્ર બંધ થઈ ગયાં. રાજા વગેરે સર્વ ગભરાઈ ગયા. નક્કી કોઈએ કોઈ મહાન ઋષિનો અપરાધ કર્યો હશે. તપાસ કરવામાં આવી. ડરતી સુકન્યાએ પોતાનો અપરાધ કહ્યો. રાજાએ ગુફામાં રહેતા તપોમૂર્તિ અવન ઋષિની સ્તુતિ કરી, ક્ષમા માગી ઋષિને પ્રસન્ન કર્યા અને આ કન્યા હજુ બાલકબુદ્ધિ છે તેનો આ અપરાધ માફ કરવો જ જોઈએ. કન્યાને કેટલાં વર્ષ થયાં છે ? પરણાવી છે કે નહીં ? ઈત્યાદિ મુનિનાં વાક્યોથી તેમનો અભિપ્રાય જાણી તેમની સાથે પોતાની એ કન્યા પરણાવી, બધા કષ્ટ મુક્ત બની રહ્યા. સુકન્યા પતિના ચિત્તને જાણી સાવધપણે તેમની સેવા કરવા લાગી. કેટલોક સમય

વીતી ગયા પછી એક વખત સહસ્રા અશ્વિનીકુમારો અવનના આશ્રમમાં આવ્યા. ઋષિએ તેમની પૂજા કરી. અશ્વિનીકુમારો સમર્થ વૈદ્યો હતા, સૂર્યના પુત્રો હતા, પણ સોમપાનથી દેવોએ તેમને વંચિત રાખ્યા હતા. યજ્ઞમાં સોમપાન અપાવવાની શરતે સમર્થ વૈદ્યોએ ઋષિનો કાયાકલ્પ કર્યો. વૃદ્ધોને પણ યૌવન પ્રદીપ્ત કરતો આ કાયાકલ્પ પ્રયોગ છે, વિજ્ઞાનસિદ્ધ પ્રયોગ છે. પછી જલવાસ કરાવી દેવોના એ સમર્થ વૈદ્યોએ ઋષિને યૌવન આપ્યું. અશ્વિનીકુમારોની સાથે જલમાં પ્રવેશેલા અવન ઋષિ એમની સાથે બહાર નીકળ્યા તો સુકન્યાએ ત્રણે પુરુષોને સમાનપણે બહાર નીકળેલા જોયા. વૈદ્યોએ શરણે આવેલી સતી સુકન્યાને એના પતિ સુપ્રત કર્યા અને પછી તેઓ અવન ઋષિની આજ્ઞા લઈ બન્ને સ્વર્ગે સિધાવ્યા. એ પછી એક વખત યજ્ઞ કરવાની ઈચ્છાથી શર્યાતિ રાજા જમાઈના આશ્રમે આવ્યા. ત્યાં તેમણે પુત્રીને એક સુંદર પુરુષને સેવતી જોઈ અને રાજા ક્રોધિત બની રહ્યા. પુત્રીને ઠપકી આપવા જતા હતા ત્યાં પવિત્ર હાસ્યવાળી સતી સુકન્યાએ પિતાને ‘આ અવન ઋષિ જ છે’ કહી સઘળો વૃત્તાન્ત કહી સંભળાવ્યો. રાજા વિસ્મય પામ્યો અને પછી પ્રસન્ન બની રહી, પુત્રીને ભેટી પડી આશીર્વાદ આપ્યા. એ પછી અવન ઋષિએ શર્યાતિ રાજા પાસે યજ્ઞ કરાવ્યો અને તેમાં અશ્વિનીકુમારો સોમ પીનારા ન હતા છતાં અવન ઋષિએ પોતાના પ્રભાવથી તેમને સોમરસનો ભાગ આપ્યો. સ્થાપિતો અને સંકુચિતો તરફથી નવી તેજસ્વિતાનો, નવી પ્રજ્ઞાલિનો, નવપ્રસ્થાનનો વિરોધ થાય એ સ્વાભાવિક છે. ઈંદ્ર તરફથી વિરોધ થયો. ક્રોધિત બની રહીને અવનને મારવા તેણે વજ્ર ઉગામ્યું, પણ અવન મુનિના પ્રખર તપઃપ્રભાવે ઈંદ્રનો હાથ વજ્ર સાથે સ્તંભી ગયો, સૌએ અશ્વિનીકુમારોનો સોમપાનનો અધિકાર સ્વીકાર્યો. શર્યાતિ રાજાને ઉત્તાનબર્હિ આનર્ત અને ભૂરિષેણ નામના ત્રણ પુત્રો હતા તેમાંના આનર્તથી રેવત નાનો પુત્ર થયો. હે શત્રુદમન રાજા ! એ રેવતે સમુદ્રની વચ્ચે દ્વારકા નૃગરી વસાવી. એ પિતાના નામવાળા આનર્ત વગેરે દેશો ઉપર રાજ્ય કરતો હતો. તે રાજાને સો પુત્રો હતા, તેમાં કકુબી સૌથી મોટો અને ઉત્તમ હતો. એ કકુબી પોતાની રેવતી નામની કન્યાને કોને આપવી એ પૂછવા બ્રહ્મા પાસે ગયો. બ્રહ્માની આજ્ઞાથી ભગવાનના અંશરૂપ શેષાવતાર મહાબળવાન ભગવાન બળદેવજી સાથે પરજાવી અને પછી તે રાજા તપ કરવા બદરિકાશ્રમમાં નરનારાયણના આશ્રમમાં ગયો.

શ્રીશુકદેવજી બોલ્યા : હવે મનુના પુત્ર નભગની કથા સંભળાવું. નભગના પુત્રોમાં નાભાગ સૌથી નાનો હતો. નાભાગ ગુરુકુળમાં વિદ્યાભ્યાસ માટે ઘણો સમય રહ્યો. એ તો સદાને માટે બ્રહ્મચારી જ રહેશે એમ માની એના ભાઈઓએ પિતાની મિલકત ફાળે પડતી વહેંચી લીધી, નાભાગનો ભાગ ન રાખ્યો. નાભાગ પ્રગાઢ વિદ્વાન બની રહીને પાછો આવ્યો અને પોતાનો ભાગ માગ્યો ત્યારે તેના બધા ભાઈઓએ પિતાને જ તેના ભાગ તરીકે આપ્યા અને કહ્યું કે અમે સર્વોન્નમતે તારા ભાગરૂપ પિતાને નક્કી કર્યા છે તો તું પિતા પાસે જા અને તેમને તારા ભાગ તરીકે લઈ લે. ભાઈઓમાં પિતાને લેવા કોઈ તૈયાર ન હતું. પિતા પોતાના પુત્રોને પોષે, પણ પુત્રોને વૃદ્ધ પિતાને પોષવામાં પ્રતિકૂળતા લાગે. સંસારની

આ એક કરુણતા છે. કોઈએ જેને પોતાનો ભાગ ન ગણ્યો એ ભાગ પિતા ! ગુણજ પુત્રે પિતાને ભાગ તરીકે પ્રજ્ઞામૂર્તિ સ્વીકાર્યા. પિતા બોલ્યા : તારા ભાઈઓએ તને ઠગ્યો છે. હું કોઈ મિલકતની જેમ ભોગનું સાધન નથી તોપણ તારા ભાઈઓએ તને ભાગ તરીકે મને આપ્યો છે માટે હું તને તારી આજીવિકાનો ઉપાય દર્શાવું છું તે સાંભળ. હમણાં અંગિરાવંશના બુદ્ધિશાળી બ્રાહ્મણો યજ્ઞ કરે છે, પરંતુ છદ્દે છદ્દે દિવસે કર્મ કરવામાં તેઓ મૂંઝાય છે તો, હે વિદ્વાન પુત્ર ! તું એ મહાત્માઓને વૈશ્વદેવ સંબંધી બે સૂકતો ભણાવી દે. પછી કર્મસમાપ્તિને અંતે તેઓ સ્વર્ગમાં જશે ત્યારે યજ્ઞમાં બાકી રહેલું બધું જ તને આપી દેશે માટે તું એમની પાસે જા. નાભાગે પિતાની સૂચના પ્રમાણે કર્યું એટલે આંગિરસ બ્રાહ્મણો યજ્ઞની પૂર્ણાહુતિ પછી બાકી રહેલું ધન નાભાગને આપી સ્વર્ગે સિધાવી ગયા. નાભાગ તે ધન લેવા પ્રયત્ન કરે છે ત્યાં તો શ્યામસ્વરૂપવદ્ધા રુદ્ર પધાર્યા અને યજ્ઞમાં વધેલા દ્રવ્ય પર પોતાનો હક કહ્યો. નાભાગે પિતાને પૂછી જોવાનું કહ્યું, પૂછી જોયું. પિતા પુત્ર પાસે સંપત્તિ તો ન હતી, પણ સન્મતિ તો હતી, સત્ય હતું તેમ સન્નિષ્ઠા પણ હતી. પિતાએ કહ્યું : યજ્ઞોચ્ચિષ્ઠ તો વસ્તુતઃ રુદ્રભાગ જ ગણાય. વિદ્વાન પુત્ર પરત આવ્યો અને પિતાની સૂચના પ્રમાણે પોતાને મળેલા દ્રવ્ય અંગે રુદ્રનો હક મંજૂર રાખી ક્ષમા માગી.

ત્યાગભાવના જોઈ રુદ્ર પ્રસન્ન બની રહ્યા, બ્રહ્મજ્ઞાન આપ્યું તેમ પ્રસાદીરૂપે યજ્ઞ-દ્રવ્ય પણ આપ્યું. આવા પિતૃભક્ત સત્યનિષ્ઠ ત્યાગી અને પરમ જ્ઞાની એવા નાભાગને ત્યાં પુત્રરૂપે જન્મ્યા મહાભાગવત એવા રાજા અંબરીષ. રાજા અંબરીષ ભગવાનના મહાન ભક્ત અને ધર્માત્મા હતા. સાત દ્વીપોવાળી પૃથ્વીથી અને અવિનાશી લક્ષ્મીથી અલિપ્ત ગણાતા સર્વ વૈભવો પામીને પણ એમાં આસક્તિ વગરના હતા. ભગવાનના ગુણો ગાવામાં, હરિના મંદિરને સ્વચ્છ રાખવામાં, ભગવાનની ઉત્તમ કથાઓ સાંભળવામાં, સત્સંગ કરવામાં, મુક્તિપ્રદાતા મુકુંદ ભગવાનના દર્શનમાં નિમગ્ન બની રહી ભગવત્સેવામાં જ વધુ સમય વ્યતીત કરતા રાજાને ભગવાન અધોક્ષજ-પ્રાકૃત ઈન્દ્રિયોથી જેનું જ્ઞાન ન થાય એવા અધોક્ષજ ભગવાનમાં જ સર્વોત્તમ ભાવ હતો. અંબરીષ રાજા બ્રાહ્મણોની આજ્ઞાનુસાર જ રાજ્યનું સંચાલન કરતા હતા. સરસ્વતીના પ્રવાહને અભિમુખ રહી નિર્જન દેશમાં રાજા અંબરીષે વસિષ્ઠ અસિત તેમ ગૌતમ આદિ ઋષિઓને લીધે વિસ્તાર પામેલા અને પોતાના મોટા ઐશ્વર્યને લીધે સર્વ અંગો તથા દક્ષિણાઓથી પરિપૂર્ણ એવા અશ્વમેધ યજ્ઞો કરી યજ્ઞપતિ ભગવાનનું આરાધન કર્યું હતું. અંબરીષ રાજાના યજ્ઞમાં દર્શન માટે અનેક લોકો આવતા અને ત્યાંની શોભા જોઈ આશ્ચર્યથી મુગ્ધ બની રહેતા, આંખનો પલકારો મારવાનું પણ યાદ ન રહેતું. ભક્ત રાજાની પ્રજા પણ ભક્ત બની રહી સ્વર્ગનાં સુખોની પણ ઈચ્છા કરતી ન હતી.

એક વખત અંબરીષ રાજાએ વર્ષ પર્યંત દ્વાદશીવ્રત કર્યું. વ્રતના અંતે કાર્તિક માસમાં રાત્રિના ઉપવાસ કરી, સમાન સ્વભાવવાળી રાણી સાથે યમુનાસ્નાન કરી, મધુવનમાં પોતાના સેવ્ય ઠાકોરજી શ્રીદ્વારકાધીશજીને સ્નાન કરાવી, વચ્ચે અલંકારો ચંદન માળા વગેરેથી

એકાગ્રભાવે સેવા કરી પછી બ્રાહ્મણોની પણ પૂજા કરી, ગાયો વગેરે અનેક પ્રકારની દક્ષિણા આપી તેમને સંતુષ્ટ કર્યા, તેમને જમાડ્યા અને પછી તેમની આજ્ઞા લઈ પોતે પારણું કરવા તૈયાર થયા ત્યાં તો ઋષિ દુર્વાસા પધાર્યા. અણધાર્યા અતિથિરૂપ આવેલા દુર્વાસાને ભગવાન માની રાજા અંબરીષે તેમનું યથોચિત સંમાન કર્યું અને ભોજન માટે પ્રાર્થના કરી. દુર્વાસાએ રાજાની વિનંતીનો સ્વીકાર કરી મધ્યાહ્નસંધ્યા વગેરે નિત્યકાર્ય અંગે યમુનાકિનારે ગયા. યમુનાજીમાં સ્નાન કર્યું, પણ પછી તો તેઓ બ્રહ્મધ્યાનમાં લીન બની રહ્યા. આ તરફ રાજા માટે પારણું કરવા માત્ર એક જ ઘડી બાકી રહી હતી. ધર્મસંકટમાં રાજાએ બ્રાહ્મણોની સલાહ પૂછી. પારણાં ન કરે તો વ્રત પૂરું ન થાય અને અતિથિ બ્રાહ્મણને મૂકી જમાય નહીં. બ્રાહ્મણોએ જલનું આચમન કરી મુહૂર્ત સાંચવવાની સલાહ આપી. જલપાન ભોજનરૂપ છે અને ભોજન ન લેવા-રૂપ પણ ગણાય છે.

રાજા પ્રભુનું સ્મરણ કરી રહ્યા હતા ત્યાં દુર્વાસા આવ્યા, પણ રાજાએ જલપાનરૂપી પારણાં કરી લીધાં હોવાનું જાણી એમના સ્વભાવ પ્રમાણે ક્રોધિત બની રહ્યા. દુર્વાસા તો વાણીથી શાપ આપવા માટે પ્રસિદ્ધ છે, પણ ભક્તવત્સલ ભગવાને ઋષિની બુદ્ધિ કેરવી નાખી ભક્તની રક્ષા કરી. દુર્વાસાએ જટામાંથી ભયંકર કૃત્યા પ્રકટ કરી અને રાજા પર છોડી. ભયંકર કૃત્યાને આવતી જોઈને પણ ભક્તને ભય ન લાગ્યો. ભક્તની રક્ષા માટે મૂકેલા સુદર્શન ચક્રે કૃત્યાને બાળવા માંડી અને દુર્વાસાને વળગવા દોડી. અભિચારકર્મ વિપરીત અસર કરે, કરનારને જ પીડા આપે. સુદર્શન કૃત્યાને બાળી નાખી અને દુર્વાસા તરફ ધસ્યું, દુર્વાસા ભયભીત બની રહી નાઠા. દિશાઓમાં, આકાશમાં, સમુદ્રોમાં, લોકોમાં, સ્વર્ગમાં એમ જ્યાં જ્યાં દુર્વાસા ગયા ત્યાં ત્યાં સુદર્શન ચક્ર, ઊંચી શિખાવાળો દાવાનળ જેમ સર્પ પાછળ દોડે તેમ, તેમની પાછળ દોડી રહ્યું હતું. ત્રાસેલા દુર્વાસા બ્રહ્મા પાસે ગયા, બ્રહ્મા છૂટી પડ્યા. શંકર પાસે ગયા, શ્રીશંકરે પણ કહ્યું કે મારું કામ નહીં. ઈંદ્ર વગેરેનું તો ગર્જું જ નહીં. દુર્વાસા અંતે ભગવાન વિષ્ણુ પાસે ગયા અને સુદર્શનને પરત લઈ રક્ષા કરવા વિનંતી કરી. ભગવાન બોલ્યા : હે બ્રાહ્મણ ! હું તો પરતંત્ર છું. વેદો શાસ્ત્રો ભગવાનને સ્વતંત્ર માને મનાવે છે, ભગવાન કર્તુમ્ અકર્તુમ્ અન્યથાકર્તુમ્ છે એમ કહે છે, પણ ભગવાને તો પોતે જ દુર્વાસાને કહ્યું કે

અહં ભક્તપરાધીનો હ્યસ્વતન્ત્ર ઇવ દ્વિજ ।

સાધુભિર્ગ્રસ્તહૃદયો ભક્તૈર્ભક્તજનપ્રિયઃ ॥૬૩॥ (અ. ૪ થો)

હે દ્વિજ ! હું સ્વતંત્ર નથી, ભક્તને પરાધીન છું, સાચે જ અસ્વતંત્ર જ છું. સાધુ ભક્તોએ મારું હૃદય લઈ લીધું છે. હું ભક્તજનપ્રિય છું.

વળી કહ્યું કે હે બ્રહ્મન્ ! જેઓને કેવળ હું જ પરમ આશ્રય છું તેવા મારા સ્વજન ભક્તો વિના હું મારી પોતાની કે બ્રહ્માનંદરૂપા શરણાગત લક્ષ્મીજીની પણ સ્પૃહા કરતો નથી.

આમ શાથી ? તો કહે છે કે

યે દારાગારપુત્રાણાન્ પ્રાણાન્ વિત્તમિમં પરમ્ ।

હિત્વા માં શરણં યાતાઃ કથં તાંસ્ત્યક્તુમુત્સહે ॥૬૫॥ (અ. ૪ થો)

શ્રીમદ્વલ્લભાચાર્યજી-પ્રણીત પુષ્ટિમાર્ગની વૈષ્ણવી દીક્ષારૂપ બ્રહ્મસંબંધ વખતે અપાતા ગદ્યમંત્રમાં ગણાવેલા પદાર્થોનો સમાવેશ ભાગવતના આ શ્લોકમાં કહેલા પદાર્થોમાં છે. એમાં કહ્યા પ્રમાણે દેહ ઈન્દ્રિય અંતઃકરણ અને તેના ધર્મોમાં પ્રાણની મુખ્યતા છે તેથી પ્રામણમાં તેનો સમાવેશ થાય. પત્ની ઘર પુત્ર સ્વજન વિત્ત આ-લોક અને પરલોક સ્પષ્ટ કહેલાં છે. એ બધાં અહંતા-મમતાસ્પદ છે. બધું જ ભગવદ્રૂપ છે, ભગવાનનું છે એમ સમજીને જ તેઓનો વિનિયોગ કરવો ઉત્તમ છે. બધું છોડી કેવળ ભગવાનને શરણે જનાર, આત્મનિવેદન કરનાર ભક્ત જ પ્રભુને પ્રિય છે. સ્વતંત્ર હોઈને પણ એવા ભક્તથી પોતે પરતંત્ર-ભક્તાધીન બની રહે છે. ભગવાન બ્રાહ્મણનું હિત કરે, પણ તે ભક્તનો મહિમા વધારીને જ. દુર્વાસાને કહ્યું : તમારું રક્ષણ મારો એ ભક્ત જ કરી શકે. જાઓ, એની પાસે તેની ક્ષમા માગો, તે જ તમારું કલ્યાણ કરશે.

ભગવાનની આજ્ઞા પ્રમાણે દુર્વાસા ઝડપથી અંબરીષ રાજા પાસે આવ્યા, એમના ચરણોને વળગી પડ્યા. અપરાધ અંગે ક્ષમાયાચના કરી. વિવેકી અંબરીષને એથી સંકોચ થયો. શ્રીહરિના ચક્રની સ્તુતિ કરી : હે સુદર્શન ! હે ભગવાનને પ્રિય ! તમે આ બ્રાહ્મણ માટે કલ્યાણરૂપ થાઓ. તમે તો ધર્મ, અમૃત, સત્ય, યજ્ઞ, યજ્ઞભોક્તા, લોકપાલ સર્વના આત્મા છો, ભગવાનના પરમ સામર્થ્યરૂપ છો. સમુજજવલ તેજવાળા અદ્ભુત કર્મ કરનારા તમને મારા નમસ્કાર હો. જો અમે દાન, યજ્ઞ, ધર્મ યથાર્થ રીતે આચરણમાં મૂક્યાં હોય, અમારાં કુળમાં બ્રાહ્મણ દેવરૂપ ગણાયા હોય, તો આ બ્રાહ્મણ દુઃખથી મુક્ત થાઓ. જો આપ પ્રભુ પ્રસન્ન થયા હો તો આ બ્રાહ્મણનો સંતાપ દૂર કરી એને દુઃખમુક્ત કરો.

ચક્રનું તેજ શાંત બની રહ્યું. ક્ષેમકુશળ બનેલા દુર્વાસાએ ભક્તપ્રવર રાજાને ઉત્તમ આશીર્વાદો આપ્યો. ઉપવાસી રાજાએ દુર્વાસાને પ્રેમથી ભોજન કરાવ્યું, સંતૃપ્ત કર્યા અને આજ્ઞા લઈ પોતે પણ વ્રતનાં પારણાં કર્યા. એ પછી એ ધીર અંબરીષ રાજાએ યથાસમયે પોતાના પુત્રોને રાજ્ય આપી વનમાં પ્રવેશ કર્યો અને ભગવાન વાસુદેવમાં મન સ્થાપી સંસારથી મુક્ત બની રહ્યા.

શ્રીશુકદેવજી બોલ્યા : અંબરીષ રાજાને વિરૂપ, કેતુમાન અને શંભુ એમ ત્રણ પુત્રો હતા. એમાં વિરૂપથી પૃષ્ઠદશ્ય અને પૃષ્ઠદશ્યથી રથીતર નામે પુત્ર હતો. આ રથીતરને સંતાન ન હતું તેથી તેણે પુત્રોને ઉત્પન્ન કરવા માટે પ્રાર્થના કરવાથી અંગિરા ઋષિએ તેની સ્ત્રીમાં બ્રહ્મતેજવાળા પુત્રો ઉત્પન્ન કર્યા અને એથી એ 'આંગિરસ' કહેવાયા. મનુના પુત્ર ઈક્ષ્વાકુને સો પુત્રો હતા. સૌથી મોટો વિકુક્ષિ હતો. એક વખત અષ્ટકા શ્રાદ્ધ માટે ઈક્ષ્વાકુએ તેને પવિત્ર પ્રાણી લાવવા વનમાં મોકલ્યો. ત્યાં તે શ્રાદ્ધક્રિયા માટે જરૂરી યોગ્ય પશુઓ મારી

થાકી ગયો અને ભૂખ્યો પણ થયો હતો. મારેલાં પશુ શ્રાદ્ધ માટે હતાં એટલે ખવાય નહીં, પણ ભૂખ અસહ્ય બનતાં તે એમાંથી એક સસલું ખાઈ ગયો અને બાકીનું પિતાને આપ્યું. ઈક્ષ્વાકુએ ગુરુ વસિષ્ઠને તે પશુઓ માંસના પ્રોક્ષણ માટે આપ્યાં. સર્વજ્ઞ મુનિ વસિષ્ઠે કહ્યું કે આ તો ઉચ્છિષ્ટ છે. ઈક્ષ્વાકુ રાજાએ પુત્રનું તે કર્મ જાણી તેને ક્રોધથી દેશપાર કર્યો. સસલું અદન યા ભક્ષણ કરવાથી તે વિકુક્ષિ 'શશાદ' નામે પ્રખ્યાત થયો હતો. પિતા શરીર ત્યજી પરમપદ પામ્યા છે એવું જાણી શશાદ દેશમાં આવ્યો અને રાજ્ય કરવા લાગ્યો. શશાદને પુરંજય નામે પુત્ર હતો. ઈન્દ્રે અસુરો સાથેના યુદ્ધમાં આ પુરંજયની મદદ માગી હતી. પુરંજયની ઈચ્છા પ્રમાણે ભગવદ્દાસાથી ઈન્દ્ર તેના વાહનરૂપે વૃષભ થયો હતો અને તેની કાંધ પર બેસીને પુરંજયે વિજય પ્રાપ્ત કર્યો એથી તે 'ઈન્દ્રવાહક' નામે ઓળખાયો. વૃષભની કાંધે ખેસવાથી 'કકુત્સ્થ' પણ કહેવાયો. એ પુરંજયને અનેના નામે પુત્ર હતો. તેનો પૃથુ, પૃથુનો વિશ્વરંધ્રિ, વિશ્વરંધ્રિનો ચંદ્ર, ચંદ્રનો યુવનાશ્વ અને યુવનાશ્વનો શાવસ્તી નગરી વસાવનાર શાવસ્ત નામે પુત્ર હતો. શાવસ્તનો બૃહદશ્વ અને બૃહદશ્વનો કુવલયાશ્વ નામે પુત્ર હતો. બળવાન કુવલયાશ્વે ઉત્તંક ઋષિનું પ્રિય કરવા એકવીસ હજાર પુત્રોથી વીંટાઈને રહેલા ધુધુ નામના અસુરને માર્યો હતો તેથી તે 'ધુધુમાર' નામે પ્રસિદ્ધ થયો હતો. હે ભરતવંશી રાજા ! તે રાજાના સર્વ પુત્રો ધુધુ દૈત્યના મુખાગ્નિથી બળી ગયા હતા અને તેમાંથી માત્ર દઢાશ્વ, કપિલાશ્વ અને ભદ્રાશ્વ એમ ત્રણ પુત્રો જ બચ્યા હતા. દઢાશ્વનો હર્યશ્વ, તેનો નિકુંભ, તેનો બર્હણાશ્વ, તેનો કુશાશ્વ અને કુશાશ્વનો યુવનાશ્વ નામે પુત્ર થયો હતો. આ યુવનાશ્વને સંતાન ન હતું તેથી તે સ્ત્રીઓ સાથે તપોવનમાં ગયો હતો. તપોવનના ઋષિઓએ કૃપાપૂર્વક એકાગ્ર ચિત્તે તેની પાસે ઐન્દ્રી ઈષ્ટિ કરાવવા માંડી હતી. દરમિયાન એક રાત્રે તરસ લાગવાથી રાજા ઋષિઓની યજ્ઞશાળામાં ગયો અને ત્યાંના એક પાત્રમાંનું જળ તેણે પીધું. સવારમાં ઊઠીને બ્રાહ્મણોએ જોયું તો પાણી ભરેલો કળશ ખાલી હતો. તેમણે બધાંને પૂછ્યું : આ કામ કોણે કર્યું ? આ તો પુંસવનનું ગર્ભ ધારણ કરવા માટે પટરાણીને આપવાનું જળ હતું, કોણ પી ગયું ? પછી જાણ્યું કે ઈશ્વરેચ્છાએ રાજાએ જ એ પાણી પીધું છે. 'દેવ બળવાન છે' બોલી ઋષિઓએ પ્રભુને પ્રણામ કર્યો. યુવનાશ્વ રાજાને ગર્ભ રહ્યો. યથાસમયે એનું જન્મણું પડ્યું ચીરી પુત્રને બહાર કાઢ્યો. તે બાળક ધાવવા માટે રડવા લાગ્યો, બ્રાહ્મણો બોલવા લાગ્યા : આ બાળક કોને ધાવશે ? પુત્રોત્પત્તિના કારણરૂપ ઈન્દ્ર રાજાએ પ્રગટ થઈ માં ધાતા-મને ધાવશે એમ કહીને અમૃત ઝવતી અંગૂઠા પાસેની દેશિની આંગળી ધરી. સંસ્કૃતમાં તો હાથની આંગળીઓનાં પણ નામ મળે છે. અંગૂઠાને અંગુઠ કહે છે. તેની પાસેની આંગળી તર્જની કહેવાય છે અને તે નિર્દેશમાં કે આદેશ આપવામાં પણ વપરાય છે એથી તેને 'દેશિની' પણ કહે છે. તેના પછીની મોટી આંગળી મધ્યમા છે, તેની પછીની અનામિકા છે. એ આંગળીથી સેવા દરમિયાન તિલક થાય છે. સૌથી નાની આંગળી કનિષ્ઠિકા છે. ઈન્દ્રે એ બાળકને 'માં ધાતા' કહ્યું એટલે તેનું નામ 'માંધાતા' રાખવામાં આવ્યું. એણે અનેક યજ્ઞો કર્યા હતા. તે ચક્રવર્તી રાજા થયો હતો. સૂર્ય જ્યાં પ્રકાશે ત્યાં

સઘળે માંધાતાનું રાજ્ય પ્રસર્યું હતું. એ રાજાના સમયમાં સૌભરિ નામના એક વિદ્વાન મુનિ હતા, જે યમુનાજીના જલમાં તપ કરતા હતા. પરમ તપસ્વી મુનિએ એક વાર યમુનાના જળમાં એક મોટા મત્સ્યને મૈથુન-સુખ ભોગવતો જોયો. દૈવવશાત્ મુનિને પણ મૈથુન-સુખ ભોગવવાની ઈચ્છા થઈ. તેઓ માંધાતા પાસે ગયા અને તેની પાસે એક કન્યાની માગણી કરી. માંધાતાને પુરુકુત્સ, અંબરીષ અને મુચુકુન્દ એમ ત્રણ પુત્રો અને પચાસ કન્યાઓ હતાં. સૌભરિ ઋષિને ના તો પડાય એમ ન હતું. રાજાએ કહ્યું : મારી પુત્રીઓમાંથી આપને જે પસંદ કરે તેને લઈ જાઓ. ઋષિએ વિચાર્યું : મને વૃદ્ધને વરવા કોઈ કન્યા તૈયાર નહીં થાય. સમર્થ સૌભરિ મુનિએ કામદેવ જેવું સુંદર સ્વરૂપ ધારણ કર્યું. એમને જોઈને માંધાતાની પચાસેય કન્યાઓમાં એમને વરવા પરસ્પર કલહ થયો. પસાયેય મુનિને વરી, પોતાના તપોબળે મુનિએ પચાસ આવાસો ઊભા કરી દીધા. દરેક આવાસ ગૃહસ્થાશ્રમ અંગેનાં સર્વ સાધનોથી પૂર્ણ હતો. ઋષિના એ વૈભવને જોઈને ચક્રવર્તી માંધાતાને પણ આશ્ચર્ય થયું. દીર્ઘ સમય પર્યંત ઋષિએ ગૃહસ્થાશ્રમનું સુખ ભોગવ્યું, પણ સહસા યોગને બદલે ભોગ તરફ વળેલી પોતાની વૃત્તિથી મુનિને થયેલી ભૂલને કારણે પશ્ચાત્તાપ થયો. માયા સમેટી લીધી અને વિરક્ત બની, વનમાં જઈ પ્રભુમાં લીન બન્યા. પતિના પ્રભાવથી પત્નીઓ પણ જીવન્મુક્ત બની રહી.

માંધાતાના એક પુત્ર અંબરીષને તેના દાદા યુવનાશ્વે પુત્ર તરીકે સ્વીકાર્યો હતો. બીજા પુત્ર મુચુકુન્દ યોગી હતા. ત્રીજા પુત્ર પુરુકુત્સને સર્પોએ પોતાની બહેન નર્મદા આપી હતી. નર્મદા પોતાના ભાઈ નાગરાજાની પ્રેરણાથી પુરુદત્સને રસાલતમાં લઈ ગઈ હતી. રસાલતમાં જઈ તેણે ભગવત્કૃપાથી ગંધર્વોને હણ્યા. સર્પોએ વરદાન દીધું : તારા ચરિતના સ્મરણથી સર્પનો ભય રહેશે નહીં. તેના વંશમાં કમલ : ત્રશદ્યુ, અનરણ્ય, હર્યશ્વ, અરુણ, ત્રિબંધન અને તેનો પુત્ર સત્યવ્રત થયો. સત્યવ્રત 'ત્રિશંકુ' નામે પ્રસિદ્ધ થયો હતો. એણે કોઈને પરણતી બ્રાહ્મણ કન્યાનું હરણ કર્યું હતું એટલે પિતાનો અસંતોષ, ગુરુની ગાયનો વધ અને મંત્રથી પોષણ નહીં કરેલાનો ઉપભોગ, ના ત્રણ દોષો તેનામાં પૂર્વ વાસનાથી આવેલા. ગુરુના શાપથી ચાંડાલરૂપ થયેલો. વસિષ્ઠના પ્રતિસ્પર્ધી મુનિ વિશ્વામિત્રના પ્રભાવથી તેનું કલ્યાણ સધાયું. વિશ્વામિત્ર તો પુરુષાર્થની તેમ તપની સમર્થ પ્રતિભા. ક્ષત્રિયમાંથી તપોબળે બ્રાહ્મણ થયેલા, ગાયત્રીમંત્રના સમર્થ દ્રષ્ટા. ત્રિશંકુને તેમણે સદેહે સ્વર્ગમાં મોકલ્યો. ઈન્દ્રે તેને ઊંધે માથે નીચે નાખ્યો. વિશ્વામિત્રે તપોબળથી અંતરિક્ષમાં જ તેને અટકાવી દીધો છે, પૃથ્વી પર પડવા દીધો નથી. હજી પણ તે તારા-રૂપે દેખાય છે.

ત્રિશંકુનો પુત્ર સત્યવાદી રાજા હરિશ્ચન્દ્ર થયો તેને પુત્ર ન હતો. નારદજીના ઉપદેશથી વરુણને શરણે ગયો અને પુત્ર યાચ્યો. એ જ પુત્રથી તેમનું પૂજન કરવાની શરતે એણે વરુણ પાસેથી પુત્ર મેળવ્યો, પરંતુ પછી પુત્ર પ્રત્યેની આસક્તિથી તેણે યજ્ઞમાં વિલંબ કર્યો. વારંવાર વાયદા કરી કરીને તેણે વરુણને પાછા કાઢ્યા હતા. પોતાના પિતા પોતાથી યજ્ઞ કરવા બંધાયા છે એમ જાણી હરિશ્ચન્દ્રનો પુત્ર રોહિત પ્રાણ બચાવવા વનમાં જતો રહ્યો

હતો. વરુણની અવકૃપાથી અંતે હરિશ્ચન્દ્રને જલોદર થયું એમ જાણી રોહિત પોતાની રાજધાની તરફ આવવા નીકળ્યો, પણ ઈન્દ્રે તેને અટકાવ્યો અને તીર્થક્ષેત્રો સેવી પૃથ્વી પર ફરવું એ જ પુણ્યકારક છે એવી આજ્ઞા કરી. એમ છ વર્ષ વીતી ગયા, પણ એ પછી પિતા પ્રત્યેની પુત્ર તરીકેની ફરજ બજાવવા તેમ પિતાનું વચન સત્ય કરવા રોહિત મક્કમ બની રહી પોતાના નગર તરફ જવા નીકળ્યો. માર્ગમાં તેણે અજીર્ણ નામના બ્રાહ્મણના વચેટ પુત્ર શુનઃશેષને વેચાતો લઈ પોતાને બદલે હોમવા યજ્ઞમાં પશુ તરીકે પિતાને આપી વંદન કર્યું. એ પછી હરિશ્ચન્દ્રે પુરુષમેધ યજ્ઞ કરી વરુણાદિ દેવોનું યજન કર્યું અને પોતે રોગમુક્ત બની રહ્યો. એ યજ્ઞમાં વિશ્વામિત્ર હોતા, જનદગ્નિ અધ્વર્યુ, વસિષ્ઠ બ્રહ્મા અને અગત્ય ઋષિ ઉદ્દગાતા હતા. કૃપાપરાયણ વિશ્વામિત્રે શુનઃશેષને વરુણસૂક્ત ભણાવીને મૃત્યુમાંથી બચાવ્યો હતો. હરિશ્ચન્દ્રના સત્ય અને ધૈર્ય ગુણોથી વિશ્વામિત્ર પ્રસન્ન બની રહ્યા હતા. તેમના દ્વારા આત્મજ્ઞાન પ્રાપ્ત કરી રાજા જીવનમુક્ત થયા. હરિશ્ચન્દ્રનો પુત્ર રોહિત હતો, તેનો હરિત થયો અને હરિતનો ચંપ થયો. એ રાજાએ ચંપાપુરી વસાવી હતી. એ પછી વંશમાં કમશઃ સુદેવ, વિજય, ભરુક, વૃક અને વૃકનો પુત્ર બાહુક થયો હતો. બાહુક પાંસેથી શત્રુઓએ પૃથ્વી પડાવી લીધાથી તે વનમાં ગયો અને એ વૃદ્ધ રાજા ત્યાં મરણ પામ્યો. તેની રાણી સગર્ભા હતી એટલે ઔર્વ નામના ઋષિએ એને સતી થતાં અટકાવી. એ રાણીને એની શોક્યોએ ઝેર આપ્યું, પણ ભગવત્કૃપાથી ગર્ભ મર્યો નહીં અને યથાસમયે ઝેર સાથે જ તે જન્મ્યો. ગર એટલે ઝેર; ઝેર સાથે જન્મ્યો તે ‘સગર’ કહેવાયો. સગર રાજા ઔર્વની સહાયથી ચક્રવર્તી થયો હતો. તેણે હીન જાતિના લોકોનો ગુરુની આજ્ઞાથી વધ ન કર્યો, પણ તે દુષ્ટ સ્વભાવવાળાઓને વિકૃતવેષી બનાવ્યા. તેણે અશ્વમેધ યજ્ઞ કર્યો. તેનો યજ્ઞનો ઘોડો ઈન્દ્ર ચોરી ગયો. રાજાના સાઠ હજાર પુત્રો અશ્વ શોધવા નીકળ્યા. અશ્વનાં પગલાં જ્યાં દેખાતાં બંધ થયાં હતાં ત્યાં એ પુત્રોએ એ વિશાળ ખાડો ખોદ્યો. સગરના પુત્રોના નામ પરથી તે વિશાળ ખાડો ‘સાગર’ કહેવાયો. અશ્વ ન મળવાથી સગરના એ પુત્રો ઈશાન દિશામાં આવેલા કપિલાશ્રમમાં પહોંચી ગયા. ત્યાં તેમણે કપિલ મુનિ પાસે ઊભેલા અશ્વને જોયો. કપિલ મુનિ સમાધિસ્થ હતા. એમને અશ્વચોર માની લઈ તેઓ કોલાહલપૂર્વક તેમને મારવા ધસ્યા. મુનિ સમાધિભંગ થયા. આંખો ખૂલી એમાં પ્રગટ થયેલા તેજશ્વી સગરપુત્રો બળીને ભસ્મ થઈ ગયા.

સગર રાજાનો બીજો રાણીનો અસમંજસ નામે પુત્ર હતો તે યોગી હતો. વંશ પૂરતો એક પુત્ર અંશુમાન, એને મૂકીને તે વનમાં જતો રહ્યો હતો. સગરે અંશુમાનને અશ્વની શોધમાં મોકલ્યો. કપિલના આશ્રમ પાસે આવતાં અંશુમાને રાખના મોટા ઢગલા પાસે અશ્વને જોયો. ત્યાં બેઠેલા ભગવાન કપિલને જોઈ અંશુમાને તેમને પ્રણામ કરી સ્તુતિ કરી, કપિલે પ્રસન્ન બની રહી અશ્વ આપ્યો અને તેના કાકાઓ એવા સાગરોના ઉદ્ધાર માટે ગંગાજળની આવશ્યકતા દર્શાવી. અશ્વ લઈને અંશુમાન પરત આવતાં સગર રાજાએ યજ્ઞ પૂરો કર્યો અને પછી અંશુમાનને રાજ્ય સુપ્રત કરી નિઃસ્પૃહ અને સંસારબંધનથી મુક્ત બની

રહી ગુરુ ઔર્વ ઋષિએ દર્શાવેલા માર્ગે સર્વોત્તમ ગતિ પામ્યો.

અંશુમાને ગંગાજીને લાવવા તપ કર્યું. તેમનું તપ સફળ ન થયું. તેના પછી રાજા થયેલા દિલીપે પણ તપ કર્યું, એ પણ નિષ્ફળ બની રહ્યો. એના પછી એના પુત્ર ભગીરથે પણ ઉગ્ર તપ કર્યું. પવિત્ર ભવ્ય જનકલ્યાણ માટે થતો પુરુષાર્થ ભગવત્કૃપાથી જીવંત બની રહે છે. ભગીરથના તપથી ગંગાજી પ્રસન્ન બની રહ્યાં, પધારવા સહમત બની રહ્યાં, પણ પોતાના ઉગ્ર પ્રવાહથી પોતે પૃથ્વી તોડી રસાલત જવું ન પડે એથી વેગને ધારણ કરનારની જરૂર દર્શાવી. ભગીરથે વિચાર્યું : ગંગાપ્રવાહ ઝીલી શકે એવા સમર્થ તો શ્રીશંકર ભગવાન જ હોઈ શકે. તપ કરી શંકર ભગવાનને પ્રસન્ન કર્યા. સર્વનું કલ્યાણ સાધનારા શ્રીશંકર ગંગાના વેગને ધારણ કરવા સહમત બની રહ્યા. ગંગાજીને જરા અભિમાન આવ્યું : શંકરને પણ અગત્યવાહમાં ખેંચી જાઉં. ગંગાજી તો પ્રભુનાં ચરણકમલના પવિત્ર ચરણજળરૂપ છે. શ્રીશંકરે એ પવિત્ર જળને મસ્તકે પધરાવવાનું નક્કી કર્યું હતું. ગંગાના અભિમાનથી શ્રીશંકરને મસ્તકે પધરાવ્યાં, પણ જટામાં બદ્ધ કરી દીધાં. ગંગાજી અકળાયાં, અભિમાન નષ્ટ બની રહ્યું. ભગવાન વિષ્ણુ પધાર્યા. એમની સૂચનાથી શ્રીશંકરે ગંગાજીને મુક્ત કર્યા. ભગીરથ ઘેર આવ્યા, ગંગાજી વહી રહ્યાં છે. કપિલ-આશ્રમ નિકટ સગરના ૬૦૦૦૦ પુત્રોના આત્માઓ ગંગા-જળના પ્રતાપે મુક્ત બની રહ્યા. ભગીરથ રાજાનો શ્રુત નામે પુત્ર અને પછી એના વંશમાં કમશઃ નાભ, સિંધુદ્વીપ, અયુતાયુ, નળરાજાનો મિત્ર એવો ઋતુપર્ણ, સર્વકામ, સુદાસ અને સુદાસનો પુત્ર સૌંદાસ થયા. સૌંદાસ ‘મિત્રસહ’ અને ‘કલ્માષપાદ’ નામથી પણ પ્રસિદ્ધ છે. એ સૌંદાસે એક વખત મૃગયા દરમિયાન એક રાક્ષસને મારી નાખ્યો. એ રાક્ષસનો ભાઈ પોતાના ભાઈના ખૂનનો બદલો લેવાની ઈચ્છાથી સૌંદાસના નગરમાં ગયો અને રાજાને ઘેર રસોયા તરીકે રહ્યો. એક દિવસ ગુરુ વસિષ્ઠ રાજાને ત્યાં જમવા પધાર્યા ત્યારે કોઈ ન જાણે એમ રસોયા બનેલા રાક્ષસે ગુરુને નરામિષ પીરચું. ગુરુને ખ્યાલ આવી જતાં એ અપરાધ રાજાનો માની તેને ગુરુએ નરામિષનું ભક્ષણ કરનાર રાક્ષસ થવાનો બાર વર્ષની સીમાવાળો શાપ આપ્યો. પછી એ રાજા રાક્ષસ બની વને વને ભટકતો હતો. એ રાજા પણ સમર્થ તો હતો જ. જે કાંઈ થયું એમાં એનો દોષ ન હતો. તે પણ ગુરુને વખતો શાપ દેવા તૈયાર થયો હતો, પણ તેની ગુણજ રાણી મદયંતીએ તેને તેમ કરતાં રોક્યો હતો. એ રાણીની વિનંતીથી જ ગુરુએ શાપને બાર વર્ષની અવધિનો કર્યો હતો. એ રાજાએ ગુરુને શાપ આપવા હાથમાં જે જળ લીધું હતું એ જળ કોઈ અન્ય જીવાત્માને દુઃખરૂપ ન નીવડે એથી તેણે પોતાના પગ પર જ રેડી દીધું હતું એથી એના પગ કાળા થઈ ગયા હતા અને એથી જ તે ‘કલ્માષપાદ’ કહેવાયો હતો. એક વખત એ મનુષ્યભક્ષી રાક્ષસ રાજા વનમાં ફરતો હતો ત્યાં એણે એક એકાન્ત સ્થળે એક બ્રાહ્મણ-યુગલને કામક્રીડા કરતાં જોયું. ભૂખ્યો થયેલા એ મનુષ્યભક્ષી રાક્ષસ રાજાએ એ બ્રાહ્મણને પકડ્યો. સંતાનની ઉચ્છવાળી અને અધૂરા મૈથુનથી અતૃપ્ત બ્રાહ્મણીએ પતિને છોડી દેવા વિનંતી કરી, પણ વાઘ જેમ પશુને ખાઈ જાય તેમ રાક્ષસ રાજા બ્રાહ્મણને ખાઈ ગયો. કકળતી બ્રાહ્મણીએ તેને શાપ આપ્યો કે

તારું પણ આવી સ્થિતિમાં જ મૃત્યુ થશે. આવું કહીને તે બ્રાહ્મણી પોતાના વિદ્વાન પતિના અસ્થિ સાથે અગ્નિમાં બળી સ્વામીની ગતિ પામી. શાપનો અવધિ પૂરો થયે સૌંદાસ રાજા રાજધાનીમાં પરત આવ્યો. બ્રાહ્મણીના શાપથી રાજા મૈથુન-સુખ તો લઈ શકે એમ ન હતું એટલે તેણે સંતાન માટે મદ્યંતીમાં ગર્ભાધાન કરવા ગુરુ વસિષ્ઠને વિનંતી કરી. વસિષ્ઠે કૃપા કરી પોતાના સામર્થ્યથી પુત્રદાન કર્યું, પરંતુ સાત વર્ષ સુધી પ્રસવ ન થતાં ગુરુ વસિષ્ઠે પથ્થરના ઓજાર દ્વારા પ્રસવ કરાવ્યો. આધુનિક સિજેરિયન-ઓપરેશનનું એને પ્રાચીન રૂપ ગણી શકાય. અશ્મા અર્થાત્ પથ્થરથી જન્મેલા એ પુત્રનું નામ ‘અશ્મક’ રાખવામાં આવ્યું. તેનો મૂલક થયો. પરશુરામે પૃથ્વી નક્ષત્રી કરતી વખતે આ મૂલકને સ્ત્રીઓમાં છુપાવીને બચાવી લેવાયો હતો એથી એ ‘નારીકવચ’ પણ કહેવાયો છે. તેના વંશમાં ક્રમશઃ દશરથ, ઐડવિડ, વિશ્વસહ અને ચક્રવર્તી મહાન મહારાજા ભક્તપ્રવર ખટ્વાંગ રાજા થયો. આ વીર પુરુષે યુદ્ધમાં દેવોને મદદ કરી વિજય અપાવ્યો હતો. દેવોએ તેને વરદાન માગવાનું કહ્યું, પણ દેવો દ્વારા જ પોતાનું આયુષ્ય હવે બે ઘડી જ બાકી રહેલું છે એમ જાણી તે ભક્ત રાજા દેવો પાસેથી કંઈ પણ માગ્યા વિના પોતાના નગરમાં આવી ગયો અને જેની બુદ્ધિ પ્રથમથી જ કદી અધર્મમાં ગઈ નથી તેમ સાંસારિક વિષયો પ્રત્યે જે નિર્લેપ જેવો જ છે એ રાજાએ ભગવાનમાં જ પોતાનું મન સ્થિર કરી દીધું અને ભગવાનથી સાયુજ્ય ભાવને પામ્યો. આ ખટ્વાંગ રાજાને દીર્ઘબાહુ દિલીપ રાજા થયો હતો. એ રાજાએ વસિષ્ઠ મુનિની કામધેનુ વંશની ગાયની સેવા કરી હતી તેમ તેનું રક્ષણ કર્યું હતું. પરિણામે તેને વંશપ્રવર્તક પુત્રની પ્રાપ્તિ થઈ હતી. તેના પુત્ર રઘુથી એ વંશ ‘રઘુવંશ’ કહેવાયો છે. રઘુ રાજાનો પુત્ર થયો અજ. એ મહાબલિને અનુપમ સૌન્દર્યવતી ઇન્દુમતી સ્વયંવરમાં વરી હતી. તેમના પુત્ર થયા મહારાજા દશરથ. ભગવાન શ્રીહરિના આવતાર શ્રીરામ અને એમના અંશોરૂપ ભરત લક્ષ્મણ અને શત્રુઘ્નના પિતા થવાનું સદ્ભાગ્ય તેમને ઉપલબ્ધ થયું હતું. સીતાપતિ ભગવાન શ્રીરામે પિતાના વચન ખાતર વનવાસ સ્વીકાર્યો, શૂર્પણખાને વિરૂપ કરી. રાવણે સીતાનું હરણ કર્યું. રામે સમુદ્ર પર સેતુ બાંધી, લંકામાં જઈ રાવણનો સંહાર કર્યો વગેરે રામચરિત્ર આદિકવિ વાલ્મીકિ આદિ ઋષિઓએ વર્ણવ્યું છે તે તમે જાણો છો જ તોપણ ટૂંકામાં કહું છું તો તમે સાંભળો. હે રાજન્ ! સીતાના સ્વયંવરમાં જગતના વીરપુરુષોની સભા વચ્ચે ત્રણસો માણસોએ ઊંચકીને આણેલા શ્રીશંકરના ધનુષને જેમણે શેરડીના સાંઠાની જેમ રમતમાત્રમાં ઉઠાવીને સજ્જ કર્યું હતું અને પછી તે ધનુષને ખેંચવા જતાં જ ભાંગી ગયું હતું. એ પછી તેઓ પોતાને યોગ્ય એવાં રૂપ ગુણ, શીલ, વય અને અંગવાળા અને જે વાસ્તવમાં વક્ષઃસ્થલ પર બિરાજનાર લક્ષ્મીરૂપ હતાં એવાં સીતાને વર્યા અને ઘેર જતાં એક વીસ વાર નક્ષત્રી પૃથ્વી કરવાના ઉદ્દેશવાળા પરશુરામનો ગર્વ ઉતારી તેમને નિસ્તેજ કર્યા. એ પછી માતા કેકેયીએ માગેલાં બે વરદાન અંગે પિતાનું વચન સિદ્ધ કરવા, અનાસક્ત મનુષ્ય પ્રાણ ત્યજે તેમ, રાજ્ય લક્ષ્મી સંબંધીઓ મિત્રો અને વૈભવયુક્ત નિવાસ ત્યજી સીતા અને લક્ષ્મણ સાથે વનવાસ સ્વીકાર્યો. ત્યાં રાવણ તરફથી આવેલી કામાતુર અશુદ્ધ બુદ્ધિવાળી શૂર્પણખાને

બેડોળ બનાવી. તેના ખર દૂષણ અને ત્રિશિરા નામના ભાઈઓ જેમાં મુખ્ય હતા એવા ચૌદ હજાર રાક્ષસોનો સંહાર કર્યો તથા હાથમાં અસહ્ય એવા ધનુષ સાથે વિપત્તિઓથી પૂર્ણ એવા વનમાં પરિભ્રમણ કરતા હતા ત્યારે એમની ગેર હાજરીમાં અધમ રાક્ષસ રાવણે વરુની જેમ એ વનમાં આવી સીતાનું હરણ કર્યું. પત્નીના વિયોગમાં રંક મનુષ્યની જેમ વનવગડે ભટક્યા. સીતાજીના રક્ષણરૂપી પોતાનું કાર્ય કરવા જતાં રાવણ સાથેના યુદ્ધમાં જે મૃત્યુ પામ્યો હતો તે જટાયુનો, જેમ પુત્ર પિતાનો કરે તે રીતે, અગ્નિસંસ્કાર કર્યો. કબંધ રાક્ષસનો નાશ કર્યો. ભાઈની વધૂનું હરણ કરનાર વાલીને મારી, તેના ભાઈ સુગ્રીવને કિષ્કિંધાનું રાજ્ય સુપ્રત કરી તેની સાથે મિત્રતા કરી. પછી વાનરશ્રેષ્ઠ ભક્તપ્રવર હનુમાનજી દ્વારા સીતાના સમાચાર જાણી પછી બ્રહ્મા અને શંકરે પણ જેમના ચરણ પૂજ્યા હતા એવા એ મનુષ્યાવતારી ભગવાન રામ વાનર યોદ્ધાઓની સેનાઓ સાથે સમુદ્રકિનારે ગયા હતા. ત્યાં લંકા જવા સમુદ્ર જાતે આવી માર્ગ કરી આપે એથી ત્રણ દિવસના ઉપવાસ કરી રાહ જોઈ, પણ સમુદ્ર ન આવ્યો ત્યારે તેઓ કોપિત બની રહ્યા. તેમના એ અસહ્ય ક્રોધથી ભયભીત બની રહી જેની ગર્જનાઓ પણ બંધ પડી ગઈ હતી એવો સમુદ્ર દીન બની રહી તેમની સમક્ષ પ્રત્યક્ષ થયો. તેમની પૂજા કરી અને બોલ્યો કે હે વ્યાપક દેવ એવા ભગવાન વાસુદેવ ! આપ તો નિર્વિકાર અને જગતના અધીશ્વર એવા આદિ પુરુષ છો. આપને વશ રહેનારા જે સત્ત્વગુણથી દેવગણો, રજોગુણથી પ્રજાપતિઓ અને તમોગુણથી ભૂતપતિઓ ઉત્પન્ન થાય છે તે ગુણોના આપ નિયંત્રતા છો. હે વીર ! આપ સુખેથી આગળ વધો, ત્રિલોકને રડાવનાર રાવણને હણો અને સીતાજીને પાછાં લાવો. આપના યશના વિસ્તારરૂપ બની રહે એવો સેતુ મારા પર બાંધો. એ સેતુની પાસે આવીને ભવિષ્યના દિગ્વિજયી સમ્રાટો આપનો યશ ગાશે. પછી રઘુપતિ શ્રીરામે તે સ્થળે જ જે સાધનો મળી શકે તેમ હતાં તેનાથી જ સેતુ બાંધ્યો. એ સેતુ તો સહિયારો શ્રમયજ્ઞ હતો. એ એક અદ્ભુત કાર્ય હતું. સેતુ બાંધવાનું સામર્થ્ય રઘુપતિએ વાનરવીરોને દીધું. પછી લંકામાં પધાર્યા. સુગ્રીવ, નીલ, હનુમાન, જાંબુવાનની સેનાઓએ પરમ ભક્ત વિભીષણની સલાહ અનુસાર લંકાને સમગ્રપણે ઘેરી લીધી. રાક્ષસરાજે એક પછી એક નિકુંભ, કુંભ, ધૂમ્રાક્ષ, દુર્મુખ, સુરાંતક, નરાંતક, પ્રહસ્ત, અતિકાય, વિકંપન અને પછી પુત્ર ઈંદ્રજિત અને ભાઈ કુંભકર્ણને રામજીની સેનાનો સામનો કરવા ક્રમશઃ મોકલ્યા. ભારે દ્વન્દ્વયુદ્ધ થયું, પરંતુ અંત રાક્ષસોના પરાજયમાં અને એઓના મૃત્યુમાં આવ્યો. છેવટે રાવણ યુદ્ધે ચડ્યો. શ્રીરામે એ તુચ્છ રાક્ષસને ઉચિતપણે પ્રથમ તિરસ્કાર્યો અને પછી એક જ બાણથી તેનું હૃદય ભેદી નાખ્યું. લોહી ઓકતો અને હાહાકાર કરતો રાક્ષસ રાવણ નીચે પડ્યો અને મરણ પામ્યો.

ભગવાને વિજય કર્યો. સર્વત્ર જય જયકાર પ્રસરી ગયો. શરણાગત વિભીષણને લંકાનું રાજ્ય આપવામાં આવ્યું. શ્રીરામની આજ્ઞા પ્રમાણે વિભીષણે કુટુંબીઓની પિતૃયજ્ઞના વિધિથી શાસ્ત્રમાં કલ્પા પ્રમાણે ઉત્તરક્રિયા કરી. પછી પ્રિયતમાને પાછાં લીધાં અને હવે પિતાના વચનની પૂર્નિરૂપ વ્રત પૂરું થયું હોવાથી સીતા-લક્ષ્મણ-હનુમાન-વિભીષણ આદિને

સાથે લઈ, પુષ્પક વિમાનમાં બેસી ભગવાન શ્રીરામ અયોધ્યા તરફ પધાર્યા. તેમણે જાણ્યું હતું કે રાજ્યસિંહાસને પાદુકા પધરાવીને રાજ્યભાર શત્રુધ્ને સંભાળ્યો હતો, પણ ભરતજી તો પાસેના નંદિશ્રામમાં એક મદૂલીમાં તપસ્વીનું જીવન ગાળતા હતા. ભરતજીએ પણ જાણ્યું કે રામચંદ્રજી આવી રહ્યા છે એટલે તેમની રાજસિંહાસને પધરાવેલી તેમની પાદુકાઓ માથે મૂકી, મંત્રીઓ કુલગુરુ નગરવાસીઓ વગેરેને લઈ વડીલ ભાઈની સામે ગયા તે વેળા વારંવાર વેદ ભણતા વેદજ્ઞોના વેદઘોષ, ધ્વજપતાકા તથા સોનેરી સાજવાળા ઉત્તમ અશ્વો, શૂરવીર યોદ્ધાઓ, વેપારીઓ, ગણિકાઓ તથા સેવકો સાથે છત્ર ચામર વગેરે લઈને ભરતજી સામે ગયા હતા. પ્રભુ પધારતાં જ ભક્તે પ્રેમથી ભીંજાયેલાં હૃદય અને ચક્ષુઓથી પાવડીઓ શ્રીચરણમાં મૂકી અને વંદન કરી રહ્યા.

રામજીએ ભાઈને ઉપાડી લીધા અને દીર્ઘ સમય પર્યંત આલિંગનબદ્ધ રાખ્યા. પરસ્પર અઢળક પ્રેમભાવથી વાણી તો જાણે મૂક બની ગઈ હતી. પ્રજાજનો પોતાના રાજાને દીર્ઘ સમયે આવેલા જોઈને ખુશ ખુશ થઈ રહ્યાં. પછી શ્રીરામે બધાંને લઈ અયોધ્યા પ્રત્યે પ્રસ્થાન કર્યું તે વખતે ભરતજીએ પાદુકાઓ લીધી હતી. વિભીષણ અને સુગ્રીવ એ બે રાજવીઓએ ચામર અને પંખો લીધાં હતાં, હનુમાને ભગવાન પર શ્વેત છત્ર ધર્યું હતું, શત્રુધ્ને ધનુષ અને બાણના ભાથા લીધા હતા, સીતાજીએ તીર્થજનનું કમંડળ ગ્રહણ કર્યું હતું અને વાનર સેનાપતિ અંગદે સુવર્ણના હાથાવાળી તલવાર તથા રીંછપતિ જંબુવાને ઢાલ લીધી હતી. આ રીતે સત્કાર પામેલા રામે અયોધ્યામાં જઈ પ્રથમ કુલગુરુ વસિષ્ઠને વંદન કર્યું. એ પછી ઓરમાન માતાઓ કૈકેયી અને સુમિત્રાને, પછી જનેતાને અને વડીલોને પગે લાગ્યા, મિત્રો સ્નેહીઓને પ્રેમપૂર્વક મળ્યા. કુલગુરુએ પછી શ્રીરામની જટા ઉતરાવી અને ચાર સમુદ્રના જળથી તેમનો અભિષેક કર્યો. શ્રીરામચંદ્રજીએ પિતાની જેમ પ્રજાનું પાલન કરવા માંડ્યું. એ વખતે ત્રેતાયુગ ચાલતો હતો, પરંતુ શ્રી રામના પ્રતાપે તે યુગ જાણે સત્યયુગના જેવો હતો. હે ભરતશ્રેષ્ઠ રાજન્ ! રામરાજ્યના સમયમાં વનો, નદીઓ, પર્વતો, ખંડો, સમુદ્રો સર્વ પ્રજાઓની કામનાઓ પૂર્ણ કરનારાં થયાં હતાં. વિપત્તિઓ, ગ્લાનિ, દુઃખ, શોક, ભય, થાક કે શારીરિક યા માનસિક દુર્બળતા વગેરે એમાંનું કંઈ પણ ન હતું અને જેમને મરવાની ઈચ્છા ન હોય એમનું મૃત્યુ પણ થતું ન હતું. શ્રીરામ એકપત્નીવ્રતવાળા, રાજર્ષિઓના ચરિત્રને આચરનારા, પવિત્ર અને ગૃહસ્થાશ્રમના ધર્મો પાળતા તેમ પળાવતા હતા. સીતાજી પણ વિનમ્ર પતિવ્રતા હોવાથી બુદ્ધિથી તેમ લજજાથી પતિનું મન હરી લેનારાં હતાં. ભગવાન શ્રીરામે કુલાચાર્યને સાથે રાખી ઉત્તમ સાધનોવાળા યજ્ઞો કર્યા. યજ્ઞની દક્ષિણા તરીકે હોતા બ્રહ્મા અધ્વર્યુ અને ઉદ્દગાતાને ભૂમિનું દાન કર્યું. બ્રાહ્મણો પણ જગતના ઈશ્વર એવા શ્રીરામ ભગવાનના યથાર્થ સ્વરૂપની અનુભૂતિવાળા બની રહી પ્રશંસાપૂર્વક એમને વંદન કરતા હતા.

એક સમયે શ્રીરામચંદ્રજી લોકચર્યા જાણવાની ઈચ્છાથી ગુપ્ત વેશે ફરતા હતા ત્યાં

એક શૂદ્ર પુરુષ પોતાની સ્ત્રીને કહેતો હતો તે તેમણે સાંભળ્યું : હે દુરાચરણવાળી ! પારકાના ઘરમાં જઈ આવેલી તને હું મારા ઘરમાં રાખવાનો નથી; હું કાંઈ રામ નથી કે જેમણે રાવણને ત્યાં રહેલ સીતાને ઘરમાં રાખી તેમ રાખું. આ પ્રમાણે જાણે અનેક મુખવાળા કોઈ પણ રીતે સમજાવી શકાય નહીં તેવા અજ્ઞાની લોકથી ત્રાસ પામી રામચંદ્રજીએ લોકારાધન માટે અંતે પોતાની પ્રિય પત્નીનો ત્યાગ કર્યો. સીતાજી વાલ્મીકિના આશ્રમમાં રહ્યાં. એ વેળા એ સગર્ભા હતાં. યથાસમયે એમણે જોડકા પુત્રોને જન્મ આપ્યો. વાલ્મીકિજીએ પુત્રોને યથોચિત શિક્ષણ આપ્યું, પોતે રચેલું રામાયણ પણ ભણાવ્યું, વીરોચિત સામર્થ્ય પણ સંપાદન કરાવ્યું. એક વખત વાલ્મીકિજી સીતા અને લવકુશને લઈ રામચંદ્રજી સમક્ષ પધાર્યા. લવકુશે રામાયણ સંભળાવ્યું. સીતાજી પૂર્વે પૃથ્વીમાંથી પ્રગટ થયાં હતાં. રામાયણકથાને અંતે પૃથ્વી માતાએ પુત્રીને પોતાનામાં સમાવી લીધાં. પધારતી તો સીતાએ પુત્રો રામને સોંપ્યા નથી, કદાચ લોકારાધનવાળા પતિ બાળકોનો પણ ત્યાગ કરે તો ?

મુનો નિશ્કિષ્પ તનયૌ -મહર્ષિ વાલ્મીકિના હાથમાં બાળકોને સોંપ્યા છે. શ્રીરામચંદ્રજી ઈશ્વર હોવા છતાં સીતાજીના ગુણોને સંભારી સંભારી શોકને રોકવા સમર્થ થઈ શક્યા ન હતા. એ પછી પ્રભુ શ્રી રામચંદ્રે સુદીર્ઘ સમય સુધી તેર હજાર વર્ષ પર્યંત અખંડ અગ્નિહોત્ર ધારણ કર્યું હતું. ભરતજીએ દિગ્વિજયના સમયે ગંધર્વોને પણ પરાજિત કરી, એમનું અઢળક દ્રવ્ય લાવી રામચંદ્રજીને આપ્યું હતું. શત્રુધ્ને પણ મધુ દૈત્યના પુત્ર લવણાસુરને મારી મધુવનમાં મથુરા નગરી વસાવી હતી. રામચંદ્રજી સ્વધામ ગયા ત્યારે તેમણે પોતાના ભક્તોના હૃદયમાં રાજયાસનારૂઢ પોતાના ચરણ નહીં, પણ દંડકારણ્યના કંટકોથી વીંધાયેલાં પોતાનાં ચરણકમલ પધરાવ્યાં હતાં, એથી તો જાણે એમણે સ્મરણ કરનારાઓના હૃદયમાં પોતાનું સ્નેહમય કરુણામય અને કર્તવ્યનિષ્ઠ સ્વરૂપ જ જાણે તે તે ગુણની ઉપલબ્ધિ માટે પધરાવ્યું હતું. યોગીઓ જેમનું ધ્યાન ધરે છે તે રામચંદ્રજી ભગવાનનો જ અવતાર છે. શ્રીરામના ચરિત્રમાં મોહ ઉત્પન્ન કરાવે તેવું ઘણું છે તેથી લોકોને ભક્તિ પ્રાપ્ત થાય તે માટે શ્રીભાગવતસંહિતામાં જે તેમના વીર્યને-તેજને દર્શાવનારાં છે તે જ વર્ણવેલું છે. સમગ્રપણે જોઈશું તો શ્રીભાગવતમાં જગતના જુદા જુદા પ્રકારના જીવો કૃતાર્થ થાય તે માટે લૌકિક અને ઘણું ઉત્તમ એવું, અગિયારસો અશ્વમેધ યજ્ઞો કર્યા અને તેમાં પણ પોતાનું સર્વસ્વ દક્ષિણામાં આપી યજ્ઞો કર્યા એવું, વૈદિક પ્રકારનું રામચંદ્રજીનું ચરિત્ર કહેલું છે. ભક્તિમાર્ગમાં સંપૂર્ણ રીતે શુદ્ધ આચરણવાળા સ્વામી હોવાનો ગુણ શ્રીરામમાં જ છે, અન્ય કોઈમાં નથી તેથી રામચંદ્રને ઈશ્વર કહેલા છે.

પરીક્ષિતે શુકદેવજીને ભાઈઓ પ્રત્યે શ્રીરામનું વર્તન કેવું હતું તેવો પ્રશ્ન કહેલો તેના શુકદેવજીએ આપેલા ઉત્તરથી જણાય છે કે તેમના ભાઈઓ પણ સુખી હતા તેમજ તેમની પ્રજા પણ સુખી હતી અને તેમના ઉપર પ્રેમ રાખતી. ઘરમાં અને લોકોમાં તેમનું સંમાન થતું એ એમ જ જણાવે છે કે શ્રીરામ શુદ્ધ આચરણવાળા સ્વામી એવા ઈશ્વર છે.

રામચંદ્ર પછી તેમના વંશમાં થયેલા ત્રીસ રાજાઓનું નિરૂપણ કરેલું છે. એ રાજાઓ પણ દેવોના અંશરૂપ હતા. તેમાં યોગનો બોધ કરનારા અને યોગનું આચરણ કરનારા પણ હતા. શ્રીરામના પુત્ર કુશ થયા. કુશનો પુત્ર અતિથિ હતો અને પછી વંશમાં ક્રમશઃ નિષધ, નભ, પુંડરીક, ક્ષેમધન્વા, દેવાનીક, અનીહ, પારિયાત્ર, બલસ્થલ અને બલસ્થલથી સૂર્યના અંશથી થયેલો વજ્રનાભ પુત્ર થયો. એનો ખગણ, ખગણનો વિધૃતિ અને વિધૃતિનો હિરણ્યનાભ થયો. હિરણ્યનાભ જૈમિનિનો શિષ્ય હતો, યોગાચાર્ય હતો. યોગનો બોધ કરતા એમની પાસેથી સમર્થ વિદ્વાન યાજ્ઞવલ્ક્યે અધ્યાત્મયોગ પ્રાપ્ત કર્યો હતો. એ યોગમાં મોટી સિદ્ધિઓ હતી અને એનાથી દૃઢ્યની અજ્ઞાનરૂપી ગાંઠ કપાય છે. એ હિરણ્યનાભ પછી વંશમાં ધ્રુવસંધિ, સુદર્શન, અગ્નિવર્ણ અને એનો મરુ નામે પુત્ર હતો. મરુ પણ યોગસિદ્ધ રાજા હતો. આજે પણ કલાપ નામના અજ્ઞાત ગામમાં રહે છે અને કલિયુગના અંતે નષ્ટ થયેલા સૂર્યવંશને ફરી ચાલુ કરશે. એ મરુ પછી ક્રમશઃ પ્રસુશ્રુત, સંધિ, અમર્ષણ, મહસ્વાન, વિશ્વસાહવ, પ્રસેનજિત, તક્ષક અને તક્ષકનો બૃહદ્રબલ રાજા થયો હતો. એ બૃહદ્રબલને યુદ્ધમાં તમારા પિતા અભિમન્યુએ માર્યો હતો. આ ઇક્ષ્વાકુજના રાજાઓ ભૂતકાળમાં થયેલા છે, હવે ભવિષ્યકાળમાં થવાના છે તે સાંભળો. બૃહદ્રબલનો બૃહદ્રણ પુત્ર હતો અને પછી ક્રમશઃ ઉરુકિય, વત્સવૃદ્ધ, પ્રતિવ્યાપ, ભાનુમાન, પ્રતિકાશ્વ, સુપ્રતીક, મરુદેવ, સુનક્ષત્ર, સુતપા, અમિત્રજિત, બૃહદ્વાજ, બર્હિ, કૃતંજય, રણંજય, સંજય, શાક્ય, શુદ્ધોદ, લાંગલ, પ્રસેનજિત, શુદ્રક, રણક, સુરથ અને સુરથનો છેલ્લો રાજા સુમિત્ર થશે. એના પછી આ વંશ ચાલશે નહીં.

ઇક્ષ્વાકુના બીજા પુત્ર નિમિએ યજ્ઞો આરંભી વસિષ્ઠને કુલગુરુ તરીકે સ્વીકાર્યા હતા, પણ વસિષ્ઠે તે વખતે કહ્યું હતું કે હે નેમિ ! તારા અનુરોધ પહેલાં ઇન્દ્રે મને પહેલાં સ્વીકાર્યો હતો અને એનું કાર્ય પૂરું કરી હું આવું તે પછી તું તારાં સત્કાર્યો કરજે. તં સાંભળી નિમિ મૌન રહ્યો, કશો પ્રતિભાવ ન જણાવ્યો. વસિષ્ઠે પછી ઇન્દ્રનો યજ્ઞ ચાલુ કર્યો. નિમિ આત્મજ્ઞાની હતો. જિંદગીનો ભરોસો નહીં, જિંદગી ચંચળ છે એટલે સત્કાર્યની રાહ ન જોવાય એમ માની ગુરુ ન આવે ત્યાંસુધી અન્ય યાજ્ઞિકો દ્વારા તેણે યજ્ઞ શરૂ કર્યો, એટલામાં ઇન્દ્રનો યજ્ઞ પતાવી ગુરુ વસિષ્ઠ ત્યાં આવ્યા. તેમણે યજ્ઞમાન એવા એ રાજાના અન્યાયને વિચારી શાપ આપ્યો : “પોતાને આત્મજ્ઞાની પંડિત માનતા આ નિમિનો દેહ પડી જાઓ”. તે સાંભળી નિમિ રાજાએ પણ પોતાના પ્રત્યે અધર્મથી વર્તનાર વસિષ્ઠને સામો શાપ આપ્યો કે “તમે લોભથી ધર્મ જાણતા નથી માટે તમારો દેહ પણ પડી જાઓ.” રાજાના શાપથી વસિષ્ઠનો દેહ પડી ગયો, પણ અમારા એ દાદાના દાદા ઉર્વશી અપ્સરાના નિમિત્તે મિત્રો વરુણના તેજથી ફરી અવતર્યા. રાજાનો દેહ પણ પડી ગયો હતો, પરંતુ તેને યજ્ઞ કરાવનાર વિદ્વાન પંડિતોએ યજ્ઞ પૂર્ણ થયો ત્યાં સુધી રાજાના દેહને આવશ્યક વસ્તુઓમાં રાખી મૂક્યો હતો. પૂર્ણાહુતિ વખતે દેવો યજ્ઞભાગ લેવા પધાર્યા ત્યારે એ મુનિઓએ દેવોને રાજાને

સજીવન કરવાની વિનંતી કરી. દેવોએ તથાસ્તુ કહ્યું : સજીવન થતો નિમિ બોલી ઊઠ્યો : મારે દેહ જોઈતો નથી. દેહનો ક્ષણભંગુર છે એનું મૃત્યુ થાય છે જ.

દેવોએ રસ્તો કાઢ્યો. નિમિને તેની ઇચ્છા પ્રમાણે દેહ ન આપ્યો, પણ પ્રાણીઓના નેત્રમાં પલકારારૂપે વાસ આપ્યો, તેથી પલકારા ‘નિમિષ’ કહેવાય છે. નેત્રોમાં અને ઉઘાડવા-રૂપી નેત્રની ક્રિયામાં તેનો પ્રવર્તક તે બની રહ્યો છે, જોકે પ્રભુદર્શનમાં એનાથી જરા વિઘ્ન થતું હોવાથી તે દોષરૂપ તો છે જ.

યજ્ઞ કરાવનાર ઋષિઓએ અરાજકતા ટાળવા માટે નિમિના શરીરનું મથન કર્યું. ત્યારે તેમાંથી એક તેજસ્વી કુમાર પ્રગટ થયો. તેના એવા અસાધારણ જન્મને લીધે તે ‘જનક’ કહેવાયો. વંશ ચલાવનાર થયો એટલે પણ તે ‘જનક’ કહેવાયો. નિમિના મૃત શરીરથી થયો એટલે ‘વૈદેહિ’ કહેવાયો. તેમ શરીરને મથવાથી થયો એટલે ‘મિથિલ’ પણ કહેવાયો. એણે મિથિલા નગરી વસાવી. એના વંશમાં ક્રમશઃ ઉદાવસુ, નંદિવર્ધન, સુકેતુ, દેવરાત, બૃહપ્રથ, મહાવીર્ય, સુધૃતિ, ધૃષ્ટકેતુ, હર્યશ્વ, મરુ, પ્રતીયક, કૃતિરથ, દેવમીઠ, વિશ્રુત, મહાધૃતિ, કૃતિરાત, મહાસોમા, સ્વર્ણરોમા, હ્રસ્વરોમા અને એ હ્રસ્વરોમાનો સીરધ્વજ રાજા થયો. આ બધા રાજાઓ મૂળ પૂર્વજથી ‘જનક’ કહેવાયા છે. સીરધ્વજ રાજાને યજ્ઞ માટે હળથી જમીન ખેડતાં હળના અગ્રભાગથી સીતાજી પ્રકટ થયાં હતાં. જ્ઞાનપૂર્ણ જનકના વંશમાં થયેલાં સીતાજી પ્રભુની જ્ઞાનશક્તિરૂપ છે. જનકથી સીરધ્વજ સુધીના જનક રાજાઓ જ્ઞાનનિષ્ઠ હતા. પછીના એ વંશના રાજાઓ લૌકિક કર્મમાં વધુ નિષ્ઠાવાળા હતા. સીરધ્વજનો કુશધ્વજ થયો. કુશધ્વજનો ધર્મધ્વજ અને ધર્મધ્વજના કૃતધ્વજ તથા મિતધ્વજ એમ બે પુત્રો થયા હતા, તેમાં કૃતધ્વજથી કેશિધ્વજ અને મિતધ્વજથી ખાંડિક્ય થયો હતો. હે રાજન્ ! એમાં કેશિધ્વજ આત્મવિદ્યામાં કુશળ હતો અને ખાંડિક્ય કર્મના તત્વને જાણનારો હોઈ, કેશિધ્વજથી ભય પામી નાસી ગયો હતો. કેશિધ્વજથી ચાલેલા વંશમાં ક્રમશઃ ભાનુમાન, શતદ્યુમ્ન, શુચિ, સનદ્વાજ, ઊધ્વકેતુ, અજ, પુરુજિત, અરિષ્ટનેમિ, શ્રુતાયુ, સુપાર્શ્વ, ચિત્રરથ, ક્ષેમધિ, સમરથ, સત્યરથ, ઉપગુરુ, ઉપગુરુનો અગ્નિના અંશથી જન્મેલો પુત્ર ઉપગુમ, વસ્વનંત, યુયુધુ, સુભાષણ, શ્રુત, જય, વિજય, ઋત, શુનક, વીતહવ્ય, ધૃતિ, બહુલાશ્વ અને એનો મહાજિતેન્દ્રિય એવો મિથિલાવંશનો અંતિમ રાજા કૃતિ નામે થયો હતો. આ મિથિલાવંશી રાજાઓ ગૃહસ્થાશ્રમમાં રહીને પણ રાગદ્વેષાદિથી મુક્ત હતા.

શુકદેવજી બોલ્યાં : હે રાજન્ ! હવે તમે પવિત્ર ચંદ્રવંશ સાંભળો. એમાં એલ વગેરે પવિત્ર કીર્તિવાળા રાજાઓ વર્ણવાશે.

ભગવાનના નાભિકમલમાંથી જન્મેલા બ્રહ્માના પુત્ર અત્રિ થયા. એ મહાન ભગવદ્ભક્તબુદ્ધિનાં નેત્રોમાંથી અમૃતમય ચંદ્રનો આવિર્ભાવ થયો. કલ્પભેદથી તેની કથા જુદી જુદી છે. બ્રહ્માએ એને બ્રાહ્મણનો, ઓષધિઓનો તથા નક્ષત્રગણોનો અધિપતિ બનાવ્યો

છે. ચંદ્રે ત્રિલોકવિજય કરી રાજસૂય યજ્ઞ કર્યો. ચંદ્રમાં ભગવાનનો આવેશ છે એટલે લક્ષ્મીના આવેશવાળાં બૃહસ્પતિનાં પત્ની તારા દ્વારા અતિસુંદર બુધ નામનો પુત્ર પ્રાપ્ત કર્યો. અજુગતી પ્રતીત થાય એવી એ કથા છે, પણ સર્વેએ એને નિર્દોષ કથા માની છે. વિષ્ણુના રૂપવાળો ચંદ્રપુત્ર બુધ ગંભીર બુદ્ધિવાળો ગણાય છે. મનુપુત્ર સુદ્યુમ્ન શિવશાપિત ઈલાવૃતમાં સ્ત્રીરૂપે બની ગયો હતો તેની સાથેના બુધના પ્રસંગથી, નારાયણથી બ્રહ્મા થયા તેમ, બુધનો પુરૂરવા નામનો પુત્ર થયો. પુરૂરવામાં વેદનો આવેશ છે. ભગવાન નારાયણના ઊરુમાંથી પ્રકટ થયેલી અપ્સરા ઉર્વશીને મિત્રાવરુણ દેવોની અવજા કરવાથી મનુષ્યરૂપ થવાનો શાપ હતો. મનુષ્યરૂપવાળી એ ઉર્વશીને પુરૂરવામાં પ્રીતિ થયેલી હતી જ. પુરૂરવાનાં રૂપ, ગુણ, ઉદારતા, શીલધર્મ તથા પરાક્રમોને નારદજીએ એક વખત ઇન્દ્રસભામાં ગાયાં હતાં, ત્યારથી ઉર્વશી જોવા તલસી રહી હતી. મનુષ્યના દેહવાળી થયા પછી તે ધીરજપૂર્વક પુરૂરવાની નિકટ જઈને ઊભી રહી. તેને જોતાં જ પુરૂરવા હર્ષથી પ્રફુલ્લ નેત્રવાળો થઈ ગયો. રોમાંચિત બની રહીને તેણે તે સુંદર નિતંબવાળી ઉર્વશીને ઇચ્છી. ઉર્વશીની તો ઇચ્છા હતી જ. તેને એમ પણ પ્રતીત થયું કે ભોગરત દેવો કરતાં સંયમશીલ મનુષ્યની ભક્તિ તેમ પ્રેમ ઉત્તમ હશે. નારાયણપુત્રી ઉર્વશી ભક્તિરૂપ હોઈ વૈરાગ્યપરાયણ પણ છે જ. તેણે ભગવાન દ્વારા દેવયોનિ દરમિયાન ઉપલબ્ધ થયેલા ઐશ્વર્ય આદિ છ દિવ્ય ગુણો જેવા છ પુત્રોની ઇચ્છા ધરી હતી. કૃપાથી ભગવાનના એ છ ગુણો મળે છે જ. ઉર્વશી રાજાની ઇચ્છાને સહમત બની રહી, પણ તેણે ત્રણ શરતો કરી, એમાં (૧) ઘેટાં-રૂપી પોતાને અનુસરતાં જ્ઞાનવૈરાગ્યરૂપ બે પશુની રક્ષા, (૨) પોતે માત્ર વિષ્ણુતેજ એવા ધીનું જ ભોજન કરશે અને (૩) ગૃહસ્થધર્મ વિના પોતે રાજાને નગ્ન સ્વરૂપમાં જોશે નહીં. તે સાંભળી પુરૂરવાએ “બહુ સારું” એમ કહી તેનું વચન કબૂલ કર્યું. એ પછી દીર્ઘ સમય સુધી એ બન્નેએ વિહાર કર્યો. વિલાસમાં વર્ષો વીતી જાય, પણ ખબર ન પડે, વિકાર વધતો જાય અને એથી વિહાર અટકે નહીં. બન્ને વિલાસમાં જાણે ડૂબી ગયાં છે. ઉર્વશી વિના સ્વર્ગ તો જાણે ચૂનું પડી ગયું છે. ઇન્દ્રે ગંધર્વોને ઉર્વશીને પરત લાવવાની સૂચના કરી. સમય જોઈ ગંધર્વોએ એક વખત રાત્રિએ ઉર્વશીનાં ઘેટાં ચોર્યાં. વિલાસને અંતે બન્ને ગાઢ નિદ્રામાં પડી ગયાં છે. હરી જવાતાં એ ઘેટાંની બૂમોથી ઉર્વશી જાગત બની રહી અને પુરૂરવાને ઉઠાડ્યો. પુરૂરવા શય્યામાંથી ઊઠીને એને પકડવા દોડ્યો. ગંધર્વોએ પ્રકાશ કરી રાત્રિનો અંધકાર દૂર કર્યો. ઉર્વશીએ રાજાને નિર્વસ્ત્ર દશામાં જોયો. ઉર્વશી બધું સમજી ગઈ અને શરત પ્રમાણે રાજાને ત્યજીને ચાલી ગઈ. પુરૂરવા વિરહવિકલ બની રહી ચારે તરફ ભટકવા લાગ્યો અને ઉર્વશીને શોધવા લાગ્યો. ઉર્વશી રાજાને કુરુક્ષેત્રમાં મળી. રાજાને ધીરજ રાખવાનો તેમ સંયમિત બની રહેવાનો ઉપદેશ કર્યો. પછી તેણે કહ્યું કે હે રાજા ! પ્રત્યેક વર્ષે એક રાત્રિ હું તમારી સાથે રહીશ અને એથી તમને બીજા પુત્રો પણ મળશે. તેના આવા વચનથી પુરૂરવા ઉર્વશીને સગર્ભા જાણી પોતાના નગરમાં ગયો. એક વર્ષને અંતે વીર પુત્રની માતા બનેલી ઉર્વશી રાજાને મળી અને એક રાત્રિ રાજા એની સાથે

આનંદપૂર્વક રહ્યો. સત્યયુગમાં લોકોમાં કેવળ સત્ત્વ ગુણ જ મુખ્ય હતો તેથી તેઓ ધ્યાનમગ્ન વધુ રહેતાં. કર્મમાર્ગ ગુપ્ત હતો. પ્રણવ મંત્ર વેદરૂપ હતો. માત્ર નારાયણ દેવ હતા. અગ્નિ એક જ હતો. વર્ણ પણ માત્ર હંસ હતો. ત્રેતાયુગમાં પુરૂરવા રાજાના મનમાંથી વેદત્રયી પ્રકટ થઈ. અગ્નિ પણ આહવનીય ગાર્હપત્ય અને દક્ષિણાગ્નિ એમ ત્રણ રૂપવાળો થયો. કહેવાનો ભાવાર્થ એ છે કે રજોગુણની મુખ્યતાવાળા એવા ત્રેતાયુગમાં વેદ વગેરેનો વિભાગ થતાં કર્મમાર્ગ પ્રગટ થયો. લોકો કર્મમાર્ગમાં પ્રવૃત્ત થયાં. ઉર્વશીના ગંધર્વ લોકમાં જવાની ઇચ્છાવાળો પુરૂરવા રાજા અગ્નિથી કર્મમાર્ગે ગંધર્વ લોકમાં ગયો છે અને તે ભક્તિથી મુક્તિ પામશે. ઉર્વશી વસ્તુતઃ વૈરાગ્યવાળી છે. ઉર્વશીરૂપ ભક્તિની શક્તિ સિદ્ધ થાય તે માટે પુરૂરવાથી વેદોની ઉત્પત્તિ થયાનું કહેલું છે. તેની મુક્તિની કથા અગિયારમા સ્કન્ધમાં કહી છે. તે રાજા ભક્તિથી મુક્તિ પામશે. પુરૂરવા ઉર્વશીના સંવાદનું મૂળ ઋગ્વેદના દસમા મંડલના ૯૫મા સૂક્તમાં છે. એની ૧૮ ઋચા છે. ઋગ્વેદમાંથી શતપથ બ્રાહ્મણમાં કથા ભાગના કેટલાક વધારા સાથે લીધેલ છે અને પુરાણોમાં પછી એ કથા સુંદર લાલિત્યમય બની રહી કહેવાઈ છે. મૂળમાં ઇતિહાસ અને આધ્યાત્મિક ભાગનું મિશ્રરૂપ છે. અહીં પુરૂરવાની ભક્તિનો નિર્દેશ કરી, પેટાપ્રકરણ અધુરું રાખી પછી ઇશ્વરચરિત્રકથા કહેવાનું શરૂ કર્યું છે. શુકદેવજી બોલ્યા : હે રાજન્ ! પુરૂરવાને ઉર્વશીથી આયુ, શ્રુતાયુ, અત્યાયુ, રય, વિજય અને જય નામના છ પુત્રો થયા હતા. તેમાં શ્રુતાયુનો વસુમાન, સત્યાયુનો શ્રુતંજય, રયનો એક, જયનો અમિત, વિજયનો ભીમ નામક પુત્ર થયા હતા. પછી ભીમનો કાંચન, તેનો હોત્રક, અને તેનો જહ્નુ નામનો પુત્ર થયો હતો. આ જહ્નુએ ગંગાજી અંગે કશું વૈજ્ઞાનિક મહાકાર્ય કર્યું હોવાથી ગંગાનું એક નામ ‘જહ્નવી’ પડ્યું છે. જહ્નુનો પુત્ર, તેનો બલાક, તેનો અજક, તેનો કુશ, તેનો કુશામ્બુની અને કુશામ્બુના થયા ગાંધિ ગાહ્યાની સત્યવતી નામક ગુણજ્ઞ કન્યા હતી. એ કન્યાને ઋચીક નામના એક બ્રાહ્મણે માગી હતી. રાજા ગાંધિએ એ બ્રાહ્મણને અયોગ્ય વર માની લઈ, શરત કરી કે એક બાજુ કાળા કાનવાળા અને ચંદ્ર જેવા શ્વેત એક હજાર અશ્વો લાવી આપો તો કન્યા દઉં. ઋચીક તેજસ્વી મુનિ હતો. વરુણદેવ પાસે ગયો અને તેમની પાસેથી એવા અશ્વો લાવી આપીને પોતે સત્યવતીને વર્યો. કેટલાક સમય પછી સત્યવતી અને તેની માતાએ સંતાનની ઇચ્છાથી ઋચીક મુનિને પ્રાર્થના કરી. ઋચીકે એક ચરુ બ્રાહ્મણને લગતા મંત્રોથી તથા બીજો ચરુ ક્ષત્રિયને લગતા મંત્રોથી રાંધી સ્નાનાર્થે ગયા. માને થયું કે દીકરીનો ચરુ ઉત્તમ હશે. પરસ્પર ચરુ બદલ્યા. દીકરીનો ચરુ માએ ખાધો, માનો ચરુ દીકરીએ ખાધો. મુનિએ જાણ્યું અને બોલ્યા : આ ઠીક ન થયું. અમારે ત્યાં ઉત્તમ બ્રાહ્મણ અને તમારે ત્યાં ઉત્તમ ક્ષત્રિય થાય તેવા ચરુ હતા. હવે અમારો દીકરો ક્ષત્રિય અને તમારો પુત્ર બ્રાહ્મણ થશે. પત્નીએ ક્ષમા માગી, કશુંક સમાધાન માગ્યું, મુનિએ કહ્યું : તમારો દીકરો નહીં, પણ દીકરાનો દીકરો ક્ષત્રિય જેવો થશે. યથાકાળે પુત્રો જન્મ્યા. સત્યવતીના પુત્ર થયા જમદગ્નિ. સત્યવતી પોતે લોકોને પવિત્ર કરનારી કૌશિકી

નદી થઈ. જમદગ્નિ રેણુની પુત્રી રેણુકાને પરણ્યા હતા. એ રેણુકાથી જમદગ્નિને વસુમાન વગેરે પુત્રો થયા હતા. એમાં સૌથી નાનો પુત્ર પરશુરામ નામથી પ્રખ્યાત થયો હતો. પરશુરામને વિદ્વાનો ભગવાન વાસુદેવના અંશાવતાર અને હૈહય કુળનો નાશ કરનાર કહે છે. અર્જુન નામનો હૈહયકુળનો રાજા હતો. દત્તાત્રેય ભગવાનની સેવાના પ્રતાપે તેને હજાર બાહુઓનું બળ, તેજ, ઐશ્વર્ય, યોગેશ્વરપણું તેમ મહાસિદ્ધિઓ પ્રાપ્ત થઈ હતી. હજાર બાહુઓથી તે સહસ્રાર્જુન કહેવાયો હતો. એક વખત તે નર્મદામાં વિહાર કરતો હતો, પોતાના હાથોથી તેણે નદીનો પ્રવાહ અટકાવી દીધો હતો. આજે પણ એ સ્થળ સહસ્રધાર તરીકે પ્રસિદ્ધ છે, મધ્યપ્રદેશમાં છે. તે જ સમયે દિગ્વિજય માટે નીકળેલો પોતાને અદ્વિતીય વીર માનતો લંકાપતિ રાવણ ત્યાં આવી યડ્યો. સહસ્રાર્જુનના પરાક્રમની અવગણના કરી જે તેની સાથે યુદ્ધ કરવા તૈયાર થયો. સહસ્રાર્જુને સ્ત્રીઓ દેખતાં જ રાવણને હરાવી કેદ પકડ્યો, માહિષ્મતી નગરીમાં લઈ જઈ કેદમાં પૂરી રાખ્યો અને પછી જેમ વાનરને છોડી મૂકે તેમ તેને અપમાનપૂર્વક છોડી મૂક્યો હતો. આવો મહાપરાક્રમી સહસ્રાર્જુન એના સ્મરણ માત્રથી ખોવાપેલી વસ્તુ જડે એવો એ પ્રભાવશાળી હતો.

ભગવદિચ્છાથી એક વખત રાજા સહસ્રાર્જુન જમદગ્નિના આશ્રમ નિકટ આવ્યો. ઋષિએ કામદુધા ગાયના પ્રતાપે રાજાનું તેમ તેના સૈનિકોનું અદ્ભુતપણે આતિથ્ય કર્યું. રાજાએ ઋષિ પાસે એ ગાય માગી. ઋષિએ ન આપી. સહસ્રાર્જુને બળપૂર્વક એ ગાયનું વાહરડા સાથે હરણ કર્યું. ગાય યજ્ઞમાં દૂધ આપનારી છે, ઋષિ મંત્રરૂપ છે અને પરશુરામ સાક્ષાત્ યજ્ઞરૂપ છે. આશ્રમમાં આવી, સમાચાર જાણી, પરશુરામે હાથમાં પોતાની પરશુ લઈ ગાયને પરત લાવવા માહિષ્મતી તરફ પ્રસ્થાન કર્યું. તે સમયે પૃથ્વી પરનો સ્થાવરજંગમ ભાર વધી ગયો હતો. મરુત રાજાએ કરેલા યજ્ઞમાં અતિહોમથી અગ્નિને અજીર્ણ થયું હતું. બ્રહ્માએ બ્રત્રેનાં દુઃખો નિવારવાનું વિચાર્યું. અગ્નિને સહસ્રાર્જુનના બાણમાં પ્રવેશ કરવાનું સૂચવ્યું. એ બાણના પ્રતાપે વન બળવા લાગ્યું. વનનો ભૂમિનો ભાર અને અગ્નિનું અજીર્ણ શાંત થયાં. થોડો બાણાગ્નિ વસિષ્ઠના વનાશ્રમમાં પડ્યો હતો, તેમણે સહસ્રાર્જુનના હજાર હાથ કપાઈ જવાનો શાપ આપ્યો હતો. પરશુરામે માહિષ્મતીમાં પધારી સહસ્રાર્જુનને લલકાર્યો. રાજાએ પ્રથમ સેના મોકલી, પરશુરામે તેનો નાશ કર્યો. પછી રાજા સ્વયં આવ્યો, પરશુરામે અતુલ પરાક્રમપૂર્વક રાજાના હાથ પરશુથી કાપી નાખ્યા. ઋષિ વસિષ્ઠનું વચન એથી સિદ્ધ બન્યું. પછી પરશુરામ રાજાનો શિરચ્છેદ કરી, વિનયી એવા તેઓ વાહરડા સહિત ગાયને લઈ પિતાના આશ્રમમાં પરત આવ્યા અને પિતાને વંદન કર્યું. જમદગ્નિને પરશુરામે રાજાને માર્યો એ કાર્ય ન ગમ્યું. બ્રાહ્મણોનું તેજ તો ક્ષમાથી જ શોભે, રાજહત્યા તો બ્રહ્મહત્યા કરતાં પણ હીન કાર્ય છે એમ કહીને તેમણે એ પાપનો નાશ કરવા એક વર્ષ પર્યંત ભગવાનનું સ્મરણ કરતાં કરતાં તીર્થયાત્રા કરવાનું કહ્યું. એ પછી પરશુરામ એક વર્ષ સુધી તીર્થયાત્રા કરીને આશ્રમમાં પાછા આવ્યા. એક વાર માતા રેણુકા પાણી ભરવા ગંગાકાંઠે ગયાં હતાં

ત્યાં કમળની માળા ધારણ કરેલા ગંધર્વ રાજા ચિત્રરથને અપ્સરાઓ સાથે જળકીડા કરતો તેમણે જોયો. એ જોવામાં તેમને હોમના સમયનું સ્મરણ રહ્યું નહીં. એ રીતે અપરાધી બનેલાં રેણુકાને તેઓ કળશ મૂકી હાથ જોડી ઊભાં રહ્યાં હતાં ત્યારે કોપિત મુનિ જમદગ્નિએ એમને મારી નાખવા પુત્રોને આજ્ઞા કરી. પરશુરામથી મોટા પુત્રોએ એ આજ્ઞા ન માની. ઋષિએ રામને આજ્ઞા કરી. પરશુરામ પિતાનો પ્રભાવ જાણતા હતા. પિતાએ માતાને અને આજ્ઞાનું ઉલ્લંઘન કરનારા ભાઈઓને પણ મારવાની આજ્ઞા કરી હતી. એણે એ આજ્ઞાનો અમલ કર્યો. પિતા પ્રસન્ન બની રહ્યા અને વરદાન માગવા કહ્યું. પરશુરામે માતા અને ભાઈઓ સજીવન થાય તથા વધનું સ્મરણ ન રહે તેવું વરદાન માગ્યું. ઋષિના પ્રભાવે સૌ સજીવન બની રહ્યાં. આશ્રમમાં આનંદ આનંદ પ્રસરી રહ્યો.

સહસ્રાર્જુનના પુત્રો પિતાની હત્યાનું વેર લેવા યોગ્ય સમયની રાહ જોઈ રહ્યા હતા. રામ એક વખત આશ્રમની બહાર ગયા હતા તે વખતે આશ્રમમાં ધસી આવી તેમણે ધ્યાનસ્થ ઋષિ જમદગ્નિનો વધ કર્યો. સતી રેણુકા શોકથી રડવા લાગ્યાં. પરશુરામ બહારથી પરત આવતાં સમાચાર જાણી કુદ્ધ બની રહ્યા. પ્રયંડ પરશુને ફરી ધારણ કરી અને માહિષ્મતીમાં જઈને દુષ્ટ ક્ષત્રિયોનો સંહાર કરી નાખ્યો. પરશુરામે જોયું કે તે વખતે ક્ષત્રિયો બ્રાહ્મણોનો દ્રોહ કરનારા બની ગયા હતા. બ્રાહ્મણોની રક્ષા માટે પરશુરામે સાત વખત રાજસ, સાત વખત તામસ અને સાત વખત સાત્ત્વિક એમ કુલ એકવીસ વખત ક્ષત્રિયોને હણ્યા હતા. અનુશ્રુતિ એવી પણ છે કે જમદગ્નિના મરણથી માતા રેણુકાએ એકવીસ વખત છાતી કૂટી હતી તેથી તેના પુત્રે એકવીસ વખત ક્ષત્રિયોનો સંહાર કર્યો હતો. ભગવાનના ભક્ત એવા નિર્ગુણ ક્ષત્રિયો બચી ગયા હતા. એ પછી કુરુક્ષેત્રમાં સ્યમંતપંચક ક્ષેત્રમાં જઈ યજ્ઞ કર્યો, પૃથ્વી બ્રાહ્મણોને વહેંચી આપી, પિતાને સજીવન કર્યો અને પછી આશ્રમમાં વિરાજ્યા. મહેન્દ્ર પર્વત ઉપર આજે પણ પરશુરામજી વિરાજે છે. પિતા જગદગ્નિ પછી સપ્તર્ષિઓમાં સ્થાન પામ્યા છે. હવે પછીના મન્વન્તરમાં પરશુરામ પણ તે વખતના વેદપ્રવર્તક સપ્તર્ષિઓમાં સ્થાન પામશે.

આ રીતે ઈશ્વરની કથા કહી શુકદેવજી પછી પુનઃ ગાધિની કથાથી ભક્તકથા શરૂ કરે છે. રાજા ગાધિના પુત્ર થયા વિશ્વરથ. તેમણે તપ કરી બ્રાહ્મણત્વ પ્રાપ્ત કર્યું. વિશ્વરથમાંથી બ્રહ્મર્ષિ વિશ્વામિત્ર થયા, જે વેદમાતા ગાયત્રીમંત્રના દ્રષ્ટા થયા. તેમને એકસો ને એક પુત્ર હતા. તેઓમાં વયલા મધુચંદ્રાથી પચાસ મોટા અને પચાસ નાના હતા. એના સંબંધથી એ બધા પુત્રો ‘મધુચંદ્રસ’ કહેવાયા છે. મહાન વરુણના શાપથી હરિશ્ચંદ્ર જલોદરથી પીડાતા હતા તેમને બચાવવા વિશ્વામિત્રે નરમેધ યજ્ઞ કર્યો. ભૃગુકુલના અધમ અજીર્ણ બ્રાહ્મણના પુત્ર સુકોમળ શુનઃશેષને યજ્ઞપથ તરીકે વેચાતો લેવામાં આવ્યો હતો. યજ્ઞ દરમિયાન વિશ્વામિત્રે એ શુનઃશેષને વરુણનાં મૂક્તો ભણાવ્યાં. વરુણ પ્રસન્ન બની રહ્યા. હરિશ્ચંદ્રનો રોગ મટ્યો. શુનઃશેષ જીવતો રહ્યો. વિશ્વામિત્રે તેને પુત્ર તરીકે સ્વીકાર્યો અને

પુત્રોને આજ્ઞા કરી કે આને તમે સૌથી મોટો માનજો. શુન:શેપનુ બીજું નામ 'દેવરાત' હતું. દેવરાત નામે ગાધિના વંશમાં તે મહાન તપસ્વી ગણાયો છે. શુન:શેપની આ કથાનું મૂળ ઐતરેય બ્રાહ્મણમાં છે. વિશ્વામિત્રનો પુત્ર હોવાથી તે કૌશિક થયો હતો. એના નામવાળું કૌશિક ગોત્ર અનેક પ્રકારનું તથા જુદાં પ્રવરવાળું થયું હતું.

શ્રીશુકદેવજી બોલ્યા : પુરૂરવા રાજા ઈલાનો પુત્ર હોવાથી 'ઐલ' નામે પણ ઓળખાય છે અને એનો વંશ 'ઐલ' વંશ પણ કહેવાય છે. પુરૂરવાનો મોટો પુત્ર આયુ હતો. તેના નહુષ, ક્ષત્રવૃદ્ધ, રજી, રમ્ભ અને એનેના નામના પાંચ પુત્રો હતા. એમા ક્ષત્રવૃદ્ધનો પુત્ર સુહોત્ર થયો. તેના કાશ્ય, કુશ અને ગૃત્સમદ થયા. ગૃત્સમદનો શુનક અને તેને શૌનક થયો. એ શૌનક ઋગ્વેદનો સમર્થ ઋષિ હતો. કાશ્યનો પુત્ર કાશિ, તેનો રાષ્ટ્ર, તેનો દીર્ઘતમા અને તેનો આયુર્વેદપ્રવર્તક ભગવાન ધન્વંતરિ થયા. સમુદ્રમથનવાળા ધન્વંતરિ અમૃતદાતા હતા, આ ધન્વંતરિ આયુર્વેદપ્રવર્તક છે. એઓ યજ્ઞભોક્તા વાસુદેવ ભગવાનના અંશરૂપ અને સ્મરણ કરતાં જ રોગોને નષ્ટ કરનાર માન્ય છે. ધન્વંતરિનો કેતુમાન, તેનો ભીમરથ, તેનો દિવોદાસ અને તેનો દ્યુમાન નામનો પુત્ર હતો, જે પ્રતર્દન, શત્રુજિત, વત્સ, ઋતધ્વજ અને કુવલ યાજ્ઞ નામે પણ કહેવાયો હતો. તેના અલક વગેરે પુત્રો થયા હતા. આ અલકે છાસઠ હજાર વર્ષ પર્યંત જીવાન રહીને આ પૃથ્વી ભોગવી હતી. એ પછી કમશ: સંતતિ, સુનીથ, સુકેતન, ધર્મકેતુ, સત્યકેતુ, ધૃષ્ટકેતુ, સુકુમાર, વીતિહોત્ર, ભર્ગ અને ભર્ગનો ભાર્ગભૂમિ નામે રાજાઓ થયા હતા. કાશીવંશના આ રાજાઓ ક્ષત્રવૃદ્ધના વંશમાંથી ઊતરેલા ગણાય છે. આયુના પુત્ર રંભનો રભસ, તેનો ગંભીર અને ગંભીરનો અક્રિય નામે પુત્ર થયો હોઈ આ અક્રિયથી પછી બ્રાહ્મણકુળ જન્મ્યું હતું. આયુના પુત્ર અનેનાનો શુદ્ધ, તેનો શુચિ, તેનો ત્રિકકુદ્ર યા ધર્મસારથિ અને તેનો આત્મજ્ઞાની એવો શાંતરય નામનો છેલ્લો પુત્ર થયો હતો. આયુના પુત્ર રજીને પાંચસો પુત્ર હતા. આ રજીએ તો ઈંદ્રને પણ આશ્રય આપ્યો હતો. આ પછી કુશ વગેરેના રાજાઓ કમશ: ગણાવ્યા છે. આ બધા રાજાઓ વૈદિક અને ભોગરત હોઈને પણ ભક્તકોટિના રાજાઓ હતા. શ્રીશુકદેવજી બોલ્યા : જેમ પ્રાણીઓને છ ઈન્દ્રિયો છે તેમ આયુના પુત્ર નહુષને યતિ, યયાતિ, સંયાતિ, આયતિ, વિયતિ અને કૃતિ નામના છ પુત્રો હતા. નહુષ રાજા અમુક સમય સુધી ઈંદ્રપદે હતો ત્યારે ઈન્દ્રાણીને પ્રાપ્ત કરવાની ઈચ્છારૂપી દોષને લીધે બ્રાહ્મણોએ તેને સ્વર્ગથી સ્થાનભ્રષ્ટ કરી અજગર બનાવ્યો હતો. તેનો મોટો પુત્ર યતિ વૈરાગ્યશીલ હોવાથી તેણે રાજ્યની ઈચ્છા ન કરી તેથી બીજો પુત્ર યયાતિ રાજા થયો હતો. દૈવવશાત્ બ્રાહ્મણ શુકાચાર્યની પુત્રી સાથે તેનું લગ્ન થયું હતું. શુકાચાર્ય દાનવોના ગુરુ હતા. એક વખત દાનવ રાજા વૃષપર્વાની કન્યા શર્મિષ્ઠા શુકાચાર્યની પુત્રી દેવયાની તેમ બીજી સખીઓ સાથે ઉદ્યાનમાં ફરવા ગઈ. કમળસમાન નેત્રોવાળી એ કન્યાઓએ રમતગમતને અંતે ત્યાંના સુંદર જલાશયમાં જળકીડા કરવાની ઈચ્છાથી વચ્ચો કિનારે મૂકી પછી જળમાં સૌ પરસ્પર રમવા લાગ્યાં, એટલામાં ત્યાંથી નદી પર બિરાજેલાં

શંકરપાર્વતીને તેમણે જતાં જોયાં. શરમાઈ જઈને તે કન્યાઓ જળમાંથી બહાર નીકળી ઝડપથી વચ્ચો પહેરવા લાગી. એ વખતે શર્મિષ્ઠાએ અજાણતાં ગુરુપુત્રી દેવયાનીનું વસ્ત્ર પહેરી લીધું. દેવયાનીએ એ જોયું. એ ગુસ્સે થઈ અને રાજકુમારીને ધમકાવવા લાગી. તેને દાસી કહી શુકપુત્રી પોતે હોઈ, ભૃગુકુળના શ્રેષ્ઠ બ્રાહ્મણની પુત્રી હોવાથી પોતાનાં કપડાં પહેરી એણે ઘોર અપરાધ કર્યો હોવાનું કહ્યું. શર્મિષ્ઠા પણ અસુરરાજની પુત્રી રાજકન્યા હતી. દેવયાનીનાં વચનો તેનાથી સહન થયાં નહીં, તે પણ કોપિત બની રહી. દેવયાનીને તેણે ભિખારણ કહી, પોતાના પિતા દ્વારા આજીવિકા ચલાવનારની પુત્રી કહી તેનો તિરસ્કાર કર્યો, એટલું જ નહીં, પણ તેનું વસ્ત્ર પડાવી લઈ તેને પાસેના કૂવામાં ફેંકી દીધી. એવામાં મૃગયા માટે ફરતો યયાતિ રાજા દૈવયોગે ત્યાં આવી ચડ્યો અને કૂવામાં પડેલી દેવયાનીને જોઈ રાજાએ પોતાનું ઉત્તરીય કૂવામાં નાખી નગ્ન દેવયાનીને કૂવામાંથી બહાર કાઢી. દેવયાનીએ હાથ પકડનારને હવે હાથ ન છોડી પોતાના સ્વામી થવાની વિનંતી કરી જીવનભર સાથ આપવા વિનંતી કરી, બૃહસ્પતિના પુત્ર કરો દેવયાનીને કોઈ બ્રાહ્મણ વર ન મળવાનો જે શાપ આપ્યો હતો તેની કથા કહી. દેવયાનીએ કશું છુપાવ્યું નહીં. બૃહસ્પતિનો સુંદર પુત્ર કય સંજીવિની વિદ્યા ભણવા શુકાચાર્ય પાસે રહ્યો હતો. દેવયાનીએ તેને પતિ તરીકે પસંદ કર્યો હતો, પણ ગુરુપુત્રી તરીકે પૂજ્ય ગણાય એવી દેવયાની સાથે પરણવા તૈયાર ન થયો. દેવયાનીએ તેને શાપ દીધો : તારી વિદ્યા નિષ્ફળ બની રહેશે. કયે સામો શાપ દીધો : “કોઈ પણ બ્રાહ્મણ તારો પતિ થશે નહીં.” યયાતિ દેવયાનીથી મુગ્ધ બન્યો હતો જ એમાં આવી અનુકૂળતા પ્રતીત થતાં તેણે દેવયાનીની વાત સ્વીકારી અને ગુરુનો વિષય તો યથાસમયે આવી જશે એમ કહી રાજા વિદાય થયો. દેવયાની રડતી રડતી ઘેર ગઈ અને પિતાને બધી વાત કરી, હવે અસુરોના રાજ્યમાં રહેવું નથી એમ પણ કહ્યું : શુકાચાર્ય એકની એક પુત્રીની વાતમાં સહમત બની રહ્યા અને પોતે હવે ચાલ્યા જશે એમ અસુરપતિ વૃષપર્વાને જણાવી દીધું. અસુરરાજને સંજીવિનીવિદ્યાવાળા ગુરુ સિવાય તો ચાલે એમ હતું જ નહીં, તેણે ગુરુ અને ગુરુપુત્રીને વિનમ્રપણે રહેવાનો વિનંતી કરી. દેવયાનીએ શરત મૂકી કે “શર્મિષ્ઠા જીવનભર મારી દાસી થઈને રહે.” શર્મિષ્ઠાએ પિતાનું અને કુલનું હિત વિચાર્યું, દેવયાનીની શરત સ્વીકારી લીધી. પિતા દુ:ખી થયો, પણ પોતાના અસુર સમાજ માટે ભોગ આપ્યે જ છૂટકો હતો. શુકાચાર્ય પછી પુત્રીને તેની ઈચ્છાનુસાર યયાતિ જોડે પરણાવી. તે સમયની રૂઢિઅનુસાર ક્ષત્રિયની કન્યા બ્રાહ્મણ પરણી શકે તે અનુલોમ વિવાહ ગણાય, પણ બ્રાહ્મણની કન્યાને ક્ષત્રિય પરણી શકે નહીં, એ વિપરીત ગણાય, એનું નામ જ પ્રતિલોમ વિવાહ છે. એવા વિવાહને શાસ્ત્રોની અનુમતિ નથી, પણ દેવયાનીને તો કયનો શાપ હતો, ના છૂટકે શુકાચાર્યને દેવયાનીનું યયાતિ સાથેનું લગ્ન કબૂલ કરવું પડ્યું. દેવયાનીને યયાતિ સાથે વરાવી. શર્મિષ્ઠા સખીઓ સાથે દાસીરૂપે એની સાથે ગઈ. દેવયાનીને બાળક થયું. શર્મિષ્ઠાને પણ મનમાં સંતાનની ઈચ્છા થઈ. ભગવદિચ્છા હશે તેથી તેનો અને યયાતિનો સંબંધ

બંધાયો અને પ્રગાઢ બની રહ્યો. દેવયાનીને યદુ અને તુર્વસુ એમ બે પુત્રો થયા અને શર્મિષ્ઠાને રાજાથી દુહ્યુ અનુ અને પુરુ એમ ત્રણ પુત્રો થયા. દેવયાનીને આ વાતની ખબર પડતાં જ તે રાત્રીપીળી બની રહી અને પિતાને ત્યાં જતી રહી. રાજા યયાતિ એની પાછળ શુકાચાર્યને ઘેર ગયા. દેવયાનીને ઘણું સમજાવવા લાગ્યા, ભૂલ કબૂલ કરી માફ કરવા વિનંતી કરી, પણ બધુ વ્યર્થ ગયું. દેવયાની ન સમજી. શુકાચાર્ય પણ કોપાયમાન બની રહ્યા અને શાપ આપ્યો : વૃદ્ધ બની જા. યયાતિ નમી પડ્યો, પણ દેવયાનીને તે ન ગમ્યું. શુકાચાર્યને દયા આવી ને બોલ્યા : “તારી વૃદ્ધાવસ્થા કોઈ લે તો તેનું યૌવન તને મળે.” રાજાએ પુત્રોને પૂછ્યું, દેવયાનીના બન્ને પુત્રોએ ના પાડી, શર્મિષ્ઠાના પ્રથમ બે પુત્રોએ પણ ના પાડી, માત્ર નાના પુત્ર પુરુએ પ્રેમથી પિતાને યૌવન બક્ષ્યું. કહ્યું છે કે પિતાની ઈચ્છા પ્રમાણે વર્તે તે ઉત્તમ પુત્ર, કરેલું કરે તે મધ્યમ, અશ્રદ્ધાથી ન છૂટેકે કરે તે અધમ, પણ કહ્યા છતાં પણ પિતાની આજ્ઞા ન પાળે તે તો પિતાની વિજ્ઞા બરાબર છે.

રાજાએ પુત્રનું યૌવન મેળવી કાંમનાનુસાર વિહારો કર્યા, પિતાની જેમ પ્રજાનું પ્રેમથી પાલન કર્યું, યજ્ઞોથી ભગવાનનું આરાધન કર્યું, સર્વ દેવમય, સર્વ વેદમય અને યજ્ઞ પુરુષ ભગવાન શ્રીહરિનું ઘણી જ દક્ષિણાઓવાળા યજ્ઞોથી યજન કર્યું. દેવયાની પણ મન વચન અને કર્મથી તેમજ વિવિધ વસ્તુઓથી હંમેશા એકાંતમાં પતિને પરમ પ્રીતિ ઉત્પન્ન કરાવતી હતી. સુદીર્ઘ સમય સુધી એ ચક્રવર્તી રાજાએ ભોગો ભોગવ્યા, પણ તેને પૂરી તૃપ્તિ જ મળી નથી. છેવટે તેને ભાન થયું કે વિષયભોગની તૃષ્ણા ભોગોનું સેવન કરવાથી કદી શાંત થતી જ નથી, પરંતુ જેમ ધી નાખવાથી અગ્નિ વધુ પ્રજ્વલિત થાય છે એમ અધિકાધિક વધતી જ જાય છે. મનુષ્ય શરીરે વૃદ્ધ થાય, પણ તૃષ્ણા તો વૃદ્ધ થતી જ નથી. દુઃખોની જનક એવી તૃષ્ણાને મોક્ષની ભાવનાવાળાએ સૌપ્રથમ ત્યજી દેવી જોઈએ. અહંતામમતા ભર્યો આ સંસાર મિથ્યા છે. હું અને મારું એવી ભાવના દૂર કરી “હે પ્રિયા ! હવે તો આપણે મનને પરબ્રહ્મ વિશે સ્થાપી રાગદ્વેષાદિ દ્વન્દ્વો તથા અહંકારથી રહિત બની રહીને વનગમન જ કરવું રહ્યું.” પત્નીને આમ કહી રાજાએ પછી તૃષ્ણા માત્રનો ત્યાગ કરી, પુરુની યુવાવસ્થા તેને પાછી આપી અને પોતાની વૃદ્ધાવસ્થા તેની પાસેથી લઈ લીધી. પુત્રોને વિવિધ દિશાઓના રાજાઓ બનાવ્યા અને સમસ્ત પૃથ્વીના પતિ તરીકે પુરુનો અભિષેક કરી તેને ચક્રવર્તીપણું સુપ્રત કર્યું. તેના મોટા ભાઈઓને તેને અધીન બનાવી પછી પોતે બન્ને પત્નીઓ સાથે વનમાં સિધાવ્યો અને ઐશ્વર્ય આદિ ગુણોથી પૂર્ણ જગતના આધાર, પ્રાણી માત્રના વસવાના સ્થાનરૂપ અને સર્વોત્કૃષ્ટ એવા વાસુદેવ ભગવાનમાં નમસ્કારપૂર્વક મન પરોવી ભગવદ્ભજન કરતાં કરતાં તેણે સાયુજ્યમુક્તિ મેળવી. શ્રીશુકદેવજી બોલ્યા : હે ભરતવંશી રાજા ! જેમાં તમે જન્મ્યા છો તથા જેમાં રાજર્ષિઓ અને બ્રાહ્મણો પણ થયા છે તે પિતૃભક્ત રાજા પુરુનો વંશ હવે હું વર્ણવું છું. પુરુનો જનમેજય પુત્ર હતો અને પછી એના વંશમાં ક્રમશઃ પ્રચિન્વાન, પ્રવીર, નમસ્યુ, ચારુપદ, સુદુ, બહુગવ, સંયાતિ, અહંયાતિ, રૌદ્રાશ્વ, અને રૌદ્રાશ્વના

ધૃતાચી નામની અપ્સરામાં ઋતેયુ, કુકેયુ, સ્થંડિલેયુ, કૃતેયુ, જલેયુ, સંતતેયુ, ધર્મેયુ, સત્યેયુ અને વ્રતેયુ નામના દશ પુત્રો થયા હતા, હે રાજન્ ! તેમાંના ઋતેયુના વંશમાં ક્રમશઃ રંતિભાર, તેનો સુમતિ ધ્રુવ અને અપ્રતિરથ એ ત્રણ પુત્રોમાં અપ્રતિરથનો કણ્વ કણ્વના મેઘાતિથિ અને મેઘાતિથિના પ્રસ્કણ્વ વગેરે પુત્રો થયા હોઈ એ બધા બ્રાહ્મણો થયા હતા. રંતિભારના સુમતિ નામના પુત્રથી રૈત્ય અને એ રૈત્યથી દુષ્યંત નામે પુત્ર હતો. તે મહાન એવો દુષ્યંત રાજા એક વખત કેટલાક સૈનિકો સાથે મૃગયા કરવા ગયો હતો ત્યાંથી તે કણ્વ ઋષિના આશ્રમમાં જઈ ચડ્યો અને ત્યાં તેણે પોતાની કાંતિથી સર્વને શોભાવતી લક્ષ્મી જેવી સર્વોગ સુંદર એક કન્યાને જોઈ રાજા એના પર મોહિત થઈ રહ્યો. ધૃષ્ટ બની તેણે તે સુંદરીને હાસ્યપૂર્ણ મધુર વાણીથી પૂછવા માંડ્યું : હે સુંદરી ! તું કોની પુત્રી છે ? આ નિર્જન વનમાં તને જોઈ મને આશ્ચર્ય થાય છે. હે સુંદર મધ્યભાગવાળી ! હું માનું છું કે તું રાજકુમારી કન્યા જ હશે. એમ ન હોય તો મારું મન તારા તરફ વળે જ નહીં. પુરુવંશી રાજાઓનું મન અધર્મમાં કદી આસક્ત થતું નથી.

તે સુંદરી બોલી : હે વીર ! હું વિશ્વામિત્રની પુત્રી શકુંતલા છું. મારી માતા અપ્સરા મેનકાએ મને વનમાં ત્યજી દીધી હતી. ભગવાન કણ્વેમને ઉછેરીને મોટી કરી છે. હે રાજન્ ! આપ અહીં બિરાજો, સત્કાર સ્વીકારો, ભોજન કરો અને જો ગમે તો અહીં રહી જાઓ. દુષ્યંત બોલ્યો : “હે સુંદર ભૂકુટિવાળી ! તું કુશિકના વંશમાં જન્મેલી હોવાથી જ આવાં સંસ્કારી સત્કારવચન વટે છે. તું જાણતી તો હશે કે રાજકન્યાઓ તો સ્વયં પોતાને યોગ્ય પતિને વરે છે ?”

શકુંતલા રાજાના કથનનો ભાવાર્થ સમજી જાય છે. તે પણ રાજા પ્રતિ આકર્ષાઈ છે. તે રાજાની ઈચ્છાનુસાર રાજા સાથે ગાંધર્વવિધિ પરણી. કણ્વ મુનિ બહાર ગયા હતા. પતિપત્નીએ સંસાર ભોગવ્યો. પછી બીજે દિવસે રાજા પોતાના રાજ્યમાં ગયો. દશમે મહિને શકુંતલાને પુત્ર અવતર્યો. કણ્વ ઋષિએ એ કુમારના જાતકર્માદિ સંસ્કારો કર્યા. તે કુમાર પણ બાળક હોવા છતાં બળપૂર્વક સિંહશિશુને પણ પરાજિત કરી તેની સાથે રમતો. સ્ત્રીઓમાં ઉત્તમ શકુંતલાને કણ્વ મુનિએ શ્રીહરિના અંશમાંથી જન્મેલા તે દુર્લભ પરાકર્મવાળા પુત્ર સાથે એના પતિના ગૃહે વળાવી. રાજા દુષ્યંતે લગ્ન થયાની વાત ભૂલી જઈ તે નિર્દોષ શકુંતલાનો અસ્વીકાર કર્યો. તે વખતે પ્રાણીમાત્ર સાંભળી શકે એવી આકાશવાણી થઈ : “હે રાજા દુષ્યંત ! આ શકુંતલા તારી જ પત્ની છે અને બાળક પણ તારો છે માટે તું તેમનો સ્વીકાર કરી એમનું પોષણ કર. વંશને વધારનારો પુત્ર પિતાને ‘પુમ્’ નામના નરકથી બચાવે છે તેથી જ તેને ‘પુત્ર’ એવું નામ બ્રહ્માએ આપ્યું છે. શકુંતલા સત્ય જ કહે છે.” આકાશવાણી સાંભળી રાજાએ પત્નીનો તથા પુત્રનો સ્વીકાર કર્યો. દુષ્યંત પછી તેનો સગર્ભ પુત્ર ભગવાનના અંશરૂપ ભરત ચક્રવર્તી થયો. તેના જમણા હાથમાં ચક્ર અને ચરણમાં પદ્મનું ચિહ્ન હતું. એ ભરત રાજાનો આજે પણ મહિમા ગવાય છે. મોટા અભિષેકપૂર્વક રાજા

બન્યા પછી એ સમર્થ રાજવીએ મમતાના પુત્ર દીર્ઘતમા ઋષિને પુરોહિત કરી ગંગાના પવિત્ર તટે પંચાવન અશ્વમેધો કરી ભગવાનનું આરાધન કર્યું હતું. યમુનાના પવિત્ર તટે એણે અઠ્યોતેર અશ્વમેધો કરી ભગવાનને પૂજ્યા હતા, પુષ્કળ ધનનું દાન કર્યું હતું. અગ્નિચયન નામે વૈદિક કર્મ કરી તેમાં એક હજાર બ્રાહ્મણોને અસંખ્ય ગાયોનું દાન કર્યું હતું અને એ રીતના પુણ્યપ્રતાપે એ ચક્રવર્તી રાજા દેવોના વૈભવો કરતાં પણ પોતે અધિક વૈભવવાળો થયો હતો તથા આ લોકમાં પરમ યશસ્વી થઈને અંતે દેવાધિદેવ ભગવાન વાસુદેવને પામ્યો હતો. એ રાજાએ દિગ્વિજય વખતે કિરાત, હૂણ, યવન, અંધ્ર, કંક, ખશ, શક વગેરે સમગ્ર મ્લેચ્છ રાજાઓને પણ પરાજિત કર્યા હતા. એ રાજાએ મરુતસ્ત્રોમ નામના યજ્ઞથી મરુતદેવોનું યજન કર્યું હતું : તેથી તેને એ દેવોએ ભરદ્વાજ નામનો પુત્ર આપ્યો હતો. આ ભરદ્વાજનું બીજું નામ વિતથ હતું. તેના પુત્ર મન્યુ, બૃહત્ક્ષત્ર, જય, મહાવીર્ય નર અને ગર્ગ નામના પાંચ પુત્રો હતા. એ પાંચમાંના નરનો સંકૃતિ પુત્ર હતો. એ સંસ્કૃતિને ગુરુ અને રંતિદેવ નામના બે પુત્રો હતા. એમાં રંતિદેવનો મહિમા આ લોકમાં તેમ પર લોકમાં ગવાય છે. એ રંતિદેવ ઉદય વિના દૈવયોગે જ જે મળતું તેનો જ ઉપભોગ કરતો હતો. પોતે ભૂખ્યો રહીને પણ યાચકોને જેને જે ગમતું તે આપી દેતો અને એમ દ્વંખમાં પણ ધીરજ રાખતો. એક વખત પાણી પણ પીધા વિના સતત ૪૮ દિવસો વીતી ગયા. ૪૯ મા દિવસે સવારમાં જ તેને અનાયાસે ઘી, દૂધપાક, લાપસી અને જળ પ્રાપ્ત થયાં. સ્નાનાદિથી પરવારી તે જમવાની તૈયારી કરે છે ત્યાં તો એક બ્રાહ્મણ અતિથિ ત્યાં આવી ચડ્યો, સર્વત્ર શ્રીહરિનું દર્શન કરતા રંતિદેવે તે બ્રાહ્મણને પ્રેમશ્રદ્ધાપૂર્વક જમાડ્યો. તેના ગયા પછી વધેલું અન્ન તે જમવાની તૈયારી કરે છે ત્યાં તો એક શૂદ્ર અતિથિ આવ્યો, એને પણ જમાડ્યો. એ પછી કૂતરાથી વીંટાયેલો બીજો શૂદ્ર અતિથિ આવ્યો અને અન્નની યાચના કરી, રંતિદેવે વધેલું બધું એને આપી દઈ તૃપ્ત કર્યો. હવે માત્ર જલ બાકી રહ્યું હતું. રંતિદેવ એ જલ પીવા જાય છે ત્યાં એક ચંડાલ ત્યાં આવ્યો અને તરસથી મરું છું કહી જલ માગ્યું, રંતિદેવે કહ્યું : “હે ભાઈ ! આ જલ. મારે અષ્ટ મહાસિદ્ધિઓવાળી ઉત્તમ ગાત્રે કે મોક્ષની જરૂર નથી. પ્રાણીમાત્ર અન્ન જલથી દુઃખી નહીં રહે તો જ મારો ભૂખ તરસનો શ્રમ, શરીરનો પરિશ્રમ, થાક, શોક, ખેદ અને મોહ દૂર થશે કહી” તેમણે એને જલ આપી દીધું. તરત જ અતિથિઓ-રૂપે આવેલા બ્રહ્માદિ દેવોએ તેને દર્શન આપ્યાં. નિઃસ્પૃહી રંતિદેવે એમને નમસ્કાર કર્યો, પણ કશું માગ્યું નહીં. ભગવાન સિવાય અન્ય કોઈ કળની ઈચ્છા તેમને ન હતી. તેના સત્સંગીઓ પણ નારાયણપરાયણ એવા યાત્રીઓ બની રહ્યા હતા.

વિતથપુત્ર ગર્ગ નોશિનિ, એનાથી આગળ વંશજો તથા મહાવીર્યથી દુરિક્ષય, એનો ત્રપ્યા રુષિ, આ બધા ક્ષત્રિયમાંથી બ્રાહ્મણપણું પામ્યા હતા. મન્યુના સૌથી મોટા પુત્ર બૃહત્ક્ષત્રને હસ્તી નામે પુત્ર થયો હતો, જેણે હસ્તિનાપુર વસાવ્યું હતું. એ હસ્તીના અજમીઢ દિમીઢ અને પુરુમીઢ નામના ત્રણ પુત્રો હતા તેમાં અજમીઢના વંશજ પ્રિયમેધાદિ બ્રાહ્મણો

થયા હતા. એ અજમીઢનો બૃહદિષુ નામે પુત્ર હતો. એ વંશમાં ક્રમશઃ બૃહદ્રત્ન, બૃહત્કાય, જયદ્રથ, વિશદ, સેનજિત અને સેનજિતના રુચિરાશ્વ દંદહનુ કાશ્ય અને વત્સ નામથી પુત્રો થયા હતા. એમાંના રુચિરાશ્વનો પાર અને પારના પૃથુસેન તથા નીપ નામના બે પુત્રો હતા. શ્રીશુકદેવજી બોલ્યા : એમાંના નાના પુત્રે શુકકન્યા કૃત્વી વિશે બ્રહ્મદત્ત નામે પુત્ર ઉત્પન્ન કર્યો હતો. શુકદેવજીની આ કન્યા વિશે હરિવંશમાં કહ્યું છે કે મહાયશસ્વી શુકદેવજી પરાશરના વંશમાં વ્યાસથી અરણી નામની સ્ત્રીમાં પ્રજવલિત નિર્ધૂમ અગ્નિની જેમ જન્મ્યા હતા. તેમણે પિતૃઓની કન્યા વીરિણીમાં કૃષ્ણ, ગૌરપ્રભ, શંભુ, ભૂરિશ્વત તથા જય નામના પાંચ પુત્રો અને છઠ્ઠી કીર્તિમતી અથવા કૃત્વી નામની પુત્રી ઉત્પન્ન કરી હતી. એ કૃત્વી યોગિની યોગની માતા બ્રહ્મદત્ત નામના પુત્રને ઉત્પન્ન કરનારી અણુહની રાણી હતી. અહીં કૃત્વીને અણુહની રાણી કહી છે, જ્યારે ભાગવતમાં તેને નીપની રાણી કહી છે. જો કે શુકદેવજી જન્મથી જ સંગ ત્યજી નીકળી ગયા હતા, પણ પિતા વ્યાસને પાછળ આવતા જોઈ પોતે કૃત્રિમ શુકનું રૂપ ધાર્યું હતું. એ રૂપ જ છાયાશુક કહેવાય છે. પછી તે છાયાશુકે પિતાની આજ્ઞા પ્રમાણે ગૃહસ્થાશ્રમ વગેરે વ્યવહાર કર્યો હતો. કૃત્વીપુત્ર બ્રહ્મદત્તે સરસ્વતી નામે સ્ત્રીમાં વિષ્વક્ષેન નામનો પુત્ર ઉત્પન્ન કર્યો હતો. એ બ્રહ્મદત્તે જૈગીષવ્યના ઉપદેશથી પછી યોગતંત્ર નામનો ગ્રંથ રચ્યો હતો. બ્રહ્મદત્તના પુત્ર વિષ્વક્ષેનનો ઉદકસ્વન અને તેનો ભલ્લાદ નામે પુત્ર થયો. હસ્તીના બીજા પુત્ર દિમીઢથી ક્રમશઃ યવીનર, કૃતિમાન, સત્યધૃતિ, દંઢનેમિ, સુપાર્થ, સુમતિ, સત્રતિમાન અને તેનો કૃતિ થયો. આ કૃતિએ હિરણ્યનાભ પાસેથી યોગ પ્રાપ્ત કરી જૂના સામવેદની છ સંહિતાઓ પ્રાપ્ત કરી અને તેનો વિભાગ કરી શિષ્યોને ભણાવી હતી. એના વંશજોમાં પછી ક્રમશઃ નીપ, ઉગ્રાયુધ, ક્ષેમ્ય, સુવીર, રિપુંજય અને બહુરથ થયા હતા. હસ્તીનો ત્રીજો પુત્ર પુરુમીઢ સંતાનવિહીન હતો. હસ્તીના પ્રથમ પુત્ર અજમીઢના વંશના પ્રિયમેધ વગેરે ક્ષત્રિયો હતા તે આપણે જોઈ ગયા, હવે તેનો ત્રીજો વંશ જોઈએ, -અજમીઢની નલિની નામક સ્ત્રીમાં નીલ નામનો પુત્ર થયો હતો અને તેના પુત્ર શાંતિથી ક્રમશઃ સુશાંતિ, પુરુજ, અર્ક અને તેનો ભમ્યાશ્વ પુત્રો થયા હતા. ભમ્યાશ્વને મુદ્ગલ, યવીનર, બૃહદિષુ, કાંપિલ્ય તથા સંજય નામના પાંચ પુત્રો થયા હતા. મહારાજા ભમ્યાશ્વે એ પાંચ પુત્રોને પાંચ પ્રદેશોનું રક્ષણ કરવા પ્રયોજ્યા હોવાથી એ પાંચ પુત્રો ‘પંચાલ’ નામથી ઓળખાયા છે.

મુદ્ગલ પરથી મૌદ્ગલ્ય નામનું બ્રાહ્મણકુળ થયું હતું. તેને ત્યાં વળી એક જોડકું જન્મ્યું હતું તેમાં જે પુરુષ હતો તેનું નામ દિવોદાસ અને કન્યા હતી તેનું નામ અહલ્યા હતું. અહલ્યા ગૌતમ ઋષિને વરી હતી. તેનો શતાનંદ થયો. શતાનંદને ધનુર્વેદમાં કુશળ એવો સત્યધૃતિ પુત્ર થયો હતો. આ સત્યધૃતિને ઉવંશીને જોવા માત્રથી તેના તેજ દ્વારા જ એક ઉત્તમ જોડકું થયું હતું, જે ઘાસની ગંજમાં પડેલું અને મૃગયા માટે ફરતા શંતનુ રાજાના જોવામાં આવતાં તેમણે તેનો ઉછેર કર્યો હતો. તેમાં જે પુરુષ હતો તે કૌરવોનો કુલગુરુ કૃપાચાર્ય અને સ્ત્રી હતી તે દ્રોણાચાર્યને વરેલા કૃપી હતી. સત્યધૃતિને શરદાન નામનો પણ

વિદ્વાન પુત્ર હતો.

શ્રી શુકદેવજી બોલ્યા : હે રાજા ! મુદ્ગલના પુત્ર અને અહલ્યાના ભાઈ દિવોદાસને મિત્રેયુ અને મિત્રેયુના સોમક આદિ ચાર પુત્રો હતા. સોમકના સો પુત્રો હતા તેમાં જે નાનો પૃષ્ઠ હતો તેના પુત્ર દ્રુપદ રાજા થયા હતા. તેમને દ્રૌપદી નામક કન્યા અને ધૃષ્ટદ્યુમ્ન આદિ પુત્રો હતા. ધૃષ્ટદ્યુમ્નથી ધૃષ્ટકેતુ પુત્ર થયો હતો અને આ બધા ભર્ય્યાશ્વના વંશમાં થયેલા પાંચાલ ક્ષત્રિયો હતા. હવે હસ્તીના પુત્ર અજમીઠનો ઋક્ષ નામનો પણ એક પુત્ર હતો તેનો સંવરણ નામે પુત્ર થયો હતો અને તે સૂર્યપુત્રી તપતી સાથે પરણ્યો હોઈ તેને કુરુ નામનો પુત્ર પ્રાપ્ત થયો હતો, જે કુરુક્ષેત્રનો મહાન રાજા થયો હતો. આ કુરુને ત્યાં પરીક્ષિત, સુધનુષ, જહ્નુ અને નિષધાશ્વ નામના ચાર પુત્રો થયા હતા તેમાંના સુધનુષથી ચાલેલા વંશમાં ક્રમશઃ સુહોત્ર, વ્યવન, કૃતી અને ઉપરિચર વસુ તથા એ ઉપરિચર વસુના બૃહદ્રથ, કુશાંબ, મત્સ્ય, પ્રત્યગ્ર તથા સંદીપ પુત્રો થયા હતા, જે ચેદી દેશના રાજાઓ હતા. તેઓમાંથી બૃહદ્રથથી કુશાગ્ર, તેનો ઋષભ, તેનો સત્યહિત, તેનો પુષ્પવાન અને તેનો જહ્નુ નામનો પુત્ર થયો હતો. બૃહદ્રથની બીજી સ્ત્રીમાં એક જ શરીરના બે ટુકડા જન્મ્યા હતા તે જરા નામની રાક્ષસીએ ‘જીવ જીવ’ એમ કહીને સાંધી દીધા હતા અને એ જીવીને જરાસંધ નામે નૃપતિ થયો. જરાસંધથી સહદેવ, તેનો સોમાપિ અને તેનો શ્રુતશ્રવા પુત્ર થયો હતો. પરીક્ષિતને કંઈ સંતાન ન હતું, પણ ત્રીજા પુત્ર જહ્નુના વંશમાં ક્રમશઃ સુરથ, વિદૂરથ, સાર્વભૌમ, જયસેન, રાધિક, અયુત, કોધન, દેવાતિથિ, ઋષ્ય, દિલીપ, પ્રતીપ અને એ પ્રતીપના દેવાપિ શંતનુ અને બાહલિક નામના ત્રણ પુત્રો થયા હતા. આમાંનો દેવાપિ પિતાનું રાજ્ય ત્યજી વનમાં ગયો હોવાથી શંતનુ રાજા થયો હતો. શંતનુનું પહેલાંનું નામ મહાભિષ હતું, પણ તેમના હાથના સ્પર્શ માત્રથી વૃદ્ધો જુવાનો જેવા નીરોગી સમર્થ બની જતા- શં સુખં કલ્યાણં તનુતે इति શન્તનુઃ આમ શંતનુ કહેવાયા. તેના વખતમાં બાર વર્ષ સુધી વૃષ્ટિ ન થઈ, પ્રજા પીડાવા લાગી. બ્રાહ્મણો દ્વારા જાણ્યું કે મોટા ભાઈ હોવા છતાં તેને મૂકીને લગ્ન, અગ્નિહોત્ર કે રાજ્યાદિભોગ કરે તે પરિવેશ કહેવાય, તે દોષથી વૃષ્ટિ ન થાય. મંત્રીઓએ કપટથી છેતરીને દેવાપિ દ્વારા વેદની નિંદા કરાવી તેથી તેનો રાજ્યાધિકાર રહ્યો નહીં. શન્તનુ રાજ્યયોગ્ય થયા. વૃષ્ટિ થઈ, દેવાપિ યોગીઓના કલાપ નામના અજ્ઞાત ગામમાં રહે છે, કલિયુગને અંતે સત્યયુગમાં તે પુનઃ ચંદ્રવંશની સ્થાપના કરશે.

શંતનુના ભાઈ બાહલિકથી સોમદત્ત નામનો પુત્ર થયો હતો અને તેનો ભૂરિ, ભૂરિશ્રવા તથા શલ નામના ત્રણ પુત્રો થયા હતા. શંતનુને ગંગાથી જિતેન્દ્રિય એવા ભીષ્મ પુત્ર થયા હતા. તેઓ ધર્મવેત્તાઓમાં શ્રેષ્ઠ વિદ્વાન, અગ્રગણ્ય વીર પુરુષ અને ભગવાનના પરમ ભક્ત હતા. તેમણે પરશુરામને પણ યુદ્ધમાં સંતોષ ઉપજાવ્યો હતો. શંતનુને મૂળ ઉપરિચર વસુની પુત્રી, પણ માછીએ ઉછેરી હોવાથી માછીમારની ગણાતી સર્વાંગસુંદર કન્યા સત્યવતી નામની સ્ત્રીથી ચિત્રાંગદ અને વિચિત્રધીર્ય એમ બે પુત્રો થયા હતા. ચિત્રાંગદને

એક ગંધર્વ યુદ્ધમાં મારી નાખ્યો હતો. વિચિત્રધીર્ય ભીષ્મે સ્વયંવરમાંથી બળપૂર્વક લાવી આપેલી કાશીરાજની બે પુત્રીઓ અંબિકા અને અંબાલિકાને પરણ્યો હતો, પણ તે બન્ને પર અત્યંત આસક્ત હૃદયવાળો બની રહેવાથી સંતાનરહિત અવસ્થામાં જ તે રાજા ક્ષયરોગથી મરણ પામ્યો હતો. સત્યવતીને પરણ્યા પહેલાં પરાશર ઋષિથી સાક્ષાત્ હરિના અંશાવતાર એવા વ્યાસ ભગવાન અવતર્યા હતા. તે વ્યાસ મુનિએ વેદોની રક્ષા કરેલી. તેમની પાસેથી જ તેમની આ શ્રીમદ્ભાગવતસંહિતા હું ભણ્યો છું. આ સંહિતા અત્યંત રહસ્યમય છે, એથી જ મારા પિતાએ પોતાના પૈલ વગેરે શિષ્યોને તેનું અધ્યયન ન કરાવ્યું, તેમણે એ માટે મને જ યોગ્ય અધિકારી માન્યો. હું તેમનો પુત્ર અને મારામાં શાંતિ વગેરે ગુણો બીજા કરતાં વધારે હતા. મારા એ સમર્થ પિતા સત્યવતીના તો પુત્ર હોવાથી તેમણે ભાઈઓની વિધવાઓમાં નિયોગ દ્વારા પુત્રો ઉત્પન્ન કરવાની તેમને આજ્ઞા કરી. માતાની આજ્ઞાથી વ્યાસ ભગવાને કૃપા કરી પુત્રો આપ્યા. આમાં રાણીઓના ધૃતરાષ્ટ્ર અને પાંડુ તથા દાસીમાં વિદુરજી થયા. હે રાજા ! ધૃતરાષ્ટ્રને ગાંધારી દ્વારા સો પુત્રો થયા હતા અને પાંડુ રાજાને તો બ્રાહ્મણનો શાપ હોવાથી તેઓ મૈથુન કરી શકે એમ ન હતા તેથી તેમનાં પત્ની કુંતીએ ધર્મ વાયુ અને ઈંદ્રથી મહારથી યુધિષ્ઠિર, ભીમ અને અર્જુન નામે ત્રણ પુત્રો પ્રાપ્ત કર્યા અને પાંડુની બીજી પત્ની માદ્રીએ અશ્વિનીકુમારો દ્વારા નકુલ અને સહદેવ એમ બે પુત્રો પ્રાપ્ત કર્યા. તે પાંચ પાંડવોથી દ્રૌપદીમાં યુધિષ્ઠિરથી પ્રતિવિન્ધ્ય, ભીમથી શ્રુતસેન, અર્જુનશ્રી શ્રુતકીર્તિ, નકુલથી શતાનીક અને સહદેવથી શ્રુતકર્મા એમ પાંચ પુત્રો થયા હતા. હે રાજા ! યુધિષ્ઠિરને પૌરવી નામની બીજી સ્ત્રીથી દેવક, ભીમસેનને હિડંબા નામક સ્ત્રીથી ઘટોત્કચ અને કાલી નામની બીજી સ્ત્રીથી સર્વગત એમ બે પુત્રો થયા હતા. નકુલે કરેણ્મતી નામક સ્ત્રીમાં નિરમિત્ર અને સહદેવે પર્વતરાજકન્યા વિજયામાં સુહોત્ર નામનો પુત્ર ઉત્પન્ન કર્યો હતો. અર્જુનને નાગકન્યા ઉલૂપીમાં ઈરાવાન અને મણિપૂરના રાજાની પુત્રી ચિત્રાંગદા પુત્રિકાધર્મે અર્જુન સાથે પરણી હતી તેનામાં બહુવાહન નામે પુત્ર ઉત્પન્ન થયો હતો. પુત્રિકાધર્મ એટલે “આ કન્યા ભાઈ વિનાની છે તે હું તને આપું છું, પણ આ કન્યામાં જે પુત્ર થાય તેને મારો દત્તક પુત્ર ગણવો” આવી શરતથી જે કન્યા અપાય તે પુત્રિકાધર્મથી આપી એમ ગણાય. આથી એ બહુવાહન અર્જુનનો પુત્ર હોવા છતાં તે તેની માતાના પિતાનો પુત્ર ગણાયો હતો. વળી હે રાજા પરીક્ષિત ! સર્વ અતિરથીઓને જીતનાર અભિમન્યુ પણ અર્જુનનો પુત્ર હતો. તેની માતા સુભદ્રા હતાં. એ અભિમન્યુથી ઉત્તરામાં તમે જન્મ્યા છો. અશ્વત્થામાના બ્રહ્માસ્ત્રની તેજથી તમે ગર્ભમાં જ બળી ગયા હતા, પણ ભગવાન શ્રીકૃષ્ણના પ્રભાવથી તમે સજીવન થયા હતા. હે તાત ! તમારા જનમેજય, શ્રુતસેન, ભીમસેન તથા ઉગ્રસેન નામના ચાર પુત્રોમાં જનમેજય દ્વારા તમે તક્ષકથી નાશ પામ્યા છો એમ જાણી તે નાગોને સર્પયાગના અગ્નિમાં હોમશે. કાવધેય ગોત્રના તુર નામના બ્રાહ્મણને પુરોહિત બનાવી, સમગ્ર પૃથ્વીને જીતી જનમેજય અનેક અશ્વમેધ યજ્ઞો કરશે. એના પછી

શતાનીક, સહસ્રાનીક, અશ્વમેધજ, અસીમકૃષ્ણ અને તેનો થશે નેમિયક. એના સમયમાં હસ્તિનાપુર ગંગામાં તણાઈ જશે એટલે તે કૌશાંબી નગરી જઈ રહેશે. એના વંશમાં છેલ્લો ક્ષેમક રાજા થશે. એના પછી મગધવંશી રાજાઓ રાજ્ય ભોગવશે. જરાસંધના પુત્ર સહદેવથી લઈને રિપુંજય સુધીના રાજાઓ બૃહદ્રથના વંશમાં થઈ એક હજાર વર્ષ સુધી રાજ્ય કરશે.

યયાતિના ચોથા પુત્ર અનુના વંશમાં સભાનર, કાલનર, સંજય, જનમેજય, મહાશીલ, મહામના, ઉશીનર, શિબિ, વૃષાદર્ભ તથા સુતપા, બલિ નામના રાજાઓ થશે. બલિની સ્ત્રીમાં દીર્ઘતમા નામના ઋષિથી અંગ, વંગ, કલિંગ, સુદ્ધમ, પુન્ડ્ર તથા અંધ્ર નામના છ પુત્રો થયા હતા અને એ છ પુત્રોએ ભરતખંડની પૂર્વ દિશામાં પોતાના નામથી જ છ દેશો વસાવ્યા હતા. એમાંના અંગ રાજાની ચોથી પેઢીએ થયેલા રોમપાદને સંતાન ન હતું એટલે તેણે પોતાના મિત્ર દશરથની પુત્રી શાંતાને દત્તક પુત્રી તરીકે લીધી હતી. એ પુત્રીને વિભાંડક ઋષિના પુત્ર ઋષ્યશૃંગ સાથે પરણાવી હતી. આ ઋષ્યશૃંગે દશરથ રાજાને યજ્ઞ કરાવી પુત્રો આપ્યા હતા. આ રોમપાદના વંશમાં અધિરથ થયો હતો, જેણે કુંતીપુત્ર કર્ણને પુત્ર તરીકે સ્વીકાર્યો હતો. યયાતિના વંશમાં પૂરુના વંશજોને જ રાજ્ય કરવાનો અધિકાર હોવાથી તુર્વસુના વંશજ મરુતનો પુત્ર દુષ્યંત પૂરુવંશમાં મળી જઈને ભરતખંડનો રાજા થયો હતો. હવે હે રાજા ! યયાતિના મોટા પુત્ર યદુનો વંશ સંભળાવું. એ વંશમાં ભગવાનનો પૂર્ણાવતાર થયો હોવાથી એ વંશ મહાપવિત્ર ગણાય છે. પછીના સહસ્રજિત કોષ્ટા, નલ અને રિપુ નામના ચાર પુત્રો હતા. સહસ્રજિતના વંશમાં શતજિત, હૈહય, ધર્મ, નેત્ર, કુંતિ, સોહંજિ, મહિષ્માન, ભદ્રસેન, ઘનક અને કૃતવીર્ય રાજાઓ થયા હતા. કૃતવીર્યનો સહસ્રાર્જુન તો સાતે દ્વીપોનો ચક્રવર્તી બની ગયો હતો. એ રાજાનું માત્ર સ્મરણ કરવાથી ધનલાભ થાય છે. પરશુરામે તેને પુત્રો સહિત માર્યા હતા. તેના પુત્રોમાં જયધ્વજ, શૂરસેન, વૃષભ, મધુ અને ઊર્જિત નામના પાંચ પુત્રો બચ્યા હતા. તેમાંના જયધ્વજથી તાલજંઘ થયો હતો. તેના સો પુત્રોને ઔર્વ ઋષિના તેજના પ્રભાવથી સગર રાજાએ માર્યા હતા. મધુને પણ સો પુત્રો હતા તેમાંના મોટા વૃષ્ણિથી વૃષ્ણિકુળ ચાલુ થયું હતું. મધુથી થયેલા માયવ, વૃષ્ણિથી થયેલા વૃષ્ણિ અને યદુથી થયેલા યાદવો કહેવાયા હતા. યદુના એક પુત્ર કોષ્ટાના વંશમાં શશંબિદુ મહાયોગી હતા. તેમની પાસે ચૌદ મહારત્નો હતાં. હાથી, ઘોડા, રથ, સ્ત્રી, બાણભંડાર, પુષ્પ, વસ્ત્ર, વૃક્ષશક્તિ, પાશ, મણિહર અને વિમાન એ ચૌદ રત્નો ગણાય છે. એ રાજા ચક્રવર્તી થયો હતો. તેના વંશમાં પૃથુશ્રવા, ધર્મ, સોઅશ્વમેધયજ્ઞો કરનાર ઉશના, રુચક અને જયામધ મોટા રાજાઓ હતા. જયામધની સ્ત્રીનું નામ શૈબ્યા હતું. જયામધ એવો સ્ત્રીવશ રાજા હતો કે એના જેવો સ્ત્રીવશ રાજા અન્ય થયો નથી અને થશે પણ નહીં. તેનો પુત્ર વિધર્મ થયો. તેના માટે જયામધ રાજા દુશ્મનની કન્યા હરી લાવ્યો હતો. વિદર્ભના વંશમાં સાત્વત થયો. સાત્વતના સાત પુત્રો હતા અને તેમના વંશમાં સાત્યકિ, અકૂર, ઉગ્રસેન, દેવક વગેરે થયા હતા. ઉગ્રસેનને કંસાદિ પુત્રો અને કંસા વગેરે પાંચ પુત્રીઓ થઈ હતી, જે વસુદેવના

ભાઈને પરણી હતી.

સાસ્વતના વંશજોમાં અંધક, ભજમાન, વિદૂરથ, સ્વયંભોજ, દ્વદીક, દેવમીઢ, શૂર, જેની સ્ત્રી મારિયા નામે હતી તેનાથી તેને વસુદેવ, દેવભાગ, દેવશ્રવા, આનક, સંજય, શ્યામક, કંક, શમીક, વત્સક અને વૃક નામના દશ પુત્રો પ્રાપ્ત થયા હતા. વસુદેવના જન્મ વખતે દેવનાં દુદ્ધભિ અને આનક વાગ્યાં હતા તેથી તેમનું બીજું નામ ‘આનકદુદ્ધભિ’ પડ્યું હતું. એ ભાઈઓને પૃથા આદિ પાંચ બહેનો હતી. પૃથા કુંતીભોજને દત્તક આપી હતી તેથી કુંતી કહેવાઈ. તેની સેવાથી પ્રસન્ન દુર્વાસા મુનિએ તેને દેવોને બોલાવવાની વિદ્યા આપી હતી. વિદ્યાની પરીક્ષા કરવા કુંતીએ સૂર્યને ભોળા ના હતા. એનાથી તેને ગર્ભાધાન થતાં કર્ણ અવતર્યો હતો, જેને લોકાપવાદથી પેટીમાં મૂકી ગંગામાં વહેતો મૂકી દીધો હતો. પછી કુંતી સાથે, હે રાજા ! પરીક્ષિત તમારા દાદા અર્જુનના પિતા પરાક્રમી પાંડુરાજા પરણ્યા હતા. કુંતીથી નાની શ્રુતદેવાને કર્ણ દેશના રાજા વૃદ્ધશર્મા સાથે પરણાવી હતી, જેને વિશે સનત્કુમારોએ શાપ આપેલો ભગવાનનો દ્વારપાલ દૈત્ય સ્વભાવવાળો દંતવક્ર જન્મ્યો હતો. એનાથી નાની શ્રુતકીર્તિને કેકય દેશના રાજા ધૃષ્ટકેતુ સાથે પરણાવી હતી. ચેદિ દેશના રાજા દમધોષ સાથે ચોથી મુત્રી શ્રુતશ્રવા પરણાવી હતી, જેને વિશે સનત્કુમારોએ શાપ આપેલો ભગવાનનો જય નામનો દ્વારપાલ કૃષ્ણદેવી એવો શિશુપાલ પુત્ર તરીકે જન્મ્યો હતો અને પાંચમી રાજાપિદેવીને અવંતિના રાજા જયસેન સાથે પરણાવી હતી, જેને વિશે વિંદ અને અનુવિંદ નામના બે પુત્રો જન્મ્યા હતા. કંસે છ બહેનોને વસુદેવના ભાઈઓ સાથે પરણાવી હતી અને એમને ચિત્રકેતુ, બૃહદ્બલ, સુવીર, સત્યજિત વગેરે પુત્રો થયા હતા.

વસુદેવને પૌરવી, રોહિણી, ભદ્રા, મદિરા, રોચના, ઇલા અને દેવકી વગેરે સ્ત્રીઓ હતી એમાં રોહિણીને બલ, ગદ, સારણ, દુર્મદ, વિપુલ, તેમ કૃત વગેરે પુત્રો થયા. પૌરવીથી સુભદ્ર, ભદ્રવાહ વગેરે બાર પુત્રો થયા. મદિરામાં નંદ, ઉપનંદ, શૂર વગેરે પુત્રો થયા. ભદ્રાએ કેશી નામના એક જ સુપુત્રને જન્મ આપ્યો. રોચનાને હસ્ત હેમાંગદ વગેરે પુત્રો થયા. ઇલાને ઊરુ યદુ વગેરે પુત્રો થયા. ધૃતદેવાને વિપૃષ્ઠ નામનો એક જ પુત્ર થયો અને હે રાજા ! વસુદેવની બીજી સ્ત્રીઓમાં પ્રતિશ્રુત, વર્ષ, વસુ, પૂરુ, વિશ્રુત વગેરે પુત્રો થયા હતા. દેવકીજીને કીર્તિમાન, સુષેણ, ભદ્રસેન, ઋજુ, સંમર્દન, ભદ્ર અને શેષનાગના અવતાર એવા સંકર્ષણ અને પછી આઠમા પુત્ર તરીકે ભગવાન શ્રીહરિ સ્વયં જન્મ્યા હતા. તે ઉપરાંત, હે રાજા ! તમારાં દાદી મહાભાગ્યશાળી સુભદ્રા પણ દેવકીથી જ જન્મ્યાં હતાં. જ્યારે જ્યારે પૃથ્વી પર ધર્મનો નાશ થયા છે. પાપ વધે છે ત્યારે સર્વના ઈશ્વર ભગવાન વાસુદેવ અવતાર ધારણ કરે છે. મધુ દૈત્યનો નાશ કરનારા શ્રીકૃષ્ણે બલરામ સાથે ઈન્દ્રાદિ દેવોને માટે અશક્ય એવાં કર્મો કર્યાં હતાં. જે ભક્તો કલિયુગમાં થશે તેમના પર કૃપા કરવા માટે તેમ તેમનાં દુઃખ શોક અને અજ્ઞાન દૂર કરવા માટે મહાપવિત્ર એવો યજ્ઞ ફેલાવ્યો હતો, ભક્તોનું રક્ષણ કર્યું હતું. એ ભગવાનના ચરિત્રની ભોજ, વૃષ્ણિ, અંધક, મધુ, શૂરસેન,

દશાર્દ, કુરુ, સુંજય અને પાંડુવંશી રાજાઓ નિત્ય પ્રશંસા કરતા, એવા એ ભગવાનનો યશ તો શ્રેષ્ઠ તીર્થરૂપ છે. તેમાં નિર્મલ અંતઃકરણવાળા ભક્તો માટે કથામૃતરૂપી જલ ભરેલાં છે. કાનરૂપ અંજલિ દ્વારા માત્ર એક વખત આયમન કરીને પણ ભક્તોની કર્મવાસનાઓ દૂર થઈ જાય છે. ભગવાન સ્વસ્વરૂપથી સૌને આનંદ આપે છે. શ્રીશુકદેવજીએ સ્વરૂપનું વર્ણન કર્યું છે. મુખ્ય ફલરૂપ મુખારવિદનું વિશેષ ગાન કર્યું છે. મકરકુંડળથી શોભતા મનોહર કર્ણ અને તેજસ્વી કપોલોથી સુંદર હાસ્યવિલાસવાળા, નિત્યોત્સવરૂપ જેમના શ્રીમુખનું દર્શન કરતાં હર્ષ પામતાં સ્ત્રી પુરુષોને સંતોષ થતો નથી, દર્શનમાં વિધ્ન કરતા પલકારામાં વસતા પેલા નિમિ પર કોષિત બની રહેતાં હતાં. ભગવાન શ્રીકૃષ્ણ ભક્તિની જેમ પોતાના સ્વરૂપના ઉત્કર્ષથી પણ સર્વને મુક્તિ પ્રાપ્ત કરાવવા શક્તિમાન છે. જ્યારે સ્વરૂપ બિરાજતું હોય ત્યારે તેમનાં ચરિત્રોનાં શ્રવણ કીર્તન વગેરે સ્વરૂપ જેટલાં ઉપયોગી થતાં નથી, આવો દૃઢ નિશ્ચય કરીને બુદ્ધિમાન શુકદેવજીએ પરીક્ષિતને ભગવચ્ચરિત્ર ચોવીસમા અધ્યાયમાં સંક્ષેપમાં કહેલું છે. આગળ નિરોધમાં તે ચરિત્ર વિસ્તારથી કહેશે. ભક્તિમાર્ગમાં તો ભગવાનનું સ્વરૂપ એ જ ફલ છે. સ્વરૂપ સિવાય બીજું કોઈ જ ફલ નથી. કથાનાં શ્રવણ-કીર્તન, સ્મરણથી પણ સ્વરૂપમાં પ્રીતિ થવી જોઈએ, છેલ્લા શ્લોકમાં સંક્ષિપ્ત કૃષ્ણચરિત્ર કહ્યું : પુરુષોત્તમ ભગવાન અવતાર લઈ વ્રજમાં પધાર્યા, પોતે પુરુષાર્થરૂપ થયા, અસુરોને માર્યા, પત્નીઓનો અંગીકાર કર્યો, પુત્રો આપ્યા, વેદમાર્ગ-ભક્તિમાર્ગ પ્રકટ કર્યો, આંતરકલહ દ્વારા પૃથ્વીનો ભાર ઉતાર્યો, વિજયનો યશ ભક્ત અર્જુન આપ્યો, ઉદ્ધવજીને આત્મજ્ઞાન આપ્યું અને પછી ભગવાન નિત્યલીલામાં વિરાજ્યા.

ઈતિ શ્રીમદ્ભાગવત-સારનો નવમો સ્કન્ધ સંપૂર્ણ.

શ્રીમદ્ભાગવતના દશમ સ્કન્ધના વિષયમાં શ્રીમદ્વલ્લભાચાર્યજીને શ્રીધર બોપદેવ થી લઈને કૃષ્ણચૈતન્ય સાથે મહત્ત્વના ગણાય એવા બે મતભેદો હતા. ભાગવતની પ્રતીમાં દશમ સ્કન્ધના ૮૦ અધ્યાયો મળે છે, પરંતુ શ્રીવલ્લભાચાર્યજી માને છે કે એમાં અધ્યાય ૧૨, ૧૩ અને ૧૪ ક્ષેપક હોવાથી આ સ્કન્ધમાં ૮૭ અધ્યાયો હોવાનું માનવું જોઈએ. ભગવાનની બધી જ લીલાઓનો સમાવેશ ભાગવતમાં થવો જોઈએ. એમ માની બ્રહ્મા વાછરડાં તથા ગોપ બાલકોને ઉપાડી ગયા ત્યારે ભગવાને પોતે વાછરડાં તથા ગોપ બાલકો બની પોતાની નિત્યની લીલા ચાલુ રાખી એવી અલૌકિક ચરિતલીલા પદ્મપુરાણમાં છે તેનો પણ શ્રીમદ્ભાગવતમાં સમાવેશ કરવો જ જોઈએ એથી પાછળથી કોઈ પંડિતે ૧૨, ૧૩ અને ૧૪ અધ્યાયો લખી એમાં એ લીલા વર્ણવીને મૂળ ભાગવતમાં દાખલ કરી દીધા છે. ૧૧મા અધ્યાયમાં અધ્યાયના અંતે જે શ્લોક છે તેનો સંબંધ ક્ષેપક એવા ૧૨ માના પ્રથમ શ્લોક સાથે નહી, પણ ૧૫મા અધ્યાયના પ્રથમ શ્લોક સાથે બરાબર મળે છે તેથી આ ત્રણ અધ્યાયો ક્ષેપક હોવાની સ્પષ્ટ પ્રતીતિ થાય છે, તેથી આ દશમ સ્કન્ધના ૮૭ જ અધ્યાયો માનવાના છે. અગિયારમા અધ્યાયના અંતે વ્રજમાં કુમાર અવસ્થા તજી એમ કહ્યું અને પછી ત્યાર પછી પૌંડ્ર વચને ધારણ કરી તે બે પશુપાલન માન્ય થયા. (અધ્યાય ૧૨.૧) એવો જ ગ્રંથનો સંબંધ હોવા જોઈએ. એ બે વાક્યો કહેનાર ભાગવતકારે એ બેની વચ્ચે બીજી કોઈ કથા કહેલી નથી એમ જ સ્પષ્ટ બની રહે છે. પદ્મપુરાણમાંની બ્રહ્મા અંગેની કથા અહીં અસ્થાને જ હોવાનું પ્રતીત થાય છે. વળી આવી કથા બ્રહ્માના સંબંધમાં હોવી પણ ઉચિત નથી. શ્રીકૃષ્ણ ઈશ્વર છે. એમ બ્રહ્મા જ ૨-૭-૨૭ વગેરેથી પ્રતિપાદન કરે છે તેથી તે ઈશ્વર છે એવું તેમને સદા જ્ઞાન છે જ. એવા જ્ઞાનવાળા હોવા છતાં તે આ કથામાં કહેલ છે તેવી ધૃષ્ટતા કરે એ સંભવતું જ નથી. આ રીતે પણ આ કથાવાળા અધ્યાયો પ્રક્ષિપ્ત છે.

શ્રીમદ્વલ્લભાચાર્યજીનો શ્રીધર આદિ પંડિતો સાથેનો બીજો મતભેદ આ દશમ સ્કન્ધ આશ્રય જણાવનારો છે કે નિરોધ જણાવનારો છે તે અંગેનો છે. શ્રીધર અને કૃષ્ણ ચૈતન્યના મત પ્રમાણે આ સ્કન્ધ આશ્રય જણાવનારો છે, જ્યારે શ્રીવલ્લભના મત પ્રમાણે નિરોધ જણાવનારો છે. લોકમાં નિરોધ પ્રલય તરીકે પ્રસિદ્ધ છે. ચાલુ દશમ સ્કન્ધમાં તે પ્રલય નથી અને બારમા સ્કન્ધમાં તે જોવામાં આવે છે જ તેથી દશમ સ્કન્ધમાં ઉત્તમપણાને લીધે શ્રીકૃષ્ણની શુદ્ધ લીલા સાથે આશ્રય(શ્રીકૃષ્ણ)નું નિરૂપણ કરેલું છે એમ શ્રીધર વગેરેનો મત છે.

પરંતુ આચાર્યશ્રી માને છે કે બીજાના ઉપર જે આધાર રાખતું હોય તેવું પહેલાં સારી રીતે જણાવી ન શકાય તેથી નવ લક્ષણો ઉપર આધાર રાખનાર આશ્રયનું આ સ્કંધમાં વર્ણન કરવાનું જ ન હોય. વળી ફળ પ્રાપ્ત કરવાના સંબંધમાં ભવિષ્યમાં કહેવાની બે લીલાઓ નિરર્થક થાય. સર્ગ, વિસર્ગ વગેરે નવ લીલાઓ ઉપર આશ્રય આધાર રાખનારો છે તેથી તે નવ પૈકીની નિરોધ અને મુક્તિ લીલાઓ કહ્યા પહેલાં આશ્રયનું વર્ણન થઈ શકે નહીં. શ્રીધરના કહ્યા પ્રમાણે દશમ સ્કંધમાં જ આશ્રયનું નિરૂપણ કરેલ હોય તો પછી તેઓ માને છે તેમ અગિયારમા અને બારમા સ્કંધમાં મુક્તિ અને નિરોધ કહેવાનું પ્રયોજન જ રહેતું નથી. આશ્રય સિદ્ધ થયા પછી લીલાઓ જાણવાની જરૂર રહેતી નથી તેથી તે કહેલી નિરર્થક બની રહે.

દશમ સ્કંધમાં નિરોધનો અર્થ પ્રલય નથી. નિરોધ એટલે દુષ્ટ રાજાઓનો વધ એવો અર્થ, અહીં ઈચ્છેલો નથી. શ્રીમદ્ભાગવતમાં જ ૨.૧૦.૬માં નિરોધની વ્યાખ્યા આ પ્રમાણે આપેલી છે :

નિરોધોઽસ્યાનુશયનમાત્મના સહ શક્તિભિઃ ॥

આ ભગવાનનું શક્તિઓ પછી શયન તે નિરોધ અર્થાત્ શક્તિઓમાં શયન પછી આ આત્માનું શયન તે નિરોધ. નવમા સ્કંધમાં ભક્તિ કહી છે તેથી આ સ્કંધમાં ભગવાન પ્રપંચમાં કીડા કરી ભક્તિના કાર્યરૂપ નિરોધ કરે છે એટલે ભક્તોને પ્રપંચનું વિસ્મરણ કરાવી પોતામાં રોકી રાખે છે. આસક્તિ કરાવે છે એવો નિરોધ વ્યુત્પતિથી થતો અર્થ જ ઈચ્છેલો છે. શ્રીકૃષ્ણમાં ઈન્દ્રિયોનો નિરોધ થાય એટલે પછી ભક્તો મુક્તિ પ્રાપ્ત કરે.

નવમ સ્કંધમાં ચોવીસ પ્રકારના ભેદવાળી અતિ દુર્લભ ભક્તિ અને ઉત્તમ પ્રકારના ભક્ત રાજાઓના વર્ણનથી પ્રસન્નચિત્ત બનેલા પરીક્ષિત રાજાએ પછી શુકદેવજી પ્રત્યે વિનમ્રપણે કહ્યું : હે શુકદેવજી ! આપે સૂર્યવંશી અને ચંદ્રવંશી રાજાઓમાં જે યશસ્વી અને ભગવાનના પરમ ભક્ત રાજાઓ થઈ ગયા તેનાં ચરિત્રો મને કહ્યાં, યદુવંશીની થોડી હકીકત પણ આપે કહી, હવે તે વંશમાં પોતાના અંશરૂપ એવા બળદેવ સાથે આવિર્ભાવ પામેલા શ્રીકૃષ્ણનાં અલૌકિક પરાક્રમો મને કહો. વિરક્ત ઋષિ મુનિઓ પણ જેનું નિરંતર ગાન કરે છે અને જીવમાત્રને માટે જે મુક્તિપ્રદાતા છે એવી શ્રવણ માત્રથી મનને આનંદ આપનારી ભગવાનની કથાઓથી તો કોઈને પણ તૃપ્તિ થાય નહીં. અમારા કુળના તો ભગવાન શ્રીકૃષ્ણ દૈવત હતા. મારા દાદા પાંડવો યુદ્ધક્ષેત્રમાં એ ભગવાનરૂપી નૌકાનો જ આશ્રય કરીને કૌરવોના સૈન્યરૂપી મહાસાગરને તરી ગયા હતા. ભીષ્મ જેવા અનેક અતિરથીઓથી એ ભગવાને પાંડવોની રક્ષા કરી હતી. મને તો અશ્વત્થામાના બ્રહ્માજીથી મરેલો હોવા છતાં સજીવન કર્યો હતો. એવા એ ભગવાન શ્રીકૃષ્ણનું, હે શુકદેવજી ! એમનું સંપૂર્ણ ચરિત્ર આપ મને વિસ્તારપૂર્વક કહી સંભળાવો, આપ તો સર્વજ્ઞ છો, ભગવાનના ચરિત્રને કહેવા આપ જ સમર્થ છો. મેં

જળ પણ ત્યજ્યું છે છતાં પણ આપના મુખમાંથી નીકળતું શ્રીહરિકથારૂપી અમૃતનું પાન કરું છું એથી મને અતિ દુઃસહ એવી ક્ષુધા અને તૃષ્ણા દુઃખ દેતી નથી.

સૂત પુરાણી બોલ્યા : હે શૌનક ! પરીક્ષિતની આવી વિનંતીથી પ્રસન્નચિત્ત શુકદેવજી પછી કલિયુગના પાપનો નાશ કરનારું ભગવાન શ્રીકૃષ્ણનું ચરિત્ર કહેવા લાગ્યા.

શુકદેવજી બોલ્યા : હે મહારાજ પરીક્ષિત ! ભગવાન વાસુદેવની કથામાં તમને આવી સુદૃઢ પ્રીતિ થઈ છે એથી તમારી બુદ્ધિ ઉત્તમ નિશ્ચયવાળી છે. ભગવાનની કથા તો ગંગાજળની જેમ વક્તા અને શ્રોતા તથા પ્રશ્નકર્તા એ ત્રણેયને પવિત્ર કરે એવી છે.

દ્વાપરયુગ અને કલિયુગની સંધિરૂપ આ સમય છે. અનેક દુષ્ટ રાજાઓના પાપાચારથી ભૂમિનો ભાર વધી ગયો હતો. દુઃખ અસહ્ય બની રહેતાં પૃથ્વીએ ગાયનું રૂપ લીધું અને પછી તે બ્રહ્માને શરણે ગઈ. તેનું દુઃખ સાંભળીને બ્રહ્મા શંકર તથા ઈન્દ્રાદિ દેવતાઓને સાથે લઈ ક્ષીર સમુદ્રના કિનારે ગયા અને ત્યાં જઈ જગતના નાથ ભગવાન વિષ્ણુની એકાગ્ર ચિત્તે સ્તુતિ કરી. ભગવાને બ્રહ્માને સમાધિમાં આકાશવાણી કહી. પછી બ્રહ્માએ પૃથ્વીને અને દેવોને કહ્યું : હે દેવો ! ભગવાને તો પ્રથમથી જ આ દુઃખ ધ્યાનમાં લીધું છે. સાત્ત્વિક રાજસ અને તામસ એ ત્રણે પ્રકારના ભક્તોનું દુઃખ દૂર કરવા ભગવાનનું પ્રાકટ્ય થવાનું જ છે. ભૂમિ માતા અને બીજા હરિના ભક્તો કાલથી અને અજ્ઞાનથી દુઃખ પામે છે, એ દુઃખ દૂર કરવા ભગવાનનું પ્રાકટ્ય થશે. તે પરમ પુરુષ ભગવાન વસુદેવને ઘેર આવિર્ભાવ પામશે, તે દરમિયાન તમે પણ તમારી સ્ત્રીઓ સાથે યાદવકુળમાં જન્મ લો. ભગવાનના અંશરૂપ, હજારમુખવાળા શેષ ભગવાન પણ શ્રીહરિને પ્રસન્ન કરવા પહેલાં અવતરશે. ભગવાનની ઈચ્છાશક્તિ યોગમાયા પણ ભગવાનના કાર્ય માટે અવતરશે. દેવોને આમ કહીને તથા પૃથ્વીને આશ્વાસન આપીને બ્રહ્મા પછી સ્વધામ ગયા.

શ્રીશુકદેવજી બોલ્યા : હે રાજર્ષિ ! પૂર્વે યદુવંશી શૂરસેન રાજા મથુરા નગરીમાં રહી માથુર અને શૂરશેન પ્રદેશોને ભોગવતો હતો, ત્યારથી મથુરા નગરી યાદવોની રાજધાની હતી. એ વેળા ઉગ્રસેન નામે ભોજવંશી યાદવ રાજા મથુરામાં રાજ્ય કરતો હતો. તેના ભાઈ રાજા દેવકની પુત્રી દેવકી સાથે લગ્ન કરીને વસુદેવજી તે નગરીમાં પોતાને ઘેર જવા રથમાં બેઠા. રાજા ઉગ્રસેનનો પુત્ર કંસ કાકાની પુત્રી દેવકીને ખૂબ ચાહતો હતો. બહેનને વળાવવા તે સ્વયં રથના સશ્ચોની લગામ પકડી રથને હાંકવાનો હતો. રાજા દેવકે દીકરીને વળાવતાં પહેરામણી તરીકે અઢળક કરિયાવર આપ્યો હતો. યથામુહૂર્તે વાજતે ગાજતે વરવધૂને લઈને કંસે રથને હાંકવા માંડ્યો ત્યાં આકાશવાણી થઈ : હે મૂર્ખ, તું જેનો રથ હાંકે છે તેનો આઠમો ગર્ભ તારો નાશ કરશે. આવી વાણી સાંભળતાં જ કંસ રાતોપીળો થઈ ગયો. રથને અટકાવી દઈ નીચે ઊતર્યો, હાથમાં તલવાર લીધી ગયો. બહેન દેવકીનો ચોટલો પકડી તેને મારી નાખવા તત્પર બની રહ્યો. આ જોઈને મહાત્મા વસુદેવજી ધીર ગંભીર સ્વરે બોલ્યા : હે

ભોજકુળદીપક ! આ માંગલિક પ્રસંગે સ્ત્રીજાતિ અને તેમાં પણ તમારી બહેનને શા માટે મારી નાખો છો ? તમને મરણનો ભય હોય તો તે તો ટાળ્યું ટળે એવું નથી. મૃત્યુના ભયથી પાપાયરણ કરવું યોગ્ય નથી. શરીર નાશવંત છે અને મર્યા પછી બીજું શરીર મળવાનું જ છે. કર્મ પ્રમાણે જીવને બીજો દેહ ધારણ કરવો જ પડે છે. આત્મા શરીરથી જુદો છે. ‘આ શરીર હું છું’ એમ માનવું એ તો મિથ્યા દુરાગ્રહ છે. જીવે પોતાનું કલ્યાણ ઇચ્છીને કોઈનો પણ દ્રોહ ન કરવો જોઈએ. દ્રોહ તો ભયજનક છે. આ દેવકી તમારી બહેન છે, હજી બાળક છે, તમારા જેવો વીર પુરુષ આવી નિર્દોષ બ્રાહ્મણને મારી નાખે એ યોગ્ય નથી.

શુકદેવજી બોલ્યા : હે કુરુવંશી રાજા ! વસુદેવજીએ કંસને આમ સમજાવવા માંડ્યો છતાં એ કૂર પાપાચારી કંસ પોતાના નિશ્ચયમાં અડગ રહ્યો એટલે પછી મનોમન વિચાર કરીને વસુદેવજીએ કહ્યું : હે સૌમ્ય ! આકાશવાણીએ જે કહ્યું એથી તમને આ દેવકીથી તેમ મારાથી તો કશો ભય નથી, તમને ભય છે એના પુત્રનો, તો પછી એને થનાર બધા જ પુત્રો હું તમને આપી દઈશ. એ પછી તો તમારે માટે આવું સ્ત્રીહત્યાનું કારણ ન જ હોવું જોઈએ.

કંસને વસુદેવની વાત વાસ્તવિક લાગી. તેણે બહેનને હણવાનું બંધ રાખ્યું. વસુદેવજી તેની પ્રશંસા કરી પોતાને ઘેર ગયા. એ પછી દેવકીએ એક એક વર્ષને અંતરે પુત્રોને જન્મ આપ્યો. સત્યવચની વસુદેવજીએ પ્રથમ પુત્ર કીર્તિમાન કંસને આપ્યો. કંસ તેમની સત્ય-નિષ્ઠાથી પ્રસન્ન થયો અને કહ્યું : આ પુત્ર તમે પાછો લઈ જાઓ, મારે તો મારા શત્રુ એવા તમારા આઠમા પુત્રની જરૂર છે. વસુદેવજી પુત્રને લઈ ગયા, પણ મનોમન તેમણે કંસના વાક્યને સત્ય માન્યું નહીં, કંસ તો દુષ્ટ હતો, એના મનનું ઠેકાણું જ ન હોય. હે ભરતવંશી રાજા ! થયું પણ એવું જ. કંસનું પાપાયરણ વધે તો જ દેવોના કાર્યની સિદ્ધિ થાય એથી નારદે આવીને કંસને સમજાવ્યો કે તને અને તારા જેવા રાજાઓને દુષ્ટ રાજા માની તમારા નાશ માટે દેવો વસુદેવ આદિ યાદવોરૂપે જન્મ્યા છે. દેવકીનો આઠમો પુત્ર કયો એની ગણતરી કરવામાં પણ કદાચ ભૂલ થયાનો સંભવ હોય, માટે આમ ભ્રમમાં રહીશ તો તારું અહિત જ થશે. નારદના આવા કથનથી કંસે તરત જ વસુદેવ દેવકીને બેડીઓ પહેરાવી જેલમાં પૂર્યા અને એના જન્મેલા બધા જ પુત્રોને ‘આ જ કદાચ વિષ્ણુ હશે’ એમ માની મારવા માંડ્યા, વિરોધી પ્રતીત થતા યાદવોને પજવવાનું શરૂ કર્યું અને એ મહાબળવાન કંસે પછી યદુવંશી, ભોજવંશી તેમ અંધકવંશી યાદવોના રાજા એવા પોતાના પિતા ઉગ્રસેનને પણ કેદ કર્યા અને પોતે શૂરસેન દેશનું રાજ્ય ભોગવવા લાગ્યો. એ મગધ દેશના મહાન રાજા જરાસંધનો જમાઈ હતો અને એનો આશ્રય કરી એ પાપાચારી કંસે પ્રલંબાસુર, બકાસુર, ચાણૂર, તૃણાવર્ત, અધસુર, મુષ્ટિકાસુર, અરિષ્ટાસુર, દ્વિવિદ વાનર, પૂતના, કેશી, ધેનુક, બાણાસુર, ભૌમાસુર આદિ અસુર રાજાઓની મદદ લઈ વિરોધી એવા યાદવશ્રેષ્ઠોને ખૂબ જ ત્રાસ આપવા લાગ્યો. પરિણામે એ યાદવો કુરુ, પાંચાલ, કૈક્ય, શાલ્વ, વિદર્ભ, નિષદ, વિદેહ તથા કોશલદેશમાં જતા રહ્યા, એને અનુસરતા યાદવો જ શૂરસેન દેશમાં રહી શક્યા.

કંસે દેવકીના છ પુત્રોને માર્યા પછી દેવકીને હર્ષ અને શોકમાં વૃદ્ધિ કરનારો સાતમો ગર્ભ રહ્યો. એ ગર્ભમાં ભગવદ્-આજ્ઞાથી અનંત શેષ ભગવાન પધાર્યા હતા. ભગવાને પોતાની યોગમાયાને દેવકીના એ ગર્ભને એમાંથી કાઢીને નંદના ગોકુલમાં રહેલી વસુદેવની બીજી સ્ત્રી રોહિણીના ઉદરમાં મૂકવાની આજ્ઞા કરી અને એને પણ યશોદાના ગર્ભ દ્વારા અવતરવાનું સૂચવ્યું. પછી વરદાન આપતાં કહ્યું કે હે કલ્યાણી ! મારું કાર્ય સિદ્ધ કર્યા પછી આ પૃથ્વીમાં તારો જ મહિમા અધિક મનાશે. પુત્રાદિ સર્વ કામનાવાળા પુરુષોની ઈશ્વરી અને ભક્તોની સર્વ ઉત્તમ ભાવનાઓ પૂર્ણ કરનારી જગદંબા તરીકે લોકો ધૂપ, નૈવેદ્ય અને બલિદાનોથી તારી પૂજા કરશે તેમજ મનુષ્યો દુર્ગા, ભદ્રકાલી, વિજયા, વૈષ્ણવી, કુમુદા, ચંડિકા, કૃષ્ણા, માધવી, કન્યાદુમારી, માયા, નારાયણી, ઈશાની, શારદા તથા અંબિકા એવાં નામે તને માતૃસ્થાને પધરાવી તારાં મંદિરો બનાવશે. દેવકીના ગર્ભને તું ખેંચીને કાઢીશ તેથી લોકો તેને ‘સંકર્ષણ’ કહેશે. ભગવાનની આજ્ઞા મુજબ પછી યોગમાયા પોતાના કાર્યમાં પ્રવૃત્ત બની રહી. લોકોમાં દેવકીનો ગર્ભ પડી ગયો એમ કહેવાયું. એ પછી યશાસમયે ભગવાન પોતે દેવકીના આઠમા ગર્ભમાં પધાર્યા. ભગવાન ચંતુર્વ્યૂહરૂપે ચાર મૂર્તિવાળા પ્રગટ થવાના છે. પ્રથમ વસુદેવજીના હૃદયમાં વાસુદેવ વ્યૂહથી પધાર્યા હતા, એથી જ વસુદેવજીમાં દેવકીના મૃત્યુને અટકાવવાની શક્તિ પ્રગટી હતી. ભગવાનના આ થનારા અવતારને અહીં મૂલ સ્થાનમાંથી ભૂમિ ઉપર આવવું તેને અવતાર કહેલો છે, માત્ર પોતાનું અલૌકિક તેજ અન્યમાં મૂકવું તેને અવતાર કહેલ નથી. વસુદેવજીના હૃદયમાં રહેલા ભગવાન વાસુદેવને દેવકીએ મનથી ધારણ કર્યા અને એથી તો જગતમાં વસેલા વાસુદેવનાં રહેઠાણ બન્યાં હતાં. તે વખતે તેઓ સાચી વિદ્યાની જેમ શોભતાં હતાં. તેને જોતાં જ કંસ સમજી ગયો કે મારા પ્રાણને હરનારો વિષ્ણુ આના ઉદરમાં આવ્યો છે. દેવકીને ગર્ભ સાથે મારી નાખવાનો વિચાર તેને આવ્યો, પણ વસુદેવજીના હૃદયમાંના વાસુદેવ -વ્યૂહની શક્તિના પ્રતાપે તેની વૃત્તિ ફરી ગઈ અને પુત્રને જ મારવો એવો વિચાર કરી ભગવાન પ્રત્યેના વેરભાવને દબ કરતો તે ગર્ભના જન્મની રાહ જોવા લાગ્યો. સૂતાં, બેસતાં, ઊભા રહેતાં, જમતાં, ફરતાં તે વિષ્ણુનું જ વેરભાવે અખંડ સ્મરણ તેમ ચિંતન કરતો આખા જગતને જાણે ભગવાન વિષ્ણુમય જોતો હતો. બ્રહ્મા, શંકર, દેવો, નારદાદિ મુનિઓ દેવકીના ઉદરમાં વસેલા ભગવાન પાસે આવ્યા અને સ્તુતિ કરવા લાગ્યા કે હે ભગવન્ ! આપ સત્યસંકલ્પવાળા છો, ત્રણે કાલમાં સત્યસ્વરૂપ છો, જગતના નાથ છો, સર્વનું ઉત્પત્તિસ્થાન છો, સર્વત્ર અંતર્યામીસ્વરૂપે વિરાજો છો. અમે આપને શરણે આવ્યા છીએ. એક પ્રકૃતિ જેનો આશ્રય છે, સુખ અને દુઃખ એ બે જેનાં ફળ છે, સત્ત્વ રજ અને તમ એ ત્રણ ગુણો જેનાં મૂળ છે, ધર્મ અર્થ કામ અને મોક્ષ એ પુરુષાર્થો જેના રસરૂપ છે, પાંચ જ્ઞાનેન્દ્રિયો જેના જ્ઞાનપ્રકારો છે, ભૂખ અને તરસ એ બે પ્રાણ તથા મનની અને શોક, મોહ, વૃદ્ધાવસ્થા અને મૃત્યુ એ ચાર શરીરની એમ એકંદરે છ ઊર્મિઓ અથવા નસો, અસ્થિ, ચરબી, ત્વચા, માંસ અને લોહી એ એકંદરે છ કોશ જેના સ્વભાવ-

રૂપ છે, સાત ધાતુઓ જેની છાલ છે, પાંચ ભૂતો, મન બુદ્ધિ અને અહંકાર એ આઠ જેનો શાખાવિસ્તાર છે, ઈન્દ્રિયોનાં નવ દ્વાર જેનાં છિદ્રો છે, દસ પ્રાણ જેનાં પાંદડાં છે અને જીવ તથા ઈશ્વરરૂપી બે પક્ષીઓ જેમાં વસે છે એવા આ જગતરૂપી મહાવૃક્ષના કર્તાહર્તા કેવલ આપ એક જ છો. માયાવશ જીવો ભલે આપને વિવિધ સ્વરૂપે જુએ, પણ સર્વના આત્મા એવા એક આપ જ છો. ભક્તો ઉપર અનુગ્રહ કરનારા એવા આપની ભક્તિ કરનારા વિવેકી પુરુષો આ ભવસાગરને સહજપણે તરી જાય છે. હે સ્વયંપ્રકાશ દેવ ! ભક્તો પર કૃપા કરનારા હે કમળનયન ! આપના ચરણોના આશ્રિત આપ વિશે સુદૃઢ સ્નેહવાળા આપના ભક્તો આપથી રક્ષાયેલા હોવાથી કદી ભ્રષ્ટ થતા નથી, અભયને પ્રાપ્ત કરે છે અને વેદો, ક્રિયા, યોગો, તપ અને સમાધિરૂપ સાધનથી આપનું પૂજન કરે છે. આપનાં નામ અને રૂપ અગોચર છે તોપણ, હે દેવ ! આપનાં પ્રત્યક્ષ દર્શન કરી શકે છે. આપનાં અવતારો અને અવતારકૃત્યો કેવળ આપની અલૌકિક લીલા માત્ર છે, અનેક તર્કો કરીને પણ એનો પાર પામી શકાય એમ નથી. આપે મત્સ્ય, કચ્છપ, વરાહ, નૃસિંહ, હંસ તેમ દેવજાતિમાં બ્રાહ્મણોમાં તેમ ક્ષત્રિયોમાં પણ અવતાર લીધા છે એ અવતારોમાં બાંધારૂપ નીવડતા દુષ્ટો અને દાનવો ભલે આપના દ્વારા હણાયા હોય, પણ આપના અવતારો તો કેવળ ભક્તિની વૃદ્ધિ કરવા જ થાય છે. હે યદૂતમ ! આપને અમારાં વંદન હો. એ પછી તેઓ દેવકીજીને કહેવા લાગ્યા : હે માતા ! આપના ભાગ્યનો પાર નથી : પરમ પુરુષ જ આપના વિશે પધાર્યા છે. હવે તમે ડરશો નહીં, તમારા આ પુત્ર યાદવોનું રક્ષણ કરશે. એ પછી બ્રહ્માદિ દેવો પોતપોતાના સ્થાને પધારી ગયા.

એ પછી યોગ્ય સમય આવ્યો. ચંદ્ર રોહિણી નક્ષત્રમાં આવ્યો, નક્ષત્રો ગ્રહો અને તારાઓ અનુકૂળ થયા, દિશાઓ પ્રસન્ન હતી, પૃથ્વી પર આનંદ મંગળ વર્તાઈ રહ્યાં હતાં, નદીઓનાં પાણી નિર્મળ હતાં, ધરાઓમાં ખેલેલાં કમળો શોભી રહ્યાં હતાં, પવિત્ર સુગંધી વાયુ વાતો હતો, સજ્જનોનાં મન વધુ પ્રસન્નતા અનુભવી રહ્યાં હતાં, દેવનાં હૃદયો વાગતાં હતાં, કિન્નરો અને ગંધર્વો ગાન કરતા હતા, અપ્સરાઓ તેમ વિદ્યાધરીઓ નૃત્ય કરતી હતી. મેઘો ધીમી ગર્જનાઓ કરતા હતા તેમ આકાશમાંથી દેવો અને દેવર્ષિઓ હર્ષભરે પુષ્પવૃષ્ટિ કરતા હતા. મધ્યરાત્રિએ અંધાર જામ્યો હતો તે સમયે પૂર્વ દિશામાં પૂર્ણ ચંદ્ર પ્રગટે તેમ ભગવાન વિષ્ણુનું પ્રાકટ્ય થયું. ચતુર્ભુજસ્વરૂપે ભગવાન પ્રકટ્યા હતા. ભુજાઓમાં શંખ, ચક્ર, ગદા અને પદ્મ ધારણ કર્યાં હતાં. વક્ષઃસ્થળે શ્રીવત્સનું ચિહ્ન અને ગળામાં કૌસ્તુભમણિ શોભી રહ્યાં હતાં. પીઠું પીતાંબર ધારણ કર્યું હતું. ઉત્તમ પ્રકારનાં આભૂષણોથી શોભતા એ સુંદર ઘનશ્યામ વિષ્ણુ ભગવાનના દર્શનથી વસુદેવ-દેવકી આનંદવિભોર બની રહ્યાં. એવા ભગવાનને પુત્ર તરીકે પ્રગટેલા જોઈ વસુદેવજીએ મનોમન બ્રાહ્મણોને દસ હજાર ગાયોનું દાન કરવાનો સંકલ્પ કર્યો અને પછી બે હાથ જોડી ભગવાનની સ્તુતિ કરી : હે ભગવન્ ! મેં આપને જાણ્યા છે : આપ જ પ્રકૃતિથી પર એવા પરમ પુરુષ છો, જગતના નાથ છો, કર્તા

હર્તા છો. આપ દેવકીને વિશે આવ્યા છો એમ માત્ર જણાય જ છે, વસ્તુતઃ તો આપ સમસ્ત જગતમાં પ્રથમથી જ રહ્યા છો. આપે કોઈ સ્થળે પાછળથી પ્રવેશો કર્યો હોય એમ નથી. આપ સર્વત્ર પ્રથમથી જ છો. હે સર્વેશ્વર ! આ જગતનું રક્ષણ કરવા આપ મારે ત્યાં અવતર્યા છો. દુષ્ટ કંસે મારા પુત્રોની હત્યા કરી છે અને આપના આવિર્ભાવના સમાચાર જાણશે કે તરત જ હથિયાર ઉગામતો અહીં આવશે. દેવકીજી પણ પુત્રરૂપે પધારેલા ભગવાનની સ્તુતિ કરવા લાગ્યાં : હે પ્રભુ ! હું આપને શરણે આવી છું. આપ તો સર્વના કારણ છો, જ્યોતિર્મય છો, પરબ્રહ્મ છો, ગુણસાગર છો. સર્વથી મોટો ગજાતો અને જેને લીધે આખું જગત ચેષ્ટા કરે છે તે કાલને પણ વિદ્વાનો આપની એક ચેષ્ટા કહે છે. પ્રાણી માત્ર આપનાં ચરણકમલનો આશ્રય ગ્રહણ કરીને જ પ્રશાંત બની રહે છે. ઉગ્રસેનના પાપી પુત્રથી અમારી રક્ષા કરો. હે વિશ્વાત્મન્ ! આપનું આ અલૌકિક સ્વરૂપ આપ હવે સમેટી લો. આપ તો ભક્તવત્સલ છો, હું તો ટૂંકી બુદ્ધિવાળી છું એટલે કંસથી બીઉં છું.

ભગવાન બોલ્યા : હે સતી ! સ્વાયંભુવ મન્વન્તરમાં તમે પૃથિન હતાં અને આ વસુદેવ સુતપા નામના પ્રજાપતિ હતા. બ્રહ્માએ તમને પ્રજા ઉત્પન્ન કરવા માટે આજ્ઞા કરી ત્યારે તમે મહાન તપ કરવા માંડ્યું. મારામાં તદ્રૂપ બની રહી તમે દેવોનાં બાર હજાર વર્ષો પર્યંત તપ કર્યું, હું તમારા બન્ને ઉપર પ્રસન્ન થયો અને મારા આ જ સ્વરૂપે તમારી સમક્ષ પ્રકટ થઈ વરદાન માગ્યો એમ કહ્યું. તમે ત્યારે મારા જેવો પુત્ર માગ્યો હતો. મારા જેવો બીજો કોઈ તો છે નહીં એટલે હું જ તમારો પુત્ર થઈ અવતર્યો અને પૃથિનગર્ભ નામે પ્રસિદ્ધ થયો. એ પછી તમે બે કચ્છપ અને અદિતિ તરીકે જન્મ્યા ત્યારે પણ હું તમારા વિશે ઉપેન્દ્ર નામે પુત્ર થઈને અવતર્યો અને મારા તે વખતના સ્વરૂપ પ્રમાણે 'વામન' એવા નામે પ્રસિદ્ધ થયો. એ પછી, હે માતા ! ત્રીજા જન્મે તમે વસુદેવ અને દેવકી થયાં તથા હું તમારી સમક્ષ પુત્રરૂપે પ્રકટ થયો છું. તમને પૂર્વ જન્મનું જ્ઞાન થાય એ માટે મેં તમને આ સ્વરૂપે દર્શન દીધાં છે. તમે બન્ને હવે પુત્રભાવે અને ભગવાન-ભાવે મારાં સ્મરણ-ચિંતન કરી મારી પરમ ગતિને પામશો. ભક્તિના પ્રચાર માટે મારો આવિર્ભાવ થયો છે. બાધાજનક આસુર તત્ત્વો હવે મારા પ્રતાપે નષ્ટ બની રહેશે. મને તમે ગોકુલ નંદ બાવાને ત્યાં લઈ જાઓ અને યશોદાના ગર્ભથી જન્મેલી મારી યોગમાયાને જલ્દી અહીં લઈ આવો. આટલું કહી ભગવાને પોતાનું સ્વરૂપ સંકેલી લીધું અને તેજસ્વી ઘનશ્યામ શિશુ બની ગયા. વસુદેવજીએ પુત્રને લઈ ગોકુલ જવાની ઈચ્છા કરી ત્યારે ગોકુલમાં યોગમાયાએ યશોદાને વિશે જન્મ લીધો. યોગમાયાના પ્રતાપબલે દ્વારપાલો અને નગરવાસીઓ નિદ્રાવશ બની ગયાં, જેલના દરવાજા આપો-આપ ઊઘડી ગયા. ભગવાનને હાથમાં ઉપાડીને વસુદેવ ગોકુલ જવા નીકળ્યા. મંદ મંદ ગર્જના કરતો મેઘ ઝરમર ઝરમર વર્ષા રહ્યો હતો. શેષનાગે બાળક પર પડતા પાણીને ફણાઓથી અટકાવતાં વસુદેવની પાછળ પાછળ જવા માંડ્યું. યમુનાજીમાં ભારે પૂર આવ્યું હતું, પણ ભગવાનના ચરણસ્પર્શથી પુલકિત બની રહી યમુનાજીએ માર્ગ આપ્યો. વસુદેવજી

નિર્વિધ્ને ગોકુલ પહોંચી ગયા. ત્યાં પણ સર્વ કોઈ નિદ્રાવશ બની ગયાં હતાં. વસુદેવજી યશોદાના શયનગૃહમાં જઈ પુત્રને તેની ગોદમાં મૂક્યો અને એની પુત્રીને લઈ મથુરા પાછા આવ્યા તથા પૂર્વવત્ બંધનની સ્થિતિમાં બેસી ગયા. નંદનાં સ્ત્રી યશોદાને પોતાને કાંઈક અવતર્યું છે એટલું ભાન હતું, પુત્ર છે કે પુત્રી તેની તેમને ખબર ન હતી.

શુકદેવજી બોલ્યા : બહારના અને અંતઃપુરના દરવાજા પૂર્વની જેમ બંધ થયા પછી બાળકનો રડવાનો અવાજ સાંભળી દ્વારપાત્રો જાગ્રત બની રહ્યા અને ઝડપથી જઈને કંસને બાળક જન્મ્યાના સમાચાર આપ્યા. મૃત્યુના ભયે જેની નિદ્રા ઊડી ગઈ છે એવો કંસ તરત જ શય્યામાંથી ઊભો થયો અને ‘મારો કાળ પ્રગટ્યો’ માની ગભરાતો ઠોકરો ખાતો જલ્દી દેવકીના પ્રસૂતિગૃહમાં જઈ પહોંચ્યો. દેવકીજીએ ‘આ તો દીકરી જ જન્મી છે, એને તું રહેવા દે, મારી ન નાખીશ, હું તારી બહેન છું, સંતાનવિનાની છું તો આ એક સંતાન રહેવા દે. આમ વિનંતી કરી, પણ કંસે તો તે દીકરીને તેના હાથમાંથી ખૂંચવી લીધી અને મોટી શિલા પર પછાડી, પરંતુ એ પુત્રી તો પછડાતા પહેલાં જ તેના હાથમાંથી છટકી અને આકાશ તરફ ઊડી. દિવ્ય આયુધો ધારણ કરનારી અષ્ટ ભુજાઓ વાળી એ યોગમાયા અંબાજીસ્વરૂપે દેખાઈ અને બોલી : હે મૂરખ ! મને તું શું મારતો હતો ! તને મારનારો તો કોઈ સ્થળે જન્મી ચૂક્યો છે. આટલું કહી એ યોગમાયા અદૃશ્ય થઈ ગઈ અને ભગવાનના વરદાન પ્રમાણે પૃથ્વી પર સ્થળે સ્થળે વિવિધ નામો ધરાવી વાસ કર્યો. પૃથ્વી પર દેવીભક્તોનો પાર ન રહ્યો.

કંસના આશ્ચર્યનો પાર ન રહ્યો. મનોમન વિચાર કરી તેણે બહેન-બનેવીને બંધન-મુક્ત કર્યાં અને પોતે કરેલા પાપાચાર અંગે તેમની ક્ષમા માગી. ઉદાર મનવાળાં-વસુદેવ દેવકીએ તેને ક્ષમા આપી, જ્ઞાનોપદેશ કર્યો અને પછી પોતે પોતાને ઘેર ગયાં.

બીજે જ દિવસે કંસે મંત્રીઓ અને નાથીદારોની સભા બોલાવી અને યોગમાયાએ જે કહ્યું હતું તે કહી સંભળાવ્યું. એના જેવા જ પાપાચારી એવા એના સાથીઓ બોલ્યા : જો એમ જ બન્યું હોય તો અમે ગામે ગામે પહોંચી જઈએ અને દસ દિવસમાં જન્મેલાં તમામ બાળકોને મારી નાખીએ. દેવો તો આપણા શત્રુઓ છે; જોકે એકાંતમાં પડી રહેનારો વિષ્ણુ શું કરવાનો છે ? જંગલમાં પડી રહેનારો મહાદેવ પણ શું કરવાનો છે ? અલ્પ પરાક્રમવાળા ઈન્દ્રથી પણ આપણું કશું અહિત થાય એમ નથી. બ્રહ્મા તો તપમાંથી જ ઊંચો આવતો નથી, છતાં પણ આપણા એ શત્રુઓ તરફ બેદરકાર રહેવું યોગ્ય નથી, તેમનું મૂળ કાઢી નાખવાની અમને આજ્ઞા આપો. દેવોનો આધાર વિષ્ણુ છે. આમ તો એ એકાંતમાં પડ્યો રહે છે, પણ જ્યાં સનાતન ધર્મ હોય છે ત્યાં તે રહે છે જ. ધર્મનું મૂળ વેદો, ગાયો, બ્રાહ્મણો, તપસ્વીઓ અને યજ્ઞ કરનારાઓ હોય છે એ બધાં તથા તપ, સત્ય, દમ, શમ, શ્રદ્ધા, દયા, તિતિક્ષા અને યજ્ઞો વગેરે એ વિષ્ણુરૂપ જ છે એમ માને છે. વિષ્ણુ જ આપણો મુખ્ય શત્રુ છે. ઋષિઓ

આદિનો નાશ કરવો એ જ વિષ્ણુના નાશ બરાબર છે. દુષ્ટ બુદ્ધિવાળા એ મંત્રીઓ અને સાથીદારો સાથે આવા વિચારવિમર્શ પછી કંસે એમને એમ કરવા ચારે દિશાઓમાં જવાની આજ્ઞા કરી. એ અસુરોએ પછી સજ્જનોનો દ્વેષ કરવા માંડ્યો, પણ એ મૂઢ લોકોને ખબર ન હતી કે મહાપુરુષોનો અપરાધ કરનારા દુષ્ટોનાં આયુષનો, લક્ષ્મીનો, યશનો અને એમનાં સર્વ પ્રકારના સુખોનો અંતે નાશ થયા વગર રહેતો નથી.

શ્રીશુકદેવજી બોલ્યા : ગોકુલમાં પોતાને ત્યાં પુત્રનો જન્મ થયો છે એમ જાણતાં જ મોટા મનવાળા નંદરાયજી હર્ષવિભોર બની રહ્યા. સ્નાનાદિથી પરવારી, વિવિધ પ્રકારનાં આભૂષણોથી સજ્જ થઈ વિદ્વાન જ્યોતિષીઓ અને અન્ય પવિત્ર બ્રાહ્મણોને બોલાવ્યા. તેમની પાસે સ્વસ્તિવાચન કરાવી પુત્રનું જાતકર્મ કરાવ્યું તેમ વિધિપૂર્વક પિતૃઓનું તેમ દેવોનું પૂજન કરાવ્યું. પછી તેમણે શણગારેલી બે લાખ ગાયોનું તેમ રત્નો સાથે તલનું વિપુલ પ્રમાણમાં બ્રાહ્મણોને દાન કર્યું. ગોકુલના ગોપો સમૃદ્ધ હતા. ગોપાલન એમનો મુખ્ય વ્યવસાય હતો એથી તેઓ વૈશ્યો પણ કહેવાતા. નંદરાયજી તેમના રાજા હતા. એમને ત્યાં મોટી વયે પુત્ર થયો હોવાથી આખા ગોકુલમાં આનંદ છવાઈ રહ્યો. બ્રાહ્મણો, ભાટ, ચારણો, સૂતો માંગલિક આશીર્વાચનો બોલી રહ્યા, ગવૈયાઓ ગાવા લાગ્યા, ભેરી દુંદુભિ વાગવા લાગ્યાં. આખા ગોકુલમાં સ્વચ્છતા છવાઈ રહી. બધે પાણી છંટાયાં. આગણામાં સાથિયા પુરાયા, બધા જ ગોપો વસ્ત્રાભૂષણો પહેરી, સુશોભિત બની રહી, ભેટો લઈ નંદબાવાને ઘેર આવ્યા. ગોપીજનો પણ શણગાર સજીને નવા કેસરના રજકણોથી મુખને શોભાવમાન કરી, કુંકુમ-ચંદનની અર્ચા કરી નંદને ઘેર આવ્યાં અને પુત્રને ‘દીર્ઘાયુ થા’ એમ આશીર્વાદો આપવા લાગ્યાં. નંદરાયજીથી અભિનંદન આદર પામેલી મહાભાગ્યશાળી બલરામ-માતા રોહિણી પણ દિવ્ય વસ્ત્રો, માલાઓ તેમ આભુષણોથી શોભિત થઈ ફરતી હતી. એ પછી ગોપો અને ગોપીઓ ભગવાનના એ જન્મના ઉત્સવ-નિમિત્તે પરસ્પરને અબીલ, ગુલાલ, કુંકુમ, કેસરચુક્ત જલ તેમ હાલો-માખણ પરસ્પરને છાંટવા લાગ્યાં. આખા ગોકુલમાં આનંદમંગળ છવાઈ રહ્યાં. પછી નંદજીએ સૌ ગોપજનોનો યથાયોગ્ય સત્કાર કર્યો તેમ મહાપ્રસાદ દ્વારા તેમને અને ગાયોને તૃપ્ત કર્યા. હે રાજન્ ! ભગવાને આમ વ્રજમાં પધાર્યા તે પછી તો વ્રજનું જાણે રૂપ બદલાઈ ગયું, સર્વ સમૃદ્ધિઓથી પૂર્ણ અને શ્રીહરિના સાન્નિધ્યથી સર્વને પ્રિય થઈ પડ્યું, લક્ષ્મીને જાણે રમવાનું સ્થાન બની રહ્યું. પછી, હે કુરુવંશી રાજા ! નંદરાયજી ગોપોને ગોકુલ ભળાવી કંસનો વાર્ષિક કર ચૂકવવા યથાસમયે મથુરા તરફ સિધાવ્યા. મિત્ર નંદરાય આવ્યા જાણી વસુદેવ એમને મળા ગયા અને કહ્યું : મોટી વયે આપને ત્યાં પુત્ર થયો જાણી મને ખૂબ જ આનંદ થયો છે. મારા પુત્ર બળરામની તમે સંભાળ રાખતા હશો જ. નંદરાયે પણ વસુદેવના પુત્રોની કંસે કરેલી હત્યા બદલ દુઃખ વ્યક્ત કર્યું. સુખદુઃખની આમ વાતો કર્યા પછી વસુદેવજીએ નંદને કહ્યું : કામ પતાવી તમે જલ્દી ગોકુલ પાછા વળો, અહીં તમારે વધુ દિવસ રહેવું યોગ્ય નથી. ગોકુલમાં હવે ઉત્પાતો થશે એમ મારો અંતરાત્મા કહે છે, તો તમે

બને એટલા વહેલા અહીંથી નીકળી જાઓ. આ સાંભળી નંદ વગેરે સૌ કામ પતાવીને, ગાડાં જોડીને ગોકુલ તરફ સિધાવ્યા. વસુદેવજીએ ગોકુલમાં ઉત્પાત થવાનું શાથી કહ્યું એનો નંદ બાવા રસ્તામાં વિચાર કરવા લાગ્યા.

ગોકુલમાં તો ધમાલ મચી ગઈ હતી. કંસે મોકલેલી પૂતના નામની ભયંકર રાક્ષસી સુંદર શરીર ધારણ કરી, સ્તન પર ઝેર ચોપડી ગામડાં વગેરેમાં બોળકોનો નાશ કરતી ગોકુલમાં આવી હતી. ઇચ્છાનુસાર વિચરનારી એ પૂતનાએ ઘણું જ સુંદર રૂપ ધારણ કર્યું છે. અંબોડામાં માલતીનાં પુષ્પો ગૂંથ્યાં છે. સુંદર મંદ મંદ હાસ્ય કરતી એ સુંદરી ગોકુલવાસીઓનાં મન હરતી નંદરાયજીને ઘેર આવી. ગોપીજનો તો તેને સાક્ષાત્ લક્ષ્મી જ માની, યશોદા અને રોહિણી પણ સ્તબ્ધ બની એ અનુપમ સુંદરીને જોઈ રહ્યાં અને એ જે કરે એ કરવા દીધું. પૂતનાએ શય્યામાં સુવાડેલા કનૈયાને જોયો. સ્થાવર-જંગમના આત્મારૂપ એ ભગવાને પણ પૂતનાને જોઈને તેમ ઓળખીને આંખો મીંચી દીધી. પૂતનાએ કાળમૂર્તિ એવા એ ભગવાનને શય્યામાંથી ઉપાડીને ખોળામાં સુવાડ્યા અને જાણે સ્તનપાનની ઇચ્છા ધરાવતા એ બાળકના મુખમાં તેણે પોતાનું ઝેર પાચેલું સ્તન મૂક્યું. ભગવાન સ્તનને બે હાથે સારી રીતે પકડી દબાવીને સ્તનપાન કરવા લાગ્યા, પણ આહા, તેઓ તો પૂતનાના પ્રાણને જ પીવા લાગ્યા. પૂતનાને સમગ્ર મર્મસ્થાનોમાં પીડા થવા લાગી. ‘મૂકી દે, મૂકી દે, બસ કર, બસ કર’ એમ તે બોલવા લાગી. યશોદા વગેરે વિસ્મિત બની રહી જોઈ રહ્યાં, ત્યાં તો પૂતનાના શરીરે પરસેવો વળી ગયો, આંખો ફાટી ગઈ, અસહ્ય પીડા થવાથી હાથપાગ પછાડતી રોવા લાગી અને અંતે મરણ પામી, મોઢું ફાડી, હાથ પગ ફેલાવી ઢળી પડી. ઓહો ! શું એના મોઢામાં લાંબી અને ભયંકર દાઢો હતી ! શું એનું પર્વતની ગુફા જેવું નાક હતું ! માથાના કેશ છૂટી ગયા હતા. અંધારી વાવના જેવી એની ઊંડી આંખો હતી. લાંબા લાંબા હાથ પગ હતા, પાણી વિનાના ધરા જેવું એનું પેટ હતું. આવા એના ભયંકર શરીર પર કનૈયો લાલ રમી રહ્યા હતા. આટલી મોટી પૂતનાનો સંહાર કરવા ભગવાને પોતાનું રૂપ મોઢું કર્યું નથી તેથી અવસ્થા અને સ્વરૂપથી વિરુદ્ધ કરેલું આ કાર્યરૂપી શ્રીકૃષ્ણાવતારનું ચરિત્ર ઘણું અલૌકિક છે. યશોદા વગેરેએ ભગવાનને તેડી લીધા. તે પછી તે ઋષિરૂપ એવાં ગોપીઓએ એ બાળક ઉપર ગાયનું પૂંછડું ફેરવ્યું, ગોમૂત્ર છાંટ્યું. ગાયના પગની રજ તથા છાણ તેના શરીરે ચોપડ્યાં અને પછી તેનાં બારે અંગોની રક્ષાર્થે ભગવાનનાં વિવિધ નામો બોલ્યાં : અજન્મા ભગવાન તારા ચરણની રક્ષા કરો, મણિમાન બન્ને ઢીંચણોની, યજ્ઞ બન્ને સાથળોની, અચ્યુત કમરની, હયગ્રીવ ઉદરની, કેશવ હૃદયની, ઇશ છાતીની, સૂર્ય કંઠની, વિષ્ણુ ભુજની, ઉરુકમ મુખની, ઇશ્વર તારા મસ્તકની રક્ષા કરો. ચક્રધારી ભગવાન તારી આગળ, ગદાધારી પાછળ, ધનુષધારી મધુસૂદન તથા તલવારધારી અજન બ્રહ્મા તારા બન્ને પડખે, શંખધારી ઉરુગાય ચારે ખૂણાઓમાં, ઉપેન્દ્ર ઉપર, તાક્ષ્ય નીચે અને હલધર તારી ચારે તરફ રહો. હૃષીકેશ ઇન્દ્રિયોની, નારાયણ પ્રાણોની, શ્વેતદીપના સ્વામી ચિત્તની, યોગેશ્વર

મનની, પૃથ્વિનિર્ભર બુદ્ધિની અને પરબ્રહ્મ તારા અહંકારની રક્ષા કરો. રમતાં ગોવિંદ તારું રક્ષણ કરે, સૂતાં માધવ, ચાલતાં વૈકુંઠ, બેસતાં વૈકુંઠપતિ અને જમતાં યજ્ઞ-ભોક્તા તારું રક્ષણ કરો. ડાકણો, રાક્ષસીઓ, રુદ્રગણો, બાળગ્રહો, ભૂતો, પ્રેતો, પિશાચો, યક્ષો, રાક્ષસો, વિનાયકો, જ્યેષ્ઠા, રેવતી, માતૃકાઓ તથા શરીર પ્રાણી ઇન્દ્રિયોના દ્રોહ કરનારાં ગાંડપણ વાયુ વગેરે રોગો, મોટા ઉત્પાતો, અલાબલાઓ સર્વ ભગવાન વિષ્ણુનું નામ લેતાં જ ભયભીત બની નષ્ટ થઈ જાઓ.

આ પ્રમાણે સ્નેહવશ ગોપીઓએ ભગવાનની રક્ષા ઇચ્છી અને પછી યશોદાએ ભગવાનને ધવરાવીને સુવાડી દીધા.

મથુરાથી પાછા ફરેલા નંદ વગેરે આંગણામાં પડેલું પૂતનાનું ભયંકર શરીર જોઈ અત્યંત આશ્ચર્ય પામ્યા અને બોલ્યા : વસુદેવજી ખરેખરે કોઈ મહર્ષિ જ છે અથવા યોગેશ્વર છે. એમણે જે ઉત્પાત કહ્યો હતો તે જ આપણે જોયો. પછી ગોપોએ પૂતનાના શરીરને કાપી તેના અવયવો જુદા પાડ્યા અને પછી તેને અગ્નિદાહ દીધો. અહો શું આશ્ચર્ય ! પાપમૂર્તિ પૂતનાના બળતાં શરીરમાંથી તો અગરુ-અંદન સરખો સુગંધી ધુમાડો નીકળતો હતો. પૂતના તો ભગવાનના શ્રીઅંગનો સ્પર્શ પામી હતી. તે આવી હતી તો વૈરભાવે, પણ માતાના સ્વરૂપે આવી હતી. માતાની તો સદ્ગતિ જ થાય. ભગવાને પૂતનાના પ્રાણ ચૂસી લીધા અને પોતામાં સમાવી લીધા. પૂતનાનો મોક્ષ થઈ ગયો.

ઘેર આવીને નંદ આદિએ પૂતનાનો વૃતાન્ત સાંભળ્યો. ક્યાં ભયંકર પૂતનાનું કૂર પાપાચરણ અને ક્યાં મૃત બળતાં શરીરમાંથી સુગંધી ધુમાડો નીકળવો ! એ બધું નંદ વગેરેની સમજની બહાર હતું. તેઓ માત્ર આશ્ચર્યચકિત બની રહ્યા. પછી વાત્સલ્યથી ભર્યા ભર્યા હૃદયવાળા નંદરાયજીએ પુત્રને તેડ્યો અને તેનું માથું સૂંધી પરમ આનંદ પામ્યા.

પરીક્ષિત બોલ્યા : હે સમર્થ શુકદેવજી ! શ્રીહરિનાં ચરિત્ર તો કાનને પ્રિય અને મનને આનંદ દાયક છે. એ સાંભળીને માનસિક ગ્લાનિ અને વિવિધ તૃષ્ણાઓ નષ્ટ બની રહે છે. મારા પર કૃપા કરી ભગવાન સંબંધી બધી જ કથાવાર્તા મને કહી સંભળાવો.

શુકદેવજી બોલ્યા : એક વખત નંદરાયજીને ત્યાં બાળ શ્રીકૃષ્ણનો ગોઠણિયે ચાલવા અંગેનો ઉત્સવ હતો. યશોદાએ પુત્રને સ્નાન કરાવ્યું. તે દિવસે જન્મનક્ષત્રનો યોગ પણ હતો. યશોદા પછી એકઠી થયેલી ગોપીઓ સાથે બેસીને ગીતો ગાતાં હતાં. બ્રાહ્મણો દ્વારા જેમનું મંગલ સ્નાન થયું છે એવા કૃષ્ણની આંખમાં નિદ્રા ભરાઈ. યશોદાજીએ પુત્રને પાસે મૂકેલા એક ગાડા નીચે ઝોળી બાંધી એમાં સવાડ્યો. કૃષ્ણ સ્તનપાન માટે રોતા હતા. ઉત્સવના કામકાજમાં લીન યશોદાએ કૃષ્ણનું રોવું સાંભળ્યું નહીં. ઝોળીમાં સૂતેલા કૃષ્ણે પગ ઊંચો કર્યો. એમના પગના માત્ર આગલા ભાગના સ્પર્શથી જ ગાડું ઊંધું પડી ગયું, ગાડામાં મૂકેલાં વાસણો ભાંગી ગયાં, પૈડાં અને ધરી વિપરાઈ પડ્યાં, ધૂસરીનું લાકડું પણ ભાંગી ગયું.

યશોદા વગેરે ગોપીજનો, નંદ વગેરે ગોપો અને બ્રાહ્મણો ગાડું શી રીતે ઊંધું વળી ગયું એ સમજી જ શક્યાં નહીં. નાના ગોપ બાળકોએ કહ્યું કે ઝોળીમાં સૂતેલા ત્રણ વરસના કૃષ્ણે લાત મારી ગાડું ઊંધું વાળી દીધું છે, પણ કોઈને એ સાચું લાગ્યું નહીં. ગાડાના ભંગાર સાથે સૂતેલા કૃષ્ણને જશોદાએ તેડી લીધા. પુત્રના કલ્યાણ માટે બ્રાહ્મણો પાસે સ્વસ્તિવાચન કરાવ્યું, ગાયોનાં દાન આપ્યાં અને પુત્રને આશીર્વાદો અપાવ્યા. બ્રહ્માંડપુરાણમાં આ કથા શકટાસુરભંજન નામથી આલેખાઈ છે. ગાડામાં શકટ નામનો અસુર ભરાયો હતો તેને મારવા ભગવાને ગાડું ઊંધું વાળી તેનો નાશ કર્યો હતો.

વળી એક વાર યશોદાજી શ્રીકૃષ્ણને ખોળામાં બેસાડી રમાડતાં હતાં, પણ અચાનક પુત્રનો ભાર સહન ન થાય એવો વધી જતાં તેમણે કૃષ્ણને ખોળામાંથી નીચે બેસાડ્યા. કૃષ્ણે તે વખતે તૃણાવર્ત અસુરને જોયો હતો. મારવા આવેલો એ અસુર પોતાને માતાની સાથે મારવા આવશે એથી ભાર વધારી તેઓ ખોળામાંથી નીચે મુકાયા, ત્યાં તો તૃણાવર્ત વંટોળિયા-રૂપે આવ્યો અને શ્રીકૃષ્ણને ઊંચકી આકાશમાં ઊંચે લઈ ગયો. વંટોળિયાએ ગોકુલને ધૂળથી છાઈ દીધું, ચારે તરફ અંધારપટ છવાયો. દૈત્ય દિશાઓ ગજવી મૂકી. વંટોળિયારૂપી તૃણાવર્ત ઊંચે તો ચડ્યો, પણ પછી કૃષ્ણનો ભાર અમ્મલ બની રહેતાં તેણે કૃષ્ણને નીચે નાખી દેવા પ્રયત્ન કર્યો, પણ કૃષ્ણ તો તેને એવો વળગ્યા હતા કે તે છૂટો થઈ શક્યો નહીં અને ગળું દબાતાં તો તે બેભાન થઈ ગયો. તેની આંખો નીકળી પડી અને નિઃશ્વાસ બની તે નીચે પટકાયો. તેના શરીરના ચૂરેચૂરા થઈ ગયા. વંટોળિયો સમી ગયો હતો. કૃષ્ણને સ્થળ પર ન જોતાં યશોદાજી ગભરાયાં. વાછરડાં-વિહીન બનેલી ગાયની જેમ રુદન કરવા લાગ્યાં ત્યાં તો આકાશમાંથી પટકાયેલા તૃણાવર્તના ભંગાર શરીર પર રમતા કૃષ્ણને જોયા. સૌ દોડી ગયાં, કૃષ્ણને ઉઠાવી લીધા અને યશોદા એમને ખોળામાં લઈ સ્તનપાન કરાવવા લાગ્યાં. યશોદાને લાગ્યું કે કૃષ્ણ વધારે પડતું ધાવે છે. તેઓ છૂટાં થવા ગયાં, પણ કૃષ્ણે સ્તન છોડ્યું નહીં અને જાણે બોલ્યા : મા ! હું એકલો ધાવતો નથી, હું તો તમારા દ્વારા આખા જગતનું પોષણ કરું છું. એનું કહી ઊંધ આવતી હોય એમ એમણે બગાડું ખાધું. યશોદાએ જોયું તો પુત્રના મુખમાં સમસ્ત જગત તેમને દેખાયું. આ જોઈ મૃગલી જેવાં યશોદા માતા કંપી ગયાં અને આંખો મીંચી ગયાં. ભગવાને પછી સ્મૃતિ ફેરવી નાખી. ભ્રમણા થઈ હશે એમ માની પુત્રને તેમણે સુવાડી દીધો.

શુકદેવજી બોલ્યા : મહાવિદ્વાન તપસ્વી ગર્ગાચાર્ય સમસ્ત યાદવોના પુરોહિત હતા, પાપી કંસ પણ તેમને આદરપૂર્વક જોતો, પણ ગર્ગાચાર્ય સાંચવીને રહેતા, એની સાથે કશો વાદ જ ન કરતા. વસુદેવની પ્રેરણાથી તેઓ વ્રજમાં પધાર્યા. નંદરાયજીએ એમના દર્શનથી પ્રસન્ન બની, બે હાથ જોડી, તેમને પ્રણામ કરી પછી તેમની પૂજા કરી. સત્કારથી પ્રસન્ન થયેલા પુરોહિતજીને પછી નંદરાયે કહ્યું : હે બ્રહ્મન્ ! આપ તો સર્વજ્ઞ છો, પ્રખર જ્યોતિષી છો. ભલે આપ અમારા કુલાચાર્ય નથી, પણ મારા આ બન્ને બાળકોના નામકરણાદિ

સંસ્કારો કરવા આપ જ યોગ્ય છો.

ગર્ગાચાર્ય બોલ્યા : હું યાદવોનો જ પુરોહિત છું અને એ રીતે જ પ્રખ્યાત હોવાથી જો હું તમારા પુત્રોના સંસ્કાર કરીશ તો પાપી કંસ આ પુત્રોને તમારા નહીં, પણ વસુદેવના જ પુત્રો માનશે અને મુશ્કેલીમાં જ બધાંને મૂકી દેશે, પણ વસુદેવજીએ ખાસ વિનંતી કરી છે એટલે તમારા લોકો પણ ન જાણે એમ એકાન્તમાં સ્વસ્તિવાચનપૂર્વક આ બાળકોના દ્વિજને યોગ્ય સંસ્કાર કરીશ. પછી એકાન્તમાં બેસી તેમણે નંદરાયને કહ્યું કે તમારા આ મોટા પુત્રનું નામ બળરામ બરાબર છે અને નાનો પુત્ર જે શ્યામસુંદર છે તેનું નામ કૃષ્ણ બરાબર છે. યાદવોમાં એકતા સ્થાપશે એટલે બલરામને લોકો સંકર્ષણ પણ કહેશે. તમારો આ બીજો પુત્ર કોઈ એક સમયે વસુદેવનો પણ પુત્ર હતો એટલે વાસુદેવ-જગત માત્રમાં વસી રહેલો એવો વાસુદેવ પણ કહેવાશે. તમારા મહાભાગ્યથી જ તમને આ પુત્ર પ્રાપ્ત થયો છે. ગુણ અને કર્મ કરીને આ પુત્ર તો અનેક નામે ઓળખાશે, તમારું ગોકુલનું વ્રજનું તેમ ગોપજનોનું કલ્યાણ કરશે. તમારાં સર્વ સંકટો આ પુત્ર દ્વારા નષ્ટ બની રહેશે. તમારો આ પુત્ર તો ગુણો અને પ્રભાવથી જાણે સાક્ષાત્ વિષ્ણુ છે, નારાયણ છે તો સાવધાન રહી તેની રક્ષા કરજો.

આટલું કહી ગર્ગાચાર્યજીએ વિદાય લીધી. નંદરાયજી પોતાને સમર્થ મનોરથી માનવા લાગ્યા.

એ પછી થોડો કાલ વ્યતીત થયો એટલે રામ અને કૃષ્ણ ધીમે ધીમે ચાલતાં શીખ્યા. જેમ જેમ મોટા થતા ગયા તેમ તેમ પગ વડે ચાલીને રમવા લાગ્યા. ક્રમશઃ એમનાં તોફાન-મસ્તી વધવા લાગ્યાં. સરખી ઉમરના મિત્ર ગોપ બાળકોનું એક યૂથ ઊભું થયું. કૃષ્ણ બળદેવ આપોઆપ એમના નેતા બની રહ્યા, ગોપીઓના ઘરોમાં ઘૂસવા લાગ્યા, બાંધેલાં વાછરડાં છોડી મૂકતા, નાનાં બાળકોને રડાવતા, દહીં માખણ દૂધ હાથે ચડે તો ભેગા મળી ખાઈ જતા, વધે તો વાંદરાંઓને પણ વહેંચી દેતા. ગોપીઓ જોઈ જતી તો નાસી જતા. પકડાઈ જતા તો એમના સામું એવું હસતા કે ગોપીઓ લડવાનું મૂકી ઊલટી એમને વહાલ કરતી અને વધારે ને વધારે મોહ કરનારી માયા વધ્યા કરતી. કોઈ વાર ભગવાન કરેલા ચોરીના ઉપાયોથી ચોરેલાં દૂધ, દહીં, લાડવા, સાકર, મીઠાઈ જે જે સ્વાદિષ્ટ હોય તે આરોગી જતા. કદાચ કોઈ ગોપી જોઈ જતી તો કનૈયાલાલ મોમાં ભરેલાં દૂધ વગેરે તેની આંખોમાં ફૂંકી ઉડાડતા. ગોપી આંખો લૂંછી નાખે ત્યાં તો માખણ ઉપાડી લઈ એક ક્ષણમાં અદૃશ્ય થઈ જતા. આનાથી પણ વધારે વાણી અને મનથી પણ જાણી ન શકાય એવા ચોરીના પ્રકારો જે ચોરશાસ્ત્રમાં પ્રસિદ્ધ નથી એવા પ્રયોજે છે. વસ્તુતઃ તે અલૌકિક કાર્ય છે, નિરોધલીલા છે. હાથથી પહોંચી શકાય નહીં તો પાટલી ખાંડણિયા વગેરેના ઉપાયો પ્રયોજે. ઉપર શીકામાં વાસણ હોય તો ભગવાન તેમાં કાણું પાડે. ઘરમાં અંધારું હોય તો પહેરેલા મણિઓના સમૂહોને પ્રકાશનું સાધન બનાવે. ગોપીઓ ઘરકામમાં બરાબર નિમગ્ન બની રહી હોય ત્યારે

જ ભગવાન આ સર્વ કરતા હતાં. પકડાઈ જાય અને ગોપી તેને ‘ચોર ! ચોરી કરે છે કે ?’ એમ કહે તો સામે કહેતા : ‘ચોર તો તું છે, હું તો ઘરનો ધણી છું !’

એક વાર કેટલીક ગોપીઓ યશોદા પાસે રાવે ગઈ. યશોદા નિકટ સભયનયન શ્રીમુખવાળાકૃષ્ણ ઊભા છે. ગોપીઓએ યશોદાને ફરિયાદો કહેવા માંડી, પણ ભગવાનને ભયવાળાં નયન વાળા જોઈને વૃત્તાંત જણાવતી તે બોલતી બંધ થઈ ગઈ અને એની સામે સહાનુભૂતિપૂર્વક મુગ્ધપણે જોઈ રહી. યશોદાએ આ બધું જોઈ હસતા મુખવાળાં બનીને પુત્રને ઠપકો આપવાની ઈચ્છા જ ન કરી.

એક વાર ભગવાને વ્રજની માટી મુખ આગળ રાખી. બળરામ તથા ગોપ બાળકો એ જોઈ દોડતા યશોદામા પાસે ગયા અને કહ્યું કે કૃષ્ણે માટી ખાધી, પાછળ પાછળ આવેલા, ભયથી ગભરાયેલી દષ્ટિયુક્ત નેત્રવાળા કૃષ્ણને હાથથી પકડી યશોદાએ કહ્યું : ખરું કે કૃષ્ણ ! તેં માટી ખાધી છે ? શ્રીકૃષ્ણ બોલ્યા : ના, ના, નથી ખાધી. કોણ કહે છે ? યશોદા બોલ્યા : આ રામ અને ગોવાળિયા કહે છે. ઉઘાડ તો તારું મોઢું..... ભગવાન શ્રીહરિએ પોતાનું મોઢું ઉઘાડ્યું તો યશોદાએ એમાં સ્થાવર જંગમ આખું જગત, આકાશ, દિશાઓ, પર્વતો, દ્વીપો, વાયુ, ચંદ્રમા, જળ, તેજ, કાલ, સ્વભાવ, કર્મ અને આખું વ્રજ જોયાં. પુત્રના મુખમાં આ બધું જોઈ યશોદા ભય પામ્યાં, આ શું હશે ? સ્વપ્ન હશે ? માયા હશે ? મારી બુદ્ધિને મોહ તો થયો નથી ને ? અથવા મારા આ પુત્રનો જ કોઈ એક સ્વાભાવિક આત્મયોગ હશે ? જેના સંબંધી ચિત્ત, મન, કર્મ અને વાણીથી પૂરેપૂરો યથાર્થ વિચાર કરી શકાય તેવું નથી અને જેની કોઈ રીતે કલ્પના કરી શકાય તેમ નથી તે જેમાં રહેલું છે, જેથી દેખાય છે અને જેમાંથી દેખાય છે તેમના ચરણારવિંદને હું પ્રણામ કરું છું. હું, આ મારો પતિ, આ મારો પુત્ર, વ્રજેશ્વરના સર્વ ધનનું રક્ષણ કરનારી હું, સતી ગોપીઓ અને ગોધન સહિત ગોપો આ બધું મારું છે એવી કુમતિ જેમની માયાથી થઈ છે તે જ મારી ગતિ થાઓ. યશોદાજીને વિચાર કરતાં આવું જ્ઞાન ઉત્પન્ન થયું, પણ ભગવાનને તો એમને જ્ઞાનનું નહીં, પણ ભક્તિનું સુખ પ્રદાન કરવું છે. બ્રહ્માનંદ કરતાં પણ ભક્તિનો આનંદ મોટો છે માટે ભગવાને પ્રજાસ્નેહવાળી પોતાની વૈષ્ણવી માયા પ્રસારી યશોદા પુનઃ નાશ પામેલા સ્મરણવાળા થઈ, પુત્રને ખોળામાં પધરાવી પ્રથમના જેવા જ ઘણા વધેલા પુત્રસ્નેહથી ભર્યા ભર્યા હૃદયવાળાં બની રહ્યાં. જે જોયું હતું તેનું સ્મરણ પણ ન રહ્યું અને વેદો, ઉપનિષદો, સાંખ્ય, યોગ તથા વૈષ્ણવભક્તો જેમના માહાત્મ્યનું સદા ગાન કરે છે એવા શ્રીહરિને તેમણે પોતાનો પુત્ર જ માન્યા.

પરીક્ષિતે પૂછ્યું : હે બ્રહ્મન્ ! નંદરાયજીએ મહાન અભ્યુદય કરાવનારું એવું ક્યું ઉત્તમ કર્મ કર્યું હતું, મહાભાગ્યવાન યશોદાએ પણ એવું શું ઉત્તમ કાર્ય કર્યું હતું કે એમને ત્યાં ભગવાન પુત્રરૂપે પ્રાપ્ત થયા તેમ યશોદાજી સ્તનનું શ્રીહરિએ પાન કરી અને ધન્ય બનાવ્યાં ? યશોદાજીને તો ભગવાનની સાથે નિરંતરનો સંબંધ હોવાથી તેઓ તો નંદરાયજી

કરતાં પણ વિશેષ ભાગ્યવાન છે- જેમના અલૌકિક બાલચરિત્રનું કવિઓ હજી સુધી ગાન કરે છે અને જે લોકના દોષ માત્રને દૂર કરનારું છે એનો આનંદ માતા પિતાને મળ્યો અને આ બે નંદયશોદાને જ ઉપલબ્ધ થયો એનું શું કારણ ?

શુકદેવજી બોલ્યા : દ્રોણ નામનો વસુ હતો. પોતાની સ્ત્રી ધરા સાથે તે બ્રહ્માની આજ્ઞાનું પાલન કરવાનો હતો ત્યારે તેણે માગ્યું હતું કે ભૂમિ પર જન્મીને અમારામાં ભક્તિ થજો. એમની ભક્તિથી જ દુર્ગતિને તરી શકાય છે. તેમ થાઓ એમ બ્રહ્માથી કહેવાયેલો એ ઘણા યશવાળો દ્રોણ અહીં વ્રજમાં નંદના નામથી જન્મ્યો છે અને તેની પત્ની ધરા યશોદા થઈ છે. હે ભારત ! પછી પુત્ર થયેલા ભગવાન જનાર્દનમાં ગોપ અને ગોપીઓની મધ્યમાં એ દંપતીને સારી રીતે ભક્તિ ઉપલબ્ધ થઈ. બ્રહ્મા ભગવાનના અધિકારી છે, તેમનું વચન સત્ય કરવું જોઈએ. પોતાના પુરુષોત્તમપણાનો પરમાનંદ દ્રોણને આપવો છે. તે ભગવદ્ગુણ તો કૃપાબળે હતો, પણ આનંદરૂપથી તેની ભગવાન સાથે સમાનતા થાય. ભેદ રહે તો જ બાલલીલાના આનંદનો અનુભવ થાય એટલે દ્રોણ જન્મીને આનંદ નહીં, પણ નંદરૂપથી પ્રસિદ્ધ થયા અને પિતાના ભાવથી મુક્તિથી પણ અધિક એવી રસરૂપ લીલાનો અનુભવ કરી શક્યા. ભગવાન ભક્તોને મોક્ષ આપનાર જનાર્દનસ્વરૂપે પધાર્યા છે એટલે પ્રસંગને લીધે એમણે ધર્મમાં રહેલાં દંપતીને સારી રીતે ભક્તિ આપવાનું પણ કર્યું.

ભગવાન જ્ઞાન વૈરાગ્ય અને રૂપથી ભક્તોને અધીન થાય છે. અહીંથી ૯ થી ૧૧ એમ ત્રણ અધ્યાયોમાં ભગવાનની જીવોની અધીન-લીલાનું નિરૂપણ કરવામાં આવ્યું છે. એક વાર ઘરની દાસીઓ બીજા કામમાં રોકાયેલી હતી ત્યારે નંદજીનાં પત્ની યશોદા પોતે દહીં મથન કરવા લાગ્યાં. એમનામાં તો ગીતો રચવાનું પણ સામર્થ્ય હતું. દહીં મથન કરતાં કરતાં તે ભગવાનના બાલચરિત્રનાં સ્વરચિત ગીતો સ્મરણપૂર્વક ગાતાં હતાં. શોભિતી ભ્રમરોવાળાં, અંબોડામાંથી ખરી પડતી માલતીવાળાં, સ્થૂલ નિતંબ ઉપર સૂત્રથી બાંધેલી રેશમી સાડી જેમણે ધારણ કરી છે એવાં કાંપતાં અને પુત્રસ્નેહથી સ્તનોવાળી, નેતરાંને ખેંચવાથી થતા શ્રમથી ભુજાઓ સુધી ફરતાં કંકણો અને બે કુંડલો તથા પરસેવાવાળું મુખ ધારણ કરતાં તે દહીં મથન કરતાં હતાં. સ્તનપાનની ઈચ્છાવાળા શ્રીહરિએ માતા પાસે નિકટ આવી, રવૈયાને પકડી તેને મથન કરતાં અટકાવ્યાં. અટકાવવામાં પ્રીતિ ઉત્પન્ન થાય એ રીતે રવૈયાને પકડી લીધો છે. વાસ્તવમાં શ્રીહરિ સર્વના દુઃખનું હરણ કરનારા જ હોય. માતાને શ્રમ પડ્યો છે, માતાનો નિરોધ કરવો આવશ્યક હતો. વળી એક લીલાપ્રસંગ ઊભો કરવો છે. પુત્રે પ્રીતિ દર્શાવી છે એટલે માતાએ કામ બંધ રાખ્યું અને ખોળામાં ચડેલા પુત્રને સ્તનપાન કરાવવા માંડ્યું. ભક્તિના સારરૂપ ધાવણ ભગવાને પીધું તેથી યશોદા પછી ભક્તિ વિનાનાં થયાં અને પ્રથમની જેમ બુદ્ધિવાળાં અર્થાત્ સંસારમાં આસક્તિવાળાં થયાં. અગ્નિ ઉપર દૂધ મૂક્યું હતું તેને ઊભરાતું જોતાં જ અતૂમ એવા ભગવાનને ત્યજી તે ઝડપથી દોડી ગયાં અને દૂધ ઉતારી લીધું. ભગવાનનો નિરોધ પ્રાપ્ત થયો હોય છતાં બીજે જીવ જાય એ

પ્રભુને ન ગમે. તેમને ક્રોધ થયો. અનન્ય એવી એક લીલાની શુભ શરૂઆત કરી. છાશનું વાસણ કોશિયો મારી ફોડી નાખ્યું, ખોટાં આસુ લાવી ઘરના એકાન્તમાં જઈને માખણ ખાવા લાગ્યા. યશોદાએ આવીને વાસણ ફૂટેલું જોયું. પુત્રનું પરાક્રમ જાણી લીધું, પણ તેને ત્યાં ન જોતાં માતા હસ્યાં, પછી શોધ કરતાં ખાતાં વધેલું માખણ માંકડાને ખવડાવતા પુત્રને જોયો. તેને પકડવા માતા ધીરે ધીરે તેની પાછળ ગયાં. હાથમાં લાકડી લીધી છે. તેમને આવતાં જોઈ શ્રીહરિ ત્વરાસહિત ભય પામેલાની જેમ નાકા. પાછળ યશોદા દોડ્યાં. સુશોભિત મધ્યકટિવાળાં માતા મોટા નિતંબના ભારે અટકાયેલી ગતિવાળાં થતાં હતાં. ઝડપ કરવાં જતાં પડાતું હતું. અંતે ભગવાને કૃપા કરી. પકડાઈ ગયા. અપરાધી ખોટું ખોટું રડતા, મેશવાળી આંખો ચોળતા, વિહ્વળ પ્રતીત થતા પુત્રને માતા ધમકાવવા લાગ્યાં અને પછી તેમણે લાકડી દૂર મૂકી પુત્રને દામણાથી બાંધવાની ઈચ્છા કરી. જે જગતની આગળ છે, પાછળ છે, બહાર છે, અંદર છે, જે જગદ્રૂપ જ છે, તે અવ્યક્ત મર્ત્યના ચિહ્નવાળા, જ્ઞાનથી પર એવા ભગવાન શ્રીહરિને આત્મજ માની પ્રાકૃતની જેમ યશોદાએ દામણાથી ખાંડણિયા સાથે બાંધવા માંડ્યા. એ અપરાધી પુત્રને એમ બાંધતાં દામણું બે આંગળ ટૂંકું પડ્યું. યશોદાએ બીજું સાંધ્યું તે પણ ઘટ્યું, ત્રીજું પણ ઘટ્યું, જે જે દામણાં લીધાં તે બે આંગળ ઘટ્યાં, ગોપીઓ જોવા આવી છે. બધાં હસે છે અને વિસ્મય પામે છે. બાંધવા માટે અસમર્થ બનેલાં, લજ્જા પામતાં, માનભંગ થયેલાં, પરિશ્રમે પરસેવોવાળાં અંગોવાળા માતા પર ભગવાને કૃપા કરી અને પોતે બંધાયા. હે રાજન્ ! જગતના નાથ એવા શ્રીહરિ પોતાને જ વશ હોવા છતાં ભક્તને વશ બની રહ્યા. ભગવાનને યશોદા ઉપર ડરેલો આવો કૃપાપ્રસાદ તો બ્રહ્મા શંકર કે લક્ષ્મીએ પણ પ્રાપ્ત કર્યો નથી. મનોરથ સિદ્ધ થયો. બહિર્મુખ ગોપીઓ પોતપોતાને ઘેર ગઈ. માતા પણ ઘરકામમાં ગૂંથાયાં. દામણાંથી બંધાયેલા શ્રીહરિ ‘દામોદર’ પ્રભુ કહેવાયા.

નંદાલયની નજીકમાં યમલાર્જુન વૃક્ષો હતાં. યમલ એટલે જોડકું. બે વૃક્ષો સાથે ઊગેલાં તેથી ‘યમલ’ કહ્યાં છે. વાસ્તવમાં તે બન્ને ભક્ત એવા કુબેરના નલકૂબર અને મણિગ્રીવ નામવાળા પુત્રો હતા. ધનમદે છકી ગયા હતા. અહંકારી એવા એ બે ભાઈઓ એક વખત વારુણી મદિરાનું પાન કરીને કેલાસમાં ગંગાના પવિત્ર જળમાં કીડા કરતા હતા. દેવર્ષિ નારદ ત્યાંથી જતા હતા તેમની પણ એ મત્ત થયેલાઓએ આમન્યા જાળવી નહીં, ઋષિ ક્રોધે ભરાયા અને એ જડબુદ્ધિવાળાઓને વૃક્ષો તરીકે અવતરવાનો શાપ આપ્યો. એટલી કૃપા કરી કે વ્રજમાં ઝાડ થવાનું કહ્યું. શાપ પામતાં પ્રાયશ્ચિત્ત કરવા એ યક્ષોએ વિનંતી કરતાં નારદજીએ કહ્યું હતું કે કૃષ્ણાવતારમાં શ્રીહરિ દ્વારા તમારો ઉદ્ધાર થશે. ભક્તપ્રવર શ્રીનારદજીનું આ વચન સિદ્ધ કરવું પડે એમ હોવાથી ભગવાન શ્રીકૃષ્ણે બંધાયેલ સ્થિતિમાં ખાંડણિયાને ખેંચીને ચાલવા માંડ્યું અને પેલાં બે વૃક્ષો પાસે આવ્યા. એ પછી શ્રીહરિએ એ વૃક્ષોમાં પોતાના શ્રીઅંગનો સ્પર્શ ન થાય એ રીતે પ્રવેશ કર્યો. જો એમને

શ્રીઅંગનો સ્પર્શ થાય તો તેમનો પૂતનાને થયો એવો મોક્ષ થાય. એ યક્ષોને મોક્ષ આપવાનો નથી, એમના સ્વસ્થાને એમને મોકલવાના છે. એ વૃક્ષોને ખાંડણિયાનો સ્પર્શ થતાં જ તેઓનાં મૂળિયાં બધાં શિથિલ બની રહ્યાં અને એમાંથી પરમ કાંતિથી શોભતા બે યક્ષો પ્રકટ થયા. પ્રકટ થઈને એમણે ભગવાન શ્રીહરિની વિવિધ પ્રકારે સ્તુતિ કરી, વારંવાર વંદન કર્યાં અને પછી ભગવાનની રજા લઈ ઉત્તર દિશા તરફ સ્વસ્થાને જવા લાગ્યા. એ ગયા કે તરત જ બે વૃક્ષો મોટા અવાજ સાથે મૂળ સહિત ઊખડીને પડી ગયાં. હે કુરુશ્રેષ્ઠ ! એ અવાજ સાંભળીને નંદ વગેરે ગોપો અને યશોદા વગેરે ગોપીજનો વીજળી પડવાના ભયની શંકાથી ત્યાં દોડી આવ્યાં. આ રીતે ઝાડો પડી ગયાં એનું કારણ કોઈને સમજાયું નહીં. કૃષ્ણસખાઓ એવા ગોપબાળકોએ કહ્યું કે વચમાં પડેલા પેલા એ ખાંડણિયાને ખેંચતાં વૃક્ષો પડ્યાં, અમે બે પુરધોને પણ જોયા. બાળકો નિખાલસ હતા, જેવું જોયું એવું કહ્યું, પણ બાળકથી આમ બને નહીં એમ માની મોટાઓએ બાળકોનું કથન સાચું માન્યું નહીં અને કશું જ કારણ પ્રતીત ન થતાં ઉત્પાત થયો એમ જ બધાએ માની લીધું. પડેલાં ઝાડો વચ્ચે બંધાઈને પડેલા પુત્રને નંદજીએ ઝડપથી ઉઠાવી લીધા અને બંધનમુક્ત કર્યા. યશોદા ખૂબ જ ગભરાઈ ગયેલાં એટલે નંદે તેમને ઠપકો આપ્યો નહીં.

બૃહદ્વનમાં મોટા મોટા ઉત્પાતો થતા જોઈ નંદ વગેરે વડીલ ગોપો વિચારવિમર્શ કરવા લાગ્યા. જ્ઞાન અને વયથી અધિક એવા ઉપનંદ નામના ગોપે સલાહ આપી કે ગોકુલનું હિત ઈચ્છનારાઓએ હવે આ સ્થાન ત્યજી દેવું જોઈએ. ભગવાનની કૃપાથી દરેક ઉત્પાત વખતે આપણો પ્રિય કૃષ્ણ બચી ગયો છે, પણ હવે ચેતી જવું પડે. મને લાગે છે કે વૃંદાવન પશુઓને માટે હિતકારી ને આપણા માટે અને ગાયોને માટે સર્વથા સેવવા યોગ્ય છે. પવિત્ર છે અને ઘાસચારો પણ પુષ્કળ પ્રમાણમાં મળે એમ છે. બધા જ ગોપોએ એ વડીલની વાત સ્વીકારી લીધી અને ઘરવખરી ગાડામાં ભરી ગાયો સાથે બધાંએ વૃંદાવન તરફ પ્રસ્થાન કર્યું. તાજા કુંકુમ કેસર અને ચંદનથી કાંતિવાળી, આભૂષણો અને નવાં વસ્ત્રથી સુશોભિત ગોપીઓ કૃષ્ણની લીલાનાં ગીતો ગાતી તથા કૃષ્ણ અને બળરામ સાથે બેસીને એમની વાતો સાંભળતી આનંદવિભોર બની રહેલી યશોદા અને રોહિણી પણ નામલીલામાં વધુ પ્રીતિવાળાં પ્રતીત થતાં હતાં

તે સમયે વૃંદાવનની ભૂમિ આજની જેમ યમુનાના ઉત્તર ભાગ ઉપર હતી. વૃંદાવનમાં પહોંચીને સૌએ રહેઠાણો બાંધી દીધાં. યમુના ત્યાં થોડા પ્રવાહવાળી અને ઊંડી હતી અને તેમાં ઘણા ધરાઓ હતા. હે રાજન્ ! વૃંદાવન અને યમુનાના કિનારાઓ જોઈને કૃષ્ણ બળરામ અને સખાઓને ઘણો જ આનંદ થયો. એમ કરતાં તેઓ વાછરડાં ચરાવવા યોગ્ય થયા. વાંસળીઓ વગાડતા, ગોફણો ફેંકવાની રમત રમતા, ઘૂંઘરીઓ બાંધી નૃત્ય કરતા, બળદોની જેમ ડણક કરતાં તેમ પરસ્પર યુદ્ધો પણ કરતા. એક સમયે કૃષ્ણ અને બળરામ સખાઓ સાથે વાછરડાં ચારતા હતા ત્યાં એક અસુર આવ્યો. એ વાછરડા રૂપે આવ્યો હતો,

બળરામને દેખાડતા શ્રીકૃષ્ણે તેને પકડી લીધો અને પૂછડા સાથે પાછલા બે પગ પકડી તેને ફેરવ્યો તથા બળપૂર્વક કોઠાના વૃક્ષ તરફ તે મરણ પામે તેમ ફેંક્યો. કોઠીની સાથે તે અસુર પણ મરેલો ત્યાં પડ્યો. સખાઓએ વિસ્મય પામી કૃષ્ણની ખૂબ પ્રશંસા કરી. એ વત્સાસુરના પ્રાણ નીચે પડતાં પહેલાં જ નીકળી ગયા હતા. વત્સાસુરને હણ્યો એથી દેવોએ પુષ્પોની વૃષ્ટિ કરી. આ પ્રમાણે શ્રીકૃષ્ણ બળરામની સાથે વનમાં ફરતા હતા, ગાયો અને ગોવાળોનું રક્ષણ કરતા હતા અને સર્વને આનંદ આપતા હતા.

એક દિવસ પોતપોતાનાં વાછરડાંના સમૂહને પાણી પાવાની ઈચ્છાથી બધા જલાશય પાસે ગયા. વાછરડાંને પાણું અને પોતે પણ પીધું. ત્યાં તે ગોપબાલકોએ વજ્રથી ભાગી જઈ પડેલા પર્વતના શિખરના જેવું એક મોટું પ્રાણી ઊભેલું જોયું. બધા ભય પામી ગયા. બક અર્થાત્ બગલાનું રૂપ ધારણ કરીને આવેલો એ તો પૂતનાનો ભાઈ બકાસુર હતો. કૃષ્ણ સમીપ આવતાં જ તે મોટો અસુર ઝડપથી આવી તેમને ગળી ગયો. આ જોઈ બલરામ અને ગોપસખાઓ તો જાણે પ્રાણો વિનાના થઈ ગયા. ભગવાને બકાસુરના તાળવાના મૂલને અગ્નિરૂપે બાળતાં તેણે તેમને બહાર કાઢી નાખ્યા અને પછી કોધપૂર્વક તેમને મારવા તેમના તરફ ધસી ગયો. સત્પુરુષોના આશ્રય અને દેવોને આનંદ આપતા શ્રીકૃષ્ણે ધસી આવતા, કંસના મિત્ર, તે બકાસુરને બે હાથથી તેની ચાંચો પકડી સખાઓના દેખતાં સરળતાથી ફાડી નાખ્યો. દેવોએ તેમને પુષ્પોથી વધાવ્યા અને નગારાં તથા શંખનાદો સાથે તેમની સ્તુતિ કરી. ગોપસખા વિસ્મય અને આનંદની મિશ્ર લાગણીઓ અનુભવી રહ્યા. બકાસુરના વધનું શ્રવણ કરી ગોપો અને ગોપીઓ પણ આદરપૂર્વક ઘણા પ્રેમને લીધે અતૃપ્ત નેત્રોથી તેમનાં દર્શન કરવા લાગ્યાં. ઓહો, મારનારા દુષ્ટો તો આવે છે, પણ અગ્નિમાં પતંગિયાં નાશ પામે તેમ તેઓ જ નાશ પામે છે. વેદવાદી ગર્ગિયાર્ય જે કહેલું કે આમનાથી સર્વ અડચણો દૂર થઈ જશે, આ તો ગુણોથી નારાયણની સમાન છે તે સત્ય જ પ્રતીત થાય છે. આ રીતે નંદ વગેરે ગોપો આનંદથી શ્રીકૃષ્ણ અને બળરામની કથાથી આનંદ પામતા રહ્યા અને એમણે ભવની વેદના જાણી નહીં.

એવી રીતે પહેલાં કહેલા પ્રકારોથી કુમાર-અવસ્થાની રમતોથી લીલારૂપ ક્રિયાઓની સાથે કૃષ્ણ બળરામે પોતાની કુમાર-અવસ્થાને વ્રજમાં પૂરી કરી અને પૌંંગડવય પ્રાપ્ત કરી. અહીં સ્કંધનો અગિયારમો અધ્યાય પૂરો થાય છે. એ પછી ૧૨, ૧૩, ૧૪ અધ્યાયોને શ્રીવલ્લભાચાર્યજી પ્રક્ષિપ્ત માને છે. એમાંની કથા પ્રસિદ્ધ હોવાથી શ્રીવલ્લભે વિચરણ કર્યું છે, પણ ટિપ્પણી લખાઈ નથી.

શુકદેવજી બોલ્યા : હે પરીક્ષિત મહારાજ ! એક દિવસ શ્રીકૃષ્ણ વનમાં ભોજન કરવાનું મન કરીને, સવારે વહેલા ઊઠી બંસીના મીઠા સ્વરથી ગોપસખાઓને જગાડીને, વાછરડાં લઈ ઘર બહાર નીકળ્યા, ગોપસખાઓ પણ શીંકાં, લાકડી શીંગડાં અને વાંસળી

લઈને, પોતપોતાનાં વાંછરડાં લઈને આનંદપૂર્વક નીકળ્યા અને વાછરડાંને ચારતા જુદા જુદા સ્થળે વિવિધ રમતો રમવા લાગ્યા. બધા જ ગોપબાળકો કાચ, ગુંજા, મણિ, સુવર્ણ વગેરેથી શણગારેલા હોવા છતાં તેઓએ પોતાને વનના પદાર્થોથી અર્થાત્ ફૂલના ગુચ્છાઓથી, એટલે પુષ્પથી અને મોરપિચ્છાથી શણગાર્યા. એકબીજાની શીંકીઓ, ગેડીઓ વગેરે ચોરતા, વળી પરસ્પર ફેંકીને ઝીલી લેતા તેમ કૃષ્ણ કદાચ દૂર જતા તો ‘હું પહેલો, હું પહેલો’ કહી દોડીને એમનો સ્પર્શ કરીને રમતા હતા. વાંસળીઓ વગાડતા, શીંગડીઓ ફૂકતા, ભ્રમરો સાથે ગુંજારવ કરતા, કોયલો સાથે ફૂંજન કરતા, પક્ષીઓની છાયાઓ સાથે દોડતા, હંસો બગલા સાથે ચાલતા તેમ મયૂરો સાથે નૃત્ય પણ કરતા, વાંદરાઓની પૂંછડીઓ ભેંચતાં એમની સામે ઝાડો પર ચડી જઈ દાંતિયાં કરતા તેમ માંકડાંની જે વૃક્ષોની ડાળે ડાળે ફૂદતા હતા. આ રીતે તેઓ શ્રીકૃષ્ણ સાથે વિવિધ રમતો રમતા હતા, ત્યાં તો અથ નામનો એક મોટો અસુર ત્યાં આવ્યો. પૂતના ને બકનો એ નાનો ભાઈ દેવોના અમૃત વગેરે પદાર્થોનો પણ નાશ કરે એવો હોવાથી દેવો પણ તેના મરણની નિત્ય રાહ જોતા હતા. ‘શ્રીકૃષ્ણ વગેરેને ગળી જાઉં અને મારી નાખું’ એવો નિશ્ચય કરી કંસે મોકલેલો એ અઘાસુર યોજનના વિસ્તારવાળું મોટા પર્વત જેવું લાંબું અને જેનું અદ્ભુત મોટી ગુફા જેવું મુખ હતું તેવું અજગરનું મોટું શરીર ધારણ કરી ગળી જવાના ઈરાદાવાળો તે હરામખોર રસ્તામાં સૂતો. તેનો નીચલો હોઠ ભૂમિ ઉપર હતો અને ઉપલો હોઠ વાદળોમાં હતો. ગુફા જેવા મુખમાં દાઢો પર્વતનાં શિખરો જેવી દેખાતી હતી, જીભ પહોળા રસ્તા જેવી હતી. પવન જેવા શ્વાસવાળા એ અઘાસુરની બે આંખો દાવાનલ જેવી ઉજ્જા હતી. ગોપબાળકો તો એને વૃંદાવનની શોભા માનવા લાગ્યા. આશ્ચર્યચકિત બની વિવિધ રીતે તેનું વર્ણન કરવા લાગ્યા, શ્રીકૃષ્ણ તેને ઓળખી ગયા અને તેઓ સમજાવવાનો વિચાર કરતા હતા ત્યાં તો વાછરડાં સાથે એ બધા તેના મુખમાં પ્રવેશી ગયા. કૃષ્ણ હજી બહાર હતા એટલે અસુરે મોઢું ઉઘાડું જ રાખ્યું. સખાઓને બચાવવા કૃષ્ણે પણ એના મુખમાં પ્રવેશ કર્યો. વાદળોમાં ઢંકાયેલા દેવો ‘અરેરે, અરેરે’ એમ પોકારી ઊઠ્યા અને જે રાક્ષસો જોવા આવ્યા હતા તેઓ હર્ષ પામ્યા. શ્રીકૃષ્ણે પ્રવેશ કરીને તરત જ એટલું શરીર વધાર્યું કે તે ગૂંગળાઈ ગયો, તેની આંખો નીકળી પડી. તરફડિયાં મારવા લાગ્યો અને તેના શરીરનો રૂંધાયેલો પવન બ્રહ્મરંધ્ર ફોડીને બહાર નીકળ્યો. ગોપબાલકો અને વાછરડાં પણ એ રસ્તે બહાર આવ્યાં. અધમૂઆં જેવાં બની ગયેલાં એ સૌને પોતાની અમૃતદષ્ટિથી શ્રીકૃષ્ણે હતાં એવા સ્વસ્થ કરી દીધાં. ભગવાનના સ્પર્શથી અઘાસુરને મોક્ષ પ્રાપ્ત થયો.

શ્રીકૃષ્ણ ભગવાનના આ મહાન અદ્ભુત કાર્યથી દેવો પ્રસન્ન બની રહ્યા, ભગવાનને પુષ્પોથી વધાવ્યા. અપ્સરાઓએ નૃત્યથી, ગંધર્વોએ ગાનથી, બ્રહ્મર્ષિઓએ સ્તુતિથી અને વિષ્ણુના ભક્તસમૂહોએ જયજયના અવાજથી ભગવાનની પૂજા કરી. દેવોના આ ઉત્સવના મંગલ શબ્દો સાંભળી બ્રહ્મા ત્યાં આવ્યા અને ભગવાનના સામર્થ્યની વાતે વિસ્મ પામ્યા.

હે રાજન્ ! વૃંદાવનમાં એ અજગરનું સુકાયેલું શરીર તો પછી ઘણા સમય સુધી વનવાસી બાળકોનું અદ્ભુત, રમત દરમિયાન, છુપાઈ જવાનું સ્થાન બન્યું.

ભગવાન શ્રીકૃષ્ણનું કુમાર-અવસ્થાનું આ કાર્ય જોઈને આશ્ચર્યચકિત થઈ રહેલા બાળકોએ એ કર્મને તેમની પૌંડા અવસ્થામાં વ્રજમાં કહ્યું હતું. અઘાસુરને મારીને તેને મોક્ષ આપ્યાની કથા વર્ણવી અંતે શુકદેવજી બોલ્યા કે ભગવાનની અંગપ્રતિમા જેવી માનસી મૂર્તિને સ્મરણપૂર્વક હૃદયમાં સ્થાપવાથી પણ ભાગવતી ગતિ એટલે કે મોક્ષ મળે છે તો સચ્ચિદાનંદ સાક્ષાત્ ભગવાન અઘાસુરના હૃદયમાં પધારી, તેને મારીને મોક્ષ આપે એમાં કહેવાનું શું હોય ? આટલું બોલી ભાવવિભોર બની રહેલા શુકદેવજી પ્રશંતા બની રહ્યા. સૂત બોલ્યા : હે દ્વિજો ! યાદવદેવ એવા ભગવાન શ્રીકૃષ્ણે જેમને જીવિતદાન આપ્યું છે એવા પરીક્ષિત રાજાએ પોતાના રક્ષણ કરનારનું એવું વિચિત્ર કથાનક સાંભળીને આકર્ષાયેલ ચિત્તવાળા બની રહી ફરીથી ભગવાનનાં પવિત્ર ચરિત્રો કહેવાની વિનંતી કરી.

ભગવાનનાં લીલાચરિત્રો કહેતાં ભાવવિભોર બની જેઓ સમાધિ જેવી સ્થિતિમાં હતા તેવા બાદરાયણે શુકદેવજીએ કષ્ટપૂર્વક બાહ્ય દષ્ટિ પ્રાપ્ત કરતાં પરીક્ષિતને કહ્યું : હે મહાભાગ્યવાળા ઉત્તમ વૈષ્ણવ ! તમારી જિજ્ઞાસા ઉત્તમ છે. ભગવાનની કથાનું વારંવાર શ્રવણ કરતાં પણ તે નિત્ય-નૂતન લાગે છે. ભગવત્પરાયણ ભક્તોને ભગવાનનું વિચિત્ર ચરિત્ર સુખપ્રદ જ બની રહે છે. હવે ગુહ્ય એવી ભગવત્કથા કહું છું તો સાવધાન રહીને સાંભળો. ગુહ્ય પણ તમને કહું છું, કારણ કે ગુરુઓ પ્રેમવાળા અધિકારી શિષ્યને ગુહ્ય પણ કહે છે.

અઘાસુરના મૃત્યુરૂપી મુખમાંથી જેમનું રક્ષણ કર્યું છે એવા સખાઓને ભગવાને યમુનાતટે લાવીને કહ્યું કે હે મિત્રો ! આપણી રમતની સંપત્તિરૂપ કોમળ અને સ્વચ્છ રેતીવાળો, ખીલતાં કમળોની સુગંધથી વશ થયેલા ભ્રમરો અને પક્ષીઓના અવાજોના પડઘા પાડતો, વૃક્ષોથી છવાયેલો આ કાંઠો ઘણો રમણીય છે. દિવસ ચડ્યો છે, ભૂખ પણ લાગી છે, તો આપણે અહીં જમી લઈએ. વાંછરડાં જલ પીને અહીં ભલે ચરે. સખાઓ સહમત બની રહ્યા અને છાલો પાંદડા વગેરેનાં પાત્રો બનાવી, શીંકાં છોડી ભગવાન સાથે આનંદથી ભોજન કરવા લાગ્યા. ભગવાન કૃષ્ણની આસપાસ બેઠેલા રમણીય મુખવાળા પ્રફુલ્લ ચક્ષુઓ-વાળા વ્રજબાલકો કમળના કેસરની આસપાસ પાંખડીઓ શોભે એમ શોભતા હતા. બધા બાળકો પોતપોતાના ખોરાકનો સ્વાદ જુદા જુદા પરસ્પર દર્શાવતા, હસતા, હસાવતા અને એ રીતે આનંદપ્રદ બની રહેવાના કારણરૂપ એવા ભગવાન કૃષ્ણની સાથે જમતા હતા. વ્રજબાલકો લૌકિક હતા, પણ ભગવાન તો અલૌકિક છે. ભોજન વખતનું તેમનું રૂપ વર્ણવતાં ભાગવતકાર કહે છે.

વિભ્રદ્ વેણું જઠરપટયોઃ શૃંગ્લવેત્રે ચ કક્ષે
વામે પાણૌ મસૃણકવલં તત્ફલાન્યગુલીષુ ।

તિષ્ઠન્ મધ્યે સ્વપરિસુહૃદો હાસયન્ નર્મભિઃ સ્વૈઃ

સ્વર્ગે લોકે મિષતિ બુધુજે યજ્ઞધુર્ગ્ બાલકેલિઃ ॥

યજ્ઞભોક્તા એવા બાલકની જેમ રમત કરનાર એ ભગવાને ભેટમાં વેણુ, કાખમાં સીંગડી અને લાકડી, ડાબા હાથમાં માખણ દહીં વગેરે સાથેનો ચીકાશવાળો ભાતનો કોળિયો અને આંગળીઓમાં યોગ્ય ફળો ધારણ કરીને બાળકોની મધ્યમાં રહી પોતાની આસપાસના સખાઓને અસાધારણ મશ્કરી કઢાથી હસાવતા, સ્વર્ગલોકના દેવતાઓના દેખતાં બાળકના જેવી કેલિ અર્થાત્ વિનોદ છે જેમનો એવા ભગવાન ભોજન કરતા હતા, પણ ત્યાં તો કાંઈક અદ્ભુત બન્યું ! ઘાસ ચરતાં વાછરડાં ધીમે ધીમે વનની અંદર દૂર દૂર જતાં રહેતાં દેખાતાં બંધ થયાં. ગોપબાળો એ જોઈ ગભરાયા. શ્રીકૃષ્ણે કહ્યું : ગભરાશો નહીં. નિરાંતે જમો, હું વાછરડાંને શોધીને અહીં હાંકી લાવું છું.

એમ કહી પોતે હાથમાં કોળિયા-સહિત વાછરડાંને શોધવા નીકળ્યા. આસપાસ જોયું, પર્વતની ગુફાઓમાં, ખીણોમાં તથા ભયાનક સ્થળોમાં પણ શોધ કરી, પણ વાછરડાંનો તો ક્યાંય પતો નથી. પાછા ફર્યા, યમુનાતટે આવ્યા અને જોયું તો ગોપબાલકોને પણ ન દીઠા ! કાંઈ સમજાયું નહીં, પણ ભગવાન તો સર્વજ્ઞ છે. સમજી ગયા : આ તો બ્રહ્માનું કારસ્તાન ! બ્રહ્મા અઘાસુરનો અલૌકિક મોક્ષ થયેલો જોઈ ઘણો વિસ્મય પામ્યા હતા. ભગવાનનો અદ્ભુત મહિમા જોવા માટે તેમણે વાછરડાં અને ગોપબાળકોનું હરણ કર્યું હતું. બ્રહ્માને પોતાની લીલા બતાવવા ભગવાન પછી પોતે વાછરડાં અને બાળકો એમ બન્નેરૂપ થયા. ‘સર્વ વિષ્ણુમય છે’ એ વાણી સિદ્ધ કરવા ભગવાન તે સર્વના સ્વરૂપવાળા થયા અને સમય થયે બધાંને લઈ વ્રજમાં પ્રવેશ્યા. તે સર્વનાં માતાઓ એ ગોપીઓએ તેમ ગાયોએ આનંદપૂર્વક સ્નેહથી ઝરતા ધાવણરૂપી અમૃત પરબ્રહ્મને પુત્રો માની પાપું. વાસ્તવિક રીતે તો બાળકો મોટી ઉંમરના થયા હતા એટલે ધાવણ મૂકી દીધેલું હતું. વાછરડાં પણ મોટાં થયેલાં અને ઘાસ ચરી શકતાં હોઈ તે પણ ધાવતાં ન હતાં છતાં વનમાંથી કૃષ્ણ વગેરે પાછાં આવતાં અને વેણુનો અવાજ સંભળાતો કે તરત જ માતાઓ ઊઠતી, પોતાના બાળકોને ભેટતી અને સ્નેહથી ઝરતું ધાવણ રોજ પાતી એ રીતે પ્રથમની જેમ મર્દન, મજ્જન, સ્નાન, લેપ, તિલક, શણગાર વગેરે પણ કરી આનંદ પામતી. આ બધું કરવામાં જાણ્યે અજાણ્યે એમને ખબર પણ ન પડે એમ પરબ્રહ્મનાં જ એ વિવિધ રૂપો પ્રત્યે તેમના પ્રેમભાવની ધીરે ધીરે વૃદ્ધિ થતી હતી. ગાયો પણ ઊંધી ગઈ હતી, ધાવણ બંધ હતું છતાં આ ભગવાનરૂપ વાછરડાં આવતાં જ તે તેમને વારંવાર ચાટતી અને આઉંમાંથી ઝરતું દૂધ પાતી ! આ રીતે વ્રજવાસીઓની, પોતાના પુત્રોરૂપ શ્રીકૃષ્ણ ઉપરના સ્નેહની વેલ એક વર્ષ સુધી ધીરે ધીરે દરરોજ નવીન રીતે હદ વગરની વધી. યશોદાનંદન શ્રીકૃષ્ણ ઉપરનો પ્રેમ તો વધેલો હતો જ. આ રીતે શ્રીકૃષ્ણ પોતે એક વર્ષ સુધી વનમાં અને ગોષ્ઠમાં રમ્યા. ભગવાનની આવી

લીલાથી ગોકુલમાં વસનારા પૈકી બળભદ્ર જરા વિચારમાં પડી ગયા. બળભદ્રને જ્ઞાન થવા શ્રીકૃષ્ણે પ્રસંગ યોજ્યો. વર્ષમાં પાંચ છ રાત્રિઓ બાકી હતી ત્યારે માતાઓથી જન્મેલ નહીં, પણ પોતે જ એ બધારૂપ થઈ રહેલા હોવાથી અજ એવા ભગવાને બળભદ્રસહિત ગોવર્ધન પર્વતના શિખર ઉપર ઘાસ ચરતી ગાયો જોઈ શકે એ રીતે વ્રજની પાસે વાછરડાં ચરાવવા એ વનપ્રદેશમાં પધાર્યો. ગાયોએ વાછરડાંને જોતાં જ ચરવાનું અધૂરું રાખી તેમના ઉપરના સ્નેહથી વશ થયેલી, દેહની ભૂલી ગયેલી, ચરાવતા ઘેર ઘેરના વૃદ્ધ ગોવાળો તથા પર્વતના માર્ગનું ઉલ્લંઘન કરેલી, બે પગે થયેલી, ખાંધ ઉપર ડોક રાખેલી, પૂંછડું ઊંચું કરી મુખ ઉપર રાખેલી તે વ્રજની ગાયો દૂધ સ્રવતી હુંકાર શબ્દ શાથે ઝડપથી દોડી ગઈ અને વાછરડાં ભેગી થઈ તેમના અંગ ચાટતી આઉમાંનું દૂધ પાવા લાગી, તેમને રોકવા મથતા ગોવાળો મૂઠ અને લજ્જિત બની દુઃખપૂર્વક પાછળ પાછળ આવી કોપિત બનેલા હતા છતાં ત્યાં વાછરડાં સાથે પોતપોતાના પુત્રોને પણ જોઈ પ્રેમભર્યા બની રહ્યા અને બાળકોને વહાલ કરી આનંદ પામ્યા. બળભદ્ર વિચારી રહ્યા છે : આ બધું શું છે ? સર્વના આત્મા વાસુદેવ હોવા છતાં મારા સહિત વ્રજનો આ બાળકો પ્રતિનો પ્રેમ આમ અપૂર્વ રીતે શાથી વધે છે ? આ કઈ માયા છે ? ક્યાંથી આવી છે ? દૈવી છે, માનુષી છે યા આસુરી છે ? આ બધો પૂર્વપક્ષ છે. ઘણું કરીને માર સ્વામીની જ આ માયા હોવી જોઈએ. આ જ સિદ્ધાંત હોવો જોઈએ, કારણ કે મને પણ મોહ કરનારી છે. એ પ્રમાણે વિચાર કરતા તે દાશાર્હ બળભદ્રે ભગવત્કૃપાથી ઊંડા વિચારપૂર્વક જોતાં પોતાના વિના સખાઓ વાછરડાં વગેરે સર્વને વૈકુંઠરૂપ જોયાં એટલે કે એ સર્વ સમૂહ જ્ઞાનચક્ષુથી માત્ર ભગવાન છે એમ જોયું, તે બોલ્યા : હું જાણતો હતો કે ગોપો તો દેવો છે અને વાછરડાં વેદાર્થ જોનારા ઋષિઓ છે, પણ હે ભગવન્ ! હમણાં તો આ દેવો નથી તેમ ઋષિઓ પણ નથી, પણ આપ જ તે તે રૂપથી જણાઓ છો. આવું શાથી છે તે મને વિગતથી કહો. એમ બોલતા બળભદ્રને પછી ભગવાને કહ્યું એટલે પહેલાં જે વૃત્તાન્ત બનેલો તે બળભદ્રે જાણ્યો. એટલામાં પોતાની ગણત્રીથી ત્રુટિ સમય થતાં એટલે કે બ્રહ્માની ગણત્રી પ્રમાણે આંગળીનો ટાયડો ફોડાય તેટલો સમય થતાં અહીંના સમયપ્રમાણે એક વર્ષ પછી બ્રહ્માએ આવીને હરિને પોતાની કલા સાથે પ્રથમ પ્રમાણે જ કીડા કરતાં જોતાં એમના આશ્ચર્યની સીમા ન રહી. જે ગોપબાળકો અને વાછરડાંનું પોતે હરણ કરી ગયા હતા તે તો પોતાના માયા લોકમાં સૂતાં છે અને હજી ઊઠ્યાં પણ નથી, તો આ કોણ ? ક્યાંથી આવ્યાં ? તેટલાં જ છે અને તેજ રૂપવાળાં છે તો સાચાં કોણ ? આ કે તે ? ઊંડો વિચાર કરીને પણ આત્મભૂ કશો નિશ્ચય કરી શક્યા નહીં. મોહરહિત સમસ્ત વિશ્વને મોહ પમાડનાર વિષ્ણુને મોહ પમાડવા જતાં અજ પોતાની જ માયાથી પોતે જ મોહ પામ્યા. ભગવાનમાં અન્યની માયાને સ્થાન પણ ન મળે તો તે કાર્ય તો શું કરી શકવાની ? બ્રહ્માની માયા નિરર્થક છે એનો અર્થ એ કે ભગવાનની સમક્ષ બ્રહ્મા પણ કાંઈ હિસાબમાં નથી. ક્યાં આગિયાનો પ્રકાશ અને ક્યાં સૂર્યનો પ્રકાશ !

અપરાધ-ભાવવાળા બ્રહ્મા વિહ્વળ બની રહ્યા. પોતે જે કરી બેઠા છે એથી એમને ખૂબ જ પસ્તાવો થઈ રહ્યો છે. ત્યાં તો તેમણે જોયું તો બધાં જ ગોપબાળકો અને વાછરડાં શ્યામસુંદર દેખાયાં, પીળાં રેશમી વસ્ત્ર ધારણ કરેલાં દેખાયાં, ચાર ભુજાઓવાળાં, શંખ ચક્ર ગદા અને પદ્મ ધારણ કર્યાં છે એવાં, મુકુટવાળાં, કુંડળવાળાં, હારવાળાં, વનમાળાવાળાં, શ્રીવત્સ, કુંડલી રત્નો, કંકણો જેમના હાથમાં છે એવાં, ઝાંઝરો અને કડાં કંદોરા અને વીંટીઓથી શોભતાં દેખાયાં. કોમળ તુલસીની નવી માળાઓથી ચરણથી મસ્તક સુધી ભરેલાં દેખાયાં. ચંદ્રિકાના જેવાં સ્વચ્છ મંદ હાસ્યો અને અરુણ કટાક્ષરૂપી દર્શનોથી ભક્તોના પુરુષાર્થોને ઉત્પન્ન કરતાં અને પાલન કરતાં દેખાયાં. એમનું દર્શન અરુણ-લાલવર્ણવાળું હોવાથી રજોગુણસમાન અને હાસ્ય સ્વચ્છ ઊજળું હોવાથી સત્ત્વગુણ-સમાન છે. રજોગુણથી ઉત્પત્તિ થાય છે અને સત્ત્વગુણથી પાલન થાય છે. પોતાથી એટલે કે બ્રહ્માથી લઈને એક તૃણ સુધીના આધિદૈવિક દેહવાળાં, સ્થાવર અને જંગમથી વિવિધ પ્રકારે ઉપાસના કરાતા અણિમા વગેરે આઠ ઐશ્વર્યોથી સેવાયેલાં દેખાયાં. મૂર્તિમાન કાલ, સ્વભાવ, સંસ્કાર, કામ, કર્મ, ગુણો વગેરેથી ઉપાસના કરાતાં દેખાયાં. સત્ય, જ્ઞાન, અનંદ અને આનંદ માત્રની એકરસવાળી મૂર્તિવાળાં અને ઉપનિષદોના જ્ઞાતાઓ પણ જેમના વિપુલ માહાત્મ્યને પહોંચી શકતા નથી એવાં દેખાયાં.

એ પ્રમાણે અજે એટલે બ્રહ્માએ સર્વને એક જ પરબ્રહ્મરૂપે જોયાં. પરબ્રહ્મ એક જ પ્રસિદ્ધ છે, પરંતુ પોતે જ અનંત રૂપે આવિર્ભાવ પામેલા છે. ભગવાનના આવા અપાર મહિમાથી જેમની અગિયારે ઈન્દ્રિયો ક્રિયાહીન બની રહી છે એવા બ્રહ્મા અશક્ત બની રહેતાં દુઃખી જોઈ ભગવાને પોતાની માયા સંકેલી લીધી. ભગવત્કૃપા અનુભવતા બ્રહ્માએ પછી જ્ઞાન પામીને ચારે તરફ જોતાં દિશાઓ જોઈ, વૃંદાવન જોયું, વૃક્ષોથી ભરપૂર સપાટ અને સર્વત્ર પ્રિય એવું એ વૃંદાવન હતું અને દ્વૈતાભાવ વિનાના પર અનંત અને અગાધજ્ઞાનવાળા સખાઓને અને વાંછરડાંને ચારે તરફ પ્રથમની જેમ શોધતા અને એક વર્ષ પહેલાં જ લીધેલો કોળિયો જેમના હાથમાં છે એવા ભગવાન પરબ્રહ્મ શ્રીકૃષ્ણને જોયા. ભગવાનને જોઈ, ત્વરાથી પોતાના વાહન પરથી ઊતરી બ્રહ્મા એમના ચરણોમાં ઢળી પડ્યા અને વારંવાર વંદન કરતા આનંદના આંસુથી એમણે ભગવાનાં ચરણારવિંદોનો અભિષેક કર્યો. પછી ધીરેથી ઊઠ્યા. આંખો લૂંછી નાખી, બે હાથ જોડી, નમેલી ડોકવાળા થઈ તેમણે ધ્રૂજતાં ગદ્ગદ વાણીથી મુકુંદ ભગવાનની સ્તુતિ કરવા માંડી.

બ્રહ્મા બોલ્યા : હે સ્તુતિ કરવા યોગ્ય ! શબ્દના સંબંધવાળા, નિરાકારબ્રહ્મ ફલ-રૂપ નથી, પરંતુ પ્રત્યક્ષ દેખાતા, સર્વ આભૂષણોથી શોભતા ઘનશ્યામ શરીરવાળા વીજળી જેવાં પીળાં વસ્ત્રવાળા, મુકુટમાંના મોરપિચ્છથી શોભતા મુખવાળા, પુષ્પોની માળા ધારણ કરનારા, હાથમાં દહીં ભાતનો કોળિયો, કાખમાં લાકડી અને શીંગડું, ઉદર અને વસત્રની વચ્ચે વાંસળી વગેરેથી શોભતા, કોમલ ચરણોવાળા, નંદના પુત્ર એવા આપ ભગવાન

શ્રીકૃષ્ણ જ ફલરૂપ હોવાથી હું આપની સ્તુતિ કરું છું. આપના મહિમાને જાણવા માટે કોઈ સમર્થ નથી. જ્ઞાન બે પ્રકારનું છે : ભગવાનનું અને પોતાનું. તે પૈકી પોતાનું અર્ધાત્ જીવનું જ્ઞાન પણ ભક્તિથી જ થાય છે. આપની ભક્તિનો ત્યાગ કરી જેઓ કેવળ જ્ઞાન મેળવવા પુરુષાર્થ કરે છે તેમનો શ્રમ નકામો જાય છે. હે ભગવન્ ! આપને સર્વકાંઈ સમર્પણ કરનારા જ પરમ ગતિ પામે છે. હે વ્યાપક ! હે અચ્યુત ! આપને અર્પણ કરેલ કર્મવાળા ઘણા યોગીઓ આપની કૃપાથી તેમ આપની કળાથી પ્રાપ્ત થયેલી ભક્તિથી જ આપની અલૌકિક ગતિને પામેલા છે. હે પ્રભુ ! મારા અજ્ઞાન તરફ આપ ન જોશો. 'હું જ જગતનો કર્તા છું' એવા અભિમાને હું અંધ બન્યો, દુષ્ટ બન્યો અને અંતર્હિત આદ્ય પરમાત્મા માયાપતિ એવા આપના ઉપર મેં મારી માયા ફેલાવી આપનો વૈભવ જોવાની ઈચ્છા કરી, પણ અગ્નિની પાસે જવાલાની જેમ હું કોણ ? રજોગુણથી ઉત્પન્ન થયેલ આપની જેમ માયાપતિ ઈશ્વર બનવા પ્રયત્ન કરનાર હું મૂર્ખ પર દયા કરવા આપ જ યોગ્ય છો, તો મને ક્ષમા કરો. મારા કર્યા સામે ન જોશો. પ્રકૃતિ, મહત્ત્વ અહંકાર, આકાશ, વાયુ, અગ્નિ, જલ અને પૃથ્વીથી બનેલા બ્રહ્માંડરૂપ ઘટમાં સાત વેંત જેટલા શરીરવાળો હું ક્યાં અને આવા અસંખ્ય બ્રહ્માંડ-રૂપી પરમાણુ જેમાં ફર્યા કરે છે એવા આપનો મહિમા ક્યાં ? હે ઈન્દ્રિયાતીત ! ગર્ભમાં રહેલ બાળક ચરણોને ઊંચા ફેંકે તેથી શું માતાનો અપરાધ થાય છે ? ભાવ અને અભાવ નામથી શોભતું જગત બધુંયે આપના ઉદરમાં જ છે. હું પણ એ સર્વમાં આવી ગયેલ હોવાથી મેં કાંઈ અપરાધ કર્યો નથી. પ્રલય-સમયે એકત્ર થયેલા સમુદ્રોના જલમાં નારાયણની નાભિમાંથી ઉત્પન્ન થયેલ કમળમાંથી બ્રહ્મા નીકળ્યા છે એ વાણી શું ખોટી છે ? હે પરમેશ્વર ! શું હું આપમાંથી જ પ્રગટ થયો નથી ? આપ નારાયણ છો, સર્વાત્મા છો, સર્વ પ્રાણીઓના અધીશ્વર છો, સાક્ષી છો અને તેથી સત્ય વિજ્ઞાના આપ આધાર હોવાથી જ નારાયણ છો. પ્રથમ આપ એક જ હતા, પછી વ્રજના સખાઓ અને વાછરડાં થયાં, પછી સર્વે, ચાર ભુજાઓવાળાં થયાં, પછી મારાથી અને સર્વથી સેવાતાં થયાં. પછી સઘળાં જગતો થયા તેથી હદ વિનાના બ્રહ્મથી આપ જુદા નથી. હે સર્જન કરનારા ! આપ દુષ્ટોના દુર્મદનો નાશ કરવા અને સત્પુરુષો પર કૃપા કરવા જ આવિર્ભાવ પામો છો. હે વ્યાપક ! હે ભગવન્ ! હે પરાત્મન્ ! હે યોગેશ્વર ! યોગમાયાને વિસ્તારીને આપ લીલા કરો છો. આપની લીલા ક્યાં, કેવી રીતે, કેટલા પ્રકારે અને ક્યારે થાય છે તે કોણ જાણી શકે એમ છે ? આખુંયે જગત આપના સંબંધથી સત્ય છે. આપ તો એક આત્મા, પુરુષ, પુરાણ, સત્ય, સ્વપ્રકાશ, અનંત, આદ્ય, નિત્ય, અક્ષર, નિત્ય સુખરૂપ, અવિદ્યારહિત, પૂર્ણ, સદ્રૂપ, ઉપાધિરહિત અને અલૌકિક છો. એવા ભગવાનમાં સાયુજ્ય એ જ મોક્ષ છે. મારે આપના સેવકોમાંનો એક થઈ આપનાં ચરણ- કમલનું સેવન કરવું છે. યજ્ઞભોક્તા એવા આપને યજ્ઞો કરી કરી હજી સુધી સમર્થ થયા નથી, પણ આ વ્રજની સ્ત્રીઓ અને ગાયો ધન્ય છે કે જેમનાં સ્તન્યરૂપ અમૃતનું પુત્રરૂપે આનંદથી આપ પાન કરો છો. આપ પરમાનંદ સનાતન પૂર્ણ બ્રહ્મ જેમના સંબંધી થયાં છે,

એવાં આ નંદ વગેરે ગોપો અને વ્રજવાસીઓના ભાગ્યને ધન્ય છે, ધન્ય છે ! જેમના ચરણની રજ હજી શ્રુતિઓ શોધે છે તે આ વ્રજવાસીઓને પ્રાપ્ત થયેલ હોવાથી તેમના ભાગ્યનો પાર નથી.

શુકદેવજી બોલ્યા : આ રીતે સ્તુતિ કરીને બ્રહ્મા ભગવાનની આજ્ઞા લઈ પછી સ્વધામે ગયા.

ભગવાનને વાછરડાં સાથે આવેલા જોઈ સાચા સ્વરૂપવાળા ગોપબાળકોએ કહ્યું : હે મિત્ર ! તમે તો ઝડપથી પાછા આવી ગયા. અમે એક પણ કોળિયો ખાધો નથી. અહીં આવો, આપણે સારી રીતે ભોજન પૂરું કરીએ ! મંદ મંદ સ્મિત કરતા શ્રીકૃષ્ણ ભગવાને સખાઓ સાથે ભોજન કર્યું અને સાંજના સમયે વાંછરડાંને દોરતા બધા વનમાંથી ઘેર ગયા.

હે રાજન્ ! ભગવાન શ્રીહરિએ કૌમાર-અવસ્થામાં જે કર્યું તે વ્રજબાલકોએ પોંગડ અવસ્થામાં વ્રજમાં કહ્યું. ભગવાનની આ લીલા, અધાસુરનો નાશ તેમ મોક્ષ, વનભોજન, દેખાતા રૂપથી જુદું રૂપ અને બ્રહ્માએ કરેલી મોટી સ્તુતિનું શ્રવણ કરનારા અને કીર્તન કરનાર ભક્તો સર્વ પુરુષાર્થો પ્રાપ્ત કરે છે.

નિરોધલીલાવાળા આ દશમ સ્કન્ધના ૫ થી ૧૧ અધ્યાયોમાં મુખ્યત્વે યશોદા અને નંદજીના નિરોધનું નિરૂપણ કરાયું હતું. પ્રસંગવશાત્ ગોપસખાઓ અને ગોપીઓના નિરોધનું પણ એમાં નિરૂપણ હતું. હવે એ પછીનાં ત્રીસુખોપિની ટીકા અનુસાર ૧૨ થી ૧૮ અને ૯૦ રાધ્યાયોવાળા ભાગવત અનુસાર ૧૫ થી ૨૧ અધ્યાયોમાં મુખ્યત્વે ગોપ અને ગોપીઓના નિરોધનું નિરૂપણ કરાવાયું છે. આ પછીના અધ્યાયોમાં એમના નિરોધનું વધારે સારી રીતે નિરૂપણ કરવામાં આવશે એટલે અહીં જે નિરોધ મુખ્યપણાથી કહેલ છે તે મધ્યમ છે. આ અધ્યાયોમાં દુષ્ટોને, ધેનુક, કાલિયનાગ, પ્રથમ દાવાગ્નિ, પ્રલંબ અને બીજા દાવાગ્નિનો ભગવાને જે નિગ્રહ કર્યો છે તે અવિદ્યાનાં પાંચ પર્વરૂપ છે. ધેનુકાસુર દેહાધ્યાસરૂપ છે, કાલિયનાગ ઈન્દ્રિયાધ્યાસરૂપ છે, પ્રથમ દાવાગ્નિ પ્રાણાધ્યાસરૂપ છે, પ્રલંબાસુર અંતઃકરણાધ્યાસરૂપ છે અને બીજો દાવાગ્નિ સ્વરૂપના વિસ્મરણરૂપ છે. આ પાંચે દુષ્ટોના નિગ્રહરૂપ એટલે આ પાંચે અવિદ્યાના પર્વનો નાશ એ ભગવાનના પાંચ પ્રકારના પ્રભાવ છે. અવિદ્યા આધિભૌતિક, આધ્યાત્મિક અને આધિદૈવિક એમ ત્રણ પ્રકારની છે. સ્થૂલ શરીરમાં જેનાથી અધ્યાસ થાય છે તે અવિદ્યા આધિભૌતિક છે. એ આધિભૌતિક અવિદ્યાનું રૂપ પૂતના હતી. તેનાં નિગ્રહથી વ્રજવાસીઓની સ્થૂલ દેહાધ્યાસરૂપ અવિદ્યા નષ્ટ થઈ. હવે ભગવાન વ્રજવાસીઓની આધ્યાત્મિકી અવિદ્યા નષ્ટ કરવા માટે ધેનુક વગેરેનો નિગ્રહ કરશે. જે આધિદૈવિક અવિદ્યા છે તે તો ભગવાનની લીલામાં ઉપયોગી થાય તેવા દેહના અધ્યાસરૂપ હોવાથી તેનો નાશ કરવાનો છે જ નહીં.

હવે ગોપસખાઓ અને ગોપીઓના નિરોધની લીલાનું શુકદેવજી નિરૂપણ કરે છે.

શુકદેવજી બોલ્યા : હવે કૌમારગવસ્થા ત્યજી જેમણે પૌંડ્ર વય ધારણ કરી છે એવા બન્ને બ્રાતા પ્રજામાં પશુપાલો તરીકે માન્ય થયા. સખાઓની સાથે ગાયોને તેઓ પોતાનાં ચરણારવિંદોથી વૃંદાવનને ઘણું જ પવિત્ર કરતા હતા. પોતાના યશનું ગાન કરતા ગ્વાલ બાલોથી વેષ્ટિત માધવે વેણુ વગાડતાં ગાયોને આગળ કરી બળભદ્ર સાથે પશુઓને હિતકારી એવાં પુષ્પોના સમૂહવાળા એ વનમાં પ્રવેશ કર્યો. સુંદર મધુર ઘોષ કરતાં ભ્રમર, મૃગ તથા પક્ષીઓથી વ્યાપ્ત, મહત્પુરુષોના મન જેવા જલવાળા સરોવરના સંબંધવાળા, કમળની સુવાસવાળા વાયુવાળા વનને જોઈને ભગવાને ત્યાં રમણ કરવાની ઈચ્છા કરી. ત્યાંના વનમાં સર્વ સ્થળે લાલ પલ્લવોની શોભાવાળાં, ફલ અને ફૂલોના ઘણા ભારથી પોતાની ટોચોથી ચરણસ્પર્શ કરતાં વૃક્ષોને જોઈને મંદ મંદ હાસ્યથી તથા આનંદથી એ આદિપુરુષે મોટા ભાઈને કહ્યું કે ઓહો ! હે ઉત્તમ દેવ ! આ વૃક્ષો ફલફૂલરૂપી ભેટ લાવીને પોતાના તમસ્સુ અર્થાત્ તમોગુણ યા અજ્ઞાનનો નાશ કરવા દેવોએ પૂજેલા તમારા ચરણોને નમન કરે છે. આ વૃક્ષો એમ ભગવાને બળભદ્રને કહ્યું છે એથી એમ સૂચવે છે કે જડ નથી પણ ચેતન છે, આધિદૈવિક છે, દેવો છે, પણ બળભદ્ર તો ઉત્તમદેવ છે. વૃક્ષોમાં તમોગુણ છે અને બળભદ્ર આધિદૈવિક તમોગુણના નિયામક છે. ગુણો પર અધિકાર ભગવાને બળભદ્રને જ આપેલો છે. ભગવાને કરેલી એ મર્યાદા સાંચવવા, પોતાનો તમોગુણ દૂર કરવા વૃક્ષો બળભદ્રને વિનંતીપૂર્વક નમસ્કાર કરે છે. એ સિવાયનું બીજું બધું તો ભગવાન પોતે કરશે. વૃક્ષપણું મટાડવા પ્રાર્થના કરી નથી. વૃંદાવનમાં વૃક્ષપણું તો ભક્તપ્રવરોએ પણ બહુ જ ઈચ્છેલું છે. ભૂમિની સાથે વૃક્ષો પણ વૃંદાવન જ છે. માત્ર તમોગુણ યા અજ્ઞાન દૂર થાય તો ભગવાનની સેવા માટે યોગ્ય બની રહેવાય એ જ વૃક્ષોની ભાવના છે. વળી ભગવાન કહે છે કે હે મૂળપુરુષ ! આ ભ્રમરો સર્વ લોકના તમામ તીર્થરૂપ એવા તમારા યશનું તમારા માર્ગમાં ગાન કરે છે. એ તો તમારા મુખ્ય સેવક મુનિઓનો સમૂહ છે. તેમના નિર્દોષ આત્મારૂપ અને મૂળ પુરુષ એવા તમને વનમાં તમે ગૂઢ હોવા છતાં તજતા નથી. આ ભ્રમરો વૃક્ષો કરતાં ઉત્તમ છે, કેમકે તેઓ વાણીથી તમારું ભજન કરે છે અને રસને ઉદીપન કરે છે. ભ્રમરો પણ તામસ છે તેમ રસનું ઉદીપન કરનાર હોવાથી રાજસ પણ છે. તેમના દેવતા પણ તમે જ છો. એમના ઉપર પણ અનુગ્રહ કરવો ઘટે છે. હે સ્તુતિ કરવા યોગ્ય ! તમે અહીં પધાર્યા છો તેથી મયૂરો નૃત્ય કરી સંતોષ વ્યક્ત કરે છે. હરિણીઓ તમોને પ્રિય ગોપીઓનું સ્મરણ કરાવે છે અને કોકિલો મીઠી વાણીથી તમારી ઘણી સ્તુતિ કરે છે. તમારા ચરણ-સ્પર્શથી આ ભૂમિ પણ ધન્ય બની રહી છે. બળભદ્રમાં પોતાનો નિત્ય આવેશ રહે તે માટે ભગવાન તેમને આ બધું કહી રહ્યા છે. પોતાની સાથે બળભદ્રનું પણ ભજન થાય જ, પણ પોતાનો નિત્ય આવેશ રહેલો હોય તો ભક્તોને અન્યાશ્રયનો દોષ ન લાગે એ પણ અહીં બળભદ્રની મહત્તા વધારવામાં કારણ છે.

હવે ભગવાન ૮ થી ૧૨ એમ ચાર શ્લોકમાં (અ. ૧૫) ધર્માદિ ચાર પુરુષાર્થોનું

આચરણ દર્શાવે છે. શ્રીશુકદેવજી કહે છે કે આવી શોભાવાળા વૃંદાવનમાં પ્રસન્ન મનવાળા શ્રીકૃષ્ણ અનુચરો સખાઓ સહિત પર્વતના સંબંધવાળી નદીઓના તટ પર પશુઓને સારી રીતે ચરાવતાં રમણ કર્યું. અહીં ભગવાનું હાસ્ય જ મુખ્ય ધર્મ છે. ભગવાનના રમણમાં બાધા ન થાય એથી ગોપો પોતે ભગવાનનું પશુ ચારવાનું કામ કરે છે અને એ રીતે તેઓ ભગવાનની સેવા જ કરે છે. ગોપો વૈશ્યો છે, પશુ ચારવાનો વૈશ્યોનો ધર્મ છે. આ પ્રમાણે ભગવાને હાસ્યરૂપ વૃક્ષોનો ધર્મ, ભગવાનની સેવારૂપ ગોપોનો ધર્મ અને ગાયો ચારવારૂપ વૈશ્યોનો ધર્મ એમ ત્રણે ધર્મો દર્શાવ્યો છે.

એ પછી અર્થના વિચારથી ભગવાનની કીડા દર્શાવી છે.

ભક્તો જેમના ચરિત્રનું ગાન કરતા હોય છે અને જેમની પાછળ સખાઓ અને સંકર્ષણ આવે છે એવા ભગવાનનું મંદાધ ભ્રમરો ગાન કરતા હોય ત્યારે કોઈ વાર ગાન કરે છે.

શ્રુતિ ભગવતી કહે છે કે યદા યદા ધર્મો વૈ પુરુષઃ શ્રિયમશ્નુતે વીણાસ્મૈ વાદ્યતે પુરુષ જ્યારે શ્રીનો ભોગ કરે છે ત્યારે તેની નિકટ વીણા વાગે છે. આ શ્રુતિ અનુસાર જ્યારે ભગવાન શ્રી(અર્થ)નો ભોગ કરે છે ત્યારે વીણાના રૂપમાં મંદાધ ભ્રમર ગાન કરે છે અને આપ પણ ગાન કરો છો. પ્રકાશકાર શ્રીનો ભાવ સ્પષ્ટ કરતાં કહે છે કે યશોદા માતાએ મોકલેલા પદાર્થો તેમ વનમાં ઉત્પન્ન ફૂલો તેને શાસ્ત્રોમાં 'શ્રી' કહે છે તેમ શ્રીના ભોગમાં બાંધવોનો પણ સાથ ભાગ હોવો જોઈએ, એથી જ સખાઓ અને સંકર્ષણજી અર્થાત્ બળભદ્ર પણ સાથે હોવાનું દર્શાવાયું છે.

એ પછી કામલીલાનું વર્ણન છે.

આવા વૃંદાવનમાં પ્રસન્ન ચિત્તવાળા લક્ષ્મીયુક્ત શ્રીકૃષ્ણ કોઈ વાર કલહંસોના ફૂજન જેવું ફૂજન કરે છે, કોઈક વાર નૃત્ય કરતા મયૂરને હાસ્યપાત્ર બનાવવા ચારે તરફ સુંદર નૃત્ય કરે છે.

કામલીલા માટે બે કર્તવ્ય છે : રસ પ્રકટ થાય છે માટે ફૂજન અને ફૂજનથી પ્રગટ થયેલો રસ અનુભવાય તે માટે બંધ. મયૂરી મયૂર નિકટ આવે છે ત્યારે તેને જોઈને મયૂર કામમત્ત થાય છે અને પછી પોતાનાં ગાત્રોને વિસ્તારે છે એથી તેનાં બધાં ગાત્રોમાંથી રસ એકઠો થઈ તેનાં બે ચક્ષુઓમાંથી બહાર નીકળે છે. મયૂરી તે રસનું મુખ દ્વારા પાન કરે છે. મયૂરનો આ રસ યા રેત શરીરના ઉપલા ભાગમાંથી જ્ઞાનના સાધનરૂપ ચક્ષુ દ્વારા બહાર નીકળે છે એટલે અપ્રાકૃત રેત છે. એનાથી ભિન્ન રેત જે કામકીડાથી ઉત્પન્ન થાય છે તે પ્રાકૃત રસ છે. પ્રકાશકાર મયૂરનાં ગાત્રોને ફેલાવે છે : એને બંધ કહે છે, જ્યારે લેખકાર કામકીડા વખતના આલિંગનને બંધ કહે છે. મયૂરનું રેત અપ્રાકૃત હોવાથી ત્યાંનાં ગર્ભધારણાદિ કાર્ય વિચિત્ર પ્રકારે થાય છે.

શબ્દની ઉત્પત્તિ મનથી થાય છે. પ્રથમ મનમાં વિચાર થાય છે. તદનન્તર એ વિચાર શબ્દરૂપે મુખ દ્વારા બહાર આવે છે. રસ (દૂધ) અને અરસ(જલ)ને પૃથક્ કરી શકનાર હંસ, જે કેવળ માનઆશ્રિત છે, તેનું કૂજન પણ એવું અપ્રાકૃત છે, એથી તો તેને 'કલહંસ' કલાઓના હંસ કહે છે. ભગવાન કૂજનમાં પ્રવીણ છે. એક જ કૂજનમાં તેઓ તો સર્વ પ્રકારના હંસોનું કૂજન કરી શકે છે. એક જ કૂજનમાં રસના જેટલા અવાન્તર ભેદ છે એ સર્વને પ્રકટ કરવાને માટે ભગવાન હંસના અપ્રાકૃત કૂજન-સમાન કૂજન પણ કરે છે. ભગવાન મયૂરનાં સર્વ પ્રકારનાં નૃત્યો જેવું નૃત્ય કરી શકે છે. મયૂરીના સાંનિધ્યે મયૂર જેવું નૃત્ય કરે છે. મયૂર મેઘ આદિને જોઈને જેવું નૃત્ય કરે છે વા સ્વભાવને કારણે જેવું નૃત્ય કરે છે તે જ પ્રકારે ભગવાન પણ રસાભાસ અને ભાવાભાસના નિરૂપણને માટે નૃત્ય કરે છે. ક્યારેક તો એવું નૃત્ય કરે છે કે જે જોઈને ગોપબાળકો આવું નૃત્ય તો મયૂરો કરી શકતા નથી એમ બોલીને મયૂરો પર હસે છે. એવું નૃત્ય ભગવાન કવચિત્ કરે છે.

આ પછી મોક્ષલીલાનું નિરૂપણ છે.

આ પ્રકારના શ્રીવૃંદાવનમાં પ્રસન્ન મનવાળા લક્ષ્મીયુક્ત ભગવાન શ્રીકૃષ્ણ મેઘ-સમાન ગંભીર તથા ગાયો અને ગ્વાલોના મનને હરણ કરનારી વાણી દ્વારા દૂર ગયેલી ગાયોને પ્રેમથી પ્રત્યેકનું નામ લઈને બોલાવે છે.

ભગવાનની સાથે સાયુજ્ય અને મુક્તિ ભગવાન આપે તો જ પ્રાપ્ત થાય છે. પ્રકાશકાર સાયુજ્ય અને મુક્તિના અર્થનું સ્પષ્ટીકરણ કરતાં કહે છે કે પુષ્ટિમાર્ગ અનુસાર સાયુજ્ય એટલે સખાભાવ અને મુક્તિ એટલે દુઃખનો અભાવ. અન્ય મતો અનુસાર સાયુજ્ય એટલે ભગવાનમાં મળી જવું અને મુક્તિનો અર્થ છે સ્વરૂપમાં સ્થિતિ. ભગવાન અધિકારાનુસાર આ બન્ને માર્ગો દ્વારા મોક્ષ પ્રદાન કરે છે. મોક્ષપ્રદાતા ભગવાન જનાર્દન છે. એ આપે તો જ મોક્ષ મળે. સર્વ શાસ્ત્રોમાં કહેલાં શ્રવણાદિ સાધનોથી ભગવાન સાથે સંબંધ થાય છે. શંકા થાય છે કે ભગવાન જો આપે તો જ મોક્ષ મળે તો પછી શાસ્ત્રોની શી આવશ્યકતા ? પ્રકાશકાર શ્રીપુરુષોત્તમજી શંકાનિવારણ કરતાં કહે છે કે શાસ્ત્રોમાં કહેલાં સાધનોથી જ્યારે જીવનું મન ભગવત્પરાયણ થઈને ધ્યાનમગ્ન બની જાય છે, એનો સર્વત્ર સંબંધ છૂટીને કેવલ ભગવાનથી જ સંબંધ થઈ જાય છે ત્યારે ભગવાન જીવે કરેલાં એ સાધનોથી પ્રસન્ન થઈને એનું ફલપ્રદાન કરવાનું વિચારે છે અને અધિકાર તથા સાધન-અનુસાર ફલ આપે છે; જેમકે બાણશય્યા પર ભીષ્મે ભગવાનમાં તદ્રૂપ મન કરી ધ્યાન લગાડ્યું ત્યારે ભગવાન પોતે તેમને દર્શન આપી મુક્તિપ્રદાન કરવા એમની સમક્ષ પધાર્યા હતા, એથી સિદ્ધ થાય છે કે શાસ્ત્રોમાં કહેલાં સાધનો ભગવાનમાં મન લગાડવા માટે જ હોવાથી શાસ્ત્રો નિરર્થક નથી.

પ્રયેતાઓએ ભગવાનની સ્તુતિ કરતાં કહ્યું છે કે યદનુસ્મર્યતે કાલે સ્વબુદ્ધ્યા

મદ્રસ્થાનં, યેનોપશાન્તિર્ભૂતાનાં હે અભદ્રને દૂર કરનાર ! દીનો પર પ્રેમ રાખનાર સ્વામીઓએ એટલું જ કરવું જોઈએ કે સમય આવ્યે ચિત્તમાં એમને સંભારવા, જેથી તે દીનોને શાંતિ થાય છે. પ્રયેતાઓનાં આ વચનોથી પણ આ જ સિદ્ધાંતનું પ્રતિપાદન થાય છે. ભક્તો ભગવાનનાં નામસ્મરણ અને કીર્તન એટલા માટે કરે છે કે ભગવાન પણ તેમના નામનું ગ્રહણ કરે, અર્થાત્ યાદ કરીને પોતાની પાસે બોલાવી લે.

ભગવાન આવાં દૂર ગયેલાં પશુઓનાં નામ લે છે અને તે પણ મેઘના જેવી ગંભીર વાણીથી એટલે કે તે સર્વનાં તાપનું નિવારણ કરે તેવા રૂપથી તેઓનાં નામ લે છે. તેઓનાં નામ કૃપા કરી અવસરે યોગ્ય સમયે લે છે. દૂર ગયેલાં પશુઓનાં નામ લેવાનું કારણ એ છે કે પશુઓમાં પોતાની બુદ્ધિ નથી. ભગવાનના બોલાવવા સિવાય એમને માટે મુક્તિ થવાનો કોઈ ઉપાય જ નથી. ભગવાન દ્વારા પ્રેમપૂર્વક બોલાતાં પોતાનાં નામ સાંભળતાં જ તેમના વિષયોનો નાશ થઈ જાય છે. વસ્તુતઃ વિષય પ્રત્યક્ષ હોવાથી સબલ છે અને શબ્દ-નામ પરોક્ષતાને કારણે નિર્બલ છે, પરંતુ એ શબ્દ પ્રેમપીયૂષ હોવાથી પ્રત્યક્ષ નામ એવાં સબળ બની રહે છે કે જેથી પશુઓ તત્ક્ષણ વિષયોનો ત્યાગ કરી શકે. ભગવાન પ્રેમયુક્ત અલૌકિક વાણીથી નામ લે છે એટલે જ એ સાંભળીને ગાયો અને ગ્વાલોનાં મન આનંદ-વિભોર બની રહે છે. ગ્વાલો ગાયો માટે ગુરુરૂપ છે, કેમકે તેઓ જ ગાયોને ભગવાનની સમક્ષ લાવે છે. એ ગાયો પણ અધિકારી જીવો છે. કોઈને મુક્તિ આપવાની હોય ત્યારે ભગવાન આ જ લીલા કરે છે.

આ પ્રમાણે પુરુષાર્થલીલાનું વર્ણન કરી હવે દસ રસોના પ્રકારની લીલાનું નિરૂપણ કરે છે.

એવા વૃંદાવનમાં પ્રસન્ન મનવાળા લક્ષ્મીયુક્ત શ્રીકૃષ્ણ ચકોર, કૌંચ, ચક્રવાક, ભારદ્વાજ અને મયૂરોની સમાન ધ્વનિ કરે છે તેમ વાઘ અને સિંહથી ડરી ગયેલાં પ્રાણીઓ સમાન ધ્વનિ કરે છે.

આ શ્લોકમાં છ પ્રકારની લીલાઓ કહી છે. એમાં પ્રથમ ચકોરનો ધ્વનિ શૃંગારરૂપ છે. ચકોરને શીતલતાની આવશ્યકતા છે એથી તે ચંદ્રનાં કિરણોનો ભોગ કરે છે. ચકોર સિવાય બીજું કોઈ પણ ભૂમિ પર પડેલાં ચંદ્રનાં કિરણોનો ભોગ કરી શકતું નથી તેથી ચકોરનો એ ભોગ અલૌકિક છે. અલૌકિક સૂર્યનાં કિરણો ચંદ્રનાં કિરણોનો ભોગ કરે છે. ચંદ્રનાં કિરણોમાં જલનો અંશ છે અને સૂર્યનાં કિરણો તેનો ભોગ કરનારાં છે. એ રીતે થયેલા જલના ગ્રહણ પછી જ વરસાદ પડે છે. તેવી રીતે ચકોર પણ પોતાની ઉષ્ણતા દૂર કરવાં ચંદ્ર-કિરણોના જલની શીતલતાની પ્રાપ્તિરૂપી ભોગ કરે છે. ચંદ્રનાં કિરણોનો સ્પર્શ બહાર ત્વચાને થાય છે અને ત્વચા દ્વારા શરીરમાં પ્રવેશે એટલે પ્રાપ્ત થતા શરીરમાંના તાપની શાંતિ થાય છે. ચકોરનો થતો ભોગ એ તેની વિશેષતા છે અને એમાં અલૌકિકપણું છે.

લોકમાં મનાય છે કે પુરુષો સ્ત્રીઓનો ભોગ કરે છે, પણ વસ્તુતઃ સ્ત્રીઓ પુરુષોનો ભોગ કરે છે. કામશાસ્ત્રમાં કહેલાં લક્ષણો પુરુષમાં સંભવતાં નથી તેથી પુરુષમાં ભોકતૃત્વ ગૌણ છે, સ્ત્રીઓ જ પુરુષોનો ભોગ કરી તેમને સાર અથવા સત્ત્વ વિનાના કરે છે. પુરુષોમાં વિવેક રહેલો નથી તેથી તેઓ એમ માને છે કે અમે ભોગી છીએ, બાકી સ્ત્રીઓ જ પુરુષોનો ભોગ કરી તેમને પોતાને અધીન બનાવે છે. ભગવાન લૌકિક પુરુષોથી જુદા છે. શૃંગાર રસના પક્ષમાં ભગવાનના ચકોર પક્ષીની સમાન વાણીના વ્યાપારનું વર્ણન છે અને તે લોકવત્ નહીં, પણ અલૌકિક છે. આ જ પ્રમાણે વીરરસમાં કૌંચ પક્ષી પ્રસિદ્ધ છે તેથી ભગવાન તેના જેવો ધ્વનિ કરી બતાવે છે, પણ અલૌકિક છે એમ દર્શાવે છે. કરુણ રસમાં ચક્રવાક પક્ષી પ્રસિદ્ધ છે. એ પક્ષી વિરહાવસ્થાનું દુઃખ ભોગવે છે. ભગવાન તેની સમાન ધ્વનિ કરી બતાવે છે. ભારદ્વાજ પક્ષી અદ્ભુત રસમાં પ્રસિદ્ધ છે. ભારદ્વાજ એટલે કે ભરદ્વાજ ઋષિના પુત્ર દ્રોણનો અદ્ભુત રીતે જન્મ થયેલો હોવાથી તે નામ અદ્ભુત રસ સાથે સંબંધ ધરાવે છે. એના જેવો ધ્વનિ દર્શાવી ભગવાન પોતાનું અલૌકિક અદ્ભુતપણું દર્શાવે છે. મયૂર હાસ્ય માટે પ્રસિદ્ધ છે. ભગવાન મયૂર કરતાં પણ અલૌકિક હાસ્ય બતાવવા એના જેવો ધ્વનિ દર્શાવે છે.

આ પાંચે રસ પરસ્પરથી અત્યંત વિરુદ્ધ નથી એટલે સાથે નિરૂપાયા છે.

ભયાનક રસ સર્વ રસો માટે ઉપમર્દક-દબાવી દેનારો છે તેથી તેનું જુદું નિરૂપણ કરાયું છે. ભગવાન પ્રાણીઓની મધ્યે વાદ અને સિંહથી ડરી ગયેલાની જેમ અવાજ કરે છે. ભય બે પ્રકારનો છે : સ્વરૂપનો નાશ થવાનો ભય અને અભિમાનાદિ ધર્મોનો નાશ થવાનો ભય. પ્રથમ ભય વાદથી થાય અને બીજો સિંહથી થાય. રસનો અભિનય કરવાનો હોય ત્યારે ક્રિયા યા ચેષ્ટા કરતાં વચનથી તે સારી રીતે થઈ શકે છે તેથી ભગવાન બીધેલાના જેવો ધ્વનિ પણ દર્શાવી શકે છે.

૧૪ મા શ્લોકમાં બીભત્સરસની લીલા છે. એમાં ભગવાન પોતે કોઈ વાર પગચાંપી વગરેથી આર્ય(બળભદ્ર)નો શ્રમ દૂર કરે છે એ વાત કરી છે. બળભદ્ર કરતાં ભગવાન ઉત્તમ છે એટલે તે આવી રીતે વર્તે એ ભક્તોને ન ગમે તેથી તેમને જ એ કાર્ય બીભત્સ જણાય. સંકર્ષણ પોતે શ્રમથી થાકી ગયા હોવાથી વિહ્વળ બની રહ્યા હતા. આ સમયે ભગવાન મારા સ્વામી છે એવી સ્ફૂર્તિરૂપ જ્ઞાન એમનામાં ન હતું, એવું જ્ઞાન હોત તો તે ભગવાનને એવું કામ ન જ કરવા દેત.

૧૫ મા શ્લોકમાં રૌદ્રરસલીલાનું નિરૂપણ છે. એમાં શ્રીકૃષ્ણ અને બળભદ્ર નૃત્ય કરતા, સામસામા યુદ્ધ કરતા, બડાઈ કરતા, ગ્વાલોનો હાથ પકડી હસતા તેમ પ્રશંસા કરતા તેની લીલા નિરૂપાઈ છે. અહીં મલ્લોના વીરરસ જેવો રૌદ્રરસ છે. એ રસ ભગવાનમાં ઉત્પન્ન થતો નથી, પણ સખાઓમાં ઉત્પન્ન થાય છે અને ભગવાન તેમાં ભળે છે.

૧૬ મા શ્લોકમાં શાંતરસની લીલા છે.

એમાં ભગવાને બાહુયુદ્ધ કર્યા છતાં શ્રમને જીતેલો છે તથા વૃક્ષમૂલનો આશ્રય કરી પલ્લવની શય્યાઓમાં ગ્વાલ બાલોના ખોળાનાં ઓશીકાં કરી શયન કરે છે એની વાત છે.

અહીં જેમણે શયન કર્યું છે એ શાંત જેવા છે. એમાં સખાઓ ઉમળકાપૂર્વક એક-બીજા સાથે હરીફાઈ કરી ભગવાનની જુદી હુલ શય્યાઓ કરે છે. બધા જ ગોપ સખાઓને એકસાથે સુખ થાય તે માટે ભગવાન પલ્લવની શય્યાઓમાં શયન કરે છે એમ કહ્યું છે. શય્યા શબ્દ બહુવચનમાં યોજેલો છે. વસ્તુતઃ વૃક્ષમૂલ એટલે પરમહંસો અને એ પરમહંસોના અંતઃકરણરૂપી શય્યાઓમાં ભગવાન શયન કરે છે એવો ભાવ સમજવાનો છે.

૧૮ મા શ્લોકમાં છેવટે દસમા ભક્તિરસની લીલા કહી છે. નવે રસોનો શૃંગાર રસ સાથે સંબંધ થવાથી જ તેમનું રસપણું છે. દસમો ભક્તિરસ કોઈ વાર શૃંગારરસના અંગ તરીકે અને કોઈ વાર સ્વતંત્ર રીતે વર્ણવેલો હોય છે. શૃંગારરસનો સંબંધ હોય તો જ રસપણું થાય એ નિયમ વિદ્વાનો ભક્તિરસને લાગુ પાડતા નથી. નવ રસોની બાબતમાં કાવ્યની મર્યાદા છે, પણ ભક્તિરસ કાવ્યોમાં પ્રસિદ્ધ નથી. સખાઓમાં સખ્યભક્તિ હતી, પણ ભગવાનના ચરણ ચાંપતા હતા તેથી હવે દાસ્યભક્તિવાળા થયાં બીજા કેટલાક પાપથી મુક્ત થયેલા તેમને પંખાઓથી પવન નાખતા હતા, એ કર્મમાર્ગી દાસ્યભક્તિવાળા હતા. આ બન્ને પ્રકારના ભક્તો ભગવાનની સન્નિધિ હોવાથી ભગવાનની સેવારૂપ ભક્તિ રસ પ્રાપ્ત કરે છે. ભગવાનનું માહાત્મ્ય જાણી તેમના ગુણોનું રાગ પ્રમાણે કીર્તન કરનાર ભક્તોને પણ ભક્તિરસની પ્રાપ્તિ થાય છે.

રમા અર્થાત્ લક્ષ્મીએ જેમના પાદપલ્લવનું લાલન કરેલું છે અને ઈશ જેવું જેમનું ચેષ્ટિત છે તેવા ભગવાને પોતાની માયાથી આત્મગતિને ઢાંકી દઈને ભક્ત એવા ગોપોના સંસ્કાર અર્થાત્ અલૌકિક ભાવની સિદ્ધિ માટે વ્રજમાં એમના જેવા ગ્રામ્ય બાલ થઈને લીલા કરી છે. હવે તેમના દોષનું નિવારણ કરવા માટે વળી એક અસુરના વધની લીલા પ્રયોજે છે.

રામ અને કૃષ્ણના સખા શ્રીદામા નામના ગોપાલે અને સુબલ તથા સ્તોકકૃષ્ણ એ બે જેમાં મુખ્ય છે તે બધા ગોપોએ ભેગા થઈ પ્રેમથી કહ્યું કે હે રામ ! હે બહુબળવાળા ! હે દુષ્ટોનો નાશ કરનારા કૃષ્ણ ! અહીંથી પાસે તારાની હારોથી છવાયેલું બહુ મોટું વન છે. ત્યાં ઘણા ફળો પડેલાં છે અને પડ્યા કરે છે, પણ દુરાત્મા ધેનુક તે કોઈને લેવા દેતો નથી. તે રાક્ષસ તો નરભક્ષી છે, ભયભીત બની કોઈ પુરુષ ત્યાં જઈ શકતો નથી. આ ચારે તરફ જે સુગંધ વર્તાય છે તે એ ફળોની છે. અમારે તે ફળો ખાવાં છે તો યોગ્ય કરો. સખાઓની આવી વાણી સાંભળી તેમનું પ્રિય કરવા ગોપોથી વીંટાયેલા કૃષ્ણ અને બળભદ્ર એ વનમાં ગયા અને બળભદ્રે તો અતુલબલપૂર્વક ત્યાંના તારોને હલાવીને ફલો પાડ્યાં. ફળો પડવાનો

અવાજ સાંભળતાં ગધેડાના રૂપવાળો એ અસુર દોડતો આવ્યો અને ઝડપથી અવળો ફરી બે પગોથી બળભદ્રને લાતો મારી. ખૂબ ભૂંકતા એ અસુરે ફરીથી અવળો ફરી લાતો ઉગામી. આમ બીજો અપરાધ કર્યો કે તરત જ બળભદ્રે તેના એ બે પગો પકડી એક જ હાથથી તેને એવો તો ચક્કર ચક્કર ફેરવ્યો કે તેનાં પ્રાણ નીકળી ગયા. પછી બળભદ્રે તેને તાડના મૂળમાં ફેંક્યો તેનાથી ભાંગી ગયેલો એ તાડ પાસેના તાડને ભાંગતો અને તે બીજાને અને બીજો ત્રીજાને એમ કંપાવીને ભાંગી પાડતાં પ્રચંડ અવાજ સાથે એ તાડો નીચે પડ્યા. આ જોઈને એ ધેનુકાસુરના સગા ગધેડાઓ રાડો પાડતા વસી આવ્યા, પણ એ સર્વેને કૃષ્ણ અને બળભદ્રે પાછલા પગોથી પકડીને વૃક્ષો પર ફેંક્યા અને મારી નાખ્યા. તે બે ભાઈઓનું આવું મોટું કર્મ જાણી દેવોએ પુષ્પોની વૃષ્ટિ કરી, વાજિંત્રો વગાડ્યાં અને સ્તુતિ કરી. ધેનુકોનો નાશ થયો એટલે પછી સર્વ કોઈએ એ ફળો ખાધાં તેમ ગાયો પણ ઘાસનો ચારો ચરી.

એ પછી તેઓ સમય થયે વ્રજમાં પધાર્યા. ધેનુકનો વધ કર્યો હતો એટલે બળભદ્રને આગળ કરી કૃષ્ણ ઈરાદાપૂર્વક પાછળ રહ્યા હતા. તેમના દર્શનની ઈચ્છાવાળી ગોપીઓ એ વેણુધારીની આસપાસ ફરી વળી. ગોપીઓએ મુકુંદના મુખારવિંદના મધનું ચકુરૂપી ભ્રમરોથી પાન કરી દિવસ પર્યંતના વિરહથી થયેલો તાપ મટાડ્યો. લજ્જા, હાસ્ય અને વિનય સહિત અપાંગ (કટાક્ષ) નાખવાથી જે સત્કાર તેમણે કર્યો તેનો સ્વીકાર કરી ભગવાન પછી ગોઝમાં પધાર્યા.

યશોદા અને રોહિણીએ તેમને પરમ આશિષો આપી. મજ્જન ઉન્મર્દન વગેરે સ્નાન પછી સ્વસ્થ બની રહ્યા, કચ્છ ધારણ કરી દિવ્યમાલાઓ અને સુગંધિ પદાર્થોથી તેઓ શોભિતા થયા અને પછી માતા રોહિણીએ આજે રોજની જેમ બન્ને ભાઈઓને સાથે બેસાડી જમાડ્યા. એ પછી પણ પિતા વગેરે સંબંધીઓએ લાડ લડાવ્યાં અને પછી સુંદર શય્યામાં પ્રવેશ કરીને બન્ને ભાઈ સુખપૂર્વક પોઢ્યા.

હે રાજન્ ! હે પરીક્ષિત ! આ રીતે લીલા કરતા ભગવાન શ્રીકૃષ્ણ બીજા એક દિવસે સખાઓથી વીંટાયેલા, બળભદ્ર વિના, એકલા વૃંદાવનમાં ફરતા કાલિંદીતીરે પધાર્યા. ત્યાં જઈ ભગવાન એક સ્થળે વૃક્ષની છાયામાં બેઠા અને ગોપો અને ગાયો બીજે સ્થળે ગયાં. ઉનાળાના તાપથી અકળાયેલાં અને તરસથી પીડાતાં ગોપોએ અને ગાયોએ યમુનાના જળનું પાન કર્યું. એ જળ વિષથી બગડેલું દોષવાળું હતું. એવા જળને સ્પર્શ કરતાં જ તેઓ સર્વે પ્રાણરહિત બની જલની નિકટ પડ્યાં. ભગવાન યોગેશ્વરે એમને એવાં જોતાં જ પોતાની અમૃત વરસાવતી દૃષ્ટિથી જોઈને એમને સજીવન કરી દીધાં. કશું નવીન બન્યું છે એમ અનુભવતાં તેઓ બહુ વિસ્મય પામ્યાં અને એમાં ભગવાનના અનુગ્રહનું અનુમાન કર્યું.

શુકદેવજી બોલ્યા : સમર્થ ભગવાન શ્રીકૃષ્ણે કૃષ્ણા અર્થાત્ યમુનાને સર્પથી દૂષિત થયેલી જોઈ તેની વિશુદ્ધિ ઈચ્છતાં તે કાળા સર્પને તેમણે બહાર કાઢી મૂક્યો.

પરીક્ષિત બોલ્યા : હે વિપ્ર ! (વિશેષ રૂપે જ્ઞાન પૂરે એ વિપ્ર.) ભગવાને અગાધ જળની અંદર સર્પનો ક્યા પ્રકારના સાધનથી નિગ્રહ કર્યો તે તથા તે સર્પ ત્યાં ઘણા સમય સુધી રહેઠાણ કરી કેવી રીતે રહેલો તે મને કહો. હે બ્રહ્મન્ ! પોતાની લીલામાં અન્ય કોઈની આવશ્યકતા જેમને નથી તથા જે ગોપાળ છે તેમના ઉદાર ચરિત્રામૃતથી તો તૃપ્તિ થતી જ નથી. આ ૧૬ મા અધ્યાયમાં કાલિયનું દમન કરવાનો ભગવાનનો ઉદ્યમ, કાલિયનો અપરાધ, ભક્તોના સ્નેહની પરીક્ષા, કાલિયદમનનું કાર્ય, નાગપત્નીઓએ કરેલી ભગવાનની સ્તુતિ અને ભગવાનનો કૃપાપ્રસાદ એવા છ અર્થો શુકદેવજીએ કહ્યા છે. આ માત્ર કથા નથી, કલેશ વિના કર્મ કરનાર ભગવાનની લીલા છે. શુકદેવજીએ શરૂઆત કરતાં કહ્યું : કાલિન્દીમાં કાલિય નામના સંબંધવાળો ધરો હતો. તેના વિષથી જલ ઊકળતું રહેતું. તે ધરા ઉપર ઊડતાં પક્ષીઓ પણ તેમાં પડી મરણ પામતાં. આ ઝેરી જલના સ્પર્શ માત્રથી પ્રાણીઓ મરી જતાં. આ જોઈને ખલનો સંયમ કરવા માટે જેમનો અવતાર છે એવા ભગવાન શ્રીકૃષ્ણે ઊંચા કદંબ ઉપર ચડી. કચ્છ મજબૂત બાંધી, બાહુઓ ઠોકી ત્યાંથી એ વિષવાળા ધરામાં ભૂસકો માર્યો. તેમના પડવાથી તે ધરામાં ભયંકર મોજાં ઊછળવા લાગ્યાં. ભગવાન ધરામાં તરી રહ્યા છે. પેલા સર્પથી તે સહન ન થતાં તે ઝડપથી ભગવાન સમીપ આવ્યો અને દર્શન કરવા યોગ્ય, સુકુમાર, મેઘસમા સુંદર, શ્રીવત્સ અને પીતાંબરધારી, સ્મિત કરતા સુંદર મુખારવિંદવાળા, સ્મરણ કરતાં નિર્ભય અને કમળના મધ્યભાગ જેવા કોમલ ચરણારવિંદવાળા તે ભગવાનને તેણે મર્મસ્થાનોમાં દંશ કરી પોતાના શરીરમાં તમને ભરડો દીધો. કાલિયે આ અપરાધ કર્યો છે તેનો દોષ નિવારવો છે, પણ એ પહેલાં ભક્તોના સ્નેહની પરીક્ષા કરવી છે, એથી ભગવાન જાણે ચેષ્ટારહિત બની રહ્યા. એ જોઈને એમના સખાઓ શોક અને ભયથી મૂઢ બુદ્ધિવાળા બની રહ્યા. ગાયો આખલા અને વાછરડાં પણ દુઃખી બની રહ્યાં. એ સમયે આકાશમાં, વ્રજમાં અને અંતરિક્ષમાં ઉત્પાતો થયા, અનુક્રમે આધિદૈવિક આધિભૌતિક અને આધ્યાત્મિક ઉત્પાતો થયા. આ ઉત્પાતો જોઈ તેમ શ્રીકૃષ્ણ બળભદ્ર વિના ગાયો ચારવા ગયા છે એ જાણી, કશું વિપરીત થયું હશે એમ માની નંદ વગેરે ગોપ ગોપીઓ સર્વ યમુનાતીરે દોડી આવ્યાં. ધરામાં શ્રીકૃષ્ણને સર્પથી ભરડો લીધેલા તેમ ચેષ્ટારહિત બનેલા જોઈ વિહ્વળ બની રહ્યાં અને પુત્ર પાછળ નંદયશોદા વગેરે જલમાં પડવા દોડવા લાગ્યાં. ભગવાનનો પ્રભાવ જાણતા બળભદ્રે તેમને મહાપ્રયત્ને અટકાવ્યાં. તે સર્વની આવી સ્થિતિ જોઈ ભગવાન પછી શરીર વધારી, સર્પને એથી પીડા પમાડી એના બંધનમાંથી મુક્ત બની રહ્યા અને અતિ કોપિત બની રહેલા, ફૂંફાડા મારતા, કૃષ્ણાની સામે ઊભેલા, એ સર્પને પકડી, તેને નમાવી તેની મોટી ફેણ ઉપર ચડી ગયા. હે રાજા પરીક્ષિત ! એ સર્પને સો મસ્તક હતાં. એનું જે મસ્તક નમતું ન હતું તેને ભગવાન પગની પાટ મારીને નમાવતા હતા. સર્પ ઝેર ઓકવા લાગ્યો, મોઢામાંથી લોહીની ઊલટીઓ કરવા લાગ્યો. પગપ્રહારથી એનાં છત્રો ભાંગી પડ્યાં. સર્પ દીન બની રહી ભગવાનને શરણ ગયો. ભગવાન સર્પોના મસ્તક પર નૃત્ય કરવા

લાગ્યા. તેમના એ નૃત્યમાં તેમની સેવા કરવા ગંધર્વ, સિદ્ધ, મુનિ, ચારણ તેમ અપ્સરાઓ પ્રેમપૂર્વક મૃદંગ, પણવ, આનક, વાજિંત્રો, ગીતો, પુષ્પોની ભેટો સાથે સ્તુતિ કરતા એકાએક હાજર થયાં. સર્પના દુઃખથી દુઃખી થયેલી એની પત્નીઓ ભગવાન પાસે આવી અને હાથ જોડી વંદન કરતી, પાપ અને અપરાધમાંથી પતિની મુક્તિ ઇચ્છતી ભગવાનની સ્તુતિ કરવા લાગી : હે ભગવાન ! જેણે પાપ કર્યું છે એવા અમારા પતિને આપે જે દંડ કર્યો છે તે યોગ્ય જ છે. આપે કરેલી શિક્ષા પણ પાતકોનો નાશ કરનારી છે. અમારા પતિ ઉપર આપે તો ઘણો અનુગ્રહ કર્યો છે. એણે એવું શું દિવ્ય તપ કર્યું હશે કે જેથી એને લક્ષ્મી માટે પણ દુર્લભ બનેલા આપના ચરણનો સ્પર્શ થયો છે ? આપના ચરણની રજ પામવાની ઇચ્છા ધરાવતા તો સ્વર્ગની, સાર્વભૌમની, પારમેષ્ઠ્યની, રસાધિપત્યની, યોગની સિદ્ધિઓની કે મોક્ષની પણ ઇચ્છા રાખતા નથી. અમે આપને શરણે આવ્યાં છીએ. હે નાથ ! અમે આપને નમસ્કાર કરીએ છીએ. આપ ભગવાન મહાન આત્મા છો, ભૂતમાત્રના નિયામક છો, સર્વોત્તમ છો, વ્યાપક છો, જ્ઞાન અને વિજ્ઞાનના નિધિ, બ્રહ્મ, અનંત સદ્ગુણોવાળા, વિકારરહિત અપ્રાકૃત છો, કાલ છો, સાક્ષી છો, વિશ્વના કાર્ય છો, તેના હેતુરૂપ છો, એમાં નિવાસી રહેલા જગતમય જ છો. આપને અમારા નમસ્કાર હો. અનંત, સૂક્ષ્મ, કૂટસ્થ, વિપશ્ચિત, પ્રમાણમૂલ, કવિ, શાસ્ત્રના કારણ, પ્રવૃત્તિ કરાવનાર અગમનિગમરૂપ શ્રીકૃષ્ણ, બળરામ, પ્રદ્યુમ્ન, અનિરુદ્ધ અને વૈષ્ણવોના પતિ છો. આપને અમારા વારંવાર નમસ્કાર હો.

હે ભગવાન ! કૃપા કરો. આ સર્પ પ્રાણ ત્યજી રહ્યો છે. અમારા પતિરૂપ પ્રાણ અમને આપો. આ પ્રમાણે નાગપત્નીઓથી સારી રીતે સ્તુતિ કરેલા ભગવાને કૃપા કરી જેના પ્રાણ પાછા આપ્યા એવા એ નાગે કષ્ટથી શ્વાસ લેતાં પાપરહિત બની, બે હાથ જોડી ભગવાનની સ્તુતિ કરી. પોતાનું ખલપણું, તામસપણું, કોપી સ્વભાવપણું દર્શાવ્યું. ‘આપની શિક્ષાને પાત્ર છું, આપની શિક્ષા શિરોધાર્ય માનીશ’ એમ કહી ભગવાનને નમસ્કાર કર્યો. ભગવાને તેને યમુનાનો નિવાસ ત્યજી જવાનું અને સમુદ્રમાં આવેલો રમણક નામનો ટાપુ જે એનું મૂળ નિવાસસ્થાન હતું ત્યાં જઈ નિવાસ કરવાનું કહ્યું. ગરુડજીના ભયથી તેણે એ ટાપુ ત્યજ્યો હતો. એના જતા રહેવાથી પછી યમુનાજળ અમૃતના જેવું મીઠું બની રહ્યું. કાલિયનાગ ભગવાનની આજ્ઞા પ્રમાણે કુટુંબ સાથે સમુદ્રમાંના રમણક દ્વીપમાં ચાલ્યો ગયો. એના મસ્તક પર હવે ભગવાન શ્રીકૃષ્ણના ચરણનું ચિહ્ન હતું એટલે ગરુડજી તેને પજવશે નહીં.

પરીક્ષિત રાજાએ ગરુડજી અંગેનો વૃતાન્ત જાણવાની ઇચ્છા દર્શાવતાં શ્રી શુકદેવજીએ કહ્યું કે હે મહાબાહો ! ગરુડજીની માતાને સર્પોની માતાએ દુઃખ આપેલું એથી ગરુડજી તે વેર સંભાળીને સર્પોને સદા મારતા. વાસુકિ વગેરે સર્પો ગરુડથી ભય પામી બ્રહ્માને શરણે ગયા. બ્રહ્માએ ગરુડને બોલાવી સંધિ કરી અને ઠરાવ્યું કે સર્પોએ નિયમપૂર્વક બલિદાન આપવું. માસે માસે અમાસને દિવસે અતલ, સુતલ, વિતલ, તલાતલ, મહાતલ,

રસાતલ અને પાતાલ એ સાતે પાતાલોમાં વસતા સર્પજનોએ પોતપોતાનો ભાગ ભેગો કરી અહીં રમણક દ્વીપમાં વૃક્ષના મૂળ પાસે મૂકવાનો. ગરુડ આવીને તેનું જ ભક્ષણ કરે અને નાગોને પીડા કરે નહીં. આ ઠરાવ પ્રમાણે કદુના એ પુત્રો-સર્પો મહાત્મા ગરુડને પોતાના રક્ષણ માટે પોતપોતાનો ભાગ આપતા હતા, પરંતુ વિષરૂપ ચીર્વવાળા કદુના પુત્ર મહાબલવાન કાલિય નાગે ગરુડની અવગણના કરી અને ગરુડનો ભાગ પોતે જ આરોગતો ગયો. આ જાણી વિષ્ણુના પ્રિય ગરુડજી ક્રોધિત બની રહી મહાવેગવાળા થઈ તેને મારી નાખવા તેની પાસે આવ્યા. કાલિયે પ્રબલ સામનો કર્યો. આ બન્ને એક જ કષયપના પુત્રો હતા, માતાઓ જુદી હતી. ગરુડજીએ તેને પોતાની સુવર્ણના જેવા તેજવાળી જમણી પાંખથી જ એવો પ્રહાર કર્યો કે તે ઘવાઈને વિહ્વલ બની રહ્યો અને નાસી જઈ કાલિંદીના ધરામાં પેસી ગયો. તે સ્થાન ગરુડથી ન જવાય તેવું હતું. ત્યાંથી એક વાર સમર્થ ઋષિ સૌભરિએ મના કરવા છતાં જ્યારે એનામાં ભગવદ્ભાવ ન હતો ત્યારે તે તેમાંના જલચરને-મોટા માછલાને ઉપાડી ગયો. આજ્ઞાના ઉલ્લંઘનથી તથા જલચરના દુઃખથી તેમણે ગરુડને શાપ આપ્યો કે હવે પછી ગરુડ આ ધરામાં પ્રવેશ કરશે તો મૃત્યુ પામશે. કાલિય આ જાણતો હોવાથી તે ધરામાં આવીને વસ્યો હતો, જેને ભગવાન શ્રીકૃષ્ણે કાઢ્યો. ભગવાને કાલિયને એક બીજી પણ આજ્ઞા કરી હતી કે તારો મારા વૈષ્ણવોને-ભક્તોને ભય ન હોય. રાજા પરીક્ષિત મહાવૈષ્ણવ હતા તેમને સર્પના ડંખનો ભય ન હોય, પણ બ્રાહ્મણના શાપથી જ તક્ષક તેમને ડંખ મારશે. કાલિયને ધરામાંથી બહાર કાઢ્યા પછી શ્રીકૃષ્ણ પણ બહાર આવ્યા અને મંદ મંદ હસતા તેમને જોઈને આનંદવિભોર બની રહેલા નંદ વગેરેને ભેટ્યા. ભાગ્યવાન યશોદાએ હર્ષનાં આંસુ સાથે પુત્રને છાતી સરસો ચાંપ્યો. હે રાજન્ ! વ્રજવાસીઓએ રાત યમુનાના તીરે જ ગાળી. તે વખતે ગ્રીષ્મ ઋતુ હોવાથી મધ્ય રાત્રે વનમાં અચાનક દાવાનલ ભભૂકી ઊઠ્યો. વ્રજવાસીઓ ગભરાઈ ગયા અને કૃષ્ણના શરણે ગયા. શ્રીકૃષ્ણે એ ભયાનક દાવાનલનું સહસા પાન કરી લીધું અને એ લીલા દ્વારા એ સિદ્ધ કર્યું કે ભગવાનનું મુખ તો વૈશ્વાનરરૂપ જ છે. અગ્નિપાન તો એમના માટે રમતરૂપ જ હોય. ભગવાન સ્વયં અભયરૂપ જ છે, કિન્તુ અગ્નિપાન જોઈને વ્રજવાસીઓને ભયની પ્રતીતિ ન થાય એથી મૂલમાં શીઘ્ર શબ્દ મુકાયો છે. શીઘ્ર અગ્નિપાન કર્યું ! વ્રજવાસીઓએ એ જોયું પણ નહીં.

શુકદેવજી બોલ્યા : પ્રાતઃકાલ થતાં જ પ્રસન્ન અન્તઃકરણવાળા બાંધવોથી ઘેરાયેલા શ્રીકૃષ્ણે ગાયોના સમૂહથી સુશોભિત વ્રજમાં પ્રવશ કર્યો. ગ્રીષ્મ ઋતુ બેસી ગઈ હતી, પણ બળભદ્રની સાથે ભગવાન કેશવ સાક્ષાત્ વિરાજતા હતા તેથી વૃંદાવનના ગુણોને કારણે એ ગ્રીષ્મ જાણે વસંત જેવી પ્રતીતિ થતી હતી. ભગવાન કેશવ છે. ક બ્રહ્મા, ઈશ મહાદેવ, વ રહેઠાણ, બ્રહ્મા અને મહાદેવનું જેમાં રહેઠાણ છે, બ્રહ્મા અને મહાદેવના જે ઉપજીવ્ય છે તે જ કેશવ, તેથી ગ્રીષ્મના અધિપતિ મહાદેવ અને ગ્રીષ્મને વરદાન આપનાર બ્રહ્મા પણ ગ્રીષ્મનો પક્ષપાત કરે તેમ નથી. અહીં વૃંદાવનના ગુણોનો પણ મહિમા છે. નદી, તળાવો

અને ઝરણાંની લહેરોથી મિશ્રિત અને કહ્લાર કમલ અને ઉત્પલના રજથી સુગંધિ બનતો પવન પણ શીત બની રહીને ગ્રીષ્મના પ્રભાવને દૂર કરતો હતો.

યથાસમયે રોજની જેમ ગ્વાલો અને ગાયો સાથે કૃષ્ણ અને બળભદ્ર ક્રીડા કરવાની ઈચ્છાથી વનમાં સિધાવ્યા. પુષ્પો મયૂરપિચ્છ આદિથી આભૂષિત એ બધા પરસ્પર યુદ્ધ કરતા, કુસ્તી કરતા, ગાતા તેમ નૃત્ય કરતા હતા. રામ અને કૃષ્ણ એ બન્ને ભ્રાતાઓ લોક-પ્રસિદ્ધ અનેક પ્રકારની રમતો રમતા વન, નદી, પર્વત, દ્રોણી, કુંજ કાનન અને સરોવરો નિકટ ફરતા હતા. શ્રીકૃષ્ણ અને બળભદ્રનું હરણ કરી જવાની ઈચ્છાવાળો પ્રલંબાસુર સામાન્ય ગોપનું રૂપ ધારણ કરી એમાં ભળી ગયો હતો. શ્રીકૃષ્ણ તેને ઓળખી ગયા. એ પછી તેમણે બે પક્ષો પાડ્યા : એક પોતાનો અને એક બળભદ્રનો. તેમાં કેટલાક કૃષ્ણના પક્ષમાં અને કેટલાક બળભદ્રના પક્ષમાં ગયા તથા એક ઉપાડનાર અને એક બેસનાર એમ નક્કી કરી જુદી જુદી રમતો રમવા લાગ્યા. હારેલા જીતેલાઓને ઉપાડતા. હે રાજા ! બળભદ્રના શ્રીદામા વૃષભ વગેરે જીત્યા એટલે શ્રીકૃષ્ણ વગેરેએ તેમને ઉપાડ્યા, ઉપાડીને અમુક સીમા સુધી લઈ જવાનું. શ્રીકૃષ્ણે શ્રીદામાને ઉપાડ્યો, ભદ્રસેને વૃષભને અને કૃષ્ણના પક્ષમાં ભળેલા પ્રલંબે બળભદ્રને ઉપાડ્યા. તેઓ રમતમાં ભાંડીર વડ સુધી પહોંચી ગયા હતા. પ્રલંબાસુર બળદેવજીને ઉપાડી નિશ્ચિત સ્થળ કરતાં આગળ વધી ગયો. બળદેવજીનો ભાર લાગવાથી તેનો વેગ ધીમો પડ્યો, તેણે પોતાનો પ્રયંડ રાક્ષસદેહ ધારણ કર્યો. બળભદ્ર જરા કંપ્યા, પણ તરત જ નિર્ભય બની રહી, ક્રોધિત થઈ, ઈંદ્ર જેમ પર્વત પર વજ્રનો વેગપૂર્વક પ્રહાર કરે તેમ એ રાક્ષસના માથામાં મુષ્ટિપ્રહાર કર્યો. પ્રલંબાસુરનું શિર ફાટી ગયું. લોહી ઓકતો મોટી ચીસ પાડી મૂએલો પૃથ્વી પર ઢળી પડ્યો. બળભદ્રજીએ અસુરને આ રીતે માર્યો એટલે ગ્વાલ સખાઓ અચંબો પામ્યા અને 'સાધુ સાધુ' શબ્દનું ઉચ્ચારણ કરવા લાગ્યા. દેવગણો પણ પ્રસન્ન બની પુષ્પવૃષ્ટિ કરી રહ્યા.

એ પછી ગોપો ક્રીડામાં આસક્ત બની રહેતાં ગાયો ચરતી ચરતી દૂર દૂર જવાને માટે અયોગ્ય એવા સ્થળે જતી રહી. એ દિવસે ગાયો સાથે બકરીઓ અને ભેંસો પણ હતી તથા મૂલમાં ચ શબ્દ છે એટલે હરણ વગેરે બીજાં પશુઓ સાથે કૂતરાઓ પણ હતા. ચાલતાં ચાલતાં તે બધાંએ પ્રવેશ કર્યો. પછી બહાર નીકળવું પણ કઠણ એવા પ્રગાઢ ઈષીકાવનમાં પેઠાં. ઈષીકા એટલે મુંજ ઘાસ અને તે પણ એક વર્ષનું નાશ પામવાની તૈયારીવાળું ઘરડું, ઉનાળાના તાપને લીધે એવા એ વનમાં તેઓ ખૂબ તરસ્યાં થતાં રડતાં રાડો પાડવાં લાગ્યાં. પશુઓને ન જોતાં કૃષ્ણ બળદેવ તથા સખાઓ ચિંતા કરવા લાગ્યા અને શોધવા નીકળ્યા. ગાયોની ખરીઓ અને દાંતથી કપાયેલા ઘાસની ઝેંધાણીએ તેઓ શોધતા શોધતા ઈષીકાવન પહોંચી ગયા અને અતિ શ્રમપૂર્વક તેઓએ પોતાના એ ધનને પાછું વાળ્યું, પરંતુ ત્યાં તો એ અનિષ્ટ વનમાં અચાનક મોટો દાવાનલ આપોઆપ સળગી ઊઠ્યો. અગ્નિના સારથિ એવા પવનની સહાયથી તે અગ્નિ વધુ પ્રબળ બની રહ્યો. બાળી મૂકે એવા એ દાવાગ્નિને જોઈ

ગ્વાલો કૃષ્ણ-બળભદ્રના શરણે ગયાં. અનાથોના નાથ એવા ભગવાને તેમને આશ્વાસન આપ્યું અને આંખો બંધ કરી દેવાનું કહ્યું. ગ્વાલોએ આંખો બંધ કરી કે તરત જ ભગવાને પોતાના મુખમાં અગ્નિને એનું પાન કરી સમાવી દીધો અને શરણાગતોને દુઃખથી છોડાવ્યા. એ પછી 'નેત્રો ઉઘાડો' એવી આજ્ઞા કરતાં ગ્વાલોએ આંખો ખોલી અને જોયું તો તેઓ સર્વ ભાંડીર વનમાં જ હતા. તેમના સૌના અચંબાનો પાર ન રહ્યો. યોગેશ્વરેશ્વર એવા ભગવાન કૃષ્ણના આવા પ્રભાવને જોઈને તેમણે કૃષ્ણને સર્વોત્તમ દેવ માન્યા.

સાયંકાળ થતાં બળભદ્ર સાથે ગ્વાલો ગાયોને લઈને વેણુ વગાડતા ગોકુલમાં પધાર્યા. વિરહાતુર ગોપીઓ ભગવાનના દર્શનથી પરમાનંદને પામી, મારું-તારું-વાળા સંસારથી જાણે મુક્ત બની રહી.

પ્રલંબાસુર અને દાવાનલ એ બન્ને અસુરોના નાશથી ગ્વાલોનો ભગવાન પ્રત્યેનો પ્રેમ વિશેષ પ્રમાણમાં વધ્યો. ગોપોએ એ બન્ને ભાઈઓનાં અદ્ભુત પરાક્રમો ગોપીઓને તેમ વૃદ્ધોને કહ્યાં. એ સાંભળીને એમણે બન્ને ભ્રાતાઓને ઉત્તમ દેવો માન્યા. એ પછી જીવોની ઉત્પાદક અને દિશાઓને પ્રકાશિત કરનારી વર્ષા ઋતુ આવી. વાદળાં બંધાયાં અને આકાશમાં ગડગડાટ થવા લાગ્યો. વીજળી અને ગર્જના અને પ્રકાશતાં કાળાં વાદળાંથી ઢંકાયેલું આકાશ જાણે સગુણ બ્રહ્મની જેમ અસ્પષ્ટ તેજવાળું થયું. ભગવાનનો જન્મ નથી છતાં વ્યામોહ કરવા ભગવાન જન્મ્યા હોય એમ પ્રતીત થાય એથી ભગવાનનું શરીર અંદર તેજોમય, પણ બહારથી ઢંકાયેલા તેજવાળું હોય છે. આકાશ તેવું નથી તેથી કહ્યું છે કે તે અસ્પષ્ટ તેજવાળું થયું. સૂર્ય વગેરે જ્યોતિઓ તારાઓ ગ્રહો સ્પષ્ટ ન હતાં તેવું આકાશ થયું. પછી પર્જન્ય વર્ષે છે. સૂર્ય એ જ પર્જન્ય છે. સૂર્યનું એ આધ્યાત્મિક રૂપ છે. આઠ માસ સુધી જે જલમય ધન સારી રીતે ગૂંસેલું તે વર્ષા ઋતુ આવતાં વર્ષવા લાગે છે. મેઘો ભૂતો છે, વાયુ તેમનો આત્મા છે અને ઈન્દ્ર દેવતા છે. એ રૂપે એ ત્રણે એકરૂપ છે. પ્રયંડ વાયુથી કંપાવેલા મોટા મેઘો બલ આપનારા અને અન્નના ઉત્પાદક હોવાથી પ્રાણ ટકાવનાર છે. મેઘોથી સિંચાયેલી પૃથ્વી તપને અંતે ફલ પ્રાપ્તિની જેમ પુષ્ટ થાય છે. કલિયુગમાં વેદો પ્રકાશતા નથી, પણ પાખંડો જ પ્રકાશે છે તેમ વર્ષામાં રાત્રિ દરમિયાન ગ્રહો પ્રકાશતા નથી, પણ આગિયાઓ જ પ્રકાશે છે. કલિયુગમાં વેદપાઠ પણ યથાવિધિ થતા નથી. કલિયુગના બ્રાહ્મણો વ્રજના વર્ષાઋતુના દેડકાઓ જેવા છે. કલિયુગના બ્રાહ્મણો કર્મ કરવાના સમયે યથાવિધિ વેદોચ્ચાર કરતા નથી, પણ એવા મૂઢ બનેલા બ્રાહ્મણો દેડકાં વર્ષાઋતુ આવતાં જેમ શબ્દોચ્ચાર કરે છે તેમ કોઈ ધન આપનાર યજમાન આવે છે ત્યારે વિધિ વિના જેમ તેમ વેદપાઠ કરે છે. પરિણામે લાભ નહીં, પણ હાનિ જ થાય છે. જેમ જેમ પાપ વધારે હોય છે તેમ તેમ વેદથી વિરુદ્ધ માર્ગમાં રુચિ થાય છે. જેમનું કાર્ય જરા પણ વેદમાર્ગના વિરોધવાળું હોય તેમને શાસ્ત્રાર્થપણા માટે વેષ ધારણ કરેલા પાંખડીઓ જાણવા. વર્ષાઋતુમાં વૃષ્ટિ થવાથી નાની નદીઓ હદ બહાર પાણીવાળી થવાથી આડે અવળે રસ્તે ફેલાય અને પછી પાણી વિનાની થતાં સુકાઈ જાય

એમ અસ્વતંત્ર અર્થાત્ ઈન્દ્રિયોને વશ થયેલા પુરુષનાં દેહ ઈન્દ્રિયો અને ધન પણ આડે રસ્તે જાય અને પછી નાશ પામે છે

હરિત એટલે ઘેરા લીલા રંગના ઘાસથી પૃથ્વી હરિયાળી બની રહી, ઈંદ્ર-ગોપો (કીડાઓ)થી લાલ રંગની થઈ અને છત્રરૂપ બિલાડીના ટોપાઓથી શ્વેત રંગની થઈ છે તે જાણે શરદ ઋતુનો ધર્મ પાળવા જ એવી થઈ. ખેતરો અનાજની સમૃદ્ધિથી ખેડૂતોને આનંદ આપવા લાગ્યાં, પણ સર્વે દેવાધીન છે એમ નહીં માનનારાઓને એથી પીડા પણ થઈ. જૂનો માલ ભરી બેઠેલા વેપારીઓને નવા માલની અધિકતાથી જૂના માલનો ભાવ નહીં આવે એમ લાગવાથી એવા લોભીઓને એથી પીડા થઈ એવો ભાવાર્થ છે. શ્રીહરિની સેવાથી મનોહર રૂપ પ્રાપ્ત થાય એમ જલ અને ભૂમિ પર રહેનારા સર્વ જીવોને નવા જળના સેવનથી મનોહર રૂપ પ્રાપ્ત થયું. વર્ષાકાલ કામીઓને અને ખાસ કરીને સ્ત્રીઓના સંગવાળાઓને ક્ષોભ ઉત્પન્ન કરે છે તેમ નદીઓના સંગવાળો સમુદ્ર વર્ષાકાલમાં ખળભળ્યો અર્થાત્ ક્ષોભ પામ્યો, પરંતુ અધોક્ષજ(ભગવાન)માં ચિત્તવાળા તો સ્ત્રીસંગવાળા થવા છતાં, વરસાદની ધારાઓથી હણાતા છતાં પર્વતોને પીડા થતી નથી તેમ ક્ષોભવાળા થતા નથી. વર્ષાઋતુમાં આકાશમાં નિર્ગુણ મહેન્દ્રનું ધનુષ પ્રકાશ્યું, પણ પોતાની ચાંદનીથી પ્રકાશેલાં વાદળોથી ઢંકાયેલો ચંદ્ર શોભતો ન હતો. મેઘથી વૃદ્ધિ પામેલાં અન્ન-વૃક્ષ-લતાઓ જોઈને તથા મેઘના ઉત્સવરૂપ વૃષ્ટિ વીજળી વગેરેને જોઈને મયૂરોએ તેમને આવકાર આપ્યો. ભગવદ્ભક્તો અને પરમહંસો પધારે ત્યારે સંસારી ગૃહસ્થો એમને જેમ આવકાર આપે તેમ મયૂરોએ જાણે આવકાર આપ્યો. તપનું ફળ પ્રાપ્ત કરનાર તપસ્વીઓની જેમ વર્ષાઋતુમાં વૃક્ષો સુંદર રૂપવાળાં થાય છે.

વર્ષાઋતુને કારણે જ્યાં પાકું ખજૂર અને પરિપકવ જાંબુ પ્રાપ્ત થાય એમ છે એવા સર્વોત્તમ વનમાં ગાયો અને ગ્વાલોથી વીંટાયેલા હરિએ બળભદ્રસહિત રમણ કરવા પ્રવેશ કર્યો. મોટા આઉના ભારવાળી અને દૂધ ઝરતી ગાયો પણ ભગવાને બોલાવેલી હોવાથી આનંદપૂર્વક ચાલતી હતી. વનવાસીઓ આનંદી હતાં. વૃક્ષોની હારો રસ ઝરતી હતી. પર્વતમાંથી જલધારાઓ પડતી હતી તેમ વૃષ્ટિ થાય તો રહેવા માટે અને આરામ કરવા માટે સમીપમાં ગુફાઓ પણ હતી. એ વનમાં યથાસમયે શ્રીહરિએ બળભદ્ર અને ગ્વાલોની સાથે શિલાઓ પર બેસી સાથે લાવેલાં દહીં ભાત વગેરેનું ભોજન કર્યું. એવા એ સમૃદ્ધ વનમાં ગ્વાલો ગાયો વગેરેને અનુપમ તૃપ્તિ પ્રાપ્ત થતી હતી.

એ પછી શરદઋતુ આવી. વર્ષામાં ભગવાને રમણ કર્યું છે એ જાણીને ‘મારામાં પણ રમણ કરશે’ એમ વિચારી શરદ આવી. આ શરદમાં વર્ષાનો અભાવ, જલનું સ્વચ્છ બની રહેવું અને વાયુનાં વાવાઝોડાં જેવા કઠોર સ્પર્શની નિવૃત્તિ એવા ત્રણ ગુણો હોય છે. શરદના સંબંધથી શ્રીહરિએ જલના, મહાભૂતોના, વાદળોના, જ્ઞાનીઓના, કુટુંબીઓના,

ગરીબોના, વિરક્તોના, વિમુક્તિઓના, યોગીઓના અને ગોપીઓના દોષોનું નિવારણ કર્યું છે, ચિત્તના દોષોનું નિવારણ કર્યું છે અને પોતાના છ ગુણોથી ચંદ્ર, મનુષ્યો, ગાયો, કમલો, ભૂમિ અને વર્ણોને ભગવાને શોભાવ્યાં છે. ભૂમિ કરતાં જળ મોટું છે અને પરિધિ અર્થાત્ દક્ષિણમાં કરતાં વાયુ મોટો છે. શરદમાં જલ અને વાયુ નિર્મલ છે તેથી જ આ શરદ ઋતુમાં ભગવાન રમણ કરવાના હોવાથી, સ્ત્રીઓનો આનંદ તેમાં રહેલો હોવાથી અને શુદ્ધિ માટે આ ઋતુની પ્રવૃત્તિ હોવાથી સોળ જીવની કળાઓ અને સત્તરમા જીવની શુદ્ધિ ઉત્તમ થી ૪૮ સુધીના સત્તર શ્લોકોથી આ ૧૬મા અધ્યાયમાં કહી છે. દરેકથી એક એક શ્લોકનો અર્થ કહ્યો છે. ઉપસંહાર કરવા માટે શરદ સર્વ પ્રાપ્ત કરાવનારી છે એમ જણાવવા ૪૮મા શ્લોકમાં કહ્યું કે જેમ વર્ષા સુધી સંયમ પાળનારા સિદ્ધો સમય આવતાં પોતાના દેહો પ્રાપ્ત કરે છે તેમ વૈશ્યો(વણિકો) મુનિઓ અને નૃપો પોતપોતાના ઘરમાંથી નીકળી પોતપોતાના ધંધાના નિર્ણયે પહોંચ્યા, ધંધો કરવા મંડ્યા. વૈશ્ય, બ્રાહ્મણ અને ક્ષત્રિયમાં જે શ્રેષ્ઠ છે, પોતાનાં કર્મ કરવા માટે જે ઉત્સાહી છે, ઉદ્યમી છે એવા વણિકો મુનિઓ અને રાજાઓ પોતાના કામે લાગ્યા. અર્થ શબ્દ લોકમાં પ્રસિદ્ધ છે. એ અર્થ વૈશ્યોને માટે ધન છે, મુનિઓને માટે વૈદિક ધર્મ છે અને રાજા માટે સ્માર્ત (કામ) છે. આ ત્રણ પ્રકારના અર્થોમાં ધન અર્થ તમોગુણપ્રધાન છે, વૈદિક અર્થ સત્ત્વોગુણી છે અને સ્માર્ત અર્થ રજોગુણી છે. આ પ્રકારના અર્થોની પ્રાપ્તિ ઘરમાં બેસી રહેનારને ઉપલબ્ધ થતી નથી. અહીં પણ દૃષ્ટાંત અપાયું છે. બહુ જ વર્ષોથી સંયમી બનીને બેઠેલા સિદ્ધોએ સમય આવતાં ફળ પ્રાપ્ત કર્યું. યોગ આદિથી ઘણા સમય સુધી ઈંદ્રિય-પ્રાણ આદિનો નિરોધ કરવાથી સિદ્ધ થઈને એ સિદ્ધપણાનું ફલનો અનુભવ કરી સમય આવતાં—ફલપ્રાપ્તિનો સમય આવતાં તે પછી દિવ્ય દેહને પ્રાપ્ત કરે છે. જ્યારે તે યોગાભ્યાસ આદિ કરે છે ત્યારે તે કાલ સાધકકાલ, આધિભૌતિક કાલ છે અને એ કાલ ફલકાલ થતાં તે આધ્યાત્મિક છે. કાલની પ્રધાનતા સ્થાપન કરવાને માટે જ ભગવાન પધાર્યા છે. લેખકાર શ્રીપુરુષોત્તમજી મહારાજશ્રીનો આશય છે કે પ્રત્યેક વસ્તુમાં એનો સ્વાભાવિક સ્વરૂપરસ પ્રકટ થાય ત્યારે એમાંથી રસ પ્રાપ્ત થાય છે, ત્યારે જ લીલા રસજનક બની રહે છે. ભગવાન રસને પ્રાદુર્ભૂત કરવાને માટે જ લીલા કરે છે, રસનો પાદુર્ભાવ-કાલ કરે છે. એ કાલની ભગવાન જ સ્થાપના કરી શકે છે તેથી ભગવાન કાલની સ્થાપનાને માટે પ્રકટ છે.

૧૭મા અધ્યાયમાં લીલાસહિત શરદનું નિરૂપણ કર્યું છે. શરદ સિદ્ધિફલ છે. આવી શરદ પ્રજામાં આવી છે. શરદમાં મલિનતા અને શીતલતા બન્નેનો અભાવ રહે છે. પછીના ૧૮મા અધ્યાયમાં ગોપીજનની આસક્તિ પ્રગટરૂપથી વર્ણવાઈ છે. એ આસક્તિ પ્રકટ કરવા માટે ભગવાને વેણુનાદ કર્યો અને વૃંદાવનમાં પ્રવેશ કર્યો. એ ભગવાન તો કાલથી પણ અધિક છે, પુરુષોત્તમ છે. વૃંદાવનપ્રવેશ અને વેણુનાદથી એ સિદ્ધ થાય છે કે

ભગવાનનો શ્રીગોપીજનો પર પ્રેમ છે. પુષ્ટિમાર્ગમાં પ્રભુની પ્રાપ્તિનું સાધન પ્રભુ સ્વયં છે : યમેવૈષ વૃણુતે તેન લખ્યઃ એ શ્રુતિ અનુસાર પ્રભુ કૃપાપૂર્વક અંગીકાર કરી જીવનાં સર્વ સાધન પોતે જ સિદ્ધ કરે છે. ગોપીજનો જોકે દિવસે ગોકુલમાં પોતાના ઘરમાં જ હોય છે અને ભગવાન શ્રીહરિ વનમાં લીલા કરે છે છતાં શ્રીગોપીજનો ભગવદ્ભાવના ઉદ્રેકથી ભગવાનની સર્વ લીલાઓનો અનુભવ કરી શકતી હોવાથી તે ઘરમાં બેઠી બેઠી એ લીલાઓ ગાયા કરતી હતી. ભગવાનની અલૌકિક લીલામાં ગાયો પણ સુખનો અનુભવ કરે છે અને સ્નેહપૂર્વક સેવા કરનાર ગોપો તો દેવરૂપ છે. ભગવાન અંતર્યામીરૂપે જેમ સાક્ષી છે તેમ ગોપો લીલામાં સાક્ષીરૂપ છે, નિર્દોષ છે, અપેક્ષારહિત છે. ફલભોગપ્રદ અને પ્રેરક પણ છે. ગોપો ભગવાનની રાત્રિલીલાઓનું માન ગોપીજનો સમક્ષ કરે છે. શ્રી શુકદેવજીએ ગોપીથી ગવાતી રાત્રિલીલાઓનું સ્પષ્ટ વર્ણન કર્યું નથી, પણ અન્યે તદનુરૂપાણિ એ શ્લોકથી ગોપોએ લીલાજ્ઞાન કર્યું છે એનો સંકેત મળે છે. ગોપો પણ ગોપીજનોની જેમ આસક્ત ચિત્તવાળા નિરુદ્ધ ભક્તો છે, એથી જ ભગવાન એમને અંતરંગ લીલામાં સાથે રાખે છે.

ભગવાને વેણુનાદ દ્વારા આસક્ત ગોપીઓમાં પોતાને માટે કામના (મિલનની કામના) ઉત્પન્ન કરી. ગોપીજન પણ કામવશ થઈને ભગવાનમાં પોતાને માટે કામનો ઉદ્ભવ કરવાને માટે સખીઓ સમક્ષ પરસ્પર ભગવાનના ગુણોનું ગાન કરવાનો પ્રારંભ કરે છે, પરંતુ એમની આસક્તિ વિદ્યારહિત હતી એથી પ્રભુના ગુણગાનની શરૂઆત કરતાં જ સ્મરના વેગથી ચિત્ત વિક્ષિપ્ત બની રહેતાં ગુણાદિનું ગાન કરી શકી નહીં. સ્વભક્તજન-પક્ષાતી પુષ્ટિપુરુષોત્તમ પ્રભુ ભક્તોનું દુઃખ મહન ન કરી શકતાં શ્રી શુકદેવજી દ્વારા એમને બર્હાપીઠે શ્લોક વતી વિદ્યાનું દાન કરે છે. તદનન્તર તેઓ વિદ્યા પ્રાપ્ત કરી ૧૩ શ્લોકોથી પ્રભુલીલાનાં ગુણગાન કરવા સમર્થ બની રહે છે. વિદ્યાનાં બે રૂપ છે : એક અમૂર્ત અને અન્ય મૂર્ત. અમૂર્ત વિદ્યામાં નાદ દ્વારા અંતઃકરણમાં જ એ બને છે. આગળ રાસોત્સવમાં વૈકુંઠની મૂર્તિમતી વિદ્યા સ્વરૂપાનંદના અનુભવનું દાન કરવાની છે, એ પ્રસંગ ફલ પ્રકરણમાં વિશેષ સ્પષ્ટ થશે. વિદ્યા પણ એક ભગવત્-શક્તિ છે. શ્રુતિ ભગવતી કહે છે કે વિદ્યાયામૃતમશ્નુતે વિદ્યાથી જ અમૃતનો ભોગ થાય છે, અર્થાત્ ભગવત્શક્તિરૂપ વિદ્યાની પ્રાપ્તિ વિના ભગવત્સ્વરૂપાનંદ ઉપલબ્ધ થતો નથી. આથી અહીં વ્રજભક્તોને પણ વિદ્યા પ્રદાન થઈ છે. વૈરાગ્ય, સાંખ્ય, યોગ, તપ અને ભક્તિવાળી પંચપર્વા વિદ્યા પ્રાપ્ત થયા પછી જ ગોપીજન તત્ક્ષણ ભગવદ્ગુણગાન કરવા માટે સમર્થ બની રહી. એ સમર્થપણું આવતાં જ નિશ્ચય થઈ ગયો કે હવે ગુણગાનથી ફલપ્રાપ્તિ શીઘ્ર થશે જ. આવી પંચપર્વા વિદ્યા પુષ્ટિમાર્ગીય છે. એનું દાન ગોપ-સીમન્તિનીઓને થયું છે. એ વિદ્યાના પંચમ પર્વ ભગવદાસક્તિરૂપ ભક્તિનું નિરૂપણ આ વેણુગીતવાળા (૨૧મા) અધ્યાયમાં થયું છે.

શ્રીશુકદેવજી બોલ્યા :

इत्थं शरत्स्वच्छजलं पद्माकरसुगन्धिना ।

न्यविशद् वायुना वातं सगोगोपालकोऽच्युतः ॥

આ પ્રકારની શરદ ઋતુથી નિર્મલ જળયુક્ત તથા કમળોની સુગંધથી વ્યાપ્ત વાયુવાળા વૃંદાવનમાં અચ્યુત ભગવાને પ્રવેશ કર્યો.

આ શ્લોકમાં વિશેષણ છે, વિશેષ્ય નથી, ક્રિયા છે પણ વિશેષતઃ કર્મ નથી. આ એક વિશિષ્ટતા છે. અહીં લીલાનાયકની શ્રેષ્ઠતા બતાવવા, એમનો ઉત્કર્ષ દર્શાવવા ‘અચ્યુત’ સ્વરૂપથી ચ્યુત થતા નથી એવા નામનો ઉલ્લેખ થયો છે. ભગવાને કેવલ આધિભૌતિક (દેશ્ય) વનમાં પ્રવેશ કર્યો, એટલું જ નહીં, પણ આધિદૈવિક ગુપ્ત વન(નિર્કુંજો)માં પણ પ્રવેશ કર્યો. વૃંદાવનમાં કુસુમિત વનરાજી છે, એનાથી પ્રમત્ત બનેલા ભ્રમર છે, અનેક પ્રકારનાં પક્ષીઓ કલરવ કરે છે અને એમના સ્નેહથી સેવાતાં નદી સરોવર પર્વત છે. ત્યાં ગાયોને ચરાવતા વસંતના અધિપતિ રસિક શૃંગારાત્મા, ગોચારણરૂપ ધર્મ આચરતા, શૃંગારરસને જાગ્રત કરવા-ઉદ્બુદ્ધ પ્રેમને જાગ્રત કરવા ક્રિયાશક્તિરૂપ ગોપો અને જ્ઞાનશક્તિ બળભદ્રના સાથવાળા એ મુધપતિએ ચુકૂજ વેણુમ્ (શ્લોક ૨) વેણુનું ઢૂંજને કર્યું. વ્રજમાં શ્રીગોપીજને આ ભાવ વધારનારું વેણુકૂજન સાંભળ્યું. ભગવાને પોતાનાં સ્વામિનીભાવવાળાં એ ગોપીજનોને આવું આસક્તિપૂર્ણ દૂરશ્રવણ-દૂરદર્શનનું સામર્થ્ય આપ્યું છે. શબ્દનાં બે રૂપ છે : ધ્વનિરૂપ અને વર્ણરૂપ. સામાન્ય વેણુ આદિમાંથી નીકળે તે ધ્વનિ અને ઉચ્ચારમાંથી જે શબ્દ નીકળે તે વર્ણરૂપ, પણ ભગવાન તો છે અદ્ભુત, તેમનો વેણુનાદ પણ અદ્ભુત. ભગવાનની વેણુમાંથી તો ધ્વનિ અને વર્ણરૂપ શબ્દ સાથે નીકળે, સાંભળતાં જ આસક્તિ જાગ્રત થાય. આવા આ વેણુનાદે ઉદીપન વિભાવ હોવાથી સર્વ દેવોને જાગ્રત કર્યા. એમાં કામદેવ પણ દેવ હોવાથી કામ પણ જાગ્રત બનતાં કામને કારણે કેટલીક વ્રજસુંદરીઓ મૂર્ચ્છિત થઈ ગઈ. એ તો અજ્ઞાનાવસ્થામાં પડી રહી અને ભગવાનની કૃપાથી જે વ્રજસુંદરીઓ મૂર્છિત થઈ ન હતી તે અન્તઃસ્થિત ભગવાનની અનુભૂતિ પ્રાપ્ત કરીને પછી ત્યાં વિદ્યમાન પોતાની સખીઓની સમક્ષ ભગવદ્ગુણગાન કરવા લાગી. હે નૃપ ! એ ગોપીજનોએ વર્ણન કરવાનો આરંભ તો કર્યો, પણ ભગવાનની લીલાઓનું સ્મરણ થતાં ઉત્પન્ન થયેલા કામના વેગથી વ્યાકુલ બની રહી અને વર્ણન કરી શકી નહીં, મનોવિક્ષેપથી ગોપીઓ વર્ણન કરી શકી નહીં.

ભક્તવત્સલ ભગવાન શ્રીશુકદેવજીને પ્રેરણા કરે છે, જેથી શ્રીશુકદેવજી સ્વયં વર્ણન કરવા લાગ્યા :

बर्हापीठं नटवरवपुः कर्णयोः कर्णिकारं

विभ्रद् वासः कनककपिशं वैजयन्तीं च मालाम् ।

સ્ત્રાન્ વેણોરધસ્સુધયા પૂરયન્ ગોપવૃન્દૈ-
વૃન્દારણ્યં સ્વપદરમણં પ્રાવિશદ્ ગીતકીર્તિઃ ॥૫૫॥

શિર પર મોરપિચ્છનો મુકુટ, કર્ણમાં કર્ણિકાર વૃક્ષનાં ફૂલ, અંગ પર સુવર્ણસિમ પીળું પીતાંબર અને કંઠમાં વૈજયંતી માલા ધારણ કરી નટ અને વરની સમાન રૂપવાળા, પોતાના અધરામૃતથી વેણુનાં છિદ્રોને પૂરતા, ગોપવૃંદોથી ગવાઈ રહેલા યશવાળા, નટવરવપુ ધરતા ભગવાન શ્રીકૃષ્ણે પોતાના ચરણવિહારરૂપ પોતાના ચરણોના સ્પર્શથી સુંદર અને રમણસ્થાન બનેલા વૃંદાવનમાં પ્રવેશ કર્યો.

શ્રીશુકદેવજી આ લીલામાં નથી તેવા રૂપનું વર્ણન કરી શક્યા છે.

અહીં વાક્યના અર્થનું વર્ણન કરવાનું છે. આમાં રૂપ વેણુનાદ તથા લીલા એ ત્રણેનું વર્ણન થઈ જાય છે. કેવળ રૂપનું વર્ણન ન થાત. ત્રણેનો પરસ્પર સંબંધ હોવાથી વર્ણનનો આ વિશેષ પ્રકાર છે. તેમાં વિપ્રત્તી રૂપ, સ્ત્રાન્ વેણોઃ પૂરયન્થી ગુણ અને વૃન્દારણ્યં પ્રાવિશત્તી લીલા કહી છે.

ભગવાનના શ્રીઅંગમાં મયૂરપિચ્છ શિરોભૂષણ છે અને એમનું નૃત્ય મયૂરના નૃત્યનું અનુસરણ છે. રસ જાગ્રત થાય ત્યારે મયૂર નૃત્ય કરે. ભગવાનમાં પણ રસ જાગ્રત થયો છે એથી ભગવાનના સ્વરૂપનું સ્મરણ કરતાં જ ગોપીજનનાં ચિત્ત આકુલવ્યાકુલ બની રહ્યાં અને એથી એ ભગવાનનાં ગુણગાન ન કરી શકી એ યોગ્ય જ છે. ભગવાનનું રૂપ બે પ્રકારનું છે : એક નટસમાન છે અને અન્ય વરસમાન છે. એનું કારણ એ છે કે તે રસસ્વરૂપ છે. રસો વૈ સઃ શ્રુતિથી અલૌકિક રસરૂપ છે એથી તે સંયોગરૂપ અને વિયોગરૂપ પણ છે જ. વનમાંનો સંયોગ ભક્તોના સંયોગથી રસરૂપ અને વ્રજમાંના ભક્તોના વિયોગથી વિપ્રયોગાત્મક છે. રસ ભગવાનથી જુદો ન હોય; ભગવાનનું સ્વરૂપ અને ભગવાન જુદા ન જ હોય. જ્ઞાનીઓની જેમ પ્રભુ ગોપીજનના હૃદયમાં પણ વિરાજે છે અને જ્ઞાનીઓને પ્રાપ્ત થાય એવા સુખની પ્રાપ્તિ કરી શકે છે, પણ એમને એટલાથી તૃપ્તિ થતી નથી, એવા ભગવાને એમને રસદાન કરવાને માટે વપુ(શરીર) ધારણ કર્યું. શરીર ધારણ કરવાનો ભાવાર્થ એ છે કે કોઈને પંચ પદાર્થનું પાન કરાવવું હોય તો તે પદાર્થોને જેમ કોઈ પાત્રમાં રાખવા પડે તેમ ભગવાન વ્રજજનોને પ્રેમરસની પ્રાપ્તિ કરાવવા માટે રસરૂપ એવા પોતે પોતાના રસને અનુરૂપ શ્રીઅંગરૂપી પાત્ર બન્યા, એવા પ્રકટ પ્રભુનો અનુભવ જ સર્વેન્દ્રિયથી થઈ શકે. ભગવાનનું એ રૂપ મૂળ રૂપથી જુદું નથી. ભગવાન એવા જ છે, સાકારરૂપ જ છે, સર્વ- વ્યાપક છે. સ્વરૂપ જ કર્મ અને કર્તારૂપ છે. ભગવાને એ સ્વરૂપમાં શૃંગારરસની વૃદ્ધિ કરનારું બન્ને કાનોમાં કર્ણિકારનાં પુષ્પોરૂપી આભૂષણ પહેર્યું. એવો ઉચ્છૃંખલ રસ ગુમ રહેવો જોઈએ એટલે પીતાંબર ધારણ કર્યું. ગોપીજનો એ પીતાંબરની કદાચ પરવા ન કરે એથી ભગવાને એ પીતાંબરને વ્યામોહક માયારૂપવાળું કનકસુવર્ણ સમાન પીળું ચમકતું

બનાવ્યું. પીતાંબર ઉપરાંત ભગવાને વિશેષ આચ્છાદનને માટે કીર્તિમતી વનમાળા તથા વૈજયંતી માલા પણ ધારણ કરી. વૈજયંતી માલાના 'વૈ' અને 'જયંતી' એ બે પદોથી સ્પષ્ટ થાય છે કે એને ધારણ કરનારનો સદા જય થાય છે. આ રીતે બન્ને રસો, આ બન્ને રસોનો ઉદ્બોધ, એનું આચ્છાદક અને વિક્ષેપક રૂપ ભગવાનના રૂપમાં વર્ણિત છે.

શ્રીમદ્ભાગવતમાં ભગવાનના પીતાંબરનું તો વિવિધ રીતે લીલાનુકૂળ સ્વરૂપ દર્શાવવામાં આવ્યું છે તે એક વિશેષતા છે. એ પછી નામલીલારૂપ વેણુનાદનું વર્ણન છે. સ્ત્રાન્ વેણોઃ વેણુનાં રન્ત્રો- છિદ્રો સાત છે. વાંસનો સામાન્ય ટુકડો છેદાયો, વીંધાયો, ઘસાયો, સંસ્કાર પામ્યો અને ભગવાનનો સંબંધ થતાં જ વેણુ બન્યો. સહન કરે, પ્રભુ-વિરહનો તાપકલેશ ભોગવે અને પ્રભુનો પછી સંબંધ થાય કે તરત જ સામાન્યમાંથી અસામાન્ય બની જાય. એ વેણુમાં ભગવાન સુધાનું સિંચન કરે. એ સુધા ત્રણ પ્રકારની છે : દેવભોગ્યા, ભગવદ્ભોગ્યા અને સર્વથી અભોગ્યા. જેનો ભોગ ગોપો બનેલા દેવો જ કરી શકે તે દેવભોગ્યા સુધા. દેવાઃ અત્ર સાક્ષિણઃ શ્રીવલ્લભાચાર્યજીની આ ઉક્તિ અનુસાર લીલામાં સાક્ષીરૂપ ગોપો-ગાયો છે, તેને જ દેવ સમજવાના છે. મુખ્ય લીલામાં ભગવાનની ભોગ્યસુધા તે ભગવદ્ભોગ્ય સુધા. જે અધરસુધાને ભગવાન વેણુનાદ દ્વારા ગોપીજન અને વૃંદાવનની નદી પુષ્પ આદિ સર્વે પદાર્થોમાં પ્રવેશ કરાવી પુનઃ આપ પોતે સ્વયં એના દ્વારા પાન કરે છે એટલે એ ભગવદ્ભોગ્યા સુધા છે. સર્વાભોગ્યા સુધા એ છે કે જે દ્રવપદાર્થની જેમ સર્વત્ર પ્રસરણ કરે છે. એ સુધા દ્રવાનન્દાત્મક પ્રભુનું સ્વરૂપ છે. એનો પ્રવેશ કર્ણ દ્વારા હૃદયમાં થઈને સર્વ ઈન્દ્રિયોમાં પ્રસરે છે. આ ત્રિવિધ સુધાને સુધા એટલા માટે કહી છે કે તેને પ્રભુએ પોતાના લોભાત્મક અધરમાં સ્થાપિત કરી છે. એ સર્વોત્કૃષ્ટ સુધાનો સાક્ષાત્ અનુભવ ઉચ્છિષ્ટથી મુખ દ્વારા થતો નથી, પણ એનું પાન કર્ણ દ્વારા થાય છે. કર્ણ દ્વારા હૃદયમાં પહોંચી, સર્વ ઈન્દ્રિયાદિમાં પ્રસરીને તે સર્વને ભગવદીય બનાવી દે છે. એ પ્રકટ દ્રવીભૂત સુધા બ્રહ્માન્દથી પણ અધિક આનંદરૂપ આનંદની સારભૂત છે, એ અમૂર્ત સુધાને નાદ બ્રહ્મમાં ઓતપ્રોત કરવા માટે તેને નાદને ઉત્પન્ન કરનાર વેણુનાં રન્ત્રોમાં ભરી, એ સુધા નાદ સાથે મળી સીધી ભક્તોના કર્મ દ્વારા એમના હૃદયમાં પ્રવેશ કરે છે. એવું થયા પછી જ ગોપીજન નિષ્કામ બની રહી ભગવદ્ગુણગાન કરવામાં સમર્થ થાય છે. આ પ્રકારે રસના પ્રવેશથી નિરોધ સિદ્ધ થાય છે. આવો નિરોધ ઉત્કૃષ્ટ ભોગ છે. ભોગની એ ચરમાવધિ - અંતિમ સીમા છે. આધિદૈવિક સ્ત્રીસ્વરૂપવાળાં વ્રજભક્તોને જ આ સુધા સાક્ષાત્ ઉપલબ્ધ થાય છે. વ્રજભક્તોને આ સમયે ભગવાનનો વિયોગ છે તેથી વિપ્રયોગ-રસરૂપ ભગવાન આનંદ છે તેમાં આ સુધા પ્રકટ છે. ભગવાન દૂર છે, વનમાં છે તેથી તે વેણુનાદ દ્વારા જ આ સુધા, બ્રહ્માન્દ કરતાં પણ અધિક એવી આનંદરૂપ ભગવાનના સારરૂપ સુધા, ઉપલબ્ધ થાય છે. લક્ષ્મીજીની જેમ આધ્યાત્મિક એવો બ્રહ્માન્દનો ભાવ ઉત્પન્ન થાય અને પછી તે ફરી આધિદૈવિક બની રહે ત્યારે જ એ મુખ્ય રસભોગની પ્રાપ્તિ થાય છે, તેથી તો જ નિરોધ

મહાફલ છે એમ કહ્યું છે. આ મુખ્ય રસભોગમાં ભગવાને લક્ષ્મીના અંશ પધરાવ્યા છે. લક્ષ્મી-સમાન રૂપ થતાં, આધિદૈવિક સ્ત્રીરૂપ થતાં એ મુખ્ય રસભોગ થાય, આથી શ્રી-શુકદેવજીએ અહીં સ્ત્રીઓનું નિરૂપણ કર્યું છે. આ લીલામાં પ્રથમ ભગવાન ભોક્તા બને છે. ભગવાન ભોગ કરી લે છે પછી ભગવાન ભોગ્ય બને છે અને ગોપીઓ ભોક્તા બને છે. પુષ્ટિમાર્ગમાં કૃષ્ણ પ્રકટ પુરુષભાવ છે, શુભ સ્ત્રીભાવ છે. રસસ્વરૂપ પરબ્રહ્મનો ભીતરનો ભાવ જે સ્ત્રીભાવ છે તેને જ પરમાનંદસ્વરૂપ કહ્યું હોઈ એ પરમાનંદસ્વરૂપ કૃષ્ણ છે.

શ્રીશુકદેવજીએ કરેલા ભગવાનના સ્વરૂપના વર્ણનથી ગોપીજનની વ્યાકુળતા નષ્ટ બની રહેતાં, સ્વસ્થ થતાં તેઓ ક્રમશઃ ચાર શ્લોકમાં ભગવાનનું વર્ણન કરે છે. એમાં પ્રથમ સ્વરૂપથી રસાત્મક ભગવાનનું વર્ણન અક્ષણવર્તાં ફલમિદં શ્લોકમાં કરે છે. અક્ષણવર્તાં અર્થાત્ એકાદશ ઈન્દ્રિયોવાળા તથા નેત્રવાળાના જે ગોપીજનના હૃદયમાં મનોરથરૂપમાં ભાસમાન થઈ રહ્યા છે એ પ્રભુસ્વરૂપ જ ફલ છે. શ્લોકમાં ઇદં પદથી સંમુખ ઉપસ્થિત અને જે હૃદયમાં મનોરથથી ભાસમાન છે તે જ સ્વરૂપ ફળ છે. એ સ્વરૂપથી વાર્તાલાપ, દર્શન, આશ્લેષ, સેવા, સ્પર્શ, અધરામૃતપાન, ભોગ, પુલકતા, નાદશ્રવણ, શ્રીઅંગની સુગંધ, નિકટતા, સદા એ પ્રકારની ભાવના આદિ થાય છે, આથી એ રસમય વપુધારી રસેશ જ ફલ છે, મોક્ષ ફલ નથી. ચૂતપ્રવાલ શ્લોકમાં કેવલ રસરૂપ વિપ્રયોગ-શૃંગારરસાત્મક સ્વરૂપનું શ્રીગોપીજન વર્ણન કરે છે. એમાં આત્રમાં રસ સ્થિત છે, આથી આત્રમંજરી સ્થાયી ભાવ છે. મયૂરમાં રૂપ છે, રસ નથી એટલે મયૂરપિચ્છગુચ્છ વ્યભિચારી ભાવ માટે ઘોતક છે. કમળોમાં સુગન્ધ રહે છે એ કારણે કમલની માલા અનુભાવ છે, જેથી સુગન્ધ ગ્રહણ કરતાં જે ચુંબન થાય છે તે અનુભાવક છે. એ ત્રણે રસ, રૂપ અને સુગન્ધ વેશમાં વિચિત્રતા ઉત્પન્ન કરે છે તોપણ પૂર્ણ વિચિત્રતા આચ્છાદન પીતાંબર જ કરે છે, જેથી પણ અપેક્ષા રહે છે એટલે એ વરદાનરૂપ માયાને પણ ધારણ કરી છે. શ્રીબળભદ્રજીમાં ભગવાનનું જે આવેશસ્વરૂપ છે તે જ રસરૂપ છે. એ રસરૂપની જ આ રસના અભિનયમાં આવશ્યકતા છે. આ પ્રકારે ક્રમથી ભાવાત્મક ભગવાનનો આવિર્ભાવ થાય છે અને સ્વામિનીજીનો સંબંધ હોવાથી જ્યારે રસનો અનુભવ પ્રાપ્ત થાય છે ત્યારે પ્રભુ નૃત્ય કરી શોભાને વિશેષ રૂપે પ્રકટ કરે છે.

રસસ્વરૂપનું વર્ણન કર્યા પછી એ રસને આધિદૈવિક બનાવવાને માટે ગોપ્યઃ કિમાચરત્ શ્લોકમાં વેણુનાદનું નિરૂપણ કરે છે. હે ગોપીજનો ! આ વેણુએ એવું ક્યું પુણ્ય કર્યું છે કે જે કેવલ ગોપીજનને માટે જ ભોગ્ય એવા દામોદર ભગવાનના અધરામૃતનું સ્વતંત્રપણે યથેચ્છ પાન કરી રહી છે ? એથી શેષ રહેલ રસનો ઝરણાં અને વૃક્ષો પણ ભોગ કરે છે એથી તે આર્યોની સમાન રોમાંચિત બની રહે છે અને આનંદનાં આંસુ ટપકાવે છે. આ શ્લોકમાં ગોપિકાનામ્ પદ દ્વારા દર્શાવ્યું છે કે ભગવાનના અધરની સુધા તો ગોપીજનો માટે જ છે. એ પદમાં હહુવચન છે એટલે ગોપીજનમાં લક્ષ્મીનો અંશ પણ છે. ભગવાનના

અધરની સુધાનો અધિકાર શ્રીલક્ષ્મીનો છે તેમ તેના અંશરૂપ ગોપીજનોનો છે. વેણુ આધિદૈવિકી છે એટલે જ પોતામાં ભગવાનનો રસ તે ગ્રહણ કરી શકે છે. આવો ઊંચી કોટિનો અધિકાર એ તો ધર્મનું ફળ છે. ધર્મ વેદથી સિદ્ધ છે અને ગોપીઓ વેદરૂપ છે તો પોતાના જેવો અધિકાર વેણુમાં કઈ રીતે આવ્યો ? એના માટે કારણભૂત ધર્મ એનામાં શો છે ? વસ્તુતઃ તો વેણુ સ્વયં જ સાધનરૂપ છે. 'વેણુ' શબ્દમાં એ રહસ્ય પ્રતીત થાય છે. વેણુ શબ્દમાં વ ઇ અને અણુ એ ત્રણ શબ્દ છે. વ નો અર્થ છે બ્રહ્માનંદ અને ઇ નો અર્થ છે વિષયાનંદ, એ બન્નેને જેણે અણુ તુચ્છ કરી ત્યજી દીધા છે તે વેણુ છે. એ બન્ને પ્રકારના રસોનો ત્યાગ કર્યા પછી જ ભગવત્કૃપાથી વેણુ ભગવાને પોતામાં ભરેલા રસામૃતને વેણુનાદ દ્વારા ગોપીજનો જેવા અધિકારીઓને પ્રદાન કરી એમને આનંદવિભોર બનાવી શકે છે. એ અધરસુધા સાથે વેણુનાદ અંતઃકરણમાં પ્રવિષ્ટ થઈને આધિદૈવિક ભગવદીય ભગવત્સંબંધી અલૌકિક આધિદૈવિક રસમય બનાવે છે.

વેણુના સ્વરૂપનું વર્ણન કરી પછી ઐશ્વર્યાદિ ધર્મથી વેણુનું વર્ણન કર્યું છે.

આ હરણીઓ મૂઢમતિ હોઈને પણ ધન્ય છે, જે ભગવાનનો વેણુનાદ સાંભળીને પોતાનાં પ્રેમપૂર્ણ નેત્રોથી વિશેષ વિચિત્ર વેષધારી નંદનંદનનું સ્વાગત કરે છે.

હરિણીઓ, અપ્સરાઓ, ગાયો, પક્ષિગણ, નદીઓ અને મેઘ એ છ ભગવાન શ્રીકૃષ્ણના ષડ્ગુણોનાં ક્રમશઃ બોધક છે. વિદ્વાનો કહે છે કે લોકમાં મૂઢમતિ હરિણીઓ જેવાં મૂઢમતિ પણ ભગવાનની પૂજા કરે ત્યારે સમજાય છે કે ઈશ્વરમાં વિના ઉપાધિવાળો ઐશ્વર્ય ગુણ છે. હરિણીઓમાં જ્ઞાન નથી છતાં પણ તેમને પોતામાં જે સુંદર અંગ નેત્ર છે એ જ ભગવાનને અર્પણ કર્યાં, અર્થાત્ જ્ઞાનેન્દ્રિયરૂપ નેત્રોથી પૂજા કરી, એથી મૂઢમતિ હોઈને પણ તે એવી સેવા કરી શકી તેથી તે ધન્ય છે.

કૃષ્ણં નિરીક્ષ્ય (શ્લો. ૧૨) શ્લોકમાં અપ્સરાઓની અવસ્થાનું વર્ણન કરે છે.

સ્ત્રીઓને આનંદિત કરનાર વેષ ધારણ કરેલા ભગવાનનું સારી રીતે દર્શન કરી, વેણુનું વિચિત્ર ગીત સાંભળી, વિમાનમાં બેસીને જતી અપ્સરાઓ કામથી વ્યાકુળ બની રહેતાં વિવેકનષ્ટ બની રહી, એવી રીતે મોહિત બની રહી કે એમના ગૂંથેલા કેશપાશમાંથી પુષ્પોનો સમૂહ ખરવા લાગ્યો તેમ નીચે પહેરેલા વસ્ત્રની ગાંઠ પણ છૂટી ગઈ એનું પણ એમને ભાન ન રહ્યું.

શ્લોકમાં કૃષ્ણ નામ કહેવાનો ભાવ એ છે કે પરબ્રહ્મ એ સ્વરૂપથી સ્ત્રીઓ-કોમલ-હૃદયી પ્રેમી જીવો-નો નિરોધ કરે છે. શ્લોકમાં ઈક્ષ્ય જ ન કહેતાં નિરીક્ષ્ય કહ્યું છે એનો ભાવાર્થ એ છે કે દેવાંગનાઓએ મનુષ્ય કૃતિનું દર્શન કર્યું નથી, કિન્તુ દિવ્ય દૃષ્ટિથી ભગવાનના અલૌકિક રસમય સ્વરૂપનાં દર્શન કર્યાં છે અને એથી એમને એ વિશેષ જ્ઞાન પણ થાય છે

કે આ સ્વરૂપનું પ્રાકટ્ય અમારી જાતિના ઉદ્ધારને માટે જ થયું છે. સ્ત્રીઓના ઉદ્ધારાર્થે પ્રાકટ્ય છે એવું પ્રમાણિત કરવાને માટે વનિતોત્સવચારુવેષ વાક્ય કહ્યું છે. આ શ્લોકમાં વેણુનાદનો મહાન પ્રભાવ સિદ્ધ કરી ભગવાનનો વીર્ય ગુણ દર્શાવ્યો છે.

ગાયો અને વાછરડાંના ચરિત્રનું વર્ણન ગાવશ્ચ (શ્લો. ૧૩) શ્લોકથી કરે છે.

ગાયો વનમાં બન્ને કાન ઊંચા કરી વેણુગીત સાંભળે છે. વાંછરડાં પણ પય:પાન અધૂરું રાખતાં દૂધનો ઘૂંટ ગળામાં જ અટકીને બહાર પણ રેલાય છે એ રીતે મગ્ન બની રહ્યાં, બધાં જ સ્થિર બની રહ્યાં છે. આંખમાં આનંદનાં આંસુ ઊભરાય છે, બાહ્ય સંવેદન નથી, આંખે ઝાંખ વર્તાય છે, દેખાતું નથી. ગાયોના ઈન્દ્ર એવા ગોવિંદ સ્વયં પધાર્યા છે, હૃદયમાં પધારી કૃપા વરસાવી સુખપ્રદાન કરે છે. મૂઢ છે, પણ ભગવાને વેણુગીતથી કૃપા કરી છે અને ધર્મ પ્રયોજ્યો છે. આ ભગવાનનો યશ ગુણ છે. પછીના શ્લોકમાં કહ્યું છે તેમ પક્ષીઓ પણ વેણુગીત સાંભળે છે. પક્ષીઓને સત્સંગ નથી, જ્ઞાન નથી છતાં રસમગ્ન બને છે. આ વનમાં એ પક્ષીઓ તો પ્રાય: મુનિઓ છે. એ મનોહર કૂંપળોવાળી વૃક્ષની ડાળે બેઠાં છે, આંખો બંધ છે, મૌન બની રહ્યાં છે. કશું પ્રલોભન નથી, કશો ભય નથી, કેવળ વેણુગીતમાં જ મગ્ન બની રહ્યાં. તેમના દ્વારા ભગવાનનો શ્રી ગુણ પ્રકટ થાય છે.

નદ્યસ્તદા (૧૫મા) શ્લોકથી નદીઓની સ્થિતિ દર્શાવાય છે. નદીઓ પણ મુકુન્દ ભગવાનના ગીતનું શ્રવણ કરી વેગથી વહેતી અટકી, પાણીની ધૂમરીઓ સ્થિર બની રહી. કામના ઉદ્દીપનવાળી એ સરિતાઓએ કમલરૂપી ઉપહાર લઈને આલિંગનની આશાપૂર્વક તરંગરૂપી હાથ લંબાવ્યા, કમલ પ્રભુના ચરણે ધર્યાં. સરિતાઓ પણ દેવરૂપ છે. જલમાં જે દોષરૂપ અવિદ્યા છે તે પ્રભુના ચરણસ્પર્શથી નષ્ટ બની રહી, પછી ભગવદુપયોગી થવાયું. આવો સ્વભાવવિજય એ જ્ઞાનનો ઉત્કર્ષ હોઈ ભગવાનનો જ્ઞાન ગુણ અહીં દર્શાવાયો છે. દૃષ્ટ્વાતપ (૧૫મા) શ્લોકથી મેઘોની દશાનું વર્ણન કર્યું છે. ધૂપમાં બળભદ્રજી તથા ગ્વાલ સખાઓ સાથે વ્રજનાં પશુઓને ચરાવતા અને વેણુગીત ગાતા, પોતાના પિત્ર પોતાના જેવા સ્વરૂપવાળા કૃષ્ણ ભગવાનનું દર્શન કરી પ્રેમપ્રવૃદ્ધ બની રહીને મેઘોએ એમના પર છાયા કરી તથા બૂંદરૂપી પુષ્પોની વર્ષા કરી. મેઘ સ્વરૂપથી સમાન તો હતો જ, હવે સ્વભાવથી પણ થયો, સર્વસ્વ સમર્પણ કર્યું. આ વૈરાગ્યની ઉત્કૃષ્ટતા સૂચવે છે. પ્રભુમાંનું વૈરાગ્ય ભક્તમાં પણ આવે તેથી ભગવાનનો વૈરાગ્યગુણ સમજાય છે.

પછી પૂર્ણા: પુલિન્દ્યા: (૧૭મા) શ્લોકથી વનવાસી ક્ષુદ્રજાતિવાળા ભીલોની સ્ત્રીઓની ભક્તિ દર્શાવે છે.

ભગવાનના કેવલ દર્શનથી જ કામથી વિહ્વળ બનીને પુલિન્દીઓ(ભીલડીઓ)એ લક્ષ્મીજીનાં સ્તનોના આભરણરૂપ કુંકુમ જે ભગવાનનાં ચરણકમળો દ્વારા તૃણો પર લાગ્યું હતું તે મુખ અને હૃદયે લગાવ્યું. આમ થતાં તેઓમાં લક્ષ્મીનો પ્રવેશ થયો. અભિલાષ પૂર્ણ

થયો. ભગવદ્ભોગથી એમનો કામ દૂર થયો અને એ પુલિન્દીઓ પૂર્ણ બની રહી. નિર્ગુણ ગોપીજને આનું કારણ કહ્યું :

હન્તાયમદ્રિરબલ્લા હરિદાસવર્યો

યદ્રામકૃષ્ણચરણસ્પર્શપ્રમોદ: । (શ્લો. ૧૮)

ગોપીજન અન્ય ગોપીજનને કહે છે કે આપણે તો અબલાઓ છીએ તેથી હે અબલાઓ રામકૃષ્ણનાં ચરણારવિન્દના સ્પર્શથી આ ગિરિરાજ આનંદિત થયા છે ! પણ આપણને એવા આનંદની પ્રાપ્તિ થતી નથી એ આપણું કમ ભાગ્ય છે. આ પુલિન્દીઓ શાથી આનંદપૂર્ણ બની રહી એ શંકાના ઉત્તરમાં કહ્યું કે તેમને તો ભગવદ્ભક્ત એવા ગિરિરાજનો સત્સંગ પ્રાપ્ત થયો છે. એમની જેમ આપણે પણ જો ગોવર્ધન પર નિવાસ કરતી હોત તો એમના સત્સંગબળે આપણી પણ આપિની યા વિરહદુ:ખની નિવૃત્તિ થઈ જાત. આ ગિરિરાજ તો સાત્ત્વિક છે, ગુણાતીત છે. નિર્ધન હોવા છતાં જલ, સુંદર ઘાસ, કંદરા અને કંદમૂલ દ્વારા તેમણે ભગવાનનું આતિથ્ય કર્યું છે. જલ દ્વારા તૃષાની નિવૃત્તિ કરી, સુંદર ઘાસ દ્વારા ગાયોને તૃપ્ત કરી અને બેસવા માટે આસનરૂપ પણ બનાવ્યું. કંદરાઓમાં બેસાડીને વર્ષોથી રક્ષણ કર્યું અને કંદ તથા મૂલ બધાંને આરોગ્યાં. શ્રીગિરિરાજજી તો ખરેખર હરિદાસવર્ય છે, ભગવદ્ભક્તોમાં સર્વશ્રેષ્ઠ છે.

હે સખીઓ ! ભગવાનની લીલા અપાર છે. એમનાં ચરિત્રોની ગતિ તો લોકથી વિપરીત હોય છે. વેણુ વગાડતા ભગવાન ગ્વાલ સખાઓ સાથે ગાયોને ચરાવતા પ્રત્યેક વનમાં ધૂમે છે એથી એ વનોને ગાયોનો, ગ્વાલબાલોનો, ભગવાનના શ્રીચરણોનો અને વેણુના ગીતનો સંબંધ થાય છે અને એથી તે નિર્દોષ બની રહે છે. ભગવાન સ્વયં કશું કરતા નથી, પણ એમના સાક્ષીપણા માત્રથી જ ચર અર્થાત્ જે ચેતન હોવાથી ગતિમાન હોય છે તે જડની જેમ સ્તંભિત બની રહે છે અને અચર યા જડ હોવાથી જે ક્રિયાહીન હોય છે તેમનામાં ચેતન આવી જાય છે, નદીઓનો વેગ રોકાય છે અને વૃક્ષોને રોમાંચ થાય છે. આ પ્રકારે સ્વભાવ પર વિજય થાય છે ત્યારે રસની પ્રાપ્તિ થાય છે.

અંતમાં શ્રીશુકદેવજી આ પ્રમેય પ્રકરણનો ઉપસંહાર કરતાં કહે છે :

एवंविधा भगवतो या वृन्दावनचारिणः ।

वर्णयन्त्यो मिथो गाव्यः क्रीडास्तम्यतां ययुः ॥૨૦॥

અર્થાત્ વૃંદાવનમાં સ્વચ્છંદ વિહાર કરતા ભગવાનની આ પ્રકારની ક્રીડાઓનું પરસ્પર ગાન કરતાં શ્રીગોપીજન તન્મય બની રહ્યાં.

શુકદેવજી બોલ્યા : હેમન્ત ઋતુના પ્રથમ માર્ગશીર્ષ માસમાં નંદ ગોપની કુમારિકાઓ-એ હવિષ્ય અન્નનું ભોજન કરીને કાત્યાયનીની પૂજાના વ્રતનો આરંભ કર્યો. હે

નૃપ ! યમુનાજીમાં સ્નાન કરીને સૂર્યોદય થયો ત્યારે તેમણે જલની સમીપ વાલુકાની પ્રતિમા કરી દેવીની પૂજા કરી. સુગંધી દ્રવ્યોથી, પુષ્પોથી, બલિથી, ધૂપ અને દીપથી, પલ્લવો ફલ અને ચોખાથી પૂજા કરી.

ગયા (૨૧મા) અધ્યાયમાં ગોપીજનોની ભગવત્કીડામાં પરમ આસક્તિનું નિરૂપણ કર્યું હતું. એ ગોપીજનો બે પ્રકારનાં છે : અન્યપૂર્વા એટલે પરણેલાં અને અનન્યપૂર્વા અર્થાત્ કુમારિકાઓ. કાત્યાયનીવ્રત કુમારિકાઓએ કરવાનું છે. હેમન્ત ઋતુમાં, માસોમાં ઉત્તમ એવા માર્ગશીર્ષ માસમાં તેમણે વ્રતની પ્રવૃત્તિ કરી. કાત્યાયની ભગવાનની આધિદેવિકી તામસી શક્તિ છે. કુમારિકાઓએ હવિષ્યાત્ર(સાથવા)નું જ ભોજન કરીને એક માસમાં પૂરું થાય એવું આ વ્રત કર્યું. રોજ કાત્યાયિનીની પૂજા કરવી એવો નિયમ લીધો કુમારિકાઓના આ વ્રતનો ઉદ્દેશ છે વરરૂપે શ્રીકૃષ્ણની પ્રાપ્તિ. આ તો ઋષિરૂપા કુમારિકાઓ છે તેમને હજી સંસ્કાર થયા નથી. ભગવાન તેમના સંસ્કાર કરવા આ લીલા કરે છે. એ ગોપીજનોને રસ-શાસ્ત્રાનુકૂળ સ્વકીયાભાવ પ્રાપ્ત કરવો છે એટલે હેમન્તમાં પ્રભુની પ્રસન્નતા માટે તેમની આ પ્રવૃત્તિ છે. આ કાત્યાયનીવ્રતમાં સ્વતંત્ર દેવે યા દેવીનું આરાધન નથી, આમાં અન્યાશ્રય-દોષ નથી, આધિદેવિક સ્ત્રીરૂપે ભગવાન પોતે જ કાત્યાયનીરૂપ છે અથવા એ શક્તિ ભગવાનની એમનાથી જુદી નહીં એવી અત્યંત અંતરંગ શક્તિ છે.

શ્રીગોપીજનો પૂજા પછી કહે છે :

કાત્યાયનિ મહાભાગે મહાયોગિન્યધીશ્વરિ ।

નન્દગોપસુતં દેવિ પર્તિ મે કુરુ તે નમઃ ।.....॥૪૧॥ (અ.૨૨)

હે કાત્યાયિની ! હે મોટા ભાગ્યવાળી ! હે મહાયોગિની, હે અધીશ્વરી ! નંદ ગોપના સુતને, હે દેવી ! અમારા પતિ કર. તને નમસ્કાર કરીએ છીએ.

શ્રીગોપીજનો સંબોધનમાં એ મહાન શક્તિનું સાચું સ્વરૂપ દર્શાવી દે છે. દેવી કાત્યાયની મહાભાગી છે, મહાન ભાગ્યવાળી છે એટલે તો ભગવાન તેને પોતાના અવતાર-સમયે અવતરવાની આજ્ઞા આપે છે. ભગવાનના કાર્ય માટે તે યશોદામાં અવતરે છે એ જ તો એનું મહાભાગ્ય છે. આભિમાનિક સંબંધથી ભગવાનની બહેન થાય છે અને તે પણ મોટી બહેન ! મહાયોગિની પણ છે, દેવકીજીમાંથી ગર્ભને ખેંચી લઈ તેનું આરોપણ રોહિણીમાં એથી જ તે કરી શકે છે. અધીશ્વરી પણ છે. ભગવાનના ઉપર અધિકાર પ્રાપ્ત કરી શકે છે અને એ રીતે જ તે ભગવાનની અંતરંગ શક્તિ છે. ગોપીજનો કહે છે કે 'નંદગોપસુત અમારા પતિ થાય એવું તું જ કરી શકે એમ છે. બદલામાં અમે વિનમ્ર બની રહી તને માત્ર નમસ્કાર જ કરીએ છીએ.' આ શ્લોકમાં તો મંત્રદર્શન છે. કુમારિકાઓ ઋષિઓ છે એટલે મંત્ર સ્ફુર્તો છે. આ મંત્રનો જપ કરતાં મૂંગાં રહીને જ તેમણે પૂજા કરી. એ પ્રમાણે કુમારિકાઓએ એક માસ વ્રત કર્યું અને કૃષ્ણચેતા-કૃષ્ણચેતસઃ કૃષ્ણ જ જેમના ચિત્તરૂપ છે, તેવાં થયાં, પણ

પરમ ફલ પ્રાપ્ત થયું નથી તેથી ભગવાન પ્રાપ્ત કરાવે એવી દેવતાનું 'નંદસુત પોતે જ પતિ થાઓ' તે મંત્રથી પૂજન કર્યું. બીજે માસે પણ પૂજન કર્યું. દેવતા ભદ્રકાળીરૂપ છે. કાત્યાયનીમાં જ વિશેષ અવસ્થારૂપ છે તેથી ભગવત્સંબંધ પ્રાપ્ત કરાવે એવો જે કાલ તે જ ભદ્રકાલીરૂપ, તેની પણ સારી રીતે પૂજા કરી અહીં મંત્ર સ્ફુર્તો : भूयान् नन्दसुतः पतिः (શ્લો.૫) નંદસુત પોતે જ પતિ થાઓ. આ મંત્રમાં એવી પાર્થના છે કે નંદના પુત્ર પોતે જ અનુગ્રહપણાથી થયા છો એ જ પ્રમાણે કૃપાળુપણાથી અમારા પણ પતિ થાઓ. સમુદાયપણાથી ભગવાન લીલા કરશે. પછી પ્રકટપણે પૂજા છોડી દઈને ભગવાનનું ગાન કરતાં કુમારિકાઓ કાલિન્દીમાં સ્નાન માટે જાય છે. પોતે પોતાનાં નામ લેવાથી પ્રાતઃકાલમાં ઊઠીને અને બીજીઓને ઉઠાડીને એકબીજીની સાથે હાથમાં હાથ મેળવી કાલિન્દીમાં સ્નાન કરવા જતાં ઊંચા સ્વરે શ્રીકૃષ્ણનાં ગુણગાન કરતાં હતાં. ભદ્ર કાલ આવ્યો. રોજની જેમ ગાનમગ્ન કુમારિકાઓ સ્નાન કરવા ગયાં. નદીકિનારે આવીને રોજની જેમ વચ્ચે કિનારે મૂકી જલને વિશે આનંદથી વિહાર કરવા લાગ્યાં. આનંદની લહેરમાં આવી જઈને એકબીજીને જળ ઉડાડવા લાગ્યાં. વ્રતવાળાં નિયમવાળાં-હોવા છતાં દેહભાન ભૂલ્યાં. મૌનનો પરિત્યાગ, વસ્ત્રનો પરિત્યાગ, એ મર્યાદાદષ્ટિએ દોષ થયો. ભક્તિમાર્ગમાં આવો મર્યાદાભંગ દોષરૂપ નથી. ભક્તિજન્ય મદને લીધે દેહધર્મોની નિવૃત્તિ તો ગુણરૂપ છે. શ્રીકૃષ્ણ ભગવાન છે એવું ભાગવતના અનેક શ્લોકોમાં જણાવેલું છે. જે લોકો શ્રીકૃષ્ણને ભગવાન માનતા નથી તેમને શ્રીમદ્ભાગવતમાં વર્ણિત ભગવત્લીલાઓ પર વિચાર કરવાનો કશો જ અધિકાર નથી. ઐશ્વર્ય, વીર્ય, યશ, શ્રી, જ્ઞાન અને વૈરાગ્ય આ છયે ધર્મો એક માત્ર શ્રીકૃષ્ણમાં જ સિદ્ધ છે, એટલે જ ભાગવતકારે એમને 'ભગવાન' કહ્યા છે. એવા ભગવાન વિકૃતિભરી લીલાઓ કરે એવું મનાય જ શી રીતે ? ભક્તિભર્યા હૃદયપૂર્વક વિચારીશું તો સ્પષ્ટ પ્રતીત થશે કે એ ધર્મજો તો પ્રત્યેક લીલામાં મર્યાદાની સ્થાપના જ કરી છે. વચ્ચેનો યમુનાતટે મૂકીને ગોપકુમારિકાઓ સ્નાન કરી રહી છે ત્યાં યોગેશ્વરેશ્વર એવા માત્ર છ જ વર્ષના ભગવાન શ્રીકૃષ્ણ કુમારિકાઓના વ્રતનું ફલ આપવાને માટે ત્યાં સખાઓ સાથે પધાર્યા. કાત્યાયનીવ્રત વખતે ગોપીઓની પ્રાર્થના હતી કે 'નંદસુત અમને પતિ તરીકે મળો'. પછીના વ્રતમાં નંદસુત પોતે જ પતિરૂપ થાય એવો અનુગ્રહ તેમણે ઇચ્છ્યો. ભગવાન તો કૃપાના સાગર છે. યોગ્ય અવસરે પ્રભુ પધાર્યા, પોતાના સાચા સ્વરૂપનું જ્ઞાન પ્રદાન કરવા, કુમારિકાઓને નિર્મલ બનાવવા વિશુદ્ધ બનાવવા સ્વયં પધાર્યા. અને બાળવયની એ વ્રજબાલાઓના હેતુ વગરના દોષોને સુકોમળતાથી દૂર કરવાની ઇચ્છાથી તટ પર મૂકેલાં એમનાં વસ્ત્રો હસ્તમાં ગ્રહી લઈ હસતા હસતા કદમ્બના ઝાડ પર ચડી ગયા. વસ્તુતઃ શ્રીકૃષ્ણ એ વસ્ત્રોના રૂપમાં શ્રીગોપીજનોના સમસ્ત સંસ્કારોનું આવરણ પોતાના શ્રીહસ્તમાં લઈને કદમ્બના વૃક્ષ પર ચડીને બેઠા હતા. શ્રીકૃષ્ણને પતિના રૂપમાં પ્રાપ્ત કરવા ઇચ્છતી ગોપકુમારિકાઓ ભગવાનના રસમાર્ગમાં પ્રવેશી ચૂકી છે, પરંતુ હજી તેમનાથી લોકલજ્જ તથા વેદલજ્જનો પૂરો ત્યાગ થઈ શક્યો નથી. તેઓ જળમાં

હતી તે વખતે જળમાં રહ્યાથી સર્વવ્યાપક સર્વદર્શી ભગવાન શ્રીકૃષ્ણથી જાણે પોતાને તેઓ ગુપ્ત સમજી રહી હતી. શ્રીકૃષ્ણ જળમાં પણ છે, એટલું જ નહીં, પણ સ્વયં જળસ્વરૂપ પણ છે તે તત્ત્વને જાણે તેઓ જાણતી નથી. તેમના જૂના સંસ્કાર શ્રીકૃષ્ણ સમક્ષ જળની બહાર નીકળવા બાધક થઈ રહ્યા હતા. શ્રીકૃષ્ણને માટે તેઓ સર્વ કાંઈ ભૂલી ગઈ હતી, પણ હજી સુધી તે પોતાને જ ભૂલી ન હતી. તેઓ એક માત્ર શ્રીકૃષ્ણને જ ઈચ્છતી હતી, પણ એમના સંસ્કાર વચ્ચે પ્રભુ એક પડદારૂપ બની રહેતા હતા. પ્રેમની પ્રકૃતિ તો છે સર્વથા વ્યવધાનરહિત અબાધ અને અનંત મિલન. પ્રિય ગોપબાલાઓની એ અપૂર્ણતાને દૂર કરવા માટે શુદ્ધ ભાવથી પ્રસન્ન થયેલા શ્રીકૃષ્ણ પછી બોલ્યા : મારામાં અનન્ય પ્રેમ ધરાવતી હે ગોપીઓ ! એક વાર, કેવલ એક વાર, પોતાના સર્વસ્વને અને પોતાને પણ ભૂલી જઈને મારી પાસે આવો. તમારા હૃદયમાંનો અનન્ય તાપકલેશ યા અવ્યક્ત ત્યાગ એક ક્ષણને માટે તો પ્રકટ કરો. મારા માટે શું તમે એટલું પણ નહીં કરી શકો ?

સંસ્કારબદ્ધ ગોપકુમારિકાઓ હજી વિદગ્ધ હોવાથી બોલી : હે કૃષ્ણ ! અમે અમોને શી રીતે ભૂલીએ ? અમે તો સંસારના અગાધ જળમાં આકંઠ મગ્ન છીએ. શ્યામસુંદર ! પ્રાણાધાર ! અમે તમારી દાસીઓ છીએ. તમારી આજ્ઞા અમોને શિરોધાર્ય છે, પરંતુ અમોને નિરાવરણ તમારી પાસે ન બોલાવો. અમે જળમાં ઠંડીથી ધ્રૂજીએ છીએ માટે અમારાં વસ્ત્રો આપી દો.

ભક્તોની આવી દશા, ભગવાનને અનન્યપણે ચાહવું અને એ સાથે લૌકિકપણું પણ ન ત્યજવું, સંસ્કારબદ્ધ રહેવું એ તો મોટી દ્વિધાની દશા છે. શ્રીકૃષ્ણ બોલ્યા : હું સત્ય બોલું છું. સંસ્કારશૂન્ય થઈને નિરાવરણ થઈ મારી પાસે આવો.. તમારાં મોહના પડદારૂપ વસ્ત્રો તો મેં હરી લીધાં છે, હજી એનો મોહ ક્યાં સુધી ? નિઃશંક બનીને મારી પાસે આવો. તમારી ચિર-સંચિત આકાંક્ષાઓ સંપૂર્ણ બની રહેશે. તમે એક એક અથવા સર્વ સામટાં આવીને વસ્ત્ર ગ્રહણ કરો, તમે શુદ્ધ અંતઃકરણવાળાં છો.

ભગવાને આમ કહ્યું છતાં કુમારિકાઓ જલની બહાર નીકળી નહીં. તેમના કથનને હજીયે મશ્કરીરૂપ માની પ્રેમમગ્ન એવી એ ગોપીઓ લજજા પામી અને પરસ્પરની સામે જોઈને તેમને હાસ્ય ઉત્પન્ન થયું. તેમના એવા ભાવને જોઈને ભગવાન ફરીથી પ્રથમની જેમ જ બોલ્યા ત્યારે પરિહાસના એ વચનથી તેમના ચિત્તને ક્ષોભ થયો. કંઠ પર્યંત જલમાં રહ્યાં હોવાથી તે ગોપીજનો ધ્રૂજવા લાગ્યાં અને બોલ્યાં : તમે આમ કહો છો એ અન્યાય છે. નંદના પુત્ર એવા તમે અમને પ્રિય છો. તમે વ્રજમાં પ્રશંસાપાત્ર છો. આમ કરવું તમને છાજતું નથી, માટે અમારાં વસ્ત્રો આપી દો. અમે ધ્રૂજીએ છીએ. તમે તો ધર્મજ્ઞ છો, માટે સમજીને અમારાં વસ્ત્રો આપી દો. જો નહીં આપશો તો અમે રાજાને-નંદબાવાને કહી દઈશું.

ભગવાને તેમની વાત હસી કાઢી અને કહ્યું કે ‘તમે જો મારી દાસી હો અને મારું

કહ્યું કરવાનાં હો તો, હે પવિત્ર મંદહાસ્યવાળાં ! અહીં આવો અને તમારાં વસ્ત્રો લઈ જાઓ.’

શુકદેવજી બોલ્યા : પછી જલાશયમાંથી સર્વ બાળાઓ ટાઢથી ધ્રૂજતી બે હસ્ત વતી યોનિને ઢાંકીને લાચાર બની બહાર નીકળી. કુમારિકાઓ અબલા છે. કૃષ્ણની પ્રાપ્તિ માટે બળ તો જોઈએ જ. શરીર, ધન, બુદ્ધિ, યોગાદિ સાધનથી ભગવાન ન મળે, પ્રભુની પ્રાપ્તિ માટે તો જરૂર છે અનન્ય ભક્તિની. પ્રગાઢ પ્રેમવાળી, સર્વાત્મભાવવાળી ભક્તિ જ સારું બળ છે. આવું સ્વતઃ ન મળે, ભગવાન જેના પર અનુગ્રહ કરે અને આપે તેને જ મળે. ભગવાન ગોપિકાઓને અનન્યભક્તિપ્રદાન કરવા માટે જ પોતાની નિકટ બોલાવે છે. ભગવાનની આજ્ઞાથી દાસીધર્મની ઈચ્છાવાળાં, અન્યથાભાવ જેમનામાં નથી એવાં, એ દારિકાઃ નાની પાંચ વર્ષની જ બાળાઓ એવાં એ ગોપીજનો જે રીતે આવ્યાં એ રીતે તેને શુકદેવજીએ વર્ણવ્યાં. હજી સંકોચનો ભાવ છે એ પણ દૂર કરવો છે. ભગવાને કહ્યું : વ્રત ધારણ કરેલું હોવા છતાં તમે વસ્ત્ર વિનાનાં થઈને જલને વિશે ક્ષોભ કર્યો તે તમારું કર્મ નિશ્ચય દેવની અવગણનારૂપ છે. તે પાપને દૂર કરવા માટે મસ્તક પર હાથની અંજલિ કરીને, નમસ્કાર કરીને તમારાં વસ્ત્ર તમે પછી લઈ જાવ.

ભગવાનને હવે અનુગ્રહ કરવો છે એમ ગોપીજનો સમજી ગયાં છે. ભગવાનના અભિપ્રાયને જાણીને તેમણે તો ભગવાને કહ્યું તેના કરતાં અધિક કર્યું. દેવતાના અપરાધની નિવૃત્તિ કરવા માટે દેવતાને નહીં, પણ વ્રત અને અનુગ્રહના સાક્ષાત્કારરૂપ સાક્ષાત્ ફલરૂપે પ્રાપ્ત થયેલા ભગવાનને જ તેમણે બે હાથ જોડી નમસ્કાર કર્યા. ભગવાન પ્રસન્ન બની રહ્યા અને એ દેવકીસુતે કરુણા કરીને પછી તેમને અપૂર્વ વસ્ત્રોનું દાન કર્યું. સર્વથા નિરભિમાન થઈ રહેલાં એ ગોપીજનોએ પોતપોતાનાં વસ્ત્ર પહેરી લીધાં. હવે તો તેઓ જાણે રસની ખાણ રૂપ થયાં છે. ગૃહીતચિત્તાઃ થયાં, અર્થાત્ તે કુમારિકાઓએ ભગવાનના ચિત્તનુ ગ્રહણ કર્યું તેમ તેમના ચિત્તનું ભગવાને પણ ગ્રહણ કર્યું. તેમના હૃદયનો અભિપ્રાય જાણ્યો છે એવા ભગવાન પછી બોલ્યા : હે સાધ્વીઓ ! તમે કરેલી મારી પૂજાથી તમારો સંકલ્પ મારા જાણવામાં આવ્યો છે, તે સંકલ્પને મેં અનુમોદન આપ્યું છે. તમારા મનોરથ સિદ્ધ થયા છે. તમે હવે વ્રજમાં જાઓ અલૌકિક દૃષ્ટિનું દાન કરીને ભગવાન કહે છે કે નજીકમાં આવવાની આ રાત્રિઓમાં મારી સાથે તમે રમણ કરશો. આ એટલે જેનું દર્શન હું તમને કરાવું છું અને જે રાત્રિઓ મારા વિશે જ રહેલી છે તે રાત્રિઓમાં મારી સાથે તમે રમણ કરશો. અહીં શંકા થાય કે શરદોત્ફુલ્લમલ્લિકા : (અ. ૨૮, શ્લો. ૧) એ પદથી સ્પષ્ટ થાય છે તેમ એ રાત્રિઓ તો શરદસંબંધિની રાત્રિઓ હતી, જ્યારે હમણાં તો શરદ નથી, હેમન્ત છે અને રાત્રિ નથી, પણ દિવસ છે. તેથી આ રાત્રિઓમાં એમ શાથી કહ્યું ? સમાધાન એ છે કે એ રાત્રિઓ તો અલૌકિક છે, ભગવદ્દરમણના અધિષ્ઠાનભૂત છે, નિત્ય રમણસહિત છે, આ જગતની

રાત્રિઓ કરતાં ભિન્ન છે, તેથી જ અલૌકિક શરદની સંબંધિની એ રાત્રિઓનું ભગવાને હેમન્ત ઋતુમાં અને દિવસે પણ તે રાત્રિઓનું દર્શન ગોપીજનને કરાવ્યું હતું. એ પછી પ્રભુની આજ્ઞાથી કુમારિકાઓ ભગવાનનાં ચરણકમલનું ધ્યાન કરતાં વ્રજમાં ગયાં.

ગોપોથી વીંટળાયેલા ભગવાન, જેમની પ્રકૃતિ ભક્તોના ઉદ્ધાર માટે હતી તે, પછી બળદેવજીની સાથે ગાયો ચારતા વૃંદાવનથી દૂર ગયા. હવે ગોપોને જ્ઞાન આપવું છે. વૃંદાવન તો સ્ત્રીપ્રધાન હોવાથી ત્યાં જ્ઞાન થઈ શકે નહીં તેથી આગળ ગયા. ઉનાળાના સૂર્યના તીક્ષ્ણ તાપને સમયે પોતાની છાયાઓથી ભગવાનની સમક્ષ છત્રરૂપ બની રહેતાં વૃક્ષોને જોઈ એ ભગવાને વૃક્ષોની એ છાયામાં બેઠેલા ગોપોને કહ્યું : જુઓ, જેમનું જીવન જ પરોપકારને માટે છે એવાં આ મહાભાગ્યવાન વૃક્ષો પોતે વાયુસહિત વર્ષા તાપ અને ટાઢને સહન કરતાં તે આપણા વાયુસહિત સર્વને દૂર કરે છે. તેમનાથી પ્રાણીમાત્રનું ઉપજીવન થતું હોવાથી તેમનો જન્મ ઉત્તમ છે. સુજન પાસેથી અર્થીઓ અર્થાત્ યાચકો યાચના કર્યા પછી વિમુખ જતા નથી તેમ તેમની પાસેથી પણ કોઈ વિમુખ જતું નથી. પત્ર, પુષ્પ, ફલ, મૂલ, વલ્કલ, કાજ, છાયા, ગંધ, અંતઃસાર, ભસ્મ, અસ્થિ અને શાખાઓથી એ સર્વના મનોરથો સાધે છે. એમની જેમ પ્રાણથી, અર્થથી, બુદ્ધિથી અને વાણીથી સદા પરનું કલ્યાણ કરવું-સાધવું જોઈએ. આમ ગોપસખાઓને ઉપદેશ આપી ભગવાન પછી યમુના તરફ ગયા. યમુનાના શીતલ ઉજ્જવલ અને કલ્યાણક જલનું ગાયોને પાન કરાવીને પછી પોતે અને ગોપોએ પણ યથેચ્છ પાન કર્યું.

એ પછી યમુનાજીના ઉપવનમાં યથેચ્છ ગાયો ચરાવતા તે ગોપોએ, હે નૃપ ! કૃષ્ણ અને બળભદ્રને ઉદેશી ક્ષુધાપીડિત થયા હોવાથી કહ્યું : હે રામ, રામ હે મહાવીર ! હે કૃષ્ણ ! હવે તો ક્ષુધા અમને પીડે છે તો તેની શાંતિ આપ કરો.

શ્રીશુકદેવજી બોલ્યા : આ પ્રમાણે સખાઓએ વિજ્ઞાપના કરી એટલે સ્વયં સમર્થ હતા છતાં કૃપાળુ દેવકીસુતે પોતાનાં ભક્ત એવાં વિપ્રભાર્યાઓ પર કૃપા કરવા કહ્યું કે હે સખાઓ ! દેવોનો યજ્ઞ થાય છે ત્યાં જાઓ. સ્વર્ગકામનાથી આંગિરસ નામનું સત્ર કરવા બ્રહ્મવાદી વિપ્રો બેઠો છે તેમની પાસે જઈને તમે આર્ય બળભદ્ર અને મારા નામનું કીર્તન કરતા ત્યાં જઈને અત્ર (ભાત) માગો. ભગવાનની આજ્ઞાને અનુસરવું જોઈએ. ગ્વાલો ગયા, પૃથ્વી પરના એ દેવોને હાથ જોડ્યા અને બોલ્યા : હે ભૂમિદેવો ! અમે ગ્વાલો છીએ, બળભદ્રના પ્રેર્યા આવ્યા છીએ, કૃષ્ણે માગવાનું કહ્યું છે. અમારા સ્વામી ગાયો ચરાવતા રામ અને શ્યામ દૂર નથી. અમે બધા ભૂખ્યા છીએ. ભોજન માગ્યું છે. આપ સર્વ તો શ્રેષ્ઠ ધર્મજ્ઞો છો, તમારું પોતાનું હોય તે શ્રદ્ધાપૂર્વક આપો.

એ વિપ્રો તો મોટા આડંબરવાળાં કર્મો કરનારા હતા. સ્થૂલ કર્મોમાં જ તેમની આસક્તિ હતી, વૃદ્ધમાનિનઃ અમે જ ત્રણે વેદોના અર્થ જાણીએ છીએ એવા મિથ્યા

આત્મહવાળા હતા. બ્રહ્મવાદી હતા, પણ બ્રહ્મનું સાચું સ્વરૂપ સમજ્યા નથી, એમને સમજવું પણ નથી, તેઓ તો ક્ષુદ્રાશાઃવાળા છે. વાતો બ્રહ્મની, પણ આશા ભોગની, સ્વર્ગના આનંદની. સાચા વેદજ્ઞો નથી, પણ ક્ષુદ્રાશાવાળા છે. સર્વ યજ્ઞાત્મક એવા પ્રકટ ભગવાનને અત્ર આપતાં આરોગવતાં તો મહાયજ્ઞો કરતાં પણ અધિક ફળ મળે, પણ સ્વર્ગની જ આશાવાળાને આવું જ્ઞાન જ નથી. ગ્વાલોની વાત સાંભળી તો ખરી, પણ તે વાત ચિત્તમાં ગ્રહણ કરવા યોગ્ય ગણી નહીં. દેશ, કાલ, દ્રવ્ય, મંત્ર, તંત્ર, દ્વિજ, અગ્નિ, દેવતા, યજમાન, કતુ, ધર્મ વગેરે સર્વ જેનાં સ્વરૂપ જ છે એવા પર બ્રહ્મ સાક્ષાત્ ભગવાનને એ અલ્પજ્ઞોએ કેવળ મનુષ્યદષ્ટિથી જોયા અને એમનું માન્યું નહીં. હા પણ ન કહ્યું અને ના પણ કહ્યું નહીં, કેવળ અવગણના જ કરી. ગ્વાલ બાલો પાછા આવ્યા અને ભગવાનને તે પ્રમાણે કહ્યું. જગતના નાથ ભગવાન તે સાંભળીને હસ્યા અને ગોપોને વળી કહ્યું કે તમે હવે એ બ્રાહ્મણોની પત્નોઓની પાસે જાઓ અને કહો કે સંકર્ષણસહિત કૃષ્ણ અહીં આવ્યા છે અને અત્ર માગ્યું છે, મારા વિશે સ્નેહવાળાં તે જરૂર તમને ઈચ્છાપૂર્વક અત્ર આપશે. આજ્ઞાનુસાર ગોપો બ્રાહ્મણોની પત્નીઓ પાસે તેમના દ્વારા કૃષ્ણ પધાર્યા છે અને ભૂખ્યા હોવાથી અત્ર માગ્યું છે એવું સાંભળતાં જ જેમની કથાથી ચિત્ત આકુલ-વ્યાકુલ હતું એવી એ સતીઓ કૃષ્ણદર્શનની ઉત્સુક બની રહી. એક વાર તો તે સંભ્રમમાં પડી ગઈ, પણ તરત જ સ્વસ્થ બની રહી. પાત્રોમાં ચાર પ્રકારનું એટલે કે ભક્ષ્ય, પેય, ચૂસવાનું અને જીભ દ્વારા ચાટવાનું, બહુ ગુણવાળું એટલે બધા જ મશાલાવાળું અત્ર લઈને એ સર્વ બ્રાહ્મણપત્નીઓ પ્રિય ભગવાનની સામે, નદીઓ જેમ સમુદ્ર તરફ જાય એમ, ઝડપથી ગયાં. પતિઓએ, ભાઈઓએ, પુત્રોએ સગા સંબંધીઓએ અટકાવવા પ્રયત્ન કર્યો છતાં, એ ઋત્વિજોએ મિશ્ર પ્રતિષેધ કર્યો છતાં, અટક્યાં નહીં. યજમાનની પત્ની સિવાયનાં સર્વે જ ગયાં અને અશોકનાં નવપલ્લવોથી મંડિત યમુનાના ઉપવનને વિશે સુંદર રીતે ચાલી રહેલા, ગોપોથી વીંટળાયેલા ભગવાન જ મોટા ભાઈની સાથે હતા તેમનાં દર્શનથી કૃતકૃત્ય બની રહ્યાં. શ્યામ, અર્થાત્ શૃંગારાત્મક સુવર્ણના પરિધિવાળી સુવર્ણમેખલા, કુંડલ, મુકુટ અને કંઠનાં આભરણો, પીતાંબર, કંકણ, બાજુબંધ વગેરે પરિધિવાળા, વનમાલા ધારણ કરનારા, મયૂરપિચ્છ, ધાતુઓ, પ્રવાલ વગેરેથી નટવેશ જેમણે ધારણ કર્યો છે એવા, અનુચર સખાના ખભા ઉપર જેમણે એક હસ્ત ધર્યો છે અને બીજા હસ્તથી જેઓ કમલને હલાવી રહ્યા છે એવા, કર્ણમાં રહેલાં કમલની ઉપર રહેલા કેશ, ગાલ અને મુખારવિંદ ઉપર જેમનું હાસ્ય પ્રસરી રહ્યું છે એવા એ ભગવાનનાં તેમણે દર્શન કર્યાં. એ ભગવાનના અભ્યુદયનાં ગુણગાન ઘણી રીતે શ્રવણ કર્યા હોવાથી એમનું ચિત્ત ભગવાનને વિશે નિમગ્ન તો થયું હતું જ, હવે તે ભગવાનના પ્રત્યક્ષ દર્શનથી હૃદયમાં આશ્લેષનો ભાવ અનુભવીને એ સતીઓના તાપકલેશ દૂર થતાં હવે તો તે જાણે ભગવત્સ્વરૂપમાં લીન થઈ ગયાં. ભગવાને તેમને સત્કાર્યા : હે મહાભાગ્યવાળાં ! તમે ભલે પધાર્યા. પધાર્યા છો તે ઘણું સારું કર્યું છે. અમે તમારા માટે શું કરીએ ? પ્રિયદર્શનનો અમારો

મનોરથ સિદ્ધ થયો છે. વળી ભગવાને તેમને સ્વાર્થદર્શિનઃ અર્થાત્ આત્મામાં કુશળ કહ્યાં છે. કહ્યું છે કે તમે વિવેકી છો, ફળની આશા રાખ્યા વિના મારી ભક્તિ કરો છો. તમે સમજો છો કે સર્વ સાધનો આ પ્રકારે મારી ભક્તિ કરવાથી કાંઈ પણ પ્રયાસ વિના સિદ્ધ થાય છે અને ફલ પણ સિદ્ધ થાય છે. જેના સંપર્કથી ઈન્દ્રિય, પ્રાણ, બુદ્ધિ, મન, શરીર, ધન, સ્ત્રી, આત્મા, પુત્ર, પશુ વગેરે પ્રિય લાગે છે તેનાથી વિશેષ સહજ પ્રિય કોણ હોય ? કેવળ આત્મા પ્રિય લાગતો નથી તેમ કેવળ આનંદ પણ પ્રિય લાગતો નથી, પરમાત્મા જ આત્મારૂપે પ્રિય લાગે છે. જો કે હું આત્મા છું તો પણ બહારના રમણથી બુદ્ધિમાં વિકાર પ્રાપ્ત થાય માટે તે કરવા યોગ્ય નથી. તમે પતિવ્રતા છો, લગ્નસંસ્કારથી સંસ્કાર પામેલાં છો. યજ્ઞની સિદ્ધિ માટે તમારી આવશ્યકતા હોય છે જ. તમારું મારા દર્શનરૂપી કાર્ય સિદ્ધ થયું છે તો તમે હવે દેવયજ્ઞમાં જાઓ અને તમારી સહાયતાથી તમારા પતિઓના યજ્ઞ પાર પાડો. પત્નીઓ તો પોતે સર્વનો પરિત્યાગ કરીને આવ્યાં છે. ભગવાનની સલાહ તેમને ન ગમી. તેમણે પ્રતિવાદ કર્યો : આવું કૂર વચન ન બોલો. અમે સર્વનો પરિત્યાગ કરીને તમારા શરણે આવ્યાં છીએ, અમારા પતિઓ વગેરે સંબંધીઓની અવગણના કરીને અમે આવ્યાં છીએ. તેઓ કદાચ અમને ન પણ સ્વીકારે. હે અરિન્દમ (શત્રુનાશક) ! અમોને તમારી પાસે જ રાખો.

ભગવાન બોલ્યા : તમારા પતિઓ વગેરે તમારા ઉપર દોષનો આરોપ કરશે નહીં, મારી પાસે આવેલાં જે તમે છો તેનું એ તો સંમાન કરશે, તમારા ગુણ ગાશે, તમને ભાગ્યવાન સમજશે. તમે મારે વિશે મન જોડેલું રાખશો, તમે મને જલ્દી પ્રાપ્ત થશો.

ભગવાનની એવી આજ્ઞાથી દ્વિજપત્નીઓ ફરીથી યજ્ઞશાળામાં ગયાં. તે દ્વિજોએ તેમને સત્કારી અને પછી તે સ્ત્રીઓની સાથે યજ્ઞ પૂરો કર્યો. જે એક યજ્ઞપત્નીને તેના પતિએ અટકાવી રાખી હતી તેણે તો જે ભગવાનનું શ્રવણ કર્યું હતું તે ભગવાનનો સાક્ષાત્કાર અનુભવી હૃદયથી આલિંગન કરી જે દેહથી કર્મનું બંધન થાય એવા પોતાના દેહનો ત્યાગ જ કર્યો. સર્વસમર્થ એવા ભગવાન ગોવિંદે યજ્ઞપત્નીઓ દ્વારા લવાયેલું ભક્ષ્ય, પેય, ચોખ્ખ અને લેલ એમ ચાર પ્રકારનું અન્ન હતું તે ગોપોને જમાડ્યું, બળભદ્રે તેમ પોતે પણ આરોગ્યું. આ રીતે એ લીલાધારી લૌકિક વૈદિકમાં પોતાના ધર્મો યોજતા પોતાની રીતે ગોપોને તેમ ગોપબાલાઓને રમણ કરાવતા અને એ રીતે પોતે પણ રમણ કરતા.

પેલા પશ્ચિમબુદ્ધિ બ્રાહ્મણોને પત્નીઓની ભક્તિને પ્રતાપે પ્રબોધ થયો અને પ્રભુની આજ્ઞાની અવગણના કરી એથી પશ્ચાત્તાપ થયો તથા તેઓ પોતાના આત્માની નિંદા કરવા લાગ્યા, બોલવા લાગ્યા : આપણા શુકલ સાવિત્ર અને યાજ્ઞિક એવા ત્રિવૃત્ત જન્મને પિચ્કાર છે, ત્રણ વેદસહિતની આપણી વિદ્યાને પિચ્કાર છે, આપણા વ્રતને પિચ્કાર છે, આપણા અતિજ્ઞાનપણાને પિચ્કાર છે, આપણા કુલને પિચ્કાર છે, આપણા ક્રિયાચાતુર્યને પણ પિચ્કાર છે. આપણે તો અધોક્ષજ એવા ભગવાનથી વિમુખ બની ગયા છીએ, આપણા સ્વાર્થમાં જ

મોહ પામ્યા છીએ. આપણી સ્ત્રીઓની એ જગદ્ગુરુ એવા કૃષ્ણ પ્રત્યેની સર્વસમર્પણભરી ભક્તિને ધન્ય છે. એમને કોઈ સંસ્કાર નહીં, વેદાધ્યયન નથી, કશું વેદોક્ત તપ નથી, આત્મવિચારજ્ઞાન નથી, શૌચ પાળ્યું નથી તેમ અગ્નિહોમ વગેરે શુભ ક્રિયાઓ પણ એમણે કરી નથી છતાં યોગેશ્વરેશ્વર એવા ભગવાન શ્રીકૃષ્ણ વિશે એમને દૃઢ ભક્તિ છે. આપણે ખરેખર મૂઢ છીએ, પ્રમત્ત છીએ. સત્પુરુષોની ગતિ ભગવાન જ છે એવું આપણે સમજ્યા નહીં અને એમની અવગણના કરી બેઠા. લક્ષ્મી પણ એમના ચરણસ્પર્શની આશાથી એમને વારંવાર ભજે છે તે ભગવાને આપણી પાસે યાચના કરી, પણ આપણે તો મૂઢ હતા, કશું જ સમજી શક્યા નહીં અને અવગણના કરી બેઠા. દેશ, કાલ, દ્રવ્યો, મંત્ર, તંત્ર, ઋત્વિજ, અગ્નિ, દેવતા, યજ્ઞમાન, યજ્ઞ, ધર્મ એ સર્વ ભગવદ્ગુણ જ છે. એ જ ભગવાન સાક્ષાત્ વિષ્ણુ યોગેશ્વરોના સ્વામી યદુવંશમાં પ્રકટ થયા છે એમ આપણે જાણ્યું હતું છતાં મૂઢ એવા આપણે એમને ઓળખ્યા નહીં. શ્રીહરિને વિશે નિશ્ચલ બુદ્ધિવાળી પત્નીઓ આપણને મળી છે એથી આપણે કૃતાર્થ છીએ. મોહિત બુદ્ધિવાળા કર્મમાર્ગમાં ભ્રમ્યા કરતા એવા અમે, હે ભગવાન કૃષ્ણ ! તમને નમસ્કાર કરીએ છીએ, વારંવાર નમસ્કાર કરીએ છીએ. અમારા અપરાધને ક્ષમા કરવા આપ સમર્થ છો જ.

આ પ્રમાણે પશ્ચાત્તાપ કરીને નિર્મળ થયેલા, ભગવાનના દર્શનની ઇચ્છા હતી છતાં પાપી કંસના વિચારે એના દ્વારા કશો અપકાર ન થાય એમ સમજીને તેઓ વ્રજમાં ગયા નહીં.

શ્રીશુકદેવજી બોલ્યા : શ્રીકૃષ્ણ પોતે ભગવાન હોવા છતાં તથા બળભદ્રની સાથે હોવા છતાં અને વળી વ્રજમાં રહેલા હોવા છતાં તેમણે ગોપોને ઈંદ્રયાગ કરવા માટેનો ઉદ્યમ કરતા જોયા. જ્યાં શ્રવણ વગેરેની પરંપરાથી ભગવત્સંબંધી ધર્મ રહે છે અથવા શ્રવણ વગેરે શાસ્ત્રમાં વિધાન કરેલું હોવાથી જ જ્યાં કરવામાં આવે છે ત્યાં પણ ભગવાન સિવાય અન્યના ધર્મનો સંબંધ સંભવતો નથી, જ્યારે અહીં તો સ્વાભાવિક ઐશ્વર્યાદિવાળા સાક્ષાત્ ધર્મી ભગવાન જ બિરાજે છે ત્યારે પણ વ્રજમાં ભગવાને અન્ય ધર્મને જોયો. આવો ધર્મ થતો હતો જ, પણ વ્રજવાસીઓનો નિરોધ કરવાની ઇચ્છા ધીમે ધીમે કરવાની હોવાથી એ બધું કરવા દીધું હતું અને ઈન્દ્રયાગ બંધ કર્યો ન હતો, પણ હવે એ બધા પોતાને અબૂધ બાલક નહીં માને અને પોતાની વાત સમજશે એવું વાતાવરણ હવે સિદ્ધ થયું હોવાથી નંદરાયજી જેમાં મુખ્ય હતા એવા વૃદ્ધ ગોપોને નમન કરી ભગવાને પૂછ્યું : હે પિતા, આ બધો શેનો ઉદ્યમ કરી રહ્યા છો તે મને કહો, મારે તે જાણવું છે. તમે વિચારેલો ક્રિયાયોગ શું વૈદિક છે, સ્માર્ત છે કે લૌકિક છે ? કુલધર્મ છે કે દેશધર્મના જેવો છે ? નંદ બોલ્યા : વૃષ્ટિ કરનાર દેવ જે પર્જન્ય છે એ ભગવાન ઈંદ્ર છે. જગત્પિતા એવા એ ભગવાનના આ મેઘો તેના શરીરની મૂર્તિઓ છે, તેઓ જ પ્રાણીમાત્રને માટે જીવન પ્રદાન કરનાર જળ વર્ષાવે છે. સર્વને માટે ઉપકારક એવા એ દેવની અમો વૈશ્યો અને બીજા ક્ષત્રિયો તથા બ્રાહ્મણો પણ વિવિધ પ્રકારના યજ્ઞો

કરીને પૂજા કરીએ છીએ. કામને લીધે, લોભને લીધે, ભયને લીધે અને દ્વેષને લીધે જે પુરુષ પરંપરાગત આવા ધર્મનો ત્યાગ કરે છ તેઓ શુભ ફળ પ્રાપ્ત કરી શકતા નથી એમ અમે માનીએ છીએ.

પિતાનું તેમ બીજા વડીલ વ્રજવાસીઓનું પણ હેતુવાદવાળું વચન સાંભળીને કૃષ્ણ પછી બોલ્યા : આ જગતમાં જે કંઈ થાય છે તે કર્મથી થાય છે. વેદ પણ કર્મનો બોધ કરે છે. ફલના સાધનરૂપ કર્મ કરીએ એટલે ફલ મળે જ. કર્મફળના પ્રદાનમાં ઈંદ્રનું કશું જ પ્રયોજન નથી. પ્રાણીમાત્ર કર્મથી જ ઊંચા યા નીચા દેહ પ્રાપ્ત કરે છે. શત્રુ, મિત્ર, તટસ્થ, ગુરુ ઈશ્વર એ સર્વ કર્મ જ છે. કર્મ જ ફલદાન કરે છે. બ્રાહ્મણે વેદથી, ક્ષત્રિયે પૃથ્વીની રક્ષાથી, વૈશ્યે પોતાના પ્રામાણિક ધંધાથી તેમ શૂદ્રે સેવાથી જીવન ચલાવવું જોઈએ. આપણે વૈશ્યોએ ખેતી, વેપાર, ગોચારણ તેમ વ્યાજવટાવથી જીવન ગાળવાનું છે. આપણે તો ગાયો ઉપર જીવન ગાળનારા છીએ તેથી પેલા ઈંદ્રનું પ્રયોજન આપણને નથી. મેઘો સર્વત્ર જળની વર્ષા આપોઆપ કરે છે અને એથી ઊપજતા અન્ન વગેરેથી પ્રજા જીવે છે. એમાં ઈંદ્ર કશું જ કરતો નથી. હે પિતા ! આપણે તો વનવાસી છીએ. વનનો કોઈ સ્વામી નથી. વનસ્પતિઓ ભગવદ્ભક્તો છે અને પર્વત વિષ્ણુરૂપ છે માટે ગોપો બ્રાહ્મણો અને હરિદાસવર્ચશ્રી ગોવર્ધનનો યજ્ઞ કરો. વિવિધ પ્રકારના પાક તૈયાર કરો, સૂપો તૈયાર કરો, દૂધપાક ખીર વગેરે તૈયાર કરો, માલપૂડા વડાં જલેબી તૈયાર કરો, આપણું સર્વ દૂધ ઉપયોગમાં લો અને જે દૂધ વધે તે વાછરડાંઓને જ પાઈ દો. બ્રહ્મવાદી બ્રાહ્મણો દ્વારા હોમ કરાવો, એમને દક્ષિણામાં અન્ન અને ગાયો આપો. અલંકાર ધારણ કરીને ભોજન કરીને, અંગ ઉપર ચંદન આદિનો લેપ કરીને, સારાં વસ્ત્ર પરિધાન કરીને ગાયો, બ્રાહ્મણો અને ગિરિરાજજીની પ્રદક્ષિણા કરો. મારો તો આ મત છે. આવો યજ્ઞ જ મને, ગાયોને, બ્રાહ્મણોને, પર્વતને અને દેવોને પણ પ્રિય છે, છતાં આપ સૌ વડીલ છો, આપને જે રુચે તે કરો. નંદરાયજી અને વડીલ ગોપો કૃષ્ણકથનને અનુસર્યા, એમણે જે કહ્યું તે બધું કર્યું. સર્વ પ્રકારે પૂજાના પ્રકારો કર્યા, દેવોને યથાયોગ્ય બલિ આપ્યા, બ્રાહ્મણોને તૃપ્ત કર્યા, પછી ગાયોને આગળ કરી ગિરિરાજજીની પ્રદક્ષિણા કરી. એ પછી કૃષ્ણે પોતાથી તદ્દન જુદું સ્થુલ રૂપ ધારણ કર્યું. ગોપોએ પૂછ્યું તો કહ્યું કે હું ગિરિરાજ ગોવર્ધન છું. આમ કરી ગોપોની શ્રદ્ધા પ્રાપ્ત કરીને પકવાનનું પુષ્કળ ભોજન કર્યું. ઓહો, આ તો શ્રીગોવર્ધનને વિશે નિવાસ કરનાર શુદ્ધ પુષ્ટિપુરુષોત્તમનું સ્વરૂપ હતું. નંદરાયે પૂજા કરી અને પોતાના પુત્ર પાસે પણ એ સ્વરૂપની પૂજા કરાવી. ભગવાને ભગવાનની પૂજા કરી. આજે પણ શ્રીનવનીતપ્રિયજી ભગવાન શ્રીનાથજીની પૂજા કરે છે. એ પછી સર્વ ગોપો વાસુદેવની પ્રેરણાથી ગોવર્ધનયાગ-વૈષ્ણવયાગ કરીને કૃષ્ણ જ સાક્ષાત્ ફલરૂપ હતા તેમની સાથે સ્વસ્થ થયા.

શ્રીશુકદેવજી બોલ્યા : હે નૃપ ! ગોપોએ પૂરા ઉલ્લાસથી આ ઉત્સવ મનાવ્યો હતો. તેમના વ્રજમાં ગયા પછી ઈંદ્રે એ જાણ્યું. ઇન્દ્રસ્તદાત્મનઃ પૂજાં વિજ્ઞાય વિહતાં નૃપ

(અ. ૨૫) કાર્તિક સુદ પડવાના રોજ આ ગોવર્ધનપૂજા અને અન્નકૂટોત્સવરૂપી ગોવર્ધનયાગ થયો હતો. પછી ઈંદ્રે જાણ્યું ! ભગવાનની આ ઈન્દ્રમાનભંગલીલા છે. ઈંદ્ર અકળાયો. અકળામણમાં અયોગ્ય આચરણ કર્યું. સંવર્તક નામના મેઘગણને પ્રેર્યો. એને કૃષ્ણ પર ક્રોધ આવ્યો છે, ઉદ્વેગ થયો છે. ભગવાનને માનવ માની લીધા. ભગવાનના છ ગુણોને બદલે એમનામાં વાચાલ, બાલિશ, સ્તબ્ધ, અજ્ઞ, પંડિત અને મર્ત્ય એવા છ દોષો જોયા તથા પોતાની અવગણના કરનારને નષ્ટ કરવા મેઘને પ્રેર્યો. ઈંદ્ર તો દેવ છે, વળી મહેન્દ્ર છે, તેણે શાથી આમ કર્યું ? ઈંદ્ર પોતાના હેતુએ થયેલા યજ્ઞનો ભોગ કરતો હતો. નિષિદ્ધનો ભોગ કરનારની બુદ્ધિ સર્વથા વિપરીત બની રહે, તેથી જ તેણે કૃષ્ણ ઉપર ક્રોધ કર્યો. મેઘને પ્રેરીને પણ તેને સંતોષ નથી. ગોપો તો શક્તિમાન પ્રતીત થયા છે એવું જાણીને તે પોતે પણ ઐરાવત હાથી પર ચડીને મહાબલિષ્ઠ વાયુગણોની સાથે નંદના ગોજનો નાશ કરવા 'તમારી પાછળ આવું છું' એમ પણ તેણે મેઘને કહ્યું. એ પછી ઈંદ્રની આજ્ઞા પ્રમાણે મેઘો વાયુસહિત વર્ષાની ધારાઓથી નંદના વ્રજને પીડવા લાગ્યા. વીજળીઓ ચમકી રહી, ગર્જનાઓ ભયજનક બની રહી. મેઘોએ જલના કરાનો વરસાદ વરસાવ્યો. અત્યંત વૃષ્ટિ અને અત્યંત વાયુથી કંપતાં ગાયો આદિ પશુઓ અને ગોપો ગોપીઓ ભગવાનને શરણે ગયાં. કૃષ્ણ સમજી ગયા કે ઈંદ્રના યાગનો ભંગ કરવાથી તેણે વિના ઋતુએ આમ ભયંકર વર્ષા કરવા માંડી છે. ભગવાન તો ભક્તવત્સલ છે, શરણાગતોની રક્ષા કરનારા છે. ગોપોમાં જ્ઞાન નથી, ભક્તિ પણ નથી. ભગવાનને તેઓ નંદના પુત્ર જ માને છે, છતાં તેઓ કૃષ્ણને આશ્રયરૂપ તો માને છે જ. જ્ઞાન અને ભક્તિ વિના પણ જે ભગવાનનો આશ્રય લે છે તેને ભગવાન પોતાના સ્વરૂપબળથી જ ઈચ્છિત ફળ આપે છે. ભગવાને એ ગોપોનો તેમ ગાયોનો પરિગ્રહ કરેલો છે. ભગવાને શરણાગતની રક્ષા કરવારૂપ વ્રતનો તો પ્રથમથી જ સ્વીકાર કરેલો છે એટલે તેઓ શરણાગતોનું સ્વાત્મયોગથી રક્ષણ કરે છે. વસ્તુતઃ ભગવાન અન્ય કોઈ સાધનથી સિદ્ધ થતા નથી, પણ જે જીવને ભગવાન વરે છે તેને જ ભગવાન પ્રાપ્ત થાય છે. કૃષ્ણના કહેવાથી જ અમે ઈન્દ્રયાગનો ત્યાગ કર્યો અને તેથી અમને આવું દુઃખ આવી પડ્યું એવો વિચાર સરખો એ ગોપોને આવતો નથી, એનું કારણ જ એ છે કે ભગવાને વ્રજવાસીઓનો પરિગ્રહ કર્યો છે. ભગવાનની સૂચનાથી કરેલા ઈન્દ્રયાગરૂપી પાખંડ ધર્મને દૂર કર્યો અને ગોવર્ધનયાગનું અનુષ્ઠાન કર્યું એથી જ ગોપોને શરણાગમનની બુદ્ધિ થઈ. ભક્તવત્સલ ભગવાન શ્રીકૃષ્ણે સહજપણે ગોવર્ધનને એક હસ્તથી અચલ કરીને જેમ બાલક છત્રાક-વરસાદની ઋતુમાં સફેદ છત્રીના આકાર જેવું જે ઊગે છે તે, ધારણ કરે તેમ ધારણ કર્યો અને પછી બોલ્યા : હે પિતા ! હે મા ! હે વ્રજવાસીઓ ! તમે સર્વ ગાયો સાથે, જરૂરી સાધનસામગ્રી સાથે પર્વતના આ કોતરમાં પ્રવેશ કરો. મારા હાથમાંથી પર્વત પડી જશે એવો ભય રાખશો નહીં. ભગવાનના આદેશ પ્રમાણે તેઓ સર્વ ગોધન વગેરે સાથે ગોવર્ધનના એ વિશાળ કોતરમાં પ્રવેશી ગયા. ભગવાને ગોવર્ધનને એવી રીતે ધારણ કર્યો હતો કે જેથી વચ્ચે પોલાણ થાય અને છેડાનો

ભાગ ઊંચો થાય તેમ કોતરના આગળના ભાગમાં તેની છાયા થાય. સુખ, ભૂખ અને તરસની અપેક્ષા ન રાખીને તે વનવાસીઓથી દર્શન કરાતા ભગવાન શ્રીકૃષ્ણે સાત રાત્રિદિવસ પર્વત ધારણ કર્યાં. એ સાત દિવસ વ્રજવાસીઓને પ્રભુના સ્વરૂપ વિના બીજા કશાનું સ્મરણ પણ રહ્યું નથી. ગિરિરાજજીની અચલતાને સ્થાપિત કરવા ભગવાન જરાક પણ એક પગલું પણ ખસ્યા નહીં. મેઘની પાછળ કૃષ્ણની સાથે યુદ્ધને માટે આવેલો ઈંદ્ર ભગવાનનો આવો અલૌકિક પ્રકાર જોઈ ભયભીત બની રહ્યો. તેનો મદ ઊતરી ગયો, તેનો સંકલ્પ ભ્રષ્ટ થઈ ગયો. તેણે મેઘોને અટકાવી દીધા. એ પછી આકાશને મેઘ વિનાનું સ્વચ્છ અને સૂર્યથી પ્રકાશિત બનેલું જોઈ, વાયુવાળી વર્ષા તેમ શિલામય વર્ષા જે અતિ દારુણ બની રહી હતી તે અટકી ગયેલી જોઈ ગોવર્ધનનાથ પ્રભુએ ગોપોને કહ્યું : હે ગોપો ! વર્ષા અને પવનનો ત્રાસ દૂર થઈ ગયો છે, સૂક્ષ્મ નાની નદીઓ સુકાઈ ગઈ છે, જ્યાં જ્યાં ઊંડા ખાડા હોય ત્યાં જ જલ દેખાય છે, તો સ્ત્રીઓ, ગોધન અને બાલકો સહિત બહાર નીકળો. ગોપો તો ભગવત્સ્વરૂપમાં જ તલ્લીન હોવાથી તેમનામાં વિચારનું સામર્થ્ય ન હતું તેથી ભગવાને પોતે જ કહ્યું કે હવે બહાર નીકળો. ભગવદ્-આજ્ઞાથી ગોપો વગેરેએ જેમ પ્રવેશ કર્યો હતો તે રીતે બધાં ધીમે ધીમે બહાર નીકળ્યાં. સર્વસમર્થ ભગવાને એ સર્વના દેખતાં જ ગિરિરાજજીને પ્રથમ હતા એ જ રીતે તેમના સ્થાનમાં પુનઃ સ્થાપિત કરી દીધા. યશોદા, રોહિણી, નંદ, વડીલો તેમ બલવાનોમાં શ્રેષ્ઠ ભ્રાતા બળભદ્રજીએ કૃષ્ણને આલિંગન કરી, સ્નેહથી વિહ્વલ બની રહી આશીર્વાદ આપ્યા. સ્વર્ગના દેવોએ પુષ્પવર્ષા કરી, સ્વર્ગને વિશે શંખ અને હુન્દુભિઓ વાગ્યાં, ગંધર્વોએ ગાન કર્યું. પછી હે રાજન્ ! એ સૌ અનુરાગી સ્વજનો સાથે ભગવાન વ્રજમાં પધાર્યા. ગોપિકાઓ એમનાં આવાં ચરિત્રોનું ગાન કરતી, આનંદ પામતી, હૃદયમાં ભગવાનનો સ્પર્શ અનુભવતી વ્રજમાં ગઈ. બીજા કરતાં અધિક અંતરંગ સંગ ગોપિકાઓનો કહ્યો, શ્રીગોવર્ધનધરણ તો લીલામાત્ર છે. પ્રભુને તેમાં શ્રમ નથી છતાં શ્રમ લાગે તો લીલામાં તો શ્રમ પણ રસ વધારે છે. ભગવાને નંદાદિની રક્ષા તો સ્વાત્મયોગથી કરી છે, જે રૂપે ગોવર્ધનયાગ વખતે આરોગ્યા હતા તે રૂપથી આ રક્ષા કરી છે અને પોતાના હાથમાંથી ગિરિરાજ પડશે નહીં એવી શ્રદ્ધા રાખવાનું કહ્યું હતું. પ્રભુ જેને હસ્તથી ગ્રહણ કરે તે પડે ખરું ? પ્રભુના અંગીકૃતનું પતન તો ક્યારેય ન થાય. આ લીલામાં ભગવાનના સ્વાત્મયોગનો પ્રભાવ છે, તેથી તો ગોપાદિને વ્રજમાંથી ગોવર્ધન પાસે લાવ્યા હોવાનો ઉલ્લેખ નથી, પણ રક્ષા પછી વ્રજમાં ગયાનો ઉલ્લેખ છે. આ લીલામાં ભગવાને પોતાનું શાસ્ત્રાનુસારી નહીં, પણ સ્વતંત્ર એવું પ્રમેયબલ પ્રગટ કર્યું છે.

વ્રજવાસીઓ આ રીતે નિરુદ્ધ થયેલાં છે, પણ કૃષ્ણ-વિષયમાં અજ્ઞાનવાળા અને અન્યથા-જ્ઞાનવાળા તો છે. કૃષ્ણનાં આવા પ્રકારનાં ચરિત્રો જોઈ તેમના સામર્થ્યને જાણનારા એ ગોપો કેવળ વિસ્મય પામીને, બધા એકઠા થઈને, નંદરાયજીની સમીપ આવીને બોલ્યા : બાલકનાં આ કર્મો તો અદ્ભુત છે, કર્મથી તો તે ઈંદ્ર વગેરે કરતાં પણ મહાન છે, તમારો

પુત્ર એ કઈ રીતે થયો ? સાત વર્ષના આ બાલકે એક જ હાથથી ગિરિરાજને ધારણ કર્યો. જેની આંખ પણ પૂરી ઊઘડી ન હતી તે વખતે આ બાલકે પૂતનાના પ્રાણ ચૂસી લીધા ! ત્રણ માસનો જ થયો હતો ત્યાં તો તેણે ગાડું ઊંધું પાડી દીધું હતું ! એક જ વર્ષનો હતો તે વખતે કંઠથી ગ્રહણ કરવાથી પીડા પામેલા તૃણાવર્તને મારી નાખ્યો ! એ માખણચોરને માતાએ ખાંડણિયા સાથે બાંધ્યો ત્યારે યમલાજીનું વૃક્ષોની વચ્ચે જઈ, બે હાથથી ખેંચીને એ બન્ને વૃક્ષોને પાડી નાખ્યાં ! બકરાક્ષસને ચીરી નાખ્યો, વત્સાસુરવધ કર્યો, ધેનુકાસુરને માર્યો, પ્રલંબને પણ બળભદ્ર દ્વારા મારી નખાવ્યો અને પેલો કાલિય સર્પ દાઢમાં જેણે ઝેર ભર્યું છે એવો, એ સર્પને ધરામાં જઈને મદ વિનાનો કરી નાખી દૂર ભગાડી મૂક્યો ! યમુનાને નિર્મળ જલવાળી કરી અને એનું આ હમણાં થયું એ ચરિત્ર તો બહુ જ આશ્ચર્યચકિત કરે એવું છે. હે નંદ ! અમારા ઉપર આવો મહાન અનુગ્રહ કરનાર અમારો અકથ્ય સ્નેહપાત્ર એવો આ શું તમારો જ પુત્ર છે ? આવો બાલક તમારો પુત્ર હોવાના વિષયમાં અમને શંકા થાય છે. જો તમારો જ પુત્ર હશે તો તો અમે કૃતાર્થ થઈશું, પણ જો ન હોય તો પછી અમે મોટો અપરાધ કરીએ છીએ.

ગોપોએ આવો પૂર્વપક્ષ કર્યો ત્યારે નંદ બોલ્યા : હે ગોપો ! આ બાલકને વિશે એ મારો પુત્ર છે કે નહીં એ શંકા દૂર કરી દો. આ બાલકની બાબતમાં ગર્ગાચાર્યે આપણને કહ્યું હતું તે જ વિચારો, ‘એ આપણને આનંદ આપનારો થશે, આપણું કલ્યાણ કરશે એવું’ કહ્યું હતું જ. એમણે તો મને કહ્યું હતું કે ‘તારો આ પુત્ર કવચિત્ કોઈ દેશમાં અથવા કાલમાં વસુદેવને ત્યાં જન્મ્યો હતો તેથી તેનો મર્મ જાણનારા તેને ‘વાસુદેવ’ કહે છે. ધનરૂપ દેવ એ વસુદેવ લક્ષ્મીનો પતિ એટલે વાસુદેવ’. હે ગોપો ! ગર્ગાચાર્યજીએ કહ્યું હતું કે ‘તારો આ કુમાર દૈત્યોને મારનાર, અસુરોને પરાજિત કરનાર, ગુણોથી શ્રી કીર્તિ અને પ્રભાવથી નારાયણતુલ્ય છે, એથી એનાં ચરિત્રોમાં વિસ્મય કરવો નહીં. સાક્ષાત્ નારાયણ છે તેમ મારો પુત્ર પણ છે’. નંદનું આવું કથન સાંભળી વ્રજવાસીઓ નિઃશંક બની રહ્યા, આનંદન પામ્યા અને પ્રથમ નંદની તથા પછી કૃષ્ણની પૂજા કરી અને આશ્ચર્ય વિનાના થઈ ગયા.

આવા બધા ધર્મને પ્રવર્તાવનાર ભગવાનને અધ્યાયને અંતે શુકદેવજી મહારાજ સ્વયં પ્રાર્થનાપૂર્વક નમસ્કાર કરે છે. મહેન્દ્રના ગર્વને ભાગી નાખનાર અને ગાયોના ઈન્દ્ર એવા ભગવાનને ‘ગોવિંદ’ નામથી સંબોધી નમસ્કાર કરે છે.

ભગવાને ઈન્દ્રપૂજા બંધ કરાવી ને ગોવર્ધનપૂજા કરી અને પછી જે સ્વરૂપે વિવિધ પ્રકારની સામગ્રી વસુ પ્રમાણમાં આરોગી તેમ ઈંદ્રના કોપથી બચાવવા એ જ સ્વરૂપે ગોવર્ધનને ધારણ કર્યો એ સ્વરૂપ ઈંદ્રે જોયું હતું. એ જોઈને તેનો મદ ઊતરી ગયો, પોતે કરેલા અપરાધનું ભાન થયું અને ભગવાનની ક્ષમા માગવા ભગવાનને પ્રિય એવી કામધેનુને સાથે લઈ વ્રજમાં કૃષ્ણની નિકટ આવ્યો. શ્લોકમાં ચ મૂક્યો છે એટલે દેવો પણ આવ્યા. પોતાના વંશમાં

ઉત્પન્ન થયેલી ભગવાને બચાવેલી ગાયોને લીધે ભગવાનની પૂજા માટે કામધેનુ પણ સ્વયં સહર્ષ આવી. ઈંદ્ર એકાન્તમાં પ્રભુ પાસે આવ્યો, લજજા પામેલા એ અપરાધીએ સૂર્ય જેવા તેજવાળા મુકુટ સાથે તેણે પ્રભુના ચરણમાં મસ્તક નમાવ્યું, દીનતાભાવ ધારણ કર્યો. પોતે તો આજ્ઞાપાલક એવો એક સામાન્ય અધિકારી, ભગવાન તો આ પોતે જ ધરુગુણસંપન્ન છે. ભગવાન શ્રીકૃષ્ણની ઈંદ્રે સ્તુતિ કરી : ‘રજોગુણ અને તમોગુણથી રહિત શાન્ત, તપોમય એવું સત્યરૂપ સંપૂર્ણપણે વિશુદ્ધ એવું તમારું ધામ (સ્થાન, પ્રકાશ) છે. દેવ-હીનજાતિ-મનુષ્ય વગેરે રૂપગુણોનો આ સંપ્રવાહ માયાપ્રચુર છે અને તમારું જ્ઞાન પ્રાપ્ત કરવાને યોગ્ય નથી. આપ તો સર્વાત્મા છો, સર્વકર્તા છો, સર્વના પ્રેરક છો. આપમાં કોધનો તો સંભવ જ નથી. હે ઈશ્વર ! માયાના અને બ્રહ્મણના હેતુઓ કોધ લોભ વગેરે તમારામાં ક્યાંથી હોય ? તમારામાં એ હોય એવું માનનારા તો અજ્ઞાની છે. તમે દંડ કરો છો તો તે ધર્મની રક્ષા માટે અને દુષ્ટોનો નિગ્રહ કરવાને માટે જ કરો છો, કેમકે તમે જ ભગવાન છો, તમે તો જગતનાં નાથ છો, કાલરૂપ છો, યમરૂપ છો. ભક્તોના કલ્યાણને માટે તથા તેમના મોક્ષને માટે સ્વેચ્છાથી શરીરો ધારણ કરો છો અને જરૂર પડ્યે દંડ આપો છો. હું અજ્ઞાની અને મૂર્ખ મને ઈશ્વર માની બેઠો હતો તે તમારા ગોવર્ધનધરરૂપથી મહાત થઈ ગયો છું. મારો મદ દૂર થઈ ગયો છે. મૂઢ ચિત્તવાળો એવો હું તમારા પ્રભાવને નહીં જાણવાથી અપરાધી બની બેઠો છું. એવા મને ક્ષમા આપવા આપ જ સમર્થ છો. આપની ક્ષમાપ્રાપ્તિ પછી જ ફરીથી આવી દુષ્ટ બુદ્ધિ મારાથી નહીં થાય. હે અધોક્ષજ ! આપનો આવિર્ભાવ પૃથ્વીના ભારરૂપ દુષ્ટોના વિનાશને માટે તથા સજ્જનોના કલ્યાણને માટે જ થાય છે. હે મહાન પુરુષ ! હે ભગવાન વાસુદેવ ! સાત્વતોના પતિ એવા હે શ્રીકૃષ્ણ ! મારા નમસ્કાર હો. પ્રાણી માત્રના આત્મા ચિદ્વરૂપ એવા આપને મારા નમસ્કાર હો, વારંવાર નમસ્કાર હો. જેનો ગર્વ નષ્ટ થઈ ગયો છે એવો હું દીનતા પ્રાપ્ત કરીને, હે ઈશ્વર ! હે ગુરુ ! હે પરમાત્મા ! હું આપને શરણે આવું છું’. આ પ્રકારે ઈંદ્રે સ્તુતિ કરાવેલા ભગવાન કૃષ્ણ બોલ્યા કે ‘હે ઈન્દ્ર ! તને મારું અનુસ્મરણ થાય તે માટે જ તારા પર કૃપા કરીને મેં તારા નામે થતા યજ્ઞનો ભંગ કર્યો છે. જેના ઉપર હું અનુગ્રહ કરવાની ઈચ્છા કરું છું તેના વૈભવનો હું પહેલાં નાશ કરું છું. હે ઈન્દ્ર ! તું જા. તારું કલ્યાણ થાઓ. મારી આજ્ઞા પાળ, મદ વિનાનો બની રહી મેં આપેલા અધિકારમાં મારી આજ્ઞા પ્રમાણે સંયુક્ત બનીને રહે’.

એ પછી ભગવાન પોતાની અતિ પ્રિય કામધેનુ પર અનુગ્રહ કરે છે. કૃષ્ણમધિ-નન્દ્ય મનસ્વિની કામધેનુ તો મનસ્વિની છે. કૃષ્ણને વહાલી એ મોટા માનવાળી કામધેનુ તો એવો આગ્રહ ધરાવે છે કે ભગવાન મારો કરેલો અભિષેક અંગીકાર કરે જ. ભગવાન જાણે છે કે જો એમ ન થાય તો કામધેનુ જીવે જ નહીં. કામધેનુએ કૃષ્ણનું અભિનંદન કરવાનો મનોરથ સેવ્યો છે. સુરભિએ કહ્યું : હે કૃષ્ણ ! હે મહાયોગિન ! હે વિશ્વાત્મા ! હે જગતના નાથ ! હે અચ્યુત ! હે પરમ દેવ ! અમે તો તમારાથી જ સનાથ છીએ. તમે જ અમારા

સાચા ઈન્દ્ર છો, ગાયોના, બ્રાહ્મણોના, દેવોના, ભક્ત જનોના તમે જ રક્ષણહાર છો. હે વિશ્વના આત્મા ! ભૂમિનો ભાર ઉતારવા તમારો આવિર્ભાવ થયો છે. બ્રહ્માની પ્રેરણાથી અમે તમને અમારા ઈન્દ્ર તરીકે અભિષેક કરીશું. ભક્તવત્સલ ભગવાન અનુકૂળ બની રહ્યા. કામધેનુએ પોતાના દૂધથી અને ઐરાવત હાથીની સૂંઢથી ઉદ્દૃષ્ટ આકાશગંગાના જળથી ભગવાનનો અભિષેક કર્યો. દેવો, દેવર્ષિઓ, દેવમાતાઓ અદિતિ વગેરેએ વિનમ્ર બની રહેલા ઈન્દ્રની સાથે રહી ભગવાનને અભિષેક કર્યો અને તેમનાં ‘ગોવિંદ’ તથા બીજાં ‘ઈન્દ્રેન્દ્ર’, ‘દેવેન્દ્ર’, ‘સુરભીન્દ્ર’ વગેરે નામો પાડ્યાં. તુંબરુ અને નારદ સાથે ગંધર્વો, વિદ્યાધરો, સિદ્ધો તથા ચારણો પણ ત્યાં આવ્યા હોઈ તેમણે ભગવાનના યજ્ઞનાં ગુણગાન કર્યાં. અપ્સરાઓ આનંદમગ્ન બની રહી દરેક પ્રકારનાં નૃત્ય કર્યાં. અદ્ભુત પુષ્પોની વર્ષા કરી. નદીઓ વૃક્ષો અને પર્વતોએ પોતપોતાની રીતે એ મહોત્સવમાં ભાગ લીધો. હે કુરુનંદન ! ભગવાનના એ અભિષેક વખતે કૂર સ્વભાવવાળાં પ્રાણીઓ પણ હિંસા અને વેરબુદ્ધિ વિનાનાં બની રહ્યાં. પછી ભગવાનની આજ્ઞા લઈને સર્વ પોતપોતાના સ્થાને પધારી ગયાં.

શ્રી શુકદેવજી બોલ્યા : એકાદશીનો ઉપવાસ કરીને, મોક્ષપ્રદાતા ભગવાન જનાર્દનની સારી રીતે પૂજા કરીને નંદરાયજી વ્રતમાં પોતાના ધર્મ પ્રમાણે વૈષ્ણવ પક્ષનો આશ્રય લઈને દ્વાદશી થઈ કે તરત જ અર્ધ મુહૂર્ત બાકી હતું તે વખતે સ્નાનાર્થે યમુનાના જળમાં પ્રવેશ્યા. અજ્ઞાની વરુણના જળમાં રહેલો અજ્ઞાની અનુચર આસુરી વેળાએ જલપ્રવેશ કરનાર નંદરાયજીને બાંધીને વરુણની પાસે લઈ ગયો. ખબર પડતાં જ નિજ જનને અભયદાન કરનાર ભગવાન હતા ત્યાંથી જ ઘરમાંથી જ વરુણની પાસે ગયા. ઈંદ્ર વગેરેની જેમ વરુણ પણ પ્રભુનો સેવક છે. સેવકને બોલાવવાનો હોય, તેને ઘેર સ્વામીનું જવું ઉચિત ન ગણાય, પણ નંદ વગેરેના પ્રયોજનની સિદ્ધિને માટે જ નિરોધલીલા કરી છે કે જેથી તેમના પ્રપંચની નિવૃત્તિ થાય અને તેમના પોતામાં આસક્તિ વધે એટલે જ ભગવાન વરુણને પોતાની પાસે હાજર થવાની આજ્ઞા ન કરતાં સ્વયં તેની પાસે ગયા.

લોકપાલ વરુણે હૃષીકેશ ભગવાનને પધારેલા જોઈને, પોતાની પાસે જે કાંઈ હતું તે કરતાં પણ વિશેષ સામગ્રી એકઠી કરીને પ્રથમ ભગવાનની પૂજા કરી ને પછી તેમના દર્શને ઉત્સાહવાળો બની રહીને બોલ્યો : હે પ્રભુ ! આજે જ હું સફળ જન્મવાળો બન્યો, ફળરૂપ સ્વામીનાં દર્શન થયાં, પુરુષાર્થ સિદ્ધ થયો : સાધન વગર ફલ દેવા આપ સાક્ષાત્ પધાર્યા. આપને મારા નમસ્કાર હો. મારા સેવકે અપરાધ કર્યો છે એ મારો જ અપરાધ કહેવાય. આપ સ્વામી છો, ક્ષમા કરો. ક્ષમા તો સ્વામી જ કરે. વરુણ દેવ છે પણ તેમનું અધિપતિપણું તો દૈત્યો ઉપર છે. તેમના સંગથી વરુણને ભગવાનમાં પરાયણ થવાનું નથી, પણ જીવ ભગવદ્વીય છે. ઈન્દ્રિયપ્રેરક એવા હૃષીકેશને પધારેલા જોઈને તે ભગવાનના શરણે જાય છે, સર્વસ્વના નિવેદનપૂર્વક પૂજા કરે છે, કાષિક અને વાયનિક પૂજા સ્તુતિ કરે છે. એની વિનંતીથી પ્રસન્ન પ્રભુ એના સિંહાસને વિરાજ્યા છે. પુત્રનો પ્રતાપ પિતા જુએ છે અને સાત્ત્વિક ભાવ ધરે છે.

પ્રભુના પધારતાં પહેલાં વરુણનો વૈભવ જોઈ નંદરાયજી ચક્રિત બની રહ્યા હતા. વિપુલ વૈભવવાળા વરુણ પણ પુત્રનું અનુપમ સંમાન કરે છે એ જોઈને તો નંદરાયજીને ખૂબ જ આશ્ચર્ય થાય છે. પુત્રની સાથે વરુણલોકમાંથી વ્રજમાં પાછા આવીને નંદરાયજીએ વ્રજવાસીઓને જે બધું જોયું-અનુભવ્યું હતું તે કહ્યું : જે કૃષ્ણની સાથે આપણે ગમે તેમ વર્તીએ છીએ તેને તો લોકપાલો પણ દીનપણે ગર્ભદાસોની જેમ નમે છે. પુત્રભાવ જતો નથી, પણ ભગવાનનો અપાર મહિમા જોઈને તે પુત્રરૂપ લાગતા નથી. પ્રભુનો પરમોત્કર્ષ જાણી સૌ વ્રજવાસીઓને ફલલાભનો મનોરથ થયો : આ વૈકુંઠપતિ આપણને વૈકુંઠ ન બતાવે ? પોતાના માને છે તો મનોરથની સિદ્ધિ થશે જ. ભગવાન તો મનોરથપૂરક છે જ. ભગવાનને અશક્ય શું હોય ? ગોપોએ માત્ર સંકલ્પ જ કર્યો છે, પ્રાર્થના કરી નથી જ. મર્યાદાનું ઉલ્લંઘન કરીને પણ સાધન વગર કૃપા માત્રથી સ્વજનોના સંકલ્પની સિદ્ધિ કરી પ્રભુએ ફલ દેવાનું ઈચ્છ્યું. મહાકારુણિક એવા ભગવાને ત્યાં જ વૈકુંઠ પ્રગટ કરીને દર્શન કરાવ્યાં. ગોવાળો સ્વજનો છે, ધર્મપરાયણ છે, અજ્ઞાની છે. અનેક વખત મહિમા પ્રગટ કર્યો છે છતાં પુત્રભાવ જતો નથી, પણ ભગવાનનાં રોજ દર્શન તો કરે જ છે તો પછી ભગવાનના ધામમાં દર્શન કરે એમાં શું આશ્ચર્ય ? ભગવાને તેમને વ્યાપી વૈકુંઠનાં દર્શન કરાવ્યાં. તે બ્રહ્મલોક સત્ય છે, જ્ઞાનરૂપ છે, અનન્ત છે, જેને પ્રમાણો બ્રહ્મ કહે છે, જયોતિ છે, સનાતન છે, મુનિઓ પણ જ્યારે મનન કરવાથી નિર્ગુણ થાય ત્યારે સાવધાનપણે તેનાં દર્શન કરી શકે છે તેવા બ્રહ્મરૂઢમાં ભગવાન વ્રજવાસીઓને લઈ ગયા. ત્યાં તેઓ મગ્ન બની ગયા, પણ કૃષ્ણે અને વેદોએ તેમનો ત્યાંથી ઉદ્ધાર કર્યો. નંદરાયજી વગેરે તે ગોપો બ્રહ્મલોકને જોઈને પરમ આનંદ અને સુખને પ્રાપ્ત થયા તથા કૃષ્ણને ત્યાં વેદોથી સ્તુતિ કરાતા જોઈ બહુ વિસ્મય પામ્યા.

અઙ્ગાવીસમાં અધ્યાયમાં ભગવાને ગોકુલના વાસીઓને બ્રહ્માનંદનો અનુભવ કરાવ્યો અને તેમાંથી તે સર્વનો ઉદ્ધાર પણ કર્યો. હવે શ્રીગોપીજનોને ભજનાનંદનું પ્રદાન કરવાને માટે ભગવાને જે લીલા કરી તેનું યથાર્થ નિરૂપણ કરવામાં આવ્યું છે. ભગવાનની અનુગ્રહરૂપી શક્તિએ શ્રીગોપીજનોમાં પ્રવેશ કરેલો છે એટલે પ્રભુની સાથે સંબંધ બાંધવામાં તેમની યોગ્યતા રહેલી છે. ભગવાનમાં રહેલા આનંદનું પાન કેવળ સ્ત્રીઓ જ કરી શકે છે અને સ્ત્રીઓ આ આનંદનું પાન કરી લે ત્યાર પછી પુરુષરૂપ ભગવાન તે સ્ત્રીઓમાં તે જ આનંદરસનું પાન કરી શકે છે તેથી ભગવાન કૃષ્ણ રાત્રિ અને દિવસ સ્ત્રીઓની સાથે રમણ કર્યા કરે છે.

શ્રી શુકદેવજી બોલ્યા : શરદઋતુમાં વિકાસ પામેલાં મલ્લિકાનાં પુષ્પોવાળી તા રત્નઃ તે રાત્રિઓને જોઈને ભગવાને પણ યોગમાયાનો આશ્રય કરીને વિહાર કરવાને મન કર્યું. રાત્રિ, શરદ, મલ્લિકા, યોગમાયા, ગોપીજન અને ભગવાન પણ સ્ત્રીગૂઢભાવાત્મક જ છે ને ! 'તમે આ રાત્રિઓમાં મારી સાથે રમણ કરજો' એ પ્રમાણે કુમારિકાઓને (૧૦-૨૨-૨૭) રમણ કરવા માટે ભગવાને જે રાત્રિઓનું વરદાન આપેલું હતું તે આ રાત્રિઓ છે.

બધીયે લૌકિક રાત્રિઓમાં તે આધિદૈવિક રાત્રિઓનો આરોપ કર્યો. તે રાત્રિઓ પૂર્ણ હોવાથી તેઓને પૂર્ણિમાની રાત્રિઓ બનાવી. આ જ અવાકેક રાત્રિઓ હેમંતની સવારે કુમારિકાઓને વિહારસહિત બતાવી હતી. સારસ્વતકલ્પમાં સર્વરસકલાપૂર્ણ પુષ્ટિપુરુષોત્તમ પ્રકટ થયા, લૌકિક શરદની રાત્રિઓમાં આ અલૌકિક આધિદૈવિક રાત્રિઓનું સ્થાપન કર્યું. પૂર્ણાનંદનું પ્રદાન કરવું છે એટલે પોતે પૂર્ણ એમ રાત્રિઓ પણ પૂર્ણ. ઋતુ શરદ જ બનાવી અને ઋતુના કાર્ય માટે મલ્લિકાનાં પુષ્પોનું પણ સર્જન કર્યું. રસને ઉદીપન કરે એવી બધી સામગ્રી ઉત્પન્ન કરી અને પછી પોતામાં રહેલા આનંદને પ્રકટ કરનાર અને કામદેવના પિતામહ એવા સંકલ્પના પિતા મનને ઉત્પન્ન કરવામાં ભગવાને રસશાસ્ત્રની મર્યાદાનું પાલન કર્યું છે. આ માટે ભગવાને યોગમાયાનો આશ્રય લીધો છે. એક સ્થળે જે સ્થિતિમાં પદાર્થ હોય છે તે જ સ્થિતિમાં તે પદાર્થને બીજે સ્થળે લઈ જાય તે યોગમાયા. યોગમાયાનો આશ્રય લેવો એ કાંઈ અપૂર્વ વાત નથી. ભગવાનની આજ્ઞાથી દેવકીમાં રહેલા બળભદ્રરૂપી ગર્ભને તે જ સ્થિતિમાં યોગમાયાએ રોહિણીજીમાં સ્થાપ્યો હતો. મથુરામાં રહેલા આનંદરૂપ ભગવાનને પોતે પ્રકટ થઈ ગોકુલમાં સ્થાપે છે તેમ પહેલાં ગોપોના ઘરમાં રહેલી શ્રુતિરૂપા ગોપીઓને એ યોગમાયા હવે ભગવાનમાં સ્થાપે છે. અને ભગવાનમાં રહેલા આનંદને શ્રુતિરૂપમાં સ્થાપે છે. ભજનાનંદનું પ્રદાન કરવું છે એટલે યોગમાયાનો આશ્રય કર્યો છે. ભગવાને નવું મન ઉત્પન્ન કર્યું અને પછી તેના અધિષ્ઠાતા દેવ ચંદ્રને પણ ઉત્પન્ન કર્યો. શ્રીશુકદેવજી બીજા શ્લોકમાં કહે છે : જેમ લાંબે ગાળે મળેલો પતિ પોતાની પ્રિયાનો શોક દૂર કરે છે તેમ શાંત કિરણોની રતાશથી પૂર્વ દિશાના મુખને લેપન કરતો ચંદ્ર ઉદય પામ્યો અને લોકોના તાપને દૂર કરવા લાગ્યો.

પ્રાચીન ભક્તો આ ચંદ્રનું પ્રાકટ્યસ્થલ ચંદ્ર સરોવર કહે છે, સારસ્વત કલ્પની રાસસ્થલી આદિવૃંદાવન ત્યાં ગણે છે. મન નિર્વિકાર છે તો તેનો આ દેવ ચંદ્ર પણ નિષ્કલંક છે. ચંદ્રની અસર મન પર થાય છે. જન્મકુંડલીમાં પણ ચંદ્રના સ્થાનાનુસાર મનની સ્થિતિ કહેવાય છે. આ ચંદ્ર ઉડ્ડગજઃ નક્ષત્રસ્વામી છે. વ્રજંગનાઓનાં મન નક્ષત્ર જેવાં છે. અલૌકિક રાત્રિઓમાં નક્ષત્રો પણ અલૌકિક. બધી રાત્રિઓનું દર્શન એક જ સમયે થયું છે છતાં પણ તે બધી રાત્રિઓ એક પછી એક એમ ક્રમ પ્રમાણે આવે છે એટલે ઘણી રાત્રિઓમાં એક જ ચંદ્રથી નિર્વાહ થાય છે. મનનો આવિર્ભાવ થાય કે તરત જ ચંદ્ર પણ સ્થિર થાય છે અને આકાશના મધ્યભાગ સુધી જ જાય છે, પણ કોઈ દિવસ આ ચંદ્રનો અસ્ત થતો નથી. દેવોની દિશા એવી પૂર્વ દિશામાં જ ચંદ્ર ઉદય પામ્યો છે. પૂર્વ દિશાનો દેવ ઈંદ્ર છે, પણ હમણાં તો ભગવાન જ ઈંદ્ર છે. ગોવિંદપદાભિષેક થયો છે ને ! સ્વર્ગના ઈંદ્રે પણ એ અભિષેક વખતે દીન બની રહીને ભાગ લીધો છે. આ ચંદ્રની શોભા લક્ષ્મીજીના મુખની શોભા જેવી છે. આ ચંદ્રને રમાનામં કહ્યો છે. આ ચંદ્ર લક્ષ્મીજીનો ભાઈ થાય છે. લક્ષ્મીજી તો બ્રહ્માનંદરૂપા છે. ભગવાને પોતે પોતાના આનંદના અનુભવ માટે તેને સ્ત્રીરૂપ આપ્યું છે.

જેમ ભગવદીય નિર્દોષ નિષ્કલંક છે તેમ પ્રભુમાંથી પ્રકટેલો આ ચંદ્ર પણ ભગવદીય અને નિષ્કલંક છે. બન્નેનાં રૂપો પ્રભુમાંથી સર્જાયાં એટલે ભાઈ બહેન અને તેથી જ સમાન મુખશોભાવાળાં. આ તો અલૌકિકપણું છે. રાત્રિના સમયે પૂર્વ દિશાના મધ્ય ભાગમાં રતાશ ન હતી, જ્યારે પશ્ચિમ દિશામાં સૂર્યના સંબંધથી રતાશનો સંભવ હતો તેથી ચંદ્ર દ્વારા પૂર્વ દિશાના મધ્ય ભાગને પણ ચંદ્રના કુંકુમનાં જેવાં કિરણોથી રાતો બનાવવામાં આવ્યો. જો ચંદ્ર પોતાની પૂર્વ દિશાના મુખને રાતું ન બનાવે તો ભગવાનનું મન પણ ગોપીજનોના દૃઢ્યને રંજિત કરી શકે નહીં. ચંદ્રનાં કિરણો શીતળ છે, તાપનું હરણ કરનારાં છે, અરુણ હોવાથી અત્યંત કલ્યાણરૂપ છે. અરુણને એટલે જ રાગપ્રધાન કહ્યો છે. આ ચંદ્રોદયનું એક અન્ય પ્રયોજન પણ છે : સ ચર્ષણીનામુદગાચ્છુચો હરન્ (શ્લો. ૨) ચર્ષણીઓના શોકને હરતો તે ચંદ્ર ઊગ્યો છે. ચર્ષણીઓ સર્વત્ર પરિભ્રમણ કરનારી શક્તિઓ છે. તે સર્વત્ર ફરી, પણ તેમને પરમાત્માનો સંબંધ ક્યાંય થયો નહીં. કોઈ સંસારમાંથી મુક્ત થાય અને મોક્ષ મેળવે, પણ આ ચર્ષણીઓનો તો મોક્ષમાં પણ પ્રવેશ થતો નથી, કારણ કે મોક્ષ પહેલાં જ તેઓ ત્યાંથી પાછી ફરે છે. મોક્ષાવસ્થામાં પરિભ્રમણ ન હોય એટલે ચર્ષણીરૂપી પરિભ્રમણ-શક્તિઓનો તે અવસ્થામાં ઉપયોગ રહેતો નથી તેથી આ શક્તિઓનો શોક વિદ્યમાન હતો જ, ગયો નથી. મૂળ શ્લોકમાં સચર્ષણીનામ્ એ પ્રમાણે સમાસ કરવાથી એ પદનો અર્થ ‘ચર્ષણીસહિત જીવો’ થશે. એવા જીવોનો શોક આ ચંદ્રનો ઉદય થયો ત્યારે જ જતો રહ્યો. પરિભ્રમણ કરાવનારી ચર્ષણી શક્તિઓનો રાસકીડામાં નૃત્યાદિ ભ્રમણમાં ઉપયોગ હોવાથી તે શક્તિઓ જતી રહેતી નથી. ગોપીજનોમાં સર્વાત્મભાવ પ્રકટ કરનાર યોગમાયાના અંશરૂપ શક્તિ આ ચર્ષણીરૂપ છે. આ શક્તિસહિત જ પરમાનંદનો લાભ થવાનો. બ્રહ્માનંદનો અનુભવ દુર્લભ ત્યાં પ્રકટ પરમાનંદ સુલભ થયો. સાધારણ રીતે તે સમયના, રાસલીલામાં અંગીકાર કરવામાં આવેલા, જીવો પરિભ્રમણશક્તિવાળા જીવો હતા. ચંદ્રોદય થયો છે એટલે તે જીવોને હવે પરમાનંદનો અનુભવ અવશ્ય થવાનો જ. પૂર્વ દિશાના મુખનું માર્જન અને ચર્ષણી શક્તિઓના શોકની નિવૃત્તિ ચંદ્રના ઉદય વિના સંભવી શકતી નથી, એવા ચંદ્રને અને તેનાં કોમળ કિરણોથી રંગાયેલા વનને જોઈને ભગવાને સુંદર દષ્ટિવાળી સ્ત્રીઓના મનને હરણ કરે એવો અવ્યક્ત અને મધુર વેણુનાદ કર્યો. વેણુગીતલીલામાં ભગવાને જે વેણુનાદ કર્યો હતો તે વ્યક્ત, સ્પષ્ટ અને મધુર હતો એટલે તે વખતે શ્રીગોપીજનો એ વેણુગીતનું શ્રવણ કરતાં ગોકુલમાં જ રહ્યાં હતાં અને પ્રભુની પાસે આવ્યાં ન હતાં, પણ આ વેણુનાદ જુદો જ છે. આ વેણુનાદ દ્વારા તો ભગવાને શ્રીગોપીજનોને બોલાવ્યાં છે. આ વેણુનાદ વ્યક્ત નથી, અવ્યક્ત છે અને વામદંડ સુંદર દષ્ટિવાળી સ્ત્રીઓનાં મનને હરણ કરનાર નાદ હતો. કામને વધારનાર એ વેણુનાદ દ્વારા કરેલું જ્ઞાન શ્રવણ કરીને કૃષ્ણમાં જ જેમનું મન ગયેલું છે એવી પ્રજાંગનાઓ વેગપૂર્વક કુંડલો હલાવતી ભગવાન હતા ત્યાં દોડી આવી. ખરેખર વરદાન તો કુમારિકાઓને જ આપ્યું હતું છતાં બધાં જ શ્રીગોપીજનો ત્યાં

દોડી આવ્યાં. ભગવાનની પણ એવી જ ઈચ્છા હતી, એ બધાંનો જ નિરોધ કરવાનો હતો. આ ગોપીજનો તો કૃષ્ણગૃહીતમાનસાઃ (શ્લો. ૪) છે. આમનાં મન તો ભગવાને જ હરી લીધાં છે. મર્યાદામાં એવા ભક્તો પ્રભુમાં મન રાખવા મથે, પણ પુષ્ટિમાં તો સ્વયં કૃષ્ણ જ મન હરી લે છે. અનન્યપૂર્વા ઋષિરૂપા સર્વે શ્રીગોપીજનો દોડી આવ્યાં છે. એમને તો પોતે કઈ સ્થિતિમાં છે એનું પણ ભાન નથી એવો ઉત્કટ ભાવ તેમનો ભગવાનમાં છે. કેટલાંક ગોપીજનો ગાયને દોહતાં હતાં તે બહુ ઉત્સુક થઈને દોહવાનું કામ પડતું મૂકીને દોડી આવ્યાં. કેટલાંક ચૂલા ઉપર દૂધ ઊકળતું મૂકીને દોડી આવ્યાં. કેટલાંક ખીર ચૂલા પરથી ઉતાર્યા વિના જ દોડી આવ્યાં. કેટલાંક સ્વજનોને પીરસતાં હતાં તે પીરસવાનું અધૂરું મૂકીને દોડી આવ્યાં. કેટલાંક તો એવાં ઉત્સુક બની રહ્યાં કે બાળકને ધવડાવતાં હતાં તે પણ છોડી દઈને ચાલ્યાં આવ્યાં. કોઈ પતિની સેવા છોડી, કોઈ ભોજન પણ અધૂરું મૂકી દોડી આવ્યાં. કેટલાંકે તો સ્નાન પણ અધૂરું મૂક્યું, શરીરનું અને લેપન અથવા જમીન લીપવાનું કામ પણ છોડીને આવ્યાં. કેટલાંકે આંખોનું અંજન અધૂરું મૂક્યું, કેટલાંકે આભૂષણો તેમ વસ્ત્રો પણ ઊલટ-સૂલટ પહેર્યાં અને દોડી ગયાં. એવાં ગોપીજનો શુકદેવજીએ વ્યત્યસ્તવસ્ત્રાભરણાઃ (શ્લો. ૭) કહ્યાં છે, રસલીલામાં ભગવાને યોગમાયાને સાથે રાખી છે. ગોપીજનો આવી સ્થિતિમાં પ્રભુ પાસે આવે તો રસાભાસ થાય. યોગમાયાએ સેવા કરી યોગ્ય સ્થાને વચ્ચાલંકાર સંપૂર્ણ ધારણ કરાવી દીધાં. શ્રીગોપીજન સર્વશૃંગારપૂર્ણ થયાં અને પ્રભુ પાસે પધાર્યાં. યોગમાયાનું કાર્ય તો કોઈ જાણે નહીં તેથી વ્યાસજીએ એનું વર્ણન કર્યું નથી.

કેટલાંક ગોપીજનો અવરોધક શબ્દપરાયણ હતાં તે પણ ઉત્સુક હોવા છતાં તેમનાં સ્વજનોએ તેમને અટકાવ્યાં : ઊભી રહે, નથી જવાનું એમ કહ્યું, પણ પ્રબલ ભાવવાળાં એવાં શ્રીગોપીજનોએ તે વખતે નેત્રો બંધ કરી ભગવાનમાં જાતની ભાવના રાખીને તેમનું ધ્યાન ધર્યું. પ્રિયતમના દુઃસહ વિરહથી એ ગોપીઓને તીવ્ર તાપ થયો એટલે તેમનાં પાપો તો બળી ગયાં તોપણ તેમને અચ્યુત એવા કૃષ્ણ ભગવાનનો સમાગમ તો થયો અને એથી અપાર આનંદ થવાથી તેમનાં બધાં કર્મનાં બંધનો નાશ પામ્યાં અને તેમણે તરત જ ગુણમય દેહોનો ત્યાગ કર્યો.

રાજા પરીક્ષિતને આ વિષયમાં શ્રુતિનો વિરોધ જણાયો. તેણે શંકા વ્યક્ત કરી : હે મુનિ ! આ અન્તર્ગૃહગતા ગોપીજનોએ ભગવાનને જાતબુદ્ધિથી પોતાના કાન્ત માન્યા હતા, બ્રહ્મ તરીકે નહીં, તો પછી ગુણબુદ્ધિવાળાં એ ગોપીજનોને મુક્તિ મળે જ શી રીતે ? રાજાએ સાંખ્યમતાનુસાર પૂછ્યું છે. ગોપીજનો જ્ઞાની નથી, બ્રહ્મવિદ નથી, તેઓ તો પ્રકટ આનંદમય અનંતગુણપૂર્ણ નિર્દોષ કૃષ્ણનાં સ્વરૂપસૌંદર્યાદિમાં પરિનિજિત બુદ્ધિવાળાં હતાં તેથી એવાં નિર્ગુણના ગુણપ્રવાહનો અંત કઈ રીતે થાય ?

ભગવદ્લીલાના ગુણગાનમાં રસમગ્ન શુકદેવજીને રાજાનો પ્રશ્ન ગમ્યો નથી,

અવરોધક પ્રતીત થયો. એ અવરોધથી થયેલો સ્વલ્પ ઉદ્વેગ વાણીમાં વ્યક્ત થયો : ઉક્તં પુસ્તાદેતતે (શ્લો. ૧૩) આ તને પહેલાં કહ્યું તો છે જ. સમમ સ્કંધની વાત યાદ કરાવી. શિશુપાલ ભગવાન કૃષ્ણ ઉપર દ્વેષબુદ્ધિ રાખતો હતો છતાં પણ તે ભગવાનના હસ્તે મર્યા પછી ભગવત્સાયુજય પ્રાપ્ત કરી શક્યો હતો તો પછી આ ભગવાનનાં પ્રિયજનો એવાં ગોપિકાઓ સિદ્ધિ પામે એમાં આશ્ચર્ય શેનું થાય છે ? હે રાજન્ ! અવ્યય, અપ્રમેય, નિર્ગુણ અને સર્વ-ગુણાત્મા ભગવાનનું પ્રાકટ્ય જીવોના કલ્યાણને માટે જ છે. જે એમના ઉપર કામ-ક્રોધ, ભય, સ્નેહ-ભક્તિ રાખે છે તે સ્મરણપૂર્વક ભગવદ્ગુણ થઈ જાય છે. એવા મુક્તિપ્રદાતા અજ યોગેશ્વરેશ્વર કૃષ્ણ ભગવાન વિશે તમારે વિસ્મય કરવો જોઈએ નહીં. શ્રીશુકદેવજીએ અહીં સ્પષ્ટપણે કૃષ્ણાવતારનું રહસ્ય કહી દીધું છે. સાધનરહિત જીવોને મોક્ષદાન દેવા માટે જ પ્રભુ પ્રકટ થયા છે. શાસ્ત્રોક્ત સાધનથી શ્રેયસ અર્થાત્ કલ્યાણ સધાય, પણ સ્વરૂપસંબંધ તો સાધન સિવાય પણ નિઃશ્રેયસ સાધે. સાધન મર્યાદામાર્ગ છે, સ્વરૂપસંબંધ પુષ્ટિમાર્ગ છે. કૃષ્ણકૃપા કૃતાર્થ કરે જ. યમેવૈષ વૃણુતે તેન લખ્યઃ ભગવાન જેનું વરણ કરે તેને કૃપા મળે. એમાં ઉત્તમ મધ્યમ યા અધમપણું ન હોય. સર્વોદ્ધારપ્રયત્નાત્મા કૃષ્ણઃ પ્રાદુર્બભૂવ હ સર્વોદ્ધાર કરવા પ્રભુનું પ્રાકટ્ય થયું છે. સ્ત્રી, વૈશ્ય, શૂદ્ર સર્વ એ કૃપાનાં અધિકારી છે. ભગવાનનો જ કૃપામાર્ગ એ પુષ્ટિમાર્ગ છે. ભગવાન તો અવ્યય છે, અવિકૃત છે, અપ્રમેય છે, જ્ઞાનસાધ્ય નથી, નિઃસાધન ફલાત્મા છે. સ્વરૂપ માત્રના સામર્થ્યથી ભગવાન સર્વ કરી શકે છે. ભગવાનમાં અસંભાવનારૂપ વિસ્મય ન કરવો.

પછી શ્રીશુકદેવજી ચાલતા વિષયનું નિરૂપણ કરતાં કહે છે કે તે વ્રજસ્ત્રીઓને આ પ્રમાણે પોતાની પાસે દોડી આવેલાં જોઈ વાકુકુશળ ભગવાન સુંદર શબ્દવાણાં વાક્યોથી મોહ પમાડતા બોલ્યા :

સ્વાગતં વો મહાભાગાઃ પ્રિયં કિં કરવાણિ વઃ ।

વ્રજસ્યાનામયં કચ્ચિત્ જૂતાગમનકારણમ્ ॥૧૮॥

હે મહાભાગ્યશાળીઓ ! તમે ભલે પધાર્યા. હું તમારું શું પ્રિય કરું ? વ્રજમાં સર્વ કુશળ તો છે ને ? બોલો, અહીં આવવાનું શું કારણ છે ? સર્વધર્મત્યાગરૂપ સ્વધર્મનું આચરણ કરનારી એ ગોપીઓ ભગવાનની પોતાની ઈચ્છાથી, પોતાના પ્રેમાહ્વાનથી, પોતે કરેલા વેણુનાદરૂપી નિમંત્રણથી જ આવેલી છે, પરંતુ અખિલ વિશ્વના વિધાતા, બ્રહ્મા શિવ આદિથી પણ વંદનીય, નિખિલ જીવોના પ્રત્યગાત્મા અને છતાં ભક્તોના ઈશારે નાચી રહેવાને તત્પર એવા એ લીલામય શ્રીકૃષ્ણ તો એ ગોપિકાઓને જોઈ એવી ભાવભંગી પ્રગટ કરી, એવો સ્વાંગ બનાવ્યો કે જાણે ગોપીઓના એ આગમન અંગે તેઓ કશું જાણતા જ નથી. સંભવ છે કે વિપ્રલંબ દ્વારા એમના મિલનભાવને તેઓ પરિપુષ્ટ કરવાનું પણ ઈચ્છતા હોય. સ્વાગત-વચનો બોલતા ભગવાનનાં વચનો સાંભળી સર્વ ગોપીજનો વિચારવા લાગ્યા :

પ્રશ્નો તો બહુ સારા, સ્વાગત સત્કાર કરવાની રીત પણ અનુકરણીય. વેણુનાદ દ્વારા પોતે જ બધાંને બોલાવ્યાં છે અને વળી પાછા આવવાનું કારણ પૂછે છે !

આમ મનોમન વિચારતી અને સ્તબ્ધ બની ઊભેલી એ ગોપિકાઓને જોઈ શ્રીકૃષ્ણ વળી આગળ બોલવા લાગ્યા : 'રાત બિહામણી છે. આ વનમાં હિંસક પ્રાણીઓ આમ તેમ ધૂમતાં તેનો આશ્રય કરી રહ્યાં છે. તમે વ્રજમાં પાછાં ચાલ્યા જાઓ, અહીં સ્ત્રીઓએ રહેવું જોઈએ નહીં. તમારાં માતાઓ, પિતાઓ, પતિઓ, પુત્રો, ભાઈઓ તમને નહીં દેખે અને તમારી શોધ કરશે. તમે યમુનાજીના પવનની ધીમી લહેરોથી હાલતાં વૃક્ષોનાં પત્રોથી શોભતું અને આ ચંદ્રના કિરણોથી રંગાયેલું, પુષ્પોવાળું આ વન તો તમે જોયું. હે સતીઓ ! તમે હવે વિલંબ કર્યા વિના વ્રજમાં પાછાં ચાલ્યાં જાઓ અને તમારા પતિઓની સેવા કરો, તમારાં બાળકો રડતાં હશે એમને ધવરાવો. ગાયોને દુદો, દોહતી વખતે વાછરડાં બાંધેલાં જ હશે તેઓને પણ મુક્ત કરો. હું જાણું છું કે તમે બધાં મને ચાહો છો, પરંતુ પ્રેમમાં શારીરિક સન્નિધિ આવશ્યક નથી. શ્રવણ, સ્મરણ, દર્શન અને ધ્યાનથી સાન્નિધ્યની અપેક્ષા-અધિક પ્રેમ વધે છે, માટે હવે જાઓ, મનને આમતેમ ભટકવા ન દો અને સનાતન સદાચારનું પાલન કરો. સ્ત્રીઓએ તો પોતાના પતિની સેવામાં જ મગ્ન રહેવું જોઈએ. કહ્યું છે કે

દુઃશીલો દુર્ભગો વૃદ્ધો જડો રોગ્યધનોઽપિ વા ।

પતિઃ સ્ત્રીભિર્ન હાતવ્યો લોકેપ્સુભિરપાતકી ॥૨૯॥

હે કલ્યાણી સ્ત્રીઓ ! નિષ્પટતાથી પતિ અને તેમનાં સંબંધીઓની સેવા કરવી અને વ્રજનું પોષણ કરવું એ સ્ત્રીઓનો મુખ્ય ધર્મ છે. પોતાનો પતિ દુષ્ટ, ભાગ્યહીન, વૃદ્ધ, જડ, રોગી, નિર્ધન, ગમે તેવો હોય તો પણ જો તે પાતકી ન હોય તો આ લોક અને પરલોકની ઈચ્છાવાળી સ્ત્રીઓએ તેનો ત્યાગ કરવો જોઈએ નહીં.

પ્રાણપ્રિય શ્રીકૃષ્ણના આવા ઉપદેશથી ગોપીઓ વિવશ બની ગઈ. પ્રેમથી વિહ્વલ એ અબળાઓને સ્વપ્ને પણ ખ્યાલ ન હતો કે શ્રીકૃષ્ણ પોતાની સાથે આવું કઠોર વર્તન ચલાવશે. અનન્યપ્રેમનો શું આવો બદલો ? જેને પોતાનું સર્વસ્વ સોંપી દીધું છે તેના તરફથી શું આવું વર્તન ? તેમના સંકલ્પો ભાંગી પડ્યા. તેઓ અપાર ચિંતામાં પડી ગયાં. શોક સંબંધી શ્વાસવાયુથી બિંબ જેવા લાલ અધર જેમાં સુકાયા છે એવાં શોકયુક્ત મુખોને શ્રીગોપીજનોએ નીચે નમાવ્યાં અને પોતાના ચરણથી તેઓ પૃથ્વી ખોતરવા લાગ્યાં. આંજણવાળાં નેત્રોનાં આસુઓથી સ્તન ઉપરના કંકુનું માર્જન કરતાં દુઃખના ભારે મૌન ધારણ કરીને ઊભાં રહ્યાં, કેવળ સ્થાનુ થાંભલાની જેમ ગોપીજનો ઊભાં રહ્યાં. શ્રીકૃષ્ણ ઉપર સ્નેહ રાખનારાં અને તેમનું સાન્નિધ્ય સાધવા કામના માત્રનો ત્યાગ કરનારાં એ ગોપીજનો રુદન કરતાં હતાં. એ સ્થિતિમાં પણ ભગવાને હસતા મુખે કહ્યું કે 'તમે શા માટે રડો છો ? તમે સ્વસ્થ થાઓ અને ઘેર જાઓ.' ત્યારે તેમના હૃદયમાં ભગવાનનાં વચનામૃતે પ્રવેશ કર્યો અને પોતાના જેવાં જ

બીજાં વાક્યો ઉત્પન્ન કર્યાં. રુદન કરવાથી સૂજી ગયેલી આંખો લૂંછી નાખી અને પ્રિયતમ શ્રીકૃષ્ણ જે અન્ય હોય એમ બોલતા હતા તેમના પ્રત્યે કાંઈક ક્રોધથી ગદ્ગદ વાણીથી બોલવા લાગ્યાં : હે પ્રાણપ્રિય ! આપ તો પ્રખર પંડિત જણાઓ છો, મોટા ધર્મશાસ્ત્રી બની બેઠા છો, પરંતુ આપ શું જાણતા નથી કે આપે આપેલો ઉપદેશ અમારા કામમાં આવે એવો નથી ? શાસ્ત્રકારો કહી ગયા છે કે ભગવાનને જે ભાવથી ભજશે તે ભાવથી તેઓ તમને અનુસરશે. અમારાં માતાપિતા યા પતિ કે બંધુ એ બધું આપ જ છો. અમે તો આપને જ અમારું સર્વસ્વ માનીને આપને શરણે આવ્યાં છીએ. હે પાપનાશક પ્રભુ ! આપ અમારા ઉપર પ્રસન્ન થાઓ. આપના સુંદર મંદહાસ્યવાળા નેત્રના કટાક્ષથી ઉત્પન્ન થયેલા તીવ્ર કામથી અમારાં અંતઃકરણ તપી ગયાં છે માટે આપ અમને દાસ્યનું પ્રદાન કરો. કેશની લટોથી આવૃત, કુંડળોથી શોભતું, જેનાગંડસ્થલને વિશે રસ અને અધરમાં સુધા છે તથા હાસ્યસહિત અવલોકનવાળું આપનું જે શ્રીમુખ, અભયપ્રદાન કરનારા આપના બન્ને ભુજ દંડ અને લક્ષ્મીજીને મુખ્ય રમણ કરવા યોગ્ય આપના વક્ષઃસ્થલને જોઈને જ અમે આપનાં દાસી થયાં છીએ. આ ત્રણે લોકમાં આપના અવ્યક્ત અને મધુર ગાનના અમૃતથી પૂર્ણ વેણુગીતથી મુગ્ધ થયેલી એવી કઈ સ્ત્રી છે કે જે સંસારવ્યવહારને દૂર ન કરી દે ? આપના ત્રૈલોક્યના સૌભાગ્યરૂપ સ્વરૂપનું દર્શન કરીને તો ગાયો, વૃષભો, પક્ષીઓ, મૃગો અને વૃક્ષો પણ રોમાંચિત થઈ ગયાં છે. હે પંડિતશિરોમણિ ! આપના ઉપદેશો અમારે નથી જોઈતા, અમારે તો જોઈએ છે એક માત્ર આપનો અનુગ્રહ. કૃપા કરીને કઠોરતાના અવતાર ન બનીને આપ અમારો સ્વીકાર કરો, અમારી આશાલતાઓને કરમાવી ન દેતાં આપનો આ મિથ્યા આડંબર ત્યજી દો અને અમોને પ્રહણ કરી લો.

શ્રીગોપીજનોનો આવો વિશુદ્ધ પ્રેમભાવ જોઈને ભગવાને તેમની સેવાનો અંગીકાર કર્યો. ભગવાન પ્રત્યેના સર્વ પ્રકારના પ્રેમભાવ પૂર્ણ થાય છે જ, સાધકોને સ્વામી-સખા વગેરેના રૂપમાં પણ ભગવાન મળ્યા છે તો મધુર પ્રેમભાવવાળાં શ્રીગોપીજનોનો પ્રેમ ભાવપૂર્ણ સફલ બની રહે એમાં શી નવાઈ ? યોગેશ્વરોના પણ ઈશ્વર એવા શ્રીકૃષ્ણે હસીને એ પ્રિય ગોપીજનોને રમણ કરાવ્યું. પ્રિયના દર્શને પ્રકુલિત મુખવાળાં એવાં શ્રીગોપીજનોથી વીંટળાયેલાં ઉદાર ચરિત્રવાળા અને ઉદાર હારયવાળા એવા અચ્યુત ભગવાન નક્ષત્રોથી વીંટળાયેલા ચંદ્રની જેમ શોભવા લાગ્યા. પછી પ્રભુ શ્રીયમુનાજીના શીતલ રેતીવાળા, મોજાંઓને લીધે આનંદવાળા અને કુમુદ પુષ્પના સુગન્ધિત વાયુવાળા તટ ઉપર પધાર્યા અને અનેક પ્રકારના બન્ધોવાળું રમણ કર્યું, અનેકવિધ વિહારો કર્યા. ષડ્ગુણવત્ત્વ એટલે શ્રી ભાગવતમાં પરમકાષ્ટાપન્ન વસ્તુ ભગવાન કહ્યા છે એવા ષડ્ગુણૈશ્વર્યવાળા ભગવાને છ પ્રકારે વિહારો કર્યા છે. રમણમાં જ્યારે જે ગુણોનો ઉપયોગ હોય ત્યારે તે પ્રકટ કરીને ભગવાન વિહાર કરે છે. વિવિધ પ્રકારના વિલાસોથી શ્રીગોપીજનો જાતસ્મરકેલી થયાં. આરંભાયેલી એ રાસલીલા કામશાસ્ત્રસિદ્ધ સર્વ લીલા થઈ. ગોપીજનો રસપૂર્ણ બની રહ્યાં,

પ્રકુલ્લમુખ બની રહ્યાં. સેંકડો વ્રજાંગનાઓનાં અનેક યૂથ રચાયાં છે. જેટલાં ગોપીજનની સાથે મળવાથી રસ પ્રકટ થયો તેટલાં ગોપીજનોનું એક યૂથ થતું. આ પ્રકારે અનેક પ્રકારનાં યૂથો કરવામાં આવ્યાં. તે સમયે ભગવાન ગાન કરતા વિચરે છે. ભગવાને નવરત્નથી જડેલી સ્વાભાવિક, ઐશ્વર્ય પ્રકટ કરનારી કીર્તિમયી એવી વૈજયંતી માલા ધારણ કરી છે. આખાય વનને મહિત શોભિત કરીને લીલાથી ધીમે ધીમે ભગવાન વિચરે છે. એમનું આ વિચરવું, એમની આ ગતિ પોતે પૂર્ણકામ હોવાથી શ્રીગોપીજનોના કામને જાગ્રત કરનારી છે. એ પછી શ્રીશુકદેવજી પ્રભુનું રસવિલાસચરિત્ર વર્ણવતાં કહે છે કે -

બાહુપ્રસારપરિસ્મભકચલકોરુનીવીસ્તનાલભનનર્મનખાગ્રપાતૈઃ ।

શ્વેત્યાવલોકહસિતૈર્વ્રજસુન્દરીણામુત્તમ્ભયન્ રતિપતિં રમયાંચકાર ॥૪૬॥ (અ.૨૯)

હાથ લંબાવવા, આલિંગન કરવું, હાથ પકડવો, કેશની લટો, જાંઘ, નીવી અને સ્તનોનો સ્પર્શ કરવો. કામશાસ્ત્રનુસાર આ પ્રકારે પાંચ સ્પર્શ કરવા, પછી પરિહાસ-વચનો ઉચ્ચારવાં, નખ અને દાંત વડે પાત કરવો - મારવું, પ્રસ્તોભનપૂર્વક જોવું અને હસવું, આ બધાંથી એ વ્રજાંગનાઓના કામને વધારતા એવા ભગવાન શ્રીગોપીજનોને રમાડવા લાગ્યા. આ પ્રમાણે ભગવાન દ્વારા શ્રીગોપીજનોનો મનોરથ સિદ્ધ બની રહ્યો અને પછી તો એમને થયું કે ઓહો ! અમારા જેવું તો કોઈ નથી ! માનિની થયાં - ભગવાન વીનવે તો જ હવે રસ દઈશું ! પોતાને પ્રાર્થના કરવાથી જ પ્રભુ અનુકૂળ થયા હતા ને ? હવે અમે પણ પ્રાર્થનાથી જ અનુકૂળ થઈશું. ભગવદ્ધર્મો ધારણ કર્યા, પણ એમાં તો અભિમાન ભર્યું હતું. આ ન ચાલે. ભક્તોનાં માન અને પૂર્ણતા દોષપ્રદ નથી, પણ એમાં રહેલું શ્રેષ્ઠતાનું ભાન દોષરૂપ છે. નંદદાસજીએ તો આ માનનો બચાવ કર્યો છે : ‘ક્યોં ન કરે અભિમાન મનમોહન કાન વશ જિન્હે’. એમના-ગોપીજનોના સૌભાગ્યમદને દૂર કરવો પડે એમ છે. એ મદના પ્રશમન માટે અને કૃપાનું પ્રદાન કરવા માટે ભગવાન કેશવ, બ્રહ્માનો રજોગુણ અને શિવનો તમોગુણ દૂર કરીને અનુગ્રહસુખ દે એવા એ કેશવ તત્રૈવ ત્યાં જ તિરોહિત થઈ ગયા. ત્યાં જ એટલે ગોપીઓના હૃદયમાં અથવા ગોપીઓના યૂથોની વચમાં. શ્લોકમાં એવ પદ છે તેનો અર્થ એવો છે કે જ્યાં મદ અને અભિમાન નથી ત્યાં ભગવાને બહાર સ્થિતિ કરી. યોજનાકાર લાલૂભદ્રજીના મતાનુસાર બહાર એટલે ભગવાન વ્યાપિવૈકુંઠમાં ગયા અને તેટલો સમય તેમણે લક્ષ્મીજીની સાથે રમણ કર્યું. પ્રકાશકાર શ્રીપુરુષોત્તમજી આ વિષયમાં કહે છે કે ગોપીજનોની દશા સર્વાત્મભાવની આરંભકાલની હતી એટલે જ તેમને મદ અને માન થયાં. આવું સર્વાત્મભાવની આરંભદશામાં જ સંભવે, પૂર્ણ દશામાં નહીં. વસ્તુતઃ ભગવાને બહારથી તિરોહિત થઈને રસાત્મક સ્વરૂપે ગોપીજનોના હૃદયમાં સ્થિતિ કરી એમ ફલિત થાય છે.

શ્રીશુકદેવજી બોલ્યા : રસાસક્ત ગોપીજનો ભગવાનને અંતર્ધાન થયેલા જોઈ

હાથણીઓ હાથીના અભાવમાં તાપ પામે તેમ તાપકલેશ પામવા લાગ્યા. સર્વજ્ઞ શુકદેવજી અહીં હાથીનું દંષ્ટાંત આપે છે. કામશાસ્ત્રકાર વાત્સ્યાયન મુનિ કહે છે કે રમણ તો હાથીનું જ. રતિમાં વિમર્દમાં હાથી સમર્થ છે. શ્રીકૃષ્ણ પણ રમણમાં એવા જ સમર્થ હોવાથી એમની અનુપસ્થિતિથી ગોપીઓ તાપકલેશ પામે છે. એ પછી પ્રભુની કાચિક ગતિ, સ્નેહભર્યું સ્મિત, વિલાસપૂર્ણ કટાક્ષ, મનહર આલાપ અને વિહાર-વિલાસથી જેમનું ચિત્ત આકર્ષાયેલું છે એવાં શ્રીગોપીજનો, જેમની અંદર ભગવાનની સ્ફૂર્તિ થઈ છે એવાં એ ગોપીજનો લક્ષ્મીજીના પતિની વિવિધ લીલાઓનું અનુકરણ કરવા લાગ્યાં. પ્રિયતમ ભગવાનનાં ગતિ, સ્મિત, પ્રેક્ષણ, ભાષણ વગેરેમાં પોતાના સ્વરૂપનું આરોપણ કરીને તદાત્મક થયેલાં છે- અબલા પ્રિયાઓ કૃષ્ણની જેમ જ વિહાર અને વિલાસ કરતાં ‘હું કૃષ્ણ છું’ એમ નિવેદન કરવા લાગ્યાં. ગોપીજનોએ પોતાના સ્વરૂપનો આરોપ ભગવાનના બધાય ધર્મોમાં કર્યો. આનું નામ જ ભગવાનના સ્વરૂપનો પરિગ્રહ છે. જો આ પ્રમાણે ન થાય તો એકબીજાના ધર્મોનો અભિનિવેશ થાય નહીં અને તેથી વિલાસ સારી રીતે થઈ શકે નહીં. આ જ વાત શુકદેવજીએ આ શ્લોકમાં ગતિ સ્મિત વગેરે શબ્દોમાં કહી છે. ગતિ એ શરીરની ક્રિયા છે, સ્મિત એ મનની ક્રિયા છે, ર્શિક્ષિત જોવું એ ચક્ષુરિન્દ્રિયની ક્રિયા છે અને ભાષણ બોલવું એ વાણીની ક્રિયા છે. આ બધા જેટલા બંધ વગેરે વિભ્રમો છે તે રતિરૂપ જ છે. વાત્સ્યાયન મુનિએ કહ્યું છે કે ‘રસ વધે ત્યારે સ્ત્રીઓ પુરુષ થાય છે,’ ભોગાવસ્થાને જ પ્રાપ્ત થઈને વિપરીત થાય છે. તેઓને પોતાનું ભાન ન હતું તેથી ગોપીજનો ભગવાનની જેમ ક્રિયા કરવા લાગ્યાં અને ‘પેલા કૃષ્ણ, હું કૃષ્ણ’ એમ કહી રહ્યાં. શુકદેવજી કહે છે કે તદાત્મિકાઃ અર્થાત્ ગોપીજનો પોતે જ ભગવદ્રૂપ થયાં છે, તેમના ધર્મો પણ ભગવદ્ધર્મ થયા છે. ગોપીજનોનો તે કૃષ્ણવિહારવિભ્રમાઃ (શ્લો. ૩) છે. ગોપીજનોને ઘડીકમાં બહારના જગતનું ભાન રહેતું અને ઘડીકમાં ન રહેતું, ક્ષણે ક્ષણે તેમને સંગમ અને વિરહનો અનુભવ થતો હતો. આ પ્રમાણે તેમનામાં મિશ્ર ભાવ હોવાથી તેઓ એકઠાં મળીને ઉચ્ચ સ્વરે ગાતાં ગાતાં ઉન્મત્તની જેમ એક વનમાંથી બીજા વનમાં પ્રભુને શોધવા લાગ્યાં. પોતે જેમ વેણુમાં કરેલા ગાનથી આવીને ભગવાનને મળ્યાં હતાં તેમ ભગવાન પોતે આવે એટલા માટે ઊંચેથી ગોપીજનોએ ગાન કરવા માંડ્યું અને પછી વનસ્પતીન્ પપ્રચ્છુઃ વનસ્પતિઓને ભગવાન વિશે પૂછ્યું - પીપળો પીપર અને વડને પહેલાં પૂછ્યું : ‘તમે તમારા સંબંધીને-કૃષ્ણ ભગવાનને જોયા છે?’ પીપળો વિષ્ણુરૂપ છે, પીપર બ્રહ્મારૂપ છે અને વડ શિવરૂપ છે એટલે તેમને તમારા સંબંધીને જોયા છે એમ પૂછ્યું : નંદરાયજીના એ પુત્ર પ્રેમપૂર્વક હાસ્ય કરીને તથા દૃષ્ટિ નાખીને અમારું મન ચોરી લઈને જતા રહ્યા છે. એ વૃક્ષો તો મૌન બની રહે છે, ઉત્તર મળતો નથી એટલે કામને વધારનારા કુરબક અને અશોકને પૂછે છે, નાગ, પુત્રાગ, ચંપકને પૂછે છે : ‘સ્મિત માત્રથી માનિની સ્ત્રીઓના ગર્વ હરનાર એવા બળભદ્રના એ નાના ભાઈને તમે જતા જોયા છે?’ એ બધાં પણ મૌન ! પછી ભગવદીય તરીકે પ્રસિદ્ધ તુલસીને પોતાની સખી માનીને પૂછે છે.

એ પણ મૌન ! તુલસી ભગવદીય હોવાથી પોતાની શ્રેષ્ઠતાના અભિમાને જવાબ આપતી નથી એમ માની ગોપીજનોએ માલતી, મલ્લિકા, જાઈ, જૂઈને માધવ અંગે પૂછ્યું. એ પણ મૌન ! પછી આંબો, રાયણ, પનસ, આસન, કોવિદાર, જાંબુડો, આંકડો, લીલી, બકુલ, આમળો, કદંબ, નીપ અને યમુનાતટે ઉપસ્થિત અન્ય સર્વ વૃક્ષોને પોતાના ભગવાનનો પત્તો દેખાડવા લીનવે છે, દીન બની રહીને બધાંને પૂછે છે. લતાઓને પણ પૂછ્યું છે, પણ એમાંથી કોઈ પણ ઉત્તર આપતું નથી. ગોપીજનો શરીર અને વાણીથી થાકી ગયાં. તેમના મનમાં તાપ લીલા અને ભગવાન ત્રણેય છે. શરીર અને વાણીથી થાકી જતાં રસાસક્તિનું તિરોધાન થયું, પણ ભગવલ્લીલાનો પ્રાદુર્ભાવ થયો. તેમણે ભગવાનની જુદી જુદી લીલાઓનું અનુકરણ કરવા માંડ્યું. કૃષ્ણના જેવું આચરણ કરતી એક ગોપીએ પૂતના જેવું આચરણ કરતી બીજી ગોપીનું સ્તનપાન કર્યું. બાળક જેવું આચરણ કરતી અને રુદન કરતી એક ગોપીએ શકટના જેવું આચરણ કરતી બીજી ગોપીને ચરણનો પ્રહાર કર્યો. એક ગોપી તૃણાવર્તલીલા અંગે બીજી ગોપીને ઉઠાવીને લઈ ગઈ. ભગવાન બાલ્યાવસ્થામાં મૂઢ અને ભયભીતની જેમ અનેક પ્રકારના ધ્વનિ કરતા ચાલતા તેવી રીતે એક ગોપી ઘૂંટણ તાણીને ધૂધરીના સ્વર સાથે ચાલવા લાગી. આ જ પ્રમાણે ગોચારણલીલા, બકાસુરવધલીલા, વેણી વગાડીને ગાયોને બોલાવીને ભેગી કરનારી લીલા, પરસ્પરપણે હાથ મૂકીને ચાલતી અને બોલતી ‘હું કૃષ્ણ છું, મારી મનોહર ચાલ જુઓ’ એમ બોલવાની તેમ ‘સુંદર સુંદર’ એમ વખાણવાની લીલા આચરવા લાગી. ‘પવન અને વર્ષાથી બીશો નહીં, મેં એમનાથી તમારું રક્ષણ કર્યું છે’ એમ બોલી એક ગોપી વળી પોતાનું વસ્ત્ર ગોવર્ધન પર્વતની જેમ ઊંચું કરવા લાગી. વળી એક ગોપી બોલી : ‘આ ભયંકર દાવાગ્નિ જુઓ. તમે જલ્દી આંખો બંધ કરી દો. હું તમારું તરત જ કલ્યાણ કરીશ.’ એક અતિ સુંદર ગોપીએ વળી દામોદરલીલાનું અનુકરણ કર્યું. પછી લીલાનિધાન ભગવાને જરા કૃપા કરી. આ પ્રમાણે લીલાઓ આચરતાં તેમ લતા વૃક્ષોને પૂછતાં પૂછતાં એ ગોપીજનોએ વનમાં ભગવાનના ચરણનાં પગલાં જોયાં : ધ્વજા, કમળ, ચક્ર, અંકુશ અને યવ આદિ રેખાઓનાં ચિહ્નવાળાં એ પગલાંને ગોપીઓએ ઓળખ્યાં અને એ પગલે પગલે તે અબલાઓ આગળ ચાલી, પરંતુ ત્યાં તો એ પગલાંમાં કોઈ સ્ત્રીનું પગલું પણ સેળભેળ થયેલું તેમણે જોયું. આ જોઈ તેઓ પરસ્પર બોલવા લાગ્યાં : જેમ હાથી હાથણીના ખભા પર પોતાનો હસ્ત મૂકે છે તેમ નંદરાયજીના પુત્રે જેના ખભે પોતાનો હાથ મૂક્યો છે એવી તે કઈ સ્ત્રી છે ? એ સ્ત્રી તો ખરેખર ભગવાનને આરાધના દ્વારા પ્રસન્ન કરીને અધિકારપ્રાપ્ત બની રહી હશે. એથી જ આપણો ત્યાગ કરીને ભગવાન એને એકાન્તમાં લઈ ગયા છે. જુઓ, જુઓ, અહીં પોતાની એ પ્રિયા માટે પ્રિયતમે વૃક્ષ ઉપરથી ફૂલ ચૂંટેલાં જણાય છે, પગના આગલા ભાગ ઉપર ઊભા રહેવાથી જ આ પગલાં અધૂરાં પ્રતીત થઈ રહ્યાં છે. જરા આગળ વધીને જોયું તો પ્રતીત થયું કે અહીં કાન્તાની પાસે બેસીને કાન્તે એના કેશ ગૂંથ્યા હોવા જોઈએ. આવું બધું જોતાં તે ગોપીજનો વિક્ષિપ્ત ચિત્તથી વનમાં ફરી

રહ્યાં છે.

ભગવાન જે ગોપીને લઈને જતા રહ્યા હતા તે ગોપી પણ ગર્વ થતાં, ‘ભગવાન બધીને ત્યજી મને જ ભજે છે’ એમ સમજી પોતાને સ્ત્રીઓમાં શ્રેષ્ઠ માનવા લાગી. ગર્વવાળી તે ગોપીએ રમણીય વનપ્રદેશ આવતાં કેશવને કહ્યું કે ‘હવે મારાથી ચલાતું નથી તો મને ઉઠાવી લો.’ ભગવાને તેને પોતાના ખભા ઉપર ચડી જવાનું કહ્યું. પેલી ગોપી ભગવાનના ખભા ઉપર બેસવા જતી હતી ત્યાં તો શ્રીકૃષ્ણ અંતર્ધાન થઈ ગયા. તે અનન્યપૂર્વા ગોપી પોતાનો દોષ સમજી ગઈ અને પશ્ચાત્તાપ કરવા લાગી તથા પ્રભુને વીનવી રહી : ‘હા નાથ ! હા રમણ ! હા મહાભુજ ! હા પ્રિયતમ ! તમે ક્યાં છો ? ક્યાં છો ? હા સખા ! આ કૃપણ દાસીને દર્શન આપો’ બોલતી મૂર્છિત બની રહી. ભગવન્માર્ગની શોધ કરતાં ગોપીજનોએ પ્રિયવિયોગે મૂર્છિત એ ગોપીને જોઈ. જરા સ્વસ્થ થતાં તે ગોપીએ બધી વાત ગોપીજનોને કહી. સર્વ ગોપીજનો સમજી ગયાં કે લક્ષ્મીજના પતિ ભગવાનના ગુણથી માન થાય છે અને દુષ્ટતારૂપી પોતામાં જે અવગુણ છે તેથી જ અવમાન પ્રાપ્ત થાય છે. ભગવાનનું એવું અલૌકિક સામર્થ્ય અનુભવી ગોપીજનો એ પણ સમજી ગયાં કે આમ શોધખોળ કર્યે ભગવાન મળવાના નથી, ભગવત્પ્રાપ્તિ માટે તો ભગવત્કૃપા જ જોઈએ. એવી કૃપા માટે તો સર્વસ્વનો-દેહનો પણ પરિત્યાગ કરવો જોઈએ. હરિપ્રિયાઓ પહેલાં જ્યાં શ્રીયમુનાજીના તટ ઉપર હતાં ત્યાં જ પાછાં વળીને આવ્યાં અને પ્રભુ પધારશે એવી આકાંક્ષા ધારણ કરી સાથે મળીને સર્વે કૃષ્ણનું ગાન કરવા લાગ્યાં. શ્રીહરિને ગાન પ્રિય છે અને આપણા શ્રેયને માટે પણ ભગવાનના ગુણોનું ગાન જ આવશ્યક છે એમ માનીને ભગવાનની એ પ્રિયાઓ, કોના ભાગ્યથી, કોના સ્નેહથી યા કોના ઉપર ભગવત્કૃપા વધુ છે એ નક્કી ન હોવાથી, પ્રથમ સર્વ એકઠાં થયાં અને સત્ત્વ વગેરે અનેક પ્રકારના ગુણોથી ગાન કર્યું. શ્રીગોપીજનો શૃંગારરસનો આલંબન વિભાવ છે. આલંબન વિભાવનો એવો સ્વભાવ છે કે અભિમાનરૂપી અવજ્ઞા પણ સહજ થઈ જાય છે. આવા માનથી પણ જ્યારે પ્રભુરૂપી રસિક નાથ અપ્રસન્ન થઈ જાય છે ત્યારે રસમાર્ગની રીતે નાપિકાઓ નાયકનું ગુણગાન કરે છે અને તે રીતે તેને પ્રસન્ન પણ કરે છે, તેથી શ્રીગોપીજનોએ પોતાના ભાવને અનુસરીને રસશાસ્ત્રની રીતે ગોપીગીતનું ગાન કર્યું છે. એ ગીતમાં ઓગણીસ પ્રકારનાં શ્રીગોપીજનોએ હરિને પ્રિય એવી ઓગણીસ પ્રકારની સ્તુતિ પણ ઓગણીસ શ્લોકોમાં જ કરી છે. અન્યપૂર્વા શ્રુતિરૂપા ગોપીજનો નિર્ગુણ અને સાત્ત્વિક વગેરે ભેદથી દસ પ્રકારનાં અને અનન્યપૂર્વા કુમારિકા ગોપીજનો એ જ ભેદથી નવ પ્રકારનાં છે અને એમ ઓગણીસ પ્રકારનાં ગોપીજનો છે. શ્રુતિરૂપા અન્યપૂર્વા ગોપીઓ ગીતારંભ કરે છે :

જયતિ તેઽધિકં જન્મના વ્રજઃ શ્રયત ઇન્દિય શશ્વદત્ર હિ ।

દયિત દૃશ્યતાં દિક્ષુ તાવકાસ્ત્વયિ ધૃતાસવસ્ત્વાં વિચિન્વતે ॥૧॥

હે પ્રિય ! આપના જન્મથી વ્રજનો વૈકુંઠ કરતાં પણ અધિક ઉત્કર્ષ થયો છે. લક્ષ્મીજી પણ અહીં જ હંમેશાં આશ્રય લે છે. આપના સ્વજન આપને માટે જ પ્રાણ ધારણ કરનારાં આપને દિશાઓમાં શોધે છે તે જુઓ.

અહીં લક્ષ્મીજીને હંમેશા આશ્રય કરવો પડે છે એવી વાત કરી છે. વૈકુંઠમાં તો લક્ષ્મીજી ભગવાનની નિયત નક્કી થયેલી જ ભાર્યા છે એટલે ત્યાં એ પ્રકારની વાત હોય નહીં, પણ અહીં વ્રજમાં તો ગોપીજનો કહે છે એમ લક્ષ્મીનાં જેવાં અનેક છીએ એટલે લક્ષ્મીજીને સ્વસ્થતા રહેતી નથી અને તેથી મારો અવસર ક્યારે આવશે એ વિચારથી તે વ્રજનું હંમેશાં સેવન કરે છે ! પ્રથમ શ્લોકમાં દૈન્યભાવ દર્શાવી પછી બીજા શત્તુદાશયે શ્લોકમાં કહે છે કે સુરતનાથ ! શરદ ઋતુના સરોવરમાં સુંદર રીતે ઉત્પન્ન થયેલા કમળની અંદર રહેલ લક્ષ્મી અર્થાત્ શ્રી-શોભા તેનું પણ હરણ કરનારી અર્થાત્ તેના જેવી સુંદર દૃષ્ટિથી, હે વરદ ! આપ અમને શુષ્કરૂપી દાસીઓને અથવા ધર્મદાસીઓને મારો છો તે શું ધાત ન કહેવાય ?

હે ઋષભ ! કાલિય નાગના ઝેરવાળું જલ પીવાથી થયેલા મૃત્યુથી, કાલિય વગેરે સર્પોથી, તૃણાવર્ત વગેરે રાક્ષસોથી, ઈંદ્રે કરેલી વૃષ્ટિ અને વાવંટોળથી, વીજળી અને અગ્નિથી, વ્યોમાસુરથી અને સર્વ પ્રકારના ભયથી આપે અમારું અનેક વાર રક્ષણ કરેલું છે, હમણાં પણ રક્ષણ કરો. હે સખા ! તમે કાંઈ વાસ્તવમાં યશોદાનંદન નથી, પ્રાણીમાત્રના અંતઃકરણના દ્રષ્ટા છો. બ્રહ્માની પ્રાર્થનાથી વિશ્વની રક્ષા માટે આપ સાત્ત્વતોના-ચાદવોના કુલમાં પ્રગટ થયા છો. મૂળભૂત વૈષ્ણમતની અહીં વાત કરી છે. ભગવાન પોતાની ઈચ્છાથી અહીં આવ્યા નથી એમ વિશ્વનસાર્થિતઃ (૪)એ શબ્દોમાં શ્રી ગોપીજન કહે છે : વિખનસ એટલે બ્રહ્મા, જે વિશેષ ખનન કરે તે વિખના, અર્થાત્ જે સર્વ રીતે વેદના અર્થનો વિચાર કરનાર છે તે વિખના, બ્રહ્મા. આ કારણથી જ બ્રહ્માએ સ્થાપેલા ભગવદ્ભજનનું પ્રતિપાદન કરનારો વૈખાનસ મત પ્રચલિત છે. આ જ માર્ગ પ્રમાણે ભગવાન પૂજા સ્વીકારે છે અને તેથી જ વૈકુંઠેશ્વર વગેરે પુણ્ય સ્થલોમાં તે પ્રકારે જ ભગવાનની પૂજા કરવામાં આવે છે, તેથી સર્વની પૂજા પણ ગ્રહણ કરવાને માટે બ્રહ્માએ ભગવાનની પ્રાર્થના કરી. આ પ્રમાણે ભગવાન અંતરાત્મા છે, પ્રાણીમાત્રના સખા છે. જગતમાં સામ્ય પ્રકટ કરવાને માટે સાત્ત્વતોના કુળમાં પ્રાચીન ભાગવતમાર્ગ-સાત્ત્વતમાર્ગ પણ કહેવાય છે એટલે એવા સાત્ત્વતકુળમાં-વૈષ્ણવકુળમાં આપ પ્રાદુર્ભાવ પામ્યા છો.

વિરહવ્યાકુળ ગોપીજનો પછી કહે છે કે હે વૃષ્ણિકુળમાં શ્રેષ્ઠ ! હે કાન્ત ! અમારી વ્યાકુળતા નષ્ટ કરવા માટે આપ આપનું હસ્તકમળ અમારા મસ્તક પર મૂકો કે જેથી અમારા શરીરે શાંતિ થાય. આપનો હસ્ત અભયદાન આપનાર છે તેમ અભિલાષાઓ પૂર્ણ પણ કરનાર છે. આપ યોગિ-ધ્યેય છો એ સાચું છે, પરંતુ તમે તો એક ગૃહસ્થ પણ છો. લક્ષ્મીજીનો હસ્ત ગ્રહણ કર્યો જ છે ને ? લક્ષ્મીજી તો પત્ની છે, પણ અમે તો શરણાગત

છીએ. શરણાગતનું રક્ષણ કરવું એ તો શાસ્ત્ર પ્રમાણે લગ્ન કરતાં પણ વધારે મહત્વનું છે. સ્વજનનું રક્ષણ સાધારણ ધર્મ છે, પણ શરણાગતનું રક્ષણ સ્વામિધર્મ છે, ઈશ્વરનો ધર્મ છે. દુઃખના કારણ એવા સંસાર માટે આપ જ અભયપ્રદ પતિરૂપ છો.

હવે અનન્યપૂર્વા ગોપીજન કુમારિકાઓ ધૃષ્ટતાપૂર્વક પ્રાર્થના કરતાં કહે છે કે હે વ્રજજનની આર્તિને નષ્ટ કરનાર વીર ! હે સ્વજનના ગર્વને મંદ હાસ્યથી દૂર કરનાર ! હે સખા ! અમારે એવું બધું કહેવું નથી, અમારે તો સ્પષ્ટ વાત જ કહેવી છે. અમે તો કિંકરી છીએ, આપને અનુકૂળ છીએ તો આપ પણ અમને અનુકૂળ બનો. ‘ભક્ત જે રીતે મને ભજે એ રીતે જ હું પણ તેને ભજુ છું.’ એવી તો આપની પ્રતિજ્ઞા છે જ ને ? તો અમને ભજો, આનંદથી અમને પૂર્ણ કરી દો. કેટલાંક ગોપીજને પોતાને હૃદયે પાદપદ્મ પધરાવવા પ્રાર્થના કરી. હૃદયમાં સંતાયેલો કામ પ્રભુના ચરણના સ્પર્શથી જ દૂર થઈ જાય. હૃદય કઠિન લાગે, પણ પેલા કાલિયની ફણાઓ જેવું તે ફૂર નથી. ચરણસ્પર્શે તે દોષમુક્ત થયો તો અમારો દોષ પણ જશે જ. પદકમલ જ સંતાપ સમાવશે, બીજો પ્રયાસ કરવો નહીં પડે.

આ પ્રમાણે હસ્ત કમળની પ્રાર્થના કરી, મ્મજ સખે ભવત્કિકરી: (દ) કહીને ભગવાનના સ્વરૂપની પ્રાર્થના કરી અને ચરણકમળની પ્રાર્થના કર્યા પછી હવે મુખારવિંદની પ્રાર્થના કરતાં કહે છે કે મનોહર વાક્યોવાળી અને વિદ્વાનોને આનંદ આપનારી આપની મધુર વાણીથી મોહ પામતી અમે દાસીઓને અધરામૃતનું પાન કરાવીને જિવાડો. સ્વરૂપની જેમ ભગવાનની વાણી પણ ગુણવાળી છે, એમાં મધુરતા છે, વલ્ગુવાક્યતા છે તેમ મનોહરતા છે. સંસારથી તમ અને વિરહાવસ્થાવાળાં શ્રીગોપીજન જે જીવે છે એમાં તો પરસ્પર કહેવાતી ભગવાનની લીલાકથા જ કારણભૂત છે. ભગવાનની એ કથા તો તમ જીવનમાં લક્ષ્મીયુક્ત અને સર્વતઃ વ્યાપ્ત એમ છ પ્રકારના ગુણોવાળી છે. એ બધાના મરણ વગેરેનો પણ નાશ કરે છે અને એથી તો તેને કથામૃત- આ અમૃતભરી કથા કહેવામાં આવી છે તથા એથી જ આપનારા વ્યાસ જેવા પણ ભગવદ્વરૂપ કથારૂપી ગુણગાન કરે છે. કથાથી વિરહમાં જીવન ટકે, પણ વિરહ તો રહેજને ? અનન્યપૂર્વા શ્રીગોપીજનો કહે છે કે હે પ્રિય ! આપનું અત્યંત હાસ્ય, પ્રેમથી જોવું, ધ્યાનમંગલ વિહાર, હૃદયને સ્પર્શ કરતી એકાન્તની વાણી આ સર્વ, હે કપટી ! અમારા મનને ક્ષોભ પમાડે છે. ગાયો ચરાવતાં તમારા કોમળ ચરણો પથ્થર તૃણ અને દર્ભ વગેરેથી પીડાતા હશે, એથી પણ, હે કાન્ત ! અમારા મનને ખેદ થાય છે કે, હે વીર ! સંધ્યાકાળે કાળા કેશથી ઢંકાયેલા અને ગોધનની રજવાળા, કમળના જેવા મુખને ધારણ કરતા અને વારંવાર એટલે કે વનમાંથી પધારતા પ્રભુના દર્શનાર્થે શ્રીગોપીજન માર્ગની બન્ને બાજુ ઊભાં હોય છે. વચ્ચેથી પ્રભુ પધારે છે. આગળ પધારતાં પાછળ ફરીને વારંવાર જોતાં સુખ માટે પ્રભુ સ્વમુખ વારંવાર દર્શાવે છે, બન્ને તરફ દષ્ટિપાત કરતાં દર્શન દે છે, એથી શ્રીગોપીજનના ભાવની વૃદ્ધિ થાય છે, હૃદયમાં કામ પ્રબલ બની રહે છે, એટલે પછી શ્રીગોપીજનો પ્રાર્થના કરે છે કે આપનું ચરણારવિંદ અમારા વક્ષઃસ્થલ ઉપર પધરાવો.

સાતમા શ્લોકમાં અનન્યપૂર્વા ગોપીજનોએ આવી પ્રાર્થના પ્રણતદેહિનામ્ વગેરે કહીને કરી હતી તે રીતે આ પ્રણતકામદં એ તેરમા શ્લોકમાં અન્યપૂર્વા કુમારિકાઓ-ગોપીજનો એવી પ્રાર્થના કરે છે. પહેલાંના શ્લોક કરતાં આ શ્લોકમાં ભગવાનના ચરણનું માહાત્મ્ય અધિક છે. સાતમા શ્લોકમાં વર્ણિત ચરણ કેવળ દોષ દૂર કરનાર છે, જ્યારે આ શ્લોકમાં જે ચરણનું વર્ણન કરવામાં આવ્યું છે તે ભક્તોને ગુણો આપનાર છે. ગોપીજનો કહે છે કે હે રમણ ! હે આધિને દૂર કરી આર્તિને હરણ કરનાર ! આપને શરણે આવેલા જીવોની અભિલાષા પૂર્ણ કરનાર, બ્રહ્માએ જેનું પૂજન કરેલું છે-પદ્મજોર્જિતમ્ બ્રહ્માની પ્રાર્થનાથી જ ભગવાનના ચરણ કમલનું અહીં આગમન થયું છે એવું પૃથ્વીના અલંકારરૂપ, દુઃખના સમયમાં જેનું ધ્યાન કરવા યોગ્ય છે એવું કલ્યાણરૂપ આપનું ચરણારવિંદ અમારા વક્ષઃસ્થળ ઉપર પધરાવો.

એ પછી આ ગોપીજનોએ પણ અધરામૃતની પ્રાર્થના કરી છે અને એમાં પણ માત્ર દોષ દૂર કરનાર જ નહીં, પણ ગુણો આપનારા અધરામૃતની યાચના કરી છે. કહ્યું છે કે હે વીર ! સુરતની વૃદ્ધિ કરનાર, શોકનો નાશ કરનાર, સ્વરવાળા વેણુથી યુગ્મિત અને બીજા રાગોનું વિસ્મરણ કરાવનાર આપનું અધરામૃત અમને અનધિકારીઓને પ્રદાન કરો. નિઃસાધન જીવોને પણ ભગવાન પોતાનામાં રહેલા વિતરણદાન-ગુણથી પરમ પુરુષાર્થ આપે છે. વિતરણ-ધર્મ ભગવાનના અધિક ઉત્કર્ષનું સૂચન કરે છે. ગોચારણલીલામાં ભગવાન દિવસે વનમાં હોય એટલે દર્શનસુખ ન મળે, પણ સંધ્યાકાલે પાછા પધારે ત્યારે વાંકાવાળવાળાના શ્રીમુખના દર્શન વખતે આંખની પાંપણ જરા આડે આવે તેથી પાંપણોના સર્જક બ્રહ્માને જડ યા મૂર્ખ કહેનારી ગોપિકાઓ ભગવાનને કહે છે કે હે કપટી ! વેણુના નાદે અહીં બોલાવ્યાં અને અમે સર્વસ્વ છોડી અહીં દોડી આવ્યાં છીએ, પણ આવી રાત્રિએ અમારો આમ ત્યાગ બીજો કોણ કરી શકે ? હે અચ્યુત ! સ્ત્રીઓ આમ ત્યાગ કરવા યોગ્ય તો નથી. આપ સર્વની ગતિ જાણનારા છો તો અમે પણ ગતિવિદ-ફલરૂપ ગતિને જાણનારાં છીએ. અમારું અપેક્ષાવાળું મન મોહ પામે છે એનાં ત્રણ કારણ છે : એ કાન્તમાં આપેલા વધારતી વાતચીત, પ્રેમાવલોકનયુક્ત હસતું શ્રીમુખ અને લક્ષ્મણનું નિવાસસ્થાન એવું વક્ષઃસ્થળ. હે અંગ ! આપનું સ્વરૂપ વ્રજવાસીઓના દોષોને નષ્ટ કરી દેનાર છે અને અખિલ વિશ્વને માટે મંગલરૂપ છે. આપના એ સ્વરૂપનું સ્વલ્પ દાન કરશો તો પણ અમે કૃતાર્થ બની રહીશું. અમારા કામની શાંતિ જ અમે તો ઇચ્છીએ છીએ. હે પ્રિય ! અમારા કઠિન વક્ષઃસ્થલ ઉપર આપનું જ સુંદર ચરણકમલ ધીમે ધીમે પધરાવવું છે. આપના એ ચરણકમલને વિશે અમે જેનું જીવન તમે જ છો એવાં અમે ગોપીજનો બુદ્ધિભ્રમ બની રહ્યાં છીએ. વનના કંટકો આદિથી તમને દુઃખ તો થાય જ, પણ આપ તો ફરી પાછા વનમાં પધારો છો, તેથી તો એમ પણ લાગે છે કે કદાચ આપને તેથી દુઃખ ન પણ થતું હોય. અમારી બુદ્ધિ પરિભ્રમણ કરે છે.

આ પ્રમાણે ગોપીજન ગાન અને પ્રલાપથી પણ ભગવાનની પ્રાપ્તિ ન કરી શક્યાં

ત્યારે અંતે નિઃસાધન એવાં ભગવાનનાં એ સ્વજનો દર્શનની ઈચ્છાથી ઊંચા સ્વરથી રુદન કરવા લાગ્યાં.

ભક્તપ્રવર ભાગવતકારે આલેખેલું શ્રીગોપીજનોના પ્રેમોન્માદનું આ ગીત તો એમના પ્રાણોના પ્રત્યક્ષ પ્રતીક જેવું જ છે. એ ગીત તો આજ પણ ભાવુક ભક્તોને ભાવ-નિમગ્ન કરી દઈને ભગવાનના લીલાલોકમાં પહોંચાડી દે છે. સદૃશીપણાથી એ ગીતનો એક વાર પાઠ કરવાથી પણ શ્રીગોપીજનોની મહત્તાથી હૃદય સંપૂર્ણ છવાઈ જાય છે. ગોપીઓના એ મહાભાવથી, એ અલૌકિક પ્રેમોન્માદથી, એ વિરલ તાપ કલેશથી ભગવાન પણ અંતર્હિત રહી શકતા નથી અને એમની સમક્ષ સાક્ષાત્ મન્મથમન્મથરૂપે પ્રગટ થાય છે અને કહે છે કે હે પ્રિયતમાઓ ! તમારા પ્રેમભાવનો હું ચિર ઋણી છું. અનંત કાલ સુધી તમારી સેવા કરતો રહું તોપણ તમારાથી ઉદ્દઋણ-મુક્ત થઈ શકું એમ નથી. મારું અંતર્ધાન થઈ જવાનું પ્રયોજન તમારા ચિત્તને દુખવવાનું ન હતું, પરંતુ તમારા પ્રેમભાવને વધુ ને વધુ ઉજજવલ અને સમૃદ્ધ કરવાને માટે જ હું તો અંતર્હિત થયો હતો.'

પ્રગટ થયેલા ભગવાન પીતાંબરધારી છે, ઝગ્ગવી છે—વનમાલાયુક્ત છે. પીતાંબર એ ભગવાનના સ્વરૂપનું આચ્છાદન કરનાર છે. રસ ગુપ્ત હોય તો જ મહારસ બની શકે એવી રસશાસ્ત્રની મર્યાદા છે. વનમાલા એ કીર્તિની અપેક્ષા સૂચવે છે. વિરહાવસ્થામાં આર્ત બની રહેલાં ગોપીજનોનો તિરોભાવ થાય તો રસ સિદ્ધ ન થાય તેમ ભક્તનું રક્ષણ કરવારૂપી કીર્તિ પણ સિદ્ધ ન થાય, તેથી રસ અને કીર્તિ એ બન્નેની અપેક્ષા હોવાથી ભગવાન પોતે પીતાંબરધારી અને ઝગ્ગવી- વનમાલાયુક્ત પ્રગટ થયા. પ્રભુને પધારેલા જોઈને ગોપીજનો જાણે જીવિત બની રહ્યાં અને એકસામટાં ઊભાં થઈ જઈને પ્રભુને વળગી પડ્યાં. કોઈએ હાથ પકડી લીધો, કોઈએ બાહુ સ્કંધે ધર્યો, કોઈ ચરણોએ વળગી. પેલી એક તો વળી

एका भ्रुकुटिमाबध्य प्रेमसंरम्भविह्वला ।

घ्नन्ती वैक्षत् कटाक्षेपैः संदष्टदशनच्छदा ॥

પ્રેમના આવેશથી વિહ્વળ બની રહીને ભવાં ગડાવી, દાંત વડે હોઠ પીસી પ્રણયક્રોધ દર્શાવતી જાણે કટાક્ષોથી ભગવાનને મારવા લાગી.

એક ગોપી સંત પુરુષો જેમ ભગવાનના ચરણને સેવતાં ધરાય નહીં તેમ અનિમેષ નેત્રો વડે ભગવાનના મુખક્રમળને જોતી ધરાતી ન હતી. નેત્રદ્વારથી પ્રભુને હૃદયમાં ધારણ કરી એક ગોપી રોમાંચિત બની, ભગવાનને વળગીને યોગીની જેમ આનંદસંપ્ત બની રહી. ગોપીજનોથી વીટંબાયેલા અચ્યુત ભગવાન પોતાની શક્તિઓથી શોભે એમ શોભી રહ્યા. પછી પ્રભુ શ્રીગોપીજનોને સાથે લઈને યમુનાજીના ખીલતા કંદબ અને મંદારનાં પુષ્પોથી સુવાસિત થયેલા વાયુવાળા અને ભ્રમરોવાળા તીર પર પધાર્યા. શરચ્ચંદ્રનાં કિરણોના સમૂહથી અંધકાર જ્યાં નષ્ટ થયો હતો અને જ્યાં કોમળ રેતી યમુનાજીએ પોતાના તરંગોરૂપી

હસ્તો વડે વિસ્તારી રહી હતી એવા એ યમુનાતીરે ગોપીજનોએ પોતાનાં સ્તનોના કુંકુમથી અંકિત ઉત્તરીય વસ્ત્રોથી આસન રચ્યું અને યોગેશ્વરોના અંતઃકરણમાં કલ્પિત આસનવાળા ભગવાન પોતાનાં એ કૃપાપાત્ર ગોપીજનોની એવી એ સભામાં વિરાજ્યા. એ પછી ભગવાનના ચરણોને પંપાળતાં પંપાળતાં એ ગોપીજનોએ જરા ઈષ્ટહુપિત બની ભગવાનને માર્મિક પ્રશ્ન કર્યો : 'કેટલાક પ્રેમ કરનારને પ્રેમ કરે છે, કેટલાક પ્રેમ નહીં કરનારને પણ પ્રેમ કરે છે અને કેટલાક વળી એવા બન્નેને પ્રેમ કરતા નથી તો એવું શાથી ? એ અમને આપ સમજાવો. ભગવાન પ્રશ્નની માર્મિકતા સમજી ગયા. મિથો ભજન્તિ ये सख्यः (૧૭, ૧૮, ૧૯) ઇત્યાદિ ત્રણ શ્લોકમાં તેમણે ત્રણેય પ્રશ્નોનાં ભેદ અને ફલના વર્ણનરૂપી ઉત્તર વાળ્યો : હે સખીઓ ! પરસ્પર પ્રેમ કરનાર પરમ સ્વાર્થની ખાતર જ ઉદય કરે છે. તેમાં નથી હોતો સ્નેહ કે નથી હોતો ધર્મ. પ્રેમ ન કરનારને પણ પ્રેમ કરનારાના બે પ્રકાર છે : દયાવાળા લોકો અને માબાપ. પહેલામાં નિરયવાદ ધર્મ છે અને બીજામાં સૌહાર્દ છે. કેટલાક લોકો ભજનારને અને ભજન નહીં કરનારને પણ પ્રેમ નથી કરતા. તેઓ આત્મારામ હોય છે, આત્મકામ હોય છે યા કૃતધ્ની અને ગુરુદ્રોહી હોય છે, પરંતુ હે સુંદરકટિવાળી સખીઓ ! હું તો મારું ભજન કરનારને પ્રેમ કરતો નથી તે તો તેમનું ચિત્ત મારામાં જ એકતાન રહે, મેળવેલું ધન નષ્ટ થતાં જેમ નિર્ધન માણસ તેની જ ચિંતામાં મગ્ન બની રહે અને અન્યત્ર તેનું મન લાગે જ નહીં તે રીતે મારામાં જ એકતાન રહે. મારા માટે તમે તો લોક, વેદ તેમ સંબંધીઓને પણ ત્યજી દીધાં હોવાથી તમારું ચિત્ત મારામાં જ એકતાન રહે તે માટે તમારું પરોક્ષ ભજન કરતાં હું તિરોહિત થઈ ગયો હતો, માટે હે પ્રિયાઓ ! અસૂયા ન કરશો. તમે તો મારાં નિઃસ્વદ્યસંયુજામ (૨૨) નિર્દોષ ભજનવાળાં છો. તમારા ઉપકારનો બદલો તો બ્રહ્માના આયુષથી મન્વંતરોના જેટલાં આયુષથી પણ હું વાળી શકું એમ નથી. તમે તો મારા માટે તમારું સર્વસ્વ ત્યજ્યું છે. તમારા સત્કાર્યનો બદલો તમારી તૃપ્તિથી જ, સંતોષથી જ શક્ય બની રહ્યો.

ભગવાનની આવી સુપેશલ વાણી સાંભળીને ભગવાનના સ્પર્શથી જેમના મનોરથો પૂર્ણ બની રહ્યા છે એવાં ગોપીજનોએ પછી વિરહતાપ ત્યજી દીધો. એમને પ્રસન્ન બની રહેલાં જોઈને પછી ભગવાને રાસોત્સુક એવાં એ સ્ત્રીઓ સાથે રાસકીડા આરંભી. એ રાસોત્સવમાં યોગેશ્વર કૃષ્ણ બે બે ગોપી વચ્ચે પ્રવેશ્યા, કંકમાંથી તેમને પકડીને પોતાની નજીક લાવવા લાગ્યા. પ્રેમમય પૂર્ણાનંદ પ્રભુની પ્રસન્નતા જાણે મૂર્તિમંત પ્રત્યક્ષ પ્રકટ થઈ. પ્રીતિ તો આનંદધર્મ છે. પ્રીતિ ત્યાં પ્રસન્નતા, પ્રભુ પ્રિયજનને તેનું પ્રદાન કરે છે. ક્રિયાથી કામશાસ્ત્ર જાણે કૃતાર્થ થઈ ગયું. તેમાં ક્યાંય કલેશ નથી, કલંક નથી, અનાયાસે હર્ષપૂર્વક થતી નિર્દોષ ચેષ્ટાઓ છે. વિકાર સમાવે, નિર્દોષ બનાવે, ભક્તિ વધારે એવી આ તો ભગવાનની અને ભગવદીયોનાં ગુરુ એવાં ગોપીજનોની વિહારલીલા છે. રસના સાગર એવા ભગવાન શ્રીકૃષ્ણ એકલા શું કરે ? શ્રુતિ ભગવતી કહે છે :

स नैव रेमे, तस्मादेकाकी न रमते, स द्वितीयमैच्छत्, स हैतावानास यथा स्त्री-

પુમાંસૌ સંપરિષ્વત્તૌ, સ ઇમમેવાત્માનં દ્વેધાપાતયત્, તતઃ પતિશ્ચ પત્ની ચાભવતામ્ ।

ભગવાનને એકલા ન ગમ્યું (ન રમ્યા), માટે તો એકાકી હોવું ગમતું નથી (રમાતું નથી), તેમણે અન્યની ઈચ્છા કરી, તે જ પોતે જ આટલા રૂપવાળા થયા. જેમ આશ્વિન સ્ત્રીપુરુષ હોય તેમ આત્માને (સ્વરૂપને) બે પ્રકારે પ્રકટ કર્યો : પતિ અને પત્ની રૂપ થયા. સ્ત્રીપુરુષરૂપે, કુમાર-કુમારીરૂપે ભગવાન શ્રીકૃષ્ણ જ વિરાજે છે. રાધાકૃષ્ણ ગોપીગોવિંદ જુદાં નથી, એક જ સ્વરૂપ છે. આ રાસોત્સવ વખતે આકાશ સ્ત્રીઓ સાથે આવેલા દેવોના અસંખ્ય વિમાનોથી છવાઈ ગયું, દુન્દુભિનાદ થયો, પુષ્પોની વૃષ્ટિ થઈ, ગંધર્વોએ ભગવાનના નિર્મલ યશનું ગાન કર્યું. એ રાસમંડલમાં ભગવાન-સહિત ગોપીજનોના નૃત્યથી કંકણોનો, નૂપુરોનો અને કિંકિણીઓનો તુમુલ શબ્દ ઊઠ્યો. મોટા મરકત મણિની જેમ ભગવાન શોભી રહ્યા. અનેક પ્રકારે પાદન્યાસ કરવાથી, હાથ હલાવવાથી, મંદ મંદ હાસ્યયુક્ત કટાક્ષો તથા ભૂવિલાસોથી, વાંકી કટિઓથી, કંપતાં સ્તનો ઉપરના વસ્ત્રથી, જૂલતાં કુંડળોથી, સ્વેદયુક્ત મુખવાળાં અને જેમના અંબોડાની તથા કટિના કંદોરાની ગ્રંથિઓ શિથિલ થઈ ગઈ છે એવા કૃષ્ણનો ઉપભોગ કરનારાં શ્રીગોપીજનો પણ વાદળોમાં વીજળી શોભે તેમ શોભી રહ્યાં. તેમના ગાનથી જગત વ્યાપ્ત થઈ રહ્યું. કોઈ એક ગોપીજને પોતાના અમિશ્રિત સ્વરના જાતિભેદો મુકુન્દના નાદ સાથે ઊંચા કર્યા, ભગવાન પ્રસન્ન થઈને ‘સાધુ, સાધુ’ એમ બોલી ઊઠ્યા. શ્રમિત બની રહેલ એક ગોપીએ ભગવાનના સ્કંધને પોતાના બાહુથી પકડ્યો. બીજી ગોપીએ પોતાના સ્કંધ ઉપરનો સુગંધિત અને ભગવાનનો ચંદનચર્ચિત હાથ ચૂમ્યો. કોઈ એકે વળી નૃત્યથી હાલતાં કુંડળોની કાન્તિથી શોભતા પોતાના કપોલને ભગવાનના કપોલ સાથે લગાડ્યો. ભગવાને તેને ચર્વિત તાંબૂલ પ્રદાન કર્યું. લક્ષ્મીવલ્લભ અચ્યુત ભગવાનને કાન્તરૂપે પ્રાપ્ત કરીને તેમના હસ્ત ગળે વળગાડતી, તદ્દગુણનું ગાન કરતી એ ગોપિકાઓ રાસલીલામાં વિહરવા લાગી. આ રીતે ભગવાન પરિષ્વંગ, કરાભિમર્શ, સ્નિગ્ધેક્ષણ, ઉદામવિલાસ અને હાસ્ય વડે પોતાનાં પ્રતિબિંબોમાં વિભ્રમ અનુભવવા નાના બાળકની જેમ એ વ્રજસુંદરીઓ સાથે રમ્યા. એ સુંદર સ્ત્રીઓ પણ ભગવાનના શ્રીઅંગસંગથી ઉત્પન્ન થયેલા મદથી વ્યાકુળ બની રહી હોવાથી એમનાં માળા, આભરણ, કેશ તેમ પહેરેલાં વસ્ત્રો પણ પોતાના સ્થાન પર બરોબર રાખી શકી નહીં. કૃષ્ણની આ વિશેષ કીડા જોઈ આકાશમાં દેવપત્નીઓ કામાર્દિત બની મોહ પામી અને નક્ષત્રસહિત ચંદ્ર પણ વિસ્મય પામ્યો. જેટલી ગોપીઓ હતી તેટલાં રૂપ લઈને પોતે આત્મારામ હતા છતાં પણ ભગવાને રમણ કર્યું. સામાન્ય જીવોની આ કથા નથી, જીવોની રસાત્મક ભગવતપ્રાપ્તિની પણ માત્ર આ કથા નથી, આ તો રસાત્મક ભગવાનની રસાત્મક ભક્તો સાથેની રસાત્મક લીલા છે. સામાન્ય રાસ નથી, રાસલીલા છે. અહીં તો બધું જ રસાત્મક છે, અલૌકિક એવી શૃંગારરસાનુભૂતિ છે.

અતિ વિહારથી શ્રાન્ત થયેલાં ગોપીજનોના વદન પર કરુણાવરુણાલય ભગવાને પોતાનો પ્રશાંત હસ્ત ફેરવ્યો. ભગવાનના નખસ્પર્શથી પ્રમુદિત થઈને શ્રીગોપીજનો ‘સુધિતહાસનિરીક્ષણેન’ માન ધારણ કરી પછી તે ઋષભનાં પુણ્યકર્મોનાં ગુણગાન કરવા લાગ્યાં. એ પછી શ્રમનું અપોહન કરવા ભગવાને પ્રિયાઓ સાથે યમુનાજીના જળમાં પ્રવેશ કર્યો અને જળકીડા કરી. વ્રજયુવતિઓએ જલમાં ભગવાનને સર્વતઃ ખૂબ અભિપ્રેક્ષ કર્યો. આ પછી ઉપવનલીલા આદરી. જેમનામાં ગોપીજનો અનુરત છે અને સુરત-ભાવને નિજમાં જ સ્થાપી લીધો છે એવા સત્યકામ ભગવાન શ્રીકૃષ્ણે શરદઋતુના કાવ્યકથારસના આશ્રય-વાળી અને ચંદ્રજયોત્સ્નાથી શોભતી રાત્રિઓનું આ રીતે સેવન કર્યું. પછી અરુણોદય થતાં ભગવાને શ્રીગોપીજનોને ઘેર જવાની પ્રેરણા કરી. હરિપ્રિયાઓ પોતાની ઈચ્છાવિરુદ્ધ પણ પોતપોતાને ઘેર ગયાં. ભગવાન નિત્ય છે તે પ્રમાણે ભગવાનની લીલાઓ પણ નિત્ય છે. લીલાના પદાર્થો પણ નિત્ય છે. બ્રહ્માદિ દેવતાઓને પણ દુર્લભ એવી લક્ષ્મીપતિ ભગવાનની આ લીલા ભગવાને પોતાના આનંદ માટે પ્રકટ કરેલી છે અને એ જગતના સર્વ લોકો માટે કલ્યાણ કરનારી- ઉપકાર કરનારી છે.

ભગવાનની સર્વ લીલાઓ નિષ્કામ છે, રાસલીલા પણ નિષ્કામ છે. ભગવાનની આ રાસલીલામાં કોઈ પણ પ્રકારનો દોષ તો નથી જ, એટલું જ નહીં, પણ તે તો વક્તા અને શ્રોતા બન્નેના હૃદયમાં રહેલા લૌકિક કામને દૂર કરીને પરમ ભક્તિનું પ્રદાન કરે છે. શ્રીવલ્લભાચાર્યજી ભાગવતોક્ત રાસલીલાને સારસ્વત કલ્પની રાસલીલા હોવાનું માને છે. રાસલીલામાં બાહુઓને લંબાવવા, આલિંગન કરવું, અંગોને સ્પર્શ કરવો, હાસ્ય આદિ ક્રિયાઓ લૌકિક કામકીડા જેવી દર્શાવાઈ છે, પણ વાસ્તવમાં તે અલૌકિક છે, તેમાં લૌકિક કામભાવ નથી. રાસલીલામાં કોઈ પણ પ્રકારના સંસારવ્યવહારની ભાવના નથી એટલે એમાં મર્યાદામાર્ગ યા પુષ્ટિમાર્ગની કોઈ પણ મર્યાદાનો ભંગ થતો નથી અને અંતે એથી મોક્ષરૂપી ફલની પ્રાપ્તિ થાય છે. શુકદેવજી મહારાજે સ્પષ્ટ શબ્દોમાં કહ્યું છે કે રાસલીલાનું કથન યા શ્રવણ કરવાથી કામરૂપી હૃદયનો દોષ દૂર થઈ જાય છે. હૃદયના દોષો એમ ન કહેતાં કામરૂપી હૃદયના દોષો દૂર થાય છે એમ કહ્યું છે.

શ્રીશુકદેવજી મહારાજે છેવટે ચેતવણી આપી છે : ધર્મનું ધર્મવાળાઓમાં ઉલ્લંઘન અને સાહસ જોવામાં આવે છે. સર્વનું ભક્ષણ કરનાર અગ્નિને કોઈ પણ પ્રકારનો દોષ પ્રાપ્ત થતો નથી તેમ અતિ તેજસ્વી વ્યક્તિઓને દોષ પ્રાપ્ત થતો નથી. જે ઈશ્વર નથી તેણે મનથી પણ કોઈ દિવસ એમના જેવું આચરણ કરવું નહીં. રુદ્રથી ભિન્ન કોઈ પુરુષ સમુદ્રના વિષનું ભક્ષણ કરે તો તેનો વિનાશ થાય તેમ જો મૂર્ખતાથી આવું આચરણ કોઈ બીજો કરે તો તેનો વિનાશ થાય છે. સૈશ્વર્યવાળા પુરુષોનું વચન સત્ય હોય છે તેમજ કવચિત્ તેમનું આચરણ પણ સત્ય હોય છે, પરંતુ તેમના સ્વચ્છદ-ચરિતનું આચરણ બુદ્ધિમાન પુરુષે કરવું નહીં. ભગવાનની માયાથી મોહિત થયેલા વ્રજવાસીઓએ પોતપોતાની સ્ત્રીઓ પોતાની પાસે જ

છે એમ માનીને કૃષ્ણની ઈર્ષ્યા કરી નથી. શ્રીગોપીજનો સાથેનું ભગવાનનું રમણ જે કોઈ જીવાત્મા શ્રદ્ધા રાખીને શ્રવણ કરશે અને વર્ણન કરશે તે ભગવાનમાં પરા ભક્તિ પ્રાપ્ત કરીને હૃદયના રોગરૂપ કામનો સત્વર નાશ કરશે અને ધીર બનશે.

એક દિવસે દેવયાત્રાના સમયે ગોપાલો કૌતુકથી બળદોથી ગાડાં જોડીને અંબિકાવનમાં ગયા. શિવરાત્રિ હતી. મહાદેવજીનો મોટો મેળો ત્યાં ભરાય. ગોવાળો કોઈ વખત ત્યાં ગયા નથી. એમને કૌતુક થયું : મેળો કેવો ભરાતો હશે ! જોઈએ તો ખરા. જઈએ અને નંદ વગેરે સર્વ ગોપાલો ગયા. ભગવાન સાક્ષાત્ વિરાજે છે, જવા જેવું નહોતું. અન્યાશ્રય થાય છતાં ગયા છે. ત્યાં જઈને ગોપાલોએ સરસ્વતીમાં સ્નાન કર્યું, બ્રાહ્મણોને ગાયો, સુવર્ણ, વસ્ત્રો, મધ અને અન્ન આદરસહિત આપ્યાં, મહા ભાગ્યવાન નંદ, સુનન્દન વગેરે વ્રતપૂર્વક તે રાત્રિ ત્યાં સરસ્વતીને તીરે રહ્યા. અનિષ્ટ થવાનું છે, પણ ભગવાન તે દૂર કરવાના છે એટલે ગોપાલોને ‘મહાભાગ’ કહ્યા છે. વાસ્તવિક રીતે આવા સ્થળે રાત્રિએ જાગતાં રહેવું જોઈએ, પણ દૈવગતિથી સર્વ ઊંઘતાં હતાં, એવામાં બહુ ભૂખ્યો કોઈ એક મોટો અજગર ત્યાં આવી ચડ્યો અને સૂતેલા ગોવાળોના અગ્રણી નંદરાયજીને તેણે ગળવા માંડ્યા. અજગરથી ગળાતા નંદરાયજીએ બૂમ પાડી : હે કૃષ્ણ ! હે કૃષ્ણ ! આ મોટો અજગર મને ગળી રહ્યો છે. પ્રપત્નં પરિમોચય (નિ.૩૪, શ્લો.૬)-શરણે આવેલાને મુક્ત કરો. ગોપાલો પણ જાગી ઊઠ્યા અને નંદને ગળા સુધી ગળાયેલા જોઈ ઠંડી દૂર કરવા સળગાયેલા લાકડાથી સર્પને મારવા લાગ્યા, એનાથી પણ અજગરે નંદને મુક્ત ન કર્યો. ઝડપથી ઊઠીને દોડી આવેલા કૃષ્ણે પોતાના ચરણથી તે અજગરને સ્પર્શ કર્યો. તત્કાલ સર્પશરીરનો ત્યાગ કરી તે સર્પ વિદ્યાધરોથી પૂજાયેલું, તેજસ્વી શરીરવાળું, સુવર્ણની માળા ધારણ કરી છે તેમ કૃષ્ણને જે પ્રણામ કરે છે એવું તે સર્પસ્વરૂપ ધારણ કર્યું. સૌને મહિમા સ્પષ્ટ સમજાય એટલાં માટે સર્વજ્ઞ હોવા છતાં ભગવાને તેને વિગત પૂછી. તેના કહેવથી સૌએ જાણ્યું કે તે વિદ્યાધરોનો અગ્રણી સુદર્શન હતો. આંગિરસ ગોત્રના વિરૂપ ઋષિઓની તેણે મશ્કરી કરવાથી આમ સર્પ બનવાનો શાપ મળ્યો હતો. ચરણસ્પર્શથી મૂળ રૂપ પ્રાપ્ત થયું. ચરણસ્પર્શથી શું ન થાય ? ચરણમાં તો રજ, ગંગા, ભક્તો, અમૃત અને ભક્તિ હોવાથી એના સ્પર્શે એ સૌનું સાન્નિધ્ય મળે. સુદર્શને સ્તુતિ કરી, જવાની આજ્ઞા માગી અને સ્વર્ગમાં ગયો. નંદરાયજી વગેરે પણ કૃષ્ણના સ્વરૂપના વૈભવથી આશ્ચર્યચકિત બની રહી પાછા પ્રજમાં આવ્યા. વળી એક દિવસ કાલપ્રધાન એવી નામલીલા કરવા અદ્ભુત પરાક્રમવાળા ગોવિંદ અને બળદેવજી રાસપંચાધ્યાયીમાં જે ગોપીજનો હતાં તેનાથી ભિન્ન લૌકિક ધર્મને પાળનારાં ગોપીજનોની મધ્યમાં રાત્રિએ વિહાર કરતા હતા. ગોવ્રજયોષિતાં (શ્લો.૨૦) એવી એ વ્રજંગનાઓ પ્રેમભાવથી ભગવાન અને બળદેવજીનાં ચરિત્રો મનોહર રીતે ગાતી હતી. બન્ને ભ્રાતાઓએ અલંકારો ધારણ કર્યા હતા, શરીરે ચંદનાદિનો લેપ કર્યો હતો, ગળામા માળાઓ પહેરી હતી તેમ વસ્ત્રો પણ સ્વચ્છ પહેર્યા હતાં. બન્ને સ્વચ્છન્દ રીતે ઉન્મત્ત મનુષ્યની જેમ ગાતા હતા અને

ગોપીજનોને દેહનું પણ અત્યંત વિસ્મરણ કરાવતા હતા એવા વખતે ત્યાં શંખચૂડ નામનો કુબેરનો નોકર આવ્યો અને ગોપીજનોનું હરણ કરી તે ઉત્તર દિશામાં જતો રહ્યો. ચીસો પાડતી અબળા ગોપિકાઓને જોઈને બન્ને ભાઈઓ શંખચૂડની પાછળ દોડ્યા. કાલ અને મૃત્યુ જેવા તેમને દોડીને આવેલા જોઈને ઉદ્વેગ પામતો તે મૂર્ખ શંખચૂડ ગોપીજનોને છોડી દઈને શીઘ્ર દોડવા લાગ્યો. ભગવાન ગોવિંદ તેના માથાનો મણિ લઈ લેવાની ઈચ્છાથી બળદેવજીને સ્ત્રીઓનું રક્ષણ કરવા ઊભા રાખી તેની પાછળ દોડ્યા અને વ્યાપક એવા શ્રીકૃષ્ણે જાણે નજીક જ હોય તેમ તેની સમીપ જઈ પહોંચીને સમર્થ ભગવાને મુષ્ટિથી જ મારી નાખી તેનો ચૂડામણિ લઈ લીધો અને પરત આવીને ગોપીજનોના દેખતાં પ્રીતિપૂર્વક તે પ્રકાશવાળો મણિ મોટા ભાઈને આપ્યો. પોતે ન રાખતાં બળદેવજીને આપ્યો. આ પ્રસંગ પ્રમાણબલનો છે, પ્રમેયબલનો નથી. પ્રમાણ- માર્ગનો ફલરૂપ મણિ પ્રમાણના અધિષ્ઠાતા બળદેવજીને ભગવાને આપી દીધો. મણિ શેષ ભગવાનના શિરે જ શોભે ! બળદેવજી શેષ ભગવાનના જ અવતાર છે ને !

એ પછીના (૩૫ મા) અધ્યાયમાં શ્રીગોપીજનોના અંતઃકરણમાં ભગવાન શ્રીહરિએ ગુણગાન દ્વારા પોતાના આનંદને પૂર્યો અને તેથી જ ભગવાન પૂર્ણાનંદ થયા એવું શ્રીશુકદેવજી મહારાજે સિદ્ધ કર્યું છે. જે પ્રમાણે ભગવાનનું સ્વરૂપ પૂર્ણાનંદાત્મક છે તે પ્રમાણે નામલીલા પણ પૂર્ણાનંદાત્મક છે એટલે સર્વ ઘટી શકે છે, અર્થાત્ ભગવાન સ્વરૂપથી અને નામથી પણ પૂર્ણાનંદ છે. ભગવાનનો ભક્તોને વિશે પરમ અનુરાગ હોવાથી પરોક્ષમાં ભક્તોના હૃદયમાં પોતાનું સ્વરૂપ પ્રકટ કરીને ગુણગાનના શ્રવણના આનંદનો અનુભવ કરવાની ભગવાનને ઈચ્છા થાય છે. ભગવાનની આ ઈચ્છા ભક્તોની આર્તિથી જ પૂર્ણ થાય છે, તેથી ભક્તોની આર્તિ જોઈને ભગવાન ઘણા પ્રસન્ન થાય છે, એમ કહેવાયું છે. દિવસે વિરહને લીધે જેમને ઘણી જ આર્તિ થયેલી છે તેવી ગોપિકાઓનો સાંજે મેળાપ થતાં ભગવાનને જે રસાનંદ થાય છે તેવો રસાનંદ દિવસનો મેળાપ થવાથી થતો નથી. આવી વસ્તુસ્થિતિને લીધે પોતાના જે આનંદને લીધે ભગવાન પોતે પૂર્ણાનંદ છે એમ ભક્તો જાણે છે તેવો આનંદ ભગવાને શ્રીગોપીજનોની અંદર પૂર્યો, એથી એમના ભાવની સ્થિરતા પણ થાય છે. ભગવાનનાં સ્વરૂપ અને નામ બન્ને પૂર્ણાનંદસ્વરૂપ છે એટલે બન્ને પ્રકારે આનંદાનુભવથી ભાવની સ્થિરતા ભક્તોમાં ભગવાન કરે છે અને એથી વિશ્વ વીસરાઈ જતાં ભક્તોનો નિરોધ થાય છે. ભગવાને વેણુનાદ દ્વારા ભાવાત્મક સ્વરૂપાત્મક સુધા ગોપિકાઓમાં પધરાવી છે. નામલીલામાં તો શબ્દ અને અર્થની મુખ્યતા છે. નાદાત્મક શબ્દ અને નાદમાં વર્ણવેલ ભગવાનરૂપી અર્થ એ બે મુખ્ય છે. એ જણાવવા માટે હવે અહીં શ્લોકોમાં બે બે શ્લોકના એક એક યુગલરૂપે ગાન થાય છે. એ રીતે આ લીલાગાન ‘યુગલગીત’ છે. ‘વેણુગીત’માં તો વેણુનાદ દ્વારા માત્ર નામાત્મક અનુભવે અક્ષણવતાં ફલમિદં ગાન કર્યું હતું, હવે તો સ્વરૂપાનુભવ પણ રાસમાં થયો છે : યુગલમાં બન્ને છે નામરૂપની આનંદરૂપતા અને એકતા પણ તે એ સૂચવે

છે. વર્ષે વર્ષે ભગવાન જેટલી લીલા કરે છે તેટલી બધી લીલાનું અહીં સ્વામિનીઓ ગોપિકાઓએ ક્રમે ક્રમે ગાન કરેલું છે, પરંતુ આટલી જ યા અમુક જ લીલાનું ગાન કરેલું નથી એમ દર્શાવવા આખા વર્ષના બાર માસો હોવાથી માસનાં જેટલાં અર્થાત્ બાર જોડકાં શ્લોકોથી અહીં ગાન કરેલું છે. પ્રથમ શ્લોક અને અંતનો શ્લોક એ બે શ્લોકોનું પણ એક જોડકું થાય છે. એથી અધિક માસમાં પણ ભગવાન જે લીલા કરે છે તેનું પણ ગોપિકાઓ ગાન કરે છે. આમ કુલ તેર જોડકાં થાય છે. જો કે આ બે શ્લોક ઉપક્રમ- ઉપસંહાર રૂપે શ્રીશુકદેવજી બોલે છે તોપણ તેમાં લીલાગાનનું બીજા તેમ ફલ હોવાથી લીલાગાનરૂપ છે. વિશિષ્ટ રૂપે પણ તેમાં રસ હોય તેથી તેનું પણ એક જોડકું ગણાય. માસમાં શુકલ અને કૃષ્ણ પક્ષ-લીલામાં ગૌર અને શ્યામ તેથી એ પણ યુગલરૂપ અને તેથી યુગલગીત. નામ અને રૂપ, શબ્દ અને અર્થ તથા સંયોગ અને વિયોગ તેથી પણ યુગલગીત. શ્રીગોપીજન રાત્રિદિવસ કૃષ્ણપરાયણ જ છે. રાત્રે તેઓ સંયોગસેવા કરે છે અને દિવસે પ્રભુ ગોચારણ માટે જતા હોવાથી હૃદયના સ્વાભાવિક સ્નેહની ઉત્કટતાથી પ્રભુમાં જ તેમની ચિત્તવૃત્તિ રહેતી હોવાથી તેઓ કૃષ્ણલીલાવર્ણનરત રહે છે. દિવસે વિપ્રયોગનું દુઃખ તો છે જ, પણ લીલાસહિત ભગવાનનો હૃદયમાં પ્રત્યક્ષ અનુભાવ થાય છે એટલે પરિણામે તો સુખ-લાભ થાય છે.

શ્રીશુકદેવજી બોલ્યા :

ગોપ્યઃ કૃષ્ણો વનં યાતે તમનુદ્રુતચેતસઃ ।

કૃષ્ણલીલાઃ પ્રગાયન્ત્યો નિન્યુર્દુઃખેન વાસરાન્ ॥૧॥ (અ.૩૫)

શ્રીકૃષ્ણ વનમાં પધારતા ત્યારે તેમની પાછળ દ્રવેલા ચિત્તવાળી ગોપીઓ શ્રીકૃષ્ણની લીલાઓનું ગાન કરતી દુઃખથી દિવસો વિતાડતી.

અહીં ગોપ્યઃ અર્થાત્ રસપાત્ર ગોપીજન રાસમંડલમાં જે ગોપીઓ હતી તે જ ગોપીઓ સમજવાની છે, આ પહેલાંના ચોત્રીસમા અધ્યાયમાં કહેલી ગોત્રજયોપિતાં ગોપીઓ આ નથી. રાસપ્રાપ્ત ગોપીઓ સદાનંદ કૃષ્ણ વનમા પધારતાં એમનું ચિત્ત તો કૃષ્ણ પાછળ જ પહોંચેલું છે અને તેથી જ તે પ્રભુની લીલાને પ્રહણ કરે છે. ભગવાનની જેમ લીલા પણ સદાનંદરૂપ છે અને તેથી જ કૃષ્ણલીલા શબ્દ છે. કૃષ્ણ શબ્દ પ્રથમ આવ્યો છે છતાં પુનઃ તल्लीલાઃ ન કહેતાં કૃષ્ણલીલાઃ કહ્યું છે. લીલાને માત્ર કૃષ્ણ સંબંધ જ નથી. લીલા પણ સ્વરૂપાત્મિકા છે.

ગોપીજનોનાં આ યુગલગીતના શ્લોકોમાં જે યુગલો ગાય છે તેનો સાર આપતાં શ્રીવલ્લભચાર્યજી કહે છે કે ભગવાનની વેણુનાદપૂર્વક સર્વોત્તમ લીલા દરેક યુગલના બીજા શ્લોકમાં વર્ણવેલા અર્થનું કારણ છે અને તે લીલાનું વર્ણન દરેક યુગલના પહેલા શ્લોકમાં કરવામાં આવે છે. અપ્સરાઓ, ગાયો, નદીઓ, વૃક્ષો-લતાઓ, પક્ષીઓ, મેઘો, બ્રહ્મા, ગોપિકાઓ, હરિણીઓ, ગંધર્વો અને બે પ્રકારે બે યુગલમાં વર્ણવેલા ભગવાન હરિ આ બધાં

વેણુનાદમાં રહેલા રસનાં જ્ઞાતા છે અને તેમનું વર્ણન યુગલના બીજા બીજા શ્લોકમાં કરવામાં આવે છે. વેણુનાદના રસને ભગવાન જ જાણે છે અને હરિ પોતે પણ તે જાણે છે જ તેથી અધ્યાયને અંતે અનન્ય ભક્તોને જેમનું જ્ઞાન થાય છે એવા ભગવાનનું બે વાર વર્ણન કરવામાં આવ્યું છે. ભગવત્ત્વ જણાવવા માટે ‘ભગવાન’ પદ અને ‘તાપ હરણ કરે છે તે’ ભાવ દર્શાવવા હરિપદ મૂકવામાં આવ્યું છે. વેણુનાદ, પ્રાકટ્ય પ્રકાર અને દેવસ્રીઓ-અપ્સરાઓમાં તેનો પ્રભાવ પહેલા યુગલમાં શ્લોક ૨-૩માં કહે છે :

વામબાહુકૃતવામકપોલો વલિગતભ્રુધારપિતવેણુમ્ ।

કોમલાઙ્ગુલિભિરશ્રિતમાર્ગ ગોપ્ય ઈર્યતિ યત્ર મુકુન્દઃ ॥૨॥

વ્યોમયાનવનિતાઃ સહ સિદ્ધૈર્વિસ્મિતાસ્તદુપધાર્ય સલજ્જાઃ ।

કામમાર્ગણસમર્પિતચિત્તાઃ કશ્મલં યયુરપસ્મૃતનીવ્યઃ ॥૩॥

હે ગોપીઓ ! ડાબા બાહુ ઉપર ડાબા કપોલને ટેકવીને ચંચલ ભ્રમરવાળા મુકુન્દ ભગવાન કોમલ અંગુલિઓથી જેનાં છિદ્રો પુરોયેલાં છે અને અધર ઉપર જેને રાખેલ છે એ વેણુ જ્યારે વગાડે છે ત્યારે સિદ્ધોની સાથે વિમાનમાં જનારી દેવસ્રીઓ વિસ્મય પામે છે ને વેણુનાદને ઓળખી લજજા પામે છે તથા કામના બાણને ચિત્ત સમર્પણ કરી અપસ્મૃતનીવ્યઃ કેડ ઉપર રહેલું વક્ત્ર - ઘાઘરાને વિસ્મરી મૂર્ચ્છા પામે છે.

ગાયોને પણ વેણુનાદથી એવી અસર થઈ એમ હન્ત ચિત્રમ્ (૪) એ યુગલમાં દર્શાવતાં ગોપીજન કહે છે કે હે અબલાઓ ! આ કેવું આશ્ચર્ય છે ! જેમનું હાસ્ય હારના જેવું છે. વક્ત્રઃસ્થલ ઉપર વીજળીસમાન ચંચલ લક્ષ્મીજી પણ સ્થિર બની રહ્યાં છે અને જે આનંદ આપનારા છે એવા આ નંદના પુત્ર જ્યારે વેણુ વગાડે છે ત્યારે વ્રજનાં વૃષભો ગાયો તેમ વનનાં પશુઓનાં ચિત્ત પણ એ દૂરથી આવતા વેણુનાદથી હરાઈ જાય છે. અહીં એમને જે પ્રકારની અસર થાય છે તે દેવસ્રીઓથી જુદી અસર છે. દેવસ્રીઓ માટે એ વેણુનાદ કામને ઘણો જાગ્રત કરે એવો છે એથી એ સ્રીઓ ભસ્મરણ કરાવનારી મૂર્છા પામે છે, પણ આ પશુઓમાં કામભાવના જાગ્રત થતી નથી, પશુઓના પ્રાણધર્મને તે અસર કરે છે. પંશુઓ એથી ભોજન પણ ભૂલી જાય છે. તે પ્રભુ પાસે જઈ શકતાં નથી, પણ દૂરથી જ સ્થિર બની રહે છે. વેણુનાદ પહેલાં તેમણે ઘાસ ખાવાનું શરૂ કરેલું ત્યાં તો વેણુનાદ શ્રવણે પડ્યો અને મોંમાના કોળિયા મોંમાં જ અટકી ગયા, નથી દૃષ્ટતા કે નથી અંદર ઊતરતા. કાન ખડા થઈ જાય છે અને જાણે ચિત્રમાં આલેખેલાંની જેમ સ્થિર થઈ જાય છે, સ્થાવર કરતાં પણ વધુ સ્થિર થઈ જાય છે. દેવાંગનાઓની મૂર્છા કરતાં પણ આ તો અધિક અસર છે, વિચિત્ર અસર છે, અધિક નાદમહિમા પ્રકટ કરતી આશ્ચર્યજનક અસર છે. શ્લોકમાં હન્ત (અરે) જણાવવા વપરાયું છે કે જ્યાં ગાયોની પણ સર્વ ક્રિયાઓ અટકી પડે છે ત્યાં આપણી ગોપીજનોની ક્રિયાઓ અટકતી નથી, આપણી ક્રિયાશક્તિ જાગ્રત જ છે તેથી ગોપીજનોને ખેદ થાય છે.

દેવાંગનાઓ કરતાં પશુઓ આવી આસક્તિવાળાં હોવાથી તેઓ તો દર્શન કરવા યોગ્ય છે, પણ ગોપીજનોથી તો એ પણ થઈ શકતું નથી તેથી તેઓ પોતાને અબલા: અબલાઓ માને છે. વેણુનાદથી જડ એવી સરિતાઓને પણ ભગવાનના ચરણારવિંદની રજની અભિલાષા થાય છે. એક ગોપિકા વર્ણન કરતાં કહે છે કે ભગવાને દિવ્ય નૃત્યલીલાવેશ ધર્યો હતો. મોરપિચ્છના ગુચ્છ, ગૈરિકાદિ ધાતુઓ અને કમલ વગેરેથી મલ્લનો શુંગાર ધારણ કરી મુકુન્દ ભગવાન બળભદ્ર અને ગોપ સખાઓની સાથે વેણુનાદથી ગાયોને બોલાવે છે ત્યારે સરિતાઓને લાગે છે કે પ્રભુ અમને બોલાવે છે. ગાય અને સરિતા બન્નેનો યૌગિકાર્ય સરખો છે. ગચ્છન્તીતિ ગાવઃ અને સરન્તીતિ સરિતઃ ગમનશીલ ગાય અને સરણશીલ સરિતા. એવી સરિતાને પણ એથી વૈષ્ણવ કામના થઈ. મોટી નદીઓનો પ્રવાહ કદી બંધ પડે જ નહીં છતાં એની એ ક્રિયા પણ વેણુથી અટકી પડી અને સ્થિર બની રહી તથા ભગવાનનો સંબંધ સિદ્ધ કરવાને માટે ભગવાનના ચરણની રજની ઇચ્છા ધરી રહી. હબ્દુ પુણ્યશાળી ન હોવાથી માત્ર પ્રભુના પવનની સહાયથી પ્રાપ્ત થતી ચરણરજથી હમણાં તો સાત્ત્વિક ભાવવાળી થાય છે અને તેથી તેની તરંગરૂપ ભુજા કંપે છે તથા સ્તબ્ધ - સ્થિર બની રહે છે. આ વર્ણવતી ગોપી સ્નાનના બહાનાથી તે વખતે નદીએ ગઈ હશે અને ભગવાનની આ લીલા જોઈ હશે. સરિતા દેવતારૂપ છે. એનામાં વેણુથી આપણી જેમ કામભાવ જાગ્રત થાય છે, પણ કૃતાર્થ થતી નથી. દિવસે ગોપીઓને થાય એવો વિરહસંતાપ એને થાય છે. સરિતા દેવતારૂપ છે તો ગિરિરાજ ગોવર્ધનધર ભગવાન પણ હવે ઈન્દ્રરૂપ હોવાથી દેવરૂપ છે જ. ગોપીજનોની જેમ સરિતાનો પણ ભગવાન ભોગ કરશે જ. હમણાં માત્ર ચરણરજથી ભગવદીય બની રહે છે. વાસ્તવમાં સરિતા શ્રીયમુનાજી આધિદૈવિક ભગવત્સ્વરૂપ હોવાથી તેમનાં અનંત રૂપો છે તેથી આ પણ રાજલીલામાંનું એક રૂપ છે, મુખ્ય રૂપ તો શ્રીયમુનાષ્ટકમાં વર્ણવવામાં આવ્યું છે : ભગવાન અને શ્રી યમુનાજી એક જ હોવાથી કૃષ્ણતુર્વપ્રિયામ્ શ્રીકૃષ્ણનાં ચતુર્થ પ્રિયા એ પ્રમાણે કહેવામાં આવેલું છે.

એ પછી લતા-વૃક્ષ, પક્ષી અને મેઘને વેણુનાદથી થતી અસર દર્શાવવા માટે ગોપીજનો અનુચરૈઃ (૮) ઇત્યાદિ ત્રણ શ્લોકયુગલોમાં ભગવાનનું પણ તે તે પ્રકારે ઉપયોગી બની રહેલું રૂપ વર્ણવે છે. તેમાં પ્રથમ વૃંદાવનનાં લતાઓ અને વૃક્ષો વૈષ્ણવ છે તેમનામાં વેણુનાદથી પ્રેમરસ પ્રકટ થાય છે તેથી એવી અસર ઉત્પન્ન કરતા ભગવાનનું ભક્તિને અનુસરીને વર્ણન કરવા માટે કહે છે કે સેવકોથી સારી રીતે વર્ણન કરાયેલા વીર્યવાળા, આદિ પુરુષની જેમ અચલ લક્ષ્મીવાળા, વનમાં વિચરતા તે ભગવાન જ્યારે પર્વતનાં શિખરો ઉપર ચરતી ગાયોને વેણુથી બોલાવે છે ત્યારે લતાઓ અને વૃક્ષો પોતાની અંદર ભગવાન વિષ્ણુને દર્શાવતાં હોય તેમ પુષ્પો અને ફળોવાળાં થાય છે, તેઓની શાખાઓ પુષ્કળ નમી જાય છે, દીનતાભાવ ધરે છે, રોમાંચિત બની રહે છે અને મકરંદની ધારાઓ વરસાવે છે. બીજું યુગલરૂપ પક્ષીઓને થતી અસર દર્શાવતાં કહે છે કે દર્શન કરવા યોગ્ય અતિ સુંદર ભગવાન

વેણુનાદ કરે છે ત્યારે સરોવરમાં રહેનારાં સારસ હંસ અને બીજાં પણ પક્ષીઓનાં ચિત્ત હરી જાય છે, પણ ચિત્તને વશ રાખી, ચક્ષુઓ બંધ રાખી મૌનપણે હરિની ઉપાસના કરે છે. સર્વેનું હિત કરનારા મેઘને વેણુનાદની અસર દર્શાવતાં કહ્યું કે હે વ્રજદેવીઓ ! બળભદ્રની સાથે પુષ્પગુચ્છરૂપી કર્ણાભરણના વિલાસી અને આનંદી ભગવાન પર્વતનાં શિખરો ઉપર વિશ્વને આનંદ ઉપજાવતાં વેણુનાદને સમસ્ત વિશ્વમાં ભરી દેતા હોય છે ત્યારે અવરોધભાવ અનુભવતો મેઘ ભગવાનના મિત્રપદની ભાવના રાખીને પુષ્પવૃષ્ટિ કરે છે તથા છાયાથી છત્રરૂપ બની રહી મંદ મંદ ગર્જન કરે છે.

ભગવાનના આ વેણુનાદથી ઉત્તમ અધિકારીઓને જે અસર થાય છે તે હવે ગોપિકા વર્ણવે છે. વેણુનાદથી જ્ઞાનીને સંદેહ, શ્રુતિને મોહ અને વનવાસીઓને સર્વપરિત્યાગ થયો છે. ગોપીજનોના આ મંડળમાં એ વખતે યશોદા મા પધાર્યા છે. હે સતી ! એ રીતે એમને સંબોધીને ગોપિકા કહે છે કે ગોપોના વિવિધ પ્રકારના સંચારમાં નિપુણ એવા તમારા પુત્ર ગોપ રાજકુમાર કૃષ્ણ જ્યારે અધરના બિમ્બ ઉપર વેણુ રાખી વેણુરૂપી વાજિંત્ર ઉપર ઘણા પ્રકારથી પોતાથી જ જેનું શિક્ષણ થાય તેવા જુદા જુદા સ્વરો ઉત્પન્ન કરે છે ત્યારે જેમની ગરદન નમેલી છે અને જેમનાં ચિત્ત વશ થયેલાં છે એવા કવિઓ અને ઈંદ્ર શંકર અને બ્રહ્મા જેમના અગ્રેસર છે એવા દેવો દિવસના ત્રણેય સવનના સમયે તેનો વિચાર કરીને તત્ત્વનો નિશ્ચય થતાં મૂર્છા પામે છે.

ભગવાન બ્રહ્માના બ્રહ્માંડમાં જ અવતર્યા છે, પણ બ્રહ્માને પણ ન સમજાય એવો વેણુનાદ કરે છે. અધરે વેણુ ધરી છે બિમ્બ-શી, સૂર્યવત્ પ્રકાશિત એવા એ અધરે વેણુ વિરાજે છે. સંગીત ઉપજાવવાના પ્રકારો અનેક હોય, બ્રહ્મા તે જાણે, પણ આ ગોપરાજકુમાર તો વિવિધ પ્રકારના ગોપોના સંચારમાં પ્રવીણ છે અને એ સંચાર વેદોક્ત નથી તેમ તે આ બ્રહ્માંડનો નહીં, પણ બીજા બ્રહ્માંડનો છે. બ્રહ્મા એ ન જ જાણે. ષડ્જાતિ-જાતિભેદે પ્રભુ નૂતન પ્રકારે પ્રકટ કરે છે. ઈંદ્ર, શંકર, બ્રહ્મા, દેવો નાદનિપુણ તો ખરા જ, પણ એવા એ નાદ- નિપુણો પણ ભગવાનના આ વેણુનાદને સમજી શકતા નથી, તત્ત્વનિર્ણય કરી શકતા નથી અને વિકસતા નથી જાણે મૂર્છિત બની રહે છે, વેણુનાદથી અલૌકિક રસમુગ્ધ થઈ જાય છે. નાદનિપુણો પણ ભગવાનની વેણુના નાદનો પાર પામી શક્યા નથી. વળી ગોપીજનો વિચારે છે કે બીજાની વાત જવા દો, આપણી જ વાત વિચારોને : ધ્વજ, વજ્ર અને કમળની આકૃતિ જેમાં છે એવા વિચિત્ર ચિહ્નોવાળા પોતાના ચરણથી પૃથ્વીને સુખપ્રદાન કરતા અને ઉત્તમ વૃષભની ગતિ જેવી જ ગતિવાળા ગાયોના દુઃખનું પણ નિવારણ કરતા એવા ભગવાન જ્યારે વેણુ વગાડતા ફરે છે ત્યારે અધરરસને જાણનારાં એવાં આપણને વિલાસવાળી દૃષ્ટિથી આપવામાં આવેલ છે કામનો વેગ જેમને અને તે વેણુનાદથી પેલા વૈષ્ણવ વૃક્ષોની ગતિ પ્રાપ્ત થઈ છે જેમને એવાં આપણને પણ મૂર્છાને લીધે સ્ત્રીઓને માટે સાંચવવા જેવું અંબોડાનું તેમ વજ્રનું પણ ભાન સહેતું નથી. વ્રજમાં ત્રણ મુખ્ય છે : ભૂમિ ગાય અને ગોપિકાઓ. ગતિથી

ભૂમિ અને ગાયોનું દુઃખ હર્થું અને વૃક્ષોની જેમ ગોપીજન સ્તબ્ધ સ્થિર બની રહ્યાં, પણ વૃક્ષાને તો અંદરથી જ્ઞાન હોય છે, જ્યારે ગોપીજનને એવું જ્ઞાન નથી તેથી તેમને તો ભાન ન રહ્યું. ગાઢ નિદ્રાથી અંબોડાનું તેમ વસ્ત્રનું ભાન ન રહે, પણ ગોપીજનોને તો વેણુનાદથી જ કશ્મલેન- મૂર્છાથી ભાન રહ્યું નથી.

હરિણીઓને પણ વેણુનાદથી અલૌકિક ભાવના થાય છે. જેમણે મણિ ધારણ કર્યો છે, તુલસીની માળા પહેરી છે તેમ પ્રેમવાળા સેવકસખાના ખભે શ્રીહસ્ત ટેકવીને કોઈ વાર ગાયોને ગણતાં ભગવાન વેણુનાદ કરે છે ત્યારે હરણની સ્ત્રીઓ હરિણીઓ પણ તે સાંભળીને હરાયેલા ચિત્તવાળી બની રહીને શ્રીકૃષ્ણની પાસે બેસે છે અને ગુણગણાણ (શ્લો. ૧૯) ગુણગણસાગર એવા ભગવાનના દર્શનથી વિપુલગૃહાશ્વાઃ ગોપીઓની જેમ ધરની આ શાથી વિમુક્ત બની રહ્યાં, અર્થાત્ પ્રભુપરાયણ થઈ ગયાં.

વળી ગોપીજન મધ્યમાં બેઠેલાં યશોદાજીને કહે છે કે હે પાપરહિત યશોદા ! નંદના પુત્ર તમારા પ્રિય લાલા યમુનાજીમાં વિહાર કરે છે, ગાયોને નવડાવે છે, ગ્વાલ સખાઓ સાથે જળકીડા કરે છે ત્યારે જેમણે પુષ્પશૃંગાર ધર્યો છે, કુન્દપુષ્પની માળા ધારણ કરી છે, સહકારી એવો વેણુનાદ પણ છે, ત્યારે દક્ષિણનો મલય ચંદનના સ્પર્શથી સુગંધી મંદ વાયુ વાય છે તેમ ઉપદેવો બંદિજનોરૂપે વાજિંત્ર ગીત અને પૂજાનાં સાધનો સહિત તેમની આસપાસ વીંટળાઈ વળે છે. એવા ભગવાન ગોવર્ધનધારી, જેમને વૃદ્ધો પણ વિસ્મિત બની તેમના ચરણે નમે છે, તેમનો યશ ગાય છે અને અલૌકિક ચંદ્ર જેવી આભાવાળા હોઈને પણ ગોપીઓની દૃષ્ટિને ઉત્સવ કરાવતા વનમાંથી ગાયોના સમૂહ સાથે પ્રજમાં પાછા પધારે છે. અલૌકિક શૃંગાર તેમ પ્રકુલ્લ મુખારવિંદવાળા એ યદુપતિ દિવસને અંતે પ્રજમાં પધારે છે. હે રાજન્ ! આ પ્રમાણે કૃષ્ણલીલાનું ગાન કરતી, તેમનામાં જ મન ચિત્તવાળી, મહોદયા-મોટા ભાગ્યવાળી એ પ્રજાંગનાઓ દિવસ પર્યંત આનંદ કરતી હતી.

ભગવાને આ બધી લીલા પ્રજભક્તોના નિરોધ માટે કરી અને આમ તામસ ભક્તોનો નિરોધ થયો, હવે ભગવાન રાજસ ભક્તોના નિરોધ માટે લીલાઓ કરશે. આ દરમિયાન અરિષ્ટાસુર પ્રજમાં આવે છે. એણે વૃષભનું રૂપ લીધું છે. વૃષભ વસ્તુતઃ ધર્મરૂપ છે, પણ આ તો અસુરે અધર્મને ગુપ્ત રાખવા આડંબરરૂપે વૃષભરૂપ લીધું છે. એ વૃષભાસુરની કાંધ તેમ શરીર ઘણાં મોટાં છે. ખરીઓના પ્રહારથી પૃથ્વીને કંપાવે છે, તીક્ષ્ણ ગર્જનાઓ કરે છે, શિંગડાથી નદીના કિનારા ઉખેડી નાખે છે. પ્રજવાસીઓ ગભરાયાં, પીડાયાં અને ગોવિન્દ શરણં યયુઃ ગોવિંદનું નામસ્મરણ કરતાં, પોકારતા, ‘કૃષ્ણ કૃષ્ણ’ બોલતાં ભગવાનને શરણે ગયા. ભગવાને અસુરને પડકાર્યો. સખાના સ્કંધે હાથ મૂકી ઊભેલા ભગવાન સામે અવજ્ઞાપૂર્વક અસુર દોડ્યો. ભગવાને તેનાં શિંગડાં પકડી લીધાં અને અઢાર પગલાં પાછાં હઠાવી દઈ તેને પટકી દીધો. ઊઠીને ફરી ધસી આવતાં ભગવાને તેનું શિંગડું ખેંચી કાઢી તેના

જ પ્રહારથી તેને યમલોકમાં પહોંચાડી દીધો. જેનાથી મારવા આવ્યો તેનાથી જ તેને માર્યો. દેવોએ પુષ્પવૃષ્ટિ કરી. હવે ભગવાને પ્રજમાંથી મથુરા પધારે એવી ઈચ્છા કરી છે. નારદજીને પ્રેરણા કરી તેમને કંસ પાસે મોકલે છે. દેવર્ષિ નારદ કંસ પાસે આવી વસુદેવજીએ પ્રજમાં પધરાવેલા દેવકીપુત્રની બધી જ વાત કરે છે. સાંભળતાં કંસને ક્રોધ થાય છે. સભામાં જ વસુદેવજીને મારવા તત્પર બને છે. નારદ યુક્તિપૂર્વક તેને અટકાવે છે. કંસ છેવટે બંધન-અવસ્થામાં નાખી વસુદેવ-દેવકીને કેદમાં પૂરે છે. વસુદેવ-દેવકીજી પહેલાં પૃથ્વિ સુતમાં હતાં, પ્રભુને પુત્રરૂપે પ્રાર્થ્યા હતા, કૃષ્ણાવતારમાં પણ દર્શન આપ્યાં અને પુત્રરૂપે પધાર્યા, પણ બીજે પધરાવ્યા. દેવવાણીને કારણે બંધનમાં પડ્યાં હતાં, ભગવાનની યોગમાયાએ બંધનથી મૂક્તિ આપી. હવે દેવર્ષિ નારદની વાણીને કારણે બંધન મળ્યું. હવે તો કેવલ પુત્રરૂપે આવેલા ભગવાન જ છોડાવી શકશે.

નારદના ગયા પછી કંસે પોતાના અશ્વરૂપ કેશી દૈત્યને બોલાવ્યો અને રામ તથા કૃષ્ણને તેડી લાવવા અથવા એમને નષ્ટ કરવા મોકલ્યો. એ પછી તેણે પોતાના મલ્લો તથા હાથીના મહાવતને બોલાવીને આજ્ઞા કરી કે હે યાજુર ! હે મુષ્ટિક ! પ્રજમાં મારા શત્રુ વસુદેવના પુત્રો બલરામ અને કૃષ્ણ રહે છે તેમને હું અત્રે બોલાવું છું. એ બન્ને અહીં આવે કે તરત જ તમારે મલ્લકુસ્તી દ્વારા તેમનો નાશ કરવાનો છે. હે મહાવત ! તારે આપણા કુવલયાપીડ હાથીને લઈને અખાડાના દરવાજે ઊભા રહેવું અને બને તો હાથી દ્વારા તેમનો ત્યાં જ નાશ કરવો. આવી યોજના કર્યા પછી તેણે એક યાદવશ્રેષ્ઠ એવા અકૂરને બોલાવ્યા. અકૂર ગાયોનું રોજ દાન કરતા હોવાથી ‘દાનપતિ’ કહેવાતા. તેઓ ના છૂટકે કંસના આશ્રિત બનીને રહ્યા હતા, પણ આજ તો કંસે તેમને આદરપૂર્વક બોલાવ્યા, પોતાની યોજના સમજાવી અને કોઈ પણ રીતે બળદેવ અને કૃષ્ણને મથુરા લઈ આવવાની જાણે વિનંતી કરતો હોય એ રીતે કહ્યું. અકૂર સમજી ગયા કે એ વિનંતી નથી, પણ આજ્ઞા જ છે. કંસે યોજના સમજાવ્યા પછી કહ્યું કે એ બેનો નાશ કર્યા પછી હું વસુદેવ વગેરેને મારી નાખીશ, મારા પિતા ઉગ્રસેનને પણ મારી નાખીશ અને પછી પૃથ્વીને શત્રુવિહોણી કરીને મારા સસરા જરાસંધ તથા મિત્રો એવા દ્વિવિદ વાનર, શંબર, નરકાસુર, બાણાસુર વગેરેની સહાયથી પૃથ્વીનું રાજ્ય ભોગવીશ. આજ્ઞા શિરોધાર્ય માની અકૂર પોતાને ઘેર ગયા. કંસે પ્રેરેલો કેશી દૈત્ય પ્રજમાં ગયો, ભયંકર અશ્વનું રૂપ ધર્યું. ખરીઓથી પૃથ્વીને પીડે. મન જેવો તો તેનો વેગ હતો. પ્રજવાસીઓ એનાથી ભયભીત બની રહ્યાં. ભયંકર મુખવાળો, વિશાળ નેત્રોવાળો, મોટા ગળાવાળો શ્યામરંગી એ કેશીદૈત્ય કૃષ્ણને જોતાં જ હણહણાટ કરતો એમની સામે ધસી ગયો. પાટુ મારવા ઉગામેલા પાછલા બે પગોને ભગવાને ઝડપથી પકડી લીધા અને રમતમાં અવજ્ઞાપૂર્વક તેને સો ધનુષ દૂર ફેંકી દીધો. દુઃખથી ખૂબ હાંફતો અને ક્રોધવાળો તે દૈત્ય ફરી ફાડેલા મુખે ધસી આવ્યો. ભગવાને તેના ફાડેલા વિશાળ મુખમાં પોતાનો તપાવેલા લોઢા સરખો હાથ ખોસી દીધો, તેના દાંત પડી ગયા. ગળામાં ભગવાનના વધી રહેલા શ્રીહસ્તથી

તે દુષ્ટનો શ્વાસ રૂંધાઈ ગયો, તેની આંખો ફાટી ગઈ અને પ્રાણરહિત બની રહી તે મોટા અવાજ સાથે પૃથ્વી પર પડ્યો. કેશીવધ વખતે કૃષ્ણને એકલા જોઈ નારદજી ત્યાં પધાર્યા અને ભગવાનને નમન કર્યું. દેવોની પ્રેરણાથી તેઓ કંસની પાસે ગયા હતા અને જે ઉપદેશ આપ્યો હતો તેની વાત તેમણે ભગવાનને કહી. નારદજીના એ દેવકાર્યથી પિતા-માતાને ફરી બંધનમાં મુકાવું પડ્યું એ ભગવાનને ન ગમ્યું. તેઓ મૂક બની રહી નારદને સાંભળી રહ્યા. નારદજીએ તો પછી યોગસામર્થ્યથી હવે પછી થનાર લીલાઓ ગણાવી. ચાણૂર, મુષ્ટિક, કુવલયાપીડ હાથી, કંસ અને એ પછી કાલયવન, મુર દૈત્ય અને નરકાસુરનો આપ નાશ કરશો, પારિજાતને લાવી ઈંદ્રનો પરાજય કરશો, વીરકન્યાઓ સાથે પરાક્રમપૂર્વક પાણિમ્રહણ કરશો, ગુરુપુત્રને જીવતો લાવશો. જાંબવતી સાથે સ્વમંતકમણિ લાવશો, પૌંડ્રક, કાશીનરેશ, દંતવક્રત્ર, શિશુપાલ વગેરેનો સંહાર કરશો તેમ પાંડવોને યશસ્વી બનાવી ભૂમિનો ભાર ઉતારવા અક્ષૌહિણી સેનાઓનો નાશ કરશો વગેરે. કૃષ્ણનાં ભવિષ્યનાં પરાક્રમો નારદે ગણાવ્યાં. યોગશક્તિથી આ બધું નારદે કહ્યું, પણ યોગથી પ્રભુની લીલા યથાર્થ રીતે ન સમજાય. નારદના વર્ણનમાં ક્રમ સચવાયો નથી. તેમના કથનથી ભગવાન પ્રસન્ન થયા નથી, મૂક બની રહ્યા છે. પછી નારદને જવાની રજા આપી. નારદને એમનું વલણ સમજાયું નહીં, એમને કૃષ્ણદર્શનનો લાભ મળ્યો એથી તેઓને જાણે ઉત્સવ મળ્યો, પ્રસન્ન બની તેઓ સ્વર્ગે ગયા.

એ પછી ગોકુલમાં વસ્તુતઃ ન બનેલી એક લીલા પણ શુકદેવજીએ કહી છે. એક દિવસ ગાયો ચરાવતા ગ્વાલો ચોર-સૈનિકની રમત રમતા હતા. ભગવાન તથા બળભદ્રજી તે દિવસે ગોચારણમાં પધાર્યા નથી. સહસ્રા ત્યાં મય દાનવનો પુત્ર વ્યોમાસુર આવે છે અને કેટલીક ગાયોનું હરણ કરી પર્વતની ગુફામાં માયામોહિત કરીને પૂરી દે છે. બચેલા ગોપો દ્વારા એ વૃત્તાન્ત જાણતાં જ ભગવાન પધારે છે, અસુરને પકડે છે અને એ વિકરાલ અસુરને ગળું દબાવીને મારી નાખે છે, એણે ગુફામાં પૂરેલા યાદવોને મુક્ત કરે છે અને સૌની સાથે ગોકુલમાં પાછા પધારે છે.

શુકદેવજી બોલ્યા : હે રાજા પરીક્ષિત ! કંસની આજ્ઞાનુસાર અકૂર બીજે દિવસે રથમાં બેસી ગોકુલ જવા માટે નીકળ્યા. અકૂરજી સત્પુરુષ છે. સત્પુરુષો ભગવાનની સમક્ષ જવા નીકળે ત્યારે એમના મનમાં અનેક મનોરથો ઉદ્ભવે. એમને થયું : અહો ! મેં એવું ક્યું પૂણ્ય કર્યું હશે, એવું કેવું તપ કર્યું હશે કે જેથી આજે મને કૃષ્ણનાં દર્શન થશે ? શું આ મારા દાન કાર્યનું ફળ હશે ? મારા સદાચારનું ફળ હશે ? ભગવાનનાં દર્શન તો દુર્લભ હોય. કૂર કંસ દ્વારા આજે આવો ઉદાર અનુગ્રહ પ્રાપ્ત થયો છે. કૃષ્ણને લઈ જવાનું કાર્ય લૌકિક છે, પણ મને થનાર દર્શનલાભ તો અલૌકિક છે. બ્રહ્મા શંકર જેવા મહા દેવોએ, લક્ષ્મીજીએ તથા ભક્તો સહિત મુનિઓએ જેમના ચરણોનું પૂજન કર્યું છે, જે ચરણો દ્વારા હમણાં ગ્વાલ સખાઓ સાથે ગોચારણલીલા કરે છે તેમ, ગોપીઓને ઉપલબ્ધ થયું છે તેમ, કેવળ પ્રેમથી

જ જે સુલભ છે એવા ભગવાનના શ્રીચરણોનું મને દર્શન મળશે. સ્મિતવાળા કૃપાકટક્ષ કરતા એ કમલનયનનાં મને દર્શન થશે. શકુન તો સારાં થાય છે. આ હરિણીઓ મારી જમણી બાજુ ઊતરે છે. વૃંદાવનનાં લતાગૃહોમાં-સદનમાં આસક્ત બનીને વિચરતા, કૃપાળુપણું દર્શાવતા મહાપુરુષોની ગતિરૂપ સર્વના ગુરુ, ત્રૈલોક્યસુંદર લક્ષ્મીજીના ઈષ્ટસ્થાનરૂપ એ વિષ્ણુ ભગવાનનાં મને આજે અવશ્ય દર્શન થશે જ. વનમાં પહોંચીને હું તરત જ રથ ઉપરથી ઊતરીને સર્વશ્રેષ્ઠ પુરુષ બળભદ્રજી અને ભગવાન શ્રીકૃષ્ણના ચરણોમાં પ્રણિપાત કરીને ધન્ય બની રહીશ. ભલે હું દુશ્મનના દૂતરૂપે આવ્યો છું, પણ સર્વજ્ઞ પ્રભુ મને પારકો નહીં ગણે. એ યશસ્વી પ્રભુ મને 'અકૂર કાકા' કહીને આત્મીયતા જ દર્શાવશે. એ કલ્પતરુ જેવા છે. ભક્તાન્ ભજતે ભક્તોને ભજે છે, ઉપાશ્રિતોઽર્થદઃ આશ્રિતોને સર્વ પુરુષાર્થ પ્રદાન કરે છે, સર્વ ફલપ્રદાતા એવા એ ભગવાન છે.

આવા મનોરથો સેવતા અકૂરજીનો રથ ગોકુલમાં આવી પહોંચે છે. સંધ્યાસમય હતો. પૃથ્વીને પવિત્ર કરતાં પ્રભુના પદચિહ્નોનાં દર્શન થયાં. અકૂરને પ્રેમ ઊભરાયો. રથમાંથી નીચે ઊતરી પડ્યા અને દેહને ભગવદીય બનાવે એવી પ્રભુના ચરણની રજમાં આળોટ્યા. પ્રભુની આ દુર્લભ ચરણરજ ! અકૂરની આંખો હર્ષનાં આંસુથી ઊભરાઈ ગઈ. હે રાજા પરીક્ષિત ! કંસનો સંદેશ લઈને આવેલા અકૂરની અહીં સુધીની ચિત્તની જે અવસ્થા રહી છે તે જ જીવોએ દેહ ધારણ કરીને પ્રાપ્ત કરવાનો પરમ પુરુષાર્થ છે. દંભ ભય અને શોક ત્યજી શ્રીહરિના સ્વરૂપદર્શનથી તેમ શ્રવણાદિથી એ પુરુષાર્થ લાભ પ્રાપ્ત કરવો જોઈએ, જ્ઞાનાદિ તો ગૌણ ફલ છે. નિઃસાધનપણું આવે કે ભગવદીય દેહ મળે અને પ્રભુ સુલભ બને. અકૂરજીએ ગોદોહનના સ્થાને ઉપસ્થિત પીતાંબર કૃષ્ણ અને નીલાંબર બળભદ્રને જોયા. કમલનયન એવા એ બન્ને ભાઈઓ અગિયાર વર્ષના કિશોરૈ કિશોરવયના હતા. હવે પછી ભગવાનની બાલ્યાવસ્થા કહેવાશે નહીં. ભાદ્રપદ (વ્રજ) કૃષ્ણ પક્ષનો ૧૨ નો એ દિવસ હતો. શીત નહીં તેમ ઉષ્ણ નહીં તેવી, સૂર્યથી અધિક અલૌકિક સર્વતાપનાશક, સર્વાનંદદાયિની, બ્રહ્મતત્ત્વપ્રબોધક એવી ભગવાનની અને બળભદ્રની ક્રાન્તિ હતી. અકૂરજી ઉત્કટ ભાવે પગે લાગ્યા. દંડવત્પ્રણામથી પ્રસન્ન પ્રભુએ ચકચિક્ષવાળા શ્રીહસ્તથી તેમને ઉઠાડ્યા અને આલિંગન દીધું. બળભદ્રજીને પણ ભેટ્યા. બળભદ્રજી તેમને પ્રેમપૂર્વક શ્રીકૃષ્ણ-સહિત ઘરમાં લઈ ગયા. ઉત્તમ આસને પધરાવી એ વડીલના પગ ધોઈ પ્રભુએ શાસ્ત્રવિધિપૂર્વક મધુપકુથી તેમની પૂજા કરી. શ્રમરહિત થયા પછી તેમને નંદરાયજીએ ઉત્તમ ભોજન કરાવ્યું અને થોડો વિશ્રામ કરાવ્યા પછી નંદરાયજીએ અકૂરજીને પૂછ્યું : હે અકૂર ! પાપી કંસ જીવે છે ત્યાં સુધી તેના અવિચારી રાજ્યમાં તમારી પરિસ્થિતિ કઈ રીતે સારી રહી શકે ? એ કૂર પાપીએ ભાણાઓને માર્યા. એની પ્રજા સુખી ન જ હોય. એનું કુશલ હું શું પૂછું ? નંદરાયજીના સત્કારથી તેમ મધુર વાણીથી અકૂરજી પ્રસન્ન બની રહ્યા. માર્ગમાં થયેલા ભક્ત અકૂરના સર્વ મનોરથ પૂર્ણ થયા. પ્રસન્ન પ્રભુએ કાકા અકૂરને કૃતાર્થ કરી દીધા.

સત્યવ્રત આદિની રક્ષા માટે મત્સ્યરૂપ ધારણ કર્યું હતું. પ્રલયકાલના જલમાં વિહાર કરનારા આપના મત્સ્યરૂપને નમન હો. મધુ અને કૈટભને મારનાર આપના હયગ્રીવ રૂપને, મંદરાચલને ધારણ કરનાર કાયબાના રૂપને, પૃથ્વીનો ઉદ્ધાર કરનાર વરાહરૂપને, અદ્ભુત એવા નૃસિંહ રૂપને, ત્રણે જગતને માળી લેનાર વામનરૂપને, પરશુરામાવતારને, રામાવતારને, આપ વાસુદેવને, સંકર્ષણને, પ્રદ્યુમ્નને, અનિરુદ્ધને નમન કરું છું. ગુણોપસંહાર ન્યાયે સર્વાવતારના અવતારી કૃષ્ણને વંદન કરી છેવટે આર્ષજ્ઞાનથી કે ભગવાને દીધેલા દર્શનથી બુદ્ધ ભગવાન તેમ કલ્કે ભગવાનને પણ નમન કર્યા વળી કહું કે હે પ્રભુ ! સૌ ભગવાનની માયાથી મોહિત બની રહી ને હું મારું કરતાં એવો મિથ્યા આગ્રહ રાખીને કર્મ માર્ગમાં ભટકે છે, અનિત્યને નિત્ય માને છે, પ્રભુને છોડીને વિમુખ બને છે. દેહમાં અને સંસારમાં સુખ માનનારો હું પણ આત્માને જાણી શકતો નથી. મનની નિયામિકા મારી બુદ્ધિ તે પણ વિષયરત છે, કૃપણ છે. સાચો માર્ગ મને સૂજતો નથી. હઠીલી ઈન્દ્રિયો પરાણે મારા મનને ઘસડી જાય છે. આપની શરણાગતિ સિવાય મારા માટે હવે કોઈ જ ઉપાય નથી. આ પણ આપની કૃપા જ છે. હે પ્રભુ ! શરણે આવેલાની આપ જ રક્ષા કરો.

અકૂર સ્તુતિ કરતા હતા ત્યાં જ ભગવાને તે સ્વરૂપ અંતર્ધાન કર્યું. હમણાં વરદાન આપવું નથી તેથી અંતર્હિત બની રહ્યા. સ્નાનવિધિ પતાવી અકૂરજી બહાર નીકળ્યા. ભગવાન તો રથમાં જ વિરાજેલા છે. પૂછ્યું : કેમ ચકિત છો ? આશ્ચર્ય જોયું શું ? નમ્રપણે ઉત્તર આપ્યો : વિશ્વવિસ્મયના આધારનાં દર્શન થયાં. આનાથી વધુ આશ્ચર્ય, વધુ અદ્ભુત શું હોય ? ભગવદ્-ઈચ્છાથી પાછું લૌકિકપણું આવ્યું, રથ ચલાવ્યો અને સાયંકાળે મથુરા પહોંચી ગયા. માર્ગમાં ગામડાંના લોકોના મનને મુગ્ધ કરતા ભગવાન મથુરા પધાર્યા. નંદરાયજી વગેરે વ્રજવાસીઓ મથુરા શહેરના બગીચા પાસે આવી પહોંચ્યા હતા. તેમને મળીને ભગવાને અકૂરને કહ્યું કે તમે હવે તમારે ઘેર જાઓ, અમે તો અહીં વિસામો લઈશું અને યોગ્ય કાળે તમારે ત્યાં આવીશું. અકૂરની ઘણી ઈચ્છા હતી કે ચરણરજથી ભગવાન પોતાનું ઘર પાવન કરે, પણ ભગવાનની ઈચ્છા પ્રમાણે કંસને સમાચાર આપીને તેઓ પોતાને ઘેર ગયા.

હવે કૃષ્ણ મથુરાપતિ તરીકે પોતાનો મહિમા પ્રગટ કરશે, સંબંધીઓને સનાથ કરશે. ભગવાને પછી બળદેવજીની સાથે ગોપસખાઓથી વીંટળાઈને મથુરા નગરને જોવા માંડ્યું. નગર ઘણું સુંદર હતું. ઊંચા દરવાજા હતા. મકાનોનાં બારણાં સ્ફટિક મણિનાં હતાં, સોનાનાં તોરણ હતાં. ગોપો ભગવાનનો જયજયકાર કરે છે. મથુરાવાસીઓએ કૃષ્ણ બળરામની ઘણી વાતો સાંભળી હતી જ, આજે તેઓ તેમને નેત્રો ભરી ભરીને નીરખવા લાગ્યાં. ખૂબ સ્નેહ પ્રગટ્યો છે, તૃપ્તિ થતી જ નથી. પ્રભુને નિહાળતી નગરનારીઓને વચનું પણ ભાન નથી રહેતું. સર્વ કોઈએ ભગવાનને પુષ્પવૃષ્ટિએ વધાવ્યા, બ્રાહ્મણોએ અર્ચન કર્યા. નગરનારીઓ ઉઘાડેલાં નેત્રોરૂપી દ્વારથી મનમાં પ્રાપ્ત કરેલા ભગવાનને આલિંગન કરી

રોમાંચિત બની રહી અને પરસ્પર કહેવા લાગી કે વ્રજનાં ગોપીજનોએ એવું ક્યું મોટું તપ કર્યું હશે કે જેથી તેઓ મનુષ્યલોકના મહાન ઉત્સવરૂપ આ બે ભાઈઓનાં નિત્ય દર્શન કરતી હશે ? કૃષ્ણ બળરામ આમ નગરમાં ફરી રહ્યાં ત્યાં તો તેમણે રજકં કચ્છિદાયાન્તં રક્ષકારં ગદાગ્રવ્રજઃ (અ.૪૧, શ્લો.૩૨) એક ધોળી આવતો જોયો. તે ધોવાનું તેમ વચ્ચે રંગવાનું પણ કામ કરતો હતો. ભગવાને તેની પાસેનાં વચ્ચો માગ્યાં. ગદાગ્રજે કહ્યું કે આપીશ તો તારું કલ્યાણ થશે, પણ ધોળી તો રાજસેવક હતો. રાજાનાં વચ્ચો તેની પાસે હતાં. તે છકેલા ધોળીએ વચ્ચો આપવાની વાત તો દૂર રહી, પણ ગમે તેમ બોલવા માંડ્યું. જંગલી કહ્યા, ઉદ્ધતો કહ્યા. મૂર્ખાઓ કહ્યા, રાજાનો ભય બતાવ્યો. તત્ક્ષણ કૃષ્ણનો હાથ ઊંચકાયો, નખ વતી તેનું માથું ચીરી નાખ્યું અને બધાં જ વચ્ચો લઈ લીધાં. ગમ્યાં તે પોતે અને બળરામે પહેર્યા, બાકીનાં ગોપોને આપ્યાં. ભગવાને પીત વચ્ચ લીધાં હતાં, બળરામે શ્યામ લીધાં હતાં. દર્શનથી જ પ્રસન્ન બનેલા એક દરજીએ એ વચ્ચોને પ્રેમથી સુંદર રીતે સીવી આપ્યાં. ભગવાને તેને બલ, ધન, ઐશ્વર્ય, સામર્થ્ય પ્રદાન કર્યું. પછી વનમાળી માળીને ત્યાં ગયા. માળીએ સત્કાર્યા, સુંદર કલામય માળાઓ આપી. માળાની સેવા તો ભગવાનને બહુ જ પ્રિય. બદલામાં ભગવાને તેને અચલ ભક્તિ પ્રદાન કરી. ઉપરાંત વંશવર્ધન, લક્ષ્મી, બળ, દીર્ઘાયુષ, યશ અને કાન્તિ બક્ષ્યાં. રાજમાર્ગે પ્રભુ આગળ વધે છે. સામેથી એક ખૂંધવાળી સ્ત્રી - કુબ્જા આવતી જોઈ. ખૂંધી હતી, પણ હતી સુંદર તેમ એનું મુખારવિંદ પણ સુંદર હતું. હાથમાં શરીરે લેપ કરવાના ચંદનનું પાત્ર હતું. ડોક પગ અને કેડથી વક સ્ત્રી એટલે નામ એનું હતું 'ત્રિવકા'. કંસને માટે ચંદન ઘસી લાવવાનું તેનું કામ. કૃષ્ણને જોઈ એ ત્રિવકા મુગ્ધ બની રહી. મનોરથ થયો. ચંદનને લાયક તો આ જ હોય, આપી દઉં ? અંગીકાર કરશે ? ગોવિંદ તો ગુણગ્રાહક છે. ગુણ ગ્રહણ કરવા ચંદન માગ્યું, પ્રેમવિભોર બની કુબ્જાએ ચંદન આપી દીધું. કૃષ્ણે વક્ષઃસ્થળે ચંદનનો અંગીકાર કર્યો, બલરામે પણ ચંદનલેપ કર્યો. દેવકીનંદનની શોભા ચંદનલેપથી વધી ગઈ. પોતે પ્રસન્ન બની રહ્યા. વધુ પ્રસન્ન તો કુબ્જા થઈ. એને જો કે ખબર નથી કે અંગલેપના ફળ તરીકે અંગ મળવાનું છે. ભગવાને તેના સામે મીટ માંડી. કુબ્જા સમર્પિત બની રહી. ભગવાને તેનું સમર્પણ જોયું. કૃષ્ણ તો અદ્ભુતકર્મા છે. તેને સીધી કરવાની ઈચ્છા કરી. બે ચરણોથી તેના બે પગ દબાવ્યા, પાછળ શ્રીહસ્ત મૂક્યો. કનિષ્ઠિકા અને અનામિકા આંગળીઓવાળી મધ્યમા અને અંગૂઠા પાસેની, દેશિની આંગળી લંબાવી પહોળી કરી દાઢી નીચે મૂકી, તેના શરીરને ઉપર ખેંચ્યું. ખૂંધના અવયવો શ્રોણી અને વક્ષઃસ્થળમાં સમાઈ ગયાં. સૌએ જોયું તો સામે તરુણ સુંદર સ્ત્રી ઊભી છે. ભગવાન હસી રહ્યા છે. ચંદનના બદલામાં કશું માગવાનું કહ્યું. પ્રમદા એવી એ સુંદરીએ પ્રમોદની ઈચ્છા ધરી ઘેર પધારવા કહ્યું. કામપરાયણ એવી એ સ્ત્રીને પરિહાસ કરતાં 'આવીશ' એમ કહ્યું અને પછી આગળ વધ્યા. નગરજનોને ધનુર્ધારનું સ્થલ પૂછતાં કૃષ્ણ વગેરે મંડળી તે સ્થળે પહોંચી જાય છે. વેદી પાસે ધનુષ હતું. અદ્ભુત એવું એ ધનુષ હોય ત્યાંસુધી કંસનો

પરાજય ન થાય. કૃષ્ણને જોઈ રક્ષકો મુગ્ધ જેવા બની રહ્યા છે. કૃષ્ણે રમત માત્રમાં ધનુષ ઉઠાવ્યું, સજજ કર્યું, દબાવ્યું અને તેના બે ટુકડા કરી નાખ્યા. એનાથી મોટો અવાજ થયો. કંસે પણ એ અવાજ સાંભળ્યો. ત્રાસી ઊઠ્યો-ધનુષના રક્ષકો હથિયારો લઈ કૃષ્ણ સામે થયા. કૃષ્ણ બળરામે એ ધનુષના ટૂકડાથી જ એમને મારી નાખ્યા અને પછી ઉતારે પાછા વળ્યા. સાયંકાળ થઈ ગયો હતો. યથાસમયે બધાને સાથે રાખી સાથેનું ભોજન આરોગી સુખરૂપે શિબિરમાં પોઢી ગયા.

કંસની ઊંઘ ઊડી ગઈ હતી. ઊંઘતાં અને જાગતાં બન્ને સ્થિતિમાં મૃત્યુને સૂચવતાં અનેક અપશુકનો તે જોવા લાગ્યો. મૃત્યુનો સંદેશ સંદેહ વગર જાણે મળ્યો. દર્પણાદિમાં માથા વગરનું પોતાનું પ્રતિબિંબ દેખાવા લાગ્યું. પ્રત્યક્ષમાં નેત્રમાં ફેરફારો કરનારો બીજો કોઈ પદાર્થ ન હોવા છતાં ચંદ્ર વગેરે બબ્બે જોવા લાગ્યો. છાયામાં છિદ્ર જોયાં, કાન દબાવતાં અવાજ ન લાગ્યો, વૃક્ષમાં સોનું દેખાયું, જમીન પર પગલાં ન દેખાયાં, સ્વપ્નમાં પ્રેતનું આલિંગન કરતો પોતાને જોયો, ગર્દભ પર બેઠેલો જોયો. ઝેર ખાતો, તેલ ચોળેલો, જાસૂદની માળા પહેરેલો, નગ્ન બનેલો, એકલો જઈ રહેલો જોયો. મરણના ભયે કંસ ત્રાસી ગયો, ઊંઘ આવી નહીં. પછી હે કુરુવંશી રાજા ! રાત્રિ વીતતાં સવાર થયું અને સૂર્યોદય થયો ત્યારે કંસે મલ્લકીડાનો મહોત્સવ શરૂ કરાવ્યો. તૂરી અને ભેરી વાગવા લાગ્યાં. મંડપો શણગાર્યા હતા તેમાં નગરજનો, બ્રાહ્મણો, નિમંત્રિતો, ખંડિયા રાજાઓ, પ્રધાનો વગેરે બેઠા છે. કંસ શરીરને સારી રીતે શણગારીને આવ્યો અને રાજસિંહાસને બેઠો. વ્રજમાંથી આવેલા નંદ વગેરે ગોપો પણ રાજાને ભેટો ધરી યથારથાને ગોઠવાયા. ચાણૂર, મુષ્ટિક, કૂટ, શલ અને તોશલ નામના મલ્લો રંગમંડપોમાં હાજર થઈ ગયા છે. કૃષ્ણ અને બળરામ ગોપો સાથે ઉત્સવ માટેની શોભારૂપ રંગદ્વારે આવ્યા ત્યાં તો આવતા કુવલયાપીડને જોયો. તરત જ કૃષ્ણે કમર કસી કેશ બાંધ્યા. અકૂલિષ્ટકર્માએ ચેતવણી આપી : હે હીન જાતિના મહાવત ! ખસેડ તારા હાથીને, માર્ગ આપ, નહીં તો તારા હાથી સાથે તને પણ યમલોકમાં પહોંચાડી દઈશ. મહાવતે અવગણનાપૂર્વક હાથીને સામે ચલાવ્યો. ભગવાન કૃષ્ણે મથુરા પધારતાં જ અદ્ભુત મહિમા તો પ્રકટ કર્યો છે જ, છતાં નગરજનો લૌકિક જીવો છે. સુકોમળ બાળકો સામે કરાલકાલ-સમા હાથીને ધસી આવતો જોઈ બધાં અકળાયાં. પણ પ્રભુએ હાથીને એક વાર તો રમાડ્યો, પણ પછી ૨૫ ધનુષ જેટલે દૂર સુધી ખેંચ્યો. હાથી અકળાઈ ગયો, વધુ કોષિત બની ગયો, ઝડપથી સામે ધસ્યો, પણ ભગવાને તેની સૂંઢ પકડીને તેને પછાડ્યો, તેનો દાંત ખેંચી કાઢ્યો અને તે દાંત વડે જ હાથીને તેમ મહાવતને મારી નાખ્યા. એ દંતૂશળ કૃષ્ણે ખભે મૂક્યો હતો. લોહીના અને મદના છાંટાઓથી તેમનું શરીર છવાયું હતું. મુખકમળ ઉપર પરસેવાનાં ટીપાં શોભતાં હતાં. બળદેવજીએ પણ બીજો દંતૂશળ ખેંચી કાઢી ખભે મૂક્યો અને પછી બન્ને ભાઈઓ મલ્લોના રંગમંડપમાં પધાર્યા. ગોપો આસપાસ વીંટળાયેલા છે તે વખતે ભગવાન કેવા દેખાયા છે ? અધિકાર પ્રમાણે ભાવાનુસાર સૌને દર્શન થયાં છે. જુઓ-

મહાનામશનિર્નૃણાં નરવરઃ સ્ત્રીણાં સ્મરો મૂર્તિમાન્
ગોપાનાં સ્વજનોઽસતાં ક્ષિતિભુજાં શાસ્તા સ્વપિત્રોઃ શિશુઃ ।
મૃત્યુર્ભોજપતેર્વિગડવિદુષાં તત્ત્વં પરં યોગિનાં
વૃષ્ણીનાં પરદેવતેતિ વિદિતો રઙ્ગાગતઃ સાગ્રજઃ ॥૧૭॥ (અ.૪૪)

દસ પ્રકારના લોકના નિરોધ માટે દસ પ્રકારે દર્શન દીધાં છે. નવ ગુણભેદ, દસમા ગુણાતીત, ત્રણ રાજસ, ત્રણ સાત્ત્વિક, ત્રણ તામસ અને પછી ગુણાતીત અનુક્રમે દસ રસ પણ પ્રકટ કર્યા છે. રસો આ પ્રમાણે છે :

રૌદ્રોઽદ્ભુતશ્ચ શૃંગારો હાસો વીરો દયા તથા ।

ભયાનકશ્ચ બીભત્સઃ શાન્તો ભક્તિરસસ્તથા ॥

મલ્લોને રૌદ્ર સ્વરૂપે, પુરુષોને અદ્ભુત સ્વરૂપે, સ્ત્રીઓને સાક્ષાત્ કામદેવ જેવા શૃંગાર સ્વરૂપે, ગોપોને સ્વજન હોવાથી તેમના વિચિત્ર વેષથી હસવું આવ્યું એટલે હાસ્ય રૂપે, દુષ્ટ રાજાઓને દમન કરનાર વીરરસ સ્વરૂપવાળા, વડીલોને તો બાલક જ લાગે-બાલક પ્રત્યેના સ્નેહમાં દયા સમાઈ હોય એટલે તેમને કરુણ રસવાળા, ભોજપતિ કંસને કાળ જેવા ભયાનક રસવાળા, વિગડવિદુષાં સ્વરૂપનિષ્ઠ ભક્તોને રુધિર મદ તેમ પ્રસ્વેદના બિંદુઓવાળા હોવાથી શોભાવિહીન પ્રતીત થતાં આવા ભગવાન ન હોય એવા અજ્ઞાનને કારણે બીભત્સ-રૂપ પ્રતીત થયા, યોગીજનોને પરમતત્ત્વરૂપે શાન્ત રસવાળા અને યાદવોને પરમ સ્વામીરૂપે ભક્તિરસસ્વરૂપવાળા પ્રતીત થયા. ભગવાન તો એકસરખા જ છે, સૌને જેની જેવી ભાવના તેને તેવા અનુભવાયા. કૃષ્ણદર્શને સૌના ભાવ પોષાયા. બળભદ્ર તો વેદરૂપ છે, અલૌકિકતા માટે સાથે રાખેલા છે.

અદ્ભુત બની રહેલા કૃષ્ણ-બળદેવને જોઈને કંસ તો ભયભીત બન્યો, પણ સભાજનો તો જાણે એમને જોતાં ધરાતા જ નથી. એમનાં રૂપ, ગુણ, માધુર્ય અને અલૌકિક પરાક્રમી ધૃષ્ટતા જોઈ સર્વ સભાજનો એમનાં સાંભળેલાં તથા રૂબરૂ જોયેલાં પરાક્રમોનું વર્ણન કરવા લાગ્યાં. વસુદેવના ઘરમાં દેવકી દ્વારા કારાગારમાં જન્મ્યા છતાં ત્યાંથી પણ ગયા. ગોકુલમાં અગિયાર વર્ષ ભગવાન ગુપ્ત રહ્યા. એમણે તો ત્યાં અનેક અસુરોને માર્યા હતા, ગોકુલની વારંવાર રક્ષા કરી. કહે છે કે એમનાથી જ યાદવોનો વંશ સમૃદ્ધ બની રહેવાનો છે. આ બલરાનજી પણ આપણા જ વસુદેવનાં પત્ની રોહિણીજીના પુત્ર છે. આ રીતે લોકો પરસ્પર વાર્તાલાપ કરી રહ્યાં છે ત્યાં તો મુખ્ય મલ્લ ચાણૂરે કૃષ્ણ પાસે મલ્લયુદ્ધનો પ્રસ્તાવ મૂક્યો. કૃષ્ણે એ પ્રસ્તાવને વધાવી લીધો. એની સૂચના મુજબ એની સાથે કૃષ્ણ અને મુષ્ટિક સાથે બળદેવ યુદ્ધ કરે એય નક્કી કર્યું અને પછી યુદ્ધ શરૂ થયું. સર્વાંગે વજ્ર જેવા કઠણ અને પર્વત જેવા એ બે મલ્લો અને કોમળ અંગવાળા બે કિશોરો વચ્ચેના આ યુદ્ધમાં સભાજનોને અધર્મ જ પ્રતીત થયો. નગરની નારીઓને માટે તો એ યુદ્ધ અસહ્ય બની રહ્યું. એ રીતનું

વિષમ પ્રતીત થતું મલ્લયુદ્ધ જોઈ ત્યાં એકઠી થયેલી સ્ત્રીઓ ટોળે વળીને પરસ્પર વાતો કરે છે : આવો અધર્મ થતો હોય ત્યાં ઊભાં જ ન રહેવું જોઈએ, સભામાં બેસનારાઓએ સત્ય જ કહેવું જોઈએ. કોઈના તેજમાં તણાઈને સ્પષ્ટ ન બોલનાર તો પાપનો ભાગીદાર બને. જુઓ તો ખરાં ! કૃષ્ણનું મુખકમલ પ્રસ્વેદથી છવાઈ ગયું છે ! બલરામનું મુખ પણ કોધથી કેવું લાલ લાલ બની રહ્યું છે !

કેટલો બધો શ્રમ પડતો હશે ! આવું બધું આપણે જોવાનું. ધન્ય છે વ્રજભૂમિને ! ધન્ય છે વ્રજની ગોપિકાઓને ! લક્ષ્મીજીરૂપ એ ગોપિકાઓ ઉપર તો કેટલી બધી કૃપા હતી ! સૌને દુર્લભ એવા લાવણ્યસભર, સ્વતઃસિદ્ધ, નિત્યનવીન, યશ લક્ષ્મી ઐશ્વર્યનું એકાંત-સ્થાન એવા શ્રીકૃષ્ણનું રૂપ જોઈ જોઈને અને કૃષ્ણમાં જ ચિત્તને સ્થાપીને એ ગોપિકાઓ તો ખરેખર મહાપુણ્યશાળી છે. ખેદની વાત છે કે આપણે અલ્પ પુણ્યવાળાં છીએ, આપણને તો આવાં શ્રીકૃષ્ણનાં પ્રથમ પ્રથમ દર્શન થયાં છે, વળી કહ્યું કે આ સભાને ધિક્કાર છે, જ્યાં શ્રીકૃષ્ણનું આવું અપમાન થાય છે. વ્રજભૂમિ જ ધન્ય છે કે જ્યાં શ્રીકૃષ્ણ પોતે પણ વિવિધ કીડા કરે છે.

સ્ત્રીઓને આમ બોલતી જોઈને તેમ તેમની વિદ્વજ્ઞતા જોઈને ભગવાને પછી શત્રું હનું મનશ્ચક્રે ભગવાન- શત્રુને હણવા મન કર્યું. વળી તે વેળા સ્ત્રીઓ દ્વારા આવું બધું જાણી વસુદેવ દેવકી પણ સ્નેહશોકાતુર બની સંતાપ કરતાં હતાં. તેમણે હજુ પુત્રનો મહિમા પૂરો જાણ્યો નથી. યુદ્ધની શરૂઆતમાં એકબીજાની પીડીને પીડી સાથે, ઢીંચણોને ઢીંચણો સાથે, મસ્તકોને મસ્તકો સાથે, છાતીઓને છાતીઓ સાથે અફાળવા લાગ્યા. મલ્લયુદ્ધની બધી જ રીતો પરસ્પર અજમાવતાં ભગવાને તો રમતમાં મલ્લનો મદ ઉતારી નાખ્યો. પ્રભુના વજ્ર-શા પ્રહારોથી પાપી પીડાયો. નિરાશા અને નિષ્ફલતાવાળા એ મલ્લે પ્રભુને વક્ષઃસ્થલમાં પ્રહાર કરવા પ્રયાસ કર્યો, પણ પ્રભુએ એનો હાથ પકડ્યો, ઘુમાવ્યો, પ્રાણવિહીન બની રહેલા મલ્લને પથ્થર પર પછાડ્યો. બળરામે પણ મુષ્ટિકને કાન પાસે મર્મમાં મુષ્ટિપ્રહાર કર્યો. એ પણ લોહી ઓકતો પ્રાણવિહીન બની રહ્યો. બાકીના કૂટ શલ અને તૌશલ નામના મલ્લો પણ ધસી આવ્યા. એ પણ કૃષ્ણ-બળરામના પાદપ્રહારે જ મર્યા. બાકીના મલ્લો તો નાસી જ ગયા. ગોપસખાઓ કૃષ્ણ બળરામને વીંટળાઈ વળ્યા અને આનંદવિભોર બની રહ્યા. બ્રાહ્મણો ‘સાધુ સાધુ’ બોલી ઊઠ્યા. ભયભીત છતાં કોધનો ઢોંગ કરતો કંસ આજ્ઞાઓ આપી રહ્યો : વસુદેવના આ દુરાચારી છોકરાઓને નગરમાંથી કાઢી મૂકો, ગોવાળોનું ધન પડાવી લો, નંદને કેદ કરો, વસુદેવને મારી નાખો, મારા પિતા ઉગ્રસેનને પણ મારી નાખો. કંસ આમ બકતો હતો ત્યાં તો અવિનાશી ભગવાન શ્રીકૃષ્ણ ઝડપથી તેના સિંહાસને ચડી ગયા. કંસે તેમને આવતા જોઈ ઢાલ-તલવાર લીધાં-ન-લીધાં ત્યાં તો દુઃસહ અને ઉગ્ર તેજવાળા શ્રીકૃષ્ણે, ગરુડ જેમ સર્પને પકડે તેમ, પકડ્યો અને તેના કેશ પકડી પાપીએ

‘દેવકીના કેશ પકડ્યા હતા ને !’ ભાન કરાવ્યું અને મંચ પરથી મલ્લોના અખાડામાં નાખ્યો તથા પોતે પણ કૂદીને તેના પર પડ્યા. તેમના અસહ્ય ભારથી ચગદાઈને કંસ મરણ પામ્યો.. વાસ્તવમાં પાપીનો ઉદ્ધાર કર્યો છે. અંગસ્પર્શથી આત્મામાં પ્રાણનો લય કરાવ્યો. લોક-નજરમાં તેની હીનતા દર્શાવી. અન્ય પુરાણ પ્રમાણે યમુનાજી સુધી ખેંચ્યો અને મારીને વિશ્રામ કર્યો. મથુરામાં એ તટ વિશ્રામઘાટ કહેવાયો. તેના ભાઈઓ સામે થયા. બળરામે તેમને પૂરા કર્યા. દેવદુદુત્તિ વાગી રહ્યાં, પુષ્પોની વૃષ્ટિ થઈ, અપ્સરાઓ નૃત્ય કરવા લાગી, દેવોએ જયજયકાર ગજવ્યો.

ભાદ્રપદ (વ્રજ) કૃષ્ણ ચતુર્દશીનો આ દિવસ. કંસ વગેરેની પત્નીઓ પતિઓના મરણથી દુઃખી થઈ. માથાં કૂટતી, આંખોમાંથી આંસુ સારતી ત્યાં આવી અને વિલાપ કરવા લાગી. દયાળુ ભગવાને તેમને આશ્વાસન આપ્યું, તેમના સ્વજનો દ્વારા લૌકિક ક્રિયાઓ કરાવી અને પછી માતા-પિતાને બંધનમુક્ત કર્યા. કૃષ્ણે અને રામે એમના ચરણે મસ્તક નમાવ્યું. દેવકી અને વસુદેવજીને વંદન કરતા બન્ને પુત્રોને જગતના નાથ જાણી, એમનો મહિમા માણી એમને ભેટ્યાં નહીં ! માત્ર હાથ જોડ્યા. પુત્રભાવ ગયો તો નથી. અગિયાર વર્ષે લાડકવાયાઓનાં દર્શન થયાં છે. શંકા કુશંકા થાય છે, સ્નેહ રૂંધાય છે. અલૌકિક ભગવદ્ભાવમગ્ન બન્ને થયાં હતાં. પુત્રભાવ સુદૃઢ કરવા ભગવાને પોતાની મોહિની માયા વિસ્તારી : પુત્રસ્નેહનું સુખ ભોગવ્યા પહેલાં જ મને ભગવાન જાણી જ્ઞાન અને ભગવદ્ભાવ પામે એ ઠીક નહીં. હું પ્રસન્ન છું. જ્ઞાન તેમના માટે દુર્લભ નથી, પુત્રપ્રેમ દુર્લભ છે એમ માની ભગવાને માતાપિતા પર માયા વિસ્તારી. તેમનો સંકોચ દૂર કરવા માટે પોતાની બાલલીલાનું સુખ આપી શકાયું નહીં તેમ પોતે પણ માતા-પિતાની સેવા કરી શક્યા નહીં તે અંગે ક્ષમા માગી. મા અને બાપ પુત્રોને ભેટી પડ્યાં, ગદ્ગદ બની રહ્યાં અને આનંદનાં આંસુ વહાવવા લાગ્યાં. યદુઓના રાજા દાદા ઉગ્રસેનને પણ બંધનમુક્ત કર્યો. કંસને પુત્ર ન હતો એટલે વૃદ્ધ હોવા છતાં એમને રાજા તરીકે સ્થાપ્યા અને કહ્યું : મહારાજ ! અમે તમારી પ્રજા છીએ. અમને આજ્ઞા આપવા આપ યોગ્ય છો. એ પછી કંસના ભયથી યદુ, વૃષ્ણિ, અંધક, મધુ, દાશાર્હ તથા કુકુર વગેરે વંશના પોતાના જાતિજનો તથા સંબંધીઓ જ મથુરા ત્યજી ગયા હતા તેમને તેડાવ્યા, સત્કાર્યા અને દાન આદિથી તૃપ્ત કરી કરી મથુરામાં વસાવ્યા. મથુરા નગરનાં નિવાસીઓ તો આનંદવિભોર બની રહ્યાં છે. તેમના સર્વ મનોરથો સિદ્ધ થયા છે, તેમના સર્વ સંતાપો દૂર થયા છે. તેઓ આનંદિત, શોભાયમાન, કરુણાર્દ્ર અને મંદસ્મિતવાળા ભગવાન શ્રીકૃષ્ણના મુખકમળના અમૃતનું પાન કરી, તેમનાં દર્શન કરી પ્રસન્ન બની રહ્યાં છે. અતિવૃદ્ધોને પણ ભગવાનના દર્શનથી જાણે વગર ઔષધે નવું જીવન મળ્યું છે. દુઃખી છે એક માત્ર વત્સલ બાવા નંદરાયજી. ભગવાન દેવકીનંદન એમની પાસે પધાર્યા, ચરણે પડ્યા, ભેટ્યા અને બોલ્યા : હે પિતાજી ! મનમાં જરાય ઓછું ન લાવશો. હું ભલે દેવકીનંદન છું, પણ લાલો તો નંદજસોદાનો જ છું. મારું લાલન-પાલન કરનાર તમે

જ' મારાં સાચાં માતા-પિતા છો. 'તમે દેવકી વસુદેવના પુત્ર છો, અમારા પુત્ર નથી' એમ સ્વપ્ને પણ ન વિચારશો. હે પિતાજી ! તમે હવે વ્રજમાં જાઓ. બધાને સાન્ન્યવન આપજો. અમે અહીં સ્વજનોને સુખી કરી, સ્નેહથી દુઃખી એવા તમને, સંબંધીઓને મળવા જરૂર આવીશું. એમ વચન આપ્યું અને વત્સલ એવા નંદરાયજી વગેરે ગોપોને વિદાય કર્યા. ભગવાને સૌ વહાલભર્યા વ્રજવાસીઓને વસ્રો, અલંકારો, વાસણો વગેરે ભેટો આપી તેમનો સત્કાર કર્યો. ગોવાળોની સાથે નંદરાયજી ભગવદ્દિશ્ણવશ બની વિદાય થયા.

વસુદેવજીએ પછી શુભ મુહૂર્તે કુલપુરોહિત ગર્ગાચાર્ય અને બીજા વિદ્વાન બ્રાહ્મણો પાસે બન્ને પુત્રોના દ્વિજસંસ્કાર કરાવ્યા અને બ્રાહ્મણોને દક્ષિણા આપી તૃપ્ત કર્યા. શ્રીકૃષ્ણના જન્મના દિવસે ગાયોનું દાન કરવાનો જે સંકલ્પ કર્યો હતો તે યાદ કરી આજે પૂરો કર્યો. કંસે લૂટી લીધેલું પોતાનું જે દ્રવ્ય હતું તે હવે પાછું મળ્યું છે તેમાંથી આ બધું દાન કર્યું. કૃષ્ણ અને બળદેવે પછી ગર્ગાચાર્ય દ્વારા ગાયત્રી વ્રત કર્યું, એટલે કે નિયમપૂર્વક અમુક સમય સુધીનું બ્રહ્મચર્યવ્રત લીધું. એ પછી વિદ્યાસંપાદન માટે તે સમયના સમર્થ ગુરુ કાશ્ય સાન્દીપનિ મુનિના ઉજ્જયિનીમાં આવેલા ગુરુકુળમાં મૂકવામાં આવ્યા. ઉજ્જયિની શૈવ સ્થાન હતું. પવિત્ર ક્ષિપ્રા નદી ત્યાં વહે છે. જ્યોતિર્લિંગરૂપ મહાકાલેશ્વર મહાદેવજી ત્યાં વિરાજે છે. તીર્થવાસી એવા વિદ્યાપ્રદાતા સાન્દીપનિજી વિરક્ત ઋષિ હતા. શ્રીકૃષ્ણ તથા બળદેવજીએ ગુરુને દેવરૂપ માની તેમની નમ્રતાપૂર્વક સેવા કરી અને તેમના દ્વારા ચાર વેદ, છ વેદાંગ, ધનુર્વેદ, ધર્મશાસ્ત્ર, ન્યાયશાસ્ત્ર, સાંખ્ય યોગરૂપ આત્મવિદ્યા, આન્વીક્ષિકી, વ્યાકરણશાસ્ત્ર, અર્થશાસ્ત્ર વગેરે વિદ્યાઓ યથાર્થ રીતે કંકસ્ય કરી અને ભગવાને કૃપા કરી શાસ્ત્રમર્યાદાનું પાલન કર્યું. ચોસઠ દિવસમાં ચોસઠ કલાઓ પણ ભણ્યા. ગુરુ તો સંતોષી છે, કૃષ્ણનો મહિમા જાણે છે. એમને ભણાવી વાસ્તવમાં તો તેઓ પણ વધુ તેજસ્વી બની રહ્યા હતા. પાપી દ્વારા પુત્ર મર્યો હતો એ ગુરુપત્નીથી વીસરાતું નથી. ગુરુપત્નીને શ્રીકૃષ્ણના મહિમાનું જ્ઞાન નથી. એક વખત ગુરુપત્ની દોહન કરવા બેઠાં. દોહનપાત્ર લેવાનું ભૂલી ગયાં હતાં. પાસે બેસી સંધ્યા કરતા કૃષ્ણ પાસે તે માગ્યું. જરા દૂર રહેલા એ પાત્ર માટે બેઠાં બેઠાં જ કર લંબાવ્યો અને ગુરુપત્નીને પાત્ર આપ્યું. ગુરુપત્ની વિસ્મય પામી ગયાં, મહિમા પિછાડ્યો. ગુરુદક્ષિણામાં ગુરુએ પત્નીની ઈચ્છા મુજબ પ્રભાસમાં અગ્નિકુંડમાં ડૂબેલો પુત્ર માગ્યો. કૃષ્ણ અને બળભદ્રજી તત્કાલ પ્રભાસ ઊપડ્યા અને સમુદ્ર પાસે ગુરુપુત્ર માગ્યો. એમના દર્શને સમુદ્ર પ્રસન્ન બની રહ્યો. કૃષ્ણ તો પુત્રી લક્ષ્મીના પતિ હોવાથી સમુદ્રના જમાઈ થાય અને બળભદ્ર શેષ ભગવાન, ગૃહપતિ સમુદ્રે સ્વાગત કર્યું. ભગવાને ગુરુપુત્ર માગ્યો. સમુદ્ર દ્વારા જાણ્યું કે પંચજન નામનો એક મોટો દાનવ સમુદ્રમાં રહે છે એ પુત્રને હરી ગયો છે. કૃષ્ણ તત્કાલ જલમાં પ્રવેશ્યા, પંચજનને શોધી તેને મારી નાખ્યો. તેની પાસે ગુરુપુત્ર ન હતો. તે અસુરના શરીરથી ઉત્પન્ન થયેલા શંખને લઈ કૃષ્ણ સમુદ્રમાંથી બહાર નીકળ્યા અને દિવ્ય રથમાં બળદેવ સાથે વિરાજી યમલોકમાં જઈને શંખ વગાડ્યો. શંખનો શબ્દ સાંભળી પ્રજાઓને

નિયમમાં રાખનાર યમદેવ તરત જ ત્યાં આવ્યા અને ભક્તિપૂર્વક બન્નેની પૂજા કરી અને કહ્યું : લીલાધારી ભગવાન ! આપનું હું શું કાર્ય કરું ? ભગવાને ગુરુપુત્ર માગ્યો. ભગવદ્-આજ્ઞા સામે કર્મનિયમ ન હોય. નિયમનું ઉલ્લંઘન કરી યમદેવે પ્રભુને સદેહે ગુરુપુત્ર આપ્યો. ગુરુ કૃતાર્થ બની રહ્યા. વહાલપૂર્વક આશીર્વાદો વરસાવ્યા : હે વીરો ! તમે હવે ઘેર જાઓ, યશસ્વી બની રહો તેમ પ્રાપ્ત કરેલી વિદ્યાઓ અખંડ બની રહો. બન્ને ભાઈઓ વેગવાળા રથમાં બેસી મથુરામાં પધાર્યા. ચાર વર્ષ વીતી ગયાં હતાં. નગરની સર્વ પ્રજા ખોવાયેલું ધન જાણે પાછું મળ્યું હોય એમ આનંદમગ્ન બની રહી.

શ્રીશુકદેવજી બોલ્યા : મથુરામાં સુખસમૃદ્ધિવાળું તેમ અનુકૂળ સમાજવાળું જીવન હોવા છતાં શ્રીકૃષ્ણ વ્રજને ભૂલ્યા નથી. ભગવાન તો ભક્તાધીન છે. ભક્તોને શી રીતે ભૂલે ? કાર્યદિશા બદલાઈ છે. મથુરા ત્યજી ગોકુલમાં જવાય એમ નથી, જાય તો ભક્તાધીન કદાચ પાછા ન પણ આવી શકે. પ્રિય મિત્ર અને મંત્રી, સાક્ષાત્ બૃહસ્પતિના શિષ્ય, પોતાના એકાંત ભક્ત એવા ઉદ્ભવજીને એક દિવસ શરણાગતની પીડા હરનારા ભગવાન હરિએ બોલાવ્યા અને પ્રેમપૂર્વક તેમનો હાથ પકડીને કહ્યું : હે સૌમ્ય ! તમારે મારું અતિ મહત્ત્વનું કામ સાધવાનું છે. તમે વ્રજમાં જાઓ, મારાં માતા-પિતાને પ્રસન્ન કરો અને વિરહવિકલ એવાં શ્રીગોપીજનોને મારો સંદેશ પહોંચાડી એમની મનોવ્યથા દૂર કરો. ગોપીજનો મારા પ્રાણરૂપ છે. પોતાનું સર્વસ્વ એમણે મને સમર્પિત કરી દીધું છે. ગોકુલની એ સ્ત્રીઓ વિરહની ઉત્કંઠાથી મૂંઝાતી હશે અને મારા સંદેશની રાહ જોતી મહાકષ્ટથી પ્રાણ ટકાવી રહી હશે. કહેજો કે કૃષ્ણ તમને ભૂલ્યો નથી, ભાવાત્મક બની રહીને વ્રજમાં વિલસું છું, ભલે વિયોગ રહ્યો. સ્વરૂપસ્થિતિએ વ્રજમાં જ છું, તમારા હૃદયમાં જ હું તો વિરાજી રહ્યો છું. મારા માટે તમારા લૌકિક વૈદિક સર્વ ધર્મો છૂટી ગયા છે. ભગવદીય છો, તમને કશો જ ઉપદ્રવ ન હોય. રસાત્મક નિત્યલીલાસ્થ એવાં તમે શ્રીગોપીજનો છો. તમારામાં મારો પ્રવેશ થઈ ગયો જ છે. મારું સાન્નિધ્ય તમારા અંતરમાં અખંડ રહ્યું છે.

શ્રીગોપીજનોમાં ઉદ્ભવજીને ભગવત્સ્વરૂપનું જ દર્શન થવાનું છે, પણ એ તો ભગવત્કૃપા હોય તો જ સમજાય. યથાયોગ્ય બની રહી સંદેશ આપી શકે એથી ભગવાને ઉદ્ભવજીને શ્રી ગોપીજનોનું સ્વરૂપ સમજાવ્યું છે. એ પછી ઉદ્ભવજી ભગવાનની આજ્ઞા પ્રમાણે સુવર્ણરથમાં વિરાજી ગોકુલ જવા નીકળ્યા અને સૂર્યાસ્ત-સમયે ત્યાં પહોંચી ગયા. ગાયો વગેરે પશુઓ વ્રજમાં પરત આવતાં હતાં, મસ્ત વૃષભો ડણક કરતા હતા, સુંદર શ્વેત વાછરડાં કૂદતાં હતાં, નવપ્રસૂતા ગાયો વાછરડાંને શોધતી આમ તેમ દોડતી હતી, ઘરોમાં ગાયો દોહવાતી હતી, વાંસળીઓના સૂરથી વાતાવરણ ગાજતું હતું, અલંકારોથી શોભતી ગોપીઓ કૃષ્ણ-બળભદ્રનાં ગુણગાન કરતી હતી, વ્રજમાં અગ્નિ, સૂર્ય, અતિથિઓ, ગાયો, બ્રાહ્મણો, પિતૃઓ તેમ દેવોનાં પૂજન થતાં હતાં. વ્રજની સર્વ તરફ પુષ્પોવાળાં વન હતાં. બમર ગુંજે છે. જલાશયમાં કમળ ખીલે છે, હંસાદિના સ્વન થાય છે. નંદના દ્વારે રથ

આવતાં ભગવાનના એ અનુપમ સેવકને નંદરાયે સત્કાર્યો, યથાસમયે ઉત્તમ ભોજન કરાવ્યું અને સ્વસ્થ થયા પછી વસુદેવાદિના સમાચાર પૂછ્યા. પાપી કંસ પોતાના પાપે જ મર્યો. અનુયાયીઓ સાથે મર્યો એ ઘણું સાદું થયું. પુત્રસ્નેહથી નેત્રોમાં આંસુ સાથે વળી પૂછ્યું : મારો લાડકવાયો લાલો તો હવે ભણી ગણી મોટો વિદ્વાન થઈ ગયો હશે. અમને એની માતાને, સંબંધીઓને, સખાઓને, સનાથ કરેલા આ વ્રજને, વૃંદાવનને, ગોવર્ધનને યાદ કરે છે કે ? અહીં બધાંને મળવા આવવાનું વિચારે છે કે ? ક્યારે એના સુંદર મુખનાં દર્શન થશે ? ગર્ગચાર્યજી કહેતા હતા તેમ એ તો ભગવાન પધાર્યા છે. રમત માત્રમાં પાપી અસુરોને માર્યા. ભગવાનનાં પરાક્રમ વર્ણવતાં સ્મરણથી વિહ્વળ બની રહ્યાં. યશોદાજી તો મા છે, વાત્સલ્યભાવનાં જીવંત સ્વરૂપ જેવાં છે. તેમને માહાત્મ્યજ્ઞાન નથી, એવું જ્ઞાન એમને ખપતું જ નથી, એમના માટે તો પુત્રભાવે લૌકિક સ્નેહ જ પૂરતો છે. ઉદ્ભવજી આ બધું જોઈ કૃતાર્થ બની રહ્યા. વ્રજમાં જાણે આનંદ જ છવાયેલો છે, વિરહકલેશ નથી. પ્રભુમિલનની તાલાવેલી છે, પણ બધાંની ભક્તિ રસાલ એવી પ્રમેયભક્તિ છે. ભગવાન એમનાથી દૂર હોય જ નહીં છતાં ઉદ્ભવજી બોલ્યા : આગમિષ્યત્યદીર્ઘેણ કાલેન વ્રજમચ્યુતઃ ટૂંક સમયમાં જ અચ્યુત વ્રજમાં પધારશે. પ્રિયં વિધાસ્યતે પિત્રોઃ માતા-પિતાનું પ્રિય થાય એમ કરશે. ગુપ્ત રીતે ભગવાન નંદ જસોદાજીને મળવા પધારે છે. તે વખતે શ્રીગોપીજનોને મળતા નથી. કદાચ શ્રીગોકુલમાં રોકાઈ જવું પડે તો ? ભક્તાપીન ગોપીજનોના હૃદયમાં જ વાસો કીધો છે. શ્રીગોપીજનને તો અલૌકિક સામર્થ્ય દીધું છે.

પ્રાતઃકાળ થયો. વ્રજમાં ગોપીજન જાગ્યાં, નિત્ય ક્રમમાં પ્રવૃત્ત થયાં. ગોદોહન કર્યું, એ પછી દીપ પ્રકાશમાં શોભતાં મણિ વગેરે અલંકારયુક્ત કાન્તિપૂર્ણ શ્રીગોપીજન દહીં વલોવતાં ભગવાનના ગુણાનુવાદ ગાય છે. નેતરાં ખેંચતાં હાથમાં કંકણો પહેરતી તે ગોપીઓના નિતંબો, સ્તનો અને હારો ઝીલતા હતા. કુંડળોની કાન્તિથી એમના કપોલો શોભતા હતા. કમળનયન શ્રીકૃષ્ણનું આ ગાન તો દિશાઓનાં અમંગલ દૂર કરે છે. કંકણાદિનો રણકાર, મથનમિશ્ર ગાનનો ધ્વનિ સ્વર્ગને પણ સ્પર્શે છે. ગોપીજનો ઉચ્ચ કંઠે ગાન કરે છે તે તેમની લોકનિરપેક્ષતા સૂચવે છે. શ્રીગોપીજનોએ નંદના દ્વારે સુવર્ણના સાજવાળો રથ જોયો. પરસ્પર પૂછી રહ્યાં : કૃષ્ણને લઈ જનાર અકૂર આવ્યો કે શું ? હવે શું લેવા આવ્યો હશે ? આમ પરસ્પર કહેતી હતી ત્યાં તો ઉદ્ભવજી સ્નાનાદિથી પરવારીને એ ગોપીજનોના વૃંદ પાસે આવી પહોંચ્યા. લાંબા બાહુઓવાળા, કમળશાં નેત્રોવાળા, સુંદર મુખકમળવાળા, વિવિધ આભૂષણોથી શોભતા, અતિ સુંદર, કૃષ્ણ જેવા દેખાતા ઉદ્ભવને જોઈ શ્રીગોપીજનો- ‘આ કોણ હશે ?’ એમ કહેતી વ્રજની એ સ્ત્રીઓ-આતુર થઈને ઉત્તમ કીર્તિવાળા ઉદ્ભવને વીંટળાઈ વળી. જાણ્યું કે આ તો કૃષ્ણસંદેશ લાવનાર ઉદ્ભવજી છે. તરત જ તેઓ વિનયથી નમ્ર બની રહ્યાં. લજજાયુક્ત હાસ્ય, દર્શન અને મધુર ભાષણથી ઉદ્ભવનો સત્કાર્ય કર્યો. ઉદ્ભવને મંત્રી, રાજસેવક, યાદવશ્રેષ્ઠ તરીકે નહીં, પણ તં વૌક્ષ્ય કૃષ્ણાનુચરં આ તો કૃષ્ણના

ચરણસેવક છે એમ માનીને જ્ઞાની ભક્ત એવા એ ઉદ્ભવજીને એકાંતમાં આદરથી આસન આપ્યું. હૃદયનાથની વાત કરવાની છે એટલે એકાંતમાં કોઈની દખલ ન જોઈએ. પ્રથમ તો માન ધર્યું, પ્રિયમાં દોષારોપ કરવા માંડ્યો. વાણીમાં વક્તા આવી. સ્વામિનીઓએ સંભળાવવા માંડ્યું : તમે તો યદુપતિના દૂત બનીને આવ્યા છો, સ્વામીએ મોકલ્યા છે. માતા પિતાનું પ્રિય કરવાની ઈચ્છાથી મોકલ્યા ? તે વિના હવે ગાયોના આ વ્રજમાં તેમને યાદ કરાવે એવું બીજું કોણ હોય ? એમના આત્મીય તો નંદરાયજી જ. આત્મીયનો સ્નેહસંબંધ તો દૂટવો કઠિન. મુનિઓને પણ એવો સ્નેહાનુબંધ ત્યજવો મુશ્કેલ. પુરુષોએ સ્ત્રીઓ સાથે કરેલી મિત્રતા તો મતલબ પૂરતી જ હોય. એવો સ્નેહ તો સ્વાર્થ પૂરતો, હેતુપૂર્વકનો ભ્રમરપુષ્પ જેવો. એ સ્નેહ એક નહીં, પણ એવા સ્નેહના આઠ પ્રકાર જણાવ્યા : ગણિકા, વ્રજા, વિદ્યાર્થી, યાયક, પક્ષી, અતિથિ, મૃગલાં અને કામી પુરુષ. કામ પત્યું એટલે પછી કશી લેવાદેવા નહીં. સ્નેહસંતપ્ત પ્રભુપ્રિયાઓએ કોમલ નિર્દોષ પ્રિયમાં પણ કલેશવશાત્ દોષારોપ કર્યા. કપટ કે વિવેક નથી, મનમાં આવ્યું તેવું બોલી નાખ્યું. વળી પાછું પ્રભુએ આપેલું સુખ યાદ આવ્યું, મનમાં ઊભરાયું, ભાન ન રહ્યું, મર્યાદા મૂકી અને રડવા લાગ્યાં. વળી પ્રિયતમની બાળલીલા, કિશોરલીલા યાદ આવતાં પ્રભુનાં ગુણગાન પણ કરવા લાગ્યાં. કોઈ એક પ્રધાન સ્વામિનીએ કૃષ્ણવિયોગનું ધ્યાન કરતાં એક મધુકર ભ્રમર જોયો. ગુનગુન કરતા એ ભ્રમરને પ્રિયતમનો મોકલેલો દૂત માન્યો અને સંભળાવવા માંડ્યું. દસ શ્લોકનું આ ભ્રમર ગીત છે. એમાં જ્ઞાન નથી, છે કેવળ ભક્તિભર્યા ઉપાલંભ. માનિની માનમગ્ન બની રહી છે. પ્રણયકોપ ઉદ્ભવ્યો અને વાણીમાં વણાયો. સુંદર ભાષા છે. કામશાસ્ત્રાનુકૂળ ભાષાનો અનુપમ પ્રયોગ થયો છે :

મધુપ કિતવબન્ધો મા સ્પૃશાદ્ઘ્રિં સપત્ન્યાઃ

કુચવિલુલિતમાલાકુઙ્કુમશમશ્રુભિર્નઃ ॥૧૨॥

હે કપટીના બંધુ એવા ભ્રમર ! (અન્યાપદેશ ન્યાયે ઉદ્ભવજીને પણ આ શબ્દો લાગુ પડે છે) અમારી શોક્યનાં સ્તનોથી મસળાયેલી શ્રીકૃષ્ણની માળામાં લાગેલા કેસરથી ખરડાયેલી મૂછો વડે તું અમારો ચરણસ્પર્શ ન કરીશ. ભગવાનની માલામાં પુષ્પો પર ભ્રમરને ગુંજવાનું, પુષ્પરસપાન કરવાનું મન થાય, પણ ગુંથેલા પુષ્પમાં અંદર પ્રવેશવાનું એનું ભાગ્ય ન હોય. પરિણામે બહાર સ્પર્શ અને એનું કેસર એની મૂછે લાગે. ઉદ્ભવજીને ભગવાન પ્રસાદી પુષ્પમાળા આપે, ઉદ્ભવજી આદરપૂર્વક એને સૂંઘે, માથે ધરે, આંખે સ્પર્શ કરાવે તેથી તેમની મૂછે પણ માલાનું કેસર લાગે. માલામાં કેસર તો વિહારમાં મળે, ચોળાય સપત્નીને માટે તો તે શોભારૂપ, આનંદપ્રદ ઉદ્ભવજી પણ પ્રભુની એવી કેસરયુક્ત માળા ધારણ કરીને જ આવ્યા છે. આવાં બળતરા વધારે એવાં ચિહ્નો લઈને આવનાર માન દેવા થોડો આવ્યો હોય ! એટલે જ ચરણસ્પર્શથી ભ્રમરને ચરણે નમન કરવા જતાં ઉદ્ભવજીને મના કરી મા સ્પૃશાદ્ઘ્રિં-પગને અડકતો નહિ-નિષેધ કર્યો. ચરણકમલના મકરંદનું પાન કરે તો ? ચરણ પ્રભુને

યોગ્ય ન રહેને ? કહેવાનો ભાવાર્થ એ છે કે શ્રીકૃષ્ણના દૂત તરીકે આવી, અમને નમી તું અમારા મનામણાં ન કરીશ. મધુપતિ શ્રીકૃષ્ણ મથુરાની માનિની સ્ત્રીઓને ભલે મનાવ્યા કરે, તેમનો એ કુંકુમરૂપ કૃપાપ્રસાદ યદુવંશીઓની સભામાં ઉપહાસ કરવા યોગ્ય છે. આમ કહીને એમ સૂચવ્યું કે પ્રભુ ભલે અહીં પધારે, અમારા જેવાંથી મથુરા ન અવાય, નગરના યાદવો હસે ! શ્રીગોપીજનનની હૃદયવેદના વાણીમાં વહી રહી છે : ભગવાને અમને પૂરાં છતર્યા છે, હે ભ્રમર !

સકૃદધરસુધાં સ્વાં મોહિનીં પાયયિત્વા (૩) તું જેમ પુષ્પ રસ પાન કરીને પુષ્પ ત્યજે છે તેમ એક વખત પોતાના મોહક અધરામૃતનું પાન કરાવીને આમ તંરછોડ્યાં છે. અમને આશ્ચર્ય તો એ થાય છે કે આવા એ કપટીને ચતુર એવાં લક્ષ્મી જે પત્ની છે તેમનાં પગ કડીને કેમ નિત્ય સેવતાં હશે ? અમે પણ તે જાણીએ તો તેમ કરીએ. ભગવાન સૂર્યરૂપ થયા તો તેઓ કમલા-પદ્મા થયાં અને એમને સેવી રહ્યાં, પણ અમે જૂઠાં અને મીઠાં વચનોથી લોભાઈને ભજીએ એવાં નથી. હે ભ્રમર ! આ રીતે ગુંજારવ કરીને તું અમને મનાવવા શા માટે કૃષ્ણનાં ગુણગાન ગાય છે ? હે ષડ્ઙ્ગે છપગા ! તે તો હવે યદુપતિ છે, અમારા પતિ નથી. અમે તો વનવાસી સ્ત્રીઓ છીએ. અમને મનાવવા પૂર્વે અનેક વાર અમે અનુભવેલા એ યદુપતિને શા માટે આમ ગાય છે ? કપટપૂર્વક સુંદર હાસ્ય અને ભૂવિલાસવાળા શ્રીકૃષ્ણને ત્રિલોકમાં સર્વસુલભ લક્ષ્મીજી જેના ચરણ સેવે તેની આગળ અમે કોણ ? અમે તો દીન, પણ એટલું તેમને જરૂર કહેજે કે દીનોનો જે પક્ષપાત કરે તેને જે ‘ઉત્તમશ્લોક’ શબ્દ ઘટે છે. તારે અમારા ચરણે નમવાની જરૂર નથી. દૂતકાર્ય માટે બોલાતી મીઠી વાણી દ્વારા તું ચતુરાઈ દર્શાવીશ, પણ અમને વિશ્વાસ નથી. એમને માટે અમે શું નથી કર્યું ? પતિ, પુત્રો, આ લોક-પરલોક બધું છોડ્યું, થઈ શકે એવું બધું જ કર્યું, પણ એ સર્વસમર્થે તો અમને તરછોડ્યાં જ, કશો જ વિચાર ન કર્યો. અકૃતચેતા ન કૃતં ચેતો યેન ચિત્ત અમારામાં ન કર્યું અને અમારું ચિત્ત તો હરી ગયા. કિં ન સંધેયમસ્મિન્ આવા એ કૃષ્ણમાં સંધિ કરવા જેવું શું છે ? અમે તો બધું જ છોડી એકમાત્ર એમને જ અંતરમાં રાખ્યા છે, જ્યારે તેમણે તો અંતરમાં રહેલાં અમને ત્યજી દીધાં. આવો સ્નેહ છોડનારને શી પ્રાર્થના કરવાની હોય ? જેમણે પારથીની જેમ કૂરતા આચરી વાલીને માર્યો, ઈચ્છાપૂર્વક આવેલી કામાતુર સુર્પણખાને કદૂપી કરી, આત્મનિવેદન કરનાર સર્વસ્વનું દાન કરનાર ભક્ત બલિરાજાને બલિમત્ત્વા તેનો બલિ ખાઈને પોતાના ભાગરૂપ પૂજન અને ત્રિલોક ખૂંચવી લઈને કાગડાની જેમ તેને બાંધ્યો ! એવું કપટમય અશુદ્ધ સખ્ય અમારે જોઈતું નથી. જેવા તે તેવી તેમની કથા, પરંતુ શું કરીએ ? તેમની કથાઓ અમારાથી છોડાતી નથી. તેમની કથાનું શ્રવણ તો અમૃતરૂપ છે, વગર શ્રમે લાભ લેવાય. આ અમૃતનું એક બિંદુ પણ ઉપલબ્ધ થાય તોયે સુખદુઃખ વગેરે દ્વંદ્વધર્મોમાંથી છૂટીને, લોકવેદની સ્પૃહા પણ ઘટાડી દઈને, સ્વજનોને પણ ત્યજી દઈને ઘણા

હંસ પરમહંસરૂપે ભિક્ષુકધર્મો આચરતા ફરે છે. ત્યજી દેવા જેવી હોવા છતાં કૃષ્ણની કથા અમારાથી ત્યજી શકાતી નથી. શું થાય ? લાચાર છીએ. અમારું ઋણ છુટાય એવું નથી એવાં એમનાં કપટ વાક્યોમાં શ્રદ્ધા રાખી અમે છેતરાયાં છીએ. કૃષ્ણવદ્ધ્વઃ અમે તો કૃષ્ણની વધૂઓ છીએ. કૃષ્ણને ગોપ જ જાણ્યા હતા, યાદવ નહીં. છેવટે એ તો ઈશ્વર બની બેઠા. તીવ્ર વેદના થઈ રહી છે. ઉપમંત્રિનું ! હવે બીજી વાત કરો. દૂર જઈને ફરી આવેલા ભ્રમરને જાણે કહેતી હોય એમ ગોપી કહે છે; વાસ્તવમાં બધી જ ગોપિકાઓના આ બોલ છે : અરે પ્રિયના મિત્ર ! વહાલા કૃષ્ણે શું તમને ફરી મોકલ્યા છે ? ભલે આવો, બોલો, માગો, શી ઈચ્છા છે ? તમે આદરણીય છો, પૂજ્ય છો. હે સૌમ્ય ! જે કદી એકલા રહેતા જ નથી તે શ્રીકૃષ્ણની પાસે અહીં રહેલી અમને તમે કઈ રીતે લઈ જશો ? લક્ષ્મીજી તો સાથે નિત્ય બિરાજે છે, સાથે જ રહે છે, પછી તેમની પાસે અમને લઈ જવાનો શો અર્થ છે ? હે સૌમ્ય ! આર્યપુત્ર શ્રીકૃષ્ણ ગુરુગૃહેથી તો આવી ગયા હશે. હમણાં શું મથુરામાં છે ? પિતા નંદરાયને, વ્રજને, ગોપસખાઓને યાદ કરે છે ? અમે તો એમનાં દાસ અમારી વાતો તે કરે છે ખરા ? અરેરે ! અગરુસુંગધયુક્ત એવો એમનો શ્રીહસ્ત અમારા મસ્તકે તેઓ હવે ક્યારે પધરાવશે ?

શ્રીઉદ્ધવજીએ જોયું કે આ સર્વભાવે સામાન્ય અસામાન્ય સર્વ અવસ્થામાં શ્રીગોપીજનો તો કૃષ્ણપરાયણ જ છે. એમને થયું : ભગવાન આવાં ભક્તોને શી રીતે છોડી શક્યા હશે ?

શ્રીશુકદેવજી બોલ્યા : પછી ઉદ્ધવજી કૃષ્ણપ્રેમમાં તલપતી ગોપિકાઓને શ્રીકૃષ્ણનો સંદેશ સંભળાવી એમને શાંત પાડતા કહેવા લાગ્યા.

ઉદ્ધવજી બોલ્યા : કૃષ્ણદર્શનલાલસાઃ એવાં કૃષ્ણપરાયણ હે શ્રીગોપીજનો ! તમે ધન્ય છો, કૃતાર્થ છો, સમસ્ત જગતને માટે પૂજનીય છો. દાન, વ્રત, તપ, હોમ, જપ, સ્વાધ્યાય, સંયમ તેમ એવાં અનેક સાધનોથી જ ભગવાનની ભક્તિ સધાય છે, પણ તમે તો નિઃસ્સાધન બની, મન-સહિત સર્વસ્વ સમર્પિત કરી દઈને શ્રેષ્ઠ મુનિઓને પણ દુર્લભ એવી ભક્તિ પ્રાપ્ત કરી છે. હે મહાભાગ્યવાન ગોપિકાઓ ! ભગવાનનો વિયોગ થતાં તમને તે અતીન્દ્રિય ભગવાનમાં આવી ભક્તિ થઈ છે તે જોઈને તો હું ચકિત બની ગયો છું. તમારી આ મારા માટે મોટી કૃપા છે. હે કલ્યાણમૂર્તિઓ ! હવે તમે સ્વામી એવા શ્રીકૃષ્ણનો સંદેશ સંભળો. ભગવાને કહાવ્યું છે કે હે સ્વામિનીઓ ! તમને મારો વિયોગ છે એમ માનશો જ નહીં. સંયોગના સંવેદનનો અભાવ વિયોગ છે. સ્વાભાવિક, ઔપાધિક અને અજ્ઞાનથી વિયોગ થાય છે એમ પ્રતીત થાય, પણ સચ્ચિદાનંદ પરબ્રહ્મના ચિદંશરૂપ જીવો તો એકરૂપ જ છે, પરસ્પર વાસ્તવભેદ નથી. પ્રદીપ્ત અગ્નિમાંથી હજારો તણખા નીકળે એમ જીવો બ્રહ્મમાંથી પ્રગટ થયા છે. બ્રહ્મનું બહુરૂપત્વ એ તો ભગવદિચ્છા જ છે. ભગવાન કોઈનો

ત્યાગ કરતા નથી તેમ કોઈ ભગવાનનો ત્યાગ કરે એમ માનવાનું જ નથી. તમને સ્પષ્ટ કહેવડાવ્યું છે કે તમારો વિયોગ મને નથી જ તેમ તમને પણ મારો વિયોગ નથી જ. તમો તો સર્વ સુંદર અને સકલગુણગુણાલંકૃત એવો મને માનીને મારો વિયોગ સહન કરી શકો એમ નથી એથી આવો આત્મબોધ આપું છું એમ માનશો જ નહીં, તમને પ્રિય એવો હું તમારી દૃષ્ટિથી દૂર રહું છું તેનું કારણ એ છે કે તમને મારું ધ્યાન સતત રહે એવી મારી ઈચ્છા છે. એ ધ્યાન તમારા મનને મારી પાસે જ રાખે. દૂર રહેલા પતિમાં સ્ત્રીઓનું મન જેવું પરોવાયેલું રહે છે તેવું દૃષ્ટિ આગળ રહેલા પતિમાં રહેલું નથી. સમગ્ર વૃત્તિઓથી મનને છૂટું પાડી, કેવળ મારામાં જ એને સ્થાપી દઈ તમે નિત્ય મારું ચિંતન કરો. થોડા સમયમાં જ તમે મારા સાન્નિધ્યની અનુભૂતિ પ્રાપ્ત કરશો. હે કલ્યાણી સ્ત્રીઓ ! જે રાત્રિઓમાં આપણે રાસકીડા કરી હતી તેમાં જે ગોપીજનો આવી શક્યાં ન હતાં તે મારા અનુપમ ચિંતનના પ્રતાપે મને જ પ્રાપ્ત થઈ ગયાં હતાં. હું તો ભક્તોને વશ છું, ભક્તોના ઋણમાંથી છૂટી શકું એમ નથી. સર્વત્ર વ્રજમાં વ્યાપક રૂપે વિરાજું છું. વ્રજ છોડીને બીજે જઈ શકું એમ જ નથી. હું જગતનો સ્વામી, તમે તો સ્વામીની પણ સ્વામિનીઓ, મારા તમારામાં જુદાઈ હોઈ શકે જ નહીં. આત્મત્વાદ્ ભક્તવશ્યત્વાત્ સત્યવાક્ત્વાત્ સ્વભાવતઃ શ્રીગોપીજનનો વિયોગ ભગવાનને નથી. ભગવાન જ સર્વના આત્મા છે તેથી ભગવાનનો વિયોગ ગોપીજનને નથી એ વચન સત્ય જ છે.

ભગવાનના આ સંદેશથી ગોપિકાઓ પ્રસન્ન બની રહી, આનંદવિભોર પણ થઈ રહી અને પોતે શું બોલે છે એનું પણ ભાન ન હોય એમ મનમાં આવ્યું એમ ભગવાનના બધા જ ભાવોવાળાં ગુણગાન ગાવા લાગી. ઉદ્ભવજી શ્રીગોપીજનોનો આવો પ્રેમભાવ જોઈ ચકિત બની રહ્યા અને એમને નમન કરીને બોલ્યા કે પૃથ્વી પર આ શ્રીગોપીજનો જ સફળ જન્મવાળાં છે. સંસારથી દૂર રહેતા મુનિઓ અને મારા જેવા પણ સર્વના આત્મા એવા જે ભગવાન શ્રીગોવિંદ વિશે જ ભક્તિભાવ ઈચ્છીએ છીએ તેને આ ગોપીજનોએ તો પોતામાં જ ઉત્પન્ન કર્યો છે. એમના માટે તો શૌકલ સાવિત્ર તથા યાજ્ઞિક એવા બ્રાહ્મણોના જન્મો તો શું, પણ બ્રહ્માનો જન્મ લેવાનું પણ પ્રયોજન નથી. મહદ્ આશ્ચર્ય છે : લક્ષ્મી કરતાં પણ આ ગોપીજનો તો ભગવાનનાં વધુ કૃપાપાત્ર છે. નિર્દોષ ભગવદીય લક્ષ્મીજી નિરંતર રતિ આપે છે છતાં આવો કૃપાપ્રસાદ એમને પ્રાપ્ત થયો નથી. ઈંદ્ર કે ઉપેન્દ્ર તરીકે ભગવાને વિહાર કરવા છતાં કમલગંધ અને કાન્તિવાળા સ્વર્ગની દેવાંગનાંઓને આવો લાભ મળ્યો નથી. રાસોત્સવમાં ભગવાના ભુજદંડથી અને કંઠગ્રહણથી જેમના મનોરથો પૂર્ણ થયા તે વ્રજવધૂઓને પ્રાપ્ત થયેલો પ્રસાદલાભ તો બીજે ક્યાંય ધયો નથી. શ્રીગોપીજન માટે તો ભગવાન જાણે શ્રીગોપીજનવલ્લભરૂપે પોતે પધાર્યા. ભગવાને વ્રજભક્તોમાં એકતાન થઈને એમને સ્વરૂપાનંદ પ્રદાન કર્યો છે. શ્રુતિ ભગવતીને ભગવાનનું સ્વરૂપ વર્ણવવું હતું, પણ દૃષ્ટાંત મળતું નથી એટલે સ્પષ્ટ કહી શક્યાં નથી. ભગવાને શ્રીગોપીજનને દૃષ્ટાંતરૂપ બનાવ્યાં

એવાં કૃપાપાત્ર ગોપીજનની તો ચરણરેણુ પ્રાપ્ત થાય તોપણ ધન્ય થઈ જવાય. ઉદ્ભવજી ભાવના ધરે છે :

આસાપહોચરણેણુજુષામહં સ્યાં

વૃન્દાવને કિમપિ ગુલ્મલતૌપધીનામ્ ।

યા દુસ્ત્યજં સ્વજનમાર્યપથં ચ હિત્વા

મેજુર્મુકુન્દપદવીં શ્રુતિર્ભિર્વિમૃગ્યામ્ ॥૬૧॥ (અ.૪૭)

કૃપાપાત્ર શ્રીગોપીજનોનો દાસાનુદાસ થવાની પણ યોગ્યતા નથી એ વિચારે જાની ભક્ત ઉદ્ભવજીએ ઈચ્છ્યું કે ભગવાનની સાથે તન્મયતા પામનાર ગોપીજનોની ચરણરેણુનું સેવન કરનાર છોડ વેલ કે ઓષધિઓમાંનો એક થાઉં. ગોપીઓમાંના એક થવાની તો કલ્પના પણ થાય એમ નથી, એ પરિસ્થિતિમાં દીનતા વધે એથી વ્રજમાં સામાન્ય છોડ વેલ કે ઓષધી થવું છે, જેથી ચરણરજનો લાભ મળે અને ભક્તિ વધે. ભગવાન કરતાં પણ ઉદ્ભવજીને શ્રી ગોપજનની ચરણરેણુ ઉત્તમ લાગી છે. એ ચરણરજને ઉદ્ભવજી વારંવાર વંદન કરે છે. કોટિ કોટિ વંદન એમ કહ્યું નથી, કોટિ વંદનમાં પણ ક્યારેક સંખ્યા સમાપ્ત થાય એથી વારંવાર-અખીક્ષણઃ નમન એમ કહ્યું છે.

શ્રીઉદ્ભવજીને વ્રજમાં આવ્યે ઘણો વખત થઈ ગયો છે. ભગવાનનો સંદેશ લઈને આવ્યા હતા, હવે ભગવદીયોનો સંદેશ લઈને મથુરા સિધાવશે. નંદરાયજી, માતા યશોદા, ગોપસખાઓ, વડીલ ગોપો તેમ ભગવદીય ગોપીજનોની સંમતિ લઈ ઉદ્ભવજી મથુરા જવા રથમાં બેઠા. બધાંએ વિવિધ પ્રકારની ભેટો આપી છે. મથુરામાં પધારીને ભગવાનને વંદન કરી નિવેદન કર્યું. શ્રીગોપીજનોનો ભક્તિભાવ યથાર્થ રીતે વર્ણવી શક્યા, અયથાર્થ બની રહ્યા. ભક્તિનો આ ઉદ્રેક છે. આપેલી ભેટો શ્રીકૃષ્ણને બળભદ્રને તેમ રાજા ઉગ્રસેનને યોગ્ય રીતે અર્પણ કરી. પ્રેમોત્સવ સૌએ માણ્યો.

શુકદેવજી બોલ્યા : પછી સર્વના આત્મા અને કલ્યાણપ્રદ ભગવાન શ્રીકૃષ્ણ આપેલા વચન પ્રમાણે સુંદરી કુબ્જને ઘેર ઉદ્ભવજીને સાથે લઈને પધાર્યા. અંતઃપુરની અધિકારી એ સ્ત્રી સૈરન્ત્રી દૃઢ કલાઓમાં પ્રવીણ, શીલરૂપયુક્ત, પ્રસાધનોનો ઉપચાર જાણનાર હતી. પ્રસન્ન બની રહીને તેણે ભગવાનનું સ્વાગત કર્યું, ઉત્તમ આસને બેસાડ્યાં. ઉદ્ભવજી આપેલા આસનને માત્ર હાથનો સ્પર્શ કરી, એ રીતે આસનને સત્કારી દાસધર્મ સાચવવા નીચે બેઠા. ભગવાનને કુબ્જએ સાનુકૂળ રીતે સુખ આપ્યું. ક્ષણિક સુખની અભિલાષી એ સ્ત્રીને સંતોષનું પ્રદાન કર્યું. એ દુર્ભાગી સ્ત્રીને અભીષેક વરદાન આપી તેની સેવાનો અંગીકાર કર્યો. એ પછી અનુકૂળ સમયે શ્રીકૃષ્ણ બળરામ અને ઉદ્ભવને સાથે લઈ કાકા અકૂરજીને ઘેર ગયા. તેમને ઘેર પધારવાનું વચન પૂરું કરવાનું હતું તેમ તેમની પાસે કાંઈ કામ કરાવવાની પણ ઈચ્છા હતી. અકૂર એમને આવતા જોઈ હર્ષપૂર્વક સામે ગયા અને તેમને ભેટી, અભિનંદી પ્રસન્ન

બની રહ્યા. આદરપૂર્વક ત્રણેનો સત્કાર કરી અકૂરજીએ ભગવાનની સ્તુતિ કરી. કંસને મારી સૌનાં કષ્ટ હર્યા એ ઘણી કૃપા કરી એમ કહ્યું, જગતના કારણ કહ્યા, જગન્મય કહ્યા, જગતમાં વસેલા કહ્યા. તમને બંધ નથી, મોક્ષ નથી, જન્માદિ નથી છતાં તમે અવતાર લો છો, અસુરોને મારી પૃથ્વીનો ભાર ઉતારો છો, વગેરે તમારાં ચરિત્રો એ તો તમારી લીલા માત્ર છે. યાદવકુળમાં અવતરીને કુલને કૃતાર્થ બનાવ્યું છે. અવતારાદિલીલા તો ગુપ્ત હોય. અકૂરનાં કેટલાંક વચન અસંબદ્ધ હતાં. ભગવાન હસ્યા. અકૂરને મોહ કરાવ્યો. તેમને વડીલ કાકા કહ્યા, પ્રશંસાપાત્ર સંબંધી કહ્યા, નિત્ય સેવવા યોગ્ય મહાપુરુષ કહ્યા, દર્શન માત્રથી પવિત્ર કરનારા સત્પુરુષ કહ્યા અને એન મોટાઈ પ્રદાન કરી. પછી અકૂરને કહ્યું કે તમે અમારા સર્વશ્રેષ્ઠ સંબંધી તરીકે હસ્તિનાપુર જાઓ એમ જાણ્યું છે. અમારા કુઆ પાંડુ મરણ પામ્યા પછી ફોઈ કુંતીજી અને અમારા એ પાંચ ભાઈઓ પાંડવો દુઃખી છે. તેમના કાકા રાજા ધૃતરાષ્ટ્ર દુષ્ટ પુત્રોને વશ બની રહી તેમને સમભાવે રાખતા નથી. તમે હમણાં જ જાઓ અને તેમની સાચી પરિસ્થિતિ જાણી લાવો, જેથી જરૂર જણાયે આપણે આપણા એ સંબંધીઓનું કલ્યાણ સાધી શકીએ.

શુકદેવજી બોલ્યા : પછી અકૂરજી પવિત્ર એવા હસ્તિનાપુર નગરમાં ગયા અને ત્યાં જઈ ધૃતરાષ્ટ્ર, ભીષ્મ, કુંતીજી, પુત્ર સોમદત્ત સહિત બાહ્યલિક-દ્રોણાચાર્ય, કૃપાચાર્ય, કર્ણ, દુર્યોધન, અશ્વત્થામા તથા પાંડવોને મળ્યા. પરસ્પર કુશળ સમાચાર પુછાયા અને પાંડવોની સાચી પરિસ્થિતિ જાણવા અકૂરજી કેટલાક મહિના ત્યાં જ રહ્યા. સ્વલ્પ વિવેકબુદ્ધિવાળા ધૃતરાષ્ટ્રમાં રહેલા સ્વાભાવિક દોષો, પુત્રાદિના મોહથી થતા દોષો તથા શકુનિ જેવા દુષ્ટથી થતા સંસર્ગદોષો જોયા. કુંતીજી ઘણી ધીરજ રાખીને હસ્તિનાપુરમાં રહ્યાં હતાં. અકૂર તો ભાઈ થાય, એમને જોઈને નેત્રો ભરાઈ આવ્યાં. શત્રુ બનેલા સંસારના સંબંધીઓએ અન્નમાં ઝેર આપ્યું વગેરે જે દુષ્ટ કૃત્યો કર્યાં હતાં તે બધું કહી સંભળાવ્યું. ભત્રીજા કૃષ્ણના માહાત્મ્યને જાણતાં હતાં, ભક્ત હતાં ને ! ભાવોદ્રેકથી શરણાગતિ સ્વીકારી, રક્ષા કરો એમ પ્રાર્થના કરી. ભક્ત એવા વિદુરજીની સહાનુભૂતિ એક સદ્ભાગ્ય હતું. પુત્રો પ્રભાવશાળી હતા. શત્રુઆદિની નિપુણતા-બળ શૌર્ય વિનય આદિ સદ્ગુણો અને એમના ઉપરનો પ્રજાનો પ્રેમ કૌરવોથી સહન ન થતો, હે રાજા પરીક્ષિત ! તમારાં દાદીમા કુંતીજી પોતાનાં સ્વજનો તેમ જગદીશ્વર ભગવાન શ્રીકૃષ્ણને સંભારતાં દુઃખી થઈને રહેતાં હતાં. તેમને અકૂરે તથા વિદુરજીએ શાંત કર્યાં. પરિસ્થિતિનો પૂરો ખ્યાલ લઈને અકૂરજી મથુરા જવા તૈયાર થઈ પુત્રો પર પ્રેમ રાખનારા અને ભાઈઓના પુત્રો પર વિષમ દષ્ટિવાળા અંધ રાજા ધૃતરાષ્ટ્રને મળ્યા. શ્રીકૃષ્ણના નામથી ધમકી ભર્યા સ્વરે કહ્યું કે ધર્મને ભૂલશો, સંદાચાર પ્રમાણે તેમ સંબંધીઓ પ્રત્યે સમભાવથી આચરણ નહીં કરો તો છેવટે અધઃપતનને પામશો એમ નક્કી માનજો. હે રાજા ! પ્રાણીમાત્ર એકલો જન્મે છે, એકલો મરે છે અને પાપ યા પુણ્ય સિવાય કશું જ સાથે લઈ જતો નથી. સુખી થવું હોય તો સ્વધર્મથી વિમુખ ન બનશો

અને પુત્રમાં મોહાંધ ન બનતાં ભાઈના પુત્રોમાં સમતા રાખશો. અનર્થને અંતે અધઃપતન થાય એમ છેવટે સ્નેહથી સમજાવ્યું. ધૃતરાષ્ટ્ર સાત્ત્વિક તો હતો, પણ પુત્રો પ્રત્યેના સ્નેહથી વિષમ બનેલા એના અસ્થિર હૃદયમાં સ્ફટિકનાં પર્વત પર ચમકતી વીજળી સ્થિર ન રહે તેમ મારી સદ્વૃત્તિ સ્થિર રહેતી નથી એમ એણે કબૂલ્યું અને ઈશ્વરની ઈચ્છા હશે એમ થશે એમ છેવટે કહ્યું.

પછી અકૂરજી ભીષ્માદિની રજા લઈ પાછા મથુરા આવ્યા અને હે કુરુવંશી રાજા ! જે માટે પોતાને મોકલ્યો હતો તે પાંડવો પ્રત્યેનું ધૃતરાષ્ટ્ર આદિનું વર્તન, વિદુરજીની સહાનુભૂતિ, કુંતીજીની શરણભાવના અને પાંડવોનો પ્રભાવ વગેરે બધું બળરામ અને કૃષ્ણને સવિસ્તર કહી સંભળાવ્યું.

ઈતિ શ્રીમદ્ભાગવત-સારનો દશમ-સ્કન્ધ પૂર્વાર્ધ સમાપ્ત.

॥ શ્રીકૃષ્ણઃ શરણં મમ ॥

શ્રીમદ્ભાગવત-સાર દશમ સ્કન્ધ ઉત્તરાર્ધ

શુકદેવજી બોલ્યા : હે ભરતર્ષભ ! કંસ મરણ પામ્યો એટલે તેની બે રાણીઓ અસ્તિ અને પ્રાપ્તિ પિતા જરાસંધને ત્યાં ચાલી ગઈ. તેમના દ્વારા અગ્નિય વાત જાણી શોક અને ક્રોધ વ્યાપ્ત થતાં મગધનરેશ જરાસંધ વિપુલ સૈન્ય સાથે મથુરા પર ચડી આવ્યો અને નગરને ચારે તરફથી ઘેરી લીધું. પૃથ્વીનો ભાર ઉતારવા પ્રકટ થયેલા પ્રભુ શ્રીકૃષ્ણે જરાસંધ સિવાય એના સૈન્યનો જ નાશ કરવાનું વિચાર્યું. તત્ક્ષણ વૈકુંઠમાંથી બે દિવ્ય રથો સારથિ અને સાધનસહિત ઊતરી આવ્યા. શ્રીકૃષ્ણે અને બળરામે ક્વચો પહેરી આયુધો હાથમાં લીધાં અને રથમાં બેસી થોડા સૈન્ય સાથે બહાર નીકળ્યા. મથુરાવાસીઓ તો જરાસંધનું વિપુલ સૈન્ય જોઈ ગભરાઈ ગયાં હતાં. ત્રણ અક્ષૌહિણી સેના જરાસંધની હતી. વીસ ભાડૂતી લાવ્યો હતો. કુલ ૨૩ અક્ષૌહિણી ! સૂર્યશા ગરુડધ્વજ અને તાલધ્વજવાળા રથમાં બેસી બહાર આવી શ્રીકૃષ્ણે પાંચજન્ય શંખનો નાદ કર્યો. સામે આવેલો જરાસંધ બોલ્યો : ‘હે અધમ કૃષ્ણ ! તું તો બાળક છે, તારી સાથે લડવું મને શોભે નહીં. હે બળભદ્ર ! તું જ મારી સાથે લડ’ કહી જરાસંધે બન્નેને વિપુલ સેના દ્વારા ઘેરી લીધા. મથુરાની સ્ત્રીઓએ કૃષ્ણ-બળદેવના રથો ન જોયા એટલે મૂંઝાવા લાગી. ત્યાં તો પ્રભુએ પ્રભાવ પ્રકટ કર્યો. અક્ષય ભાથામાંથી બાણો છૂટ્યાં. એકનાં અનેક થયાં. બલરામે પણ બલ પ્રકટ કર્યું. રમત માત્રમાં સૌને માર્યા. બળદેવજીએ જરાસંધને પકડ્યો અને બાંધવા માંડ્યો, પણ કૃષ્ણે છોડાવ્યો અને જીવતો જવા દીધો. દેવોએ પુષ્પવૃષ્ટિથી ભગવાનને વધાવ્યા. મથુરાવાસીઓએ ઉત્સવ મનાવ્યો. લજવાઈ ગયેલો જરાસંધ તપ કરવા માટે વનમાં ચાલ્યો જતો હતો, પણ તેની સાથે આવેલા ખંડિયા રાજાઓએ તેને વાર્યો એટલે મગધ તરફ રવાના થયો. એ પછી તેણે યાદવો સાથે સત્તર વખત યુદ્ધ પ્રયોજ્યું, પણ દરેક વખતે તે પરાજય પામ્યો. અઢારમી વખતે મોટા પાયા પર લડવાનો વિચાર કરી તેણે તૈયારી કરવા માંડી. આ દરમિયાન નારદજીની પ્રેરણાથી કાલયવને અસંખ્ય યવનો સાથે આવી મથુરાને ઘેરો ઘાલ્યો. શ્રીકૃષ્ણ-બળદેવજી સાથે વિચાર વિમર્શ કરી મથુરાવાસીઓને બીજે વસાવવાનું નક્કી કર્યું. ગોપાળોને પણ મહાવનમાંથી વૃંદાવન લઈ જ ગયા હતા ને ! ભક્તવત્સલ ભગવાને અદ્ભુત ઉપાય કર્યો. વિશ્વકર્મા દ્વારા સમુદ્રમાં બાર યોજનનું એક અદ્ભુત નગર-જલદુર્ગ રચાવી દીધો એમાં સુવર્ણના મહેલો હતા. નગરની અદ્ભુત અલૌકિક રમ્યતા, ભવ્યતા અને દિવ્યતા હતી. સ્ફટિકના પાયા, સ્તંભો, અટ્ટલિકા અને ગોપુરો, કોઠારો અને ભંડારો. નગર વચ્ચે ભગવાનું

દશમ સ્કન્ધ-ઉત્તરાર્ધ]

[૩૪૫

ભવ્ય મંદિર - પોતાના વિપુલ કુટુંબ સાથે વસી શકે એવું ભગવાનનું એ મંદિર. પોતાના પ્રભાવથી મથુરાવાસીઓને એ દારકા નગરીમાં શ્રીકૃષ્ણ લઈ ગયા. જરાસંધ કદાચ ચડી આવે તો રક્ષણનું કામ બળરામને સોંપી, પોતે આયુધ વિનાના થઈને મથુરામાંથી બહાર નીકળ્યા. સત્યવચની અને બ્રાહ્મણો અને દેવોના ભક્ત એવા મુચુકુંદનો ઉદ્ધાર કરવાનો છે. આયુધ વિનાના કૃષ્ણને નગરીમાંથી ઝડપપૂર્વક બહાર નીકળતા જોઈ નારદના વર્ણન પ્રમાણે આ જ કૃષ્ણ હશે એમ માની કાળયવન એમને પકડવા એમની પાછળ પડ્યો. શ્રીકૃષ્ણ પગલે પગલે કેમ જાણે પકડાઈ જતા હોય એમ દેખાડતા દૂર એક પર્વતની ગુફા સુધી પહોંચ્યા અને ગુફામાં પ્રવેશ કર્યો. પાછળ પડેલો કાળયવન પણ એમની પાછળ ગુફામાં પ્રવેશ્યો અને જોયું તો એક પુરુષ સૂતો છે. શ્રીકૃષ્ણે તેના પર પોતાનું પીળું ઉપવસ્ત્ર ઓઢાવ્યું હતું. આ જ શ્રીકૃષ્ણ હશે એમ માની મૂર્ખ કાળયવને સૂતેલાને લાત મારી, નિદ્રાવશ તે પુરુષ એથી જાગ્રત બની રહ્યો અને ધીરે ધીરે નેત્રો ઉઘાડી દિશાઓ તરફ જોવા લાગ્યો. એક બાજુ ઊભેલા કાળયવન ઉપર તેની દષ્ટિ પડતાં જ કાળયવન બળીને ભસ્મ થઈ ગયો.

પરીક્ષિતે પૂછ્યું : હે શુકદેવજી ! કાળયવનનો એ રીતે નાશ કરનાર એ પુરુષ કોણ હતો ? તેનું નામ શું હતું ? આવો પ્રભાવશાળી પુરુષ આ ગુફામાં શાથી સૂઈ રહ્યો હતો ?

શુકદેવજી બોલ્યા : હે રાજા ! તે પુરુષ ઈક્ષ્વાકુ રાજાના વંશજ માન્યાતા રાજાના પુત્ર મુચુકુંદ હતા. એ સત્યપ્રતિજ્ઞવાળા અને બ્રાહ્મણોના ભક્ત હતા. ઘણા વખત સુધી તેમણે દેવોની રક્ષા કરી હતી. દેવોએ મોક્ષ વગરનું વરદાન માગવાનું કહ્યું. મોક્ષપ્રદાતા તો ભગવાન વિષ્ણુ. ભગવદ્દરૂપ દર્શનના અધિકારી રાજાએ ભગવદ્દર્શન ન થાય ત્યાંસુધીની નિદ્રા માગી, દેહાદિમાં વિકૃતિ ન આવે એથી નિદ્રા માગી : તેમાં વિધન કરે તે જોતાં જ ભસ્મસાત્ થાય. ભગવાને એ રીતે કાળયવનને ભસ્મસાત્ કર્યો અને મુચુકુંદને દર્શન દીધાં. એક જન્મના અંતરે ભગવાને તેને મુક્તિનું વરદાન આપ્યું. મુચુકુંદે ભગવાનની સ્તુતિ કરી અને પછી ભગવાનને વંદન કરી, ગુફામાંથી બહાર નીકળી ગંધમાદન પર્વત ઉપર ગયા અને બદરિકાશ્રમમાં રહીને શ્રીહરિની આરાધના કરવા લાગ્યા. હવે પછી બ્રાહ્મણને ત્યાં જન્મ લીધા પછી તેમને મુક્તિ મળશે. કહેવાય છે કે બીજા જન્મમાં મુચુકુંદ રાજા નરસિંહ મહેતા થયા, ભગવાનના પરમ ભક્ત. ભક્તવત્સલ ભગવાનને બાવન વખત સહાય કરવા દોડાદોડી કરનારા એવા એ મહાન ભક્ત ! કહેવાય છે કે પુષ્ટિમાર્ગમાં તેઓ ગોપાલદાસજી થયા ! ભગવાનની લીલા છે !

ભગવાન પછી મથુરા પધાર્યા, યવન સૈન્યનો સંહાર કર્યો. કાળયવનનું અઢળક દ્રવ્ય દારકા મોકલી આપવાનો દેખાવ કર્યો. અધર્મનું દ્રવ્ય છે ન ખપે, એ તો અનર્થ લાવે. જરાસંધ ૨૩ અક્ષૌહિણી સેના સાથે ચડી આવે છે એમ જાણ્યું છે. બળભદ્ર પણ દારકાથી મથુરા આવી ગયા છે. જરાસંધે લઈ જવાતા દ્રવ્યને જોયું, પડાવી લેવાનું વિચાર્યું, ભગવાનની પણ એવી જ ઈચ્છા છે ! બળરામ તો જરાસંધ સાથે લડવા અને તેનો સંહાર કરવા તત્પર

છે, પણ ભગવાનને એ યશ ભીમને અપાવવો છે. સામા થવાને બદલે કૃષ્ણ બળદેવ જાણે ભયભીત થયા હોય એમ જરાસંધના દેખતાં નાઠા. પ્રમાણરક્ષા માટે અઢારમી વખતે રણ છોડ્યું છે. રણ છોડ્યું એટલે 'રણછોડરાય' કહેવાયા. મથુરાને ઉજ્જય જોઈ જરાસંધ સૈન્ય સાથે તેમની પાછળ પડ્યો. ભગવાનને જાણે ભારતભૂમિને ચરણસુખ આપવું છે. ખુલ્લા પગે કૃષ્ણ બળરામ ચિત્રકૂટને માર્ગે દોડ્યા. પ્રવર્ષણ પર્વત પર ઊંચા સ્થાને જઈને સંતાયા. પાછળ પડેલો જરાસંધ ભગવાનને શોધી શકતો નથી. અતિશ્રમે તે અને તેની સેના કાયર બની ગયાં છે. અદ્ભુતકર્મા ભગવાન તો પર્વતોના સ્વામી પણ છે. પર્વતાનામધિપતિ: એમ શ્રુતિ છે જ. જરાસંધે પર્વતને ઝાડથી છાઈ દીધો અને આગ લગાડી. કૃષ્ણ બળરામ તો કૂદીને પર્વત પરથી જમીન પર ઊતરી આવ્યા હતા. દોષદૃષ્ટિવાળાને નિર્દોષ ભગવાન ન જ દેખાય. અલક્ષ્ય રીતે બન્ને બ્રાતાઓ દ્વારકા પધારી ગયા છે. થાક્યો હાર્યો જરાસંધ પર્વત પર બન્ને બળી મર્યા હશે એમ મન મનાવી સેના સાથે મગધ ગયો. અધર્મના દ્રવ્યથી તેમ પર્વત પરના પ્રાણીઓને અકારણ પીડવાથી તેની બુદ્ધિ નષ્ટ થઈ. હે રાજનું ! ઓખામંડળ પ્રદેશના રાજા રૈવતે પોતાની કન્યા રેવતી બ્રહ્મની પ્રેરણાથી બળરામને આપી હતી એમ પહેલાં નવમા સ્કંધમાં કહેવાયું છે. મોટા ભાઈનું લગ્ન પહેલાં થાય. એ પછી ભગવાન શ્રીકૃષ્ણ પણ ભીષ્મક રાજાની પુત્રી મહાલક્ષ્મીના અવતારરૂપ રુક્મિણીને સ્વયંવરમાં પરણ્યા હતા. ગરુડે જેમ દેવોને હરાવીને અમૃત હર્દ્યું હતું એમ શ્રીકૃષ્ણે પણ શિશુપાલ અને તેના પક્ષના સાલ્વ વગેરે રાજાઓને હરાવીને સર્વના દેખતાં રુક્મિણીનું હરણ કરી તેને પરણ્યા હતાં.

પરીક્ષિત રાજાએ રુક્મિણીવિવાહ બીજી રીતે સાંભળ્યો હતો તેમાં પરાક્રમ વિશેષ હતું તેથી તેમણે સાંભળ્યો પ્રમાણેના રાક્ષસવિધિ અનુસારના વિવાહનું ચરિત પૂછ્યું. બલપૂર્વક કન્યાનું હરણ તે રાક્ષસવિધિ, ક્ષત્રિયમાં તે ઉત્તમ ગણાય. એવા વિવાહમાં કન્યા પણ છેવટે અનુકૂળ બની રહે. અહીં તો રુક્મિણી જ અપરિચિત કૃષ્ણને પત્ર લખી તેડાવે છે અને હરણ કરી લઈ જવાનું સૂચવે છે. શ્રીશુકદેવજીએ તો ત્રણ અધ્યાયમાં ગાન્ધર્વ રાક્ષસ અને વિધિપૂર્વકના વિવાહની કથા કહી છે. એમાં દોષ નથી એટલે રસાત્મક વિવાહ છે. ભક્તિરસ શૃંગારાદિને દબાવનારો છે એટલે સમાધિભાષાની આ વિવાહકથા સ્વયંરૂપા છે જ. આવશ્યકતાનુસાર ભગવાને ત્રણે પ્રકારના વિવાહ રુક્મિણીજી સાથે કર્યા છે.

ભીષ્મક નામનો વિદર્ભ દેશનો મોટો રાજા તેને રુક્મી, રુક્મરથ, રુક્મબાહુ, રુક્મદેશ અને રુક્મમાલી નામના પાંચ પુત્રો તથા રુક્મિણી નામની એક પુત્રી. ભગવાન અવતાર લે ત્યારે મહાલક્ષ્મીજી પણ અનુકૂલ અવતાર લે. રામાવતારમાં સીતાજી લક્ષ્મીનો અવતાર તો કૃષ્ણાવતારમાં મહાલક્ષ્મીજી રુક્મિણીજીરૂપે અવતર્યા છે. રુક્મિણીએ શ્રીકૃષ્ણનાં રૂપ, ગુણ, પરાક્રમ, ઐશ્વર્ય વગેરેનાં ગુણગાન સાંભળી તેમને પોતાને યોગ્ય વર માન્યા હતા. શ્રીકૃષ્ણે પણ રુક્મિણીનાં રૂપ ગુણ, શીલ, બુદ્ધિ આદિની વાતો સાંભળી તેને જ પોતાને યોગ્ય પત્ની માની હતી. ભીષ્મક વગેરે કુટુંબીઓને પણ કૃષ્ણ જ રુક્મિણી માટે

યોગ્ય પતિ પ્રતીત થતા હતા, પણ કંસ આદિનો મિત્ર એનો ભાઈ રુક્મી કંસવધ કરનાર શ્રીકૃષ્ણને શત્રુ માની દમઘોષના પુત્ર શિશુપાલ સાથે બહેનને પરણાવવા ઈચ્છતો હતો. માથાભારે હતો, આસુરિભાવવાળો હતો એટલે ઘરમાં ધાર્યું કરી શકતો હતો. વિનાવિલંબ તેણે ચેદિરાજ દમઘોષને જાન લઈને આવવાનું તેડું મોકલ્યું. કુટુંબમાં કોઈ વિરોધ કરી શક્યું નહીં. રુક્મિણીએ વાત જાણી ત્યારે તેને અત્યંત ખેદ થયો, પણ એય રુક્મીની જ બહેન હતી, સુદૃઢ હતી, પોતાના પ્રેમભાવમાં જ મક્કમ હતી. પોતે તો લક્ષ્મીરૂપા તેને અન્ય કોઈ વરી શકે નહીં. ઘરના હિતેચ્છુ એવા એક વિદ્વાન બ્રાહ્મણને તેડાવી હમણાં તો અપરિચિત, પણ ભવોભવના નાથ એવા પ્રભુને પત્ર લખી તે બ્રાહ્મણને શ્રીકૃષ્ણ પાસે મોકલ્યો. ક્યાં વિદર્ભનું કુંડિનપુર અને ક્યાં દ્વારકા ! પણ દયારામ ભાઈ કહે છે તેમ

વાત છે ગમતી “ને એક દિવસમાં દ્વારકા દેખાડી શ્રીહરિ રે !”

બ્રહ્મદેવ દ્વારકા પહોંચી ગયા. બ્રાહ્મણપાલક શ્રીહરિએ એમનું સર્વ સમૃદ્ધિથી પૂજન કર્યું. સ્વયંમોક્ષદાતા ભગવાન બ્રાહ્મણને નમ્યા. છ ગુણોવાળો વિપ્ર વિભુતુલ્ય બને.

વિપ્રત્વ, સ્વલાભ, આત્મલાભ, જે મળે તેમાં સંતોષ, સાધુત્વ, સર્વહિતભાવના, નિરભિમાનપણું અને બુદ્ધિની શાંતિ, આવા વિપ્ર વારંવાર વંદનીય. આ વિપ્ર એવો જ ગુણી છે, ઉપરાંત પ્રભુનું પ્રિયકાર્ય કરવા આવ્યો છે. વિપ્રે પત્ર આપ્યો. પત્રમાં આંસુના ડાઘ પડ્યા હતા. ભગવાનનો કંઠ રૂંધાયો. પોતાનાથી નહીં વંચાય એવી એમની આજ્ઞા થતાં બ્રાહ્મણે જ પત્રિકા વાંચવા માંડી. પત્રમાં શીલ એવી શૈલી છે, વિશુદ્ધ અંતર એવા અક્ષર છે, જેવા ભાવ છે એવી ભાષા છે, સાત શ્લોકમાં પત્ર લખાયો છે :

શ્રુત્વા ગુણાન્ ભુવનસુન્દર શૃણ્વતાંતે

નિર્વિશ્ય કર્ણવિવૈર્હરંતોઽન્ગતપમ્ ।

રૂપં દૃશાં દૃશિમતામખિલાર્થલાભં

ત્વય્યચ્યુતાવિશતિ ચિત્તમપત્રપં મે ॥૨૭॥ (અ.૫૨)

સંબોધન કર્યું છે ‘ભુવનસુંદર’. બ્રહ્મચારી ધર્મજ્ઞ ભીષ્મને શરશય્યા પરથી શ્રીકૃષ્ણ ત્રિભુવનકમનં લાગ્યા, મથુરાની કુબ્જાને સુન્દરવર્ય: લાગ્યા, ગોપીજનની મધ્યે વિરાજતા શ્યામસુંદર શ્રી શુકદેવજી મહારાજને ત્રૈલોકલક્ષ્મ્યેકપદં વપુર્દધત્ લાગ્યા હતા. પ્રેમપ્રતિમા એવાં રુક્મિણીજીને ભુવનસુન્દર પ્રતીત થયા છે.

કહ્યું છે : હે ભુવનસુંદર ! શ્રવણથી શ્રોતાઓના હૃદયમાં પ્રવેશ કરી અંગના તાપને દૂર કરતા આપનાં ગુણો તથા નેત્રોને યથાર્થ અર્થલાભપૂર્ણ આપના રૂપની વાત સાંભળી મારું મન નિર્લજ્જ થઈ આપમાં લાગ્યું છે, સ્થિર થઈ ગયું છે. હે મુકુંદ ! હે પુરુષશ્રેષ્ઠ ! કુલ, શીલ, રૂપ, વિદ્યા, વય, ધન અને પ્રભાવથી કેવલ પોતોના જેવા અને આનંદપ્રદ એવા આપને કુળવાન, ગુણવતી અને ધીરજવતી કઈ કન્યા પતિ તરીકે ન સ્વીકારે ? તન્મે

હુ તા ઘરમાં કહું છું : કૃષ્ણ જ મારા પતિ છે. સૌ તે જાણે છે છતાં અન્યત્ર આપવા તત્પર છે. મેં તો મારો આત્મા આપને આપ્યો છે તો જાયાં.....વિધેહિ જાયા બનાવો. હે કમલનયન ! હું તો સિંહના ભાગની છું, પેલો શિશુપાલ શિયાળ કેમ લઈ જાય ? હે પ્રભુ ! કોઈ પણ કામના વગર મેં સત્કર્મો કર્યા હોય તો પ્રસન્ન થઈને અહીં પધારી મારું પાણિગ્રહણ કરો. આવતી કાલે જ લગ્ન પ્રયોજ્યું છે તો ગુમ રીતે પધારો, મારું હરણ કરી જાઓ. અજિત છો. યાદવ સૈન્ય લાવજો, શિશુપાલ જરાસંધ મારો ભાઈ રુદ્રમી વગેરેનો પરાજય કરજો અને પરાક્રમરૂપ મૂલ્યવાળી મને આપ છેવટે રાક્ષસવિધિથી પરણજો. ઉપાય સૂચવું છું. લગ્નના આગલા દિવસે કન્યા કુળદેવી જગદંબાના દર્શને જાય છે ત્યાંથી મને ઉપાડી જજો. લગ્ન મુહૂર્તે જ થશે, પણ તે અહીં નહીં, દ્વારકામાં. એમ નહીં બને તો હું વ્રતો ઉપવાસો કરી પ્રાણ ત્યજી દઈશ. પ્રભુપ્રાપ્તિ માટે તો પ્રબલ પ્રતીક્ષા છે જ, આ આશા પણ છે કે કૃપા થશે જ.

પત્ર સાંભળી કૃષ્ણને રુદ્રમિણીની ખુમારીભરી સ્વત્વભરી વ્યાકુળતા સ્પર્શી ગઈ, અભિભૂત બની રહ્યા, તત્કાળ દારુક સારથિને રથ લઈને બોલાવ્યો અને એકલા જ, કોઈને બંધર પણ આપવા ન રહેતાં, બ્રાહ્મણને લઈને કુંડિનપુર પ્રત્યે વેગપૂર્વક સિધાવ્યા. બળરામજીએ જાણ્યું : સ્નેહાતુર બળરામ યાદવસૈન્ય લઈને પાછળ પાછળ દોડ્યા. રુદ્રમિણીજી ચિંતાતુર છે, લગ્નમાં માત્ર રાત્રિ બાકી છે, સંતાપ સમાતો નથી, આંસુરૂપે ઊભરાય છે ત્યાં તો વામાંગ સ્ફુર્ત્યુ : શુભ શુકન થયાં. વિપ્ર પ્રસન્ન મુખે અવ્યો, કૃષ્ણ પધાર્યા છે એવા મંગલ સમાચાર આપ્યા. રુદ્રમિણીજી વિપ્રને નમ્યાં, લક્ષ્મીજી નમે એટલે વિપ્રને સર્વ સમૃદ્ધિ પ્રાપ્ત થઈ ગઈ. કુંડિનપુર પહોંચી બળરામે વૈદર્ભરાજને કહેવડાવ્યું : લગ્નમાં ભાગ લેવા યાદવો સાથે કૃષ્ણ બળદેવ પધાર્યા છે. રાજા પ્રસન્ન થયો જ, કાંઈ થશે તે સારું જ થશે એમ આશા ધરાવી એ સૌનો યથાયોગ્ય સત્કાર કર્યો. નગરનિવાસીઓને થયું : રાજકન્યા માટે સુયોગ્ય વર તો આ જ. ભગવાન કૃપા કરે અને અમારી રુદ્રમિણીને કૃષ્ણ જ વરે !

યથાસમયે કન્યા જગદંબાના મંદિરે આવી. એના અનુપમ સૌંદર્યથી જાન લઈને આવેલો શિશુપાલ અને એની સાથે આવેલા રાજાઓ દિગ્મૂઢ બની રહ્યા. રુદ્રમિણી વાજતે ગાજતે દર્શન કરવા આવી છે, સખીઓ અને બ્રાહ્મણ સ્ત્રીઓ સાથે છે. મંદિરે યથાવિધિ અંબિકાપૂજન કર્યું. રુદ્રમિણી તો કવચિત્રી પણ છે. સહસા મંત્રરૂપ ગણાય એવો શ્લોક સ્ફુર્ત્યો :

નમસ્યે ત્વામ્બિકેઽમીક્ષ્યં સ્વસંતાનયુતાં શિવામ્ ।

ભૂયાત્ પતિર્મે ભગવાન્ કૃષ્ણસ્તદનુમોદતામ્ ॥૪૬॥ (અ.૫૩)

હે અંબા ! સંતાન (ગણેશ) સહિત આપ મંગલમૂર્તિને હું વારંવાર વંદન કરું છું. શ્રીકૃષ્ણ મારા પતિ થાઓ અને આપની તેમાં સંમતિ હો. એમ પ્રાર્થના કરી, પૂજન કરી પરવારી રુદ્રમિણી મંદિરમાંથી બહાર નીકળી અને ભગવાનના આવવાની રાહ જોતી ધીમે

ધીમે ચાલવા લાગી. મુખ પર આવતી વાળની લટને હાથ વતી ખસેડતી તે મૂઢ બની રહેલા રાજાઓને જોતી હતી. ત્યાં તો રથ આવ્યો. રથમાં વિરાજેલા શ્રીકૃષ્ણે ઊભા થઈને રથ પ્રતિ આવેલી રુદ્રમિણીનો હસ્ત પકડી તેને રથમાં બેસાડી. આ શું થઈ રહ્યું છે એ મૂઢ બનેલા રાજાઓ સમજે ન સમજે એ પહેલાં તો શિયાળોની વચ્ચેથી પોતાનો ભાગ સિંહ લઈને ચાલ્યો જાય એમ રુદ્રમિણીને લઈને શ્રીકૃષ્ણનો રથ વેગપૂર્વક દ્વારકાની દિશામાં વળી ચૂક્યો. હકીકતનો ખ્યાલ આવતાં જ શિશુપાલ આદિ રાજાઓ હાથમાં હથિયારો લઈને પાછળ દોડ્યા. હે રાજન્ ! એ રાજાઓને ધસી આવતા જોઈ યાદવો ધનુષોના ટંકાર કરી તેઓની સામે ખડા થયા. બળરામજી વગેરે વીર યોદ્ધાઓએ સબળ સામનો કરીને રાજાઓને હરાવ્યા, એમના સૈન્યનો સંહાર કરી નાખ્યો. રુદ્રમીએ યુદ્ધમાં શ્રીકૃષ્ણનો નાશ કર્યા વિના તેમ રુદ્રમિણીને પાછી લાવ્યા વિના હું કુંડિનપુરમાં પ્રવેશ કરીશ નહીં એમ રાજાઓના સાંભળતાં પ્રતિજ્ઞા કરી અને બળદેવ સાથે થતું યુદ્ધ છોડી કૃષ્ણના રથ પાછળ રથને દોડાવ્યો. કૃષ્ણનો રથ દેખાતાં તેણે ત્રણ બાણ છોડ્યાં, ભગવાને એ ત્રણે બાણોના કડકા કરી નાખ્યા. રુદ્રમી તલવાર લઈ કૃષ્ણ સામે થયો, કૃષ્ણે તેની તલવાર તોડી નાખી પોતાની તલવાર તેને મારવા ઉગામી, રુદ્રમિણીએ ભાઈને બચાવવા કૃષ્ણનો હાથ પકડી લીધો અને ભાઈ ઉપર દયા કરવા પતિને વીનવ્યા. ભગવાને રુદ્રમીને પકડ્યો, બાંધ્યો અને તલવાર વતી તેની મૂછો તથા કેશ કાપી તેને કદ્રૂપ બનાવ્યો. ત્યાં તો યાદવો સાથે બળરામજી આવી ગયા, બાંધેલા રુદ્રમીને છોડ્યો. આમ કરવા માટે શ્રીકૃષ્ણને જરા ઠપકો આપ્યો : રુદ્રમી તો હવે સંબંધી, તેનું આમ અપમાન ન થાય. વડીલ તરીકે રુદ્રમિણીજીને આશ્વાસન આપ્યું, ક્ષત્રિયધર્મની કડિનતા સમજાવી, જ્ઞાનસિદ્ધાંત પ્રમાણે રાતનાની નિત્યતા કહી. લક્ષ્મીરૂપા રુદ્રમિણીએ શોક દૂર કર્યો : શ્રી કૃષ્ણનો કશો જ વાંક નથી, ભાઈના અજ્ઞાનથી ભાઈ દુઃખી થયો એમ પ્રતીત થયું. રુદ્રમી પ્રતિજ્ઞા પ્રમાણે કુંડિનપુર પાછો ફરતો નથી, તે જ સ્થળે નવું સ્થળ વસાવ્યું અને ભોજકટ નામ આપ્યું. પછી શ્રીકૃષ્ણ રુદ્રમિણીને લઈને દ્વારકામાં આવ્યા અને ત્યાં વિધિપૂર્વક તેની સાથે લગ્ન કર્યું. યાદવોએ અને આમંત્રેલા સંબંધી રાજાઓએ શ્રીકૃષ્ણ અને રુદ્રમિણીને વિવિધ ભેટો આપી. મથુરામાં જયજયકાર વર્તાયો.

શુકદેવજી બોલ્યા : ભગવાનનાં પત્નીરૂપે લક્ષ્મીજી પધાર્યા છે, આદર્શ ગૃહસ્થાશ્રમ સાધ્યો છે. વર્ષ વીત્યું હશે ત્યાં તો કૃષ્ણમંદિરે પુત્રજન્મની મંગળ વધાઈ મળી. કામદેવ પુત્રરૂપે પ્રકટ થયા છે. પ્રદ્યુમ્ન નામથી પ્રસિદ્ધ એ પુત્ર સર્વ પ્રકારે પિતા સમાન પ્રતીત થતો હતો. વાસુદેવાંશ હોવાથી પ્રભુમાં જ હતો પછી પ્રકટ થયો છે. રુદ્રમિણીજીના અંશ સંબંધથી તેનામાં આનંદાંશ પણ છે. એની કથા વિચિત્ર છે, અલૌકિક ગણવી પડે એવી છે. કામદેવનો શત્રુ શંબરાસુર સ્ત્રીવેશે આવીને પ્રદ્યુમ્ન દશ દિવસનો થયો ત્યાં તો તેનું હરણ કરી ગયો અને તેને સમુદ્રમાં ફેંકી દીધો. એક બળવાન માછલું તેને ગળી ગયું, પણ જાળમાં પકડાયું ને શંબરાસુરને એ ભેટ તરીકે મળ્યું. રસોઈઘરમાં એ માછલાંને ચીરતાં બાળક મળી આવ્યું.

રસોઈ ઘરની ઉપરી હતી માયાવતી. બાળક પ્રત્યે માયાવતીને અપૂર્વ પ્રેમભાવ પ્રકટ થયો. એને કાંઈ સમજાયું નહીં. નારદજી આવ્યા અને સઘળો વૃત્તાન્ત કહ્યો. માયાવતી તો કામદેવની સ્ત્રી રતિ હતી. કામદેવન પછી શંભરાસુર તેને હરી લાવ્યો હતો અને રસોઈઘર સોંપ્યું હતું. દરેક પ્રકારની માયાને નષ્ટ કરનારી મહામાયાની દ્રષ્ટિ એટલે એનું નામ માયાવતી. પ્રદ્યુમ્ન શીઘ્ર મોટો થઈ રહ્યો છે. જુવાન થતાં માયાવતીએ સઘળો વૃત્તાન્ત કહ્યો, મહામાયા શીખવી અને શંભરાસુરને એની માયાઓ સાથે નષ્ટ કરવાનું સૂચવ્યું. મહાપ્રતાપી પ્રદ્યુમ્ને શંભરાસુરને પડકાર્યો. અસુરે ઘણી માયા પ્રયોજી, પણ પ્રદ્યુમ્ને મહામાયા પ્રયોજી એનો નાશ કરી નાખ્યો. એ પછી માયાવતી પતિને આકાશમાર્ગે દ્વારકા લઈ આવી. વર-વધૂ અંતઃપુરમાં ઊતર્યા. કૃષ્ણ જેવો જ કુમાર છે. રુદ્રમિણીજીને શુભ શુકન થયાં, આશ્ચર્યચકિત બની રહ્યાં, ત્યાં તો વસુદેવ-દેવકી બળભદ્રજી વગેરે સાથે કૃષ્ણ ત્યાં આવ્યા. સર્વજ્ઞ એવા જનાર્દન ભગવાન તો બધું જાણતા હતા, પરંતુ પરિચય આપ્યો નહીં. નારદજી આવ્યા, સર્વ કથા કહી. અપાર આનંદ છવાઈ ગયો. પુત્ર ખોવાયો હતો, પુત્રવધૂ પાછો લાવી. બધાંએ વરવધૂને પ્રેમથી વધાવ્યાં, દ્વારકામાં મંગળ મનાયાં. પ્રદ્યુમ્ન પાછો આવ્યો તે પહેલાં સત્યભામા જાંબવતીનાં લગ્ન થયાં હતાં. કથાપૂર્તિ માટે બધો વૃત્તાન્ત કહ્યો છે. સત્રાજિત નામના યાદવે કરેલા અપરાધના નિવારણ માટે પોતાની કન્યા સત્યભામાને સ્વમંતક મણિ સાથે શ્રીકૃષ્ણને પરણાવી હતી. પરીક્ષિત રાજાના પુછવાથી શુકદેવજીએ કથા કહેવા માંડી :

સત્રાજિત નામનો યાદવ સૂર્યનો મહાન ભક્ત હતો. સૂર્યદેવે પ્રસન્ન થઈ સત્રાજિતને સ્વમંતક નામનો મણિ આપ્યો હતો. સત્રાજિતે એ મણિ વિધિપૂર્વક દેવમંદિરમાં પધરાવ્યો. હે રાજા ! તે મણિ દરરોજ આઠ ભાર સોનું=૮૦ મણ સોનું આપતો હતો. એવો મણિ રાજા પાસે શોભે એથી શ્રીકૃષ્ણે સત્રાજિતને એ મણિ રાજા ઉપ્રસેનને આપવાનું કહ્યું. સત્રાજિત ન માન્યો. ભગવાનની આજ્ઞા ન માને તેની બુદ્ધિ બગડે, તેનો ઉદ્ધાર ન થાય. શ્રીકૃષ્ણે વાત પડતી મૂકી. એક સમયે સત્રાજિતનો ભાઈ પ્રસેન એ તેજસ્વી મણિ કંઠમાં પહેરી, ઘોડા પર બેસી વનમાં મૃગયા કરવા ગયો. ત્યાં કોઈ સિંહે તેને ઘોડા સાથે મારી નાખ્યો. તે પ્રદેશના રીંછજાતિના આગેવાન જાંબવાને આ જોઈને સિંહને મારી નાખ્યો અને પ્રસેનના કંઠમાંનો મણિ કાઢી લઈ ગુફામાં બાળકના રમકડા તરીકે રાખ્યો. સત્રાજિતે ભાઈને ન જોતાં અને તપાસ કરતાં તે મૃત્યુ પામેલો મળી આવતાં તે સંતાપ કરવા લાગ્યો અને કહેવા લાગ્યો કે મારો ભાઈ કંઠમાં મણિ પહેરીને વનમાં ગયો હતો ત્યાં મણિની ઈચ્છાથી કૃષ્ણે જ તેને મારી નાખ્યો હશે. કૃષ્ણ તરત જ પોતાના પર મૂકેલા આરોપને દૂર કરવા કેટલાક યાદવો સાથે તપાસ કરવા નીકળ્યા. વનમાં જઈને જોયું તો પ્રસેનને અને તેના ઘોડાને સિંહે માર્યા હતા અને સિંહને ગુફાવાસી જાંબવાને પર્વત પર માર્યો હતો. જાંબવાનની ભયંકર ગુફામાં કૃષ્ણ એકલા જ પ્રવેશ્યા. જોયું તો મૂલ્યવાન મણિ બાળકના પારણે બાંધ્યો હતો. ભગવાન ત્યાં ઊભા છે. બાળક ને ધાત્રીએ એમને જોઈ ચીસ પાડી. જાંબવાન ધસી આવ્યો, પ્રભુને ઓળખી શક્યો નહીં.

યુયુધે સ્વામિનાત્મનઃ (અ.૫૬, શ્લો.૨૨) પોતાના સ્વામી (રામ) સાથે જ લડ્યો. રામાવતારમાં પ્રભુએ તેની બુદ્ધિની અને જ્ઞાનશક્તિની સેવા લીધી હતી અને તેની બલરૂપ સેવા યોગ્ય સમયે સ્વીકારવાનું વચન આપ્યું હતું. ભગવાને પોતાની સાથે લડતા બળવાનોમાં શ્રેષ્ઠ એવા જાંબવાનના દુઃસહ બલને પણ સેવારૂપે સ્વીકાર્યું, પ્રહારને પણ પૂજા ગણી. વિજયની ઈચ્છાવાળા તે બન્નેએ ભયંકર યુદ્ધ આદર્યું. રાત દિવસ અટક્યા વિના અઢાવીસ દિવસ સુધી એ યુદ્ધ ચાલ્યું ! આખરે શ્રીકૃષ્ણની મુઠ્ઠીઓના મારથી જાંબવાનના અંગોના બધા સાંધા ઢીલા થયા, તેનું બળ ક્ષીણ થઈ ગયું. આશ્ચર્ય પામી તે જોઈ રહ્યો. ભગવાન હસી રહ્યા હતા. કૃપાથી જાંબવાન ઓળખી ગયો અને બોલ્યો : પ્રાણીમાત્રના પ્રાણ, ઈન્દ્રિયબળ-દૃઢયબળ-દેહબળ સર્વના નિયંત્રતા એવા હે વિષ્ણુ ભગવાન ! આપને મેં જાણ્યા છે. હે મારા સ્વામી ! આપના સહજ પ્રદીપ્ત કોપના કટાક્ષો છૂટતાં જ મહાસાગરે આપને માર્ગ આપ્યો હતો. લંકાને આપે બાળી હતી તેમ આપનાં બાણોથી કપાયેલાં રાવણનાં માથાં પૃથ્વી પર પાડ્યાં હતાં તે જ આપ મારા ઇષ્ટદેવ પ્રભુ શ્રીરામ છો.

આદિવાસી રીંછપ્રજાના રાજા એવા ભક્ત જાંબવાનને ભગવાને કૃપાપૂર્વક હસ્ત-સ્પર્શ કરી, તેની શારીરિક પીડા દૂર કરીને કહ્યું કે આ મણિને લીધે મારા પર ખોટું આજ્ઞા આવ્યું છે તેને દૂર કરવા આ મણિ લેવા સારુ જ મારે અહીં આવવું પડ્યું છે. શ્રીભગવાને એમ કહ્યું એટલે જાંબવાને તેમનો સત્કાર કરી તરત જ મણિ આપી દીધો અને સાથે પોતાની સુંદર કન્યા જાંબવતી પણ આપી. ગુફાની બહાર રહેલા યાદવો બાર દિવસ સુધી રાહ જોઈ, આખરે દુઃખી થઈને દ્વારકા પાછા ગયા હતા. ક્યાં પ્રજાનાં ગોપગોપીજનો અને ક્યાં દ્વારકાના યાદવો ! કાલીયપ્રસંગે પ્રજાવાસીઓ કૃષ્ણ પાછળ યમુનાના ધરામાં પડવા તત્પર થઈ ગયાં હતાં. મહાપ્રયત્ને સર્વજ્ઞ એવા બળભદ્રે એમને રોક્યાં હતાં, જ્યારે આ યાદવો તો બાર દિવસ રાહ જોઈ દ્વારકા ચાલ્યા ગયા, પ્રભુની પ્રતીક્ષા પૂરી કરી શક્યા નહીં. દ્વારકામાં વસુદેવ દેવકી આદિના શોકનો પાર ન રહ્યો. કૃષ્ણની પ્રાપ્તિ માટે મા દુર્ગાનું આરાધન કરવા લાગ્યાં. પ્રભુની મહામાયા છે. એ તો પ્રાકટ્ય પ્રસંગે યોગમાયાને વરદાન આપ્યું છે : મનુષ્યો તારી જ પૂજા કરશે. એ વચન સિદ્ધ થયું. યથાસમયે કૃષ્ણ પધાર્યા. મણિ છે તેમ સુંદર કન્યા પણ છે. જાંબવતી વડીલોને પગે લાગી. પટરાણી રુદ્રમિણીએ ભેટીને પાસામાં લીધી. સર્વત્ર આનંદ વર્તાઈ રહ્યો. સત્રાજિતને સભામાં બોલાવી ભગવાને મણિ સોંપી દીધો. સત્રાજિતની શરમનો પાર ન રહ્યો. પ્રાયશ્ચિત્ત વિચાર્યું. વ્યવહારકુશળ તો હતો જ. જાંબવાનને અનુસર્યો અને સ્ત્રીઓમાં રત્નસમી પુત્રી મણિ ભગવાનને અર્પણ કર્યાં. ભગવાન વિધિપૂર્વક સત્યભામાને પરણ્યા, પણ મણિ તો ન જ લીધો. કહ્યું : તમારો મણિ મને ન ખપે. તમે તો સૂર્ય દેવના ભક્ત છો, મણિ તમારી પાસે જ ભલે રહે, અમે તો ફળ ભોગવનારા છીએ. સરસ કહ્યું છે. સત્રાજિતને પુત્ર નથી એટલે છેવટે એનું ધન સત્યભામાને જ મળવાનું છે ને !

આ ઉત્તરાર્ધમાં ભગવાન લોકધર્માનુકૂલ લીલા કરે છે. શ્રીશુકદેવજીએ કહ્યું કે ભગવાન તો જાણે છે કે પાંડવો લાક્ષાગૃહમાંથી ગુપ્ત રીતે જીવતા બહાર નીકળી ગયા છે, પરંતુ લાક્ષાભવનમાં કુંતીજી અને પાંડવો બળી ગયા છે એવા લોકસમાચાર સાંભળીને કુલોચિત વ્યવહાર કરવા બળદેવની સાથે કુરુદેશમાં પધાર્યા. ભીષ્મ, ધૃતરાષ્ટ્ર, વિદુર, ગાંધારી, દ્રોણ આદિને મળી સંવેદના પ્રગટ કરતાં થયેલુ દુઃખ વ્યક્ત કર્યું. એમ કહેવાય છે કે ભગવાન તો ભક્તોના હિતકારી છે તો પાંડવોના જે શત્રુ છે, પાંડવોના મૃત્યુથી જેમને દુઃખ નથી તો પછી એવાઓની પાસે સંવેદનાને માટે જવું એવો કુલાચાર ઈષ્ટ ન ગણાય, પરંતુ ભગવાનને તો સર્વ પ્રકારનું વિશેષ જ્ઞાન છે. લાક્ષાગૃહથી પાંડવો નીકળી ગયા છે, એકચક્રા નગરીમાં બ્રાહ્મણવેષે રહ્યા છે, લાક્ષાગૃહમાં પોતાના પાંચ પુત્રો સાથે એક શબરી બળી મરી છે અને એ જોઈને ભ્રમથી લોકોમાં કહેવાયું છે કે પાંડવો અને કુંતી બળી મર્યા છે. આ બધું પ્રમેયથી સમજાય છે, પરંતુ ભગવાન હસ્તિનાપુર ન જઈને સંવેદના પ્રકટ કરવાનું નાટક ન કરત તો કૌરવો સમજી જાત કે શ્રીકૃષ્ણે પાંડવોને બચાવીને કોઈ સુરક્ષિત સ્થળે સ્થાપિત કર્યા છે અને એમ માની તેઓ પાંડવોને શોધવાનો તેમ તેમનો નાશ કરવાનો પ્રયત્ન શરૂ કરી દેત. એકલા શ્રીકૃષ્ણ જાત તોપણ કોઈને કદાચ સંદેહ ઊપજત એટલે બળભદ્રજીને પણ સાથે લઈ ગયા હતા.

શ્રીકૃષ્ણ બળરામ દ્વારકામાંથી અન્યત્ર ગયા છે એવો અવસર જોઈ ધર્માધિકારી અકૂર અને કોટવાળ એવા કૃતવર્માએ સત્રાજિતે પોતાને કરેલા અન્યાયને અનુલક્ષીને દ્વારકાના આતયાથી નીચ પ્રકૃતિના શતધન્વાને મણિનો લોભ દર્શાવી સત્રાજિતને મારી નાખવા પ્રયોજ્યો. જેનું આયુષ હવે સ્વલ્પ હતું એવા એ પાપીએ રાત્રે સૂતેલા સત્રાજિતને પૂરો કર્યો અને મણિ લઈને ભાગ્યો. સત્યભામા પિતાના મૃત્યુથી શોકથી પીડિત બની રહીને 'હે તાત, હે તાત' કહેતી વિલાપ કરતી બેશુદ્ધ જેવી થઈ ગઈ. રુક્મિણી આદિ દ્વારા સાંત્વન પામીને પછી સત્યભામા પિતાના મૃતદેહને તેલપાત્રમાં રાખીને હસ્તિનાપુર ગઈ અને પતિને પિતાના વધના સમાચાર કહ્યા. કૃષ્ણ બળરામ એ જાણી દુઃખી બની રહ્યા અને સત્યભામા સાથે શીઘ્ર આવી શતધન્વાના વધાર્થ ઉદ્યમમાં પ્રવૃત્ત બની રહ્યા. શતધન્વા ગભરાયો, કૃતવર્મા અને અકૂરના શરણે ગયો, પણ એ બન્ને મદદ કરવા અંગે છૂટી પડ્યા. પરિણામે મણિને અકૂરને ત્યાં થાપણ તરીકે મૂકી પ્રાણ બચાવવા સો યોજન જઈ શકે એવા ઘોડા પર બેસી દ્વારકા છોડી ગયો. હે રાજા ! બળરામ અને કૃષ્ણ પણ ગરુડધ્વજવાળા વેગવાન ઘોડાઓથી યુક્ત એવા રથમાં બેસી એ ગુરુદ્રોહીની પાછળ પડ્યા. શાસ્ત્રમાં કહેલા પાંચ ગુરુઓમાં શ્વસુરની પણ ગણના કરવામાં આવી છે. લડુ જ દૂર જવાથી શતધન્વાનો અશ્વ મિથિલાના ઉપવનમાં પડી ગયો. શતધન્વા પગપાળો દોડવા લાગ્યો. શ્રીકૃષ્ણ પણ પગપાળા દોડી તેની નિકટ જઈ પહોંચ્યા અને સુદર્શન ચક્રથી તેનું મસ્તક કાપી નાખ્યું. પછી તેના વસ્ત્રમાં મણિ શોધ્યો, પણ મળ્યો નહીં. ભગવાને બ્રાતાની પાસે જઈને કહ્યું : શતધન્વાને વૃથા માર્યો, તેની પાસે તો

મણિ નથી. બળરામને આ બધી ભગવાનની લીલા ગમતી નથી. વાસ્તવમાં બન્ને પૃથ્વીનો ભાર ઉતારવા પ્રગટ થયા છે. લોકો બે સ્વભાવવાળા હોય છે : એક પ્રવૃત્તિપરાયણ, બીજા નિવૃત્તિપરાયણ. કેટલાક ક્રિયારત, કેટલાક ભક્તિરત. બે સમર્થો જુદા જણાય તો લોકો બે પક્ષમાં વહેંચાય અને પરિણામે સંઘર્ષ થતાં ભૂમિભાર ઊતરે. બળરામ દ્વારા જેમનો નિરોધ થવાનો છે તે ભગવાનને અનુકૂળ નથી, એ રીતે ભગવાનથી જેમનો નિરોધ થવાનો છે તે બળરામને અનુકૂળ નથી. પાંડવો પ્રભુને પ્રિય છે, કૌરવો બળરામને પ્રિય છે. ક્રિયા જ્ઞાન શક્તિ બળરામ તરફ, તો ભક્તિ કૃષ્ણ તરફ. બળરામ પોતે કેટલોક સમય પોતાના મિત્ર જ્ઞાનાદિનિષ્ઠ મિથિલાનરેશ જનકને ત્યાં રહેશે એમ કહી તેમણે કૃષ્ણને ગરુડધ્વજવાળા રથમાં કૃષ્ણને દ્વારકા મોકલી દીધા. અહીંથી જ બન્નેની શક્તિ જાણે વિભાજિત બની રહી. એકબીજાની લીલામાં અસંમતિ પણ પ્રતીત થતી હતી. ભગવાનનું વાક્ય છે. કિન્તુ મામગ્રજઃ સમ્યક્ પ્રત્યેતિ મણિં પ્રતિ, પરંતુ મારા મોટા ભાઈ મણિ અંગે પૂરું ધ્યાન આપતા નથી. ઈશ્વરની શક્તિઓ વિભક્ત થવાથી એમના ભક્તોની બુદ્ધિ પણ વહેંચાઈ જાય છે, એટલે જ અકૂર ભીષ્મ આદિ ભક્તોનાં પ્રજ્ઞા અને શીલ પણ ભગવાનથી ભિન્ન બની રહ્યાં. બળરામ અને કૃષ્ણ વચ્ચે મનભેદ તો નથી જ, લીલાર્થ મતભેદ દર્શાવાયો છે. પરમ મિત્રને જોઈ મિથિલાનરેશ પ્રસન્ન બની રહ્યા. બળરામજી મિથિલામાં ત્રણેક વર્ષ રહ્યા છે. જુવાન દુર્યોધનને તેમણે ગદાયુદ્ધ મિથિલાનિવાસ દરમિયાન શીખવ્યું છે. ભીમ સામે લડવાનું સામર્થ્ય બળરામે દુર્યોધનને દીધું છે.

ભગવાન દ્વારકા પધાર્યા. શતધન્વાને માર્યાની, પણ મણિ ન મળવાની વાત કરી. મૃત્યુ પામેલા શ્વસુરની ઉત્તરક્રિયા કરાવી. લોકોમાં અકૂર-કૃતવર્માના કાવતરાની ચર્ચા થવા લાગી. ભયના માર્યા બન્ને દ્વારકા છોડી ગયા. અકૂરના ગયા પછી દ્વારકામાં લોકોને શારીરિક માનસિક સંતાપ પીડવા લાગ્યા છે. આમ હે રાજા ! કેટલાક મુનિઓ પૂર્વે મેં જ કહેલા શ્રીકૃષ્ણના માહાત્મ્યને ભૂલીને કહે છે, પણ મુનિઓની વાસનારૂપ ભગવાન શ્રીકૃષ્ણ જ્યાં વસતા હોય ત્યાં અકૂરના જવામાત્રથી શા ઉપદ્રવો થવા ઘટે ? ભગવાનની જ એવી કશી ઈચ્છા હશે. વળી કેટલાક મુનિઓ કહે છે કે કાશીમાં જ્યારે વરસાદ ન પડવાથી દુષ્કાળ જેવી પરિસ્થિતિ ઊભી થઈ હતી તે વખતે પ્રસંગવશાત્ અકૂરના પિતા શ્વલ્ક કાશી ગયેલા. ત્યાંના રાજાએ શિવાજ્ઞાથી તેમને પોતાની કન્યા આપી. એ પછી વરસાદ થયો અને દુકાળ ગયો. એ કન્યાનું નામ ગાયોનું દાન કરતી હોવાથી 'ગાન્ધિની' હતું. બાપનું સંતાન અકૂર એનો પણ એવો જ પ્રભાવ હોય. એના નિવાસથી વરસાદ થાય, ઉપદ્રવો ન થાય. વૃહો આમ કહેતા હતા. આવો અજ્ઞાનદોષ દૂર કરવા ભગવાને દૂત દ્વારા અકૂરને તેડાવ્યા. અકૂરને મારશે એવો ડર છે, પણ મારવાના નથી, મારવાના તો મૌસલ વખતે છે. અદ્વિષ્ટકર્મા કૃષ્ણે કાકાને પ્રેમથી પાસે બોલાવી આદર આપ્યો. લોભથી દુઃસંગથી મતિભ્રષ્ટ થયા છે, પણ ભક્ત તો છે જ. પછી કહ્યું : હે દાનપતિ ! લોકોને મણિ બાબતમાં શંકા છે.

મોટા ભાઈ પણ એ અંગે શંકિત છે, પણ તમે જાણા છો કે મણિ મારી પાસે નથી, સ્યમન્તક મણિ તો તમારી પાસે જ છે, એને રાખવાનો જો કે તમારો અધિકાર નથી, સત્રાજિતના વારસદારને મળે. સત્રાજિતને પુત્ર નથી, સત્યભામાનો પુત્ર વારસદાર ગણાય, પણ એને હજુ પુત્ર થયો નથી. હે સુવ્રત ! આથી મણિ ભલે તમે જ રાખો, પણ એક વખત સૌને બતાવો. આદરથી આમ કહું, પણ આજ્ઞાનો સૂર અકૂરજીને પ્રતીત થયો. તરત જ કૃતવર્માને ત્યાં મૂકેલો મણિ લાવીને હાજર કર્યો. ભગવાને સૌને મણિ બતાવ્યો. લોકોની દોષબુદ્ધિ દૂર કરી અપયશ દૂર કર્યો અને સૂર્યનો મણિ સૂર્યભક્તને જ પાછો આપી દીધો. આ બે અધ્યાયમાં લૌકિક ભાષા કહેવી પડી છે. ભગવલ્લીલા છે. આવી લીલાથી પણ અપકીર્તિ દૂર થાય, મનનાં દૂરિત દૂર થાય, મનને શાંતિ મળે તેમ જ્ઞાન મળે.

શ્રીશુકદેવજી બોલ્યા : લાક્ષાભવનમાંથી બચીને નીકળી ગયેલા પાંડવો. દુપદ રાજાને ત્યાંથી દ્રૌપદીને સ્વયંવરમાં જીતીને ઈંદ્રપ્રસ્થમાં આવ્યા છે એવું નિશ્ચિત રૂપે જાણીને ભગવાન શ્રીકૃષ્ણ સાત્યકિ આદિને સાથમાં લઈ ઈંદ્રપ્રસ્થ પધાર્યા. એમના દર્શનથી પાંડવો પોતાને ધન્ય માની રહ્યા, પ્રેમથી સર્વ યથોચિત રીતે મળ્યા, દ્રૌપદી-કૃષ્ણા પણ આત્મનિવેદન કરતાં હોય એમ મળ્યાં. ફોઈ કુંતીજીને પણ ભગવાન મળ્યા. પુત્રવત્ બની રહેલા એવા ભગવાનને મળી કુંતીજી તો જાણે ભાવમાં ભીંજાઈ ગયાં અને કૃતાર્થ કરી દીધાં. કૃષ્ણની એવા ભાવાર્થવાળા શબ્દોમાં સ્તુતિ કરી. સંબંધીઓની ઈચ્છાથી કૃષ્ણ ચાર માસ ત્યાં રહ્યા છે. એક દિવસ વાનરધ્વજવાળા રથમાં બેસી ગાંડીવ ધનુષ અને અક્ષય ભાથા લઈને અર્જુન તથા શ્રીકૃષ્ણ અષ્ટકાશ્રાદ્ધ માટે મૃગયામાં ગયા. અનેક ભક્ષ્ય-અભક્ષ્ય પશુઓને માર્યા પછી બન્ને યમુનાતટે આવ્યા. સ્નાન કર્યું, જળપાન કર્યું અને પછી બેઠા, ત્યાં તેમણે એક સુંદર કન્યાને આમતેમ ફરતી જોઈ. ભગવાનની સૂચનાથી અર્જુન તે કન્યાની નિકટ ગયા અને પરિચય પૂછ્યો. કન્યાએ સ્વવૃત્તાન્ત કહ્યો. પોતે સૂર્યપુત્રી છે, પતિની ઈચ્છાવાળી છું, પણ તે તો વરદ વરેણ્ય એવા લક્ષ્મીપતિ વિષ્ણુને જ મારે તો વરવું છે, તેથી તપમાં સ્થિત છું. મારું નામ કાલિન્દી છે. યમુનાજલમાં મારા પિતાએ રચેલા ગૃહમાં રહું છું. પર્વતથી ઉત્પન્ન પાર્વતીની ઈચ્છા શંકરને વરવાની હોવાથી તપતી હતી તેમ હું પણ સૂર્યરૂપ કાલિન્દી પર્વતથી ઉત્પન્ન કાલિન્દી અચ્યુત ભગવાનને વરવાની ઈચ્છાથી તપ કરું છું. આધિદૈવિક રૂપ છે, જડ પર્વતની નહીં, પણ તેના અભિમાની દેવતાની આ કથા છે. સૂર્યે યમને પ્રકટ કર્યા હતા, પછી યમુનાજીને પ્રગટ કર્યા. યમુનાજી અને કાલિન્દી લીલામાં જુદાં છે. વ્રજલીલામાં યમુનાજી કૃષ્ણનાં નમત કૃષ્ણતુર્યપ્રિયા કૃષ્ણનાં ચતુર્થ પ્રિયા છે, જ્યારે દ્વારકાલીલામાં કાલિન્દીજી શ્રીકૃષ્ણનાં ચતુર્થ પટરાણી છે. કાલિન્દીજી પર્વતસ્વરૂપ સૂર્યનાં પુત્રી છે. યમુનાજી સૂર્યમંડલસ્થ ભગવાન નારાયણના આનંદાત્મક હૃદયમાંથી પ્રગટ થયાં છે. અર્જુન અને કૃષ્ણ કાલિન્દીજીને લઈને ધર્મરાજ યુધિષ્ઠિરની પાસે આવ્યા.

ભગવાનની પ્રેરણાથી જ પાંડવોએ સુયોગ્ય નગરની યોજના કરવા માટે ભગવાનની

પ્રાર્થના કરી. વિશ્વકર્મા દ્વારા ભગવાને પરમ અદ્ભુત નગરનું નિર્માણ કરાવ્યું. એ જ રીતે અર્જુનના સારથિ બની અગ્નિ પાસે પાંડવ વન બળાવ્યું. ભગવાન અર્જુન દ્વારા જ ઈન્દ્રાદિ ઉપર વિજય કરવા ઈચ્છે છે એ જાણી અગ્નિ દેવ પ્રસન્ન બની રહ્યા અને પોતાનાં પાંચ અંગ એવાં ધનુષ, અક્ષય ભાથાં, અશ્વ, રથ અને અભેદ કવચ અર્જુનને આપ્યાં. પાંડવવનનિવાસી મય દાનવને અગ્નિમાંથી ભગવાને બચાવી લીધો હતો એ ઉપકારના બદલામાં ભગવાનની આજ્ઞાથી માયાથી મય દાનવે પાંડવો માટે નાયા-સભાની રચના કરી, એ અદ્ભુત સભામાં જલમાં સ્થલભ્રમ અને સ્થલમાં જલભ્રમ થતો. દૃષ્ટિને ભ્રમિત બનાવે એવી એ રચના હતી.

ચાર માસ પૂરા થતાં શ્રીકૃષ્ણ કાલિન્દીજીને સાથે લઈને દ્વારકા પધાર્યા અને સાનુકૂળ સુપુણ્ય નક્ષત્રમાં સ્વજનોનું પરમ કલ્યાણ અને આનંદ સાધતા ભગવાને કાલિન્દીજી સાથે વિધિપૂર્વક લગ્ન કર્યું. અવન્તિ દેશના રાજાની કન્યા મિત્રવિન્દા એના ભાઈઓ વિન્દ અને અરવિન્દ, એ ભાઈઓ બહેનને દુર્યોધનને આપવા ઈચ્છતા હતા, પણ મિત્રવિન્દાએ સ્વયંવરમાં કહી દીધું : હું તો શ્રીકૃષ્ણને જ વરીશ. ભગવાને સર્વ રાજાઓને હરાવી મિત્રવિન્દાનું હરણ કર્યું અને એની સાથે સર્વસંમતિથી વિધિપૂર્વક લગ્ન કર્યું.

હે કુરુવંશોત્પન્ન રાજા ! કોશલ દેશનો રાજા ધર્માત્મા નગ્નજિત હતો તેની કન્યા નાગ્નજિતી અથવા સત્યા હતી. સત્યા પિતાને અનુકૂળ હતી. શાસ્ત્રમાં કહ્યું છે ધન્યા પિતૃમુખી કન્યા જે કન્યા પિતૃમુખી હોય - પિતાના આચરણ કર્તવ્યને અનુસરનારી હોય એ ધન્ય છે. પુત્ર માતૃમુખ ધન્ય મનાય છે. નગ્નજિત રાજાએ પ્રતિજ્ઞા લીધી હતી કે વીર પુરુષોની ગંધ પણ સહન ન કરનારા દુષ્ટ અતિ દુર્ધર્ષ એવા સાત સાંઢને જે જિતે તેને મારી કન્યા વરે. કોઈ ન કરી શકે એવું કાર્ય ભગવાન કરે. અનેક રાજાઓ નિવૃત્ત બની રહ્યા એટલે એ કાર્ય માટે ભગવાન શ્રીકૃષ્ણ પ્રવૃત્ત થયા. યાદવસેના સાથે કૃષ્ણ અયોધ્યા ગયા. ભગવાને સાત સ્વરૂપ ધારણ કરી સાત સાંઢને નાથ્યા, એમનો મદ ઉતાર્યો અને બાંધ્યા. આ જોઈને રાજા ચકિત બની રહ્યો, પ્રસન્ન થયો અને કન્યા અર્પણ કરી. ભગવાને પોતાને અનુરૂપ એવી એ કન્યાનું વિધિપૂર્વક પાણિગ્રહણ કર્યું. રાજાએ કરિયાવરમાં ઘણું આપ્યું. વૃષભોને નાથવામાં નિષ્ફળ નીવડેલા કેટલાક રાજાઓથી કૃષ્ણનો વિજય સહન ન થયો. દ્વારકા જઈ રહેલા કૃષ્ણ તથા યાદવોને એ રાજાઓની સેનાએ ઘેરી લીધા. કૃષ્ણની સાથે અર્જુન આવ્યા છે, સખા છે ને ! ગાંડીવધારી અર્જુને, સિંહ હરિણોને ગ્રસી લે તેમ, એ સર્વને ગ્રસી લીધા, અર્થાત્ એમનો નાશ કરી નાખ્યો. કેકેય દેશના રાજાની પુત્રી ભદ્રા એનો ભાઈ સંતર્દન. ભગવાન શ્રીકૃષ્ણના યશથી મુગ્ધ બની રહી સમગ્ર કુટુંબે ભગવાનનો સત્કાર કરી ભદ્રા સમર્પિત કરી. મોટો લગ્નોત્સવ થયો. એ દેશ સાથેનો મદ્ર દેશ તેના રાજાની કન્યા સુલક્ષણયુક્ત એવાં લક્ષ્મણજી, સ્વયંવરમાં આ કન્યાને શ્રીકૃષ્ણ હરી લાવ્યા.

આ ઉપરાંત બીજી હજારો કન્યાઓ શ્રીકૃષ્ણને વરી હતી. એ સૌમાં રુદ્રમિણી,

જાંબવતી, સત્યભામા, કાલિન્દી, મિત્રવિંદા, સત્યા, ભદ્રા અને લક્ષ્મણા એ આઠ પટરાણી હતી.

રાજા પરીક્ષિતના પૂછવાથી એ હજારો કન્યાવાળી કથા શુકદેવજી કહી સંભળાવે છે. શુકદેવજી બોલ્યા : લૌકિક અને તે પણ કલેશરૂપ પ્રતીત થતી હોય એવી કથામાં પણ પ્રભુની કૃપા તેમ પરાક્રમ હોય છે. પ્રાગ્જયોતિષપુરનો રાજવી નરકાસુર ભૌમાસુર નામે પણ પ્રસિદ્ધ છે. ભૂમિનો પુત્ર છે અને એ રીતે એ ભગવાનનો જ પુત્ર છે. ભૂમિ તો ભગવાનની પત્ની એટલે જ એ શ્રીહરિનો પુત્ર. એણે અનેક રાજાઓની સોળ હજાર કન્યાઓને હરી લાવીને બંધનમાં નાખી હતી. એ રાજા ભેગા મળીને પણ એને મારી શકે. પોતાની કન્યાનું હરણ કરે એને મારવા કોણ તત્પર ન બને ? પણ એને મારી શકાયો નથી. દેવોનો પતિ ઈંદ્ર વિનમ્ર બની રહી ભગવાનની પાસે આવ્યો. ભગવાન સત્યભામાના ભવનમાં વિરાજી રહ્યા છે. ઈંદ્રે કહ્યું કે ભૌમાસુરે છત્ર, માતા અદિતિનાં કુંડલ અને મારો મણિપર્વત એ ત્રણે છીનવી લીધાં છે. એ જાણીને ભગવાન સત્યભામાને સાથે લઈને, ગરુડ પર બિરાજી પ્રાગ્જયોતિષપુર જવા નીકળ્યા. ભગવાનનો એ પુત્ર અન્યથી મરી શકે એમ નથી. પ્રથમ ભગવાન ચતુર્મૂર્તિરૂપ હતા. એમાંથી એક તપ કરે, બીજા પરિપાલન કરે, ત્રીજા ભોગ અને ચોથા શયન કરે. હજાર વર્ષે તેમની ક્રિયા બદલાતી રહે. એક વખત ભૂમિએ તપ કર્યું. સંધ્યા સમયે ભગવાન જાગ્યા. તપ કરતી ભૂમિને વરદાનની પ્રેરણા કરી. ભૂમિએ પુત્ર માગ્યો. સંધ્યાનો સમય અનિષ્ટ. કશ્યપ અદિતિના પુત્રો પણ સંધ્યાસમયને અંગે અસુર થયેલા. ભૂમિનો પુત્ર પણ એ સમયને લીધે અસુર પ્રકૃતિનો થયો એ જ ભૌમાસુર, અશુભ કર્મોથી નરકાસુર પણ કહેવાયો. ભૂમિ માતાનો જીવ છે. ભગવાનની પાસે માગ્યું કે તેઓ પુત્રને મારે નહીં. ભગવાને કહ્યું : તારી સંમતિ વિના નહીં મારું. ઉપરાંત અન્ય કોઈ મારી શકે નહીં એટલે નારાયણાસ્ર પણ આપ્યું. એ હોય ત્યાંસુધી એને કોઈ મારી શકે નહીં. અસુરો તો મહાદેવના ભક્તો ! ભૌમાસુરે મહાદેવજીને પ્રસન્ન કરી ત્રિશૂલ પ્રાપ્ત કર્યું. એ ત્રિશૂલ નારાયણાસ્ર જેવું જ. શિવભક્ત ભૌમાસુરે ત્રિશૂલ પોતાની પાસે રાખ્યું અને નારાયણાસ્ર પોતાના પુત્ર ભગદત્તને આપ્યું. એને મારવા માટે હવે ભૂમિની સંમતિ જ લેવાની રહી. સત્યભામા ભૂમિરૂપ છે એટલે ભગવાને ભૌમાસુરના વધને માટે સત્યભામાને સાથે લઈને ગરુડ પર વિરાજમાન થઈ પ્રાગ્જયોતિષપુર ગયા. એ નગર ગિરિદુર્ગ, શસ્ત્રદુર્ગ, જલદુર્ગ, અગ્નિદુર્ગ અને વાયુદુર્ગથી દુર્ગમ તેમ પંચપર્વા અવિદ્યાના અધિષ્ઠાતા દેવ ગુરુદૈત્યના હજારો ભયંકર અને મજબૂત ફાંસાથી સર્વતરફ વીંટાયેલું હતું. શ્રીકૃષ્ણે ગદાથી પર્વતદુર્ગ ભાંગ્યા, બાણોથી શસ્ત્રદુર્ગ નષ્ટ કર્યા અને ચક્રથી અગ્નિ જળ અને વાયુના દુર્ગોનો નાશ કર્યો. તલવારથી દૈત્યના ફાંસા કાપી નાખ્યા પછી પાંચજન્ય શંખનો નાદ કર્યો. એનો ભયંકર નાદ સાંભળી પંચમુખ એવો મુરદૈત્ય જલમાંથી જાગ્યો, ભગવાનની સામે થયો. લીલા માત્રમાં તેને સુદર્શનથી માર્યો અને જલમાં નાખ્યો. એના તામ્ર, અંતરિક્ષ, શ્રવણ, વિભાવસુ, વસુ,

નભસ્વાન અને અરુણ નામના સાત પુત્રો ભૌમાસુરની આજ્ઞાથી પીડા નામના સેનાપતિને આગળ કરી યુદ્ધ માટે આવ્યા. ભગવાને એ સર્વને યમલોકમાં પહોંચાડી દીધા પછી ભૌમાસુર જાતે, એ પ્રદેશના મદ ઝરતા ભયંકર હાથીઓ સાથે. યુદ્ધ કરવા આવ્યો, વિવિધ લઈ શસ્ત્રોનો પ્રયોગ કર્યો. કૃષ્ણે એ સર્વ શસ્ત્રો નિષ્ફળ બનાવ્યાં. વજ્રથી વધુ શક્તિવાળી શક્તિ પ્રયોજી, પણ એય પુષ્પની માળાસમ બની રહી. અંતે તેણે ત્રિશૂલ હાથમાં લીધું, પણ તે તેને પ્રયોજે તે પહેલાં જ કૃષ્ણે પોતાના તીક્ષ્ણ સુદર્શન ચક્રથી તેનું માથું ઉડાવી દીધું. સંતો અને દેવો 'સાધુ, સાધુ' બોલી ઊઠ્યા, પુષ્પોની વૃષ્ટિ કરી. પછી પૃથ્વી દેવી ભગવાનની પાસે આવી એનું બધું તેજ સત્યભામામાં સમાયું હોવાથી તેજોવિહીન પ્રતીત થતી હતી. ભગવાનને વારંવાર નમસ્કાર કર્યા, વિવિધ પ્રકારે ભગવાનની સ્તુતિ કરી. શરણાગતની પીડા હરનાર પાસે નરકાસુરના પુત્ર ભગદત્તને લાવી તેમના ચરણે ધર્યો અને રક્ષણ કરવા વિનંતી કરી. ભગવાને ભગદત્તને અભયદાન આપી એના પિતાનું રાજ્ય એને સુપ્રત કર્યું અને પછી ભૌમાસુરે પરાક્રમપૂર્વક હરણ કરેલી સોળ હજાર અને એક સો કન્યાઓને બંધન મુક્ત કરી. એ કન્યાઓ રાજાઓની, દેવોની, સિદ્ધોની તેમ અસુરોની પણ હતી. એમાં છ હજાર ઉત્તમ અપ્સરારૂપ છે, દશ હજાર અને સો અન્ય કન્યાઓ છે. ભગવાનને જોઈ પ્રસન્ન બની રહીને એ સર્વને ભગવાનને વરવાની ઈચ્છા થઈ : આ જ મારા પતિ થાઓ, બ્રહ્મા એમાં સંમત બની રહ્યો, એમ કરી સર્વ કન્યાઓએ પોતાનાં હૃદય પ્રભુને અર્પી દીધાં. ભૌમાસુરે જે જેનું છીનવી લીધું હતું તે તેમને ભગવાને પરત આપી દીધું. ભગવાન પછી ઈંદ્રભવને પધાર્યા. દેવોએ કૃષ્ણ સત્યભામાનું પૂજન કર્યું. સત્યભામા ઈંદ્રપત્ની થયી સાથે વાર્તાલાપ કરે છે. ઈંદ્રાણીએ સત્યભામાને માનવ ગણી પૂરતું માન ન આપ્યું. સત્યભામાને કોપ આવ્યો. પટરાણીઓમાં કૃષ્ણની સાથે યુદ્ધમાં પણ સહી શકે એવાં પટરાણી તો સત્યભામા જ. એમણે ભગવાનને વાત કરી. સત્યભામાએ પારિજાત પુષ્પની આકાંક્ષા વ્યક્ત કરી હતી તેનો પણ ઈંદ્રાણીએ વિરોધ કર્યો હતો. ભગવાન ભાર્યા સહ ગરુડ પર વિરાજી પારિજાત વૃક્ષ પાસે ગયા, તેને ઉખેડી નાખ્યું અને દ્વારકા લઈ જવા ગરુડ પર મૂક્યું. દેવોને એ ન ગમ્યું. ભગવાનની સામે થયા. ક્ષણ માત્રમાં દેવોને હરાવી, સ્વર્ગની શોભા જેવા પારિજાતને હરી શ્રીકૃષ્ણ દ્વારકા પધાર્યા. સત્યભામાની ઈચ્છાથી જ પારિજાત લાવેલા એટલે એને સત્યભામાના ભવનમાં જ સ્થાપિત કર્યું. પોતાની કાર્યસિદ્ધિ માટે પ્રથમ ઈંદ્રાદિ દેવોએ મસ્તક નમાવી, ચરણસ્પર્શ કરી પ્રાર્થના કરી હતી. કાર્યસિદ્ધિ પછી એ જ દેવો પારિજાતના પ્રસંગે ભગવાનની સામે થયા ! શ્રીશુકદેવજી મહારાજ કહે છે કે એવા અજ્ઞાનથી કૃતધ્ની બનેલા દેવોના સમૃદ્ધિપણને ધિક્કાર છે. બંધનથી મુક્ત કરેલી સોળ હજાર એકસો એક કન્યાઓને ભગવાને સ્વર્ગગમન પહેલાં દ્વારકા મોકલી દીધી હતી. દ્વારકા પરત આવ્યા પછી ભગવાને જેટલી કન્યાઓ હતી એટલાં રૂપ ધારણ કરી એ સર્વની સાથે એક જ સમયે લગ્ન કર્યાં અને એ સર્વને ઉત્તમ ગૃહોમાં નિવાસ આપી ભગવાન એ સર્વની સાથે નિત્ય રમણ કરવા લાગ્યા.

ભગવાન તો અકથ્ય કાર્ય કરનારા છે. લક્ષ્મીજીના અંશોવાળાં એ રાજરાણીઓના વિપુલ વૈભવની સમાનતા તો ક્યાંય નથી. શ્રૌત સ્માર્ત ધર્મો પણ પ્રભુ આચરે છે. સેંકડો દાસીઓ એમને આપી છે, પણ ભગવાનની સેવા તો એ રાણીઓ સર્વ પ્રકારે હર્ષપૂર્વક કરે છે. બળપૂર્વક હરણ કરાયેલી એ સ્ત્રીઓ હતી. સમાજમાં અવજ્ઞાપાત્ર ગણાય. અત્યારના યુગમાં એવી સ્ત્રીઓ માટે સંસ્થાઓ ઊભી કરવી પડે છે. અવ્યય ભગવાને સર્વને રાજરાણી પદ આપ્યું, શાસ્ત્રનું યથાર્થ આચરણ કરી બતાવ્યું. આ જ તો સાચી સામાજિક ક્રાન્તિ છે.

શ્રીશુકદેવજી બોલ્યા : જગદ્ગુરુ એવા ભગવાન શ્રીકૃષ્ણ એક વખત પોતાના પલંગ પર વિરાજી રહ્યા હતા તે વખતે પટરાણી શ્રીરુક્મિણીજી સખીઓની સાથે આવી પ્રભુને પંખો નાખવા લાગ્યાં. ચમરીના વાળ અને રત્નજડિત ક્લામય પંખાથી નમ્રભાવે મહારાણીજી સેવા કરે છે. મણિના દીપક, મોતીના દીપક, મોતીનાં તોરણ, દૂધનાં ફીણ જેવી શુદ્ધ શ્વેત શય્યા, પારિજાતના છોડની સુગંધ. રુક્મિણીજી અનુપમ સુંદર છે, આભૂષણોથી વધુ સુશોભિત પ્રતીત થાય છે. બધું જ રસોત્પાદક છે, પરંતુ એથી ભગવાનમાં રસ ઉત્પન્ન થયો નથી, ભગવાન રસાનુભવ માટે પધાર્યા નથી, જગદ્ગુરુ એવા ભગવાન ધર્મરક્ષા તથા નિરોધાર્થ પધાર્યા છે. સાક્ષાત્ લક્ષ્મીરૂપિણી રુક્મિણી પિયેર દ્વારા પણ સાધનસંપન્ન થયાં હતાં. એ અંગે એમને જરા અભિમાન પણ હતું. મંદ મુસ્કાનથી દેદીપ્યમાન એવાં લક્ષ્મીજીને ભગવાન કહેવા લાગ્યા : હે રાજપુત્રી ! લોકપાલો જેમ વિભૂતિવાળા, મહાનુભાવ, શ્રીમંત અને રૂપ ઉદારતા તથા બલસંયુક્ત એવા ભૂપાલો તમને વરવા ઇચ્છતા હતા. તમારો ભાઈ પણ એવામાંના એક ચૈદ્યને આપવા ઇચ્છતો હતો. એમને છોડીને અમે જે તમારી સમાન નથી તેવાને તમે શાથી વર્યા ? અમે તો એવા રાજાઓથી ડરીને સમુદ્રને શરણે ગયા છીએ. બળવાનો અમારા શત્રુઓ છે તેમ અમે તો પ્રાપ્ત થયેલું રાજ્ય પણ લીધું નથી. જેમને નીતિનું પરિજ્ઞાન નથી. જેમની રીતભાત લોકોથી પૃથક્ છે એવાનો આશ્રય કરવાથી તો દુઃખી થવાય. અમે તો નિઃસાધન, નિઃસાધનવાળા જ અમારા ભક્ત. સંપન્ન તો અમારી ઉપેક્ષા જ કરે. જે સ્ત્રી પુરુષ ધન, જન્મ, ઐશ્વર્ય, રૂપ આદિમા સમાન હોય તેમણે જ પરસ્પર લગ્ન યા મિત્રતા કરવી જોઈએ. હે વૈદર્ભી ! તમે લાંબો વિચાર કર્યા વિના નારદ જેવા ભિક્ષુઓની વાણીથી ભ્રમિત બની રહી ગુણવિહીન એવા અમને વરવામાં તમે ભૂલ કરી છે. આપ થયેલી એ ભૂલ સુધારી શકો છો. અમે તો ઉદાસીન છીએ, આત્માનંદપૂર્ણ છીએ. ઘરની તેમ દેહની પણ પરવા કરતાં નથી, જ્યોતિની જેમ કિયારહિત છીએ.

ભગવાન પછી મૌન ધારી રહ્યા. રુક્મિણી તો સમજતાં હતાં કે ભગવાનની સર્વથી અતિ વલ્લભા તો હું જ છું, મારાથી પૃથક્ થવાનો તો તેમને વિચાર સરખો પણ ન થાય, તો પછી આ શું ? ભગવાન શાથી આમ બોલ્યા ? ભગવાન મદમાનનું પ્રશમન અને પછી અનુગ્રહ કરે છે. આનંદરૂપ પ્રભુની આ વાણીમાં તિરોધાનના અનુભવનો આનંદ રુક્મિણીજીને પણ કરાવવો છે. શ્રીગોપીજનને પણ રાસ વખતે તિરોધાનના અનુભવનો

આનંદ પ્રભુએ દીધો છે જ. એથી અસહ્ય દુઃખ થાય, પણ એ જ તો ઉત્તમ અધિકાર છે. કહ્યું છે કે

અત્યન્તં કોમલા ભક્તા ન કૃષ્ણરસભોજના ।

સમર્થાં ઇતિ દાઢ્યર્થ્ય તિરોધાનં કયોતિ હિ ॥

ભગવાનના અત્યંત કોમલ ભક્તો કૃષ્ણરસ ભોગમાં સમર્થ નહીં તેથી તેમને સુદૃઢ બનાવવા સામર્થ્ય દેવા ભગવાન તિરોધાન કરે છે. દોષ દૂર કર્યા પછી જ ભગવાન ભક્તોને ફલભોગનું પ્રથમ સામર્થ્ય અને પછી ફલ પ્રદાન કરે છે. ભગવાનનાં વચન સાંભળી રુક્મિણીજી કશું સમજી શક્યાં નહીં. પ્રભુની શી ઇચ્છા હશે ? રાજરાણીને ભય લાગ્યો. રામાવતાર યાદ આવ્યો. સીતાનો પરિત્યાગ કયો હતો જ ને ? શું મારો પરિત્યાગ કરશે ? શોકનો પાર ન રહ્યો. અશ્રુ સારવા લાગ્યાં. નત મસ્તક બનીને પૃથ્વીને નખ વતી ખોતરવા લાગ્યાં. વાણી રૂંધાઈ. હાથમાંથી પંખો સરી ગયો. બુદ્ધિ જાણે પરવશ બની રહેતાં, મૂર્છા આવતાં વાયુથી કદલીની જેમ મહારાણીનું શરીર ભૂમિ પર ઢળી પડ્યું. ભગવાન વલ્લભાના પ્રેમબંધનને જોઈ દ્રવીભૂત બની રહ્યા. ચતુર્ભુજસ્વરૂપે તત્કાલ પલંગમાંથી ઊઠ્યા, પ્રિયાને હસ્તમાં ઝાલી લીધાં, ઊંચકીને પર્યંકમાં પોઢાવ્યાં, કેશબંધન સંભાળ્યું, દક્ષિણ હસ્તથી મુખમાર્જન કરી રહ્યા. અમૃતઝવતા શ્રીહસ્તના સ્પર્શથી તાપ દૂર થઈ ગયો, મૂર્છા નષ્ટ બની ગઈ. કાપિક સાન્ત્વન કરતા ભગવાને સતીને આલિંગન કર્યું. વાણીથી પણ આશ્વાસન આપ્યું : વૈદર્ભી આ તો ક્ષેત્રી પરિહાસ હતો. પ્રેમપ્રકોપથી સ્ફુરિત અધરવાળા કટાક્ષથી અરુણ અપાંગવાળા અને બ્રૂકુટિની સુંદરતાવાળા તારા મુખકમળની શોભા નીરખવા જ મેં તો આવો પરિહાસ કર્યો હતો. હે ભીરુ ભામિની ! ગૃહસ્થાશ્રમમાં હાસ્યનાં વચનોથી સમય વ્યતીત કરવો એ તો પરમ લાભ છે. મહારાણી સ્વસ્થ બની રહ્યાં અને લજ્જાભર્યા હાસ્યથી સુંદર, સ્નેહભર્યા કટાક્ષથી પુરુષોમાં શ્રેષ્ઠ એવા હૃદયનાથના મુખારવિંદનું અવલોકન કરતાં કહેવા લાગ્યા : હે કમલનેત્ર ! તમે સાચું જ કહ્યું છે : સ્વરૂપાનંદમાં મગ્ન એવા બ્રહ્મા વગેરેના સ્વામી એવા આપ ક્યાં અને હું પામર ત્રિગુણાત્મક એવી લક્ષ્મી ક્યાં ! ભગવાન સૌની સમાન પણ ભગવાનની સમાન તો કોઈ જ નહીં, આથી હું આપના સમાન હોઈ શકું જ નહીં. આપ વિભૂમા છો. આપનું બાહુલ્ય વિલક્ષણ છે. આપનું વ્યાપકપણું શ્રુતિઓથી પણ સિદ્ધ છે. પ્રકૃતિ તેવી વ્યાપક નહીં. મારા સેવકો વજ્રા અને આપના સેવકો ઓછા એ સાચું છે, પણ મારા સેવકો તો મૂર્ખ છે, તે તો વૈભવ માટે મારો આશ્રય કરે એથી એ મહિમાવાળા બની શકે નહીં. આપના સેવકો તો શુદ્ધ હોય, ખલે સંખ્યામાં એ ઓછા હોય. મહત્તા તો એમની વધુ હોય. આપ તો સ્વાનન્દાનુભવરૂપ સમુદ્રમાં ભક્તોના ભાવહૃદયસાગરમાં વિરાજો છો. બહિર્મુખોના ઈન્દ્રિયસમૂહનો આપને સ્પર્શ પણ ન થાય. હે ઉરુક્રમ ! એવા બહિર્મુખો આપના પ્રબલ શત્રુઓ છે. આપની શક્તિને, આપના સામર્થ્યને એ જાણી શકતા જ નથી.

પાપના મૂળ જેવા રાજ્યાસનને તો તમારા સેવકો પણ ઈચ્છતા નથી તો પછી આપ તો તેનો ત્યાગ કરો જ. આપનો માર્ગ વિલક્ષણ છે એ પણ સાચું છે. ભક્તિ રસમાર્ગ તો અલૌકિક છે. આપ ભૂમા છો, મહાન છો. નિઃસાધનપણું આપને પ્રિય છે. આપ સિવાય અન્ય કોઈ વસ્તુ નથી. સર્વ આપ છો, સર્વ આપનું જ છે. દેવો પણ તમને ભજે છે. હું આપને જ્ઞાનપૂર્વક વરી છું. ભગવાનના ચરણકમળની સુગંધને ત્યજી અન્યનો આશ્રય કોણ કરે ? બ્રહ્મા શંકરની સભામાં પણ જે કૃષ્ણની કથા ગવાતી હોય એ કથા નારદ જેવાની કૃપાથી દૈદ્યમાં ઊતરી હોય દૈદ્ય બની રહી હોય તેને શું સામાન્ય પ્રાણીમાં પ્રીતિ થાય ? એવા સામાન્ય પ્રાણીઓ પતિ તરીકે ચાર પ્રકારના તુચ્છ હોય છે. **खगोश्चबिडालमृत्याः** ગર્દભરૂપ પત્નીનું કાર્ય કરવા સારાસારનો વિચાર કર્યા વિના ખડે પગે તૈયાર, બળદરૂપ પત્ની માટે સંસારનો બધો જ ભાર પોતે જ વહન કરે, શ્વાનરૂપ રાત દિવસ પત્નીની પાછળ ભમ્યા કરનારા, મર્યાદા વિનાના અને બિલાડા જેવા પત્નીની પ્રસન્નતા મેળવવા જ મથ્યા કરે છે, જે મળે તેમાં સંતોષ માનનારા એવા હાડપિંજર જેવા, જીવતાં શબો જેવામાં કઈ સુજ્ઞ સ્ત્રીની પતિબુદ્ધિ થાય ? ભગવદ્બુદ્ધિથી પતિને ભજે એ જ પતિવ્રતા. આપનો ચરણાનુરાગ જ મને મળો. આપ જ પુરુષાર્થરૂપ છો અને ફલાત્મા છો. જગતના નાથ તથા આ લોક અને પરલોકની કામનાઓના પૂરક આત્મરૂપ એવા આપને હું વરી છું એ મારી ભૂલ નથી જ. ચાહે અનેક પ્રકારના મારા જન્મો થાય, પણ ત્યાં પણ આપનું ચરણકમલ જ મારા માટે આશ્રયરૂપ બની રહો એવી જ મારી પ્રાર્થના છે.

ભગવાન પ્રસન્ન બની રહ્યા અને બોલ્યા : હે સાધ્વી ! હે માનિની ! તું જે કાંઈ સમજી છે તે સત્ય જ છે. તું તો મારી ઐકાન્તિક અનન્યભક્તા છો. તું નિત્ય છે, તું સર્વદા કલ્યાણી છે. તારો પતિપ્રેમ, તારું પાતિવ્રત્ય અનન્ય છે. હે ગૃહેશ્વરી ! સંસારથી મુક્ત કરનારી નિષ્કામ મનની વૃત્તિ તેં મારામાં જ તદ્રૂપ બનાવી છે, જે ખૂબ જ ઉચિત છે. તું તો અનન્ય છે. તારી પ્રશંસા કરીને જ તને પ્રસન્ન કરી શકાય. શ્રીશુકદેવજીએ છેવટે કહ્યું છે કે ભગવાન યદ્યપિ આત્મારામ છે છતાં માનવીની લીલાનું અનુકરણ કરીને સુરત-સંબંધી હાસ્યવાતોપૂર્વક શ્રીલક્ષ્મીરૂપા શ્રીરુક્મિણીજી સાથે રમણ કરવા લાગ્યા.

શ્રીશુકદેવજી બોલ્યા : એક એક રાણી દ્વારા શ્રીકૃષ્ણને દશ દશ પુત્રો થયા, દરેક પત્ની શ્રીકૃષ્ણને પોતાના જ પ્રિયતમ પતિ માનતી હતી. ભગવાન સૌને મોહ કરાવે, પણ પોતે તો આત્મારામ જ. પટરાણીઓના દશ દશ પુત્રો ગણાવ્યા છે. રુક્મિણીના પ્રદ્યુમ્ન, ચારુદેવજી વગેરે. શ્લોકોમાંના **चनो** આશય કન્યાસમુચ્ચય માટે છે. કન્યાઓ પણ થઈ છે. સત્યભામાના ભાનુ સુભાનુ વગેરે દશ પુત્રો હતા, જંબવતીનાં સાંબ સુમિત્ર વગેરે દશ પુત્રો, સત્યાના વીર ચંદ્ર વગેરે દશ પુત્રો, મિત્રવિદાના વૃક હર્ષ વગેરે દશ પુત્રો, ભદ્રાના સંભ્રામજિત બૃહત્સેન વગેરે દશ પુત્રો, કલિન્દીના શ્રુત કવિ વગેરે દશ પુત્રો તેમ માદ્રી યા લક્ષ્મણાના સુધોષ ગાત્ર વગેરે દશ પુત્રો થયા હતા. પ્રદ્યુમ્નની સ્ત્રી રુક્મીની પુત્રી રુક્મવતીથી ભોજકટ

નગરમાં અનિરુદ્ધનો જન્મ થયો હતો. પ્રદ્યુમ્ન રુક્મીવતીને સ્વયંવરમાં વર્યો હતો. બહેનને પ્રસન્ન કરવા રુક્મી એ વેરને ભૂલ્યો ન હતો છતાં બહેનના પુત્રને તેણે કન્યા આપી હતી, એટલું જ નહીં, પણ બહેનને પ્રસન્ન કરવા તેણે તો પુત્રીનો પુત્ર અનિરુદ્ધ ઉંમર લાયક થતાં પોતાની પૌત્રી રચના પણ અર્પણ કરી હતી. હે રાજન્ ! એ લગ્ન વખતે પ્રદ્યુમ્ન સાંબ વગેરેને લઈને રુક્મિણી બળરામ અને શ્રીકૃષ્ણ પણ ભોજકટ નગરમાં ગયા હતા. પછી કલિંગ વગેરે રુક્મીના મિત્ર રાજાઓની પ્રેરણાથી રુક્મીએ બળરામને પાસાનો જુગાર રમવાનું આહ્વાન આપ્યું. એ જુગારમાં બળરામજી પ્રવીણ ન હતા, પરંતુ એમને રમવામાં રસ તો ઘણો હતો. બળરામ સો, હજાર અને પછી દશ હજાર હારી ગયા. કલિંગરાજ દાંત દર્શાવતો બળદેવ સામે જોઈ પ્રમાદથી હસવા લાગ્યો. બળદેવથી એનું એ હાસ્ય સહન ન થયું. પછી રુક્મીએ લાખની રકમ દાવમાં લગાવી, બળદેવજી એ દાવમાં જીતી ગયા, પણ રુક્મી છલપૂર્વક અંચી કરી કહેવા લાગ્યો કે હું જીત્યો છું. પૂનમના રોજ સમુદ્ર ક્ષોભયુક્ત બને છે એ રીતે શ્રીમાન બળરામજી કોપથી ક્ષોભયુક્ત બની રહ્યા. તેમણે દશ કરોડનો દાવ લગાવ્યો એ દાવ પણ ધર્મપૂર્વક બળરામજી જીતી ગયા, પણ કપટી રુક્મીએ આ વખતે પણ અંચી કરીને પોતે જ જીત્યો છે એમ કહ્યું અને મિત્ર રાજાઓનો નિર્ણય માગ્યો. તત્કાલ આકાશવાણી થઈ કે બળરામજીની જીત થઈ છે, રુક્મી અસત્ય વદે છે. દુષ્ટ રાજાઓની શિખવણીથી રુક્મી હાસ્યપૂર્વક બળદેવજીને કહેવા લાગ્યો : તમને તો પાસા રમતાં જ આવડતું નથી, તમે તો ગોપાલ ગાયો ચારનારા. પાસા અને બાણથી ખેલવાનું અમારા જેવા રાજાઓ જ જાણે, તમારું એ કામ નહીં. રુક્મીની આવી તિરસ્કારભરી વાણી અને એના મિત્ર રાજાઓનું એ પર આછકલા બની રહીને હસવું બળરામથી સહન ન થતાં તત્કાલ એમણે પરિઘ-મુદ્ગર ઉઠાવી રુક્મીને મારી નાખ્યો. કલિંગરાજ વધુ હસતો હતો એટલે એના દાંત ભાંગી નાખ્યા. બીજા રાજાઓ સામા તો થયેલા, પણ બળરામના પરિઘથી પીડિત બની રહી, હાથ ઊંચી મસ્તક વગેરે તૂટી જતાં લોહી વહાવતા ત્યાંથી નાસી છૂટ્યા.

બળરામજીના આ કાર્ય અંગે કૃષ્ણ ચૂપ રહ્યા. રુક્મિણીજી તથા બળરામમાંથી કોઈનો પણ સ્નેહ તૂટી ન જાય એથી કોઈના પક્ષમાં કશું ન બોલતાં ચૂપ જ રહ્યા અને વરકન્યાને રથમાં બેસાડી યાદવો સાથે કુશળ રીતે દ્વારકામાં પરત આવ્યા. ધર્મપ્રસ્તાવમાં ધર્મરક્ષક અનિરુદ્ધ છે એટલે એમની કથામાં દુષ્ટનું નિવારણ કહેવાયું છે. અનિરુદ્ધ મનના આધિદેવ છે. ભક્તોની ઈન્દ્રિયાદિની જડ અનિરુદ્ધ છે. તે અનિરુદ્ધનો નિરોધ ભગવાન પોતાનામાં કરે છે. અનિરુદ્ધવિષયક પ્રસંગથી ધર્મ જ સિદ્ધ થાય છે.

શ્રીશુકદેવજી બોલ્યા : મહાત્મા બલિરાજાના સો પુત્રો હતા એમાં મોટો પુત્ર બાણાસુર હતો. બાણાસુરે તાંડવકીડા વખતે વાદ્યથી મહાદેવજીને પ્રસન્ન કર્યા હતા અને એમની કૃપાથી હજાર બાહુવાળો તે થયો હતો. એણે માગેલા વરદાનને કારણે ભોળાનાથને એના નગરના રક્ષક બનવું પડ્યું હતું. હજાર હાથવાળા બાણાસુરને એના સમાન યોદ્ધો

લડવા માટે મળતો ન હતો. એ મદોન્મતને હાથનો સળવળાટ અસહ્ય બની રહેતાં એણે મહાદેવને પોતાની સાથે યુદ્ધ કરવા કહ્યું. મહાદેવજી તો ઈન્દ્રિયોથી પર હતા, ઉદાસીન હતા, કુદ્ધ બની રહીને એમણે કહ્યું કે હે મૂર્ખ ! જ્યારે તારી ધ્વજ આપોઆપ ખરી પડે ત્યારે જાણી લે જે કે તારા ગર્વનો નાશ કરનાર પત્તમાન મારા સમાન કોઈ મળશે. મહાદેવે ખરું કહ્યું છે. ભગવાન એમના જેવા છે જ. સર્વસમાન છે, કોઈ એમના સમાન નથી !

બાણાસુરને ઉષા નામની એક કન્યા હતી. પ્રસન્ન થયેલાં માતા પાર્વતીએ તેને સ્વપ્નમાં વર માગવા કહ્યું હતું. એ અનુસાર એ સુંદર કન્યાએ સ્વપ્નમાં પ્રદ્યુમ્નના પુત્ર અનિરુદ્ધ સાથે પ્રેમ કર્યો. સ્વપ્નમાંથી જાગતાં તેણે પ્રિયતમ શોધ્યો, ન મળ્યો, વિકલ બની રહી. પ્રિયતમ અતિ સુંદર હતો, પણ કોણ હતો, ક્યાંનો રાજકુમાર હતો તેની જાણ તેને ન હતી. કલાકાર સખી ચિત્રલેખાને વાત કરતાં તેણે દેવોનાં તેમ રાજકુમારોનાં ચિત્રો દોરવા માંડ્યાં. ચિત્રલેખાએ ચિત્રો દોર્યા. યાદવોમાં કૃષ્ણ અને પ્રદ્યુમ્નનાં ચિત્રો જોઈ ઉષા લાજવંતી સન્નારી બની રહી. એ પછી ચિત્રલેખાએ શ્યામવર્ણ, કમલલોચન, પીળાં વસ્ત્રવાળા, લાંબી ભુજાઓવાળા, સ્ત્રીઓના મનનું હરણ કરનારા સુંદર પુરુષ એવા અનિરુદ્ધનું ચિત્ર દોર્યું. ઉષા ‘એ જ, આ એ જ’ એમ બોલી ઊઠી : અધરામૃતનું પાન કરાવીને પછી મને ત્યજીને જનાર આજ નરરત્ન હતો. ઉષાને આશ્વાસન આપીને યોગિની ચિત્રલેખા તત્કાળ દ્વારકા ગઈ અને નિદ્રાવશ અનિરુદ્ધને પલંગ સાથે શોષિતપુરમાં લઈ આવી તથા સખીને એના પ્રિયતમનાં દર્શન કરાવ્યાં. કૃષ્ણરક્ષિત એવી દ્વારકામાંથી ચિત્રલેખા આ રીતે અનિરુદ્ધને લાવી છે, પણ ભગવાન શાંત રહ્યા છે. પ્રદ્યુમ્નને સ્ત્રીવેશધારી અસુરે હર્યા હતા ત્યારે પણ શાંત હતા, અનિરુદ્ધને સ્ત્રીએ હર્યા ત્યારે પણ શાંત રહ્યા. ગમે તે રીતે ભક્તોનું કાર્ય થવું જોઈએ. પરિણામે બન્નેને વિજય અને પત્નીનો લાભ મળ્યો છે. ઉષા સુંદર પતિને પ્રાપ્ત કરી પ્રસન્નમુખી થઈ. જે ગૃહમાં પુરુષને જોઈ શકાય એમ ન હતું ત્યાં ઉષા અનિરુદ્ધ સાથે રમણ કરવા લાગી. ઉષા દ્વારા અમૂલ્ય વસ્ત્ર, માળા, સુગંધિત પ્રસાદનો, ધૂપ દીપ, આસન, યથેચ્છ ભોજન, મુખવાસ, મધુર વચન અને સેવાથી અનિરુદ્ધ પ્રસન્ન બની રહ્યો. એવા કેટલાયે સુખદ દિવસો વીતી ગયા. ઉષાનાં શારીરિક લક્ષણોમાં પરિવર્તન આવ્યું. રક્ષકો ચેતી ગયા અને જઈને બાણાસુરને કહ્યું કે હે રાજન્ ! આપની કન્યાએ કુલ કલંકિત થાય એવું કાર્ય કર્યું હોય એમ પ્રતીત થાય છે. બાણાસુર વ્યથિત બન્યો. તુરત જ ઉષાના એકાન્ત ભવને જઈને જોયું તો અનિરુદ્ધને જોયો. ચકિત અને પછી ક્રોધિત બનેલા બાણાસુરને જોઈ યથાન્તકો દણ્ડધર અનિરુદ્ધ દણ્ડધારી યમરાજ સમો યુદ્ધ માટે તત્પર બની રહ્યો. પકડવા આવતા અનેક સૈનિકોને એમના અવયવો તોડી ફોડી નાખીને ભગાડી મૂક્યા. બાણાસુરે પછી સ્વયં આવીને અનિરુદ્ધને નાગપાશથી બાંધી લીધો. જમાઈ તો છે જ એટલે મારવાની ઈચ્છા ન ધરી, માત્ર બાંધ્યો. પતિને બંધનમાં જોઈ ઉષા રુદન કરવા લાગી. પ્રદ્યુમ્નની જેમ અનિરુદ્ધની પણ શોધખોળ થઈ નથી, પણ ચાર માસ થઈ જતાં સંબંધીઓ શોક કરવા

લાગ્યાં, પણ પ્રભુના પ્રેર્યા નારદજી આવે છે અને અનિરુદ્ધ અંગેનો વૃતાન્ત કહી સંભળાવે છે. યાદવ વીરો સાથે તત્કાલ કૃષ્ણ અને બળરામ શોષિતપુર ગયા, નગરને ઘેરી લીધું. બાણાસુરે પ્રબલ સામનો કર્યો. આપેલા વચન પ્રમાણે મહાદેવ પણ પાર્ષદો વગેરે સાથે લઈને બાણાસુરની મદદે ધાયા. પરસ્પર તુમુલ યુદ્ધ થવા લાગ્યું. હે મહારાજ પરીક્ષિત ! શ્રી કૃષ્ણ અને મહાદેવ, પ્રદ્યુમ્ન અને કાર્તિકેય તેમ કૃપકર્ણ વગેરે સાથે બળરામ સાંબનો પુત્ર તથા બાણાસુર અને સાત્યકિ પરસ્પર યુદ્ધ કરવા લાગ્યા. બ્રહ્મા, ઈંદ્ર, દેવો, મુનિઓ, સિદ્ધો, ચારણો, ગાંધર્વો, યક્ષો વિમાનોમાં બેસી જોવા આવ્યા અને ચિંતિત બની રહ્યા. શ્રીકૃષ્ણે પોતાનાં શાંગે ધનુષથી મહાદેવનાં ભૂત, પ્રમથ, ડાકિની, પિશાચ આદિને મારીને ભગાડી મૂક્યાં. મહાદેવનાં પિનાક આદિ ધનુષોને ભગવાને પોતાના બ્રહ્માસ્ત્ર નારાયણાસ્ત્ર આદિ દ્વારા શાંત કરી દીધાં. એ પછી શ્રીકૃષ્ણે મહાદેવજીને જૈનમહાસત્રથી મોહિત કરી દીધા અને બાણાસુરની સેનાનો સંહાર કરવા માંડ્યો. શ્રીકૃષ્ણ પ્રદ્યુમ્ન બળરામ આદિથી સેનાનો નાશ થઈ રહેલો જોઈ, બાણાસુર સાત્યકિ જોડે લડવાનું બંધ રાખી, રથમાં બેસી શ્રીકૃષ્ણ સાથે લડવા લાગ્યો. ભગવાને તેનાં ધનુષો, તેના સારથિ, રથ તથા ઘોડાનો નાશ કરી નાખી શંખનાદ કર્યો. એ જોઈ માતૃગણમાં પ્રસિદ્ધ પાર્વતીના અંશરૂપ માતા કોટરા પુત્ર જેવા બાણાસુરની રક્ષા કરવા વાળને વિખેરી નાખી તેમ નગ્ન બનીને કૃષ્ણ સામે ખડી થઈ. ભગવાને તેન નગ્ન જોવી પડે તેથી મુખ ફેરવી દીધું, એ જોઈ બાણાસુર ત્યાંથી નગર તરફ ચાલ્યો ગયો.

જૈનમહાસત્રની અસરથી મુક્ત બની રહ્યા પછી મહાદેવજીએ ભૂતાદિ સેવકોને ભાગી ગયેલા જોઈને ત્રણ શિર અને ત્રણ પગવાળા પોતાના આધ્યાત્મિક રૂપ એવા રુદ્રજવરને ઉત્પન્ન કર્યો અને ભગવાન સામે પ્રયોજ્યો. ભગવાને પોતાના વૈષ્ણવજવર દ્વારા એ રુદ્રજવરને મહાત કર્યો એટલે તે ભગવાનને શરણે આવ્યો અને હાથ જોડી સ્તુતિ કરવા લાગ્યો. જવરે કહ્યું કે સ્વરૂપ, બલ અને કાર્ય દ્વારા આપ જ મારી રક્ષા કરવા સમર્થ છો. અનંત શક્તિવાળા બ્રહ્મા આદિ દેવોના નાથ, સર્વાત્મા શુદ્ધ ચૈતન્યધનજગતનાં ઉત્પત્તિ સ્થિતિ અને સંહારના કારણે કેવળ જ્ઞાનસ્વરૂપ પ્રશાંત એવા આપને મારા નમસ્કાર હો. કાલ, દેવ, કર્મ, જીવ, સ્વભાવ, દ્રવ્ય, દેહ, પ્રાણ, અહંકાર, વિકારોના સમૂહ, બીજ અને કાર્યપ્રવાહ એ સર્વ આપની માયા છે, પરંતુ તન્નિષેધં પ્રપદ્યો એ માયાનો આપમાં તો નિષેધ અર્થાત્ અભાવ છે એવા આપના શરણમાં હું આવ્યો છું. મૃત્યુના મોટા ભાઈ જેવા એ રુદ્રજવરની પ્રાર્થનાથી પ્રસન્ન થઈ ભગવાને તેને ભયમુક્ત કર્યો. અચ્યુત પરમાત્માને પછી વંદન કરી માહેશ્વર જવર સ્વસ્થાને ગયો કે તરત જ સ્વસ્થ બની રહેલો બાણાસુર જનાર્દન સાથે યુદ્ધ કરવા ઉપસ્થિત થયો. પછી હે રાજન્ ! વારંવાર અસ્ત્ર ચલાવી લડી રહેલા બાણાસુરના હાથોને ભગવાને ચક્ર વતી કાપવા માંડ્યા. તત્ક્ષણ મહાદેવજી ત્યાં પ્રકટ થયા અને ભગવાનને કહેવા લાગ્યા કે વેદમાં ગુપ્ત રીતે સ્થિત આપ પરમ પ્રકાશસ્વરૂપ પરબ્રહ્મ છો, આપના આકાશ સમાન

નિરંજનરૂપને શુદ્ધ અંતઃકરણવાળા વાઙ્મયરૂપી આત્માઓ જ જોઈ શકે છે. હે અચ્યુત ! આપનો આ અવતાર ધર્મની રક્ષા કરવા તેમ દુષ્ટોનો નિગ્રહ અર્થે જ થયો છે, અમે સર્વ તો આપની આજ્ઞા પ્રમાણે આપને અનુસરનારા છીએ. આપ જ અદ્વિતીય આદ્ય પુરુષ છો. કારણરૂપ આપ છો તેમ અકારણરૂપ પણ આપ જ છો. આપ જ સર્વસમર્થ છો. લીલામાં અત્યારે યાદવરૂપે ઓળખાઓ છો, બીજા ધર્મો પ્રકટ કરતા નથી. મેઘ સૂર્યથી ઉત્પન્ન થાય છે, એનાં કિરણોથી વાદળ વર્ષા કરે છે. મેઘ વાદળ બની રહે છે, તે સૂર્યને ઢાંકે પણ છે તેમ ભગવાનમાંથી ઉત્પન્ન થયેલું જગત ભગવાનનું આચ્છાદન કરે છે. સૂર્ય પોતે અદૃશ્ય રહેવા છતાં મેઘ, વૃષ્ટિ, ભૂમિ એ સૌ પદાર્થને પ્રકાશિત કરે છે તેમ સર્વકારણભૂત ભગવાન જ સર્વત્ર સર્વપ્રકાશક છે. મેઘ છાયાથી પૃથક્ નથી, સર્વ સૂર્યરૂપ જ છે. ‘હે ભૂમા !’ એવું સંબોધન કહ્યું છે એમાં સર્વ પ્રકાર અને સર્વ સામર્થ્ય જ સૂચિત થાય છે. આપે આપેલો અમૂલ્ય એવો આ મનુષ્યદેહ પ્રાપ્ત કરીને જે ઈન્દ્રિયોને ન જીતી શકવાને કારણે આપના શ્રીચરણોનો આદર કરતા નથી તે તો આત્મવંચક છે, અમૃતનો ત્યાગ કરી વિષનું ભક્ષણ કરનારા છે. હું અને બ્રહ્મા તથા દેવગણ, નિર્મલ અંતઃકરણવાળા સનકાદિ મુનિ જનો પ્રિય ઈશ્વર આત્મસ્વરૂપ સર્વાત્મભાવથી આપના શરણે છીએ. આપ જ મોક્ષપ્રદાતા છો. હે દેવ ! આ બાણાસુર મારો પ્રિય ભક્ત છે. મેં એને અભય પ્રદાન કર્યું છે એટલે આપે જેમ પ્રહલાદ પર કૃપા કરી છે તેમ એના પર પણ આપ કૃપા કરો.

ભગવાન મહાદેવજીની ઈચ્છાને અનુરૂપ બની રહ્યા અને કહ્યું : આ બાણ બલિનો પુત્ર છે, મારે એને મારવો નથી. મેં તો પ્રહલાદને વર આપ્યો છે કે તારા વંશજનો હું વધ નહીં કરું. બાણના દર્પને શાંત કરવા મેં એની ભુજાએ કાપી છે. એની બાકી રહેલી આ ચાર ભુજા અજર અમર બની રહેશે. બે ભુજાઓ તો મારી આપેલી હતી જ, બીજી બે ભુજા આંગતુક તમારી આપેલી ભલે રહો.

આ પ્રકારે શ્રીકૃષ્ણથી અભય પ્રાપ્ત કરી બાણાસુરે ભગવાનને નમસ્કાર કર્યા. અનંતર પ્રદ્યુમ્નના પુત્ર અનિરુદ્ધને પત્નીસાહ રથમાં બેસાડીને આદરપૂર્વક તે ભગવાનની પાસે લઈ આવ્યો. પ્રસન્ન એવા ભગવાન રુદ્રથી અનુમોદિત થઈ, પછી સર્વને લઈને દ્વારકા પધાર્યા. દ્વારકાની પ્રજાએ તેમનો અપૂર્વ સત્કાર કર્યો. કથાનું માહાત્મ્ય છે : જે ભક્ત પ્રાતઃકાળે ઊઠીને ભગવાનના આ વિજયની અને શ્રીમહાદેવજીના યુદ્ધની આ કથાનું સ્મરણ કરશે તેનો ક્યારેય પરાજય નહીં થાય.

ભગવાનની લીલાઓ અપાર છે. ભગવાને તામસ ભક્તોના નિરોધ માટે જે લીલા કરી તેના શ્રવણથી દેહશુદ્ધિ થાય, અહંકારના કાર્યભૂત દેહ છે એથી રાજસ ભક્તોના નિરોધ માટેની લીલાના શ્રવણથી ઈન્દ્રિયશુદ્ધિ થાય અને સાત્ત્વિક ભક્તોના નિરોધ માટેની લીલાના શ્રવણથી મનની શુદ્ધિ થાય.

શ્રીશુકદેવજી બોલ્યા : એક સમયે પ્રદ્યુમ્ન, સામ્બ, ચારુ, ભાનુ, ગદ વગેરે યાદવકુમારો દ્વારકા પાસેના ઉપવનમાં રમવા ગયા. ત્યાં રમતાં તેમને તરસ લાગવાથી એક કૂવા પાસે ગયા. કૂવામાં પાણી ન હતું, પણ તેમાં તેમણે એક મોટો કાચીંડો જોયો. તેમણે તેને બહાર કાઢવા પ્રયત્નો કર્યા, પણ તેઓ સફળ બન્યા નહીં તેથી તેમણે શ્રીકૃષ્ણને વાત કરી. શ્રીકૃષ્ણે કૂવા પાસે જઈને કાચીંડાને રમત માત્રમાં ડાબા હાથે બહાર કાઢ્યો. દક્ષિણ હસ્ત તો મર્યાદાનો છે. એ દેવોનું હિત સાધે, પણ એમનો વામ કર તો દિવ્યતા પ્રદાન કરે, પુષ્ટિ અર્પે. વામ હસ્તનો સ્પર્શ થતાં જ કાચીંડો પોતાનું કાચીંડાનું રૂપ ત્યજીને અલંકારો, સુંદર વસ્ત્રો તથા માળાઓ જેણે ધારણ કરી છે એવો અતિ સુંદર દેવપુરુષ જેવો બની ગયો. ભગવાને પુત્રોને સમજ દેવા એની કથા પૂછી. દિવ્ય પુરુષ ભગવાનને ઓળખી ગયો. ભગવાન તો બધું જાણે છતાં આજ્ઞા થતાં સ્વકથા કહી : હે પ્રભુ ! હું ઈશ્વાકુનો પુત્ર એવો નૃગ રાજા છું. દાન કરનારાઓનાં નામ કહેવાતાં મારું નામ પણ આપે જાણ્યું હશે. પૃથ્વી પર જેટલી રેતી છે, આકાશમાં જેટલા તારાઓ છે તથા વરસાદની જેટલી ધારાઓ છે એટલી ઉત્તમ કપિલા ગાયોનું મેં બ્રાહ્મણોને દાન કર્યું છે. યજ્ઞો કર્યા હતા તેમ સમાજને ઉપયોગી કાર્યો પણ કર્યા હતાં. ઈષ્ટ કર્મો, પૂર્તકર્મો કશું જ બાકી રાખ્યું ન હતું. એક દિવસ કોઈ ઉત્તમ બ્રાહ્મણની ગાય મારા ધ્યાન બહાર મારી ગોશાળામાં ભળી ગઈ હતી. તે ગાય મેં અજાણતાં બીજા બ્રાહ્મણને દાનમાં આપી દીધી. ગાયને એ બ્રાહ્મણ દોરીને લઈ જતો હતો ત્યાં રસ્તામાં તે ગાયનો મૂળ માલિક બ્રાહ્મણ આવી પહોંચ્યો. ઝઘડો ઊભો થયો. ઝઘડતા બન્ને રાજા પાસે આવ્યા. રાજાએ બન્નેને લાખ ગાયના બદલામાં સમાધાન કરવા વીનવ્યા, પણ આ તો બ્રહ્મહત્ત, બન્ને ન માન્યા અને ગાય લીધા વિના સ્વેચ્છાથી પાછા જતા રહ્યા. રાજા તો ધર્મ-સંકટમાં પડી ગયો છે. ત્યાં તો તેનું આયુષ્ય પૂરું થઈ ગયું હશે એટલે યમદૂતો આવ્યા અને તેને યમલોકમાં લઈ ગયા. દોષ ન હોવો એ ધર્મના વિષયમાં ગુણ છે. ધર્મમાં વધુ પડતી આસક્તિ રાખવી, સારાસારનો વિચાર કર્યા વિના ધર્મ આચરવો એ પણ દુઃખજનક છે. ધર્મમાર્ગમાં બ્રાહ્મણોને ઉદ્દેગ થાય તેવું ન જ કરવું જોઈએ.

મુખ્ય માર્ગમાં ભક્તિમાર્ગમાં તો પ્રાણી માત્રને સંતાપ થાય એવું ન કરવું. યમ રાજાએ પૂછ્યું : હે રાજા ! તું પહેલાં પાપ ભોગવીશ કે પુણ્ય ? તારા દાનનો, ધર્મનો અને તેથી ઉપલબ્ધ થનારા ભગવદ્-ઈચ્છા પ્રમાણેના ઉજ્જવળ લોકનો તો મને અંત દેખાતો નથી. રાજામાં વિવેકબુદ્ધિ આવી હતી. કહ્યું કે પ્રથમ પાપનું ફળ ભોગવી લેવું છે. તરત જ મેં મારા શરીરને કાચીંડાના રૂપમાં જોયું. આ અવતારમાં પણ આપની કૃપાથી પૂર્વ જન્મની સ્મૃતિ રહી છે. આપનાં મને પ્રત્યક્ષ દર્શન થયાં એ મારું સદ્ભાગ્ય છે. હે વ્યાપક દેવ ! હું ગમે ત્યાં હોઉં, પણ મારું ચિત્ત આપના ચરણમાં લીન બને એવી કૃપા કરો. સદા આનંદ-સ્વરૂપ એવા હે શ્રીકૃષ્ણ વાસુદેવ ! હે નારાયણ ! હે પુરુષોત્તમ ! આપને મારા વારંવાર નમસ્કાર છે.

આટલું કહીને નૃગ રાજા ભગવાનના ચરણનો સ્પર્શ કરી સર્વના દેખતાં વિમાનમાં બેઠા. ભગવાને પુત્રોને ઉપદેશ આપ્યો : બ્રાહ્મણની અવજ્ઞા ન કરશો. બ્રાહ્મણનું ધન અગ્નિ જેવા મહાતેજસ્વી પુરુષને પણ પચે નહીં. હજાહજ જેરનો ઉપાય થાય, પણ ખરું જેર તો બ્રાહ્મણનું ધન છે. એ લીધું હોય તો આખી પૃથ્વીમાં એનો ઉપાય નથી. બ્રાહ્મણના અપરાધ સામે જોશો નહીં, બ્રાહ્મણોનો દ્રોહ કરશો નહીં. તમે જોયું કે ગાય અન્ય બ્રાહ્મણની છે એમ જાણતો ન હતો છતાં નૃપ રાજાને થયેલી ભૂલ ભોગવવી પડી હતી. બ્રાહ્મણોને સદા પૂજ્ય માનશો, નિત્ય એમને નમસ્કાર કરજો. આમ ઉપદેશ આપી ભગવાન પછી પોતાના નિજ મંદિર પ્રત્યે ગયા.

શ્રીશુકદેવજી બોલ્યા : હે પરીક્ષિત મહારાજ ! એક વાર બળભદ્રજી સંબંધીઓને મળવા શ્રીનંદના ગોકુલમાં પધાર્યા. મુખ્ય ભાવે ભગવાન સાધનરૂપ અને ફલરૂપ પણ છે, પરંતુ આવશ્યકતાનુસાર ભગવાને બળભદ્રજીમાં પણ સાધનશક્તિ પધરાવી છે અને તેમના દ્વારા પણ નિરોધ કરે છે. સાધનરૂપ ભગવાનનો આવેશ છે એટલે એમને ભગવાન કહ્યા છે. ભગવાન બળભદ્રજી વ્રજમાં પધાર્યા, સૌને મળ્યા : સર્વે પ્રસન્ન બની રહ્યાં. બળભદ્રજીએ માતાપિતાને વંદન કર્યું એટલે તેમણે પણ પુત્રને ભેટી આશીર્વાદો આપ્યા. પછી વય મિત્રતા તથા સંબંધ પ્રમાણે સર્વેએ સામસામાં વંદન કર્યાં. વિશ્રાંતિપૂર્વક સુખરૂપે બેઠા પછી ગોપ સખાઓએ ભાવમગ્ન બની રહી કૃષ્ણના તથા સંબંધીઓના કુશળ સમાચાર પૂછ્યા. શ્રી ગોપીજનોએ ભાવ ગુમ રાખી હસતા મુખે પૂછ્યું : મથુરા નગરીની, હવે દ્વારકાની સ્ત્રીઓના વહાલા શ્રીકૃષ્ણ સુખી છે ને ? એમને યાદ કરે છે ? માતા યશોદાને એક વાર પણ મળવાનું એમને શાથી મન થતું નથી ? હે ભગવાન બળભદ્રજી ! શ્રીકૃષ્ણ માટે અમે ત્યજવાં મુશ્કેલ એવાં અમારાં સ્વજનો—માતા, પિતા ભાઈ, પતિ, પુત્રો, બહેનો વગેરે—નો ત્યાગ કર્યો હતો છતાં તેઓ તો અમારો એકદમ ત્યાગ કરી, પ્રેમને વિસારી મૂકી જતા રહ્યાં છે. અમે ધાર્યું હોત તો જરૂર રોકી પાડત, પણ તેમણે તો કહ્યું હતું કે ‘હું આવીશ. તમારો ઋણી છું. તમારા પ્રેમના બદલો તો વારી શકાય એમ નથી.’ એમની આવી મીઠી વાણીથી અમે ચતુર નહીં એવી ગોપીઓ ભરમાઈ ગઈ. વળી પરસ્પર પણ કહેવા લાગી : ‘સખીઓ ! એ કૃષ્ણની વાતો ક્યેં હવે શું મળવાનું છે ? એમને આપણા વગર ચાલે છે તેમ આપણે પણ તેમના વિના જીવીએ છીએ જ, પણ હા, ફરક તો છે, એ સુખી, પણ આપણે દુઃખી છીએ.’ આમ બોલતી ગોપીઓ ભગવાનની વિવિધ પ્રેમચેષ્ટાઓ યાદ કરતી છેવટે રડવા લાગી. ભાવવિભોર બની બળભદ્રજીએ કૃષ્ણનો પ્રેમપરિપૂર્ણ સંદેશ સરસ રીતે કહીને તેમને સાન્ત્વન આપ્યું. ભોળાં ગોપીજન કૃષ્ણના સંદેશથી પ્રસન્ન બની રહ્યાં. આ ગોપીજનો કુમારિકાઓ અને શ્રુતિરૂપા હતાં, સાત્ત્વિક હતાં. બળભદ્ર મોટા હતા છતાં નાના ભાઈનાં એ પ્રિય જનોને તો નમન કરવાનું એમને મન થાય એવા હતાં. વ્રજમાં લૌકિક ગોપીજનો પણ હતાં જ, શંખચૂડવધ પ્રસંગે તેમનો ઉલ્લેખ થયો છે. બળભદ્રજી એમના પ્રિય હતા. દૈત્યરાજ વરુણદેવે વૃક્ષમાંથી

સુગંધ પ્રસરાવતાં વારુણી વહાવ્યાં, બળભદ્રજીને બહુ પ્રિય. ટીકાકાર શ્રીધરે કહ્યું છે કે એ વારુણી નિષિદ્ધ મદિરાથી જુદી હતી. એનું યથેચ્છ પાન કરી કરાવી ગાનમગ્ન મત્ત એવા બળભદ્રે પોતાનાં પ્રિય ગોપીજનો સાથે વિવિધ વિહારો કર્યાં. સંકર્ષણમાં વાસુદેવનો આવેશ છે અને અત્યારે તો ભગવાનનો આવેશ પણ ખરો. ભગવાન બળભદ્રજી ફાગણ ચૈત્ર અને વૈશાખ એમ ત્રણ માસ વ્રજમાં રહ્યા છે અને વાસીઓને કૃષ્ણકથા કહીને સુખ આપ્યું છે. તે પુષ્પમાળાઓ પહેરતા, પણ એકકુણ્ડલ : એક જ કુંડલ પહેરતા. એક વખત શ્રમિત એવા બળભદ્રજીને જલકીડાનું મન થયું. યમુનાને નિકટ બોલાવી, પણ એ તો વારુણીથી મત્ત છે એમ માની યમુનાએ એમની આજ્ઞાનો અનાદર કર્યો. કથા તો છે કે કોપિત બની રહી, કઠોર વચનો કહી બળભદ્રજીએ યમુનાને હળ વતી ખેંચી પ્રવાહો વહેવડાવ્યા. યમુનાએ ભગવાન બળભદ્રજીની ઠામા માગી. પૃથ્વીને ધારણ કરતા એ શેષ ભગવાનને પૃથ્વીના એક ભાગમાં વહી રહેલી સરિતાનો શો હિસાબ ! અપરાધસ્વીકારથી બળભદ્ર ક્ષમાશીલ બની રહ્યા. નદીઓના માર્ગો તો બદલાતા રહે છે જ. આધુનિક વિચાર પ્રમાણે વ્રજવાસીઓની જરૂરિયાત પ્રમાણે યમુનાની નહેરો બળભદ્રે પ્રયોજી હશે.

શ્રીશુકદેવજી બોલ્યા : હે રાજા ! બળરામ વ્રજમાં હતા ત્યાં કરૂણ દેશના મૂર્ખ રાજા પૌંડ્રકે ‘હું જ વાસુદેવ છું’ એમ માની-મનાવી કૃષ્ણ પાસે દૂત મોકલ્યો અને કહાવ્યું કે ‘સાચો વાસુદેવ હું જ છું. તમે જૂઠાબોલા છો. રાજઓથી ડરી જઈને સમુદ્રના કિલ્લામાં ભરાય એ વાસુદેવ ન હોય, એક અને અદ્વિતીય એવા વાસુદેવ તો અમે જ માટે મિથ્યામિધાં ત્યજ તમે ધારણ કરેલું વસુદેવના પુત્ર વાસુદેવ એ વ્યર્થ નામ ત્યજી દો, અમારાં ચિહ્નો છોડો અને અમારા શરણે આવો.’ દૂતનાં આવાં વાક્યોથી સભામાં યાદવ ભક્તવીરોને કોપ ઊપજ્યો. પૌંડ્રક તો પૌંડ્રક જ ! પુણ્ડ્રા હીનાઃ ચણ્ડાલવિશેષાઃ તદ્ભાવાદુત્પન્નઃ પૌંડ્રક, કુત્સિતાર્થે કપ્રત્યયઃ અધમ સ્વભાવથી જ જન્મેલામાં પણ અધમ ! દેહ અને અંતઃકરણથી પણ દુષ્ટ ! ભગવાને દૂત સાથે કહેવડાવ્યું ‘હે દુષ્ટ ! અલ્યા એ મૂઢ ! તું જે લોકો સાથે બડાઈ હાંકે છે તે તારાં ચિહ્નો હું તારી પાસેથી તજાવીશ. હે અજ્ઞાની ! તું મરેલો, ફાગણ ગીધ અને હિંસક પક્ષીઓથી વીંટળાયેલો તું રણમાં સૂઈશ ત્યારે તું જ્ઞાનને શરણે થઈશ. મરણસંદેશ જ દીધો છે. પૌંડ્રક રાજા કાશીમાં આવીને વસ્યો છે. કાશી એ જ દ્વારકા એમ માને મનાવે છે. કાશીરાજ એનો મિત્ર બન્યો છે. શ્રીકૃષ્ણે યાદવસેના સાથે આવી કાશીનગરને ઘેરી લીધું. પૌંડ્રક અને કાશીનરેશ યુદ્ધ આપવા સામે આવ્યા. ભગવાને જોયું તો પૌંડ્રક બે બનાવટી હાથો જોડી શંખ ચક્ર તલવાર ગદા ધનુષ તથા શ્રીવત્સ ધારણ કરીને, આભૂષણોથી શોભતાં પીળાં વસ્ત્રો પહેરીને બડો થયો છે. એને જોઈને ભગવાનને હસવું આવ્યું. પછી તેમણે શત્રુઓનાં શસ્ત્રોને નષ્ટ કરી દઈ પોતાનાં બાણોથી, પ્રલયકાલે અગ્નિ જુદી જુદી પ્રજાઓનો નાશ કરે એમ, શત્રુના સૈનિકોનો સંહાર કરી નાખ્યો અને પછી તિરસ્કારના શબ્દોથી એને નવાજી પોતાના સુદર્શન ચક્રથી માથું કાપી નાખ્યું તેમ બાણોથી કાશીના રાજાનું માથું પણ

કાપી નાખી, વાયુ જેમ કમળના દોડાને ઉડાવી પાડે તેમ, ઉડાવી છેક કાશીનગરમાં પાડ્યું. પછી પોતાનો દ્વેષ કરતા પૌણ્ડ્રકને તથા તેના મિત્રને આમ મારી નાખીને ભગવાન પછી દ્વારકામાં પરત આવ્યા. પૌણ્ડ્રકને તો વાસુદેવે 'વાસુદેવ' એમ બોલ્યા કરતો હોવાથી મોક્ષ આપ્યો, પણ કાશીનરેશના મસ્તકને નગરમાં રાજદ્વારે પડેલું જોઈ તેની રાણીઓ તેમ પુત્રો વગેરે રડી રહ્યાં. કાશીરાજના મોટા પુત્ર સુદક્ષિણે પિતાની ઉત્તર ક્રિયા કરીને વેરનો બદલો વાળવાં ઉપાધ્યાય સાથે શંકરની પૂજા કરવા માંડી. કાશીમાં બિરાજતા ભગવાન શંકર તેના પર પ્રસન્ન થયા. વર માગવાનું કહ્યું : સુદર્શને પિતાનો વધ કરનારના નાશ માટેનો ઉપાય માગ્યો. ભગવાન શંકરને એ ન ગમ્યું, પણ કહ્યું કે તું બ્રાહ્મણોની સાથે રહી શત્રુમારણના પ્રયોગથી ઋત્વિજની જેમ પોતાનું કાર્ય કરનાર દક્ષિણાગ્નિનું આરાધન કર. એ અગ્નિ પ્રપથ ગણોથી વીંટળાઈ તારો સંકલ્પ સિદ્ધ કરશે, પણ તેનો પ્રયોગ બ્રાહ્મણભક્ત ન હોય તેના પર જ કરજે. સુદક્ષિણે વિધિપૂર્વક તેમ કર્યું એટલે કુંડમાંથી દક્ષિણાગ્નિ પ્રકટ થયો. સુદક્ષિણે તેને દ્વારકા તરફ પ્રયોજ્યો. એ ભયંકર મુખવાળા અગ્નિને જોઈ દ્વારકાવાસીઓ ગભરાઈ ગયાં અને ભગવાનને શરણે ગયાં. બ્રાહ્મણોના ભક્ત એવા ભગવાન શ્રીકૃષ્ણે શંકરની એ કૃત્યાનો નાશ કરવા સુદર્શન ચક્રને આજ્ઞા કરી. તેજસ્વી અગ્નિ-સમાન સુદર્શને એ કૃત્યાના અગ્નિનું મુખ ભાગ્યું. પરાજિત દક્ષિણાગ્નિએ કાશીમાં જઈ ઋત્વિજો સાથે સુદક્ષિણને જ બાળી નાખ્યો. સુદર્શને પણ કાશીમાં જઈ નગરને ખંડેર કરી નાખી અને ભગવાનની પાસે પરત આવ્યું. પ્રભુની આ પરાક્રમકથા તો પાપમુક્ત કરાવે એવી છે. ભક્તની જેમ બ્રાહ્મણભક્તનું પણ કલ્યાણ કરે.

પરીક્ષિત રાજાએ બળભદ્રજીનું પરાક્રમ જાણવાની ઈચ્છા વ્યક્ત કરતાં શુકદેવજી બોલ્યા : ભૌમાસુરનો દ્વિવિદ નામનો એક પરાક્રમી વાનર જાતિનો મિત્ર હતો તે સુગ્રીવનો પ્રધાન અને મૈન્દનો ભાઈ હતો. રામાવતારમાં ભક્ત હતો, પણ અત્યારે દુઃસંગથી દુષ્ટ થયો હતો. ભૌમાસુરનો બદલો લેવા તેણે કૃષ્ણના આનર્ત દેશને હેરાન કરવા માંડ્યો. મહર્ષિઓના આશ્રમોને ઉજ્જડ કરતો અને યજ્ઞના અગ્નિને દૂષિત કરતો, દશ હજાર હાથ જેટલું તેનું બળ. રૈવતક પાસે આવતાં તેણે લલિત ગીત સાંભળ્યું ને સર્વાંગસુંદર બળભદ્રજીને જોયા. અવિવેકી વાનર ઉદ્ભવ બન્યો, બળભદ્રની અવજ્ઞા કરી. બળદેવજી કોપી ઊઠ્યા. હળમુસળ લીધાં. વાનરે વૃક્ષો અને પથ્થરો વડે સામનો કર્યો, પણ બળભદ્રજીએ મુસળથી એ વાનરનું માથું ભાંગી નાખ્યું. મુષ્ટિપ્રહારે તેના શરીરને નિર્બળ કરી દેતાં તે દુષ્ટ લોહી ઓકતો પૃથ્વી પર પડ્યો અને મરી ગયો. દેવોએ પુષ્પવૃષ્ટિ કરી. મુનિઓ અને સિદ્ધોએ 'સાધુ, સાધુ' કહી જયનાદ ગજવ્યો. લોકોથી સ્તુતિ કરાતા બળભદ્રજી નગરમાં પધાર્યા.

શુકદેવજી બોલ્યા : હે રાજા ! જાંબવતીનો પુત્ર યુદ્ધવીર સાંબ સ્વયંવરમાંથી દુર્યોધનની પુત્રી લક્ષ્મણાને હરી ગયો. કૌરવોએ એને પકડી પાડી કેદ કર્યો. નારદજી દ્વારા આ સમાચાર જાણી યાદવો કોપાયમાન થયા. ઉગ્રસેનની આજ્ઞા લઈ કૌરવો સામે યુદ્ધ કરવા

તૈયારી કરી. બળરામજીએ એમને શાંત પાડ્યા. તેમની ઈચ્છા શક્ય હોય ત્યાંસુધી કૌરવો અને યાદવો વચ્ચે વેર બંધાય એવી ન હતી. તેઓ એકલા જ તેજસ્વી રથમાં વિરાજી બ્રહ્મણી વીંટાયેલા ચંદ્રની જેમ કુલવૃદ્ધ બ્રાહ્મણો સાથે હસ્તિનાપુર ગયા, નગર બહારના ઉદ્યાનમાં બેઠા અને ઉદ્ભવજીને આદેશ લઈને મોકલ્યા. ધૃતરાષ્ટ્ર ગંધર્વદેવાંશ છે, પણ દૈત્યના આવેશવાળો છે. કૌરવોએ બળભદ્રજીનો આદેશ અવગણ્યો. સત્તા અને સાધનના અભિમાની કૌરવો ભગવાનની પણ અવગણના કરે ! બળરામ કૌરવોના સ્નેહી તો હતા એટલે એમના સત્કાર માટે માંગલિક ભેટો તો મોકલી. બળરામે અવજ્ઞાને કારણે ભેટો પરત મોકલી અને કહ્યું કે 'તમે ઘણાઓએ એકલા ધર્મયુક્ત સાંબને અધર્મથી કેદ કર્યો છે તે હું હવે સહન કરીશ નહીં. સંબંધીઓમાં એકતા જળવાઈ એટલે ઉદ્ભવજી સાથે કહાવ્યું હતું, પણ તમો જો મારા એ પુત્રને જલ્દી સોંપી નહીં દો તો એનું પરિણામ ભોગવવા તૈયાર રહેજો'. 'બળરામજીનાં પ્રભાવ ઉત્સાહ અને બળથી પૂર્ણ તથા એમની શક્તિને અનુકૂળ એવાં એ વચનોને પણ કૌરવોએ અવગણ્યાં અને રાજાનાં ચિહ્નો વગરના બળરામજીનો તિરસ્કાર કર્યો. ક્રોધથી તમતમી ઊઠેલા બળભદ્રજીએ કૌરવોનો મદ ઉતારવા વિચાર્યું : 'આવેશમાં આવેલા યાદવોને તથા શ્રીકૃષ્ણને શાંત પાડી કૌરવો અને યાદવોમાં શાંતિ જળવાય એથી હું એકલો જ આવ્યો, પણ આ મંદબુદ્ધિ કૌરવો કલેશ ઉપર જ પ્રીતિવાળા અને દુષ્ટ છે. ઉગ્રસેનને આ દુષ્ટો રાજા માનતા નથી. તેમ જેમણે દેવોની સુધર્મા સભાને પોતાને અધીન કરી છે દેવોના કલ્પવૃક્ષ એવા પારિજાતને જેઓ લાવ્યા છે, લક્ષ્મી જેમનાં ચરણ સેવે છે, યોગીઓને માટે પણ જેઓ તીર્થરૂપ છે, બ્રહ્મા શંકર હું અને લક્ષ્મી જેમનાં કેવલ અંશરૂપો જ છીએ એવા ભગવાન શ્રીકૃષ્ણને આ દુષ્ટો રાજચિહ્નોને લાયક ગણતા નથી ! યાદવો પણ એમનો આપેલો પૃથ્વીનો એક ટુકડો ભોગવનારા ! આમ બોલતા દુષ્ટોના અભિમાનના ચૂરેચૂરા કરી નાખવા જોઈએ. આજે હું પૃથ્વીને કૌરવો વિનાની કરીશ.' આમ કોપાયમાન બળરામે બોલીને હાથમાં હળ લીધું અને એની અણીથી હસ્તિનાપુરને ઉખેડી ગંગામાં ફેંકી દેવા ક્રોધથી તેને ખેંચવા લાગ્યા. હસ્તિનાપુર જળમાં રહેલી નૌકાની જેમ ડગમગતું ખેંચાવા લાગ્યું. કૌરવો આ જોઈ ગભરાઈ ગયા અને જીવવાની ઈચ્છાથી વડીલોને આગળ કરી બળભદ્રજીને શરણે ગયા તથા લક્ષ્મણ સાથે સાંબને આગળ કરી બે હાથ જોડી ભગવાન બળભદ્રજીને કહેવા લાગ્યા : 'હે બળરામ ! હે સર્વના આધાર ! આપનો પ્રભાવ અમે જાણી શક્યા ન હતા. અમે તો મૂઢ અને દુષ્ટ બુદ્ધવાળા છીએ. અમારા અપરાધ ક્ષમા કરો. હે ભગવાન ! હે હજાર મસ્તકોવાળા અનંત ! આપ સર્વશક્તિમાન છો છતાં આપ મર્યાદાનું પાલન કરો છો. હે અવિનાશી ! આપને અમારા નમસ્કાર હો. અમે આપને શરણે આવ્યા છીએ'.

શરણે આવેલા કૌરવોને બળરામજીએ અભયદાન આપ્યું. પુત્રી પર પ્રેમવાળા દુર્યોધને અઢળક પહેરામણી આપી. બળરામજી એ બધું સ્વીકારીને સંબંધીઓનાં અભિનંદન પામી, વડીલોની આજ્ઞા લઈ દ્વારકા પધાર્યા. બળરામજીના પરાક્રમને સૂચવતું હસ્તિનાપુર

દક્ષિણ તરફથી ઊંચું અને ગંગા તરફ ઢળતું દેખાતું હતું. અધુના તો તે નષ્ટ થઈ ચૂક્યું છે.

સાત્ત્વિક ભક્તોમાં મુખ્ય નારદજી, ભગવાનમાં ઘણી જ આસક્તિ. ભગવાનને લીલા બતાવવી છે. લીલાથી જ તેમને પ્રપંચવિસ્મૃતિ થઈ, દ્વારકામાં સાંબના સમાચાર આપવા આવ્યા હતા ત્યારે નરકાસુરવધ અને કૃષ્ણનાં અનેક સ્ત્રીઓ સાથેનાં લગ્નોની કથા સાંભળી હતી. ભગવાનનો એવો અદ્ભુત ગૃહસ્થાશ્રમ જોવાનો નારદને ભાવ થયો. ભગવાનની કેટલીક ક્રિયા યોગીઓને યોગદષ્ટિએ સમજાય, પણ અકલિષ્ટ ચરિતવાળા ભગવાનનું સ્વચ્છંદ ચરિત એમની કૃપા વિના ન સમજાય. નારદજીને સમજાયું નહીં કે એકનાં જ અનેક રૂપો પૂર્વાવતારોમાં તો પ્રસિદ્ધ નથી તો એક જ કૃષ્ણ સાથે હજારો કન્યાઓનાં લગ્ન ! અદ્ભુત વિચિત્ર નજરે જોવું પડે. નારદજીને એમ થયું. ઉત્સુક નારદજી દ્વારકામાં પધાર્યા. દ્વારકાની શોભા તો અપાર છે. દ્વારકા તો વૈકુંઠરૂપ અલૌકિક ભગવદ્દામ છે. ઉપવનોમાં પુષ્પો ખીલ્યાં છે, ભ્રમરો ગુંજી રહ્યા છે, વિવિધ પ્રકારનાં કમળોથી વ્યામ સરોવરોમાં હંસો અને સારસો મોટેથી અવાજ કરે છે, ઉત્તમ મરકત મણિથી પ્રકાશતા સુવર્ણ અને રત્નજડિત સ્ફટિક મણિ અને રૂપાના અનેક મહેલો, મોટા રાજમાર્ગો, વિદ્યાપીઠો, બજારો, દેવાલયો, એકે એક ભવન સુદીર્ઘ સંપૂર્ણપણે અલંકૃત, દીપકો, રત્નજડિત આસનો, પલંગો, અનેક દાસ-દાસીઓ નારદજી અવાડ્ બની રહે એવી દ્વારકા તો છે. નારદજી રાત્રે આવ્યા હશે ! એક મોટા સુંદર ખંડમાં નારદજીએ ભગવાનને જોયા. રુદ્રમિણીજી પંખો કરી રહ્યાં છે ! બ્રાહ્મણશ્રેષ્ઠ નારદને જોતાં જ ભગવાન ઊભા થયા, સત્કાર્યા, વિધિ પ્રમાણે પૂજન કર્યું અને પૂછ્યું : આપ ક્યારે પધાર્યા ? આપનું શું પ્રિય કરું ? નારદજી એ પ્રભુને અભિનંદ્યા. ધર્મસ્થાપનમાં વિપ્રસંમાન તો હોય જ. નારદ સમજી ગયા. ભગવાન સદ્ધર્મ સ્થાપન કરે છે. નારદજીએ કૃપા યાચી : હે વ્યાપક પરમાત્મા ! હે જગન્નાથ ! આપનો સર્વ કાંઈ આ સ્વેચ્છાવતાર જગતનાં રક્ષણ અને પાલન સાથે તેના કલ્યાણ માટે પણ છે, આપનું ચરણયુગલ મોક્ષપ્રદાતા છે, બ્રહ્મા આદિને માટે પણ હૃદયમાં ચિન્તન કરવા યોગ્ય છે. આપનાં દર્શને હું કૃતાર્થ છું. મારા પર કૃપા કરો, જેથી આપનું સ્મરણ કરતો હું ફર્યા કરું. આ કૃપા યાચી નારદજી વિદાય થયા. ભગવાનની માયાનો વૈભવ જોવા અનેક ભવનોમાં પ્રવેશ્યા. સર્વત્ર સ્વાગત થતું, યથાવિધિ પૂજન થતું. ‘પ્રભુ ક્યારે પધાર્યા ? આપનું શું પ્રિય કરું ?’ એમ પૂછતાં. કોક ભવનમાં ભગવાન પત્ની અને સખા ઉદ્ભવજી સાથે પાસા રમતા, કોઈ ભવનમાં ભગવાન નાના બાળકો રમાડતા, ક્યાંક સ્નાનની તૈયારી કરતા જોયા. બીજે વળી આહવનીય આદિ અગ્નિઓનું અગ્નિહોત્રથી યજન કરતા જોયા. વળી યજ્ઞો કરતા, બ્રાહ્મણોને જમાડીને જમતા, ગાયત્રીજપ કરતા, તલવાર-ઢાલના દાવ શીખવતા, મંત્રીઓ સાથે મંત્રણા કરતા, કથાવાર્તા સાંભળતા જોયા. કોઈ ભવનમાં વળી માન ધારણ કરતા તથા કોઈ ભવનમાં માનિનીનું માન છોડાવતા પણ જોયા. નારદજીએ દરેક ભવનમાં ભગવાન જુદી જુદી લીલાઓ કરતાં જોયા. શ્રીકૃષ્ણની યોગમાયાનો આવો વૈભવ જોઈ નારદજી પ્રભાવિત બની રહ્યા.

ભગવાનના અચિન્ત્ય ભગવદૈશ્વર્યનું પરિજ્ઞાન નારદજીને થયું. ભગવાનને નમી રહ્યા અને બ્રહ્મા આદિ મોટા મોટા માયાધારીઓથી પણ જાણવી અશક્ય એવી યોગમાયાવાળા ભગવાનની આજ્ઞા લઈ પ્રસન્ન ચિત્તે શ્રીકૃષ્ણનું જ સ્મરણ કરતા નારદજી ત્યાંથી ગયા. મોક્ષપ્રદાતા ભગવાનમાં ભક્તિ થાય એવી આ કથા છે.

શ્રીશુકદેવજી બોલ્યા : ભગવાનનો નિત્યક્રમ પણ ધર્માનુકૂલ છે. પ્રાતઃકાલ થવા આવતાં કુકડા બોલતા ત્યારે આલિંગનબદ્ધ પ્રિયાઓ હવે વિખૂટા થવું પડશે જાણી વ્યાકુળ બની રહેતી. કલ્પવૃક્ષના વનના વાયુવાળો ભ્રમરોના ગુંજારવ પક્ષીઓના કલરવવાળો પ્રભાત-કાળ અત્યંત સુંદર હોવા છતાં મહારાણી રુદ્રમિણીથી સહન ન થતો. બ્રાહ્મ મૂર્ત્તમાં ભગવાન ઊઠી જતા, બ્રહ્મસ્વરૂપનું ધ્યાન ધરતા, સ્નાન કરતા, નિર્મલ પીળાં વસ્ત્ર પરિધાન કરતા, અર્ધ આપતા, અગ્નિહોત્ર સૂર્યોદય પહેલાં આપતા ભગવાન શ્રીકૃષ્ણ યજુર્વેદની કાણ્વ શાખાના હતા. કાણ્વ યજુર્વેદીઓ જ સૂર્યોદય પહેલાં અગ્નિહોત્ર કરે છે. સૂર્યોદય સુધી ગાયત્રી જપતા. સૂર્યોદય થતાં ઉપસ્થાન કરી પોતાના અંશરૂપ દેવો ઋષિઓ તથા પિતૃઓને તૃપ્ત કરતા. વૃદ્ધો અને બ્રાહ્મણોની પૂજા કરતા અને પછી સર્વગુંગારવાળી વાછરડાયુક્ત દૂધ આપતી ગોષ્ઠ-ગોસ્થાન જેટલી ગાયો, વસ્રો, મૃગચર્મ, તલ વગેરેનું વિપ્રોને દાન કરતા, પછી આભૂષણો ધરી તેજોમયતા માટે ધૂતમાં અને કાન્તિ માટે દર્પણમાં મુખ જોઈને માનુષી લીલાઓ કરતા ભગવાન સચ્ચિદાનંદ સાત્ત્વિક અને ઉદ્ભવ સાથે રથમાં વિરાજી સુધર્મા સભામાં પધારતા. હે રાજન્ ! તે વખતે હાસ્ય કરાવનારા વિદૂષકો નૃત્યાચાર્યો તેમ નર્તકીઓ પોતપોતાની કલા દર્શાવી પ્રભુને પ્રસન્ન કરતાં. સભામાં મંત્રીઓ, વિદ્વાન બ્રાહ્મણો, શ્રેષ્ઠીઓ, સેનાપતિઓ તેમ અધિકાર પ્રમાણે પ્રજ્ઞાના નાયકો પણ વિરાજેલા હોય. એક દિવસ એવી એ સભામાં એક અજાણ્યો પુરુષ આવ્યો અને ભગવાન શ્રીકૃષ્ણને નમસ્કાર કરી. આજ્ઞા માગી, બે હાથ જોડી કહ્યું : ‘દુષ્ટ રાજા જરાસંધે દિગ્વિજિય કરી વીસ હજાર નાના મોટા રાજાઓને લારિવ્રજ નામના કિલ્લામાં કેદ કર્યા છે તેમની વિનંતી સંભળાવવા હું ઉપસ્થિત થયો છું. એમણે કહાવ્યું છે કે હે કૃષ્ણ ! હે શરણાગતના ભયનો નાશ કરનારા ! અમે તમારા શરણે આવ્યા છીએ. આપ કૃપા કરી અમોને મુક્ત કરો. નમ્ર પુરુષોના શોકને દૂર કરનારા ચરણ-યુગલવાળા આપ અમને આ જરાસંધ નામના કર્મજડ પાસેથી છોડાવો’. દૂત આમ વિનંતી કરી રહ્યો છે ત્યાં તો સભામાં નારદજી પધાર્યા. સૌએ સ્વાગત કર્યું. ત્રિલોકમાં પ્રભુના સ્મરણ સાથે ભ્રમણ કરતા નારદજીને ભગવાને લોકવૃત્તાન્ત પૂછ્યો, પોતાના સંબંધીઓ પાંડવો હવે શું કરવા ધારે છે તે પણ પૂછ્યું. નારદજીએ તો કૃષ્ણપ્રભાવ તેવો જ કૃષ્ણવૈભવ અનુભવ્યો છે. તેઓ બોલ્યા : હે વ્યાપક વિભો ! આપ તો અંતર્યામી છો. આ જગત આપે સર્જ્યું છે અને એમાં આપ વ્યાપકપણે વસેલા છો. આપને મારા નમસ્કાર છે. આપ સર્વ જાણો છો છતાં પૂછો છો તો કહું કે આપની કોઈના પુત્ર પાંડવ યુધિષ્ઠિર ચક્રવર્તીપણું ઇચ્છી રાજસૂય યજ્ઞથી આપનું અર્ચન કરવાની ઇચ્છા ધરાવે છે અને આપ કુટુંબ તથા યાદવ વીરો

સાથે સત્વરે પધારો એવી વિનંતી એમણે મારા દ્વારા પાઠવી છે'. યાદવ વીરો તો પેલા દૂતની વિનંતીને અનુસરીને જરાસંધને જીતવાની ઇચ્છાથી યુધિષ્ઠિરના યજ્ઞમાં જવાની વાત માન્યા નહીં. ભગવાને પ્રધાન મંત્રી શ્રી ઉદ્ધવજીની સલાહ પૂછી. ઉદ્ધવજી આજ્ઞા માથે ચડાવીને બોલ્યા : 'હે દેવ ! નારદજીએ કહ્યું છે તેમ યજ્ઞમાં જઈ યુધિષ્ઠિરને આપે મદદ કરવી જોઈએ તેમ શરણ ઇચ્છતા રાજાઓનું રક્ષણ પણ કરવું જોઈએ. હે વ્યાપક દેવ ! રાજસૂય યજ્ઞ કરનારને દિગ્વિજય કરી દિશાઓ જીતવી પડે છે. એ દિગ્વિજય દરમિયાન જરાસંધનો પરાજય કરવો અને રાજાઓનું પણ રક્ષણ કરવું મને ઠીક લાગે છે. જરાસંધને મારવા તેના જેવા જ બળવાન ભીમસેન સમર્થ છે. જરાસંધ બ્રાહ્મણોનો પરમ ભક્ત છે. બ્રાહ્મણોની યાચના તે સ્વીકારે છે. બ્રાહ્મણવેશે તેની પાસે જઈ દ્વન્દ્વયુદ્ધની માગણી કરવી. ભીમસેન તેને તે યુદ્ધમાં અવશ્ય પરાજિત કરશે; જો કે જે કાંઈ કરશો તે આપ જ કરવાના છો, ભીમસેન માત્ર નિમિત્ત બનશે. રાજસૂય યજ્ઞમાં જવું એ જ મને તો ઠીક પ્રતીત થાય છે.' ઉદ્ધવજીની આ સલાહથી સૌ સંતુષ્ટ થયા. દૂતને સાન્ત્વન આપી વિદાય કર્યો. દેવર્ષિ પણ પધારી ગયા અને યથાસમયે ભગવાન શ્રીકૃષ્ણ સ્વજન અને યાદવ વીરો સાથે ઈંદ્રપ્રસ્થ પધાર્યા. એમના આગમનના સમાચાર જાણી યુધિષ્ઠિર આદિ પાંડવો સ્વજનો વડીલો મંત્રીઓ સાથે એમને ગીતવાદિત્રની ગર્જનાઓ તથા મોટા વેદઘોષ સાથે પધરાવી લાવવા માટે, ઈન્દ્રિયો જેમ મુખ્ય પ્રાણની સામે જાય તેમ, સામા ગયા. કૃષ્ણ આવી પહોંચતાં યુધિષ્ઠિર આદિ ભગવાનને વારંવાર ભેટ્યા, પરસ્પર યથાયોગ્ય નમસ્કાર થયા અને પછી ભગવાનને આદરપૂર્વક નગર-પ્રવેશ કરાવ્યો. નગરની નારીઓ શ્રીકૃષ્ણને આવેલા જાણી તરત જ ઘરનાં કામકાજ પડતાં મૂકી ભગવાનનાં દર્શન અર્થે ઘરોનાં છાંજાંઓમાં ખડી થઈ ગઈ અને ભગવાનનાં દર્શન થતાં જ તેમના પર પુષ્પોની વર્ષા કરી ધન્ય બની રહી. શ્રીકૃષ્ણના આગમનથી કુંતીજી, દ્રૌપદી વગેરે પણ કૃતાર્થ બની રહી આનંદ પામ્યાં. દ્રૌપદીએ કૃષ્ણની પટરાણીઓની પૂજા કરી. શ્રીકૃષ્ણ ચાર માસ ત્યાં વિરાજ્યા છે. સ્વજનોના સુખ માટે વિવિધ વિહારો તે કરતા હતા. એક દિવસ યુધિષ્ઠિર મહારાજ રાજ્યસભામાં બેઠા હતા ત્યાં સર્વના સાંભળતાં તેમણે શ્રીકૃષ્ણને કહ્યું : હે ભગવન્ ! રાજસૂય યજ્ઞ વડે દેવોનું યજન કરવું છે તો આપ તે કાર્ય પૂર્ણ કરી આપો. તમારા ભક્ત રાજાઓ અને અભક્ત રાજાઓ વચ્ચેનો ભેદ આપ રાજાઓને એ સમયે યથાર્થ રીતે દર્શાવો. યુધિષ્ઠિરનાં વચન સાંભળી કૃષ્ણે તેમની ભાવનાને યોગ્ય દર્શાવી. અને પછી કહ્યું કે તમે સર્વ રાજાઓને જીતીને પૃથ્વીપતિ બનો, યજ્ઞની સર્વ સામગ્રીઓ સિદ્ધ કરી મહાયજ્ઞ કરો. હે રાજન્ ! તમારા ભાઈઓ લોકપાલોના અંશો છે અને મને તો તમે જીતેલો છે જ. યુધિષ્ઠિરે પછી વિષ્ણુના તેજથી સમૃદ્ધ એવા ભાઈઓને દિગ્વિજય માટે મોકલ્યા. સહદેવને સુંજયો સાથે દક્ષિણ દિશામાં, નકુલને મત્સ્ય યોદ્ધાઓ સાથે પશ્ચિમ દિશામાં, અર્જુનને કેકય યોદ્ધાઓ સાથે ઉત્તર દિશામાં અને ભીમસેનને મદ્ર યોદ્ધાઓ સાથે પૂર્વ દિશામાં મોકલ્યા. હે રાજન્ ! તે વીર પાંડવોએ દરેક દિશાના રાજાઓને બળથી જીતી પુષ્કળ

ધન આણ્યું. મહાન એવો જરાસંધ જિતાયેલો ન હતો એથી ભગવાનની સૂચના પ્રમાણે હમણાં મોટું યુદ્ધ કરવું અનુકૂળ ન હોવાથી, હે પરીક્ષિત ! ભીમસેન, અર્જુન અને શ્રી કૃષ્ણ બ્રાહ્મણના વેશે ગિરિવ્રજ ગયા અને મધ્યાહ્ન-સમયે જરાસંધની પાસે જઈ કહ્યું કે હે રાજા ! અમે દૂર-સુદૂરથી આવ્યા છીએ. તારા અતિથિઓ છીએ. અમોને જે ઇચ્છા છે તે તું પૂર્ણ કર. ઉદાર અને સમદષ્ટિવાળો પુરુષ સમર્થ હોવા છતાં અવિચળ કીર્તિ પ્રાપ્ત ન કરે તો તેને નિંદાપાત્ર જાણવો. હરિશ્ચંદ્ર, રંતિદેવ, શિબિ, બલિ, પારથી, હોલો વગેરે ઘણા પોતાની ટેકથી તેમ દાનવૃત્તિથી અમર બની રહ્યા છે. જરાસંધને આ બ્રાહ્મણો લક્ષણો પરથી ક્ષત્રિયો જેવા પ્રતીત થયા હતા. એમને જોયા હોવાનું પણ લાગતું હતું છતાં પણ એણે વિચાર્યું કે તેઓ ગમે તે હશે, મારી પાસે બ્રાહ્મણવેશે આવીને યાચના કરે છે તો તેમને મારો આત્મા આપવો પડે તોપણ આપી દેવો ઘટે છે : વિષ્ણુએ વામનરૂપ લઈને બલિ રાજાને રાજ્ય ઉપરથી ભદ્ર કર્યો હતો છતાં તે પોતાના વચનથી ચળ્યો નહીં. એમ વિચારી સમદષ્ટિ રાખીને તે બોલ્યો : હે બ્રાહ્મણો ! તમારી જે ઇચ્છા હોય તે માગી લો. મારું મસ્તક માગશો તોપણ હું આપી દઈશ. ભગવાન શ્રીકૃષ્ણ બોલ્યા : હે રાજન્ ! અમે એવું જ માગવા આવ્યા છીએ, પણ અમારે તે તારી સાથે યુદ્ધ કરીને લેવું છે. જો, સાંભળ, અમો બ્રાહ્મણો નથી, ક્ષત્રિયો છીએ. આ ભીમસેન છે, આ અર્જુન છે અને હું કૃષ્ણ છું. જેની સાથે તારે લડવું હોય તે પ્રમાણે તું યુદ્ધ આપ. જરાસંધ આ સાંભળી નડખડાટ હસી પડ્યો અને બોલ્યો : હે કૃષ્ણ ! હું યુદ્ધ જરૂર આપીશ, પણ તું તો ભારે બીકણ છે, મારા ભયથી મથુરાનો ત્યાગ કરી સમુદ્ર વચ્ચે વસ્યો છે, તારી સાથે યુદ્ધ ન હોય. આ અર્જુન મારાથી નાનો અને શરીરે પણ મારા જેવો નહીં, માત્ર આ ભીમસેન મારી સાથે યુદ્ધ કરવા લાયક છે. કહી તેણે ભીમસેનને મોટી ગદા આપી અને પોતે બીજી ગદા લઈ નગરની બહાર યોગ્ય યુદ્ધસ્થળે બંને યુદ્ધ કરવા લાગ્યા. ગદાયુદ્ધના બધા જ દાવ બંનેએ અજમાવ્યા, પણ કોઈની જીત ન થઈ. આ રીતે સત્તાવીસ દિવસો સુધી એ યુદ્ધ ચાલ્યું. ભીમસેન પોતે પણ ડગી જશે એમ પણ લાગ્યું. શ્રીકૃષ્ણ જાણતા હતા કે જરાસંધ બે ફાડિયાં-રૂપે જ જન્મ્યો હતો, તેનું મરણ પણ બે ફાડિયાં કરવાથી જ થાય. શ્રીકૃષ્ણે વૃક્ષની એક ડાળી લઈને તેને ચીરી નાખી અને સંકેતથી ઉપાય દર્શાવ્યો. સંકેત સમજી જઈ ભીમસેને જરાસંધને બે પગ પકડી પૃથ્વી પર પટક્યો અને તેનો એક પગ પોતાના પગ વતી દબાવી, બીજા પગને બે હાથથી ઝાલીને બળપૂર્વક તેને ચીરી નાખ્યો. એમ મગધરાજ જરાસંધ મરાયો એટલે સજ્જનોમાં સર્વત્ર આનંદ પ્રવર્તી રહ્યો. ભીમસેનનું સર્વેએ સંમાન કર્યું. સર્વના રક્ષક અને દુર્જય સ્વરૂપવાળા ભગવાને જરાસંધના પુત્ર સહદેવનો મગધપતિ તરીકે અભિષેક કર્યો તથા બંદી બનાવેલા રાજાઓને મુક્ત કરી યોગ્ય ભોગવૈભવ સાથે એ સર્વને પોતપોતાના દેશમાં સુખરૂપે મોકલ્યા. એ રાજાઓથી સ્તુતિ કરાયેલા ભગવાન શ્રીકૃષ્ણ પછી ભીમ-અર્જુન સાથે ઈન્દ્રપ્રસ્થ આવ્યા. મહાન શત્રુને પરાજિત કરીને આવેલા એ મહાનુભાવોનો ઈન્દ્રપ્રસ્થવાસીઓએ અપૂર્વ સત્કાર કર્યો. ધર્મરાજ

યુધિષ્ઠિર તો ભગવાને કરેલી કૃપાથી આનંદવિભોર બની રહી કશું જ બોલી શક્યા નહીં.

શ્રીકૃષ્ણકહેવજી બોલ્યા : એ પછી યોગ્ય સમયે શ્રીકૃષ્ણની સંમતિથી યુધિષ્ઠિરે યજ્ઞના કાર્યમાં નિપુણ એવા વેદપાઠી બ્રાહ્મણોને ઋત્વિજ તરીકે પસંદ કર્યા. તે સમયના પ્રખર વિદ્વાનો વેદવ્યાસ, ભરદ્વાજ, સુમંતુ, ગૌતમ, અસિત, વસિષ્ઠ, અવન, કણ્વ, મૈત્રેય, કવચ, ત્રિત, વિશ્વામિત્ર, વામદેવ, સુમતિ, જૈમિનિ, કતુ, પૈલ, પરાશર, ગર્ગ, વૈશંપાયન, અથર્વા, કશ્યપ, ધૌમ્ય, પરશુરામ, આસુરિ, વીતિહોત્ર, મધુચંદ્રસ, વીરસેન અને અકૃતવ્રણ વગેરે બ્રાહ્મણશ્રેષ્ઠોને પ્રયોજ્યા હતા તેમજ ભીષ્મ, દ્રોણ, કૃપાચાર્ય, પુત્રો સહિત ધૃતરાષ્ટ્ર, મહાબુદ્ધિમાન વિદુર, અનેક રાજાઓ, મહાજનો વગેરે પણ સપરિવાર ત્યાં આવ્યા હતા. બ્રાહ્મણોએ સુવર્ણના હળથી યજ્ઞભૂમિનું કર્ષણ કર્યું. યજ્ઞમાં સુવર્ણનાં સર્વ સાધનો છે. બ્રહ્મા શંકર વગેરે દેવો, સિદ્ધો, ગંધર્વો, યજ્ઞો, અસુરો વગેરે સર્વ યુધિષ્ઠિર રાજાના યજ્ઞમાં આવ્યા હતા. બ્રાહ્મણો વિધિ પ્રમાણે યુધિષ્ઠિરને યજ્ઞ કરાવવા લાગ્યા. તેમાં સોમરસ કાઢવાના દિવસે યુધિષ્ઠિરે ઋત્વિજોની તથા સભાપતિઓની પૂજા કરવાનો આરંભ કર્યો. આ વખતે સર્વશ્રેષ્ઠ એવા ક્યા નરરતનું અગ્ર પૂજન થાય ? એવો પ્રશ્ન ખડો થયો. બ્રાહ્મણોમાં બ્રહ્મજનું પૂજન પહેલાં થાય, પણ અહીં તો પરબ્રહ્મ ખોતે પ્રકટ મહિમા સહિત વિરાજે છે એટલે અન્ય અનુકલ્પનો વિચાર જ ન હોય. જ્ઞાનકલાવતાર સર્વજ્ઞ એવા સહદેવે કૃષ્ણપૂજનનો પ્રસ્તાવ રજૂ કર્યો. સરસ પ્રવચન કર્યું. ભક્તવત્સલ ભગવાન શ્રીકૃષ્ણ જ મુખ્ય પૂજા માટે શ્રેષ્ઠતાને યોગ્ય છે. વૈષ્ણવોના પતિ ભક્તોને અભય આપવા અવતર્યા છે. અન્ય દેવો ગૌણ છે. એ જ સાક્ષાત્ સર્વદેવરૂપ છે. જગત ભગવદ્રૂપ જ છે. યજ્ઞો પણ ભગવદ્રૂપ છે. પર બ્રહ્મ શ્રીકૃષ્ણ એક અને અદ્વિતીય છે. એ સર્વશ્રેષ્ઠ છે તેમ તત્સંબંધી જ્ઞાન પણ સર્વશ્રેષ્ઠ છે. પ્રત્યક્ષ પરબ્રહ્મનું જ પૂજન પહેલાં થાય. સહદેવના પ્રસ્તાવને ભીષ્મ આદિ સર્વ સહમત બની રહ્યા. સ્નેહથી વિહ્વળ રાજા યુધિષ્ઠિરે ભગવાન શ્રીકૃષ્ણનું પૂજન કર્યું. એમના ચરણ-જળથી સૌ પાવન થયાં. વિજયોત્સવ સૌને થયો. આકાશમાંથી પુષ્પવૃષ્ટિ થઈ, ત્યાંતો શિશુપાલે અવજ્ઞાના અપશબ્દો ઉચ્ચારી કૃષ્ણપૂજનનો વિરોધ કર્યો, સહદેવના પ્રસ્તાવને બાળકબુદ્ધિવાળું વચન કહ્યું. વડીલો તેમ બ્રહ્મર્ષિઓને બદલે આ ગોપાળ પૂજાને યોગ્ય ન હોય એમ કહ્યું. આવાં અનેક અમંગલ વાક્યો એ બોલ્યો. પાંડવો ભીષ્મ આદિ ક્રોધાયમાન બની રહી એને મારવા હથિયારો લઈ ઊભા થઈ ગયા. શિશુપાલ પણ ઢાલ તલવાર લઈ સામનો કરવા તત્પર બની રહ્યો. ભગવાને પાંડવો આદિને અટકાવી દીધા. શિશુપાલ તો પોતાનો પાર્ષદ બીજા કોઈથી પણ ન મરે. સનકાદિ મુનિઓના શાપથી ત્રણ અવતાર ભગવાનના વિરોધ માટે લેવા પડ્યા છે. પ્રથમ અવતાર હિરણ્યાક્ષ હતો, બીજા અવતારે રાવણ હતો, આ ત્રીજા અવતારે શિશુપાલ છે. ક્રોધથી સામે આવતા શત્રુના મસ્તકને ભગવાને સુદર્શનથી ઉડાવી દીધું. આ જોતાં જ શિશુપાલને અનુસરતા કેટલાક રાજાઓ જીવ બચાવવા નાસી છૂટ્યા. શાપનો અવધિ પૂરો થયો. શત્રુભાવે ભગવાનનું સતત ધ્યાન કરતો શિશુપાલ શ્રીકૃષ્ણમયપણાને

પામ્યો, ભગવાનનો પાર્ષદ બની રહ્યો. એ વેળા શિશુપાલના શરીરમાંથી પ્રકટેલું તેજ સર્વના દેખતાં શ્રીકૃષ્ણમાં પ્રવેશી ગયું હતું. ચક્રવર્તી રાજા યુધિષ્ઠિરે પછી સદસ્યો સહિત ઋત્વિજોને અઢળક દક્ષિણા આપી વિધિ અનુસાર સર્વની પૂજા કરી અને યજ્ઞના અંતે કરાતું અવભૃથ સ્નાન કર્યું. યજ્ઞ પૂરો થયો. સ્નેહભર્યા આગ્રહથી કૃષ્ણ થોડા દિવસ રોકાયા અને પછી દ્વારકા પધારી ગયા. પાંડવોના રાજસૂય યજ્ઞથી સર્વ કોઈ સંતુષ્ટ થયાં હતાં. દુભાયો હતો એક માત્ર દુર્યોધન. કુરુકુળમાં રોગરૂપ કલિયુગના અંશવાળો એ પાંડવોની-કુટુંબી પાંડવોની-ઉત્પત્તિ સહન કરી શક્યો નહીં. જિજ્ઞાસુ રાજાએ દુર્યોધન દુભાયાનું કારણ પૂછ્યું. શુકદેવજી વિગતે સમજાવવા પ્રથમ રાજસૂય યજ્ઞમાં સર્વના સહકારનો તથા લૌકિક ભાષામાં યજ્ઞસમૃદ્ધિનું વર્ણન કરે છે. ભીમસેન રસોઈમાં નિપુણ એટલે રસોઈઘરનો અધ્યક્ષ હતો. દુર્યોધન તો કોશાધ્યક્ષ ! કહે છે કે તેના હાથમાં પત્ર ચિહ્ન હતું. પાંડવો પ્રત્યેની ઈર્ષાથી ખૂબ દ્રવ્ય વાપરે પણ ખૂટે જ નહીં. કાર્ય સોંપવામાં કુશલ આયોજન તો કૃષ્ણનું. જ્ઞાની સહદેવ બ્રાહ્મણો આદિની સ્વાગતા કરે, પૂજન આદિ કરે, નકુલ દ્રવ્ય સાધન સંભાળે. અર્જુન સત્પુરોનો સેવા કરે, શ્રીકૃષ્ણ પોતે બ્રાહ્મણવર્ધોના ચરણપ્રક્ષાલનની સેવા કરે. બ્રહ્મણ્યદેવની આ તો અધિકતા. દ્રૌપદીના હાથમાં અમૃત, એ પીરસવાની સેવા કરે. ખૂબ ઉદાર એવો દાનવીર કર્ણ દાનાધ્યક્ષ ઉદારતાથી અઢળક દાન આપે. પાંડવોની કીર્તિ એથી તો વધે. સાત્યકિ, વિકર્ણ, હાર્દિક્ય, વિદુર વગેરેને પણ મહાયજ્ઞમાં વિવિધ પ્રકારનાં કાર્યોમાં નીમ્યા હતા. વિવેકભરી વ્યવસ્થાથી કાર્યમાં સફળતા પ્રાપ્ત થઈ. રાજસૂય યજ્ઞ પૂરો થયો. અવભૃથ સ્નાનનો ઉત્સવ થયો. ગંગાજીમાં અવભૃથ સ્નાન થયું. વાદિત્રો વાગતાં, નર્તકીઓ નૃત્ય કરતી, ગવૈયાઓ કીર્તન કરતા, પુષ્પમાળાઓ આભૂષણો તથા વસ્ત્રોથી શણગારેલા પુરુષો અને સ્ત્રીઓ પરસ્પર વિવિધ પ્રકારના રસોના લેપન તથા છંટકાવ કરતાં ખેલી રહ્યાં હતાં. અવભૃથ સ્નાનનો ઉત્સવ જોવા આકાશમાં દેવો અને દેવીઓ આવ્યાં હતાં. શ્રીકૃષ્ણ અને પટરાણીઓ પણ રસમગ્ન બની રહી રમત કરતાં શોભી રહ્યાં હતાં. બ્રહ્મધોષપૂર્વક ગંગામાં યુધિષ્ઠિર અને દ્રૌપદીનો અભિષેક થયો. સર્વત્ર જયજયકાર છવાઈ ગયો. પછી સૌ મહેમાનોએ વિદાય લીધી. યજ્ઞમાંથી પાછળથી આવેલા બળભદ્રજી પણ વિદાય થયા. વિનંતીથી શ્રીકૃષ્ણ પટરાણીઓ સાથે રહ્યા છે. ધર્મપુત્ર યુધિષ્ઠિર કૃષ્ણકૃપાથી કૃતાર્થ થયા. યુધિષ્ઠિરની આવી વધી રહેલી મહત્તાથી દુર્યોધનને અદેખાઈ આવી. મનોમન ખૂબ અકળાઈ રહ્યો. એક વાર મયદાનવે રચેલી સભામાં યુધિષ્ઠિર વગેરે તથા દ્રૌપદી વગેરે બેઠાં હતાં. ભાઈઓ સાથે ત્યાં આવી રહેલો દુર્યોધન ભાન ભૂલ્યો. સ્થલમાં જલ માની વસ્ત્ર ઊંચા લીધાં અને જળમાં સ્થલ માની ચાલતાં તે જળમાં પડ્યો. હે રાજન્ ! તેને એ રીતે જલમાં પડતો જોઈ દ્રૌપદી, ભીમસેન વગેરે, યુધિષ્ઠિરે તો વાર્યા, પણ કૃષ્ણની સંમતિથી હસવા લાગ્યાં. ક્રોધાયમાન દુર્યોધન દુભાઈને ત્યાંથી ભાઈઓ સાથે હસ્તિનાપુર ચાલ્યો ગયો. યુધિષ્ઠિરનું મન ઉદાસ જેવું થઈ ગયું. ભગવાન મૌન ધારી રહ્યા. એમને તો ભૂમિનો ભાર ઉતારવો છે. જે થયું તેમાં

એમની તો સંમતિ જ હતી. એમની પ્રેરણાથી બધું થઈ રહ્યું હતું.

શ્રીશુકદેવજી બોલ્યા : હે રાજન્ ! મનુષ્યશરીર ધારણ કરેલા ભગવાનનું બીજું પરાક્રમ પણ તમને કહું. માયાવી સાલ્વ રાજાનો તેમણે જે રીતે નાશ કર્યો હતો તે અદ્ભુત કર્મ હતું. સાલ્વ રાજા શિશુપાલનો મિત્ર હતો. રુદ્રમિશ્રીના વિવાહમાં આવ્યો હતો, પણ યાદવો દ્વારા યુદ્ધમાં પરાજિત થયો હતો. તે સમયે સાલ્વે પ્રતિજ્ઞા લીધી હતી કે હું પૃથ્વીને યાદવો વિનાની કરીશ. એ પછી માત્ર ધૂળ ફાકીને તેણે ભગવાન શંકરને આરાધ્યા હતા. પાર્વતીપતિ શીઘ્ર પ્રસન્ન થાય એવા છે. કૃષ્ણનો શત્રુ હતો એટલે શીઘ્ર પ્રકટ ન થયા, પણ સાલ્વના ઉગ્ર તપથી શરણે આવેલાને દર્શન દીધાં અને માગ્યા પ્રમાણેનું અદ્ભુત વિમાન આપ્યું. ઈચ્છાનુસાર જતા અંધકારમય વિમાનમાં બેસી સાલ્વ દ્વારકા આવ્યો, મોટી સેના વડે દ્વારકાને ઘેરી લધી. કૃષ્ણ બળદેવ તો હસ્તિનાપુરમાં છે. વિમાનમાંથી શસ્ત્રોની વૃષ્ટિ કરી. સાલ્વે દ્વારકાનાં અનેક ભવનો તોડી નાખ્યાં, ઉપવનો ઉજાડ બનાવ્યાં. મહાયશસ્ત્રી પ્રદ્યુમ્ને યાદવ વીરો સાથે પ્રબલ સામનો કર્યો. અદ્ભુત યુદ્ધ થયું. સાલ્વ અને તેના સેનાપતિમાં શંકરનો આવેશ થયેલો. સેનાપતિ દ્યુમાનની ગદાથી પ્રદ્યુમ્ન પીડાયા. સારથિએ સમજીને યથાયોગ્ય સ્વધર્મ આચર્યો. પ્રદ્યુમ્ને દૂર લઈ ગયો. સ્વસ્થ બની રહેતાં પ્રદ્યુમ્ન પુનઃ યુદ્ધમાં પ્રવૃત્ત થયા અને અતુલ પરાક્રમ કરી સેનાપતિ દ્યુમાનના પ્રાણ હરી લીધા. ગદ, સાંબ વગેરે યાદવવીરોએ સૌભપતિ સાલ્વના સૈન્યનો નાશ કરવા માંડ્યો. એ તુમુલ અને મહાભંયકર યુદ્ધ સત્તાવીસ દિવસો પર્યંત ચાલ્યું હતું. યાદવોએ મચક ન આપી. યુષ્કિરને પૂર્ણ રીતે સંતોષી ભગવાન કૃષ્ણ દ્વારકા આવવા નીકળ્યા. માર્ગમાં ધોર અપશુકનો થતાં હતાં. ભગવાન સમજી ગયા કે લીધેલી પ્રતિજ્ઞા પ્રમાણે સૌભપતિ સાલ્વે દ્વારકા પર આક્રમણ કર્યું હશે. દ્વારકામાં આવ્યા ત્યાં તો થઈ રહેલું તુમુલ યુદ્ધ જોઈ શ્રીકૃષ્ણે બળદેવજીને યાદવોનું અને દ્વારકાનું રક્ષણ કરવાનું સોંપી પોતે સીધા યુદ્ધમાં સજ્જ થયા. યુદ્ધમાં શાંર્ગ ધનુષ પડ્યું, પણ કૃષ્ણે સાલ્વની હાંસડી ઉપર ગદા મારી તેને લોહી ઓકતો કર્યો. ગદા પાછી ફરી ત્યાં તો સાલ્વ અદૃશ્ય થઈ ગયો અને પછી માયા બતાવી, બનાવટી વસુદેવ બતાવ્યા અને કહ્યું : ‘જો, આ તારા પિતા, તારા દેખતાં હું તેનો નાશ કરું છું. શક્તિ હોય તો બચાવ કર’, કહી તેણે એ વસુદેવનું મસ્તક કાપી નાખ્યું. ભગવાન માનુષી લીલા આચરે છે. ઉદાસ મનવાળા દેખાયા. બળભદ્રજી રક્ષણ કરે છે. આમ બને જ નહીં. તેમણે જાણી લીધું કે આ તો સાલ્વની આસુરી માયા છે. સત્પુરુષોની મતિરૂપ શ્રીકૃષ્ણને મોહ અને ઉદાસી સંભવે જ નહીં. વિરુદ્ધધર્માશ્રયી શ્રીકૃષ્ણની લીલા અદ્ભુત છે. ઘણાં શસ્ત્રો વતી સાલ્વને તેમણે વીંધી નાખ્યો, ધનુષ બક્ષર નષ્ટ કર્યાં, તેના માયાવી વિમાનના પણ કટકા કરી નાખ્યા. પૃથ્વી પર પડેલો સાલ્વ ઊભો થઈ કૃષ્ણ સામે દોડ્યો. શ્રીકૃષ્ણે સુદર્શન વડે સાલ્વનું માથું કાપી નાખ્યું. સાલ્વને મરેલો જોઈ તેનો મિત્ર દંતવકત્ર કૃષ્ણ સામે વેગથી ધસ્યો. શિશુપાલની જેમ અપશબ્દો બોલ્યો. શ્રીકૃષ્ણે તેની છાતીમાં ગદા મારી એથી લોહી ઓકતો તે પ્રાણ વિનાનો થઈને પૃથ્વી

પર પડ્યો. આ દંતવકત્ર તો પ્રભુનો પાર્ષદ, કૃષ્ણ સિવાય અન્યથી ન મરે. મર્યા પછી એના આત્મજયોતિનો પાર્ષદ વિજયના તેજનો સૌના દેખતાં કૃષ્ણચરણમાં પ્રવેશ થઈ ગયો. શત્રુ થવાના ત્રણ અવતારમાં પ્રથમ હિષ્ટ્યકશિપુ, બીજો કુંભકર્ણ અને ત્રીજો આ દંતવકત્ર વિજય પાર્ષદનો અવતાર. શાપનું નિવારણ થયે તે પુનઃ પાર્ષદરૂપ બની રહ્યો. એનો ભાઈ વિદૂરથ દોડતો આવી કૃષ્ણ સામે ધસી ગયો. ભગવાને ચક્રથી એનું મસ્તક છેદી નાખ્યું. ભગવાનની યુદ્ધલીલા અહીં પૂરી થાય છે. એ પછી ભગવાને શસ્ત્રસંન્યાસ સ્વીકારી લીધો છે. યાદવોને દુઃખ આપનારા દોષરૂપ દુષ્ટો નષ્ટ થઈ ગયા, કોઈ જ બાકી રહ્યા નહીં. પાંડવો અને કૌરવો વચ્ચે યુદ્ધની તૈયારીના સમાચાર મળ્યા. કૃષ્ણ પાંડવના પક્ષપાતી, બળદેવ બન્ને પક્ષને સરખા સંબંધી માને, વળી દુર્યોધન તો પ્રિય શિષ્ય. તેઓ મધ્યસ્થ રહેનારા બળભદ્રજી તીર્થયાત્રા નિમિત્તે દ્વારકામાંથી નીકળી ગયા. તીર્થયાત્રા કોઈ કારણવશાત્ યા બહાનાથી ન થવી જોઈએ. ભગવાને એથી સૂતવધથી તીર્થયાત્રાનો ઉદ્દેશ સિદ્ધ કરાવ્યો છે. બળભદ્રજીએ પ્રભાસમાં અગ્નિકુંડમાં કે સંગમમાં સ્નાન કર્યું અને પછી દેવો, ઋષિઓ, પિતૃઓનાં તર્પણ કરી વિદ્વાન બ્રાહ્મણોથી વીંટળાયેલા બળભદ્રજી સરસ્વતી નદીના પ્રવાહના મૂળ તરફ જવા લાગ્યા. માર્ગમાં આવતાં તીર્થોમાં તથા ગંગાના અને યમુનાના તટે આવેલાં તીર્થોમાં જઈ તેઓ નૈમિષારણ્યમાં ગયા. શૌનકાદિ ઋષિઓ ત્યાં યજ્ઞ કરતા હતા. બળરામજીને આવેલા જોઈને યજ્ઞ કરતા એ ઋષિઓએ ઊભા થઈ, પ્રણામ કરી તેમ અભિનંદન આપી તેમનો યથાયોગ્ય સત્કાર કર્યો. પૂજા સત્કાર પામી આસન પર બિરાજેલા બળરામજીએ મહર્ષિ વેદવ્યાસના શિષ્ય રોમહર્ષણ સૂતને ત્યાં બેઠેલો જોયો. એ સૂત બળરામજીના સત્કાર અંગે ઊભો થયો ન હતો અને સૂત જાતિનો હોવા છતાં પણ તે ઊંચા આસને બેઠો હતો. બળરામજી કોપાયમાન થયા. પ્રતિલોભ જાતિનો આ દુર્મતિ સૂત બ્રાહ્મણો અને અમારા જેવા ક્ષત્રિયો કરતાં ઉચ્ચાસને બેસે એ તો અસહ્ય. વ્યાસજીનો શિષ્ય થઈ વિદ્યાસંપન્ન થયા પછી પણ આમ વર્તે તે યોગ્ય નથી. ધર્મનાં ચિહ્નો ધારણ કરી આવો અવિનય દર્શાવતા ધર્મઢોંગીને મારવા જ તો મારો અવતાર છે. અવિવેકીની વિદ્યા વ્યર્થ. આવા તો સજ્જાત છે. તત્કાલ બળરામજીએ હાથમાંના કુશમાત્રથી સૂતનો વધ કરી નાખ્યો, આથી ઋષિ મુનિઓમાં હાહાકાર થઈ ગયો. ખૂબ જ ખેદપૂર્વક સૌ કહેવા લાગ્યા : હે પ્રભુ ! આ તો અધર્મ થયો. હે યદુનંદન ! યજ્ઞ પૂરો થાય ત્યાંસુધી અમે આ રોમહર્ષણને બ્રહ્માસન આપ્યું હતું અને અલ્પાયુ હોવાથી આયુષ્ય પણ આપ્યું હતું. આ તો અજ્ઞાણતાં બ્રહ્મવધ થયો. આપ તો યોગેશ્વર છો. બ્રાહ્મણો ન હન્તવ્યઃ એ વેદવચન પણ આપને શાસન કરી શકે એમ નથી તોપણ, હે લોકપાવન ! આપે લોકશિક્ષણ અંગે પણ પ્રાયશ્ચિત્ત કરવું ઘટે છે. બળરામજી ઋષિઓના મતને સહમત બની રહ્યા અને પ્રાયશ્ચિત્ત પૂછ્યું. ઋષિઓ બોલ્યા : ઇલ્વનો પુત્ર બલ્લલ નામનો દાનવ પ્રત્યેક પર્વને દિવસે આવી યજ્ઞને દૂષિત કરે છે માટે, હે દાશર્હ ! તે પાપીનો આપ નાશ કરો અને પછી વર્ષભર ભારતવર્ષમાં તીર્થયાત્રા કરવાથી હત્યાનું

નિવારણ થઈ જશે. બળરામે એ અંગે સંમતિ દર્શાવી અને રોમહર્ષણના પુત્ર ઉગ્રશ્રવાને કથાસામર્થ્ય અર્પ્યું અને લાંબુ આયુષ્ય પણ આપ્યું. ઋષિઓનું પ્રિય કરવા બળરામ રોકાયા. પર્વ આવ્યું અને યજ્ઞ શરૂ થયો કે યજ્ઞભંગ કરવા ભયંકર બલ્લવ આવી પહોંચ્યો. બળરામજીએ પોતાનાં હજ અને મુસળનું સ્મરણ કર્યું, બન્ને હાજર થયાં. બળરામજીએ હજની અણીથી બલ્લવને ખેંચ્યો અને તેના મસ્તક પર મુસળનો ઘા કર્યો. તેનું માથું ફાટી ગયું અને તે પ્રાણહીન બની પૃથ્વી પર ઢળી પડ્યો. જયજયકાર વર્તાયો. મુનિઓ પ્રસન્ન બની રહ્યા. રામને મુનિઓએ દિવ્યમાલા, વસ્ત્ર, આભરણ વગેરેથી સત્કાર્યા, કરમાય નહીં એવી કમલની વૈજયંતી માલા દીધી. ઋષિઓની રજા લઈ બળરામ તીર્થયાત્રા માટે આગળ વધી ત્યાંથી મહેન્દ્ર પર્વત પર ગયા. દક્ષિણ પ્રદેશનાં સર્વ યાત્રાસ્થાનોમાં જઈ પવિત્ર નદીઓ, સરોવરો, સમુદ્ર વગેરેમાં સ્નાન કરી, તીર્થદેવતાનાં દર્શન કરી, હજારો ગાયોનું ઉત્તમ બ્રાહ્મણોને દાન કરી તેઓ શૂર્પારક ક્ષેત્રમાં પધાર્યા. તાપી, પયોષ્ણી, નિર્વિન્ધ્યા નદીઓમાં સ્નાન કરી દંડકારણ્યમાં પ્રવેશ કર્યો. માહિષ્મતી પછી બ્રહ્માવર્ત ક્ષેત્રમાં પ્રાચી સરસ્વતી તીર્થમાં જઈ પ્રભાસ ક્ષેત્રમાં આવ્યા. ત્યાં બ્રાહ્મણો દ્વારા કૌરવ પાંડવ વચ્ચેના યુદ્ધમાં અનેક રાજાઓનો નાશ થવાનો વૃતાન્ત સાંભળ્યો. બળદેવજીએ માન્યું કે શ્રીકૃષ્ણે પૃથ્વીનો ભાર ઉતાર્યો છે. ભીમ અને દુર્યોધન રણક્ષેત્રમાં ગદાયુદ્ધ કરતા હતા તે અટકાવવાના વિચારે તેઓ કુરુક્ષેત્રમાં ગયા. તે બન્ને વેરભાવવાળા યોદ્ધાઓએ એમની સલાહ ન માની. જેવું તેમનું પ્રારબ્ધ એમ માનતા બળરામજી યુધિષ્ઠિર કૃષ્ણ વગેરેની પૂજા સ્વીકારી દ્વારકા ચાલ્યા ગયા. ઉગ્રસેન વગેરેને મળી તેઓ પત્ની સાથે પુનઃ નૈમિષારણ્ય ગયા. તીર્થયાત્રા દ્વારા જેઓ નિર્દોષ બની રહ્યા છે એવા બળરામજી દ્વારા મુનિઓએ ભગવાનનું યજન કરાવ્યું. પછી પત્ની સાથે તેમણે અવભૃથ સ્નાન કર્યું. સમર્થ બળરામજીએ ઋષિઓને જગત અને આત્મા વચ્ચેના શુદ્ધ અદ્વૈતનું યજ્ઞની દક્ષિણા અંગે જ્ઞાન પણ આપ્યું. એવા અનંત સર્વવ્યાપક બળરામનું ચરિત તે અદ્ભુત છે. શ્રવણ કરનાર પ્રભુના પ્રિય બની રહે.

ભગવાનનાં પરાક્રમો યા લીલાઓ સાંભળવા સતત ઉત્સુક એવા પરીક્ષિતને વાસુદેવ ભગવાનમાં મગ્ન હૃદયવાળા શુકદેવજી ઉત્તમ કથાઓ સંભળાવે છે. કથા તો સર્વ કોઈ કરે, પણ જે કથાકારની વાણી ભગવદ્ગુણોને સ્નેહપૂર્વક વર્ણવતી હોય તે જ ભગવદીય વાણી છે, જે હાથ ભગવાનના કર્મો કરે, ભગવાનની સેવામાં જ પ્રવૃત્ત હોય તે જ હાથ છે, ભગવાનનું સતત સ્મરણ કર્યા કરે તે જ મન છે, જીવનું હિત સાધનાર પુણ્યરૂપ ભગવાનની કથા સાંભળે તે કાન, જગતના નાથને નમે તે જ શિર, જગત માત્રને પ્રભુરૂપે જુએ તે જ આંખ અને વ્યાપક ભગવાનના તથા ભગવદીયોના ચરણોદકને જે નિત્ય સેવે તે જ અંગો છે. શુકદેવજી બોલ્યા : જેને ભગવાને સખારૂપે સ્વીકાર્યો હતો એવો એક ભગવદીય વિપ્ર હતો. શ્રીમદ્ભાગવતમાં નામ આપેલ નથી, પરંતુ બીજા પુરાણમાં તેનું નામ સુદામા હોવાનું કહેલ છે. બ્રહ્મવિદ હતો. ઉત્તમ ઋષિના ગુણો હતા. હતો દરિદ્ર, પણ દારિદ્ર્યની તેના ઉપર

અસર થતી ન હતી. ગૃહસ્થ હતો, બાળકોવાળો હતો, પત્ની પણ પતિવ્રતા હતી, પણ પત્નીથી દારિદ્ર્ય સહન થતું ન હતું. યથાર્થ ભોજન માટે ટળવળતાં બાળકો તેનાથી જોઈ શકાતાં ન હતાં. ભૂખના દુઃખે દેહ પડે તેવી દશા થઈ. પત્ની તો માનો જીવ, સ્નેહપૂર્વક પતિને વિનંતી કરી : હે બ્રાહ્મણ શ્રેષ્ઠ ! ભગવાન ાક્ષ્મીપતિ આપના મિત્ર છે, શરણાગતને સર્વસ્વ આપે એવા છે, પણ એમની પાસે જવું તો પડે. હે મહાભાગ ! જાઓ, મિત્રને મળો, ભગવાન સારું કરશે જ. ભગવાન સ્ત્રીઓના તો ઉદ્ધારક છે. બ્રાહ્મણપત્નીએ પાતિવ્રત્યના ધર્મના પ્રભાવથી જાણે પ્રકટ થનારો મહાભાગ્યોદય સામે જોયો હોય એમ પતિને તેણે મહાભાગ ! એવું સંબોધન કર્યું. સુદામા ઋષિતુલ્ય છે, પણ પતિ તથા પત્ની એક ગણાય અને પત્નીને તો દારિદ્ર્યની અસર થતી હતી એથી ગૃહસ્થ સુદામાને અર્ધ ઋષિ કહ્યા છે. ઋષિપણું અને દારિદ્ર્યની અસર એ બન્ને પરસ્પર વિરુદ્ધ છે. સુદામાના ઋષિપણાના ગુણને સમયે દૂર કર્યો અને પત્નીએ ભદ્રતાથી, મધુરતા કોમલતા અને સરલતાથી સમજાવતાં સુદામા ભગવાન પાસે જવા તૈયાર થયા. શ્રીકૃષ્ણનાં દર્શન થશે એ જ મોટો લાભ એમ વિચારી સુદામાએ જવાનો નિશ્ચય કર્યો અને પત્નીને કહ્યું : હે કલ્યાણી ! ઘરમાં કંઈ ભેટ અપાય એવું હોય તો આપ. બ્રાહ્મણી પડોશી બ્રાહ્મણને ત્યાંથી ચાર મૂઠી પોંઆ માગી લાવી અને પોતાના વસ્ત્રનો છોડો ફાડી એમાં બાંધી આપ્યા. ભગવાનનું ચિંતન કરતા સુદામાજી યથા- સમયે દ્વારકા પહોંચી ગયા અને પટરાણીભવનમાં વિરાજેલા ભગવાન નિકટ જવા લાગ્યા, એમને કોઈએ અટકાવ્યા નહીં. કોણ અટકાવે ? દ્વારકામાં વૈકુંઠનો આવેશ છે, પણ જય- વિજય નથી ! મિત્રને જોતાં જ લક્ષ્મીજી સંગ વિરાજતા ભગવાન ઊભા થયા અને ઝડપથી સામા જઈ એમને ભેટી પડ્યા. ભગવાનના અંગસ્પર્શે ભક્ત બ્રાહ્મણ આનંદવિભોર બની રહ્યો. ભગવાને બ્રાહ્મણશ્રેષ્ઠને પ્રેમથી સિંહાસને પધરાવી પાદપ્રક્ષાલન કર્યું અને એ જલ માથે ધર્યું. બધી જ પટરાણીઓ ભેગી થઈ ગઈ છે. ભગવાનની આ લીલાથી આશ્ચર્ય થાય છે. આવો આ અવધૂત કોણ હશે ? શું પુણ્ય કર્યું હશે તેણે ? ભગવાને પ્રથમ કુશલ- સમાચાર પૂછ્યા પછી ગુરુકુલની યાદ ભગવાને આપી. કૃષ્ણ બળભદ્ર સુદામા સાથે સાંદીપનિ ઋષિને ત્યાં અધ્યયન કરતા હતા. એક વાર ગુરુપત્નીના આદેશથી લાકડાં વીણી લાવવા વનમાં ગયા હતા. વીણી વીણીને લાકડાંના ભારા બાંધ્યા ત્યાં તો ઋતુ વિના અકાળે વંટોળ સાથે ભારે વરસાદ પડ્યો. મહાતીક્ષ્ણ મેઘગર્જનાઓ થઈ, વીજળી અવિરત ચમકી રહી. વાતાવરણ ભયપ્રદ બની રહ્યું. ભગવાન કહી રહ્યા છે, ઊંચો નીચો ભૂભાગ જળમય બની ગયો હતો, દિશાઓનું પણ ભાન રહ્યું નહોતું. આપણે ત્રણેય મિત્રો એકબીજાના હાથ પકડી માથે લાકડાંના ભારા સાંચવતા ભૂખ્યા તરસ્યા ચારે તરફ ભટક્યા હતા. હે મિત્ર ! સૂર્ય પ્રકટ થયા પછી સાંદીપનિ ગુરુએ શોધ કરતાં વ્યાકુળ એવા આપણને જોયા. આપણા માટે ગુરુજી ખૂબ દુઃખી થઈ રહ્યા હતા. આ બધું તમને સાંભરે છે કે ? આપણા મનોરથો અને પ્રાપ્ત થયેલી વિદ્યા અવિચળ બની રહે એવી આશિષ ગુરુએ આપી હતી. પટરાણીઓ એકચિત્ત

બની સાંભળી રહ્યાં હતાં.

એ પછી ભગવાને મિત્રને પૂછ્યું : હે બ્રાહ્મણ ! મારા માટે શી ભેટ લાવ્યા છો ? મારા સ્વજન મને થોડું પણ પ્રેમથી આપે તો તે મને ઘણું થઈ પડે છે. પૂર્ણકામ ભગવાનની આવી મનુષ્યલીલા અનુભવતા સુદામા કશું બોલી શકતા નથી. પ્રભુની માગણીથી અતિ શરમાતા તે પોટલીને સંતાડતા હતા, પણ વાતવાતમાં ભગવાને તે પોટલી લઈ લીધી. છોડી અને એમાંના મન, બુદ્ધિ, ચિત્ત અને અંકાર એ અંતઃકરણચતુષ્ટય-રૂપ પૌંઆ, ચાર મૂઠી પૌંઆ જોઈ, અતિ આનંદ પામી એમાંથી એક મૂઠી પૌંઆ પ્રભુ પ્રેમથી આરોગ્યા, પણ બીજી મૂઠી ભરી આરોગવા જાય છે ત્યાં તો મહારાણીજીએ હાથ પકડી લઈ અટકાવ્યા અને કહ્યું : શું ધાર્યું છે ? અમને પણ આપી દેવાં છે કે શું ? એમના કહેવાનો ભાવ એ છે કે એક મૂઠીમાં તો મારા કટાક્ષના વિલાસરૂપ સર્વ સંપત્તિઓની સમૃદ્ધિ આપી દીધી છે. આપ એટલાથી જ પ્રસન્ન થાઓ. આ બીજી મૂઠી આરોગશો તો અમારે પણ તેમની સેવામાં તેમના ગૃહે જવું પડશે ! ભગવાન કૃપાનિધાન છે. જેમની કામનાઓ પૂર્ણ છે એવા ભગવાન અહીં જેમ રહે છે તેવી જ રીતે તેમના સંગવાળા ભક્તે પણ રહેવું જોઈએ એવો જ આ કથાથી નિશ્ચય થાય છે. ભગવાન ઋષિઓને તો મોક્ષ આપનારા છે, મુક્તિ આપનારા છે છતાં તેમણે ભક્તને બંધન કરાવે એવી સંપત્તિ કેમ આપી ? સુદામાની પત્નીની ઈચ્છા પ્રમાણે પ્રભુએ બધું આપ્યું, પણ એથી સુદામાને કંઈ પણ હાનિ થવાની નથી. અલૌકિક ધન આપ્યું છે. સુદામામાં કશો જ દોષ આવવાનો નથી. સુદામા પોતાની સમાન છે એમ જણાવવા ભગવાને પહેલાં બનેલી કથા કરેલી છે. પછી રૂબરૂમાં તો સુદામાને કશું જ આપ્યું નથી ને ઋષિપણું જ માન્ય રાખ્યું છે. શેષ રહેલા પૌંઆ પટરાણીઓએ આરોગ્યા. કદી પણ અનુભવ્યો ન હોય એવો સ્વાદ એ પ્રસાદીમાં એમને લાગ્યો.

સુખ માણતા સુદામા રાત રહ્યા છે. સવારે વિદાય થયા. ભગવાને પૂજન માટે માત્ર આભરણ-વસ્ત્ર દીધાં. વિપુલ વૈભવનો એ વિપ્રને મોહ નથી. જલાશય સુધી ભગવાન વળાવવા આવ્યા. ભાવથી ભેટ્યા અને પછી છૂટા પડ્યા. ઈચ્છા ન હતી એ પ્રમાણે ભગવાને કશું દાન આપ્યું નથી એથી ઋષિ સુદામાને અપૂર્વ સંતોષ થયો છે. સંસર્ગનો દોષ દૂર થાય તે માટે ભગવાનમાં ચિત્ત રાખી વિષયોને વશ ન થયા. ભક્તિમાર્ગ પ્રમાણે વિપુલ વૈભવનો ભોગ કરવાની સુદામાજીને વૃત્તિ હતી જ નહીં. માર્ગમાં જતાં તે વિચારતા હતા : ભગવાને જે કર્યું તે ઘણું ઉત્તમ કર્યું છે. મારું અપૂર્વ સ્વાગત કર્યું. રાણીઓ પાસે મને થાકેલાને હાથમાં ચામર લઈ પવન નખાવ્યો. મારા જેવું પરમ ભાગ્ય તો કોઈનું પણ નહીં હોય. નિર્ધન બ્રાહ્મણ સંપત્તિ પામીને પછી છકી જશે અને મારું સ્મરણ નહીં કરે એમ વિચારીને જ એ દયાળુએ મને કશું આપ્યું નહીં હોય. આમ વિચારતા સુદામા ઘર પાસે આવી પહોંચ્યા, પણ ત્યાં શું જુએ છે ? પોતાના ઝૂંપડી જેવા ઘરને બદલે તે સ્થલ કૃષ્ણભવન જેવું જ એક ભવન ખડું થયું છે. આસપાસ ઉપવન ફૂલવાડી તથા કમળ વગેરેવાળું સરોવર હતું. ઘરમાં સ્ત્રીઓ

પુરુષો કામ કરતાં કરી રહ્યાં હતાં. આશ્ચર્યચકિત સુદામા આ ભવન કોનું હશે, શી રીતે આમ બન્યું હશે એમ વિચારતા હતા ત્યાં તેની દિવ્ય કાન્તિવાળી પત્ની સુંદર સખીઓ તથા કાર્યકુશળ પુરુષો સાથે પતિને આવેલા જોઈ આદરપૂર્વક પતિનો સત્કાર કરી રહી. એમને વંદન કર્યું અને આનંદ તથા હર્ષપૂર્વક ઘરમાં લઈ ગઈ. આનાં બાળકો પણ દેવસંતાનો જેવાં પ્રતીત થતાં હતાં. સુદામા સમજી ગયા કે દશાર્દવંશીઓમાં શ્રેષ્ઠ લીલાધારી ભગવાન શ્રીકૃષ્ણની જ આ કૃપાદષ્ટિ છે. સુદામા વૈભવને ભગવાનનો કૃપાપ્રસાદ માની એની અવગણના ન કરતાં અનુરૂપ બની રહ્યા, પણ વિષયોના ત્યાગનો અભ્યાસ કરતા, તેમાં આસક્ત થયા વિના, સ્ત્રી સાથે વૈભવનો ભોગ કરવા લાગ્યા. સાંભળીને ભગવાનમાં ભક્તિભાવ પામી કર્મબંધનથી છુટાય એવી આ કથા છે.

શ્રીશુકદેવજી બોલ્યા : હે રાજન્ ! બળરામ અને કૃષ્ણના નિવાસ દરમિયાન એક વખત પ્રલયકાળ જેવું મોટું સૂર્યગ્રહણ થયું. સૂર્યગ્રહણ ખત્રાસ હતું. જયોતિષીઓના કહેવાથી સૂર્યગ્રહણ જાણી પ્રથમથી જ મનુષ્યો પુણ્યની ઈચ્છાથી વિવિધ દિશાઓમાંથી કુરુક્ષેત્રમાં આવ્યાં છે. ઉગ્રસેન, વસુદેવ, અકૂર, આહુક આદિ વડીલો તથા પ્રદ્યુમ્ન, સાંબ વગેરે યાદવ વીરો સાથે કૃષ્ણ બળરામજી પણ આવ્યા છે. અનિરુદ્ધ કૃતવર્મા વગેરેને દ્વારકાની રક્ષા માટે રોક્યા છે. ધર્મરત વૈષ્ણવ કુરુરાજા આ સ્થળે પોતાની માંથી ગુજરાન ચલાવતા તેથી ધર્મક્ષેત્ર-રૂપ કુરુક્ષેત્ર છે. પાંડવો પણ કુંતીજી વગેરે કુટુંબીજનો સાથે આવ્યા છે. સૌ સ્વજનો પરસ્પર મળ્યાં. સ્વમંત્રપંચક અને રામદ્વદમાં સૌએ સ્નાન કર્યા, દાન વગેરે આપ્યાં.

સર્વ વર્ણ અને આશ્રમની જનતા કૃષ્ણદર્શનથી કૃતાર્થ બની રહી. કુંતીજી અને વસુદેવજી ભાઈ બહેન ઘણા વખતે મળ્યાં છે. સુખદુઃખની વાતો કરી. કુંતીજીને ભાઈએ સાન્ત્વન દીધું. દૂર પૂર્વમાં વ્રજમાંથી નંદરાયજી પણ ગોપો ગોપિકાઓ સાથે આવીને ઊતર્યા હતા. પશ્ચિમમાં ઊતરેલા યાદવો આવ્યા છે એવું જાણી ગાડાં જોડીને મળવા આવ્યા. પરસ્પર મળી સૌ પ્રેમવિભોર બની રહ્યાં. નંદ જસોદાને બાલભાવે કૃષ્ણ બળભદ્રજી મળ્યા. માતા પિતાએ વાત્સલ્યથી વધાવ્યા. એવામાં, હે રાજન્ ! મત્સ્ય, ઉશીનર, કૌશલ્ય, વિદર્ભ, કુરુ, સંજય, કાંબોજ, કેકય, મદ્ર, આનર્ત, કેરલ વગેરે દેશોના મિત્ર અને સંબંધી રાજાઓને આવેલા જોયા. કૃષ્ણદર્શને એ રાજાઓ કૃતાર્થ બની રહ્યા. હે રાજન્ ! ભીષ્મ, દ્રોણ, ધૃતરાષ્ટ્ર, ગાંધારી, તેના પુત્રો સ્ત્રીઓ સહિત, પાંડવો, વિદુર, સંજય, કૃપાચાર્ય, કુંતિ, ભોજ, વિરાટ, ભીષ્મક, દમઘોષ, નગ્નજિત, પુરુજિત, દ્રુપદ, શલ્ય, ધૃષ્ટકેતુ, કાશીરાજ, વિશાલાક્ષ, મિથિલાનો રાજા મદ્રરાજ, કેશ્ય દેશનો રાજા યુધામન્યુ, સુશર્મા, પુત્રો સહિત બાહલીક વગેરે યુધિષ્ઠિરને અનુસરનારા રાજાઓ સ્ત્રીઓ સહિત ભગવાન શ્રીકૃષ્ણનું લક્ષ્મીના વાસરૂપ શરીર જોઈ વિમુગ્ધ બની રહ્યા પરસ્પરનાં સત્કાર પ્રશંસા વગેરેથી સર્વે પ્રસન્ન બની રહ્યાં છે.

ભગવાન પછી સમય લઈને પોતાના ગોપસખાઓને મળ્યા. એકબીજાના દર્શનથી ઊપજેલા હર્ષના વેગથી તેમનાં હૃદય અને મુખ પ્રકુલ્લ બની રહ્યાં. પરસ્પર ગાઢ આલિંગન કરી આનંદ પામ્યા. સર્વને સર્વભાવ કૃષ્ણમાં થાય છે. સૌ નિર્ગુણ થયા. એમાં જે જે પરમ ભક્તો હતા તે સૌનો ભગવાને નિરોધ કર્યો.

શ્રીગોપીજનોને એકાન્તે પ્રિયતમ પ્રભુ મળ્યા. કૃષ્ણભાવે એકાત્મક થયાં, તદ્રૂપ થઈ ગયાં. ગોપિકાઓની અહીં જે કથા કહી છે તેથી એમનું શુદ્ધ સત્ત્વ પ્રસિદ્ધ થાય છે અને એમ તેઓનું નિરોધપણું સંપૂર્ણ રીતે થયાનું જણાવેલ છે. પ્રભુએ લીલા સ્થાપન કરતાં વિનોદ કરતાં કહ્યું છે : હે સખીઓ ! સંબંધીઓનું કાર્ય કરવાની ઈચ્છાથી અવતારકાર્ય કરવા તમારાથી દૂર ગયેલાં એવાં અમને યાદ કરો છો ? શત્રુપક્ષનો નાશ કરવો જ પડે એમ હોવાથી ઘણો વખત અમે રોકાઈ રહ્યા હતા. અમે અકૃત્ય છીએ એવી શંકા ન લાવશો. એકબીજાને જોડવાં પડે છે તેમ એકબીજાથી વિખૂટાં પણ કરવાં પડે છે. મારા પરની ભક્તિ મોક્ષપ્રદાતા છે. મારા ઉપરનો તમારો સ્નેહ સર્વોત્તમ છે, હે પ્રિયાઓ ! હું વ્યાપક છું, પણ તમે મને પ્રાપ્ત કર્યો છો જ. ગોપિકાઓ બોલી : હે કમલનાભ શ્રીકૃષ્ણ !

આહુશ્ચ તે નલિનનાભપદારવિન્દં

યોગેશ્વરૈર્હૃદિ વિચિન્ત્યમગાધબોધૈઃ ।

સંસારકૂપપતિતોત્તરણાવલમ્બં

ગેહજ્ઞુષામપિ મનસ્યુદિયાત્ સદા નઃ ॥

શ્રી ગોપીજનોને બ્રહ્માત્મભાવ થયો છે, ઈન્દ્રિયવર્ગ અતીત થયો છે. સંસાર અને ભગવાન એ બે પરસ્પર વિરુદ્ધ છે. સંસારાસક્તિ જેને હોય તેને ભગવાનની પ્રાપ્તિ ન થાય અને જેને ભગવાન પ્રાપ્ત થયા હોય તેનો સંસાર ન રહે. આમ છતાં સંસાર અને ભગવાન બન્નેથી જે સુખ થાય તે ગોપીજનોને તેમનો નિરોધ સંપૂર્ણ થયો ત્યારે પ્રાપ્ત થયું. ગોપીઓએ માગ્યું કે આધિદેવિક મનમાં અવતરેલા પુરુષોત્તમનાં ચરણકમલ સદા સ્ફુરે અને અમારી અવસ્થા સ્થિર બની રહે. શ્રીગોપીજનોએ ચરણસ્ફુરણાથી સ્વરૂપ માગ્યું. ગોપીજનોને સંસાર છે, પણ સંસારાસક્તિ નથી. ઘરમાં વસતાં, સંસાર સ્વજન જીવનવ્યવહાર વગેરે સર્વ હોવા છતાં હૃદયમાં સ્ફુરેલા શ્રીચરણનું સુખ જ તેઓ તો માણે છે. ગોપીજનની આવી પ્રાર્થનાનો ભગવાને સ્વીકાર કર્યો. ભગવાને જ કહ્યું હતું કે મારી ભક્તિવાળા અને મારામાં ચિત્ત રાખનારા યોગીઓને ઘણા ભાગે જ્ઞાન અને વૈરાગ્ય અહીં કલ્યાણકારક થતાં નથી. ગીતામાં પણ ભગવાને કહ્યું છે કે અવ્યક્ત બ્રહ્મમાં ચિત્ત પરોવનારને ઘણું દુઃખ થાય છે, કારણ કે અવ્યક્ત ફલ દેહ પારણ કરનારને દુઃખથી પ્રાપ્ત થાય છે, પરંતુ જેઓ સર્વે કર્મો મને અર્પણ કરી, મારામાં ચિત્ત રાખી અનન્ય યોગથી મારું ધ્યાન ધરતાં મારી ભક્તિ કરે છે તેઓનો હું અલ્પ સમયમાં જ સંસારસાગરમાંથી ઉદ્ધાર કરું છું. ભગવાને પોતે જ આમ કહેલ હોવાથી

સંસારમાં રહીને પણ ભગવાનની ભક્તિ કરવી એ જ્ઞાન વૈરાગ્ય કરતાં ઉત્તમ છે. ભગવાનમાં નિરોધ થવો એ જ ફલ છે. સંસારમાં રહીને પણ ભગવાનનાં ચરણકમળમાં મન રહે એ જ સ્વાભાવિક સ્થિતિ છે અને તેવી સ્થિતિથી આ લોકમાં તેમ પરલોકમાં દુઃખ થતું નથી.

શ્રીશુકદેવજી બોલ્યા : હે રાજન્ ! શ્રીગોપીજનોએ લોકના ભયનો તો પ્રથમથી જ ત્યાગ કરેલો છે અને શ્રીકૃષ્ણ પુરુષોત્તમ છે એવા વિચારથી વેદનો ભય પણ દૂર કર્યો છે. શ્રીકૃષ્ણે કૃપા કરીને શ્રીગોપીજનોના હૃદયમાં ચરણ ધર્યું. એ પછી યુધિષ્ઠિરને પણ કુશળતાના પ્રશ્ને કૃપાપૂર્વક કૃતાર્થ કરી મનથી આપેલું જ્ઞાન સ્થિર કર્યું. યુધિષ્ઠિરે સ્તુતિ કરીને પરમહંસોની ગતિરૂપ એવા ભગવાનને નમસ્કાર કર્યો. ઉત્તમ કીર્તિવાળા ભગવાનની પુરુષો સ્તુતિ-વંદના કરતા હતા તે પ્રમાણે અંધક અને કૌરવવંશી સ્ત્રીઓ પણ કૃષ્ણલીલાઓની કથાઓ પરસ્પર વર્ણવતી હતી. દ્રૌપદીજીએ પટરાણીઓને થયેલો કૃષ્ણકૃપાલાભ પૂછ્યો. એ સર્વ પટરાણીઓએ સ્વવિવાહવાર્તા કહી સંભળાવી. કૃષ્ણની જેમ કૃષ્ણપત્નીઓમાં પણ કામકોષાદિ દોષો નથી, સૌએ ભગવાનની ભક્તિ જ ઈચ્છી છે. ભક્તિના પ્રકારોની જેમ અર્ચનરૂપા રુદ્રમિણીજી છે, શ્રવણરૂપા સત્યભામાજી છે, સ્મરણરૂપા જાંબવતીજી, પાદ-સેવનરૂપા કાલિન્દીજી, કીર્તનરૂપા મિત્રવિન્દાજી, વંદનરૂપા નાગ્નજિતીજી, દાસ્યરૂપા, ભદ્રાજી છે અને સખ્યરૂપા દ્રૌપદીના સખ્યભાવનું અભિમાન ઉતારે એવાં લક્ષ્મણાજી છે તથા પેલાં રોળહજાર અને સો મહિષીજીઓ તો એકભાવાપત્તા આત્મનિવેદનરૂપા છે. કુંતીજી, ગાંધારી, દ્રૌપદી, સુભદ્રા, સર્વ રાજરાણીઓ અને શ્રીગોપીજનો વિરાજેલાં છે. રાણીઓ શ્રીકૃષ્ણ વિશેના પોતાના સ્નેહસંબંધની વાત કરે છે તે એક ચિત્તે વિસ્મિતપણે સૌ સાંભળી રહ્યાં છે.

રુદ્રમિણીજી બોલ્યાં : મને લેવા શિશુપાલ મિત્ર રાજાઓ સાથે મારા ભાઈનો તેડ્યો મારા સ્વયંવરમાં આવ્યો હતો, પણ અજિત યોદ્ધાઓ પણ જેમના ચરણની રજ મસ્તકે ચડાવે છે એવા શ્રીકૃષ્ણ સિંહ જેમ શિયાળવાંના ટોળામાંથી પોતાનો ભાગ લઈ જાય એમ મને હરી ગયા હતા. એમનું અર્ચન કરી હું કૃતાર્થ બની રહું છું.

સત્યભામાજી બોલ્યાં : મારા પિતાએ શ્રીકૃષ્ણ ઉપર સ્પર્ધાતક મણિની ચોરીનો જૂઠો આરોપ મૂક્યો હતો. અતુલ પરાક્રમ કરીને રીંછ જાતિના પતિ જાંબવાન સાથે યુદ્ધ કરી, તેમને જીતી તેમની પાસેનો મણિ લાવીને જૂઠું આળ દૂર કર્યું હતું. મારી ઈચ્છા પ્રમાણે મારા પિતાએ મને કૃષ્ણને આપી હતી. મને પૃથ્વીનો પત્તાર માની મારી સંમતિપૂર્વક પૃથ્વીપુત્ર નરકાસુરને મારી આ સોળ હજાર સુંદરીઓનો એમણે ઉદ્ધાર કર્યો હતો. મારી પ્રસન્નતા માટે દેવોને હરાવી સ્વર્ગમાંથી પારિજાત વૃક્ષ પણ દ્વારકામાં લાવી મારા ભવનના આંગણે રોપ્યું છે એવા ભગવાન શ્રીકૃષ્ણના ગુણગાનના શ્રવણથી હું કૃતાર્થ બની રહું છું.

જાંબવતીજી બોલ્યાં : મારા પિતા રામભક્ત જાંબવાને શ્રીકૃષ્ણને રામરૂપ ન જાણી સત્તાવીસ દિવસ સુધી યુદ્ધ કર્યું હતું. ભક્તની મહત્તા સિદ્ધ કરવા યુદ્ધ લંબાવ્યું હતું. આ તો

સીતાપતિ રામ જ છે એમ જાણતાં મારા પિતાએ ચરણમાં પડી મણિ સાથે મને પણ આપી હતી. ભગવાનની સ્મરણસેવાથી હું દાસી કૃતાર્થ બની રહી છું.

કાલિન્દીજી બોલ્યાં : જેમના ચરણસ્પર્શની આશાથી સૂર્યપુત્રી એવી હું મારા અધ્યાત્મસ્વરૂપ એવાં યમુનાજીમાં વસતી હતી અને તપશ્ચર્યા કરતી હતી તેને માટે મિત્ર અર્જુન સાથે આવીને જેમણે મારું પાણિગ્રહણ કર્યું છે એવા શ્રીકૃષ્ણની હું પાદસેવન ભક્તિરૂપા દાસી છું અને સેવાથી કૃતાર્થ બની રહું છું.

ભદ્રાજી બોલ્યાં : લક્ષ્મીના વાસરૂપ એવા શ્રીકૃષ્ણ સ્વયંવરમાં આવી રાજાઓને અને અપકાર કરનારા મારા ભાઈઓને જીતી સિંહની જેમ મને હરી ગયા હતા એમની દાસ્યરૂપા સેવા-ભક્તિથી હું કૃતાર્થ છું.

નાગનજિતીજી બોલ્યાં : રાજાઓના પરાક્રમની પરીક્ષા કરવા મારા પિતાએ મહાબળવાન પરાક્રમી અને તીક્ષ્ણ શીંગડાંવાળા સાત વૃષભો રાખ્યા હતા એ સાતે બળદોને જે નાથે તે મારા પતિ બને. અનેક રાજાઓ નિર્માલ્ય બની રહ્યા, વૃષભો દ્વારા અસ્થિભંગ બની રહ્યા. વીરોના દુષ્ટ મદને નષ્ટ કરનારા શ્રીકૃષ્ણે રમત માત્રમાં સાત સ્વરૂપ ધારણ કરી સાતે વૃષભોને નાથ્યા હતા અને સામે થયેલા રાજાઓને હરાવી મને પ્રાપ્ત કરી હતી. એમની વંદનરૂપા ભક્તિથી હું કૃતાર્થ બની રહી છું.

મિત્રવિંદાજી બોલ્યાં : હે દ્રૌપદી ! મારા પિતાએ જાતે પ્રેમપૂર્વક શ્રીકૃષ્ણમાં જ મનવાળીને અદ્ભુત સંપત્તિ અને સેનાસહિત મને શ્રીકૃષ્ણ સાથે વરાવી હતી. ભગવાનની કીર્તનરૂપા ભક્તિથી હું કૃતાર્થ છું.

લક્ષ્મણજીનો વારો આવ્યો. દ્રૌપદીનો કૃષ્ણ પ્રત્યે સખ્યભાવ છે એ રીતે લક્ષ્મણજી પણ સખ્યભક્તિ દ્વારા પ્રભુને રીજવે છે. તેઓ બોલ્યાં : હે રાણી દ્રૌપદીજી ! નારદજીએ ગાયેલા ગુણગાનથી તથા લક્ષ્મીસ્વરૂપ શ્રીરુક્મિણીજી પણ સ્વયંવરમાં જેમને વર્યા હતાં એવા શ્રીકૃષ્ણમાં મારું મન લીન થયું હતું. મારા પર પ્રેમવાળા મારા પિતાએ અદ્વિતીય પરાક્રમ દર્શાવતા વીર પુરુષને વરાવવાની ઇચ્છાથી, જેમ તમારા સ્વયંવરમાં મત્સ્યવેષ રાખ્યો હતો તેમ, મારા સ્વયંવરમાં મત્સ્યવેષ રાખ્યો હતો, પણ એમાં મહત્ત્વનો ફેર એ હતો કે મારા સ્વયંવરવાળો મત્સ્ય થાંભલાના મૂળમાં મૂકેલા કળશના જળમાં હતો, બરોબર દેખાય નહીં એટલે એને વીંધવો મુશ્કેલ. ઘણા રાજાઓ પ્રયત્ન કરવા છતાં નિષ્ફળ બની રહ્યા. જરાસંધ, અંબષ્ટ, શિશુપાલ, દુર્યોધન, કર્ણ વગેરે મહારથીઓથી પણ એ ન બન્યું. તમારા પતિ અર્જુને સાવધાન થઈને બાણ છોડ્યું હતું, પણ તેમના બાણે મત્સ્યનો માત્ર સ્પર્શ કર્યો, પણ તે વીંધાયું નહીં, જ્યારે શ્રીકૃષ્ણે હાથમાં ધનુષ લઈ રમતમાં સજજ કરી સૂર્ય અભિજિત મુહૂર્તમાં હતો ત્યારે મધ્યાહન સમયે બાણથી મત્સ્યને વીંધી તેન પૃથ્વી પર પાડ્યું. પુષ્પોની વૃષ્ટિ થઈ રહી. પછી હે દ્રૌપદી ! હું કૃષ્ણને વરી અને શ્રીકૃષ્ણે મને લઈને દ્વારકામાં

પ્રવેશ કર્યો.

સોળ હજાર મહિષીઓએ પણ કૃષ્ણકૃપા કહી : અમે તો અમારા ઉદ્ધારક શ્રીકૃષ્ણનું દાસ્ય અને એમનાં ચરણકમલની રજને જ ઈચ્છી હતી, પરિણામે અમને ભગવદીય શરીરો ઉપલબ્ધ થયાં છે.

ભગવાનની શ્રેષ્ઠતાના શ્રવણથી સર્વનો પ્રેમ વૃદ્ધિ પામ્યો. આવી રીતે ભગવાને સર્વ લૌકિક જીવોનો ઉદ્ધાર કર્યો છે. એ સર્વ સ્ત્રીઓ શ્રીગોપીજનોની જેમ, પુલિન્દીઓની જેમ, ગોપસખાઓની જેમ વ્રજનાં લતાદિ પણ જે ઈચ્છે છે તે ગાયો ચારતા ભગવાન શ્રીકૃષ્ણના ચરણની રજની ઈચ્છુક બની રહી.

આ રીતે સ્ત્રીઓ અને પુરુષો શ્રીકૃષ્ણકથાવાર્તાઓ કરે છે ત્યાં વેદવ્યાસ, નારદ, સનકાદિ, ભૃગુ, વામદેવ આદિ ઘણા મુનિવર્યો પધાર્યા. કૃષ્ણ બળદેવ અને બીજા રાજાઓએ મુનિઓનું ઊભા થઈને સંમાન કર્યું, તે સર્વની પૂજા-અર્ચના કરી અને પછી શ્રીકૃષ્ણે તે મુનિઓની મહિમાનું ગાન કરતી તેમની સ્તુતિ કરી.

શ્રીશુકદેવજી બોલ્યા : વેદને ઉત્તમ માનનારા ઋષિઓ અને દેવોનું પ્રથમની જેમ લોકમાં પૂજન થાય તે માટે ભગવાને બુદ્ધિપૂર્વક સત્કાર કરીને સ્તુતિ કરી છે, પણ ઋષિમુનિઓ તો પોતાનો નિરોધ થાય તે માટે ભગવાનનાં સ્તુતિવચનોથી વિરુદ્ધ સિદ્ધાંત કહે છે. શાસ્ત્રાર્થપૂર્વક તેઓ ભગવાનના સ્વરૂપનું નિરૂપણ કરે છે, તેમને નમન કરે છે અને તેમનાં ચરણકમલનાં દર્શન થવાથી પોતાને કૃતકૃત્ય માને છે. ભગવાન ત્યાં સમીપમાં જ હોવાથી સૌના હૃદયમાં ઋષિમુનિઓનાં શાસ્ત્રાર્થરૂપ વચનો ઊતરી જાય છે અને સૌને ઉપદેશ તથા યથાધિકાર ફલ ઉપલબ્ધ થાય છે.

શ્રીશુકદેવજી બોલ્યા : હે રાજર્ષિ ! ભગવાનની કૃપા જેમણે પ્રાપ્ત કરી છે એવા ઋષિમુનિઓએ શ્રીકૃષ્ણ વગેરેની રજા લઈને પોતપોતાના આશ્રમમાં જવાનું મન કર્યું તે જોઈ મહાભાગ્યવાન વસુદેવજીએ તેમને નમસ્કાર કરી ક્યાં કર્મોથી કર્મનો નાશ થાય એવો પ્રશ્ન કરી ઉપદેશ આપવા વિનંતી કરી. ભગવાનની લીલા જાણી શકાય એવી નથી. વસુદેવજીએ આવો પ્રશ્ન ક્યા કારણથી કર્યો તે સમજી શક્યા નહીં. નારદજીએ તેમને કહ્યું : હે બ્રાહ્મણો ! આ વસુદેવજી શ્રીકૃષ્ણને પોતાના પુત્ર માનીને જ આ પ્રશ્ન કરે છે. પોતાનું કલ્યાણસાધન જાણવા જ તેમણે તમને આવું પૂછ્યું છે. તમે આશ્ચર્ય પામશો નહીં. આ જગતમાં મોટા હોવા છતાં નિત્ય પાસે રહેવું તે અનાદરનું પણ કારણ થાય છે. ગંગાતટે વસનારો મનુષ્ય ગંગાજળને બદલે પોતાની શુદ્ધિ માટે બીજા તીર્થજળ તરફ જાય છે. કોઈથી પણ ન ઢંકાય એવા સૂર્યને સામાન્ય મનુષ્ય મેઘથી હિમથી તેમ રાહુથી ગ્રસ્ત ઢંકાયેલો માને છે તેમ અદ્વિતીય ભગવાનને પણ માનવીય ભાવોવાળાઓ રાગાદિ કલેશોથી, કર્મોથી, કર્મોના ફળરૂપ સુખદુઃખોથી, ગુણોના પ્રવાહથી ઢંકાયેલા માને છે. આ રીતે નારદજીએ

સંદેહનિવારક જ્ઞાન દીધું એટલે પછી ઋષિમુનિઓએ વસુદેવજીને પ્રશ્નનો ઉત્તર આપતાં કહ્યું કે સર્વ યજ્ઞોના ઈશ્વર એવા વિષ્ણુ ભગવાનનું મનુષ્યે શ્રદ્ધાપૂર્વક યજ્ઞો કરી યજન કરવું. કર્મથી જ કર્મનિવારણ થાય. ધનનો વિનિયોગ આ રીતે યજ્ઞ કરવામાં કરવો જોઈએ. વસ્તુતઃ આધિદેવિક યજ્ઞ તો સેવા છે, પણ અહીં ઋષિઓએ ધર્મરૂપ શ્રૌત પ્રકાર સૂચવ્યો. ગૃહસ્થ દિગ્ધો માટે આ જ કર્મક્રમ માટે છે. એ પછી કર્મબંધન નહીં રહે અને સ્વર્ગનો અધિકાર પ્રાપ્ત થાય. દિગ્ધો ત્રણ ઋણ સાથે જન્મે છે : ઋષિઋણ, દેવઋણ, પિતૃઋણ. વસુદેવજીને વેદાધ્યયન અને પુત્રલાભ તો છે, ઋષિઋણ અને પિતૃઋણ એનાથી દૂર થાય. શેષ રહેલા દેવઋણમાંથી છૂટવા મુનિઓએ વસુદેવજીને ઉત્તમ યજ્ઞોથી ભગવાનનું યજન કરવાનો ઉપદેશ આપ્યો. હે રાજન્ ! ધર્મ પ્રમાણે વરણી કરેલા તે ઋષિઓએ વસુદેવજી પાસે ઉત્તમ યજ્ઞો કરાવીને ભગવાનનું યજન કરાવ્યું. વસુદેવજીનો એમની સુંદર અને વસ્ત્રાભૂષણોથી સુશોભિત અઢાર પત્નીઓ સાથે ઋષિઓએ અભિષેક કર્યો. વસુદેવજીએ પ્રત્યેક યજ્ઞમાં વિધિથી અગ્નિહોત્ર વગેરે લક્ષણોવાળા જ્યોતિષોમ દર્શ પૂર્ણમાસ આદિ પ્રાકૃત યજ્ઞો તથા સૌરસત્ર આદિ વૈકૃત યજ્ઞો વડે દ્રવ્ય, મંત્રો તેમ કર્મના ઈશ્વર એવા વિષ્ણુ ભગવાનનું યજન કર્યું. શાસ્ત્રમાં કહ્યા પ્રમાણે વસુદેવે ઋત્વિજોને દક્ષિણાઓ આપી. પછી એ મહર્ષિઓએ યજમાનને આગળ કરી પરશુરામ-ધરામાં સ્નાન કર્યું અને પછી વસુદેવજીએ સર્વને યથેચ્છ ભોજનથી તૃપ્ત કર્યા. યજ્ઞની પ્રશંસા કરતા પછી રાજાઓ ઋષિઓ વગેરે શ્રીકૃષ્ણની રજા લઈ પોતપોતાના દેશમાં ગયા. વસુદેવ ઉગ્રસેન વગેરેએ વ્રજાધિપતિ નંદરાયજી તથા વ્રજરાણી યશોદાજીની ઘણા સત્કારપૂર્વક પૂજા કરીને એમને કિંમતી અલંકારો, વસ્ત્રો તથા વિવિધ પ્રકારની અમૂલ્ય સામગ્રીઓ ભેટ આપી. સ્નેહથી આદ્ર બનેલા વસુદેવજી નંદરાયજીની મિત્રતા તથા કૃષ્ણ બળદેવને વર્ષો સુધી માતાપિતાનો પ્રેમ આપેલો તે યાદ લાવી એ ઉપકારવશ આંસુભર્યાં નેત્રે રડી પડ્યા. શ્રીકૃષ્ણ વગેરેના અતિ આગ્રહથી આજકાલ કરતાં એટલે કે સવારે જવાની તૈયારી કરે તો ના, આજે બપોરે જજી કહી રોકે, બપોર પછી જવા તૈયાર થાય ત્યારે ના કાલે સવારે જજી એમ કહી રોકી રાખે એમ નંદજીને યાદવોએ ત્રણ મહિના સુધી જવા ન દીધા. અંતે મહાકષ્ટપૂર્વક સંબંધીઓ છૂટા પડ્યા. વર્ષાઋતુ પાસે આવતી હોવાથી શ્રીકૃષ્ણ વગેરે પણ દ્વારકા ગયા. સૌને મહોત્સવ થયો છે. પ્રમેયબલથી કૃપા કરતા ભગવાને પ્રમાણબલથી યજ્ઞ દ્વારા પણ કૃપા કરી. કૃષ્ણકૃપાથી યાદવો અને વ્રજવાસીઓ કૃતાર્થ બની રહ્યા.

શ્રીશુકદેવજી બોલ્યા : પછી એક દિવસ નિકટ આવીને પ્રજ્ઞામ કરતાં પોતાના પુત્રો કૃષ્ણ અને બળભદ્રનો પ્રેમપૂર્વક સત્કાર કરી વસુદેવજીએ કહ્યું. મુનિઓએ કુરુક્ષેત્રમાં કહેલાં પુત્રોના પ્રભાવને સૂચવતાં વચનોનું સ્મરણ કરી પુત્રોથી પ્રભાવિત બનેલા એ વસુદેવ કહેવા લાગ્યા : હે કૃષ્ણ ! હે મહાન યોગી ! હે સંકર્ષણ ! હે સનાતન ! તમે બન્ને તો સમગ્ર જગતના સાક્ષાત્ પ્રધાનપુરુષ છો. જેમાં, જે સાધનથી, જેથી, જેનું, જેને માટે, જે, જેને,

જે પ્રકારે જ્યારે જે થાય તે તે પ્રધાન પુરુષ અને ઈશ્વર પણ સાક્ષાત્ ભગવાન આપ જ છો. પ્રકાર સહિત છ કારક-વિભક્તિનો જેટલો વાચ્યાર્થ છે તે બધો ભગવાન જ છે. સૌનું કારણ પ્રધાન યા પ્રકૃતિ અને પુરુષ, તેનું કારણ જાલ ઈશ્વર, તેના નિયામક ભગવાન શ્રીકૃષ્ણ પુરુષોત્તમ, આ રીતે ભગવાન, વેદરૂપ ભગવાન જ વિશ્વ સર્જે, એમાં પ્રવેશે. કર્તારૂપ પ્રવિષ્ટરૂપે સર્વરૂપે ભગવાન જ છે. વસુદેવજીએ પુત્રભાવ દૂર કરવા શરણાગતિ સ્વીકારી. વિવિધ રૂપે, પર રૂપે ભગવાન જ છે એમ દૃઢતા ધરીને શરણાગતિ સ્વીકારી. કર્તા, સર્વમાં પ્રવિષ્ટ આત્મરૂપ, પૃથક્ પૃથક્ રૂપ, પર અર્થાત્ આધિદેવિક રૂપ, ચાર વેદોની રક્ષા અર્થે એ પ્રકારે ભગવાનનાં ચાર રૂપ છે. સર્વમાં પ્રતીત થતા કાર્ય કારણ વગેરે ધર્મો ભગવદ્રૂપ છે. સ્ફોટ, નાદ, અક્ષર, ઓંકાર, આકૃતિ, ક્રિયા વગેરે સર્વ ભગવદ્રૂપ છે. મુનિઓના ઉપદેશથી સર્વાધારરૂપ ભગવાન અંગે આવું જ્ઞાન જેમને થયું છે એવા વસુદેવજીએ કહ્યું : સૂતિકાગૃહમાં આપે જ કહ્યું હતું કે અજ હોવા છતાં પણ ધર્મની રક્ષા કરવા માટે આપે મારાથી જ આ ત્રીજો અવતાર લીધો છે. આપ ભૂમાની વિભૂતિરૂપ માયાને કોણ જાણી શકે ? આપના કહ્યા પ્રમાણે આપ ભૂભાર ઉતારવા જ અવતર્યા છો. આમ છેવટે કહીને ભગવાનની શરણાગતિ સ્વીકારી. ભગવાને પોતાના ઐશ્વર્યને દર્શાવતાં પોતે પુત્રરૂપે હોવાથી ગુરુપણાનો અથવા દેવપણાનો સ્વીકાર કર્યા વિના વસુદેવે કહેલું સર્વ સ્વીકારીને તેમને ‘સર્વ બ્રહ્મ છે’ એવો બોધ કર્યો, શુદ્ધ અખંડ અદ્વૈતનો બોધ કર્યો. ભગવાન કર્તુમ્ એટલે સાધન વિના પણ કાર્ય ફલદાન કરવા, અકર્તુમ્ ફલ પ્રાપ્ત કરવાનાં સર્વ સાધનો કરેલો હોય છતાં પણ ફલ પ્રાપ્ત થવાનું અટકાવવા અને અન્યથાકર્તુમ્ સાધનથી વિરુદ્ધ કરવા અથવા જેણે ફલ પ્રાપ્ત ન થાય તેવાં જ કાર્ય કરેલ હોય તેવાને પણ ફલદાન કરવા શક્તિવાળા છે. ભગવાને વસુદેવજીને ભગવાનનાં એવાં સર્વ કાર્યોનો સાક્ષાત્કાર કરાવ્યો અને વસુદેવને ફલ પણ પ્રાપ્ત થયું : એમની ભેદબુદ્ધિ જતી રહી. આ રીતે આ પ્રસંગે ભગવાનનો ઐશ્વર્ય ગુણ સિદ્ધ થયો છે. ભગવાને પિતા વસુદેવને કૃતાર્થ કર્યા. એ રીતે માતા દેવકીજીને પણ કૃતાર્થ કરવાં છે. દેવકીજી પુત્રની શક્તિથી પ્રભાવિત છે. એમણે સાંભળ્યું હતું કે મારા એ બે પુત્રોએ ગુરુના પુત્રને યમલોકમાંથી લાવીને ગુરુને આપ્યો હતો. દેવકીએ પુત્રોને કહ્યું કે હું જે કહું છું તે સાવધાન થઈને સાંભળો. કંસે મારેલા પુત્રો યાદ આવતાં જેમનાં નેત્રો અશ્રુપૂર્ણ થયાં છે એવાં દેવકીજી દીન બનીને કહેવા લાગ્યાં : અપ્રમેય સ્વરૂપવાળા હે રામ ! યોગેશ્વરોના ઈશ્વર એવા હે કૃષ્ણ ! હું જાણું છું કે તમો બન્ને આદિ પુરુષ છો. ભૂમિ ભાર ઉતારવા આપ પ્રકટ થયા છો એવું આપે જ અમને કહ્યું હતું. ઘણા સમય પહેલાં મૃત્યુ પામેલા ગુરુપુત્રને લાવી આપીને એ રીતે તમે ગુરુદક્ષિણા પ્રદાન કરી હતી એ જ પ્રમાણે તમે મારી કામના પણ પૂર્ણ કરો. કંસે મારેલા મારા પુત્રોને હું જોવા ઇચ્છું છું. હે વિશ્વાત્મા ! હું આપને જાણું છું એટલે શરણે આવી છું. હે ભારત ! આ રીતે માતાનાં વચન સાંભળી બળભદ્ર અને કૃષ્ણ યોગમાયાને લઈને નિર્વિઘ્ને સુતલમાં ગયા. ત્યાંનો રાજા બલિ જગતના આત્મા અને પોતાના

આરાધ્ય દેવને આમ પ્રકટ થયેલા જોઈ આનંદવિભોર બની રહ્યો, પરિવાર સહ ભગવાનનું પૂજન કર્યું અને સમર્પિત ભાવે આપનાં દર્શન તો અતિ દુર્લભ છે, મારા જેવાને આપ આપની કૃપાયુક્ત ઇચ્છાથી જ અકસ્માત્ દર્શન આપો છો, એમ કહીને યોગેશ પણ જેમની યોગમાયાને જાણી શકતા નથી એવા યોગેશ્વરોના પણ ઇશ્વરને બલિએ સર્વસ્વસમર્પણ-આત્મનિવેદન કર્યું, સ્તુતિ કરી અને આજ્ઞા માગી. ભગવાને કહ્યું : પહેલા બ્રહ્મકલ્પમાં મરીચિને ઊર્જા નામક પત્ની હતી તેના છ પુત્રો હતા. કામરૂપ ભગવાને પોતાની સેવા માટે પ્રેરેલા નિષ્કપટ અને શુદ્ધ બ્રહ્માજીને કામસેવનતત્પર બનેલા જોઈ પેલા છ પુત્રો અજાણતાં હસ્યા, પરિણામે અસુરરૂપ થયા, હિરણ્યકશિપુના પુત્રો થયા. દેવકીજીના કામાદિ છ શત્રુઓને દૂર કરવા છ ગુણરૂપ બનાવવા યોગમાયાએ છ પુત્રોને દેવકીના ગર્ભમાં સ્થાપિત કર્યા હતા. કંસના હાથે તે મૃત્યુ પામ્યા હતા અને અહીં આવીને આ તમારી પાસે બેઠા છે. માતા દેવકી તેમને જોવા ઇચ્છે છે તો એમને અહીંથી લઈ જવા અમે આવ્યા છીએ. એ પછી શાપથી મુક્ત થઈને તેઓ ઋષિરૂપ પ્રાપ્ત કરશે. સ્મર (મનનો દેવ), ઉદ્દગીથ, (દ્રાણેન્દ્રિયનો દેવ), પરિશ્વજ (કાનનો દેવ), પતજ (નેત્રનો દેવ) શુદ્રભૂત (જિહ્વાનો દેવ) અને ઘૃણી (સ્પર્શનો દેવ) નામના એ છ પુત્રોને તેઓ પ્રથમ હતા એ અવસ્થામાં પ્રભુ દ્વારકામાં લઈ ગયા અને માતાને આપ્યા. દયાળુ સ્નેહવિકલ માતાએ પય:પાન કરાવી તેમનો ઉદ્ધાર કર્યો. શ્રીભગવાને પોતાની ક્રિયાશક્તિ પ્રકટ દર્શાવી છે, જ્ઞાન આપી વસુદેવજીને અંદરનો આનંદ આપ્યો છે, પુત્રોનાં દર્શન કરાવીને દેવકીજીને બહારનો આનંદ આપ્યો છે. વૈદિક અને લૌકિક આવી લીલા સદાનંદ ભગવાન શ્રીકૃષ્ણ વિના કોણ કરી શકે? ઐશ્વર્યસૂચક આવાં તો અનંત પરાક્રમવાળા કૃષ્ણનાં ચરિત્ર પણ અનંત છે, નિત્ય છે, સર્વ માયાને હરતું ભગવાનનું આવું ચરિત વર્ણિતં વ્યાસપુત્રૈ: (સ.૮૫, શ્લો. ૫૯) શ્રી શુકદેવજી એ અનંતરૂપ થઈને વર્ણવ્યું છે તેથી તો બહુવચન છે. વ્યાસપુત્રો-વ્યાસશિષ્યો વર્ણવે છે. બ્રહ્માજી બોલ્યા છે : વસુદેવગૃહે સાક્ષાદ્ ભગવાન્ પુરુષ: પર: । શ્રી કૃષ્ણમાં ઐશ્વર્ય, ધર્મ (વીર્ય), યશ, શ્રી, કામ અને વૈરાગ્ય આ છ ગુણો જે ભગ કહેવાય છે તે મૂર્તિમંત ગુણો શ્રીકૃષ્ણને વીટંગાઈને રહે છે તેથી તેઓ ભગયુક્ત એવા ભગવાન છે. એટલે તો કહેવાયું છે કે કૃષ્ણસ્તુ ભગવાન્ સ્વયમ્. વ્યાસજીએ શ્રીકૃષ્ણનું ભગવત્ત્વ પ્રસિદ્ધ કરવા ૮૫ થી ૮૦ એમ છ અધ્યાય કહ્યા છે. ઐશ્વર્ય ગુણ પ્રકટ કરવા પુત્રરૂપે રહેવા છતાં સર્વ બ્રહ્મ છે તેવો શુદ્ધ અખંડ અદ્વૈત જ્ઞાનનો ઉપદેશ પિતાને કર્યો અને કાલે બાલ્યાવસ્થામાં પરમાણુ સાત કરેલા દેવકીના છ પુત્રો કાલનું ઉલ્લંઘન કરીને પાછા લાવ્યા, દેવકીજીને બતાવીને સંતોષ આપ્યો અને એ છએને સ્વપદની પ્રાપ્તિ કરાવી. પછીના અધ્યાયમાં વીર્યગુણસૂચક પ્રભુનાં અલૌકિક પરાક્રમ દર્શાવાં છે.

પરીક્ષિત રાજાએ શુકદેવજીને કહ્યું કે હે બ્રહ્મન્ ! બળરામજી તથા શ્રીકૃષ્ણનાં બહેન મારાં દાદીમા સુભદ્રાજીનું લગ્ન અર્જુનજી સાથે કઈ રીતે થયું હતું તે જાણવાની મારી ઇચ્છા છે. ક્ષત્રિયો શાસ્ત્રાનુસાર બળપૂર્વક લગ્ન કરી શકે છે. આથી અર્જુને બલપૂર્વક સુભદ્રા સાથે

લગ્ન કર્યું, પણ સુભદ્રાના બ્રાતાઓ બળભદ્ર અને શ્રીકૃષ્ણ પણ સબલ હતા, અજેય હતા તો પછી એમ શાર્દધી બન્યું એ પરીક્ષિતને જાણવું છે.

શુકદેવજીએ કહ્યું : હે રાજન્ ! અર્જુન તીર્થયાત્રા નિમિત્તે ફરતા ફરતા પ્રભાસમાં ગયા હતા ત્યાં તેમણે જાણ્યું કે પોતાના મામા વસુદેવજીની કન્યા સુભદ્રાને બળભદ્રજી દુર્યોધનને આપવા ઇચ્છે છે. બીજા સંબંધીઓને આ વાત ઇષ્ટ લાગતી ન હતી એવું પણ એમણે જાણ્યું હતું, પરંતુ માતુલસ્યૈવ યોષા ભાગસ્તે । મામાની કન્યા તો મારો ભાગ છે એ શ્રુતિ અનુસાર એને પ્રાપ્ત કરવાના અભિલાષી અર્જુન ત્રિદંડી સંન્યાસીના રૂપમાં દ્વારકા ગયા. અર્જુન જીવકલારૂપ નરનો અવતાર છે, નારાયણ ભગવાનનો તેમનામાં આવેશ છે. આ રીતે સુભદ્રા પણ ભગવાનની યોગમાયાના અંશરૂપ છે. યશોદાજીની પુત્રીરૂપે જન્મી, કંસના હાથમાંથી છટકી મા જગદંબારૂપ થયેલાં તે ભગવદ્-ઇચ્છાથી દેવકીજીને ત્યાં પ્રકટ થયેલાં છે. ભગવાનની આધિદૈવિક માયાશક્તિરૂપ હોઈ ભગવાનના કાર્ય માટે પ્રથમ યશોદાને ત્યાં પ્રગટ થઈ ભગવાનનાં બહેન બન્યાં અને પછી ભગવાનની આજ્ઞાથી જ દેવકીજીને પુત્રીનો મોહ હોવાથી એમનાં પુત્રીરૂપે જન્મ્યાં હતાં. ભગવાનના આવેશવાળા અર્જુન સિવાય એ અન્યને ન વરે. એમના પાંચ અર્જુન વર્ષાના ચાર માસ દ્વારકામાં રહ્યા છે. સુભદ્રા હરણ નિમિત્તે કપટવેશે રહેલા અર્જુનને દ્વારકાવાસીઓએ ઘણું સંમાન આપ્યું. નાગરિકો એમને ભિક્ષા માટે નિમંત્રણ આપતા. સમર્થ સંન્યાસી પધાર્યા હોવાની વાત સાંભળીને બળરામજીએ પણ એમને પરમહંસ જાણી એક દિવસ ભિક્ષા માટે નિમંત્ર્યા. ત્યાં અર્જુન અને સુભદ્રા દૃષ્ટોદૃષ્ટ મળતાં પરસ્પર આકર્ષાઈ, પ્રકુલ્લિત બની પરસ્પરને ઇચ્છી રહ્યાં. સુભદ્રા અર્જુનને વરે એવી કૃષ્ણની ઇચ્છા તો હતી જ. વસુદેવ દેવકીજી પણ કૃષ્ણની વાત યોગ્ય પ્રતીત થતાં સંમત બની રહ્યાં, પરિણામે રથયાત્રાના ઉત્સવ નિમિત્તે રથમાં બેસી સુભદ્રા દુર્ગથી બહાર નીકળી તે વખતે અર્જુને સુભદ્રાનું હરણ કર્યું. બળભદ્ર આ જાણી કોપાયમાન બની રહ્યા અને અર્જુનને મારવા તૈયાર થયા, પરંતુ શ્રીકૃષ્ણ તથા વડીલોએ તેમને સમજાવ્યા. દુર્યોધન કરતાં અર્જુન સુભદ્રા માટે ઘણી રીતે યોગ્ય છે એવું બુદ્ધિપૂર્વક શ્રીકૃષ્ણે સિદ્ધ કર્યું અને હવે જે બની ગયું છે તે મિથ્યા થાય એમ નથી. અર્જુનને મારીએ તો બહેન વિધવા થાય ! બળભદ્રજી સમજી ગયા. શ્રીકૃષ્ણની ઇચ્છા પ્રમાણે આ થયું છે એમ પણ સમજી ગયા, ભગવાનની ઇચ્છા શિરોધાર્ય માની અને ખૂબ જ પહેરામણી આપી બહેનને વળાવી.

શ્રીશુકદેવજી બોલ્યા : શ્રુતદેવ નામનો ભગવાનનો એક બ્રાહ્મણ ભક્ત હતો. ભગવાનની ભક્તિથી કૃતકૃત્ય બની રહીને તે પ્રશાંત વિદ્વાન અને સંયમપૂર્વક ભગવાનની સતત ભક્તિ કરતો હતો. તે મિથિલાનિવાસી હતો. ગૃહસ્થી હોવા છતાં તે અનાયાસે જે મળે તેનાથી જ તે આજીવિકા ચલાવતો હતો. નિર્વાહ પૂરતું મળતું તેથી સંતોષપૂર્વક તે યથોચિત કર્મ કરતો. હે રાજન્ ! મિથિલાનો રાજા બહુલાશ્વ જનક પણ ભગવાનનો ભક્ત

હતો. બન્ને ભક્તોએ મનોમન ભગવાનનાં દર્શનની ઇચ્છા ધરી. બન્ને પર પ્રસન્ન ભગવાન દારુકે લાવેલા રથમાં વિરાજી મુનિઓ સાથે મિથિલા તરફ પધાર્યા. મુનિઓમાં નારદ, વામદેવ, અત્રિ, કૃષ્ણ (વ્યાસ), રામ (પરશુરામ), અસિત, અરુણિ, હું (શુકદેવજી પોતે), બૃહસ્પતિ, કણ્વ, મૈત્રેય અને અ્યવન તથા આદિ શબ્દથી અન્ય મુનિઓ પણ હતા. માર્ગમાં આવતાં અનેક નાનાં મોટાં નગરોનાં સ્ત્રીપુરુષોને દર્શનથી ધન્ય બનાવતા ભગવાન વિદેહમાં પહોંચ્યા. નગરવાસીઓએ એમની વિધિપૂર્વક પૂજા કરી. બહુલાશ્વે અને શ્રુતદેવે પણ ભગવાનના ચરણસ્પર્શ કર્યા અને બન્નેએ ભગવાનને મુનિઓ સાથે પોતાને ત્યાં પધારવાની વિનંતી કરી. બન્નેનું નિમંત્રણ સ્વીકારી ભગવાન એક જ સમયે બન્નેને ત્યાં પધાર્યા. ભગવાને બે રૂપ ધારણ કર્યા અને પધાર્યા. આમ પોતાનો વીર્યગુણ દર્શાવ્યો. પૂજન માટે રાજાને ત્યાં મુનિઓરૂપે પણ પોતે જ પધાર્યા છે. ભોજન આદિથી અપૂર્વ આદરસત્કાર કર્યા પછી બહુલાશ્વ રાજા હાથ જોડી કહેવા લાગ્યો : હે વિભો ! આપ સર્વાત્મા છો, અંતર્યામી છો, સ્વયંપ્રકાશ છો, સ્મરણ કરતાં જ દર્શન દેવા પધાર્યા છો. મને શેષ, લક્ષ્મી, બ્રહ્મા અને શિવ કરતાં પણ મારો અનન્ય ભક્ત મને વધુ પ્રિય છે એવું આપનું વચન સિદ્ધ કરવા આપે મારા પર કૃપા કરી છે. આપ ભગવાન શ્રીકૃષ્ણને હું વારંવાર નમસ્કાર કરું છું. આવું કહીને રાજાએ ભગવાનને કેટલાક દિવસ પોતાને ત્યાં દ્વિજો સહિત વિરાજવાની વિનંતી કરી. ભગવાને ભક્તની ઇચ્છા સ્વીકારી. રાજાએ જ્ઞાનદષ્ટિએ સર્વત્ર ભગવાન જોયા હતા, પણ ભક્તિવશ થતા ભગવાનનાં દર્શન તેને આજે થયાં.

બ્રાહ્મણ શ્રુતદેવ પણ ભગવાનના પધારવાથી પ્રેમવિભોર બની રહ્યો છે. તેને ત્યાં તો મુનિઓ સાથે ભગવાન વિરાજ્યા છે. પૂજન ભોજન આદિથી અપૂર્વ આતિથ્ય કર્યા પછી તે શ્રેષ્ઠ બ્રાહ્મણ પરિવારસહિત ભગવાનને વંદન કરીને બોલ્યો : હે પ્રભુ ! આપ તો પરમાત્મા છો, જગતના નાથ છો, સર્વના અંતર્યામી છો, સદા હૃદયમાં વિરાજો છો, કર્મથી ભટકતા મનવાળાઓથી જ આપ દૂર છો. આપની કૃપા તો અદ્વિતીય છે. આપને નમન જ હોય. આપના દર્શનથી કૃતાર્થ બની રહ્યો છું. પ્રભુએ નમન કરી રહેલા વિપ્રને ઉઠાડ્યો. વિપ્ર શ્રુતદેવે મુનિઓને પોતાના જેવા જ વિપ્ર માન્યા હતા. ભગવાને તેને હસીને સ્વર્કર્તવ્ય કહ્યું, મુનિઓની વિશેષતા વ્યક્ત કરી. કહ્યું કે હે વિપ્ર ! આ મુનિઓ તારા પર અનુગ્રહ કરવા જ મારી સાથે પધાર્યા છે. સદા વિચરણ કરતા આ મુનિઓ પોતાના ચરણરજથી લોકોને પવિત્ર કરે છે, દેવક્ષેત્ર અને તીર્થદર્શન, સ્પર્શન અને પૂજનથી પવિત્ર કરી શકે છે, પરંતુ એ પણ આવા મુનિઓની કૃપાદષ્ટિ પડ્યા પછી જ શક્ય બને છે. બ્રાહ્મણ તપ વિદ્યા અને સંતોષથી ઉત્તમ બને, પણ ભગવદ્દીય બન્યા પછી તો તે સર્વોત્તમ બની રહે છે. મારું ચતુર્ભુજસ્વરૂપ પણ મને આવા મુનિઓ કરતાં વધુ પ્રિય નથી. હું સર્વદેવરૂપ છું તો મુનિઓ સર્વદેવરૂપ છે. હે બ્રહ્મનુ ! આવા બ્રહ્મર્ષિઓની પૂજા થયા પછી જ હું મને પૂજિત સમજું છું.

ભગવાનના આદેશ અનુસાર શ્રુતદેવે બ્રહ્મર્ષિઓની વિધિપૂર્વક અનન્યભાવથી

પૂજા કરી અને એથી એ સદ્ગતિ માટે અધિકારી બની રહ્યો. મુનિઓ વસ્તુતઃ શ્રુતદેવને ત્યાં જ ગયા છે, પણ તેમને રાજાને ત્યાંનો અનુભવ પણ ભગવત્કૃપાથી બુદ્ધિમાં સ્ફુર્યો હતો. આ સમજાયું તેથી ભગવાન કૃષ્ણના ક્રિયાસામર્થ્યથી તેમને આશ્ચર્ય થયું હતું. વળી ભગવાન જનક રાજાને ત્યાં કેટલાક દિવસ રહ્યા હતા અને શ્રુતદેવને ત્યાં એક જ દિવસ રહ્યા હતા છતાં ભગવાન ત્યાંથી દ્વારકા પધાર્યા ત્યારે તો આ બન્ને સમય સરખા થયા. એક દિવસ શ્રુતદેવને ત્યાં રહ્યા તેટલા જ સમયમાં રાજાને ત્યાં ઘણા દિવસો થઈ ગયા. મુનિઓને આથી પણ વિસ્મય થયો. આ રીતનું પોતાનું વીર્ય દર્શાવવા જ ભગવાને મુનિને સાથે લીધા હતા. મુનિઓ ભગવાનની એ લીલા અનુભવીને જ સર્વત્ર ભગવાનનાં ગુણગાન કર્યા કરે છે.

પરીક્ષિત રાજાને ભગવાનના બ્રહ્મસ્વરૂપમાં જિજ્ઞાસા થઈ. ગુણોમાં જેમની વૃત્તિઓ રહે છે. એવી સગુણ શ્રુતિઓ ગુણરહિત સત્ અસત્થી પર એવા બ્રહ્મનું સાક્ષાત્ વર્ણન કરી રીતે કરે છે તે સમજાવવા તેઓ શુકદેવજીને વિનંતી કરે છે.

શ્રીશુકદેવજી બોલ્યા : સર્વ શ્રુતિ બ્રહ્મનું પ્રતિપાદન કરે છે. ખંડ, ખંડવાક્ય, તાત્પર્યવૃત્તિથી બ્રહ્મ પ્રતિપાદ્ય છે. અભિધાવૃત્તિથી અર્થાત્ વ્યુત્પત્તિ કરીને અક્ષરાર્થ કરનારી વૃત્તિથી ભગવાનના ધર્મ કહે છે. એ રીતે સમગ્ર મહાવાક્ય ભગવાનનું પ્રતિપાદન કરે છે. સ્વબુદ્ધિપરિકલ્પિત બ્રહ્મવિચાર તો ઉપેક્ષ્ય છે. વેદાન્તમાં જેવું હોય તેવું જ બ્રહ્મ માનવું જોઈએ. મૂલભૂત સર્વવ્યવહારાતીત હોવા છતાં બ્રહ્મ પોતે જ પોતાની અલૌકિક શક્તિરૂપે પ્રકટ થયું. એ અલૌકિક શક્તિ જ્ઞાનશક્તિ અને ક્રિયાશક્તિરૂપ શક્તિ છે એટલે વૈદિક શબ્દોમાં પણ બ્રહ્મ અલૌકિક જ્ઞાન અને ક્રિયાશક્તિથી વિરાજમાન છે, આથી વૈદિક શબ્દોમાં બ્રહ્મનો નિર્દેશ થઈ શકતો હોવાથી બ્રહ્મ અનિર્દેશ્ય નથી એવું જ સિદ્ધ થાય છે. ધર્મ રૂપ છે તેથી ધર્મ (ગુણ) પણ બ્રહ્મરૂપ છે એમ જ શ્રુતિ પ્રતિપાદન કરે છે. આવો સિદ્ધાંત નિશ્ચિત કરી શુકદેવજી પછી ભગવાનની બનાવેલી ચાર પ્રકારની સૃષ્ટિનું પ્રતિપાદન કરે છે. ભગવાને પ્રથમ બુદ્ધિ, અનન્તર ઇન્દ્રિયો, પછી મન અને અંતમાં પ્રાણની ઉત્પત્તિ કરી. બુદ્ધિ સર્વનું મહણ કરે છે. બુદ્ધિમાં સર્વ જગતની સ્ફૂર્તિ થાય છે. બુદ્ધિથી જે કાંઈ જ્ઞેય છે યા કાર્ય છે તે જાણવું યા આચરવું શક્ય બને છે. બુદ્ધિથી ઉત્કર્ષ થાય, ભગવન્નિષ્ઠા અને આત્મનિષ્ઠા બુદ્ધિથી સંભવે, જ્ઞાનનિષ્ઠા તથા પદાર્થ માત્રના ધ્યાન માટેની કલ્પના પણ બુદ્ધિથી થાય. જન્માન્તરસિદ્ધિ માટે ઇન્દ્રિયોનું સર્જન થયું. બુદ્ધિ વિચાર કરી શકે એ પણ ઇન્દ્રિયો દ્વારા, જ્ઞાનેન્દ્રિય દ્વારા જ બુદ્ધિની સંભાવના છે. ઇન્દ્રિયો પણ મનમાં સંયોગથી કાર્ય કરવા સમર્થ થાય છે. મનના સંયોગથી ઇન્દ્રિયો કર્મ કરે તો જ એ કર્મોથી જન્માન્તરની પ્રાપ્તિ થાય છે. આત્માને માટે પણ મનનું સર્જન છે. પ્રાણ કલ્પનાને દૂર કરે. પ્રાણ દ્વારા જ એકતા શક્ય છે. પ્રાણ ન હોય તો અન્ન વગેરેના પરિણામના પ્રદર્શનથી પ્રલયમાં સર્વ જગતની એકતાબુદ્ધિ ન થાય. પ્રાણથી જ ક્રિયાશક્તિ ઉત્પન્ન થાય. પ્રાણ જ સર્વત્ર કારણરૂપ છે, અર્થાત્ પ્રાણથી મન, મનથી વિજ્ઞાન, વિજ્ઞાનથી આનંદ એમ નિરૂપણ કરાયું છે. સર્વના ઉપયોગ માટે

ભગવાને સર્વ ઈન્દ્રિયો મન અને પ્રાણ એમ ચતુર્વિધ સૃષ્ટિ બનાવી છે. સૌષા હ્રુપનિષદ્ બ્રાહ્મી આ શ્રુતિ બ્રહ્મપ્રતિપાદિત હોવાથી બ્રાહ્મી કહેવાય છે. શ્રુતિ ઉપનિષદ પણ કહેવાય છે. ઉપનિષદ એટલે બ્રહ્મવિદ્યા. બ્રહ્મવિદ્યાને શ્રદ્ધાથી ધારણ કરનારના સર્વ સંદેહો નિવૃત્ત બની રહે છે અને તે ભગવાનને પામે છે. આ વિષય સમજાય એ માટે નારદ અને નારાયણનો સંવાદ થયો હતો. કોઈ એક સમયે જેમને ભગવાન વહાલા છે અને જે ભગવાનને પ્રિય છે એવા નારદજી વિચરણ કરતા સનાતન ઋષિના દર્શનાર્થે બદરીનાથ ગયા. એ મહાન નારાયણ ઋષિ કલ્પના પ્રારંભમાં ભારતવાસીઓનાં ક્ષેમ અને કલ્યાણને માટે ધર્મજ્ઞાન અને શમથી યુક્ત તપ કરી રહ્યા હતા. હે કુરુવંશોદ્ભવ ! સર્વવિદ્યાયુક્ત ઋષિઓથી વેષ્ટિત વિરાજી રહેલા એમને પ્રજ્ઞામ કરી નારદજીએ તમે ક્યો એ જ પ્રશ્ન કર્યો. ઋષિઓના સાંભળતાં જે બ્રહ્મવાદ જનલોકનિવાસીઓને પહેલાં કહ્યો હતો તે બ્રહ્મવાદ ભગવાન નારાયણે નારદજીને કહ્યો, પરંતુ એનાથી સંદેહ ન જતાં નારાયણે નારદજીને એ બ્રહ્મવાદ સ્પષ્ટ અને વિસ્તૃત રૂપમાં કહેવા માંડ્યો : ભગવાન નારાયણ બોલ્યા : હે સ્વાયમ્ભુવ ! પહેલાં જનલોકમાં બ્રહ્મસત્ર થયો હતો. મહર્લોક પર્યંત કર્મફળ જ થાય છે એટલે શુદ્ધ બ્રહ્મવિચાર ત્યાં અશક્ય, તેથી બ્રહ્મસત્ર માટે જનલોક જ યોગ્ય છે. કેવળ સ્થાનની ઉત્તમતાથી બ્રહ્મવિચાર ફલદાયી બની શકે નહીં, વિચાર કરનાર પણ જન્મ અને કર્મથી ઉત્તમ હોવા જોઈએ. એવા બ્રહ્માના મનથી જે ઉત્પન્ન થયા છે તે સનકાદિ જન્મ અને કર્મ બન્નેથી શ્રેષ્ઠ છે. તેઓ ઊધ્વરેતા બ્રહ્મચારી હતા તેથી સર્વથી ઉત્તમ અધિકારી હતા. એમણે એ સત્ર કર્યો હતો. તમે તે વખતે શ્વેતદ્વીપાધિપતિ ભગવાનના દર્શનાર્થે શ્વેતદ્વીપ ગયા હતા. ક્ષીરસાગરમાં એ શ્વેતદ્વીપ આવેલો છે. તમે કર્મરત અને ભક્તિરત પણ હતા ત્યારે આ જ્ઞાનીઓનો સુખદ બ્રહ્મવાદ-બ્રહ્મનિરૂપણ માટેનો વાદ થયો હતો. શ્રુતિઓના વિશ્રામસ્થાન-સમા એ સ્થળે સર્વસમાન અધ્યયનશીલ હતા છતાં પણ એમાંથી એકને વક્તાનું સ્થાન આપી અન્ય શ્રોતા બન્યા. સનકાદિમાંથી સનન્દન વક્તા થયા. વેદોનું તત્ત્વ નિવૃત્તિરૂપ છે એને સ્પષ્ટ કહેવા માટે સનન્દનજીએ કહ્યું કે સ્વસૃષ્ટ અર્થાત્ પોતે સર્જેલી એવી અનાદિ સૃષ્ટિને સંપૂર્ણતયા લીન કરીને શક્તિઓ સાથે પોઢેલા ભગવાનને પ્રલયાન્તમાં શ્રુતિઓ, ચક્રવર્તી રાજાને જેમ પ્રાતઃકાલે અનુજીવી બંદીજન એમનાં પ્રશસ્ત કીર્તિયુક્ત પરાક્રમોના ગાનથી જાગ્રત કરે તેમ, શ્રુતિઓ પણ એમનાં ચિહ્નોથી ૨૮ તત્ત્વોરૂપી ચિહ્નોથી જાગ્રત કરવા લાગી. સ્તુતિરૂપે શ્રુતિઓ પ્રભુને જગાડે છે :

હે પ્રભો ! આપનો જય હો, જય હો. હે અજિત ! સ્થાવર-જંગમ-દેહસ્થિત જીવોના સ્વરૂપાજ્ઞાનરૂપ દોષ માટે જ સત્વાદિ ગુણો ધારણ કર્યા છે, એવી નિદ્રાનો આપ ત્યાગ કરો. આપ તો સ્વયં જ સર્વ ઐશ્વર્યાદિ ભગોને પોતામાં રાખનારા છો અને તે તો આપનામાં સ્વતઃસિદ્ધ છે. સ્થાવર-જંગમોની, ઈન્દ્રિયોની, સર્વ શક્તિઓની, સ્ફૂર્તિ આપનાર પણ આપ જ છો. આપ સદૈવ સ્વસ્વરૂપથી જ કીડા કરો છો તેથી વેદ આપની સેવા કરે છે. વેદ ક્યાંક પ્રકૃતિને સાધન કરીને વિહરતા અને સર્વદા સ્વતઃ વિહરતા પ્રભુને જ વર્ણવે છે.

જેનો અમે અનુભવ કરી રહ્યા છીએ એ દશ્યમાન જગત શેષરૂપે સદૈવ રહે છે એટલે આ જગતને જ્ઞાનીઓ અક્ષરરૂપ માને છે. માટીની જેમ અવિકૃતથી વિકારનું ઉદય અને અસ્ત રૂપ થાય છે એટલા માટે ઋષિઓ મન અને વાણીના કાર્યને આપમાં પ્રયોજે છે. મનુષ્યોનાં પગલાં જે પૃથ્વી પર અંકિત થાય છે તે મિથ્યા હોતાં નથી.

હે ત્રણ લોકના અધિપતિ પ્રભુ ! સાધનપ્રતિપાદન કરનારી શ્રુતિઓ પણ બ્રહ્મનું જ નિરૂપણ કરે છે. એવા નિશ્ચયથી આપના ભક્તો સકલ લોકના મળનો નાશ કરનાર કથારૂપી અમૃતોદયિમાં સ્નાન કરી તપ આદિ સાધનોને ત્યજી દે છે. હે પરમ ! જેમણે આપના સ્વરૂપની સ્ફૂર્તિથી દેહ અને કાલના ગુણોને દૂર ત્યજી દીધા છે અને નિરંતર સુખનો જ જેમાં અનુભવ થાય છે એવા આપના ચરણોનો જ જે આશ્રય કરે છે તે મહાશયો માટે તો કહેવાનું જ શું હોય ? તેઓ અન્ય કશું સાધન ન કરે એમાં કશું જ આશ્ચર્ય નથી.

હે પરમાત્મનું ! જે આપના ભક્ત છે તે જ પ્રાણધારી છે, શેષ જે આપનું ભજન કરતો નથી તે તો ધમણની જેમ કેવળ શ્વાસ લે છે, આપના અનુગ્રહથી જ મહતત્ત્વ, અહંકાર આદિ દ્વારા આ બ્રહ્માંડની રચના થઈ છે. આ બ્રહ્માંડમાં રહીને, એમનાથી જ આ શરીર ધારણ કરીને એમની અને એમના સ્વામીની જે ભક્તિ સેવા કરતા નથી તેઓ કૃતઘ્ન છે. કૃતઘ્નના પાપનો કદી નાશ થતો નથી. ભગવાનના સેવકે સર્વાત્મભાવે ભગવાનનું ભજન કરવું ઉચિત છે. મહદાદિએ પણ આપ ભગવાનની સેવા અર્થે જ ભગવત્કીડાભાણ્ડ એવું આ બ્રહ્માંડ રચ્યું છે. બ્રહ્માંડ બનાવવામાં મહદાદિનું સામર્થ્ય ન હતું, કિન્તુ ભગવદનુગ્રહથી જ સામર્થ્યની પ્રાપ્તિ થઈ હતી. અન્નમય, પ્રાણમય, મનોમય, વિજ્ઞાનમય અને આનંદમય નામના પાંચ કોશો છે, જે દેહ, પ્રાણ, મન, બુદ્ધિ, અને જ્ઞાનરૂપ છે તેમાં પણ પ્રવેશ કરીને ચેતના પ્રદાન કરનાર આપ જ છો. એ અન્નાદિ કોશોમાં અંતિમ જે બ્રહ્મ કહ્યા તે જ આપ છો, આપ જ દેહોમાં પુરુષવિધ એવં અન્વય છો. કાર્ય અને કારણથી પણ જે પર છે તે પણ આપ છો અને સર્વકાર્યકારણાત્મક વસ્તુ છે એમાં જે શેષ રહે છે એ સત્ય પણ આપ જ છો. અહીં એ સ્પષ્ટ દર્શાવ્યું છે કે જે અન્નમયાદિમાં અંતિમ છે તે જ પુરુષવિધ (પ્રકાર) છે. એ અંતિમમાં જે પુરુષ છે તે આનંદમય હોવાથી પરબ્રહ્મ છે. એથી જ અન્નમય આદિમાં વંશક્રમાનુસાર પુરુષપ્રકાર છે, અર્થાત્ અન્નમય, પ્રાણમય, મનોમય, વિજ્ઞાનમય એ ચાર વિભૂતિરૂપથી દેહમાં સ્થિત થઈ પોતપોતાનું કાર્ય કરે છે. એની ભીતર પાંચમા આનંદમય ભગવાન છે તેમના દ્વારા એ ચાર કાર્ય કરવામાં સમર્થ બની રહે છે. આનંદમયને ભગવાન ન કહીને જીવને જ આનંદમય કહેવો એ વેદોનિષદ- બ્રહ્મસૂત્રાદિ શાસ્ત્રોથી વિરુદ્ધ છે. એને કોશ માનવો એ શાસ્ત્ર અને યુક્તિથી વિરુદ્ધ છે. કોશ માનનારા પોતાના શોકનું જ પ્રતિપાદન કરે છે. આનંદમયના ત્યાગથી શોક જ શેષ રહે છે. ભગવાનથી વિમુખ થઈને કોશની સંમુખ થનાર શોક સિવાય બીજું શું પ્રાપ્ત કરે ? બ્રહ્મ પુષ્કં પ્રતિષ્ઠા શ્રુતિથી બ્રહ્મને આનંદમય

ભગવાનના પુષ્કરૂપે કહ્યું છે : હંસાકૃતિત્વકથને પુષ્કરૂપે પરમાત્મનઃ ભગવાનના હંસાકૃતિના વર્ણનમાં બ્રહ્મનું પુષ્કરૂપણું સિદ્ધ છે. ભગવાન નિયામક છે, એટલું જ નહીં, કિન્તુ ભેદને નષ્ટ કરી યદેષુ અવશિષ્યતે જે એમાંથી શેષ રહે છે તે પણ આપ છો, સર્વ પદાર્થોમાં ભગવાન જ શેષ રહે છે. સત્યસ્થાપક ભગવાન જ સદા સેવ્ય છે. ઋષિઓના માર્ગોમાં-વૈદિક માર્ગોમાં જે કર્મ(ઉદર)ની ઉપાસના કરે છે તેઓ સ્થૂલ દષ્ટિવાળા છે. ભગવાનની ઉપાસના કરનારના ત્રણ પ્રકાર છે : કર્મિષ્ઠ, યોગી અને જ્ઞાની. આમાં જ્ઞાની ઉત્તમ છે. એકત્વેન પૃથક્ત્વેન બહુધા વિશ્વતોમુખમ્ આ વાક્યાનુસાર ભગવાનનું ભજન વિવિધ પ્રકારે થાય છે. આ પદ્યને યોગમાં પ્રયોજવું એ શ્રુતિના નિર્ણયથી વિરુદ્ધ છે. નાડીઓનો માર્ગ છે હૃદય. હૃદયની ઉપાસના કરનાર અલ્પ પ્રકાશવાળા છે, તો મુખ્ય ઉપાસના કઈ ? મુખ્ય ઉપાસક કોણ ? શ્રુતિઓ કહે છે કે હે અનંત ! અક્ષર બ્રહ્મના આરાધક જ્ઞાનીઓ તેનાથી ઉત્તમ છે. અક્ષરબ્રહ્મ તો ભગવદ્ધામ રૂપ છે. અક્ષર બ્રહ્મ ભૌતિક રૂપે બ્રહ્મલોક વિરાટના મસ્તકરૂપ છે. અક્ષરરૂપ શ્રીહરિની સેવા કરનારા સત્પુરુષો ઉત્તમ છે. ભગવતપ્રાપ્તિથી પુનર્જન્મ ન રહે. અગ્નિ કાષ્ઠમાં વક્રઆદિ કાષ્ઠ સમ ભાસે છે તેમ, હે પ્રભુ ! આપ આપથી જ રચિત વિચિત્ર દેવ મનુષ્યાદિ શરીરોમાં હેતુપણાથી રહેલા હોવા છતાં જાણે અંદર પ્રવેશતા નાના મોટા વિવિધ પ્રકારથી પ્રકાશમાન છો. અહીં બ્રહ્મપ્રવેશનો નિર્ણય કલ્પો છે. કારણનો ગુણ કાર્યમાં સમન્વિત જોવામાં આવે છે તેથી ભગવાન કાર્યમાં ઉપાદાનરૂપથી વિરાજતા હોવા છતાં પુનઃ પ્રવિષ્ટ થાય છે. અનલવત્ અગ્નિ જેમ કાષ્ઠમાં પ્રવેશતો ભાસે છે તેમ આપ પ્રવિષ્ટ થતા ભાસો છો. વસ્તુતઃ અંતર્યામીમાં ભેદ નથી, જીવે ભેદ કર્યો છે. પોતાના કરેલાનું અનુકરણ પ્રભુ કરે છે તે તો સમ છે છતાં જ્યાં પ્રવેશે ત્યાં તત્સમ બને. જે સર્વ વ્યવહારાતીત જ્ઞાની છે તે જ ભગવાનનું સ્વરૂપ સત્ય અને એકરસ છે એમ જાણે છે. આ પ્રમાણે પ્રવેશના પ્રસંગમાં ભગવાનના પ્રવેશમાં દોષ નથી એમ સિદ્ધ કરી પછી જીવના પ્રવેશના વિષયમાં કહે છે કે પ્રવેશ બન્નેનો, બ્રહ્મનો અને જીવનો, કલ્પો છે. કહ્યું છે કે આપે રચેલા દેહોમાં પ્રવેશેલો જીવ તો અખિલ શક્તિધારી આપનો અંશ છે. એ આપનો અંશરૂપ જીવ દેહના ગુણદોષરૂપ આવરણથી રહિત છે એમ કવિઓ-વિદ્વાનો જીવની ગતિનું વિવેચન કરીને જીવ તત્ત્વને જાણનારા તેઓ આનંદનિધિ ભગવાનના ચરણોની ઉપાસના કરે છે. વસ્તુતઃ જીવ ગુમાનંદ છે, જગત નિરાનંદ છે, પૂર્ણાનંદ છે. ભગવાન પરબ્રહ્મ એવા આપ શ્રીકૃષ્ણ જ-આપ જ આનંદપ્રદાતા છો. આનંદપ્રાપ્તિ માટે ભગવત્સેવા જ કરવી જોઈએ એમ અહીં શ્રુતિઓ નિશ્ચય કરે છે.

હે ઈશ્વર ! આત્મતત્ત્વનું જ્ઞાન પ્રાપ્ત કરવું અતિ કઠિન છે. એ જ્ઞાન આપવા જ આપે અવતાર ધારણ કર્યો છે. આપના ચરિત્રરૂપ મહાન અમૃતસાગરમાં અવગાહનાર્થે પરિશ્રમ કરનારા જે કેટલાક વિરલા ભક્તો છે તે તો મોક્ષનું સુખ પણ ઈચ્છતા નથી, કેમ કે એમને આપના ચરણકમલનો આશ્રય કરનારા પરમહંસો પરમ ભગવદીયોના સત્સંગમાં

ભગવચ્ચરિત્રની ચર્ચા કરતાં જે પરમાનંદ પ્રાપ્ત થાય છે તેવો તો મોક્ષમાં પણ ઉપલબ્ધ થાય એમ નથી. એથી તો એમણે ગૃહ આદિ અર્થોને ત્યાગ કરી દીધો છે.

આ દેહ આપની સેવા અર્થે જ છે તેથી આત્મવત્ મિત્રવત્ અને પ્રિયવત્ આચરણ કરે છે. દેહ વસ્તુતઃ ભગવત્સેવા માટે પ્રતિબંધક નથી, પણ એવા આ દેહમાં જો અહંતા-મમતા દૃઢ થઈ જાય તો પછી તે ભગવત્સેવા માટે યોગ્ય રહેતો નથી. દેહ તો આત્માને રહેવાનું સ્થાન છે. ભગવત્સેવાનું સાધન છે એમ માનીએ તો તે પ્રતિબંધક નથી, પરંતુ બ્રાહ્મજ્ઞાદિનો શુદ્ધ દેહ મળ્યો હોવા છતાં જે ભગવત્સેવા કરતો નથી તે અસંતોની ઉપાસનાથી આત્માનું હનન કરે છે, અર્થાત્ શુદ્ધ દેવોપાસના કરનાર, ઈન્દ્રિયોને અધીન બની રહેનાર, અન્યાશ્રય કરનાર જીવો દુષ્ટ શરીરવાળા થઈને મહાન ભયદાયી સંસારમાં ભટક્યા કરે છે, જે તો ખૂબ આશ્ચર્ય અને ખેદજનક છે.

વાયુ મન અને ઈન્દ્રિયોને જીતીને યોગસિદ્ધિ પ્રાપ્ત કરનારા મુનિઓ જેની પોતાના અંતઃકરણમાં ઉપાસના કરે છે તે આપના ચરણ શત્રુઓએ પણ સ્મરણને કારણે પ્રાપ્ત કર્યા છે. આ રીતે શાસ્ત્રવિહિત પ્રકાર અને નિષિદ્ધ પ્રકારથી ઉપાસના કરનારાઓની ગતિ તુલ્ય કહી છે એથી સૂચિત થાય છે કે ભગવાનમાં પ્રમેયબલ જ મુખ્ય છે, પ્રમાણ બલમુખ્ય નથી. શેષનાગ સમાન ભુજાઓમાં જેમની બુદ્ધિ આસક્ત છે એવાં ગોપીજનો અને અમે શ્રુતિઓ એને પણ આપ સમાન ગણો છો. બહિર્મુખ અને અંતર્મુખ એવા સર્વ ભક્તો આપની દષ્ટિમાં આ રીતે સમાન છે, કેમ કે એવા એ સર્વ ભક્તો કેવળ આપના ચરણકમલને જ ધારણ કરે છે. ભગવાન જેને પોતાના માને છે એ સર્વ ભક્તો સમાન જ છે. હે ભગવાન ! આપથી જ સૌ પહેલાં બ્રહ્મા ઉત્પન્ન થયા. એ પછી આધ્યાત્મિક અને આધિદૈવિક બન્ને પ્રકારના દેવો ઉત્પન્ન થયા. આપ તો પ્રથમથી જ વિદ્યમાન છો. પાછળથી ઉત્પત્તિ અને લયવાળો ક્યો પુરુષ આપને જાણી શકે ? આપ જ્યારે સર્વનું આકર્ષણ કરી શયન કરો છો ત્યારે તો કાર્ય અને કારણ તથા મન અને કાલવેગ પણ રહેતાં નથી તેમ શાસ્ત્ર પણ હોતાં નથી. સત્ ન રહે તેમ અસત્ પણ ન રહે. બન્ને ઈન્દ્રિયોનો સન્નિકર્ષ નહીં તેમ વ્યાપાર પણ નહીં. સર્વનું આકર્ષણ કરીને આપ સૂઓ છો. સંપૂર્ણ જ્ઞાન સામગ્રીના અભાવને કારણ કોઈને પણ આપનું પ્રત્યક્ષ જ્ઞાન થઈ શકતું નથી. કોઈ ધીરને વેદમાં કહ્યું છે તેમ ભગવદ્દર્શનની અનુભૂતિ થાય, પણ એથી એમ સમજવાનું નથી કે ભગવાનના સર્વ વિશેષ ગુણોનું એને જ્ઞાન થયું છે. અસત્થી ઉત્પત્તિ માને, સત્નો નાશ માને, જીવોમાં ભેદ માને અને કર્મફલને જે સત્ય માને એ સર્વ આરોપિત ભ્રમોથી જ નિરૂપણ કરતા ઉપદેશ આપે છે કે એ પુરુષ ત્રિગુણવાન છે, પરંતુ એ પ્રકારભેદો અજ્ઞાનકૃત છે. જ્ઞાનરસરૂપ આપમાં અજ્ઞાન હોઈ શકે જ નહીં. આપ તો એથી પર છો. સત્ય જ્ઞાનમનન્તં બ્રહ્મ બ્રહ્મ સત્ય, જ્ઞાન અને અનંત છે, પ્રકાશસ્વરૂપ છે, જ્ઞાનસ્વરૂપ છે, એથી સિદ્ધ છે કે બ્રહ્મથી અજ્ઞાનનો સંબંધ કિચિન્માત્ર પણ નથી. તૃણસ્તંબથી લઈને મનુષ્ય પર્યંત સર્વમાં અસત્ અને ત્રણ ગુણવાળું આ મન આપમાં સત્

જેવું ભાસી રહ્યું છે. આત્મજ્ઞાનીઓ આ સંપૂર્ણ જગતને બ્રહ્મરૂપ સત્ જ માને છે. સુવર્ણનો વેપારી સુવર્ણના વિકારરૂપ કુણ્ડલાદિને સુવર્ણ માનીને જ ખરીદે છે, કેમ કે એ વિકારમાં પણ સુવર્ણ છે જ. એ રીતે ભગવાન પણ પોતે રચેલા જગતમાં પ્રવેશ કરેલો છે જ આથી આ જગત પણ એ રીતે બ્રહ્મમય હોવાથી જ્ઞાની આત્મવેત્તાઓએ એને બ્રહ્મરૂપ માન્યું છે. તદ આત્માનં સ્વયમકુરુત શ્રુતિ અનુસાર જગતરૂપે ભગવાન આપ પોતે જ છો. આપ જ ઉપાદાન છો. આપ પોતામાંથી જગત બનાવીને એમાં પ્રવેશ્યા એમ પણ શ્રુતિ છે, આથી જગત અને એમાં સ્થિત સર્વ પદાર્થ ભગવાન જ છે તેથી જ્ઞાનીઓ આપને સર્વ આત્મારૂપ સમજે છે. બ્રહ્મવાદમાં તો શ્રુતિભગવતી અનુસાર સર્વ બ્રહ્મ જ છે એટલે સર્વ સમ હોવાથી વિરોધ રહિત છે.

જે આપને સકલ પ્રાણી માત્રના સ્થાનરૂપ માનીને સેવે છે તે જ મૃત્યુને તરી ગયો છે, મૃત્યુજય છે. મૃત્યુથી પણ ઉત્તમ દેવ છે. પ્રસિદ્ધ દેવોને પણ આપ વાણીથી બાંધો છો, કિન્તુ જેમણે આપ સાથે સૌહાર્દ કર્યું છે તે તો સમસ્ત જગતને પવિત્ર કરે છે. આપથી વિમુખ તપસ્વીઓ એ રીતે જગતને પવિત્ર કરી શકતા નથી. જેની ભગવાનમાં નિર્ગુણ પ્રેમલક્ષણા અનન્યભક્તિ છે એ ભક્તમાં સર્વ દેવો સર્વ ગુણો-સહિત વિરાજે છે. સર્વથી મોટો દોષ જ ભગવાનની અવજ્ઞા છે. હજારો વર્ષે પણ નષ્ટ ન થાય એવા એ ભગવાનની અવજ્ઞા કરવાનો દોષ છે. આપ ઈન્દ્રિયરહિત છો, સ્વયં પ્રકાશ કરનારા છો, સમસ્ત ક્રિયા-કારકોની શક્તિને ધારણ કરનારા છો, આ વિષયમાં અન્યથાડનુપપત્તિરૂપ હેતુ કહે છે કે સાવધાન દેવો પ્રથમ આપને બલિ અર્પી શેષ પોતે ખાય છે. દેવોમાં જો સ્વતઃ સ્વસામર્થ્ય હોત અથવા તે સ્વતંત્ર હોત તો ભગવાનને બલિ આપ્યા બાદ શેષ બલિ સ્વયં ન લેત. ચક્રવર્તી રાજાની આજ્ઞા અનુસાર ખંડપતિ રાજાઓ કર લઈને ચક્રવર્તીને આપે છે અને શેષ પોતે લે છે તે પ્રમાણે બ્રહ્માદિ દેવો આપે જ નિયત કર્યા હોવાથી તેઓ નિયત કાર્યપૂર્ણતયા કર્યા કરે છે.

હે માયા સંબંધથી વિમુક્ત ! આપ પૂર્ણાનંદ છો, સર્વદોષોથી રહિત છો. આપને કીડા કરવાની ઇચ્છા થાય છે વિહર ઉદીક્ષયા (અ. ૮૭ શ્લો. ૨૮) ત્યારે સ્થાવર જંગમ સર્વ સ્વતઃ ઉત્પન્ન થાય છે. ઇચ્છાનું ઉત્પન્ન હોવું એ જ કાલ છે. એ કાલ પ્રકૃતિ આદિ શક્તિઓને પ્રેરિત કરે છે. કાલ ગુણોમાં ક્ષોભ ઉત્પન્ન કરે છે અને એ ક્ષોભપ્રાપ્ત ગુણો સાક્ષાત્ વા પરંપરાથી સર્વ કાર્ય માત્રનું સર્જન કરે છે. પછી જે જીવો ભગવાનમાંથી ચિનગારીઓની જેમ પ્રકટ થાય છે એ પૃથ્વીને મળીને કામનાઓને વશ નિમિત્ત કર્મ અથવા અજ્ઞાનનો આશ્રય કરી અનેક પ્રકારના જન્મો પ્રહણ કરે છે. ઇચ્છાશક્તિ એ જ જ્ઞાનશક્તિ છે. જ્ઞાનપૂર્વક કીડા અર્થે જ જીવોનું ભગવાનથી નિર્ગમન થયું છે. ભગવાન તો અનન્ય છે, અક્ષર બ્રહ્મથી પણ પર છે, વસ્તુતઃ સ્થાનરહિત છે. આકાશ જેમ કોઈ પણ ક્રિયામાં વ્યાપ્ત નથી એમ ભગવાન પણ સર્વ પ્રકારે ક્રિયામાત્રથી અવ્યાપ્ત છે, સ્વરૂપથી પણ અપ્રત્યક્ષ છે.

શૂન્યતુલાં દધતઃ પદથી શૂન્યવાદનું પણ નિરાકરણ કર્યું છે. અસંગ્ગે હ્રાયં પુરુષઃ, અરૂપમસ્પર્શમ ઇત્યાદિ શ્રુતિઓ અનુસાર પુરુષ સંગરહિત છે, રૂપ અને સ્પર્શરહિત છે. માત્ર ભગવાન છે એટલું જ જાણવા યોગ્ય છે. અગણિત નિત્ય જીવો વ્યાપક નથી. જીવો તો અણુ છે અને વ્યાપક તો ભગવાન છે એટલે જ નિયમ્ય અને નિયામક ભાવ સિદ્ધ છે. બ્રહ્મ સર્વત્ર સમ છે એટલે નિયમ્ય નિયામકત્વ ભાવ ન માનનારાઓનો મત દોષપૂર્ણ હોવાથી અમત છે, માનવા યોગ્ય નથી. જીવ તો ભગવન્મય છે. જો વ્યાપક હોય તો ભગવન્મય બની શકે નહીં. દાસ અને સ્વામીની જેમ નિયમ્ય અને નિયામક ભાવની સ્થિતિ જ માનવી યોગ્ય છે. જીવ વ્યાપક હોય તો તેમાં દાસત્વ શક્ય ન બને. જીવ અણુ નિયમ્ય જ છે એવો સિદ્ધાંત સાચો છે. પ્રકૃતિ-પુરુષનો સંયોગ ભગવદ્રૂપ છે. ભગવાન અદ્ભુત કર્મ કરનારા છે. અજ હોવા છતાં પણ કાર્યરૂપથી પોતાનો પ્રાદુર્ભાવ કરે છે એ એમનું અદ્ભુત કર્મ છે. જે મનુષ્યો આપની માયાને કારણે જ આપને ભૂલી જાય છે તેને વારંવાર અનેક યોનિઓમાં ભ્રમણ કરવું પડે છે. આવું જાણનાર જે બુદ્ધિમાન છે તે તો શ્રેષ્ઠ બુદ્ધિ હોવાથી આપમાં જ ભાવ યા રતિવાળો બની રહે છે, એને સંસારનો ભય ન રહે. આપની બ્રુકુટિરૂપ કાલ તો જે આપને શરણે આવેલ નથી તેને જ વારંવાર ભગવદ્ભજન છે. ભક્તિમાર્ગ યા શરણમાર્ગ જ સર્વથા કાલનાશક છે. ભક્તિમાર્ગીય ભગવદીયોએ અનુપ્રભવં (શ્લો. ૩૨) જ્યારથી ભગવાનમાં સદ્બુદ્ધિ ઉત્પન્ન થાય ત્યારથી જ ભગવદ્ભજનમાં લીન બની રહેવું જોઈએ. યોગ આદિ ગૌણ છે. સ્વતંત્ર ભક્તિમાર્ગાનુસાર ભક્તિ કરવી જોઈએ. યોગાદિના ઉપાસકો સાધનસિદ્ધિ પ્રાપ્ત કરતાં કરતાં તો થાકી જાય છે, એવા પ્રયત્નો કલેશકારક છે, ઘણા કષ્ટવાળા છે. વિના કર્ષણારવાણી નૌકામાં બેસીને વેપારી સમુદ્રમાં ગોથાં ખાધા કરે તેમ યોગાદિ સાધનવાળા સાધનપ્રાપ્તિમાંથી જ ઊંચા આવતા નથી. ગુરુચરણોનો સમાશ્રય લઈને ભગવાનનું થતું ભજન જ ફલપ્રદાતા છે. ભગવાને તો કહ્યું છે કે યે યથા માં પ્રપદ્યન્તે જે મારા શરણે જે પ્રકારે આવે છે તેને હું પણ તેવી રીતે ભજું છું.

એવા શરણાગત ભક્તને સર્વરસરૂપ એવા આપ ભગવાન આત્મરૂપથી સ્ફુરિત થાઓ છો ત્યારે એવા આશ્રિત ભક્તોને સ્વજન, સ્ત્રી, પુત્ર, દેહ, ધન, ઘર, જમીન આદિ પ્રાણરૂપ વાહકોનું પણ કશું પ્રયોજન રહેતું નથી. સત્ વસ્તુને નહીં જાણનારા જ વિષયોને વળગી રહી ભ્રમિત રૂપે ભટક્યા કરે છે, એઓને કશું સુખ પ્રાપ્ત થતું નથી. લૌકિક સાધન નિવૃત્ત થઈ જાય ત્યારે જ ભગવાન દ્વારા પ્રાપ્ત પ્રયોજન અલૌકિક બની રહે છે. લૌકિક સાધનો સુખપ્રદ જણાય. એ પૈકી પુત્રનો પરલોકને માટે ઉપયોગ છે, દેહનો તો પરલોકનાં સાધક કર્મો કરવાને માટે તેમ આ લોકનાં સુખો ભોગવવા માટે ઉપયોગ છે. સ્ત્રીનો ઉપયોગ બાધક કામના કષ્ટના નિવારણ માટે તેમ સુખભોગને માટે છે. ધન, ગૃહ અને જમીન પણ સુખ અને સ્થિતિ સહિત નિર્વાહને માટે છે. એ સર્વ સાધનો પ્રાણરૂપ બને છે અને સુખદાતા બની રહે છે, પણ ભગવાન તો શરણાગતને જે સુખ આપે છે તે તો અદ્વિતીય છે, અદ્ભુત

છે. શ્રયત આત્મનિ (શ્લો.૩૪) ભગવાન તો શરણાગતના આત્મા જ બની જાય છે. ભગવાનના ભક્તો તો મદરહિત ઋષિઓ જ છે, તેમના હૃદયના મળોને નષ્ટ કરતાં આપનાં ચરણકમલ વિરાજમાન છે. ભગવચ્ચરણારવિન્દની વિશેષ સ્ફૂર્તિ થાય એ માટે જ એવા ઋષિઓએ તીર્થોમાં મુખ્ય ગંગાતટ તથા કુરુક્ષેત્ર જેવા તીર્થોમાં રહીને નિત્યસુખરૂપ આપમાં જ ચિત્ત પ્રયોજી દીધું હોવાથી વિવેકાદિને નષ્ટ કરે એવાં ગૃહોમાં રહેતા નથી. ઉદ્ધાર માટેના અલૌકિક મંત્રોના જ્ઞાનાર્થે મંત્રદ્રષ્ટા ગુરુઓનાં ગૃહો પણ સેવ્ય હોવાથી ભક્તોએ ત્યાં રહીને પણ ભગવદ્ભજનનાં સાધનોનું જ્ઞાન પ્રાપ્ત કરવું જોઈએ. આ સરસ ઉપદેશ અપાયો છે. ભગવાન શ્રીકૃષ્ણની સેવા સૌના સંગમાં ન થાય. સૌએ તો શોકપ્રદ, સુખપ્રદ ભગવાનની સેવા માટે ભગવચ્ચરણરૂપ પૃથ્વીમાં ભ્રમણ કરી તીર્થોનું સેવન કરવું, સર્વતીર્થરૂપ ગુરુનું-ભગવદીયનું સેવન કરવું અને ભગવાનમાં પ્રીતિ પ્રગાઢ કરવી.

ભગવાન સચ્ચિદાનંદ છે. ભગવાનના ધર્મો લોકમાં ન મળે. જડમાં સત્ત્વ, ચૈતન્યમાં ચિત્ત્વ અને સ્વર્ગ આદિમાં આનંદત્વ નથી. સત્પુરુષો જગતને સત્ સમજીને સેવે નહીં, સદ્રૂપ ભગવાન શ્રીકૃષ્ણ જ સેવનીય છે. જગતમાં જે સત્ત્વ છે તે ગૌણ છે. ગૌણ તત્ત્વ ભજનીયના નિર્ધારને માટે પ્રયોજક નથી. જગત સત્ય છે. બ્રહ્મ છે છતાં જગદ્રૂપે તેની પ્રતીતિ થાય છે. વિષયતારૂપ જગત મિથ્યા છે. બુદ્ધિમાં જે અન્ય જ ભાસે છે તે મિથ્યા છે અને તેવું જ્ઞાન ભ્રમાત્મક છે. જગત બ્રહ્મથી ભિન્ન સત્તાવાળું નથી. વેદશાસ્ત્રોમાં જગતના સત્યપણા અંગે ઘણાં વાક્યો છે, પણ એ વાક્યોનો ભાવાર્થ ન સમજતાં કર્મ જડ ભ્રમયતિ ભારતી (શ્લો.૩૬) વેદવાણી ભ્રમમાં નાખે છે એમ માને છે. વેદમાં કલ્પા પ્રમાણે યજ્ઞ હરિરૂપ છે યા બ્રહ્મથી સંબંધિત છે, પણ એનો સાચો ભાવાર્થ ન સમજતાં કર્મજડો લૌકિક પદાર્થોને બ્રહ્મસંબંધી માની ભ્રમમાં પડે છે. કર્મિષ્ઠ ક્રિયાશક્તિમાં જ આસક્ત થવાથી જ્ઞાનથી દૂર બની રહી કારણ પદાર્થોના સ્વરૂપનો વિચાર કરતા નથી. ભગવાન કૃષ્ણમાં આવું જગત પ્રકટ થયું હોવાથી ભગવાનને લીધે જ સદ્રૂપે ભાસે છે એટલે એ નહીં, પણ કૃષ્ણ જ સેવનીય છે. એ જ સાચો સિદ્ધાંત છે. ભગવદ્રૂપ જીવ ભગવાનની માયામાં ફસાઈ અવિદ્યાનું અનુસરણ કરે છે ત્યારે અવિદ્યાના ગુણોના સેવનથી અવિદ્યા સમાન બની રહે છે, અર્થાત્ જડતા પ્રાપ્ત કરે છે, એ પછી જીવ ભગવદ્રૂપ હોવાથી ઐશ્વર્ય આદિ ભગ તેનામાંથી તિરોહિત બની રહે છે, પરંતુ પૂર્ણ તેજોરૂપમાં વિરાજતા હે પ્રભુ ! આપ તો વાસ્તવિક અસંખ્ય ભગ અર્થાત ગુણ જેવા કે યશ, જ્ઞાન, વૈરાગ્યાદિવાળા છો. મુક્તિની ઈચ્છાવાળા માટે કાલથી લઈને તૃણ પર્યંત કોઈ જ સેવ્ય નથી, દોષોથી મુક્ત કરાવનારી શક્તિવાળા તથા ગુણોના પ્રદાતા આપ ભગવાન શ્રીકૃષ્ણ જ સદા સેવ્ય છો. યોગીઓ અને સંન્યાસીઓએ હૃદયમાંથી કામાદિ જટાઓ-વાસનાઓ દૂર કરી નથી ત્યાંસુધી હૃદયમાં જ વિરાજમાન ભગવાનનો પ્રકટ પ્રકાશ મળવો અસંભવ છે. કંઠમાં પહેરેલો છતાં વિસ્મૃત થયેલો મણિ જેમ સુખદ નહીં, પણ દુઃખદ બની રહે છે તેમ પ્રાણના પોષણાર્થે જ પ્રયત્ન કરનાર ભગવાનને ભૂલનાર એવા યતિઓ તો

બન્ને પ્રકારનું દુઃખ પ્રાપ્ત કરે છે. યમસહિત કાલથી દુઃખી થાય છે તેમ આપની ઉપલબ્ધિ ન થવાથી ચિંતાથી ઘેરાઈ જઈને દુઃખી થાય છે. આમ ભગવાનથી પણ આ રીતે તે દુઃખ પામે છે. આપના સ્વરૂપનું જ્ઞાન પ્રાપ્ત કરનાર ભક્તને તો સુખ યા દુઃખ, ગુણ યા અવગુણ તથા દેહાભિમાનીઓ દ્વારા કહેવાતી નિંદાનો ખ્યાલ પણ રહેતો નથી. એવા શ્રવણસ્મરણવાળા ભક્તોની ઈન્દ્રિયો તો પ્રત્યેક યુગમાં આપના ગુણગાનથી પૂર્ણ હોવાથી સુખ, દુઃખ, ગુણ, અવગુણ યા નિન્દા માટે ત્યાં સ્થાન જ નથી.

હે ભગવાન ! આપ તો અગણિતાનંદ છો. આકાશમાં અગણિત રજકણો ફર્યા કરે છે તેમ આપનામાં આવરણસહિત બ્રહ્માંડોનો સમૂહ કાલની સાથે ધૂમ્પા કરે છે. અનંત બ્રહ્માંડોની જેમ વેદો પણ અનંત છે એથી એક જ બ્રહ્માંડની વાર્તાને એક વેદ કહે છે, ભગવાનમાં લીન બની રહી ભગવાનનો મહિમા ગાય છે, ભગવાનના પરમાનંદસ્વરૂપનું વેદ જ્ઞાન કરાવે છે. શ્રીકૃષ્ણ જેવો કોઈ આનંદ નથી એવું યથાશક્ય વેદો પ્રતિપાદન કરે છે, પણ સ્વતઃ તેનું સંપૂર્ણ પ્રતિપાદન કરવા સમર્થ નથી, તે એટલું જ દર્શાવી શકે છે કે પરમાનંદ-સ્વરૂપ ભગવાન શ્રીકૃષ્ણ જ સેવ્ય છે, અન્ય કોઈ જ નથી. શ્રુતિઓના પ્રતિપાદનનો અંતિમ ભાવાર્થ એ જ છે.

શ્રી ભગવાન નારાયણ નારદજીને કહેવા લાગ્યા કે આ પ્રકારે જીવોને આપેલો ઉપદેશ સાંભળીને બ્રહ્માના પુત્રોએ આત્મા તો જાણ્યો હતો, પણ આ તેની ગતિ અને માત્ર ભગવાન શ્રીકૃષ્ણ જ એક માત્ર સેવ્ય છે તે તો આજે જ જાણ્યું. જાણીને સિદ્ધ થયા અને પછી સનન્દનનું પૂજન કરવા લાગ્યા. હે બ્રહ્મસ્વરૂપના જ્ઞાનના ઉત્તરાધિકારી બ્રહ્માના પુત્ર નારદજી ! પુરાણ ઉપનિષદ અને શ્રુતિઓ એ ત્રણે સ્થાનોમાં ભગવદ્ભજનાનંદરસ જે ગુમ રૂપથી રહ્યો છે તે શ્રુતિગીતાથી ઉપદેશાયો તે ધારણ કરીને તમે હવે પૃથ્વી પર સ્વેચ્છાપૂર્વક ધૂમતા રહો.

સકલ ભૂતોના મોક્ષાર્થ સુન્દર કલાઓને ધારણ કરનાર નિર્મલસ્વરૂપ ભગવાન શ્રીકૃષ્ણને મારા નમસ્કાર છે, કહીને નારદજીએ સાક્ષાત્ કૃષ્ણસ્વરૂપ એવા આદ્ય ઋષિ ભગવાન નારાયણને નમસ્કાર કર્યા અને પછી તેઓ મારા પિતા દ્વૈપાયનના આશ્રમમાં ગયા. વ્યાસજી દ્વારા પૂજિત અને આસનપ્રાપ્ત નારદજીએ ગૂઢ તત્ત્વ સાંભળ્યું હતું તે વ્યાસજીને વિગતવાર દર્શાવ્યું અને પછી કહ્યું કે

યોડસ્યોત્પ્રેક્ષક આદિમધ્યનિધને યોડવ્યક્તજીવેશ્વરો

યઃ સૃષ્ટ્વેદમનુપ્રવિશ્ય ઋષિણા ચક્રે પુરઃ શાસ્તિ તાઃ ।

યં સંપદ્ય જહાત્યજામનુશયી સુસઃ કુલાયં યથા

તં કૈવલ્યનિરસ્તયોનિમયયં ધ્યાયેદજ્ઞં હરિમ્ ॥૫૦॥ (અ.૮૭)

જે ભગવાન આ જગતના આદિ મધ્ય અને અંતમાં હિત વિચારે છે, આ જગતના

આદિ મધ્ય અને અંતરૂપ છે તથા પ્રકૃતિ પુરુષ તથા ઈશ્વરરૂપ છે, આ જગતની રચના કરીને વેદસહિત એમાં પ્રવેશ કરી પૃથક્ પૃથક્ શરીર ધારણ કરે છે અને પછી પોતાના વશમાં રાખે છે તે ભગવાન જ સુખ પુરુષ, જેમ દેહને ભૂલી જાય છે તેમ જ, જેને પ્રાપ્ત કરીને પ્રકૃતિના અનુયાયી પણ અવિદ્યાનો ત્યાગ કરે છે. સર્વથા કોઈનું સ્મરણ કરતો નથી એવા જીવો માટે ભજનીય છે. ભગવાન સ્વયં નિર્ભય છે તેમ સર્વના ભયનિવર્તક પણ છે. આ પ્રકારે નિર્દોષપૂર્ણગુણરૂપ ભગવાન જ છે. સ્વતઃ જ પરમાનંદ આપે છે અને દુઃખ દૂર કરે છે. એવા ભગવાનનું ભજન કરવું જોઈએ એ જ તાત્પર્ય છે. સૌ આ શ્રીકૃષ્ણને જ ભજે છે, એ જ કૃતાર્થ કરશે.

ભગવાન શ્રીકૃષ્ણનાં પરાક્રમો તથા લીલાઓ સાંભળી રહેલા પરીક્ષિતને શ્રીકૃષ્ણમાં દાતૃત્વ અંગે સંદેહ ઊપજે છે અને લોકમાં અદાતાની નિંદા થાય છે એટલે તે પૂછે છે :

દેવા સુરમનુષ્યેષુ યે ભજન્ત્યશિવં શિવમ્ ।

પ્રાયસ્તે ધનિનો ભોજા ન તુ લક્ષ્મ્યાઃ પતિં હિરમ્ ॥૧૧॥ (અ.૮૮)

દેવો અસુરો અને મનુષ્યોમાં જે અશિવ શિવનું ભજન કરે છે તે ધનાદિથી સુખ ભોગવે છે, પણ જે શ્રીહરિની સેવા કરે છે તે તો ધનાદ્ય હોતા નથી તેમ લોકમાં સુખ ભોગવતા હોય એમ પણ પ્રતીત થતું નથી. પરસ્પર વિરુદ્ધ સ્વભાવવાળા પ્રભુઓનું ભજન કરતા જે તે ભક્તોને ફલ પણ આ રીતે વિરુદ્ધ મળે છે. લક્ષ્મીરહિત એવા શિવ ધનાદિ સુખો આપે છે તો લક્ષ્મીસહિત એવા ભગવાન શ્રીહરિ ધનાદિ ભોગ નથી આપતા તો એનું શું કારણ ?

પરીક્ષિતના પ્રશ્નનો ઉત્તર વિસ્તારથી આપતા શ્રીશુકદેવજી પ્રથમ શિવનું સ્વરૂપ દર્શાવતાં કહે છે કે શિવ નિરન્તર શક્તિને પોતાની પાસે રાખે છે તથા સાત્ત્વિક રાજસ અને તામસ અહંકારાવિષ્ટ હોવાથી ત્રિલિંગ કહેવાય છે. એ ત્રણ ગુણોને કારણે ત્રણ પ્રકારના છે. શિવજીમાં અહંકારનું અભિમાન માત્ર છે, જીવની જેમ તે અહંકારાધ્યાસ નથી. શિવજી અહંકારી ભક્તોને એમને યોગ્ય ફલ આપવાને માટે તથા જગતહિતાર્થ શક્તિને તેઓ સદેવ પોતાની પાસે જ રાખે છે. પ્રલય કરી નાખનારી એ શક્તિને શાન્તાત્મા શિવ ક્ષણ માત્ર પણ છોડતા નથી. વળી શિવજી તો જગહિતાર્થે જ નીલકંઠ બન્યા છે. કાલકૂટ વિષને તેમણે કંઠમાં ધારણ ન કર્યું હોત તો અત્રાદિમાંના પ્રસરેલા કાલકૂટથી સર્વનું મૃત્યુ થઈ જાત. કાલકૂટ તો સર્વદોષનું આધિદેવિક સ્વરૂપ છે. વસ્તુ માત્રને વિષમય બનાવે અને સૌ મૃત્યુ પામે. કુંડલિનીના આધિદેવિક રૂપને વશ કરી સર્પ રૂપ ધારણ કરે છે એમ ન કરે તો સર્પિણીરૂપે રહેતી એ કુંડલિની શક્તિ સૌને મારે, સૌને બાળે. ના, એથી આધિદેવિક અગ્નિને ધારણ કરે છે. પોતાની જેમ સર્વને ક્ષીણ ન કરે તેથી ચંદ્રને ધારણ કરે છે. વસ્રો દેવરૂપ છે, એટલે શિવજી મૃત્યુના વર્ણ એવા વ્યાઘ્રચર્મને ધારણ કરે છે. દોષરૂપી દેહને ભગવદીય દેહ બનાવવા

શિવજી સ્પર્શ માત્રથી પવિત્ર બનાવનાર ગંગાજીને ધારણ કરે છે. ભગવદીયોના અધિકારપણાને નિયમમાં રાખવા ગંગાજીને ધારણ કર્યા છે. જટા ધારણ કરી વાયુને સંયમમાં રાખે છે. વાદળોને વાયુ દૂર દૂર ખેંચી જાય તો વર્ષા ન થાય. આમ લોકહિતાર્થે વાયુને નિયમિત રાખવા ભગવાન શિવ જટા રાખે છે. શિવતંત્રમાં શિવજીને નિર્દોષ પૂર્ણગુણવિગ્રહ સિદ્ધ કરવામાં આવ્યા છે. આમ હોવા છતાં પણ આપ પરમ કૃપાળુ હોવાથી ભક્તોના આગ્રહથી ત્રિલિંગ થયા છે. એથી જ સત્ત્વ રજ અને તમોગુણથી યુક્ત થયા છે. અહંકાર સાત્ત્વિક, રાજસ અને તામસ હોવાથી ત્રિવિધ છે તેથી અહંકારાભિમાની હોવાથી તેઓ ત્રિલિંગ થયા છે. સૌના દોષો દૂર કરવા એ ભોળાનાથે દોષગ્રાહક રૂપ ધારણ કર્યું છે. એવા શિવજી સાથે રહેલી શક્તિ ત્રિગુણવાળી પ્રકૃતિએ સૃષ્ટિનું સર્જન કર્યું. ત્રિગુણાત્મક અહંકારથી મન, દશ ઈન્દ્રિયો અને પાંચ મહાભૂતો-રૂપી સોળ વિકારો ઉત્પન્ન થયા. શ્રુતિમાં ષોડશકલોડયં પુરુષઃ કહ્યું છે : પુરુષ સોળકલાયુક્ત છે. શિવે જ સોળ રૂપ ધારણ કર્યાં. આ વિકારોમાંના જે વિકારના અધિષ્ઠાતા દેવને મનુષ્ય ભજે તેને તે સર્વ વિભૂતિઓનું ફળ મળે છે. તાત્પર્ય એ છે કે ત્રિગુણાત્મક અહંકારના અધિષ્ઠાતા ભગવાન શિવ છે અને સંપત્તિઓ પણ ત્રિગુણાત્મક છે એટલે શિવનું ભજન કરનારને સંપત્તિઓ જ મળે.

પરંતુ ભગવાન શ્રીહરિ તો નિર્ગુણ છે, પ્રકૃતિથી પર છે, સાક્ષાત્ પુરુષ છે, સર્વના દ્રષ્ટા છે, સાક્ષી છે, તેમનું ભજન કરનારા તો નિર્ગુણ જ થાય. હે રાજન્ ! ત્રણ અશ્વમેધ યજ્ઞો પછી તમારા પિતામહ રાજા યુધિષ્ઠિરે ભગવદ્દર્મો શ્રવણ કરતાં, ભગવાન પોતાના ભક્તોની સંપત્તિઓની વૃદ્ધિ કરતા નથી એમ સાંભળતાં સંશયગ્રસ્ત બનીને એનું તાત્પર્ય ભગવાન અચ્યુતને પૂછ્યું હતું. ભગવાને એ વિષયમાં પોતાની કૃપા હોવાનું જ દર્શાવ્યું. કહ્યું કે ભક્ત પર અનુગ્રહ કરવા પ્રથમ એનું ધન ધીરે ધીરે હરી લઉં છું. ધન જતાં એના કહેવાતા સ્વજનો પણ દૂર થાય. એ ભક્તો ધન માટે યત્ન તો કરે, પણ સફલ ન થાય. પરિણામે એનું મન વિરક્ત થાય. ભગવદીય નિઃસાધન ભક્તોનો પછી સત્સંગ કરે, પોતે ભગવદીય બની રહે, પછી તો હું પોતે જ એના પર અનુગ્રહ કરું છું. પરિણામે એનો બ્રહ્મભાવ વધે અને પછી મારી માનસી સેવાથી એને સર્વ પ્રકારનું સુખ પ્રાપ્ત થાય છે, સુખથી એ તો જાણે પર બની રહે છે, કેવળ ભજનાનંદનું જ સુખ તેને મળે. સત્ય જ્ઞાનમનન્તં બ્રહ્મ એ શ્રુતિ અનુસાર એનો બ્રહ્મભાવ હું સિદ્ધ કરું છું.

આ રીતે નિઃસાધન થયા વગર ભગવાનનો અનુગ્રહ થતો નથી તેથી કેટલાક મનુષ્યો શીઘ્ર પ્રસન્ન થાય એવા દેવોનું આરાધન કરે છે અને એવા દેવો દ્વારા રાજ્ય યા લક્ષ્મી પ્રાપ્ત કરીને પછી અભિમાની બની, ધમંડી બની વરદાતાને ભૂલી જાય છે, એટલું જ નહીં, પણ એમની અવગણના પણ કરે છે. શ્રીશુકદેવજીએ કહ્યું કે વર અને શાપ દેવોના અધિકારી બ્રહ્મા વિષ્ણુ અને શિવ આદિ દેવો છે. એ ત્રણેમાં વર અને શાપ દેવાનું સામર્થ્ય છે તોપણ

શીઘ્રતાથી આપનાર બ્રહ્મા અને શિવ છે, વિષ્ણુ આરાધકને શીઘ્ર પ્રસન્ન થતા નથી, સેવકનાં સ્વભાવ તથા રૂપ જોઈને, ભવિષ્યનો પણ વિચાર કરીને જ એ તો વર આપે છે. ભગવાન શિવ તો આશુતોષ છે, વગર વિચાર્યે સેવકને વરદાન આપી દે છે. કોક વખત તો એથી એમને જ સંકટમાં આવી જવું પડે છે. વિના વિચાર્યે એમણે વૃકાસુરને વરદાન આપ્યું અને એના ફલરૂપે સંકટ વહોરવું પડ્યું. વૃકાસુર વૃક યા વરુ જેવો અસુર, હિરણ્યાક્ષના પુત્ર શકુનિનો એ પુત્ર. એ દુષ્ટ બુદ્ધિવાળા અસુરે સર્વ દેવોને જડમૂળથી નષ્ટ કરવાનું વિચાર્યું. દેવોનું કાર્ય કરનારા દેવર્ષિ નારદ એને અચાનક માર્ગમાં મળ્યા. દુષ્ટ બુદ્ધિવાળા અસુરે એમને શીઘ્ર પ્રસન્ન થનાર દેવ કોણ એમ પૂછ્યું. નારદે કહ્યું કે એવા દેવ તો એક માત્ર આશુતોષ એવા ભગવાન શિવજી જ છે. શીઘ્ર એની પાસે જા. બંદિજનોની જેમ સ્તુતિ કરનાર રાવણ અને બાણાસુર પર પણ કૃપા કરીને એ ભગવાને એમને અતુલ ઐશ્વર્ય આપ્યું હતું, પરિણામે સ્વયં સંકટગ્રસ્ત બનીને એના દ્વારપાલ બનવું પડ્યું હતું. નારદજીના આદેશને અનુસરી વૃકાસુર કેદાર ગયો અને શિવને પ્રસન્ન કરવા ઉગ્ર તપ કરવા માંડ્યું. કેવું હતું એનું એ ઉગ્ર તપ ? પોતાના વિશાળ શરીરમાંથી એ અસુર માંસ કાઢીને અગ્નિમાં હોમ કરતો હતો. અગ્નિ તો મહાદેવનું મુખ છે ને ? સાત દિવસ સુધી એણે એમ કર્યું, પણ મહાદેવ એની અનિષ્ટ ઈચ્છાને કારણે પધાર્યા નહી, એટલે પછી નિરાશ અને હઠામ્રહી એવા એ અસુરે શિરચ્છેદ કરવાની ઈચ્છાથી અસ્ત્ર ઉગામ્યું. દયાળુ મહાદેવજીથી આ સહન ન થયું. અગ્નિમાંથી પ્રગટ થયા, અસુરના શરીરને હસ્તસ્પર્શ કરી તેની પીડા મટાડી અને એથી કાન્તિમાન બનેલા એ અસુરને વરદાન માગવાનું કહ્યું. પોતાનો વધ કરવો એ પુરુષાર્થ નથી, તારી આવી ઉગ્ર ભક્તિથી હું વિવશ છું, ઈચ્છા પ્રમાણે વર માગી લે. તે પાપી અસુરે જીવ માત્રને માટે ભયકારક વર માગ્યા : જેના જેના શિરે મારો હાથ ધરું તે મૃત્યુ પામે. આવો વર ભગવાન શિવજીને ન ગમ્યો છતાં સર્પને દૂધ પિવડાવાય એમ ઊંઠીને એમણે પાપીને માગ્યો વર આપ્યો. એ પાપી અસુરે વરની પરીક્ષા કરવા મહાદેવના મસ્તક પર જ હાથ ધરવાનો પ્રયત્ન કર્યો. શિવજી ગભરાયા અને કંપિત બની રહી ઉત્તર દિશા તરફ દોડવા લાગ્યા. તે દિશાના દેવો મદદ અંગે ચૂપ બની રહ્યા. શિવજી પછી પ્રકાશમાન, પ્રકૃતિથી પર એવા વૈકુંઠમાં ગયા. પ્રશાંત અને ભક્તોની પરમ ગતિરૂપ સાક્ષાત્ ભગવાન નારાયણ વિષ્ણુ ભગવાન વિરાજતા હતા. સર્વનાં કષ્ટોના નિવારક એ ભગવાને શિવજીનું સંકટ દૂર કરવા તત્કાલ યોગમાયાથી બાલ બ્રહ્મચારી બટુકનું રૂપ ધારણ કર્યું અને શિવની પાછળ પડેલા અસુર પાસે જઈ હાથમાં દર્ભ લઈને પ્રથમ અસુરને નમસ્કાર કર્યો. નમસ્કારથી એનું આયુષ ખેંચી લીધું, હાથમાંના દર્ભથી એનું પુણ્ય ખેંચી લીધું, ધારણ કરેલ મેખલા, મૃગચર્મ, દણ્ડ અને અક્ષમાળાથી એના પુરુષાર્થ છીનવી લીધા અને અગ્નિ-સમાન તેજથી એનું બળ ખેંચી લીધું. એ પછી વાણી દ્વારા એની બુદ્ધિ પણ ખેંચી લેતાં ભ્રમિત બનેલા એ અસુરને બટુક ભગવાને કહ્યું કે શકુનિના પુત્ર ! તું ખૂબ ભ્રમિત દેખાય છે. ખૂબ દૂરથી આવ્યો છે.

હે સમર્થ ! તેં જે કાર્ય વિચાર્યું હોય તે કહેવા યોગ્ય હોય તો કહે, ગુપ્ત વાત હોય તો ભલે ન કહીશ. મનુષ્ય માત્રને પોતાનું કાર્ય સિદ્ધ કરવા અન્ય મિત્ર આદિની આવશ્યકતા હોય છે તો કાર્ય જણાવ, શક્ય હશે તો હું જરૂર સહાયતા કરીશ. વૃકાસુરે બધો વૃત્તાન્ત કહ્યો. બટુક ભગવાન બોલ્યા : મહાદેવ તો પ્રેતો અને પિશાચોના સ્વામી છે. દક્ષના શાપથી જ તો એમને એવી પિશાચતા પ્રાપ્ત થઈ છે, એમના વચન પર મને તો વિશ્વાસ આવતો નથી. એમનો આપેલા વર સત્ય ન હોય, અસત્ય માનીને તું નિશ્ચિત બની રહે. હે દાનવેન્દ્ર ! છતાં એ વર અંગે તને કદાચ વિશ્વાસ હોય તો તારા શિરે જ હાથ ધરીને પરીક્ષા કરી લે. મારું કથન જ તને સાચું પ્રતીત થશે. આમ એમનું વચન અસત્ય બની રહે તો તને આમ ભ્રમિત બનાવનાર એ દેવને એવો દંડ આપજે કે જેથી એ પછી આવું જુદું બોલે નહીં .

ભગવાનનાં આવાં વિચિત્ર મોહક અને સુંદર વચનોથી જેની બુદ્ધિ અસ્થિર થઈ ગઈ છે એવા અસુરે પોતાનો હસ્ત પોતાને શિરે ધર્યો. તત્કાલ એ અસુરનું શિર અલગ થઈ ગયું અને ધડ પૃથ્વી પર પડતાં, વજ્રથી પર્વત ચૂર્ણ થાય એમ, ચૂર્ણ સમ બની ગયું. આકાશમાં જયજયકાર સંભળાયો. મુનિઓ ‘નમઃ’ અને ‘સાધુ’ શબ્દ બોલી રહ્યા. પુષ્પવર્ષાથી દેવાદિઓએ ભગવાનનું કાષ્ઠિક અભિનંદન પણ કર્યું. એ પછી ભગવાન પુરુષોત્તમ સંકટથી મુક્ત શિવજીને કહેવા લાગ્યો કે અહો દેવ ! મહાદેવ ! આ પાપી એના પાપથી જ મર્યો છે. હે ઈશ ! મહાન આત્માઓના અપરાધ કરનાર પાપીનું કલ્યાણ કદી થાય જ નહીં, તો પછી આ પાપીએ તો જગદ્ગુરુ એવા આપનો અપરાધ કર્યો હતો. આવા પાપી કદી સુખી થઈ શકે જ નહીં.

અનંત શક્તિઓના સમુદ્ર જેવા ભગવાનનું આ શિવજીને સંકટથી દૂર કરનારું ચરિત્ર સાંભળવાથી તો, હે રાજન્ ! સંસારનાં સર્વ બંધનોથી તેમ શત્રુઓના ભયથી મુક્ત બની જવાય. ભગવાન પૂર્ણ પુરુષોત્તમ જ્ઞાનશક્તિપૂર્ણ હોઈ તે ક્રિયામાં પણ પર્યવસાન પામે એવી એ શક્તિ છે. અહીં સુધીમાં ભગવાનના ઐશ્વર્યાદિ ચાર ગુણોનું વર્ણન કરી હવે શેષ બે ગુણ જ્ઞાન અને વૈરાગ્યનું પ્રતિપાદન શુકદેવજી કહે છે.

શ્રી શુકદેવજી બોલ્યા : હે રાજન્ ! એક વખત સરસ્વતી નદીના તટ પર ઋષિઓનું સત્ર આરંભાયું હતું ત્યાં સંવાદ થયો કે બ્રહ્મા, વિષ્ણુ અને મહાદેવમાં શ્રેષ્ઠ દેવ કોણ છે ? પ્રત્યક્ષ પ્રમાણથી જ જેમનું મહત્ત્વ સિદ્ધ થાય તેમને જ શ્રેષ્ઠ માનવાનું નક્કી કરી એ જાણી લાવવાનું કાર્ય ઋષિઓએ બ્રહ્માપુત્ર ભૃગુઋષિને સોંપ્યું. ભૃગુઋષિ પ્રથમ બ્રહ્માની સભામાં ગયા. સભામાં જઈને તેમણે બ્રહ્માજીને નમસ્કાર કર્યો નહીં તેમ તેમની સ્તુતિ પણ ન કરી. પુત્ર તરફથી થતી એવી ઉપેક્ષાથી અપમાન પામી બ્રહ્મા કોપાયમાન બની રહ્યા, પણ બ્રહ્માના એ કોપને શાંત કરવામાં ભૃગુનું પુત્રપણું કારણ બની રહ્યું. અગ્નિને શાંત કરવામાં અગ્નિથી ઉત્પન્ન જળ જ કારણ બની રહ્યું. બ્રહ્માજી ગમ ખાઈ ગયા. ભૃગુ ઋષિ પછી

કેલાસમાં ગયા. ત્યાં મહેશ્વર ભગવાન મહાદેવે ભૃગુને પોતાનો હોવાથી ઊઠીને તેને આલિંગનમાં લેવા પ્રયત્ન કર્યો, પણ ભૃગુ તો તેમના એવા ભાવની અવજા કરી, અતઃ બની જરા આધા ખસી ગયા અને બોલ્યા કે તમે તો ઉત્પથગામી છો. આ સાંભળતાં જ મહાદેવજી લાલ નેત્રવાળા બની રહ્યા. તત્કાલ ત્રિશૂલ લઈને ભૃગુને મારવા તૈયાર થઈ ગયા. પાર્વતીજીએ દિયેરજીને બચાવવા શિવના ચરણે પડી એમને શાંત કર્યા. એ પછી ભૃગુ ઋષિ વૈકુંઠમાં ગયા. ભૃગુઋષિ મહાનુભાવ હોવાથી દ્વારપાલોએ રોક્યા નથી. ભૃગુએ જઈને જોયું તો ભગવાન વિષ્ણુ લક્ષ્મીજી સાથે નિદ્રા લઈ રહ્યા છે. ભૃગુએ જઈને પ્રભુના વક્ષઃસ્થલમાં લાત મારી. આ તો મોટો અતિક્રમ છે. વિષ્ણુ તો સ્વભાવથી ભગવાન છે, મૂલભૂત છે. ક્ષોભ ન થયો. પ્રહાર થતાં જાગ્રત બની રહ્યા. સદા જાગ્રત ભગવાન જાગ્રત બન્યા ! સત્પુરુષોની ગતિરૂપ ભગવાન લક્ષ્મીજી સાથે શેષશય્યામાંથી ઊતર્યા, મસ્તક વડે નમન કર્યું અને બોલ્યા : હે બ્રહ્મન્ ! આપ ભલે પધાર્યા. મને ઊઠતાં વાર થઈ એ અપરાધ ક્ષમા કરો. આ આસન પર વિરાજો. હે તાત ! હે મહામુનિ, આપનાં ચરણ કોમળ છે. મારી કઠણ છાતીથી આપને જરૂર ચોંટ આવી હશે. એમ કહી ભગવાન ભૃગુના ચરણને ચાંપવા લાગ્યા.

મનના છ ગુણ, કાયામાં સારી રીતે સ્થિત છ ગુણ અને વાચનિક છ ગુણ એમનામાં હોવાથી જ ભગવાન પરિપૂર્ણ છે. વિષ્ણુને ક્ષોભ ન થયો, કેમકે એ ભગવાન છે. ભૃગુએ લાત મારી એથી અપમાનિત થઈને પણ તેમનો સમાદર કરવાને માટે ઊઠીને ખડા થયા. એ ભગવાનનો (૧) ઐશ્વર્યથી વિરુદ્ધ ગુણ છે, લક્ષ્મીની સાથે ઊઠવું એ (૨) ચીર્યવિરુદ્ધ ગુણ છે, જેમાં સામર્થ્ય હોય છે તે પોતાના સુખને છોડતો નથી એ (૩) યશવિરુદ્ધ ગુણ છે. આપ સત્પુરુષોની ગતિ છો, આ પ્રકારે જો આપ સ્વતઃ સુખને છોડશો તો ભક્ત આપનું શરણ કઈ રીતે ગ્રહણ કરશે ? આમ કરવાથી તો આપનો અપકર્ષ વધે. આપનું પલંગથી ઊતરવાનું કાર્ય (૪) શ્રી ગુણથી વિરુદ્ધ છે. એથી તો શોભા તિરોહિત થઈ જાય. ભૃગુને નમસ્કાર એ (૫) જ્ઞાનવિરુદ્ધ ગુણ છે. હીન હોય એ જ નમસ્કાર કરે. એમાં પણ શિર મનાવી નમસ્કાર કરવાની હીનતા ઘોતક છે. ભગવાનના શિરમાં તો બ્રહ્માદિ દેવો વિરાજે છે અને મુનિને પ્રણામ કરવા એ (૬) વૈરાગ્ય ગુણથી પણ વિરુદ્ધ છે. આપે ભૃગુને નમસ્કાર કર્યા એમાં એવી ઈચ્છા હશે કે ભૃગુ મુનિ છે. નમસ્કાર ન કરવાથી એ ક્રોધ કરશે. એ ક્રોધ ન કરે એ ઈચ્છાથી પ્રણામ કર્યા હશે તો એ કાર્ય પણ વૈરાગ્યથી વિરુદ્ધ છે. વૈરાગ્યવાળાને તો કશી ઈચ્છા જ ન હોય.

આ રીતે માનસ છ ગુણો કહી પછી ભગવાનના જે કાચિક સહજ ગુણ છે તેના વિરુદ્ધ ભગવાને જે કર્યું તેનું હવે વર્ણન કરે છે. મુનિને કુશલ પ્રશ્ન કર્યો એ યોગ્ય નથી. કુશલ પ્રશ્ન સમાન વચ્ચે થાય. ભૃગુ જીવ છે અને આપ તો ભગવાન છે. આ પ્રકારે પ્રશ્ન કરવો એ ઐશ્વર્યવિરુદ્ધ ગુણ છે. હે બ્રહ્મન્ ! એમ સંબોધન કર્યું એથી આપ દ્વારા ભૃગુનો

ઉત્કર્ષ પ્રકટ થતો હોવાથી એ વીર્યવિરુદ્ધ ગુણ છે. આસન પર વિરાજો એમ પ્રાર્થના કરી એ યશોગુણથી વિરુદ્ધ છે. કાણ પદથી દીનતા પ્રકટ કરીને શ્રીવિરુદ્ધ ગુણ દર્શાવ્યો છે. અજ્ઞાનતામાગતાન્ (૮) કહીને જે બતાવ્યું કે મારામાં જ્ઞાન નથી એ જ્ઞાનવિરુદ્ધ ગુણ છે. મારો અપરાધ ક્ષમા કરો એમ કહ્યું એમાં આપે જે સાપેક્ષ પ્રસિદ્ધ કર્યું એથી એ વૈરાગ્યથી વિરુદ્ધ ગુણ છે. વિશેષણથી ભગવાન સૂચિત કરે છે કે મેં મારા ગુણ એનામાં સ્થાપિત કર્યા છે. ભગવાન અભિમાની નથી, અન્યને માન આપનારા છે. એથી વાણીથી પોતાનો અપકર્ષ પ્રકટ કર્યો અને અપરાધીની સ્તુતિ કરી. ભગવાને વળી પ્રથમની જેમ વાણીથી વિરુદ્ધ એવા કાચિક ધર્મોનું પ્રતિપાદન કરતાં કહ્યું કે તીર્થોના પણ તીર્થરૂપ આપના ચરણજલથી મારી ભીતર સ્થિત લોકપાલો તથા લોકો સહિત મને પવિત્ર કરો. શી ભગવાનની નમ્રતા છે ! જેમનું ચરણકમલ-જલ તો જગપાવની ગંગા છે તે ભગવાન બ્રાહ્મણના ચરણજલથી પવિત્ર થવા ઈચ્છે છે ! ભગવાને ભૃગુપાદલતા હૃદયે ધરી ચરણસેવાથી પાપક્ષય થાય એમ સૂચવી દીધું. ભૃગુઋષિ મહાનુભાવ હતા, ભક્ત પણ હતા. પરીક્ષા લેતાં લીધી, પણ ભગવાનની મોહક લીલાથી પ્રભાવિત બની રહી પ્રેમનિત્ય બની રહ્યા, બોલી શક્યા નહીં, મૌન ધારણ કરી રહ્યા. ભગવાન તો કર્તુમ્ અકર્તુમ્ અન્યથાકર્તુમ્ સમર્થ છે, અદ્ભુતકર્મા ભગવાને ભક્તિવિરુદ્ધ કર્મથી પણ ભક્ત એવા ભૃગુની ભક્તિ વધારી.

ભૃગુ ઋષિઓના સૂત્રમાં પરત આવ્યા અને પોતાના સંપૂર્ણ અનુભવનું વર્ણન કરવા લાગ્યા. ભગવાનની લીલાથી ઋષિઓ અચંબો પામ્યા, અનન્તર સર્વ સંશયોથી રહિત થયા. ભગવાન વિષ્ણુમાં શ્રદ્ધાવાળા બની રહ્યા અને એથી જ શાંતિ અને નિર્ભયતાથી પ્રાપ્તિ થાય છે એમ નિશ્ચય કર્યો. ધર્મ, દયા સહિત જ્ઞાન, દયાયુક્ત વૈરાગ્ય, અક્ષિમા વગેરે આઠ પ્રકાર ઐશ્વર્ય દ્વારા અંતઃકરણનો મલ હરે એવો યશ ભગવાન દ્વારા જ સંભવે. જ્ઞાનસાધન એવું મનન, દંડત્યાગરૂપ વૈરાગ્ય, શાન્તિ, સમચિત્તપણું, અકિંચનપણું, સદાચાર એમ છ ગુણોવાળા ભગવાન મુનિઓના ફલરૂપ છે. સત્ત્વગુણ ભગવન્નિરૂપક જ છે. બ્રહ્મને ઓળખે તે બ્રાહ્મણ. એવા બ્રાહ્મણોને તો ભગવાન ઇષ્ટદેવ માને-મનાવે. નિષ્કામ, શાંત અને વિવેકયુક્ત ભક્ત જ ભગવાનને ભજે. સારસ્વત ઋષિઓ એવા શ્રી વિષ્ણુ ભગવાનને ભજીને એમના ચરણનું સેવન કરીને પ્રભુને પ્રાપ્ત થયા. શુકદેવજીએ કહેલી આ કથા સાંભળે તે કૃતાર્થ બની રહે.

શ્રીશુકદેવજી મહારાજ હવે પ્રમેયબલ દ્વારા જ્ઞાનશક્તિનું નિરૂપણ કરવાને માટે ભગવલ્લીલાનું એક ઉપાખ્યાન કહી સંભળાવે છે.

શ્રીશુકદેવજી બોલ્યા : એક સમયે ભગવાનને પોતાનું સામર્થ્ય દર્શાવવાની ઈચ્છા થઈ. હે ભારત ! દ્વારકામાં તે સમયે એક બ્રાહ્મણ સ્ત્રીનું નવજાત બાળક જન્મીને પૃથ્વીનો સ્પર્શ થતાં જ મર્યું. આ એક પ્રસિદ્ધ કથા છે. બ્રાહ્મણ રાજાને દોષ દેતો સંભામાં આવ્યો.

રક્ષક એવા ક્ષત્રિયોને તેણે બ્રાહ્મણદેવી શઠબુદ્ધિવાળા, લોભી, વિષયી અને દંભી કહ્યા. આમ તે બ્રાહ્મણ બાળકો મરતાં આવતાં અને ક્ષત્રિયોને અપવાદ આપતો. આમ નવ વખત બન્યું. કાલ ભૂમિ પર હતો એટલે પુત્રો મરતા. દશમો જન્મે તે પહેલાં દ્વારકામાં આવેલા અર્જુને યાદવો કરતાં પોતાને શ્રેષ્ઠ દર્શાવી બાળકના રક્ષણની પ્રતિજ્ઞા કરી. દસમાને બચાવવા તેણે કરેલો પ્રયત્ન નિષ્ફળ બની રહ્યો. રક્ષણ ન થાય તો બળી મરવાની અર્જુને પ્રતિજ્ઞા લીધી હતી. પ્રતિજ્ઞા લેતા અર્જુનને બ્રાહ્મણે કહ્યું હતું કે સંકર્ષણ, વાસુદેવ, ધનુર્ધારીઓમાં શ્રેષ્ઠ પ્રધુમ્ન અને અનિરુદ્ધ જેવાઓ પણ બાળકોની રક્ષા કરી શક્યા નથી તો તમારા કહ્યા પર શ્રદ્ધા ન જ રખાય, પણ અર્જુને તો પોતાને સમર્થ દર્શાવીને પ્રતિજ્ઞા લીધી હતી. બાળકને ન બચાવી શકાતાં બ્રાહ્મણનાં અપમાન ભર્યા વચનો સાંભળી વિદ્યાને ધારણ કરી અર્જુન યમલોકમાં ગયો. ત્યાં પુત્ર ન મળતાં ઈંદ્રલોકમાં ગયો. ત્યાં પણ બ્રાહ્મણપુત્ર ન હતો. અગ્નિ, નિર્ઋતિ, સૌમ્ય, વાયવ્ય અને વરુણ લોકમાં ગયો, પાતાળમાં ગયો. ક્યાંય બ્રાહ્મણપુત્ર ન હતો. પ્રતિજ્ઞા અનુસાર પછી અર્જુન અગ્નિમાં પ્રવેશવા માટે ઉદ્યત થયો ત્યારે ભગવાન શ્રીકૃષ્ણે તેને રોક્યો અને બ્રાહ્મણના પુત્રોની શોધ અર્થે પોતાની સાથે આવવાનું કહ્યું. અર્જુન ભક્ત તો છે જ, એને બળવા ન દેવાય. પ્રભુ અર્જુન સાથે પધાર્યા. પોતાના અલૌકિક દિવ્ય રથમાં વિરાજી શ્રીકૃષ્ણ અર્જુન સાથે પશ્ચિમ દિશા તરફ ચાલ્યા. સાત દ્વીપો, સાત સાગરો, સાત પર્વતો તથા સુવર્ણભૂમિ અનન્તર લોકાલોક પર્વતને પણ ઉલ્લંઘી તેની પાછળના ગાઢ અંધકારમાં તેઓ પ્રવેશ્યા. હે ભરતશ્રેષ્ઠ ! ભગવાનના રથના શૈભ્ય, સુગ્રીવ, મેઘપુષ્પ અને બલાહક નામના ચાર અશ્વો એ અંધકારમાં આગળ જવા અસમર્થ બની રહ્યા. ભગવાને સુદર્શન ચક્રને આજ્ઞા કરી. સુદર્શન તો હજારો સૂર્ય જેવા પ્રકાશિત રામના બાણની જેમ વેગપૂર્વક કૃષ્ણને લઈને એ ગાઢ અંધકારમાં ધૂસ્યું અને બ્રહ્માંડ વટાવી શેષશાયી ભગવાનના દિવ્ય ભવનમાં પ્રવેશ્યું. શેષશાયીને માનવ શરીરધારી શ્રીકૃષ્ણે નમન કર્યું. ગભરાઈ ગયેલા અર્જુને પણ નમન કર્યું. અર્જુનના અહંકારભંગ માટે આ લીલા છે. ભયાનક જલની મધ્યમાં મણિઓના સહસ્ર સ્તંભોથી શોભિત અતિ પ્રકાશમાન શેષશાયી ભગવાનનું ભવન આવેલું હતું. એ ભવન જોઈને જ અર્જુન વિસ્મિત બની રહ્યો હતો. શેષશાયી ભગવાન સામે તો તેનાથી જોવાતું પણ ન હતું. ભગવાનની કૃપાથી શેષશાયી પર પોઢેલા પુરુષોત્તમ પ્રભુનાં તેણે દર્શન કર્યાં. ગાઢ મેઘ-સમા શ્યામ, પીતલવર્ણવસ્ત્રધારી, પ્રસન્ન મુખારવિંદવાળા, સુંદર અને વિશાળ નેત્રોવાળા ભગવાનનાં દર્શન થયાં છે. મણિઓથી જડિત કિરીટ અને કુંડળોવાળા, આઠ ભુજવાળા, કૌસ્તુભમણિ અને શ્રીવત્સના ચિહ્નવાળા, વનમાળાથી આવૃત ભગવાનનાં દર્શન થયાં છે. પાર્ષદો, સુદર્શન આદિ શસ્ત્રો, અષ્ટ સિદ્ધિઓથી આવૃત વિરાજેલા ભગવાનનાં અર્જુનને દર્શન થયાં છે. શેષરૂપ અનિરુદ્ધ માનસ પુરુષ છે, શબ્દાત્મક છે. અનિરુદ્ધનું ભૂમાપણું દર્શાવાયું છે, પણ વસ્તુતઃ કૃષ્ણ અને ભૂમા એક જ છે. ભૂમા ભગવાને કહ્યું : આપનાં દર્શનની ઇચ્છાથી જ બ્રાહ્મણપુત્ર લાવ્યો છું. અવતારકૃત્ય પૂરું થાય એટલે

મારી પાસે શીઘ્ર આવી જાઓ. તદન્તર એમની પાસેથી બ્રાહ્મણના નવજાત શિશુઓને લઈને ભગવાન અર્જુન સાથે જે માર્ગથી ગયા હતા તે માર્ગથી પ્રસન્નતાપૂર્વક દ્વારકા પરત આવી ગયા અને એ બન્ને સમર્થોએ બ્રાહ્મણને એના દસે પુત્રો સોંપી દીધા. અર્જુનનું અભિમાન નષ્ટ બની રહ્યું. એ સમજી ગયો કે પુરુષોમાં જે પુરુષાર્થ છે તે ભગવાન શ્રીકૃષ્ણની કૃપાથી જ છે.

આ લોકમાં આવાં અનેક પરાક્રમો દર્શાવતા ભગવાને લોકસમાન ધર્મોને પણ લીલાની પૂર્ણતાને માટે ધારણ કર્યા હતા. અતિ સમૃદ્ધિવાળા છ વર્ષ સુધી ભગવાને યજ્ઞો કરી યજ્ઞપુરુષનું પૂજન કર્યું હતું. શ્રેષ્ઠતાના નિષિસ્વરૂપ ભગવાને બ્રાહ્મણાદિ સર્વ કોઈની કામનાઓ એમની ઇચ્છાનુસાર પૂરી કરી એમને સંતુષ્ટ કર્યા હતા, અર્જુન આદિ દ્વારા અધર્મી રાજાઓનો નાશ કરાવીને અને યુધિષ્ઠિર આદિથી સંપૂર્ણતયા ધર્મને પ્રવૃત્ત કરાવ્યો હતો.

સર્વનો ઉદ્ધાર કરવા માટે ભગવાન લીલા કરે છે. છ ગુણોમાં હવે અંતિમ વૈરાગ્યનું નિરૂપણ કરવામાં આવ્યું છે. સર્વ પ્રકારની સંપત્તિઓથી સમૃદ્ધ શ્રેષ્ઠ યાદવોથી સેવિત ભગવાન લક્ષ્મીપતિ પોતાની દ્વારકાપુરીમાં ઉત્તમ વસ્ત્રાભૂષણોથી શોભતી, નવ યૌવનની કાન્તિઓથી દેદીપ્યમાન અને દામિની જેમ દમકતી દીપ્ત અંગનાઓ સાથે સુખપૂર્વક રહીને વિવિધ પ્રકારના વિલાસો કરી રહ્યા છે. હજારો સ્ત્રીઓના એ એક જ પતિ હજારો રૂપ ધારણ કરીને એ સ્ત્રીઓ સાથે રમણ કરી રહ્યા છે. મદ ઝરતા હાથીઓ, સુંદર શૃંગારવાળા યોદ્ધાઓ તથા અશ્વો એ સુવર્ણમંડિત રથોથી સમૃદ્ધ ભીડવાળી, ફૂલવાડીઓ અને ઉપવનોવાળી, ભ્રમરો અને પક્ષી ગણોના નાદવાળી એ દ્વારકા પુરીમાં ભગવાન રમણ કરે છે. જલમાં ઉત્પન્ન કમલો આદિથી સુગંધિત નિર્મલ જલવાળાં તળાવોમાં વિહાર કરતા ભગવાનનું શ્રીઅંગ આલિંગન કરતી અંગનાઓના સ્તનો પરના કેસરથી લિપ્ત થઈ જતું હતું. સ્ત્રીઓના સ્પર્શથી તથા ચુંબનોથી સ્વભાવસિદ્ધ આનંદ પામતા ભગવાનને એમની એ પ્રિયાઓ પિયકારીઓથી ભીંજવી રહી હતી. ભગવાન એમને પણ એ રીતે ભીંજવતા હતા. વસ્ત્રો પલળવાથી અંગને ચોંટી જતાં અંગનાઓના સ્તનો અને ઊરુપ્રદેશ સ્પષ્ટ દેખાતા હતા. આલિંગનોથી કામોત્તેજિત બનતી એ સ્ત્રીઓનાં મુખકમલ ખીલી રહ્યાં હતાં. કેશપાશનાં ફૂલ વીખરાઈ રહેતાં હતાં. આવા ભગવાન કૃષ્ણ તથા એમની પ્રિયાઓને પછી નદો નર્તકીઓ તથા ગંધર્વોને કીડા સંબંધી અલંકારો અને વસ્ત્રો પ્રદાન કર્યાં. મુકુન્દ ભગવાનમાં જ આશ્રિત બુદ્ધિવાળી ભગવાનની એ મહિષીઓ કમલલયન ભગવાનનું ચિંતન કરતી ઉન્મત્તપણે ગીત ગાવા લાગી. ભગવાન શ્રીકૃષ્ણના સંગની લાલસાવાળી, દઢાસક્તિથી સર્વક્રિયાઓ કૃષ્ણ માટે જ કરનારી એ પ્રિયાઓએ ગાયેલા મહિષીગીતમાં તેમના હૃદયના ભાવ દેખાય છે. જેમના સર્વ મનોરથો સિદ્ધ થઈ ગયા છે એવી પ્રભુપ્રિયાઓ સર્વસુખદ સ્વામી સાન્નિધ્યમાં હોવા છતાં સ્વધર્મ અને સ્વપ્રિય સંબંધને સર્વમાં કલ્પે છે, માત્ર કૃષ્ણમાં તેમની દઢ આસક્તિ જણાય છે. કમલનયન પ્રભુનું ચિંતન તો થઈ જ રહ્યું છે. પોતાની અપેક્ષિત લીલા પછી પ્રભુ પોઢ્યા છે. એ પછીનું દસ શ્લોકવાળું આ મહિષીગીત :

કુરરિ વિલપસિ ત્વં વીતનિદ્રા ન શેષે
સ્વપિતિ જગતિ રઝ્યામીશ્વરે ગુસબોધઃ ।
વયમિવ સખિ કન્વિન્દ ગાઢનિર્મિત્રચેતા
નલિનનયનહાસોદારલીલેક્ષણેન ॥૧૫॥ (અ.૯૦)

હે ટિટોડી ! જેમનું જ્ઞાન કદી તિરોહિત થતું નથી એવા પરમેશ્વર શ્રીકૃષ્ણ જગતમાં રાત્રિમાં પોઢ્યા છે. તું આમ વિલાપ કરી રહી છે તેથી તેમની નિદ્રાનો ભંગ થશે. તું ઊઘટી શાથી નથી ? હે સખી ! અમારી જેમ તારું ચિત્ત પણ કમલનયન ભગવાનના ઉદાર હાસ્ય અને લીલાપૂર્વક ઈક્ષણથી ઘાયલ થઈ ગયું છે કે શું ?

અન્યમાં આસક્તિ અર્થાત્ ભગવાનથી અતિરિક્ત ગૃહકાર્ય આદિ તથા નિદ્રા આદિમાં જે આસક્તિ છે એ આસક્તિની નિવૃત્તિ કરવાને માટે ભગવદ્વિયોગને કારણે જે વિલાપ આદિ ગુણ પોતામાં છે તેની અન્ય પદાર્થોમાં કલ્પના કરી અને બહાર પણ એનું સ્વાભાવિક વિલાપાદિ ધર્મપણું જોઈ પ્રલાપવાળી થઈને મહિષીઓ આવું ગાન કરે છે. ટિટોડીને રોકી હવે ચક્રવાકીને રોકવા પ્રવૃત્ત થાય છે :

હે ચક્રવાકી ! ઊંધ ન આવતી હોય તોપણ દરેક આંખો બંધ રાખીને આંડાં પડે છે, તું તો એ પણ કરતી નથી. લાગે છે કે તું નિશ્ચિત નથી, તારા ભર્તાને શોધવા જ તું આંખ મીચીતી નથી અને દયા આવે એમ રડી રહી છે. અથવા તું પણ અમારી જેમ દાસી હોવાથી ભગવાનના ચરણોમાં સમર્પિત માલાને જેમ અમે કેશપાશમાં ધરવા ઇચ્છીએ છીએ એમ તું પણ ઇચ્છે છે કે શું ?

અરે રે હે સમુદ્ર ! તને પણ નિદ્રા આવતી નથી અને જાગી રહ્યો હોવાથી ચિડાઈ રહ્યો હોય એમ ગર્જના કર્યા કરે છે. નિદ્રા ભલે ન આવે, પણ આમ આકોશની શી આવશ્યકતા છે ? શું તે પણ અમારી જેમ દુર્દશા પ્રાપ્ત કરી છે ? જેમ અમારાં ચિહ્ન ભગવાને હરી લીધાં છે તેમ તારાં ચિહ્ન પણ ભગવાન મુકુન્દે હરી લીધાં છે ? પોતાની શોભા વિહારમાં પ્રભુને વરી તેમ સમુદ્રનાં લક્ષ્મી પણ પ્રભુને વર્યા જ છે ને ? સાગરમાં પોઢતા પ્રભુ અવતર્યા છે તેમ હૃદયવિહારી પણ પોઢ્યા છે.

હે ચંદ્ર ! દક્ષિણપથી તને પ્રબલ ક્ષયરોગ થયો છે, એથી ક્ષીણ બની રહ્યો હોવાથી તારાં કિરણો અંધકારને દૂર કરી શક્તાં નથી, પણ અમને તો એમ સમજાય છે કે ભગવાનની રહસ્યમયી વાણી વીસરી જવાથી તારી વાણી પણ અમારી વાણીની જેમ મૂંગી બની રહી છે.

મહિષીઓને મલયાનિલ પણ મૂંઝવતો લાગે છે. તેને કહે છે કે હે મલયાચલના વાયુ ! અમે તારું શું બગાડ્યું છે ? શ્રીકૃષ્ણના કટાક્ષોથી વીંધાયેલાં અમારાં હૃદયમાં તું શાથી કામની પ્રેરણા કરે છે ? હે શ્રીમાન્ મેઘ ! તું તો ભગવાન યાદવેન્દ્રનો પ્રિય છે. પ્રેમના બંધનથી બુદ્ધ તું પણ અમારી જેમ શ્રીવત્સના ચિહ્નવાળા પ્રીતમનું ધ્યાન કર્યા કરે છે, એથી

જ તારા હૃદયમાં એમના માટે ઉત્કંઠા વ્યાપી રહી હોવાથી તું વારંવાર એમનું સ્મરણ કરી અમારી જેમ આંસુઓની ધારા વહાવે છે. ભગવાનના સંબંધીને લૌકિક સુખ મળતું નથી, એમના રાગીને તો વિરાગી જ બનવું પડે છે !

હે વહ્નિત કંઠવાળી કોયલ ! તારો સ્વર તો અમારા પ્રિયતમના શબ્દ જેવો છે, ભગવાનની વાણીનું સ્મરણ કરાવે છે. ભગવાનની એ વાણી તો જીવનપ્રદાન કરે એવી છે. એ વાણી એક ક્ષણ પણ ન સાંભળીએ તો મૃત્યુનો અનુભવ થાય. તારી વાણીથી ભગવદ્વાણીનું સ્મરણ થતું હોવાથી જ તું તો મૃતકોને જીવન આપે એમ છે. વારંવાર તું એવી વાણી સંભળાવ્યા કરજે. તારું અમે શું અને કેવું સ્વાગત કરીએ એ તું દર્શાવ. તારું પ્રિય કરી શકીએ તો બસ છે.

હે ઉદારબુદ્ધિ પર્વત ! તું હાલતો ચાલતો નથી તેમ બોલતો પણ નથી, એથી પ્રતીત થાય છે કે તું કોઈ મહાન વિષયનું ચિંતન કરી રહ્યો હશે. અમારી જેમ તું પણ ભગવાનના શ્રીચરણ તારા સ્તનરૂપ શિખરો પર રાખવા યાહે છે કે શું ? તું તો ખરેખર અસીમ સુબુદ્ધિવાળો છે.

હે સમુદ્રપત્ની સરિતાઓ ! જે રીતે અમે ભગવાનના કૃપાકટાક્ષોને પ્રાપ્ત ન કરવાથી હૃદય ગોરાઈ જવાથી અતિ દુર્બલ થયાં છીએ તેમ તું પણ મેઘ દ્વારા તારા પતિ સાગરનું જળ ન પ્રાપ્ત થવાથી જ દુર્બલ, શુષ્ક, હ્રદ અને કમલોની શોભાવિહીન બની ગઈ છે ?

નદીના તટ પરના હંસને જોઈ મહિષીઓ બોલી : હે હંસ ! તું ભલે પધાર્યો. આવ, બેસ, દુગ્ધપાન કર. પ્રિયતમનો દૂત બનીને આવ્યો છે ને ? ભગવાનની વાત કર. એમ ન કરીશ કે હું નથી જાણતો. અમે જાણીએ છીએ કે તું ભગવાનનો દૂત જ છે અને દૂત તો બધું જ જાણે. ભગવાન કુશળ છે ને ? ક્ષણિક સ્નેહવાળા, ચંચલ મનવાળા ભગવાન સ્વયં જે કહી ગયા હતા તે યાદ કરે છે ખરા ? હે મધુર વદનારા ! એ જો યાદ નહીં કરતા હોય તો અમે પણ તેમને નહીં ભજીએ. જો સ્મરણ કરતા હોય તો એમને લઈ આવ. એમને એકલાને જ લાવજે. જો એમ કહે કે લક્ષ્મી તો એમની પ્રિય સેવિકા છે તો શું અમે સેવાપરાયણ નથી ? સ્ત્રીઓ સેવાપરાયણ હોય જ.

આ રીતે ટિટોડી ચક્રવાકી, સમુદ્ર, ચંદ્ર, મલયપવન, મેઘ, કેલિસ્થાન પર્વત, સરિતાઓ અને હંસ એમ દસનું વર્ણન મહિષીઓએ કરીને એ સૂચિત કર્યું છે કે નવ સગુણ અને એક નિર્ગુણ ભેદથી ભગવાનની ભીતરનાં સ્નેહરૂપ સાધન દશ પ્રકારનાં છે.

આ લીલામાં ભગવાન પ્રથમની જેમ સ્વરૂપથી તિરોહિત થયા નથી, પરંતુ મનથી તિરોહિત થઈ ગયા છે.

યોગેશ્વરોના પણ ઈશ્વર શ્રીકૃષ્ણમાં આ રીતે ભાવ કરવાથી માધવની મહિષીઓ પરમ ગતિને પ્રાપ્ત થઈ. અનેક પ્રકારે ભગવાનનાં ગુણગાન કરનારી યા કેવલ શ્રવણ કરનારી સ્ત્રીઓનું પણ બલપૂર્વક ભગવાન મન હરી લે છે, તો આ મહિષીઓ તો સાક્ષાત્

દર્શન કરનારીઓ છે, એમનું મન હરે એમાં શું આશ્ચર્ય છે ? જગદ્ગુરુ એવા શ્રીકૃષ્ણ ભગવાનની ચરણસેવાનાં અધિકારી તપસ્વિની મહિષીઓના સદ્ભાગ્યનો તો પાર જ નથી.

આ પ્રકારે સત્પુરુષોની ગતિ એવા ભગવાને વેદમાં કહેલા ધર્મનું પાલન કરતાં વારંવાર દર્શાવ્યું છે કે ધર્મ અર્થ અને કામ એ ત્રણ પુરુષાર્થોની સિદ્ધિનું સ્થાન ગૃહ(ગૃહસ્થાશ્રમ) જ છે. હે મહારાજ પરીક્ષિત ! સ્ત્રીઓમાં રત્નરૂપ એ સ્ત્રીઓમાં રુદ્રમિણી આદિ જે આઠ પટરાણીઓ હતી તેમને અને દરેકને દશ દશ પુત્રો થયા હતા. એ પુત્રોમાં પ્રદ્યુમ્ન આદિ અઢાર પુત્રો મહારથી અને અતુલ પરાક્રમવાળા હતા. પ્રથમ પુત્ર પ્રદ્યુમ્ને રુદ્રમીની પુત્રી સાથે લગ્ન કર્યું હતું અને એનાથી તેમને અનિરુદ્ધ નામક પુત્ર થયો હતો. એ અનિરુદ્ધે રુદ્રમીની પૌત્રી સાથે લગ્ન કર્યું હતું અને એનાથી તેમને વજ્રનાભ નામનો પુત્ર થયો હતો. જે યાદવાસ્થલીમાં બચી ગયો હતો. વજ્રનાભનો પ્રતિબાહુ પુત્ર થયો, તેનો સુબાહુ થયો. સુબાહુનો શાન્તિસેન અને તેનો શ્રુતસેન થયો હતો. હે રાજન્ ! આ કુલમાં કોઈ પણ નિર્ધન, અલ્પ પ્રજાવાળા, અલ્પાયુ, અલ્પવીર્યવાળા તેમ બ્રાહ્મણોના અભક્ત જન્મ્યા નથી. યાદવોની સંખ્યા અગણિત હતી, ત્રણ અબજ આઠ હજાર આઠસો તો આચાર્યો હતા તો તેમની પાસે ભણતા બાળકોની સંખ્યા તો કોણ કલ્પી શકે ? અબજો તો રાજસેવકો ! કલ્પનાથી કૃષ્ણલીલા શું સમજી શકાય ? દેવાસુરસંગ્રામમાં મરેલા અસુરો મનુષ્યરૂપે જન્મી પ્રજાને પીડતા હતા તેમને નષ્ટ કરવા એક સો એક યાદવ કુલ પ્રગટ કરી પ્રભુ સ્વયં પ્રકટ થયા હતા. યાદવ માત્ર ભગવાનના ભક્ત હતા. પ્રભુસંબંધી સર્વ કાંઈ તીર્થથી અધિક પવિત્ર છે. ભગવાને શત્રુઓ ને મિત્રો બન્નેને સારૂપ્ય પ્રદાન કર્યું. અન્ય કોઈ નહીં, પણ ભગવાન જ લક્ષ્મીપતિ છે, જેમનું નામ મુખથી બોલી યા કાનથી સાંભળીને અમંગલ દૂર કરી શકાય છે. એવા ભગવાન જ સર્વના આશ્રયરૂપ છે. કાલરૂપ સુદર્શનને ધારણ કરનાર ભગવાન ભૂભારહરણ કરે એમાં કશું આશ્ચર્ય નથી. ભગવાન અત્યારે પણ લીલા કરતા વિરાજે છે. જગતના કર્તા, જગદ્ગુપ જગતમાં નિવાસ કરનારા ભગવાનની પ્રજાલીલા મથુરાલીલા તથા દ્વારકાલીલા તો નિત્ય છે. દેવકીથી જન્મ્યા એ વાદ માત્ર છે, ભક્તોને તો ભગવાન સર્વત્ર મળે. સ્થાવર જંગમ સર્વનાં પાપોનો જે નાશ કરે છે અને જેમણે સુંદર મંદ મંદ હાસ્યવાળા મુખારવિંદથી પ્રજવાસી શ્રીગોપીજનો તથા નગરવાસી કુબ્જ રુદ્રમિણી સત્યભામા વગેરે પ્રિયાઓનો કામ વધાર્યો એ ભોગ દ્વારા તેમને મોક્ષ આપી તે ભગવાન શ્રીકૃષ્ણનો જ્યજ્ઞકાર હો. એ જ સર્વોત્કૃષ્ટ દેવ છે. વેદમાર્ગની રક્ષા કરવાની ઇચ્છાથી લીલાશરીર ધારણ કરનારા યદૂત્તમ શ્રીકૃષ્ણ ભગવાનનાં લીલાચરિત્રો ભગવાનના ચરણની ભક્તિ કરવાની ઇચ્છાવાળાએ શ્રવણ કરવાં જોઈએ. એવા ભક્તો જ, જેની પ્રાપ્તિ માટે રાજાઓએ રાજ્ય ત્યજી ગૃહનો ત્યાગ કરી વનમાં જઈ તપસ્યા કરી છે એવા, ભગવાનના ધામમાં જાય છે. કૃપાથી કૃતાર્થ થવાય. વંદન હો એ કરુણાવરુણાલય ભગવાનના શ્રીચરણોમાં.

ઈતિ શ્રીમદ્ભાગવત-સારનો દશમ સ્કન્ધનો ઉત્તરાર્ધ સંપૂર્ણ.

॥ શ્રીકૃષ્ણઃ શરણં મમ ॥

શ્રીમદ્ભાગવત-સાર

એકાદશ સ્કન્ધ

શ્રીશુકદેવજી બોલ્યા : બલરામસહિત શ્રીકૃષ્ણ ભગવાને યાદવોની સાથે મળીને દેત્યોનો વધ કર્યો. કૌરવો અને પાંડવો વચ્ચેના પરસ્પર કલેશથી પૃથ્વીનો ભાર ઉતાર્યો. કુટુંબ કલેશથી કુલનાશ થયો. આધિદૈવિક રૂપ અસુરોને ભગવાને પોતે માર્યા. જરાસંધ, સાલ્વ, બાણ વગેરેનો સૈન્યો સાથે નાશ ભક્તો દ્વારા સામર્થ્ય દઈને કરાવ્યો. દુર્યોધન વગેરેનો પણ ભક્તો એવા એના કુટુંબીઓ દ્વારા વધ કરાવ્યો. જુગાર, અપમાનો અને અત્યાચારોથી પાંડવોને કોપાયમાન કરી, એમને નિમિત્ત બનાવી ભગવાન શ્રીકૃષ્ણે બન્ને પક્ષના રાજાઓને વિપુલ સૈન્યો સાથે મરાવી નાખ્યા અને એમ પૃથ્વીનો ભાર હળવો કરી નાખ્યો. લોકદૃષ્ટિએ એમ મનાયું તોપણ ભગવાનની દૃષ્ટિએ હજુ બાકી હતું. પોતાને કારણે આશ્રિત એવું યાદવકુલ જે વિપુલ વૈભવોથી ઉચ્છૃંખલ બની ગયું હતું છતાં તેનો નાશ દેવોથી પણ થાય એમ ન હતું. પરસ્પર કલેશ ઉપજાવીને જ એ કાર્ય કરવું પડે એમ હતું. હે રાજન્ ! આવો વિચાર કરીને એ સત્યસંકલ્પવાળા વ્યાપક ભગવાને બ્રાહ્મણોના શાપને નિમિત્તે પોતાના યાદવકુલનો પણ સંહાર કરી નાખ્યો હતો. ઉદ્ભવજી વજ્ર વગેરેને વંશ ચાલુ રાખવા અર્થે પોતે રક્ષા હતા. માયિક યાદવકુલનો પ્રભાસલીલામાં પ્રભુએ લય કરાવ્યો. નિત્યલીલા સંબંધી યાદવકુલનો તો લીલાપ્રવેશ છે. બ્રાહ્મણોના શાપ અંગે પરીક્ષિતે પૂછવાથી શુકદેવજીએ કથા કહી. સૌંદર્યોના પુંજ-સમું શરીર ધારણ કરતાં, પરમ મંગલ કાર્યો કરનારા અને સ્વયંપૂર્ણકામ હોવા છતાં લોકને કર્મ કેમ આચરવાં એ શીખવવા દ્વારકા ધામમાં રહી લીલા કરતા, ઉદાર કીર્તિવાળા શ્રીકૃષ્ણે કુળના સંહારની ઇચ્છા ધરી. પૃથ્વીના ભારરૂપ હવે એ કુળ જ બાકી હતું. યજ્ઞયાગાદિ કર્મો નિમિત્તે શ્રીકૃષ્ણે વિશ્વામિત્ર, અસિત, કણ્વ, દુર્વાસા, ભૃગુ, અંગિરા, કશ્યપ, વામદેવ, અત્રિ, વસિષ્ઠ અને નારદ એ મુખ્ય મુનિઓને તેડ્યા. યજ્ઞકર્મ પૂરું થયા પછી તે મુનિઓ ભગવાનની પ્રેરણાથી પિંડારક તીર્થમાં ગયા. એ પછી ઉચ્છૃંખલ બનેલા કેટલાક યાદવકુમારો જાંબવતીના પુત્ર સાંબને સ્ત્રીનો વેશ પહેરાવી તે મુનિઓ પાસે ગયા અને નમ્રતાનો ઢોંગ કરી પૂછ્યું : હે અમોઘ જ્ઞાનવાળા મુનિઓ ! આ શ્યામ નેત્રવાળી સગભા સુંદર સ્ત્રીને શું પ્રસવશે, પુત્ર કે પુત્રી ? આવી મશ્કરીથી કોપાયમાન મુનિઓ બોલ્યા : મૂર્ખાઓ ! આ સ્ત્રી તમારા કુળનો નાશ કરનારા મુસળને જન્મ આપશે. સૌ ગભરાયા. સાંબને પેટે બાંધેલા વજ્રમાંથી લોહમય મુસલ નીકળ્યું. ડાંગર ખાંડે એ મુસલ. તે યજ્ઞાયુધ છે. કૃષ્ણને તો કોઈ કશું કહી શક્યા નહીં. રાજસભામાંના ડાહ્યા યાદવોની સલાહ પ્રમાણે મુસલનો ભૂકો કરી દરિયામાં નાખ્યો. ભરતીમાં એ ભૂકો પ્રભાસકિનારે જઈ ચડ્યો. એરકા

ધાસ તેમાંથી થયું. ન ઘસાય એવો નાનો ટુકડો દરિયામાં નાખેલો તે એક મત્સ્યે ગળેલો. મત્સ્ય પકડાતાં ટુકડો નીકળ્યો અને તે બાણની અણીરૂપ બન્યો. કૃષ્ણે શાપને અનુમોદન આપ્યું છે. સ્વામી સંમતિ આપે તો જ સેવકનું કાર્ય સુદૃઢ બની રહે ને ? બાણના ફણારૂપ બનેલો મુસલનો લોહમય ટુકડો યદુકુળસંહાર પછીના કાર્ય માટે છે. એ કાર્ય શું તે અહીં કહેવું નથી, એના તો ઉચ્ચારણમાં પણ અપ્રિયતા છે. કાલકન્યારૂપ જરાના ભાથામાં તે બાણરૂપે આવ્યું. કાલના સંકર્ષણાંશના આસનરૂપપણું હોવાથી સ્વરૂપસ્થિતિને અર્પે તે કાલકન્યા વડે જ તે મુજબનું આસન શલ્યરૂપ આપ્યું છે તેનો આવેશ છે. પછી તો તે તીર મારનાર વ્યાધ છે. સર્વસમર્થ પ્રભુ બ્રહ્મશાપને અન્યથા કરવા શક્તિમાન તો હતા, પણ સત્યસંકલ્પ ભગવાને યાદવોને મોક્ષમાં જરૂરી એવા વૈરાગ્યને અર્થે જ આ પ્રકારનો ઉપાય રચ્યો છે એમ સિદ્ધ થાય છે. નારદજી ભગવાનની સેવા અર્થે વારંવાર દ્વારકામાં આવીને રહેતા હતા. નારદજીને દક્ષનો ભ્રમણનો શાપ છે, પણ જ્યાં પ્રભુ પરોક્ષમાં પણ વિરાજે, જ્યાં શરણાગતિ અને સ્નેહ હોય એવી ભગવાનના સેવક યાદવોથી રક્ષાયેલી દ્વારકા નગરીમાં દક્ષના શાપનો પ્રભાવ ચાલતો નહીં તેથી દ્વારકામાં નારદજી સ્થિરતા કરી શકતા. ભગવાનની ઈચ્છા વસુદેવજીને તથા ઉદ્ધવજીને નિષ્પાપ નારદજી દ્વારા ઉપદેશ કરાવવાની છે. નારદજી કૃષ્ણસેવાપરાયણ, ભાગવતતત્ત્વજ્ઞ હોવાથી ગુરુ થવા યોગ્ય હતા; જોકે ભક્તિમાર્ગમાં તો ભગવાનનાં વચન જ શાસ્ત્રરૂપ. શ્રી ઉદ્ધવજીને વિશે ગુરુ સ્વયં શ્રીહરિ છે અને વસુદેવજીને વિશે શાસ્ત્રમાર્ગીય અધિકારી મહાન ગુરુ નારદને માન્યા છે. અહીં મુક્તિહેતુમાં અધિકારી વસુદેવજી અને ઉદ્ધવજી એમ બે જ માન્યા છે. વ્રજભક્તોનો પણ નિરોધ થયો છે તો એ અધિકારી કેમ નહીં ? વસ્તુતઃ શ્રીગોપીજન વગેરે વ્રજભક્તો તો મુખ્ય ભક્તો છે, અનુગ્રહપ્રાપ્ત ભક્તો છે. નિરોધરૂપ મહાફલ તેમને તો મળ્યું છે, તેમને બીજા કોઈ કમની જરૂર નથી. વસુદેવજીએ પણ ઘણા યજ્ઞો કર્યા છે, કૃષ્ણે સ્વયં અખંડ બ્રહ્મજ્ઞાન પણ આપ્યું છે, પણ વસુદેવજીને તો કૃષ્ણમાં પુત્રભાવ જ છે, ગુરુભાવ નથી. જીવન્મુક્તિનો અધિકાર મળ્યો છે, પણ ભક્તિ રહી છે. ઉદ્ધવજીને પણ શરણાગતિ તો શ્રીગોપીજનોના સત્સંગથી સુદૃઢ થઈ છે, પણ ફલરૂપ સુદૃઢ સ્નેહ બાકી છે. વસુદેવમાં પુત્રભાવે મમતા છે. ઉદ્ધવજીમાં ‘હું શ્રી કૃષ્ણનો અનન્ય સેવક છું, શ્રી કૃષ્ણ દરેક કાર્યો મારી સલાહ લઈને જ કરે છે, હું કૃષ્ણનો કુશલ મંત્રી છું’ એવી અહંતા છે. આ બન્ને પ્રતિબંધ છે તે દૂર કરવા ઉપદેશનું પ્રયોજન છે. અહીં વ્રજભક્તોથી અલગ પ્રકારની અહંતા-મમતાના નાશની પ્રક્રિયા આ બન્નેની મુક્તિમાં કહેવાઈ છે તેમ સમજવું.

દ્વારકામાં સ્થિત નારદજી એક વખત વસુદેવજીના ગૃહે પધાર્યા. વસુદેવજીએ તેમની પૂજા કરી અને પછી સુખથી બેઠેલા તેમને વંદન કરીને પૂછ્યું. વસુદેવજી બોલ્યા : હે ભગવન્ ! ભગવાનના ભક્ત એવા આપનું પધારવું સર્વના કલ્યાણ માટે જ હોય. આપ જેવા મહાનુભાવનું ચરિત્ર તો સર્વને સુખકારક જ બની રહે. દેવો સેવા અનુસાર સુખ આપે, પણ

સત્પુરુષો તો કોઈ પણ જાતની અપેક્ષા રાખ્યા વિના સર્વ કોઈને સુખપ્રદાન કરનારા છે. હે બ્રહ્મન્ ! આપના પધારવાથી અમે કૃતાર્થ છીએ, પણ મનુષ્યને સર્વ પ્રકારના ભયથી મુક્ત કરે એવા ભગવત્સંબંધી ધર્મો અમારે જાણવા છે. મેં પૂર્વે દેવની માયાથી મોહિત થઈને મોક્ષ આપનારા ભગવાનને મોક્ષને માટે નહીં, પણ એમના જેવા પુત્રની ઈચ્છાથી ભજ્યા હતા. પ્રભુ પુત્રરૂપે પ્રકટ વિરાજ્યા છે, પણ વસુદેવજીમાં પુત્રભાવ જ રહ્યો છે, મમતા જતી નથી. એટલે વસુદેવજી નારદજીને ભગવદ્ધર્મો પૂછે છે. ચિંતા જાય, શાંતિ થાય, સફલ બની રહેવાય અને સાંસારિક પ્રલોભનોથી છુટાય એ માટે શિષ્યભાવે ભગવતમાર્ગના ધર્મો પૂછે છે. વસુદેવજીનાં વચનથી નારદજી પ્રસન્ન બની રહે છે. પ્રભુસંબંધી પ્રશ્ન પૂછવાથી પ્રભુનું સ્મરણ થાય એથી પ્રસન્ન બની રહી નારદજીએ વસુદેવજીને અભિનંદન આપ્યાં અને પછી પ્રશ્નનો ઉત્તર આપવા માંડ્યો.

નારદજી બોલ્યા : હે યાદવશ્રેષ્ઠ ! તમે સમગ્ર જગતને શુદ્ધ કરનારા ભગવત્સંબંધી પ્રશ્ન પૂછો છો એ તમારો ઉત્તમ નિશ્ચય છે. રાજાશાસ્ત્રાર્થનો સાર એ જ છે કે ભાગવતમાર્ગમાં રહીને ભગવદ્ધર્મોનું શ્રવણ સેવન કરવું આવશ્યક છે. ભગવતપ્રાપ્તિ કરાવનારો ધર્મ બોલવાથી, સાંભળવાથી, વિચારવાથી, આદર કરવાથી કે અનુમોદન કરવાથી સમગ્ર જગતનો દ્રોહ કરનારાઓને પણ તત્કાલ પવિત્ર કરે છે. ભક્તનો ધર્મ આવો દિવ્ય છે તો ભાગવતમાર્ગનો મહિમા તો વર્ણનાતીત ગણાય. નારદજીએ પછી ભાગવતધર્મોના નિર્ણય વિશેની વસુદેવજીના અધિકાર પ્રમાણે કલ્યાણાન્તરની કથા કહી. પુરાતની ઇતિહાસ છે. સ્વાયંભુવ મનુનો પુત્ર પ્રિયવત, તેનો આગ્નીપ્રિ, તેનો નાભિ અને નાભિના પુત્ર ભગવાન ઋષભદેવ. ભગવાન વાસુદેવના અંશાવતાર એવા ઋષભદેવ મોક્ષધર્મનો ઉપદેશ કરવાની ઈચ્છાથી અવતર્યા હતા. એમનાં વેદપારંગત સો પુત્રો હતા. સૌમાં મોટા નારાયણનો ભક્ત એવો ભરત. મહાન એવા અજનાભ ખંડનું નામ પણ એ ભરતના નામને લીધે ભારતવર્ષ યા ભરતખંડ એમ પ્રસિદ્ધ થયું છે. ભરત રાજાના નામનો એ ઉત્કર્ષ છે. વસ્તુતઃ એ સો પુત્રો પણ તેના જેવા જ ઉત્તમ હતા. ભરત રાજાએ સમસ્ત પૃથ્વીનું રાજ્ય ભોગવ્યું હતું. છેવટે એ ધર્મશીલ રાજા સર્વસ્વનો ત્યાગ કરી વનમાં ગયો હતો ત્યાં તેણે શ્રી હરિની ઉપાસના કરી અને ત્રણ જન્મે ભગવાનને પ્રાપ્ત થયો હતો. એ પુત્રોમાં નવ પુત્રો મહાપ્રભાવશાળી યોગેશ્વરો થયા. કવિ, હરિ, અંતરિક્ષ, પ્રબુદ્ધ, પિપ્પલાયન, અવિહોત્ર, દ્રુમિલ, ચમસ અને કરભાજન નામના એ યોગેશ્વરો પરમાર્થતત્ત્વના ઉપદેશક, આત્મવિદ્યામાં પારંગત હતા. ભાગવત-માર્ગના દ્રષ્ટાઓ હતા. નવધા ભક્તિના પ્રકટ સ્વરૂપ નવ નિધિ જેવા હતા. મર્યાદામાર્ગની સિદ્ધિ જેમણે પ્રાપ્ત કરી હતી એવા એ યોગેશ્વરો નિમિરાજના સત્રમાં લૌકિક વૈદિક ક્રિયારહિત સમયે પધાર્યા. હે રાજન્ ! સૂર્ય સમાન તેજસ્વી એવા એ મહાન ભગવદ્ભક્તોને જોઈ જનકરાજા નિમિ, અગ્નિઓ અને સર્વ બ્રાહ્મણો તેમના સ્વાગતાર્થે ઊભા થયા. યોગ્ય આસન પર બેસાડ્યા અને પછી વિધિપૂર્વક પૂજન કર્યું. પોતાના ભગવતોજથી સનત્કુમારો

જેવા જ પ્રકાશતા તે યોગેશ્વરોને પ્રભાવિત બની રહેલા નિમિરાજ વિનયપૂર્વક નમ્રપણે કહેવા લાગ્યો.

જનક ઉવાચ : આપ તો સાક્ષાત વિષ્ણુ ભગવાનના પાર્ષદો જેવા જ છો. આ મનુષ્યશરીર ક્ષણિક છે, પ્રાણીઓને દુર્લભ છે અને તેમાં પણ વિષ્ણુ ભગવાનના પ્રિય ભક્તોનાં દર્શન તો અતિ દુર્લભ, માટે હે નિષ્પાપ મુનિવર્યો ! દર્શનની કૃપા દર્શાવીને કૃતકૃત્ય બનેલા એવા અમને હવે આપ આત્મંતિક કલ્યાણ દર્શાવો. આપ તો પરમહંસ વૈષ્ણવો છો. સંસારમાં આપ જેવા મહાનુભાવોનો અર્થ ક્ષણ સત્સંગ પણ નિષ્કરૂપ છે, માટે જો અમે સાંભળવા યોગ્ય હોઈએ તો આપ અમને ભાગવતમાર્ગના ધર્મો કહો. અમે જાણ્યું છે કે એ ભાગવતમાર્ગના ધર્મોથી પ્રસન્ન થયેલા અજન્મા ભગવાન શરણાગતોને પોતાનું સ્વરૂપ પણ પ્રદાન કરી દે છે. કથા કહી રહેલા નારદજી વસુદેવજીને સાવધાન કરતાં કહે છે કે હે વસુદેવ ! આ પ્રમાણે જનક રાજા નિમિએ વિનંતી કરી એટલે તે મહત્તમ યોગેશ્વરો સભાજનો તથા ઋત્વિજો સહિત નિમિરાજને અભિનંદન આપીને કહેવા લાગ્યા.

યોગેશ્વરો પૈકી મોટા અને ઉત્તમ કવિએ રાજાને ભાગવતમાર્ગનુસાર ગોવિંદ-ભજન કરવાનું કહ્યું. ભગવાનનાં ચરણકમલની સેવા કરવી, ભગવાનને સર્વ સમર્પણ કરવું તે જ ભાગવતધર્મ છે. કેવલ શાસ્ત્રવિધિથી કરાતાં કર્મો જ ઈશ્વરાર્પણ કરવાં, એટલું જ નહીં, પણ સ્વભાવાનુસારી લૌકિક કર્મ પણ ઈશ્વરાર્પણ કરવાં જોઈએ. આમ કરવાથી પ્રત્યેક કર્મ ભાગવતધર્મ બની શકે છે. ભાગવતમાર્ગ વડે ભાગવતમાર્ગ પ્રકારે નિત્ય ક્ષેમ એવું ગોવિંદનું ભજન જ સદૈવ અવશ્ય કર્તવ્ય છે. અચ્યુતની ચરણસેવાથી જ અભય મળે. જે પોતાના સ્થાનથી ચ્યુત થયા હોય તે બાપ્ય બાધકતાને પ્રાપ્ત થાય છે, પરંતુ ભગવાન તો અચ્યુત છે, ભગવાનના ચરણો પણ અચ્યુત છે. ભગવાનનાં ચરણકમલને પ્રાપ્ત થયેલા ભક્તોથી તો મૃત્યુ પણ દૂર થઈ જાય છે, ભયનું ત્યાં કોઈ સામર્થ્ય જ નથી, અભયની જ પ્રાપ્તિ થાય. સંસારમાં રાગ છે, વૈરાગ્ય નથી. પરિણામે બુદ્ધિને અનેક પ્રકારે ઉદ્વેગ થાય, ચંચલ અને ભયભીત બની રહેવાય. પ્રભુ વગરનું પોતાનું માનીને એને વળગી રહેતાં તે પીડા જ વધારે. કર્મમાર્ગ જન્મમરણના પ્રવાહમાં ધસડે. જ્ઞાનમાર્ગ સુલભ નથી. વૈરાગ્ય વગર એમાં અધિકાર જ ન મળે. એટલે જ યોગેશ્વર કવિએ કહ્યું કે ભાગવતધર્મની અનન્ય દૃઢતા માટે ભાગવત માર્ગમાં પાયારૂપ સત્સંગ સાધો. શ્રીજગન્નાથજી, શ્રીનાથજી, શ્રી દ્વારકાધીશજી વગેરેનાં સ્થળોમાં જઈને સત્સંગપૂર્વક સેવારત બની રહો. ભાગવતમાર્ગના ધર્મોથી જ પ્રત્યક્ષ પ્રભુ પ્રાપ્તિ-રૂપ ફલ ઉપલબ્ધ થશે. અનન્યશરણાગતિ જેવું અન્ય કોઈ ઉત્તમ સાધન નથી.

શરણાગત ભક્તોને પ્રેમલક્ષણા ભક્તિ, ભગવત્સ્વરૂપનો અનુભવ અને સંસાર પ્રત્યે વૈરાગ્ય એ ત્રણે એક જ વખતે થાય છે. ભાગવતમાર્ગના ધર્મોને આચરનાર ભગવાનના ભક્તને ક્યાં ચિત્તોથી ઓળખવા તેનો અને ત્યાર પછી તેમની સાથે ભાગવતમાર્ગના ધર્મો આચરવાનો બોધ બ્રીજ યોગેશ્વર હરિએ રાજાને આપ્યો ત્રીજા યોગેશ્વર અંતરિક્ષે નિમિ

રાજાને ભગવાનની માયાનું સ્વરૂપ સમજાવ્યું. એવા સ્વરૂપજ્ઞાનથી વૈરાગ્ય સુદૃઢ બની રહે છે અને પછી કહે છે કે પ્રબુદ્ધ ગુરુની સેવા અને નારાયણમાં આસક્તિવાળો ભક્ત માયાને સહેલાઈથી તરી જાય છે. યોગેશ્વર પિપ્પલાયન પરબ્રહ્મ નારાયણના સ્વરૂપનો બોધ કરે છે. યોગેશ્વર આવિહોત્ર વેદિક અને તાંત્રિક વગેરે યજ્ઞો સદા કરીને તે કર્મોથી જ કર્મનો ત્યાગ અથવા નૈષ્કર્મ્ય પ્રાપ્ત કરવા અંગેનો ઉપદેશ કરે છે અને વેદનો એવો જ નિર્ણય હોવાનું જણાવે છે.

એવાં કાર્યો કરવાને જે અશક્ત હોય તેમને ભગવાને જુદા જુદા અવતારો લઈને એમાં જે જે લીલાઓ કરી હોય તેની કથાનું શ્રવણ કરવાથી સુખ થતું હોય તો તે તેમણે સદા એ કથાઓનું શ્રવણ કરવાનો બોધ યોગેશ્વર દુમિલે આપ્યો છે. યોગેશ્વર ચમસે જેમની કામનાઓ શાંત થયેલી નથી તેવા હીન અધિકારવાળા પ્રાકૃત જીવો તો પરવશ થઈ ભગવાનનું ભજન કરતા નથી અને વાસુદેવથી વિમુખ હોવાથી નરકમાં પડે છે એમ રાજાને કહીને પ્રાકૃત ભક્તોએ કરવાના કાર્યનો ઉપદેશ કરેલો છે. યોગેશ્વર કરભાજન રાજાને ક્યા યુગમાં કેવા ભગવાનના સ્વરૂપની મનુષ્યો કેવા પ્રકારે અર્ચા કરે છે, તે જણાવે છે સત્યયુગમાં શ્વેતવર્ણના, ચતુર્ભુજ, તપોમૂર્તિ ભગવાનને તે સમયના શાંત અવૈરી સર્વ મિત્રસમાન દષ્ટિવાળા મનુષ્યો ભગવાનને હંસ, સુપર્ણ, વૈકુંઠ, પરમાત્મા, ધર્મ, યોગેશ્વર, અમલ, ઈશ્વર, પુરુષ અને અવ્યક્ત એવા નામથી સંબોધી એમની અર્ચા કરે છે. ત્રેતાયુગમાં રક્તવર્ણના ચતુર્ભુજ યજ્ઞમૂર્તિ ભગવાનનું તે સમયના ધર્મિષ્ઠ અને બ્રહ્મવાદી મનુષ્યો વેદોમાં કહેલાં કર્મોથી અર્ચન કરે છે. તે યુગમાં ભગવાન વિષ્ણુ, યજ્ઞ, પૃથ્વિગર્ભ, સર્વદેવ, ઉરુક્રમ, વૃષાકપિ, જયંત, તથા ઉરુગાય એવાં નામોથી સંબોધાતા હતા. દ્વાપર યુગમાં શ્યામ વર્ણના, ચતુર્ભુજ-ચક્રાદિ આયુધધારી, પીળાં વસ્ત્રો પહેરનારા મહારાજાનાં ચિત્તોથી યુક્ત તે પરમ પુરુષને લોકો વૈદિક અને તાંત્રિક માર્ગોથી અર્ચે છે તથા તે ભગવાનને વાસુદેવ, સંકર્ષણ, પ્રદ્યુમ્ન, અનિરુદ્ધ, નારાયણ, પુરુષ, જગત્સ્વરૂપ અને સર્વાત્મા એવાં નામોથી સંબોધે છે, એવા ભગવાનને અમારા વારંવાર નમસ્કાર હો. કલિયુગમાં સ્નિગ્ધ, કૃષ્ણ વર્ણના, કાન્તિથી ઉજ્જવલ અને અંગ ઉપાંગ અસ્ત્રો (સુદર્શન ચક્ર આદિ) તથા પાર્ષદોસહિત ભગવાનને ભગવાનનાં કીર્તનો જેમાં મુખ્ય છે એવા યજ્ઞોથી સદ્બુદ્ધિવાળા લોકો અર્ચે છે. ભક્તહૃદય એવા યોગેશ્વર કરભાજનજી પછી કહે છે કે

હે નમન કરનારના રક્ષક ! હે મહાપુરુષ ! સદાકાળ ધ્યાન કરવા યોગ્ય, સ્વજનો તથા ઇન્દ્રિયોથી થતી અવગણનાને નષ્ટ કરનાર, ઈષ્ટ મનોરથો સિદ્ધ કરનાર, સર્વ તીર્થો-સ્વરૂપ, શંકર તથા બ્રહ્મા પણ જેની સ્તુતિ કરે છે, શરણ લેવા યોગ્ય ભક્તોના દુઃખોને નષ્ટ કરનાર તથા સંસારરૂપી સાગરમાં વહાણરૂપ એવા આપનાં શ્રીચરણકમલને હું વંદન કરું છું. હે મહાનુભાવ ! દેવો પણ ઈચ્છે, ત્યાગ કરવામાં મુશ્કેલ એવી રાજયલક્ષ્મીને પિતા દશરથજીના વચનથી છોડીને અરણ્યમાં પ્રસ્થાન કર્યું, પ્રિયાએ ઈચ્છેલ માયામૃગની પાછળ દોડનાર એવા

આપ(શ્રીરામ)નાં ચરણકમલને હું વંદન કરું છું. હે રાજન્ ! આમ યુગાનુકૂલ સૌ ભજન કરે છે, પણ કલિયુગમાં તો માત્ર સંકીર્તનથી જ સ્વાર્થ અને પરમાર્થ સુલભ છે. ત્રણે યુગના લોકો એથી તો કલિયુગમાં જન્મ ઇચ્છે છે. કલિયુગમાં નારાયણપરાયણ ભક્તો ઘણા થશે. દક્ષિણમાં જ્યાં તામ્રપર્ણી, કૃતમાલા, યશસ્વિની, મહાપવિત્ર કાવેરી અને મહાનદી, પ્રતીચી વગેરે સરિતાઓ છે ત્યાં તો ઘણા નિર્મલ ભક્તો અવતરશે. સર્વાત્મભાવે પ્રભુને શરણે જનાર ભક્ત તો કોઈનો ઓશિયાળો કે ઋણી રહેતો નથી. ભગવાન શ્રીહરિ તો સર્વ દોષહર્તા છે, સર્વનિયામક છે. ચરણકમલના આશ્રિત ભક્તનું કદાચ થતું વિકર્મ પણ એ દયાળુ ભગવાન નષ્ટ કરી દે છે. સર્વ યોગેશ્વરોના ઉપદેશોના ઉપસંહાર જેવા કરભાજનજીના બોધથી નિમિરાજા કૃતજ બની રહ્યા અને એમણે યોગેશ્વરોનું પૂજન-અર્ચન કર્યું. સિદ્ધો પછી અંતર્ધાન થયા.

એ પ્રમાણે યોગેશ્વરોએ નિમિને કરેલા ઉપદેશો નારદે વસુદેવને જણાવ્યા. વસુદેવજીની તેથી નિર્ગુણ અવસ્થા થતાં અથવા તેઓ ગુણોથી પર બની રહેતાં નારદજીએ કહ્યું કે હે વસુદેવજી ! તમને મેં આમ શાસ્ત્રમાર્ગ કહ્યો, પણ વસ્તુતઃ તો તમે કૃતાર્થ જ છો. સાક્ષાત્ શ્રીહરિ તમારે ત્યાં પુત્રરૂપે પધાર્યા છે તેમનાં દર્શન, આલિંગન તેમની સાથે વાર્તાલાપ, સુવું, બેસવું, જમવું એ તો તમારા અંતઃકરણને શુદ્ધ કરનાર છે. તમે ભગવાન શ્રીકૃષ્ણ ઉપરનો પુત્રભાવ હવે ત્યજી દો, મોહ છોડી દો. હવે તો તમે જ્ઞાન જાણ્યું છે, બ્રહ્મભાવ જાણ્યો છે. સ્નેહથી ભગવાનને ભજો. વસુદેવજીને ભગવાને જ્ઞાન આપેલું, હવે જ્ઞાનીએ શું કરવું એ ગુરુ નારદજીથી એમણે જાણ્યું. વસુદેવજી અને દેવકીજીનો મોહ દૂર થયો અને બ્રહ્મભાવની પ્રાપ્તિ થઈ.

આ સ્કંધના આ પ્રથમ પાંચ અધ્યાયોમાં જીવની બ્રહ્મભાવરૂપ મુક્તિ કહી. આ મુક્તિ વિદ્યાથી પ્રાપ્ત થાય. જ્ઞાનથી પ્રાપ્ત થતી હોવાથી તેના નિરૂપણમાં જ્ઞાન આપનારા નવ યોગેશ્વરો સગુણ છે અને દસમા નારદજી નિર્ગુણ છે. વૈરાગ્ય, ભગવાનના ધર્મો, માયાનું સ્વરૂપ અને તેને તરવાનો ઉપાય, નારાયણની નિષ્ઠા અને કર્મો કરવાથી કર્મનો કેવી રીતે નાશ થાય તે સર્વનો નિર્ણય હરિની અલૌકિક કથાનું શ્રવણ અને ભગવાનનું અર્ચન એ પાંચ જ્ઞાનનાં અંગો દર્શાવી જ્ઞાનથી અવિદ્યા દૂર થતાં ભગવદ્ભાવરૂપ મુક્તિ પ્રાપ્ત થાય છે, એ સિદ્ધાંત દર્શાવાયો. આ રીતે જીવની બ્રહ્મભાવરૂપ મુક્તિનું નિરૂપણ કરી હવે સ્કંધના છઠ્ઠાથી ઓગણત્રીસ સૂધીના ૨૪ અધ્યાયોમાં જીવની બીજી સાયુજ્યરૂપ મુક્તિનું નિરૂપણ કરવામાં આવ્યું છે. આ મુક્તિ ભક્તિથી પ્રાપ્ત થાય એવી છે. એમાં અવધૂત બ્રાહ્મણ, હંસ, ભીષ્મ, ભિક્ષુ અને પુરૂરવા એ પાંચ ઉપદેશ કરનારા છે. ભક્તિનાં સાધનનો ઉપદેશ કરનાર સૌથી ઉત્તમ ભગવાન સ્વયં પણ મૂલ સ્વરૂપથી અને અવતાર સ્વરૂપથી એમ બે સ્વરૂપથી ઉપદેશ કરે છે. અવધૂત હંસ આદિ પાંચ અને શ્રીકૃષ્ણ એમ છ થાય છે એટલે છ ગુણોવાળા પૂર્ણ ભગવાન શ્રીકૃષ્ણને જ અહીં ઉપદેશ કરનાર કહ્યા છે. નારદ અને વસુદેવના સંવાદ પછી છઠ્ઠા અધ્યાયમાં દેવો ભગવાનની સ્તુતિ કરે છે.

શ્રીશુકદેવજી બોલ્યા : પછી સનકાદિ પુત્રો, દેવો પ્રજાપતિઓ સહિત બ્રહ્મા, ભૂતગણોથી યુક્ત શંકર, વાયુઓ સહિત ઈંદ્ર, આદિત્યો, વસુઓ, અશ્વિનીકુમારો, ઋષભો, આંગિરસો, રુદ્રો, વિશ્વદેવો, સાધ્ય દેવો, ઋષિઓ, પિતૃઓ, વિદ્યાધરો, કિન્નરો, ગંધર્વો, અપ્સરાઓ, નાગો, સિદ્ધો, ચારણો, યક્ષો વગેરે બધા જ ભગવાન શ્રીકૃષ્ણનાં દર્શન કરવા ઇચ્છતા દ્વારકામાં આવ્યા અને એ સર્વેએ અદ્ભુત સ્વરૂપવાળા ભગવાનનાં અતૂઠ નેત્રે દર્શન કર્યા, પુષ્પોથી વધાવ્યા અને પછી સ્તુતિ કરવા લાગ્યા.

દેવો બોલ્યા : હે નાથ ! અમારાં ધન્ય ભાગ્ય છે કે જેને ભાવયુક્ત પુરુષો કર્મ-બંધનથી છૂટવા કેવલ હૃદયમાં જ ચિંતવે છે તેમને અમે તો આજ પ્રત્યક્ષ જોઈએ છીએ. બુદ્ધિ, ઈંદ્રિયો, પ્રાણ, મન અને વચન વડે અમે આપનાં ચરણકમળને દંડવત્પ્રણામ કરીએ છીએ. હે અજિત ! આપ તો જગતના નાથ છો, જગતના કર્તા છો. એમાં વાસો કરો છો. આપની કૃપાનો પાર નથી. સત્ત્વગુણમય આપના ભક્તો આપના યશનું શ્રવણ કરીને પુષ્પ થયેલી ઉત્તમ શ્રદ્ધાથી વિશુદ્ધ હૃદયવાળા થાય છે. લૌકિક કામનાઓવાળા રાગી પુરુષો દાનથી, તપથી, યજ્ઞો કરવાથી, વિવિધ દેવોની ઉપાસનાથી તેમ શાસ્ત્રોના અધ્યયનથી પણ તમારા ભક્તો જેવા શુદ્ધ હૃદયવાળા થઈ શકતા નથી. અભયપ્રદ અને આત્મસુખ પ્રદાન કરનાર આપના ચરણ અમારા દોષોને દૂર કરો, અમારા કલ્યાણની વૃદ્ધિ કરો. લક્ષ્મીજી કરતાં પણ ભગવદ્ભક્તો પર ઘણી પ્રીતિ રાખનાર એવા આપના ચરણોમાં અમારા વારંવાર નમસ્કાર હો. સોળ હજાર એક સો આઠ મહિષીજીઓના વિપુલ વિલાસોથી આપ ક્ષુબ્ધ થતા નથી એવા આપના ત્રણે લોકનાં પાપોને નષ્ટ કરતા ચરણોમાં અમારા પ્રણામ હો.

બ્રહ્મા બોલ્યા : સર્વના આત્મા એવા હે ભગવાન ! પૂર્વે અમારી વિનંતીથી આપ અવતર્યા, ધર્મ સ્થાપ્યો, અધર્મીઓને સંહાર્યા અને જગતનું હિત કરવા ઉત્તમ ચરિત્રવાળાં અનેક કર્મો કર્યા. આપને અવતાર લીધે આજ સવાસો વર્ષ વીત્યાં છે. હે પુરુષોત્તમ પ્રભુ ! હવે અવતારકાર્ય બાકી રહ્યું નથી, તો હવે આપના પરમ ધામમાં પધારો અને હે વૈકુંઠ ! આપના દાસ એવા અમે લોકપાલો છીએ તેમનું લોકો સાથે રક્ષણ કરો.

ભગવાન બોલ્યા : હે દેવોના ઈશ્વર ! તમે કહો છો એવું મેં પણ નક્કી કર્યું છે, પરંતુ હજુ એક કાર્ય યદુકુલોપસંહાર બાકી રહ્યું છે તે પછી હું સ્વધામ પધારી જઈશ. બ્રહ્માદિ દેવો તેમને પ્રણામ કરી પોતપોતાના ધામમાં ગયા. દ્વારકામાં એ પછી મોટા ઉત્પાતો થવા લાગ્યા. શ્રીકૃષ્ણે વૃદ્ધોને પ્રભાસ જેવા પવિત્ર તીર્થમાં જવાની સલાહ આપી. તે પવિત્ર સ્થાનમાં સ્નાન કરી પિતૃઓ અને દેવોને તૃપ્ત કરી, સુપાત્ર બ્રાહ્મણોને જમાડી શ્રદ્ધાથી મોટાં દાન આપીશું તો આ થઈ રહેલાં ઉત્પાતો અને દુઃખોથી બચી શકીશું, તો આપણે સૌ વિના વિલંબે આજે જ ત્યાં ચાલ્યા જઈએ.

ભગવાનની સલાહ યોગ્ય પ્રતીત થવાથી સર્વ યાદવોએ પ્રભાસ જવા રથો જોડ્યા.

હે રાજન્ ! ભગવાનને અનુસરતા ભગવત્પ્રિય ઉદ્ધવજી પછી શ્રીકૃષ્ણને એકાન્તમાં મળી તેમને વંદન કરી કહેવા લાગ્યા.

ઉદ્ધવજી બોલ્યા : હે યોગેશ્વર ! હે ભગવાન ! હે પવિત્ર શ્રવણકીર્તનવાળા ! આપની ઈચ્છા મેં જાણી. યાદવકુલનો સંહાર કરી આપ સ્વધામ જવાના. આપ સમર્થ છો છતાં આપે બ્રાહ્મણોના શાપને ટાળ્યો નથી એટલે આપ ધાર્યું કરીને, યાદવોને સંહારી ભૂભાર હલકો કરવાના છો જ, પણ હે કેશવ ! હું તો આપનો દાસધર્મપરાયણ ભક્ત છું, આપના ચરણશરણત્યાગ માટે અશક્ત છું માટે, હે નાથ ! મને પણ આપ સ્વધામમાં લઈ જાઓ. આપને ત્યજવા અસમર્થ છું એટલે જ પ્રાર્થના કરું છું.

પોતાના એકાન્ત-ભક્ત ઉદ્ધવજીની આવી વિનંતીથી દેવકીપુત્ર ભગવાન એમને કહેવા લાગ્યા.

ભગવાન બોલ્યા : હે મહા ભાગ્યવાન ઉદ્ધવ ! તમે જેમ કહો છો તેમ જ હું કરવાની ઈચ્છા રાખું છું. બ્રહ્મા શંકર આદિ હવે મારો વૈકુંઠમાં વાસ થાય એમ ઈચ્છો છે. દેવોનું કાર્ય સર્વાંશ મેં પૂરું કર્યું છે. બ્રાહ્મણોના શાપથી યદુકુળ પસ્પર કલેશ કરીને નાશ પામશે અને આજથી સાતમા દિવસે આ નગરી પણ સમુદ્રમાં ડૂબી જશે. મારા ગયા પછી કલિયુગનો પગપેસારો થશે, માટે તમારે તો સ્વજનો અને બંધુઓ પરનો લૌકિક સ્નેહ ત્યજી, મારા વિશે મનને સ્થાપીને તથા સમદષ્ટિ થઈને ભક્તોના સત્સંગને માટે પૃથ્વી પર ફરવાનું છે. આ જે કાંઈ મન વાણી યશુ શ્રવણ વગેરેથી નશ્વર બ્રહ્મ થાય છે તેને સંસાર જાણો. મારી અવિદ્યા-શક્તિથી મોહિત મન વડે ઉત્પન્ન થયેલો એ સંસાર જાણો. અહીં ભગવદ્રૂપ જગતને માયિક કહ્યું નથી, અવિદ્યા માયાથી મોહિત મનથી ઉદ્ભવેલા સંસારને માયિક કહ્યો છે. એના નાશ માટે જ્ઞાનને સાધન કહ્યું. ઈન્દ્રિયો અને ચિત્તને મારામાં યોજીને જગત અને આત્માને ઓળખવાનો ભગવાને ઉપદેશ આપ્યો છે. ઉપક્રમમાં ઉદ્ધવજીને સર્વત્ર ભક્તિ સુલભ થાય માટે તેના સાધનરૂપ જ્ઞાન-બ્રહ્મવાદનો ઉપદેશ કર્યો છે. ભગવાનના મુખ્ય સેવક એવા ઉદ્ધવજીને પોતાનો અધિકાર જણાયો નથી, ભક્તિ કરવાનો અધિકાર પણ હોય એમ લાગતું નથી એટલે તેઓ ભગવાનને જ્ઞાનસંબંધી પ્રશ્ન કરે છે. ભગવાને પોતે વિચાર કર્યો અને જ્યારે અન્વય તથા વ્યતિરેકથી ભગવાનનું જ્ઞાન થાય ત્યારે જ આપેલો બોધ ફળશે અને ઉદ્ધવને ભક્તિની અથવા ભગવાનની અર્થાત્ પોતાની પ્રાપ્તિ કરાવશે એમ વિચારી તેમણે તેમને અવધૂતની કથા કહી. અન્વય અને વ્યતિરેકથી ભગવાનને સર્વત્ર અનુભવ કરવાની શક્તિ ન હોય ત્યારે આ અવધૂતની કથા કહેવામાં આવે છે. યદુરાજ સાથે અવધૂતનો સંવાદ છે. ગુરુ અને શિષ્ય સમાન હોય ત્યારે જ્ઞાન ફળ કરાવે. આ સમયે ઉદ્ધવ યદુરાજ જેવો હતો તેને પોતાના અધિકારનું પણ ભાન નથી એટલે ભગવાને તેને માટે ગુરુ પણ જડ વિચાર્યા અને એ સંવાદ કહ્યો.

તરુણ અને વિદ્વાન બ્રાહ્મણ ગુરુ દત્તાત્રેયને જડ અથવા અવધૂતવેશે ફરતા જોઈ ધર્મ જાણવાની જિજ્ઞાસાવાળા યાદવોના પૂર્વજ યદુ રાજાએ એમને અંતઃકરણમાં આનંદનું કારણ પૂછ્યું. તમે સુંદર છો, મધુરભાષી છો, શરીરે સશક્ત છો, કશું જ કર્મ કરતા નથી, જડ અવધૂતવેશે ફરો છો છતાં તમે મસ્તપણે આમ આત્માનો આનંદ અનુભવો છો એનું શું કારણ એમ પૂછ્યું. અવધૂત બ્રાહ્મણે ઉત્તરમાં બુદ્ધિથી જેમની પાસેથી આત્માને સમુજજવલ બનાવે એ વિવેકબુદ્ધિ પ્રાપ્ત થઈ હતી તેવા જ્ઞાનદ ગુરુઓ ગણાવ્યા :

પૃથિવી વાયુગાકાશમાપોઽગ્નિશ્ચન્દ્રમા રવિઃ ।

કપોતોઽજગરઃ સિન્ધુઃ પતન્જો મધુકૃદ્ ગજઃ ॥૩૩॥

મધુહા હરિણો મીનઃ પિન્ગલા કુરોઽર્ધકઃ ।

કુમારી શરકૃત્ સર્પ ઋર્ણનાભિઃ સુપેશકૃત્ ॥ ૩૪ ॥ (અ. ૭)

(૧) પૃથ્વી - વિષ્ણુપત્ની અને ભક્ત છે છતાં ભૌમિક રૂપે સૌનો ભાર સહે છે, પાદપ્રહાર આદિ અવજ્ઞા સહે છે, પોતે મહાન છતાં અપમાન ભાર વગેરે સહે છે, અચલ રહે છે, સૌને ક્ષમા આપે છે. સાધુ પુરુષોએ પૃથ્વીની જેમ સર્વોપયોગી બનીને જીવવાનું છે.

(૨) વાયુ - શ્વાસ દ્વારા લેવાતો વાયુ દેહ ટકાવે. દેહ ટકે તો જ જ્ઞાન ભક્તિ થઈ શકે. વાયુ પવન ગંધાદિનો સ્પર્શ થાય છતાં નિર્લેપ રહે. એમ સત્પુરુષોએ વિષયો પ્રત્યે આસક્ત ન થતાં નિર્લેપ બની રહેવાનું છે.

(૩) આકાશ - સર્વવ્યાપક છે છતાં નિર્લેપ છે તેમ સત્પુરુષોએ દેહમાં રહ્યા છતાં બ્રહ્મસ્વરૂપની ભાવના કરવી, દેહથી આત્મા જુદો છે એમ માનવું.

(૪) જળ - સ્વભાવથી સ્વચ્છ, મધુર, શીતલ હોઈ સૌને પવિત્ર કરે છે તેમ સત્પુરુષોએ સૌના માટે એવા જ બનવાનું છે.

(૫) અગ્નિ - તેજસ્વી છે છતાં ક્ષોભ પામતો નથી, સર્વ વસ્તુનું ભક્ષણ કરે છતાં શુદ્ધ રહે છે તે રીતે સત્પુરુષોએ જ્ઞાન અને તપથી તેજસ્વી બનીને, વિશુદ્ધ આત્મા બની રહીને સૌના માટે કલ્યાણપ્રદ બની રહેવાનું છે.

(૬) ચન્દ્ર - ચન્દ્ર કારણવશાત્ ઓછો વતો દેખાય છે, પણ વાસ્તવમાં એકસરખો જ છે. એની જેમ સત્પુરુષો એ સમાનતા શીખીને વધ ઘટ શરીરને છે, આત્માને નથી એવો બોધ લેવાનો છે.

(૭) સૂર્ય - કિરણો દ્વારા જલને શોષે છે, પુનઃ વૃષ્ટિરૂપે પ્રદાન કરે છે. પરિણામે પ્રાણી માત્રનું જીવન ટકી રહે છે છતાં અભિમાન નથી અને અવિરતપણે પોતાનું કાર્ય કરે જાય છે તેમ સત્પુરુષોએ અભિમાન કર્યા વગર લોકકલ્યાણનાં કાર્યો કર્યે જવાનાં છે.

(૮) કપોત - સંસારમાં કોઈ પણ વિષયમાં વધુ પડતી આસક્તિ રખાય તો સંકટમાં આવી પડાય. કપોત પતી અને બચ્ચાંમાં વધુ પડતી આસક્તિથી સ્વયં પણ પારધી દ્વારા બદ્ધ થયો અને નષ્ટ બની રહ્યો તેમ પક્ષીની જેમ વધુ પડતી આસક્તિથી જે જાળ વધે, કર્મધર્મ ભુલાય અને છેવટે પતન થાય એથી સજાગ બની રહીને સંસારનાં દુઃખોની નિવૃત્તિને માટે જ સત્પુરુષોએ પુરુષાર્થ કરવાનો છે.

(૯) અજગર - ભગવદ્-ઈચ્છાથી ઓછું યા વધુ જે મળે એનાથી સંતુષ્ટ રહે છે. યોગીજનોએ પણ એની જેમ જે મળે એનાથી આજીવિકા ચલાવવી અને ભગવદ્ભજન કરવું એવો અજગર પરથી બોધ લેવાનો છે.

(૧૦) સમુદ્ર - બહારથી પ્રસન્ન, પણ ભીતરથી ગંભીર. તેનો પાર કોઈ પામી શકે નહીં. વર્ષાઋતુમાં અનેક નદીઓ ભરપૂર પાણી ઠાલવે છે છતાં વધી જતો નથી અને ગ્રીષ્મમાં નદીઓનું જળ ન મળે તોપણ સુકાઈ જતો નથી તે પ્રમાણે સત્પુરુષોએ ગંભીર બનવું જોઈએ. વૈભવો આદિની ઉપલબ્ધિથી છડી ન જવું અને કદાચ અભાવ વેઠવો પડે તો ખેદ ન પામવો. રાગદ્વેષાદિનો ત્યાગ કરી નિર્વિકાર બની રહેવાનો સમુદ્ર દ્વારા બોધ ગ્રહણ કરવાનો છે.

(૧૧) પતંગ - પતંગિયું દીપશિખાને જોઈ, તેના પર આકર્ષાઈને, એમાં પડી મૃત્યુ પામે છે એવું જોઈને સત્પુરુષોએ વિષયો પ્રત્યે લોભાઈને, એને વળગી રહીને, જન્મમરણના ચક્કરમાં ફસાવું ન પડે એની ચીવટ રાખી ભગવદ્ભજન પ્રત્યે વળવું જોઈએ એવો બોધ ગ્રહણ કરવાનો છે.

(૧૨) મધુકર - સુગંધના લોભથી એક જ કમળમાં રહે અને સાંજનાં કમળ બિડાઈ જતાં કેદી બની રહે છે. સત્પુરુષોએ સારાસારનો વિચાર કરીને લોભવશ બની ન રહેવું એ મધુકરથી શીખવાનું છે. મધમાખી પાસે પણ મધનો સંગ્રહ કરે, પણ એથી તેને મરવું પડે છે એટલે એની જેમ સંગ્રહવૃત્તિ ન રાખતાં યોગીએ જરૂર પૂરતું જ ગ્રહણ કરવું.

(૧૩) હાથી - હાથણીનીઓના સ્પર્શના લોભથી પકડનારાએ કરેલા ખાડામાં પડી હાથી બંધનમાં આવી પડે છે તેમ સ્પર્શથી થતા ભોગો દુઃખના મૂલ જેવા ન બની રહે એવી સત્પુરુષોએ શીખ લેવાની છે.

(૧૪) પારધી - અવધૂતજી તો પારધીને પણ ગુરુ માની કહે છે કે દાન અને ભોગથી રહિત ધનસંગ્રહ કેવળ બીજાને માટે જ છે એ વિશે હું પારધી પાસેથી શીખ્યો છું. કષ્ટથી ભેગા કરેલા મધમાખીઓના મધને પારધી ભોગવે છે તેમ લોભિયાઓનું ધન લોભિયા હોય ત્યાં ધુતારા ભૂખે ન મરે તેમ ધુતારાઓ વિવિધ ઉપાયોથી પડાવી જાય છે. સત્પુરુષોએ આ જાણીને સંગ્રહવૃત્તિનો ત્યાગ કરવો.

(૧૫) હરણ - શિકારીના ગાનથી મુગ્ધ થઈને હરણ બંધાઈ જાય છે. એમાંથી બોધ લઈને યોગીએ વિષયોનાં ગીત કોઈ પણ સ્થળે સાંભળવાં નહીં. ઋષ્યશૃંગ ઋષિ વેશ્યા સ્ત્રીઓના વિષયસંબંધી ગીત આદિથી સ્ત્રીઓને વશ બની ગયા હતા એથી એવાં ગીતથી દૂર રહેવું, ભગવાનનાં ગીત સાંભળવાં.

(૧૬) મત્સ્ય - મત્સ્ય જીભના સ્વાદને લીધે માંસથી ખરડાયેલા લોભાના કાંટાથી મૃત્યુ પામે છે. એ જોઈ ધીર પુરુષે જિહ્વેન્દ્રિયને ખાસ જીતવાની છે. રસની આસક્તિનો ત્યાગ કરી ઔષધની જેમ ભોજન કરવું જોઈએ.

(૧૭) પિંગલા - શ્રી અવધૂતજીએ યદુરાજાને કહ્યું કે હે રાજન્ ! પૂર્વે વિદેહનગરમાં પિંગલા નામની વેશ્યા હતી તેની પાસેથી પણ મને શીખવા મળ્યું છે. એ પિંગલા એક વખત એક સુંદર પુરુષને પ્રાપ્ત કરવા પોતાના ગૃહના છજામાં બેઠી હતી. ધનની ઈચ્છાવાળી તે વેશ્યા કોઈ શ્રીમંત પુરુષની શોધમાં હતી, પરંતુ પ્રારબ્ધવશાત્ તે દિવસે એને એવો કોઈ પુરુષ પ્રાપ્ત થયો નહીં. તેણે આશા ત્યજીને પછી પુરુષના આશારૂપી પાશો નષ્ટ કરવામાં તલવાર જેવું ગીત ગાયું ! એકાન્તમાં શ્રાન્ન થતાં તે શાંત થઈ. ભગવાનને કૃપા કરવી છે એટલે વિપત્તિમાં તેને વૈરાગ્ય થયો, હૃદયમાં વસેલા અંતર્યામીની અનુભૂતિ થઈ. ભગવાનના અનુગ્રહથી એને દુષ્ટ આશામાંથી નિરાશા પ્રાપ્ત કરાવીને સુખ ઉપજાવનારું વૈરાગ્ય થયું છે એમ વિચારી પિંગલા તૃષ્ણાથી ઊપજેલી આશાને નષ્ટ કરી પ્રશાંત બની રહી, શય્યામાં સૂઈ ગઈ. આમ આની પાસેથી મને નિરાશા પરમ સુખ છે એવો બોધ થયો છે

(૧૮) ટિટોડો - બ્રાહ્મણ દત્તાત્રેય બોલ્યા : એક ટિટોડો ક્યાંકથી માંસનો ટુકડો લાવ્યો. એનાથી બળવાન ટિટોડા તેનું માંસ પડાવી લેવા તેને મારવા લાગ્યા ત્યારે તે ટિટોડાએ માંસ ત્યજી દીધું અને સુખ પામ્યો. મને બોધ થયો કે પરિગ્રહ કરવો એ દુઃખ માટે છે, પરિગ્રહના ત્યાગથી જ સુખ મળે છે.

(૧૯) બાળક - બાળકને માન અપમાન હોતાં નથી, તે તો ચિંતાવિહીન અને નિજાનંદનિમગ્ન હોય છે. ચિંતા વગરના, સમજ વગરના અને ભગવાનની સમજવાળા શરણાગતના સંરક્ષક તો સર્વસમર્થ ભગવાન છે જ માટે બાલકની જેમ જ માત્ર આત્મામાં નિમગ્ન બની રહી 'હું આ લોકમાં ફરું છું' એમ અવધૂતજીએ કહ્યું.

(૨૦) કુમારી કન્યા - કુમારી કન્યા પણ મારા ગુરુસ્થાને છે. એક વખતે એવી કન્યાનાં માતા પિતા ક્યાંક બહાર ગયાં હતાં. તે વખતે તેનું પોતાનું માગું કરવા બીજા ગામથી પરોણા આવ્યા. કન્યાએ એમને સત્કાર્યા અને, હે રાજન્ ! એમને જમાડવા તે કન્યા એકાન્તમાં ડાંગર ખાંડવા બેઠી. તેના હાથમાં પહેરેલી ચૂડીઓનો તે વખતે અવાજ થયો. સમજી કન્યાએ તાત્કાલિક ડાંગર ખાંડવાનું કામ પિતાના દારિદ્ર્યને સૂચવનારું હોવાથી તેણે એક જ ચૂડી રહેવા દીધી ! હે શત્રુદમન રાજા ! એ કન્યા પાસેથી મેં એ બોધ લીધો કે ઘણાની

સાથે રહેવાથી કલેશ થાય, બે સાથે રહેવાથી પણ રોજ વાતચીત થાય એટલે કુમારીની ચૂડીની જેમ એકલા જ ફરવું જોઈએ.

(૨૧) બાણકાર - એક બાણ બનાવનારો કારીગર બાણ બનાવવામાં એવો તલલીન બની ગયો હતો કે તેની પાસથી તે વખતે વાજતે ગાજતે રાજાની સવારી નીકળી છતાં તેણે જાણ્યું નહીં. મને બોધ થયો કે એકાગ્ર બને તો ઉત્તમતા અને આનંદ પ્રાપ્ત કરે તેને જ નિર્વાણ અર્થાત્ કર્મપરંપરામાંથી મુક્તિ મળે.

(૨૨) સર્પ - સર્પ એકલો ફરે છે યા એકાંતે પડી રહે છે, કોઈની સહાય લેતો નથી. એને પોતાનું ઘર નથી, ગમે તે દરમાં સુખેથી રહે છે. આચાર ઉપરથી જણાતો નથી કે ઝેરી છે કે ઝેર વગરનો છે. એ રીતે મુનિએ પણ એકાકી રહેવું, સંગ માત્ર ત્યજવો. સાચું મુનિપણું છે કે નહીં તે પણ આચારથી જણાવા દેવું નહીં, થોડું બોલવું અને ભગવદ્ભજનમાં જ રત બની રહેવું.

(૨૩) કરોળિયો - કરોળિયો જેમ પોતામાંથી જ લાળને મુખ દ્વારા ફેલાવવાની કીડા કરે છે અને પછી તેને પોતામાં જ પરત લઈ લે છે તેમ ભગવાને જ આ જગતને સર્જ્યું છે, જગદ્રૂપ જ પોતે છે, લીલાર્થે આવિર્ભાવ કરે છે અને ઈચ્છા પ્રમાણે તેનો તિરોભાવ કરે છે. ભગવાન તો સર્વાધાર છે, આનંદરૂપ છે. લીલા માટે જીવ જગત સર્જે છે અને પછી પોતાનામાં જ સમાવે છે પણ ખરા.

(૨૪) કીડો - ભમરીએ પકડેલો કીડો ભમરીનું ધ્યાન કરતાં ભમરીરૂપ બની રહે છે. જેનું ચિંતન કરીએ એવા થવાય. હરિને ચિંતવીને હરિમય થવું એ અહીં બોધ છે.

છેવટે અવધૂતજી કહે છે કે હે રાજન્ ! મારા દેહ દ્વારા પણ મેં બોધ લીધો છે. આ મનુષ્યદેહ દુર્લભ છે. એમાં પરમાત્માને ઓળખવાની બુદ્ધિ છે. પૂર્વદેહનાશ અપેક્ષિત નથી, આ જન્મે પણ ભગત્કૃપાથી સેવાપયોગી દેહ મળે છે. સંસારી જીવો દેહમાં પ્રીતિ કરી શરીરસુખ માટે મથે છે. દેહ તો વૃક્ષ જેવો છે, દેહ અનિત્ય છે, પણ નિત્ય સુખનું સાધન થઈ શકે છે. છેવટે પ્રભુરત બની રહીને અવધૂતજી બોધ આપે છે અને પછી યદુરાજા દ્વારા વંદન અને પ્રાર્થના કરેલા ગંભીર બુદ્ધિવાળા તે બ્રાહ્મણ દત્તાત્રેય રાજાની સંમતિથી પછી પ્રસન્ન થતા આવ્યા હતા તેમ સ્વેચ્છાએ ગયા. હે ઉદ્ધવ ! આ રીતે આપણા પૂર્વજ યદુરાજા અવધૂતજીના બોધથી સર્વ સંગથી મુક્ત બની રહી બ્રહ્મવેત્તા થયા હતા અને એથી જ તો આપણું કુળ પ્રશંસાપાત્ર છે.

શ્રી ભગવાન બોલ્યા : હે ઉદ્ધવ ! પંચરાત્ર વગેરે શાસ્ત્રોમાં મેં કહેલા સ્વધર્મોમાં સાવધાન રહેતા પુરુષે મારો જ આશ્રય કરીને વર્ષ આશ્રમ અને કુળના આચારો પાળવા. મારામાં પરાયણ પુરુષે કામ્ય કર્મો ત્યજવાં, પણ નિષ્કામ ભાવથી નિત્યનૈમિત્તિક કાર્યો તો કરવાં જ. ભાગવતમાર્ગ સાથે વિરોધ ન આવે તેમ આ બધું કરવાનું છે. ભગવદ્વિચારશીલ

ભક્તોએ કર્મવિધિનો આદર કરવો નહીં, ભગવન્નિષ્ઠ એવા ગુરુનું નિષ્કપટ ભાવે સેવન કરવું. અવિદ્યાથી ભગવદ્-અંશ એવા જીવને દેહ વગેરેના આયાસથી અહંતા-મમતારૂપી-સંસારરૂપી બંધન પ્રાપ્ત થાય છે. સદ્ગુરુ દ્વારા પ્રાપ્ત થતી વિદ્યાથી અવિદ્યા દૂર થાય. સઘળું જગત ભગવદ્રૂપ સમજાય એટલે પછી સંસારરૂપી બંધન નહીં રહે. સુખમાં દુઃખ છુપાયેલું છે. ધર્મથી-પુણ્યથી સ્વર્ગ મળે, પણ પુણ્ય પૂરું થતાં સ્વર્ગને પણ છોડવું પડે. લૌકિક સુખોની ઈચ્છાનો પણ ત્યાગ કરીને ભગવન્નિષ્ઠ બની રહેવું એ જ સાચો સિદ્ધાંત છે.

ઉદ્ધવે પૂછ્યું : હે પ્રભો ! મુક્તિ ક્યારે થાય ? દેહાદિ ગુણો રહેતા નથી ત્યારે થાય કે તે હોય છતાં પણ થાય ? દેહાદિમાં બંધાયેલો કેવી રીતે વર્તે ? દેહાદિથી મુક્ત હોય તે કેવી રીતે વર્તે ? એક જ આત્મા નિત્ય મુક્ત અને નિત્ય બદ્ધ કેવી રીતે ? ઉદ્ધવે બદ્ધમુક્ત જીવો બાબતમાં પ્રશ્ન પૂછ્યા.

શ્રીભગવાન બોલ્યા : આત્મા બદ્ધ અને મુક્ત છે તે કેવળ મારે અધીન રહેનારા પ્રકૃતિના ગુણોથી કહેવાય છે. વસ્તુતઃ આત્મા બદ્ધ નથી યા મુક્ત નથી. બંધાય છે તે બદ્ધ અને છૂટે તે મુક્ત. જીવે માનેલો અહંતામમતારૂપ સંસાર વાસ્તવ નથી. અવિદ્યા અને વિદ્યા બન્ને મારી જ શક્તિઓ છે. એમાં એ વિદ્યાથી સંસારબંધન અને વિદ્યાથી મોક્ષ પ્રાપ્ત થાય. સંસારના બંધનવાળો બદ્ધ જીવ અને મુક્ત અંતરાત્મા હૃદયમાં સાથે જ રહે છે. જીવરૂપે અને પ્રેરક અંતર્યામીરૂપે. શ્રુતિમાં દ્વા સુપર્ણા સયુજા સઘાયા તેમ સૂત્રમાં ગુહાં પ્રવિશ્યાત્માનૌ હિ તદર્શનાત્ ની જેમ સુપર્ણાવેતૌ એવું સમાન કથન છે. આ બન્નેમાં અવિદ્યાયુક્ત જીવ નિત્યબદ્ધ અને વિદ્યામય ઈશ્વર નિત્યમુક્ત. અહંતામમતાવાળો અજ્ઞાની જીવ પૂર્વ કર્મને વશ શરીરમાં રહી ઈન્દ્રિયોથી થતાં કર્મ વડે 'આ બધું ઈન્દ્રિયો કરતી નથી, પણ હું જ કરું છું' એમ માનીને ભવસાગરમાં અથડાયા કરે છે, પણ જે જ્ઞાની ઈચ્છા માત્રથી દૂર રહે, માન અપમાનથી પર રહે, ગુણદોષથી પર રહે, સમદૃષ્ટિ રાખી અનુકૂળતા પ્રદાન કરનારની સ્તુતિ અને પ્રતિકૂળતા આપનારની નિંદા ન કરે તેને બંધન થતું નથી. આકાશ વ્યાપક છે છતાં ક્યાંય બંધાતું નથી, સૂર્ય જળમાં પ્રતિબિંબિત થાય પણ જળનો તેને સ્પર્શ પણ થતો નથી, વાયુ બધે વાય છે છતાં ક્યાંય વળગતો નથી તેમ જ્ઞાની પ્રકૃતિના ધર્મોમાં આસક્ત થતો નથી, નિર્લેપ બની રહે છે, ઉદાસીન બની રહે છે. આવો જ્ઞાની આત્મારામ બની રહે, પ્રભુસંબંધ વગરની વન્ધ્ય વાણી ન બોલે. કર્મ કરે તે પ્રભુપ્રીત્યર્થે કરે, કથારત રહે, ભગવાનનો આશરો ન ભૂલે, સદા સત્સંગ કરે, તેઆવાને જ ભગવાનમાં અચલ ભક્તિ થાય અને પરમપદની પ્રાપ્તિ થાય. ભગવાને પછી ઉદ્ધવને સાધુ પુરુષોનાં તથા ભક્તોનાં લક્ષણ ગણાવતાં કહ્યું કે કૃપાળુ હોવાથી પારકાં દુઃખ સહન ન કરે, કોઈનો દ્રોહ ન કરે, સર્વ પ્રાણીઓ ઉપર ક્ષમાવાળો, સત્યરૂપી સ્થિર, બળયુક્ત, ઈર્ષ્યારહિત, સુખદુઃખમાં સમાન વૃત્તિ રાખનાર, હર્ષ-શોક ન કરનાર, યથાશક્તિ સર્વનો ઉપકાર કરનાર, વિષયોથી વિકાર

ન પામેલા મનવાળો, ઈન્દ્રિયોને વશમાં રાખનાર, કોમળ ચિત્તવાળો, સદાચારી, પરિગ્રહરહિત, ભોગ સુખોવાળી ક્રિયાઓથી રહિત, મિતાહારી, અંતઃકરણને વશ કરનાર, પ્રશાંત, સ્વધર્મમાં સ્થિર, મારા શરણવાળો, મનનશીલ, સાવધાન, નિર્વિકાર, ધૈર્યવાળો, ભૂખ-તરસ શોક-મોહ-વૃદ્ધાવસ્થા અને મૃત્યુનો વિજેતા અર્થાત્ એનાથી વિચલિત ન થનાર, માનની ઈચ્છા વગરનો, બીજાને માન આપનાર, બોધ આપવામાં સમર્થ જ્ઞાની, સર્વનો મિત્ર, સર્વનું ભલું કરનાર-ઉત્તમ જ્ઞાન અને ધર્મ આચરવાથી અંતઃકરણની શુદ્ધિ થાય છે અને અધર્મી થવાથી નરક પતન વગેરે દોષો થાય છે એમ સમજીને મારા સ્વરૂપ એવા વેદે આજ્ઞા કરેલા સર્વ સ્વધર્મો મારા ધ્યાનમાં વિઘ્નકર્તા માનીને, ત્યજી દઈને, મારા પ્રત્યેની ભક્તિ જ સર્વ શ્રેષ્ઠ છે એમ માની દૃઢ નિશ્ચયપૂર્વક મારું ભજન કરવું. આ રીતે અઘ્નવીસ સાધુલક્ષણો ગણાવી છેવટે કહ્યું કે સત્સંગપૂર્વક સર્વધર્મ છોડીને મને ભજે તે જ ઉત્તમ છે.

પછી ભક્તોનાં લક્ષણ બતાવતાં ભગવાને કહ્યું કે :

જાત્વા જાત્વાથ ચે વૈ માં યાવાન્ યશ્ચાસ્મિ યાદૃશઃ ।

ભજન્ત્યનન્યભાવેન તે મે ભક્તતમા મતાઃ ॥૩૩॥ (અ. ૧૧)

હું જેટલો અમાપ અને જેવો સર્વાત્મા તથા સચ્ચિદાનંદરૂપ છું તેટલો અને તેવો મને જાણીને જ્ઞાનપૂર્વક કે અજ્ઞાનથી પણ જેઓ અનન્યભાવથી મને ભજે છે તેમને મેં મારા મહાન ભક્ત માન્યા છે. હે ઉદ્ધવ ! મારાં અને મારા ભક્તોનાં દર્શન કરવાં, સેવા કરવી, સ્તુતિ, નમન, ગાન કરવાં, ગુણધર્મોનું લીલાનુકીર્તન કરવું, કથામાં શ્રદ્ધા રાખવી. મારું ધ્યાન ધરવું, જે મળે તે સર્વ લાભનો સેવામાં વિનિયોગ કરાવવો, દાસભાવથી આત્મ-નિવેદન કરવું, ઉત્સવો મનાવવા, કીર્તનસમાજ કરવા, મારાં વિવિધ સ્વરૂપોનાં દર્શન માટે યાત્રાઓ કરવી, સંપત્તિ પ્રમાણે ભોગશુંગાર કરવા, વૈદિક યા ભક્તિશાસ્ત્રમાં કહેલ નામસ્મરણ જેવી દીક્ષા લેવી, એકાદશી જયંતીઓ વગેરે વ્રત કરવાં, સ્વતઃ કે સમગ્રપણે સેવાપ્રચાર કરવો, પ્રભુને પધરાવીને સેવા કરવી, સેવામાં ઉપયોગી બગીચા વગેરેની પ્રવૃત્તિ કરવી, મંદિરને સ્વચ્છ અને સુંદર રાખવાં, કાયા કુટુંબ સ્વજનો લક્ષ્મી યા કળાને સેવામાં પ્રયોજી કૃતાર્થ કરવાં. અન્યના ઉપયોગમાં લીધેલી વસ્તુઓ સેવામાં વપરાય નહીં, પ્રભુને અંગીકાર કરાવેલી સામગ્રી પ્રસાદરૂપે વહેંચીને લેવાય. સેવક તો સ્વામીની પ્રસાદીથી જ જીવનવ્યવહાર ચલાવે. પ્રસાદી ભગવદ્રૂપ છે. વાંટીને લેવાય એમાં દોષ નથી. પ્રભુની પ્રસન્નતાથી સૂર્ય, અગ્નિ, બ્રાહ્મણ, ગાય, વૈષ્ણવ, આકાશ, વાયુ, જળ, પૃથ્વી, આત્મા અને સર્વ પ્રાણીઓને પૂજા કરવા યોગ્ય માની સેવાબુદ્ધિથી યથાયોગ્ય કરવું. માત્ર પ્રભુપ્રીત્યર્થે સેવા કરવામાં અભિમાન, દંભ અને સેવા કરું છું એવી જાહેરાત ન હોવાં જોઈએ. સર્વત્ર કરાતી સેવામાં શંખ, ચક્ર, ગદા, પદ્મથી યુક્ત અને ચતુર્ભુજ એવા મારા સ્વરૂપનું જિતેન્દ્રિય બની રહીને ધ્યાન ધરવું અને દીક્ષાપ્રકારે સેવા કરવી, સત્યુપાસનો સેવા અને સત્સંગથી પ્રાપ્ત થતા

ભક્તિયોગ વિના સંસાર તરવાનો અને મને પામવાનો બીજો કોઈ વધુ ઉત્તમ માર્ગ નથી. હે ઉદ્ધવ ! તમે તો મારા શુદ્ધ અંતઃકરણવાળા મિત્ર અને સેવક છો એટલે હવે અંતરંગ સાધન એવા સત્સંગરૂપી પરમ રહસ્ય અને અત્યંત ગુપ્ત રાખવા યોગ્ય વિષયનું નિરૂપણ કરું છું તે સાંભળો.

શ્રીભગવાન બોલ્યા : હે ઉદ્ધવ ! યોગ, તત્ત્વના વિચારરૂપ સાંખ્ય, અહિંસા વગેરે સામાન્ય ધર્મો, વેદપાઠરૂપ સ્વાધ્યાય, તપ, ત્યાગ, અગ્નિહોત્રાદિ, ઇષ્ટાપૂર્ત કર્મો, દાન, વ્રત, યજ્ઞ, મંત્રો, તીર્થો અને યમો, આ બધાં મને સહજમાં વશ કરી શકતાં નથી, પરંતુ આસક્તિ માત્રનો નાશ કરનાર સત્સંગ તો મને સહજમાં વશ કરી શકે છે. પ્રત્યેક યુગમાં દૈત્યો, રાક્ષસો, મૃગો, પક્ષીઓ, ગંધર્વો, અપ્સરાઓ, નાગો, સિદ્ધો, ચારણો, યક્ષો, વિદ્યાધરો, તેમજ મનુષ્યોમાં વૈશ્યો શૂદ્રો અને સ્ત્રીઓ જે રજોગુણી અને તમોગુણી પ્રકૃતિવાળાં હતાં તેમાંનાં ઘણાં સત્સંગથી જ મારા પદને પામ્યાં છે. વૃત્તાસુર, પ્રહ્લાદ, વૃષપર્વા, બલિ, મયદાનવ, વિભીષણ, સુગ્રીવ, હનુમાન, જાંબવાન, જટાયુ, તુલાધાર વૈશ્ય, ધર્મવ્યાધ, કુબ્જ, વ્રજાંગનાઓ, યજ્ઞ કરતા બ્રાહ્મણોની પત્નીઓ અને બીજાં ઘણાં સત્સંગથી જ મને પામ્યાં છે. સત્સંગ દ્વારા પ્રાપ્ત થતા ભક્તિયોગ વિના કૃષ્ણપ્રાપ્તિનો અન્ય કોઈ સુયોગ્ય સરલ સફળ ઉપાય નથી. સત્સંગ થાય તો કૃષ્ણકૃપા થાય. પછી તો ભગવાન માટે જ ભગવદીયોનો સંગ તે સત્સંગ. બળભદ્રજીની સાથે અકૂરજી મને મથુરા લઈ ગયા ત્યારે મારામાં જ અનુરક્ત ચિત્તવાળાં શ્રીગોપીજનોને મારા વિયોગથી તીવ્ર મનોવ્યથા થતી હતી. શ્રીગોપીજનોને તો કૃષ્ણ પ્રત્યે પ્રગાઢ પ્રેમ હતો. એમની ભક્તિ શાસ્ત્રોક્ત ભક્તિ ન હતી. ભગવાને ઉદ્ધવજીને કહ્યું કે ગોપીજનોને મારા વિરહનું દુઃખ તો હતું, પણ વધુ તો તેમનો મને થનાર શ્રીગોપીજનના વિરહનું દુઃખ પણ અસહ્ય બની રહ્યું હતું. શ્રીગોપીજનોએ પ્રથમ માણેલું સુખ પણ દુઃખપ્રદ થયું હતું. તેમના સંગમાં અર્ધ ક્ષણની જેમ વીતેલી તે રાત્રિઓ વિયોગમાં તો તેમના માટે કલ્પ જેવી થઈ ગઈ હતી. શ્રીગોપીજન તો સરિતાઓ જેમ સમુદ્રમાં મળી જાય એમ મારામાં એક રૂપ જ થઈ ગયાં હતાં. એમની જેમ સર્વસ્વ ભાવથી મારા શરણે આવો જેથી મારે લીધે જ તમે સર્વ તરફથી નિર્ભય બની રહેશો.

ઉદ્ધવજીએ પૂછ્યું : હે યોગેશ્વરોના ઈશ્વર ! તમારી આ વાણીમાં હું કાંઈ સમજી શક્યો નહીં. તમે પ્રથમ સાવધાન થઈને કર્મો કરવાનું કહ્યું અને વળી એમ પણ કહ્યું કે સર્વ ત્યજીને મારે શરણે આવ, તો પછી આત્મામાં કર્તાપણું છે ? કર્મો કરવાં નહીં ?

શ્રીભગવાન બોલ્યા : હે ઉદ્ધવ ! જીવોને અનાદિ અવિદ્યાથી કર્તાપણું વગેરે છે તેથી વિધિ તથા પ્રતિષેધનો અધિકાર પણ છે. અંતઃકરણની શુદ્ધિ માટે કર્મો કરો, અંતઃકરણ શુદ્ધ થતાં ભક્તિમાં વિઘ્ન કરતાં કર્મો ત્યજી દો અને દૃઢ આસરો રાખીને પછી મારું ભજન કરો. એ પછી સાચું જ્ઞાન થાય એટલે કાંઈ કરવાનું રહેતું જ નથી. પ્રથમ શબ્દસૃષ્ટિ સમજી

લો. પ્રાણધારણ, પ્રયત્નવાન નહીં, પણ જિવાડે તે જીવ. જીવનો મુખ્ય ઉપાધિભૂત સૂત્રાત્મા પ્રાણ 'જીવ' શબ્દથી અહીં કહ્યો છે. નામરૂપ પ્રપંચમાં શબ્દરૂપે પ્રગટ થાય છે. સૂક્ષ્મ મનોમય રૂપ વેદ શરીરને ધારણ કરે છે. ભગવાન સ્થૂળ વૈખરી વાણીરૂપ થતાં માત્રા સ્વર વર્ણ એ રૂપે પ્રકટે છે. મૂલાધાર ચક્રમાં પરા વાણી દ્વદયમાં પશ્યન્તી, કંઠમાં મધ્યમા અને જિહ્વામાં સ્પષ્ટ વૈખરીરૂપે પ્રગટે છે. આ જીવ-મન બન્ને પ્રાકૃત નથી, નિત્યસિદ્ધ છે. વેદવાણી મારી અભિવ્યક્તિનું પ્રાકટ્ય છે. વિભક્ત થયેલી શક્તિ અનેક પ્રકારની હોય એમ પ્રકાશે છે. આ જ પ્રાણપદ પરમેશ્વર-જીવાત્મા ત્રિસર્ગરૂપ જગતના કારણરૂપ છે. આ આદિ રૂપ છે. વસ્ત્ર જેમ તાંતણામાં સ્થિર છે, ઓતપ્રોત છે, તેમ ભગવાનમાં આ વિશ્વ છે, એટલે કે આ ભગવદ્ગુણ નામરૂપાત્મક સત્ય જગત. ભગવાને ઉદ્ભવને અહીં જ્ઞાનનો બોધ આપતાં જ્ઞાનમાં પણ ત્યાગ કરવા યોગ્ય માયિક જગત અને ભગવદ્રૂપ વિશ્વની વાંત કરી છે. ભગવદ્રૂપ જગતનું મૂલ મારી અભિવ્યક્તિ શબ્દથી, મધ્ય વેદરૂપ વાણી શબ્દથી અને અંત છૂટી છૂટી થયેલ શક્તિવાળો ઘણા પ્રકારે ભાસે છે એવો કહ્યો. પછી માયિક જગતનું સ્વરૂપ પણ કહે છે. તેનું મૂલ આનાં બે બીજો છે (શ્લોક ૨૨) એમ કહેલ હોવાથી પ્રકૃતિ અને પુરુષને કહેલ છે. મધ્ય શતમૂલ: વાસનામય સૌ મૂલવાળો છે અને અંત માયામય છે. આ અંતરા સૃષ્ટિરૂપ ભ્રમથી પ્રતીત થતું માયામય જગત છે તે મિથ્યા છે. આ રીતે બન્ને પ્રકારના જગતનાં મૂલ મધ્ય અને અંતને કહી તેમનાં સ્વરૂપ જણાવેલાં છે. ઉદ્ભવને જ્ઞાનમાર્ગમાં જ સંદેહ થયેલો, ભક્તિમાં નહીં તેથી તે ભક્તિમાર્ગનો જ અધિકારી છે, એટલે જ તેને આ પહેલાં ભક્તિનો ઉપદેશ ભગવાને તેના અધિકાર પ્રમાણે જ કરેલો છે.

માયિક જગતના સ્વરૂપનું ઉદ્ભવને યથાર્થ જ્ઞાન થાય તે માટે ભગવાને સત્ત્વ વગેરે ગુણોનું પછી નિરૂપણ કર્યું છે. એનાથી અંતઃકરણના સંકલ્પ વિકલ્પ વગેરે બંધન કરાવનારા બાહ્ય કર્મ વગેરે દોષો દૂર થાય છે. સત્ત્વ, રજ અને તમ બુદ્ધિના ગુણો છે, આત્માના નહીં. શુદ્ધ સત્ત્વની વૃદ્ધિ થતાં ભગવાનની ભક્તિરૂપ લક્ષણવાળો ધર્મ થાય. અંતઃકરણ ગુણરૂપ હોવાથી ભેદ જોવાની બુદ્ધિરૂપ દોષો અવધૂતજીના ચોવીસ ગુરુઓના બોધથી દૂર થયેલા નહીં તેથી તે દોષ દૂર કરવા આ તેરમા અધ્યાયમાં ભગવાન તેમનાથી ઉત્તમ એવા અન્ય ગુરુની વાત કરે છે. તેમના પ્રશ્ન કરનારા પણ અવધૂત જેવા છે ! સત્ત્વ ગુણથી વૃદ્ધિનાં કારણો દર્શાવવા સામાન્ય ગુણવૃદ્ધિનાં કારણો કહે છે. શાસ્ત્ર-વિદ્યાભ્યાસ તેમ ગ્રંથસેવન, જલ-ભોજ્ય પદાર્થો, પ્રજા-સમાજ, દેશ-વસવાનું યા પ્રવૃત્તિનું સ્થલ, કાલ-સમય, કર્મ-પ્રવૃત્તિ, જન્મ-કુલપરંપરા, ધ્યાન-વિચારમંથન, સ્મરણ વગેરે, મંત્ર-જપમંત્ર અને સંસ્કાર અર્થાત્ દીક્ષા યા શુદ્ધિપ્રક્રિયા આ દશ ગુણવૃદ્ધિનાં કારણો છે. આ દશમાં સાત્ત્વિક પુરુષો જેને ઉત્તમ ગણે તે સાત્ત્વિક હોવાથી સ્વીકાર્ય અને ઉપેક્ષા કરે તે તામસ હોવાથી અસ્વીકાર્ય. સાત્ત્વિકના સેવનથી ભક્તિરૂપી ધર્મ પ્રાપ્ત થાય છે. ઉત્તમમાં જ અભિરુચિ થાય, ઉત્તત થવાય અને પછી ઉદ્ધાર થાય. વિવેકબુદ્ધિથી વિચાર કરી સારાસારને સમજીને જીવનમાં

ઉપયોગી બધી વસ્તુઓમાં વ્યવહાર કરવો. વિવેકીએ પ્રમાદ છોડવો. સર્વમાંથી ચિત્તને સંયમમાં રાખી પ્રભુમાં પરોવવું. આવો પ્રભુપરાયણ બનાવતો એકાન્તિક યોગ છે. શ્રીભગવાને હંસરૂપે બ્રહ્મા અને સનકાદિને તે ઉપદેશ્યો હતો. હંસ તો નીર ક્ષીર જુદું પાડે, દૂધ પીએ. હંસ ભગવાને ભગવદ્રૂપ આ સત્ય જગતને સ્પષ્ટ જુદું દર્શાવતો ઉપદેશ આપ્યો હતો. સનકાદિ મુનિઓ બ્રહ્માના માનસ પુત્રો છે તેમણે એક વખત બ્રહ્માને યોગની ઉત્કૃષ્ટ સૂક્ષ્મ સ્થિતિ અંગે પૂછ્યું. સ્વયંભૂ બ્રહ્મા પોતે મોટા દેવ અને પ્રાણી માત્રના સ્રષ્ટા હોવા છતાં પ્રશ્નનો ઉત્તર આપી શક્યા નહીં. એમણે મારું સ્મરણ કર્યું એટલે ભગવાન હંસરૂપે ત્યાં પધાર્યા. હંસ નીર ક્ષીર અલગ કરી શકે છે તેમ હું પણ વિષયોને અને મનને અલગ કરવા સમર્થ છું એમ જણાવવા ભગવાન હંસરૂપે પધાર્યા હતા. એમને વંદન કરી સૌએ પૂછ્યું : આપ કોણ છો ? તત્ત્વ જાણવા તે મુનિઓએ અને બ્રહ્માએ મને એમ પૂછ્યું ત્યારે, હે ઉદ્ભવ ! તેમને મેં જે કંઈ કહ્યું તે તમે સાંભળો. મેં તેમને કહ્યું કે હે બ્રાહ્મણો ! તમે આમ પૂછો છો, પણ આત્મા પરમાત્માથી જુદો નથી એટલે પ્રશ્ન નિરર્થક છે અને દેહ તો સર્વના સરખા પંચમહાભૂતના, પણ પરમ કારણ બ્રહ્મરૂપે તે જુદા જુદા નથી. જીવના દેહસંબંધ નિમિત્તથી ગુણ અને ચિત્ત પરસ્પર ત્યાગ કરતાં નથી તેથી સંસાર વધે, હું મારું એવા ભાને મમતા થાય, બંધન વધે. હંસ ભગવાનના નિર્ણય પ્રમાણે ત્રણ ગુણો અને પોતાનું ચિત્ત એ બન્નેનો ત્યાગ કરવાનો છે. જીવ ભગવાનમાં મગ્ન થાય તો જ વાસનામય ચિત્ત અને પ્રાકૃત ગુણોનો ત્યાગ થાય. ઓ ચાર રીતે સંભવે : (૧) ઘણી શ્રદ્ધાને લીધે, (૨) ભક્તિથી, (૩) ભગવાનનો પોતાની અંદર આવેશ થવાથી અથવા (૪) ઉત્તમ ભક્તિને લીધે ભગવાનમાં પ્રવેશ થવાથી. ઘણી શ્રદ્ધા હોય તો તે ફલ પ્રાપ્ત કરાવે છે એ પ્રસિદ્ધ છે જ. ભક્તિ પણ જીવના ગુણોથી પર કરી પરબ્રહ્મની પ્રાપ્તિ કરાવે છે. ભક્તિ ઉત્તમ પ્રકારની હોય તો ભગવાનમાં તેને લીધે પ્રવેશ થાય. ઉત્તમ ભક્તિ બ્રહ્માભાવ થયા પછી થાય અને બ્રહ્માભાવ વિશુદ્ધ બુદ્ધિથી શાંતિ પ્રાપ્ત થવાથી થાય છે, એટલે જ આરંભમાં બુદ્ધિ શુદ્ધ કરવાની જરૂર હોવાથી હંસ ભગવાને તે કરવા માટે ગુણો અને ચિત્ત એકબીજાનો ત્યાગ કરે એમ સૂચવ્યું હતું. બુદ્ધિમાં ભગવાનનો આવેશ થવાથી ભેદબુદ્ધિ દૂર થાય ત્યારે જ ગુણો અને ચિત્ત પરસ્પરનો ત્યાગ કરી શકે છે. ઉત્તમ ભક્તિને લીધે ભગવાનમાં પ્રવેશ થવાથી સાયુજ્યની પ્રાપ્તિ થાય છે. એ પછી તેરમા અધ્યાયના ૨૪ થી ૨૬ એ ત્રણ શ્લોકોમાં હંસ ભગવાન 'સર્વ હું છું, મારાથી જુદું કંઈ નથી' એમ કહે છે. પછી જીવ ભગવદ્રૂપ હોવાનું કહી ગુણો અને ચિત્તનો ત્યાગ કરી શકાય તે માટે કહે છે કે બુદ્ધિની સ્વપ્ન જાગ્રત અને સુષુપ્તિ એ ત્રણ અવસ્થાઓ છે અને તેમના સાક્ષી તરીકે રહેલો જીવ તે અવસ્થાઓથી જુદો છે, તે કમશ: વૈશ્વાનર, તેજસ અને પ્રાણ નામે ઓળખાય છે. વસ્તુતઃ બુદ્ધિની આ અવસ્થાઓથી જીવ જુદો છે. ચોથી નિર્ગુણ આનંદરૂપ તુર્ય અવસ્થામાં જીવ સ્થિતિ કરે તો અહંકાર અને ગુણયુક્ત ચિત્તવૃત્તિનો ત્યાગ થાય. એની પ્રાપ્તિ માટે જીવે સાત્ત્વિકનું સેવન કરી પ્રભુપરાયણ થવું જોઈએ.

એ પછી હંસ ભગવાન ગુણોથી થયેલી સૃષ્ટિ મિથ્યા હોવાનું તર્કથી જણાવે છે. ચિત્તની જેમાંથી ઉત્પત્તિ થાય છે તે ગુણો સંબંધી વાત અધ્યાયના આરંભમાં કરેલી હોવાથી અને પછી તે સાંખ્ય અને યોગનો ગુહ્ય ઉપદેશ હોવાનું પણ કહેલ હોવાથી સિદ્ધાંત એ સ્થાપિત થાય છે કે જુદા જુદા ઋષિમુનિઓએ કલ્પેલા ભેદભાવથી સિદ્ધ થતી ત્રિગુણમયી સૃષ્ટિ જ મિથ્યા છે. કારણ એ છે કે તેનું મૂલ ભગવાનથી જુદું છે. અભેદવાદથી સિદ્ધ થતી ભગવાનની ઈચ્છાથી ઉત્પન્ન થયેલું ભગવદ્રૂપ જગત તો સત્ય જ છે. વસ્તુ વસ્તુરૂપે સમજાય ભગવદ્રૂપે નહીં તેવી સમજરૂપ જગતને જ અહીં હંસ ભગવાને મિથ્યા કહ્યું છે. વસ્તુ માત્ર જો ભગવદ્રૂપ છે તો વાસ્તવ જગત ભગવદ્રૂપ હોઈ સત્ય જ છે. આ હંસગીતા છે. ભક્તિપ્રદ એવું જ એનું જ્ઞાન છે. શ્રુતિ અને સત્યરૂપના સત્સંગથી આ જ્ઞાન દૃઢ કરવું. પરોક્ષ જ્ઞાન થયા પછી જ સર્વ સંશયો દૂર થાય તે માટે ભગવાનનો આવેશ થાય છે એમ જણાવવા માધિક જગત યા સંસાર અભેદ બુદ્ધિવાળાને ભ્રમ ઉત્પન્ન કરી શકે એમ નથી. પછી તો દેહનું પણ અનુસંધાન રહેવું ન હોવાનું અને તેનો દેહ પણ પ્રારબ્ધ કર્મ હોય ત્યાં- સુધી જ રહેતો હોવાનું કહ્યું છે અને એ રીતે સર્વ સાધનો થતાં સંશયો બધા દૂર થતા હોવાથી સનકાદિ બધા તેમનામાં ભગવાનનો આવેશ થવાથી સંશયરહિત બની રહ્યા. સાંખ્ય યોગનું આ પ્રકારે ગુહ્ય રહસ્ય કહીને સનકાદિથી પૂજાયેલા અને સ્તોત્રો દ્વારા સ્તુતિ કરાયેલા ભગવાન પોતાના ધામમાં પધારી ગયા.

હંસગીતામાં જણાવેલ સિદ્ધાંત જ નિશ્ચિત છે. એ જ નિર્ણય વેદ પ્રમાણે પણ થાય છે એમ જણાવવા ઉદ્ભવજીના પૂછવાથી ભગવાન હવે મનુષ્યોનાં કલ્યાણ ક્યાં ક્યાં છે તે કહે છે. પ્રલય વખતે વેદ સૂક્ષ્મ રૂપે ભગવાનમાં હતા. સૃષ્ટિના આરંભમાં ભગવાને તે બ્રહ્માને કહ્યા. બ્રહ્માએ પુત્ર મનુને કહ્યા, મનુએ ભૃગુ, મરીચિ, અત્રિ, અંગિરા, પુલસ્ત્ય, પુલહ, કતુ એ સાત પ્રજાપતિઓને કહ્યા. પછી પુત્રપરંપરા અને શિષ્યપરંપરામાં વેદ વિસ્તૃત થયા. પોતાની પ્રકૃતિ પ્રમાણે સૌને તેમાં જુદા જુદા અર્થો સમજાવા લાગ્યા. વસ્તુતઃ તેમાં મારા વિશે જ મન સ્થિર કરવાનો ધર્મ છે. શરણાગતિ વિના સાચું સમજાય નહીં. પરિણામે ધર્મ, યશ, કામ, સત્ય, દમ, તપ, દાન, વ્રત વગેરેને કલ્યાણરૂપ માની મેળવવા મથે છે, પણ આ તો આદિ અને અંતવાળાં ફલ - અલ્પફલ. તેમાં પ્રતીત થતું સુખ તો શુલ્લક અને અંતે દુઃખદ છે, જ્યારે ભગવાનમાં ચિત્ત રાખી તેમની ભક્તિ કરવાથી પ્રાપ્ત થતું ફલ ઉત્તમ છે. ભગવાનના ભક્તને તો ભક્તિ સિવાય અન્યની ઈચ્છા પણ થતી નથી. ભગવદ્ભક્ત તો સ્વરૂપનું બલ પ્રાપ્ત કરીને ઉત્તમ અનંત ફલ પ્રાપ્ત કરે છે. વેદનો સમન્વય કરતાં ભગવાન જ આત્મા છે તેથી વેદનું તાત્પર્ય પણ ભગવાનરૂપ ફલ પ્રાપ્ત કરવાનું જ છે. ભગવાને કહ્યું કે હે ઉદ્ભવ ! જે મનુષ્યે મારામાં ચિત્ત સ્થાપ્યું હોય, તૃષ્ણામાત્ર ત્યજી હોય તેને સ્વરૂપ-પણાથી સ્ફુરતા આત્મારૂપ મારા વડે જ સુખ મળે છે એટલે મારી ભક્તિ જ સર્વોત્તમ કલ્યાણનું સાધન છે. પરિગ્રહરહિત, જિતેન્દ્રિય, સમભાવ ચિત્તવાળો, મારામાં જ સ્થાપેલા

મનવાળો મારો ભક્ત તો બ્રહ્માના પદને, મહેન્દ્રના પદને, ચક્રવર્તીના પદને, પાતાલના અધિપાતેપદને, સિદ્ધિઓને તેમ મોક્ષને પણ મારા વિના ઈચ્છતો નથી. હે ઉદ્ભવ ! તમે મારા ભક્ત છો એટલે તમે મને જેવા અતિ પ્રિય છો તેવા બ્રહ્મા (પુત્ર છે તોપણ), શંકર, બળદેવ, લક્ષ્મી અને મારો આત્મા પણ મને પ્રિય નથી. મારા વિના કંઈ ન ઈચ્છતા, મારું જ મનન કરતા, શાંત, સર્વ ધર્મો ત્યજી મારે શરણે આવેલા મારા ભક્તની પાછળ પાછળ હું નિત્ય એવી ઈચ્છાથી ફરું છું કે તેની ચરણરજ મારા પર પડવાથી હું પવિત્ર થાઉં. વિરુદ્ધ-ધર્માશ્રયી ભક્તવત્સલ ભગવાન ભક્તનો શો મહિમા ગાય છે ? ભગવાન તો કહે છે કે મારો કોઈ ભક્ત અજિતેન્દ્રિય હોય, સામાન્ય ભક્ત હોય તો તે પણ કૃતાર્થ છે. મારી ભક્તિ સમગ્ર પાપોને નષ્ટ કરનારી છે. હે ઉદ્ભવ ! મારી ભક્તિવાળા પુરુષોથી જગત પવિત્ર બની રહ્યું એમ માનજે. મારી ભક્તિ વિનાનાં યોગ, સાંખ્ય, વેદાધ્યયન, ધર્મ, તપ કે ત્યાગ પણ મનુષ્યના અંતઃકરણને સારી રીતે પવિત્ર કરી શકતાં નથી. યોગથી અણિમા મહિમા વગેરે સિદ્ધિઓ મળે, જન્મ ઓષધિ તપ અને મંત્રથી પણ યોગમાં સિદ્ધિઓ મળે, પણ ભક્તને તો તેનો ઉપયોગ જ રહેતો નથી. સર્વ સિદ્ધિઓના કારણરૂપ સ્વામી શક્તિપ્રદાતા સામર્થ્ય આપનાર તો ભગવાન શ્રીકૃષ્ણ જ છે. ભક્તને સર્વપ્રવર્તક સર્વાત્મા, સર્વાધાર, સર્વવ્યાપક એવા ભગવાન શ્રીકૃષ્ણ જ સર્વસ્વ છે. એમનું શરણ એ જ સત્ય, અન્ય સર્વ મિથ્યા.

ભગવાન કેવા સ્વરૂપવાળા છે એ જાણવા ઉદ્ભવજી ભગવાનને તેમની વિભૂતિ સંબંધી પ્રશ્ન કરે છે. આવો જ પ્રશ્ન ભગવદ્ગીતામાં અર્જુને પણ કરેલો. ગીતામાં ભગવાન અર્જુનને કહે છે કે હું કેટલો છું એવું મારા સ્વરૂપનું યથાર્થ જ્ઞાન ભક્તિથી થતાં મારામાં પ્રવેશ થાય છે. અહીં તેવું જ્ઞાન શાથી થાય છે તે કહેલ નથી. ઉદ્ભવે તો પૂછ્યું છે કે જે જે પદાર્થોમાં ભક્તિથી આપની ઉપાસના કરનાર મોટા ઋષિઓ આપને પ્રાપ્ત કરે છે તે કહો. ભગવાન પોતે પ્રાણી માત્રના આત્મા, મિત્ર અને ઈશ્વર હોવાનું ઉદ્ભવને કહે છે અને પછી પોતાની વિભૂતિઓ કહે છે :

તેજઃ શ્રીઃ કાર્તિરૈશ્વર્યં હ્રીસ્ત્યાગઃ સૌભગં ભગઃ ।

વીર્યં તિતિક્ષા વિજ્ઞાનં યત્ર યત્ર સ મેંડશકઃ ॥૪૦॥ (અ. ૧૬)

તેજ, શ્રી, કીર્તિ, અૈશ્વર્ય, લજ્જા, ત્યાગ, સૌંદર્ય, સૌભાગ્ય, વીર્ય, તિતિક્ષા અને વિજ્ઞાન આ સર્વ જ્યાં જ્યાં છે તે સર્વ ભગવાનના અંશરૂપ વિભૂતિ છે. પરમ પુરુષ ભગવાનનો વિભૂતિકૃત આટલો અગાધ મહિમા છે, પણ ભગવાન માત્ર વિભૂતિરૂપ નથી એટલે ભગવાન અમુક હદવાળા જ નથી એમ જણાવવા વિભૂતિઓ કહેલી છે, તેથી જ જેમ વાણીથી જુદા જુદા પદાર્થો કહેવાય છે તેમ આ બધા મનના વિકારો જ છે એમ ભગવાન કહે છે. વિભૂતિઓ ભગવાન નથી, પણ ભગવદ્રૂપ ભગવાનના અંશરૂપ છે. ભગવાનનું સાયુજ્ય વિભૂતિઓની ભક્તિથી થતું નથી, પણ ભગવાનની ભક્તિથી જ થાય છે. સર્વનું

મૂલ કારણ છે ભગવાન, શ્રીકૃષ્ણ તે તો મહિમાસૂચક વિભૂતિઓથી પણ પર છે. વિશેષ મહિમા અનંત વિભૂતિવાળા ભગવાનનો છે. વિભૂતિઓને મનોવિકારો કહ્યા, પણ અચિન્ત્ય ઐશ્વર્યવાળા ભગવાનના મનઃસંકલ્પ માત્રથી અનાયાસે વિભૂતિઓનું પ્રાકટ્ય થયું છે. એકોઽહં बहु स्याम् અનેક રૂપ થવાથી ભગવદ્દિશાથી તે ભગવાનરૂપે સમજાતાં ભગવાનનું સર્વાભિપ્રાયું સ્ફુરે અને મુખ્ય ભક્તિ થાય. વિભૂતિઓની ભક્તિથી સ્વલ્પ ફલ મળે. ભગવાનનું સાયુજ્ય માત્ર ભગવાનની ભક્તિથી જ ઉપલબ્ધ થાય. ભગવન્નિષ્ઠ રહીએ એટલે આપણામાં ઉત્તમતા પ્રતીત થાય, પણ એથી અભિમાન ન ધરવું, એને ભગવત્કૃપા સમજીને ભગવાનને સાનુકૂળ રીતે શરણે રહેવું.

ઉદ્ભવજીએ પછી ભગવાનને ભક્તિ કરાવે એવા વર્ણાશ્રમના ધર્મો પૂછ્યા. ઉદ્ભવે કહ્યું કે હે અચ્યુત ! પૃથ્વીલોકમાં આપના વિના અન્ય કોઈ પણ ધર્મવક્તા, ધર્મપ્રવર્તક કે ધર્મરક્ષક નથી. આપ તો બ્રહ્માની સભામાં જ્યાં મૂર્તિમંત વેદ પણ સાક્ષાત્ વિરાજે છે ત્યાં પણ આપ જ ધર્મપ્રવર્તક છો. હે દેવ ! સાક્ષાત્ ધર્મસ્વરૂપ આપ જ્યારે પૃથ્વીને ત્યજશો ત્યારે ધર્મનો ઉપદેશ કોણ કરશે ? હે સર્વજ્ઞ ! આપે આપની ભક્તિરૂપ ધર્મનું અમારી મનુષ્યોની મધ્યે પ્રથમ જે રીતે વિધાન કર્યું હોય તે રીતે પ્રસન્ન થઈને આપ સનાતન ધર્મો મારી આગળ વર્ણવો.

ભગવાન બોલ્યા : હે ઉદ્ભવ ! પૂર્વે સત્ય યુગમાં મનુષ્યોનો હંસ નામે એક જ વર્ણ હતો, કેમકે તે વખતે પ્રજા જન્મથી જ કૃતકૃત્ય હતી અને તેથી તેનું નામ કૃતયુગ પણ હતું. ઔકાર જ વેદરૂપ હતા. ચાર પગવાળો વૃષરૂપધારી ધર્મ હું પોતે હતો. પ્રજા તપઃપરાયણ થઈને હંસરૂપ એવા મારી ઉપાસના કરતી હતી. પછી ત્રેતાયુગમાં વૈરાજસ્વરૂપ મારા હૃદયમાંથી વેદવિદ્યા પ્રગટ થઈ અને તેમાંથી હોતા, અધ્વર્યુ અને ઉદ્ગાતા એમ ત્રણ સ્વરૂપવાળો હું જ યજ્ઞરૂપે થયો. શ્રુતિ પણ કહે છે કે યજ્ઞો વૈ વિષ્ણુઃ યજ્ઞ એ જ ભગવાન વિષ્ણુ છે. વિરાટ એવા મારા સ્વરૂપમાંથી મુખમાંથી વિપ્ર, બાહુઓમાંથી ક્ષત્રિય, ઊરમાંથી વૈશ્ય અને ચરણમાંથી શૂદ્રો પ્રકટ્યા. ગુણ કર્મ વડે આ ભેદ છે. આ ચારે એક શરીરના અવયવો જેવા પરસ્પર ઉપયોગી છે. મારા એ સ્વરૂપની સાથળમાંથી ગૃહસ્થાશ્રમ, હૃદયમાંથી બ્રહ્મચર્યાશ્રમ, વક્ષઃસ્થલમાંથી વાનપ્રસ્થાશ્રમ અને મસ્તકમાંથી સંન્યાસાશ્રમ ઉત્પન્ન થયા છે. સર્વ આશ્રમોનો આશ્રય તો હું જ છું. શમ, દમ, તપ, પવિત્રતા, સંતોષ, ક્ષમા, સરલતા, ભગવદ્ભક્તિ, દયા અને સત્ય બ્રહ્મણ્ય દેવતાનો સ્વભાવ તે જેનામાં હોય એ જ સાચો બ્રાહ્મણ. તેજ, બલ, ધૈર્ય, શૌર્ય, સહનશીલતા, ઉદારતા, ઉદમ, સ્થિરતા, બ્રાહ્મણ દેવતાની સેવા અને ઐશ્વર્ય એ ક્ષાત્ર દેવતાનો સ્વભાવ, એ જેનામાં હોય એ સાચો ક્ષત્રિય. આસ્તિક્ય, દાનનિષ્ઠા, નિષ્કપટતા, બ્રાહ્મણોની સેવા, દ્રવ્યસંગ્રહ આ વૈશ્ય દેવતાનો સ્વભાવ, તે જેનામાં હોય તે જ સાચા વૈશ્ય. દ્વિજ, ગાય, દેવોની સેવા, જે મળે એમાં સંતોષ એ શૂદ્ર

વર્ણના દેવતાનો સ્વભાવ છે. અપવિત્રતા, અસત્ય, ચોરી, નાસ્તિકપણું, કંકાસ, કામ, ક્રોધ અને તૃષ્ણા એ ધર્મદ્રોહી અને સમાજદ્રોહી, વર્ણાશ્રમથી એ કારણે બહિષ્કૃત થઈ ચાંડાલ નામથી ઓળખાતા હોય છે. એમનો એવો સ્વભાવ છે. બ્રાહ્મણ ક્ષત્રિય અને વૈશ્ય ઉપનયનસંસ્કાર થતાં દ્વિજ કહેવાય. આવા સંસ્કાર નવા જન્મરૂપ છે. દ્વિજે બ્રહ્મચર્યાશ્રમમાં ગુરુકુલવાસ કરી વિદ્યા પ્રાપ્ત કરવી. સંયમ, સેવા, સ્વાધ્યાય, સદાચાર, સદ્ભાવ, સાદાઈ, સન્નિષ્ઠા તેનામાં હોય, ગુરુને સાક્ષાત્ દેવ માને, શરીરસુખ તથા શોભાનાં સાધનોને વિદ્યાધ્યયનમાં વિઘ્નરૂપ સમજે. વિદ્યાભ્યાસ પૂરો કરી, ગૃહસ્થાશ્રમ સ્વીકારી સૌને ઉપકારક બની રહે તે ઉપકુર્વાણ અને જીવન પર્યંત અષ્ટાંગ બ્રહ્મચર્ય પાળી પ્રભુરત રહે તે નૈષ્ઠિક-પવિત્રતા, આચમન સ્નાન, સંધ્યા, ઉપાસના, સરલતા, તીર્થસેવન, મંત્રજપ, અભિષેક મિથ્યાલાપ અને ધર્મદ્રોહી તથા સમાજદ્રોહી ચાંડાલનો ત્યાગ, મનોનિગ્રહ, ઈન્દ્રિયનિગ્રહ, સર્વ પ્રત્યે ભગવદ્ભાવ. આ સર્વ આશ્રમના સામાન્ય ધર્મો છે. ગૃહસ્થાશ્રમમાં સ્વાનુકૂળ સુયોગ્ય કન્યા સાથે લગ્ન કરવું. બ્રાહ્મણે ઉત્તમ રીતે આજીવિકા ચલાવવી, નોકરી થાય નહીં. ધર્મની રક્ષા અને પાલન કરાવવાં એ જ મુખ્ય ધ્યેય હોવું જોઈએ. ભગવત્સંબંધી મળતા અનંત સુખ માટે જ પુરુષાર્થ કરવો. બ્રાહ્મણ ક્ષત્રિય કે વૈશ્યે હંમેશાં ઋષિમુનિઓનો આદરસત્કાર કરવો, પિતૃઓનું યજન કરવું, હોમરૂપ દેવયજ્ઞથી દેવોનું યજન કરવું, પ્રાણી માત્રનું એમની જરૂર પ્રમાણે યથાશક્ય અન્નજળ આપી મનુષ્યયજ્ઞથી મારા-સ્વરૂપ મનુષ્યોનું યજન કરવું, પોષ્ય વર્ગને દુઃખી ન કરવા અને ઈશ્વરભજનમાં પ્રમાદી પણ ન થવું, વૃદ્ધ માતાપિતાને દેવતુલ્ય માની એમની સેવા કરવી, સુખસાધનોમાં તેમ સ્ત્રી પુત્રાદિમાં તથા પોતાના શરીરમાં પણ વધુ પડતા આસક્ત ન થવાય. આસક્ત બને તે મૂઢબુદ્ધિવાળો થઈને વ્યાકુળ મનવાળો થાય અને અથડાતો રહે.

ગૃહસ્થાશ્રમ પછી સંસારમાં થયેલી આસક્તિને દૂર કરવા પત્ની સાથે કે એકાકી આયુષના ત્રીજા ભાગમાં એકાવનથી પંચાતેર વર્ષ સુધીમાં વાનપ્રસ્થાશ્રમમાં રહેવાય. દરમિયાન શાંત નિર્લેપ બનીને જીવવાનું અને પ્રભુપરાયણ બની રહીને શરણાગત બની રહેવું. શાસ્ત્રાનુકૂલ રીતે વૈરાગ્ય થતાં સન્યસ્ત સ્વીકારાય, પણ સંન્યાસીના નિયમો ન પળાય તો પાખંડ અને પતન જ સંભવે. એટલે જ ભગવાન ઉદ્ભવને કહે છે કે લોકસુખો પણ લલચાવીને સંસારમાં લપટાવનારાં છે, ભાન ભુલાવી ભગવદ્વિમુખ કરનારાં છે. મમતાનું સ્થાન આ સંસાર અને મન વચન તથા પ્રાણ સહિત અહંકારનું આ શરીર તેમજ તેથી ઉત્પન્ન થનાર એષણાઓ જે આત્મામાં ભાસે છે તે તો અજ્ઞાન છે. વ્યામોહિકી માયા છે તેને ત્યજી આત્મનિષ્ઠ થવું એ જ સાચો માર્ગ છે. જ્ઞાનનિષ્ઠ પુરુષે અને પછી થયેલા મોક્ષને પણ ન ઈચ્છતા મારા ભક્ત પુરુષે સર્વાત્મા પ્રભુ માટે પ્રયત્નપરાયણ બની રહેવું. આકાંક્ષારહિત એ જ નિત્ય સંન્યાસી છે. કૌંટિય મુનિ કે શ્રીગોપીજનો જેવો ભગવદ્વિરહાનુભવરૂપ ભક્તિમાર્ગીય સંન્યાસ સર્વથા કૃતાર્થ કરે. ભગવાને ભક્તિમાં ઉપયોગી જ્ઞાનને અંગરૂપે

જાણવું, પણ જ્ઞાનવિજ્ઞાનસમ્પન્નો ભજ માં કહીને જ્ઞાનવિજ્ઞાનસંપન્નને પણ કૃષ્ણભક્તિ જ કરવાનું કહ્યું છે. ભક્તિ સાધનરૂપ અને ફલરૂપ એવા બે પ્રકારની છે. વર્ણાશ્રમના ધર્મો સાધનરૂપ ભક્તિનાં અંગ છે, ફલરૂપ ભક્તિનાં અંગ નથી. શ્રવણ વગેરે સાધનરૂપ ભક્તિ છે અને શ્રીગોપીજન જેવી પ્રેમલક્ષણા ભક્તિ ફલરૂપ ભક્તિ છે. ભગવાને શરીરાત્મક જગત માયામય કહ્યું. પ્રાકૃત દેહમાં માયાથી અહંતા-મમતારૂપ સંસાર થાય અને તે ભગવત્સ્વરૂપના સાક્ષાત્ વિજ્ઞાનથી નષ્ટ થાય એમ પણ કહ્યું. ઉદ્ભવજીને સંદેહ થયો કે જગત માયિક હોવાથી જ્ઞાનભક્તિના અંગરૂપ છે કે તે બ્રહ્મરૂપ છે એવું જ્ઞાનભક્તિના અંગરૂપ છે ? ઉદ્ભવના આ સંદેહનો ઉત્તર ભગવાન પોતે ન આપતાં સર્વ ઋષિઓની સંમતિ જણાવવા યુધિષ્ઠિર અને ભીષ્મનો સંવાદ કહે છે. મોક્ષ પ્રાપ્ત કરાવનારા ધર્મો કહેતાં જ્ઞાન પ્રાપ્ત થાય તે માટે ભીષ્મે તે સમયે સર્વ પદાર્થોનો નિર્ણય તથા સત્ય વગેરેનું સ્વરૂપ યુધિષ્ઠિરને કહેલાં. ભગવાન શ્રીકૃષ્ણે આ સાંભળેલાં તે ભગવાન ઉદ્ભવને કહે છે. એ મોક્ષધર્મો જ્ઞાન, વૈરાગ્ય, વિજ્ઞાન, શ્રદ્ધા અને ભક્તિથી યુક્ત છે. બ્રહ્માથી આરંભી છેક તૃણપર્યંતમાં પ્રકૃતિ, પુરુષ, મહત્ત્વ, અહંકાર, પાંચ તન્માત્રાઓ, અગિયાર ઈન્દ્રિયો, પાંચ મહાભૂતો અને ત્રણ ગુણો આ અઘ્નાવીસ તત્ત્વો રહેલાં છે. તે બધામાં એક જ પરમ તત્ત્વ સત્ જોવામાં આવે છે તે ભગવાનસંબંધી જ્ઞાન છે. સત્-રૂપ કેવલ્ય જેનાથી જાણાય, જેનાથી એકલું સત્ જોવામાં આવે તે જ્ઞાન સાત્ત્વિક જ્ઞાન છે અને અહીં એને જ વિજ્ઞાન કહેલું છે. આ જ વિજ્ઞાન છે, કારણ કે બીજાં કોઈ કારણ વિના માત્ર એકથી જગતનાં ઉત્પત્તિ, સ્થિતિ અને પ્રલય થવાનું સંભવતું નથી તેથી બ્રહ્માથી લઈને તૃણ પર્યંતના પદાર્થો ત્રણ ગુણવાળા છે, તેઓની ઉત્પત્તિ વગેરે જેનાથી જાણવામાં આવે તે જ વિજ્ઞાન છે એવો નિશ્ચય છે. વળી એક ઉત્પન્ન થયેલ કાર્યમાંથી બીજા ઉત્પન્ન થનાર કાર્યમાં જે પ્રવેશ કરે, જે એક જ કારણ કાર્યના આરંભમાં મધ્યમાં અને અંતમાં કારણરૂપે કાયમ રહે, અનુસ્યૂત થાય, કાર્યનું પ્રતિસંકમણ અથવા પ્રલય (કારણમાં લય) થાય ત્યારે જે બાકી રહે તે જ સત્ પદાર્થ છે, બીજા બધા તો આગંતુક છે એવું જે જ્ઞાન થાય તે વિજ્ઞાન છે. આવું જે જ્ઞાન તે પણ વિજ્ઞાન છે. આનું તાત્પર્ય એવું છે કે પદાર્થ માત્ર અઘ્નાવીસ તત્ત્વોમાંથી બનેલા છે. એવા જ્ઞાનથી તે બધા ત્રણ ગુણવાળા છે એવું જ્ઞાન થાય તે વિજ્ઞાન છે. પદાર્થમાં વૈરાગ્ય માટે આ તત્ત્વજ્ઞાન છે. શ્રુતિ પ્રત્યક્ષ ઐતિહ્ય અને અનુમાનમાં અનિશ્ચયાત્મક વિકલ્પથી મનનશીલ વિરક્ત થાય એટલે કે તેઓનાથી જેનો નિશ્ચય થતો નથી એવા વિકલ્પ યા ભેદ વિચારવાન પુરુષો કરતા નથી. તેવા ભેદ કરતાં અટકવું એ પ્રમાણે કહેવાનું પ્રયોજન છે. બ્રહ્મા સુધીના સર્વ પદાર્થો નાશવંત હોવાનું જે કહેલ છે તે એમ જણાવવા કહ્યું છે કે તેઓમાં શ્રદ્ધા ન રાખતાં માત્ર બ્રહ્મમાં જ શ્રદ્ધા રાખવી. વૈરાગ્ય તો તૃષ્ણા કરાવી બ્રહ્મભાવનાનું ફલ થતી પરમ ભક્તિમાં ઉપયોગી થાય છે. ભક્તિયોગ બધા કરતાં ઉત્તમ છે. પછી ચિત્ત, ધર્મ, જ્ઞાન, વૈરાગ્ય અને અજ્ઞિમા વગેરે સિદ્ધિઓનાં લક્ષણ કહેલાં છે. એ પ્રમાણે જ્ઞાનથી આરંભી ઐશ્વર્ય સુધીનાં સ્વરૂપોનો

નિર્ણય સર્વ ઋષિઓની હાજરીમાં ભીષ્મે નિશ્ચયપૂર્વક કહેલ તેથી એમ જાણવું છે કે જેમને માયામય કહેલા તેમનાથી વૈરાગ્ય પ્રાપ્ત થાય તે માટે તેમને તેવા કહેવાય છે. એ પછી ઉદ્ભવના પ્રશ્નથી ભગવાન તેને યમ નિયમ વગેરેનું સ્વરૂપ જણાવે છે અને તે પણ મુખ્ય વિજ્ઞાનના અંગ તરીકે જણાવેલ છે. આમ બન્ને પ્રકારનું જ્ઞાન ભક્તિનું અંગ છે તેવો નિર્ણય થાય છે. સંસારમાં ગુણદૃષ્ટિથી ગણાતાં સુખ અને દોષદૃષ્ટિથી ગણાતાં દુઃખ બન્નેનો ત્યાગ તે ગુણ છે. કર્મ જ્ઞાન અને ભક્તિ એ ત્રણે માર્ગ આચરવાની જેનામાં શક્તિ ન હોય, પણ તે પૈકી કોઈ માર્ગમાં શ્રદ્ધાવાળો હોય એ અંગે વિચાર કરી પછી શુદ્ધિપ્રકરણ કહેલું છે. ભક્તોને ભક્તિનો, જ્ઞાનીઓને જ્ઞાનનો અને કર્મમાર્ગવાળાઓને કર્મનો જ અધિકાર હોય છે. અધિકારભેદથી માર્ગભેદ છે. વેદના પૂર્વકાંડમાં કર્મપ્રકાર બતાવી ભેદ દર્શાવ્યો છે, પણ તે ભેદ સિદ્ધ કરવા નહીં, પણ સામાન્યજનોને વૈરાગ્ય માટે છે અને ઉત્તરકાંડમાં તો ભેદદૃષ્ટિ રાખવાનું જ કહ્યું નથી. વિચારતાં પ્રતીત થાય છે કે બન્નેનો અગાંગીભાવ છે અને ભક્તિમાં ઉપયોગી છે. ભેદ માત્ર માયાથી જાણાય છે. વેદના જ્ઞાનકાંડમાં ભેદ ન હોવાનું જ કહેલ છે. જ્યાં ભેદ જાણાય ત્યાં ભેદ દૂર કરી અભેદ જાણવાનું કહ્યું છે. અંતઃકરણ અને ગુણો એકબીજામાં ભળેલાં હોવાથી તે જુદાં હોવાનું જ્ઞાન હોવા છતાં તેઓ એકબીજાંથી છૂટાં થવાનાં કારણ સંબંધી જેવો સંદેહ અનેક વગેરેને થયેલો તેવો સંદેહ અહીં ઉદ્ભવને પ્રકૃતિ અને પુરુષ સંબંધી થાય છે. તે અંગે નિર્ણય તો એવો કરેલો છે કે પ્રકૃતિ અને પુરુષ બન્ને ભગવદ્રૂપ છે. ભગવાને ઉદ્ભવને કહ્યું કે પ્રકૃતિ અને પુરુષનો ભેદ વિકારોથી થયેલો છે અને એવો ભેદ ઉત્પન્ન કરવા ભગવાનની માયાશક્તિ આધિદૈવિક, આધ્યાત્મિક અને આધિભૌતિક એવા ત્રણ પ્રકારના ભેદવાળી બુદ્ધિ ઉત્પન્ન કરે છે. શરીરમાં ચક્ષુ અધ્યાત્મ છે, રૂપ અધિભૂત છે અને ચક્ષુના સ્થાનમાં પેઠેલો સૂર્યનો અંશ અધિદૈવ છે. જો ચક્ષુ ન હોય તો રૂપ અને રૂપ ન હોય તો ચક્ષુ સિદ્ધ થતું નથી. આમ અધ્યાત્મ અધિભૂત અને અધિદૈવ એ ત્રણે એકબીજાંના આશ્રય વડે સિદ્ધ થાય છે, પરંતુ આત્મા તો આકાશમાં રહેલા સૂર્યની જેમ સ્વતઃ જ સિદ્ધ છે. આત્મા જ આ અધ્યાત્મ અધિભૂત તેમજ અધિદૈવ એ ત્રણેનું કારણ અને એકરૂપ છે. આત્મા સ્વયંપ્રકાશ હોવાથી દેહાદિથી જુદો છે. અહંકાર દૂર થવાથી આત્માની પ્રતીતિ થાય છે. ત્રણ પ્રકારનો ભેદ ટળવાથી અહંકાર દૂર થાય છે. અહંકાર આત્માના અજ્ઞાનનું જ એકરૂપ છે માટે આત્માના જ્ઞાનથી દૂર થાય છે. ભગવદ્વિમુખને ભેદબુદ્ધિથી સંસારમાં આથડવું પડે છે. મનનો દોષ દૂર થતાં ભેદબુદ્ધિ જાય માટે મનોદંડ આવશ્યક છે. ભગવાનની ભક્તિથી આ બંને મનોદંડનું સાધન અને દંડિત મનની દશા સમજાવવા માટે અવંતિના ભિક્ષુ બ્રાહ્મણને ગુરુરૂપે કહ્યો. તે ભિક્ષુ બ્રાહ્મણની જેમ જો કોઈ ચિંતન કરે તો તેના મનને દંડ થયેલ હોવાનું જાણવું. તેવીસમા અધ્યાયના ૪૩ થી ૫૮ સુધીના શ્લોકથી ભિક્ષુગીતા કહેલી છે. બુદ્ધિથી મનનો સંયમ કરવારૂપ તિરસ્કાર સહન કરવાનો ઉપાય ભિક્ષુગીતાના પ્રકારે વર્ણવાયો છે.

દુર્જનોએ હેરાન કરેલા કોઈ ધૈર્યધારી ભિક્ષુએ પોતાના પૂર્વ જન્મનાં કર્મોનું પરિણામ

સંભારતાં ભિક્ષુગીતામાં ગાયું છે કે

માળવા દેશમાં એક મોટો શ્રીમંત બ્રાહ્મણ હતો. તે ખેતી વેપાર આદિ વૈશ્યોનાં કાર્ય કરતો અને સંપત્તિલાભ કરી આજીવિકા ચલાવતો. તે કદરી અર્થાત્ દરેકને દુઃખ આપનાર, કામી, કોપી અને લોભી હતો. ધર્મકર્મરહિત એવો એ બ્રાહ્મણને તેમ અતિથિઓને વાણી વડે પણ સત્કારતો ન હતો. દુષ્ટ સ્વભાવના અને કંજૂસ એવા એ બ્રાહ્મણ પ્રત્યે શ્રી પુત્રાદિ પણ તિરસ્કારનો ભાવ ધારણ કરી તેનો દ્રોહ કરતાં હતાં. બન્ને લોકથી ભ્રષ્ટ એવા એ ધર્મરહિત બ્રાહ્મણ ઉપર પાંચ મહાયજ્ઞના દેવો અર્થાત્ દેવો, ઋષિઓ, પિતૃઓ, મનુષ્યો અને સર્વ પ્રાણીઓ કોપાયમાન થયા. હે ઉદ્ધવ ! પરિણામે તેનો જે થોડો ઘણો પુણ્યસંગ્રહ હતો તે નષ્ટ બની રહ્યો અને અત્યંત પરિશ્રમના ફળરૂપ તેનું ધન પણ નાશ પામ્યું. તે નીચ બ્રાહ્મણનું ધન તેના જ્ઞાતિજનો અને યોશે લઈ ગયા. કેટલુંક અગ્નિ વગેરેથી નાશ પામ્યું, કેટલુંક વળી રાજાએ પણ પડાવી લીધું. બ્રાહ્મણ એથી અપાર ચિંતામાં પડ્યો અને પશ્ચાત્તાપ થતાં મનોમન કહેવા લાગ્યો : અહો ! અફસોસ ! મેં મારા જીવાત્માને વ્યર્થ દુઃખ દીધું. દ્રવ્યનાં સાધનો પ્રાપ્ત કરવા ખૂબ પ્રયત્નો કર્યા, પણ એ તો અનર્થરૂપ બની રહ્યાં. સ્વજનોમાં પણ સંઘર્ષ થયો. અર્થદાસ બની રહ્યો, પણ કૃષ્ણદાસ ન બન્યો. પરિણામે અધોગતિમાં પડ્યો. મનુષ્યજન્મ અને તેમાંયે સર્વોત્તમ બ્રાહ્મણપણું, મોહવશ બની રહી તેની અવગણના કરી, પણ જે થયું છે તે ભગવાનની કૃપા જ છે. બ્રાહ્મણને દારિદ્ર્યમાં ભગવાનની દયા દેખાઈ, વૈરાગ્યનું તેને કારણ માની. ભગવાનમાં પ્રીતિ વધે એ અંગે તે સાવધ બની રહ્યો. ખટ્વાંગ રાજાએ એક મુહૂર્તમાં બ્રહ્મલોક સાધ્યો હતો તો હું કેમ નહિ સાધુ ? શ્રીભગવાન બોલ્યા : માળવા દેશનો તે બ્રાહ્મણ મનોમન એવો નિશ્ચય કરી, અહંતા-મમતારૂપી સસારમાંથી મનને ઉઠાવી લઈ મનનશીલ શાંત ભિક્ષુ બની રહ્યો.

આસક્તિ ત્યજી વિનમ્ર બનેલો તે ઉત્તમ ભિક્ષુ દુર્જનો દ્વારા અપમાનિત થતો, ચોર ઢોંગી લુચ્ચો વગેરે શબ્દોથી સંબોધાતો છતાં પર્વતની જેમ ધૈર્યવાન અને દૃઢ નિશ્ચયવાળો તે બ્રાહ્મણ કોઈને અપવાદ ન આપતાં તેણે પોતાનો સહેજ પણ બચાવ ન કર્યો. દુઃખોમાં તેણે ગ્રહ, કાલ, દેવ કે લોકોને નિમિત્ત ન ગણ્યાં. ભિક્ષુએ વિસ્તારપૂર્વક સિદ્ધ કર્યું છે કે સુખ-દુઃખ યા બંધ-મોક્ષમાં મન કારણ છે. પોતાનું મન એ જ સંસાર ચક્રને ઘુમાવે છે. સર્વ મનને વશ છે. સર્વ સાધનો મનને વશ કરવા સુધીનાં છે. મનની શાંતિ એ જ પરમ યોગ. બધી ઈન્દ્રિયો મનને વશ છે, મન કોઈને વશ નથી. મન ભયંકર દેવ છે, બલિષ્ઠ છે. ભગવાનનું ચિંતન કરનારનું મન જ સ્વવશ થાય. મનનો નિગ્રહ કરવો. છેવટે ભિક્ષુએ કહ્યું છે કે

સુખદુઃખપ્રદો નાન્યઃ પુરુષસ્યાત્મવિભ્રમઃ ।

મિત્રોદાસીનરિપવઃ સંસારસ્તમસઃ કૃતઃ ॥૬૦॥ (અ. ૨૩)

પુરુષને મનની ભ્રમણા સિવાય બીજો કોઈ પણ સુખદુઃખ આપનાર છે જ નહીં.

મિત્ર, ઉદાસીન અને શત્રુ આ સર્વ કેવળ અજ્ઞાનથી જ કરાયેલાં મનની ભ્રાન્તિરૂપ હોઈ સંસાર જ મિથ્યા છે, માટે હે ઉદ્ધવ ! મારા વિશે સ્થાપેલી બુદ્ધિથી યુક્ત થઈને તમે સર્વ પ્રકારે મનને વશ કરો. જે મનુષ્ય ભિક્ષુએ ગાયેલી આ ભિક્ષુગીતાનું એકાગ્ર ચિત્તે મનન કરે, સાંભળે, સંભળાવે તે સુખદુઃખાદિ કન્દોથી હેરાન થતો નથી. ભેદ સત્ય ન હોવા છતાં તે જોવામાં આવે છે તેથી તે પ્રસંગને લીધે પ્રાપ્ત થયેલો અથવા માની લીધેલો હોય છે એવો સંદેહ રહે છે. અભેદબુદ્ધિ દૃઢ કરવા, ભેદનો સ્વરૂપ સંબંધી આ સંદેહ દૂર કરવા અને ૨૮ તત્ત્વો હોવાનો મત કહ્યો તે ઉપયોગી હોવાનું પણ જણાવ્યું. ફલ પ્રાપ્ત કરાવવામાં મન સાધનરૂપ થાય એમ ઈચ્છે ત્યારે સાંખ્ય મતમાં કહેલા પ્રકારે સર્વનું જ્ઞાન પ્રાપ્ત કરે તો તે મોહ પામતો નથી એટલે વળી પાછો સાંખ્ય મત કહ્યો છે. જો ગુણથી મોહ થાય તો તે ગુણો ઉપર જે પ્રકારે જય થાય તે પ્રકાર અને ગુણોનું તથા ચિત્ત મનનું સ્વરૂપ કહીને તત્ત્વો ૨૮ જ છે એવું ભાન રહે તે માટે નિર્ગુણ પદાર્થોનું સ્વરૂપ પણ પછી કહ્યું છે.

પ્રાચીન ઋષિઓને સંમત, જેના જ્ઞાનથી મોહ ન થાય, મન પણ સુદૃઢ બની રહે એવો શુદ્ધ સાંખ્યમત ભગવાને કહ્યો છે. સર્વ યુગ પૂર્વે પ્રલય સમયે, સત્ય યુગના આરંભે એક જ જ્ઞાન અને અર્થરૂપ નિવિકલ્પિત ભેદરહિત વાણી અને મનથી અગોચર બ્રહ્મ જ હતું. તે બે પ્રકારનું થયું : કાર્યકરણરૂપવાળી પ્રકૃતિ અને ફળજ્ઞાનરૂપ પુરુષ. ભગવદ્-ઈચ્છાથી પ્રકૃતિમાં ક્ષોભ થતાં સત્ત્વ રજસ્ તમસ્ ત્રણ ગુણ વ્યક્ત થયા. તેમાંથી મહત્તત્ત્વ, તેમાંથી અહંકાર. તે સાત્ત્વિક, રાજસ અને તામસ એમ ત્રણ વૃત્તિવાળો હતો. સાત્ત્વિક અહંકારમાંથી ઈન્દ્રિયોની દેવતાઓ, રાજસ અહંકારમાંથી ઈન્દ્રિયો અને તામસ અહંકારમાંથી પંચમહાભૂત પદાર્થ પ્રકટ થયાં. ભગવાને આ સૌમાં અંતરાત્મારૂપે પ્રવેશ કરી પ્રેરણા કરતાં તે પદાર્થો સમગ્રપણે ક્રિયાસમર્થ થયા અને તેમણે અંડ ઉત્પન્ન કર્યું. આ સ્થળે દર્શાવાતો સૃષ્ટિક્રમ વેદાદિમાં દર્શાવેલા સૃષ્ટિક્રમથી જુદો છે, પણ ઉદ્દેશ સરખો જ છે. મારા નિવાસસ્થાન એવા જલમાં રહેલા તે અંડમાં હું નારાયણસ્વરૂપે લીલાપૂર્વક રહ્યો. બ્રહ્માંડપુરુષ એવા મારી નાભિમાંથી વિશ્વ નામનું કમળ પ્રકટ્યું અને તેમાં પ્રકટ થયા બ્રહ્મા. વિશ્વાત્મા બ્રહ્માએ તપ કર્યું. હું પ્રસન્ન થયો અને પછી મારી કૃપાથી બ્રહ્માએ ત્રિલોક અને લોકપાલો સર્જ્યા. સ્વર્ગલોકમાં દેવો, ભુવર્લોકમાં ભૂતાદિ અને ભૂર્લોકમાં મનુષ્યો થયા. સમર્થ બ્રહ્માએ અતલ વગેરે પાતાલોને અસુરોનું તથા નાગોનું સ્થાન કર્યું. યોગ તપ અને સંન્યાસની નિર્મળ ગતિઓ મહર્લોક જનલોક અને સત્યલોક છે તથા ભક્તિયોગની ગતિ વૈકુંઠ છે. કાલરૂપ ફલપ્રદાતા અને વિશંભર એવા મારા થકી આ જગત કર્મયુક્ત થાય છે. જગતના જીવો સંસારના ગુણપ્રવાહથી સત્યલોક સુધી ઉત્તમ ગતિઓ અને સ્થાવર સુધી અધમ ગતિઓ પામે છે. મારા વૈકુંઠલોક સિવાય બધી ગતિઓ અસ્થિર છે. આ જગતમાં પ્રકટતા નાના મોટા સર્વ પદાર્થો આ રીતે પ્રકૃતિપુરુષસંયુક્ત હોય છે. કોઈ પણ પદાર્થ આદિમાં અને અંતમાં જે મૂલ રૂપ હોય તે સત્ય હોવાથી મધ્યમાં પણ હોય જ. આદિમાં હોય છે બ્રહ્મ, અંતે અવશિષ્ટ રહે

છે બ્રહ્મ, તે મૂલ રૂપ બ્રહ્મ સત્ય હોવાથી મધ્યમાં જગદ્ગુરૂ પણ તે બ્રહ્મ જ હોય છે. એક જ બ્રહ્મ સ્વેચ્છાથી, અવિકૃત રહીને અનેકરૂપે પરિણામ પામે છે. એકં સદ્ વિપ્રા બહુધા વદન્તિ એમ વેદ વદે છે જ. આદિ મધ્ય અને અંત એ સર્વાવસ્થામાં કાર્ય કારણ સાથે અનન્ય હોય છે, તેથી જ સિદ્ધાંત છે કે જગત સત્ય છે, મિથ્યા નથી. સુવર્ણ અને તેના આકારો આદિ મધ્ય અને અંતમાં સુવર્ણ જ છે. મૃત્તિકા ઘડો કોડિયું સર્વ અવસ્થામાં માટી જ છે. બ્રહ્મની ઉપાદાન-કારણતાને લઈને પ્રકટ થયેલ પ્રકૃતિ અને પછી પ્રકટ થતું મહત્ત્વ તે બ્રહ્મ જ આદિ અંતમાં રહે છે. કોઈ પણ અવસ્થામાં કોઈ પણ પદાર્થની સત્તા અર્થાત્ અસ્તિત્વ બ્રહ્મના સત્ રૂપથી જ છે અને તેથી બ્રહ્મ સાથે અનન્ય છે. સચ્ચિદાનંદ બ્રહ્મનો જ સૌમાં સમન્વય છે. પ્રકૃતિ પુરુષ કાલ બ્રહ્મ જ, ભગવાન જ છે. ભગવદ્-ઈચ્છા હોય ત્યાંસુધી સૃષ્ટિપ્રવાહ ચાલે. પ્રાકૃત ગુણોમાં આસક્ત જીવોને કર્માનુકૂલ જન્મ-મરણ મળે અને કૃષ્ણકૃપાથી જ તેનો અંત સંભવે. આ જ સરલ સીધો સાચો સિદ્ધાંત છે.

સત્ત્વ રજસ્ અને તમસ્ એ ગુણો જીવને બંધનપ્રદ છે. તે ચિત્તમાંથી ઉત્પન્ન થયેલા હોઈ તેમાં આસક્ત બને તેને બંધન મળે. હે પુરુષશ્રેષ્ઠ ઉદ્ધવ ! માનસિક નિમ્નહ, બાહ્ય ઈન્દ્રિયોનો નિમ્નહ, સહનશીલતા, વિવેકધર્મપાલન, ધ્યાનપૂર્વક સ્મરણ, સંતોષ, વૈરાગ્ય, ગુરુભક્તિ, દાન, સરલતા, વિનય, વિવેક, આત્મસ્વરૂપ ઉપર પ્રીતિ આ સત્ત્વગુણની વૃત્તિઓ છે. શમદમવાળા બની રહી નિષ્કામપણે ભક્તિપૂર્વક મને ભજે તેને સત્ત્વગુણી જાણવા. ઈચ્છા, વ્યાપાર, મદ, લોભ, અસંતોષ, ગર્વ, ભેદબુદ્ધિ, સકામપણે દેવભક્તિ, આત્મશ્લાઘા વગેરે રજોગુણની વૃત્તિઓ છે અને કામ, ક્રોધ, લોભ, અસત્ય, હિંસા, પાપના, દંભ, કંકાસ, શોક, મોહ, લઘુગ્રંથિ, આશા, ભય તેમ નિરુદ્ધમ બનવું એ તમોગુણની વૃત્તિઓ છે. હું અને મારું એવી બુદ્ધિ રાખવી એ ત્રણે ગુણો જેમાં મિશ્ર હોય તેવી વૃત્તિ છે. આ ત્રણે ગુણો જીવના છે, મારા નથી. સત્ત્વગુણો વધે તો સદ્ભાવ વધે, રજોગુણ વધે તો અસદ્ભાવ વધે અને તમોગુણ વધે તો દુષ્ટ ભાવ વધે. ભગવત્સંબંધવાળું સર્વ કાંઈ નિર્ગુણ છે. નિર્ગુણના સેવનથી ભક્તિયોગ દ્વારા ભગવદ્ભાવ પ્રાપ્ત થાય છે. આનો અર્થ એ છે કે જ્ઞાનની પ્રાપ્તિ ભક્તિના અંગ તરીકે કહી છે. જ્ઞાન અને વિજ્ઞાનનું પ્રથમ જે સ્વરૂપ કહ્યું છે એ પ્રમાણે ભગવદ્ભજન મનને વશ કરીને કરવું. આધિદેવિકવાદનો આશ્રય કરી અધિકાર પ્રમાણે જ્ઞાન પ્રાપ્ત કરીને પણ ભગવદ્ભજન થાય. અધિકાર પ્રમાણે વૈરાગ્ય અથવા શ્રદ્ધા સાક્ષાત્ અથવા પરંપરાથી ભક્તિના અંગરૂપ થાય છે. મુખ્ય અધિકાર હોય તો ભગવાનને શરણે જવું એ જ સાધન છે. આત્મસમર્પણ કરીને પણ ભજન કરવું.

શ્રીભગવાન બોલ્યા : જે દ્વારા મારું સ્વરૂપ જણાય છે તે મનુષ્યશરીર પામી ભક્તિરૂપી મારા ધર્મમાં રહેલો મારો ભક્ત પોતાની અંદર જ નિયંત્રણ રહેલા મને-આનંદ-સ્વરૂપ પરમાત્માને સારી રીતે પામે છે. પૈસા, પ્રતિષ્ઠા, પ્રમોદ અને પ્રમદામાં પરાયણ પુરુષ તો પશુતુલ્ય હોઈ તેનો સંગ ક્યારેય ન કરવો. મહાયશસ્વી ચક્રવર્તી ઐલ

પુરૂરવા રાજા ઉર્વશીના વિરહથી મોહ પામી ત્યજી જનાર પ્રિયતમાની પાછળ શોકસંતપ્ત દશામાં વ્યાકુળ બનીને ભટકતો હતો. એ દશા દરમિયાનનું દારુણ દુઃખ અનુભવ્યા પછી થયેલું જ્ઞાન ઐલ રાજાએ ગાથારૂપે ગાયું છે. ઐલગીત રૂપે તે પ્રસિદ્ધ થયું છે.

ઐલે ગાયું : અહો ! મારો મોહવિસ્તાર ખરેખર આશ્ચર્યજનક છે. મારા એ માનસિક મોહ નૃપતિમાં શિરોમણિ અને ચક્રવર્તી એવા મારા દેહને સ્ત્રીઓનાં રમકડાં જેવો કર્યો છે. જેનું મન સ્ત્રીઓએ હર્યું હોય તે પુરુષને વિદ્યા, તપ, ત્યાગ, શાસનગાન, એકાન્ત-સેવન અથવા મૌનથી પણ પ્રયોજન શું સરે ? મને દુર્મતિને દેવી ઉર્વશીએ પ્રિય અને હિતકારક વચનો વડે સમજાવ્યો હતો, ચેતવ્યો હતો, પણ અજિતાત્મા એવો મારો માનસિક મહામોહ દૂર થયો ન હતો. અજિતેન્દ્રિય એવો હું જ અપરાધી છું. વિવેકી પુરુષે સ્ત્રીઓનો કે લંપટ પુરુષોનો કદી સંગ કરવો નહીં. ત્રિવયા અને ઈન્દ્રિયોના સંગથી મન વિકાર પામે છે. મનને નિશ્ચલ કરી શાંત કરવું હોય તો ઈન્દ્રિયોને વિષયોમાં સંયુક્ત થતી અટકાવવી જોઈએ. વિદ્વાનો માટે પણ પાંચ ઈન્દ્રિયો અને છઠ્ઠું મન વિશ્વાસ કરવો યોગ્ય નથી તો મારા જેવા અજિતેન્દ્રિયનું એમની આગળ શું ગજું ? ભગવદ્ભક્તિ પાથી જ હું મારો મોહ નષ્ટ કરી શક્યો છું. આ રીતે ગાતો રાજા પુરૂરવા પછી જ્ઞાન દ્વારા મોહનો નાશ કરી શાંત થયો હતો. હે મહાભાગ્યવાન ઉદ્ધવ ! સદા સજ્જનોનો સંગ કરવો. સજ્જનો જ મારામાં મનવાળા, શાંત, સમદૃષ્ટિવાળા, મમતારહિત, અહંકારરહિત તેમ પરિશ્રમ આદિથી રહિત હોય છે. મારી કથાઓ હિતકારી અને સઘળાં પાપોને નષ્ટ કરનારી હોવાથી સત્પુરુષોમાં સદા મારી કથાઓ થાય છે. મારા વિશે જેણે ભક્તિ કરી છે તેણે સર્વ પ્રાપ્ત કરી લીધું છે. આકાશમાં પ્રકાશતો સૂર્ય બહારની ચક્ષુ ઈન્દ્રિયને જ પ્રકાશ આપે છે. પણ સત્પુરુષો તો સગુણ-નિર્ગુણનું યથાયોગ્ય જ્ઞાન આપે છે. સત્પુરુષોને આત્મારૂપ એવો હું જ છું.

ઉદ્ધવજીએ પછી ક્રિયાયોગ સંબંધી પ્રશ્ન કરતાં ભગવાને આવના ઉપયોગી કર્મકાણ્ડ પ્રમાણેનો પૂજાવિધિ કહ્યો. અનંત કર્મકાંડનો પાર નથી. પૂજાથી ભગવાન પ્રત્યે પ્રીતિ થાય. વૈદિક તાંત્રિક અને મિશ્ર એમ ત્રણ રીતે પૂજા થાય છે. એમાં વૈદિકી પૂજા જ ઉત્તમ. ભાગવત વૈષ્ણવ તંત્રની સંહિતાઓમાં વર્ણવાયેલી પૂજાવિધિનું વિસ્તારપૂર્વક નિરૂપણ કરી, યથાક્રમે સેવા કરવાનું સૂચવી, જપ-સ્તોત્ર-નમન કરવાનું કહી શ્રદ્ધાનુસાર એ બધું કરવાનું કહ્યું છે. ભગવાનની એવી પૂજાને અધિકારીનું યોગરૂપ સાધન કહ્યું છે. એવી પૂજાને અંતે ભક્તિયોગ સિદ્ધ થાય છે.

એ પછી ૨૮ મા અધ્યાયમાં પ્રથમ વિસ્તારથી વર્ણન કરેલ જ્ઞાનયોગનું સંક્ષેપમાં નિરૂપણ ભગવાન કરે છે. દૈવી સંપદવાળાને પણ પ્રભુપૂજાથી જ પોતાના સ્વરૂપનું સ્મરણ થાય. (પાતંજલ યોગસૂત્ર પ્રમાણે પદાર્થોનો વૈરાગ્ય ભેદવાદીઓને પણ ઈચ્છવા યોગ્ય છે એમ માનવું જ પડે ને ? એવો પ્રશ્ન થાય તો જાણવું કે અહીં પણ જીવના સંબંધવાળું વૈરાગ્ય

જ કહેલ છે.) આ અધ્યાયના શ્લોક ૧૬ તથા શ્લોક ૨૨થી યુક્તિઓ સાથે એમ સમજાવેલ છે. આ યુક્તિઓનું તાત્પર્ય માયાવાદમાં નથી જ, કારણ કે ૧૮ થી ૨૧ સુધીના શ્લોકોમાં બધાં કાર્યો બ્રહ્મરૂપ જ છે એવો ઉપદેશ સ્પષ્ટ કરેલો છે, તેથી ભેદનું જ્ઞાન જ માયિક છે, પરંતુ ભગવાને પોતાની ઈચ્છાથી રચેલ પ્રપંચ માયિક નથી એમ જણાવું હોવાથી સિદ્ધાંત બ્રહ્મવાદમાં જ પરિણમે છે એવો નિશ્ચય થાય છે. વિશ્વાત્મા એ જ પરમાત્મા છે. પરમાત્માથી જગતને જુદા રૂપે જુએ તે જ માયામોહિત બને. પ્રાકૃત વિષયમાં મગ્ન થાય તો પરિણામે સંસારરૂપ બંધન મળે અને જન્મમરણના ચક્રરમાં અથડાવું પડે. સ્પષ્ટ કહેવાયું છે કે દેખાતા યા સંભળાતા અનુભવાતા જગદ્રૂપે ભગવાન જ સર્જાય છે. પ્રભુ પોતે જ સર્જે છે. વિશ્વરૂપ ભગવાન રક્ષાય છે, વિશ્વાત્મા પોતે જ રક્ષે છે. વિશ્વરૂપ ભગવાન હરાય છે, વિશ્વાત્મા પોતે જ નિયામક ઈશ્વર પોતે જ હરે છે. અખિલ વિશ્વ અખંડ બ્રહ્મરૂપ છે. ભગવાન પોતે જ પોતાની આવિર્ભાવતિરોભાવ શક્તિથી જગદ્રૂપે આવિર્ભાવતિરોભાવ પામે છે. માયા, પ્રકૃતિ, ઈચ્છાશક્તિ વગેરે ભગવાનની આવિર્ભાવતિરોભાવ-શક્તિનાં જ રૂપો છે. દેવી જનોને આ સમજાય. જે મારો જ્ઞાની ભક્ત મેં કહેલી આ જ્ઞાનવિજ્ઞાનની નિપુણતા મેળવે છે તે સમાન ભાવવાળો બની રહીને કોઈને નિંદા કે સ્તુતિ કરતો નથી અને સૂર્યની જેમ સમાન ભાવે નિઃસંગ બની રહીને આ લોકમાં વિચરે છે. કોઈ પણ પદાર્થ ભગવાનથી જુદું સ્વતંત્ર અસ્તિત્વ ધરાવી શકે નહીં તેથી જ આ શુદ્ધ અદ્વૈત છે, જે આદિમાં છે. અંતમાં છે તે મધ્યમાં પણ છે જ એટલે જ જગત મારાથી જુદું નથી એમ ભગવાન કહે છે. કુંડલ વગેરે રૂપે વ્યવહારમાં રહેલું સુવર્ણ ઘડાતાં પહેલાં સુવર્ણ હોય છે, અંતમાં તેને ગાળી નાખતાં સુવર્ણ જ છે તેમ મધ્યમાં કુંડળરૂપમાં પણ સુવર્ણ જ છે. એ રીતે સર્વાવસ્થામાં બ્રહ્મરૂપ હોવાથી બ્રહ્મ કારણ અને જગત કાર્ય સત્ય છે. અહંતામમતારૂપ વ્યવહાર નામ માત્ર છે, બ્રાન્તિમૂલક છે. શ્રુતિ ભગવતીના મતાનુસાર તદેવ તત્ સ્યાદિતિ મે મનીયા જે બ્રહ્મ પહેલાં હતું તે જ જગદ્રૂપે બને છે. ભગવાન કહે છે કે મારો પણ એ જ મત છે. ભગવાને પોતાની ઈચ્છાશક્તિથી કરેલો જગદ્રૂપ ઐચ્છિક ભેદ મિથ્યા નથી, શ્રુતિસિદ્ધ જ છે.

આ રીતે ભગવાને ઉદ્ધવને પ્રથમ વિસ્તારથી કહેલો જ્ઞાનયોગ સંક્ષિપ્તમાં કહી સંભળાવીને ઉદ્ધવની વિનંતીથી પ્રથમ વિસ્તારથી કહેલો ભક્તિયોગ પણ સંક્ષિપ્તમાં કહી સંભળાવે છે. મનોજય વગેરેની તો યોગચર્યા યા જ્ઞાનચર્યા સરલ નથી તેથી ઉદ્ધવે સરલ ઉપાય કહેવા ભગવાનને વિનંતી કરી છે. ઉદ્ધવે કહ્યું છે કે જ્ઞાનયોગીઓ અને કર્મયોગીઓ તો અભિમાની બની રહેલા હોવાનું પણ જણાય છે, પણ હે શ્રીકૃષ્ણ ! આપ વિના જેમને બીજું શરણ નથી એવા આપના દાસો-ભક્તોને તો આપ વશ બની રહો છો. મોટા મોટા મુકુટધારીઓનાં મસ્તકોથી જેમનું પાદપદ્મ આવૃત્ત રહે છે એવા આપે શ્રીરામસ્વરૂપે વાનર જાતિ જેવા શૂદ્રોની પ્રેમથી મિત્રતા કરી હતી. બલિ પ્રહલાદ વગેરે ઉપર આપે કરેલી કૃપાને જાણતો કયો મનુષ્ય જગતના નાથ એવા આપનો ત્યાગ કરે ? આપનાં ચરણકમલનું સેવન

નહીં કરતા અભક્ત પંડિતો તો આપની માયાથી મોહિત બની રહી 'અમે જ્ઞાની છીએ, યોગી છીએ, કર્મકુશળ છીએ' એમ માની કેવળ ગર્વિષ્ઠ થાય છે અને સંસારથી છૂટતા નથી. આપના ભક્તો જ જગતમાં પ્રાણી માત્રના આધારરૂપ હોવાનું જણાય છે. ભક્તો પરના ભગવાનના ઉપકારોનો બદલો તો, ઉદ્ધવ કહે છે તેમ, બ્રહ્માના આયુષ સુધીનાં પણ વાળી શકાય એમ નથી.

પ્રેમયુક્ત ચિત્તવાળા ઉદ્ધવજીનાં એવાં વચનોથી પ્રસન્ન બની રહી ભગવાન હસ્યા અને સર્વ મિશ્ર સાધનરૂપે સર્વ મંગલ ભાગવતધર્મો કહ્યા.

ભગવાન બોલ્યા : હે પ્રિય ઉદ્ધવ ! મનુષ્યે મારું સ્મરણ કરતાં ધીમે ધીમે ચિત્તના ઉદ્ધેગ વિના સર્વ કર્મો મારે માટે કરવાં, મન અને ચિત્ત મારામાં જોડવાં, મારા ભક્તોએ આશ્રય કરેલા પવિત્ર પ્રદેશોનો આશ્રય કરવો, મારા ભક્તોનાં ચરિત્રો ગાવાં. શક્ય હોય એ રીતે યાત્રાઓ મહોત્સવો કરવા, પ્રાણીમાત્રમાં નિર્મળ અંતઃકરણપૂર્વક મને જ આત્મારૂપે જોવો, મારી પ્રસન્નતા માટે જ સર્વ કર્મ કરવાં. સર્વમાં સમદષ્ટિ રાખનાર જ પંડિત ગણાય. જીવનમાં સત્સંગનો જ મહિમા મોટો છે એમ માનીને સદા ભગવદ્ભક્તોના સહવાસમાં રહેવું. વાણી મન અને કાયાથી મારી ઉપાસના કરનારને જ આત્મભાવરૂપ બ્રહ્મબુદ્ધિથી સર્વ જગત બ્રહ્મરૂપ જ જણાશે. મારું ભજન જ બુદ્ધિ, વિવેક, ડહાપણ અને ચાતુર્યનું ફળ છે. જે મનુષ્ય પરમ પવિત્ર એવી મારી લીલાકથાઓનો સારી રીતે નિત્ય પાઠ કરે છે તે મારે વિશે પરમ ભક્તિ કરતો કર્મોથી બંધાતો નથી. ઇષ તેડ્ઝિહિતઃ કૃત્ત્વો બ્રહ્મવાદસ્ય સંગ્રહઃ દેવોને પણ દુર્લભ એવો આ તમને કહ્યો તે જ બ્રહ્મવાદનો સંગ્રહ છે. સર્વે ચલ્વિદં બ્રહ્મ ખરેખર આ સર્વ બ્રહ્મ છે. આવા બ્રહ્મવાદથી જ ભગવાનમાં દૃઢતા થાય, બુદ્ધિથી શરણાગતિ થાય, મોહનું નિવારણ થાય. આ જાણ્યા પછી જિજ્ઞાસુને જાણવા જેવું બીજું કંઈ જ બાકી રહેતું નથી.

શ્રીશુકદેવજી બોલ્યા : આ પ્રકારે શ્રીકૃષ્ણ ભગવાને જેમને ભક્તિયોગ દર્શાવ્યો હતો એવા ઉદ્ધવજીએ ઉત્તમ કીર્તિવાળા તે ભગવાનનાં વચન સાંભળી બે હાથ જોડ્યા. તેમનો કંઠ રૂંધાઈ ગયો. નેત્રોમાં આંસુ ભરાયાં. પાછી હે રાજન્ ! તેમણે વ્યાકુળ થયેલા ચિત્તને ધૈર્યથી સ્થિર કર્યું અને ભગવાનના ચરણે વંદન કરી તેઓ બોલ્યા.

ઉદ્ધવજી બોલ્યા : હે પ્રભુ ! આપના અનુગ્રહથી મારો મોહાન્ધકાર દૂર થઈ ગયો છે. મારે હવે તો આપના ચરણનો આશ્રય છે. આપે દાશાર્હ, વૃષ્ણિ, અંધક તેમ સાત્વતવંશીઓ પર, સ્વજનો પર મને આપની માયાથી જે જે મજબુત સ્નેહપાશ વડે બાંધી દીધો હતો તે સ્નેહપાશ આપની કૃપાથી હવે તૂટી ગયો છે. હે મહાયોગી ! હું આપને નમસ્કાર કરું છું. મને હવે આપનાં ચરણકમળ પરની પ્રીતિ સ્થિર બની રહે એ જ હું આપને પ્રાર્થું છું.

શ્રીભગવાન બોલ્યા : હે ઉદ્ધવ ! તમે હવે મારી આજ્ઞાથી બદરિકાશ્રમમાં જાઓ.

ત્યાં ગંગાના સેવનથી પવિત્ર બની રહી નિઃસ્પૃહ થતા એકાગ્ર બુદ્ધિથી શાંત બની રહી મારા ઉપદેશોનું મનન કરજો. વાણી અને ચિત્તને મારામાં સ્થાપી ધર્મપરાયણ રહેજો, જેથી ત્રિગુણાત્મક ગતિ ઓળંગી પછી તેનાથી પર રહેતાં એવા મને પામશો.

પ્રિયતમ ભગવાન શ્રીકૃષ્ણની આજ્ઞા પ્રમાણે ભગવાનની પરિક્રમા કરી, ચરણે નમી, પોતાના સ્વામી ભગવાનની પાદુકાઓ માથે મૂકી, શ્રીકૃષ્ણનો વિયોગ થતો હોવાથી સુખદુઃખાદિ દ્વન્દ્વોથી રહિત બની રહ્યા હોવા છતાં વ્યાકુળ બની રહી વિહ્વળપણે દુઃખ પામ્યા અને પછી ત્યાંથી ચાલી નીકળ્યા. બદરિકાશ્રમ ગયા અને ત્યાં ભગવાનના આદેશ પ્રમાણે રહી જ્ઞાનમાર્ગનો આશ્રય કરી અંતે શ્રીહરિની ગતિ પામ્યા. અંતમાં શ્રીશુકદેવજી પણ જ્ઞાનપ્રદાતા ગુરુરૂપ ભગવાન કૃષ્ણને નમન કરી બોલ્યા કે

भवभयमपहन्तुं ज्ञानविज्ञानसारं

निगमकृदुपजह्रे भृङ्गवद् वेदसारम् ।

अमृतमुदधितश्चापापयद् भृत्यवर्गान्

पुरुषमृषभमाद्यं कृष्णसंज्ञं नतोऽस्मि ॥૪૧॥ (અ.૨૯)

ભક્તોના સંસારભયને દૂર કરવા વેદ પ્રકટ કરનારા પ્રભુએ ભ્રમરની જેમ વેદસાર-જ્ઞાનવિજ્ઞાનસાર કાઢ્યો. આ સારરૂપ અમૃતનું નિજ ભૃત્યવર્ગને પાન કરાવ્યું એવા તે શ્રીકૃષ્ણને હું નમસ્કાર કરું છું.

પરીક્ષિત રાજાએ પૂછ્યું : હે ભગવન્ ! ઉદ્ભવજીના ગયા પછી ભગવાને શું કર્યું ? યાદવકુળ તો બ્રાહ્મણોના શાપથી નષ્ટ બનશે, પણ ભગવાને પોતે પોતાનું શરીર કઈ રીતે ત્યજ્યું હતું ? બ્રાહ્મણોના શાપનો પ્રભાવ ભગવાન ઉપર તો ચાલી શકે નહીં, પણ એ સમર્થ યાદવશરીર ધારણ કરેલું હોવાથી બ્રાહ્મણોના શાપને પોતે કઈ રીતે માન આપ્યું તે મારે જાણવું છે તો તે બધો વૃત્તાન્ત આપ મને વિસ્તારથી કહો.

શ્રીશુકવદેજી બોલ્યા : શ્રીકૃષ્ણની સલાહથી યાદવો દ્વારકામાં થતા ઉત્પાતોના કારણે પ્રભાસ ક્ષેત્રમાં ગયા. સ્ત્રીઓ બાળકો અને વૃદ્ધો શંખોદ્ધાર ક્ષેત્રમાં ગયા. પ્રભાસ ક્ષેત્રમાં જઈ યાદવ વીરોએ પ્રથમ તો ભગવાનની સૂચના પ્રમાણે માંગલિક કાર્યો કર્યા, સત્કાર્ય કર્યા, પરંતુ દૈવે ભ્રષ્ટ કરેલી બુદ્ધિવાળા તે યાદવોએ ત્યાં મૈરેય નામની મદિરા પીધી. મદમત્ત તથા ગર્વિષ્ટ બની રહ્યા અને પછી પરસ્પર મોટો કજિયો કરી બેઠા. ક્રોધાવેશમાં આવી જતાં ધનુષ, તલવાર, ભાલા, ગદાઓ, તોમરો વગેરે શસ્ત્રોથી પરસ્પર ધોર યુદ્ધ કરવા લાગ્યા. પરસ્પરનો સ્નેહ ત્યજીને યુદ્ધ કરવા લાગ્યા, પુત્રો પિતાઓ સાથે, ભાઈઓ ભાઈઓ સાથે, ભાણેજો મામાઓ સાથે, દૌહિત્રો દાદાઓ સાથે, ભત્રીજાઓ કાકાઓ સાથે, મિત્રો મિત્રો સાથે એમ પરસ્પરને હણવા લાગ્યા. શસ્ત્રો ખૂટી પડ્યાં એટલે તેમણે સમુદ્રતીરે ઊગેલું એરકા ઘાસ લઈને તે વતી પરસ્પર લડવા માંડ્યું. શ્રીકૃષ્ણ અને બળભદ્રને પણ શત્રુ

માની તેમની પણ સામે થયા. બળભદ્ર અને શ્રીકૃષ્ણે પણ પછી ક્રોધાયમાન બની રહીને એ સૌનો નાશ કરી નાખ્યો. ઈર્ષ્યા, અવજ્ઞા, અનાયારથી અંતે બ્રાહ્મણોના શાપાનુસાર પ્રભાસ ક્ષેત્રમાં ગયેલા સર્વ યાદવોનો સર્વનાશ થયો. માયિક યાદવકુલનો જ આ નાશ થયો છે, ભૂમિનો ભાર હવે ઊતરી ગયો છે એમ લાગતાં બળભદ્રજીએ યોગથી સમુદ્રમાં સત્ત્વરૂપ શરીર છોડી શેષ ભગવાનરૂપ બની રહ્યા. દેવકીપુત્ર ભગવાન શ્રીકૃષ્ણ બળભદ્રનું એમ સ્વધામ જવું જોઈ, થોડે પીપળાના વૃક્ષ નીચે જઈ, મૌન ધરી પૃથ્વી પર બેસી ગયા. એ વેળા પોતાની કાંતિથી પ્રકાશતું ચતુર્ભુજસ્વરૂપ તેમણે ધારણ કર્યું. ભગવાનનું આ સ્વરૂપ સોળ ધર્મોથી વર્ણવાયું છે : (૧) ચતુર્ભુજ, (૨) પોતાની કાંતિથી પ્રકાશિત, (૩) દિશાઓને ધુમાડા વિનાના અગ્નિની પેઠે અંધકાર રહિત કરતું, (૪) શ્રીવત્સકંઠવાળું, (૫) ઘનશ્યામ, (૬) તપ સુવર્ણસમ તેજસ્વી, (૭) પીતાંબર અને ઉત્તરીય ધારણ કરતું, (૮) સુમંગલ, (૯) સુંદર સ્મિતયુક્ત મુખારવિંદવાળું, (૧૦) શ્યામ કેશથી દીપતું, (૧૧) કમલસુંદર નેત્રોવાળું, (૧૨) પ્રકાશિત મકરકુંડલવાળું, (૧૩) યજ્ઞોપવીત, કોસ્તુભ, વિવિધ આભૂષણોવાળું, (૧૪) વનમાલાયુક્ત, (૧૫) મૂર્ત પોતાનાં આયુધોવાળું અને (૧૬) દક્ષિણ ઊરુ ઉપર કમલ જેવું લાલ ચરણ પધરાવ્યું છે એવું, આમ સોળ પ્રકારે શોભતું ભગવાનનું એ સ્વરૂપ હતું. મૃગના આકારનું ભગવાનનું એ ચરણ છે. જરા અર્ધાંત વૃદ્ધાવસ્થાના અભિમાની કાલદેવ સ્વરૂપ ભૂલી જરા નામના પારધીરૂપે એ વનમાં વિચરતા હતા. પારધીએ એ ચરણ જોયું. લાગ્યું કે કૃષ્ણમૃગ છે. ચલાવ્યું બાણ. શાપરૂપ મુસલનો લોહનો કકડો જેની અણી છે એવા એ બાણથી ભગવાનનો પગ વીંધાયો. ભગવાને બ્રાહ્મણોના શાપને આ રીતે માન આપ્યું. પારધીએ પાસે આવીને પોતાનું એ દુષ્કૃત્ય જોયું. પશ્ચાત્તાપ થયો, પગે પડ્યો, ક્ષમા યાચી અને સજ્જ પણ માગી. જે થયું એ પોતાની ઈચ્છા પ્રમાણે જ થયું છે એમ કહી ભગવાને કેવળ દર્શન માત્રથી ભક્ત બનેલા એ પારધીને સદેહે સ્વર્ગમાં મોકલ્યો. એવામાં શોધતો સારથિ દારુક ત્યાં આવ્યો. ભગવાનને એ સ્થિતિમાં જોઈ રથમાંથી કૂદીને નિકટ આવ્યો, પગે પડ્યો અને રડવા લાગ્યો. ભગવાને એને શાંત કર્યો. ત્યાં તો દારુકે જોયું તો ભગવાનનો રથ તેના દેખતાં જેમ પ્રથમ આવ્યો હતો તેમ આયુધો સહિત આકાશમાં અદૃશ્ય થઈ ગયો. ભગવાને તેની સાથે દ્વારકામાં સંદેશો મોકલ્યો કે ભગવાને ત્યજેલી દ્વારકા હવે ડૂબી જશે. ઈંદ્રપ્રસ્થથી અર્જુન આવશે તો તમે બધાં એની સાથે ઈંદ્રપ્રસ્થ જજો. પરિક્રમા પ્રણામ કરી સારથિ વિદાય થયો.

ભગવાનની આ બધી લીલા કાર્યના કારણમાં પ્રવેશ જેવી લીલા છે. મૃત્યુ નાશ નથી. બ્રહ્મા વગેરે દેવો ભગવાનના દિવ્ય દર્શને આવ્યા, ભગવાનની લીલાને ગાતા અને વર્ણવતા આવ્યા. વિમાનોની પંક્તિઓથી આકાશ છવાઈ ગયું છે. પરમ ભક્તિપૂર્વક સૌએ પુષ્પોની વર્ષા કરી. ભગવાને તે સર્વને જોયા. બધા ભક્ત તો છે જ. સ્વભવનમાં પધરાવવાની ઈચ્છા વ્યક્ત કરશે એમ વિચારી, લીલા ધારી આંખો મીંચી ગયા. સૌની જ્ઞાનશક્તિ

તિરોહિત થઈ ગઈ. શુકદેવજી મહારાજે કહ્યું છે તેમ લોકાભિરામ ધ્યાનમંગલ શ્યામસુંદર સ્વરૂપ આગ્નેયી યોગધારણાથી થયેલા પરમાત્મસ્થાનભૂત આવરણરૂપ અગ્નિથી દાહ કર્યા વિના તિરોહિત કરીને સ્વેચ્છાથી ભગવાન નિત્યલીલાસ્થાનરૂપ સ્વધામમાં પધાર્યા. ભગવાન શ્રીકૃષ્ણ તો પોતાના શરીરને બાળ્યા સિવાય શરીર સાથે જ સ્વધામ વૈકુંઠમાં પધાર્યા છે. ભગવાનનું શરીર સામાન્ય નથી, તેમાં તો સર્વ લોકની સ્થિતિ છે અને સર્વ કોઈને ધારણા તથા ધ્યાન કરવાના તે વિષયરૂપ છે. બ્રહ્માજી વગેરેને ભ્રમ થયેલો. ભગવાને યાસ્યામિ ભવનં બ્રહ્મત્રેતદન્તે તવાનઘ કુલનાશ પછી બ્રહ્મભવનમાં પધારવાનું કહ્યું હતું. ભગવાન તો ગુણાતીત છે, અક્ષર બ્રહ્મમાં પણ નિત્ય વિરાજે છે. ભ્રમમાં પડે દૂર થાય તો દર્શન થાય. ભગવાનને તો ક્યાંય આગમન-ગમન હોય જ નહીં. પ્રભાસ ક્ષેત્રમાં બ્રહ્મરૂપ સરસ્વતી વિરાજે છે ત્યાં પોતે પ્રગટ થશે એમ કહ્યું હતું. યદુકુલ નાશ માટે બ્રહ્મસ્થાનમાં આવીશ એવો એ વચનનો આશય હતો. ભગવાન પધારી ગયા, પણ દેવો તેમને જોઈ શક્યા નહીં, કૃષ્ણગતિ સમજાઈ નહીં. સહસા તો વિસ્મિત બની રહ્યા, પડે દૂર થતાં બ્રહ્માદિ ભગવાનને સર્વત્ર અનુભવી રહ્યા. દેવદુન્દુભિ વાગ્યાં. પુષ્પવૃષ્ટિ થઈ. ભગવાનની સાથે સત્ય, ધર્મ, ધૈર્ય, કીર્તિ અને લક્ષ્મી પણ ભૂતલ પરથી મૂલ સ્વરૂપે વિદાય થયાં. બ્રહ્માદિ દેવો ભગવાનની લીલાની પ્રશંસા કરતા પોતપોતાના લોકમાં ગયા. ભગવાનની લીલા અપાર છે. ભગવાન પોતે જ જગતને સર્જે છે, એમાં વસે છે અને અંતે તિરોભાવ કરે છે. ભગવાન ગુરુપુત્રને યમલોકમાંથી પોતાના એ જ મનુષ્યશરીરથી પાછો આણ્યો હતો. હે રાજન્ ! તમને બ્રહ્માસથી બળી ગયેલાને જીવનપ્રદાન કર્યું હતું, પારથીને સદેહે સ્વર્ગમાં મોકલ્યો હતો. મૃત્યુજય મહાદેવજીને પણ બાણાસુર સાથેનો સંગ્રામમાં જીત્યા હતા. સર્વસમર્થ ભગવાન પોતાની અને સ્વજનોની રક્ષા માટે શું અસમર્થ હતા ? એ સર્વ સમર્થ તો જે અવતારકૃત્ય હતું તે જ પૂરું કર્યું હતું. હેતુ સધાયા પછી વધુ બિરાજવાનું પ્રયોજન ન જ હોય. પોતાના અપ્રાકૃત સ્વરૂપમાં સૌને સૌની પ્રકૃતિ પ્રમાણે અનુભવ આપ્યો. સૌની પ્રકૃતિ પ્રમાણે પ્રાકૃત બુદ્ધિ ભગવાને કરાવી છે. પોતે તો મૂલ રૂપ આનંદમય જ છે. યાદવોએ ભગવાનનું જ ભૂમિનો ભાર ઉતારવાનું કાર્ય કરેલું તેથી તેમને મુક્તિ પ્રાપ્ત કરાવવી જોઈએ અને પોતાના સ્થાનની જ પ્રાપ્તિ કરાવવી જોઈએ, એટલે જ ભગવાન તે સૌને પોતાની સાથે જ પ્રભાસક્ષેત્રમાં લઈ ગયા એમ ‘આપણે પ્રભાસ જઈશું’ એવા કથનથી સમજાય છે. બ્રાહ્મણોનો શાપ મુક્તિ પ્રાપ્ત કરાવવામાં નડે નહીં તેથી યાદવોને પ્રભાસ ક્ષેત્રમાં સ્નાન કરી, પવિત્ર થઈ, ઉપવાસ કરી..... વગેરે સાધનો તેમની પાસે કરાવ્યાં હતાં. યાદવોને મૂઠ બનાવી, સગપણ ભુલાવી વૈરાગ્યને પણ ઢઢ કર્યું હતું. વળી શાપ આપનારા બ્રાહ્મણોને ભગવાનનો મત જાણનારા કહ્યા હતા તેથી પણ એમ સમજાય છે કે બ્રાહ્મણો પણ ભગવાનનો આવો અભિપ્રાય જાણતા હતા. જે મનુષ્ય પ્રાતઃકાળમાં ઊઠીને સાવધાનપણે ભગવાન શ્રીકૃષ્ણની આવી ઉત્તમ ગતિનું ભક્તિથી કીર્તન કરે છે તે સર્વોત્તમ ગતિ પ્રાપ્ત કરે છે.

દ્વારકામાં જઈને દુઃખી દારુકે વસુદેવ અને દેવકી તથા ઉગ્રસેન આદિના પગમાં પડી આંસુઓથી તેમને ભીંજવી દીધાં અને પછી સૌને પ્રભાસમાં થયેલા સંહારનો વૃતાન્ત તથા શ્રીકૃષ્ણનો સંદેશો કહ્યો. એવી ભયંકર હકીકત સાંભળી હૃદયમાં અસહ્ય શોક પામેલાં એ સૌ મૂર્છિત થઈને અને પછી વિહ્વળ બની રહીને રડતાં કકળતાં શીઘ્રપણે પ્રભાસ ગયાં. દેવકી, રોહિણી, વસુદેવ, ઉગ્રસેન આદિ વડીલોએ ભગવાનના વિરહથી જ દેહ ત્યાં જ છોડી દીધા. રુદ્રમિણી વગેરે સૌ સતીઓએ પણ અગ્નિપ્રવેશ કરી પ્રાણત્યાગ કરી દીધા. વસ્તુતઃ એ સૌના સ્થૂલ-સગુણ દેહોનો જ ત્યાગ કરાવ્યો છે, સ્વાભાવિક દેહત્યાગ તેમનો પણ નથી. દશમ સ્કન્ધમાં દર્શાવાયું છે તેમ ભગવાને તે સૌના સૂક્ષ્મ દેહને તો વાસનારહિત ગુણાતીત બ્રહ્મરૂપ કર્યા છે, સૌ સ્વરૂપસ્થિત થયાં છે.

સમાચાર જાણી ઝડપથી આવી પહોંચેલા અર્જુને ગીતાજ્ઞાનસ્મૃતિથી પોતે સાન્ન્યવન પામી પછી તે સૌ સંબંધીઓની વિધિપૂર્વક ઉત્તરક્રિયા કરી. દરમિયાન શ્રીકૃષ્ણ ભગવાને ત્યજેલી દ્વારકાને એકમાત્ર શ્રીભગવાનના મંદિર સિવાય સમુદ્રે ક્ષણવારમાં ડુબાડી દીધી. ભગવાનના તે મંદિરમાં ભગવાન શ્રીદ્વારકાધીશ સદા સર્વદા બિરાજતા હોઈ તેનું સ્મરણ કરવાથી સર્વ પાપોનો નાશ કરનારું અને સર્વ મંગલોનું મંગલ છે. પછી અર્જુને બયેલા યાદવોને ઈંદ્રપ્રસ્થમાં લઈ જઈ ત્યાં વજ્રનાભનો રાજ્યાભિષેક કર્યો. હે રાજા પરીક્ષિત ! તમારા દાદા યુધિષ્ઠિર વગેરે અર્જુન દ્વારા સંબંધી યાદવો નાશની હકીકત સાંભળી વૈરાગ્ય પામ્યા હતા એટલે તેમણે પણ તમને ઉત્તરાધિકારી માની, તમારો રાજ્યાભિષેક કરી તે પાંડવોએ પણ હિમાલય તરફ પ્રયાણ કર્યું. જે મનુષ્ય શ્રીવિષ્ણુ ભગવાનની આવી દિવ્ય લીલાઓનું શ્રદ્ધાથી કીર્તન કરે છે તે પરમહંસોની ગતિરૂપ ભગવાનમાં પરમ ભક્તિ પામે છે.

દારુક ભક્ત છે, પાર્ષદ છે. વિષ્ણુલોકમાંથી આવેલો ભગવાન સાથે અહીં સમાન સ્થલમાં રહેવારૂપ સાલોક્ય અને ભગવાનની સમીપ રહેવારૂપ સામીપ્ય મુક્તિનો અનુભવ તેણે કર્યો અને હવે સાયુજ્યરૂપ ઉત્તમ મુક્તિ પ્રાપ્ત કરીને આવેલા રથમાં બેસી જ્યાંથી આવેલ ત્યાં પહોંચી ગયો.

આ સ્કન્ધમાં ચાર પ્રકારે મુક્તિ કહી છે તેમાં બ્રહ્મભાવ અને સાયુજ્ય તો જીવમુક્તિ છે. બ્રહ્મભાવ અને સાયુજ્યમાં મુક્તિ સાધન કહ્યાં છે. સાધનથી મુક્તિ સુલભ તે માટે ભક્તિ અને મિશ્રિત કર્મ જ્ઞાન સાક્ષાત્ કે પરંપરાથી ઉપદેશ રૂપે કહ્યાં છે. સર્વ સુગમતા માટે મમતા અને અહંતાનો નાશ પણ દર્શાવ્યો. વિસ્મૃતકંઠમણિન્યાયે તેવી મુક્તિ છે તેથી જીવના પણ બંધ અને મોક્ષ માધિક જ છે એમ જણાવવા અહંતા-મમતાનો નાશ જ મુક્તિના સાધનમાં પરિણમતો હોવાથી અહંતા-મમતાનો નાશ મોક્ષ છે. બ્રહ્મ તો અહંતા મમતા બતાવી તેના નાશનું નાટ્ય જ કરે છે. કેશવ છે ને ? ઉત્પન્ન કરનાર ક બ્રહ્માને અને ઉપદેશ

કરનાર ઈશ શંકરને પણ વ બ્રહ્માનંદરૂપ ફલ આપનારા છે. ઉપદેશરૂપ લીલાને સાધન જણાવી, ભક્તિ વગેરે કરવાનાં કર્તવ્ય જણાવી અહંતામમતાના નાશ રૂપ ફલ જણાવ્યું તેથી આ મુક્તિ પણ પ્રલયરૂપ હોઈ બ્રહ્મનું લક્ષણ છે. જેવું ભગવાનનું ચરિત્ર ગૂઢ હોય છે તેવું શ્રીશુકદેવજી જેવા સમર્થ મહાનુભાવે તેનું કરેલું વર્ણન પણ ગૂઢ છે. આ લીલાનું સ્વરૂપ જેના હૃદયમાં ઊતરે તેને ભગવાનની પ્રાપ્તિ થાય એવું તેનું ફલ કહેલું છે.

ઈતિ શ્રીમદ્ભાગવત-સાર વિશે એકાદશ સ્કન્ધ સંપૂર્ણ.

શ્રીમદ્ભાગવત-સાર

દ્વાદશ સ્કન્ધ (આશ્રય)

ભગવાન શ્રીકૃષ્ણ દશ લીલા-સહિત સર્વત્ર વિરાજે છે. તૃતીયથી દ્વાદશ સ્કન્ધ સુધીમાં સર્ગથી આશ્રય સુધી લીલાઓનું નિરૂપણ કરેલું છે. પ્રથમ અને દ્વિતીય સ્કન્ધની લીલા અધિકાર અને સાધન તેના અંગરૂપ છે. નવ લીલાઓથી શુદ્ધ થતાં આશ્રય પ્રાપ્ત થાય છે. બીજા સ્કંધમાં આશ્રય ત્રણ પ્રકારનો કહેલો છે, પણ આ દ્વાદશ સ્કન્ધમાં આશ્રય પાંચ પ્રકારનો હોવાનો નિર્ણય કરેલો છે. સર્ગ વગેરે નવ લીલાઓનાં લક્ષણથી જે જાણવામાં આવે તે પહેલા પ્રકારનો આશ્રય, જગતનાં ઉત્પત્તિ યિતિ અને લય જેનાથી થાય તે બીજા પ્રકારનો આશ્રય, આધ્યાત્મિક આધિદૈવિક અને આધિભૌતિક એ ત્રણેને જાણે તે ત્રીજા પ્રકારનો આશ્રય. આ ત્રણ સિવાય લોકમાં જે પ્રસિદ્ધ છે તેનો પણ સ્વીકાર કરીને બીજા બે આશ્રયના પ્રકાર આ સ્કંધમાં કહ્યા છે. શબ્દના રસનું સ્વરૂપ ધારણ કરનાર વેદ અને અર્થના રસનું સ્વરૂપ ધારણ કરનાર ભગવાન પણ આશ્રય છે. સર્વ મનુષ્યો વેદનો જ આશ્રય કરીને નભે છે, જ્યારે કેટલાક જ વેદ સાથે શ્રીહરિનો પણ આશ્રય કરીને નભે છે તેથી લોકમાં શબ્દ અને અર્થની જુદાઈનો બે પ્રકારનો આશ્રય જોવામાં આવતો હોવાથી આમાં શબ્દના રસના સ્વરૂપનો અને બે પ્રકારના અર્થના રસના સ્વરૂપનો આશ્રય પણ કહેલ છે. કેટલાક કેવળ એકલા શ્રીહરિનો જ આશ્રય કરીને નભે છે. વાસ્તવમાં ભગવાન સિવાય બીજો કોઈ આશ્રય છે જ નહીં એમ સિદ્ધ કરવામાં આવ્યું છે. ભગવાન જ અંકુશ-રહિત સર્વના આધાર છે, સર્વને નભાવનાર છે તેથી તે સર્વના આશ્રયરૂપ પુરુષોત્તમ શ્રીકૃષ્ણ જ છે એમ સિદ્ધ થાય છે. ઉત્તમ પુરુષો જેમના ગુણાનુવાદ કરે છે તે શ્રીકૃષ્ણ જ સર્વધર્મયુક્ત છે. તન મન અને ધનથી સર્વ રીતે શ્રીહરિનું સેવન તે જ આશ્રય. આશ્રય એટલે આધાર. ભગવાને પોતે જ ગીતાજીમાં સર્વધર્માન્ પરિત્યજ્ય મામેકં શરણં વ્રજ કહીને અર્જુનને તેમ ભાગવતમાં ભક્ત ઉદ્ધવને તસ્માત્વમુદ્ધવોત્સુજ્ય....મામેકં શરણં..... યદિ સર્વાત્મભાવેન માયયા હાકુતોભયઃ કહીને સ્પષ્ટ રીતે પોતાનો આશ્રય કરવા-રૂપ શરણાગતિ જ કહી છે.

નવમ સ્કંધ વગેરેમાં કહેલી રાજાઓની કથાને વાણીની વિભૂતિરૂપ કહી છે, પરમાર્થરૂપ કહી નથી. લોકોમાં યશસ્વી બની રહીને જે રાજાઓ પ્રભુને પ્રાપ્ત થયા હતા તેમની કથાઓ તો ભગવાનના વિજ્ઞાન અને વૈરાગ્ય માટે કહેલી છે. ભગવાનના વર્ણનના અંગરૂપ છે. તેમાં ભગવાનની લીલા હોવાથી ભગવાન સિવાય અન્ય કોઈ આશ્રય છે જ નહીં. પરીક્ષિતના કહેવાથી શ્રીશુકદેવજી યદુવંશના અલંકારરૂપ શ્રીકૃષ્ણ ભગવાન સ્વધામ પધાર્યા ત્યાર પછી પૃથ્વી પર ચંદ્રવંશની શાખાઓ લાંબા કાળ સુધી ચાલેલી હોવાથી મગધ-વંશનું વર્ણન કરે છે. એ વખતે પૃથ્વી પર એ વંશ જ વધુ ચાલ્યો છે. તેમાં પૂરુના વંશમાં ઉપરિચર વસુ, તેનો પુત્ર બૃહદ્રથ, તેનો જરાસંધ અને તેનો પુત્ર સહદેવ થયો એમ નવમા સ્કંધમાં કહ્યું છે. પછી તે જ વંશમાં સહદેવથી માર્જારિ, તેનાથી શ્રુતશ્રવા અને પુરંજય સુધીના વીસ રાજાઓ ભવિષ્યમાં થનારા કહ્યા છે તે સંબંધી પરીક્ષિત રાજાનો પ્રશ્ન છે. પુરંજયનું

બીજું નામ રિપુંજય હતું. બૃહદ્રથના વંશના એ છેલ્લા પુરંજય રાજાનો મંત્રી શુનક પોતાના એ રાજાનો વધ કરી પોતાના પુત્ર પ્રદ્યોતને રાજા બનાવશે. પ્રદ્યોતના વંશના પાંચ પ્રદ્યોત રાજાઓ ૧૩૮ વર્ષ રાજ્ય કરશે. પછી ક્રમશઃ શિશુનાગ વંશના દશ રાજાઓ ૩૬૦ વર્ષ રાજ્ય કરશે. પછી શૂદ્રપ્રાય નવ નંદ વગેરે સો વર્ષ રાજ્ય કરશે. તે રાજાઓ લગભગ શૂદ્ર જેવા અને અધાર્મિક ઘશે. મહાપદ્મ નામનો નંદ ક્ષત્રિયોનો શત્રુ બની રહીને એક જ છત્રવાળી પૃથ્વી પર રાજ્ય કરશે. ચાણક્ય કૌટલ્ય નામનો વિદ્વાન બ્રાહ્મણ નંદ કહેવાતા એ નવે પ્રસિદ્ધ રાજાઓને મૂળથી ઉખેડી નાખશે અને પછી કલિયુગમાં ચંદ્રગુપ્ત નામના મૌર્યવંશીનો રાજ્યાભિષેક કરશે. તેના વંશમાં થયેલા ક્રમશઃ વારિસાર, અશોકવર્ધન, સુવશા, સંગત, શાલિશૂક, સોમશર્મા, શતપન્થા અને બૃહદ્રથ રાજાઓ કલિયુગમાં ૧૩૮ વર્ષ સુધી પૃથ્વીનું પાલન કરશે. છેલ્લા બૃહદ્રથ રાજાનો સેનાપતિ પુષ્યમિત્ર શૂંગ રાજાનો વધ કરી પોતે રાજ્ય કરશે. તેના શૂંગવંશી અગ્નિમિત્ર, સુજય, વસુમિત્ર વગેરે વંશજ રાજાઓ ૧૧૨ વર્ષ સુધી પૃથ્વી પર રાજ્ય કરશે. એ પછી, હે રાજન્ ! આ પૃથ્વી ઓછા ગુણવાળા કષ્ણ રાજાઓને પ્રાપ્ત થશે. કષ્ણો ૩૪૫ વર્ષ રાજ્ય કરશે. એ રાજાઓ પછી આંધ્રજાતિનો બલિ અને તેના વંશજો એવા ત્રીસ રાજાઓ ૪૫૬ વર્ષ પૃથ્વી ભોગવશે. આ બધો ઇતિહાસ હવે પ્રસિદ્ધ છે. એમના પછી અવભૂતિ નામની નગરીના સોળ કંક નામના અતિ લોભી અને અધર્મી રાજાઓ થશે. એ પછી યવન, તુરષ્ક, ગુરુક્ષ, મૌન, કિલકિલાનગરના રાજાઓ, બાહલિકો, આન્ધ્ર-કોશલ-વૈદૂર નિષધના રાજાઓ થશે, મગધવંશનો છેલ્લો વિશ્વસૂર્જિ પ્રજાને વર્ણરહિત કરશે અને હરિદ્વારથી પ્રયાગ સુધી રાજ્ય કરશે. એ સમયે દ્વિજો પ્રાપ્ત્ય જેવા અને રાજાઓ શૂદ્ર જેવા થશે. સિંધુના તટે ચંદ્રભાગાના તીરે કૌન્તિના કિનારે તથા કાશ્મીરમાં હીન મ્લેચ્છ વગેરે લોકોનું વર્તસ થશે. સંસ્કારધર્મ લુપ્ત બની રહેશે. અલ્પ સત્ત્વવાળા તેમ અલ્પ આયુષવાળા બની રહી પ્રજાને પીડા આપશે અને પરસ્પર લડીને નાશ પામશે. હે રાજન્ ! બળવાન એવા એ કળિયુગને લીધે ધર્મ. સત્ય, પવિત્રતા, ક્ષમા, દયા, આયુષ, બળ તેમજ સ્મરણશક્તિ નિર્બલ બની રહેશે. ધન જ મનુષ્યોનાં જન્મ આચાર તથા ગુણોના ઉદયરૂપ ગણાશે અને ધર્મ તથા ન્યાયની વ્યવસ્થામાં ધનની પ્રબલતા રહેશે. વ્યવહારમાં કપટ રહેશે. સ્ત્રીપુરુષના સંબંધમાં કુળ ગોત્ર સંસ્કાર વગેરે નહીં, પણ કેવળ રુચિ જ કારણરૂપ રહેશે. બ્રાહ્મણપણામાં માત્ર બાહ્ય ચિહ્નો જ રહેશે. ન્યાયમાં પણ લાંચ મહત્ત્વની ગણાશે. શાસ્ત્રજ નહીં, પણ વાણીશૂરો જ પંડિત ગણાશે. નિર્ધનતા જ દુર્જનતામાં કારણ મનાશે. દંભ જ સજ્જનતામાં કારણ મનાશે. વિવાહમાં લગ્નક્રિયા મુખ્ય નહીં હોય. ધર્મ વગેરે નહીં, પણ ઉદરપોષણ પુરુષાર્થ ગણાશે. સાચું વદનારા દુઃખી બનશે. ચારે વર્ણોમાં જે બળવાન હશે તે જ રાજા થશે. અનાવૃષ્ટિ, દુષ્કાલ, કરભાર, અતિવૃષ્ટિ, હિમ, ભૂખમરો, કલહ, ચિંતા વગેરેથી લોકો દુઃખી થશે. આયુષ ઓછાં વર્ષનું રહેશે. લોકો ઠીંગણાં થઈ જશે. વર્ણાશ્રમ રહેશે નહીં. બધા શૂદ્રો જેવા જ થઈ જશે. ગાયો બકરી જેવી થઈ જશે. આશ્રમમાં ગૃહસ્થાશ્રમની જ મહત્તા વધશે. કુટુંબીને બદલે સગપણ સાસરી પક્ષનું રહેશે. ચોરી કરનારા વાઘરી ભીલ જેવા વેપાર કરશે. રાજાઓ ચોર જેવા બની રહેશે. દ્વિજ ગણાતા જ લુટારા હત્યારા તેમ કપટવાળા બની રહેશે. અત્યારે તો કલિનું માત્ર પ્રથમ ચરણ ચાલે છે, ત્રણ ભાગ બાકી છે. સંન્યાસ

વગર ૧૦૦૦ દેવ વર્ષનો કલિયુગ છે તે પૂરો થશે ત્યારે સત્યયુગ આરંભાશે. કલિના સંન્યાસમયે શુદ્ર સત્ત્વમય ભગવાન શંભલગામના વિષ્ણુચક્રા નામના બ્રાહ્મણને ત્યાં કલિકેત્વરૂપે પ્રકટ થશે. દુષ્ટોને તે દંડ દેશે અને પછી સત્યયુગનો આરંભ થશે. ચંદ્રવંશી દેવાપિ અને ઈક્ષ્વાકુવંશજ સૂર્યવંશી મરુ મહાયોગથી કલાપ ગામમાં રહે છે તે ભગવદ્દાણાનુસાર પૂર્વવત્ વર્ણાશ્રમધર્મ પ્રવર્તવશે. સત્ય, ત્રેતા, દ્વાપર અને કલિ ચાર યુગ અનુક્રમે પૃથ્વી પર પ્રાણીઓના ચાલ્યા કરે છે.

શ્રીશુકદેવજી બોલ્યા : પોતાનો જય કરવા મયેલા કલિયુગના એવા રાજાઓને જોઈ પૃથ્વી હસે છે : અહો ! મૃત્યુનાં રમકડાં જેવા આ રાજાઓ મને જીતવા ઇચ્છે છે ! 'ઈન્દ્રિયોને, મંત્રીઓને, પ્રધાનોને, નગરવાસીઓને, બ્રાહ્મણોને, શત્રુઓને તેમ મોટા હાથીઓને પણ વશ કરી અમે સમુદ્રોના ઘેરાવાવાળી પૃથ્વીને જીતીશું. સમુદ્રમાં પ્રવેશ કરી એમાંના બેટોને પણ જીતીશું.' એવું અભિમાન ધરાવતા એ મૂઢ રાજાઓ વાસ્તવમાં કશું જ પ્રાપ્ત કરી શકે એમ નથી. મનુ અને તેમના પુત્રો ભગવાનના કૃપાપાત્ર હતા છતાં મને છોડીને જેમ આવ્યા હતા તેમ ચાલ્યા ગયા છે તો આ દુષ્ટ રાજાઓ તો તેમની આગળ તુચ્છ જેવા જ છે. હે પરીક્ષિત રાજા ! પૃથ્વીને ધારણ કરવાની મમતાવાળા મૂર્ખ રાજાઓ છેવટે આ પૃથ્વીને છોડીને નાશ પામી ગયા છે.

એ પછી પરીક્ષિતના પૂછવાથી શ્રીશુકદેવજી યુગના દોષો ટાળવાના ઉપાયો, યુગો તેમ યુગધર્મો અંગે વિસ્તારથી સમજાવતાં કહે છે કે હે રાજા ! સત્યયુગમાં ચાર પાયા-ચરણોવાળો ધર્મ પ્રવર્તે છે તેને તે સમયના લોકો ધારણ કરે છે. સત્ય, દયા, તપ અને દાન એ ધર્મના ચાર ચરણ છે. લોકો એનાથી સંતોષી, દયાળુ, સર્વમિત્ર, પ્રશાંત, જિતેન્દ્રિય, સહનશીલ, આત્મારામ, સમદષ્ટિવાળા અને આત્માની મહત્તાના જ્ઞાનવાળા હોય છે. ત્રેતાયુગમાં અસત્ય, હિંસા, અસંતોષ, ઈર્ષ્યા વગેરેથી અશાંતિ સંભવે. ધર્મચરણમાં એક ચરણ નબળું પડે. દ્વાપરમાં પણ હિંસા, અસત્ય, ઈર્ષ્યા, કંકાસ, આદિનું પ્રમાણ વધવાથી ધર્મચરણ અર્ધું રહે, પણ કલિયુગમાં આરંભમાં ધર્મ અલ્પ રહે, અંતમાં તો માત્ર અધર્મ જ રહેવાનો. લોભ, દુરાચાર, નિર્દયતા, વૃથાવેર, વાસનાઓ તેમ દુર્ભાગ્ય વધતાં જાય. કલિયુગ તો તમોગુણની જ મુખ્યતાવાળો છે, કારણ કે કલિયુગમાં પુરુષો શુદ્ર વૃત્તિઓવાળા, કામી, ખાઉધરા અને ધનપિપાસુ હોય છે તેમ સ્ત્રીઓ સ્વેચ્છાચારિણી હોય છે. કલિયુગમાં ચોર લુટારા વધે, પાખંડીઓ દંભીઓ વધે. રાજાઓ પ્રજાનું ધન હરનારા અને બ્રાહ્મણો કેવળ ઉદરપોષણ કરનારા થશે. બ્રહ્મચારી નામ માત્ર કહેવાશે. મઠાધીશો અને સમાજસેવકો પણ અજિતેન્દ્રિય બની રહેશે. 'આડા અવળા ધંધા કરીએ. સત્પુરુષોએ નિંદેલાં કર્મો કરીએ તો જ સંપત્તિવાળા થવાય' એમ મનાશે. સ્વામી અને સેવકો પરસ્પર બેવફા બની રહેશે. માતાપિતાનો આદર નહીં થાય, પણ સાસરી પક્ષવાળાં જ સગાં ગણાશે. પાખંડોવાળાં મન ચિત્તને કારણે ભગવત્સેવા લોકોને ગમશે નહીં.

આ રીતે કલિયુગના દોષો જણાવી શ્રીશુકદેવજી પછી કલિયુગના દોષોથી બચવાનો ઉપાય પણ કહે છે. ભગવાનની કૃપા અપાર હોય છે. ભગવાનનાં મનમાં વાસ થવાથી કલિયુગને લીધે ઉદ્ભવેલા દોષો નાશ પામે છે. ભગવાન વસે એટલે દ્રવ્ય દેશ કે દેહ અને

અંતઃકરણથી સંભવતા સઘળા દોષો પણ સંપૂર્ણપણે નષ્ટ રહે છે. લીલારૂપે ભગવાન શ્રીકૃષ્ણનાં શ્રવણ, કીર્તન, સ્મરણ, પૂજન કરવાથી તેમ સદ્ભાવના કરવાથી હૃદયમાં ભગવાન વસે. હૃદયમાં વિલસતા ભગવાન તો દશ હજાર-હજારો વર્ષોનાં સર્વ પ્રકારનાં અશુભોને સંપૂર્ણપણે નષ્ટ કરી દે છે. ભગવાન હૃદયમાં રહેવાથી અંતઃકરણની જેવી શુદ્ધિ થાય છે તેવી તો ઉપાસનાથી, તપથી, પ્રાણાયામથી, તીર્થસ્નાનથી કે વ્રતો કરવાથી પણ થતી નથી. અંતર્યામીરૂપે ભવમાં ભટકાવતા ઈશ્વર તો હૃદયમાં છે જ, પણ ભવમાંથી ભાવથી અટકાવતા ભગવાન કેશવને હૃદયમાં પધરાવવાના છે. સેવાથી, કથાશ્રવણથી, મંદિરોમાં દર્શન કરવાથી પરિણામરૂપે હૃદયમાં આનંદપ્રદ પ્રભુની અનુભૂતિ થવી જોઈએ. કેશવ તો રાજસ બ્રહ્મા અને તામસ શંકરને પણ સુખદ છે. તે સર્વાત્મા તો સર્વના આશ્રયરૂપ હોઈ સર્વાત્મભાવે સંતત્ત્વ શરણાગતિથી તે સુલભ બની રહે. કલિયુગનો એક મહાન ગુણ પણ છે અને તે એ કે કૃષ્ણકીર્તનથી જ કલિમાં કૃતાર્થ થવાય, માટે હે રાજન્ ! તમે પણ મરવાની તૈયારીમાં છો તેથી બરાબર સાવધાન થઈ, સર્વ પ્રકારે ભગવાન કેશવને હૃદયમાં સ્થાપી દો એટલે તમે પણ પરમ ગતિને પામશો. મૃત્યુ નજીક હોય તો ભગવાનનું જ ધ્યાન ધરવું, ભગવદ્લીલાનું જ ચિંતન મનન કરવું, એટલે સર્વના આત્મા એવા ભગવાન પોતાના સ્વરૂપનું પ્રદાન કરશે. છેવટે કહ્યું કે સત્યયુગમાં કૃષ્ણધ્યાન, ત્રેતામા યજ્ઞ અને દ્વાપરમાં પરિચર્યા દ્વારા જ ફળ મળે છે, કલિયુગમાં તો કેવળ કૃષ્ણકીર્તનથી જ ઉપલબ્ધિ થઈ શકે છે. જીવ માત્રને ભગવાન શ્રીકૃષ્ણનો આશ્રય જ કૃતાર્થ કરી દે છે.

શ્રીશુકદેવજી બોલ્યા : હે રાજન્ ! તૃતીય સ્કંધમાં પરમાણુથી દ્વિપરાર્થ સુધીનાં કાલપરિમાણ કહ્યાં છે, યુગોનું પ્રમાણ પણ કહ્યું છે, હવે કલ્પ તથા પ્રલયનું પ્રમાણ કહ્યું. હે રાજા ! ચાર હજાર યુગ તે બ્રહ્માનો એક દિવસ. તેમાં ચૌદ મનુઓ થાય છે તેટલી જ અંતે બ્રહ્માની રાત્રિ, તેમાં આ ત્રણે લોકનો પ્રલય થાય છે. આ નૈમિત્તિક પ્રલય કહેવાય છે, જેમાં વિશ્વઘ્નશ્રીનારાયણ વિશ્વને પોતામાં સમાવીને પોઢે છે અને બ્રહ્માનો દ્વિપરાર્થ સમય વીતી જાય છે તેથી આ નૈમિત્તિક પ્રલય કહેવાય છે. બ્રહ્માજીનું બે પરાર્થ કાલનું આયુષ પૂરું થતાં મહત્ત્વ, અહંકાર અને પાંચ તન્માત્રાઓ રૂપ સાત પ્રકૃતિ પોતાના કારણમાં લય થાય છે. આ પ્રાકૃતિક પ્રલય કહેવાય છે, જેમાં વિનાશને કારણે સાત પ્રકૃતિ અને બ્રહ્માંડરૂપ કાર્યનો પણ પ્રલય થાય છે. કાર્યનો ક્રમશઃ પરંપરાગત કારણમાં લય થતાં અંતે સર્વના મૂલ કારણરૂપ અનાદિ, અનંત, અવ્યક્ત, નિત્ય, અવ્યય ભગવાનમાં સર્વનો લય થાય છે. બ્રહ્મ શૂન્ય નથી, પણ સૂક્ષ્મ, તર્ક ન કરી શકાય તેવું છે. અવ્યાકૃત મૂલ પ્રકૃતિ પણ સૂક્ષ્મ શક્તિરૂપે ભગવાનમાં જ પ્રવેશ કરે છે. આને મૂલભૂત પદ કહે છે. સર્વ વેદો તે પદનું વર્ણન કરે છે. બધું જ અંતે પરબ્રહ્મ શ્રીકૃષ્ણમાં સમાય છે. બુદ્ધિ ઈન્દ્રિય વગેરે સર્વ પ્રાકૃત પદાર્થો આશ્રયરૂપ ભગવાન વિના ભિન્ન રૂપે સ્વતંત્ર સત્તા ધરાવી શકતા નથી. જીવાત્મામાં અવસ્થાભેદનું ભાન તે બુદ્ધિવૃત્તિમાં અધ્યાસથી થતી અભિમાનરૂપતાથી થાય છે, આત્મા તો તેમાં સાક્ષી માત્ર છે. જે કંઈ થાય છે તે ભગવાન સ્વેચ્છાથી પોતાની લીલાઈ કરે છે. ભગવાન જ જગતનું અભિન્નનિમિત્તોપાદાન કારણ છે. વિશ્વ ભગવાનનું જ અવિકૃત પરિણામ છે. આવિર્ભાવ છે. આવિર્ભાવ તે જગત અને તિરોભાવ તે પ્રલય. આ આત્મ્યતિક પ્રલય છે.

જગત સદ્રૂપ બ્રહ્મનો સમન્વય છે, પ્રકૃતિનો નહીં. સત્યરૂપ બ્રહ્મ જ સર્વનું મૂલ કારણ હોવાથી તે જ આધાર રૂપ છે. કારણરૂપ ભગવાન સત્ય છે. ભાગવતમાં તો આ સિદ્ધાંત સ્થળે સ્થળે નિરૂપાયો છે. નિત્યપ્રલયમાં ભગવાનની ચેષ્ટારૂપ કાલની ચૈષ્ટિકી ક્રિયાશક્તિનું નિરૂપણ છે. પ્રકૃતિ કાલ વગેરેનું મૂલ રૂપ બ્રહ્મ જ છે. બ્રહ્મ જ જગતનો એક માત્ર આધાર છે એવું જ્ઞાન મેળવતાં વૈરાગ્ય થાય અને મોક્ષ મળે તેથી આ પ્રલયવર્ણન છે. હે કુરુશ્રેષ્ઠ ! જગત્કર્તા એવા નારાયણ ભગવાનની લીલારૂપ કથાઓ મેં તમને યશાશક્તિ કહી છે, જે કથાઓને સંપૂર્ણ કહેવા તો બ્રહ્મા પણ સમર્થ નથી. દુસ્તર એવા આ સંસારરૂપી સાગરને તરી જવા ભગવાનની આ લીલાકથાના રસને સેવવા સિવાય તરવા માટેનું બીજું કોઈ સાધન નથી. પૂર્વે અવિનાશી એવા નરનારાયણ ઋષિએ શ્રીમદ્ભાગવતરૂપી આ પુરાણકથાસંહિતા દેવાર્ષિ નારદજીને કહી હતી, નારદજીએ તે વ્યાસજીને કહી હતી, હે મહારાજ ! ભગવાન વેદવ્યાસે પ્રસન્ન થઈને આ વેદતુલ્ય ભાગવતસંહિતા મને કહી હતી અને, હે કુરુશ્રેષ્ઠ ! નૈમિષારણ્યમાં ઘણા કાળે પૂર્ણ થનારા યજ્ઞમાં શૌનકાદિ મુનિઓને સૂત પૌરાણિક આ સંહિતા કહી સંભળાવશે.

શ્રીશુકદેવજી બોલ્યા : હે પરીક્ષિત રાજા ! આ ભાગવતસંહિતામાં જગતના આત્મા અને જેમના કૃપાપ્રસાદથી પ્રસન્નતાથી બ્રહ્મા, કોષરૂપા સંહારશક્તિથી રુદ્ર જન્મ્યા છે તે ભગવાન શ્રીહરિનું જ વારંવાર વર્ણન થયું છે. તમે આ ભાગવતશ્રવણથી કૃતાર્થ થયા છો માટે 'હું મરીશ' એવી પશુબુદ્ધિ ત્યજ દો. દેહ અને આત્માને એક સમજવાની ભ્રાન્તિથી એવો ભય ઉત્પન્ન થાય છે. દેહ જ ઉત્પન્ન થાય છે અને મરે છે, આત્મા તો અજર અમર છે, ભગવાનનો અંશ છે, સ્વયંપ્રકાશ છે, અવ્યય છે, વિકારરહિત છે. જન્મ મરણ વગેરે ધર્મો દેહના છે, આત્માના ધર્મો નથી, માટે હે સમર્થ રાજા ! તમે હવે દેહાદિથી ભિન્ન એવા આત્માનો વિચાર કરો. શ્રીમદ્ભાગવતના શ્રવણથી સર્વત્ર દશ-લીલાવિશિષ્ટ ભગવાન શ્રીકૃષ્ણનું જ્ઞાન તમને થયું છે જ તે જ સૌના આશ્રયરૂપ છે. મૃત્યુકાલના અંતે એ જ આશ્રયરૂપ છે, તો આ પરીક્ષિત, આ તક્ષક એવી ભેદબુદ્ધિ દૂર કરો અને સર્વ ભગવદ્રૂપ છે, ભગવાનથી અનન્ય છે એવો સિદ્ધાંત હૃદયમાં સ્થિર કરો, એ પછી ભયનું કારણ જ નહીં રહે. તમે ભગવદ્રૂપ બની જશો. તક્ષક માત્ર તમારા શરીરને જ બાળી શકશે. હે તાત પરીક્ષિત ! આત્મારૂપ શ્રીહરિની લીલા તમે જે પૂછી તે મેં કહી સંભળાવી, હવે તમારે આનાથી વધારે સાંભળવાનું રહેતું જ નથી.

શ્રીસૂત પુરાણી બોલ્યા : ભગવાન શ્રીહરિનો સાક્ષાત્કાર કરનારા અને સમાન દષ્ટિવાળા વ્યાસપુત્ર શ્રીશુકદેવજી મહારાજે કહેલું તે વચન સાંભળી પરીક્ષિત રાજા નત મસ્તકે શ્રીશુકદેવજીના ચરણશરણપૂર્વક બે હાથ જોડી બોલ્યા :

સિદ્ધોઽસ્મ્યનુગૃહીતોઽસ્મિ ભવતા કરુણાત્મના ।

શ્રાવિતો યચ્ચ મે સાક્ષાદનાદિનિધનો હરિઃ ॥૨॥ (અ.દ)

હે બ્રહ્મન્ ! આપ દયાળુએ મારા પર દયા કરી છે, હું કૃતાર્થ થયો છું, કેમકે આપે આદિઅંતરહિત એવા સાક્ષાત્ શ્રીહરિનું શ્રવણ કરાવ્યું છે.

પરીક્ષિતે સરસ કહ્યું છે. શ્રી શુકદેવજીએ ભગવાન્ શ્રોતવ્યઃ કહ્યું હતું, પરીક્ષિતે કથા સંભળાવવી નથી કહ્યું, શ્રીહરિ સંભળાવ્યા એમ કહ્યું છે. લીલાકથા તો શબ્દાત્મિકા છે. સ્વરૂપ અને લીલા બન્ને આનંદમય. ભગવદ્લીલાશ્રવણથી ભગવત્સ્વરૂપ શ્રવણ જ ગણાય.

પછી રાજાએ કહ્યું : હે ભગવન્ ! હવે હું મૃત્યુથી-તક્ષકથી ડરતો નથી. હૃદયમાં શ્રીહરિને સ્થાપિત કર્યા છે. આપની આજ્ઞાથી હું હવે મારી વાણીને બંધ કરું છું. અધોક્ષજમાં ચિત્ત પરોવીને પ્રાણ ત્યજી દઈશ.

સૂત બોલ્યા : રાજાએ એમ કહ્યું એટલે રાજાથી પૂજાર્થને શ્રી શુકદેવજી મુનિઓ સાથે ત્યાંથી પધારી ગયા.

રાજા પરીક્ષિત પછી ગંગાના તટે પૂર્વ તરફ અગ્રવાળા દર્ભના આસને ઉત્તર તરફ મુખ રાખી બિરાજ્યા અને મનને ભગવાનમાં સ્થાયી લીનપ્રાણવાળા થઈ નિઃસંગપણે બ્રહ્મસ્વરૂપ બની રહ્યા.

સૂતજી કહી રહ્યા છે : હે બ્રાહ્મણો ! બ્રાહ્મણના પુત્રે કોપી થઈને મોકલેલો તક્ષક નાગ પરીક્ષિતનો પ્રાણ લેવા આવતો હતો. રસ્તામાં તેને કશ્યપ નામનો એક બ્રાહ્મણ મળ્યો. આ બ્રાહ્મણ ઝેર ઉતારવાની ચિકિત્સાવાળો હતો. પરીક્ષિત રાજાને તક્ષકના ઝેરથી બચાવી, જીવતો કરી, અઢળક ધન પ્રાપ્ત કરવાની તેની ઈચ્છા હતી. તક્ષકે તેની પરીક્ષા કરવા એક ઝાડને ડંખ દઈ બાળી નાખ્યું. પેલા બ્રાહ્મણે પોતાના ઔષધથી તરત જ તેને સજીવન કરી દીધું. તક્ષક ગભરાયો. બ્રાહ્મણને માગ્યું એટલું ધન આપીને તેને ત્યાંથી પાછો વાળ્યો અને પોતે બ્રાહ્મણના વેશે રાજા પાસે જઈ તેને દંશ દીધો. તત્કાળ રાજાનો દેહ બળીને ભસ્મ થઈ ગયો. પરીક્ષિતને ગર્ભાવસ્થામાં પણ રક્ષીને જીવનદાન કરનારા ભગવાને પરીક્ષિતની અહીં પણ અદ્ભુત રક્ષા કરી છે. રાજાનો આત્મા તો ભગવત્કૃપાથી અક્ષરરૂપ બની રહી, પુરુષોત્તમમાં પ્રવેશ પામી જઈ તેને ભાગવતી ગતિ પ્રાપ્ત થઈ હતી એટલે આ પ્રસંગે ગંગાતટે શોક મનાયો નથી. દેવ અસુર મનુષ્ય ભગવદ્લીલાથી વિસ્મય પામ્યા હતા. દેવદુન્દુભિ વાગ્યાં, પુષ્પવૃષ્ટિ થઈ, ‘સાધુ સાધુ’ એમ બોલાયું, જાણે ઉત્સવ મનાયો. અહીં ભાગવતની સંહિતાની ભગવાનની લીલાકથા પૂરી થાય છે. શુક-પરીક્ષિતસંવાદ હવે નથી, પણ પરીક્ષિતના મોક્ષ પછીની કથા પણ ભગવદ્ધર્મવર્ણનરૂપ કથા તો છે જ. યજ્ઞના આરંભની તેમ સમાપ્તિની ક્રિયા પણ યજ્ઞરૂપ તો ગણાય. એ રીતે જ ભાગવતમાં આ અંતિમ ભાગ છે. પરીક્ષિતના પુત્ર જમમેજયે સર્પસત્ર યોજ્યો. બ્રાહ્મણો સાથે રહીને તેણે સર્પને હોમવા માંડ્યા. ભયભીત તક્ષક ઈન્દ્રના શરણે ગયો હતો એવી ખબર જાણતાં જનમેજયે ઈન્દ્રસહિત તક્ષકને હોમવા બ્રાહ્મણોને સૂચના કરી. ઈન્દ્રને બચાવવા અગિરાના પુત્ર દેવગુરુ બૃહસ્પતિ જનમેજય પાસે આવ્યા, એને સમજાવ્યો અને ઈન્દ્ર તથા તક્ષકે પણ અમૃત પીધું છે એટલે તે મરવાના તો નથી જ એમ કહીને સર્પસત્ર બંધ કરાવ્યો. મહાભારતમાં બૃહસ્પતિને બદલે આસ્તિક મુનિએ સર્પસત્ર બંધ કરાવ્યો હોવાનું કહેવાયું છે. ‘વિવાદકે વૈર ન કરવું, ભગવાનના ગુણાનુવાદ ગાવા’ એવો બોધ જનમેજયને આપ્યો છે.

સૂત પુરાણી પાસે ભાગવતસંહિતા સાંભળી રહેલા શૌનક મુનિએ પછી સૂતજીને પૂછ્યું : હે સૂત પુરાણી ! હવે અમને વેદવ્યાસના પેલા શિષ્યોએ વેદના કેટલા ભાગ કર્યા

તે હવે કહો.

સૂત બોલ્યા : હે શૌનક ! બ્રહ્માના હૃદયરૂપી આકાશમાં નાદાત્મક ઝુંકાર પ્રકટ્યો. અર્થ જેનાથી સ્પષ્ટ થાય તે ઝુંકાર. ઝુંકાર પરમાત્માનો વાયક છે. એમાંથી આખો અક્ષર-સમુદાય-સર્વવાક્પ્રસવ થયો. વેદના બીજરૂપ તેમાંથી અક્ષરસમાન્નાય, તેમાંથી વ્યાદિતિ, ઝુંકારસહિત ચાર વદનથી બ્રહ્માએ પોતાના બ્રહ્મર્ષિ પુત્રોને યજ્ઞ (પ્રકાશ) માટે વેદ જણાવ્યો. બ્રહ્મર્ષિઓએ પોતપોતાના પુત્રોને ભણાવ્યા. પરંપરાથી એમ તેનો પ્રચાર થયો. દ્વાપરયુગમાં ભગવત્પ્રેરણાથી ઋષિઓએ વેદના વિભાગ કર્યા. દ્વાપરના અંતે વ્યાસે તે વ્યવસ્થિત કર્યા. ઋગ્વેદ, યજુર્વેદ, સામવેદ અને અથર્વવેદના મંત્રોને વિવિધપણે તારવીને ઋગ્વેદાદિ ચાર સંહિતાઓ રચી. ભગવાન વેદવ્યાસે જે શાખાવિભાગ કર્યો છે શાખાભેદથી, તેમાં ભગવાનનું જ પ્રતિપાદન છે. વ્યાસજીએ પોતાના શિષ્યોમાં પૈલને ઋગ્વેદ, વૈશમ્પાયનને યજુર્વેદ, જૈમિનિને સામવેદ અને સુમંતુને અથર્વવેદ ભણાવ્યો છે. જ્યાં અર્થવશ પાદવ્યવસ્થા હોય તે ઋક્, બાકીના યજુર્વેદ, મોઢેથી ઋક્ બોલાયા, ધીમેથી યજુર્વેદ, ગવાય તે સામ અને અભિચારરૂપ અથર્વ. ભગવદ્ ઈચ્છા પ્રમાણે શિષ્યો પ્રશિષ્યો પરંપરા દ્વારા અનેક વિભાગો થયા છે. અત્યારે ઘણું ખરું અગિયાર વેદશાખાઓ ઉપલબ્ધ છે એમાં શાંખાયની અને આશ્વલાયની એમ બે શાખા ઋગ્વેદની છે.

તૈત્તિરીય, કાણ્વ, માધ્યન્દિની, મૈત્રાયણી અને માનવી હિરણ્યકેશી આ પાંચ શાખાઓ યજુર્વેદની છે. દાક્ષિણાત્યમતાનુસાર હિરણ્યકેશી તો તૈત્તિરીય-સમાન છે. કૌથુમ્બી અને રાણાયની આ બે શાખાઓ સામવેદની છે અને શૌનકી અને પૈપ્પલાદી એમ બે શાખા અથર્વવેદની છે.

વેદની શાખાઓ કહ્યા પછી સૂતજી પૌરાણો વિશે કહે છે. પુરાણો પાંચમો વેદ ગણાય છે. વેદના અર્થો સ્પષ્ટ સમજવા પુરાણોની રચના થઈ છે. વેદવ્યાસે પુરાણોની છ સંહિતાઓ રચી મારા (સૂતના) પિતા રોમહર્ષણને ભણાવી. રોમહર્ષણ દ્વારા ત્રય્યારુણિ વગેરે એક એક સંહિતા ભણ્યા હતા. હું તેમનો શિષ્ય થઈ સઘળી સંહિતાઓ ભણ્યો છું. કશ્યપ, હું, સાવર્ણિ અને પરશુરામનો શિષ્ય અકૂતવ્રણ એમ અમે ચાર વ્યાસના શિષ્ય પાસેથી મૂળ પુરાણસંહિતાઓ ભણ્યા છીએ. હે બ્રહ્મન્ શૌનક ! ભાગવતનાં દશ લક્ષણ એટલે વર્ણ્યમાન વિષય અને પુરાણોમાં સર્ગ, પ્રતિસર્ગ, વંશ, મન્વન્તર અને વંશ્યાનુચરિત એમ પાંચ લક્ષણ હોય છે, પણ ભાગવતમાં તો દશ લક્ષણોનું વિવરણ કરવામાં આવ્યું છે. ભાગવતમાં બે સ્થળે દશ લક્ષણોનું વર્ણન મળે છે (૧) ભાગવતના દ્વિતીય સ્કન્ધના દશમા અધ્યાયમાં અને (૨) દ્વાદશ સ્કન્ધના આ સાતમા અધ્યાયમાં. દશ લક્ષણોને કારણે જ ભાગવતને ‘મહાપુરાણ’ કહેવામાં આવે છે. દ્વિતીય સ્કન્ધમાંનાં દશ લક્ષણો સાથે દ્વાદશ સ્કન્ધમાંના દશ લક્ષણો સરખાવતાં જણાય છે કે એ બન્નેમાં કેટલાક શબ્દો સરખા છે અને કેટલાક જુદા છે. અર્થની દૃષ્ટિએ ઝોઈએ તો શબ્દની દૃષ્ટિથી જુદા જણાતાં લક્ષણોનો એકબીજામાં અતર્ભાવ કરી શકાય એમ છે. દ્વાદશ સ્કન્ધનાં કહેવાયેલાં લક્ષણો ભાગવતની કથા પૂરી થયા પછી અપાયાં હોવાથી કેટલાક વિદ્વાનો તેને ભાગવતનો મૂળ ભાગ ન હોઈ બહિરંગ માને છે, જ્યારે દ્વિતીય સ્કન્ધોક્ત દશ લક્ષણો કથાના આરંભમાં જ અને ત્યાં અત્ર

અર્થાત્ ‘અહીં આ ભાગવતમાં’ એવા શબ્દપ્રયોગ દ્વારા ભાગવત સાથેનો તે લક્ષણોનો સાક્ષાત્ સંબંધ દર્શાવવામાં આવ્યો હોવાથી એ લક્ષણોને અંતરંગ માનવામાં આવ્યાં છે. ભાગવતનો પ્રતિપાદ્ય વિષય આશ્રય તત્ત્વ હોવાથી શેષ નવ લક્ષણોનું પ્રતિપાદન આશ્રય તત્ત્વની ઉપલબ્ધિને માટે જ થયું છે. પુરાણો અઢાર છે, ઉપપુરાણો પણ અઢાર છે એમ મુનિઓ કહે છે. ૧૮ પુરાણો આ પ્રમાણે છે : બ્રહ્મ, પદ્મ, વૈષ્ણવ, શિવ, લિંગ, ગરુડ, નારદ, ભાગવત, અગ્નિ, સ્કન્દ, ભવિષ્ય, બ્રહ્મવૈવર્ત, માર્કણ્ડેય, વામન, વરાહ, મત્સ્ય, કૂર્મ અને બ્રહ્માણ્ડ. તેરમા અધ્યાયમાં તે પુરાણોની શ્લોકસંખ્યા કહી છે તે અનુસાર કુલ ચાર લાખ શ્લોક છે. આધ્યાત્મિક આધિદૈવિક અને આધિભૌતિક એવા પદાર્થનાં ત્રણ સ્વરૂપો જે જાણે તેને ભગવાનનો આશ્રય થાય, એ માટે વેદવાક્યોનો અન્વય કરવાના અધિકરણમાં કહેલી રીત પ્રમાણે પરમાત્માની ધર્મરૂપ ભક્તિ પ્રકટ થવાથી તે મુખ્ય અધિકાર પ્રાપ્ત કરી શ્રવણ વગેરે ગુણથી પર સાધનો કરવાનો ઉદ્યમ કરે તે પ્રયોજનથી જ આ વિભૂતિરૂપ આશ્રય કહેલો છે. સૌને આ સ્થિતિ ન મળે. ભગવાન જેમને તેવી સ્થિતિ પ્રાપ્ત કરાવવા ઇચ્છે તેમને જ પ્રાપ્ત થાય છે.

સૂતની વાણીથી પ્રસન્ન એવા શૌનકે ઋષિ સ્વકુલમાં જન્મેલા, પ્રલયમાં પણ બાકી રહેલા મૃકંડના પુત્ર માર્કંડેય ઋષિની અદ્ભુત કથા સાંભળવાની ઇચ્છા વ્યક્ત કરતાં સૂતજી બોલ્યા : હે મહર્ષિ ! તમે તો લોકોના વિસ્મય અંગેનો પ્રશ્ન કર્યો છે. તેના અનુસંધાનમાં શ્રીનારાયણની કથા હું કહું છું. માર્કંડેય ઋષિ પિતા દ્વારા સંસ્કારો પામી વેદાધ્યયન તપ અને સ્વાધ્યાયમાં રત બની રહ્યા હતા. તેમનામાં કર્મમાર્ગાનુકૂલ ભક્તિની ખૂબ સ્થિરતા હતી, નૈષ્ઠિક બ્રહ્મચર્ય પાળ્યું હતું, સંયમશીલ બન્યા હતા, દષ્ટીકેશ ભગવાનની આરાધના કરી ઘણું જ તપ કર્યું હતું, મૃત્યુને પણ જીતી ગયા. કરોડો વર્ષ વીતી ગયાં, છ મન્વન્તર પણ વીત્યાં. બ્રહ્મા શંકર આદિ સૌ વિસ્મય પામી ગયા. ઈંદ્રને ભય લાગ્યો : ઈંદ્રાસન લઈ લેશે કે શું ? ગંધર્વો, અપ્સરાઓ, કામ, વસંત વગેરેને એમના તપનો ભંગ કરવા મોકલ્યાં. એ સૌએ પોતપોતાની બધી જ કળાઓ અજમાવી, પણ ભાગ્યહીનનો ઉદ્યમ જેમ નિષ્ફળ જાય તેમ બધાંની કળા નિસ્તેજ બની રહી. મુનિ અડગ રહ્યા. મુનિના તપના તેજથી તે જ જાણે બળી રહ્યાં અને ત્યાંથી પાછાં ઈંદ્રની પાસે જતાં રહ્યાં. ઋષિના તપથી પ્રસન્ન થયેલા નારાયણ ભગવાન તેમની સમક્ષ પ્રગટ થયા. દિવ્ય તપોમૂર્તિ, ગૌરશ્યામ ચતુર્ભુજ ભગવાનનાં દર્શન થયાં છે. વારંવાર વંદન કરતા ઋષિ બોલ્યા -

તસ્મૈ નમો ભગવતે પુરુષાય ધૂમ્ને

વિશ્વાય વિશ્વગુરુવે પરદેવતાયૈ ।

નારયણાય ઋષયે ચ નરોત્તમાય

હંસાય સંયતગિરે નિગમેશ્વરય ॥૪૭॥ (અ.૮)

ભગવદ્ભાવથી ભરેલા હૃદયવાળા માર્કંડેય મુનિએ વિવિધ પ્રકારે જગતના નાથ જગત્સ્વરૂપ એવા નારાયણ ભગવાનની સ્તુતિ કરી વારંવાર વંદન કર્યા. પ્રસન્ન થયેલા ભગવાને વરદાન માગવાનું કહ્યું. મુનિએ માગ્યું : સદ્રૂપ ભગવાનમાં જેનાથી લોકપાલો

સહિત લોકો દેવ, દાનવ, માનવ વગેરે ભેદ સમજે છે તે આપની માયાનો વૈભવ નાર ... નીરખવો છે.

‘તથાસ્તુ’ કહી ભગવાન બદરિકાશ્રમ પધારી ગયા. ઋષિ ભાવપૂર્વક ભગવાનની માનસી સેવા કરે છે. ભાવોદ્રેકથી ઘણી વખત ક્રમ પણ ભૂલી જતા હતા. એક સમયે પુષ્પભદ્રા નદીના તટે સાયંકાળે સંધ્યોપાસન કરતા હતા ત્યાં જોયું તો મોટો પવન ફૂંકાવા લાગ્યો. પ્રચંડ સુસવાટા કરતા ભયંકર મેઘો તે વાયુ પાછળ પ્રગટ થયા. વીજળી સાથે ભયંકર ગર્જનાઓપૂર્વક રથની ધરીઓ જેવી જાડી ધારાઓથી ચારે બાજુ વર્ષી રહ્યા. સઘળું જળબંબાકાર થઈ ગયું. જળ સિવાય કશું જ નહોતું દેખાતું, માત્ર મુનિ જ બચ્યા. અપાર પાણીમાં આથડતાં જાણે કરોડો વર્ષ વીત્યાં. ક્યાક પૃથ્વીનો ઉત્તત ભાગ દેખાયો. મુનિએ એ ઊંચા પ્રદેશ ઉપર ફલ અને ફૂંખળોથી શોભતું નાનું વટવૃક્ષ જોયું. તેની ઈશાન કોણની ડાળીએ દૃષ્ટિ પડતાં કોમલ પલ્લવમાં પોઢેલા પ્રસન્ન બાલકૃષ્ણલાલનાં દિવ્ય દર્શન થયાં. ઘનશ્યામ રંગ, મનોહર મુખારવિંદ, પહોળી છાતી, નમણું નાક, શોભાયમાન કેશ, પરવાળા જેવા રાતા હોઠ, એવા તે બાલકૃષ્ણલાલ બે હાથ વડે પગ ઊંચો કરીને એનો અંગૂઠા મુખમાં મૂકી ધાવતા હતા. માર્કંડેય મુનિ વિસ્મિત બની રહ્યા. તેઓ તે બાળકને કાંઈક પૂછવા માટે તેની નિકટ ગયા, પણ તેઓ તો બાળકના શ્વાસની સાથે તેના શરીરમાં પેસી ગયા અને ત્યાં જઈને જોયું તો સમસ્ત જગત પ્રલય પહેલાં જે સ્થિતિમાં જોયું હતું તે જ સ્થિતિમાં જોયું. આકાશ, સ્વર્ગ, પૃથ્વી, તારાઓ, પર્વતો, દિશાઓ, નદીઓ, નગરો, હિમાલય, વહી રહેલી પુષ્પવહા નદી, નદીતીરનો પોતાનો આશ્રમ અને ત્યાં પોતાની સાથે રહેતા ઋષિઓ પણ માર્કંડેયે તે બાળકના શરીરમાં જોયાં. ત્યાં તો ઉચ્ચવાસમાં બહાર નીકળ્યા. પ્રલયમાં વટ વૃક્ષના પત્રમાં પોઢેલા કૃપાકટાક્ષ કરતા પ્રસન્ન પ્રભુને જોયા. મુનિ ભાવપૂર્વક ભેટવા દોડ્યા ત્યાં તો પ્રલય કે વટ વૃક્ષ કશું જ ન મળે, દેખાયો પોતાનો આશ્રમ. પોતે સન્ધ્યા કરી રહ્યા છે ! અચિન્ત્ય અનંત શક્તિવાળા ભગવાને ઋષિને પોતાનો માયાવૈભવ બતાવ્યો. મુનિ નિઃસાધનવાળા ભક્તપ્રવર ન હતા, ભગવાન એમને સ્પર્શ તો ન જ કરવા દે. જેવું મુનિનું અગાધ તપ હતું તેવી પોતાની માયા પ્રભુએ મુનિને બતાવી. જ્ઞાનમાર્ગનું અનુકૂળ કઠિન ઉપાસનાનું ફળ જ મુનિને પ્રાપ્ત થયું છે.

ભગવાનની યોગમાયાને અનુભવી માર્કંડેય મુનિ ભગવાનને શરણે ગયા, એકાગ્રચિત્ત થયા. એ પછી ત્યાં પાર્વતી સાથે નંદી પર બેસી પોતાના ગણો સાથે આકાશમાં વિચરતા ભગવાન શંકરે તેમને જોયા. ‘આપ તો તપની સિદ્ધિ આપનારા છો, આ બ્રાહ્મણને આપ જુઓ’ એમ પાર્વતી દ્વારા કહેવાયેલા ભગવાન શંકર સત્પુરુષોનો સત્સંગ લાભપ્રદ છે એમ વિચારી માર્કંડેય નિકટ આવ્યા. મુનિ તો સમાધિપ્રસ્ત હતા. શંકર દ્વારા જાગ્રત બની રહેતાં મુનિએ શંકરનું સ્વાગત કર્યું, યથાવિધિ પૂજન નમસ્કાર સ્તુતિ કર્યા. શ્રી શંકરે મુનિને અભિનંદન આપ્યાં અને વરદાન માગવા કહ્યું. મુનિ તો દર્શનથી જ સંતુષ્ટ હતા છતાં ભગવાન અને ભગવદ્ભક્તો પ્રત્યે અવિચળ ભક્તિ માગી. ભગવાન શંકરે તો એવી ભક્તિ ઉપરાંત મુનિને યશ અજર-અમરપણું, ત્રિકાલજ્ઞાન-વિજ્ઞાન, બ્રહ્મતેજ અને પુરાણાર્યપણું એમ ઘણું આપ્યું. શ્રીશંકર તો ભોળાનાથ છે, ભગવદ્ભક્ત છે. સંતો ભક્તોને તો માગ્યા

કરતાં પણ વધુ પ્રદાન કરે એવા છે. માર્કંડેય મુનિએ એમની વિવિધ પ્રકારે સ્તુતિ કરી. એ પછી ભગવાન શંકર પાર્વતીજીને માર્કંડેય મુનિને થયેલા પ્રભુના માયાપ્રભાવના અનુભવની કથા કહેતા કેલાસ પધાર્યા. અજર અમર માર્કંડેય મુનિ હજી પણ વિચરી રહ્યા છે. માર્કંડેય મુનિએ અનુભવેલો અનેક કલ્પરૂપી ભગવાનની માયાનો વૈભવ ઈશ્વરકૃપાથી માત્ર તેમને જ દેખાયો હતો. એ સર્વસાધારણ નથી. વિદ્વાનો તો એમ જ કહે છે કે માયાથી બાળક બનેલા ભગવાનના શ્વાસોચ્છવાસથી સાત વાર માર્કંડેય મુનિ તેમના ઉદરમાં પ્રવેશ્યા હતા અને સાત વાર બહાર નીકળ્યા હતા. એમ કલ્પમાત્ર તે જ ક્ષણે થઈ ગયા હોવાનું એમણે જ અનુભવેલું. વિદ્વાનોના આ મત પ્રમાણે ગણત્રી અંગે કંઈ વિરોધ નથી. સંસારને નષ્ટ કરે એવું મુનિ માર્કંડેયનું આ ચરિત્ર છે. શૌનક ઋષિ બહુશ્રુતોમાં શ્રેષ્ઠ એવા સૂતને લક્ષ્મીપતિ ભગવાનની પૂજામાં પાદ આદિ અંગોની, ગરુડાદિ ઉપાંગોની, સુદર્શન વગેરે આયુધોની તેમ કૌસ્તુભ આદિ આભૂષણોની જે તત્વોથી કલ્પના કરે છે તે વર્ણવવા વિનંતી કરે છે તેમજ ક્રિયાયોગની પણ જિજ્ઞાસા વ્યક્ત કરે છે.

શ્રીસૂતજી ગુરુઓને નમસ્કાર કરી ભગવાન વિષ્ણુની વિરાટ આદિ વિભૂતિઓ, જે બ્રહ્મા વગેરે આચાર્યોએ વેદોમાં તથા તંત્રોમાં કહી છે તે, કહી સંભળાવે છે. મર્યાદામાં પણ ભાવનાઓ તો છે જ. બ્રહ્માંડના અધિષ્ઠાતા સમષ્ટિજીવ ચૈતન્યસ્વરૂપ બ્રહ્મ છે. સર્વ ત્રિલોકમય બ્રહ્માંડ પરમપુરુષ ભગવાનનું વૈરાજ પૌરુષ સ્વરૂપ છે. પૃથ્વી તેના ચરણ, શિર દ્યુલોક. વસ્તુતઃ તો ભગવાન પુરુષોત્તમ સીમારહિત છે. પ્રકૃતિ, સૂત્રાત્મા, મહતત્ત્વ, અહંકાર અને પાંચ તન્માત્રાઓ એ નવ તત્વોથી અગિયાર ઇન્દ્રિયો અને પાંચ મહાભૂતો એ સોળ વિકારોમય વિરાટ ઉત્પન્ન થયેલો છે. ચેતનાથી આશ્રિત તે વિરાટમાં ત્રણે ભુવન દેખાય છે. આ વિરાટ શરીર પરમાત્માનું સ્વરૂપ છે તેમાં પૃથ્વી ચરણ, સ્વર્ગ મસ્તક, આકાશ નાભિ, સૂર્ય નેત્ર, વાયુ નાસિકા, દિશાઓ કાન, પ્રજાપતિ તે વિરાટનું લિંગ, મૃત્યુ ગદા, લોકપાલો બાહુ, ચંદ્ર મન, યમદેવ બૂકટિ, લજ્જા અને લોભ બે હોઠ, જયોત્સ્ના દાંત, વૃક્ષો રુવાડાં, મેઘો તે કેશ છે. સર્વ કાંઈ જ દેખાય છે તે ભગવાનના આ સ્વરૂપમાં છે. પોતાની સાત વેત જેટલું પુરુષરૂપ, સમષ્ટિરૂપ ભગવાન પોતે. ઉપાસકને અનુકૂલ રૂપ પ્રભુ પારણ કરે છે.

અજન્મા ભગવાનનાં આભૂષણ આયુધ પણ અલૌકિક. કૌસ્તુભ મણિ સ્વાત્મજયોત, શુદ્ધ જીવ તત્ત્વરૂપ, શ્રીવત્સ ચૈતન્ય પ્રભાની અભિમાની દેવતા, મુક્ત જીવોના ચૈતન્યરૂપ જ્ઞાનધર્મ, વનમાલા ભગવાનની માયાશક્તિ, પીતાંબર વેદમય, યજ્ઞોપવીત બ્રહ્મસૂત્ર ઓંકાર, મકરકુંડલ સાંખ્યયોગ, મુકુટ ઉપનિષદ, અનંત (શેષ) અવ્યાકૃત મૂલપ્રકૃતિ, પદ્મ ધર્મ, ગદા ઓજ સામર્થ્ય, સુદર્શન તેજ, નંદન તલવાર આકાશતત્ત્વ, ઢાલ તમોમય, શાર્ક ધનુષ કાલતત્ત્વ, બાણો કર્મમય અશ્વ ઇન્દ્રિયો, રથ મન, અભિવ્યક્તિરૂપ તન્માત્રાઓ વરદ મુદ્રાઓ, પુરુષાર્થ ક્રિયા, દેવભૂજન ભૂમિ-સૂર્ય મંડલ વગેરે, દીક્ષા સંસ્કાર, સેવા પાપનાશિકા દેવરૂપ, લીલા કમલ ઐશ્વર્યાદિ ગુણો, ચામર ધર્મ, વ્યજન કીર્તિ, છત્ર વૈકુંઠ, ગરુડ વેદત્રયીરૂપ, ભગવાન વેદાર્થરૂપ યજ્ઞાત્મા, બ્રહ્મસ્વરૂપ આનંદમય, લક્ષ્મીજી અવિભક્ત નિત્ય ભગવતીશક્તિ, વિષ્ણુક્ષેન મુખ્ય પાર્ષદ, આઠ દ્વારપાલો તે અણિમા વગેરે, ચતુર્વ્યૂહ

ભગવત્સ્વરૂપ ભૂત, અર્થ-જાગ્રદવસ્થા, તેનો અભિમાની વિશ્વ, પ્રદ્યુમ્નના નામ સ્વપ્નાવસ્થા, તેજસ સંકર્ષણ, આશય વાસનામય, સુષુપ્તાવસ્થા અનિરુદ્ધ, જ્ઞાન પરિશુદ્ધ મુક્ત્યવસ્થા, તુરીય વાસુદેવ, આ ચારેના નિયામક વૈરાજ ભગવાન. સર્વસમર્થ ભગવાન જ સર્વ કાંઈ કરે છે.

શૌનકના પૂછવાથી સૂતજી સૂર્યના વ્યૂહ કહે છે. ભગવદ્રૂપ સૂર્યના પ્રતિમાસનાં રૂપ ચૈત્રથી આરંભી સૂતે કલ્યાં. ધાતા, અર્થમા, મિત્ર, વરુણ, ઈંદ્ર, વિવસ્વાન, પૂષા, પર્જન્ય, અંશુભગ, ત્વષ્ટા અને વિષ્ણુ આ સર્વ ભગવદ્દેવિભૂતિરૂપ છે. સાતે પરિકરોમાં ઋષિ વેદત્રયીથી સ્તુતિ કરે, ગંધર્વો ગાન કરે, અપ્સરાઓ નૃત્ય કરે, નાગો રથને બાંધે, યક્ષો રથને સજ્જ રાખે, રાક્ષસો રથને વેગ આપે. આગળ ૬૦૦૦૦ સાઠ હજાર વાલખિલ્ય ઋષિઓ સંમુખ રહીને ચાલતા સ્તવે. સૂર્યમાં શ્રીહરિ વિરાજે છે. લોકરક્ષા આમ કલ્પે કલ્પે ભગવાન નારાયણ કરે છે.

સૂતજીએ પછી ભાગવતના આધ્યાત્મિક રૂપે સર્વ કથાસાર સંભળાવ્યો. મુખ્ય કથાઓ ઉદ્દેશતઃ સંક્ષેપમાં કહી છે. શ્રીમદ્ભાગવતમાં સર્વ પાપોનો નાશ કરનાર ઇંદ્રિયોના નિયંત્રા અને ભક્તોના સ્વામી ભગવાન સ્વયં શ્રીનારાયણનું વર્ણન છે. ભગવાનનની દશ-વિધ લીલાઓ દ્વારા ગાન કરવામાં આવ્યું છે. અધિકાર, સાધન, સર્ગ, વિસર્ગ, સ્થાન, પોષણ, ઊત્તિ, મન્વન્તર, ઇશાનુકથા, નિરોધ, મુક્તિ અને આશ્રય આમ બાર સ્કંધની આનંદરૂપ શ્રીહરિની લીલાઓ છે. આ જ શ્રીમદ્ભાગવતનો શાસ્ત્રાર્થ છે. જ્ઞાન અને તેનો પ્રકાશ કરનારાં સાધનો કલ્યાં છે. ભક્તિયોગ અને ભક્તિયોગથી પ્રાપ્ત વૈરાગ્ય સારી રીતે કલ્યાં છે. સૂતે કહ્યું કે હે શ્રેષ્ઠ બ્રાહ્મણો ! તમે મને જે પૂછ્યું હતું તે સર્વ મેં અહીં કહ્યું છે. ભગવાનની લીલાઓ તેમ અવતારો અને કર્મોનું સંપૂર્ણ વર્ણન કર્યું છે. મનુષ્ય પડી જાય, દોકર ખાય, ઊંક ખાય, દુઃખી હોય, કોઈ પત્તાન અવસ્થામાં આવી પડે ત્યારે હરયે નમઃ એમ ઉચ્ચ સ્વરે જો બોલે તો સર્વ પાપોથી છૂટે. ભગવાનના ગુણો પ્રકટ થતા હોય તે જ વચન સત્ય મંગલમય અને પવિત્ર છે. સત્પુરુષો ભગવાનનાં નામ જ સાંભળે છે તેમ સંભળાવે છે. ભાગવતપુરાણના વક્તા અને શ્રોતાના સર્વ મનોરથો સફળ બની રહે છે અને અંતે પરમપદને પામે છે. બ્રહ્મા, શંકર, ઈંદ્ર વગેરે જેમની સ્તુતિ યથાર્થ રીતે કરી શકતા નથી એવા અજન્મા, અનંત, આત્મતત્ત્વરૂપ, એકરસ, સચ્ચિદાનંદસ્વરૂપ ભગવાનને હું વારંવાર નમસ્કાર કરું છું. જ્ઞાનસ્વરૂપ જગતના નાથ એવા તે સનાતન ભગવાનને મારા નમસ્કાર હો. શ્રીમદ્ભાગવતના ગાનથી જે સ્વસુખપૂર્ણ ચિત્તવાળા છે, અજિત ભગવાનની રુચિર લીલાથી જેમનું હૃદય આકર્ષાઈ ગયું છે, સન્નિષ્ઠ થઈ ગયું છે એવા આ તત્ત્વદીપ પુરાણને પ્રચારિત કરનારા, કૃપા કરનારા ભગવદ્રૂપ શ્રીશુકદેવજી મહારાજને પણ મારા નમસ્કાર હો. શ્રી સૂતજી બોલ્યા :

યં બ્રહ્મા વરુણેન્દ્રરુદ્રમરુતઃ સ્તુન્વન્તિ દિવ્યૈઃ સ્તવૈ-

વૈદૈઃ સાઙ્ગપદકમોપનિષદૈર્ગાયન્તિ યં સામગાઃ ।

ધ્યાનાવસ્થિતતદ્ગતેનમનસા પશ્યન્તિ યં યોગિનો

યસ્યાન્તં ન વિદુઃ સુગસુરગણા દેવાય તસ્મૈ નમઃ ॥૧૧॥ (અ. ૧૩)

ભગવાનનો મહિમા ગાતાં સૂતજીએ કહ્યું કે બ્રહ્મા, વરુણ, ઈંદ્ર, રુદ્ર તથા વાયુ વગેરે દેવો દિવ્ય સ્તોત્રોથી અને અંગ, પદ, કમ અને ઉપનિષદો સહિત વેદોથી જેમની સ્તુતિ કરે છે, સામવેદના ગાનારાઓ જેમને ગાય છે, યોગીઓ ધ્યાન વડે સ્થિર થઈ જેમને વિશે આસક્ત થયેલા મન વડે જેમનો સાક્ષાત્કાર કરે છે તેમજ દેવગણો અને અસુરગણો જેમનો અંત જાણતા નથી તે દેવને હું નમસ્કાર કરું છું.

ક્ષીરસમુદ્રના મંથન સમયે પીઠ પરના મંદરાચલના પથ્થરોની અણીઓ વડે શરીર ઘસાવાથી જાણે સુખ થતું હોય એમ જેમને નિદ્રા આવતી હતી એવા કચ્છપ અવતારી ભગવાનના શ્વાસનો વાયુ તમારું રક્ષણ કરો. એ શ્વાસવાયુના સંસ્કારના અંશો હજુ પણ રહેલા જ હોવાથી સમુદ્રમાં ભરતીઓટના રૂપે જળમાં હલનચલન થયા કરે છે તે આજે પણ પ્રકટ દેખાતો ભગવાનનો પ્રભાવ છે. હે શૌનક ! પુરાણ સાહિત્ય તો સમૃદ્ધ છે. બધા મળીને તેમાં કુલ ચાર લાખ શ્લોક છે તેમાં બ્રહ્મપુરાણ ૧૦૦૦૦ શ્લોકનું, પદ્મપુરાણ ૫૫૦૦૦ શ્લોકનું, વિષ્ણુપુરાણ ૨૩૦૦૦ શ્લોકનું, શિવપુરાણ ૨૪૦૦૦ શ્લોકનું, શ્રીમદ્ભાગવત ૧૮૦૦૦ શ્લોકનું, લિંગપુરાણ ૧૧૦૦૦ શ્લોકનું, વરાહપુરાણ ૨૪૦૦૦ શ્લોકનું, સ્કંદ-પુરાણ ૮૧૦૦૦ શ્લોકનું, વામનપુરાણ ૧૦૦૦૦ શ્લોકનું, કૂર્મપુરાણ ૧૭૦૦૦ શ્લોકનું, મત્સ્યપુરાણ ૧૪૦૦૦ શ્લોકનું, ગરુડપુરાણ ૧૮૦૦૦ શ્લોકનું અને બ્રહ્માંડપુરાણ ૧૨૦૦૦ શ્લોકનું છે એમ પુરાણોના શ્લોકસંખ્યા ચાર લાખ શ્લોકનો થાય છે.

આ શ્રીમદ્ભાગવતની પરંપરા અખંડ છે. ભગવાન પોતે જ તેના પ્રવર્તક છે. મૂલ રૂપ પુરુષોત્તમ ભગવાને બ્રહ્માજીને મૂલ રૂપે શ્રીમદ્ભાગવત કહ્યું, બ્રહ્મારૂપ ભગવાને જ નારદને કહ્યું, ભગવાને જ કરુણા કરીને નારદજી દ્વારા કૃષ્ણ દ્વૈપાયન વ્યાસને, વ્યાસજીએ શ્રીશુકદેવજીને અને શુકદેવજીએ શરણાગત પરીક્ષિતને કહ્યું. શ્રીમદ્ભાગવત સર્વ વેદાન્તોના સારરૂપ છે. નદીઓમાં જેમ ગંગા, દેવોમાં જેમ ભગવાન વિષ્ણુ અને વૈષ્ણવોમાં જેમ શ્રીશંકર ઉત્તમ છે તેમ પુરાણોમાં આ શ્રીમદ્ભાગવત ઉત્તમ છે. સર્વ ક્ષેત્રોમાં જેમ કાશી ઉત્તમ છે તેમ પુરાણોના સમૂહમાં આ શ્રીમદ્ભાગવત ઉત્તમ છે. ભક્તોનું પ્રિય, પરમ હંસો માટે જ્ઞાન સાધન શ્રીમદ્ભાગવત જ છે. આનાં ભક્તિપૂર્વક શ્રવણ પઠન અને મનન કરનાર મનુષ્ય પરમગતિ પામે છે. શ્રીમદ્ભાગવતના પ્રકાશક સર્વસાક્ષી વાસુદેવ ભગવાનને વારંવાર નમસ્કાર હો. બ્રહ્મસ્વરૂપ શુકદેવજી મહારાજને નમસ્કાર હો. જન્મ્યા પહેલાં માતાના ઉદરમાં બળેલા અને અંતે વિષાગ્નિમાં બળનાર રાજાને આશ્રય આપીને જેમણે રક્ષા હતા એવા ભગવાન શ્રીકૃષ્ણ આજે પણ સંસારમાં વિવિધ રીતે બળતાં સૌને શ્રીમદ્ભાગવતના રૂપે રક્ષી રહ્યા છે એવા ભગવાનની ભવોભવ શ્રીચરણમાં જ અમને ભક્તિ થાય એવી કૃપા કરો. હે પ્રભુ ! આપ જ અમારા સ્વામી છો. દુઃખ માત્રને હરતા પરમેશ્વર શ્રી હરિને હું નમસ્કાર કરું છું.

ઈતિ શ્રીમદ્ભાગવત-સાર વિશે દ્વાદશ સ્કન્ધ સંપૂર્ણ.

